A HORVÁT–MAGYAR EGYÜTTÉLÉS FORDULÓPONTJAI

INTÉZMÉNYEK, TÁRSADALOM, GAZDASÁG, KULTÚRA

PREKRETNICE U SUŽIVOTU HRVATA I MAĐARA

USTANOVE, DRUŠTVO, GOSPODARSTVO I KULTURA

MONUMENTA HUNGARIAE HISTORICA

DISSERTATIONES

Redigit:
PÁL FODOR

Prekretnice u suživotu Hrvata i Mađara

Ustanove, društvo, gospodarstvo i kultura

Glavni urednici:
Pál Fodor, Dinko Šokčević

Urednici: Jasna Turkalj, Damir Karbić

Institut za povijesne znanosti
Istraživačkog centra za humanističke znanosti
Mađarske akademije znanosti, Hrvatski institut za povijest
Budimpešta, 2015

MAGYAR TÖRTÉNELMI EMLÉKEK

ÉRTEKEZÉSEK

Sorozatszerkesztő:
FODOR PÁL

A horvát–magyar együttélés fordulópontjai

Intézmények, társadalom, gazdaság, kultúra

Főszerkesztők:
Fodor Pál, Sokcsevits Dénes

Szerkesztők: Jasna Turkalj, Damir Karbić

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet,
Horvát Történettudományi Intézet
Budapest, 2015

A kötet megjelenését támogatta a Nemzeti Kulturális Alap
Knjiga je objavljena uz potporu Mađarskog nacionalnog fonda za kulturu (NKA)

Szakmai lektorok: Lovorka Čoralić, Zlatko Matijević, Soós István, Veszprémy László
Recenzenti: Lovorka Čoralić, Zlatko Matijević, István Soós, László Veszprémy

Fordítók: Bubreg Györgyi, Kovács Lea, Lukács B. György
Preveli: Đurđa Bubreg, Lea Kovács , György Lukács B.
A szerkesztésben részt vett: Lukács B. György, Suzana Miljan
U uređivanju sudjelovali: György Lukács B., Suzana Miljan

© A szerzők, Autori, 2015
© MTA BTK, Hrvatski institut za povijest, 2015

ISBN 978-963-416-019-9
ISSN 2063–3742

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás,
a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát,
az egyes fejezeteket illetően is

Sva prava zadržana. Nijedan dio ove knjige ne smije se umnožavati, javno izlagati,
emitirati na televiziji ili na radiju ili prevesti

TARTALOM

KÖSZÖNTŐ: NAVRACSICS TIBOR 11

POZDRAVNE RIJEČI: TIBOR NAVRACSICS 13

ELŐSZÓ: FODOR PÁL 15

PREDGOVOR: PÁL FODOR. 17

ELŐSZÓ: JASNA TURKALJ 19

PREDGOVOR: JASNA TURKALJ 21

1. AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ ÉS A MAGYAR–HORVÁT ÁLLAMKÖZÖSSÉG FELBOMLÁSA 23

Sokcsevits Dénes: Magyar rendezési tervek a horvát- (délszláv-) kérdés megoldására az első világháború idején 25

Stjepan Matković: A horvát politika evolúciója az első világháború előestéjén 36

Ifj. Bertényi Iván: Magyar–horvát közjogi és politikai viták a századfordulón. Bánffy Dezső intrikái Khuen-Héderváry Károly horvát bán ellen 44

Zoran Grijak: A Jugoszláv Klub Májusi deklarációja a bécsi Birodalmi Tanácsban (1917). Stjepan Sarkotić és Burián István levelezésének tükrében. 56

Pollmann Ferenc: Horvát ezredek az első világháborúban. 64

1. PRVI SVJETSKI RAT I RASPAD UGARSKO-HRVATSKE DRŽAVE 71

Dinko Šokčević: Mađarski politički planovi za rješenje hrvatskog (jugoslavenskog) pitanja u vrijeme Prvog svjetskog rata 73

Stjepan Matković: Evolucije hrvatske politike uoči Prvoga svjetskog rata 84

Iván Bertényi Ml.: Komu ni *khuenovština* nije bila dostatno prougarska. Intrige Dezsőa Bánffyja protiv hrvatskog bana Károlya Khuen-Héderváryja. 92

Zoran Grijak: Svibanjska deklaracija Južnoslavenskog kluba u bečkom Carevinskom vijeću (1917.) u svjetlu korespondencije Stjepana Sarkotića i Istvána Buriána. 104

Ferenc Pollmann: Hrvatske pukovnije u Prvom svjetskom ratu 112

2. A BÁNI MÉLTÓSÁG 117
Damir Karbić: Horvát főurak, nemesek és a Magyar Korona a kései Árpád-korban és az Anjou királyok idején. 119
Zsoldos Attila: A királyi hatalom és Szlavónia a 14. század első negyedében 126
Suzana Miljan: Zágráb vármegye nemességének viszonya a királyi és a báni hatalomhoz Zsigmond király korában (1387–1437) . . 137
Pálosfalvi Tamás: A bánok helye a királyság kormányzati struktúrájában. Királyi hatalom és területi különkormányzat, 1435–1526 146
Borislav Grgin: Horvát és szlavón bánok a Hunyadiak idején és a Jagelló-korban 154
Varga Szabolcs: Bán vagy alkirály? A horvát–szlavón báni hatalom változása a 16–17. században 162
Ivana Horbec: A felvilágosult abszolutizmus és a báni méltóság. Bevezetés a horvát–szlavón rendek politikájába (1756–1790) 168

2. BANSKA ČAST 175
Damir Karbić: Hrvatski velikaši i plemići i ugarska kruna u razdoblju kasnih Arpadovića i Anžuvinaca 177
Attila zsoldos: Kraljevska vlast i Slavonija u prvoj četvrtini 14. stoljeća 184
Suzana Miljan: Plemstvo Zagrebačke županije prema kraljevskoj i banskoj vlasti u doba kralja Žigmunda (1387. – 1437.) 195
Tamás Pálosfalvi: Mjesto banova u upravljačkoj strukturi kraljevstva. Kraljevska vlast i područna autonomija, 1435. – 1526. 203
Borislav Grgin: Hrvatski i slavonski banovi za vladavine Korvina i Jagelovića 207
Szabolcs Varga: Ban ili potkralj? Promjena hrvatsko–slavonske banske vlasti u 16. i 17. stoljeću 216
Ivana Horbec: Prosvijećeni apsolutizam i banska služba. Uvod u politiku hrvatsko–slavonskih staleža (1756. – 1790.) 224

3. GAZDASÁGI FORDULÓPONTOK. 230
Weisz Boglárka: Királyi adózás Szlavóniában az Árpád-kortól az Anjou-kor első feléig 233
Ivan Jurković: Demográfiai válság az oszmánellenes háborúk idején. Magyar és horvát főurak és a horvát kitelepülők. 242
Marija Karbić: Szlavón városok a Magyarország, az Adria térsége és a Német Császárság közötti kereskedelemben 250
Oross András: A kamarai igazgatás kezdetei a Dráva–Száva-köz keleti részén a törökök kiűzése után. 258
Hrvoje Petrić: A „hosszú” 19. század gazdaság- és környezettörténete újabb horvát historiográfiájának áttekintése. Különös tekintettel a horvát–magyar kölcsönhatásokra 265
Nagy Mariann: A horvát gazdaság az 1850-es és 1860-as években a birodalmi statisztikai szolgálat tükrében. 272

3. PREKRETNICE U GOSPODARSTVU 283
Boglárka Weisz: Kraljevsko oporezivanje u Slavoniji od doba Arpadovića do prve polovice doba Anžuvinaca 285
Ivan Jurković: Demografska kriza u razdoblju protuosmanskih ratova. Ugarsi i hrvatski velikaši i hrvatski raseljenici 294
Marija Karbić: Slavonski gradovi u trgovini između Ugarske, Jadrana i Njemačkog Carstva 302
András Oross: Početci komorske uprave na istočnom dijelu područja između Drave i Save nakon istjerivanja Turaka 310
Hrvoje Petrić: Osvrt na noviju hrvatsku historiografiju o gospodarskoj povijesti i povijesti okoliša u „dugom" 19. stoljeću. S težištem na hrvatsko–mađarskim prožimanjima 317
Mariann Nagy: Hrvatsko gospodarstvo 1850-ih i 1860-ih godina u svjetlu statističkih podataka Carstva. 324

4. MAGYAR–HORVÁT VISZONY 1848–1849-BEN 335
Hermann Róbert: Az 1848–1849. évi horvát–magyar katonai konfliktus mérlege 337
Vlasta Švoger: Andrija Torkvat Brlić. A magyarokkal való megbékélést pártoló magányos hang Horvátországban 1848–1849-ben 344
Ress Imre: Fran Kurelac és a nyugat-magyarországi horvátok nemzeti mobilizálásának kísérlete 1848 tavaszán 351
Arijana Kolak Bošnjak: Az (egykori) Horvát–Magyar Párt tagjainak viszonya a magyar forradalomhoz, annak eszméihez és vívmányaihoz. . 366

4. HRVATSKO–MAĐARSKI ODNOSI 1848. – 1849. 373
Róbert Hermann: Bilanca hrvatsko–ugarskih vojnih sukoba 1848. – 1849. godine. 375
Vlasta Švoger: Andrija Torkvat Brlić. Usamljeni glas u Hrvatskoj za pomirenje s Mađarima 1848. – 1849. 382
Imre Ress: Fran Kurelac i pokušaj nacionalne mobilizacije Hrvata u Zapadnoj Ugarskoj u proljeće 1848. godine 388
Arijana Kolak Bošnjak: Odnos članova (bivše) Horvatsko–vugerske stranke prema mađarskoj revoluciji, njezinim idejama i postignućima 402

5. A DUALIZMUS INTÉZMÉNYEI 409
Somogyi Éva: Hivatalnokok a Habsburg Monarchia közös kormányzatában. 411
Željko Holjevac: A budapesti horvát minisztérium (1868–1918) 419
Cieger András: Horvát képviselők a magyar országgyűlésben (1868–1918) 426
Branko Ostajmer: Horvát képviselők a budapesti közös országgyűlésben (1868–1918) 436

5. USTANOVE U DOBA DUALIZMA. 445
Éva Somogyi: Službenici u zajedničkoj vladi Habsburške Monarhije 447
Željko Holjevac: Hrvatsko ministarstvo u Budimpešti (1868. – 1918.) 454

András Cieger: Hrvatski zastupnici u ugarskom saboru (1868. – 1918.) 461
Branko Ostajmer: Hrvatski zastupnici u Zajedničkom saboru u Budimpešti (1868. – 1918.) 471

6. HATÁRZÓNÁK, HATÁRVIDÉKEK 479
Stanko Andrić: A Garai főnemesi család és a Horvát Királyság 481
C. Tóth Norbert: Garai Miklós dalmát–horvát és szlavón bán örökös bánságának kérdése. A Garaiak dalmáciai birtoklása a 14. század végén 493
Zrinka Pešorda Vardić: A király és a köztársaság. Raguza és a Magyar Korona Luxemburgi Zsigmond király korában (1387–1437) . . . 504
Horváth Richárd: A török elleni határvédelem és szervezeti változásai a Mátyás-korban 513
Végh Ferenc: Egy különleges határrégió. A Muraköz a 17. században 522
Alexander Buczynski: Ad fontes historiae. A Katonai Határőrvidék horvátországi historiográfiájának trendjei és a jövőbeli kilátások 529

6. RUBNE ZONE I POGRANIČNI KRAJEVI 541
Stanko Andrić: Velikaška obitelj Gorjanski i Hrvatsko Kraljevstvo 543
Norbert C. Tóth: Pitanje doživotnog banovanja dalmatinsko–hrvatskog i slavonskog bana Nikole Gorjanskog. Dalmatinski posjed Gorjanskih na koncu 14. stoljeća 555
Zrinka Pešorda Vardić: Kralj i republika. Dubrovnik i ugarska kruna u vrijeme kralja Sigismunda Luksemburškog (1387. – 1437.) 565
Richárd Horváth: Pogranična protuturska obrana i njezine organizacijske promjene u doba Matijaša 573
Ferenc Végh: Osobita pogranična regija. Međimurje u 17. stoljeću 582
Alexander Buczynski: Ad fontes historiae. Trendovi u historiografiji o Vojnoj krajini u Hrvatskoj i izgledi za budućnosti 589

7. HORVÁT ÉS MAGYAR NEMZETI ÉBREDÉS ÉS A KATOLIKUS EGYHÁZ 601
Molnár Antal: A katolikus egyház szerepe a horvát nemzetépítés 17. századi kezdeteiben 603
Zrinka Blažević: A szent államtól a rendi köztársaságig. A reformkatolikus illírizmus a 17. században. 610
Bene Sándor: Constantinus és Victoria. Zrínyi Miklós első házasságának története. 618
Robert Skenderović: Egyházi viszonyok és a magyar, német, valamint a horvát katolikusok etnikai együttélése a magyar Dunamelléken a 18. században 630

7. NACIONALNO BUĐENJE KOD HRVATA I MAĐARA I KATOLIČKA CRKVA 637
Antal Molnár: Uloga katoličke Crkve u početcima izgradnje hrvatske nacije u 17. stoljeću 639
Zrinka Blažević: Od svete države do staleške republike 646

Sándor Bene: Constantinus i Victoria. Priča o prvom braku Nikole Zrinskoga 654
Robert Skenderović: Crkvene prilike i etnički suživot mađarskih, njemačkih i hrvatskih katolika u ugarskom Podunavlju tijekom 18. stoljeća 666

8. MAGYAR–HORVÁT KULTURÁLIS ÉRINTKEZÉSEK 673
Nyomárkay István: A közép-kelet-európai nyelvek szellemi rokonsága 675
Kiss Gy. Csaba: Horvát tájak, horvátok a 19. századi magyar útirajzokban 684
Vlasta Švoger – Tamara Tvrtković: A hungarofíliától a hungarofóbiáig 690
Tihomir Cipek: Konzervativizmus – Magyarország és Horvátország komparatív perspektívában 1918–1945 698

8. MAĐARSKO-HRVATSKI KULTURNI DODIRI 709
István Nyomárkay: Duhovna srodnost jezika srednjoistočne Europe 711
Csaba G. Kiss: Hrvatski krajolici i Hrvati u mađarskim putopisima 19. stoljeća 720
Vlasta Švoger – Tamara Tvrtković: Između ugrofilije i ugrofobije 726
Tihomir Cipek: Konzervativizam – Mađarska i Hrvatska u komparativnoj perspektivi 1918. – 1945. 733

REZÜMÉK/SAŽETCI 743
Néhány fontosabb személynév magyar és horvát névváltozata 767
Mađarske i hrvatske varijante osobnih imena istaknutijih pojedinaca 767
Néhány fontosabb földrajzinév magyar és horvát névváltozata 770
Mađarske i hrvatske varijante važnijih geografskih pojmova 770

Köszöntő

Több mint nyolcszáz év olyan óriási idő, hogy eseményeinek feltárásához, bemutatásához, megértéséhez történészek több generációjának egész életen át tartó munkája sem elegendő. Ráadásul közös történelmünk utolsó évszázadában, éppen a modern történettudomány születésének, formálódásának korszakában a két nép viszonyát politikai természetű konfliktusok terhelték, ami hatott a kortárs történészek gondolkodására, s egyben a történeti magyar–horvát viszony megítélésére is. Számos korabeli sztereotípia pedig tovább élt a 20. század folyamán, s mind magyar, mind horvát részről bekerült az iskolai tankönyvekbe, s ezek révén sokszor napjainkig is fennmaradt.

A történettudomány képviselői ma, amikor a magyar–horvát viszonyt nem terhelik a 19. századihoz hasonló, megoldhatatlannak bizonyuló közjogi problémák, a történeti kutatások alapján sokkal objektívebb képet adhatnak és adnak is. Már 2002-ben, a Horvát Történettudományi Intézet a magyar–horvát államközösség megalakulásának kilencszázadik évfordulója kapcsán, Mirko Valentić akkori intézetigazgató kezdeményezésére az MTA Történettudományi Intézetével közösen megszervezett Zágrábban, Zárában és Tengerfehérvárott egy, a mostanihoz hasonló, nagyszabású történészkonferenciát, amelyen mintegy húsz magyar és húsz horvát történész vett részt. E mostani konferenciára úgy is tekinthetünk, mint az akkori 2002-es igen eredményes tudományos tanácskozás viszonzására. Az eltelt tizenkét év természetesen a tudományos kutatások terén új eredményeket is hozott, s ezek bemutatása e konferencia egyik legfőbb feladata.

Másik fontos célja lehet egy ilyen tudományos konferenciának, amely nagyobb közönség előtt zajlik, hogy a szélesebb közvélemény számára is információkat nyújtson a magyar–horvát történeti viszonyról, illetve annak mai megítéléséről. A tárgyilagos, de egyben eltérő megközelítések, következtetések, szempontok megjelenítése a viták során közelebb viheti a hallgatóságot és nemcsak a szakmabelieket a két nép hosszú együttélésének jobb megismeréséhez és megértéséhez egyaránt.

Navracsics Tibor
miniszterelnök-helyettes,
jelenleg az Európai Bizottság kulturális, oktatási,
ifjúságpolitikai és sportügyi biztosa

Pozdravne riječi

Više od osamsto godina toliko je ogromno razdoblje da za otkrivanje, predstavljanje i razumijevanje njegovih događaja nije dovoljan ni cjeloživotni rad više generacija povjesničara. Povrh toga, u posljednjem stoljeću naše zajedničke povijesti, upravo u doba rađanja i formiranja suvremene povijesne znanosti odnosi dvaju naših naroda bili su opterećeni sukobima političke naravi koji su utjecali na razmišljanje tadašnjih povjesničara, a istodobno i na prosudbu povijesnih mađarsko-hrvatskih odnosa. Mnogi tadašnji stereotipi su pak živjeli dalje tijekom dvadesetoga stoljeća, a i na hrvatskoj i na mađarskoj strani dospjeli u školske udžbenike i preko njih opstali nejedanput do današnjih dana.

Predstavnici povijesne znanosti danas, kada mađarsko-hrvatske odnose ne opterećuju kao u devetnaestome stoljeću, državnopravni problemi koji su se pokazali nerješivima, na temelju povijesnih istraživanja mogu pružati, a i pružaju znatno objektivniju sliku.

Već dvije tisuće i druge godine Hrvatski institut za povijest prigodom devetstote obljetnice nastanka ugarsko-hrvatske državne zajednice, na inicijativu tadašnjeg njenog ravnatelja Mirka Valentića zajedno s Institutom za povijest Mađarske akademije znanosti organizirao je u Zagrebu, Zadru i Biogradu poput sadašnjega skupa veliku konferenciju, na kojoj je sudjelovalo oko dvadesetak mađarskih i dvadesetak hrvatskih povjesničara. Ovu sadašnju konferenciju možemo smatrati uzvratnim susretom vrlo uspješnog znanstvenog savjetovanja iz dvije tisuće i druge godine. Naravno, razdoblje od posljednjih dvanaest godina na području povijesnih istraživanja donijelo je nove rezultate i njihovo prikazivanje je jedan od najvažnijih zadataka ove konferencije.

Drugi važan cilj ovakvoga znanstvenog skupa koji se odvija pred brojnijom publikom može biti i pružanje informacija o povijesnim mađarsko-hrvatskim odnosima i njihovom današnjem prosuđivanju. Objektivni, ali različiti pristupi, pogledi i prosudbe, odnosno njihovo prikazivanje tijekom rasprava mogu približiti ne samo predstavnike uže struke, već i slušateljstvo boljem upoznavanju, pa i razumijevanju zajedničkog suživota dvaju naroda.

Tibor Navracsics
potpredsjednik Vlade, sadašnji povjerenik
Europske komisije za obrazovanje,
kulturu, mlade i sport

Előszó

Fennállásának közel négy éve során a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpontja hihetetlen mennyiségű nemzetközi konferenciát szervezett önállóan vagy más intézményekkel közösen. A kutatóközpont vezetőjeként ezek közül több tízet nyithattam meg személyesen, de ritkán éreztem akkora örömet, mint amikor 2014. február 6-án délelőtt házigazdaként üdvözölhettem azt a nagyszámú és illusztris vendégsereget, amely *A horvát–magyar együttélés fordulópontjai: intézmények, társadalom, gazdaság és kultúra* című konferencia nyitóünnepségére gyűlt össze. E konferencia terve 2012-ben fogant meg bennünk, amikor a két nép közös történetének egyik fontos állomásáról: a horvát–magyar kiegyezés 140. évfordulójáról rendezett konferencia anyagát tartalmazó kötetet mutattuk be intézetünkben Jasna Turkalj igazgatóasszonnyal közösen.

A horvát kollégákkal és társintézményekkel folytatott együttműködésre hivatalba lépésem első percétől kiemelt figyelmet fordítottam. Személyes elkötelezettségem oka nagyon egyszerű: abnormálisnak és elfogadhatatlannak tartottam, hogy a magyar és a horvát közgondolkodásból az 1990 előtti évtizedekben szinte kitörlődött a több mint 800 éves állam- és sorsközösség emlékezete. Szerencsére a kapcsolatok újjáépítésében volt mire támaszkodni. Az áttörés talán 2002-re tehető, amikor a Horvát Történettudományi Intézet és a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkatársai Horvátországban egy közös történetünk egészét áttekintő konferenciát tartottak, amelynek anyagát horvát kollégáink kötetben közre is adták. Ezúton, utólag is szeretném megköszönni mindenkinek, aki ennek a rendezvénynek a létrehozásában és sikerre vitelében részt vett, hiszen, mint utóbb kiderült: itt indult el valami, ami – talán visszavonhatatlanul – új pályára állította a horvát és a magyar történészek kapcsolatait. Azóta közös konferenciák sorát tartottuk (legutóbb 2014 őszén, Zrínyi Miklós halálának 350. évfordulóján tanácskoztak a két ország történészei, irodalmárai és művészettörténészei), és lendületesen szaporodik a közös kötetek száma is. A 2014. február 6–7-én lezajlott újabb konferencia és a belőle sarjadt együttműködési formák láttán remélhetőleg nem túlzás azt mondani, hogy a két ország (történet)tudományának képviselői végleg maguk mögött tudhatják a korábbi, gyanakvásoktól és félreértésektől sem mentes korszakot. Még ha nem értünk, érthetünk is egyet mindenben, a 2014. évi tanácskozás és a most megjelenő kötet remé-

nyeim szerint újabb, rendkívül fontos állomása az egymás iránti figyelem felkeltésének, közös múltunk jobb megismerésének és megismertetésének. Nagy örömömre szolgál és a bizalom jelének tekintem, hogy Jasna Turkalj igazgatóasszony készséges beleegyezését adta ahhoz, hogy e vaskos, kétnyelvű kötet ne csak az MTA BTK Történettudományi Intézet neve alatt, hanem az MTA BTK TTI és a Horvát Történettudományi Intézet közös kiadványaként jelenjen meg.

Végezetül kedves kötelességem köszönetet mondani azoknak, akik nélkül ez a közös vállalkozás nem valósulhatott volna meg. Mindenekelőtt két igazgatótársamnak, Jasna Turkaljnak és Damir Karbićnak vagyok hálás azért, hogy az első pillanattól kezdve szívvel-lélekkel támogatták a konferencia ötletét és szervezték a horvát résztvevőket. Külön köszönetemet fejezem ki Pálinkás Józsefnek, az MTA korábbi elnökének, Navracsics Tibornak, korábbi közigazgatási és igazságügyi miniszternek, miniszterelnök-helyettesnek, jelenleg az Európai Bizottság biztosának, az Nemzeti Kulturális Alapnak, Budapest Főváros Horvát Kisebbségi Önkormányzatának, Budapest Főváros V. Kerület Belváros-Lipótváros Önkormányzatának, Belváros-Lipótváros Horvát Kisebbségi Önkormányzatának és a Horvát Idegenforgalmi Közösségnek azokért a különböző mértékű, de egyként értékes és nélkülözhetetlen anyagi támogatásokért, amelyek nélkül konferenciánkat aligha rendezhettük volna meg és amelyek nélkül a kötetet aligha jelentethettük volna meg ilyen rövid idő alatt. A számos köszönetet érdemlő kolléga és munkatárs közül kettőjük nevét kell külön kiemelnem: Sokcsevits Dénesét, a zágrábi Magyar Kulturális Intézet jelenlegi igazgatójáét, akinek döntő érdeme van a fentebb méltatott, kiváló kapcsolatok létrejöttében, illetve Lukács B. Györgyét, az MTA BTK TTI munkatársáét, aki a konferencia szervezésében és az előadások szövegeinek lefordításában végzett kiemelkedő munkát.

A magam részéről abban a reményben bocsátom útjára ezt a kötetet, hogy hamarosan a horvát–magyar kapcsolatok minden területén olyan együttműködés jön létre, mint a két ország történészei között.

Fodor Pál
az MTA BTK főigazgatója

Predgovor

Tijekom četiri godine svoga postojanja Istraživački centar za humanističke znanosti Mađarske akademije znanosti je, što samostalno, što u suradnji s drugim ustanovama, organizirao nevjerojatno velik broj međunarodnih konferencija. Premda sam kao voditelj Istraživačkog centra imao priliku osobno otvoriti nekoliko desetaka konferencija, rijetko sam osjetio toliku radost kao 6. veljače 2014. prijepodne, kada sam kao domaćin mogao pozdraviti brojne goste i poznate osobe u povodu otvaranja konferencije *Prekretnice u sužitvotu Hrvata i Mađara: ustanove, društvo, gospodarstvo i kultura*. Ideja za konferenciju nastala je 2012. godine, kada smo s gospođom ravnateljicom Jasnom Turkalj u našem institutu zajednički predstavljali zbornik radova konferencije održane u povodu 140. obljetnice Hrvatsko-ugarske nagodbe.

Od prvog trenutka mog stupanja na sadašnju dužnost osobitu sam pozornost posvetio suradnji s hrvatskim kolegama i partnerskim institucijama. Razlog moje osobne angažiranosti veoma je jednostavan: smatrao sam abnormalnim i neprihvatljivim što se u desetljećima koja su prethodila 1990. godini iz mađarskog, kao i hrvatskog javnog mišljenja, gotovo u potpunosti izbrisalo sjećanje na našu više od 800 godina dugu državnu i sudbinsku povezanost. Na svu sreću imali smo se na što osloniti u ponovnoj izgradnji veza. Proboj se vjerojatno dogodio 2002. kada su suradnici Hrvatskog instituta za povijest i Instituta za povijesne znanosti Mađarske akademije znanosti organizirali u Hrvatskoj konferenciju koja je obuhvatila našu cjelokupnu zajedničku povijest i čiju su građu naši hrvatski kolege objavili. Ovim bih želio naknadno zahvaliti svima onima koji su dali doprinos organiziranju i uspjehu ove konferencije, jer se pokazalo da je pokrenuto nešto što će možda neopozivo otisnuti odnos hrvatskih i mađarskih povjesničara na novu putanju. Od tada smo imali niz zajedničkih konferencija (posljednja je održana u jesen 2014., kada su povjesničari, književnici i povjesničari umjetnosti dviju zemalja vodili razgovore u povodu 350. obljetnice smrti Nikole Zrinskog) i vidno se povećava broj svezaka zajedničkih izdanja. Nadam se da na temelju raznih oblika suradnje proisteklih iz konferencije održane od 6. do 7. veljače 2014. nije pretjerano reći kako su predstavnici povijesnih i drugih znanosti dviju država napokon okončali prethodno razdoblje začinjeno sumnjičavostima i nesporazumima. Bez obzira na to što se ne slažemo, a niti se možemo složiti u svemu, ipak se nadam da će konferencija iz 2014. godine i ova knjiga biti vrlo važne postaje u

buđenju međusobnog interesa, boljem upoznavanju naše zajedničke prošlosti i prijenosu te spoznaje drugima. Posebno mi je drago, te smatram to znakom međusobnog povjerenja, da se gospođa ravnateljica Jasna Turkalj zdušno složila da se ova obimna dvojezična knjiga ne objavi samo pod imenom Instituta za povijesne znanosti Mađarske akademije znanosti, nego kao zajedničko izdanje Instituta za povijesne znanosti Mađarske akademije znanosti i Hrvatskog instituta za povijest.

Na koncu, čast mi je zahvaliti svima onima bez kojih se ovaj zajednički pothvat ne bi mogao ostvariti. U prvom redu zahvalan sam svojim kolegama ravnateljima Jasni Turkalj i Damiru Karbiću jer su od prvog trenutka zdušno podržavali ideju konferencije i organizirali sudjelovanje hrvatskih sudionika. Posebno zahvaljujem bivšem predsjedniku Mađarske akademije znanosti Józsefu Pálinkásu, bivšem ministru uprave i pravosuđa te sadašnjem povjereniku Europske komisije Tiboru Navracsicsu, Mađarskom nacionalnom fondu za kulturu (NKA), Hrvatskoj samoupravi Budimpešte, Samoupravi V. okruga Budimpešte – Belváros-Lipótváros, Hrvatskoj manjinskoj samoupravi V. okruga Budimpešte – Belváros-Lipótváros i Hrvatskoj turističkoj zajednici za njihove različite, ali jednako vrijedne i neophodne materijalne potpore bez kojih ne bismo mogli prirediti konferenciju ni objaviti ovu knjigu u tako kratkom vremenu. Među brojnim kolegama i suradnicima koji zaslužuju pohvalu istaknuo bih dvojicu: Dinka Šokčevića, sadašnjeg ravnatelja Mađarskog kulturnog instituta u Zagrebu, čije su zasluge bile presudne u uspostavi spomenutih izvrsnih veza, te Györgya Lukácsa B., suradnika Instituta za povijesne znanosti Istraživačkog centra za humanističke znanosti Mađarske akademije znanosti, koji je dao izuzetan doprinos u obliku organizacije konferencije i prijevoda tekstova izlaganja.

S moje strane puštam ovu knjigu na njezin put u nadi da će se uskoro na svim područjima mađarsko-hrvatskih odnosa ostvariti suradnja poput one koja postoji između povjesničarâ naših dviju zemalja.

Pál Fodor
glavni ravnatelj Istraživačkog centra za humanističke znanosti Mađarske akademije znanosti

Előszó

A Horvát Köztársaság és Magyarország a történelem során mindig is egymásra voltak utalva, s így van ez napjainkban is. Magyar és horvát történészek *A horvát–magyar együttélés fordulópontjai: intézmények, társadalom, gazdaság és kultúra* című, 2014. február 6–7. között, Budapesten megrendezett nagyszabású konferenciája kiváló alkalmat jelentett arra, hogy ismételten kiemeljék, összeköt minket a 816 évnyi közös történelem, a 816 éves horvát–magyar államközösség, annak politikai, kulturális és szellemi kapcsolatai és kölcsönhatásai, melyeket a két nemzet közötti viszony hullámvölgyei, nézeteltérések és viták, valamint kompromisszumok és közös célkitűzések jellemeztek. Horvátország az Európai Unióval folytatott sokéves csatlakozási tárgyalásokat 2011-ben zárta le, mikor éppen Magyarország töltötte be annak soros elnöki tisztét, az a Magyarország, mely mindvégig segítette és támogatta a horvát csatlakozás ügyét. Horvátország 2013-ban lett az Európai Unió teljes jogú tagja, ami számos új lehetőséget nyitott meg a horvát történészek előtt a nemzetközi együttműködésre, s komoly ösztönzést jelentett a magyar és a horvát történészek modern európai tudományos együttműködése szempontjából is.

A *Horvát–magyar kapcsolatok 1102 és 1918 között* című, Kálmán király megkoronázásának, illetve Horvátország és Magyarország perszonálunióra lépésének évfordulója alkalmából, 2002-ben Zágrábban, Zárában és Tengerfehérvárott megtartott, a Horvát Történettudományi Intézet és a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete által rendezett nagy konferencia óta több mint egy évtized telt el. Természetesen ebben az időszakban is folytatódott az együttműködés, melynek egyik újabb eredménye a horvát–magyar kiegyezés 140. évfordulója alkalmából, 2008-ban Budapesten megtartott konferencia volt.

A konferencia *Mint nemzet a nemzettel...* című tanulmánykötetének 2012-es, budapesti bemutatása alkalmával dr. Fodor Pál, a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpontjának főigazgatója felvetette az ötletet, miszerint 2014 elején Budapesten ismét nagyszabású konferenciát rendezhetnénk, melyen 20 magyar és 20 horvát történész vehetne részt, s melynek társszervezője a Horvát Történettudományi Intézet és a Horvát Tudományos és Művészeti Akadémia Történet- és Társadalomtudományi Intézetének Történettudományi Osztálya lehetne. Az együttműködésre való felkérést a Horvát Történettudományi Intézet nagy örömmel fogadta. *A horvát–*

magyar együttélés fordulópontjai: intézmények, társadalom, gazdaság és kultúra című konferencia remek alkalmat jelentett arra, hogy tudományos szempontból tárgyaljuk meg a horvát–magyar kapcsolatok témáinak az állam, politika, társadalom és kultúra szempontjából fontos vetületeit a középkortól az első világháború végéig, ám jelentősége ennél jóval nagyobb. Várakozásaink beigazolódtak, hiszen nem csupán a múltba tekintésre, a már elvégzett kutatások eredményeinek bemutatására került sor, az esemény a magyar és horvát történészek együttműködésének jövője szempontjából is kiemelkedő jelentőségű lett. A történészek kihasználták az alkalmat arra, hogy egyeztessenek, új ötletek születtek, tudományos projektek kezdtek körvonalazódni, előrelépés történt a két szomszédos, baráti ország történészei együttműködésének fejlődése és intenzívebbé válása irányában, amit megerősített a konferenciát követően a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Központja és a Horvát Történettudományi Intézet közötti tudományos együttműködésről aláírt bilaterális szerződés is. A rendkívül sikeres, a szervezők minden várakozását beteljesítő konferenciát követően jelen kötet is minden bizonnyal a magyar és a horvát történetírást összekötő fontos láncszemet, s egyben jövőbeni tudományos együttműködésünk zálogát is jelenti majd.

Ehelyütt szeretnék ismételten köszönetet mondani elsősorban kollégámnak, dr. Fodor Pálnak a kezdeményezésért és az erőfeszítésekért, melyeket ő és munkatársai tettek a konferencia megszervezése érdekében, s köszönöm a társszervezők, valamint a konferencia támogatóinak hozzájárulását, az előadóknak és egyben a kötet szerzőinek, illetve mindazoknak a munkáját, akik bármiféle módon hozzájárultak a tanulmánykötet megjelenéséhez, melynek köszönhetően országaink tudományos és szélesebb közönsége számára is elérhetővé válnak a magyar és horvát történészek által *A horvát-magyar együttélés fordulópontjai: intézmények, társadalom, gazdaság és kultúra* című konferencián bemutatott kutatási eredmények.

Jasna Turkalj
a Horvát Történettudományi Intézet igazgatója

Predgovor

Republika Hrvatska i Mađarska u svojoj su povijesti bile i do danas su ostale snažno upućene jedna na drugu.Velika konferencija mađarskih i hrvatski povjesničara *Prekretnice u suživotu Hrvata i Mađara: ustanove, društvo, gospodarstvo i kultura* koja je održana u Budimpešti od 6. do 7. veljače 2014. bila je iznimna prigoda da se još jednom istakne da nas povezuje 816 godina zajedničke povijesti, 816 godina hrvatsko-ugarske državne zajednice, političkih, kulturnih i duhovnih veza i prožimanja, uspona i padova u međusobnim odnosima, neslaganja i sukoba, ali i kompromisa i zajedničkih interesa. Nakon uspješnog okončanja višegodišnjih pregovora u vrijeme kada je upravo Mađarska 2011. predsjedavala Europskom unijom pružajući Hrvatskoj svesrdnu pomoć i podršku, Hrvatska je 2013. postala punopravna članica europske zajednice naroda. Ulazak Hrvatske u Europsku uniju pred hrvatskim je povjesničarima otvorio niz novih mogućnosti za međunarodnu suradnju, a u kontekstu stvaranja suvremenog znanstvenog europskog zajedništava i suradnja mađarskih i hrvatskih povjesničara dobila je jači poticaj.

Od velike konferencije *Hrvatsko-mađarski odnosi od 1102. do 1918.* koja je povodom 900 obljetnice Kolomanove krunidbe i ulaska kraljevine Hrvatske u personalnu uniju s Ugarskom 1102. održana 2002. godine u Zagrebu, Zadru i Biogradu u organizaciji Hrvatskog instituta za povijest u suradnji s Institutom za povijest Mađarske akademije znanosti, prošlo je više od jednog desetljeća. Naravno da je i u međuvremenu bilo suradnje, a jedan od rezultata je i manja konferencija koja je održana u Budimpešti 2008. povodom 140 obljetnice Hrvatsko-ugarske nagodbe.

Kada je u Budimpešti 2012. predstavljan Zbornik radova s te konferencije naslovljen „Kao narod s narodom…“ dr. Pál Fodor ravnatelj Instituta za povijest Centra za humanističke znanosti Mađarske akademije iznio mi je ideju da se u Budimpešti početkom 2014. organizira druga velika konferencija na kojoj bi sudjelovalo 20 mađarskih i 20 hrvatskih povjesničara, a kojoj bi iz Hrvatske suorganizatori bili Hrvatski institut za povijest i Odsjek za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Ne moram posebno isticati da je Hrvatski institut za povijest s velikim zadovoljstvom prihvatio ponuđenu suradnju oko organizacije konferencije. Znanstveni skup *Prekretnice u suživotu Hrvata i Mađara: ustanove, društvo, gospodarstvo i kultura* bio je prigoda da se znanstveno elaboriraju teme iz

hrvatsko-mađarskih odnosa od srednjeg vijeka do kraja Prvog svjetskog rata na razini države, politike, društva, gospodarstva i kulture, ali on je bio i više od toga. Kao što smo i očekivali, nije se radilo samo o osvrtu na prošlost, prezentaciji istraženog, nego i o pogledu na vrijeme pred nama, mađarskim i hrvatskim povjesničarima. Bila je to uistinu dobro iskorištena prilika za razgovore, rađanje novih ideja i znanstvenih projekata, unapređenje i intenziviranje suradnje između povjesničara dviju susjednih i prijateljskih država što je i potvrđeno na kraju konferencije potpisivanjem bilateralnog ugovora o znanstvenoj suradnji između Centra za humanističke znanosti Mađarske akademije znanosti i Hrvatskog instituta za povijest. Nakon iznimno uspješne konferencije koja je ispunila sva očekivanja organizatora i ovaj zbornik radova sigurno je još jedna značajna karika u lancu koji povezuje mađarsku i hrvatsku historiografiju, a ujedno i zalog naše buduće znanstvene suradnje.

Ovom prigodom želim se još jednom posebno zahvaliti kolegi Pálu Fodoru na inicijativi i velikom trudu koji su on i njegovi suradnici uložili u organiziranje konferencije, također i drugim suorganizatorima i pokroviteljima konferencije, svim kolegicama i kolegama sudionicima konferencije i ujedno autorima radova u zborniku te svima ostalima koji su na bilo koji način pridonijeli objavljivanju ovog zbornika kojim će rezultati istraživanja hrvatskih i mađarskih znanstvenika prezentirani na konferenciji *Prekretnice u suživotu Hrvata i Mađara: ustanove, društvo, gospodarstvo i kultura* postati dostupni znanstvenoj i široj javnosti naših zemalja.

Jasna Turkalj
ravnateljica Hrvatskog instituta za povijest

1. AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ ÉS A MAGYAR–HORVÁT ÁLLAMKÖZÖSSÉG FELBOMLÁSA

SOKCSEVITS DÉNES

Magyar rendezési tervek a horvát- (délszláv-) kérdés megoldására az első világháború idején

A magyar–horvát közjogi viszony, s általában a Monarchia délszlávok által lakott tartományainak helyzete az első világháború kitörését megelőző években, évtizedekben is állandó témája volt a magyar közéletnek. Az 1868-as magyar–horvát kiegyezés révén kialakult viszonyokon túllépett az idő, de a kiegyezés rendszerének megváltoztatását sem a magyar fél, sem maga az uralkodó, I. Ferenc József nem tartotta kívánatos politikai célnak, s a *quieta non movere* elv alapján semmiféle közjogi újítást nem fogadott el. Ugyanakkor Ferenc Ferdinánd főherceg és környezetének egyes, főként nemzetiségi politikusai azonban a Monarchia föderalizálásának gondolatát is felvetették (a Belvedere-kör), noha maga a trónörökös inkább a birodalom újraközpontosításának híve volt, s az említett körökkel alighanem csak az általa helytelenített dualista rendszer jövőbeni megváltoztatása érdekében lépett kapcsolatba.[1] Az első világháború idején számos, a délszlávkérdés Monarchián belüli rendezésével kapcsolatos kombináció született, de az összes trialista vagy dualista modellen kívüli megoldást éppen Tisza István miniszterelnök, a Munkapárt és a vezető magyar politikai körök utasították vissza a legkitartóbban, egészen az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlásáig. Szerbia megszállása után több magyar javaslat született a Balkán átrendezéséről, s ezen belül a horvát- és bosnyákkérdés megoldásáról is. Egyes birodalmi szemléletű megoldástervezetek (amelyek a térség feletti tartós magyar szupremáciával számoltak) teljesen átalakították volna a magyar–horvát (és persze részben az osztrák–magyar) kiegyezés rendszerét is. Akadt olyan tervezet, amely Szlavóniát, Bosznia-Hercegovinát és Dalmáciát is közvetlenül Magyarországhoz csatolta volna (tehát nem Horvátországon át a magyar koronához, amit egyébként az 1868-as magyar–horvát kiegyezés rögzített, mint közös magyar–horvát közjogi követelményt, csak éppen az osztrák birodalomfélben a Birodalmi Tanács 1867-ben a tartományt Ausztria részének deklarálta).[2] Ezek az elképzelések teljes mértékben figyelmen kí-

1 Lásd többek közt *Mirjana Gross* tanulmányát: Hrvatska politika velikoaustrijskoga kruga oko prijestolonasljednika Franje Ferdinanda. Časopis za suvremenu povijest (1970) 2. 9–74.

2 Dalmácia közjogi helyzetét a magyar és osztrák fél az 1868 utáni évtizedekben szándékosan hagyta homályban, noha a magyar kormány és parlament a magyar–horvát kiegyezés szövegének elfogadásával kötelezettséget vállalt a tartomány Horvát–Szlavónországhoz és rajta keresztül a magyar koronához való csatolására, szándékosan nem erőltette a kérdés megoldását,

vül hagyták volna nemcsak a horvát politikai érdekeket, de a horvát nemzeti integráció előző néhány évtizedben lezajlott, s a térséget jól ismerő magyar személyiségek (Havass, Hercegh, Bajza) által is leírt folyamatát. E magyar birodalmi elképzelések, amelyek a horvátok által sokban kifogásolt, de Deák Ferenc bölcs kompromisszumos politikája gyümölcseként a horvát fél számára mégiscsak jelentős autonómiát nyújtó magyar–horvát kiegyezés rendszerét akarták felborítani, tulajdonképpen elsőként az 1880-as évek elején, a magyar–horvát konfliktusok felerősödésekor, különösen pedig az 1883-as horvátországi magyarellenes megmozdulások idején bukkantak fel a magyar sajtóban, elsősorban Pesty Frigyes munkássága révén. Ő vetette fel elsőként, hogy Szlavóniát el kellene csatolni Horvátországtól és közvetlenül Magyarországhoz kapcsolni, s fel kellene mondani a magyar–horvát kiegyezést (keményen bírálta egyben Deákot a horvátoknak tett engedmények miatt, hangsúlyozván, hogy a középkorban a Dráva és a Száva folyók közének keleti fele közvetlenül Magyarország része volt).[3]

Dalmáciának a magyar koronához való csatolását a magyar közjogi (függetlenségi) ellenzék a dualista korszak folyamán ismételten követelte. Ehhez új ideológiai alapot (nemcsak közjogi, hanem gazdasági érvekkel is alátámasztva) Havass Rezső adott 1889-ben, s e nézetét az elkövetkező évtizedekben is hangsúlyozta, de ő Pestyvel ellentétben az 1868-as magyar–horvát kiegyezés közjogi alapjain a magyar koronához kívánta csatolni a tartományt (míg Pesty Szlavóniával együtt közvetlenül Magyarországhoz kapcsolta volna). Havass elképzelése, amelyet elvi szinten 1905 után a hatalomra kerülő magyar ellenzéki koalíció is támogatott, valójában megfelelt a horvát érdekeknek (ekkoriban a horvátok Dalmácia lakosságának már több mint 80 százalékát tették ki, s többségre tettek szert a tengerparti városokban, sőt azok vezetésében is). Persze a Wekerle-kormány ténylegesen semmit sem tett a közjogi helyzet megváltoztatásáért. A sajtóban azonban továbbra is napirenden volt a kérdés. Több elképzelés is előkerült, köztük például az első világháború idején további délszláv tartományok magyar koronához való csatolása, illetve egy nagy magyar birodalom létrehozásának elképzelése, amelyet korábban Cholnoky Jenő, Beksics Gusztáv és mások dolgoztak ki (lásd Cséry Lajos *Új honfoglalás* címmel megjelent füzetét [Budapest, 1915]).[4]

---

nem kívánta kenyértörésre vinni a dolgot az osztrák partnerrel. Az uralkodó mind a Reichsraat, mind a magyar parlament és a horvát szábor határozatát szentesítette, noha a kettő egymással ellentmondásban volt. Lásd *Somogyi Éva:* Hrvatska u zajedničkom sustavu. In: Hrvatsko–mađarski odnosi 1102–1918. Ur. *Milan Kruhek*. Hrvatski institut za povijest, Zg., 2004. 267.

3 *Pesty Frigyes:* Száz politikai és történeti levél Horvátországról. Akadémiai Könyvkereskedés, Bp., 1885. A mű Pesty 1881 és 1885 közt megjelent cikkeit tartalmazza.

4 Pl. *Cholnoky Jenő:* Jövőnk az uralkodóház. Geológia mint politikai tényező. Révai, Bp., 1894. A balkáni magyar birodalmi elképzelésekről lásd bővebben *Romsics Ignác:* A magyar birodalmi gondolat (akadémiai székfoglaló előadás) Mozgó Világ online 39. évf., 2012. augusztus, valamint *Dupcsik Csaba:* A Balkán képe Magyarországon a 19–20. században. Teleki László Alapítvány, Bp., 2005. 70–123.

Az ilyen nagy horderejű és a kettős Monarchia közjogi berendezkedését, kényes politikai egyensúlyi viszonyait Magyarország tényleges súlyának és erejének túlbecsülésére alapozva felborogatni kívánó elképzeléseket persze Tisza István miniszterelnök és kormánya nem osztotta, igaz, más, a horvátok szempontjából előnyös tervezeteknek sem nyújtott támogatást.

Ezzel ellentétben egy boszniai horvát történész, Luka Đaković 1981-ben megjelent könyvében magyar minisztertanácsi jegyzőkönyvekre hivatkozva azt állította, hogy a magyar kormány 1915-ben már döntést hozott Dalmácia és Bosznia-Hercegovina, sőt Szlavónia Magyarországhoz való csatolásáról.[5] Ismerve az Osztrák–Magyar Monarchia kényes és összetett közjogi viszonyait, valamint jogi rendszerét, ezt az állítást fenntartásokkal fogadtam. Elsősorban azért, mert egy ilyen nagy horderejű kérdésben a minisztertanács csak (esetleg kidolgozott) törvényjavaslatot tehetett, de nem dönthetett sem a magyar parlament, sem a horvát szábor, sem pedig az osztrák fél megkérdezése nélkül. Ilyenkor a történész nem tehet mást, mint megkeresi a hivatkozott forrásokat és megvizsgálja, mi szerepel bennük az adott kérdésről.[6]

A magyar minisztertanács 1915. október 2-i ülésén valóban foglalkozott e nagy horderejű közjogi kérdéssel.[7] Erre azért került sor, mert a háborús események folytán felvetődött, hogy Orosz–Lengyelországot a Monarchiához, annak is osztrák részéhez kellene csatolni, s a magyar vezetés úgy vélte, ez veszélyeztethetné Magyarország pozícióit Béccsel szemben. Az egyensúlyt ebben az esetben úgy lehetne helyreállítani, ha Dalmáciát és Bosznia-Hercegovinát a magyar koronához csatolnák. Ezt vitatták meg ezen a bizonyos 1915. október 2-ai minisztertanácsi ülésen, ahol felhatalmazták Tisza István miniszterelnököt, hogy ez ügyben tegyen nyilatkozatot a közös miniszteri értekezleten, amit utóbbi október 6-i ülésén a magyar politikus meg is tett.[8] Fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy az ügyet nem a horvátok háta mögött tárgyalták meg, sőt a dokumentum hangsúlyozza, hogy a miniszterelnök az ülésre meghívta báró Skerlecz Iványt, Horvát–Szlavón- és Dalmátországok bánját, „*mint a kérdéseknek ezen utóbb említett csoportja révén kiválóan érdekelt közjogi tényezőt*". A minisztertanácsi ülésen Dalmácia magyar koronához való csatolása kapcsán kifejezetten és hangsúlyosan az 1868. évi XXX. törvénycikkre hivatkoznak, amely a magyar fél számára „szinte kötelezővé teszi", hogy Horvátországgal egyesítve csatolja a tartományt a magyar koronához. Az ülésen ötletként valóban felmerült, hogy Szlavóniát közvetlenül Magyarországhoz kellene csatolni, de ezt a jegyzőkönyvben azonnal követi ez a szöveg:

---

5 *Luka Đaković:* Položaj Bosne i Hercegovine u austrougarskim koncepcijama rješenja jugoslavenskog pitanja 1914–1918. Univerzal, Sarajevo, 1981.

6 A hivatkozott források szerepelnek a következő kiadványban: Magyar minisztertanácsi jegyzőkönyvek az első világháború korából. Összeáll. *Iványi Emma.* Akadémiai Kiadó, Bp., 1960.

7 *Iványi E.:* i. m. 103. dokumentum, 189–197. A forráskiadvány tartalmazza az ez ügyben tett német nyelvű nyilatkozatot is, amit Tisza több pontban kiegészítve a közös miniszteri értekezleten ismertetett.

8 *Iványi E.:* i. m. 194.

„mindezeket a kérdéseket annak idején az illetékes horvát–szlavón és esetleg dalmát tényezők bevonásával fog kelleni megvitatni és megállapítani."[9] A korszakot ismerve, azt hiszem, nem túlzás azt állítani, hogy nem akadt volna olyan horvát politikai tényező (beleértve a magyarbarát politikusokat is!), amely Szlavónia elcsatolásába beleegyezett volna. A horvát szábor megkérdezése nélkül pedig nem lehetett volna e komoly közjogi változtatást végrehajtani, a dokumentum pedig világosan jelzi, hogy a magyar kormány nem is kívánt így cselekedni.

Sem a magyar minisztertanácsi ülésnek, sem pedig az 1915. október 6-ai közös miniszteri értekezletnek nem lettek tényleges közjogi következményei. Ezt egyértelműen alátámasztja a magyar minisztertanács 1918. október 1-jei ülésének jegyzőkönyve, amelynek témája Dalmácia és Bosznia-Hercegovina, valamint a fiumei kikötő megnagyobbodásának kérdése volt.[10] Az ülésen a horvát–szlavón–dalmát miniszter tesz jelentést IV. Károly általi legutóbbi fogadtatásáról. Ennek kapcsán a miniszterelnök (Wekerle Sándor) beszélt a délszláv-kérdésben létrejött legutóbbi megállapodásról, amely szerint „*Dalmácia a fennálló törvényes rendelkezés értelmében Horvátországgal egyesíttetnék*". Azonban a magyar politikus még itt is hangsúlyozza: „*természetszerűleg az összes alkotmányos tényezők, nevezetesen a magyar és osztrák országgyűlések, a horvát országgyűlés és a dalmáciai tartománygyűlés hozzájárulásával*."[11] Vagyis még ez az 1918-as döntés is csak javaslat, amelyet az alkotmányos tényezők által jóvá kellett volna hagyatni. Az Osztrák–Magyar Monarchia ugyanis jogállam volt, amit minden demokráciadeficitje, vagy a nemzetiségekkel szemben folytatott politikájával kapcsolatos sokszor megalapozott kritika ellenére sem szabad figyelmen kívül hagyni. Ennek fényében egy minisztertanácsi javaslatot nem szabad végérvényes döntésként felfogni, mint a térség második világháború utáni történetében a kommunista pártok politikai bizottságainak határozatait, amelyek után a helyi parlamentek jóváhagyása merő formalitásként automatikusan bekövetkezett.

A horvát politika szereplői és a horvát értelmiség által kidolgozott, a horvátkérdés rendezését szolgálni kívánó tervezetek, illetve politikai akciók közül itt csak a Monarchián belüli megoldásokat célzó elképzelésekkel, törekvésekkel kívánok foglalkozni, az önálló délszláv állam megteremtésének folyamatát és az ezzel kapcsolatos 1914 és 1918 közötti eseményeket, terveket az alábbiakban mutatom be.[12] Már 1914-ben megfogalmazódott, hogy a horvá-

9 *Iványi E.*: i. m. 194. Ugyanezen mű 193. oldalán szerepel Skerlecz Iván megjegyzése, miszerint neki a dalmátországi helytartó egy beszélgetésben azt állította, hogy a dalmáciai lakosság nem óhajtja a Horvátországhoz való csatolást, de a bán szerint ez nem igaz. Utóbbit a kérdésben semleges Herczegh Ferenc helyszíni tapasztalatai is alátámasztják, miszerint a dalmáciai katolikusok egyértelműen horvát érzelműek és önálló Dalmácia helyett Horvátországgal akarnak egyesülni. Lásd *Herczegh Ferenc:* Szelek szárnyán. Singer és Wolfner Irodalmi Intézet R.-T., Bp., 1905., illetve Herczegh Ferenc Összes Művei. Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt., Bp., 1939. 38–39.

10 *Iványi E.*: i. m. 391. dokumentum, 507.

11 *Iványi E.*: i. m. 508.

12 A Monarchián belüli megoldások kereséséről lásd *Bogdan Krizman:* Hrvatska u prvom svjetskom ratu. Globus, Zg., 1989. Traganje za čarobnom formulom c. fejezet: 245–298., valamint

tok világháborús áldozatvállalásuk alapján igénylik Horvátország közjogi helyzetének megváltoztatását. Erről Skerlecz Iván bán 1914 végén így nyilatkozott: *„Feljogosítva látják magukat arra, hogy a háború utáni időre nagy nemzeti vívmányokat kívánjanak."*[13]

A Frank-féle Jogpárt képviselői, osztrák katonai körökre támaszkodva egyre erőteljesebben lobbiztak a Monarchia trialista átalakításáért, amit a magyar kormányzat határozottan ellenzett, Tisza István pedig e törekvésekről igen negatívan vélekedett: *„A horvátok tetemes része trialista nagyhorvát hóbortok tévútjain kalandozik."*

Noha a horvát száborban már 1915-ben is nyíltan vitáztak a horvát államjogi helyzet lehetséges megváltoztatásáról, ezek az elképzelések legalább részleges esélyt csak a dualista rendszerhez mindvégig ragaszkodó Ferenc József halála után, IV. Károly trónra lépése után kaptak, utóbbi ugyanis, országa megmentése érdekében hajlott a kettős államjogi berendezkedésen túlmutató megoldásokra. Nem véletlen, hogy 1917-től sokasodtak meg az ilyen irányú politikai tapogatózások, kulisszák mögötti, vagy éppenséggel nyílt parlamenti fellépések, valamint a megoldásokat kínáló tervezetek, pro memoriák, könyvek, kiáltványok. A Monarchia trialista átalakítását követelő megnyilvánulások közül az egyik legtöbbet emlegetett esemény a IV. Károly által összehívott ciszlajtán parlament délszláv (dalmáciai és isztriai horvát, valamint szlovén) képviselői által 1917 májusában elfogadott Májusi deklaráció, amelynek megalkotói azonban, mint azt maguk is elismerték, valójában nem átalakítani, hanem felbontani akarták a Habsburg Monarchiát. A szöveg egyik írója, a szlovén Janez Krek kijelentette: *„A Májusi deklaráció csak abban az esetben számol a Habsburg Monarchiával, ha az általános világhelyzet semmiképpen nem engedné meg egy Szerbiával és Montenegróval közös teljesen szabad jugoszláv állam megalapítását."*[14]

Velük ellentétben a Tiszta Jogpárt, valamint olyan kiemelkedő boszniai közszereplők, mint a szarajevói érsek, Josip Stadler, vagy a neves értelmiségi, Ivo Pilar, akik elutasították a jugoszláv koncepciót és komolyan úgy gondolták, hogy a horvátság érdekeit a Monarchia fennmaradása szolgálja, különböző, a dualista és trialista rendszert látszólag, formálisan összeegyeztethető megoldásokat javasoltak. Noha először ők is üdvözölték a Májusi deklarációt, nagyon hamar belátták, hogy annak valódi célja a Monarchia felbomlasztása. Ezért még 1917 nyarán Stadler és köre összeállított IV. Károly számára egy emlékeztetőt, amelyben a Monarchia általános rekonstrukciójával összhangban egy Horvátországból, Szlavóniából, Dalmáciából, Bosznia-Hercegovinából kialakított köz-

---

Franjo Tuđman: Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji. Hrvatska sveučilišna naklada, Zg., 1993. III. fejezet, Nacrti za stvaranje posebne hrvatske države i za rješenje južnoslavenskoga pitanja u podunavskoj Monarhiji preuređenoj na federalističkoj osnovi: 145–175.

13 In: Magyarország története 7. rész, II. kötet 1113. A következő Tisza-idézet ugyanott.

14 Idézi: *Zlatko Matijević:* Slom politike katoličkog jugoslavenstva. Hrvatska pučka stranka u političkom životu Kraljevine SHS (1919–1929). Hrvatski institut za povijest, Zg., 1998. 62. Eredetileg: Dr. Janez Ev. Krek. (1865. XI. 27.–1917. X. 8.) In: Janez Ev. Krek: Socijalni eseji, govori i nacrti, Požega (1920). I. kötet XII–XIII. Grgec szerint Krek mindkét lehetőséggel számolt.

igazgatási egységet teremtene, amely Boszniához hasonlóan mintegy kondomíniumként (közös igazgatású területként) kapcsolódna Ausztriához és Magyarországhoz.[15] A legtöbb tervezetet, könyvet, vitairatot mind horvát, mind német nyelven Ivo Pilar írta (alighanem a *Pro memoria* koncepciójának kialakításában is részt vállalt). Pilar 1918-ig az osztrák–magyar viszony kényes egyensúlyát is figyelembe véve kísérelte meg valahogy összeilleszteni valójában trialista elképzeléseit a dualista rendszerrel. A végén azonban már nyíltan a trialista megoldást tartotta a Monarchia megmentése utolsó esélyének.[16]

Magyarországon is voltak olyan kiemelkedő értelmiségiek, akik nem osztották az uralkodó politikai elit nézeteit, de nem értettek egyet a fentebb említett újszerű, de extrém magyar elképzelésekkel sem, helyettük más, a horvátok és a Monarchia többi délszlávja számára megfelelőbb, igazságosabb és a realitásokat jobban figyelembe vevő megoldásokat javasoltak. Ilyen volt Bajza József, az azonos nevű, ismert reformkori költő fivérének unokája, a budapesti egyetem horvát tanszékének leendő vezetője, valamint Jászi Oszkár, a más világnézeti alapokból kiinduló szociológus, publicista és politikus, a polgári radikálisok mozgalmának vezető személyisége. Mindketten 1914 és 1918 között, noha a magyar belpolitikában nem álltak azonos politikai platformon, következetesen követelték Horvátország jogainak elismerését és tiszteletben tartását,[17] illetve meg voltak győződve arról, hogy új kiegyezésre van szükség, s olyan államjogi megoldást kell találni, amely megtartja Magyarország és a Monarchia mellett a horvátokat és a térség más délszláv népeit.

---

15 Pro memoria über die Lösung der südslavischen Frage. Stadler politikai tevékenységéről lásd újabban: *Zoran Grijak:* Politička djelatnost vrhbosanskoga nadbiskupa Stadlera. Hrvatski institut za povijest, Zg., 2001.

16 Pilar legismertebb művei: Svjetski rat i Hrvati. Zg., 1915 és 1917; Die südslavische Frage und der Weltkrieg. Übersichtliche Darstellung des Gesamt-Problems. Manz, Wien, 1918., Horvátul: Južnoslavensko pitanje. Prikaz cjelokupnog stanja. Matica hrvatska, Zg., 1943. Pilar első világháború alatti politikai tevékenységéről és a horvátkérdés rendezésével kapcsolatos terveiről lásd *Zlatko Matijević:* Hrvatsko–mađarski državnopravni odnosi u svjetlu političkih koncepcija Dr. Ive Pilara. In: Hrvatsko–mađarski odnosi 1102–1918. Zbornik radova. Gl. ur. *Milan Kruhek*. Hrvatski institut za povijest, Zg., 2004, 287–302.

17 Jászi Oszkár életével és munkásságával 1990 előtt is sokat foglalkozott a magyar historiográfia, a magyar szellemi élet elmúlt két évtizede pedig a liberalizmus dominanciájával jellemezhető, így a Dunamellék liberális és baloldali eszméinek történetében megkerülhetetlen Jászinak több monográfiát és rengeteg tanulmányt szenteltek, újra kiadták munkáit, naplóját, levelezését, cikkeit stb. Jásziról a legalaposabb monográfiát *Litván György* írta: Jászi Oszkár. Osiris Kiadó, Bp., 2003. Jászival ellentétben Bajza Józsefről egyetlen monográfia sem készült, és Tóth Lászlónak a Bajza horvátkérdéssel kapcsolatos cikkeinek válogatását tartalmazó 1941-es kötethez írt előszavát leszámítva egyetlen tanulmány sem keletkezett a kérdésről. Magyarország politikatörténetében a konzervatív tudós és publicista Bajza valóban jóval kevésbé fontos szerepet töltött be, mint az újságíró, tudós és egy ideig aktív politikus Jászi, és részben ez magyarázza a magyar tudományos közvélemény kisebb érdeklődését. A délszláv népek kultúrájának, történelmének és politikai életének kiváló ismerőjeként azonban a horvátkérdést illetően előrelátóbbnak bizonyult baloldali kortársánál, a két jugoszláv kísérlet történelme Bajzát igazolta.

Jászi 1913 és 1918 között megjelent írásaiban konkrét javaslatokat is tett a délszlávkérdés rendezése érdekében. Jászi 1918 előtt a Habsburg Monarchián belüli megoldást támogatta, sőt (később látni fogjuk, ekkor még tökéletes összhangban Bajza horvátkérdés megoldásáról vallott nézeteivel), ellenzett mindenféle trialista megoldást, és az állam ilyen módon történő átalakítása helyett Horvátország státuszának a Szent Korona országain belüli megváltoztatását javasolta. A meglévő szubdualista rendszer helyett, melyben a magyarok a horvátokhoz képest kiváltságos helyzetben voltak, Jászi Horvátország és Magyarország teljes egyenjogúságát követelte. Ezen koncepció alapján Horvátország (melyhez Jászi Dalmáciát és Bosznia-Hercegovinát is hozzácsatolta volna), illetve pontosabban: a horvát országok Magyarországgal szemben ténylegesen egyenrangú, társult királysági státuszt kaptak volna. Így a horvát és a magyar állam olyan valóban egyenrangú *regna socia*-vá válna, mely egyidejűleg államközösséget alkot Ausztriával, a Habsburgok osztrák országaival. A szerző állítása szerint *„Deák művét nem megcsonkítva, hanem kiszélesítve"*[18] kellene fellépni, ami azt bizonyítja, hogy még mindig a kiegyezés kereteiben gondolkodott. Fenti cikkében Jászi figyelembe vette a szerbkérdést is, modellezte a háború utáni helyzetet. Véleménye szerint egy prosperáló Horvátország (Szlavóniával és Dalmáciával együtt) a háború után kapcsolatokat keresne Szerbiával, de ez végül nem vezetne elszakadáshoz, ehelyett a fejletlen Belgrád és Kragujevac a sokkal fejlettebb Zágráb, Dubrovnik, Split és Szarajevó felé fordulnának.

Ausztria–Magyarország összeomlásának előestéjén, 1918. október elején Jászi kiadta nagyszabású, a Duna menti országok egyesítésére vonatkozó koncepcióját. A szerző *A Monarchia jövője. A dualizmus bukása és a Dunai Egyesült Államok* című művét tulajdonképpen fél évvel a központi hatalmak katonai veresége előtt írta meg, amikor még volt értelme ilyen megoldásokat kínálni, de megjelenésére csak októberben kerülhetett sor.[19] Bár Jászi ekkor még mindig bízott a régió nemzetiségi kérdéseinek igazságos elrendezésében, mert nem tudta, hogy időközben a győztes antant erői korábbi álláspontjukat megváltoztatva a Habsburg Monarchia föderalizációja és szélesebb konföderációs megoldások helyett a Baltikum és az Adria közötti térségben meg akarnak elégedni a Duna menti monarchia lengyel, csehszlovák, román és jugoszláv állam megteremtésével történő felosztásával. Londonban és Párizsban tévesen úgy gondolták, az így létrejövő, közepes méretű államformációk megfelelő akadályt képeznek majd a bolsevizmus Szovjet-Oroszországból való terjedése, valamint a jövőben újjászülető német expanzionizmus előtt.

Jászi e művében Kossuth Lajoshoz hasonlóan a Duna menti népek föderációja mellett érvelt. Korábbi nézeteitől eltérően már nem tartotta lehetségesnek a magyar–horvát államközösség fenntartását, helyette új megoldásként elfogadta Illíria, azaz a jugoszláv állam megalakulását, mely Horvátországon,

18 *Jászi Oszkár*: A délszláv renaissance. Világ 1917. szeptember 16.

19 *Jászi Oszkár:* A Monarchia jövője. A dualizmus bukása és a Dunai Egyesült Államok. Új Magyarország Részvénytársaság, Bp., 1918. Az alábbi idézetek e műből származnak.

Szlavónián, Dalmácián (és Isztria szláv részein), Krajnán, Stájerországon (illetve ennek szlovén többségű részein) és Bosznia-Hercegovinán kívül Szerbiát és Montenegrót is magába foglalná. Bár a szerző úgy gondolta, a volt Osztrák–Magyar Monarchia délszláv államegységei önállóan is képesek lennének egy prosperáló államot teremteni, e népek délszláv tudata olyannyira megerősödött, hogy a Monarchián kívüli szerbségtől való elválasztásuk már nem volt lehetséges.

Az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlását követően azonban Jászi teljes egészében megbékélt a dunai monarchiától különváló, Belgrád vezetése alatt álló, teljesen független délszláv állam megteremtésének ötletével. Nem véletlen, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia végnapjaiban alakult Károlyi-kormány, melyben Jászi 1918 novemberének elejétől 1919 januárjáig nemzetiségi ügyi miniszteri posztot töltött be, habozás nélkül elfogadta a horvát szábor 1918. október 29-i döntését és beletörődött a nyolcszáz éves magyar–horvát államközösség felbontásába, majd hamarosan elismerte a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság megalakulását is (igaz, megakadályozni úgysem tudta volna).

Bajza tíz évvel volt fiatalabb Jászinál, így körülbelül az első világháború kitörése idején kezdett el aktívan publikálni. Már az első írásaiban keményen kritizálta a budapesti kormány horvátpolitikáját, méghozzá nemcsak az 1868-as kiegyezés és a horvátok ellen Cuvaj bán abszolutizmusa idején elkövetett jogsértések miatt, hanem azért is, mert a Horvát–Szerb Koalíciót választotta partneréül, melyről Bajza teljes bizonyossággal állíthatta, hogy a délszláv eszme szolgálatában áll, végső célja pedig egy Habsburg Monarchián kívüli délszláv állam megteremtése. Meg volt győződve arról, hogy a magyar politika a Horvát–Szerb Koalícióval megkötött paktummal súlyos hibát követett el ahelyett, hogy kompromisszumot keresett volna a Tiszta Jogpárttal. Véleménye szerint – amit 1913 novemberében, a Horvát–Szerb Koalíció (a továbbiakban: Koalíció) választási győzelme után megjelent cikkében fejtett ki – Tisza és Skerlecz bán kompromisszuma hosszú távon csak Belgrádnak használt. Bajza semmilyen szinten sem hitt abban, hogy a Horvát–Szerb Koalíció és a budapesti kormány között létrejött megállapodás a valós horvát–magyar megbékélés záloga. Bajza meg volt győződve arról, hogy a Koalíció kétszínű politikát folytat, Pesten unionistának mutatja magát, Zágrábban pedig délszlávnak. Pribićević, a Koalíció vezetője valóban egészen más megfontolásokból mutatkozott engedékenynek a magyarokkal szemben: Pašić szerb miniszterelnök ugyanis megüzente neki, hogy szerinte a magyarok gyengítése az adott pillanatban nem szerb érdek, mert Szerbiának időre volna szüksége, hogy kiheverje a Balkán-háborúk veszteségeit, s a Monarchia elleni tervekre csak azután gondolhat.[20] Pašić és Pribićević fentebb idézett levelezése alapján egyértelmű, hogy Bajza látta jól a helyzetet és Tisza István nagyot tévedett.

20 Pašić üzenetét közli *Bogdan Krizman:* Pogovor. Skica za biografiju Svetozara Pribićevića (1875–1936). In: *Svetozar Pribićević:* Diktatura kralja Aleksandra. Globus, Zg., 1990. 282.

Bajza horvátkérdés rendezésére vonatkozó javaslatait és politikai credóját, valamint horvát opció melletti, délszláv egységtervekkel szembeni állásfoglalásának okait legjobban *A horvát eszme* című, a *Magyar Hírlap* 1918. július 6-ai számában megjelent cikkében fejtette ki. Ezen írásában az 1868-as horvát–magyar kiegyezés alapos revíziójáért száll síkra, egyúttal garanciát kérve arra, hogy Horvátország *horvát* (azaz nem délszláv) politikát fog folytatni. Ugyancsak élesen bírálta az 1905 és 1918 közötti időszak összes magyar kormányának horvátpolitikáját, amiért elvetették a néppártiakat (unionistákat) és a jogpártiakat, és helyettük – állítása szerint – a délszlávpárti Horvát–Szerb Koalícióra támaszkodtak. Bajza úgy vélte, ebből a helyzetből van kiút, létezik olyan megoldás, mely megfelel a horvátoknak és egyúttal nem veszélyezteti a magyar–horvát államközösség fennmaradását, illetve Magyarország és a Habsburg Monarchia viszonyát. „*Ez útvesztőből a kikeveredést csak egy nagystílű horvát politika hozhatja meg: ki kell békíteni az unió eszméjét a horvát eszmével. Hogy e politika bír a siker minden kilátásával, arra nézve a legjobb biztosíték az, hogy a horvát nép tömegében érintetlen maradt a délszláv ragálytól. Hogy a szélső horvátok, a jogpárt sem képezheti e politika érvényesülésének akadályát, arra nézve legyen szabad csak arra hivatkoznom, hogy maga a jogpárt atyja, Sztarcsevics Antal is felismerte már, hogy nincs két nemzet, mely annyira egymásra volna utalva, mint a magyar és a horvát.*”[21] Bajza természetesen meg akarta menteni a Duna menti monarchiát, ugyanis jól sejtette, hogy szétesése tragikus következményekkel járna a magyar nemzet egészére nézve. Igaza volt, amikor azt állította, a délszláv eszme szétrombolja az államot (azaz a Monarchiát), a horvát nemzeti eszme pedig építi. Nem támogatta azonban Stadler és Pilar körének IV. Károlyhoz küldött emlékeztetőjében kifejtett, a Habsburg Monarchia megmentésére vonatkozó tervét, ugyanis azt dualizmusba ágyazott trializmusnak tartotta, ő pedig szerette volna megőrizni a horvát–magyar államközösséget, osztrák beavatkozás nélkül.[22]

---

21 A későbbi események alapján valószínűleg Bajzának abban igaza volt, hogy a horvát parasztság széles tömegeit nem hatotta át a délszláv egységeszme, de a középiskolás és egyetemi ifjúság körében, mint fentebb láthattuk (Krleža *Zászlók* című művére hivatkozhatunk, de más, értelmiségi körökből származó források szerint is) népszerű volt már a jugoszláv állam gondolata. A horvát parasztság viszont az értelmiséggel ellentétben nem volt Habsburg Monarchia-ellenes. Az uralkodó, Ferenc József iránti tisztelet megvolt, s nemcsak a hivatalosan is propagált kultusz révén, hanem történelmi tradíciók, a parasztság konzervatív hagyománytisztelő magatartása miatt is ragaszkodott a Monarchiához. A fiatal értelmiségiekkel ellentétben a parasztság Szerbiára, a szerb királyra idegenként tekintett. Lásd *Ivo Pilar:* Svjetski rat i Hrvati. Zg., 1915 és 1917, illetve e könyv rövid, de kitűnő elemzését: *Zlatko Matijević:* Dr. Ivo Pilar o Prvome svjetskom ratu. Hrvatska revija (2014) 3. 38–43. Ugyanerre, illetve az 1918–1919-es időszakra vonatkozóan Pilar és Bajza állítását megerősíti az ebben az időben az ellenkező, tehát jugoszlávbarát oldalon álló Ivan Meštrović is: *Ivan Meštrović:* Uspomene na političke ljude i događaje. Nakladni zavod Matice hrvatske, Zg., 1993. 128., eredeti kiadás: Buenos Aires, 1961.

22 Pilar horvátkérdés megoldására vonatkozó javaslatairól lásd *Matijević, Z.*: i. m.

Bajza *A horvát válság* című cikkében (*Politika,* 1918. augusztus–szeptember) még mindig reménykedett a nyolcszáz éves magyar–horvát államközösség széthullásának megállításában és a délszláv állam létrejöttének meghiúsításában, de – mint tudjuk – hiába. Bajza megélte az Osztrák–Magyar Monarchia szétesését és elkeseredve figyelte a horvátok sorsát a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságban.

Ugyan az első világháború elején a horvát közvélemény jelentős részében átmenetileg a szerbellenesség dominált, a magyarellenesség nem tűnt el. Részben azért, mert a közvélemény tudomást szerzett a horvátokra nézve hátrányos magyar tervezetekről, másrészt a számukra előnyös megoldási javaslatok nem válhattak valóra, Zágráb és Budapest viszonyában nem történt előrelépés. Stjepan Radić ennek fényében 1917-ben a száborban kijelentette: a háború utáni új horvát politika a következőt kell hogy jelentse: „*Horvátország teljes körű emancipációját Magyarországtól, mindannak eltávolítását, ami a horvát királyság magyarosítására törekszik, valamennyi magyar hivatalnok eltávolítását és valamennyi magyar iskola bezárását, amelyet a vasút alapított.*"[23]

Nem jelentett előrelépést Tisza István IV. Károly megbízásából tett 1918. szeptemberi délszláv körútja sem. Szarajevóban Tisza szembesült a szeparatista délszláv törekvésekkel s az ellenséges közhangulattal. A délszláv különállás jegyében fogant memorandumot átadó szerb és horvát képviselőkkel szembeni haragos fellépése, fenyegetése *(„Magyarország elég erős, hogy mielőtt elpusztulna, ellenségeit összezúzza")* nem ért célt, a delegáció tagjai egyszerűen hátat fordítottak neki és otthagyták.[24] Másnap Tisza fogadta a Monarchia fenntartásában érdekelt horvát jogpárti érzelmű Ivo Pilart is, de továbbra is mereven ragaszkodott a dualista rendszer fenntartásához. Ekkor alighanem a trialista megoldásra már amúgy sem maradt volna idő és lehetőség, talán 1917-ben, vagy legkésőbb 1918 tavasza előtt, amikor még az antanthatalmak nem döntöttek a Habsburg Monarchia szétveréséről, lett volna esélye egy ilyen típusú államjogi rendezésre, de sajnos Tisza és még sokan mások Budapesten még a lengyelekkel kapcso-

23 Saborski dnevnik 1913–18, V. 478. Az 1907 és 1918 közötti évek a történelmi magyar–horvát kapcsolatok mélypontját jelentik, s hogy mekkora gyűlölet és ellenszenv halmozódott fel, arra számos példát lehet találni Makkai Bélának a szlavóniai akcióról írt könyvében, ahol a hétköznapi magyar–horvát érintkezések számos példáját sorakoztatja fel éppen az említett korszakból. Lásd *Makkai Béla*: Végvár vagy hídfő? Az idegenben élő magyarság nemzeti gondozása Horvátországban és Bosznia-Hercegovinában (1904–1920). Lucidus Kiadó, Bp., 2003.

24 Tisza útjáról lásd *Krizman, B.*: i. m. 251–261. Magyarul: *Tonelli Sándor:* Tisza István utolsó útja (Sarkotić István báró vezérezredes, Bosznia-Hercegovina utolsó tartományfőnökének naplója). Magyar Tudományos Akadémia–M. Kir. Ferenc József Tud. Egy. Barátainak Egyesülete, Szeged, 1941., illetve *Nádasdy Béla:* Az utolsó kísérlet 1918. Csaba és Tsa. ny., Bp., 1938. Sarkotić maga is a trialista gondolattal szimpatizált, s emiatt hozta össze másnap Tiszát Pilarral, persze eredmény nélkül. Egyébként maga az egykori magyar miniszterelnök is elismerte, hogy a háború utolsó két évében nem tájékozódott kellő alapossággal a délszláv helyzetről, hozzátenném, előtte pedig az általa támogatott Pribićevićtől, vagy utóbbi koalíción belüli helyettesétől, Dušan Popovićtól (aki Tisza teljes bizalmát élvezte a háború során) aligha kaphatott őszinte, hiteles tájékoztatást.

latban is elutasították a dualista rendszerrel ellentétes terveket, s még kevésbé voltak hajlandók ilyen ötletek támogatására a délszláv térségben.[25]

Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásához vezető események 1918 októberében felgyorsultak. Bár Ljubljanában a Monarchia osztrák fele délszláv lakóinak képviseletére vállalkozó Nemzeti Tanács *(Narodni svet)* már 1918 júliusában megalakult, az egész szlovének, horvátok, szerbek által lakott terület (tehát a Magyar Koronához tartozó Horvát–Szlavónország és az osztrák–magyar kettős uralom alatti Bosznia-Hercegovina) kormányzását kezébe vevő zágrábi Szlovén–Horvát–Szerb Nemzeti Tanács csak 1918. október 6-án jött létre. A Horvát–Szerb Koalíció pedig unionista (magyarbarát) álarcát csak október 12-én vette le, s Pribićević vezetésével csatlakozott az egységes délszláv állam megalakítását célul kitűző zágrábi Nemzeti Tanácshoz. A Tanács elnöke a szlovén Anton Korošec lett. IV. Károly 1918. október 16-ai nyilatkozata a Monarchia föderációvá alakításáról már nem befolyásolta a délszláv térség eseményeit, különös tekintettel a francia és szerb csapatok balkáni sikereire (Bulgária katonailag összeomlott, s az antant erői elől az osztrák–magyar és német csapatok megkezdték a visszavonulást. Tisza István is ekkortájt, október 17-én ismerte el a magyar parlamentben a háborús vereséget). Tisza István (és Wekerle Sándor is) csak ekkor változtatott horvátpolitikáján (utóbbiról tanúskodik az írásunk elején említett 1918. október 6-ai minisztertanácsi javaslat a horvát- [délszláv-] kérdés megoldására). Tisza október 22-én fogadta a Tiszta Jogpárt képviselőit, Ivo Frankot és Aleksandar Horvatot. Elismerte, hogy korábbi politikája hibás volt, s a horvátoknak joga van a függetlenséghez. Ez azonban már csak jelképes gesztusnak tekinthető (különben is állítólag három nappal később mégis az államközösség fenntarthatósága mellett érvelt). Ekkor már Horvátország és Bosznia-Hercegovina végérvényesen elveszett Magyarország számára.[26]

Zágrábban időközben a Nemzeti Tanácson belül viták folytak, hogy összehívják-e a horvát szábort (különösen Pribićević ellenezte), de végül mégis a horvát törvényhozással mondatták ki Zágráb Budapesthez és Bécshez fűződő sok évszázados kapcsolatainak megszüntetését. A magyarsággal szembeni ellenérzések eluralkodásáról árulkodik, hogy amikor a nyolc évszázados horvát–magyar államközösséget a horvát szábor 1918. október 29-én felmondta, azzal nemcsak a képviselők, de a horvát társadalom túlnyomó része is egyetértett, és a jelen levő hatalmas tömeg felszabadulásként élte meg a válás egyoldalú kimondását.

---

25 Tisza szentül meg volt győződve, hogy Magyarország kizárólag egy dualista Monarchiában maradhat fenn, és bármely megoldás, amely a magyarság vezető szerepét gyengítené, elfogadhatatlan volt számára. Ezért nem támogatta még a lengyel trialista törekvéseket sem (az oroszok által megszállt lengyel területek és Galícia egyesítését a Monarchián belül). Ez utóbbi miatt ifj. Andrássy Gyula is bírálta, aki számára egy ilyen megoldás elfogadható lett volna. Lásd *Vermes Gábor:* Tisza István. Századvég Kiadó, Bp., 1994. 346.

26 Ezt a közös külügy egyik magyar tisztviselője, gróf Ambrózy Lajos meg is mondta Tiszának. Lásd *Vermes G.:* i. m. 479–480.

STJEPAN MATKOVIĆ

A horvát politika evolúciója az első világháború előestéjén

Az első világháború kitörése végpontot jelent a horvát politika jelentős részének fejlődésében, amelyet a 20. század elejétől az új politikai kurzus megindulásán (1903), az annexiós válságot követő eseményeken (1908) és az alkotmányos kormányzás felfüggesztésén (1912) át közvetlenül is nyomon lehetett követni, s amiben valójában a saját nemzeti ambíciók sikertelensége miatt kialakult tartós frusztráció is kifejezésre jutott.[1] A horvát–magyar kiegyezés mint a Magyarországgal alkotott közösség viszonyait alapvetően meghatározó alkotmányos aktus bizonyos részeivel szemben nagyfokú elégedetlenség nyilvánult meg, ezek állandó témái voltak a közéleti vitáknak, melyek során elsősorban azok gazdasági tartalmának interpretálását állították előtérbe. A háború előtt a mutatók kedvezőek voltak, ami a pénzügyi intézmények bővülésében, a részvénytársaságok számának emelkedésében és az ipari létesítmények észak-horvátországi létesítésében is megmutatkozott, ugyanakkor a nagyobb gazdasági önállóság és az illetékességi körök aszimmetrikus megosztásának meghaladása iránti igény a nemzetpolitika elválaszthatatlan részévé vált. Úgy vélték, hogy csakis így lehet behozni a Magyarország fejlettebb vidékeivel, illetve Közép-Európa más részeivel szembeni gazdasági lemaradást és kiemelkedni a peremstátuszból. A politikai életben még hangsúlyosabbá vált az osztrák igazgatás alatt álló kelet-adriai dalmát partvidék és Isztria helyzete. A téma folyamatosan napirenden volt, saját nemzeti karakterük kinyilvánításával és a báni Horvátországgal történő egyesítés állandó hangoztatásával, különösen amikor Dalmácia reinkorporációjáról folyt a vita, ami a horvát–magyar államtörvény 66. cikke alapján is végrehajtható lett volna, szemben Isztriával és a Kvarner-szigetekkel, melyek esetében igényüket a természetjog alapján igyekeztek kifejezni. A két említett domináns téma, amelyekről szakadatlan vita folyt, lényegét tekintve a dualizmus hosszú távú fenntarthatóságának állandó mérlegelését, valamint a minél nagyobb politikai önállóság (különféle variációkban történő) megvalósításának szándékát jelentette. Ezenközben a mérleg nyelve az osztrák–magyar kereteken belüli legitim megoldási kísérletek, illetve a Monarchia lerombolására és a nemzeti

1 *Stjepan Matković:* Obilježja političko–stranačkih kretanja u banskoj Hrvatskoj, Dalmaciji, Istri i Bosni i Hercegovini 1842–1914. In: *Tihomir Cipek, Stjepan Matković:* Programatski dokumenti hrvatskih političkih stranaka i skupina 1842–1914. Disput, Zg., 2006. 49–85.

igények radikális kielégítésére vonatkozó elképzelések között ingadozott. Az első esetben a parlamenti pártok vezető képviselői a dualizmus szakadatlan kritikája mellett, ám legális módon keresték a politikai válaszokat, folyamatosan szem előtt tartva az osztrák–magyar és a nemzetközi politikai eseményeket. A másik esetben azonban a kevésbé befolyásos, de annál hangosabb csoportok szószólói egyre nyíltabban álltak ki a forradalmi elvek alkalmazása mellett, a Monarchián kívüli kapcsolatokat kerestek, megszállottjai voltak a délszláv területek összekapcsolása perspektívájának. Meggyőződésük volt, hogy a Habsburg Birodalom ügye anakronisztikus, a nemzeti szuverenitás és a radikális demokratizmus eszméinek erőteljes térnyerésével elveszett. A kulcsfontosságú politikai szereplők mozgását reálisan szemlélve arra a következtetésre juthatunk, hogy a szarajevói merényletig és a háború második feléig túlsúlyban volt az irányzat, amely az Osztrák–Magyar Monarchia keretei között kereste a megoldást. Az Olasz Királyság első világháborúba való belépésével még inkább megerősödött a nézet, miszerint az Adrián túli szomszéd területi igényeivel szemben a leghatásosabb védelem az Osztrák–Magyar Monarchia fennmaradása. A háború további folyása azonban nagyban hozzájárult a horvát politika evolúciójának felgyorsulásához.

A horvát politikai változásokat kísérő másik fontos jelenség volt, hogy a társadalmi elit egy része tudatának részévé vált a délszlávsághoz való tartozás, a balkáni népekkel vállalt sorsközösség megújításának és megerősítésének szükségessége. Továbbá a Monarchián belül, a szlavofil hagyomány mentén, szoros kapcsolat alakult ki bizonyos cseh irányzatokkal, amelyek hasonlóképpen Habsburg-ellenes pozíciót foglaltak el. A délszláv eszmének megvolt a maga hagyománya és kiemelt szerepe még a nemzeti megújhodás mozgalmának korában és a megújított alkotmány idején, az 1860-as években, amikor ellensúlyt képzett a Habsburg Birodalom egyes hatalmasságaival szemben, ugyanakkor nem került ellentmondásba az uralkodó dinasztiával szembeni lojalitással. Ennek az eszmének a kiindulópontja azoknak a délszláv népeknek a nyelvi közelsége volt, amelyek a nemzeti integrációs folyamatok és a különféle modernizációs mozgalmak által megteremtett új viszonyok révén egymás közötti együttműködésre kényszerültek. A délszláv kölcsönösség legfőbb jellemzője az 1848-as forradalmi korszakot követően egészen a 20. század elejéig egy olyan kulturális akció ösztönzése volt, amely a szellemi egységre és a tapasztalatcserére épített. A Szerb Királyságban bekövetkezett dinasztiaváltással és az „új kurzus" politikájának megjelenésével a horvát közéletben (1903) egyre láthatóbbá vált egy olyan mozgalom felé való fordulás, amely a politikai együttműködés mellett állt ki, mégpedig a horvátok és a szerbek nemzeti egységének elve alapján, ahol Belgrád egyre inkább az egyesülés folyamatának irányítójaként, a délszláv Piemontot kezdte szimbolizálni. A hivatalos Szerbia számára a jugoszláv mozgalom nagyon is megfelelt, mivel az új körülmények közepette ezzel erősítette helyzetét a nála erősebb Osztrák–Magyar Monarchiával szemben, ugyanakkor a fekete-sárga Monarchiában a szlovén, horvát és szerb szimpatizánsainak segítségére lehe-

tett azok helyzetének javításában. Mindezek hatására a Balkán-háborúkat követően a jugoszláv eszme egyre vonzóbbá vált. Egyfelől a jugoszláv propaganda malmára hajtották a vizet a harctéri eredmények is, Szerbia és Montenegró győzelmei éltették a reményt, hogy sorsdöntő események következhetnek az európai politikában, melyek hatására a Monarchia széthullhat. Másfelől azonban a horvát területek politikai és értelmiségi képviselőinek összetételéből világosan látszott, hogy jelentős azok aránya, akik ellenzik a jugoszláv identitást, illetve közömbösek azzal szemben, így megállapíthatjuk, hogy ebben a kérdésben az első világháború előtt a társadalom megosztott volt.

A báni Horvátországban a királyi biztosság politikájának összeomlása után, amely a kiegyezési törvény alapján nem intézményes intézkedések bevezetését szorgalmazta, megindult a Horvát–Szerb Koalíció (a továbbiakban: Koalíció) és a Tisza István magyar miniszterelnök közötti viszony rendezésének kulcsát jelentő forma megleléséhez vezető folyamat. Megszületett a megegyezés, melynek révén ismét helyreállt az alkotmányos állapot. A királyi biztosság így tehát 1913 novemberében, a legfőbb politikai szereplők kompromisszuma révén szűnt meg, Skerlecz Iván addigi királyi biztost pedig bánná nevezték ki. Tisza hajlandónak mutatkozott arra, hogy bizonyos különbségeket megszüntessenek, és elhárítsák az „államközösségen belüli”[2] súrlódásokat. A Koalíció vezetői megértették, hogy a horvátkérdés az adott körülmények között a magyar politika keretein belül oldódhat meg, így azt kérték, hogy tartsanak parlamenti választásokat és szüntessék meg a népszerűtlen vasúti pragmatikát. A Koalíció valójában opportunista politikát folytatott annak érdekében, hogy irányítás alá vonhassa a horvát országos politika egy részét, ugyanakkor háttérbe szorítsa a régi unionistákat és a többi releváns pártot. Ez a pragmatikus viszony, amelyet az unión belül a horvát államjogi helyzettel összhangban a felelős politizálással indokoltak, lehetővé tette, hogy vezető politikusai biztosítsák maguk számára a győzelmet az utolsó parlamenti választásokon. Így egészen az első világháború végéig megőrizték kulcsszerepüket, miközben a Koalíciónak sikerült bizonyos eredményeket is elérnie, mint például egy önálló Nemzetgazdasági Osztály létrehozását.

A Koalíció politikai szövetségként 1905 végén jött létre, miután elismerte a horvát–magyar kiegyezést és hajthatatlan magyarbarát, erőteljesen osztrákellenes orientációt hirdetett. Az új kurzust többek között az az igény keltette életre, hogy egy erős védelmi vonalat alakítsanak ki a Kárpátoktól az Adriáig.[3] Ezenkívül a Koalíció, miként azt a történetírás már megállapította, a polgári rétegek azon képviselőinek az érdekeit tükrözte, akik a 19. század végétől a

2 *Iso Kršnjavi:* Zapisci. Iza kulisa hrvatske politike. 2. Mladost, Zg., 1986. 701.

3 Erről bővebben lásd *Mirjana Gross:* Vladavina hrvatsko–srpske koalicije 1906–1907. Institut društvenih nauka. Odeljenje za istorijske nauke, Beograd, 1960. és *István Dolmányos:* Die Fiumaner Resolution und die Koalition der ungarischen Oppositionsparteien von 1905. Studia Slavica Hungarica, Bp., 24. (1974) 323–359.

gazdasági növekedés haszonélvezői voltak, és ezáltal hatással lehettek a társadalmi összetétel evolúciójára, nemzetpolitikai elgondolásaik pedig a horvát–magyar közösségre összpontosultak. Feltétlenül figyelembe kell venni a délszláv konstrukcióval szembeni, fent említett nyitottságukat is. A Koalíció heterogenitása a horvát, szerb és délszláv identitás kombinációjáról árulkodik. Bár az utólagos historiográfiai kánonok a délszláv állam anticipációjára utaltak, az eredeti dokumentumok alapján ugyanakkor megállapítható, hogy a Koalíció vezetése abból a tényből indult ki, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia még mindig erős közösség. Ennélfogva nem éreztek késztetést, hogy annak romjain valamifajta jugoszláv ideológia zászlóvivői legyenek, így ebben az értelemben elhatárolódtak a forradalmi gyakorlattól, és csak később, a történelem színe előtt hangsúlyozzák majd a jugoszláv állam keletkezésének előtörténetében alapkőnek számító nemzeti egység melletti elkötelezettségüket. Világos volt, hogy ugyanez a vezetés bizonyos hagyományos intézmények széthullásától társadalmi helyzete elvesztésének lehetősége miatt tartott, így nem akarta magára vállalni a leszámolás felelősségét, elfogadva az értékelést, hogy csak az antant és a hármas szövetség összecsapása hozhatja meg az Osztrák–Magyar Monarchia kudarcát. A Koalíció horvát felének képviselői úgy látták, a körülményekhez igazodó politikát kell folytatniuk. A királyi biztosság fenntartása számukra annak lehetőségét is jelentette, hogy ellenfeleik érvényesülhetnek, s mivel nyíltan deklarálták, hogy nem akarnak államellenes orientációt követni, világos volt, hogy legfőbb feladatuknak a Magyarországgal való kiegyezést tartották. Ilyen körülmények között a Koalíció szerb fele másként tekintett a külpolitikai komponensre is, s magatartását a szerb kormány nézeteihez igazította, amiről képviselőinek háború előtti missziója is tanúskodott. A küldöttek belgrádi tartózkodásuk alatt olyan utasítást kaptak, mely szerint a Koalíció legfőbb feladata az, hogy kormányon maradjon, megvárja, hogy Szerbia a Balkán-háborúk veszteségeit követően talpra álljon és kövesse a helyzet további alakulását. Mindez a horvátok és szerbek politikai nemzeti egysége melletti kiállást jelentett a belpolitikában, bizonyos törvényi reformok és a magyar kormánnyal való párbeszéd folytatásával.

A Koalíció konszolidációjával párhuzamosan a belpolitikában tartós szakadás következett be a hagyományosan népszerű Jogpártban. Ez nagymértékben járult hozzá annak a komponensnek a gyengüléséhez, amely a horvát államjog mellett állt ki, miközben elutasította a délszláv eszme politikai értékét, s úgy vélte, hogy a nemzeti érdekeket csakis az Osztrák–Magyar Monarchia keretei között lehet és kell érvényesíteni. Mindezt elsősorban a bécsi hatalmi körökkel való tárgyalások útján vélték megvalósíthatónak, s tekintet nélkül a kiegyezésellenes hangulatra, nem zárták ki az olyan magyar államférfiakkal való tárgyalásokat sem, mint Tisza István és Wekerle Sándor. A Josip Frank vezette jogpártiak egy része (a továbbiakban frankisták) az annexiós válság kirobbanásakor Alois von Aehrenthal miniszter törekvéseire építettek, mivel az a Monarchia számára szilárd helyet kívánt biztosítani az európai

nagyhatalmak között.[4] Tekintettel arra, hogy Aehrenthal e törekvésével a belpolitikába is beavatkozott, s úgy vélte, a belső átalakítással meg lehet erősíteni az államot, amivel a horvát félnek a délszlávkérdésben betöltött szerepe miatt kedvezni lehet, elérkezettnek látszott az idő, hogy Bosznia-Hercegovina problémáját a horvát érdekek szerint próbálják megoldani. Természetesen a Bécspárti politikusoknak ez a része szilárdan hitt abban, hogy Ferenc Ferdinánd leendő uralkodó politikája kedvezhet a horvát területi integráció ügyének és segítheti a magyar féllel szembeni nagyobb függetlenség elérését. Némelyek közülük kapcsolatba léptek az ún. Belvedere-körrel és magas rangú katonatisztekkel. A szilárd kapcsolatok kiépítésére irányuló törekvések azonban nem tették a Jogpártot olyan csoportosulássá, amely irányíthatta volna Horvátországot, valójában minden kombinációból kimaradt vagy kijátszották. Az annexió sikeres véghezvitele és a zágrábi felségárulási per megmutatták, hogy a jogpártiakat a Koalíció ijesztgetésére használták fel, így ösztökélve őket a magyar kormánnyal való kiegyezésre.[5] A frankista koncepcióban a legfontosabb kérdés a Monarchia föderalizálását jelentő belső reform volt, de bizonyos esetekben a trialista irányú átalakítás is, amelyet különösen bizonyos bécsi körök szorgalmaztak. Ez utóbbi esetben a Monarchia délszláv területeinek egy államban történő egyesítésével kapcsolatos javaslatokról volt szó, amely több mint 7 millió lakost számlált volna. Hasonló elgondolásokra támaszkodott Josip Stadler szarajevói érsek is, aki helyzetéből adódóan a horvát politika egy fontos irányát képviselte Bosznia-Hercegovinában.[6] Ily módon a Monarchián belül, délszláv vagy horvát névvel keletkező egység bizonyos elemzők szerint hosszú távon akár vonzó is lehetett volna Szerbia és Montenegró számára, míg ellenkező esetben a jugoszláv eszme más fejlődésen ment volna át. A jogpártiak másik, Mile Starčević vezette csoportjának tagjai más nézőpontból tekintettek az ügyre. Ők Mile Starčević nagybátyja, Ante Starčević korai 1860-as évekbeli ideológiai értelmezésére támaszkodtak, miszerint Ausztria mindig is kijátszotta népeit, így a horvátokat is, éppen ezért híveik elutasították az említett kombinációkat, egyúttal megőrizték kiegyezésellenes álláspontjukat. Éppen ezért a Bécs elleni harcban folyamatosan közeledtek a horvátországi szerbek politikai képviselőihez, a háború végén pedig a Horvát–Szerb Koalíció mellett a legfontosabb párttá váltak, amely támogatta a szerbekkel való egyesülést, és idővel hátat fordított a horvát államisággal kapcsolatos hagyományos nézeteinek. Az ellenzéki helyzet így lehetővé tette számukra, hogy politikai taktikájukat arra a tételre alapozzák, miszerint a kiegyezés a magyar jogsértések miatt nem kötelezi a horvát felet. Hasonlóképpen beszélt a magyarokkal szembeni viszonyról a két világháború közötti

4 *Helmut Rumpler:* Eine Chance für Mitteleuropa. Bürgerliche Emanzipation und Staatsverfall in der Hasburgermonarchie. Ueberreuter, Wien, 2005. 522.

5 *Kršnjavi, I..:* Zapisci i. m. 693.

6 Lásd *Zoran Grijak:* Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera. Dom i svijet, Zg., 2001.

időszakban Stjepan Radić, a horvát nemzeti mozgalom leendő vezére is. Az ő fellépéseiben azonban nem voltak Monarchia-ellenes felhangok, mivel úgy vélte, hogy a Monarchia „európai szükségszerűség".

Az első világháború előtt a politika színterén a leglátványosabb gyökeres változásokat a közéletet radikalizálni próbáló új eszmei áramlatok megjelenése jelentette. Számos akció – így a boszniai horvát Luka Jukić Cuvaj biztos elleni és egy Amerikából hazatérő kivándorló Skerlecz báró ellen elkövetett merényletei, valamint más incidensek – nyilvánvalóvá tette, hogy a nacionalista ifjúság egy része többé nem elégszik meg az esztétikai elvekről, társadalmi haladásról és az egyház modern társadalomban betöltött szerepéről szóló vitákkal vagy a politikai folyamatokban alkalmazott tárgyalási taktikákkal. Ehelyett kiálltak a forradalmi módszerek alkalmazása mellett, mivel egyedül így látták megvalósíthatónak a céljaikat. Így jött el a nagyobb tömegek meggyőzésére képtelen fiatal nacionalisták terrorcselekményeinek korszaka. Éppen ezért kizárólag olyan politikai terrorizmusról beszélhetünk, amelyet nem kísértek tömegesebb sztrájkok vagy demonstrációk, hanem kisebb, konspiratív csoportok működése volt jellemző. Az elkövetkezendő összetűzések szempontjából nem kevésbé fontos az a tény is, hogy a radikális ifjak inspirációt és támaszt Belgrádban kerestek, ahol olyan titkos társaságok vendégszeretetét élvezték, melyek köreiben nyugodtan terjeszthették Monarchia-ellenes nézeteiket, kibontakoztathatták a jugoszláv integralizmus ideológiáját és felkészülhettek háborús játékaikra.

A körülmények nagyon is kedveztek a harcias ifjúságnak, amely a nemzeti energiák terjesztése nevében fogadta el az erő kultuszát.[7] A királyi biztosság idején az ifjúsági szervezetek, ideológiai hovatartozásukra való tekintet nélkül, közösen léptek fel a rendszer ellen. Később azonban megbomlott az egység, egy részük az idősebb politikusi nemzedéket kezdte követni és a konvencionális viselkedési formákban kezdett hinni, más csoportokhoz az olyan szervezetek módszerei álltak közel, mint az Egyesülés vagy Halál, vagy a Narodna obrana, amelyek „a szerb–horvát és a szlovén nép egyesülésének történelmi szükségszerűsége" programját támogatták, illetve a Monarchia délszlávok lakta területeinek csatlakozását a kibővített szerb államhoz, egységes jugoszláv nemzeti kultúra létrehozásával. Céljaik így egybeestek azokkal, amelyeket a Szerb Királyság 1914 végén, a Niši deklarációjában is kitűzött. Ezen célok valóra váltásához szét kellett verni az Osztrák–Magyar Monarchiát.

Az első világháború fokozatosan új erőviszonyokat alakított ki, és letette az első Jugoszlávia megteremtésének alapkövét, a háború előtti kiemelkedő politikusok egy kisebb csoportja pedig emigrációba vonult és létrehozta a Jugoszláv Bizottságot. Már a kezdetek kezdetén felkeresték az antantországok államfőit és pénzügyi segítséget kértek politikai missziójukhoz, hogy az

7 Erről bővebben lásd *Josip Horvat:* Pobuna omladine 1911–1914. SDK Prosvjeta–Gordogan, Zg., 2006.

Osztrák–Magyar Monarchia romjain, a Szerb Királyság kormányával együttműködve hozzák létre a jugoszláv államot. Jelentőségüket csorbította kis létszámuk és nemzetközi legitimitásuk hiánya, annak el nem ismerése, hogy képviselhetik az Osztrák–Magyar Monarchia jugoszláv népeit. A történetírás leginkább mégis a Jugoszláv Bizottság és a szerb kormány közötti feszült viszonyt emelte ki, amelyben lényegét tekintve a jugoszláv állam megteremtésének és kiépítésének két koncepciója ütközött össze a háborús események fényében. Ily módon a háborús szövetségesek között a nemzeti kérdés nyitott maradt, tekintet nélkül a horvátok, szerbek és szlovének közelségéből kiinduló jugoszláv ideológia hatásaira.[8] Más szóval, összetűzésbe került egyfelől a szerb politika azon törekvése, hogy minél több szerbet gyűjtsön egybe a Belgrád székhelyű, Karagyorgyevics-dinasztia vezette új államban, amivel biztosítaná a túlsúlyt a maga számára, másfelől a horvát politikának az a szándéka, hogy megóvja államisága jegyeit és egyenrangú státuszt biztosítson magának. A horvát historiográfia rámutatott arra, hogy a Jugoszláv Bizottság legfelsőbb vezetése azért fogadta el szinte feltétel nélkül a szerb kormánnyal való együttműködést, mert tartott az olasz területi igényektől és annak lehetőségétől, hogy egyértelműen a vesztesek oldalára kerül. Éppen ezért a háború menete és kimenetele kényszerítő erővel hatott abba az irányba, hogy a jugoszláv néven – mint a Szerbia és az Osztrák–Magyar Monarchia délszláv népei közötti nemzeti egyenrangúság formuláján keresztül – megpróbáljanak tőkét kovácsolni a központi hatalmak elleni emigráns küzdelemből.

Másfelől a horvát politika hazai képviselői a szarajevói merényletet követően és a szábor újbóli működésével, 1915 nyarától a Monarchián belüli megoldásokról beszéltek. A Koalíció kereste annak módját, hogy a közös érdekek és a kiegyezési törvény alapján harmonizálják a viszonyokat Magyarországgal. Különösen a represszív eljárások alkalmazását kívánták korlátozni, s ebben ismét a magyar fél támogatására számítottak annak érdekében, hogy csökkenthessék a katonai tényezők szerepét. A pártok a száborban, miként a háborút megelőző időszakban is, a horvát államjogra és a nemzetiségi elvre hivatkoztak. Az előbbi értékek szószólói rendre azt hangsúlyozták, hogy a jugoszláv eszme csupán a szerb politikát leplezi, melynek háborús célja a Monarchia megbuktatása. Csak a háború közelgő vége révén vált lehetségessé a változások és a közszereplések tartalmának módosulása, miközben fordulópontként megjelent az ún. Májusi deklaráció, amely a bécsi Birodalmi Tanács képviselőinek nyilatkozataként kiállt a Monarchia összes délszláv népének egyesülése mellett, s ezzel utat nyitott a jugoszláv mozgalom számára, amely a végső megoldást annak keretein kívül igyekezett megtalálni. Ettől kezdve egyes politikusok kiléptek a Koalíció soraiból, és kertelés nélkül kijelentették, hogy a Monarchia déli felének érdekei a dualizmuson kívül és az uralkodó dinasztiával folytatott kapcsolatok nélkül valósulhatnak meg. Elérkezett

8 *Ivo Banac:* The National Question in Yugoslavia. Origins, History, Politics. 2. kiadás. Cornell University Press, Ithaca, 1992. 115–138.

a kompromisszumokon alapuló megfogalmazások elvetésének ideje. A politikai erők új csoportosulásaiban első helyre került a jugoszlávkérdés, amely az Osztrák–Magyar Monarchián belül kialakított államjogi viszonyok megszűnése irányába mutatott. Ezzel a több évszázados szálak végérvényesen szétszakadtak.

Végül fontosnak tartom felhívni a figyelmet azoknak a szereplőknek a nézeteire, akik a háború előtt és alatt kiálltak a jugoszlávkérdés megoldása mellett, később azonban, bizonyos tapasztalok birtokában, mégis revideálták egykori nézeteiket. Így Ante Trumbić, az emigráns Jugoszláv Bizottság elnöke, aki közvetlenül halála előtt megjelent memoárjaiban megírta, hogy Horvátországot a kiegyezés által politikai nemzetként ismerték el, s hogy Khuen bán egykor olyan szokványos eszközökkel élt, mint a sajtócenzúra, pénzbírságok, rögtönítélő bíróság, de sohasem botozással, majd így folytatta: „*először mindenkit meg akartak ijeszteni. Pénzbüntetésnél és börtönnél tovább nem mentek. Senkit sem ítéltek rabságra, és nem is akasztottak fel*."[9] Mindez utalás volt az 1930-as évek állapotaira, amikor a diktatúra politikai elnyomása a tetőfokára hágott. De itt van egy másik példa is, részlet Svetozar Pribićević könyvéből, amelyben a Horvát–Szerb Koalíció vezetője az alábbiakat írja: „*Amidőn ma visszapillantunk a háború előtti állapotokra a Monarchián belül úgy általában, de különösen Horvátországon belül, el kell ismerni, hogy nemzetünk akkor nagy politikai szabadságnak örvendhetett."* Éppen ezért meg kell értenünk azokat az ellenérzéseket, amelyeket Horvátországban tapasztalunk a Szerbiából érkező minden olyan nyilatkozattal szemben, miszerint „*Mi szabadítottunk fel benneteket* […] *Amikor ellenben objektíven beszélünk, le kell szögeznünk, hogy az osztrák–magyar jugoszlávok a háború előtt nagyobb szabadságot élveztek, mint saját új hazájukban, Jugoszláviában, még a diktatúra előtti időszakban is* […] *Az osztrák–magyar jugoszlávoknak nem volt saját nemzeti államuk, nemzeti és morális okokból nehéz és elviselhetetlen volt számukra a német és a magyar uralom érzése. Ám a jogrend, a biztonság és a politikai szabadság hovatovább jobban biztosított volt számukra, mint Jugoszláviában, de még a diktatúra előtti legliberálisabb időszakhoz képest is*."[10] Éppen ezért érthető, hogy napjainkban a történészek sokkal több figyelmet igyekeznek szentelni bizonyos rögzült előítéletek meghaladásának, mint a korábbi korszakokban, rámutatva a 20. század eleji horvát politika összetett tartalmaira.

9 *Ante Trumbić:* Iz mojih političkih uspomena. Suton Austro–Ugarske i Riječka rezolucija. Tisak Tipografija, Zg., 1936. 64–65.

10 *Svetozar Pribićević:* Diktatura kralja Aleksandra. Globus, Zg., 1990. 20.

IFJ. BERTÉNYI IVÁN

Magyar–horvát közjogi és politikai viták a századfordulón

Bánffy Dezső intrikái Khuen-Héderváry Károly horvát bán ellen

Az ezredéves kiállításra elért látványos sikerek a magyar nemzeti állam híveit optimizmussal töltötték el, és a magyar nacionalizmus több képviselője a valóban kedvező eredményeken felbuzdulva még határozottabban törekedett a magyar nemzeti célok elérésére. A régebbi történetírásban olykor kissé leegyszerűsítetten ábrázolt jelenség egyik szimbolikus képviselője volt Bánffy Dezső báró miniszterelnök (1895–1899), aki egy képviselőházi vita során nyíltan sovinisztának mondta magát.[1] Bár Bánffy tevékenysége elsősorban a szűkebb Magyar Királyság területén élő nemzetiségek „államellenes" törekvéseinek visszaszorítására irányult, a „magyar állameszme" elismerését elvárta Fiumétől – és Horvátországtól is.[2]

A kérdést a 19. századi horvát–magyar kapcsolatok kiváló ismerője, Katus László is áttekintette egy tanulmányában, melyben elsősorban a miniszterelnökség irathagyatéka alapján ismertette a magyar kormányfő és Khuen-Héderváry Károly gróf horvát bán vitáját.[3] Jelen dolgozat a kérdést további források, elsősorban Khuen-Héderváry és Kállay Béni közös pénzügyminiszter levelezésének bevonásával kívánja vizsgálni, s egyúttal más megvilágításba is helyezni.[4]

Magyarország az 1868-as horvát kiegyezés keretei között elismerte a horvát önkormányzatot, Horvátország társországi státuszát (ami az államiság és

1 Bánffy Dezső br. miniszterelnök szó szerint így fogalmazott 1898. márc. 23-i képviselőházi felszólalása során: *„a nemzeti politika irányát követelem, mondhatnám 25 vagy több év óta, nemzeti sovinisztikus irányban"*. Idézi: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. II. kötet, 1892–1900. Összegy., jegyz. *Kemény G. Gábor.* Tankönyvkiadó, Bp., 1956. [a továbbiakban: KGG II.] 707.

2 Bánffy Dezső nemzetiségi politikájának rövid áttekintése: *Ifj. Bertényi Iván:* Kérlelhetetlenül. Bánffy Dezső nemzetiségi politikája. Pro Minoritate (2003) Tavasz, 69–104.

3 *Katus László:* Bánffy Dezső miniszterelnök és Khuen-Héderváry Károly horvát bán „párviadala". In: Nemzetek és birodalmak. Diószegi István 80 éves. Szerk. *Háda Béla, Ligeti Dávid, Majoros István, Maruzsa Zoltán, Merényi Krisztina.* ELTE Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, Bp., 2010. 317–327.

4 A tanulmány 2006 tavaszán megvédett, s eddig nem publikált PhD-disszertációm IV. 8. alfejezetének (Vita a horvátokkal és a horvát bánnal) továbbfejlesztett változata.

a tartományi lét közötti állapotnak volt tekinthető)[5] és az államnemzeti koncepció jegyében a horvát (politikai) nemzet létét. A viták gyakori fellángolásának hátterében elméleti-közjogi és ezzel szoros összefüggésben, politikai jellegű kérdések álltak. Gyakran került szembe a horvát és magyar közjogi álláspont akkor, ha nem volt egyértelmű az 1868-as kiegyezés alapján, pontosan hol is húzódnak Horvátország autonóm jogai, s meddig terjednek a horvát–magyar közös („magyar birodalmi") ügyek. A közjogi természetű vita mögött persze sokkal általánosabb politikai ellentét állt: a horvátok kevesellték 1868-ban kialakult önállóságukat, a magyarok pedig időnként növelni kívánták befolyásukat a társország belső ügyeire. A szembenállást súlyosbították a korábbi évtizedek politikai küzdelmeinek és az 1848–1849. évi fegyveres harcnak egymástól elválasztó emlékei, így Horvátországban a dualista korszakban többször is sor került magyarellenes tüntetésekre.

A horvátkérdés a Bánffy-kormány politikájában ugyanakkor szinte elválaszthatatlanul összefonódott a horvát bán személye iránti bizalmatlansággal. Bánffy ugyanis a magyar belpolitikai színtéren személyes riválist is láthatott a horvát bánban. A Ferenc József által kedvelt, feltétel nélkül királyhű[6] Khuen-Héderváry Károly gróf bécsi kormánykörök régi kiszemeltje volt a magyar kormány élére: már 1893 elején megmondta neki a király: „*legyen készen, hogy adandó alkalommal a magyar kormány vezetését átvehesse.*"[7] A bán elsősorban Kállay Béni közös pénzügyminiszter támogatását élvezhette, aki 1893 végén azzal biztatta: „*egykor Zágrábból is történhetik import Budapestre.*"[8] Az egyházpolitikai viták során a király bizalmát elveszítő (első) Wekerle-kormány helyére Ferenc József 1894. június 1-jén kinevezte Khuent magyar miniszterelnöknek, ám a bán vállalkozása – elsősorban a liberális reformok folytatását óhajtó, s a konzervatív elemekkel (Apponyi Albert és Szapáry Gyula hívei) való fúziótól félő kormánypárt ellenállásán megbukott. Bár Bánffy Dezső, aki akkor a képviselőház elnöke volt, maga is szívesen elvállalta volna a kormány vezetését, a Szabadelvű Párt befolyásos

5 Vö.: Nikola Tomašić, a későbbi horvát bán 1896. jan. 14-i felszólalását a magyar képviselőházban. Idézi: KGG II., 437–440.

6 Khuent „*a hagyományos és kötelességszerű királyhűségen felül, a legmélyebb tisztelet és szeretet fűzte uralkodójához. De még ezen felül erős bizalom Ferenc József emberfeletti tárgyilagosságában és páratlan kormányzói bölcsességében.* […] *Nem egyszer mondta, hogy helyesebb és biztosabb megítélését még oly bonyolult helyzetnek is* […] *senki másnál nem látott, mint Őfelségénél. Természetes, hogy így gondolkodása is lassanként ugyanazt az irányt vette, mint a királyé, és minden, ami felülről jött, nála is megértésre talált. Nem azért, mert felülről jött, mert az uralkodó adta vagy kívánta, hanem mert olyan embertől származott, akinek felsőbbségét politikai és kormányzati kérdésekben mértékadónak kellett elismerni.*" *Szontagh Jenő:* Arcképek I. Ferenc József korából. Stephaneum Nyomda R. T., Bp., 1934. 39–40.

7 *Tisza István:* Az 1894. május–június havi krízis történetéhez. In: Gróf Tisza István összes munkái. Az Országos Tisza István Emlék-bizottság kezdeményezésére és támogatásával kiadja a Magyar Tudományos Akadémia. Első kötet. Franklin-Társulat, Bp., 1923. 684.

8 Kállay Béni levele Khuen-Héderváry Károly grófnak. Bécs, 1893. dec. 26. Országos Széchényi Könyvtár. Kézirattár [a továbbiakban: OSZKK]. Levelestár, Kállay levelei Khuennek, 3. levél.

vezetői ekkor Wekerle mellett álltak ki.[9] Ferenc József azonban csak kényszerből engedett, s már a polgári házasságról szóló törvény főrendiházi megszavazása előtt egy héttel, Kállay útján megüzente a bánnak: „[…] *tartsd magadat készen, mert talán hamarébb bekövetkezik az idő, mint a világ gondolja, midőn ismét neked kell előtérbe lépned, de akkor aztán biztosan és definitíve. Ő Felsége szerint a jelen állapot nem lehet, de nem is lesz tartós.*"[10] A király bizalmát továbbra sem élvező Wekerle-kabinet végül – elérve három egyházpolitikai törvény szentesítését – az év végén lemondott, így ismét megnyílt az esély arra, hogy a horvát bán átvegye a magyar kormány irányítását. Khuen azonban óvatos volt, és igyekezett a júniusi kísérletnél alaposabban előkészíteni vállalkozását. Ezt jól is tette, mert – ahogy id. Andrássy Gyula özvegye fogalmazott – lehet, hogy „[…] *a király szerelmes Khuenbe, de ahogy hallom, a párt nem*".[11] A habozó Khuent elvbarátai folyvást biztatták: „*A miniszterelnökségre nézve csak két egyénről lehet komolyan szó: az egyik Bánffy Dezső, a másik te vagy. Bánffy igaz, hogy tisztességes ember s politikailag korrekt és loyalis, de szeles, brutalis és házassága is nagy akadály.*[12] *Ennélfogva az ő miniszterkedése fölötte mulékony lenne s azután ujra kezdődnének a zavarok. Ezt Bánffy is tudja, maga is ugy nyilatkozik, hogy csak néhány hónapig maradhatna, mindazáltal szeretne ha csak rövid időre is miniszterelnökké lenni.* […] *Most már csak rólad és Bánffyról van szó. Ezt az utóbbit a szabadelvű párt sem igen óhajtja, e pártnak tisztességes elemei melletted vannak, Apponyi és a dissidensek* [a kormánypártból Szapáry vezetésével kiváltak] *szívesen mennek veled*" – kapacitálta barátját Kállay.[13] Khuen azonban kivárt, így a Budapestre érkező Ferenc József négy napon át összesen 29 politikussal tárgyalt. A fárasztó[14] megbeszélések során a Szabadelvű Párt vezetői egy Bánffy által vezetett átmeneti kormány kinevezését kérték a királytól azzal a kompromisszumos ígérettel, hogy amennyiben ez megbuk-

9 *Tisza I.*: i. m. 687–696.; *Gratz Gusztáv:* A dualizmus kora I. Magyar Szemle Társaság, Bp., 1934. 310–311. és *Hanák Péter:* Iratok az 1894–95. évi magyar kormányválság történetéhez. Történelmi Szemle (1959) 3–4. 291–295.

10 Kállay Béni levele Khuen-Héderváry Károly grófnak, Bécs, 1894. jún. 14. Magyar Nemzeti Levéltár. Országos Levéltár [a továbbiakban: MNL OL] P 427. Khuen-Héderváry Károly gróf iratai. 2. doboz. [2. dosszié:] 1890–1898. fol. 30–32.

11 Id. Andrássy Gyula grófné szül. Kendeffy Katalin levele fiának, Andrássy Tivadarnak. Fiume, 1894. dec. 20. Másolat. MNL OL P 4 Az Andrássy-család levéltára. 2. doboz, 508. sz. irat. fol. 1006.

12 Bánffy rangján alul házasodott. Vö.: *Ifj. Bertényi Iván:* „Balkániból" „haladó" politikus. Bánffy Dezső arisztokraták és demokraták közt. In: Arisztokrata életpályák és életviszonyok. Szerk. *Papp Klára, Püski Levente.* Debreceni Egyetem Történeti Intézete, Debrecen, 2009. 165–190.

13 Kállay Béni levele gróf Khuen-Héderváry Károlynak. Bécs, 1894. dec. 9. MNL OL P 344 Kállay Béni hagyatéka. 44. csomó. A. Levelek. fol. 36–43. Közli: *Hanák P.*: i. m. 19. sz. irat.

14 A király így panaszkodott Schratt Katalinnak 1894. dec. 29-i levelében: *„a végén sem leszek okosabb, mint voltam az elején. Öreg, elbutult fejemnek fáradságos dolog rendbe szedni, osztályozni és bizonyos rendszerbe sorolni mindazt, amit hallottam."* Idézi: Kedves jó Barátném! Ferenc József levelei Schratt Katalinhoz. Közr., magy. *Brigitte Hamann.* Európa Könyvkiadó, Bp., 2000. 190–192.

na, jöhetne Khuen. Bár egyesek nem voltak túl jó véleménnyel Bánffy kvalitásairól,[15] Tisza Kálmán volt miniszterelnök szerint „*nincs kizárva, hogy idővel konszolidálódik s megerősödik*" a Bánffy-kabinet. A Khuent támogató Bethlen András gróf szerint „[a] *fő momentum az, hogy Wekerle és úgy látszik Tisza is készek mindent elkövetni Károly ellen*", de ha a bán aktívabban lépne fel, az ingadozók megnyerhetőek volnának.[16]

Khuen ugyan Budapestre utazott, de maga is bizonytalan volt. Kijelentette, hogy ő a maga részéről nem is bánná, ha egy átmeneti Bánffy-kormány jönne,[17] s abban bízott, hogy ha „*ezen forumon hagyja a pert elveszteni a jövőn annál biztosabban megnyeri*".[18] Végül, miután a Szabadelvű Párt legfontosabb vezetői nem adtak neki szabad kezet a konzervatív Apponyi- és Szapáry-párttal való fúziótárgyalásokra, 1895. január 9-én bejelentette, hogy nem vállalja a kormányalakítást.[19] „*Így* – Ferenc József saját szavai szerint – […] *nem maradt más számomra, mint Bánffyhoz nyúlni, akit a párt is támogat, és akit* […] *magamhoz rendeltem, hogy felkínáljam neki a kabinetalakítást egy pár mértékadó pont betartásával. Ez ugyan egyáltalán nem megnyugtató megoldás, de pillanatnyilag semmi más nem lehetséges*."[20]

Amikor tehát 1895. januárban a sokak által lenézett Bánffy Dezső megalakította átmenetinek gondolt, bizonytalan hátterű kormányát, egyáltalán nem került még le a napirendről Khuen miniszterelnöksége. Kállay 1895. március végén Ferenc József megbízásából levelet intézett a bánhoz, melyben tudatta vele, hogy bár jelenleg semmi nem utal arra, hogy Budapesten hamarosan kormányváltásra kerülne sor, a király mégis aggódik, hogy a Bánffy-kormány – gyengesége miatt – „*a parlamentben szenved majd vereséget, vagy végre képtelennek érzi magát az ügyek vezetésére, és így kénytelen lesz vissza vonulni. – Ily módon aztán önként beállhat a válság, a nélkül hogy azt megakadályozni lehetne és talán előbb is, mint az óhajtandó. Ily esetben Ő Felségének határozott kívánsága hogy minden habozás nélkül te lépj az ügyek élére*." Ennek sikeres lebonyolítása érdekében Ferenc József Kállayn keresztül felszólította a bánt, hogy már most, jó előre készítsen miniszteri listát, mert „*ha te egy kész cabinettel a zsebedben fogadod el a megbízást, nincs intriga és nehézség mely a kormány átvételét általad megakadályozhatná s hogy rövid idővel az után a fusiót is megcsi-*

15 Orczy Béla volt miniszter *„hält den B. Bánffy nicht für geeignet an der Spitze eines Ministeriums zu stehen, weil demselben die höhere staatsmännische Auffassung und Begabung mangelt; insbesondere aber die Fähigkeit die Parteiverhältnisse zu regeln"*. Idézi: *Hanák P.*: i. m. 334.

16 Bethlen András gróf levele Kállay Béninek, Budapest, 1894. dec. 29. Idézi: *Hanák P.*: i. m. 24. sz. irat.

17 Bethlen András gróf levele Kállay Béninek, Budapest, 1895. jan. 2. Idézi: *Hanák P.*: i. m. 27. sz. irat.

18 Bethlen András gróf levele Kállaynak. Budapest, 1895. jan. 3. MNL OL P 344 Kállay Béni hagyatéka. 44. csomó. A. Levelek. fol. 77–78.

19 *Hanák P.*: i. m. 346–347.

20 Ferenc József távirata Gustav Kálnoky gróf közös külügyminiszternek, 1895. jan. 11. Idézi: *Hanák P.*: i. m. 34. sz. irat.

nálhatod".[21] A bán azonnal válaszolt, és jelezte, hogy készen áll a kormány átvételére, de úgy vélekedett, hogy *„ősz előtt alig áll olyan situatio elő mely engemet előtérbe tolhatna"*. Esélyeit a korábbiakhoz képest kedvezőnek ítélte, mert az eddigi kudarcok révén nagyobb mozgásszabadságot nyert: Apponyival nem kell egyelőre tárgyalnia és „*Tiszáéktól függetlenítettem magamat az utolsó krízis alkalmával*". A legfelső megkeresésre nagyjából kész miniszteri listával is szolgálhatott: „*Bánffy, Perczel, Wlassics, Daniel és Festetich helyébe magamat beleszámítva Eötvös Lorándot, Bethlen Andrást és Miklós Ödönt téve egészen jól meg lehetne élni*" – jelentette ki, de bízott Erdély igazságügyi miniszter és Lukács pénzügyminiszter segítségében is. Jelezte, hogy „*nagy és erős támaszom volna Szilágyi Dezsőben mint házelnökben, kiben mindinkább felébrednek a tory hajlamok mentül inkább megutálja mostani gazdálkodását hogy ugy ne mondjuk garázdálkodását az igen tisztelt szabadelvű pártnak. Ő már most is érezteti velem sympathiáját és ez nőni fog naponta amint a rend szükséginek érzete fog mindinkább ránehezedni. És amilyen hasznavehetetlen és káros egy ministerium kebelében ép oly hasznos és becses azon állásban melyet ma elfoglal*."[22]

A horvát bán levele bizonyíték arra nézve, hogy az amúgy is gyenge Bánffy-kormányra Zágráb felől is nagy veszély leselkedett. Ugyanakkor Bánffy helyzete az ún. Agliardi-incidens révén megerősödött: a bécsi nuncius tapintatlan kijelentéseit követően a Kálnoky közös külügyminiszter és Bánffy között kialakult vitát lezárandó Ferenc József kénytelen volt 1895. május 16-án Kálnokyt meneszteni, éppen Bánffy kormányának gyengeségéből fakadó pótolhatatlansága miatt.[23]

A most már megerősödött pozíciójú Bánffy-kormány 1895 júniusában szállt szembe először a horvát közjogi álláspontal. A minisztertanács 1895. június 9-i ülésén Josipovich Imre horvát–szlavón–dalmát tárca nélküli miniszter bemutatta a horvátországi városok rendezéséről szóló horvát autonóm törvényt, ám a belügyminiszter kifogásolta a szövegben előforduló „magyar–horvát állampolgár" kifejezést, mondván az ellenkezik az 1879. évi L. tc.-kel, mely a Szent Korona összes országaira csak magyar állampolgárságot ismer el. Végül nem ragaszkodtak a megfogalmazás törléséhez, mert a horvátok erre – egy 1880. évi magyar minisztertanácsi határozatra hivatkozva, melyben szintén előfordult ez a kifejezés – nem mutattak hajlandóságot. A kormány, hogy a törvény szentesítése ne késsen tovább, végül azzal terjesztette fel a királynak az előszentesítést különben már ebben a

21 Kállay Béni levele Khuen-Héderváry Károlynak. Bécs, 1895. márc. 31. MNL OL P 344 Kállay Béni hagyatéka. 44. csomó. A. Levelek. fol. 32–33.

22 Khuen-Héderváry Károly gróf levele ismeretlennek [Kállay Béninek], Zg., 1895. ápr. 1. MNL OL, P 427. Khuen-Héderváry Károly gróf iratai. 2. doboz, I.6.d. – Khuen-Héderváry Károly gróf levelei. 1895. fol. 7–8.

23 *Gratz G.:* i. m. 340–347.; *Salacz Gábor:* Az Agliardi-affér. Klny. a Regnum egyháztörténeti évkönyv 1940–41-es számából; *Hanák Péter:* A dualizmus válságának kezdetei a 19. század végén. In: Magyarország története 1890–1918. Főszerk. *Hanák Péter.* Szerk. *Mucsi Ferenc.* Akadémiai Kiadó, Bp., 1978. 152–154.

formában elnyert szöveget, hogy egyúttal jelezte fenntartásait és javasolták, hogy a jövőben a „horvát–szlavon illetőségű magyar állampolgár" kifejezést használják.[24]

A magyar és a horvát kormányzat közötti kompromisszum jelezte a két fél közötti egyensúlyt. Bánffy igyekezett elkerülni, hogy veszélyes vetélytársával ujjat húzzon. Pár hónappal később a kormányhoz közel álló *Pester Lloyd* is szükségesnek látta megcáfolni a *Kölnische Zeitung* hírét, miszerint a horvát bán és a miniszterelnök között bizonyos zágrábi kanonoki állások betöltése kapcsán vita merült fel. A lap állítása szerint mindez koholmány, a két politikus között teljes az egyetértés.[25]

A látszólagos jó viszony jellemezte az 1895. októberi zágrábi incidens kezelését is. Ferenc József ekkor a magyar miniszterelnök kíséretében Zágrábba látogatott a horvát nemzeti színház felavatására, ám a király zágrábi tartózkodása alatt Jelačić szobránál magyarellenes tüntetések voltak, s a magyar zászló elégetésére is sor került. A király Khuen-Héderváry bánhoz intézett kéziratában egy félmondatban „büntetendő esetként" elítélte az incidenst, és a horvátok lojális része is igyekezett jóvátenni a hibát: Zágráb,[26] Eszék és Varasd városok a magyar miniszterelnököt díszpolgárukká választották.[27] Igaz, a magyar függetlenségi párti ellenzék ennyivel nem érte be, s a sajtóban,[28] illetve a képviselőházban[29] a budapesti és a zágrábi kormányzatot is támadták erélytelenségükért, de az ügy hamarosan lecsengett.

A zágrábi botrányt követően a magyar kormánypárti sajtó[30] és maga Josipovich horvát miniszter is kiállt Khuen mellett,[31] de Bánffy hamarosan megkezdte támadásait és intrikáit a bán ellen. Ennek hátterében állt egyfelől Bánffynak az a politikai célja, hogy a (szerinte jogtalanul tágan hagyott) horvát autonómia korlátozásával Horvátország is elismerje az „egységes magyar nemzeti állam" fennhatóságát. Ahhoz azonban, hogy ezt a törekvését siker koronázza, meg kellett törnie erős zágrábi ellenfelét, amire saját pozíciójának megerősítése végett is nagy szüksége volt.

---

24 Az 1895. jún. 9-i minisztertanács 21. napirendi pontja. MNL OL K 27. Miniszterelnökségi Levéltár. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. 56. doboz.

25 Abendblatt des Pester Lloyd. 1895. aug. 14. 1.

26 Zágráb város díszpolgárai. Nemzet 1895. okt. 22. kedd, reggeli kiadás 1. A horvát főváros a bánt is díszpolgárává választotta.

27 Varasd város 1895. nov. 24-én és Eszék város 1895. nov. 26-án kiállított, díszes kiadású, horvát nyelvű oklevele: MNL OL P 15. Bánffy Dezső hagyatéka. 1. csomó 4. ill. 1. tétel.

28 Az okt. 17-i *Egyetértés* pl. azzal támadta Bánffyt, hogy „*bonhomiájával ott lábatlankodott és némán tűrte a zászló meggyalázását*". Igaz, a többi lap reakciója inkább a tüntető horvátok ellen irányult. Vö.: A lapok a zágrábi botrányokról. Nemzet 1895. okt. 17., esti lap, 1.

29 Kossuth Ferenc, a függetlenségi párt alig egy éve hazatért elnöke 1895. okt. 22-i parlamenti interpellációjában az incidens legfőbb okát abban látta, hogy 1868 óta az összes magyar kormány vádolható azzal, hogy „*nem teljesítették a magyar állameszmét Horvátországban a kellő erélylyel s a kellő következetességgel*". Idézi: KGG II., 413–416. (Az idézet a 415. oldalon.)

30 *Gajári Ödön:* A kormány és a bán. Nemzet 1895. okt. 20., reggeli kiadás, 1.

31 Josipovich Imre 1895. nov. 19-i képviselőházi beszéde. Idézi*:* KGG II., 417–419.

Mozgástere növelése érdekében ravasz és bonyolult manőverbe kezdett. Josipovich horvát miniszter közleményt adott ki a magyar kormány lemondási szándékáról, ám, mint arról Kállay Béni tudósította a bánt, valójában „*a magyar kormány sohasem ajánlotta fel demissióját*" és az egész „*csak azon czélból eszeltetett ki, hogy* […] *téged bemártsanak vagyis egy a magyar kormányra nézve ellenséges actióba sodorjanak*". Tehát Bánffy ki akarta ugrasztani a nyulat a bokorból, valószínűleg arra volt kíváncsi, hogy a lemondás (hamis) hírére hogyan reagál Khuen-Héderváry. Ám a bán óvatos volt, és jól is tette, mert a mesterségesen kavart válságban Ferenc József egyértelműen a Bánffy-kormány megtartása mellett döntött. Kállayn keresztül megüzente Zágrábba, hogy *„Ő Felsége szilárdan áll a Bánffy kormány mellett s azt mindenesetre tartani akarja"*. Sőt, a kormány védelmezésében Ferenc József olyan messzire ment, hogy „[…] *már több idő előtt beleegyezett, hogy ha az év végén az ellenzék hibája miatt nem sikerülne a fennforgó kérdéseket alkotmányosan rendezni, január 1-től kezdve, a Bánffy kormány exlex állapotban vezesse tovább az ország ügyeit*". Ebben a politikai helyzetben Khuen-Héderváry magyarországi ambícióiról természetesen szó sem lehetett, és a király fel is szólította, hogy a bán és a horvátok is legyenek lojálisak a budapesti vezetéshez, sőt elvárta, hogy a zágrábiak valamennyien „*a Bánffy kormányt ez esetben is hathatósan támogatni*" fogják. Kállay a maga részéről annyit tett hozzá a legfelső üzenethez, hogy óvatosságra intette barátját, mert Bánffyék részéről újabb intrikákat várt.[32]

Kállaynak igaza lett: 1896 tavaszán Bánffy újabb körmönfont támadással próbálkozott. Az ekkor betegeskedése miatt a dél-tiroli Brixenben időző horvát bán fülébe jutott, hogy Bánffy ismét megkísérelte eltávolítását azzal a taktikával, hogy felajánlaná neki a horvát–szlavón–dalmát tárca nélküli miniszteri posztot a budapesti kormányban, míg Josipovich miniszter menne Zágrábba bánnak. Khuen számára a csere persze elfogadhatatlan volt, és kérte Kállayt, hogy informálja a magyar miniszterelnök tervéről a királyt is.[33]

1896 őszén Bánffy még tovább ment. Egy névtelen informátortól híreket kapott a bán betegségének súlyosságáról. *„A' városban mind erősebben kezdik rebesgetni, hogy bán excellján elméje zavarodásának jelei egyre inkább észlelhetők* […]. *A' tartománygyűlés rokkant Gigerli vicepreaese ugyanis azt állítja, hogy excellja elutazása előtt egy egész egyszerű kérdésre oly sajátságos választ adott, mint azt csak egy eszeveszett bolond teheti."*[34] Ezen felbuzdulva a miniszterelnök hosszas beadvánnyal fordult az I. Ferenc József kabinetirodáján

32 Kállay Béni Khuen-Héderváryhoz intézett levelének aláírás nélküli piszkozata. Bécs, 1895. dec. 6. – MNL OL P 344 Kállay Béni hagyatéka. 44. csomó. B. Feljegyzések. fol. 110–111.

33 Khuen-Héderváry Károly gróf levele ismeretlennek [Kállay Béninek], Brixen, 1896. máj. 21. MNL OL P 427 Khuen-Héderváry Károly gróf iratai. 2. doboz, I.6.d – Khuen-Héderváry Károly gróf levelei. 1896. fol. 1–2.

34 Névtelen levél Bánffy Dezső miniszterelnöknek, Zágráb, 1896. szept. 1. MNL OL K 467. A miniszterelnök félhivatalos levelezése. 6. csomó: Bánffy Dezső, 1896. Névtelen beadványok. Szám nélkül. fol. 905–906.

titkárként működő Pápay Istvánhoz, a király tájékoztatásának szándékával. Bár felterjesztését mentegetőzéssel kezdte – „*a dolognak magában véve kényes természetű volta, másrészt az a feszélyezett helyzet, melyben magamat daczára annak, hogy a legjobb viszony áll köztünk fenn, gf Khuen-Héderváry horvát bánnal szemben a miatt érzem, hogy ő a ministerelnöki állásra nézve mintegy riválisomnak tekintetik, mindez ideig tartóztattak attól, hogy a bán személyére vonatkozó észleleteimnek kifejezést adjak*" –, utána azonban szabad folyást engedett a Khuen-Héderváry elleni kritikus megjegyzéseknek. Értékelése szerint a horvátországi ügyekben érződik az erős vezető hiánya, és ezért „*a kormányzati és közigazgatási viszonyok a desorganisatio felé haladnak*", amit a bán egészségi állapotának tulajdonított, majd hozzátette: „*a bán ugyanis nagymérvű idegességben szenved, s midőn ezen – sajnos mindinkább gyakrabban jelentkező – állapot nála beáll, minden komolyabb munkásságra képtelen*", s betegsége miatt az elmúlt tíz hónapban szinte állandóan távol volt Zágrábtól. A miniszterelnök nyomatékosította, hogy információi szerint nem remélhető a bán állapotának javulása. Mivel pedig előírás szerinti helyettese, az idős és erélytelen Danilo Stanković belügyi osztályfőnök szerb származása miatt sem lenne képes pótolni főnökét, Bánffy felvetette Khuen-Héderváry Károly utódlásának szükségességét. Mindazonáltal leszögezte, hogy nincs konkrét javaslata, csupán kötelességének érezte a királyt felvilágosítani.[35] Bár a bán egészségi állapota valóban megromlott,[36] Ferenc József azonban, ha nem is kívánta ekkor Khuen-Héderváry magyar miniszterelnökségét, a báni székben mindenképpen meg akarta tartani, vagyis Bánffy intrikái nem vezettek eredményre.

Az erőviszonyok azonban megváltoztak. Az 1896. őszi parlamenti választásokon elsöprő győzelmet arató magyar kormányfő most már egyre határozottabban igyekezett érvényesíteni álláspontját a horvátokkal szembeni közjogi viták során. Az 1896. október 28-i minisztertanácson például a tengeri halászat jogi szabályozásával kapcsolatban csaptak össze. A horvát kiegyezés a tengerjogot ugyanis közös ügynek deklarálta, de a horvátok vitatták, hogy ebbe a halászat is beletartozna. Emiatt a kereskedelemügyi miniszter és Khuen-Héderváry előzetes tárgyalásain nem sikerült megállapodni, ám a magyar kormány (a bán jelenlétében) úgy döntött, ettől függetlenül a magyar álláspontot terjesztik fel az uralkodó elé.[37] Hasonlóan közjogi érvekkel folyt a vita pár hónappal később arról, vajon a belgrád-szendrői görögkeleti püspök azonos-e a magyar főrendiházi tagságra jogosult nándorfehérvári püspökkel, mert abban az esetben kinevezését nem a horvát,

35 Bánffy Dezső szám nélküli, Pápay Istvánnak in quarto írandó levelének tervezete, 1896. szept. 6. MNL OL K 467. A miniszterelnök félhivatalos levelezése. 6. csomó: Bánffy Dezső, 1896. Névtelen beadványok. Szám nélkül. fol. 902, fol. 907–909.

36 „Egészségileg három czudar esztendőt éltem…" Khuen-Héderváry Károly gróf levele Thallóczy Lajosnak, Zágráb, 1898. nov. 21. OSZKK Fond XI/540, 4. levél.

37 Az 1896. okt. 28-i minisztertanács 2. napirendi pontja. MNL OL K 27. Miniszterelnökségi Levéltár. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. 59. doboz.

hanem a budapesti kormánynak kellene felterjesztenie a királyhoz. A közjogi és történelmi érveket felvonultató, hosszas tanácskozáson végül nem született döntés.[38]

Másrészt, és ez a bán helyzetére nézve valóban veszélyes, s a korábbiakhoz képest új elem volt, Bánffy 1896 őszén titkos támogatásban részesítette azokat a horvátországi unionista politikusokat, akik a bán immár 13 éves uralmával szemben elégedetlenkedtek, de a Magyarországhoz fűződő viszonyt nem kívánták bolygatni. 1896. október 21-én a bánt támadó emlékiratot intéztek Bánffyhoz, majd novemberben személyesen is találkoztak a magyar miniszterelnökkel. A később, persze más politikai szituációban a báni pozícióba kerülő Rauch Pál bárót is magába foglaló csoport akciója végül nem járt eredménnyel.[39]

Ugyanakkor Khuen-Héderváry Károly sem maradt ki a Bánffy megbuktatására törő intrikákból, melyek fő mozgatója Szilágyi Dezső képviselőházi elnök volt. 1897 első felében, az Ausztriával folytatott gazdasági kiegyezési tárgyalások fokozódó nehézségei közepette a magyar kormány helyzete ismét meggyengült. Ferenc József – Kállayn keresztül Zágrábba juttatott – felszólítására a bán 1897 tavaszán kijelentette, hogy a gazdasági kiegyezés elfogadása előtt nem vállalja a magyar miniszterelnökséget, már csak azért sem, mert attól tartott, hogy az ötletet felvető Szilágyi cserbenhagyná, és félt Lukács László pénzügyminiszter makacsságától is. Ahogy Szilágyi meghátrált Bánffy Dezső előtt az összeférhetetlenségi kérdésben, Khuen – és az őt meglátogató Bethlen András – véleménye szerint most a kvótaügyben is ez várható.[40]

Az 1897. májusi horvát választásokon a kormányzó Horvát Nemzeti Párt meggyengült, előretört a horvát közjogi ellenzék. Így Khuen kénytelen volt Josip Pliverić mérsékelt államjogi irányzatát előtérbe tolni, azaz a hagyományos „óunionizmus" helyett a horvát államiságot kidomborítani, hogy megnyerje magának a megerősödött ellenzéket. Ez azonban nem csupán a magyar kormányzat (és ellenzék) haragját vonta maga után, de a konzervatív nagybirtokosok egy csoportja is szembefordult Khuen-Héderváry politikai irányával, melyet túlzottan szerbbarátnak mondtak.[41] A Jogpárt mérsékelt elemei és az Obzor Párt néhány képviselője 1897 októberében személyesen is tanácskozott Dárday Sándor miniszterelnökségi osztályfőnökkel, hogy milyen feltéte-

38 Az 1896. dec. 23-i minisztertanács 11. napirendi pontja. MNL OL K 27. Miniszterelnökségi Levéltár. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. 59. doboz.

39 *Katus L.:* i. m. 320. és KGG II., 612–613.

40 Khuen-Héderváry Károly gróf levele ismeretlennek, [Kállay Béninek], Zg., 1897. máj. 2. MNL OL, P 427. Khuen-Héderváry Károly gróf iratai. 2. doboz, I.6.d – Khuen-Héderváry Károly gróf levelei. 1897. fol. 1–4.

41 *Katus L.:* i. m. 317–318. A horvát nemzeti követelések letörése érdekében Khuen a horvátországi szerbekkel szövetkezett, nekik fontos pozíciókat juttatva. (1892-ben pl. szerb volt a kormánypárt vezetője, a szábor elnöke, a belügyi osztályfőnök és a bán helyettese is. – Vö.: *Sokcsevits D.:* i. m. 404.) *Branka Magaš:* Croatia through History. The Making of a European State. Saqi Books, London–San Francisco–Beirut, 2007. 346–347.

lekkel lennének hajlandók egy új horvát kormánypárt megalkotásában részt venni, ám ezek a tárgyalások kudarcra voltak ítélve, hiszen a horvát és a magyar nacionalizmus egymás ellenében megfogalmazott céljai között kompromisszumos megoldást nem lehetett találni.[42]

A bán és a miniszterelnök párviadala 1897 nyarán tovább folytatódott, ezúttal ismét közjogi köntösbe bújtatva. Mivel Ausztriában 1898 elejétől új végrehajtási eljárást léptettek életbe, az osztrák igazságügyi miniszter ennek bevezetéséről tárgyalásokat kezdett magyar kollégájával – és a zágrábi autonóm kormánnyal. Mikor ez utóbbiról Erdély Sándor értesült, felkérte bécsi partnerét, hogy a horvátokkal külön ne tárgyaljon. Emiatt összeütközésbe került a bánnal, aki a horvát kiegyezésre hivatkozva feljogosítva érezte magát az igazságszolgáltatás körébe eső ügyekben Ausztriával tárgyalni, hiszen ezt autonóm ügynek ismerte el a törvény. Ezzel szemben a magyar minisztertanács az Erdély miniszter helyett előadó Plósz Sándor államtitkár érvelését tette magáévá, aki szerint a horvátok önálló államisággal nem bírván, a külföld felé való képviselet jogával nem rendelkeznek, márpedig Ausztria ebben a kérdésben egyértelműen külföldnek minősül. Mivel Horvátországot kifelé a magyar állam képviseli, ezért a bán nem tárgyalhat Ausztriával, csak a magyar kormányon keresztül.[43] Az ügy végül kompromisszummal végződött: a következő, 1897. szeptember 8-ai minisztertanácson Bánffy bejelentette, hogy Khuen-Héderváry engedett a külső képviselet kérdésében, és csak annak elismerését kérte, hogy az igazságszolgáltatási szakkérdés érdemi elbírálását mint Horvátország autonóm jogkörébe eső ügyet Zágráb dönthesse el. Mivel ez valóban következett a *nagodba* szövegéből, és mivel Bánffy számára másodlagos volt a magyar állam kifelé demonstrálandó egységéhez képest, a megállapodás létrejött.[44]

Bánffy 1897 őszén, a horvátországi belpolitikai helyzet felforrósodása kapcsán ismét lehetőséget látott a bán pozíciójának aláásására. Bánffy ugyan hajlandó volt felterjeszteni Khuen-Héderváry azon kérését, hogy Ferenc József – húsz ellenzéki képviselő tiltakozása ellenére – napolja el a szábort, de nem mulasztotta el hozzátenni, mennyire nem helyeselheti, hogy a ház határozatával elnapolt, s így elvileg bármikor összehívható horvát tartománygyűlést most az uralkodó napolja el, ugyanis ez a korona bevonását jelenti a pártpolitikai vitákba. Minderre csak azért hajlandó – tette hozzá szemforgató módon –, mert „*a bán politikáját ezen aktióban nem akarja zavarni*".[45]

---

42 A horvát tárgyalásokról szóló feljegyzéseket idézi: KGG II., 618–624. Vö.: *Katus L.*: i. m. 320–322. és *Katus László:* Horvátország és a horvát kérdés története. In: Magyarország története 1890–1918. I. kötet. Főszerk. *Hanák Péter.* Szerk. *Mucsi Ferenc.* Akadémiai Kiadó, Bp., 1978. 1048–1050.

43 Az 1897. aug. 18-i minisztertanács 4. napirendi pontja. MNL OL K 27. Miniszterelnökségi Levéltár. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. 60. doboz. A napirendi pontot idézi: KGG II., 612–616.

44 Az 1897. szept. 8-i minisztertanács 11. napirendi pontja. MNL OL K 27. Miniszterelnökségi Levéltár. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. 60. doboz. A napirendi pontot idézi: Uo. 617.

45 Az 1897. szept. 30-i minisztertanács 1. napirendi pontja. MNL OL K 27. Miniszterelnökségi Levéltár. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. 60. doboz. Uo. 617.

A magyar kormány mesterkedései ugyan zátonyra futottak, Bánffy 1898 tavaszán ismét igyekezett megnehezíteni Khuen-Héderváry helyzetét. 1898. március 5-én feliratban szögezte le a gyakorlati élettel nagyrészt ellentétes, s inkább vágyait kifejező elvi álláspontját, melyben kijelentette, hogy a báni kormány nem tekinthető önálló kormánynak, és a horvát politika elvi irányítására nem a bánnak, hanem a magyar miniszterelnöknek van joga.[46] Közel tíz évvel ezután papírra vetett emlékezései szerint ezzel az volt a szándéka, hogy előkészítse „*azon az állami egység érdekében föltétlenül szükséges és a törvénynyel nem is ellenkező* […] *kötött marsrutát, mely mellett a kinevezendő bán, kinevezési okmányát miniszterelnöki ellenjegyzésemmel ellátva felelősséget vállalhattam volna a horvát–szlavon autonom kormányzásért, annak sérelme nélkül az állami egység biztosítása mellett.*"[47] Mindez azt mutatja, hogy Bánffy az egységes magyar állam gondolatát Horvátországgal szemben is szerette volna megvalósítani, és a horvát bánt inkább a magyar miniszterelnök szorosabb ellenőrzése alatt működő hivatalnokként, szinte egy megnövelt jogkörű főispánként, és semmiképpen sem egy önállóan politizáló kormány független vezetőjeként, szinte horvát miniszterelnökeként akarta látni. Talán elképzeléseinek kivitelezhetetlenségével már szembesülve, pár nappal később egy horvát autonóm törvény szentesítésre való felterjesztésénél kötözködött, mondván a bankok és pénzintézetek kérdését érintő jogszabályról a közös budapesti parlamentnek kellett volna törvényt hoznia.[48]

Bánffy és Khuen-Héderváry párviadala döntetlenül végződött, mert Ferenc József ragaszkodott a status quóhoz mind a horvát–magyar viszonyban, mind a személyi kérdésben. A több éven át húzódó politikai küzdelmet mégis fontosnak tartottuk bemutatni, mert jól mutatja, hogy formailag közjogi vagy akár nemzetiségi mezbe burkolt viták mélyén személyes ellentét, illetve elsősorban hatalmi vetélkedés is állhat. És ha Bánffy a bán eltávolításához nem is tudott elég erőt felmutatni, konok küzdelmének annyi haszna a maga szempontjából mégiscsak volt, hogy Khuen-Héderváry Károly gróf a továbbiakban igen óvatosan még a látszatát is kerülte annak, hogy beavatkozna a magyar ügyekbe. 1898 decemberében, amikor a Bánffy-kormány valóban válságos helyzetben volt, és a jogi szempontból több mint támadható Lex Tisza kényszereszközéhez folyamodott az ellenzéki obstrukcióval szemben, Széchenyi Gyula gróf levélben kért tanácsot a bántól, hogy Bánffy kérésének eleget téve elmenjen-e a főrendiház ülésére, a miniszterelnök elleni esetleges ellenzéki felszólalások ellensúlyozása végett. Bár Széchenyi levelében kifejtette ellenérzéseit a Lex Tiszával és Bánffy Dezső hatalmon

46 MNL OL ME 1898–XVII–1685. Vö.: KGG II., 613.

47 Báró Bánffy Dezső a horvát kérdésről. Pesti Hírlap 1907. máj. 15. 5–7. A cikk különlenyomatként is megjelent.

48 Az 1898. márc. 16-i minisztertanács 13. napirendi pontja. MNL OL K 27. Miniszterelnökségi Levéltár. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. 62. doboz.

maradásával kapcsolatban,[49] a bán óvatosan válaszolt, és kitért a tanácsadás elől. A maga részéről kijelentette, hogy „*legjobb szeretnék oda el se* […] *menni. Az én helyzetem nehezebb, mint bárki másé, nem azért mert nem tudnám mit tegyek, ha szabadon volnék, hanem azért mert állásomnál fogva nem tartom opportunusnak a magyar pártélet dolgaiba befolyni; mikor egyszer akaratom ellenére jutottam ilyen situatioba, rögtön valami Jellacsicsnak declaráltak, a mi engem igaz, nem geníroz, de rontja a viszonyt Magyarország és Horvátország között, nekem pedig a főfeladatom ép az ellenkezőt csinálni.*”[50]

49 Széchenyi Gyula gróf levele Khuen-Héderváry Károlynak, Abbazia, Villa Mandria, 1898. dec. 19. MNL OL P 427 Khuen-Héderváry Károly gróf iratai. 2. doboz, I.6./b – Khuen-Héderváry Károly grófhoz írt levelek (1880–1925). [2. dosszié:] 1890–1898. fol. 125–126.

50 Khuen-Héderváry Károly gróf Széchenyi Gyula grófhoz intézett levelének piszkozata. Dátum és aláírás nélkül. MNL OL P 427 Khuen-Héderváry Károly gróf iratai. 2. doboz, I.6./b – Khuen-Héderváry Károly grófhoz írt levelek (1880–1925). [2. dosszié:] 1890–1898. fol. 127–128.

ZORAN GRIJAK

A Jugoszláv Klub Májusi deklarációja a bécsi Birodalmi Tanácsban (1917)

Stjepan Sarkotić és Burián István levelezésének tükrében

Tekintettel arra, hogy a Jugoszláv Klubnak a bécsi Birodalmi Tanácsban kiadott Májusi deklarációját jelen írásban elsősorban az Osztrák–Magyar Monarchia első világháború idején történő államjogi átalakításának koncepciója kontextusában, különösképpen Bosznia-Hercegovinát figyelembe véve elemezzük, szükséges előzetesen emlékeztetnünk arra, hogy annak az Osztrák–Magyar Monarchia államjogi struktúrájába való beillesztése igen komplex módon ment végbe. Bosznia-Hercegovina 1878. októberi okkupációjával a közös ügyek új eleme jött létre, melyet a kiegyezés szellemében összhangba kellett hozni az alapvető államjogi elvekkel. Ausztria és Magyarország azonos befolyásának biztosítására 1879 februárjában Bosznia-Hercegovina igazgatását a közös pénzügyminisztérium alá rendelték. Bosznia-Hercegovinának az állam egészéhez való viszonyát az 1878-as okkupáció és az 1908-as annexió idején sem definiálták megfelelően.

A legvilágosabb az uralkodó szerepe volt, aki Bosznia-Hercegovinában Ausztria és Magyarország uralkodójaként gyakorolta a hatalmat. Az övé volt a törvényhozói hatalom is. Bosznia-Hercegovina alkotmányának kihirdetéséig és száborjának 1910-es létrehozásáig alkotmányos értelemben az osztrák és a magyar kormány is hatással lehetett Bosznia-Hercegovina kormányzására, különösen ami a közigazgatás és a közlekedés finanszírozását illeti. Bosznia-Hercegovina közigazgatásának közös pénzügyminisztérium alá rendelését követően került sor a belső közigazgatás megszervezésére. Az 1879. októberi császári rendelettel megalakították annak tartományi kormányát, melynek élén tartományfőnökként a vezénylő tábornok állt. 1882-ben bevezették a polgári adlátus tisztségét is.[1] A felsorolt tények figyelembevételével világosan látszik, hogy a Bosznia-Hercegovina Osztrák–Magyar

1 A bosznia-hercegovinai osztrák–magyar közigazgatásról és Bosznia-Hercegovina elfoglalásának a Monarchia alkotmányos struktúrájára gyakorolt hatásáról lásd *Hans Schneller:* Državno-pravni položaj Bosne i Hercegovine. Štamparija Kraljevine Srbije, Belgrád, 1893; *Norbert Wurmbrand:* Die rechtliche Stellung Bosnien und der Herzegovina unter der Verwaltung Österreich-Ungarns. Veit, Franz Deuticke, Bécs–Lipcse, 1915; *Ferdo Hauptman:* Djelokrug austro-ugarskog Zajedničkog ministarstva financija. Glasnik arhiva i Društva arhivista Bosne i Hercegovine 3. (1963) 21.

Monarchián belüli államjogi helyzetét érintő bármiféle radikálisabb változtatás veszélyeztethette a dualista rendszer érzékeny egyensúlyát, különösen a Monarchia osztrák vagy magyar feléhez való csatolásnak lett volna ilyen hatása. Az osztrák államférfiak részéről nem volt különösebb törekvés Bosznia-Hercegovina Ausztria alá rendelésére, a magyarok azonban mindvégig a Magyarországhoz való csatolás mellett érveltek. Ilyen irányú ambíciójuk előzményei a Bosznia-Hercegovina elfoglalása előtti időkig nyúlnak vissza, amikor az az osztrák–magyar keletpolitika Magyarországhoz rendelésére való törekvésként manifesztálódott.

Ennek első világos kifejeződése gróf Andrássy Gyula közös külügyminiszter nevéhez kötődik, aki I. Ferenc József császár és király kíséretében 1869-ben a Szuezi-csatorna átadóünnepélyére érkezve naplójában azt írja, nem érti, miként lehetséges, hogy a legmagasabb politikai körök számára nem világos, Ausztria–Magyarország keletpolitikájának alakításában a vezető szerepet Magyarországnak mint egykori keleti irányultságú nagyhatalomnak kell betöltenie.[2] Hasonló elképzeléssel találkozunk Kállay Béni akadémiai székfoglaló beszédében.[3] Andrássy Magyarország keleti irányú dominanciájára vonatkozó elképzelése politikai jellegű volt, az 1882-től 1903-ban bekövetkezett haláláig a közös pénzügyminiszteri tisztet betöltő Kállay esetében azonban sokkal inkább az európai Kelet és Nyugat közötti összeköttetés kulturális missziójának gondolatáról van szó. Kállay *A mohamedánság helyzete Boszniában* című értekezésében Magyarország keleti kulturális misszióját ugyanakkor reálpolitikai okokkal indokolta, s geopolitikai érveket – elsősorban a Monarchia magyar fele (Transzlajtánia) keleti határszakaszának jóval hosszabb volta – is felsorakoztatott, amikor Bosznia-Hercegovina és Magyarország összekötése mellett érvelt.[4] Békeidőben a magyar államférfiak azon elképzelésének megvalósulására nem volt esély, amely Bosznia-Hercegovinát Magyarország alá rendelte volna, ezért legmagasabb intézményi szinten ilyen véleményt nyíltan nem is fogalmaztak meg.

A helyzet azonban az első világháború kitörésével gyökeresen megváltozott, amikor a magyar kormány 1915. október 2-i ülésén nyílt követelést fogalmazott meg Bosznia-Hercegovina és Dalmácia *corpus separatum*ként Magyarországhoz való csatolására. Gróf Tisza István magyar miniszterelnök elaborátumában megjelennek Andrássy és Kállay fentebb említett eszméi, melyek szerint a birodalom délkeleti határvidéke és a Balkán Magyarország érdekszférájába tartoznak, így ott magyar dominanciának kellene érvényesülnie. Tisza ezzel kapcsolatban különösen azt hangsúlyozta, hogy Bosznia-Hercegovina Magyarországhoz csatolásával megoldódna az ún. délszláv probléma, illetve

2 Lásd *Eduard von Wertheimer:* Graf Julius Andrássy. Sein Leben und seine Zeit. I. Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart, 1913. 457.

3 Lásd *Benjamin von Kállay:* Ungarn an den Grenzen des Orients und des Occidents. Ungarische Revue 3. (1883) 428–489.

4 Lásd [*Benjamin von Kállay*]: Die Lage der Mohammedaner in Bosnien von einem Ungarn. Adolf Holzhausen, Bécs, 1900. 126.

ellenkező esetben kérdésessé válnának a dualista rendszer fennmaradásának alapjai.[5] Ezek a felvetések azonban nem állták meg a helyüket, mivel Bosznia-Hercegovina Magyarországhoz vagy Ausztriához csatolásával megbomlott volna a dualista Monarchia érzékeny egyensúlya, a délszláv probléma pedig még inkább akuttá vált volna. A magyar kormánynak tisztában kellett lennie azzal, hogy Ausztria sosem fogadná el követeléseit. Feltételezhetjük, hogy 1915. október 2-i elaborátumukkal demonstrálni kívánták Ausztria felé a dualista rendszer fenntartása melletti kiállásukat, az Ausztria és Magyarország közötti teljes reciprocitás elérésével, a közös ügyekben Magyarország minél nagyobb önállóságával. Amint az az eddigiekből is látszik, a magyar ambíciókat, miszerint Bosznia-Hercegovinát a Monarchia magyar fele alá akarták rendelni, nem az osztrák fél fenyegette. Ausztria valójában Bosznia-Hercegovina Osztrák–Magyar Monarchián belüli, 1879-ben rögzített államjogi helyzetének bármiféle jelentős újradefiniálása ellen volt, kizárólag az 1908-ban végrehajtott annexió mellett állt ki.

A magyar ambíciókat leginkább Zágrábból veszélyeztették, a szábor a horvát történelmi és államjogra hivatkozva, a magyarokhoz hasonlóan még az 1878. évi okkupáció idején követelni kezdte Bosznia-Hercegovina Horvátországhoz csatolását. Ezen eszmék politikai kifejeződését megtalálhatjuk a horvát egyesült ellenzék 1894-es államjogi programjában, melyben követelték Horvátország, Szlavónia, Dalmácia és Bosznia-Hercegovina összekapcsolását, a szlovén területek odacsatolásának lehetőségével, mégpedig egy trialista elvek szerint átalakított Osztrák–Magyar Monarchia részeként funkcionáló állami egységben.[6] A Bosznia-Hercegovinában működő horvát politikai pártok, az 1906-ban alapított Horvát Nemzeti Közösség, az 1910-ben létrehozott Horvát Katolikus Egyesület, sajátjukként fogadták el a horvát egyesült ellenzék 1894-es programját. Josip Stadler szarajevói érsek is a program határozott támogatója volt.[7] A helyzet jelentősen változott a Horvát–Szerb Koalíció 1906-os horvátországi választási győzelmével, mivel annak programja célként fogalmazta meg a horvát területek egyesítését, mégpedig horvát–szerb együttműködéssel, a magyarokra támaszkodva. A horvát–szerb együttműködés fontos előfeltétele volt az egyesült ellenzék 1894-es programjának azon pontjától való elállás, melyben Bosznia-Hercegovina Horvátországhoz csatolását követelték. Ez a tény, valamint a Horvát Nemzeti Közösség vezetésének a Horvát–Szerb Koalíció programja melletti egyre nyíltabb kiállása ösztönözte Stadler érseket arra, hogy 1909-ben kezdeményezze a szarajevói jogpárti klub megalapítását.

---

5 Lásd *Luka Đaković:* Kombinacije mađarskih političkih faktora 1915. godine oko priključenja Bosne i Hercegovine Ugarskoj. Prilozi instituta za istoriju 16. (1979) 103–145.

6 Lásd *Tihomir Cipek–Stjepan Matković:* Programatski dokumenti hrvatskih političkih stranaka i skupina 1842–1914. Disput, Zg., 2006. 357–358.

7 J. Stadler politikai kezdeményezéseiről és munkásságáról lásd részletesebben *Zoran Grijak:* Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera. Hrvatski institut za povijest, Zg., 2001.

A történettudomány keveset tud a klubról, annak működéséről és legbefolyásosabb tagjairól is, ez idáig ugyanis nem tártak fel olyan iratokat, melyek betekintést engednének annak működésébe, és nem áll rendelkezésre olyan dokumentum sem, melyből kiderülne a Bosznia-Hercegovina száborának 1910-es felállítása és 1915-ös feloszlatása közötti időszak parlamenti munkájának tagnévsora.[8] A töredékes adatok alapján ugyanakkor egyes személyekről biztosan tudni lehet, hogy formálisan is a tagjai voltak (Josip Vancaš és Stadler érsek), míg másokról ez nem bizonyított, a klub politikai programjának megalkotásában való intenzív részvételük miatt ugyanakkor ezt nagy valószínűséggel feltételezhetjük, ilyen például Ivo Pilar esete. A klubnak voltak olyan hívei, akik magas rangú katonai és polgári tisztségük miatt nyilvánosan nem állhattak ki politikai nézeteik mellett, ennek ellenére jelentősen hozzájárultak arculatának kialakításához és működéséhez.

A legbefolyásosabb közülük Stjepan von Sarkotić tartományfőnök, Bosznia-Hercegovina és Dalmácia első világháború alatti vezénylő tábornoka volt,[9] aki Szarajevóban rendszeresen védelmébe vette a jogpárti klub tagjait és híveit, Ivo Pilart, Josip Vancašt és másokat, amikor a Bosznia-Hercegovinára irányuló magyar törekvések hátráltatása miatt azok konfliktusba kerültek a magyarokkal. A szarajevói jogpárti klub tagjai és hívei az 1917-es audienciákon I. (IV.) Károly császár és királynak benyújtott beadványaikkal a legális kereteken belül küzdöttek a Bosznia-Hercegovina és Dalmácia Magyarországhoz csatolására vonatkozó törekvések ellen. Az 1917-es beadványok ugyanakkor bizonyítják, hogy a jogpárti klub Bosznia-Hercegovina, valamint Horvátország, Szlavónia és Dalmácia összekötésére vonatkozó koncepciói módosulni kezdtek. Ez a legvilágosabban két beadványból látszik, melyeket Ivo Pilar és Josip Vancaš az 1917. augusztusi bécsi magánaudiencián mutattak be, először Ernst von Seidler osztrák miniszterelnöknél, majd Burián István közös pénzügyminiszternél,[10] és I. (IV.) Károly császár

8 A jogpárti klub szarajevói tevékenységéről írott első történeti tanulmányok csak száz évvel annak alapítását követően láttak napvilágot, holott politikai kezdeményezéseik nem sokkal az első világháborút megelőzően és annak idején meglehetősen fontosak voltak. Lásd *Zoran Grijak:* Doprinos vrhbosanskog nadbiskupa Dr. Josipa Stadlera djelovanju Stranke prava u Bosni i Hercegovini tijekom Prvoga svjetskog rata. In: Pravaška misao i politika. Ur. *Jasna Turkalj, Zlatko Matijević, Stjepan Matković.* Hrvatski institut za povijest, Zg., 2007. 181–203.; *Uő:* O okolnostima osnutka i djelovanju Kluba Starčevićeve hrvatske čiste stranke prava u Sarajevu. In: Pravaštvo u hrvatskom političkom i kulturnom životu u sučelju dvaju stoljeća. Ur. *Zdravka Jelaska Marijan, Zlatko Matijević.* Hrvatski institut za povijest, Zg., 2013. 175–263.

9 Az 1927-ben az osztrák állampolgárságot elfogadó Sarkotić első világháborúról és Bosznia-Hercegovináról, valamint a Balkán és Közép-Európa későbbi problémáiról vallott nézeteiről az 1919 és 1929 között az osztrák sajtóban, illetve más neves európai lapokban, így az angol Manchester Guardian hasábjain megjelent írásaiból értesülhetünk. A leginkább releváns adatokat azonban naplói tartalmazzák, melyeket a zágrábi Horvát Állami Levéltárban őriznek. Lásd *Ornata Tadin:* Osobni fond generala Stjepana Sarkotića. Arhivski vjesnik 37. (1994) 222–226.

10 Az első világháború idején végzett miniszteri feladatairól *Burián István* memoárjában írt: Drei Jahre aus der Zeit meiner Amtsführung im Krieg. Ullstein, Berlin, 1923.

és királynál, utóbbinak mindkét beadványt benyújtották. Az első, Stadler érsek által összeállított beadványban kifejtették Horvátország és Szlavónia, valamint Dalmácia és Bosznia-Hercegovina egyesülésének tervét, amit a trialista Monarchián belül, az egyesült horvát ellenzék 1894-es programja szerint képzeltek el. Az érsek ezzel kapcsolatos nézetei a bécsi és budapesti kormány előtt már ismertek voltak, azokat a magyarok és az ausztriai németek sem fogadták el. Ezt figyelembe véve Ivo Pilar beadványában, melynek első változata gyakorlatilag megegyezett Stadlerével, módosította az 5. pont bevezető részét, amivel elvetette a trializmust és a Monarchián, valamint a Szent István-i korona országain belüli horvát állami egység mellett állt ki.[11] A terv megvalósulása a szubdualista modell kialakítását jelentette volna, melynek alapján Horvátország, Szlavónia és Dalmácia, valamint Bosznia-Hercegovina állami egységként kapcsolódott volna a Monarchia magyar feléhez, ahhoz hasonló módon, ahogyan az 1867-es kiegyezéssel Ausztria és Magyarország is rendezte állami viszonyait. Fontos hangsúlyozni, hogy Pilarnak a Monarchia államjogi átszervezéséről vallott nézetei változására ugyan hatással volt a nehéz háborús helyzet, ám azt különösen a Jugoszláv Klubnak a bécsi Birodalmi Tanácsban (a Monarchia osztrák felének parlamentjében) tett 1917. május 30-i ún. Májusi deklarációja motiválta, ami a Monarchia délszláv területeinek összeköttetését irányozta elő, annak keretein belül, ám mérlegelve az azon kívüli kapcsolat lehetőségeit is.[12] Pilar a délszláv opció megvalósulását tartotta a Monarchia fennmaradására leselkedő legnagyobb veszélynek, elvetette a trialista elképzeléseket és a szubdualista átalakulást fogadta el, abban reménykedve, hogy a magyarok azt a horvátok horvát–magyar államközösség keretein belül maradása eszközeként elfogadják majd. A tény, hogy Sarkotić tartományfőnök és Burián közös pénzügyminiszter mint a Bosznia-Hercegovina sorsát alakító két legbefolyásosabb személy arra törekedtek, hogy a Májusi deklaráció programjá-

11 A Rechtskräften szó egy részének áthúzását követően azt Pilar átírta, így az eredeti szó nehezen olvashatóvá vált. A javítást követően a *Reichshälften* kifejezés volt olvasható. A javítás fontos, mert két jogi erő, illetve jogerős döntésre képes erő helyett bevezeti a „birodalom két fele" kifejezést. Ezzel a javítással Pilar azt akarta hangsúlyozni, hogy a dualista Monarchia átalakítása alapvetően annak két fő politikai képviselője, a magyarok és ausztriai németek megegyezésén múlik, akiknek a Monarchia átalakításánál figyelembe kell venniük a nem uralkodó nemzetek érdekeit is, mégpedig olyan módon, hogy a dualista rendszeren belül lehetővé teszik jogos politikai és államjogi törekvéseik megvalósulását. Részletesebben lásd *Zoran Grijak:* O sadržaju promemorije Ive Pilara caru Karlu I. (IV.) iz kolovoza 1917. godine. Godišnjak Pilar 2. (2002) 83–102.

12 A Májusi deklarációnak az osztrák–magyar államszerkezet szempontjából elkülönülő két különböző interpretációjáról és annak legfőbb szószólóiról lásd *Zlatko Matijević:* „Izjava" nadbiskupa Stadlera iz studenog 1917. godine. Časopis za suvremenu povijest 31. (1999) 1. 59. *Uő:* Državno-pravne koncepcije dr. Ive Pilara i vrhbosanskog nadbiskupa dr. Josipa Stadlera. Od Promemorije do izjave klerikalne grupe bosansko-hercegovačkih katolika (kolovoz-prosinac 1917. godine). In: Prinosi za proučavanje života i djela dra. Ive Pilara. I. Ur. *Srećko Lipovčan, Zlatko Matijević.* Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zg., 2001. 118–121.

nak Bosznia-Hercegovina területén történő megvalósítása meghiúsuljon, jelzi, hogy mindketten osztották Pilarnak a délszláv programmal kapcsolatos félelmeit.

Sarkotić igyekezett megnyerni Buriánt Pilar szubdualista opciójának elfogadására, melynek célja a horvátok délszláv programtól való távolítása, a Monarchia kereteinek elfogadtatása volt. Erre vonatkozó adatokat találhatunk Sarkotić és Burián 1917-es levelezésében. Meggyőződésük volt, hogy a Májusi deklaráció jelenti a Monarchia szétrombolásának első lépését, s ilyen módon meg kell akadályozni a Bosznia-Hercegovina területén való érvényesülését. Sarkotić és Burián közösen kezdtek munkálkodni annak lehetetlenné tételén, különösen figyeltek a bécsi Birodalmi Tanács Jugoszláv Klubjának és a horvát szábor egyes tagjainak Szarajevóba érkezésére, aminek célja az 1915 februárjában felszámolt bosznia-hercegovinai szábor működésének felújítása volt. Utóbbi azt a célt szolgálta, hogy a Májusi deklarációt a zágrábi és a szarajevói parlamenttel is elfogadtassák, és hogy még az első világháború idején legitimitást szerezzenek a délszláv állami egység megalkotásának. A Bosznia-Hercegovina száborának újraalakítására irányuló akció ennek megfelelően néhány hónappal a Májusi deklaráció keletkezése előtt megkezdődött. Az erre vonatkozó első adatokat Sarkotić Buriánnak küldött 1917. január 6-i levelében találhatjuk meg. Ebben Sarkotić arra figyelmezteti Buriánt, hogy Bosznia-Hercegovina horvát politikusai, élükön Nikola Mandićtyal, valamint a Danilo Dimović vezette szerb politikusok akciót indítottak Bosznia-Hercegovina száborának újraalakítására. Sarkotić közvetlen kapcsolatot feltételezett a kísérlet és a Monarchia lerombolására irányuló szélesebb körű akció között. Kijelentette továbbá, hogy kiterjedtebb bosznia-hercegovinai mozgalomról van szó, arra célozva, hogy az egykori Horvát Nemzeti Közösség és a Szerb Nemzeti Szervezet vezetői a Horvát–Szerb Koalíció programjának megvalósítása céljából lepaktáltak egymással. Kijelentette, hogy Bosznia-Hercegovina szábora felélesztésének gondolata Bosznia-Hercegovinán kívül született, amivel minden bizonnyal arra célzott, hogy a birodalom osztrák feléből, illetve a bécsi Birodalmi Tanács Jugoszláv Klubjától származik. Bosznia-Hercegovina szempontjából különösen veszélyesnek találta a tényt, hogy a szábor felújítását támogatta a Horvát Nemzeti Közösség egykori vezetője, Nikola Mandić is, aki az ügyben audienciát kért Bécsben, majd Zágrábba utazott, ahol kapcsolatba lépett Bogdan Medakovićtyal, a Horvát–Szerb Koalíció vezetőjével, a horvát szábor elnökével.[13] Burián Sarkotićnak küldött 1917. január 9-i válaszából kiderül, hogy a Jugoszláv Klubnak a Bosznia-Hercegovina szábora felújítására vonatkozó kezdeményezését a jugoszláv szeparatista törekvések kifejeződéseként értelmezte.[14]

13 Arhiv Bosne i Hercegovine (Sarajevo), Gemeinsames Finanzministerium, Präsidium des Bureau Angelegenheiten Bosniens und der Herzegovina, Privatregistratur (a továbbiakban: ABH GFM, Präs. B. H., PR), Zu PR, Nr. 21/1917.

14 ABH GFM, Präs. B. H., Zu PR, Nr. 21/1917.

1917 szeptemberében néhány hétig Szarajevóban tartózkodott a Májusi deklaráció legbefolyásosabb támogatója, a bécsi Birodalmi Tanács Jugoszláv Klubjának elnöke, Anton Korošec, akinek célja az volt, hogy programjukkal kapcsolatban konszenzust érjen el a boszniai és hercegovinai politikusokkal. A Buriánnak 1917. szeptember 11-én küldött levelében Sarkotić arról adott tájékoztatást, hogy Korošec szarajevói politikai körökben propagálta délszláv programját, s felsorolta a horvát, szerb és muszlim politikusokat, akikkel az találkozott.[15] Burián 1917. szeptember 18-án küldte meg válaszát Sarkotićnak, amelyben azt írta, hogy érdeklődéssel várja az Anton Korošec szarajevói találkozóiról szóló részletesebb jelentést, mivel politikai törekvéseire, s általában a bécsi Jugoszláv Klub aktualitására való tekintettel kiemelt figyelmet érdemel. A Jugoszláv Klubbal kapcsolatban az volt a véleménye, hogy azt kompetenciáinak határai közé kellene szorítani, s meg kellene tiltani, hogy Ausztria határain kívüli politikával foglalkozzon. Ezzel kapcsolatban Burián az osztrák és a magyar kormányhoz fordult. Sarkotićot pedig tájékoztatta: sikerült kezdeményeznie, hogy határozzák meg az osztrák–magyar délszlávpolitika világos irányelveit, hogy Korošecnek és követőinek ne maradjon tere az agitációra. Sarkotić egyetértett Buriánnal.[16] 1917. szeptember 25-i válaszlevelében hozzátette, hogy a Bosznia-Hercegovinában a Monarchia osztrák feléből származó politikusok által irányított délszláv agitáció ellehetetlenítésére a kormány hivatalos közlönyében közleményt kellene megjelentetni, az osztrák és magyar kormány erőteljes politikai támogatását, valamint Károly császár és király egyetértését hangsúlyozva. Sarkotić szerint ez a Monarchia mindkét felében mindenképpen reális keretek közé szorítaná a politikusok tevékenységét.

A levél további részében Sarkotić tájékoztatta Buriánt a Korošec szarajevói tartózkodásának, a boszniai és hercegovinai egyházi és világi elittel való találkozásainak újabb részleteiről. Különösen fontosnak értékelte a tényt, hogy Stadler érsek kifejezetten ellenségesen kezdett viszonyulni Korošechez, s tájékoztatta Burián minisztert arról, hogy Stadler egyenesen azt állította, Korošec becsapta, mivel a vele és más politikusokkal a délszlávkérdésről tartott megbeszélésüket követően, egy közös ülésen a kérdést vita tárgyává tette. Az ülésen minden személynek részt kellett volna vennie, akikkel Korošec szarajevói tartózkodása során egyeztetett, a cél a Májusi deklarációról való konszenzus elérése volt, ám ez nem valósult meg. Stadler ezért az ezt követő napokban a sajtóban megjelentetett nyilatkozattal kívánta pontosítani álláspontját, melyben igen határozottan elutasította a délszláv tervet. Ez véleménye szerint nem más, mint szerb ámítás. Stadler 1917. november 16-i ún. antideklarációs kijelentésének sejtetéséről van szó, melyben elítélte a Májusi deklaráció programját, s ismét megerősítette a horvát területek és Bosznia-Hercegovina egyesítéséről, továbbá a szlovén földek lehetséges csatlakozásáról, a Monarchia trialista átalakításáról vallott eszméit. Sarkotić ezzel kapcsolatban

15 ABH GFM, Präs. B. H., Zu PR, Nr. 443/1917.
16 ABH GFM, Präs. B. H., Zu PR, Nr. 423/1917.

arról tájékoztatta Buriánt, hogy hiába próbálta Stadlernek elmagyarázni, hogy trialista elképzeléseik megvalósulására igen kevés esély van, s átalakításra csakis a dualista kereteken belül van lehetőség.[17]

Sarkotić ezen beszámolójából és a Burián miniszterrel folytatott 1917-es teljes levelezéséből jól látszik, hogy rendkívül nehéz helyzetben találta magát, feladata a Monarchia átalakítására vonatkozó horvát államjogi koncepciók, valamint az uralkodó nemzetek, az ausztriai németek és a magyarok érdekeinek összeegyeztetése volt. Ennek elérésére Sarkotić a Monarchián belüli horvát állami egység szubdualista alapon történő létrehozását támogatta, ami mellett Ivo Pilar is kiállt, s nem pedig Stadler trialista elképzeléseit, mivel belátta, hogy annak a Monarchia államjogi átalakítására vonatkozó egyetlen változatát sem lehetne elfogadtatni. Burián minisztert ugyanakkor arról próbálta meggyőzni, hogy magyarként és az egyik legbefolyásosabb magyarországi politikusként igyekezzen meggyőzni kormányát arról, hogy a szubdualista megoldás a horvátok esetében a délszláv törekvések gyengülését hozná, ami jelentősen hozzájárulhatna a Monarchia közállapotainak rendezéséhez és ahhoz, hogy a horvát–magyar állam annak része maradjon.

Ez azonban nem sikerült, mivel Burián – a tőle kapott válasz szerint – Pilar programját jónak, de túlzottan bonyolultnak találja. A dualista berendezkedés elfogadása miatt Burián alapvetően pozitívan nyilatkozott Pilar tervéről, ám valójában Sarkotić tudtára adta, hogy a magyarok nem kívánnak semmiféle engedményt tenni a horvátoknak, mivel Horvátország és Magyarország egyenrangú államjogi tényezőkként való kezelése, a viszonyok ennek alapján történő rendezése alapvetően változtatná meg a dualista rendszert.

Befejezésként kiemelném, hogy Stjepan Sarkotićnak és Burián Istvánnak a Jugoszláv Klub bécsi Birodalmi Tanácsban tett Májusi deklarációjával kapcsolatos 1917-es levelezése nemcsak amiatt fontos forrás, mert a deklarációról folytatott vita két kiemelkedő szereplőjének álláspontját ismerteti, hanem az Osztrák–Magyar Monarchia államjogi átalakításáról vallott horvát–magyar elképzelések tekintetében is új információkkal szolgál, mégpedig abból az időszakból, amikor a Monarchia kontúrjai valójában már eltűnőben voltak Európa térképéről.

17 ABH GFM, Präs. B. H., Zu PR, Nr. 445/1917.

POLLMANN FERENC

Horvát ezredek az első világháborúban

Az első világháború kitörésének centenáriuma által generált megkülönböztetett figyelem egyebek mellett alkalmat kínál arra is, hogy az egykori hadviselő nemzetek hadtörténetírása szemügyre vegye saját katonaelődeiknek a Nagy Háborúban nyújtott teljesítményét, áttekintse saját nemzeti világháborús narratívája állapotát, esetleg korszerűsítse vagy újraírja azt. E téren az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásával létrejött közép-európai államok illetékes szaktudományainak művelői sajátos nehézséggel szembesülnek. Ez a nehézség abból fakad, hogy nemzeteik annak idején – az önálló államiságtól részben vagy egészben megfosztva – nem rendelkeztek saját nemzeti haderővel, és így katonáik a soknemzetiségű birodalom haderejének különféle alakulataiban harcolták végig a háborút. Ez a körülmény eleve problematikussá teszi, milyen módon illesztik bele saját „nemzeti" hadtörténelmükbe az 1914–1918 közötti korszakot, azaz mennyire tekintik saját hadtörténelmük részének a Nagy Háborút. Ugyanakkor legalább ennyire problematikus, meg lehet-e találni a „birodalmi" narratíván belül a „nemzeti" mozzanatokat? Lehetséges-e az osztrák–magyar világháborús szereplésen belül megmutatni a „magyar világháborút"? Vagy a csehet, a szlovákot, esetleg a horvátot? Ezen a ponton nyilvánvalóan feltehető a kérdés: vajon van-e értelme, illetve létjogosultsága ezeknek a „nemzeti" világháborús narratíváknak? A nemleges válasz szinte kézenfekvőnek látszik, mert mindenkinek azonnal C. A. Macartney nevezetes hasonlata jut az eszébe az omlettről és a belőle kivonhatatlan tojásról.[1] És mert az osztrák–magyar hadszervezet bonyolult felépítése gondoskodott róla, hogy etnikailag homogén alakulatok lehetőleg ne legyenek a dualista haderőben, miáltal értelmetlenné vált „magyar" vagy „horvát" hadműveletekről, „cseh" vagy „osztrák" győzelmekről, illetve vereségekről beszélni. Ergo: a „nemzeti" elemek elkülönítése lehetetlen.

Amennyiben azonban eleve lemondunk a világháborúban harcolt monarchiabeli nemzetek katonai teljesítményének mindenfajta számbavételéről, úgy az a sajátos helyzet áll elő, hogy az összbirodalmi hadtörténeti narratíva teljesen homályban hagyja nem csupán a csekélyebb létszámú etnikumhoz

1 *Carlile A. Macartney:* Problems of the Danube Basin. Cambridge University Press, Cambridge, 1942. 92.

tartozó katonák szereplését, de még a privilegizált állami keretek között létező magyarságét is. Ezt elkerülendő adta a két világháború között publikált – és sajnos befejezetlenül maradt – hivatalosnak szánt magyar világháborús hadtörténeti sorozatnak kiadója alcímként, hogy az „különös tekintettel Magyarországra és a magyar csapatok szereplésére" kívánja bemutatni az 1914 és 1918 közötti eseményeket.[2] Az ugyanakkor – a 20. század harmincas éveiben – megjelentetett hivatalos osztrák sorozat *(Österreich-Ungarns letzter Krieg)*[3] ugyan nem deklarálta ebbéli szándékát *expressis verbis*, mégis elsősorban osztrák szempontból tárgyalta a világháború történéseit. Hasonlóképpen, a nemrégiben megjelent szlovák hadtörténet *(Slovakia – Military chronicle)*[4] vonatkozó fejezetének szerzője a Monarchia hadseregében szolgáló szlovák alakulatok tevékenységét külön kiemelve mutatja be a világháború időszakát. Azaz a sajátos nemzeti szempontok érvényesítése – ellentétben a külön nemzeti narratívával – egyáltalán nem lehetetlen küldetés.

Egy horvát szempontú első világháborús számvetés első lépése kétségkívül azon alakulatok számbavétele, amelyekben a horvát katonák harcoltak. Az előadás címében szereplő „horvát" ezredek helyett tulajdonképpen helyesebb lenne „horvát–szlavóniai" ezredekről beszélni. Az egykori Osztrák–Magyar Monarchia katonai szakzsargonjában az egyes alakulatok neve elé bigygyesztett külön jelző ugyanis – az érvényben lévő területi alapú hadkiegészítési rendszernek megfelelően – földrajzi, és nem etnikai tartalmat hordozott. Hiába sugallta ennek ellenkezőjét, a magyarországi kiegészítésű ezredek „magyar" – nem pedig „magyarországi" – megjelölést kaptak akkor is, ha legénységük túlnyomó részben nem magyarokból, hanem (mint a karánsebesi 43. gyalogezred esetében) románokból állt. A birodalom osztrák feléből kiegészülő formációk ugyanakkor rendre annak a tartománynak a nevét viselték, ahonnan személyi állományuk sorozásra került. Mellesleg ez a gyakorlat éppen 1914-re szűnt meg: az előző évi sematizmusban már zárójelbe került az ezrednév előtti földrajzi jelző, a világháború előestéjére pedig teljesen el is maradt a használata.

Hogy azután ezeknek a „horvát–szlavóniai" ezredeknek az állományában mennyi volt a ténylegesen horvát nemzetiségű katona, az a katonai források alapján gyakorlatilag megállapíthatatlan. A hadsereg ugyanis – ahogy Deák István megfogalmazta – „közömbös" volt katonái nemzeti hovatartozása iránt.[5] A nemzetiségre vonatkozó statisztikai adatok a gyakorlatban az anyanyelvre vonatkoztak, és ezekben a statisztikákban a szerb és a horvát

2 A világháború 1914–1918. Különös tekintettel Magyarországra és a magyar csapatok szereplésére. Szerk. és kiad. a M. Kir. Hadilevéltár. I–X. kötet. Bp., 1928–1942.

3 Österreich-Ungarns letzter Krieg. Herausgegeben vom Österreichischen Bundesministerium für Heereswesen und vom Kriegsarchiv. Bde I–VII. Verlag der Militärwissenschaftlichen Mitteilungen, Wien, 1930–1938.

4 Slovakia – Military Chronicle. Ed. *Vladimir Segeš et al*. Perfekt, Bratislava, 2009.

5 *Deák István:* Volt egyszer egy tisztikar. A Habsburg-monarchia katonatisztjeinek társadalmi és politikai története. Gondolat, Bp., 1993. 224.

anyanyelvűek ugyanabba a rovatba kerültek.[6] Ezzel együtt bizonyos, hogy a horvát–szlavóniai kiegészítésű ezredekben szolgált a horvát etnikumhoz tartozó katonák döntő többsége, köszönhetően annak, hogy a birodalom horvát anyanyelvű állampolgárai túlnyomó részben horvát–szlavóniai illetőségűek. Az első világháborút megelőző utolsó (az 1910. évi) népszámlálás adatai szerint ugyanakkor jelentős horvát etnikum élt Bosznia-Hercegovinában és Dalmáciában. Az utóbbi tartományból kiegészülő 22. közös („dalmát") gyalogezredet vagy a 23. és a 37. Landwehr gyalogezredet, illetve a lovas dalmát országos lövészosztályt etnikai alapon nyugodtan tekinthetnénk horvát csapattestnek, mivel katonaállományának túlnyomó többségét valószínűsíthetően horvátok tették ki. Ugyanakkor a bosznia-hercegovinai gyalogezredek közül még a Dalmáciával határos mostari kerületből kiegészülő 4.-ben sem kerültek többségbe a horvátok, holott itt éltek a legnagyobb számban.

Ha tehát arra keressük a választ, mely alakulatokban szolgáltak horvát nemzetiségű katonák a világháború folyamán, úgy elsősorban azokat az ezredeket kell számításba vennünk, amelyek hadkiegészítési szempontból Horvát–Szlavónország vármegyéiben honos polgárok közül nyerték állományukat. Ezek a csapattestek részben a császári és királyi – azaz a közös – hadsereg, illetve hadiflotta, részben pedig a magyar királyi honvédség alárendeltségébe tartoztak. Ha fegyvernemenként sorra vesszük őket, akkor a haderő zömét képező gyalogsággal érdemes kezdenünk. Horvát–Szlavónország területe a közös hadsereg hadkiegészítése szempontjából egybeesett a zágrábi XIII. hadtest hadtestkerületével. Ehhez a hadtesthez a következő hat közös gyalogezred tartozott: a 16., az 53., a 70., a 78., a 79. és a 96. Ugyancsak innen egészült ki a 31. tábori vadászzászlóalj is, de ők a III. (gráci) hadtesthez kerültek beosztásra. Ami a honvéd gyalogságot illeti, a horvát–szlavóniai honvédkerület (amely az idők folyamán hol a VI., hol a VII. számot viselte) négy honvéd gyalogezredet állított ki: a 25., 26., 27. és 28. számúakat. Ez a négy csapattest háború esetén a 42. honvéd gyaloghadosztályt alkotta, és mint ilyen, gyakorlatilag tiszta horvát hadosztálynak számított.[7] A közös hadseregbeli horvát ezredek viszont – legalábbis a békehadrend szerint – alaposan szét voltak szórva: a 6 ezred 24 zászlóalja 7 különféle hadosztály kötelékébe tartozott. A legtöbb (kilenc) a zágrábi 36. gyaloghadosztály alárendeltségében állt: a teljes 79. gyalogezred, az 53. három zászlóalja, továbbá egy-egy 16-os, illetve

6 *Maximilian Ehnl:* Die österreichisch-ungarische Landmacht nach Aufbau, Gliederung, Friedensgarnison, Einteilung und nationaler Zusammensetzung im Sommer 1914. Ergänzungsheft 9 zum Werke „Österreich-Ungarns letzter Krieg". Verlag der Militärwissenschaftlichen Mitteilungen, Wien, 1934.

7 A horvát honvédezredekben használt horvát ezrednyelv mint fontos nemzeti vívmány sajátos problémák forrásává lett a világháború kezdeti időszakában. Az ellenséges szerb csapatok ugyanis – zsákmányolt egyenruhák használatával – könnyen megtéveszthették az őrszemeket, azt állítván magukról, hogy ők *horvátok*. A Cer-hegységben ezzel a csellel sikerült a cseh 28. gyalogezred éjszakai táborán rajtaütni 1914. aug. 16-án éjjel. Ld. *John R. Schindler:* Disaster on the Drina. The Austro–Hungarian Army in Serbia, 1914. War in History 9. (2002) 2. 159–195.

96-os zászlóalj. Az eszéki 7. hadosztály a teljes 78. gyalogezreden kívül még az egyik 70-es zászlóaljat, azaz összesen öt horvát zászlóaljat tudhatott magáénak. Elmondható ugyanakkor, hogy hadtestszinten a horvát alakulatok zöme a békehadrend szerint a zágrábi XIII. hadtest alárendeltségébe tartozott: a 12 honvéd és a 24 közös gyalogzászlóalj közül összesen 26. Természetesen ezek az alárendelések a világháború folyamán rengeteg esetben módosultak.

A lovassági alakulatok közül az 5. és a 12. ulánusezred egészült ki Horvát–Szlavóniából, a tüzérségből a 37.–39. tábori ágyús ezredek, a 13-as tábori tarackos ezred, a 13. nehéz tüzérosztály és a 13. hegyi tüzérezred. Ugyancsak innen nyerte állományát a 13. utászzászlóalj és a 13. vonatosztály is.

A szárazföldi csapatokon kívül ne feledkezzünk meg a haditengerészetről sem, hiszen ennek állományát jelentős részben – közel egyharmad arányban – horvátok adták.

Milyen teljesítményt nyújtottak a horvát katonák a világháborúban? Az efféle értékelések módszertana a hadtörténetírásban meglehetősen kidolgozatlan. A nemzetkarakterológia katonai válfaja az egyes népek, illetve nemzetek katonáinak általános jellemzésére természetesen rendelkezik globális fogalomtárral. Az úgynevezett *katonai erények* megléte, illetve hiánya, az alkalmazott harcmodor, a harc közben tanúsított magatartás alapján az egyes nemzetek harcosainak minősítése régóta ismert. A horvátokról élő pozitív kép jellegét tekintve mindenesetre az idők folyamán nem változott, azzal együtt sem, hogy a reguláris haderők általánossá válása óta a horvát katonák az uralkodó szakmai vélekedések szerint sokat szelídültek, ám így is megőrizték magas harcértéküket.[8] Ezek azonban valójában csupán klisék, amelyek főleg az önreflexió szintjén keveset érnek. A gyakorlatban minden nemzet meg van róla győződve, hogy saját katonái – vagy legalábbis katonaelődei – a legkiválóbb katonai erényekkel rendelkeztek, illetve rendelkeznek.[9]

A *katonai nemzetkarakterológia* kliséi helyett használhatjuk persze a prominens személyiségek, lehetőleg katonai dolgokban jártas szakemberek, hadvezérek vagy politikusok értékelését. A horvát katonák első világháborús teljesítményéről idézhetjük például Moritz Auffenberg gyalogsági tábornok vélekedését. Szerinte a horvát ezredek a Monarchia leginkább harcra termett, külsőre is a legderekabb katonáiból kerültek ki, akik az egykori határőrvidék katonai tradícióit otthonról hozták magukkal.[10] A horvát katonák helytállását

8 *Christopher Duffy:* The Military Experience in the Age of Reason. Routledge & Kegan Paul, London–New York, 1987. 200.

9 Amikor egyik előadásomban idéztem egy ausztrál hadtörténeti kiállításon elhangzott megnyitó szavait arról, milyen katonai erények jellemzik az ötödik kontinensen élőket, ám mindenütt kicseréltem az „ausztrál"-t a „magyar"-ral, itthoni hallgatóimnak egyáltalán nem tűnt fel a dolog: nyilvánvalóan azért, mivel e két nemzet azonos katonai erényekkel rendelkezik. De gondolom, akkor sem kaptak volna rajta a turpisságon, ha Szlovákiában „szlovák"-ra, vagy Horvátországban „horvát"-ra cserélem az „ausztrál"-t.

10 *Moritz Auffenberg von Komarów:* Aus Österreichs Höhe und Niedergang. Eine Lebensschilderung. Drei Masken Verlag, München, 1921. 72.

az osztrák hivatalos világháború-történet is kiemeli, mondván: semmi kétség afelől, hogy a horvátok a világháború végéig csupa felülmúlhatatlan, még a granicsár hagyományokon nevelődött katonát küldtek a császár-királynak.[11]

Ugyanakkor érezhető a hadtörténetíráson belül a törekvés, hogy a katonai teljesítőképességet valamilyen módon mérhetővé tegye. A kvantifikáció céljára leggyakrabban alkalmazott mutató az adott háború során meghalt katonák halálozási aránya az adott etnikum egészéhez viszonyítva. Ez az eljárás abból a feltevésből veszi az alapját, hogy a magas halálozási arány egyenes arányban áll a katonai helytállással. Minél többen adták vérüket a hazáért egy adott közösségben, annál elismerésre méltóbb a katonáinak helytállása.[12] Az első világháborút követően főleg az osztrák katonai statisztikusok számításait ismerjük a Monarchia veszteségi adataira vonatkozóan. Wilhelm Winkler[13] és Gaston Bodart[14] – gyakorlatilag azonos adatbázison alapuló – számításai a soknemzetiségű birodalom etnikumainak halálozási arányszámait is feltárták. Ezekből kitűnt, hogy általában azok a nemzetek veszítettek sok katonát a harcok során, amelyeket a közvélekedés is jó katonáknak tart. Azonban ez az összefüggés a horvátok esetében nem bizonyult kimutathatónak. Ugyanis míg a birodalom osztrák felében a halálozási arány 23,3‰, Magyarországon pedig 25‰ volt, addig Horvát–Szlavóniára nézve ez a mutató „csupán" 20,2‰-et tett ki. Az eltérés magyarázatára az osztrák világháború-történet szerzője azt hozta fel, hogy a vonatkozó statisztika nem a besorozottak, hanem a lakosság lélekszámához viszonyítja a halottak számát. Adós marad azonban az eltérő számítási mód alkalmazásának okával.[15] Valójában azonban sem Winkler, sem Bodart munkáiban nincs nyoma semmiféle eltérő számítási mód alkalmazásának. Ugyanakkor tény, hogy a katonai sorozáson alkalmasnak bizonyult fiatalemberek aránya a birodalom különböző hadkiegészítési körzeteiben eltérően alakult, ami önmagában is torzíthatja a relatív halálozási adatok és a katonai kiválóság közötti feltételezett összefüggés érvényesülését.

Jellemző lehet viszont a horvátok katonai teljesítményére, milyen arányban kerültek be képviselőik az osztrák–magyar tábornoki karba. Balla Tibor nemrégiben megjelent életrajzi szaklexikonából[16] megállapítható, hogy az első világháború során a Monarchia haderejében a legfelső három rangosz-

11 Österreich-Ungarns letzter Krieg i. m. 43.

12 *Rudolf Kiszling:* Österreich-Ungarns Anteil am Ersten Weltkrieg. Stiasny Verlag, Graz, 1958. 95.

13 *Wilhelm Winkler:* Die Totenverluste der öst.-ung. Monarchie nach Nationalitäten. L. W. Seidel, Wien, 1919.

14 HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltár. Tanulmánygyűjtemény. 423.; *Gaston Bodart:* Die Erforschung der Menschenverluste Österreich-Ungarns im Weltkriege 1914–1918. Manuskript.

15 Österreich-Ungarns letzter Krieg i. m. Band I. 45.

16 *Balla Tibor:* A Nagy Háború osztrák–magyar tábornokai 1. Tábornagyok, vezérezredesek, gyalogsági és lovassági tábornokok, táborszernagyok. Argumentum, Bp., 2010. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára.)

tályhoz tartozó 178 tábornokból 9 olyan személyt találunk, aki a horvát nyelvet „tökéletesen" bírta: egy tábornagy (Boroević), egy vezérezredes (Sarkotić), hat gyalogsági tábornok és egy táborszernagy. Bármilyen problematikus is esetenként az osztrák–magyar tisztikar tagjainak nemzeti hovatartozását megállapítani,[17] az ő esetükben bízvást elfogadhatjuk, hogy horvátnak tekintsük őket. 1910-ben a Monarchia hivatásos tisztjeinek (hadnagytól ezredesig bezárólag) 2,4%-a számított szerbnek vagy horvátnak, a tábornoki karban a horvát részarány a maga 5%-ával ezt alaposan felülmúlta.[18] Ezt a tényt akár a horvát katonai erények elismeréseként is értékelhetjük.

17 *Balla Tibor:* Az első világháborús osztrák–magyar tábornokok életrajzának kutatása. Századok 139. (2005) 1. 83–100.

18 *Deák I.:* i. m. 230.

1. PRVI SVJETSKI RAT I RASPAD UGARSKO-HRVATSKE DRŽAVE

DINKO ŠOKČEVIĆ

Mađarski politički planovi za rješenje hrvatskog (jugoslavenskog) pitanja u vrijeme Prvog svjetskog rata

Hrvatsko–ugarski državnopravni odnosi i uopće položaj zemalja Monarhije nastanjenih Južnim Slavenima bili su stalna tema ugarskog javnog života u godinama, pa i desetljećima prije izbijanja Prvog svjetskog rata. Vrijeme je odnose uspostavljene hrvatsko–ugarskom nagodbom iz 1868. godine učinilo zastarjelima, no izmjenu nagodbenog sustava ni ugarska strana, a niti sam vladar, Franjo Josip I. nisu držali poželjnim političkim ciljem, te prema načelu *„quieta non movere"* nisu prihvaćali nikakvu državnopravnu modernizaciju. Međutim, nadvojvoda Franjo Ferdinand i pojedini političari, poglavito pripadnici nacionalnosti, koji su bili u njegovoj okolini iznijeli su i ideju federalizacije Monarhije (krug Belvedere), unatoč tomu što je sâm prijestolonasljednik više bio pristaša recentralizacije carstva te sa spomenutim krugovima stupio u kontakt najvjerojatnije samo u cilju buduće izmjene dualističkog sustava koji nije odobravao.[1] U vrijeme Prvog svjetskog rata nastale su brojne kombinacije u vezi s uređenjem jugoslavenskog pitanja unutar Monarhije, no sva rješenja koja su bila izvan trijalističkog ili dualističkog modela najustrajnije su odbijali upravo premijer István Tisza, Nacionalna stranka rada i vodeći politički krugovi, sve do raspada Austro–Ugarske monarhije. Nakon okupacije Srbije izrađeno je više mađarskih prijedloga o preuređenju Balkana, a u sklopu toga i o rješavanju hrvatskog i bosanskog pitanja. Pojedini nacrti rješenja imperijalističkog svjetonazora (koji su računali s trajnom ugarskom supremacijom u toj regiji) potpuno bi preobrazili i sustav ugarsko–hrvatske (i, naravno, djelomice i austro–ugarske) nagodbe. Bilo je nacrta koji bi Slavoniju, Bosnu i Hercegovinu te Dalmaciju pripojili neposredno Ugarskoj (dakle, ne Ugarskoj kruni preko Hrvatske, što je inače hrvatsko–ugarska nagodba iz 1868. godine ustvrdila kao zajednički hrvatsko–ugarski državnopravni zahtjev, samo što je u austrijskom dijelu Carevinsko vijeće 1867. godine tu pokrajinu deklarirala dijelom Austrije).[2] Te zamisli u potpunosti

1 Vidi između ostalih, studiju *Mirjane Gross* pod naslovom Hrvatska politika velikoaustrijskoga kruga oko prijestolonasljednika Franje Ferdinanda. Časopis za suvremenu povijest (1970) br. 2. 9–74.

2 U desetljećima nakon 1868. godine ugarska i austrijska strana namjerno su ostavile državnopravni položaj Dalmacije nejasnim, premda su se ugarska vlada i parlament prihvaćanjem sadržaja hrvatsko–ugarske nagodbe obvezali pripojiti pokrajinu Hrvatskoj i Slavoniji i preko nje Ugarskoj kruni, namjerno nisu insistirale na rješavanju pitanja, nisu željele dovesti svoj odnos s austrijskim partnerom do sloma. Vladar je potvrdio i odluku Reichsraata, i ugarskoga

bi zanemarile ne samo hrvatske političke interese, već i proces hrvatske nacionalne integracije koji se bio odvio u prethodnih nekoliko desetljeća, a koji su opisale ugarske ličnosti s dobrim poznavanjem regije (Havass, Hercegh, Bajza). Te mađarske imperijalističke ideje, koje su htjele srušiti sustav hrvatsko–ugarske nagodbe kojem su se Hrvati često protivili, ali koja je, kao plod mudre kompromisne politike Ferenca Deáka, ipak pružala znatnu autonomiju hrvatskoj strani; zapravo su se prvi put pojavile u ugarskom tisku početkom 1880-ih godina, za vrijeme jačanja hrvatsko–ugarskih političkih sukoba, te osobito u vrijeme protumađarskih pokreta u Hrvatskoj 1883. godine, prvenstveno kroz rad Frigyesa Pestyja. On je prvi iznio ideju da se Slavoniju treba odvojiti od Hrvatske i pripojiti je neposredno Ugarskoj, te otkazati hrvatsko–ugarsku nagodbu (istodobno je ozbiljno kritizirao Deáka zbog njegovog ustupka Hrvatima, ističući kako je u srednjem vijeku istočna polovica područja između Drave i Save bio neposredan dio Ugarske).[3]

Ugarska državnopravna oporba (neovišnjaci) u dualističkom je razdoblju opetovano zahtijevala pripojenje Dalmacije Ugarskoj kruni. Novi ideološki temelj (poduprt ne samo državnopravnim, već i gospodarskim argumentima) tom zahtjevu dao je Rezső Havass 1889. godine; to je gledište naglašavao i u narednim desetljećima, no on je pokrajinu, za razliku od Pestyja, želio pripojiti Ugarskoj kruni na državnopravnoj osnovi Hrvatsko-ugarske nagodbe iz 1868. godine (dok bi je Pesty zajedno sa Slavonijom pripojio neposredno Ugarskoj). Havasseva zamisao, koju je načelno podržavala i ugarska oporbena koalicija koja je došla na vlast nakon 1905. godine, doista je odgovarala hrvatskim interesima (tada su Hrvati činili već više od 80% stanovništva Dalmacije, a u većini su bili već i u primorskim gradovima, pa čak i u njihovim gradskim skupštinama). Naravno, Wekerleova vlada praktički ništa nije poduzela u cilju promjene državnopravnog položaja hrvatskih zemalja. Međutim, u tisku je to pitanje bilo i dalje na dnevnom redu, a pripojenje daljnjih južnoslavenskih pokrajina Ugarskoj kruni i ranije zamisli Jenőa Cholnokyja, Gusztáva Beksicsa i drugih o stvaranju velikog ugarskog carstva podgrijane su u vrijeme Prvog svjetskog rata, a tako je postupio i npr. Lajos Cséry u svom zapisu objavljenom pod naslovom *Új honfoglalás* (Novo zauzimanje domovine, Budapest, 1915).[4]

Naravno, premijer István Tisza i njegova vlada nisu dijelili takve teške zamisli koje žele, precjenjivanjem stvarne težine i snage Ugarske, srušiti jav-

---

parlamenta, te hrvatskog sabora, premda su one bile međusobno proturječne. Vidi *Éva Somogyi:* Hrvatska u zajedničkom sustavu. U: Hrvatsko–mađarski odnosi 1102–1918. Ur. *Milan Kruhek*. Hrvatski institut za povijest, Zg., 2004. 267.

3 *Frigyes Pesty:* Száz politikai és történeti levél Horvátországról. Akadémiai Könyvkereskedés, Bp., 1885. Djelo sadrži Pestyjeve članke objavljene između 1881. i 1885. godine.

4 Npr. *Jenő Cholnoky:* Jövőnk az uralkodóház. Geológia mint politikai tényező. Révai, Bp., 1894. O mađarskim imperijalističkim planovima na Balkanu vidi opširnije *Ignác Romsics:* A magyar birodalmi gondolat (nastupno predavanje na Mađarskoj akademiji znanosti) Mozgó Világ online god. 39., kolovoz 2012., odnosno *Csaba Dupcsik:* A Balkán képe Magyarországon a 19–20. században. Teleki László Alapítvány, Bp., 2005. 70–123.

nopravno uređenje i odnose delikatne političke ravnoteže dvojne Monarhije, doduše, nisu podržavali ni druge nacrte, povoljne za Hrvate.

Za razliku od toga, bosanski Hrvat i povjesničar Luka Đaković u svojoj je knjizi objavljenoj 1981. godine tvrdio, pozivajući se na zapisnike Ministarskog vijeća, da je ugarska vlada već 1915. godine donijela odluku o pripojenju Dalmacije i Bosne i Hercegovine, pa čak i Slavonije Ugarskoj.[5] Poznavajući osjetljive i složene državnopravne odnose, kao i pravni sustav Austro–Ugarske monarhije, tu sam tvrdnju primio sa zadrškom.

U prvom redu zbog toga što je u pitanju tolike težine Ministarsko vijeće moglo dati samo (eventualno razrađeni) prijedlog zakona, no nije moglo donositi odluke bez pitanja ugarskog parlamenta, ni hrvatskog sabora, a niti austrijske strane. U ovakvoj situaciji povjesničar ne može učiniti ništa drugo doli potražiti iste navedene izvore i ispitati što se u njima nalazi o danom pitanju.[6]

Ugarsko se ministarsko vijeće na svom zasjedanju 2. listopada 1915. doista bavilo tim ozbiljnim državnopravnim pitanjem.[7] Do toga je došlo iz razloga što se uslijed razvoja ratnih događanja nastala ideja kako bi rusku Poljsku trebalo pripojiti Monarhiji, i to njezinom austrijskom dijelu, dok je ugarsko vodstvo smatralo da bi to ugrozilo pozicije Ugarske u odnosu na Beč. Ravnoteža bi se u ovom slučaju mogla uspostaviti tako da se Dalmacija i Bosna i Hercegovina pripoje Ugarskoj kruni. O tomu se raspravljalo na toj izvjesnoj sjednici Ministarskog vijeća 2. listopada 1915., na kojoj su ovlastili premijera Istvána Tiszu da o tom pitanju da izjavu na Zajedničkom ministarskom vijeću, što je ugarski političar i učinio na sjednici 6. listopada.[8] Držim važnim napomenuti da se o tom pitanju nije raspravljalo Hrvatima iza leđa, dapače, dokument ističe kako je premijer na tu sjednicu pozvao bana Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, baruna Ivana Škrlca „*kao javnopravnog čimbenika s izuzetnim interesom za potonju skupinu pitanja*." Na sjednici Ministarskog vijeća se u vezi s pripojenjem Dalmacije Ugarskoj kruni izričito i istaknuto pozivaju na zakonski članak XXX. iz 1868. godine (u Hrvatskoj to je zakonski članak I., to jest ugarsko–hrvatska nagodba), koji ugarsku stranu „gotovo obvezuje" na to da pokrajinu pripoji Ugarskoj kruni pridruživši je Hrvatskoj. Na sjednici je doista spomenuto da bi se „po nekim mišljenjima" Slavonija morala pripojiti neposredno Ugarskoj, no u zapisniku, iza toga slijedi tekst: „*sva ta pitanja u dogledno će vrijeme trebati raspraviti i utvrditi s uključivanjem nadležnih hrvatsko–slavonskih i eventualno dalmatinskih činitelja*."[9] Pozna-

5 *Luka Đaković:* Položaj Bosne i Hercegovine u austrougarskim koncepcijama rješenja jugoslavenskog pitanja 1914–1918. Univerzal, Sarajevo, 1981.

6 Citirani izvori nalaze se u publikaciji Magyar minisztertanácsi jegyzőkönyvek az első világháború korából. Összeáll. *Emma Iványi.* Akadémiai Kiadó, Bp., 1960.

7 *Iványi, E.:* nav. dj. 103. dokument 189–197. Izvorna publikacija sadrži i izjavu na njemačkom jeziku koja se odnosi na pitanje, koju je Tisza dopunivši je u više točaka izložio na zajedničkom ministarskom vijeću u Beču.

8 *Iványi, E.:* nav. dj. 194.

9 *Iványi, E.:* nav. dj. također 194. Na 193. stranici istoga djela navedena je opaska Ivana Škrlca po kojoj mu je jedan dalmatinski namjesnik u jednom razgovoru tvrdio kako dalmatinsko stanov-

vajući to razdoblje, vjerujem da nije pretjerano tvrditi da zasigurno nije moglo biti nijednog hrvatskog političara (uključujući i promađarske političare.) koji bi dao pristanak na otcjepljenje Slavonije. A bez pitanja hrvatskoga sabora ta se ozbiljna državnopravna promjena ne bi ni mogla provesti, a sam dokument jasno naznačuje da ugarska vlada nije ni namjeravala tako postupiti.

Ni sjednica Ugarskog ministarskog vijeća, niti sjednica Zajedničkog ministarskog vijeća od 6. listopada 1915. godine u Beču nisu imali stvarne državnopravne posljedice. To nedvosmisleno podupire zapisnik sa sjednice Ugarskog ministarskog vijeća od 1. listopada 1918. godine, čija je tema bilo pitanje Dalmacije i Bosne i Hercegovine, te povećanje riječke luke (odnosno područja corpus separatuma).[10] Na istoj sjednici hrvatsko–slavonsko–dalmatinski ban daje izvješće o posljednjoj audijenciji kod Karla IV. S tim u vezi je premijer (Sándor Wekerle) govorio o posljednjem sporazumu o južnoslavenskom pitanju; po tom sporazumu „*Dalmaciju bi, u skladu s postojećom zakonskom uredbom, sjedinili s Hrvatskom*." Međutim, ugarski političar još i tu naglašava: „*naravno, uz odobrenje svih ustavnih činitelja, dakle, ugarskog i austrijskog parlamenta, hrvatskog sabora i dalmatinskog pokrajinskog sabora*."[11] Odnosno, još je i ta odluka iz 1918. godine samo prijedlog koji je trebalo dati ustavnim činiteljima na odobrenje. Naime, Austro–Ugarska monarhija bila je pravna država, koja se, unatoč demokratskom deficitu ili često utemeljenim kritikama njezine nacionalne politike, ne smije zanemariti, te se stoga prijedlog Ministarskog vijeća ne smije smatrati konačnom odlukom, poput odluka političkih odbora komunističkih stranaka u regiji u razdoblju nakon Drugog svjetskog rata, kada je nakon donošenja odluka, kao puka formalnost, automatski slijedilo odobrenje mjesnih parlamenata.

Ovdje se želim osvrnuti samo nakratko na ideje i koncepcije hrvatskih političkih aktera i intelektualaca, koji su rješavanje hrvatskoga pitanja zamišljali u okviru Monarhije.[12] Promjena državno-pravnog položaja, izvojevanog golemim ratnim žrtvama, u Hrvatskoj se potiče već 1914. Ban Ivan Škrlec o tome je izjavio sljedeće: „*Hrvati su uvjereni da su stekli prava na to da poslije rata ishode sebi velike nacionalne ciljeve*."[13]

Oslanjajući se na austrijske časničke krugove zastupnici iz redova Frankove Stranke prava sve su glasnije lobirali za trijalistički preustroj Monarhije,

---

ništvo ne želi pripojenje Hrvatskoj, no po banu to nije točno. To potvrđuju i terenska iskustva, u ovom slučaju neutralnog, Ferenca Herczegha, po kojima dalmatinski katolici jasno imaju hrvatski osjećaj i umjesto samostalne Dalmacije žele se ujediniti s Hrvatskom. Vidi *Ferenc Herczegh:* Szelek szárnyán. Singer és Wolfner Irodalmi Intézet R.-T., Bp., 1905., te Herczegh Ferenc Összes Művei. Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt., Bp., 1939. 38–39.

10 *Iványi, E.:* nav. dj. 391. dokument, 507.

11 *Iványi, E.:* nav. dj. 508.

12 O traženju rješenja unutar Monarhije vidi *Bogdan Krizman:* Hrvatska u prvom svjetskom ratu. Globus, Zg., 1989. Poglavlje „Traganje za čarobnom formulom", 245–298., te *Franjo Tuđman:* Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji. Hrvatska sveučilišna naklada, Zg., 1993., 3. poglavlje: Nacrti za stvaranje posebne hrvatske države i za rješenje južnoslavenskoga pitanja u podunavskoj Monarhiji preuređenoj na federalističkoj osnovi: 145–175.

13 U: Magyarország története 7., 2. svezak. 113.

čemu se ugarska vlada odlučno suprotstavljala – premijer Tisza ta je nastojanja ocijenio sljedećim riječima: „*Velik dio Hrvata avanturistički tumara stranputicama trijalističkoga velikohrvatstva*".

Premda se u Hrvatskom saboru tijekom 1915. već otvoreno raspravljalo o mogućoj promjeni državno-pravnog položaja, te su ideje – barem djelomice – izglednima postale tek nakon smrti dualizmu do kraja privrženog Franje Josipa i stupanja na prijestolje Karla IV. Naime, novi je monarh u cilju spašavanja države iskazivao znake naklonosti ka državno-pravnim rješenjima koja nadilaze dualizam. Nije slučajno da su političko ispipavanje, zakulisni ili otvoreni, parlamentarni nastupi, odnosno razni nacrti, promemorije, knjige i proglasi zamah dobili upravo počev od 1917. godine. Među najčešće spominjanim akcijama za trijalistički preustroj države nalazi se Svibanjska deklaracija jugoslavenskih (dalmatinskih, istarskih i slovenskih) zastupnika, prihvaćena u Carevinskom vijeću, sazvanom od strane Karla IV. – međutim, autori tog proglasa – prema njihovom kasnijem priznanju – zapravo nisu htjeli preustrojiti, nego dokinuti Habsburšku Monarhiju (npr. jedan od autora teksta, Slovenac Janez Krek). Navodno je Krek prilikom posjeta Zagrebu izjavio: „Svibanjska deklaracija računa s Habzurškom moharhijom samo u tom slučaju, ako opća svjetska konstelacija ne bi nikako dopuštala, da se osnuje potpuno slobodna jugoslavenska država zajedno sa Srbijom i Crnom Gorom."[14]

Za razliku od njih članovi Čiste stranke prava, značajni bosanski akteri javnog života, poput sarajevskog nadbiskupa Josipa Stadlera, odnosno vrsni intelektualac Ivo Pilar, koji se suprotstavljao jugoslavenskom konceptu, ozbiljno su smatrali da opstanak Monarhije služi hrvatskim interesima, te su predlagali razna rješenja, formalno i naizgled težeći usklađivanju trijalizma i dualizma. Premda su isprva i oni pozdravljali Svibanjsku deklaraciju, brzo su shvatili kako je njezin pravi cilj rušenje Monarhije. Stadler i krug njegovih pristaša stoga u ljeto 1917. Karlu IV. sastavlja promemoriju, predloživši da se u sklopu općeg preustroja Monarhije stvori administrativna jedinica sastavljene od Hrvatske, Slavonije, Dalmacije, te Bosne i Hercegovine, koja bi se poput Bosne Austriji i Ugarskoj pridružila kao kondominij (teritorij pod zajedničkom upravom).[15] Najkvalitetniji koncept, odnosno knjigu i proglas, i to podjednako na hrvatskom i njemačkom jeziku napisao je Ivo Pilar (koji je vjerojatno sudjelovao i u izradi koncepta Promemorije). Od 1918. Pilar je – imajući u vidu osjetljivu ravnotežu austrougarskih odnosa – pokušao svoje, zapravo trijaslitičke ideje usuglasiti s dualističkim sustavom. Ipak, na

14 U: *Zlatko Matijević:* Slom politike katoličkog jugoslavenstva. Hrvatska pučka stranka u političkom životu Kraljevine SHS (1919–1929). Hrvatski institut za povijest, Zg., 1998. 62. Originalno u: Petar Grgec: Dr. Janez Ev. Krek (27. XI. 1865.–8. X. 1917.) U: Janez Ev. Krek: Socijalni eseji govori i nacrti, Požega (1920.) I. dio XII–XIII. Po Grgecu Krek je računao i s jednom i drugom opcijom.

15 Promemoria über die Lösung der südslavischen Frage. Od novijih djela o Stadlerovoj političkoj ulozi vidjeti: *Zoran Grijak:* Politička djelatnost vrhbosanskoga nadbiskupa Stadlera. Hrvatski institut za povijest, Zg., 2001.

koncu je otvoreno zagovarao trijastičko rješenje, smatrajući ga jedinom mogućnošću za opstanak Monarhije.[16]

I kod Mađara je bilo istaknutih intelektualaca koji nisu dijelili stavove većine mađarske političke elite, nego su predlagali druga rješenja koja bi bila daleko pravednija za Hrvate i druge Južne Slavene u Monarhiji. Takvi su bili József Bajza, unuk brata poznatog istoimenog mađarskog pjesnika iz doba preporoda, budući predstojnik katedre za hrvatski jezik na budimpeštanskom sveučilištu, te, doduše, s drugih svjetonazorskih polazišta i Oszkár Jászi, sociolog, publicist i političar, vodeća osoba u pokretu građanskih radikala. Oni su u razdoblju od 1914. do 1918. godine dosljedno zahtijevali priznanje i poštovanje prava Hrvatske.[17] Istini za volju, politički pogledi te dvojice mađarskih intelektualaca u znatnoj mjeri su se razlikovali: obojica su održavali veze s određenim hrvatskim političkim i intelektualnim krugovima čiji su stavovi u velikoj mjeri utjecali na stajališta tih Mađara. Jászi je imao jače veze s pristašama Hrvatsko–srpske koalicije, dok je Bajza gajio izrazitu sklonost prema pravašima.

Jászi je između 1913. i 1918. dao i konkretne prijedloge za rješenje jugoslavenskog pitanja. On se prije 1918. zalagao za rješenje unutar okvira Habsburške monarhije, štoviše (inače, vidjet ćemo dalje, tada još u savršenom skladu s tadašnjim Bajzinim shvaćanjima o rješenju hrvatskog pitanja), bio je protiv trijalističkog rješenja i umjesto takve preobrazbe čitave države predložio promjenu položaja Hrvatske unutar zemalja krune Svetoga Stjepana. Umjesto postojećeg sustava subdualizma u kojemu su Mađari privilegizirani u odnosu na Hrvate, Jászi je zahtijevao potpunu ravnopravnost Hrvatske prema Ugarskoj. Po toj koncepciji Hrvatska (kojoj bi Jászi priključio i Dalmaciju i Bosnu i

16 Najpoznatija Pilarova djela su Svjetski rat i Hrvati. Zg., 1915. i 1917.; Die südslavische frage und der Weltkrieg. Übersichtliche Darstellung des Gesamt-Poblems. Manz, Wien, 1918., hrvatski: Južnoslavensko pitanje. Prikaz cjelokupnog stanja. Matica hrvatska, Zg., 1943. O Pilarovoj političkoj djelatnosti u vrijeme Prvog svjetskog rata i njegovim planovima za rješavanje hrvatskoga pitanja vidjeti: *Zlatko Matijević:* Hrvatsko–mađarski državnopravni odnosi u svjetlu političkih koncepcija Dr. Ive Pilara. U: Hrvatsko–mađarski odnosi 1102–1918. Zbornik radova. Gl. ur. *Milan Kruhek*. Hrvatski institut za povijest, Zg., 2004, 287–302.

17 Životom i djelom Oszkára Jászia mađarska se historiografija mnogo bavila već i prije 1990. godine, a u posljednja dva desetljeća koja su u intelektualnom životu Mađarske potekla u znaku dominacije liberalizma, ovoj nezaobilaznoj figuri u povijesti liberalnih i ljevičarskih ideja u podunavskoj regiji bilo je posvećeno nekoliko monografija i mnoštvo studija, ponovo su mu objavljena djela, dnevnik, korespondencija, članci itd. Najtemeljitiju monografiju o njemu napisao je *György Litván:* Jászi Oszkár. Osiris Kiadó, Bp., 2003. Za razliku od Jászia, o Józsefu Bajzi i njegovom djelu ne postoji nijedna monografija, a ne računajući uvodnu studiju Lászlóa Tótha za izdanje Bajzinih sabranih članaka 1941. godine o hrvatskom pitanju, niti jedna studija. Istina je da je u političkoj povijesti Mađarske konzervativni znanstvenik i publicist Bajza igrao znatno manje važnu ulogu, nego novinar, znanstvenik, a jedno vrijeme i aktivni političar Jászi, pa djelomično i time možemo objasniti manje zanimanje mađarske znanstvene javnosti za njegovu ličnost. Međutim, kao izvrstan poznavatelj kulture, povijesti i političkog života južnoslavenskih naroda u hrvatskom pitanju pokazao se dalekovidnijim od svog ljevičarskog suvremenika, a povijest dvaju jugoslavenskih pokusa dokazala je da je Bajza bio u pravu.

Hercegovinu), dakle ispravnije rečeno: hrvatske zemlje uistinu bi imale status ravnopravnih pridruženih kraljevstava prema Ugarskoj, dakle hrvatska i mađarska država bi stvarno postale potpuno ravnopravne *regna socia,* ali bi prema Austriji, odnosno austrijskim zemljama Habsburgovaca činile jednu državnu zajednicu. Kako je mađarski autor tvrdio, „*Deákovo djelo ne bi trebalo osakatiti, već proširiti*"[18] – što znači da je još uvijek razmišljao u okvirima Nagodbe. Jászi je u tom članku uzeo u obzir i srpsko pitanje, odnosno modelirao i situaciju nakon rata. Po njegovom mišljenju prosperirajuća Hrvatska (i Slavonija i Dalmacija) nakon rata bi tražila vezu sa Srbijom, ali to na kraju ne bi vodilo otcjepljenju, nego bi se nerazvijeni Beograd i Kragujevac orijentirali prema daleko razvijenijem Zagrebu, Dubrovniku, Splitu i Sarajevu.

Uoči sloma Austro–Ugarske, početkom listopada 1918. godine, Jászi je objavio svoju veliku koncepciju o ujedinjenim podunavskim državama. Mađarski autor je ovo djelo čiji naslov je *Budućnost Monarhije. Slom dualizma i Ujedinjene Podunavske Države* napisao zapravo pola godine prije vojničkog poraza Centralnih sila, dakle onda, kada je još imalo smisla nuditi takva rješenja, ali ga je uspio objaviti tek u listopadu,[19] kada se on doduše još uvijek nadao da je moguće postići pravedno rješenje nacionalnog pitanja u regiji, ne znajući da su u međuvremenu vodeće sile Antante promijenile svoje prijašnje stajalište i da će se umjesto federalizacije Habsburške Monarhije i nekih širih konfederalnih rješenja na području od Baltika do Jadrana zadovoljiti – nakon razbijanja podunavske monarhije – stvaranjem poljske, čehoslovačke, rumunjske i jugoslavenske države, jer će i u Londonu i u Parizu pogrešno misliti da će ove državne formacije srednje veličine predstavljati dovoljnu veliku prepreku i pred širenjem boljševizma iz sovjetske Rusije, a i pred budućim, preporođenim njemačkim ekspanzionizmom.

Jászi je u ovom djelu, slično Lajosu Kossuthu, zagovarao federaciju podunavskih naroda. Za razliku od svojih ranijih stavova, više nije smatrao realnim očuvanje ugarsko–hrvatske državne zajednice, nego je prihvatio kao novo rješenje formiranje Ilirije, to jest jugoslavenske države u koju bi osim Hrvatske, Slavonije, Dalmacije (i slavenski dijelovi Istre), Kranjske i Štajerske (odnosno njeni dijelovi sa slovenskom većinom) i Bosne i Hercegovine trebale ući i Srbija i Crna Gora. Iako je mađarski autor smatrao da bi južnoslavenske državne jedinice bivše Austro–Ugarske i same bile sposobne formirati prosperirajuću državu, snaga narodne svijesti Jugoslavena je već toliko velika da se srpstvo izvan Monarhije više ne može od njih odvojiti.

Međutim, Jászi se nakon sloma Austro–Ugarske u potpunosti pomirio s idejom formiranja nove, od Podunavske monarhije otcijepljene, sasvim samostalne jugoslavenske države pod vodstvom Beograda. Nije slučajno da će vlada Mihálya Károlyija (koja je nastala u vrijeme sloma Austro–Ugarske) u kojoj

18 *Oszkár Jászi:* A délszláv renaissance. Világ 16. rujna 1917.

19 *Oszkár Jászi:* A Monarchia jövője. A dualizmus bukása és a Dunai Egyesült Államok. Új Magyarország Részvénytársaság, Bp., 1918.

je Jászi od početka studenog 1918. do siječnja 1919. godine obnašao ministarsku dužnost i bio ministar za nacionalne manjine, bez oklijevanja priznati odluku hrvatskoga sabora od 29. listopada 1918. godine i pomiriti se s transformiranjem osamstoljetne ugarsko–hrvatske državne zajednice, a brzo će prihvatiti i stvaranje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.

Već je u svojim prvim napisima podvrgnuo oštroj kritici hrvatsku politiku budimpeštanskih vlada, ali ne samo zbog povreda Nagodbe iz 1868. i demokratskih prava Hrvata za vrijeme Cuvajevog apsolutizma, nego i zbog toga što je Budimpešta za svog hrvatskog partnera odabrala Hrvatsko–srpsku koaliciju, za koju je Bajza sa sigurnošću znao tvrditi da su u službi jugoslavenskih ideja i da je njihov krajnji cilj stvaranje jugoslavenske države izvan okvira Habsburške Monarhije. On je bio uvjeren da je mađarska politika učinila krupnu pogrešku kada je sklopila pakt s Hrvatsko–srpskom koalicijom, umjesto da je pokušala pronaći kompromis sa Čistom strankom prava. Po Bajzinom mišljenju – koje je iznio u svome članku Pobjeda Hrvatsko–srpske koalicije (A szerb–horvát koalíció győzelme) u listu *Magyar Hírlap* 21. studenog 1913. godine, kompromis Tisze i bana Škrlca dugoročno će koristiti samo Beogradu. Bajza nije vidio nikakve garancije da će kompromis između Hrvatsko–srpske koalicije i budimpeštanske vlade donijeti pravu hrvatsko–mađarsku pomirbu. Pribićević je uistinu iskazivao popustljivost iz posve drugačijih razloga: srpski premijer Pašić mu je poručio kako slabljenje Mađara u datom trenutku ne ide u korak sa srpskim interesima – naime, Srbiji je trebalo vremena za oporavak od gubitaka u Balkanskim ratovima, te je tek nakon toga mogla pomišljati na planove usmjerene protiv Monarhije.[20]

Bajza je najbolje sažeo svoje prijedloge za rješenje hrvatskog pitanja, a istodobno naglasio svoj *politički credo* u kojem objašnjava zašto podržava hrvatsku, a ne jugoslavensku političku opciju u članku *Hrvatska ideja* (A horvát eszme) u listu *Magyar Hírlap,* 6. srpnja 1918. godine. Bajza se u članku zalaže za korjenitu reviziju hrvatsko–ugarske nagodbe iz 1868. godine, ali uz garanciju da će Hrvatska voditi *hrvatsku* (to jest ne jugoslavensku) politiku. Također oštro kritizira hrvatsku politiku svih budimpeštanskih vlada od 1905. sve do 1918. godine, jer su odbacili i narodnjake (unioniste) i pravaše i oslanjali se na – kako tvrdi Bajza – projugoslavensku Hrvatsko–srpsku koaliciju. Po Bajzi, iz ove situacije postoji izlaz, postoji rješenje koje će odgovarati Hrvatima, a istodobno neće ugroziti opstanak ugarskohrvatske državne zajednice, odnosno same Ugarske i Habsburške Monarhije.

*„Iz ove stranputice izlazak može donijeti samo velikodušna hrvatska politika: treba pomiriti ideju unije s hrvatskom (*nacionalnom*) idejom. To da ova politika ima sve izglede za uspjeh, najbolje garantira činjenica što široke mase hrvatskog naroda nisu zaražene jugoslavenskom pošašću. Da ni hrvatski radikali, niti Stranka prava ne mogu biti prepreka ostvarenju te politike, dokazao bih pozvavši se na činjenicu da je*

20 Pašićevu poruku donosi: *Bogdan Krizman:* Pogovor. Skica za biografiju Svetozara Pribićevića (1875–1936). U: *Svetozar Pribićević:* Diktatura kralja Aleksandra. Globus, Zg., 1990. 282.

već otac Stranke prava Ante Starčević prepoznao kako ne postoje narodi koji bi bili u tolikoj mjeri upućeni jedan na drugoga kao Hrvati i Mađari."[21] Bajza je, naravno, htio spasiti Podunavsku monarhiju, jer je dobro slutio da bi njezin raspad imao tragične posljedice za čitavu mađarsku naciju. On je bio u pravu kada je tvrdio da jugoslavenska ideja razgrađuje državu (to jest Monarhiju), a hrvatska nacionalna ideja je gradi (međutim, ideju Ive Pilara i njegov plan za reorganizaciju Habsburškog carstva koji je iznio u memorandumu Karlu IV. Bajza nije podržao, jer ga je smatrao trijalizmom usađenom u dualizam, a on bi ipak zadržao hrvatsko–ugarsku zajednicu bez austrijskog uplitanja).[22]

Bajza je u članku *A horvát válság* (Hrvatska kriza, časopis *Politika,* kolovoz–rujan 1918.) još uvijek gajio nadu da je moguće spriječiti raspad osmostoljetne ugarsko–hrvatske zajednice i osujetiti stvaranje Jugoslavije. Bajza je doživio raspad Austro–Ugarske i s ogorčenjem pratio sudbinu Hrvata u novostvorenoj Kraljevini Srba Hrvata i Slovenaca.

Premda je velik dio hrvatske javnosti poslije izbijanja Prvog svjetskog rata bio privremeno obilježen antisrpskim sentimentom, nije iščezlo ni protumađarstvo. To se djelomice može pojasniti činjenicom da su do hrvatske javnosti procurile informacije o mađarskim planovima preuređenja Podunavske monarhije koji su se na Hrvate odražavali nepovoljno, odnosno u obliku nemogućnosti ostvarivanja za njih povoljnih rješenja. U odnosima Zagreba i Budimpešte nije učinjen pomak. Stjepan Radić u takvom ozračju, 1917. u Hrvatskom saboru određuje sljedeće, nove smjernice poslijeratne hrvatske politike: „*Nadalje, hrvatski kurs može značiti to: potpuna emancipacija Hrvatske od Ugarske, posvemašnje odstranjenje svega onoga, što ide za mađarizacijom kraljevine Hrvatske, bezodvlačno odstranjenje svih mađarskih činovnikah iz Hrvatske, treće, bezodvlačno zatvorenje svih mađarskih škola, koje su osnovale željeznice*."[23]

---

21 Na temelju kasnijih događaja Bajza je najvjerojatnije bio u pravu da široke mase hrvatskog seljaštva nisu bile pod utjecajem jugoslavenske ideje, ali u krugovima srednjoškolske i sveučilišne mladeži (kako to potvrđuju izvori iz krugova intelektualaca, pa i Krležine Zastave) ideja o jugoslavenskoj državi bila je popularna. Hrvatsko seljaštvo, međutim, suprotno intelektualcima nije bilo protiv Habsburške monarhije. Poštovanje prema vladaru, Franji Josipu je postojalo i ne samo posredstvom službeno propagiranog kulta, nego i preko povijesnih tradicija i konzervativnog ponašanja seljaštva koje je poštivalo povijesne tradicije i bilo privrženo Monarhiji. Nasuprot mladim intelektualcima hrvatsko seljaštvo je u Srbiji i srpskome kralju vidjelo tuđince. Vidi *Ivo Pilar:* Svjetski rat i Hrvati. Zg., 1915 i 1917, odnosno kratku, ali izvrsnu analizu ove knjige: *Zlatko Matijević:* Dr. Ivo Pilar o Prvome svjetskom ratu. Hrvatska revija (2014) 3. 38–43. odnosno za isto, ili par godina kasnije razdoblje od 1918. do 1919. potvrđuje Ivan Meštrovič koji je tada stajao na suprotnoj, dakle projugoslavenskoj strani. *Ivan Meštrović:* Uspomene na političke ljude i događaje. Nakladni zavod Matice hrvatske, Zg., 1993. 128., izvorno izdanje: Buenos Aires, 1961.

22 O Pilarovim planovima za rješenje hrvatskog pitanja vidi *Matijević, Z.:* nav. dj.

23 Saborski dnevnik, 1913–1918, V. svezak, str. 478. Hrvatsko–mađarski povijesni odnosi u razdoblju između 1907. i 1918. padaju na najnižu razinu. Nagomilanu mržnju i antipatiju prema Mađarima (ali ne prema cjelokupnoj Monarhiji) možemo upoznati iz djela Béle Makkaija o slavonskoj akciji, koje donosi brojne primjere svakodnevnih kontakata iz tog razdoblja. Vidi

Nije urodila plodom ni južnoslavenska turneja Istvána Tisze u rujnu 1918., poduzeta na poticaj Karla IV. Tisza se u Sarajevu suočava sa separatističkim stremljenjima i neprijateljskim raspoloženjem. Njegov ljutit ispad protiv srpskih i hrvatskih zastupnika, koji su mu predali memorandum sročen u duhu južnoslavenske samostalnosti *(„Mađarska je dovoljno jaka, da prije nego što propadne, razbije svoje neprijatelje")* nije postigao cilj, pa su ga članovi delegacije naprosto ostavili, okrenuvši mu leđa.[24] Tisza je sutradan primio pravaški nastrojenog Ivu Pilara, zainteresiranog za opstanak Monarhije, no i dalje je kruto ustrajao u svom dualističkom stavu. Međutim, za trijalističko rješenje tada već ionako nije bilo ni vremena, ni mogućnosti. Takav državnopravni ustroj imao je izgleda 1917. ili najkasnije prije nastupa proljeća 1918., kada sile Antante još nisu donijele konačnu odluku o razbijanju Monarhije, no Tisza i mnoštvo drugih sudionika mađarskoga javnog života, na žalost, odbijali su planove suprotne dualizmu čak i u vezi s Poljacima, iskazujući još manju naklonost prema takvim nakanama u južnoslavenskom prostoru.[25]

Događaji koji dovode do raspada Austro–Ugarske Monarhije ubrzavaju se u listopadu 1918. Premda je ljubljanski Narodni svet, sabor južnoslavenskih žitelja austrijskog dijela Monarhije, osnovan već u srpnju 1918., zagrebačko Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba, preuzevši upravljanje nad cjelokupnim teritorijem nastanjenim Slovencima, Hrvatima i Srbima (to jest, Hrvatskom i Slavonijom pod Ugarskom krunom, te Bosnom i Hercegovinom kao kondominijem), nastaje tek 6. listopada 1918. Hrvatsko–srpska koalicija je svoju unionističku (promađarsku) masku skinula tek 12. listopada, pridruživši se pod Pribićevićevim vodstvom zagrebačkom Narodnom vijeću, opredijeljenom za stvaranje jedinstvene južnoslavenske države. Dužnost predsjednika Vijeća preuzima Slovenac Anton Korošec. Proglas Karla IV. od 16. listopada o federalizaciji Monarhije više nije utjecao na događaje u južnoslavenskom prostoru, posebice s obzirom na balkanske uspjehe francuskih i srpskih postrojbi

---

Béla Makkai: Végvár vagy hídfő? Az idegenben élő magyarság nemzeti gondozása Horvátországban és Bosznia-Hercegovinában (1904–1920). Lucidus Kiadó, Bp., 2003.

24 O Tiszinom posjetu vidi *Krizman, B.:* nav. dj. 251–256. Na mađarskom jeziku: *Sándor Tonelli:* Tisza István utolsó útja (Sarkotić István báró vezérezredes, Bosznia-Hercegovina utolsó tartományfőnökének naplója). Magyar Tudományos Akadémia–M. Kir. Ferenc József Tud. Egy. Barátainak Egyesülete, Szeged, 1941., te *Béla Nádasdy:* Az utolsó kísérlet 1918. Csaba és Tsa. ny., Bp., 1938. Sarkotić je bio pristaša trijalizma, stoga je sutradan organizirao susret Tisze i Pilara, koji nije polučio uspjeha. Mađarski premijer je, uostalom, priznao, kako u posljednje dvije godine rata nije bio temeljito izvještavan o južnoslavenskoj situaciji. Valja pridodati kako od njegovog favorita Pribićevića ili zamjenika vođe Koalicije, Dušana Popovića (koji je uživao Tiszino potpuno povjerenje u vrijeme rata) nipošto nije mogao dobiti iskrene i vjerodostojni obavijesti.

25 Tisza je bio duboko uvjeren da Mađarska može opstati isključivo u okvirima dualističke Monarhije, ne prihvaćajući nikakvo rješenje koje je slabilo mađarsku vodeću ulogu. Iz tog razloga suprotstavljao se i poljskim trijalističkim inicijativama (sjedinjenje poljskih područja pod ruskom okupacijom i Galicije u okviru Monarhije). Zbog potonjeg dobio je kritike i od Gyule Andrássyja ml., koji je pristajao na rečeno. Vidi *Gábor Vermes:* Tisza István. Századvég Kiadó, Bp., 1994. 346.

(Bugarska doživljava vojni slom, a austro–ugarska i njemačka vojska započinje povlačenje pred nadirućim silama Antante). U to vrijeme, 17. listopada, István Tisza u ugarskom saboru priznaje ratni poraz. István Tisza (poput Sándora Wekerlea) tek tada mijenja svoju hrvatsku politiku. Dana 22. listopada Tisza prima Ivu Franka i Aleksandra Horvata, predstavnike Čiste stranke prava. Priznaje zabludu svoje ranije politike i hrvatsko pravo na neovisnost. To se, međutim, može smatrati tek simboličnom gestom (tri dana nakon toga, navodno, ponovno je zagovarao održivost državne zajednice). Tada su Hrvatska i Bosna i Hercegovina bile već nepovratno izgubljene za Mađarsku.[26]

Zagrebačko Narodno vijeće u međuvremenu raspravlja o sazivanju Hrvatskoga sabora (čemu se naročito protivi Pribićević), a na koncu razvrgavanje stoljetnih veza s Budimpeštom i Bečom ipak izriče hrvatsko zakonodavno tijelo. O proširenosti protumađarskih osjećaja među ostalim svjedoči činjenica da je osim saborskih zastupnika razvrgnuće osamstoljetne hrvatsko–mađarske državne zajednice od 29. listopada 1918. pozdravila i većina hrvatskoga društva – nazočna golema masa jednostrani je raskid slavila kao oslobođenje.

26 Tiszi je to otvoreno rekao jedan mađarski dužnosnik zajedničkog Ministarstva vanjskih poslova, grof Lajos Ambrózy. Vidi *Vermes, G.*: nav. dj. 479–480.

STJEPAN MATKOVIĆ

Evolucije hrvatske politike uoči Prvoga svjetskog rata

Izbijanje Prvoga svjetskog rata obilježava završnu točku evolucije znatnog dijela hrvatske politike koja se mogla izravno pratiti od početka 20. stoljeća preko pokretanja politike novoga kursa (1903.), događaja izazvanih aneksijskom krizom (1908.) i uvođenja komesarijata (1912.) čime je bio označan nastavak izražavanja dugotrajnih frustracija zbog neispunjenja vlastitih nacionalnih ambicija.[1] Duboko nezadovoljstvo s pojedinim dijelovima Hrvatsko–ugarske nagodbe kao temeljnog ustavnog akta koji je određivao odnose u zajednici s Ugarskom, i to u javnoj sferi najviše s interpretacijom njenih ekonomskih sadržaja, bili su stalni predmet javnih rasprava. Premda su pokazatelji uoči rata bili povoljni, što je bilo očito na primjerima širenja financijskih ustanova, povećanja broja dioničarskih društava i podizanja industrijskih postrojenja sa sjedištem u sjevernoj Hrvatskoj, zahtjev za većom gospodarskom samostalnošću i prevladavanjem asimetrične podjele raspodjele nadležnosti bio je neizostavni dio nacionalne politike jer se smatralo da se jedino na taj način moglo smanjiti gospodarsko zaostajanje za razvijenijim dijelovima Ugarske, drugim dijelovima srednje Europe i izdignuti se iz perifernog statusa. Još se više isticao u političkom životu nepovoljan položaj na istočnojadranskoj obali u Dalmaciji i Istri pod austrijskom upravom koji je neprestano stavljan na dnevni red uz ponovno naglašavanje afirmacije vlastitog nacionalnog karaktera i sjedinjenja s banskom Hrvatskom, navlastito kad se raspravaljalo o reinkorporacije Dalmacije što se moglo izvesti i na temelju 66. člana hrvatsko–ugarskog državnog zakona, za razliku od Istre i kvarnerskih otoka kod kojih se nastojalo izraziti pretenzije primjenom načela prirodnog prava. Navedena dva primjera dominirajućih tema o kojima se neprestano raspravljalo označavala su, u suštini, stalno preispitivanje dugotrajne održivosti dualizma i izražavala nakanu ostvarenja što samostalnijeg političkog položaja u različitim varijantima. Pri tome se klatno njihalo između težnji za rješenjima u legitimnom pravcu koji je podrazumijevao austro–ugarski okvir ili u radikalnom zadovoljavanju nacionalnih potreba na ruševinama Dvojne Monarhije. U prvom su slučaju vodeći predstavnici parlamentarnih stranaka uz trajne kritike dualizma tražili političke odgovore na legalan način uz trajno

1 *Stjepan Matković:* Obilježja političko–stranačkih kretanja u banskoj Hrvatskoj, Dalmaciji, Istri i Bosni i Hercegovini 1842. – 1914. U: *Tihomir Cipek, Stjepan Matković:* Programatski dokumenti hrvatskih političkih stranaka i skupina 1842. – 1914. Disput, Zg., 2006. 49–85.

osluškivanje zbivanja u austro–ugarskoj politici i međunarodnim odnosima, dok su u drugome eksponenti manje utjecajnih, ali glasnih skupina sve otvorenije zagovarali primjenu revolucionarna načela i okretali oči izvan Monarhije, zaokupljeni perspektivama povezivanja južnoslavenskih prostora zbog uvjerenosti da je stvar Habsburške Monarhije bila anakrona i izgubljena pred snažnim naletima ideja narodnog suvereniteta i radikalnog demokratizma. Realno sagledavajući kretanja ključnih političkih protagonista može se zaključiti da je do Sarajevskog atentata i druge polovice rata prevladavala opcija traženja rješenja u okviru Dvojne Monarhije. Tim više je i ulazak Kraljevine Italije u Prvi svjetski rat ojačao stanovište da je opstanak Austro–Ugarske najučinkovitija zaštita od teritorijalnih aspiracija prekojadranskog susjeda. No, tijek rata samo je pridonio bržoj evoluciji hrvatske politike.

Druga važna pojava koja prati promjene u hrvatskoj politici jesu obnova i jačanje svijesti kod dijela društvenih elita o identitetskoj pripadnosti južnim Slavenima, potrebi uzajamnosti s balkanskim narodima kao i čvršća povezanost s pojedinim češkim prvacima unutar Monarhije na tradicijama slavenofilstva koji su isto tako tijekom rata zauzeli protuhabsburšku poziciju. Južnoslavenska ideja je imala svoju tradiciju i istaknutu ulogu još u razdoblju preporodnog pokreta i nakon obnove ustavnog razdoblja 1860-ih godina, kad je poslužila za suprotstavljanje pojedinim silnicima u Habsburškoj Monarhiji, ali istodobno nije dolazila u koliziju s lojalnošću prema vladajućoj dinastiji. Ta je ideja polazila od shvaćanja o jezičnoj bliskosti južnih Slavena koji su u uvjetima nacionalnointegracijskih procesa i novih odnosa izazvanih raznovrsnim modernizacijskim gibanjima bili primorani na međusobnu suradnju. Glavno je obilježje južnoslavenske povezanosti od kraja revolucionarne 1848. sve do početka 20. stoljeća u poticanju kulturne akcije koja je računala na jedinstveno tržište ideja i razmjenu iskustava. S dinastičkom promjenom na vlasti u Kraljevini Srbiji i pojavom politike „novog kursa" na hrvatskoj javnoj sceni iz 1903. sve je vidljivije okretanje prema poticanju pokreta koji se zalagao za političkim povezivanjem i to na načelu narodnog jedinstva Hrvata i Srba, pri čemu je Beograd počeo simbolizirati južnoslavenski Pijemont koji predvodi proces ujedinjenja. Službenoj Srbiji je odgovarao jugoslavenski pokret jer je u novim okolnostima njime jačao svoj položaj prema moćnijoj Austro–Ugarskoj, a istodobno je njegovim simpatizerima u crno-žutoj Monarhiji među Slovencima, Hrvatima i Srbima trebao pomoći u poboljšanju vlastitih pozicija u istoj toj Monarhiji. Taj se trend privlačnosti jugoslavenske ideje učvrstio nakon Balkanskih ratova. U prilog jugoslavenske propagande išli su rezultati na bojištima, kad su pobjede Srbije i Crne Gore podgrijavale nade dolaska sudbonosnih događaja u europskoj politici i neizbježnog raspada Monarhije. S druge strane, iz sastava političkih i intelektulanih predstavnika u hrvatskim zemljama bilo je jasno da velik dio zauzimaju oni koji su se protivili jugoslavenskom identitetu ili su prema njemu bili ravnodušni tako da se može zaključiti da je uoči Prvoga svjetskog rata društvo bilo u znatnoj mjeri podjeljeno.

Nakon propasti politike komesarijata u banskoj Hrvatskoj, koji je svjedočio o potrebama uvođenja izvaninstitucionalnih mjera po mjeri nagodbenog zakona, tražio se odgovarajući oblik normalizacije odnosa između Hrvatsko–srpske koalicije i ugarskog ministra predsjednika Istvana Tisze. On je postignut međusobnim sporazumom kojim je ponovo osigurano ustavno stanje. Komesarijat je tako ukinut kompromisom glavnih političkih predstavnika krajem studenoga 1913., a dotadašnji kraljevski komesar Ivan Skerlecz je imenovan za bana. Tisza je pokazao namjeru da se saniraju određene razlike i ukloni trenje „unutar iste državne zajednice".[2] Sa strane vodstva Koalicije, koje je shvatilo da se hrvatsko pitanje u zadanim okolnostima može riješavati u sklopu ugarske politike, tražila se zauzvrat provedba parlamentarnih izbora i ukidanje nepopularne željezničke pragmatike. Na taj je način Koalicija vodila politiku oportunizma koji joj je osigurao da preuzme dio hrvatske zemaljske uprave pod svoje kormilo, a da istodobno potisne u stranu stare unioniste pa i ostale relevantne stranke. Takav je pragmatični odnos, opravdan kao vođenje odgovorne politike u skladu s hrvatskim državnopravnim položajem u uniji, dopustio da njeni prvaci osiguraju pobjedu na posljednjim parlamentarnim izborima i zadrže ključnu ulogu sve do kraja Prvoga svjetskog rata, pri čemu je Koaliciji uspjelo da postigne i neke pomake poput formiranja posebnog Odjela za narodno gospodarstvo.

Koalicija je kao politički savez nastao krajem 1905. priznavajući Hrvatsko–ugarsku nagodbu i pokazujući tada neuvijenu promađarsku orijentaciju, koja je u velikoj mjeri bila određena protuaustrijskim raspoloženjem, odnosno potrebom, kako su to kreatori novog kursa zagovarali jedne jake linije obrane od Karpata do Jadrana.[3] Osim toga, Koalicija je, kako je to već pokazala historiografija, zrcalila interese zastupnika onih građanskih slojeva koji su od kraja 19. st. iskusili ekonomski rast i time utjecali na evoluciju socijalnog sastava, želeći time fokusirati nacionalnu politiku u sklopu hrvatsko–ugarske zajednice. Dakako, u obzir valja uzeti i prethodno spomenutu otvorenost prema južnoslavenskoj konstrukciji. Heterogenost Koalicije ukazivala je na kombinacije hrvatskog, srpskog i južnoslavenskog identiteta. Premda su naknadni historiografski kanoni ukazivali na anticipaciju jugoslavenske države, ipak nas izvorni dokumenti upućuju na ocjenu da je vodstvo Koalicije polazilo od činjenice da je Austro–Ugarska bila još uvijek snažna zajednica tako da ono nije osjećalo zov da bude barjaktarem nekog oblika jugoslavenske ideologije na njenim ruševinama pa se, u tom smislu, distanciralo od revolucionarne prakse i tek će kasnije pred licem povijesti naglašavati svoju priraslost ideji narodnog jedinstva kao kamenu temeljcu u prethistoriji postanka jugoslaven-

2 *Iso Kršnjavi:* Zapisci. Iza kulisa hrvatske politike. Vol. 2. Mladost, Zg., 1986. 701.

3 Više o tome vidi *Mirjana Gross:* Vladavina hrvatsko–srpske koalicije 1906. – 1907. Institut društvenih nauka. Odeljenje za istorijske nauke, Beograd, 1960. i *István Dolmányos:* Die Fiumaner Resolution und die Koalition der ungarischen Oppositionsparteien von 1905. Studia Slavica Hungarica, Bp., 24. (1974) 323–359.

ske države. Tim više je bilo jasno da se to isto vodstvo pribojavalo ugroženosti svog društvenog položaja uslijed raspada nekih tradicionalnih ustanova tako da nije želilo preuzeti odgovornost za obračun, prepuštajući se procjeni da samo sudar Antante s Trojnim savezom može donijeti poraz Austro–Ugarskoj. Predstavnici hrvatskog dijela Koalicije zastupali su gledište da se politika vodi prema prilikama. Održivost komesarijata je za njih značila i mogućnost da njihovi protivnici dođu do izražaja, a kako su javno isticali da ne žele biti protudržavno orijentirani bilo je jasno da su svoju glavnu zadaću vidjeli u postizanju sporazuma s Ugarskom. U takvim je okolnostima srpski dio Koalicije ipak na drugačiji način uzeo u obzir i vanjskopolitičku komponentu pa je usuglasio svoje držanje s gledištima vodstva srpske vlade o čemu je svjedočila predratna misija njihovih predstavanika koji su prigodom boravka u Beogradu dobili naputak po kojemu je glavna zadaća Koalicije bila da bude na vlasti, čeka oporavak Srbije od napora Balkanskih ratova i promatra dalji razvoj situacije. To je značilo zagovaranje politike narodnog jedinstva Hrvata i Srba u unutarnjoj politici, nastavak rada na pojedinim reformama zakona i dogovaranje s mađarskom vladom.

Usporedo s konsolidacijom Koalicije, u unutarnjoj politici dolazi do trajnog raskola u redovima tradicionalno popularne Stranke prava, koji je u velikoj mjeri pridonio slabosti one komponente u hrvatskim zemljama koja se zalagala za primjenu hrvatskog državnog prava i, pri tome, odbacivala političke vrijednosti južnoslavenske ideje, smatrajući da se nacionalni interesi mogu i trebaju riješiti upravo u sklopu Austro–Ugarske i to prvenstveno u dogovoru s bečkim krugovima moći, s time da unatoč protunagodbenom raspoloženju nisu izbjegavane ni mogućnosti pregovaranja s mađarskim državnicima, poput susreta s I. Tiszom i S. Wekerleom. Dio pravaša pod vodstvom Josipa Franka (dalje ćemo govoriti o frankovcima) naslonio se s izbijanjem aneksijske krize na težnju ministra Aloisa von Aehrenthala da osigura Monarhiji čvrsto mjesto među europskim velesilama.[4] S obzirom da je Aehrenthal pri tome zadirao i na područje unutarnje politike, smatrajući da se unutarnjom reorganizacijom može osnažiti država i pri tome izići u susret hrvatskoj strani zbog njenog značaja u južnoslavenskom pitanju, vidjela se prigoda da se pokuša riješiti problem Bosne i Hercegovine u hrvatskom interesu. Dakako, taj dio političara probečke orijentacije čvrsto je vjerovao da i politika budućeg vladara Franje Ferdinanda može ići u prilog hrvatske teritorijalne integracije i postizanju veće neovisnosti prema mađarskoj stani pa su se neki od njih povezali s takozvanim Belvedere krugom i visokim vojnim časnicima. Međutim, svi ti pokušaji uspostave čvršćih veza nisu od Stranke prava učinili skupinu koja bi mogla vladati u Hrvatskoj i ona je u svim kombinacijama ostala po strani ili bila izigrana. Uspješna provedba aneksije i rezultati Veleizdajničkog procesa u Zagrebu pokazali su da su pravaši iskorišteni da se upla-

4 *Helmut Rumpler:* Eine Chance für Mitteleuropa. Bürgerliche Emanzipation und Staatsverfall in der Hasburgermonarchie. Ueberreuter, Wien, 2005. 522.

ši Koalicija i zatim usmjeri prema dogovoru s ugarskom vladom.[5] U sklopu frankovačkih koncepcija glavno je mjesto imala ideja unutarmonarhijske reforme u pravcu federalizacije, a u nekim prigodama i trijalizma koji su naročito lansirali pojedini krugovi iz Beča. U posljednjem slučaju radilo se o prijedlozima ujedinjavanja južnoslavenskog područja Monarhije u jednu državnu jedinicu koja bi brojila više od 7 milijuna stanovnika. Na takve programatske odrednice oslanjao se i sarajevski nadbiskup Josip Stadler koji je svojim položajem odražavao jednu smjernicu hrvatske politike u Bosni i Hercegovini.[6] Na taj je način stvaranje jedne jedinice pod južnoslavenskim ili hrvatskim imenom unutar Monarhije u očima pojedinih analitičara moglo biti čak i dugoročno privlačna točka za Srbiju i Crnu Goru, a ne suprotno, čime se zamišljao drugačiji razvoj jugoslavenske ideje. Drugi dio pripadnika pravaštva predvođen Milom Starčevićem polazio je s drugih motrišta, koja su svoje uporište imala i u interpretaciji ideologije njegova strica Ante Starčevića iz ranih 1860-ih godina, smatrajući da je Austrija uvijek izigravala svoje narode, a među njima i Hrvate, tako da su njihovi predstavnici odbijali navedene kombinacije i istovremeno zadržavali protunagodbeni stav. Stoga će se polako početi približavati suradnji sa političkim predstavnicima hrvatskih Srba u borbi protiv Beča, a kraj rata dočekat će kao ključna stranka izvan Hrvatsko–srpske koalicije koja je podržala ujedinjavanje sa Srbijom i s vremenom odbacila svoja tradicionalna polazišta o vrijednostima hrvatske državnosti. Tako im je oporbeni položaj dopustio da svoju političku taktiku grade na tezi da je Nagodba neobvezujuća za hrvatsku stranu zbog ugarskih povreda. Slično je u odnosu prema Mađarima govorio i Stjepan Radić budući prvak hrvatskog nacionalnog pokreta u međuratnom razdoblju. Međutim, u njegovim nastupima nije bilo protumonarhijskog raspoloženja jer je smatrao da je Monarhija bila „europska nužda".

Na područje političke akcije uoči Prvoga svjetskog rata najvidljivija je oznaka korijenitih promjena u pojavi novih idejnih strujanja koja su nastojala radikalizirati javnu scenu. Niz atentata – bosanskog Hrvata Luke Jukića na komesara Cuvaja, jednog povratnika iz američkog iseljeništva na komesara baruna Skerlecza i drugih incidenata – pokazao je da se pripadnici dijela nacionalističke omladine više nisu zadovoljavali samo raspravama o estetskim načelima, socijalnom progresu, propitivanju uloge Crkve u modernom društvu ili taktikom pregovaranja u političkim procesima, nego su se zalagali za primjenu revolucionarnih metoda borbe jer su jedino na taj način vidjeli mogućnost ostvarivanja svojih ciljeva. Tako je nastupilo vrijeme terorističkih postupaka mladih nacionalista kojima nije uspjelo oko sebe privući veći broj ljudi. Zbog toga se može jedino govoriti o obliku političkog terorizma koji nije praćen masovnijim štrajkovima ili demonstracijama, nego djelovanjem malih,

5 *Kršnjavi, I.:* Zapisci nav. dj. 693.

6 Vidi *Zoran Grijak:* Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera. Dom i svijet, Zg., 2001.

konspirativnih skupina. Pri tome nije ništa manje važna činjenica iz perspektive nadolazećih sukoba da su radikalni omladinci tražili svoja nadahnuća i uporišta u Beogradu, gdje su uživali gostoprimstvo u sklopu tajnih udruženja u kojima su mogli širiti protuaustro–ugarsko raspoloženje, razvijati ideologiju jugoslavenskog integralizma i pripremati se za svoje ratne igre.

Prilike su išle u prilog borbenoj omladini koja je prihvatila kult nasilja u ime širenja nacionalne energije.[7] Za vrijeme komesarijata omladinska udruženja, bez obzira na ideološku pripadnost, zajedno nastupaju protiv režima. Ipak, kasnije se i oni dijele u rasponu od onih koji slijede stariju generaciju političara i podvrgavaju se formama konvencionalnog ponašanja do onih kojima je prihvatljiv bio model rada organizacije Ujedinjenje ili smrt ili Narodne obrane koje su podržavale program „historijske nužde ujedinjenja srpsko–hrvatskog i slovenačkog naroda", odnosno priključenje južnoslavenskih zemalja Monarhije u proširenu srpsku državu uz stvaranje jedinstvene jugoslavenske nacionalne kulture. Tako su njihovi ciljevi bili u skladu s onima koje je postavila pri kraju 1914. Kraljevina Srbija u svojoj Niškoj deklaraciji. Da bi se ostvarili takvi ciljevi bilo je nužno razbijanje Austro–Ugarske.

Na početku Prvoga svjetskog rata, koji je postupno omogućio stvaranje novog odnosa snaga i položio kamen temeljac za stvaranje prve Jugoslavije, mali broj istaknutijih predratnih političara otišao je u emigraciju i osnovao Jugoslavenski odbor. Otpočetka su obilazili državnike iz redova Antante i tražili financijsku pomoć za svoju političku misiju izgradnje južnoslavenske države na ruševinama Austro–Ugarske u suradnji s vladom Kraljevine Srbije. Njihov značaj osporavala je činjenica malobrojnosti i izostanak međunarodne potvrđenosti legitimiteta u zastupanju južnoslavenskih naroda u Austro–Ugarskoj. Historiografija je ipak najviše ukazivala na napete odnose između Jugoslavenskog odbora i srpske vlade koji je, uz sve utjecaje ratnih zbivanja, zrcalio u suštini sukobe između dvaju koncepcija stvaranja i izgradnje jugoslavenske države. Na taj je način ostalo otvoreno nacionalno pitanje među ratnim saveznicima, bez obzira na utjecaje jugoslavenskih ideologija koje su polazile od bliskosti Hrvata, Srba i Slovenaca.[8] Drugim riječima, sukobila se težnja srpske politike da se okupi što veći broj Srba u novoj državi sa sjedištem u Beogradu i na čelu s dinastijom Karađorđević, čime bi se osigurao položaj prevlasti, s onom težnjom hrvatske politike koja je nastojala zadržati obilježja svoje državnosti i osigurati ravnopravni status. Hrvatska je historiografija, na dalje, ukazala da je bojazan od talijanskih aspiracija i mogućnost isključivog svrstavanja uz gubitničku stranu vodila vrh Jugoslavenskog odbora prema skoro bezuvjetnom prihvaćanju suradnje sa srpskom vladom. Stoga su tijek i ishod rata nalagali da se pokuša kapitalizirati emigrantska borba

7 Više o tome vidi *Josip Horvat:* Pobuna omladine 1911. – 1914. SDK Prosvjeta–Gordogan, Zg., 2006.

8 *Ivo Banac:* The National Question in Yugoslavia. Origins, History, Politics. 2. izdanje. Cornell University Press, Ithaca, 1992. 115–138.

protiv Središnjih sila kroz jugoslavensko ime kao formule za narodnu jednakost između Srbije i južnoslavenskih naroda Austro–Ugarske.

S druge strane, predstavnici hrvatske politike u domovini i dalje su od Sarajevskog atentata i obnove rada Sabora u ljeti 1915. govorili o rješenjima u sklopu Monarhije. Koalicija je tražila način da se odnosi s Ugarskom harmoniziraju na osnovi zajedničkih interesa i nagodbenog zakona. Osobito su nastojali ograničiti primjenu represivnih postupaka i tu su ponovo računali na podršku ugarske strane radi ograničenja uloge vojničkih faktora. Stranke su se u Saboru, kao i u predratnom vremenu, stalno pozivale na hrvatsko državno pravo i načelo narodnosti. Pri tome su zagovornici prvih vrijednosti permanentno naglašavali da je jugoslavenska ideja samo prekrivač srpske političke misli kojoj je ratni cilj rušenje Monarhije. Tek je približavanje kraja rata otvorilo vrata temeljitim promjenama i promjenama u sadržaju javnih nastupa, pri čemu se kao prekretnica pojavila Svibanjska deklaracija koja je kao izjava zastupnika u bečkom Carevinskom vijeću zagovarala ujedinjenje svih južnoslavenskih naroda Monarhije i time naznačila tendenciju stvaranja jugoslavenskog pokreta koji je konačno rješenje potražio upravo izvan njenog okvira. Od tada i pojedini političari iz redova Koalicije napuštaju njene redove i bez uvijanja izjavljuju da se interesi juga Monarhije mogu ostvariti izvan dualizma i veza s vladajućom dinastijom. Došlo je vrijeme kad su se odbacile kompromisne formulacije. U novom grupiranju političkih snaga u prvi red je istaknuto jugoslavensko pitanje koje je vodilo prema raskidu državnopravnih odnosa s Austrijom i Ugarskom. Time su bile bespovratno pokidane višestoljetne poveznice.

Na kraju ovog izlaganja čini se važnim upozoriti na poglede onih protagonista koji su se uoči i tijekom rata zalagali za jugoslavensko rješenje, a kasnije su, nakon stjecanja određenog iskustva, ipak revidirali svoja nekadašnja mišljenja. Tako je Ante Trumbić, predsjednik emigrantskog Jugoslavenskog odbora, u svojim memoarskim zapisima, objavljenima neposredno prije njegove smrti, zabilježio da je Hrvatska bila priznata u Nagodbi kao politička nacija i da se nekada ban Khuen koristio uobičajnim sredstvima kao što su cenzura štampe i sastajanja, globe, prijeki sud, ali nikada batinjanjem, pa tako piše: *„htjelo se je najprije zastrašiti. Dalje od globa i zatvora nije se išlo. Niko nije bio osudjen na robiju, ni obješen."*[9] To je bila aluzija na situaciju iz 1930-ih, kada je politička represija u okvirima diktature došla do punog izražaja. Ili pak jedan odlomak iz knjige Svetozara Pribićevića u kojoj taj prvak Hrvatsko–srpske koalicije bilježi: *„Kad se danas baci retrospektivan pogled na prijeratne prilike u Monarhiji općenito, a u Hrvatskoj posebice, treba priznati da je naš narod živio u velikoj političkoj slobodi*." Zbog toga treba razumjeti osjećaj odbojnosti koja se očituje u Hrvatskoj prema svakoj izjavi koja dolazi iz Srbije *„Mi smo vas oslobodili.* [...] *Međutim, kad se govori objektivno, valja ustvrditi da su austro–ugarski Jugosla-*

9 *Ante Trumbić:* Iz mojih političkih uspomena. Suton Austro–Ugarske i Riječka rezolucija. Tisak Tipografija, Zg., 1936. 64–65.

veni prije rata imali veću političku slobodu nego u svojoj novoj državi, u Jugoslaviji, pa čak i prije diktature. [...] *Austro–ugarski Jugoslaveni nisu imali svoju nacionalnu državu, nad sobom su osjećali, i to im je bilo teško i nepodnošljivo i iz nacionalnih i moralnih razloga, prevlast Nijemaca i Madžara, koji su među sobom dijelili vlast u Monarhiji. Ali, pravni poredak, sigurnost i političke slobode bile su im kudikamo više jamčene nego u Jugoslaviji, čak u najliberalnijem razdoblju prije diktature."*[10] Stoga nije neobično da danas povjesničari pokušavaju skrenuti puno više pozornosti na otklanjanje nekih dugotrajnih predrasuda, nego što je to bilo u ranijim razdobljima, ukazujući na mnogostruke sadržaje hrvatske politike na početku 20. stoljeća.

10 *Svetozar Pribićević:* Diktatura kralja Aleksandra. Globus, Zg., 1990. 20.

IVÁN BERTÉNYI ML.

Komu ni *khuenovština* nije bila dostatno prougarska

Intrige Dezsőa Bánffyja protiv hrvatskog bana Károlya Khuen-Héderváryja

Spektakularni uspjesi ostvareni do održavanja milenijumske izložbe ispunili su pristaše ugarske nacionalne države optimizmom pa je više predstavnika ugarskog nacionalizma, uzbuđenih zbog doista povoljnih rezultata, još odlučnije nastojalo ostvariti mađarske nacionalne ciljeve. Jedan od simboličnih predstavnika te, u starijoj historiografiji katkad pomalo pojednostavljeno prikazane, pojave bio je predsjednik vlade barun Dezső Bánffy (1895. – 1899.), koji je sebe za jedne rasprave zastupničkog doma otvoreno nazvao šovinistom.[1] Premda je Bánffyjevo djelovanje u prvom redu usmjereno na suzbijanje „protudržavnih" nastojanja narodnosti koje su živjele na području užeg Ugarskog Kraljevstva, od Rijeke je, ali i Hrvatske, očekivao priznanje „ideje ugarske države".[2]

Pitanje je prikazao i vrsni poznavatelj hrvatsko–mađarskih odnosa XIX. stoljeća László Katus u svojoj studiji, u kojoj je prvenstveno na temelju pisane ostavštine Predsjedništva Vlade predstavio raspravu ugarskog predsjednika vlade i hrvatskoga bana grofa Károlya Khuen-Héderváryja.[3] Ovaj rad ima za cilj ispitati to pitanje uključivši daljnje izvore, u prvom redu korespondenciju Khuen-Héderváryja i zajedničkog ministra financija Bénija Kállayja, te ga time i smjestiti u drugačiji kontekst.[4]

---

1 Predsjednik vlade barun Dezső Bánffy doslovno je ovako sročio tijekom svoga govora u zastupničkom domu 23. ožujka 1898. godine: „*zahtijevam da smjer nacionalne politike, mogao bih reći već otprije 25 ili više godina, bude u smjeru nacionalnog šovinizma*". Citira: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. II. 1892–1900. Szerk. *Gábor Kemény G.* Tankönyvkiadó, Bp., 1956. [u nastavku: KGG II.] 707.

2 Kratak pregled nacionalne politike Dezsőa Bánffyja: *Iván Bertényi Ml.:* Kérlelhetetlenül. Bánffy Dezső nemzetiségi politikája. Pro Minoritate (2003) Tavasz, 69–104.

3 *László Katus:* Bánffy Dezső miniszterelnök és Khuen-Héderváry Károly horvát bán „párviadala". U: Nemzetek és birodalmak. Diószegi István 80 éves. Szerk. *Béla Háda, Dávid Ligeti, István Majoros, Zoltán Maruzsa, Krisztina Merényi.* ELTE Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, Bp., 2010. 317–327.

4 Studija je proširena inačica potpoglavlja IV. 8. pod naslovom Vita a horvátokkal és a horvát bánnal (Rasprava s Hrvatima i hrvatskim banom) moje dosad neobjavljene doktorske disertacije, obranjene u proljeće 2006. godine.

Ugarska je u okviru hrvatsko–ugarske nagodbe iz 1868. godine priznala hrvatsku samoupravu, status pridružene zemlje Hrvatske (koja se mogla smatrati stanjem između državnosti i provincijskog oblika)[5] te u znaku koncepcije države-nacije postojanje hrvatske (političke) nacije. U pozadini čestih razbuktavanja rasprava bila su teorijsko-javnopravna i, uz potonje usko povezana, pitanja političke naravi. Hrvatsko i ugarsko javnopravno stajalište često bi upao u oči kada ne bi bilo posve jasno na temelju nagodbe iz 1868. godine gdje se točno nalazi granica autonomnih prava Hrvatske i dokle sežu zajednički hrvatsko–ugarski („carsko–ugarski") poslovi. Iza javnopravne rasprave, dakako, stajala je mnogo općenitija politička opozicija: Hrvati su svoju neovisnost nastalu 1868. godine smatrali nedostatnom, a Mađari su povremeno željeli povećati svoj utjecaj na unutarnje poslove pridružene zemlje. Konflikt je otežavalo sjećanje na uzajamno suprotstavljene političke borbe prethodnih desetljeća i oružani sukob iz 1848. – 1849. godine pa je u razdoblju dualizma čak u više navrata došlo do protumađarskih prosvjeda.

S druge strane, hrvatsko se pitanje u politici Bánffyjeve vlade gotovo nerazdvojno ispreplelo s nepovjerenjem prema liku hrvatskog bana. Bánffy je, naime, na ugarskoj unutarnjopolitičkoj sceni u hrvatskom banu vjerojatno vidio rivala. Bezuvjetno odan kralju,[6] grof Károly Khuen-Héderváry, kojeg je Franjo Josip simpatizirao, bio je davni izabranik bečkih vladinih krugova za čelo ugarske vlade: početkom 1893. kralj mu je rekao: „*budite pripravni da u danoj prigodi preuzmete vodstvo ugarske vlade*."[7] Ban je vjerojatno uživao potporu prvenstveno zajedničkog ministra financija Bénija Kállayja, koji ga je već 1893. godine bodrio: „*import u Budimpeštu se jednom može dogoditi i iz Zagreba*".[8] Za crkvenopolitičkih rasprava Franjo Josip je na mjesto (prve) Wekerleove vlade koja je izgubila kraljevo povjerenje, 1. lipnja 1894. godine imenovao Khuena ugarskim premijerom, iako je banov pothvat pao, prvenstveno zbog otpora vladajuće stranke koja je željela nastavak liberalnih reformi i koja se bojala fuzije s konzervativnim elementima (pristaše Alberta Apponyija i Gyu-

5 Usp.: govor Nikole Tomašića, kasnije hrvatskog bana, u ugarskom zastupničkom domu 14. siječnja 1896. godine. Citira: KGG II., 437–440.

6 Khuena „*osim tradicionalne i dužne odanosti kralju, za vladara su ga vezali najdublje poštovanje i ljubav. No, uz to još i čvrsto povjerenje u nadljudsku objektivnost Franje Josipa i njegovu vladarsku mudrost bez premca.* […] *Ne jednom je rekao da ispravniji i pouzdaniji sud čak i o tako složenoj situaciji* [...] *ni kod koga nije vidio osim kod Njegova Veličanstva. Prirodno je da je tako i njegovo razmišljanje polako krenulo u smjeru kraljevog i sve što je došlo odozgo, našlo je podršku i kod njega. Ne zato što je došlo odozgo, zato što je to vladar dao ili želio, već zato što je poteklo od čovjeka čiji se primat u političkim i pitanjima vlade mora priznati mjerodavnim.*" *Jenő Szontagh:* Arcképek I. Ferenc József korából. Stephaneum Nyomda R. T., Bp., 1934. 39–40.

7 *István Tisza:* Az 1894. május–június havi krízis történetéhez. U: Gróf Tisza István összes munkái. Az Országos Tisza István Emlék-bizottság kezdeményezésére és támogatásával kiadja a Magyar Tudományos Akadémia. Első kötet. Franklin-Társulat, Bp., 1923. 684.

8 Kállay Béni levele Khuen-Héderváry Károly grófnak. Bécs, 26. prosinca 1893. Országos Széchényi Könyvtár. Kézirattár [u nastavku: OSZKK]. Levelestár, Kállay levelei Khuennek, 3. pismo.

le Szapáryja). Premda bi Dezső Bánffy, koji je tada bio predsjednik zastupničkog doma, i sam bio rado prihvatio vodstvo vlade, utjecajni vođe Liberalne stranke tada su stali uz Wekerlea.[9] No, Franjo Josip je popustio samo zbog prisile i već tjedan dana prije izglasavanja zakona o građanskom braku u Gornjem domu poručio je putem Kállayja: „[…] *budi pripravan jer će možda ranije nego što to svijet misli doći vrijeme kada ćeš opet ti morati preuzeti vlast, no tada sigurno i definitivno. Po Njegovom Veličanstvu trenutno stanje ne može biti, a niti će biti trajno.*"[10] Wekerleov kabinet, koji ni nadalje nije uživao kraljevo povjerenje, na koncu je – ostvarivši sankciju tri crkvenopolitička zakona – koncem godine dao ostavku, čime se iznova pružila mogućnost da hrvatski ban preuzme upravljanje ugarskom vladom. No, Khuen je bio oprezan i nastojao je svoj pothvat pripremiti temeljitije od lipanjskog eksperimenta. Dobro je i postupio jer, kako je to sročila udovica Gyule Andrássyja starijeg – možda je „[…] *kralj zaljubljen u Khuena, no kako čujem, stranka nije*".[11] Kolebljivog su Khuena neprestance bodrili njegovi istomišljenici: „*Što se tiče predsjedavanja vladom, samo o dvije osobe može biti ozbiljno riječi: jedna je Dezső Bánffy, a druga si ti. Bánffy je, istina, častan čovjek i politički korektan i lojalan, no hirovit je i brutalan, a i brak mu je velika prepreka*.[12] *Počev od toga njegova bi dužnost ministra bila prolazna i tada bi iznova počele pomutnje. To zna i Bánffy i sam izjavljuje da bi mogao ostati samo nekoliko mjeseci, ali bi ipak želio, pa čak i samo na kratko vrijeme, biti premijerom.* […] *Sada je riječ samo o tebi i Bánffyju. Njega ni Liberalna stranka pretjerano ne priželjkuje, dok su časni elementi te stranke uz tebe, a Apponyi i disidenti [pod Szapáryjevim vodstvom izdvojili su se iz vladajuće stranke] rado će ići s tobom"* – nagovarao je Kállay svog prijatelja.[13] Khuen je, međutim, dočekao ishod, pa je Franjo Josip po dolasku u Budimpeštu četiri dana pregovarao s ukupno 29 političara. Tijekom iscrpljujućih[14] dogovora vođe Liberalne stranke zatražili su od kralja

9 *Tisza, I.:* nav. dj. 687–696.; *Gusztáv Gratz:* A dualizmus kora I. Magyar Szemle Társaság, Bp., 1934. 310–311. i *Péter Hanák:* Iratok az 1894–95. évi magyar kormányválság történetéhez. Történelmi Szemle (1959) 3–4. 291–295.

10 Kállay Béni levele Khuen-Héderváry Károly grófnak, Beč, 14. lipnja 1894. Magyar Nemzeti Levéltár. Országos Levéltár [u nastavku: MNL OL]. P 427. Khuen-Héderváry Károly gróf iratai. 2. kutija. [2. dosje:] 1890–1898, f30–32.

11 Id. Andrássy Gyula grófné szül. Kendeffy Katalin levele fiának, Andrássy Tivadarnak. Rijeka, 20. prosinca 1894. Preslika. MNL. OL. P 4. Arhiv obitelji Andrássy. 2. kutija., spis br. 508. f1006.

12 Bánffy se oženio ispod svog ranga. Usp.: *Iván Bertényi Ml.:* „Balkániból" „haladó" politikus. Bánffy Dezső arisztokraták és demokraták közt. U: Arisztokrata életpályák és életviszonyok. Szerk. *Klára Papp, Levente Püski.* Debreceni Egyetem Történeti Intézete, Debrecen, 2009. 165–190.

13 Kállay Béni levele gróf Khuen-Héderváry Károlynak. Beč, 9. prosinca 1894. MNL OL P 344 Kállay Béni hagyatéka. 44. svežanj. Pisma A. f36–43. Objavljuje: *Hanák, P.:* nav. dj. spis br. 19.

14 Kralj se u svom pismu od 29. prosinca 1894. godine upućenom Katalin Schratt jadao: „*ni na kraju neću biti pametniji no što sam bio na početku. Za moju staru, otupjelu glavu iscrpljujuća je stvar urediti, klasificirati i uvrstiti u određeni sustav sve što sam čuo.*" Citira: Kedves jó Barátném! Ferenc József levelei Schratt Katalinhoz. Szerk. *Brigitte Hamann.* Európa Könyvkiadó, Bp., 2000. 190–192.

imenovanje privremene vlade pod Bánffyjevim vodstvom obećavši mu kompromis da će prihvatiti Khuena u slučaju da vlada padne. Premda poneki nisu bili pretjerano dobrog mišljenja o Bánffyjevim kvalitetama,[15] po mišljenju bivšeg premijera Kálmána Tisze „*nije isključeno da će se Bánffyjev kabinet s vremenom konsolidirati i ojačati*". Po grofu Andrásu Bethlenu, koji podupire Khuena, „*glavni je moment to da je Wekerle, a čini se i Tisza, spreman poduzeti sve protiv Károlya*", no kada bi ban nastupio aktivnije, moglo bi se pridobiti neodlučne.[16]

Khuen je i otputovao u Budimpeštu, no i sam je bio nesiguran. Izjavio je da se on sa svoje strane ne bi žalio bude li kakve privremene Bánffyjeve vlade,[17] uvjeren da kada bi „*na ovom forumu dopustio da izgubi spor, na idućem će ga to sigurnije dobiti*".[18] Na koncu, nakon što mu najvažniji vođe Liberalne stranke nisu dali odriješene ruke na pregovorima o fuziji s konzervativnom te Apponyijevom i Szapáryjevom strankom, 9. siječnja 1895. godine najavio je da ne prihvaća zadaću sastavljanja vlade.[19] „*Tako – riječima samog Franje Josipa –* […] *nije mi preostalo ništa drugo doli posegnuti za Bánffyjem, koga podržava i stranka i koga* […] *sam postavio uza se kako bih mu ponudio da sastavi kabinet pridržavajući se par mjerodavnih točaka. To, doduše, nimalo nije utješno rješenje, no trenutno ništa drugo nije moguće*."[20]

Dakle, kada je u siječnju 1895. godine Dezső Bánffy, koga su mnogi prezreli, sastavio svoju vladu neizvjesne pozadine, koju se smatralo privremenom, Khuenovo imenovanje premijerom još uopće nije sišlo s dnevnog reda. Kállay je koncem ožujka 1895. godine po ovlaštenju Franje Josipa uputio pismo banu u kojemu ga je upoznao s time da premda trenutno ništa ne ukazuje na to da bi u Budimpešti ubrzo došlo do smjene vlade, kralj se ipak brine da će Bánffyjeva vlada zbog svoje slabosti „u parlamentu doživjeti poraz ili će se na koncu osjećati nesposobnom za vođenje poslova i stoga biti primorana povući se. – *Na takav način kriza može dobrovoljno nastupiti, i to ranije nego što bi se željelo, a da se ne može spriječiti. U takvom slučaju izričita je želja Njegova Veličanstva da bez ikakvog kolebanja ti stupiš na čelo poslova*." U cilju njezinog uspješnog ostvarenja Franjo Josip je preko Kállayja pozvao bana da već sada, mnogo unaprijed sastavi ministarsku listu, jer „*ako ti dobiješ zadatak s već gotovim kabinetom u džepu, nema intrige i težine koja bi ti spriječila preuzimanje vlade i da za*

15 Bivši ministar Béla Orczy *„hält den B. Bánffy nicht für geeignet an der Spitze eines Ministeriums zu stehen, weil demselben die höhere staatsmännisehe Auffassung und Begabung mangelt; insbesondere aber die Fähigkeit die Parteiverhältnisse zu regeln".* Citira: *Hanák, P.:* nav. dj. 334.

16 Bethlen András gróf levele Kállay Béninek, Bp., 29. prosinca 1894. Citira: *Hanák, P.:* nav. dj. spis br. 24.

17 Bethlen András gróf levele Kállay Béninek, Bp., 2. siječnja 1895. Citira: *Hanák, P.:* nav. dj. spis br. 27.

18 Bethlen András gróf levele Kállaynak. Bp., 3. siječnja 1895. MNL OL P 344 Kállay Béni hagyatéka. 44. svežanj. Pisma A. fol. 77–78.

19 *Hanák, P.:* nav. dj. 346–347.

20 Ferenc József távirata Gustav Kálnoky gróf közös külügyminiszternek, 11. siječnja 1895. Citira: *Hanák, P.:* nav. dj. spis br. 34.

kratko vrijeme zatim možeš učiniti i fuziju."[21] Ban je smjesta odgovorio i najavio da je vlada spremna za preuzimanje, no mislio je da „*teško da će prije jeseni nastupiti situacija koja bi mene gurnula u prvi plan*." Njegove je izglede smatrao povoljnima u odnosu na ranije, jer je dosadašnjim neuspjesima dobio veću slobodu kretanja: s Apponyijem zasad ne mora pregovarati, a „*od Tiszinih sam se osamostalio prilikom posljednje krize*". Na najviši zahtjev mogao je predati i uglavnom pripremljenu listu: „*posve bi se dobro moglo preživjeti ako se na mjesto Bánffyja, Perczela, Wlassicsa, Daniela i Festeticha, postave, uključujući mene, Loránd Eötvös, András Bethlen i Ödön Miklós*" – izjavio je, no uzdao se i u pomoć ministra pravosuđa Erdélya i ministra financija Lukácsa. Naglasio je: „*velik bi mi i jak oslonac bio u Szilágyiju kao predsjedniku doma, u kome se to više bude torijevske sklonosti što jače prezire sadašnje gospodarenje, da ne kažemo, izgrede veoma cijenjene Liberalne stranke. On mi već i sada daje naslutiti svoje simpatije i to će rasti iz dana u dan kao što će ga sve jače tištiti osjećaj nužnosti reda. I koliko je beskoristan i štetan u okrilju jednog ministarstva upravo je toliko koristan i častan na položaju koju sada zauzima*."[22]

Pismo hrvatskog bana dokaz je u odnosu na to da je i iz Zagreba vrebala velika opasnost na ionako slabu Bánffyjevu vladu. Međutim, Bánffyjev je položaj ojačao zahvaljujući tzv. incidentu Agliardi: nakon netaktičnih izjava bečkog nuncija Franjo Josip, koji je imao okončati raspravu između zajedničkog ministra vanjskih poslova Kálnokyja i Bánffyja, bio je primoran 16. svibnja 1895. godine razriješiti Kálnokyja, upravo zbog njegove nezamjenjivosti koja potječe iz slabosti Bánffyjeve vlade.[23]

Bánffyjeva vlada, čija je pozicija sada već ojačala, u lipnju 1895. godine prvi se put suočila s hrvatskim javnopravnim stajalištem. Na sjednici ministarskog vijeća 9. lipnja 1895. godine hrvatsko–slavonsko–dalmatinski ban bez lisnice Emerik Josipović predstavio je hrvatski autonomni zakon o uređenju gradova u Hrvatskoj, no ministar unutarnjih poslova usprotivio se izrazu „ugarsko–hrvatski državljanin" koji se pojavljuje u tekstu zakona, rekavši da je protivan zakonskom članku L. iz 1879. godine, koji za sve zemlje Svete krune priznaje samo ugarsko državljanstvo. Na koncu nisu insistirali na brisanju tog izraza jer Hrvati to nisu bili voljni učiniti, pozivajući se na odluku ugarskog ministarskog vijeća iz 1880. godine u kojoj se također pojavljuje taj izraz. Vlada je kralju, kako se sankcioniranje zakona ne bi oduljilo, na koncu predstavila tekst koji je već bio u tom obliku, s time da je istodobno napomenula i

---

21 Kállay Béni levele Khuen-Héderváry Károlynak. Beč, 31. ožujka 1895. MNL OL P 344 Kállay Béni hagyatéka. 44. svežanj. Pisma A. fol. 32–33.

22 Khuen-Héderváry Károly gróf levele ismeretlennek [Kállay Béninek], Zg., 1. travnja 1895. MNL. OL. P 427. Khuen-Héderváry Károly gróf iratai. 2. kutija, I.6.d. – Khuen-Héderváry Károly gróf levelei. 1895. fol. 7–8.

23 *Gratz, G.:* nav. dj. 340–347.; *Gábor Salacz:* Az Agliardi-affér. Posebni otisak iz broja 1940–41. godine Regnum egyháztörténeti évkönyv; *Péter Hanák:* A dualizmus válságának kezdetei a 19. század végén. U: Magyarország története 1890–1918. Főszerk. *Péter Hanák.* Szerk. *Ferenc Mucsi.* Akadémiai Kiadó, Bp., 1978. 152–154.

svoje zadrške te predložila da se ubuduće koristi izraz „ugarski državljanin hrvatsko–slavonske nadležnosti".[24]

Kompromis između ugarske i hrvatske vlade bio je znak ravnoteže između dviju strana. Bánffy je nastojao izbjeći da uđe u svađu sa svojim opasnim takmacem. Par mjeseci poslije i vladi bliski *Pester Lloyd* smatrao je potrebnim osporiti vijest lista *Kölnische Zeitung* po kojoj je između hrvatskog bana i premijera izbila rasprava zbog popunjavanja određenih zagrebačkih kanoničkih pozicija. Prema tvrdnji lista sve je to izmišljotina, a između dvojice političara vlada potpuno razumijevanje.[25]

Prividno dobar odnos označavao je i zagrebački incident iz listopada 1895. godine. Tada je Franjo Josip u pratnji ugarskog premijera posjetio Zagreb u povodu otvaranja Hrvatskog narodnog kazališta, no za kraljeva su se boravka u Zagrebu održali protumađarski prosvjedi kod kipa bana Jelačića, a došlo je i do paljenja mađarske zastave. Kralj je u svom rukopisu upućenom banu Khuen-Héderváryju u pola rečenice osudio incident kao „kažnjiv događaj", a i lojalan dio Hrvata je nastojao ispraviti pogrešku: Zagreb,[26] Osijek i Varaždin izabrali su ugarskog predsjednika vlade za svog počasnog građanina.[27] Doduše, to nije bilo dovoljno oporbenoj mađarskoj Stranci neovisnosti pa su u tisku[28] i zastupničkom domu[29] podjednako napadali budimpeštansku i zagrebačku vladu zbog njihove slabosti, no slučaj je ubrzo prošao.

Nakon zagrebačkoga skandala ugarski tisak vladajuće stranke[30] i sam hrvatski ministar Josipović podržali su Khuena[31], no Bánffy je nedugo potom započeo s napadima i intrigama protiv bana. U njihovoj pozadini s jedne je strane bio Bánffyjev politički cilj da ograničavanjem hrvatske autonomije (koja je po njemu bespravno ostavljena velikom) Hrvatska prizna supremaciju „jedinstvene ugarske nacionalne države". Međutim, kako bi svoje nastojanje okrunio uspjehom, morao je slomiti svog jakog zagrebačkog protivnika, što mu je bilo potrebno i radi osnaživanja vlastita položaja.

---

24 Az 1895. jún. 9-i minisztertanács 21. napirendi pontja. MNL OL K 27. Miniszterelnökségi Levéltár. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. 56. kutija.

25 Abendblatt des Pester Lloyd. 14. kolovoza 1895. 1.

26 Zágráb város díszpolgárai. Nemzet 22. listopada 1895. jutarnje izdanje, 1. Hrvatska prijestolnica izabrala je i bana za svog počasnog građanina.

27 Povelja grada Varaždina izdana 24. studenog 1895. i povelja grada Osijeka izdana 26. studenog 1895. na hrvatskom jeziku i u ukrasnom izdanju: MNL OL P 15. Bánffy Dezső hagyatéka. 1. svežanj 4. odn. 1. stavka.

28 Npr. Egyetértés od 17. listopada napao je Bánffyja da je „*svojom bonhomijom smetao i šutke trpio oskvrnuće zastave*". Doduše, reakcije ostalih listova više su bile usmjerene protiv prosvjedujućih Hrvata. Usp.: A lapok a zágrábi botrányokról. Nemzet, 17. listopada 1895., večernji list, 1.

29 Ferenc Kossuth, predsjednik Stranke neovisnosti, koji se vratio nepunih godinu dana prije, u svojoj je parlamentarnoj interpelaciji 22. listopada 1895. godine glavne uzroke incidenta vidio u tome da se od 1868. godine cijela ugarska vlada može optužiti za to da *„u Hrvatskoj nisu ostvarili ideju ugarske države s potrebnom snagom i potrebnom dosljednošću"*. Citira: KGG II., 413–416. (Navod na stranici 415.)

30 *Ödön Gajári:* A kormány és a bán. Nemzet 20. listopada 1895., jutarnje izdanje, 1.

31 Govor Emerika Josipovića u zastupničkom domu 19. studenoga 1895. Citira: KGG II., 417–419.

Radi povećanja svog prostora kretanja upustio se u prepreden i složen manevar. Hrvatski ministar Josipović dao je obavijest o namjeri ugarske vlade da odstupi, međutim, kao što je o tome bana izvijestio Béni Kállay, doista „ugarska vlada nikada nije predložila svoju demisiju" i sve je „*bilo izmišljeno samo u cilju da* […] *tebe umiješaju ili uvuku u akciju koja je prema ugarskoj vladi neprijateljska*". Dakle, Bánffy je želeći istjerati zeca iz šume vjerojatno želio doznati kako će Khuen-Héderváry reagirati na (lažnu) vijest o ostavci. No, ban je bio oprezan, što je bio dobar potez jer je u umjetno stvorenoj krizi Franjo Josip bez dvojbe odlučio zadržati Bánffyjevu vladu. Preko Kállayja je poručio u Zagreb da „*Njegovo Veličanstvo čvrsto stoji uz Bánffyjevu vladu i u svakom je slučaju želi zadržati*". Štoviše, u obrani vlade Franjo Josip je otišao tako daleko da se „[…] *već prije duljeg vremena složio s tim da ako koncem godine zbog pogreške oporbe ne uspije ustavno urediti goruća pitanja, neka od 1. siječnja Bánffyjeva vlada dalje vodi državne poslove u exlex stanju*." Dakako, u toj političkoj situaciji Khuen-Héderváryjeve ugarske ambicije nisu ni mogle doći u obzir, a i kralj mu je naložio da ban i Hrvati budu lojalni budimpeštanskom vodstvu, štoviše, očekivao je da će Zagrepčani svi odreda „*i u ovom slučaju učinkovito podržati Bánffyjevu vladu*". Kállay je gornjoj poruci dodao toliko da upozori svog prijatelja na oprez jer je od Bánffyjevih očekivao nove intrige.[32]

Kállay je bio u pravu: u proljeće 1896. godine Bánffy je pokušao novi prepredeni napad. Do ušiju hrvatskog bana, koji je tada zbog svoje bolesti boravio u južnotirolskom Brixenu, dospjela je vijest da ga je Bánffy iznova pokušao udaljiti s taktikom da mu predloži položaj hrvatskoslavonskodalmatinskog bana bez lisnice u budimpeštanskoj vladi, dok bi ministar Josipović išao za bana u Zagreb. Za Khuena je zamjena, dakako, bila neprihvatljiva te je zamolio Kállayja da informira i kralja o planu ugarskog premijera.[33]

U jesen 1896. godine Bánffy je otišao još dalje. Od anonimnog informatora dobio je vijest o pogoršanju banove bolesti. „*U gradu su sve jača govorkanja o tomu kako su na njegovoj ekscelenciji banu sve uočljiviji znakovi poremećenja uma* […] *Naime, vicepreaese pokrajinskog sabora invalidni Gigerli tvrdi da je njegova ekscelencija prije polaska na put na jedno posve jednostavno pitanje dao takav osebujan odgovor kakav može dati samo bezumni luđak*."[34] Uznemiren time, predsjednik vlade se, s namjerom da obavijesti kralja, dugim podneskom obratio Istvánu Pápayju, koji je radio kao tajnik u uredu kabineta Franje Josipa. Premda je svoju predstavku započeo s isprikama – „*sama po sebi delikatna narav stvari i s druge strane napeta situacija u kojoj me, usprkos tome što je među nama*

32 Kállay Béni Khuen-Héderváryhoz intézett levelének aláírás nélküli piszkozata. Beč, 6. prosinca 1895. MNL OL P 344 Kállay Béni hagyatéka. 44. svežanj, Bilješke B. fol. 110–111.

33 Khuen-Héderváry Károly gróf levele ismeretlennek [Kállay Béninek], Brixen, 12. svibnja 1896. MNL OL P 427. Khuen-Héderváry Károly gróf iratai. 2. kutija, I.6.d – Khuen-Héderváry Károly gróf levelei. 1896. fol. 1–2.

34 Névtelen levél Bánffy Dezső miniszterelnöknek, Zg., 1. rujna 1896. MNL OL K 467. A miniszterelnök félhivatalos levelezése. 6. svežanj: Bánffy Dezső, 1896. Névtelen beadványok. Bez broja. fol. 905–906.

najbolji odnos, što se tiče hrvatskog bana grofa Khuen-Héderváryja osjećam da se u pogledu pozicije premijera smatra gotovo mojim rivalom, sve to do sada odvraćalo od toga da iskažem opaske/primjedbe o banovoj osobi" –, međutim, potom je dao slobodan tok kritičkim primjedbama protiv Khuen-Héderváryja. Po njegovoj procjeni u hrvatskim se poslovima osjeća nedostatak snažnog vođe, i stoga „vladini i upravni odnosi idu u smjeru dezorganizacije", što je pripisao banovom zdravstvenom stanju, a potom dodao: „*ban, naime, boluje od nervoze velikih razmjera i dok je u tom – nažalost, sve češćemu – stanju, nesposoban je za svako ozbiljnije djelovanje*", a zbog bolesti je u proteklih deset mjeseci gotovo stalno izbivao iz Zagreba. Premijer je naglasio da prema njegovim informacijama nema nade za poboljšanje banovog stanja. A budući da njegov zamjenik po propisima, predstojnik odjela za unutarnje poslove, vremešni i nemoralni Danilo Stanković ne bi bio sposoban zamijeniti svog šefa ni zbog svojega srpskog podrijetla, Bánffy je poveo temu potrebe za nasljednikom Károlya Khuen-Héderváryja. Unatoč tome je utvrdio da nema konkretnih prijedloga, već samo osjeća svojom obvezom obavijestiti kralja.[35] Unatoč ozibljnom pogoršanju banovog zdravstvenog stanja,[36] Franjo Josip je Khuen-Héderváryja, iako ga tada nije želio na mjestu ugarskog premijera, ipak želio po svaku cijenu zadržati u banskom stolcu, odnosno Bánffyjeve intrige nisu imale uspjeha.

Međutim, odnosi snaga su se promijenili. Ugarski predsjednik vlade koji je pobjedom pomeo parlamentarne izbore u jesen 1896. godine sada je već odlučnije nastojao provesti svoje stajalište tijekom javnopravnih rasprava s Hrvatima. Primjerice, na ministarskom vijeću 28. listopada 1896. godine posvađali su se u vezi s pravnim uređenjem morskog ribolova. Hrvatska nagodba jest proglasila pomorsko pravo zajedničkim poslom, no Hrvati su osporavali da u to spada i ribolov. Zbog toga se ministar trgovine i Khuen-Héderváry na prethodnim pregovorima nisu uspjeli sporazumjeti, međutim, ugarska je vlada (u nazočnosti bana) odlučila da vladaru neovisno o tome predstavi ugarsko stajalište.[37] Slično se pomoću javnopravnih obrazloženja par mjeseci kasnije odvijala i rasprava o tome je li beogradsko-smederevski grkokatolički biskup jednak beogradskom biskupu s pravom članstva u ugarskom Gornjem domu, jer u tom slučaju njegovo imenovanje ne bi trebala kralju predstaviti hrvatska vlada, već budimpeštanska. Na dugom vijećanju koje je navelo javnopravne i povijesne argumente na koncu nije donesena odluka.[38]

---

35 Nacrt pisma Dezsője Bánffyja Istvánu Pápayju, bez broja 6. rujna 1896. MNL OL K 467. A miniszterelnök félhivatalos levelezése. 6. svežanj: Bánffy Dezső, 1896. Névtelen beadványok. Bez broja. fol. 902, fol. 907–909.

36 „U pogledu zdravlja proživio sam tri odvratna ljeta…" Khuen-Héderváry Károly gróf levele Thallóczy Lajosnak, Zg., 21. studenog 1898. OSZKK Fond XI/540, 4. pismo.

37 Az 1896. okt. 28-i minisztertanács 2. napirendi pontja. MNL OL K 27. Miniszterelnökségi Levéltár. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. 59. kutija.

38 Az 1896. dec. 23-i minisztertanács 11. napirendi pontja. MNL OL K 27. Miniszterelnökségi Levéltár. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. 59. kutija.

S druge strane – što je s obzirom na banov položaj bilo uistinu opasno i u odnosu na prije novi element – Bánffy je u jesen 1896. godine dao potporu hrvatskim unionističkim političarima koji su izražavali nezadovoljstvo u vezi s banovom 13-godišnjom vladavinom, a nisu željeli remetiti odnos s Ugarskom.

21. listopada 1896. godine uputili su Bánffyju memorandum koji je napadao bana, a potom se u studenom i osobno sastali s ugarskim premijerom. Akcija skupine u koju je spadao i barun Pál Rauch, koji je kasnije, dakako u drugačijoj političkoj situaciji, došao na bansku poziciju, na koncu nije imala uspjeha.[39]

Međutim, ni Károly Khuen-Héderváry nije izostao iz intriga koje su nastojale srušiti Bánffyja, a kojih je glavni pokretač bio predsjednik zastupničkog doma Dezső Szilágyi. U prvoj polovici 1897. godine, usred sve težih poteškoća u gospodarskim nagodbenim pregovorima s Austrijom položaj ugarske vlade opet je oslabio. Na poziv Franje Josipa – koji je Kállay dostavio u Zagreb – ban je u proljeće 1897. godine izjavio da prije prihvaćanja gospodarske nagodbe ne prihvaća mjesto ugarskog premijera, i to samo zbog toga što se pribojavao da bi ga predlagatelj te ideje Szilágyi ostavio na cjedilu, a bojao se i zadrtosti ministra financija Lászla Lukácsa. Kako se Dezső Szilágyi povukao pred Bánffyjem u pitanju sukoba interesa, po mišljenju Khuena – i njegova posjetitelja Andrása Bethlena – to se dalo očekivati i u pitanju kvota.[40]

Na izborima u svibnju 1897. godine vladajuća je Hrvatska narodna stranka oslabjela, a hrvatska se javnopravna oporba probila. Tako je Khuen bio primoran gurnuti u prvi plan umjereno državnopravno usmjerenje Josipa Pliverića, to jest umjesto tradicionalnog „starounionizma" naglašavati hrvatsku državnost ne bi li pridobio ojačalu oporbu. No to mu nije donijelo samo bijes ugarske vlade (i oporbe), već se i skupina konzervativnih veleposjednika okrenula protiv Khuen-Héderváryjevog političkog smjera koji su nazvali pretjerano prosrpskim.[41] Umjereni elementi Stranke prava i nekolicina obzoraša u listopadu 1897. godine osobno su se savjetovali s predstojnikom predsjedništva vlade Sándorom Dárdayjem o tome pod kojim bi uvjetima bili voljni sudjelovati u osnivanju nove hrvatske vladajuće stranke, no ti su pregovori

39 Characteristik der Regierungstätigkeit des Banus Grafen Karl Khuen-Héderváry. MNL OL ME 1898-XVII-1686. Usp.: *Katus, L.:* nav. dj. 320.

40 Khuen-Héderváry Károly gróf levele ismeretlennek, [Kállay Béninek], Zg., 2. svibnja 1897. MNL. OL. P 427. Khuen-Héderváry Károly gróf iratai. 2. kutija, I.6.d – Khuen-Héderváry Károly gróf levelei. 1897. fol. 1–4.

41 *Katus, L.:* nav. dj. 317–318. U svrhu sloma/gušenja hrvatskih nacionalnih zahtjeva Khuen je sklopio savez sa Srbima u Hrvatskoj, dovodeći ih na važne pozicije. (Npr. 1892. godine vođa vladine stranke, predsjednik sabora, načelnik unutarnjih poslova i banov zamjenik bili su Srbi. – Usp.: *Sokcsevits, D.:* nav. dj. 404.) *Branka Magaš:* Croatia through History. The Making of a European State. Saqi Books, London–San Francisco–Beirut, 2007. 346–347.

bili osuđeni na neuspjeh budući da se između suprotstavljenih ciljeva hrvatskog i ugarskog nacionalizma nije moglo iznaći kompromisno rješenje.[42]

Dvoboj između bana i premijera nastavio se na ljeto 1897. godine, iznova skriven u javnopravno ruho. Kako je u Austriji od početka 1898. godine na snazi novi izvršni postupak, austrijski je ministar pravosuđa započeo pregovore o njegovom uvođenju s ugarskim kolegom – i autonomnom zagrebačkom vladom. Kada je za to doznao Sándor Erdély, zamolio je bečkoga partnera da ne pregovara zasebno s Hrvatima. Zbog toga je došao u sukob s banom, koji se pozivajući se na hrvatsku nagodbu osjećao ovlaštenim pregovarati s Austrijom u pitanjima pravosuđa, budući da je zakon to priznavao kao autonomni posao. Unatoč tome ugarsko je ministarsko vijeće prisvojilo obrazloženje državnog tajnika Sándora Plósza, koji je govorio umjesto ministra Erdélya, a po kome Hrvati, budući da nemaju samostalnu državnost, nemaju pravo zastupstva u inozemstvu, a Austrija se po tom pitanju jasno smatra inozemstvom. Kako Hrvatsku prema van zastupa ugarska država, ban ne može pregovarati s Austrijom doli posredstvom ugarske vlade.[43] Pitanje je na koncu zaključeno kompromisom: na narednom ministarskom vijeću, 8. rujna 1897. godine Bánffy je najavio da je Khuen-Héderváry popustio u pitanju vanjskog zastupstva i tražio je da se prizna samo to da odluku o stvarnu prosudbu stručnog pitanja pravosuđa, kao pitanja koje spada u autonomnu nadležnost Hrvatske, donese Zagreb. Budući da je to doista proizlazilo iz teksta nagodbe i budući da je za Bánffyja bilo sekundarno u odnosu na jedinstvo ugarske države koja se imala demonstrirati prema van, sklopili su sporazum.[44]

Bánffy je u jesen 1897. godine u vezi sa zahuktavanjem hrvatske unutarnjopolitičke situacije ponovno vidio mogućnost za potkopavanje banove pozicije. Bánffy je, doduše, bio voljan predstaviti Khuen-Héderváryju zamolbu da Franjo Josip – unatoč protivljenju dvadesetorice oporbenih zastupnika – odgodi sabor, no nije propustio nadodati kako nimalo ne može podržati da hrvatski pokrajinski sabor, koji je odgođen odlukom doma pa se načelno može sazvati bilo kada, ovoga puta odgodi vladar, što, naime, znači uplitanje krune u stranačke političke rasprave. Na to sve pristaje samo zato – dodao je preokrenuvši očima – što „*ne želi ometati banovu politiku u ovoj akciji*".[45]

---

42 Bilješke o hrvatskim pregovorima donosi: KGG II., 618–624. Usp.: *Katus, L.:* nav. dj. 320–322. i *László Katus:* Horvátország és a horvát kérdés története. U: Magyarország története 1890–1918. I. svezak. Főszerk. *Péter Hanák.* Szerk. *Ferenc Mucsi.* Akadémiai Kiadó, Bp., 1978. 1048–1050.

43 Az 1897. aug. 18-i minisztertanács 4. napirendi pontja. MNL OL K 27. Miniszterelnökségi Levéltár. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. 60. kutija. Točku dnevnog reda citira: KGG II., 612–616.

44 Az 1897. szept. 8-i minisztertanács 11. napirendi pontja. MNL OL K 27. Miniszterelnökségi Levéltár. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. 60. kutija. Točku dnevnog reda citira: Ibid., 617.

45 Az 1897. szept. 30-i minisztertanács 1. napirendi pontja. MNL OL K 27. Miniszterelnökségi Levéltár. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. 60. kutija. Ibid., 617.

Lukavstva ugarske vlade ipak su se nasukala, a Bánffy je u proljeće 1898. godine iznova pokušao otežati Khuen-Héderváryjev položaj. 5. ožujka 1898. godine natpisom je utvrdio svoje načelno stajalište – koje je bilo većinom protivno praktičnom životu i više je izražavalo njegove želje – u kojem je izjavio da se banska vlada ne može smatrati samostalnom vladom i da na načelno upravljanje hrvatskom politikom nema pravo ban, već ugarski premijer.[46] Time je – prema njegovim memoarima stavljenima na papir gotovo deset godina poslije – kanio pripremiti „*vezanu maršrutu nužno potrebnu radi državnog jedinstva, koja i nije protivna zakonu* […], *kojom ban koji se ima imenovati, ovjerivši kao premijer njegove povelje o imenovanju mogao sam preuzeti odgovornost za vođenje autonomne hrvatskoslavonske vlade, bez njezina kršenja i osiguravši državno jedinstvo*."[47] Sve to pokazuje da je Bánffy misao o jedinstvenoj ugarskoj državi želio ostvariti i u pogledu Hrvatske te je hrvatskog bana želio vidjeti radije u svojstvu službenika pod užim nadzorom ugarskog premijera, gotovo kao velikog župana proširenog djelokruga, nego u svojstvu neovisnog vođe vlade koja samostalno vodi politiku, gotovo kao hrvatskog premijera. Vjerojatno već suočen s nemogućnošću ostvarenja njegovih zamisli, par dana poslije prigovarao je kod predstavke za sankciju jednog hrvatskog autonomnog zakona, rekavši da je zakon o zakonskom aktu o pitanju banaka i financijskih institucija morao donijeti zajednički parlament u Budimpešti.[48]

Dvoboj između Bánffyja i Khuen-Héderváryja završio je neriješeno jer je Franjo Josip ustrajao na tomu da *status quo* ostane kako u hrvatskougarskim odnosima tako i u pitanju osoba. Ipak, smatrali smo važnim predstaviti višegodišnju političku borbu jer ona dobro pokazuje da u dubini rasprava formalno umotanih u javnopravnu ili čak nacionalnu masku može stajati i osobno rivalstvo, odnosno u prvom redu natjecanje za vlast. A ako Bánffy i nije mogao pokazati dovoljno moći da ukloni bana, njegova uporna borba ipak je imala koristi u tom pogledu da je grof Károly Khuen-Héderváry nadalje s velikim oprezom izbjegavao čak i privid njegove upletenosti u ugarske poslove.

U prosincu 1898. godine, kada je Bánffyjeva vlada uistinu bila u kriznoj situaciji i kao odgovor na opstrukciju oporbe pribjegla prinudnom sredstvu Lex Tisza, koji se iz pravnog gledišta može više nego napadati, grof Gyula Széchenyi je u pismu zatražio od bana savjet da li da udovoljavajući Bánffyjevoj zamolbi ode na sjednicu Gornjeg doma radi protuteže eventualnim govorima oporbe protiv predsjednika vlade. Premda je Széchenyi u svom pismu izrazio svoju nesklonost u vezi sa zakonom Lex Tisza i ostankom na vlasti

46 MNL OL ME 1898–XVII–1685. Usp.: KGG II., 613.

47 Báró Bánffy Dezső a horvát kérdésről. Pesti Hírlap 15. svibnja 1907. Članak je izdan i kao poseban otisak.

48 Az 1898. márc. 16-i minisztertanács 13. napirendi pontja. MNL OL K 27. Miniszterelnökségi Levéltár. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. 62. kutija.

Dezsőa Bánffyja,[49] ban je oprezno odgovorio i izbjegao davanje savjeta. Za sebe je izjavio: „*najviše bih volio tamo ni ne* […] *otići. Moja situacija je teža od svih drugih, ne zato što ne znam što bih učinio da sam slobodan, već zato što se zbog moga položaja ne smatram oportunim uplitati se u posla stranačkog života; kada sam jednom mimo svoje volje dospio u takvu situaciju, odmah su me proglasili nekakvim Jelačićem, što mene, doduše, ne ženira, no kvari odnose između Ugarske i Hrvatske, a meni je glavni zadatak činiti upravo suprotno.*"[50]

49 Széchenyi Gyula gróf levele Khuen-Héderváry Károlynak, Abbazia, Villa Mandria, 19. prosinca 1898. MNL OL P 427. Khuen-Héderváry Károly gróf iratai. 2. kutija, I.6./b – Khuen-Héderváry Károly grófhoz írt levelek (1880–1925). [2. dosje:] 1890–1898. fol. 125–126.

50 Khuen-Héderváry Károly gróf Széchenyi Gyula grófhoz intézett levelének piszkozata. Bez datuma i potpisa. MNL OL P 427. Khuen-Héderváry Károly gróf iratai. 2. kutija, I.6./b – Khuen-Héderváry Károly grófhoz írt levelek (1880–1925). [2. dosje:] 1890–1898. fol. 127–128.

ZORAN GRIJAK

Svibanjska deklaracija Južnoslavenskog kluba u bečkom Carevinskom vijeću (1917.) u svjetlu korespondencije Stjepana Sarkotića i Istvána Buriána

Budući da će se Svibanjska deklaracija Jugoslavenskog kluba u bečkom Carevinskom vijeću u ovome radu analizirati ponajprije u kontekstu koncepcija državnopravnog preustroja Austro–Ugarske Monarhije tijekom Prvoga svjetskog rata, a posebice s obzirom na Bosnu i Hercegovinu (dalje: BiH), potrebno je prethodno podsjetiti da je uklapanje BiH u državnopravnu strukturu Austro–Ugarske Monarhije provedeno na vrlo kompleksan način. Naime, okupacijom BiH u listopadu 1878. stvoren je novi element zajedničkih poslova, koji je trebalo u nagodbenom duhu uskladiti s temeljnim državnim načelima. Radi osiguranja ravnopravnog utjecaja Austrije i Ugarske na prilike u BiH u veljači 1879. uprava u BiH povjerena je Zajedničkom ministarstvu financija. Međutim, položaj BiH prema državnoj cjelini ostao je i u vrijeme okupacije 1878. i u vrijeme aneksije 1908. nedovoljno definiran.

Najjasnija je bila uloga vladara koji je obnašao vlast u BiH kao vladar Austrije i Ugarske. Njemu je pripala i zakonodavna vlast. Sve do proglašenja Ustava za BiH i utemeljenja Sabora Bosne i Hercegovine 1910. i austrijska i ugarska vlada mogle su pod ustavnom odgovornošću utjecati na bosansko-hercegovačku upravu, što se napose odnosilo na financiranje uprave i promet. Nakon povjeravanja uprave u BiH Zajedničkom ministarstvu financija slijedila je unutarnja upravna organizacija. Carskom odredbom iz listopada 1879. osnovana je Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, kojoj je na čelu bio zapovijedajući general kao poglavar zemlje. Godine 1882. uvedena je i dužnost građanskog doglavnika (civilnog adlatusa).[1] Ukoliko se uzmu u obzir navedene činjenice jasno je da je bilo kakav radikalniji zahvat u državnopravni položaj BiH u sklopu Austro–Ugarske Monarhije mogao ugroziti osjetljiv dualistički sistem, a posebice bi se to dogodilo u slučaju njezina pripojenja bilo austrijskoj bilo ugarskoj polovici. I dok kod austrijskih državnika nije bilo značajnijih ambicija za pripojenjem BiH Austriji, kod ugarskih je težnja za pripojenjem BiH Ugarskoj bila konstanta. Pretpostavke za pojavu takve ambicije

1 O organizaciji austrougarske uprave u BiH te utjecaju zauzeća BiH na ustavnu strukturu Monarhije vidi *Hans Schneller:* Državno-pravni položaj Bosne i Hercegovine. Štamparija Kraljevine Srbije, Beograd, 1893; *Norbert Wurmbrand:* Die rechtliche Stellung Bosnien und der Herzegovina unter der Verwaltung Österreich–Ungarns. Veit, Franz Deuticke, Beč–Leipzig, 1915; *Ferdo Hauptman:* Djelokrug austrougarskog Zajedničkog ministarstva financija. Glasnik arhiva i Društva arhivista Bosne i Hercegovine 3. (1963) 21.

stvorene su još prije zauzeća BiH, kada se ona manifestirala kao težnja da vodeća uloga u austrougarskoj istočnoj politici pripadne Ugarskoj.

Nalazimo ju po prvi put jasnije izraženu kod austrougarskog ministra vanjskih poslova grofa Gyule Andrássya, koji je, prateći Franju Josipa I. na proslavu u povodu otvorenja Sueskog kanala 1869., u svom dnevniku zapisao da ne shvaća kako najvišim političkim krugovima nije jasno da vodeći položaj u provedbi istočne politike Austro–Ugarske Monarhije treba pripasti Ugarskoj, kao nekadašnjoj velesili prema Istoku.[2] Istu ideju nalazimo u pristupnoj raspravi Benjamina von Kállaya u Ugarskoj akademiji znanosti.[3] No, dok se kod Andrássyja ideja za dominacijom Ugarske prema Istoku očitovala kao težnja za političkom dominacijom, Kállay, koji je 1882. stupio na dužnost zajedničkog ministra financija i na njoj ostao sve do svoje smrti 1903., elaborirao ju je kao zamisao o kulturnoj misiji Ugarske u povezivanju europskog Istoka i Zapada. Međutim, u raspravi *Položaj Muslimana u Bosni,* Kállay je ideju o kulturnoj misiji Ugarske prema Istoku podvrgnuo realpolitičkim razlozima te je geopolitičkim argumentima – ponajprije znatno većom duljinom granice ugarske polovice Monarhije (Translajtanije) prema Istoku – opravdavao povezivanje BiH s Ugarskom.[4] Dakako, u mirnodopskim okolnostima ideje ugarskih državnika o uvrštavanju BiH u sklop Ugarske nisu imale izgleda za realizaciju te su ih oni izbjegavali otvoreno iznositi na najvišim institucionalnim razinama. Situacija se, međutim, radikalno izmijenila s izbijanjem Prvoga svjetskog rata, kada ugarska vlada, na sjednici održanoj 2. listopada 1915, otvoreno iznosi zahtjev za priključivanjem Bosne i Hercegovine i Dalmacije Ugarskoj kao *corpus separatum*-a. U elaborat ugarskog ministra predsjednika grofa Istvána Tisze ušle su ranije navedene Andrássyjeve i Kállayeve ideje o potrebi dominacije Ugarske na jugoistočnim granicama Carstva i na Balkanu kao interesnom području Ugarske. Tisza je pritom posebice naglasio da bi se priključenjem BiH Ugarskoj riješio tzv. južnoslavenski problem te da se odgađanjem tog pripojenja dovode u pitanje temelji održanja nagodbenog dualističkog sustava.[5] To, dakako, nije bilo točno jer bi se pripojenjem BiH bilo Ugarskoj bilo Austriji narušila osjetljiva ravnoteža dualističke Monarhije, a južnoslavenski problem postao bi još akutniji. Ugarska vlada morala je biti svjesna da Austrija nikada ne bi pristala na njezine zahtjeve. Treba pretpostaviti da je elaboratom od 2. listopada 1915. zapravo htjela Austriji demonstrirati svoju odlučnost za održanjem dualističkog sustava, uz postizanje punog reciprociteta u odnosima između Austrije i Ugarske i što veće osamostaljiva-

2 Vidi *Eduard von Wertheimer:* Graf Julius Andrássy. Sein Leben und seine Zeit. I. Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart, 1913. 457.

3 Vidi *Benjamin von Kállay:* Ungarn an den Grenzen des Orients und des Occidents. Ungarische Revue 3. (1883) 428–489.

4 Vidi [*Benjamin von Kállay*]: Die Lage der Mohammedaner in Bosnien von einem Ungarn. Adolf Holzhausen, Beč, 1900. 126.

5 Vidi *Luka Đaković:* Kombinacije mađarskih političkih faktora 1915. godine oko priključenja Bosne i Hercegovine Ugarskoj. Prilozi instituta za istoriju 16. (1979) 103–145.

nje Ugarske u domeni zajedničkih poslova. Kako je razvidno iz dosadašnjeg izlaganja prijetnje mađarskim ambicijama za uvrštavanjem BiH u ugarsku polovicu Monarhije nisu dolazile s austrijske strane. Austrija je, ustvari, bila protiv bilo kakvog značajnijeg redefiniranja državnopravnog položaja BiH u sklopu Austro–Ugarske Monarhije utvrđenog 1879. te se zauzimala isključivo za aneksiju, koja je provedena 1908. Prijetnja mađarskim ambicijama za BiH dolazila je s druge strane, iz Zagreba, gdje je hrvatski Sabor, pozivajući se na hrvatsko povijesno i državno pravo, slično kao Mađari na ugarsko, još u vrijeme zauzeća 1878. zatražio povezivanje BiH s Hrvatskom. Te ideje našle su svoju političku artikulaciju u državnopravnom programu hrvatske sjedinjene opozicije iz 1894. kojim se predviđalo povezivanje Hrvatske, Slavonije, Dalmacije i Bosne i Hercegovine, uz mogućnost priključenja slovenskih zemalja, u jednu državnu cjelinu u sklopu trijalistički preustrojene Austro–Ugarske Monarhije.[6] Hrvatske političke stranke u BiH, Hrvatska narodna zajednica, osnovana 1906. i Hrvatska katolička udruga, osnovana 1910., prihvatile su program hrvatske sjedinjene opozicije iz 1894. kao svoj. Taj program snažno je podržavao i vrhbosanski (sarajevski) nadbiskup Josip Stadler.[7] Situacija će se, međutim, radikalno promijeniti nakon dolaska Hrvatsko–srpske koalicije na vlast u Hrvatskoj 1906., jer je njezin program predviđao hrvatsko–srpsku suradnju u ujedinjenju hrvatskih zemalja uz oslonac na Mađare. Važna pretpostavka hrvatsko–srpske suradnje na tom planu bilo je odustajanje od točke programa sjedinjene hrvatske opozicije iz 1894. koja je predviđala pripojenje BiH Hrvatskoj. Ta je činjenica, uz sve otvorenije priklanjanje vodstva Hrvatske narodne zajednice programu Hrvatsko–srpske koalicije, potaknula nadbiskupa Stadlera na iniciranje osnutka pravaškog Kluba u Sarajevu 1909. Historiografske spoznaje o postojanju i djelovanju spomenutog pravaškog Kluba te njegovim najutjecajnijim predstavnicima vrlo su oskudne, budući da nisu pronađeni zapisnici koji bi pružali uvid u djelovanje Kluba, kao ni popis njegovih članova u razdoblju njegova parlamentarnog rada, od uspostave Sabora za BiH 1910. do njegova raspuštanja 1915.[8] Međutim i na osnovu fragmentarnih podataka zna se za pojedince koji su sasvim sigurno i formalno bili njegovi članovi (Josip pl. Vancaš i nadbiskup Stadler), dok za neke, doduše,

6 Vidi *Tihomir Cipek–Stjepan Matković:* Programatski dokumenti hrvatskih političkih stranaka i skupina 1842–1914. Disput, Zg., 2006. 357–358.

7 O političkim inicijativama i djelovanju J. Stadlera vidi opširnije *Zoran Grijak:* Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera. Hrvatski institut za povijest, Zg., 2001.

8 Prve povijesne studije o djelovanju pravaškog Kluba u Sarajevu tiskane su tek stotinjak godina nakon njegova osnutka, premda su njegove političke inicijative uoči i u vrijeme Prvoga svjetskog rata bile iznimno relevantne. Vidi *Zoran Grijak:* Doprinos vrhbosanskog nadbiskupa Dr. Josipa Stadlera djelovanju Stranke prava u Bosni i Hercegovini tijekom Prvoga svjetskog rata. U: Pravaška misao i politika. Ur. *Jasna Turkalj, Zlatko Matijević, Stjepan Matković.* Hrvatski institut za povijest, Zg., 2007. 181–203.; *Isti:* O okolnostima osnutka i djelovanju Kluba Starčevićeve hrvatske čiste stranke prava u Sarajevu. U: Pravaštvo u hrvatskom političkom i kulturnom životu u sučelju dvaju stoljeća. Ur. *Zdravka Jelaska Marijan, Zlatko Matijević.* Hrvatski institut za povijest, Zg., 2013. 175–263.

ne možemo sa sigurnošću tvrditi, ali s velikom izvjesnošću možemo pretpostaviti, na temelju njihova intenzivnog angažmana na ostvarenju političkog programa Kluba, primjerice za Ivu Pilara. Postojali su također pristaše Kluba koji, zbog visokih vojnih i civilnih dužnosti koje su obnašali, nisu smjeli javno iskazivati svoje političke afinitete, ali su unatoč tome pružili velik doprinos njegovu profiliranju i djelovanju.

Najutjecajniji među njima bio je Stjepan von Sarkotić, zemaljski poglavar i zapovjedni general za BiH i Dalmaciju u vrijeme Prvoga svjetskog rata,[9] koji je redovito štitio članove i pristaše pravaškog Kluba u Sarajevu, Ivu Pilara, Josipa Vancaša i druge, kada bi svojim osporavanjem ugarskih pretenzija za BiH izazvali Mađare. Članovi i pristaše pravaškog Kluba u Sarajevu također su svojim promemorijama, uručenim tijekom audijencija 1917. caru i kralju Karlu I. (IV.), u okviru legalnih okvira djelovali na ometanju planova Mađara za pripojenjem BiH i Dalmacije Ugarskoj. Međutim, promemorije iz 1917. posvjedočile su da su se koncepcije pravaškog Kluba o modalitetima državnopravnog povezivanja BiH s Hrvatskom, Slavonijom i Dalmacijom počele razlikovati. To je najjasnije došlo do izražaja u dvjema promemorijama koje su Ivo Pilar i Josip Vancaš u kolovozu 1917. izložili u privatnim audijencijama u Beču, najprije kod austrijskog ministra predsjednika Ernsta von Seidlera, a zatim zajedničkog ministra financija baruna Istvána Buriána[10] te cara i kralja Karla I. (IV.), kojemu su uručili obje promemorije.

U prvoj promemoriji, koju je sastavio nadbiskup Stadler, izložen je plan ujedinjenja Hrvatske i Slavonije s Dalmacijom i BiH u okviru trijalistički preustrojene Monarhije prema programu sjedinjene hrvatske opozicije iz 1894. Nadbiskupova stajališta s tim u vezi bila su već poznata vlastima u Beču i Budimpešti, a bila su podjednako neprihvatljiva za Mađare, kao i za austrijske Nijemce. Imajući u vidu tu činjenicu Ivo Pilar je u svojoj promemoriji, koja je u prvotnoj verziji bila gotovo identična Stadlerovoj, unio korekciju u uvodni dio 5. točke, kojom je ustvari odustao od trijalizma te se zauzeo za stvaranje hrvatske državne jedinice u Monarhiji u sklopu zemalja krune sv. Stjepana.[11]

---

9 Svoja sjećanja na Prvi svjetski rat i BiH te stajališta o kasnijim problemima Balkana i Srednje Europe S. Sarkotić, koji je 1927. prihvatio austrijsko državljanstvo, iznosio je u austrijskom tisku od 1919. do 1929., ali također u drugim uglednim europskim tiskovinama, primjerice u engleskom dnevnom listu Manchester Guardian. No, najrelevantnije podatke s tim u vezi nalazimo u njegovim dnevnicima, pohranjenim u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu. Vidi *Ornata Tadin:* Osobni fond generala Stjepana Sarkotića. Arhivski vjesnik 37. (1994) 222–226.

10 Svoje ministarsko djelovanje tijekom Prvoga svjetskog rata *István Burián* opisao je u memoarskom djelu Drei Jahre aus der Zeit meiner Amtsführung im Krieg. Ullstein, Berlin, 1923.

11 Precrtavši dio riječi *Rechtskräften* Pilar je nadopisao dio riječi, zbog čega je prvotna riječ teško čitljiva. Ispravljena riječ glasi: *Reichshälften.* Ispravak je važan, jer se umjesto termina dviju pravnih snaga (moći, sila), odnosno dvaju čimbenika koji mogu pravomoćno donijeti odluku, unosi termin dviju polovica Carstva. Ovim ispravkom Pilar je nastojao naglasiti da odgovornost za prestrukturiranje dualističke Monarhije poglavito leži na sporazumijevanju njezinih glavnih političkih predstavnika, Mađara i austrijskih Nijemaca, koji prilikom preoblikovanja

Mogućnost za realizaciju tog plana nalazila se u subdualističkom državnom modelu, prema kojem bi se Hrvatska, Slavonija i Dalmacija te Bosna i Hercegovina kao državna cjelina povezale s Ugarskom u sklopu ugarske polovice Monarhije, na sličan način na koji su svoje državne odnose regulirale Austrija i Ugarska Nagodbom iz 1867. Važno je upozoriti da je do promjene Pilarovih stajališta o modalitetima državnopravnog preustroja Monarhije doduše došlo pod općim dojmom teških ratnih prilika, ali da ju je napose inicirala tzv. Svibanjska deklaracija Jugoslavenskog kluba u Carevinskom vijeću (parlamentu austrijske polovice Monarhije) od 30. svibnja 1917., koja je predviđala povezivanje južnoslavenskih zemalja u sklopu Monarhije, ali je također uzela u obzir mogućnost njihova povezivanja izvan njezina sklopa.[12] Pilar je realizaciju južnoslavenske opcije smatrao najvećom opasnošću za održanje Monarhije te je odbacio trijalističku i prihvatio subdualističku opciju njezina preustroja, nadajući se da će ju Mađari prepoznati i prihvatiti kao sredstvo za ostanak Hrvata u hrvatsko–ugarskoj državnoj zajednici. Činjenica da su se zemaljski poglavar Sarkotić i zajednički ministar financija Burián, kao dvije za BiH najodgovornije osobe, zauzeli za onemogućivanje realizacije programa Svibanjske deklaracije na području BiH svjedoči da su obojica dijelili Pilarove bojazni glede mogućnosti realizacije južnoslavenskog programa. Sarkotić je pritom nastojao pridobiti Buriána za prihvaćanje Pilarove subdualističke opcije, radi udaljavanja Hrvata od južnoslavenskog programa i njihova pridobivanja za okvir Monarhije. Podatke o tome nalazimo u korespondenciji između Sarkotića i Buriána iz 1917. Držeći da Svibanjska deklaracija predstavlja tek prvi korak u destrukciji Monarhije te da stoga na svaki način treba onemogućiti njezinu afirmaciju na području BiH Sarkotić i Burián započeli su zajednički djelovati na njezinom onemogućivanju, a napose su obraćali pozornost na dolazak pojedinih članova Jugoslavenskog kluba u Carevinskom vijeću i članova hrvatskog Sabora u Sarajevo, radi pokušaja obnove rada Sabora BiH, raspuštenog od strane vladara u veljači 1915. Svrha reaktiviranja Sabora BiH bila je prihvaćanje Svibanjske deklaracije od strane parlamenata u Zagrebu i Sarajevu, kako bi se oblikovanju južnoslavenske državne cjeline pružio legitimitet još tijekom Prvoga svjetskog rata. Stoga je i akcija za reaktiviranjem Sabora BiH započela nekoliko mjeseci prije donošenja Svibanjske deklaracije.

Monarhije moraju uzeti u obzir interese nevladajućih nacija, na način da unutar dualističkog sustava omoguće ostvarenje njihovih opravdanih političkih i državotvornih težnji. Vidi o tome opširnije: *Zoran Grijak:* O sadržaju promemorije Ive Pilara caru Karlu I. (IV.) iz kolovoza 1917. godine. Godišnjak Pilar 2. (2002) 83–102.

12 O dvjema različitim interpretacijama Svibanjske deklaracije s obzirom na austrougarski državni sklop te o njezinim glavnim nosiocima vidi *Zlatko Matijević:* „Izjava" nadbiskupa Stadlera iz studenog 1917. godine. Časopis za suvremenu povijest 31. (1999) 1. 59. *Isti:* Državno-pravne koncepcije dr. Ive Pilara i vrhbosanskog nadbiskupa dr. Josipa Stadlera. Od Promemorije do izjave klerikalne grupe bosansko-hercegovačkih katolika (kolovoz-prosinac 1917. godine). U: Prinosi za proučavanje života i djela dra. Ive Pilara. I. Ur. *Srećko Lipovčan, Zlatko Matijević.* Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zg., 2001. 118–121.

Prve podatke o tome nalazimo u Sarkotićevom pismu Buriánu od 6. siječnja 1917., kojim ga je upozorio da su hrvatski političari u BiH, na čelu s Nikolom Mandićem te srpski političari, predvođeni Danilom Dimovićem, započeli akciju u cilju reaktiviranja Sabora BiH. Sarkotić je taj pokušaj doveo u izravnu vezu sa širim akcijama usmjerenim prema destrukciji Monarhije. Nadalje, ustvrdio je da je riječ o dubljem pokretu u BiH, pri čemu je aludirao na paktiranje vođa bivše Hrvatske narodne zajednice i Srpske narodne organizacije u svrhu realizacije programa Hrvatsko–srpske koalicije na području BiH. Za samu ideju reaktiviranja Sabora BiH ustvrdio je da nije nastala u BiH, nego je unesena izvana, čime je očevidno aludirao da dolazi iz austrijske polovice Monarhije, odnosno Južnoslavenskog kluba u bečkom Carevinskom vijeću. S obzirom na BiH posebice je smatrao opasnom činjenicu da se za reaktiviranje Sabora zauzeo i nekadašnji lider Hrvatske narodne zajednice Nikola Mandić, koji je, radi obnove Sabora BiH, zatražio audijenciju u Beču, a zatim se uputio u Zagreb, gdje je stupio u kontakt s Bogdanom Medakovićem, vođom Hrvatsko–srpske koalicije i predsjednikom hrvatskog Sabora.[13] Iz Buriánova odgovora Sarkotiću od 9. siječnja 1917. razvidno je da je i on inicijativu Jugoslavenskog kluba za obnovom rada Sabora BiH shvaćao kao manifest južnoslavenskih separatističkih težnji.[14]

U rujnu 1917. u Sarajevu je nekoliko tjedana boravio najutjecajniji promotor Svibanjske deklaracije, predsjednik Jugoslavenskog kluba u bečkom Carevinskom vijeću Anton Korošec, u namjeri da postigne konsenzus bosanskohercegovačkih političara glede njezina programa. U pismu Buriánu od 11. rujna 1917. Sarkotić ga je obvijestio da je Korošec u svim sarajevskim političkim krugovima propagirao svoj južnoslavenski program, navodeći pritom imena hrvatskih, srpskih i muslimanskih političara s kojima se susreo.[15] Burián je odgovorio Sarkotiću 18. rujna 1917. Napomenuo je da s interesom očekuje opširnije izvješće o susretima Antona Korošca u Sarajevu, jer to, s obzirom na njegova politička nastojanja i uopće na aktualnost Jugoslavenskog kluba u Beču, zaslužuje najveću pozornost. Za Jugoslavenski klub je ustvrdio da bi ga trebalo uputiti u granice njegovih kompetencija i zabraniti mu bavljenje politikom izvan granica Austrije. S tim u vezi Burián se obratio i austrijskoj i ugarskoj vladi. Nadalje, obavijestio je Sarkotića da je uspio pokrenuti inicijativu s ciljem utvrđivanja jasnih smjernica austrougarske južnoslavenske politike, kako se Korošču i njegovim istomišljenicima ne bi ostavio prostor za agitaciju. Sarkotić se složio s Buriánom.[16] U odgovoru na njegovo pismo od 25. rujna 1917. nadodao je da bi radi onemogućivanja južnoslavenske agitacije, koju u BiH provode političari iz austrijskog dijela Monarhije, trebalo objaviti

13 Arhiv Bosne i Hercegovine (Sarajevo), Gemeinsames Finanzministerium, Präsidium des Bureau Angelegenheiten Bosniens und der Herzegovina, Privatregistratur (u nastavku: ABH GFM, Präs. B. H., PR), Zu PR, Nr. 21/1917.

14 ABH GFM, Präs. B. H., Zu PR, Nr. 21/1917.

15 ABH GFM, Präs. B. H., Zu PR, Nr. 443/1917.

16 ABH GFM, Präs. B. H., Zu PR, Nr. 423/1917.

priopćenje u vladinom službenom listu uz energično političko posredovanje austrijske i ugarske vlade te naglašavanje suglasnosti cara i kralja Karla. To bi prema Sarkotićevu mišljenju nesumnjivo dovelo do svođenja djelovanja političara u obje polovice Monarhije u realne okvire. U nastavku pisma Sarkotić je Buriána obavijestio o novim detaljima vezanim uz boravak A. Korošca u Sarajevu i njegove susrete s bosanskohercegovačkom svjetovnom i crkvenom elitom. Napose važnom ocijenio je činjenicu da se nadbiskup Stadler počeo odnositi s izvjesnom indignacijom prema Korošcu, napomenuvši pritom ministru Buriánu da mu je Stadler čak izjavio ga je Korošec prevario, jer je nakon razgovora s njim te s pojedinim političarima o kompleksu južnoslavenskog pitanja to pitanje pokušao ponovno učiniti predmetom rasprave na jednoj zajedničkoj konferenciji. U radu te konferencije trebale su sudjelovati sve osobe s kojima je Korošec razgovarao tijekom svoga boravka u Sarajevu, radi pokušaja postizanja konsenzusa o Svibanjskoj deklaraciji, no ona se nije realizirala. Stadler je zbog toga namjeravao sljedećih dana precizirati svoja stajališta, objavljivanjem jednog očitovanja u tisku, kojim će sasvim decidirano odbaciti južnoslavenski plan, koji, prema njegovu mišljenju, nije ništa drugo nego srpska obmana. Riječ je o anticipaciji Stadlerove tzv. protudeklaracijske izjave od 16. studenoga 1917., kojom je osudio program Svibanjske deklaracije i ponovno afirmirao svoje ideje o potrebi ujedinjenja hrvatskih zemalja i BiH uz moguće priključenje slovenskih zemalja u sklopu trijalistički preustrojene Monarhije. Sarkotić je s tim u vezi Buriána obavijestio da je bezuspješno pokušavao Stadleru predočiti neznatne izglede njegovih trijalističkih nastojanja i razjasniti mu da se svi planovi o državnom preustroju mogu ostvariti samo u okviru dualizma.[17]

Iz ovoga Sarkotićevog izvješća, kao i iz njegove sveukupne korespondencije s ministrom Buriánom tijekom 1917. očevidno je da se nalazio u iznimno teškoj situaciji, pred zadaćom usklađivanja hrvatskih državnopravnih koncepcija preustroja Monarhije s interesima vladajućih nacija, austrijskih Nijemaca i Mađara. Djelujući u tom smjeru Sarkotić će podržati stvaranje hrvatske državne cjeline u sklopu Monarhije na subdualističkoj osnovi, za koje se zauzimao Ivo Pilar, a ne Stadlerovu trijalističku opciju, jer je bio osvjedočen da ona ne bi bila prihvaćena ni u jednoj kombinaciji državnopravne rekonstrukcije Monarhije. Ujedno je nastojao ministra Buriána pridobiti za to da kao Mađar i jedan od najutjecajnijih ugarskih političara pokuša ugarskoj vladi predočiti da bi subdualističko rješenje dovelo do slabljenja južnoslavenskih afiniteta kod Hrvata, što bi znatno pridonijelo saniranju prilika u Monarhiji i održanju hrvatsko–ugarske države u njezinu sklopu.

To mu, međutim, nije uspjelo, jer je od Buriána dobio samo odgovor da Pilarov program ocjenjuje dobrim, ali previše kompliciranim. Burián je time, ustvari, nakon načelno povoljnog mišljenja o Pilarovom planu, s obzirom na činjenicu da je taj plan uvažavao dualistički sklop, Sarkotiću dao do znanja da

17 ABH GFM, Präs. B. H., Zu PR, Nr. 445/1917.

Mađari ne žele praviti nikakve ustupke Hrvatima, jer bi se postavljanjem odnosa između Hrvatske i Ugarske na razinu ravnopravnih državnopravnih čimbenika iz temelja modificirao dualistički sustav.

U zaključku bih naglasio da korespondencija Stjepana Sarkotića i Istvána Buriána iz 1917., vezana uz Svibanjsku deklaraciju Jugoslavenskog kluba u bečkom Carevinskom vijeću, nije samo važan izvor za upoznavanje stajališta dvaju eminentnih sudionika u raspravama o Svibanjskoj deklaraciji, nego i za proširivanje spoznaja o hrvatsko–mađarskim pogledima na mogućnost državnopravne rekonstrukcije Austro–Ugarske Monarhije u trenutku kada su njezine konture praktički već nestajale sa zemljovida Europe.

FERENC POLLMANN

Hrvatske pukovnije u Prvom svjetskom ratu

Diferencirana pažnja koju je generirala stota obljetnica izbijanja Prvog svjetskog rata, između ostalog, pruža priliku ratnoj historiografiji nekoć zaraćenih nacija da preispita postignuća vlastitih vojnih predaka u Velikom ratu, da stekne pregled nad stanjem vlastitih nacionalnih narativa o svjetskim ratovima te ih eventualno modernizira ili iznova formulira. Znanstveni krugovi srednjoeuropskih država nastalih raspadom Austro–Ugarske na ovome području suočavaju se s karakterističnim poteškoćama. Te poteškoće proizlaze iz činjenice da nacije u ono vrijeme – djelomice ili u potpunosti lišene nezavisne državnosti – nisu imale vlastite vojne snage te su se tako njihovi vojnici borili u različitim formacijama vojne sile višenacionalne Monarhije. Ta okolnost od početka otežava svrstavanje razdoblja od 1914. do 1918. u vlastitu „nacionalnu" ratnu povijest, odnosno rješavanje pitanja u kojoj se mjeri Veliki rat može smatrati dijelom vlastite ratne povijesti. Istodobno je barem jednako toliko problematično pitanje mogu li se unutar „carskih" narativa pronaći „nacionalna" kretanja? Je li moguće unutar austrougarskog sudjelovanja u svjetskom ratu prikazati „mađarski svjetski rat"? Ili češki, slovački, ili eventualno hrvatski? Ovdje se očito postavlja pitanje: imaju li ovi „nacionalni" narativi o svjetskim ratovima smisla, odnosno je li njihovo postojanje opravdano? Negativan odgovor čini se gotovo očitim, jer svi će se odmah prisjetiti poznate usporedbe C. A. Macartneya o omletu i jajima koja se iz njega ne mogu izdvojiti.[1] Složena struktura austrougarske vojne organizacije vodila je računa o tome da po mogućnosti ne bude etnički homogenih formacija unutar dualističke vojske, zbog čega je bilo besmisleno govoriti o „mađarskim" ili „hrvatskim" vojnim operacijama, „češkim" ili „austrijskim" pobjedama, odnosno porazima. Ergo: izdvajanje „nacionalnih" elemenata je nemoguće.

Međutim, odreknemo li se već unaprijed uzimanja u obzir rezultata koje su vojnici Monarhije postigli u svjetskom ratu, nastaje specifična situacija u kojoj vojno-povijesni narativ Carstva ostavlja u potpunoj tami ne samo ulogu vojnika koji pripadaju manje brojnoj etničkoj skupini, već i ulogu Mađara koji egzistiraju unutar privilegiranih državnih okvira. Kako bi se to izbjeglo, između dva svjetska rata objavljena je – i, nažalost, ostala nedovršena – serija o

1 *Carlile A. Macartney:* Problems of the Danube Basin. Cambridge University Press, Cambridge, 1942. 92.

ratnoj povijesti mađarskog svjetskog rata, koja je trebala biti službena i čiji je izdavač u podnaslovu napisao „s posebnim naglaskom na Ugarsku i ulogu mađarskih jedinica", time iskazujući želju da se prikažu događaji između 1914. i 1918. godine.[2] Premda službena austrijska serija izdanja (Österreich–Ungarns letzter Krieg)[3] objavljena u isto vrijeme — tridesetih godina 20. stoljeća — svoju namjeru nije deklarirala *expressis verbis*, ipak se događajima svjetskog rata prije svega bavila s austrijskog stajališta. Na sličan način, nedavno objavljena slovačka vojna povijest (Slovakia – Military chronicle),[4] u referentnom poglavlju prikazuje razdoblje Prvog svjetskog rata s posebnim naglaskom na djelovanje slovačkih formacija u vojsci Monarhije. To znači da isticanje karakterističnih nacionalnih aspekata — u suprotnosti s posebnim nacionalnim narativom — uopće ne predstavlja nemoguću misiju.

U pogledu bilance Prvog svjetskog rata s hrvatskog gledišta, prvi korak je bez sumnje uzimanje u obzir formacija u kojima su se borili hrvatski vojnici. Zapravo bi bilo ispravnije govoriti o „hrvatsko–slavonskim" pukovnijama umjesto o „hrvatskim" pukovnijama koje se spominju u naslovu rada. U nekadašnjem stručnom žargonu austrougarske vojske pred ime pojedinih formacija dodavala bi se posebna oznaka – u skladu s važećim regionalnim sustavom vojne popune – koja je upućivala na geografski, a ne na etnički sadržaj. Unatoč tome, popunidbene pukovnije iz Ugarske dobile su oznaku „mađarski" — a ne „ugarski" — čak i kada se ljudstvo pretežito sastojalo od, primjerice, Rumunja (kao karansebeška 43. pješačka divizija), a ne Mađara. Istodobno su formacije koje su se popunjavale iz austrijske polovice Monarhije dobivale imena regija u kojima se vršila regrutacija. Osim toga, ta je praksa ukinuta upravo 1914. godine: godinu dana ranije, u sklopu šematizma, geografska oznaka ispred imena pukovnije stavljena je u zagradu, a uoči izbijanja svjetskog rata u potpunosti je izišla iz upotrebe.

Koliko je u ovim „hrvatsko–slavonskim" pukovnijama bilo vojnika hrvatske nacionalnosti, to se na temelju vojnih izvora gotovo i ne može utvrditi. Naime, vojska je, kako je to formulirao István Deák, bila „ravnodušna" prema nacionalnoj pripadnosti vojnika.[5] Statistički podatci o nacionalnosti u praksi su se odnosili na materinski jezik, pa su se u tim statistikama vojnici srpskog i oni hrvatskog materinskog jezika svrstavali u istu kategoriju.[6] Uz to je sigur-

2 A világháború 1914–1918. Különös tekintettel Magyarországra és a magyar csapatok szereplésére. Szerk. és kiad. a M. Kir. Hadilevéltár. I–X. svezak, Bp., 1928–1942.

3 Österreich-Ungarns letzter Krieg. Herausgegeben vom Österreichischen Bundesministerium für Heereswesen und vom Kriegsarchiv. Bde I–VII. Verlag der Militärwissenschaftlichen Mitteilungen, Wien, 1930–1938.

4 Slovakia – Military Chronicle. Ed. *Vladimir Segeš et al.* Perfekt, Bratislava, 2009.

5 *István Deák:* Volt egyszer egy tisztikar. A Habsburg-monarchia katonatisztjeinek társadalmi és politikai története. Gondolat, Bp., 1993. 224.

6 *Maximilian Ehnl:* Die österreichisch-Ungarische Landmacht nach Aufbau, Gliederung, Friedensgarnison, Einteilung und nationaler Zusammensetzung im Sommer 1914. Ergänzungsheft 9 zum Werke „Österreich-Ungarns letzter Krieg". Verlag der Militärwissenschaftlichen Mitteilungen, Wien, 1934.

no da je pretežita većina vojnika hrvatsko–slavonskih popunidbenih pukovnija pripadala hrvatskoj etničkoj skupini, budući da je najveći dio građana carstva kojima je hrvatski bio materinski jezik bio nastanjen u Slavoniji. S druge strane, prema posljednjem popisu stanovništva prije Prvog svjetskog rata (iz 1910. godine) značajna etnička skupina Hrvata živjela je u Bosni i Hercegovini te u Dalmaciji. U pogledu etničke pripadnosti, 22. zajedničku („dalmatinsku") pješačku pukovniju ili 23. i 37. Landwehr pješačku pukovniju, odnosno dalmatinsko pješaštvo i konjaništvo slobodno možemo smatrati hrvatskim snagama, budući da su vojnici u velikoj većini bili Hrvati. Istodobno, od bosansko–hercegovačkih pješačkih pukovnija ni u 4. pukovniji iz mostarskog kotara, koji je graničio s Dalmacijom, Hrvati nisu bili u većini, premda ih je na ovome području bilo u najvećem broju.

Ako dakle tražimo odgovor na pitanje u kojim su odredima služili vojnici hrvatske nacionalnosti za vrijeme Prvog svjetskog rata, prije svega moramo uzeti u obzir pukovnije koje su u cilju popune svojih jedinica regrutaciju vršile u županijama Kraljevine Hrvatske i Slavonije. Ovi korpusi dijelom su spadali pod carsku i kraljevsku – to jest zajedničku – vojsku, odnosno mornaricu, a dijelom pod kraljevsko ugarsko domobranstvo. Želimo li ih razvrstati prema vrsti oružja, vrijedi započeti s pješaštvom, koje je činilo većinu vojnih snaga. Područje Kraljevine Hrvatske i Slavonije se s gledišta popunjavanja zajedničke vojske preklapalo s područjem XIII. zagrebačkog korpusa. Korpusu je pripadalo šest sljedećih zajedničkih pješačkih pukovnija: 16., 53., 70., 78., 79. i 96. Tu je svoje redove popunjavala i 31. lovačka bojna, no ona je dodijeljena III. (gradačkom) korpusu. Što se tiče domobranskog pješaštva, iz hrvatsko–slavonskog domobranskog okružja (koje je tijekom vremena katkad bilo označeno brojem VI., a katkad brojem VII.), regrutirane su četiri domobranske pješačke pukovnije: 25., 26., 27. i 28. Ta su četiri korpusa u slučaju rata sačinjavala 42. domobransku pješačku diviziju, koju se kao takvu smatralo čisto hrvatskom divizijom.[7] No hrvatske pukovnije u zajedničkoj vojsci — barem prema mirnodopskom bojnom redu — bile su prilično raštrkane: 24 bojni 6 pukovnija spadalo je pod 7 različitih divizija. Najviše (devet) ih je spadalo pod 36. zagrebačku pješačku diviziju: cijela 79. pješačka pukovnija, tri bojne 53. pukovnije, nadalje po jedna bojna iz 16., odnosno iz 96. pukovnije. Pod osječku 7. diviziju, osim cijele 78. pješačke pukovnije, svrstana je jedna bojna iz 70., to jest ukupno pet hrvatskih bojni. Tu se, međutim, može reći da je na razini korpusa većina hrvatskih formacija prema mirnodopskom bojnom redu spadala pod XIII. zagrebački korpus: od 12 domobranskih i 24 zajedničkih pješačkih bojni sveukupno njih 26. Taj se ustroj, dakako, veoma često mijenjao tijekom Prvog svjetskog rata.

7 Hrvatski jezik korišten u hrvatskim domobranskim pukovnijama, kao važna nacionalna stečevina, u početnom razdoblju Prvog svjetskog rata postao je izvorom specifičnih problema. Naime, neprijateljske srpske trupe – u ukradenim uniformama – lako su mogle prevariti stražare, tvrdeći da su *Hrvati.* Na planini Cer su pomoću ovog trika 16. kolovoza 1914. uspjeli napasti noćni tabor 28. češke pješačke pukovnije. Vidi na tu temu *John R. Schindler:* Disaster on the Drina. The Austro–Hungarian Army in Serbia, 1914. War in History 9. (2002) 2. br. 159–195.

Od konjičkih formacija 5. i 12. ulanska pukovnija popunjavale su se s područja Kraljevine Hrvatske i Slavonije, kao i 37.–39. poljsko-topnička pukovnija, 13. haubička pukovnija, 13. topnička pukovnija i 13. brdsko-topnička pukovnija. S istog su se područja popunjavale i 13. pionirska bojna te 13. željeznička bojna.

Osim kopnene vojske, ne smijemo zaboraviti ni ratnu mornaricu, budući da je u značajnoj mjeri – gotovo do trećine – bila popunjena Hrvatima.

Kakvo su postignuće ostvarili hrvatski vojnici u svjetskom ratu? Metodologija ovakvih vrednovanja je poprilično nerazrađena u vojnoj historiografiji. Vojnička podvrsta nacionalne karakterologije naravno raspolaže globalnim pojmovnikom u svrhu opće karakterizacije vojnika pojedinih naroda, odnosno nacija. Vrednovanje ratnika pojedinih nacija prema postojanju ili izostanku tzv. *vojničkih vrlina*, načinu borbe te ponašanju u borbi odavno je već poznata. Pozitivna slika o Hrvatima se tijekom vremena nije mijenjala, čak ni kada su se regularne vojne snage pretvorile u opće te su Hrvati prema vladajućim stručnim mišljenjima postali puno blaži, no i tada su zadržali svoju veliku borbenu vrijednost.[8] No u zbilji su to tek klišeji koji, posebice na razini samorefleksije, ne vrijede mnogo. U praksi je svaka nacija uvjerena da su njezini vojnici – ili barem njihovi pretci – posjedovali, odnosno posjeduju najvrsnije vojničke vrline.[9]

Umjesto *klišeja vojne nacionalne karakterologije* možemo, naravno, koristiti procjene istaknutih ličnosti, po mogućnosti vojnih stručnjaka, vojnih zapovjednika ili političara. O postignućima hrvatskih vojnika u Prvom svjetskom ratu možemo, primjerice, citirati mišljenje generala pješaštva Moritza Auffenberga. On je smatrao da su unutar Monarhije hrvatske pukovnije najprikladnije za borbu, da su to i po vanjštini najvrliji vojnici koji su iz svojih domova donijeli nekadašnju vojnu tradiciju krajine.[10] Da su se hrvatski vojnici dokazali, ističe i službena austrijska povijest Prvog svjetskog rata: Nema sumnje da su Hrvati sve do kraja rata caru i kralju slali samo nenadmašne vojnike, odgojene još na graničarskoj tradiciji.[11]

S druge strane, u vojnoj se historiografiji osjeća nastojanje da se vojnička učinkovitost na neki način učini mjerljivom. Pokazatelj koji se najčešće primjenjuje u svrhu kvantifikacije jest stopa smrtnosti vojnika u dotičnom ratu, u odnosu na cjelokupnu dotičnu etničku skupinu. Taj se postupak temelji na

8 *Christopher Duffy:* The Military Experience in the Age of Reason. Routledge & Kegan Paul, London–New York, 1987. 200.

9 Kada sam u jednom od svojih predavanja citirao uvodne riječi s otvorenja jedne vojnopovijesne australske izložbe o tome kakve vojničke vrline odlikuju stanovnike petog kontinenta, svugdje sam „Australce" zamijenio s „Mađarima", no moja domaća publika uopće nije primijetila tu promjenu: vjerojatno zbog toga što ove dvije nacije krase identične vojničke vrline. Mislim da publika ne bi uočila trik čak ni da sam u Slovačkoj riječ „Australci" zamijenio sa „Slovaci", ili u Hrvatskoj s „Hrvati".

10 *Moritz Auffenberg von Komarów:* Aus Österreichs Höhe und Niedergang. Eine Lebensschilderung. Drei Masken Verlag, München, 1921. 72.

11 Österreich-Ungarns letzter Krieg nav. dj. 43.

pretpostavci da je visoka stopa smrtnosti srazmjerna postignuću vojnika. Što je veći danak u krvi neke zajednice, to su njezini vojnici dostojniji priznanja.[12] Što se tiče podataka o gubitcima Monarhije, nakon Prvog svjetskog rata najpoznatiji su nam izračuni austrijskih vojnih statističara. Izračuni Wilhelma Winklera[13] i Gastona Bodarta[14] – koji se praktički temelje na istim podatcima – otkrili su i stope smrtnosti različitih etničkih skupina u Monarhiji. Iz toga se ispostavilo da su u pravilu one nacije izgubile mnogo vojnika u borbama koje je i javno mijenje smatralo dobrim vojnicima. No takva se veza nije mogla dokazati u slučaju Hrvata. Naime, dok je u austrijskoj polovici Monarhije stopa smrtnosti iznosila 23,3‰, a u Ugarskoj 25‰, u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji taj je indeks iznosio „samo" 20,2‰. Pisac austrijske povijesti Prvog svjetskog rata ovo odstupanje objašnjava time da statistika ne stavlja broj mrtvih u korelaciju s brojem mobiliziranih, već s brojem stanovnika. No još nije objasnio razlog primjene druge metode izračuna.[15] Zapravo ni u Winklerovim, niti u Bodartovim radovima nema traga primjeni različitih metoda izračuna. Međutim, činjenica jest da je omjer mladih ljudi koji su se prigodom novačenja pokazali prikladnima za vojnu službu varirao ovisno o popunidbenom kotaru, što već samo po sebi može iskriviti valjanost pretpostavljene korelacije između relativnih podataka o smrtnosti i vojničke izvrsnosti.

No za postignuće hrvatskih vojnika moglo bi biti znakovito u kojem su se omjeru njihovi zastupnici primali u austrougarski generalski zbor. Na temelju nedavno objavljenog stručnog biografskog leksikona[16] Tibora Balle može se utvrditi da je tijekom Prvog svjetskog rata u vojnim snagama Monarhije od 178 generala iz tri najviša vojna čina 9 osoba „savršeno" vladalo hrvatskim jezikom: jedan feldmaršal (Boroević), jedan general pukovnik (Sarkotić), šest generala pješaštva i jedan general topništva. Premda je u nekim slučajevima problematično utvrditi nacionalnu pripadnost članova austrougarskog časničkog zbora,[17] u ovom slučaju navedene pouzdano možemo smatrati Hrvatima. S obzirom na to da je 1910. godine 2,4% profesionalnih časnika Monarhije (od poručnika do pukovnika) bilo srpske ili hrvatske nacionalnosti, taj je udio znatno nadmašen udjelom Hrvata u generalskom zboru, koji je iznosio 5%.[18] Ovu činjenicu možemo ocijeniti i kao priznanje hrvatskih vojničkih vrlina.

---

12 *Rudolf Kiszling:* Österreich-Ungarns Anteil am Ersten Weltkrieg. Stiasny Verlag, Graz, 1958. 95.

13 *Wilhelm Winkler:* Die Totenverluste der öst.-ung. Monarchie nach Nationalitäten. L. W. Seidel, Wien, 1919.

14 HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltár. Tanulmánygyűjtemény. 423.; *Gaston Bodart:* Die Erforschung der Menschenverluste Österreich-Ungarns im Weltkriege 1914–1918. Manuskript.

15 Österreich-Ungarns letzter Krieg nav. dj. Band I. 45.

16 *Tibor Balla:* A Nagy Háború osztrák–magyar tábornokai 1. Tábornagyok, vezérezredesek, gyalogsági és lovassági tábornokok, táborszernagyok. Argumentum, Bp., 2010. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára.)

17 *Tibor Balla:* Az első világháborús osztrák–magyar tábornokok életrajzának kutatása. Századok 139. (2005) 1. br. 83–100.

18 *Deák, I.:* nav. dj. 230.

2. A BÁNI MÉLTÓSÁG

DAMIR KARBIĆ

Horvát főurak, nemesek és a Magyar Korona a kései Árpád-korban és az Anjou királyok idején

A késő Árpád- és a korai Anjou-kor Horvátország történetének rendkívül fontos időszaka volt, hiszen ezekben az években újradefiniálódott a középkori Horvát Királyság és a magyar királyi hatalom viszonya.[1] A korszaknak a horvátországi és általában a magyarországi nemesség formálódása szempontjából is kiemelt jelentősége van, ekkor fektették le rendi formálódásuk alapjait, aminek végső kifejeződése az Aranybulla I. (Nagy) Lajos által 1351-ben történő megerősítése, valamint a Magyar Korona alá tartozó területek nemesi egyenlőségének proklamálása lesz.[2] Jelen írásomban ezt a két kérdést tárgyalom, mégpedig a horvátországi fejlődés szempontjából.

Horvátország és Magyarország a 12. század elejétől az Árpád-ház királyságában egyesült, Horvátország fejlődése azonban némileg eltérő volt, integráltságának és különállásának mértéke a különböző időszakokban jelentős eltérést mutatott. Ehhez hasonlóan a királyi hatalom befolyása is korszakról korszakra változott.[3] Kálmán horvát királlyá koronázása és a különálló államiság megszűnése horvát szempontból önmagában semmiképpen sem lett

1 Erről részletesebben lásd *Damir Karbić:* Defining the position of Croatia during the restoration of royal power (1345–1361). An outline. In: The Man of Many Devices, Who Wandered Full Many Ways. Festschrift in Honor of János M. Bak. Eds. *Balázs Nagy, Marcel Sebők.* CEU Press, 1999. 520–526. A korszak általános horvátországi állapotairól lásd *Nada Klaić:* Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku. Školska knjiga, Zg., 1973., különösen 503–531. és 593–625.; *Tomislav Raukar:* Hrvatsko srednjovjekovlje. Školska knjiga, Zg., 1997., különösen 73–83. A politikai események részletes leírását lásd *Vjekoslav Klaić:* Povijest Hrvata. II. kötet. Matica hrvatska, Zg., 1982., különösen 142–183.; *Dane Gruber:* Borba Ludovika I. s Mlečanima za Dalmaciju. Rad JAZU 152. Dionička tiskara, Zg., 1903. 32–161.; *Dane Gruber:* Dalmacija za Ludovika I. (1358–1382). Rad JAZU 166. Dionička tiskara, Zg., 1906. 164–215.

2 Erről részletesebben lásd *Erik Fügedi:* The Elephanty. Hungarian Nobleman and his Kindred. CEU Press, Bp., 1998. (a magyar eredeti: Az Elefánthyak. A középkori nemes és klánja. 2. kiadás. Osiris Kiadó, Bp., 1999); *Engel Pál:* The Realm of St. Stephen: A History of Medieval Hungary, 895–1526. I. B. Tauris Publishers, London–New York, 2001. 174–179.; *Martyn Rady:* Nobility, Land and Service in Medieval Hungary. Palgrave, London, 2000. A horvátországi fejlődéshez lásd munkáimat: Hrvatski plemići rod i običajno pravo. Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za porijesne idruštrene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti 16. (1998) 73–117. és Plemstvo – definicija, vrste, uloga. Povijesni prilozi 25. (2006) 31. 11–21.

3 Erről részletesebben lásd *Klaić, N.:* i. m. 11–27., 361–369.; *Mladen Ančić:* Putanja klatna. Ugarsko–hrvatsko kraljevstvo i Bosna u XIV. stoljeću. Zavod za povijesne znanosti HAZU–Ziral, Zadar–Mostar, 1997. 241–253.

volna különösebben tragikus, azonban a tény, hogy a horvát királyi cím egy már kialakult, nagyobb ország királyának kezébe került, az állami központ pedig a távoli Pannóniába költözött, a perifériára szorulással járt. Ezt erősítette az is, hogy az Árpád-házi királyok külpolitikája nem volt mediterrán irányultságú, s ennek megfelelően abban Horvátország Dalmáciával nem tölthetett be jelentősebb szerepet. A negatív következmények hamar megmutatkoztak, ezt jelezték a több horvát és dalmát város elfoglalását célul kitűző velenceiek sikerei (Zára, Tengerfehérvár, a Kvarner-öbölben Veglia, Ossero és Arbe), amire valójában nem sikerült megfelelő választ találni.[4] A helyzet némileg a 12. század végén változott, amikor III. Béla, talán részben a bizánci (azaz mediterrán) hatásoknak és neveltetésének köszönhetően, nagyobb érdeklődést kezdett mutatni az adriai politika iránt,[5] s ezt utódai a 13. században is igyekeztek megtartani. A királyi hatalom horvátországi befolyása a továbbiakban növekedett, főleg IV. Béla tatárjárás miatti hosszabb ott-tartózkodását követően.[6]

Érdemes kiemelnünk, hogy Kálmán horvátországi hatalomátvétele után a királyi hatalom a Drávától az Adriáig terjedő teljes területen annak egyedüli képviselője, a bán által érvényesült (a későbbi korszakokkal ellentétben ekkor még a hatalma alá tartozó területek pontos földrajzi meghatározása nélkül). Nem ismert a korszak bánjainak pontos névsora, így azt sem tudjuk, hogy milyen hosszan töltötték be tisztségüket.[7] A források sajnálatos módon semmit nem mondanak arról sem, hogy a bánnak voltak-e helyettesei, akik távollétében képviselték (mint a későbbiekben a vicebán vagy a Gvozdtól délre eső területek különleges bánja), valószínű azonban, hogy funkcióját a kora középkori uralkodókhoz hasonlóan utazva gyakorolta, a feltételezések szerint a vármegyékben és a városokban kizárólag a hatalom helyi gyakorlóira támaszkodva.

---

4 Erről részletesebben lásd *Klaić, N.:* i. m. 26–89.; *Raukar, T.:* i. m. 64–66. A korszak politikai eseményeinek, különösen a velencei–magyar háborúk részletes tárgyalását lásd *Ferdo Šišić:* Poviest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića (1102–1205), HAZU, Zg., 1944., 28–39., valamint *Ferdo Šišić:* Zadar i Venecija od godine 1159. do 1247. Rad JAZU 142. Dionička tiskara, Zg., 1900. 218–274.

5 A 12. századi bizánci–magyar politikai kapcsolatokról és azok III. Bélára gyakorolt hatásáról lásd *Makk Ferenc:* The Árpáds and the Comneni: Political Relations Between Hungary and Byzantium in the 12th Century. Akadémiai Kiadó, Bp., 1989. A korszak Horvátország szempontjából való fontosságáról lásd *Ivo Goldstein:* Byzantine Rule in Dalmatia in the 12th Century. In: Byzanz und Ostmitteleuropa. Hrsg. *Günther Prinzing, Maciej Salamon.* Harrassowitz Verlag, 1999. (Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik 3.) 97–125.

6 IV. Béla tatárjárást követő ország-újjáépítéséről bővebben lásd *Szűcs Jenő:* Az utolsó Árpádok. História–MTA Történettudományi Intézete, Bp., 1993. 3–102.; *Engel P.:* i. m. 101–105.; *Fügedi Erik:* Castle and Society in Medieval Hungary (1000–1437). Akadémiai Kiadó, Bp., 1986. (Studia historica Academiae scientiarum Hungaricae 187.) A horvát területekről Béla idején bővebben lásd *Klaić, N.:* i. m. 316–329.

7 A bánok Árpád-kori archontológiájáról lásd *Zsoldos Attila:* Magyarország világi archontológiája 1000–1301., História–MTA Történettudományi Intézete, Bp., 2011. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 11.) 41–49.

A 12. század végén, III. Béla uralkodása idején változásokra került sor, melyek komoly hatással voltak Horvátország további fejlődésére, létrejött a dalmát–horvát hercegi cím, amit András, a király kisebbik fia, a későbbi II. András király viselt.[8] András herceg uralmának központja délen volt, az addigi bánokhoz hasonlóan azonban hatalma az Adriától a Dráváig terjedt.[9] A címet rövidebb ideig kisebbik fia, Kálmán is viselte, majd a 13. század harmincas éveiben azt az egész Szlavónia hercege címre cserélte.[10] Ebben a korszakban kezdődött meg a Horvát Királyság és Dalmácia különálló báni funkciójának kialakulásához vezető folyamat. Eleinte kétféle módon zajlott az átalakulás, egyfelől a vicebán kinevezésével,[11] másfelől a különálló tengermelléki báni cím megjelenésével, melynek viselői a kezdetekben alapvetően az egész Szlavónia bánjának voltak alárendelve.[12]

---

8 András a Dalmácia és Horvátország hercege címet 1198 februárja óta viselte. (Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. I–XVIII. Prir. Tadija Smičiklas. JAZU, Zg., 1904–1990. [= CD] II, 290.), majd márciustól a sikeres hadjáratot követően a Hum hercege címet is felvette. (CD II, 293–294.). Ezt a címet egészen 1202-ig viselte.

9 Lásd például az 1198. máj. 6-i oklevelet (CD II, 296.), melyből kiderül, hogy hatalmának központja Zárában volt, lásd továbbá az 1198. máj. 11-i (CD II, 297.) és 1200. okt. 15-i okleveleket (CD II, 353–354.), melyek szerint hatalma Zágrábra is kiterjedt, valamint az 1198-as, a spalatói tevékenységéről szóló dokumentumot (CD II, 308–310.) és az 1200-as oklevelet (CD II, 357.), mely sebenicói hatalmáról szól. Különösen fontos annak említése, hogy 1200-ban, Trauban laudákat énekeltek neki (CD II, 361.). Az említett oklevelek kritikai paleográfiai-diplomáciai elemzéséhez lásd Az Árpád-házi hercegek, hercegnők és a királynék okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta ducum, ducissarum stirpis Arpadianae necnon reginarum Hungariae critico-diplomatica. Szerk. *Zsoldos Attila.* Magyar Országos Levéltár–MTA Történettudományi Intézete, Bp., 2008. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai, 2. kötet. Forráskiadványok 45.)

10 Kálmán a Dalmácia és Horvátország hercege címet 1226 augusztusától (CD III, 258–259.) 1229-ig (CD III, 326.) viselte. Az egész Szlavónia hercege címet 1231-től használta (CD III, 346–347., 350–351.). Az egész Szlavónia hercege címet első alkalommal, 1222-ben Béla herceg, a későbbi IV. Béla használta (CD III, 219–221.).

11 Az első vicebán, aki Horvátországban a bán nevében biztosan uralmat gyakorolt, Alberik, Gyula bán vicebánja volt, erről az 1231. aug. 24-i feljegyzés szól (*Dei gratia Dalmatie atque Chroatie vicebanus;* Kaptolski arhiv u Splitu, Ostavština Ivana Lučića Luciusa, fasc. 539, fol. 55–55'/Arhiv HAZU, Ostavština Ivana Lučića Luciusa, 11. kötet. 40–42. [= Lucius]). A vicebáni címről egy évvel korábbi feljegyzés is létezik, ám úgy tűnik, hogy a cím viselője, Nemil a középkori Szlavónia területén tevékenykedett, mivel ezzel egyidejűleg ő volt Zágráb ispánja is (CD III, 335.)

12 A Dalmácia és Horvátország irányításával megbízott első bán Dénes bácsi ispán volt, akit 1183-ban III. Béla küldött azzal a feladattal, hogy a rövid bizánci uralmat követően újra érvényesítse a királyi hatalmat. Dénes különböző címeket viselt. Egy királyi oklevél dignitárius listáján a *maritimas partes* […] *gubernante* szintagmával hivatkoznak rá (*Szentpétery Imre:* Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica, MTA, Bp., 1923. reg. 136., 45.). Poroszlója, Dedomir Sramljenov horvát főúr Zárában Dalmácia és Horvátország bánjának nevezte (CD II, 184–185.), egy hasonló esetben egy másik poroszlója, Miroslav brebiri ispán tengermelléki bánként hivatkozik rá (CD II, 189.). Dénes helyzete speciális volt, mivel a királyi hatalom újbóli érvényesítéséről volt szó a központi horvát területeken, s minden jel szerint a külön bánok kinevezése nem folytatódott. 1210-ben tengermelléki bánként említenek bizonyos Mátét (Lucius 539, fol. 39/11, 28–29.), aki

A közvetlen királyi hatalom távolsága és képviselőinek relatív gyengesége azt eredményezte, hogy a Horvát Királyság és Dalmácia területén megerősödtek a főúri nemzetségek, öntudatuk és önállóságérzetük sokkal látványosabban nőtt, mint a Gvozdtól északra fekvő területeken. Ezen főúri családok sorsának alakulását a 12. század elejétől lehet követni, tagjainak azonosítása azonban nehézségekbe ütközik. Ennek oka elsősorban az, hogy a 12. században megváltozott a nemzetségek struktúrája, bilaterális helyett unilineáris agnatikus lett, ami a későbbi korszakokban is jellemző maradt, s melyet könnyebb követni a forrásokban.[13] Az első főúri család, mely jelentős politikai befolyásra tett szert, a szidragai ispánoké volt, annak tagjai a 13. század elejéig Horvátországban és a dalmát városokban is viselték a legfontosabb tisztségek többségét. Legnevesebb képviselőjük Domald cetinai gróf volt.[14] Miután a család hatalmát a királlyal és a brebiri grófokkal folytatott küzdelem során letörték, a következő főúri család (mely a 14. század elejétől a Subics családnevet viseli) teljes mértékben átvette szerepüket.[15] A Subicsok legfontosabb képviselőinek a 13. század során a dalmát városok többségében és a belső területeken is sok helyütt sikerült átvenniük az ispáni címet. A tatárjárás idején meglehetősen jó kapcsolatot alakítottak ki a királlyal és az udvarral, aminek eredményeképpen a nemzetség vezető személyisége, Stjepko révén házassági kapcsolat is fűzte őket az uralkodói családhoz. Ennek részleteiről a rendelkezésre álló források alapján sajnos semmit sem tudunk, a megléte azonban bizonyított, s jelentősen hozzájárulhatott ahhoz, hogy az utolsó Árpád-házi királyok uralkodása alatt, a királyi hatalom gyengülésével a Subics nemzetség vezető családja Horvátország legnagyobb főúri családjai közé emelkedett.[16]

---

valószínűleg Merániai Berthold bán helyettese volt Horvátországban, illetve két alkalommal, Pousa (1216.; Lucius, fasc. 538, 102/14, 71.) és Oćuz (1221.; CD III, doc. 176., 202–203.) bánok esetében használják a Horvátország és Dalmácia bánja címet. 1225-től, a fiatal Béla király (CD III, 247–248., 248–249.) és testvére, Kálmán herceg 1226-os (CD III, 258–259.) okleveleiben van először nyoma annak, hogy Szlavónia és Horvátország élén két különálló bán áll, majd ezt követően egészen a tatárjárásig nem találunk erre vonatkozó nyomot. A jelek szerint a tatár pusztítást követően ez a fajta hatalommegosztás általánossá vált, s Horvátországot a tengermelléki bán irányította, aki alárendeltje volt egész Szlavónia bánjának, ami egészen a 13. század hetvenes éveinek közepéig így is maradt.

13 Erről bővebben lásd *Damir Karbić:* Split i Bribirski knezovi u doba Tome Arhiđakona. In: Toma Arhiđakon i njegovo doba. Ur. *Mirjana Matijević–Sokol, Olga Perić.* Književni krug, Split, 2004. 235–242.; *Damir Karbić:* Šubići Bribirski do gubitka nasljedne banske časti (1322). Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU 22. (2004) 6–7.; a némileg rövidített magyar fordítás: *Damir Karbić:* A brebiri Subicsok az örökös báni cím elvesztéséig (1322). Ford. Mann Jolán. In: A Zrínyiek a magyar és a horvát históriában. Szerk. *Bene Sándor, Hausner Gábor.* Zrínyi Kiadó, Bp., 2007. 18–20.

14 Erről bővebben lásd *Šime Milinović:* Cetinski knez Domaldo. kiadó nélkül, Zadar, 1886; *Držislav Švob:* Komes Domald. Naučna misao (1955) 3–4. 5–37.

15 A Subicsokról szóló, itt közölt szöveg alapvetően a témában régebben megjelent írásaim összefoglalását jelenti, azok tartalmazzák a megfelelő részletes tudományos hivatkozásokat. Lásd *Karbić, D.:* Šubići Bribirski i. m. 1–26.; *Karbić, D.:* A brebiri Subicsok i. m. 15–38.

16 *Karbić, D.:* Šubići Bribirski i. m. 6–10.; *Karbić, D.:* A brebiri Subicsok i. m. 18–22.

Stjepko fiának, I. Pálnak és fivéreinek sikerült uralmuk alá vonni a Horvát Királyság és Dalmácia szinte teljes területét, megállították Velence terjeszkedését, s megváltoztatták a báni hatalom karakterét, mely az egész Szlavónia bánja alá rendelt tengermelléki bánból önálló politikai szubjektum lett, a horvátok bánja megnevezéssel. Ezzel egy időben sikerült hatalmuk alá vonni Horvátország többi főúri családját, bizonyos mértékű ellenállást egyedül a királyság északnyugati sarkát uraló vegliai grófok mutattak, így a korszak Szlavóniájával és Magyarországával ellentétben nem volt jellemző az oligarchák közötti harc.[17] A 13. század kilencvenes éveiben Pál bán és fivéreinek legfőbb célja a nápolyi Anjou-udvarral való kapcsolatfelvétel és az addig megszerzett pozícióik Anjouk általi biztosítása volt. Közvetlenül nem vettek részt a magyarországi trónharcokban, mégis fontos szerepet játszottak az Anjouk hatalomra jutásában. Miután Mária nápolyi királynő (V. István magyar–horvát király lánya és II. Károly nápolyi király felesége) 1292 januárjában Magyarországot fiára, Martell Károlyra ruházta, a kapcsolatok intenzívebbé váltak. Az Anjouk arra törekedtek, hogy támogatókra tegyenek szert Magyarországon és Horvátországban, s ebben igen fontos szerep jutott Pál bánnak és fivéreinek, akik ekkoriban szinte a teljes partszakaszt uralták, annak kikötőivel, Spalatóval, Trauval, Sebenicóval és Almisszával egyetemben. 1292 augusztusában II. Károly király és Mária királynő megerősítette Martell Károly Pál bánnak és fivéreinek adott adományait, amivel gyakorlatilag a Horvát Királyság teljes területét (a vegliai grófok által kézben tartott területeket leszámítva), annak minden „bárójával, vazallusával, városával, erődjével és falujával" örökbirtokul kapták".[18] 1293-ból való az Anjouk ellenfelének, III. Andrásnak az oklevele, mellyel Pál és fivérei megszerezték az örökös tengermelléki báni címet. A dokumentumot a történészek fenntartásokkal kezelték, mégpedig elsősorban azért, mert kizárólag egy kései másolatban maradt fenn. Mégis úgy tűnik, hogy tartalmát tekintve nem hamisítványról van szó. Igen valószínű, hogy a király törekedett kedvezőtlen horvátországi pozíciójának javítására, s igen érdekes tény, hogy Pálnak a tengermelléki bánságot *(banatum maritimum)* adományozta, a címet, melyet korszakunkat követően nem használtak, s melyet, ahogyan azt már említettük, éppen Pál bán és fivérei alapvetően változtattak meg. Az említett okiratot a későbbiekben sosem említették politikai kontextusban, nehéz indokot találni arra, hogy miért is hamisították volna meg. Minden valószínűség szerint Pál és fivérei tárgyaltak András királyi udvarával is, igaz egyértelmű, hogy az Anjoukhoz húztak.[19]

A Subicsok és az Anjouk intenzív kapcsolatai Martell Károly korai halála, s jogainak kiskorú fiára, Károly Róbertre való átruházása után is folytatódtak. 1295 júniusában II. Károly megerősítette Pál élethossziglani báni méltóságát,

17 *Karbić, D.:* Šubići Bribirski i. m. 11–14.; *Karbić, D.:* A brebiri Subicsok i. m. 22–24.; *Engel P.:* i. m. 107–111., 124–126.

18 CD VII, 104–105.

19 *Karbić, D.:* Šubići Bribirski i. m. 14–15.; *Karbić, D.:* A brebiri Subicsok i. m. 24–25.

melyet még Martell Károly adományozott neki, 1299 augusztusában pedig megerősítette 1292-es adománylevelét is. Ebben a korszakban a király és a királyné jobban hangsúlyozták, hogy vérrokonság köti őket össze a bánnal és fivéreivel. György gróf a 13. század kilencvenes éveinek végén több alkalommal személyesen is látogatást tett udvarukban, 1300 júliusában pedig a Magyarországra tartó Károly Róbertet kísérte Manfredoniáig, majd Spalatóig, mivel attól tartottak, hogy az út további halogatása a korona elvesztéséhez, a többi trónkövetelő előnyhöz jutásához vezethetne. Spalatóban Károly Róbertet átadták Pál bánnak, aki elkísérte Zágrábba, ahol a hozzá hű szlavón és magyar főurak várták.[20]

Ezen eseményeket követően Pálnak és fivéreinek nem volt különösebb beleszólása a király magyarországi tevékenységébe. Az első években még az Anjouk oldalán álltak a római kúriában, Boccassini Miklós és Gentile de Montefiore pápai legátusokat támogatták magyarországi útjukon és küldötteik ott voltak az 1309-es királykoronázáson is, azonban az eseményt követően szemmel láthatóan csökkent érdeklődésük a királyi udvarral való aktív kapcsolattartást illetően.[21] 1300 után Pál politikája alapvetően két másik célra összpontosult – uralmát ki kívánta terjeszteni Boszniára és Humra, Zárát pedig el akarta hódítani a velenceiektől. Az első cél a 14. század legelején valósult meg,[22] a második pedig ideiglenesen 1311-ben, amikor Zára fellázadt, s behódolt Pál bánnak, aki azonban nem sokkal később meghalt, s emiatt a Subicsok hatalma nem szilárdulhatott meg a területen.[23] Pál fia, II. Mladen a Velencével folytatott háború időszakát leszámítva erős uralmat örökölt apjától. Horvátország teljes területe, Bosznia, Hum és a dalmát városok feletti uralma továbbra is megkérdőjelezhetetlen volt, s a királlyal, bár nem érintkeztek rendszeresen, továbbra is jó viszonyt ápolt. Mladen uralmának törvényes alapját a korábbi királyi adománylevelek biztosították, s azt megfelelő házasságokkal is megerősítették. Felesége, Heléna rokoni kapcsolatban állt az Anjou királyi házzal, amit megerősítenek a XXII. János pápa 1318-ban és Róbert nápolyi király által 1335-ben kiadott dokumentumok is.[24] Ám miután az oligarchák legyőzésével Magyarországon megszilárdult Károly Róbert királyi hatalma, egy királyi adománylevelekkel megerősített, ilyen mértékű hatalommal rendelkező főúrnak az új Anjou királyságban valójában többé nem volt helye. A király kihasználta, hogy Mladen centralizált hatalma ellen több horvát főúr is fellázadt (elsősorban az uralkodó nemzetségen belüli konfliktusról volt szó), valamint horvát és dalmát városok, Sebenico és Trau is ellenezték, s 1322-ben leváltotta, majd börtönbe vetette.[25] Mladen eltávolítása ugyan viszonylag könnyen ment, ám ez nem jelentette azt, hogy a királyságban teljes

20 *Karbić, D.:* Šubići Bribirski i. m. 15–16.; *Karbić, D.:* A brebiri Subicsok i. m. 25.
21 *Karbić, D.:* Šubići Bribirski i. m. 16.; *Karbić, D.:* A brebiri Subicsok i. m. 25.
22 *Karbić, D.:* Šubići Bribirski i. m. 16–17.; *Karbić, D.:* A brebiri Subicsok i. m. 25–26.
23 *Karbić, D.:* Šubići Bribirski i. m. 18–19.; *Karbić, D.:* A brebiri Subicsok i. m. 26–27.
24 *Karbić, D.:* Šubići Bribirski i. m. 19.; *Karbić, D.:* A brebiri Subicsok i. m. 27.
25 *Karbić, D.:* Šubići Bribirski i. m. 23–24.; *Karbić, D.:* A brebiri Subicsok i. m. 30.

mértékben sikerült volna a királyi hatalom restaurálása, az ezt követő időszakot a főúri családok közötti küzdelem, a királyi hatalommal szembeni ellenállásuk határozta meg. A kialakuló helyzet egyre inkább az addig Magyarországon uralkodó állapotokra emlékeztetett. Horvátországban a területi széttagoltság időszaka következett, ami az I. Károly király haláláig tartó korszakban, illetve utóda, I. (Nagy) Lajos uralkodásának első tizenöt évében volt jellemző. A tengermelléki városok többsége ekkoriban kénytelen volt elismerni Velence fennhatóságát (igaz, formálisan megőrizték a király iránti lojalitásukat, hivatalos irataikban egyaránt hivatkoztak a királyra és a dózséra is).[26]

II. Mladen kudarca, hatalomból való eltávolítása ellenére a tanulmányban röviden ismertetett korszak, a Subicsoknak a 13. század végén és a 14. század legelején a királlyal kialakított viszonya mégis jelentős hatással volt Horvátországnak a királyság politikai földrajzában elfoglalt helyzete definiálására. Mély nyomot hagyott a horvát nemesség emlékezetében, s a Zvonimir király haláláról és Kálmán horvát királlyá választásáról szólóakhoz hasonló legendákkal a Horvát Királyság és Dalmácia területén megkezdődött a rendi intézmények ideológiai alapjának megteremtése. A tárgyalt korszakban kialakuló állapotok megalapozták a Mohácsig tartó korszak viszonyait, s valójában azon is túlmutattak.[27]

26 *Miroslav Kurelac–Damir Karbić:* Ljetopis «Obsidionis Iadrensis libri duo», njegovo historiografsko i povijesno značenje. In: Opsada Zadra. Obsidio Iadrensis. Ur. *Branimir Glavičić, Vladimir Vratović, Damir Karbić, Miroslav Kurelac, Zoran Ladić.* HAZU, Zg., 2007. (Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium 54). 10–11.

27 Ezekről a kérdésekről bővebben lásd *Klaić, N.:* i. m. 603–606.; *Nada Klaić:* Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku. Školska knjiga, Zg., 1974. 31–33., 511–517.; *Stjepan Antoljak:* Pacta ili concordia od 1102. Institut za hrvatsku povijest, Zg., 1980; *Raukar, T.:* i. m. 59–60.; *Damir Karbić:* Mythological and Real Heritage: Use of Genealogy and History in Political Schemes of the Counts of Zrin/Zrínyi/Zrinski and Their Medieval Ancestors. In: Militia et litterae. Die beiden Nikolaus Zrínyi und Europa. Hrsg. *Wilhelm Kühlmann, Tüskés Gábor, Bene Sándor*. Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 2009. 33–51.

ZSOLDOS ATTILA

A királyi hatalom és Szlavónia a 14. század első negyedében

A magyar királyi hatalom helyreállításáért a 14. század első harmadában Szlavóniában folytatott küzdelemre ugyanaz jellemző, mint a középkori Szlavónia történetének egészére. Általános vonásai minden nehézség nélkül beilleszthetőek a Magyar Királyság Drávától északra fekvő területeinek vizsgálata alapján megrajzolt képbe, nem hiányoznak ugyanakkor a sajátos, helyi színek.

A királyi hatalom mozgásterét előbb csak korlátozó, majd jószerével megszüntető oligarchikus magánhatalmak Szlavóniában a 13. század második felében, kezdetben szinte észrevétlenül fejlődtek ki: éppúgy, mint az ország más részein.[1] Az események itteni főszereplői – Gutkeled nembéli Joachim és utódai, a Héder nembéli Kőszegiek, valamint a Babonicsok – a Drávától északra eső területekről ismert típusokat képviselnek: a tartományban a király bárójaként gyökeret verő, tisztségviselése közben ugyanakkor a maga hatalmának építéséről sem megfeledkező előkelő mellett a közeli országrész felől terjeszkedő oligarcha éppúgy megjelenik, mint az előbbiekhez képest a tartományban bennszülöttnek számító rokonság. Az 1270-es években e három hatalmi tényező egymás ellen folytatott fegyveres harcai sem jelentettek újdonságot az ország életében. Az már inkább tekinthető szlavóniai sajátosságnak, hogy viszonylag hamar kialakult egyfajta egyensúly az egymásnak feszülő erők között. Gutkeled Joachim 1277. évi halála[2] után utódai a másodvonalba szorultak, s a tartomány feletti uralmon a Kőszegiek és a Babonicsok

1 *Pál Engel:* The Realm of St. Stephen. A History of Medieval Hungary, 895–1526. Translated by Tamás Pálosfalvi. English edition edited by *Andrew Ayton.* I. B. Tauris Publishers, London–New York, 2001. 124–130., magyarul lásd *Engel Pál:* Szent István birodalma. A középkori Magyarország története. (História Könyvtár – Monográfiák 17.) História–MTA Történettudományi Intézete, Bp., 2001. 108–113.; *Attila Zsoldos:* Kings and Oligarchs in Hungary at the Turn of the Thirteenth and Fourteenth Centuries. The Hungarian Historical Review 2. (2013) 2. 211–242.; *Attila Zsoldos:* Province e oligarchi. La crisi del potere reale ungherese fra il XIII e il XIV secolo. In: L'Ungheria angioina. A cura di *Enikő Csukovits.* Viella–Istituto Balassi. Accademia d'Ungheria in Roma, Roma, 2013. (Bibliotheca Academiae Hungariae – Roma. Studia 3.) 23–58.

2 Halálának időpontjára lásd *Zsoldos Attila:* Magyarország világi archontológiája 1000–1301. História–MTA Történettudományi Intézete, Bp., 2011. (História Könyvtár – Kronológiák, adattárak 11.) 317. (383. sz. jegyz.; a kérdés korábbi irodalmával).

osztoztak meg.[3] Érdekszféráikat a Száva választotta el egymástól, s e határ csak annyiban módosult a későbbiekben, amennyiben Medvevár megszerzésével 1300 körül[4] a Babonicsok hídfőálláshoz jutottak a folyó északi partján.

A Szlavónia feletti uralom történetében megfigyelhető következő változást a Kőszegiek belső, családi viszonyainak átrendeződése eredményezte. A család oligarchikus magánhatalmát megalapozó „Nagy" Henrik négy fia közül Péter egyházi pályára lépett, melynek csúcsát veszprémi püspöksége jelentette. A másik három fiú – Miklós, a Jánosként is emlegetett Iván, valamint az ifjabb Henrik – felosztotta egymás között az 1274-ben elesett apjuk után rájuk maradt vagyont és hatalmat. Az egyezség tartalmi elemeire csak a későbbi fejleményekből következtethetünk. Az örökség java a két idősebb testvérnek, Miklósnak és Ivánnak jutott – ők osztozkodtak 1279-ben a család Vas megyei várai felett[5] –, míg az ifjabb Henrik azokat a Varasd megyei várakat kaphatta, amelyek már 1270 májusa előtt „Nagy" Henrik kezére kerültek. Az 1280-as években még mindhárom fivér szlavóniai aktivitása kimutatható. Megjegyzendő azonban, hogy a Henrik-fiak közül Miklós nem volt nagy szerző, befolyása csak akkor lépte át Vas és Zala megyék határait, ha királyi tisztséget viselt. Öccse, Iván 1290–1291-től kezdve a dunántúli terjeszkedésre összpontosította figyelmét, így Szlavóniában az ifjabb Henrik szabad kezet kapott.

Az Árpád-kor utolsó évtizedéből alig-alig maradtak fenn az ifjabb Henrik személyére vonatkozó adatok. Forrásaink hallgatása annál is inkább sajnálatos, mert nyilván nem tétlenkedett, s gyanítható, hogy Varasdból kiindulva ekkor építette fel a maga hatalmát Szlavóniában. Ez annál is inkább feltehető, mert egyfelől 1301-től 1310-ben bekövetkezett haláláig szilárdan birtokolta a szlavóniai báni méltóságot,[6] másfelől pedig varasdi törzsbirtokai és 1301 utáni szerzeményei között az összeköttetést csakis Szlavónia biztosíthatta. Terjeszkedési területe szemlátomást kikerülte bátyjai és azok leszármazottai érdekszféráját, amit nehéz lenne másnak, mint tudatos döntésnek tulajdonítani. Szerephez juthatott ebben az is, hogy felesége – az ifjabb Mojs nádor leánya[7] – családja révén a Délkelet-Dunántúlon nem kellett teljesen ismeretlen közegben mozognia. Tény mindenesetre, hogy a szlavóniai bánság mellett Somogy, Baranya, Tolna és Bodrog megyék ispáni méltóságát viselte 1301-től kezdve,[8]

3 1280. okt. 30.: Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae II–XV. Collegit et digessit Tade Smičiklas. Zagrabiae 1904–1934. (a továbbiakban: CDCr) VI. 362–363.

4 1300. máj. 14.: CDCr VII. 388., vö.: *Engel Pál:* Magyarország világi archontológiája 1301–1457 I. História–MTA Történettudományi Intézete, Bp., 1996. (História Könyvtár – Kronológiák, adattárak 5.) 366.

5 1279. s. d.: Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg I–V. Bearb. von *Hans Wagner, Irmtraut Lindeck-Pozza et al.* Graz–Köln–Wien, 1955–1999. (a továbbiakban: UB) II. 140–141.

6 *Engel P.:* Archontológia i. m. I. 16.

7 1280. szept. 26.: Hazai okmánytár I–VIII. Kiadják *Nagy Imre, Paur Iván, Ráth Károly* és *Véghely Dezső.* Győr–Bp., 1865–1891. VI. 260.

8 *Engel P.:* Archontológia i. m. I. 175., 102., 206., 114.

s e megyék többségében várak birtoklása alapozta meg hatalmát. A terjeszkedést a Délkelet-Dunántúlon fiai, János és a „Herceg"-nek nevezett Péter is folytatták egészen addig, míg szembe nem találták magukat I. Károly király erejével.[9]

Uralkodása első másfél évtizedében – Árpád-házi elődeihez hasonlóan – I. Károly is megpróbálkozott azzal, hogy valamiféle együttműködésre bírja rá az oligarchákat. 1314-ben azonban felhagyott e törekvéssel, s közel egy évtizeden keresztül szakadatlan, olykor az ország több pontján, egymással párhuzamosan folyó harcok árán számolta fel az oligarchák hatalmát. Ennek a küzdelemnek a történetéről való ismereteink javát – miként a 14. századi magyar történelem számos más kérdésének esetében is – Engel Pálnak köszönhetjük.[10]

Ami mármost Szlavóniát illeti, Károly itt is előbb a hagyományos megoldással próbálkozott. Kőszegi ifjabb Henrik halála után a királyi hatalommal együttműködni kész helyi oligarchákat tett meg bánjává: előbb Babonics Istvánt, majd annak fivérét, Jánost.[11] A két Babonics közül István azonban aligha tartható többnek, mint olyan hűséges oligarchának,[12] aki királyi hozzájárulással bírja mindazt, amit szerzett. Hatalma sem terjedt saját uralmi körzetén túl, hiszen Kőszegi ifjabb Henrik fiai és azok szövetségesei az 1310-es évek első felében még szilárdan az ellenőrzésük alatt tartották Szlavónia északi felét. Babonics János viszont valóban a király bánjaként tevékenykedett: sereg élén szolgálta Károlyt Kőszegi ifjabb Henrik fiai szlavóniai uralmának felszámolása során. Feltehetően már 1316-ban bekapcsolódott a Henrik-fiak elleni harcokba, 1317-ben pedig egész Szlavóniában helyreállította uralkodója hatalmát, jóllehet unokaöccsei, az akkor már halott István bán fiai is a Kőszegiek oldalán harcoltak.[13] Kőszegi ifjabb Henrik fiai csak Varasd megyei váraikat tudták megőrizni az 1320-as évek elejére: lényegében tehát visszajutottak oda, ahonnan apjuk karrierje elindult az 1280-as években.

Babonics Jánost 1322 végén I. Károly eltávolította Szlavónia éléről: ennek pontos okai és körülményei nem világosak. Tény mindenesetre, hogy 1323

9 A Kőszegiekre általában lásd *Pál Engel:* Die Güssinger im Kampf gegen die ungarische Krone. In Die Güssinger. Beiträge zur Geschichte der Herren von Güns/Güssing und ihrer Zeit (13./14. Jahrhundert). Eds. *Heide Dienst, Irmtraut Lindeck-Pozza.* Eisenstadt, 1989. 85–113., a családi viszonyok változásaira lásd *Zsoldos Attila:* A Henrik-fiak. A Héder nembéli Kőszegiek „családi története". Vasi Szemle 64. (2010) 651–661.

10 *Engel Pál:* Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323). Századok 122. (1988) 89–144.

11 *Engel P.:* Archontológia i. m. I. 16.

12 A fogalomra lásd *Zsoldos Attila:* Hűséges oligarchák. In: A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére. Szerk. *Baráth Magdolna, Molnár Antal.* Magyar Országos Levéltár, Bp.–Győr, 2012. 347–354.

13 1317. dec. 20.: A Blagay-család oklevéltára. Codex diplomaticus comitum de Blagay. Bevezető tanulmánnyal a család történetéhez. Szerk. *Thallóczy Lajos, Barabás Samu.* Magyar Tud. Akad., Bp., 1897. (a továbbiakban: Blagay) 82–86., 1317. (dec. 20.): MNL OL, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban: DF) 255 656., 1319. jan. 10.: CDCr VIII. 520–521. stb.

februárjában már Gutkeled nembéli Amadé fia Miklós volt Szlavónia bánja,[14] aki Kőszegi ifjabb Henrik fiait elhagyva állt át valamikor 1316 előtt I. Károly oldalára.[15] Miklós azonban 1325 tavaszán elhunyt;[16] utóda a király egyik legrégibb híve, Ákos nembéli Mikcs lett. Személyében I. Károly megtalálta azt a bárót, aki tartósan levette Szlavónia gondjait a válláról: Mikcs 1325-től egészen 1343-ban bekövetkezett haláláig viselte a báni méltóságot.[17]

A magyar történetírás az 1323. évet tekinti az oligarchák megtörése érdekében folytatott küzdelem végének. Nincs ok vitába szállni ezzel az állásponttal még akkor sem, ha az ország délnyugati végein valójában még másfél évtizeddel később is a „pártütők" és a „hűtlenek" ellen harcolt Mikcs. Előbb, 1327-ben, a néhai bán, Babonics István fiainak várát, Sztenicsnyákot ostromolta, végül azonban – a zágrábi püspök és a szlavóniai nemesség képviselőinek közvetítésével – egyezségre lépett a Babonicsokkal,[18] amit utóbb a király is megerősített.[19] Ezek a körülmények, valamint a megállapodásnak a Babonicsok számára feltűnően kedvező feltételei alapján indokoltnak látszó kételyek merülhetnek fel azt illetően, hogy valóban a Babonicsok lázadásának megfékezésével van-e dolgunk. Meglehet, Mikcs valamiféle hatalmi túlkapása provokálta ki a fegyveres összecsapást. Greben várának – talán 1333-ban történt – ostroma feltehetően birtokosai, Gárdony nembéli Hektor és Punik banális hatalmaskodásával függött össze,[20] s így aligha sorolható ez az esemény az oligarchák utóvédharcaihoz. Az ellenben, amikor Kőszegi „Herceg" Péter és a hozzá csatlakozó Babonics Pál – István bán egyik fia – osztrák segítséggel tettek kísérletet szlavóniai hatalmuk helyreállítására 1338-ban, már sokkal inkább tekinthető a királyi hatalom és az oligarchák közötti küzdelem utolsó epizódjának.[21]

A Szlavónia feletti politikai uralom teljességének helyreállítása nélkülözhetetlen feltétele volt ugyan a báni intézmény újjászervezésének, ám korántsem volt azonos azzal: csupán kialakította azon kereteket, amelyeket tartalommal kellett megtölteni. 1317-ben, első szlavóniai sikerei idején, Károly több megoldás közül választhatott az uralma alá került területek kormányzásának megszervezésére. Az ország Drávától északra eső részein számos példát ismerünk arra, hogy a király valamely elfoglalt vár élére várnagyot állított, aki önállóan kormányozta a várat és annak uradalmát – azaz a várnagy nem volt a megye ispánjának alárendelve –, miként szintén számos esetben az

14 *Engel P.:* Archontológia i. m. I. 16.
15 1323. márc. 29.: CDCr IX. 117., vö.: *Engel P.:* Az ország újraegyesítése i. m. 113.
16 *Engel Pál:* Középkori magyar genealógia. Bp., 2001. (Magyar Középkori Adattár.) CD-ROM. (Gútkeled nem 3. Amadé-ág).
17 *Engel P.:* Archontológia i. m. I. 16.
18 1327. szept. 16.: Blagay 100–102.
19 1328. márc. 28.: Blagay 103–104.
20 1338. nov. 11.: DF 247 978., kiadását lásd *Engel, P.:* Die Güssinger i. m. 103–107., vö.: 1333. aug. 20.: MNL OL, Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: DL) 100 049.
21 1338. nov. 11.: DF 247 978., kiadását lásd *Engel, P.:* Die Güssinger i. m. 103–107.

oligarcháktól elfoglalt várak honorbirtokosa a területileg illetékes megyésispán lett, aki saját familiárisai közül állított – gyakran „várnagy"-nak nevezett – alvárnagyot az erősség élére.[22] Szlavóniában ezzel szemben egy harmadik megoldás került előtérbe: az 1317-ben kezére került várakat Károly egytől egyig Babonics Jánosnak adományozta, de nem tisztsége fejében *(pro honore)*, hanem örökjogon.[23] Ez a lépés merőben eltér a Drávától északra fekvő országrészek kormányzatának újjászervezésekor alkalmazott megoldásoktól. Még a legközelebb Druget Fülöp esete áll hozzá, akinek bárói hatalma és magánvagyona, királya bőkezűségéből, párhuzamosan indult növekedésnek ugyanezen években. Károly azonban szemlátomást igyekezett elkerülni, hogy Fülöpnek olyan várakat adományozzon örökjogon, amelyek a kormányzására bízott terület határain belül fekszenek. Az nem tűnik valószínűnek, hogy Károly jobban megbízott volna Babonics Jánosban, mint gyermekkori társában, Druget Fülöpben, a bánnak annyira azonban feltétlenül élveznie kellett a király bizalmát, hogy az neki juttassa az „oligarchával féken tartani az oligarchát" modellben a féken tartó szerepét, ami viszont megkívánta, hogy a hűséges oligarcha a lehető legnagyobb hatalommal rendelkezzék. Ezt a célt, persze, a kérdéses várak honorbirtokként való átadásával is elérhette volna Károly, ha mégsem ezt tette, akkor arra nyilván jó oka volt, milyen kár, hogy erről semmit sem tudunk.

Mindezen körülmények még rejtélyesebbé teszik Babonics János 1322. évi elmozdítását Szlavónia éléről.[24] Ha hitelt is adnánk Babonics János és az utódjául kinevezett Gutkeled Miklós közötti összecsapás Madius által elbeszélt történetének,[25] akkor sem az esemény okát, legfeljebb egyik következményét azonosíthatjuk. A történet valóságtartalmával szemben ugyanakkor kételyeket ébreszt, hogy I. Károly az akaratával szembeszegülőknek olykor megbocsátott ugyan, de ritkán jutalmazta őket, márpedig esetünkben éppen ez történt: Babonics János tudniillik néhány évvel később, 1326-ban, elnyerte a királynéi tárnokmesterség korántsem jelentéktelen méltóságát, amit, minden jel szerint, haláláig meg is tarthatott.[26] Ez mindenesetre arra vall, hogy egy fegyveres lázadásnál összehasonlíthatatlanul kisebb jelentőségű konfliktus állhatott Babonics János menesztésének hátterében. Aligha mellőzhető körülmény ugyanakkor,

22 *Engel Pál:* Honor, vár, ispánság. Tanulmányok az Anjou-királyság kormányzati rendszeréről. Századok 116. (1982) 899–902.

23 1317. dec. 20.: Blagay 82–86.

24 A kérdéssel kapcsolatban felmerülő nehézségek közül talán a legkisebb, hogy Babonics János még egy 1323 novemberében kiadott oklevelében is Szlavónia bánjának címezi magát (1323. nov. 18.: DF 262 412.), jóllehet minden más adat szerint akkor már hónapok óta Gutkeled Miklós állt a tartomány élén. A kifogástalannak látszó oklevél feltehetően hibás keltezésű.

25 Michae Madii de Barbazanis historia de gestis Romanorum imperatorum et summorum pontificum. In: Scriptores rerum Hungaricarum I–III. Cura et studio Ioannis Georgii Schwandtneri. Vindobonae, 1746–1748. III. 650.

26 *Engel P.:* Archontológia i. m. 54. Megjegyzendő azonban, hogy már 1326 júliusában királynéi tárnokmesterként szerepel egy királyi oklevél méltóságsorában (1326. júl. 21.: DL 87 488.). Babonics János halálának időpontjára nézve lásd *Engel P.:* Genealógia i. m. (Babonics [Blagaji]).

hogy a bánság élén bekövetkezett váltás szembetűnően összekapcsolódik I. Károly zágrábi tartózkodásával. A király – a Magyar Királyságba érkezését nem számítva – első alkalommal 1322 októberében időzött a városban: már október 6-án kelt itt egy oklevele,[27] s október 16-ig bizonyosan Zágrábban volt;[28] az aznap kiállított egyik oklevele Szlavónia, valamint – új elemként a korábbiakhoz képest – Horvátország és Dalmácia bánjaként nevezi meg Babonics Jánost.[29] Királya mellett tartózkodott a bán is: október 6-án maga is oklevelet adott ki Zágrábban.[30] János báni méltóságára ez az utolsó két ismert adat,[31] a szlavóniai bánra vonatkozó következő említés – egy 1323 februárjának elején kelt királyi oklevél méltóságsora – már Gutkeled Miklóst mondja a tartomány élén álló bánnak.[32] Nem tudjuk, hogy Károly pontosan meddig tartózkodott Zágrábban, október 16-nál sokkal később azonban nem távozhatott – november 8-án már Temesvárott adott ki egy parancslevelet, melyre az egri káptalan 1323. április 3-án tett jelentést[33] –, mégsem lehetetlen: Károly még Zágrábban hozta meg döntését János bán menesztését illetően. Ha valószínűbbnek ítélhető is, hogy erre a városból való távozása után került sor, elhatározása megalapozásában mégiscsak kulcsszerep juthatott a Zágrábban töltött időnek. Ez annál is inkább indokolt feltevésnek tűnik, mert közvetlenül 1322 előtt Károly kifejezetten jó kapcsolatban volt a Babonicsokkal, s tenni is hajlandó volt azért, hogy ez a helyzet jövőben se változzék. 1317-ben, amint arról már szó esett, négy várat adományozott Babonics Jánosnak,[34] 1322 elején pedig János bán fivérének, Radoszlónak a fiait, Miklóst és Duimot erősítette meg minden birtokukban,[35] míg a néhai István bán egyik fiának, Jánosnak adományozta Szamobor és Zselin várait tartozékaikkal, így a szamobori vámokkal[36] együtt.[37] A két 1322. évi uralkodói döntést egyetlen nap különbséggel keltezett, szinte azonos megfogalmazású oklevelek foglalták írásba: nyilvánvaló tehát, hogy Károly összehangolt lépéseiről van szó. István bán fia János adománylevelének szövegében feltűnő az a megjegyzés, mely szerint a két várról János azt állította, hogy azok a király kezére háramlottak és adományozási jogához tartoznak *(quasdam possessiones et castra Zamabur et Selyn vocata ad nostram collacionem, ut idem* [sc. Johannes filius

27 1322. okt. 6.: DF 287 755.
28 1322. okt. 16.: CDCr IX. 90., DL 31 200., DL 106 942.
29 1322. okt. 16.: CDCr IX. 90.
30 1322. okt. 6.: Blagay 93.
31 *Engel P.:* Archontológia i. m. 16. – Nem számítva, természetesen, a 24. sz. jegyzetben említettet.
32 1323. febr. 4.: CDCr IX. 110.
33 1323. ápr. 3.: DL 2092.
34 1317. dec. 20.: Blagay 82–86.
35 1322. jan. 27.: Blagay 90–91.
36 A szamobori vámok birtoklástörténetére lásd *Weisz Boglárka:* A királyketteje és az ispán harmada. Vámok és vámszedés Magyarországon a középkor első felében. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Bp., 2013. (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak.) 350–351.
37 1322. jan. 28.: Blagay 91–92.

Stephani bani] *nobis asseruit, devolutas et pertinentes)*.[38] A két várat ugyanis valójában már apja, István bán is birtokolta, egyébként aligha lett volna az övé a szamobori vám 1314-ben,[39] s aligha keltezhette volna a következő évben, 1315-ben Zselin várából *(in castro Selyn)* egyik oklevelét.[40] A különös helyzet kézenfekvőnek tűnő magyarázataként kínálkozik: a király korábban elkobozta István bán fiaitól birtokaikat és váraikat, vélhetően azt követően, hogy 1317-ben a Kőszegiek oldalán harcoltak a nagybátyjuk, Babonics János által vezetett királyi sereg ellen. Ezt a megoldást alátámasztani látszik az a körülmény, hogy 1314-ben – a szamoborihoz hasonlóan – Babonics István kezén volt a Szomszédvárott szedett vám *(tributum* […] *de Zomzed)*,[41] s így nyilván a vár is. 1322 októberében azonban I. Károly a maga szomszédvári várnagyának adott utasítást,[42] azaz a vár ekkor már bizonyosan a királyé volt, aki – s ez sem érdektelen körülmény éppen – nem csatolta azt a báni *honor*hoz, hanem megtartotta magának.[43]

Az mindenesetre világos, hogy Babonics János eltávolítása Szlavónia éléről az 1322–1323 fordulója körüli hónapokban forrásainkban nyomot hagyó, régóta halmozódó nézeteltérések szükségszerű következményének aligha tartható. Érthető tehát, hogy a magyar történetírásban mindeddig bizonytalan vélekedések fogalmazódtak meg az ügyet illetően. Az egyik szerint János bán nem bizonyult elég határozottnak a „*déli szláv ügyek elintézésére*",[44] ami nyilvánvalóan igazolhatatlan feltevés, mely nem is tűnik valószínűnek, hiszen a Szlavónia birtokáért folytatott harcokban Babonics János meglehetősen erélyesen járt el. Egy másik, ezzel vitázó álláspont szerint Károly döntését az magyarázza: a horvát előkelők berzenkedtek az ellen, hogy egy szlavóniai úr legyen a bánjuk, s a kényes helyzetet a magyar király azzal vélte megoldhatónak, hogy egy magyar előkelőt, Gutkeled Miklóst állított a bánság élére.[45] Az érvelés gyenge pontja azonban, hogy a horvát urak a Babonics János helyére kinevezett Gutkeled Miklós ellen már 1323-ban fellázadtak, majd a Miklóst felváltó Mikcs ellen 1326-ban ismét;[46] úgy tűnik tehát, hogy a horvát előkelőknek nem egyik vagy másik bán személye ellen volt kifogásuk, hanem az ellen, hogy a Subics Mladen hatalmát felszámoló I. Károly bárkit is bánként rendeljen föléjük. Az sem ítélhető kielégítő magyarázatnak, hogy Károly az „utolsó-

38 Uo. 92.

39 1314. máj. 12.: Blagay 77.

40 1315. dec. 31.: CDCr VIII. 417.

41 1314. máj. 12.: Blagay 77., vö.: *Weisz B.:* A királyketteje és az ispán harmada i. m. 389.

42 1322. okt. 14.: CDCr IX. 88.

43 A néhai István bán többi várának sorsáról nincsenek adataink az 1317 és 1322 közötti néhány évből, bizonyos azonban, hogy Sztenicsnyak 1327-ben, Lipovec pedig 1338-ban fiai kezén volt, míg Mikcs bán – részint ostrommal, részint egyezkedéssel – meg nem szerezte azokat a király számára, l. 1327. szept. 16.: Blagay 100–102. (vö.: még 1361. júl. 1.: CDCr XIII. 156.), 1338. nov. 11.: DF 247 978. (kiadását lásd *Engel*, *P.:* Die Güssinger i. m. 103–107.).

44 *Pór Antal:* Déli szláv történeti tanulmányok. Századok 28. (1894) 813.

45 *Thallóczy Lajos:* A Blagay család történeti szereplése. In: Blagay cxi–cxii.

46 (1323. aug.): DF 285 782., 1326. szept. 8.: CDCr IX. 307–308., 1330. márc. 23.: CDCr IX. 501–502. stb., vö.: *Engel P.:* Az ország újraegyesítése i. m. 131.

nak maradt" oligarchaként tekintett Babonics Jánosra, s 1322-ben „elérkezettnek látta az időt, hogy leszámoljon" vele,[47] mivel a bán ekkor már sokkal inkább volt a király hűséges bárója, semmint megfékezendő oligarcha.

Valami oka azonban mégiscsak volt Károlynak arra, hogy leváltsa Babonics Jánost. Az ilyen esetekben kézenfekvő megoldás lehet arra gondolni, hogy a „vetélytársak áskálódása" *(emulorum obloquia),* a „hamis vádak koholása" *(falsa suggerere),* a „gyűlöletes féltékenységből" *(ex invidie zelo)* fakadó „rágalmazás" *(accusare)* állhat a háttérben, ami része volt annak az eszköztárnak, amelynek segítségével az előkelők egymás rovására próbálták saját befolyásukat növelni a királyi udvarban.[48] Ez persze könnyen megtörténhetett, csakhogy sem igazolni, sem cáfolni nem lehetséges, így nem visz közelebb a megoldáshoz. Hasznosabbnak tűnik tehát a rendelkezésünkre álló forrásokban keresni a választ, s történetesen ismeretes is egy olyan, mely szerfelett ígéretes.

Babonics Jánosnak születtek ugyan fiai, akiknek lelki üdvéről élete végén sem feledkezett el megemlékezni,[49] ők azonban még 1321 előtt meghalhattak, ellenkező esetben ugyanis nehéz lenne magyarázatot adni arra, hogy miért fogadott a fiává ebben az évben egy bizonyos Jánost, akit a maga *nepos*aként nevezett meg.[50] Mivel e János aligha azonosítható Babonics János bán unokájával,[51] leánya és Kőszegi „Herceg" Péter fiával[52] – mivel Herceg Péternek csak egyetlen, szintén a Péter nevet viselő fiát ismerjük[53] –, bizonyosra vehető, hogy a *nepos* kifejezés alatt esetünkben az 'unokaöcs' értendő, azaz Babonics János fivérének, Istvánnak a János nevű fiáról[54] van szó. A lépés, mely az unokaöcsnek juttatta volna János bán vagyonát annak halála után, családi szempontból ésszerű lehetett ugyan, ám súlyosan sértette a királyi jogot: a szokásjog szerint ugyanis az örökös nélküli személy csak az uralkodó engedélyével[55] rendelkezhetett birtokairól,[56] mivel azok különben a királyt illetik meg.[57] Babonics János esetében pedig jelentős vagyon és – annak részeként – hatalmi

47 *Kristó Gyula:* Az Anjou-kor háborúi. Zrínyi Kiadó, Bp., 1988. 63–64.

48 1270. jún. 13.: CDCr V. 547., 1273. máj. 23.: Árpádkori új okmánytár I–XII. Közzé teszi *Wenzel Gusztáv.* Pest–Bp., 1860–1874. IX. 15., 1374. nov. 30.: CD IX/4. 576. stb.

49 1334. jan. 30.: Monumenta ecclesiae Strigoniensis I–III. Collegit et edidit Ferdinandus Knauz, Ludovicus Crescens Dedek. Strigonii 1874–1924., IV. Ad edendum praeparaverunt *Gabriel Dreska, Geysa Érszegi, Andreas Hegedűs, Tiburcius Neumann, Cornelius Szovák, Stephanus Tringli.* Strigonii–Budapestini, 1999. III. 234., 1334. júl. 25.: Blagay 114.

50 1321. máj. 12.: Blagay 88–89.

51 *Thallóczy L.:* A Blagay család történeti szereplése i. m. cix.

52 1328. szept. 18.: Blagay 105.

53 Vö.: *Wertner Mór:* A Güssingiek. Századok 29. (1895) 151–154.; *Engel P.:* Genealógia i. m. (Héder nem 6. tábla: Herceg [szekcsői]).

54 1321. szept. 22.: Blagay clxxxvii., 1322. jan. 28.: uo. 91–92., 1328. márc. 28.: uo. 103.

55 Lásd pl. 1319. jún. 24.: CDCr VIII. 534–535.

56 1332. júl. 20.: nemo nobilium suas hereditarias possessiones absque regio consensu et assensu vel filii sui cuiquam conferendi de iure et consuetudine regni nostri requirente nequit habere facultatem – UB IV. 124.

57 1334. aug. 28.: consuetudine regni nostri exposcente homo heredum solacio destitutus in extremis suis possessiones suas absque regia licencia cuiquam legandi non habeat facultatem,

szempontból sem közömbös várak sorsáról volt szó, érthető lenne tehát, ha Károly zokon vette, hogy bánja az ő tudta és beleegyezése nélkül kísérelte meg elrendezni a kérdést.

Ez a megoldás, jóllehet csupán feltételezés, de életképesnek ítélhető, mert összhangban van az üggyel kapcsolatos minden ismeretünkkel. Kifogástalan hitelű forráson alapszik, olyan konfliktust tár elénk a király és bánja között, mely elég komoly volt ahhoz, hogy I. Károly kívánatosnak tartsa Babonics János eltávolítását Szlavónia éléről, de mégsem olyan súlyosat, hogy végleg megrontsa kettejük kapcsolatát, s Zágrábban időzvén a király könnyen tudomást szerezhetett János bán egy évvel korábbi lépéséről: az pedig, hogy pontosan mi módon, a lényeget illetően voltaképpen közömbös. Magyarázatot kínál végezetül arra is, hogy mi lehetett az alapja az István bán fiai és I. Károly közötti későbbi konfliktusoknak.

Bármi is eredményezte Babonics János bukását, annak nemcsak személyi következményei voltak, hanem mélyebbre ható változásokat is maga után vont: Károly újragondolta Szlavóniával kapcsolatos elképzeléseit, s egyre több jele tapasztalható annak, hogy Károly immár a szlavóniai bánság hagyományos formájának helyreállítására törekszik. Gutkeled Miklós mindvégig, utóda, Ákos Mikcs pedig 1328-ig a Drávától északra fekvő megyék ispánjai is voltak a bánság mellett, ami az 1220-as évek vége óta ritkaságnak számított.[58] A jelenség alighanem indokoltan értelmezhető úgy: Miklós és – eleinte – Mikcs azért viseltek megyésispánságokat is a bánság mellett, mert szlavóniai pozícióik még nem voltak olyan szilárdak, hogy önmagukban biztosítsák számukra azt a hatalmi súlyt, ami elengedhetetlen a bánság eredményes kormányzásához. A helyzet, ebből a szempontból, 1328-ra változott meg, nyilvánvaló összefüggésben azzal a folyamattal, amelynek eredményeként a király a Babonicsok – István és János egykori bánok, illetve utódaik által képviselt – két ágának szlavóniai hatalmát felszámolta.

Szlavónia újjászervezésének gyakran idézett dokumentuma I. Károly 1325. július 8-án kiállított oklevele. Ennek előadása szerint a király Mikcs szlavóniai bán panaszából megtudta, hogy az idők folyamán szinte minden szlavóniai nemes mentességet kapott a bán joghatósága alól, ami a báni méltóság sérelmére van. A király ezért egyfelől érvénytelenítette az efféle, korábban kiadott kiváltságokat, másfelől pedig a bánság területén élők kizárólagos bírájává tette a bánt, akinek ezen jogkörét a királyság többi bírája, ide értve a nádort és az országbírót is, nem csorbíthatja.[59]

Ha mármost az oklevél szövege alapján bátorítva valaki megpróbálna legalább néhányat felkutatni a szlavóniai bán joghatósága alól mentesítő, 1325 nyara előtt kiadott kiváltságlevelek közül, keserves csalódás lesz osztályrésze.

---

sed tales possessiones in manus regias devolvi debeant – HO II. 64., lásd még pl. 1339. febr. 6.: DL 3207.

58 *Engel P.:* Archontológia i. m. 16., vö.: *Zsoldos A.:* Archontológia i. m. 41–48.

59 1325. júl. 8.: CDCr IX. 253–254.

Magam legalábbis egyetlen ilyen oklevelet sem találtam, ámbár a keresés közben azok, amelyek a zágrábi püspökség egyik-másik birtokán élőket részesítették ilyen kiváltságban, megfordultak a kezemben,[60] miként az a kiváltságlevél is, amely a körösi ispán joghatósága alól ugyan valóban felmentette a birtokost, de éppen a bánnak tartotta fenn a bíráskodás jogát.[61] Magától értetődik: forrásaink jelentős mértékben pusztulhattak el az 1325-től eltelt évszázadok folyamán, s az is bátran feltehető, hogy kutatásom nem volt elég alapos, mindazonáltal a teljes kudarc arra mégiscsak elegendő talán, hogy némi kételyt ültessen el bennünk I. Károly 1325. évi oklevelével kapcsolatosan. Talán mégsem volt olyan tömeges e privilégiumok kibocsátása, mint azt a király oklevele sugallja, de ha mégis, a szlavóniai bánság kormányzását 1325 májusában átvevő Mikcsnek a július elejéig (az oklevél kiállításáig) eltelt néhány hét alatt aligha volt alkalma meggyőződni erről. Arra kétségtelenül találunk példát, hogy az országbíró ítélkezik egy szlavóniai ügyben 1322–1323-ban,[62] ennek oka azonban az lehetett, hogy az alperes a szlavóniai bán éppen hivatalban lévő körösi ispánja volt,[63] akinek ügyében ura, a bán nyilvánvalóan nem lett volna alkalmas bíró.

Ismerünk ugyanakkor éppen ellentétes esetet, mely viszont a báni joghatóság kiterjesztésére tett kísérletről tanúskodik. Történt ugyanis, hogy 1321-ben a Gréc-hegyi polgárok és a zágrábi káptalan között viszály támadt egy, a polgárok által újonnan – és a káptalan álláspontja szerint: jogtalanul – kivetett vám ügyében. A király Babonics János bánt bízta meg az ügy kivizsgálásával, s egyúttal pontos utasításokat is adott neki: ha indokoltan kivetett vámról van szó, akkor csatolja azt a többi királyi vámhoz és adja át a zágrábi káptalannak, melyet kiváltságai alapján a zágrábi vásárvám megillet, ha viszont indokolatlannak találja a vám kivetését, tiltsa el a polgárokat annak beszedésétől. Babonics János döntése a káptalan javára szólt, ám az augusztusban tartott báni gyűlésen a polgárok vitatták a döntést arra hivatkozva, hogy kiváltságleveleik szerint őket csupán a király elé lehet perbe hívni. A polgárok említett kiváltságát ugyan IV. Béla 1242. évi és két 1266. évi privilégiuma valóban tartalmazta[64] – s közülük az egyik 1266. évit I. Károly is megerősítette már 1319-ben[65] –, a bán és a gyűlésen részt vevő szlavóniai nemesség mégis úgy vélekedett, hogy a bánt ennek ellenére joghatóság illeti meg a polgárok felett, mivel a Ma-

60 1277. márc. 22.: CDCr VI. 192–193., 1277. (júl. 28. e.): CDCr VI. 226–227. (keltére lásd Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I–II. Szerk. *Szentpétery Imre, Borsa Iván.* Bp., 1923–1987. [a továbbiakban: RA] 2796. sz.), 1298. jan. 7.: CDCr VII. 294.

61 1279. (júl. 8–14. k.): CDCr VI. 307–308. (keltére l. RA 2991. sz.).

62 1323. máj. 8.: DL 101 660.

63 *Engel P.*: Archontológia i. m. I. 252.

64 1242. nov. 16.: CDCr IV. 173–174., 1266. s. d.: CDCr V. 410., 1266. nov. 23.: CDCr V. 402–403.

65 Károly IV. Béla kiváltságlevelének a zágrábi káptalan által 1318-ban átírt (1318. nov. 15.: Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae metropolis regni Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae I–XVII. Collegit et sumptibus ejusdem civitatis edidit *Joannes Baptista Tkalčić, Emilius Laszowski.* Zg. 1889–1941. I. 94.) szövegét erősítette meg, lásd 1319. márc. 22.: CDCr VIII. 523–524.

gyar Királyságban a bánság a legjelesebb méltóság *(in regno Ungarie excellentissima dignitas sit banatus)*.[66] Meglehet persze, hogy egyszeri túlkapásról van szó, melynek hiba lenne túlzott jelentőséget tulajdonítani, a polgárok azonban másként vélekedtek. 1322 októberében, amikor a király városukban járt, megerősíttették a királlyal másik 1266. évi kiváltságlevelüket is[67] – s két év múlva még arra is volt gondjuk, hogy ezt az oklevelet az új királyi pecsét alatt is átírattassák[68] –, ám mindezek után sem tartották feleslegesnek, hogy igazságszolgáltatási kiváltságaikat önállóan is megerősíttessék I. Károllyal előbb 1325-ben, majd újra, 1329-ben.[69]

Ha a báni joghatóságnak a bírói immunitások tömeges osztogatása révén bekövetkezett megrendülésével nem is indokolt tehát számolni, egy-két jelesebb szlavóniai család azért rendelkezhetett éppen a báni joghatóság alól mentesítő privilégiummal. A Babonicsok egyik ágából leszármazó Blagay család levéltárából történetesen mindjárt kettő is ismert. Szövegük szerint az egyiket II. András király adta ki 1218-ban, a másikat pedig IV. Béla 1241-ben.[70] Régóta ismert azonban, hogy mindkét oklevél hamisítvány, vita legfeljebb afelől lehet, hogy mikor készültek.[71] Volt ugyanakkor a Babonicsok birtokában olyan oklevél, melynek egy része arról rendelkezett, hogy abban az esetben, ha a Babonicsokat a bán ítélőszéke elé idéznék, ne a bán, hanem a zágrábi püspök ítélkezzék felettük.[72] Ez azonban az 1270-es években a Gutkeledekkel folytatott viszály lezárására hivatott egyik békeokmány volt, ami nyilvánvalóan nem helyettesíthetett egy szabályszerű királyi kiváltságlevelet. Vélhetően maguk a Babonicsok sem így tekintettek rá, legalábbis semmi nyoma annak, hogy 1299-ben, amikor megtértek III. András hűségére, kísérletet tettek volna arra, hogy akár a királlyal, akár a Szlavóniát az idő szerint kormányzó nagybátyjával, Albertino Morosinival az egyedi eseten túlmutató érvénnyel elismertessék a báni joghatóság alóli mentességüket,[73] pedig akkor, úgy tűnik, csaknem bármit kérhettek a királytól. A szlavóniai bán bírói joghatóságát az 1320-as években nem helyreállítani kellett tehát, hanem érvényt szerezni annak: I. Károly 1325. július 8-i oklevele erre adott felhatalmazást újonnan kinevezett szlavóniai bánjának, Mikcsnek.

66 (1321.) febr. 2.: CDCr IX. 1., 1321. aug. 21.: CDCr IX. 27–28.
67 1322. okt. 14.: CDCr IX. 89.
68 1324. márc. 8.: CDCr IX. 180–181. – A pecsétváltoztatásra lásd *Gárdonyi Albert:* I. Károly király nagypecsétjei. Turul 25. (1907) 36.
69 1325. febr. 6.: CDCr IX. 225–226., 1329. aug. 8.: CDCr IX. 482–483.
70 1218. s. d.: Blagay 4–7., 1241. szept. 23.: Blagay 7–9.
71 Vö.: RA 351. és 710. számok (és az ott idézett korábbi irodalom).
72 1278. nov. 6.: Blagay 31.
73 1299. aug. 1.: Blagay 65–67., 1300. jún. 7.: Blagay 69–70.

SUZANA MILJAN

Zágráb vármegye nemességének viszonya a királyi és a báni hatalomhoz Zsigmond király korában (1387–1437)

A középkori Szlavónia nemességének politikai működése, a közelmúltban elvégzett kutatásoknak köszönhető jelentős előrelépés ellenére, a mai napig a történettudomány kevéssé kutatott témái közé tartozik.[1] Ez kiváltképpen azokra a nemesekre vonatkozik, akik olyan viharos időszakokban éltek és tevékenykedtek, mint amilyen Luxemburgi Zsigmond uralkodásának kora volt, melyet számos külső háború és belső ellentét jellemzett. Zágráb vármegye nemességének egyes képviselői jelentős szerepet játszottak ezen események alakításában, ám számos olyan tettük is volt, amely ennyire közvetlenül nem volt látható a királyság politikai színpadán. Jelen dolgozatomban Zágráb vármegye nemességének a királyi és a báni hatalomhoz való viszonyát tekintem át Luxemburgi Zsigmond (1387–1437) uralkodásának idején.

Zsigmond trónra lépésének időszakát sokéves polgárháború jellemezte. Az Anjouk nápolyi ága, pontosabban Durazzói Károly és később Nápolyi László támogatóival szemben Mária és Erzsébet királynők hívei álltak. Ám ez utóbbiak követői néhány irányzatra tagolódtak, attól függően, hogy kit választottak hites társukul. A harc Durazzói Károly meggyilkolásával, valamint Mária Zsigmonddal kötött házasságával érte el tetőpontját. A források is megerősítik, hogy Zágráb vármegye területe 1387 első felében a viszály középpontjában állott, mikor azt Palisnai János és Horváti János, valamint boszniai szövetségeseik erői rövid időre hatalmuk alá vonták (Zágrábot és Medvevárat is beleértve).[2] Az események persze nemcsak Zágráb vármegye nemességének ártottak, de a zágrábi városi közösségnek is. A királyi erők győzelmével ugyanezen év nyarán a királyi hatalom a teljes területen újra megszilárdult, s ezt követően már nem voltak összetűzések a vármegye nemességének tagjai között. Mivel azonban a vármegye Boszniával volt határos (melynek nemes-

1 Vö.: *Damir Karbić–Suzana Miljan:* Političko djelovanje kneza Pavla I. Zrinskog (1362–1414). Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti (2012) 30. 87–107.; *Hrvoje Kekez:* Plemićki rod Babonića do kraja 14. stoljeća. Doktori disszertáció kézirata. Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Zg., 2012; *Vjekoslav Klaić:* Krčki knezovi Frankapani od najstarijih vremena do gubitka otoka Krka (od god. 1118. do god. 1480.). Matica hrvatska, Zg., 1901.

2 *Ferdo Šišić:* Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba, Matica hrvatska, Zg., 1902. 54.; *Vjekoslav Klaić:* Povjest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX. stoljeća. II/1, Hartman–Kugli, Zg., 1901. 230–232.

sége alapvetően támogatta a nápolyi ágat), továbbra is ki volt téve a háborús eseményeknek (boszniai hadjáratok 1386/1387, 1389, 1398, 1400, 1402, 1405, 1408, 1410).

A háborús viszontagságokon kívül politikai nyomásról is beszélhetünk: mivel László hívei a nekik adományozott birtokok felett ténylegesen nem tudták átvenni a hatalmat, ez inkább politikai demonstráció volt, mint reális veszély, amely László vereségével el is hárult. Miután híveit Szlavónia területén teljesen legyőzték, ő hűségükért változatlanul várakat adományozott, mégpedig háromszor is (1392, 1403, 1406). Bizonyos erődítmények két alkalommal is „elméletileg gazdát cseréltek". Első alkalommal erre 1392-ben került sor, amikor Nápolyi László a Matijevics fivéreknek ajándékozta Lipovec várát Szentmárton falvával.[3] A második fázist az 1403-as esztendő hozta el, amikor Nápolyi Lászlót Zárában királlyá koronázták. Az adományozott birtokok többségének kedvezményezettje Frangepán Miklós volt,[4] de a megajándékozottak között szerepelnek a vármegye kisnemességének egyes képviselői is, így Brezovicai János fiai: János, Miklós és Antal.[5] Az utolsó fázisban, 1406 szeptemberében várakat kizárólag boszniai főuraknak ajándékoztak (Szandalj Hranicsnak[6] és Hrvoje vajdának[7]).

A Zsigmonddal szemben elkövetett hűtlenségi ügyek adatai úgy maradtak fenn, hogy ilyen esetben a király a „hűtlentől" elkobzott birtokokat egy másik, „hűséges" nemesnek ajándékozta, ám Zágráb vármegye nemesei közül viszonylag kevesen lettek hűtlenek a királyhoz.[8] A polgárháború korából *(tempore preturbationum)* a Pribicsek, pontosabban György volt az, akinek elkobozták a birtokait, azonban 1404-ben visszakapta azokat, s ezt új királyi adománylevéllel meg is erősítették.[9] Valamivel később, ugyanebben az évben a Gyepüi Mihály fia Gergelynek is visszaadták a birtokait, a király előtte meg is bocsátott neki.[10] Tudjuk továbbá azt is, hogy 1406-ban a Mikcseveci István fia Péternek és annak fiainak is visszaszolgáltatták a birtokaikat, melyeket a polgárháború idején koboztak tőlük el, Kelemen archidiakónus és fivérei,

3 *Franjo Rački:* Izvadci iz kralj. osrednjega arkiva u Napulju za jugoslovjensku poviest. Arkiv za povjestnicu jugoslavensku (1863) 7: 38. dok. 37–38.

4 *Ferdo Šišić:* Nekoliko isprava iz početka XV st. Starine (1938) 39: 42., 196–197.; *Rački, F.:* i. m. 44. dok. 46–47.

5 *Rački, F.:* i. m. 48. dok. 50–51.

6 *Rački, F.:* i. m. 55. dok. 60.

7 *Rački, F.:* i. m. 54. dok. 59–60.

8 Eddigi kutatásaim eredményei szerint a hűtlenségek legnagyobb számban Pozsega, Valkó és Szerém megyékben fordultak elő, legalábbis a fennmaradt dokumentumok tanúsága szerint. Az sem kizárt, hogy Zágráb megye területén a hűtlenségek és az ellenséges fél iránti részrehajlások száma nagyobb volt, ám ez nem tűnik valószínűnek.

9 Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjestnosti, Diplomata Latina (= AHAZU, D), fasc. VIIb, no. 87. (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára [= MNL OL], Diplomatikai Fényképgyűjtemény [= DF], no. 230 895).

10 AHAZU, D-VIIb-88 (MNL OL DF 230 896).

akiknek ezt a király időközben odaajándékozta, 200 aranyforint kárpótlásban részesültek.[11]

Miután Zsigmond konszolidálta hatalmát, híveit jutalomban részesítette. A király Csehi Péter fia Ferencnek hűségéért már 1387 júliusában évi vásár rendezésének jogát adományozta Csehiben, Szent Klára napján,[12] Vegliai János pedig novemberben Cetin erősségét és Klokocs járást kapta meg.[13] Tudjuk, hogy a vegliai gróf szolgálatában számos nemes volt, akik Palisnai elleni akciókban vettek részt, az 1395-ben kiadott adománylevél pedig megerősíti, hogy a Vukovics-nemzetségből származó Frigyes fia Zanko kitüntette magát Mária királynő szolgálatában, amíg az rabságban sínylődött (1386 júliusától 1387 júniusáig).[14] Zsigmond 1387 novemberében úgyszintén ajándékban részesítette az akkori horvát bán, Péter rokonait, a Cudorokat. Hrasztovicza két erődítményét vehették át, ám ennek feltétele az volt, hogy amennyiben sikerül kárpótolniuk magukat a Mária és Erzsébet királynőknek nyújtott támogatás miatt elszenvedett hátrányokért, azokat vissza kell szolgáltatniuk.[15]

Számba kell vennünk azokat is, akik a Zsigmond királlyal való kapcsolatnak köszönhetően költöztek Zágráb vármegye területére. Az Albeniken és részben a Cilleieken kívül – ez utóbbiaknak nem Zágráb vármegye területén volt a központjuk – ki kell emelnünk Francesco di Bernardo Carmignano magiszter budai polgár és firenzei kereskedő esetét, aki 1389 januárjában birtokul kapta Jasztrebarszkát.[16] Francesco és fiai, Filipo és Francesco nem sokkal ezután a birtokot 4000 aranyforintért eladták két megyei nemesnek, Mucsinnak és Miklósnak, Lipoveci (de Surdis) Rafael fiainak.[17]

Az oszmánok elleni háború külön taglalást érdemel, ugyanis Zágráb vármegye nemeseit ebben az összefüggésben explicite ritkán említik.[18] A nikápolyi csatában vett részt Pécsi Pál, a királyi udvar fiatal vitéze, aki Zágráb vármegye területéről származott, s akinek a király 1398-ban két adománylevelet is kiállított a Gersence várispánságban található *Ramachauelge* birtoklásáról, hangsúlyozva, hogy az oklevelek egyikét a nikápolyi csata idején állították

11 *Mályusz Elemér* et al.: Zsigmondkori oklevéltár. I–XII, MTA, Bp., 1951–2013. II/1, reg. 4624 (= ZsO).

12 *Tadija Smičiklas* et al.: Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. I–XVIII, JAZU, Zg., 1904–1990. XVII, 58., 76. (= CD).

13 CD XVII, 78. dok. 105–109.

14 CD XVIII, 1. dok. 1–2.

15 CD XVII, 82. dok. 112–113.

16 ZsO I, reg. 877; MNL OL Diplomatikai levéltár (= DL), no. 42 420. ZsO I, reg. 2710; MNL OL, DL 42 528. A firenzeiek jelenlétéről a Magyar Királyság területén bővebben lásd *Arany Krisztina:* Florentine Families in Hungary in the First Half of the Fifteenth Century. Doktori disszertáció kézirata. Central European University, Bp., 2014. *passim*, s különösen a Francescóra vonatkozó életrajzi adatok tekintetében a prozopográfiai adatbázist a 187. oldalon.

17 ZsO I, reg. 3566; MNL OL, DL 72 246.

18 Részletesebben lásd *János M. Bak:* Sigismund and the Ottoman Advance. In: Studying Medieval Rulers and Their Subjects. Central Europe and Beyond, Ashgate, Farnham, 2010. 1–11. és az ott felsorolt szakirodalmat.

ki.[19] Tudjuk azt is, hogy a csatában részt vett Tompa fia Tamás, akinek tevékenysége az említett Pécsi Pál tetteivel van összefüggésben. A blinjai II. Töttös Lászlóról azt feltételezem, hogy úgyszintén ebben az összeütközésben vett részt,[20] hasonlóképpen Blagaji Duim fiairól, Miklós és István grófokról, akiknek a király 1395 augusztusában a havasalföldi Sebes melletti katonai táborban okleveleket állított ki.[21]

Zsigmond uralkodásának korában az oszmánokkal folytatott küzdelmek sorában Nikápoly csak a kezdet volt, később számos összecsapásra került sor. Eberhard püspököt és csapatait említik 1415-ben az oszmánokkal folytatott ütközetek kapcsán is,[22] amikor a már említett blinjai Töttös László Boszniában fogságba esett.[23] Egy 1419-ben kelt oklevélben olvasható, hogy Frangepán Miklós is részt vett az oszmánok elleni harcokban.[24] Tudjuk, hogy Marcali Dénes bán, valamint II. Töttös László fiai, János, III. László és György részt vettek az 1419. évi hadjáratban.[25] Minden jel szerint a Klokocseváci János fia Imre Boszniában rabságba esett az oszmánokkal folytatott küzdelem során, mivel 1424-ben kérelmezte, hogy ismerjék el státuszát és tulajdonát azon birtokok felett, melyek időközben más tulajdonába kerültek.[26]

Zsigmond király és császár uralkodását, részben a külső, részben a belső tényezők miatt, jellemezte az újabb és újabb bevételek megszerzése iránti folytonos igény, ezért fontos szerepet játszott a királyi birtokok és jövedelmek főuraknak és a nemességnek történő zálogba adása.[27] Ebben Zágráb vármegye sem volt kivétel, különösen a Frangepánok és a Cillei grófok tevékenysége emelkedik ki. A Frangepánok esetében fontos kiemelni, hogy e zálogokkal ők a vármegye társadalmába integrálódtak, itt bővítették területeiket és teremtették meg központjaikat. A Frangepánok a királyi zálogokkal a vármegye területén két erősségre tettek szert – Sztenicsnyákra és Ozaljra, amelyeket ezt követően a királynak ismételten adandó pénzkölcsön fejében többször is zálogba vettek. A fennmaradt oklevelek tanúsága szerint ez az összeg Sztenicsnyák esetében összesen több mint 20 000, Ozalj esetében pe-

19 CD XVIII. 265. dok. 379–381.
20 CD XVIII. 24. dok. 36.
21 CD XVIII. 41. dok. 54–55.
22 MNL OL DL 43 300.
23 *Klaić, V.:* Povjest Hrvata i. m. 84.
24 *Thallóczy Lajos–Barabás Samu:* A Frangepán család oklevéltára. Codex diplomaticus comitum de Frangepanibus. I–II. Monumenta Hungariae Historica – Diplomataria. XXXV. i XXXVIII. MTA, Bp., 1910–1913. I. 213. dok. 184–186. (= CF).
25 *Ernő Kammerer et al.:* A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeő. VI–XII. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1894–1931. VI. 383. dok. 559. (= Zichy).
26 AHAZU, D-IX-41 (MNL OL DF 231 066).
27 E kérdésről lásd pl.: *János Incze:* My kingdom in pledge: King Sigismund of Luxemburg's town pledging policy, case studies of Segesd and Bartfa. Meg nem jelentetett magiszteri értekezés. Central European University, Bp., 2012., és az ebben szereplő szakirodalom.

dig több mint 24 000 aranyforintot tett ki.[28] A királynak adott pénzkölcsönnel kapcsolatos tulajdonjogról szóló oklevelek születtek Czetin, Klokocs és Okics esetében, amelyeket korábban királyi adománylevelek, illetve magán adásvétel útján szereztek meg.[29] A Cilleiek azonban, akiknek a birtokközpontja a zagorjai grófságban volt, sosem tettek erőfeszítéseket a vármegye területén fekvő birtokaik átcsoportosítása vagy bővítése érdekében. Zálog útján tartották kézben Szamobor és Sztupnik erődítményeket, 1415-től pedig Sztenicsnyákot is (amelyet II. Frigyes és az örökös Erzsébet házassága révén a vegliai grófoktól vettek át).[30]

* * *

Szlavóniában a báni hatalom a király meghosszabbított kezeként funkcionált. Zágráb vármegyében a báni hatalom mértékét és annak a bán szempontjából való jelentőségét meghatározta, hogy Szlavóniában Zágráb messze a legnagyobb város, egyúttal a püspökség központja volt. Ezzel szemben fontos kiemelni, hogy Zsigmond uralkodásának döntő részében a Zágráb vármegyei várak közül csupán Krupa volt a király kezén, Zselin vára csak 1399-ig, Gradac pedig minden bizonnyal 1413-ban.[31] Mindez arról árulkodik, hogy a vármegye területén békés állapotok uralkodtak, különösen a király iránti lojalitás tekintetében. Zsigmond korából tizenhat szlavón bánról tudunk, egyikük kétszer is viselte ezt a méltóságot. Közülük hétnek a középkori Szlavónia területén voltak birtokaik. Az első bán, aki a Zágráb vármegye nemesi társadalmába történő integrálódási folyamatot elkezdte, Vegliai János volt már a 14. század kilencvenes éveinek elején, amikor szlavón bán lett. A megyei nemességbe történő integrálódást, dacára a királyságban betöltött magas állami hivatalnak, tökéletesen Eberhard zágrábi püspök (1402-ben bán) valósította meg. Részben hasonló volt Cillei Hermann esete is, ám lényeges különbség, hogy a Cilleiek központja a vármegyén kívül, a zagorjai grófság területén helyezkedett el, ezt érdemeik fejében éppen Zsigmond korában kapták meg.[32]

---

28 MNL OL DL 7755; CD XVII. 436. dok. 625–626., XVIII. kötet. 270. dok. 386–388., 293. dok. 418–420.; CF I, 178. dok. 131–132., 187. dok. 140–141, 206. dok. 171–173., 207–208. dok. 173–175.

29 CF I. 188. dok. 141–145.; *Šime Ljubić:* Listine o odnošajih izmedju južnoga Slavenstva i Mletačke Republike. VI. Monumenta spectantia historiam Slavorum meriodionalium. IX. JAZU, Zg., 1878. 161. dok. 174–175.; CF I. 212. dok. 179–183., 213. dok. 184–186.

30 ZsO II. reg. 7017, MNL OL DL 33 687; ZsO V. reg. 450, reg. 843, reg. 918; MNL OL DL 34 052.

31 *Engel Pál:* Magyarország világi archontológiája 1301–1457. História–MTA Történettudományi Intézete, Bp., 1996. (História könyvtár. Kronológiák, Adattárak 5.) I–II, I, 321.

32 A Cilleiek esetében érdekes, hogy bizonyos oklevelekben 1423 és 1424 között Cillei Frigyest is bánként említik. Bár Engel Pál archontológiájában szerepelteti, Frigyest nem tekinthetjük bánnak, tekintettel arra, hogy a királyi dignitárius listákon sohasem szerepel a neve, ám én finomítanám Engel vélekedését, hiszen Frigyes önállóan állít ki okleveleket bánként, itt minden bizonnyal arról van szó, hogy apjának, Hermannak volt „segítője a terepen". (*Engel P.:* i. m. I, 20. 63. sz. jegyzet).

Zágráb vármegye egyetlen, ott állandó lakhellyel rendelkező nemese Pécsi Pál volt, akinek székhelyét is Zágráb vármegye területén találjuk. Miután megszűnt a báni méltósága, minden bizonnyal közvetlenül a halála előtt, saját és lánytestvére, Pekri Miklós özvegye, Margit a végrendeletében a Körös vármegye területén található birtokát a Garigi Boldogságos Szűz Mária kolostorra hagyta,[33] s itt is helyezték végső nyugalomra. 1409 júliusa táján halt meg, hagyatékát a királyi udvarba szállították.[34]

A szlavón bánok hatalmukat ezen a területen a szlavón vicebánok útján gyakorolták, akik alá Zágráb és Körös megye ispánjai tisztviselőként tartoztak, nekik ugyanezen megyék alispánjai segédkeztek. A vicebáni tisztséget ellátó egyének időnként Zágráb vármegye, néha Körös vármegye, olykor pedig mindkettő ispánjai is voltak egy személyben, azonban ez nem általánosítható, hiszen ennek semmiféle látható oka nem mutatható ki. A vicebánok származásának elemzése során érdekes adatokhoz juthatunk. Nyolc vicebánról tudjuk, hogy Körös megye területéről származtak, s csupán egyikük érkezett Zágráb vármegye területéről – Bevenyőd fia, Tamás magiszter, aki előtte Vegliai János gróf szolgálatában állott, és 1393-ban megvásárolta Okics erősséget, amivel elkezdett integrálódni a Zágráb vármegyei nemesi társadalomba. Néhány vicebán egyben zágrábi és körösi ispán is volt, ám szembetűnő, hogy ezeket a funkciókat kizárólag a 15. század elejéig kötötték össze, ezt követően pedig Zsigmond uralkodásának egész ideje alatt nem találunk olyan személyt, aki egyidejűleg viselné mindhárom funkciót. A ritka kivételek egyike az imént említett Tamás magiszter volt (aki e méltóságokat a Vegliai János bán halála után megüresedett báni szék ideje alatt is betöltötte). A kizárólag Zágráb vármegye ispáni tisztét betöltők közül az első valóban innen származó személy csak Zsigmond uralkodásának legvégén léphetett hivatalba. A Gyepüi és Zelinai Gergely fiáról, Miklósról van szó.

A források Zágráb vármegye tizenegy alispánjáról tesznek említést. Logikus feltételezés – tekintettel arra, hogy alacsonyabb rangú megyei hivatalnokokról van szó –, hogy Zágráb vármegye helyi nemességének soraiból kerültek ki. Mivel többségük esetében csupán keresztnevük szerepel, családnevük, birtokaik vagy apjuk neve említése nélkül, ezért csupán négyről tudjuk, hogy mely családból származtak. Kettőről megállapítható, hogy a vármegye helyi nemességének tagjai – Brezovicai János fia, János magiszterről, aki 1408-ban volt alispán, amikor a báni szék üresen állt, valamint Kalinovicai Jursa fiáról, Pálról, mégpedig 1419-ben, Marcali Dénes bánsága idejéből.

Zágráb vármegye bánjainak és nemeseinek kapcsolata alacsonyabb szinten világítja meg a királyhoz fűződő viszonyt. A bán működése annak igazgatási, bíráskodási és katonai funkciói alapján ítélhető meg. Fontos aláhúzni,

33 *Ivan Krstitelj Tkalčić et al.:* Povjesni spomenici Zagrebačke biskupije. Monumenta historica episcopatus Zagrabiensis I–VII. Grad Zagreb, Zg., 1873–2005. V. 235. dok. 314–315. (= MHEZ).

34 MHEZ V, 249. dok. 331–332.

hogy a bandériumokat a háborúban a bánok vezették, de érdekes adatra bukkanunk 1414-ből, amíg ugyanis üres volt a báni szék, a báni bandériumot Eberhard püspök irányította.[35]

A szlavón bán igazgatási és bíráskodási funkciója, illetve viszonya a Zágráb vármegye nemességével egymástól nehezen elválasztható. A bánok másolták és hitelesítették saját, illetve a káptalani és más eredetű okiratokat is. Ekkor bizonyos értelemben hiteleshelyként működtek.[36] A legtöbb okirat a vármegye mágnás családjaival vagy bizonyos egyházi intézményekkel függ össze. Így például tudomásunk van arról, hogy a bánok végezték a Zrinija birtokkal kapcsolatos határrendezést, ennek részesei a Brezoviczai János fiai, János, Miklós és Antal voltak egyfelől, másfelől pedig az Okicsi Bevenyőd Tamás fia, Bevenyőd magiszter.[37] Még a fizikai birtokbavételt végrehajtó személyek is a vármegyei nemesség felsőbb rétegébe tartoztak.[38] Hogy a birtokbavétel nem ment mindig zökkenőmentesen, arról az az eset is árulkodik, amikor a báthmonostori Töttös László birtokbavétele során tiltakozásra került sor.[39]

Miként a határrendezéskor, a bánnal és Zágráb vármegye nemességével kapcsolatos más jogügyletek során is hasonló helyzeteket látunk, hiszen a megvásárolt, elzálogosított és elajándékozott birtokok többsége esetében a megyei főnemesség képviselői vettek részt az ügyekben. Így például a zágrábi káptalan Cillei Frigyes és Hermann bánok utasítására az Una mentén megvásárolt birtokokat a Zrínyi grófoknak adta át,[40] a Blagaji grófoknak pedig Hermann bán rendelkezésére Gradac és Dobóc kastélyokat, valamint Szlatina birtokot.[41] Ezekből a hasonló esetekből néhány következtetést levonhatunk. Természetesen Zágráb vármegye nemesi társadalmának többi tagja is vásárolt, zálogosított, ajándékozott birtokokat, méretett ki birtokbavétel során, azonban ilyen esetekben nem fordultak a bánhoz, hanem alacsonyabb közigazgatási szinten oldották meg, a vicebán vagy Zágráb vármegye ispánja szintjén, sőt *iobagiones castri* esetében a *comites terrestres*ek várispánja szintjén. Így például egyes Goriczai nemesek (a túrmezei *iobagiones castri* rétegből) a szerdahelyi Ders Márton vicebánhoz és a zágrábi ispánhoz fordulnak 1397-ben, amikor ugyanennek a Goriczának a birtokbavételéről van szó, bár a túr-

35 *Engel P.:* i. m. I, 16–22., különösen 19.

36 Lásd pl.: Nadbiskupijski arhiv Zagreb, Kaptolski arhiv Zagreb (= NAZ, KAZ), Acta Antiqua, fasc. 83. no. 4. (MNL OL DF 256 783); HDA, Acta Paulinorum, Pavlinski samostan Kamenska, fasc. 1. no. 4. (MNL OL DL 35 152); AHAZU, D-IX-47 (MNL OL DF 231 072).

37 CD XVIII. 147. dok. 221–223.

38 Lovro Susedgradski és zelinai Fabijan Bičkele, valamint Mučin Lipovečki (CD XVIII. 148. dok. 223–224.)

39 Zichy VIII. 369. dok. 542–543.

40 HDA, Neoregistrata acta (= NRA), fasc. 314. no. 5. (MNL OL DL 33 121); HDA, NRA, fasc. 314. no. 29. (MNL OL DL 33 122).

41 *Thallóczy Lajos–Barabás Samu:* A Blagay-család oklevéltára. Codex diplomaticus comitum de Blagay. Monumenta Hungariae Historica – Diplomataria. XXVIII. MTA, Bp., 1897. 153. dok. 279–281. (= CB).

mezei területen a jogi procedúrák többsége csak az ő alattvalóikat, illetve híveiket és hűbéreseiket érinti, akiket birtokba helyeztek.[42]

A bánok hasonlóképpen a király utasításai alapján, vagy pedig saját elhatározásból a nemesség, az özvegyek, az egyház és járadékainak oltalmazóiként léptek fel. Így például Marcali Dénes bán külön is védelmezte II. Töttös László özvegyét és annak fiait, s időnként más nemesek számára is elrendelte, hogy vegyék őket oltalmukba.[43] Mindenesetre ajánlatos volt, hogy a bánok jó kapcsolatot ápoljanak Zágráb vármegye nemességével, a dokumentumok többsége is ezt támasztja alá. Említenék azonban egy ezzel ellentétes példát is, amelyből erőszakos cselekedetről szerezhetünk tudomást. Az elkövetők a bán kíséretének tagjai, azaz Szántói Lackfi Dávid bán familiárisai, Ervencei Miklós és Tibold fia László voltak, ezért a király elrendelte a bánnak, hogy büntesse őket meg.[44]

Bár a bán és Zágráb vármegye nemessége kapcsolatának vizsgálata során nehéz megkülönböztetnünk a peres ügyeket, mégis különbséget tehetünk a bán szerepe alapján a magánjogi perek vagy a büntetőperek között. A probléma abból fakad, hogy bizonyos peres ügyek évtizedeken át húzódtak (az alacsonyabb szintektől a báni ítélőszékig, majd pedig onnan a budai királyi ítélőszékig), fejlődésük bizonyos szakaszaiban inkább magánjellegűek voltak, s nem kísérte őket véráldozattal járó erőszak, más esetekben azonban brutálisabb kimenetellel jártak. A nemesség egymáshoz való viszonyát az erőszakmentesség jellemezte, peres ügyeik elsősorban egy adott birtok tulajdonlásával függtek össze, ami persze járhatott fosztogatással vagy pusztítással, semmi esetre sem halállal. Ezek az esetek polgári magánjogi jellegűek voltak, amelyeket a nemesek a báni ítélőszék előtt igyekeztek rendezni. Természetesen a nemesség nem csupán saját társadalmi csoportján belül pereskedett, ám az ilyen jellegű peres ügyek közül éppen azok száma volt a legmagasabb, amelyekben a nemesek pereskedtek nemesek ellen.

A bán és annak emberei előtt rendezendő peres ügyekben minden bizonnyal a bátmonostori és blinjai Töttös család járt az élen. Ők gyakorlatilag Zsigmond uralkodásának egész ideje alatt a megye szinte minden főurával pereskedtek (elsősorban a Szomszédvári Tóth családdal és a Zrínyi grófokkal, a topuszkói apáttal stb.).[45] A Zrínyiek a Zrin környéki nemesekkel is peres-

42 *Emilij Laszowski:* Monumenta historica nobilis communitatis Turopolje olim „Campus Zagrabiensis" dictae. I–IV. Plem. opć. Turopolje, Zg., 1904–1908. I. kötet. 153. dok. 145–146. (= MHNC).

43 A bánnak a hivatalos indokokon kívül „személyes" indokai is voltak. Tudniillik, az említett kenéz-özvegy az ő lánytestvére volt, így tehát annak fiai az ő unokafivérei. (Zichy VIII, 5., 8. sz.).

44 HDA, DMV, no. 176. (MNL OL DF 218 671).

45 MNL OL DL 79 403; Zichy VI, 324. dok. 467–468.; MNL OL DL 79 849; Zichy VIII. 106. dok. 155–156., 95. dok. 126–129., 113. dok. 171–172., 216. dok. 329–330.; HDA, NRA, fasc. 259. no. 17. (MNL OL DL 10 486); Zichy VI. 345. dok. 499–500., 378. dok. 551–552.; Zichy VIII. 20. dok. 27–28., 5. dok. 8–9.; Zichy V. 107. dok. 119–129.

kedtek, valamint a Kosztajnicai és Blagaji grófokkal,[46] de a Blagajik a Jamnicai nemesekkel is.[47]

* * *

Zágráb vármegye nemességének viszonyát a királyi hatalomhoz két alapvető síkon tekinthetjük át: háborús időkben és békés korszakokban. Nyilvánvaló, hogy közvetlenül a háborús eseményeket követően több adatunk van a hűségért adandó jutalmakról, illetve a hűtlenségért kiszabott büntetésekről, ellenben a békés időszakokat a báni és/vagy budai királyi ítélőszék előtt zajló perek sokasága tarkítja. E kérdésekkel részletesebben a prozopográfia módszerével foglalkozhatunk, hiszen csak így tudjuk pontosabban meghatározni, hogy mely tényezők hatottak az egyének politikai működésének fejlődésére, de vonatkozik ez az uralkodóhoz és Szlavónia területén a legfőbb királyi hatalom megtestesítőjéhez, a bánhoz fűződő viszony vizsgálatára is.

46 A már említett problémák feldolgozását lásd *Damir Karbić–Suzana Miljan:* Knezovi Zrinski u 14. i 15. stoljeću između starog i novog teritorijalnog identiteta, In: Susreti dviju kultura. Obitelj Zrinski u hrvatskoj i mađarskoj povijesti. Ur. *Sándor Bene, Zoran Ladić, Gábor Hausner.* Matica hrvatska, Zg., 2012. 15–43.

47 CD XVIII. 334. dok. 477–479.; CB 115. dok. 206–207.

PÁLOSFALVI TAMÁS

A bánok helye a királyság kormányzati struktúrájában

Királyi hatalom és területi különkormányzat, 1435–1526

Jelen tanulmány a szlavón, illetve (alkalomadtán, majd az 1470-es évektől véglegesen) horvát–szlavón bánok helyét vizsgálja a késő középkori Magyar Királyság kormányzati rendszerében. Hely alatt természetesen nem formális pozíciót értve: a szlavón bánok a tisztség kialakulásától kezdve az egész középkor folyamán, és azon túl is, a királyság legfontosabb tisztségviselői közé tartoztak, és ennek megfelelően előkelő pozíciót foglaltak el a vezető méltóságok hierarchiájában, amint az a privilegiális oklevelek méltóságsoraiban is tükröződött.[1] Az egyes bánok tényleges hatalma, befolyása, politikai, esetleg katonai szerepe ugyanakkor nem feltétlenül felelt meg a báni tisztség formális helyének, attól, számos tényező eredőjeként, mindkét irányban jelentős mértékben eltérhetett.

Ilyen tényező volt mindjárt magának Szlavóniának (Horvátországnak) a változó stratégiai helyzete, amely függött a magyar külpolitika aktuális prioritásaitól és az oszmán fenyegetés intenzitásának változásaitól. Ilyen tényező volt továbbá az egyes bánok személyes tekintélye, birtokainak nagysága és elhelyezkedése, az uralkodóhoz és a többi báróhoz fűződő viszonya, és adott esetben saját politikai ambíciója. Könnyű belátni, példának okáért, hogy a hatalmas stájerországi birtokaik mellett Szlavóniában is tucatnyi várat birtokló, birodalmi grófi címmel büszkélkedő, a királlyal alkalmasint közeli rokonságban álló Cilleiek hatalma és befolyása messze túlnőtt azon, amit puszta báni címük sugallna,[2] és ugyanezt mondhatjuk el mintegy fél évszázaddal később Corvin Jánosról, Mátyás király törvénytelen fiáról is.[3]A másik végletet képviselik a bánok sorában az olyan személyek, mint például a horvát származású Litvai Horvát Damján, aki, bár viszonylag jelentős pályát futott be a magyar király szolgálatában az 1460-as években, bánként sem tartozott a királyság

1 *Tringli István:* Méltóságok. In: Korai Magyar Történeti Lexikon. Főszerk. *Kristó Gyula.* Szerk. *Engel Pál, Makk Ferenc.* Akadémiai Kiadó, Bp., 1994. 450–451.

2 Legújabban lásd *Peter Štih:* The Counts of Cilli, the Issue of their Princely Authority and the Land of Cilli. In idem: The Middle Ages between the Eastern Alps and the Northern Adriatic. Select Papers on Slovene Historiography and Medieval History. Brill, Leiden–Boston, 2010. 338–379.

3 Életére lásd *Schönherr Gyula:* Hunyadi Corvin János. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1894.

legszűkebb hatalmi elitjébe,[4] ahogyan később Derencsényi Imre sem. Azt, hogy ki került Szlavónia (és Horvátország) élére, a király döntötte el, de döntésében ugyanazon tényezők játszottak szerepet, mint az egyes bánok hatalmi helyzetének alakulásában, és e tényezők egymáshoz viszonyított súlyát nyilván jelentős mértékben befolyásolták az uralkodó politikai szándékai, és persze lehetőségei.

Közismert, hogy miután Zsigmond király a trónra lépését követő években szétosztogatta a korábban a báni tisztség hatalmi bázisát képező váruradalmakat, a cím önmagában nem garantált viselője számára jelentős hatalmi pozíciót.[5] A helyzetet kitűnően illusztrálja a vizsgált korszak elején Szlavóniát (és Horvátországot) irányító Tallóci család példája. A Luxemburgi Zsigmond uralkodásának utolsó szakaszában felemelkedő Tallóci fivérek, köszönhetően az uralkodójuk kegyéből rájuk bízott kormányzati pozícióknak és jövedelmi forrásoknak, az 1430-as évek végére a Magyar Királyság meghatározó fontosságú szereplői közé emelkedtek, és helyzetüket, rövid megtorpanás után, képesek voltak a következő évtizedre is átmenteni. Amikor azonban I. Ulászló halálával megszűnt legfelső szintű politikai támogatásuk, jelentős saját vagyon hiányában a báni cím már nem volt elegendő ahhoz, hogy a bárók között tartsa a családot.[6]

A tisztség presztízse ennek ellenére jelentős maradt, köszönhetően minden bizonnyal Szlavónia *regnum* státuszának, valamint jelentős különkormányzati hagyományainak. Ennek világos bizonyítéka, hogy a Tallóciak bukása után a helyüket elfoglaló Cillei grófok nagy súlyt helyeztek a birtoklására, dacára annak, hogy az őket a királyhoz, V. Lászlóhoz fűző rokoni kapcsolat, valamint hatalmas szlavóniai birtokaik önmagukban is garantálták döntő befolyásukat egyrészt az udvarban, másrészt magában Szlavóniában. Ugyanez mondható el a Cilleiek örökébe lépő Vitovec Jánosról, aki, egyedüliként a vizsgált korszak bánjai közül, korábbi urának helyetteséből lépett előre, köszönhetően katonai tehetségének.[7] Érdemes megjegyezni ugyanakkor, hogy az 1445 és 1464 között eltelt csaknem húsz év abból a szempontból kivételesnek tekinthető, hogy a királyi hatalom beavatkozási lehetőségei Szlavóniában meglehetősen korlátozottak voltak, előbb a Cillei grófok különleges helyzete, majd, V. László halála után, az ifjú, és meg nem koronázott Mátyás helyzetének sebezhetősége miatt. Ennek ellenére fontos leszögezni, hogy eb-

4 *Marija Karbić:* Od hrvatskog sitnog plemića do ugarskog velikaša i hrvatskog bana: Damjan Horvat od Litve i njegova obitelj. In: Croato–Hungarica. Uz 900 godina hrvatsko–mađarskih povijesnih veza. A horvát–magyar történelmi kapcsolatok 900 éve alkalmából. Szerk./Ur. *Milka Jauk-Pinhak, Kiss Gy. Csaba, Nyomárkay István.* Matica hrvatska, Zg., 2002. 119–125.

5 *Engel Pál:* Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II. História–MTA Történettudományi Intézet, Bp., 1996. I, 16.

6 *Mályusz Elemér:* A négy Tallóci fivér. Történelmi Szemle 22. (1980) 532–576.; *Pálosfalvi Tamás:* Cilleiek és Tallóciak: küzdelem Szlavóniáért (1440–1448). Századok 134. (2000) 45–98.

7 *Pálosfalvi Tamás:* Vitovec János. Egy zsoldoskarrier a 15. századi Magyarországon. Századok 135. (2001) 429–472.

ben az időszakban sincs nyoma annak, hogy akár a Cillei grófok, akár Vitovec kísérletet tettek volna arra, hogy Szlavóniát leválasszák a Magyar Királyság testéről.

Az 1464 és 1476 közötti bő évtizedet talán leghelyesebb az útkeresés időszakának tekinteni. Az 1464. áprilisi koronázás után immár a királyi hatalom teljességét birtokló Mátyás láthatóan helyet keresett a szlavón bánságnak. Tekintve, hogy ekkor még, kénytelen-kelletlen, elsőbbséget élvezett politikájában az oszmán hadszíntér, e helykeresést is az ottani fejlemények határozták meg. A király először megpróbált visszatérni a Zsigmond-féle rendszerhez: Szlavóniát, Horvátországot, sőt Bosznia meghódított részét, valamint a zágrábi püspökséget és a vránai perjelséget is az általa újonnan felemelt Szapolyai Imrére bízta.[8] A megoldás azonban nem vált be: Mátyás már a következő évben menesztette Szapolyait, és ismét szétválasztotta a bánságokat: Vitovec János Újlaki Miklóssal együtt visszakapta Szlavóniát, de Vitovec egyúttal Szlavónia és Horvátország főkapitánya is lett, amely tisztség korábban ismeretlen volt.

Újlakit Vitovec oldalán 1466-ban Mátyás egy másik kedvelt bárója, Laki Túz János követte, aki egyben a király ajtónállómestere is volt. Vitovec és Laki Túz együtt is viselték a főkapitányi címet, utóbbi pedig átvette Horvátország, Bosznia és a vránai perjelség kormányzatát. A zágrábi püspökség Túz János rokona, Osvát kezébe került, de a püspökség javait egy darabig még a bánok igazgatták. Miután 1466-ot követően Mátyás végleg lemondott a török elleni offenzív fellépésről, a főkapitányság hamarosan mindkét bán címéből végleg eltűnt.[9] Vitovec halála után (1468) a helyét a neves humanista, Janus Pannonius vette át, aki egyben pécsi püspök is volt.[10]

1470-ben a két Jánost Mátyás hadvezére, Magyar Balázs váltotta, aki előbb egyedül, majd a korábbi királynéi kincstartó, Litvai Horvát Damján társaságában gyakorolta hivatalát. 1471-ben aztán Mátyás visszatért 1464-es elképzeléséhez, és most Újlaki Miklósra ruházott akkora hatalmat, mint korábban Szapolyai Imrére: Szlavónia mellett (amelyet nem egyedül igazgatott) megkapta Horvátországot, Bosznia magyar uralom alatt álló részét mint király, és mellé még a vránai perjelséget.[11] A megoldás azonban most sem vált be: 1473-ban a király elvette Újlakitól Szlavóniát és Horvátországot is, a vránai perjelséget pedig visszaadta a johannitáknak. Szlavóniát Ernuszt János

8 *Richárd Horváth:* The Castle of Jajce in the Organisation of the Hungarian Border Defence System under Matthias Corvinus. In: Stjepan Tomašević (1461. – 1463.) – slom srednjovjekovnoga Bosanskog Kraljevstva. Ur. *Ante Birin.* Hrvatski institut za povijest–Katolički bogoslovni fakultet u Sarajevu, Zg., 2013. 93–94.

9 *Pálosfalvi T.:* Vitovec János i. m. 463–470.

10 *Kubinyi András:* Vitéz János és Janus Pannonius politikája Mátyás uralkodása idején. In: Humanista műveltség Pannóniában. Szerk. *Bartók István, Jankovits László, Kecskeméti Gábor*. Művészetek Háza–Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 2000. 20–21.

11 *András Kubinyi:* Die Frage des bosnischen Königtums von Nikolaus Újlaky. Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungariae 4. (1958) 373–384.

kincstartó kapta, aki haláláig, 1476-ig töltötte be a bánságot.[12]A korszak bánjai közül, Vitovec Jánost és Újlaki Miklóst leszámítva, egyik sem rendelkezett komolyabb birtokokkal Szlavóniában, és a báni tisztségben is viszonylag rövid ideig maradtak. Többségük ugyanakkor, a bánsággal párhuzamosan, más fontos tisztségeket is viselt, és mint Laki Túz János vagy Ernuszt János, mindenképpen a király legfontosabb bárói közé tartozott.[13]

1476-ban aztán fontos változás történt, amennyiben Mátyás, mint utóbb kiderült, véglegesen egyesítette a szlavón és a dalmát–horvát báni tisztséget. A változtatás okaként azt szokás felhozni, hogy így a bán a szlavón nemesség fegyveres erejére is támaszkodhatott a 15. század második felétől rendszeres oszmán támadásoknak kitett Horvátország védelme érdekében.[14] Az érvelés annyiban biztosan nem helytálló, hogy a szlavón nemesség minden fennmaradt forrás szerint vonakodott Horvátország védelmében fegyvert fogni,[15] és amennyire tudni lehet, a Szlavóniában behajtott adót sem közvetlenül a bán kapta.[16] Annyiban viszont a változás mindenképpen döntőnek bizonyult, hogy ettől kezdve a mindenkori bán vállaira nehezedett a horvát várak védelmének terhe, ami a Jagelló-korban fokozatosan megoldhatatlan feladattá vált, és szükségszerűen kihatott a bánok és a király kapcsolatára is.

A probléma Mátyás uralkodásának utolsó másfél évtizedében nem vált akuttá, hiszen a király az oszmán fronton egyértelműen a konfliktus csillapítására törekedett, ami 1483-tól formális békében is kifejezésre jutott. A korszak három bánja, Egervári László, Magyar Balázs és Vingárti Geréb Mátyás az uralkodó bizalmasai voltak, Geréb a rokona is, ami jelentősebb szlavóniai birtokok nélkül is biztosította tekintélyüket.[17] Az oszmán fronton uralkodó relatív nyugalom magyarázza, hogy a megelőző és rákövetkező időszakkal ellentétben nem volt szükség arra, hogy a báni tisztet más, jövedelmet és katonai erőt biztosító tisztségekkel (például vránai perjelség vagy a zágrábi püspökség) egyesítsék.

Nagyon fontos változást jelentett a báni tisztség szempontjából is, amikor Mátyás uralkodásának utolsó éveiben törvénytelen fia, Corvin János, apja jó-

12 Életére lásd *Kubinyi András:* Ernuszt János. In: Szürke eminenciások a magyar történelemben. Szerk. *Szentpéteri József.* Kossuth, Bp., 2003. 36–37.

13 Az adatok a készülő késő középkori archontológiából valók. Addig is lásd *Fügedi Erik:* A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása. Magyar Országos Levéltár, Bp., 1970. 110–119.

14 *Kubinyi András:* Mátyás király. Vince Kiadó, Bp., 2001. 90–91.

15 Vö.: pl. *Pálosfalvi Tamás:* Bajnai Both András és a szlavón bánság. Szlavónia, Európa és a törökök, 1504–1513. In: Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére. Szerk. *Neumann Tibor, Rácz György.* MTA TTI–PPKE Bölcsészettudományi Kara, Bp.–Piliscsaba, 2009. 292–293.

16 Lásd pl. Batthyány Benedek kincstartó parancsait a szlavóniai dikátorokhoz (1507): Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár (DL) 107 946/10–14 ecw.

17 *Kubinyi A.:* Mátyás király i. m. 90. Magyar Balázsnak, amennyire tudni lehet, nem voltak birtokai Szlavóniában. Egervári és a Gerébek a Maróti örökség darabjait (Velike, ill. Valpó uradalma, utóbbinak csak egy része feküdt Szlavóniában) kapták Mátyástól, lásd *Engel Pál:* A magyar világi nagybirtok megoszlása a 15. században. In: *Uő:* Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok. Vál., szerk., jegyz. *Csukovits Enikő.* Osiris Kiadó, Bp., 55.

voltából megszerezte a Vitovecek hatalmas zagorjei vagyonát, és több más jelentős szlavóniai váruradalmat is.[18] Ezeknek köszönhetően a herceg olyan befolyásra tett szert a tartományban, amilyennel korábban csak a Cillei grófok rendelkeztek. Jóllehet szlavóniai hercegsége átmenetinek bizonyult, Corvin hatalmas vagyona folytán olyan tényező volt, akivel 1504-es haláláig folyamatosan számolni kellett, és jelentős mértékben korlátozta a királyi hatalom mozgásterét. Bár II. Ulászló király 1495-ben csupán tetszése idejére nevezte ki Corvint horvát–szlavón bánná, a herceg lázadását és átmeneti leváltását követően immár élethossziglan volt kénytelen ráruházni a bánságot, amire sem korábban, sem később nem találunk példát Szlavónia történetében.[19] Érdemes ugyanakkor megjegyezni, hogy Corvin, éppen vagyonának köszönhetően, igen eredményesen harcolt az oszmánok ellen; míg ugyanis a korszak többi bánja rá volt utalva a kincstár támogatására, a herceg a saját birtokaiból, esetenként azok elzálogosításából vagy elidegenítéséből befolyó jövedelmekből képes volt legalább részben finanszírozni katonai vállalkozásait.[20]

Corvin János nemcsak Szlavónia, hanem minden bizonnyal az egész Magyar Királyság legnagyobb birtokosa volt, és ha törvénytelen is, mégiscsak királyfi, így bánként élvezett befolyását, amint a Cilleiekét is, hiba volna pusztán a tisztségből eredeztetni. Mi több, még Corvin is kénytelen volt számolni egy olyan tényezővel, amely az elkövetkező időben növekvő mértékben határozta meg Szlavónia és a királyi hatalom viszonyát. A szlavóniai nemesség kollektív szerveződéséről van szó, amely, hosszú érlelődési folyamat után, János herceg halálának idejére odáig fejlődött, hogy képes volt meghátrálásra bírni a király egyik jelöltjét a báni posztra. Nem lebecsülve a szlavón nemesség rendi öntudatában rejlő erőt, fontos leszögezni, hogy az ezután következő időszak, Bajnai Both András bánsága és lázadása, nem elsősorban ennek az erőnek volt folyománya. Bár Both Szlavóniában is jelentős támogatást élvezett, szembeszállását a királyi hatalommal főképpen a Magyar Királyságtól növekvő mértékben függetlenedő horvát főurak katonai és politikai támogatása tette lehetővé, amivel szemben Szlavónia sokkal inkább egyfajta ellensúlyt képezett. Más szóval, Both András bán különutas politikája nem Szlavónia, hanem Horvátország függetlenedését jelezte, és semmiképpen nem szabad a két regnum, Horvátország és Szlavónia Mohács utáni lassú egyesülése előjelének tekinteni.[21]

---

18 *Péterfi Bence:* Korvin János zagorjei öröksége: A Vitovec-fivérek ellen vezetett 1488. évi hadjárat és háttere. In: Micae mediaevales III. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról. Szerk. *Gál Judit, Péterfi Bence, Vadas András, Kranzieritz Károly.* ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, Bp., 2013. 167–178.

19 Rukovet spomenika o hercegu Ivanišu Korvinu o borbama Hrvata s Turcima (1473–1496). Ur. *Ferdo Šišić.* Starine XXXVIII. (1937) 113–118.; DL 37 722.

20 Így kapta pl. Alapi Boldizsár horvátországi szolgálatai fejében Zágráb és Körös megyei birtokait a hercegtől. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (DF) 255 506.; DL 32 874.

21 Both András bánságára és az azt övező zavarokra lásd *Pálosfalvi T.:* Bajnai Both i. m. *passim.*

Both András bán lázadása és a központi kormányzat vele szembeni tehetetlensége egyértelműen jelezték, hogy a budai udvar lassanként képtelenné vált nemcsak Horvátország megvédésére, hanem arra is, hogy akaratának érvényt szerezzen a tartományban, és e helyzetnek szükségszerűen kihatással kellett lennie Szlavóniára is. A dolgok ilyetén alakulásában fontos szerepet játszott, hogy 1512 után az oszmán expanzió súlya jelentős mértékben ismét Magyarországra nehezedett, és feltartóztatására egyre kisebb volt a remény. Both András halála után jó darabig a megfelelő utód megtalálása is gondot okozott, nyilvánvaló jeleként annak, hogy a báni tisztség tekintélyénél immár többet nyomott a latban a vele járó katonai és politikai felelősség. Végül, példátlan módon, a hivatalban lévő nádor, Perényi Imre vállalta a feladatot, de ugyancsak példátlan módon, csupán előre meghatározott időre, és kikötve, milyen esetekben köteles neki a király fegyveres segítséget nyújtani.[22]

Perényi nádor báni tevékenysége teljes kudarccal zárult, és ennek okaként lemondásában két fő okot említett. Az egyik, hogy nádori hivatala miatt képtelen volt huzamosabb időn keresztül a gondjaira bízott tartományokban időzni, holott erre a hatékony kormányzás érdekében szükség lett volna. A másik, hogy sem Szlavóniában, sem Horvátországban nem engedelmeskedtek mozgósítási parancsainak, így nem is tudott gondoskodni a védelemről.[23] A két állítás pontosan jelzi a báni hivatal megváltozott szerepével járó nehézségeket: míg a horvát és, csak részben hasonló okokból, a szlavón nemesség is helyben tartózkodó bánt akart magának, a központi hatalom, el akarván kerülni a Corvin János-, majd Both András-féle konfliktusokat, inkább olyan személyt kívánt a pozícióban látni, aki szorosabban kötődik a budai udvarhoz. E patthelyzet megoldására tulajdonképpen nem igazán kínálkozott megoldás.

Miután Perényi nádor még három hónapig vállalta a bánság kormányzatát, Beriszló Péter veszprémi püspök és kincstartó személyében látszólag sikerült megtalálni az ideális jelöltet. Beriszló dalmáciai származású volt, ismerték Horvátországban és Szlavóniában is, ráadásul kincstartóként maga felügyelhette a báni feladataihoz szükséges anyagi források előteremtését. Visszatérve az évtizedekkel korábbi megoldáshoz, Beriszló a vránai perjelség birtokait is megkapta. Kezdetben ennek megfelelően sikerrel látta el feladatát, később azonban egy másik aspektusból szembesült azon nehézségekkel, amelyeket Perényi említett. Beriszló ugyanis, a nádorral ellentétben, folyamatosan a bánságban tartózkodott, ami viszont lehetővé tette ellenségeinek, főképpen Bakóc érseknek, hogy az udvarban kikezdjék a tekintélyét, és 1516-ban sikerült is elérniük, hogy a bántól elvegyék a kincstartóságot. Beriszló tehát, eleget téve a horvát és szlavón nemesség ez iránti igényének, folyamatos délvi-

22 A Perényi család levéltára 1222–1526. Szerk. *Tringli István.* Magyar Országos Levéltár–MTA TTI, Bp., 2008. 374–375.

23 Uo. 376.

déki tartózkodásával elvesztette az egyre szűkülő anyagi erőforrások biztosításához szükséges udvari befolyást.[24]

A báni hivatal Beriszló halálát követő, csaknem két esztendőre nyúló üresedése már egyértelműen jelezte, hogy a válság strukturális jellegű. Annál is inkább, mert ebbe a periódusba esett Nándorfehérvár harmadik ostroma, amelynek eredményeként a kulcsfontosságú végvár végleg az oszmánok kezébe került. Végül, valamikor 1521 végén, a szlavón bánság késő középkori történetében először egy horvát gróf, Korbáviai János kezébe került a báni tisztség. A döntés egyfelől racionálisnak volt mondható, hiszen Horvátország védelmére használható katonai erőt régóta csak a horvát arisztokraták tudtak mozgósítani, másrészt viszont megint csak gondokat okozott Szlavóniában, ahol a nemesség többsége Korbáviai Jánossal szemben foglalt állást, újabb jeleként annak, hogy a szlavóniai nemesség nem érzett érdekközösséget Horvátországgal. János grófnak birtokai sem voltak Szlavóniában, és a birtokszerzésre irányuló törekvései is kudarcot vallottak, így báni hivatalviselése, Perényi nádoréhoz hasonlóan, lemondással ért véget.[25]

A következő két esztendő fejleményei megerősítették, hogy a bánság kormányzásának strukturális problémáira adott körülmények közepette nem állt rendelkezésre megoldás. Korbáviai János helyét Szlavónia és Horvátország élén hosszú idő után ismét két bán vette át, Batthyány Ferenc és Tahi János. Batthyány ekkor már tősgyökeres szlavóniai birtokosnak számított, vagyona azonban meg sem közelítette azt a szintet, ami Corvinhoz hasonlóan önálló katonai tevékenységet tett volna lehetővé.[26] Tahi ugyancsak rendelkezett valamennyi birtokkal a tartományban, és zálogképpen bírta a vránai perjelség várait és mezővárosait, melyeket aztán perjellé kinevezett fia vett át.[27] Ennek ellenére a szlavón nemesség többsége megtagadta Tahi elismerését,[28] és Batthyány sem tudta átvenni a báni hatalom teljességét, amit bizonyít, hogy a báni széket 1525–1526 folyamán, egészen Mohácsig, üresedésben lévőnek tekintették.[29] Hogy ennek mi volt a pontos oka, egye-

24 Beriszló bánságára lásd *Kubinyi András:* Beriszló Péter és budai szereplése. In: *Uő:* Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. METEM, Bp., 1999. 171–183.

25 *Varga Szabolcs:* Adalékok a Zrínyi család felemelkedéséhez. A Karlovics-örökség. In: Zrínyi Miklós élete és öröksége. A 2008. november 7–8-án Zrínyi Miklós születésének 500. évfordulója alkalmából Szigetváron rendezett konferencia előadásainak szerkesztett szövege. Szerk. *Varga Zoltán.* Szigetvári Várbaráti Kör, Szigetvár, 2010. 11–12.

26 Szlavóniai vagyona mintegy 600 jobbágytelekre rúgott, lásd *Josip Adamček–Ivan Kampuš:* Popisi i obračuni poreza u Hrvatskoj u XV. i XVI. stoljeću. IHP Sveučilišta u Zagrebu, Zg., 1976. 53. (A szövegben szereplő vicebán Ferenc apja, Batthyány Boldizsár.)

27 DF 219 189.; DL 23 657.; DF 276 806.

28 *Varga Szabolcs:* Az 1527. évi horvát–szlavón kettős „királyválasztás" története. Századok 142. (2008) 1110.

29 A legkorábbi üresedést mutató oklevél: DF 277 054 (1525. febr. 5.), a legutolsó: DF 232 739 (1526. jún. 21.). A két időpont között valamennyi szlavóniai megyei oklevél *sede banatus vacante* kelt.

lőre nem tudható, csak sejthető, hogy valamiképpen a két regnum, Horvátország és Szlavónia főképpen az oszmánellenes harcban megnyilvánuló érdekellentéteiben gyökerezett.

Összefoglalásképpen megállapíthatjuk, hogy a vizsgált periódus első felében, 1435 és 1476 között, a szlavón bánság kormányzása ugyan változó keretek között, de zökkenőmentesen zajlott, és a mindenkori bánok együttműködése a királlyal és tartományuk nemességével sem ütközött komolyabb akadályokba. A fordulópontot Horvátország és Szlavónia kormányzatának egyesítése jelentette, amely hosszú távon jelentősen megnövelte a báni tisztséget sújtó katonai terheket, valamint felszínre hozta a két regnum nemességének érdekellentéteit. Az oszmán nyomás erősödésével és a magyar udvar erőforrásainak elapadásával párhuzamosan, a bánok fokozatosan képtelenné váltak egyrészt a hatékony védekezésre, másrészt az érdekellentétek elsimítására, ami a 16. század második évtizedére folyamatos strukturális válságot eredményezett. Ennek megoldására a magyar kormányzat nem rendelkezett eszközökkel, így kénytelen volt kiszolgáltatni a bánság kormányzatát az udvari belharcoknak, és a védelem ügyében a mindenkori bánok többé-kevésbé elszigetelt magányos akcióira hagyatkozni.

BORISLAV GRGIN

Horvát és szlavón bánok a Hunyadiak idején és a Jagelló-korban

Dalmáciában, Szlavóniában és Horvátországban a késő középkorban a hercegi funkció mellett fokozatosan a báni hivatal és méltóság érvényesült. Ennek több oka lehetett. A bánok egyfelől fokozatosan átvették az egykori hercegi szerepeket és jogköröket, s a késő középkor során valószínűleg a báni méltóság egyes viselőinek magas társadalmi státusza is hatással volt a báni pozíció erősödésére, mivel azok több esetben a legtekintélyesebb és legnagyobb hatalmú főúri családokból (mint a Frangepánok, Tallóciak vagy Korbáviaiak) kerültek ki. A legjelentősebbek mégis a katonai-védelmi és szervezési okok lehettek. Már a 15. század első felében (1436–1444 között), Tallóci Matkó idején egy személy viselte Dalmácia, Horvátország és Szlavónia báni címét. Igaz, az ő esete kivételes volt, az 1463-ig terjedő időszakban a három funkciót nem egyesítették. A középkori Bosznia oszmán uralom alá kerülésétől egészen 1476-ig azonban viszonylag gyakran előfordult, hogy hosszabb-rövidebb időre több vagy akár az összes horvát terület báni méltóságai egy személy kezében összpontosultak.

A báni tiszt egyesítésére első alkalommal védelmi okokból került sor, Corvin Mátyás Szapolyai Imrét nemcsak az újonnan létrehozott Jajcei bánság vezetésével bízta meg, hanem amellett Dalmácia, Horvátország és Szlavónia bánjává is kinevezte.[1] Lehetséges, hogy még ekkor is csak ideiglenes állapotról, illetve *ad hoc* megoldásról volt szó, mivel ezekben az években más okiratokban Vitovec János zagorjei grófra szlavón bánként, Újlaki Miklósra pedig szlavón és macsói bánként is hivatkoznak, míg Szapolyait 1465-ben leváltották.[2] Ezt követően már 1466–1467 során Laki Túz János lett az új egyedüli bán, címe szerint *regnorum Bozne, Dalmacie, Croacie, ac tocius Sclavonie banus et capitaneus generalis*, amit 1468 áprilisáig, Vitovec János haláláig azzal közösen birtokolt.[3] Túz szlavón bánként szerepel az 1468 és 1470 közötti okiratokban is,[4]

1 *Vjekoslav Klaić:* Povijest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX stoljeća. 4. kötet, 3. kiadás. Matica hrvatska, Zg., 1980. 65–66.

2 Uo. 66., 81.; Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára [= MNL OL], Diplomatikai Levéltár [= DL], no. 33 815, 34 901, 103 674, 103 696.

3 MNL OL DL 100 766; MNL OL Diplomatikai Fényképgyűjtemény [= DF], no. 218 920, 255 794, 290 257.

4 MNL OL DL 107 001; MNL OL DF 218 926.

azzal, hogy 1469-től a címet Janus Pannoniusszal közösen birtokolta,[5] míg a dalmát és horvát báni címet nem töltötték be, a feladatokat ezekben az években vicebánok végezték. 1470 végén és 1471 elején egyedüli bánként Magyar Balázst emlegetik, akinek hatalma Boszniára is kiterjedt,[6] míg 1471 második felében Mátyás király Újlaki Miklóst boszniai királlyá nevezte ki, s Boszniát kivette a horvát és szlavón bán hatósága alól. Balázs a báni méltóságot litvai Horvát Damján addigi királyi kincstárnokkal[7] közösen viselte, hogy aztán Balázs 1472-es leváltását követően Damján 1473 végéig Újlaki Miklóssal megosztva kapja meg a posztot.[8] Ezt követően minden jel szerint neki Dalmácia és Horvátország báni címe maradt, míg Szlavónia bánja 1474 januárjától 1476 márciusában bekövetkező haláláig Ernuszt János volt.[9] 1476 augusztusában, rövid időre Szlavónia bánja raszinjai Bocskai Péter lett.[10]

Az elkövetkező fél évszázadban, a mohácsi csatáig Dalmácia, Horvátország és a teljes Szlavónia bánja címet összesen húszan viselték: Egervári László (1476–1481),[11] Magyar Balázs második alkalommal (1482), majd Geréb Mátyás (1483–1489),[12] ismét Egervári László (1489–1493), Derencsényi Imre bajnai Both Jánossal közösen (1493),[13] Kanizsai László (1493–1495),[14] Corvin János herceg (1495–1498, majd 1499–1504 között ismét),[15] Kanizsai György (1498–1499),[16] bajnai Both András (1505–1507, 1505-ben rövid ideig közösen gyarmati Balassa Ferenccel) közösen kamicsáci Horvát Mislenovics

5 MNL OL DL 34 917, 103 708; MNL OL DF 261 836.

6 MNL OL DL 100 795; MNL OL DF 231 580. Magyar Balázs első bánságáról bővebben lásd *Vedran Klaužer:* Djelovanje Blaža Mađara, bana Bosne, Dalmacije, Hrvatske i Slavonije u njegovom prvom mandatu (1470. – 1472.). Prilog poznavanju vršenja banske dužnosti u kasnom 15. stoljeću. Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti 30. (2012) 123–144.

7 MNL OL DL 10 712, 100 820.

8 MNL OL DL 103 733, 103 754.

9 MNL OL DL 33 488, 49 525, 88 549.

10 MNL OL DF 231 667, 256 813.

11 MNL OL DL 17 875, 107 054.

12 *Lajos Thallóczy:* Povijest (banovine, grada i varoši) Jajca (1450. – 1527.). Tiskara Kraljevske zemaljske tiskare, Zg., 1916. 77., 113., 120.; *Ferdo Šišić:* Rukovet spomenika o hercegu Ivanišu Korvinu i o borbama Hrvata s Turcima (1473–1496). Starine Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 37. kötet (1934). 285–286., 315–316., 38. kötet (1937). 1–2.; *Vjekoslav Klaić:* Hrvatsko kraljevstvo u XV. stoljeću i u prvoj polovici XVI. stoljeća (1409. – 1526.). Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva, 16. kötet (1935) 8. 138.; *Vjekoslav Klaić:* Povijest Hrvata 4. 1980. 165–167., 171., 175–180., 186.

13 *Vjekoslav Klaić:* Povijest Hrvata 4. 1980. 228–234.; *Đuro Szabo:* Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji. Matica hrvatska, Zg., 1920. 147.

14 *Matija Mesić:* Hrvati na izmaku srednjega vijeka. Izabrane rasprave, Hrvatski institut za povijest–Odjel za povijest Slavonije, Srijema i Baranje. Slavonski Brod, 1996. (Bibliotheca Croatica – Slavonica, Sirmiensia et Baranyensia) 1. kötet, 22.

15 *Ferdo Šišić:* Rukovet spomenika, *passim*; *Schönherr Gyula:* Hunyadi Corvin János (1473–1504). A Magyar Történelmi Társulat kiadása, Bp., 1894; *Rudolf Horvat:* Ivan Korvin ban hrvatski, Dionička tiskara, Zg., 1896.

16 *Vjekoslav Klaić:* Povijest Hrvata 5. 1980. 17.

Márkkal (1506–1507),[17] aztán Kanizsai György és Ernuszt János közösen (1508–1509),[18] majd második alkalommal bajnai Both András (1510–1511).

A középkori Horvátország oszmán hódításának utolsó hullámával, 1511 után egyre tekintélyesebb személyek viselték a báni címet. 1512 és 1513 között Perényi Imre nádor és zenggi kapitány volt a bán,[19] majd Beriszló Péter (1513–1520) veszprémi püspök,[20] Karlovics János korbáviai gróf, Torquatus János (1521–1524),[21] Tahy János (1524–1525),[22] végül Batthyány Ferenc (1525–1526).[23] Pálosfalvi szerint a báni cím megosztását sajátos specializálódásuk motiválta, egyikük általában a katonai ügyekért felelt, a másik pedig pénzügyi szakember volt.[24]

Alsólendvai Bánffy András Dalmácia, Horvátország és teljes Szlavónia bánjává *(regnorum Dalmacie, Croacie et tocius Sclavonie banus)* választása 1476 augusztusában megnyitotta a mohácsi csatáig tartó fél évszázados korszakot, melyet a három késő középkori horvát *regnum* egységes bánja kinevezésének gyakorlata jellemzett. A horvát historiográfiában sokszor kiemelték már, hogy ennek igen fontos szerepe volt a horvát területek különállási tudata, illetve a Szent István-i korona országain belüli összeköttetésük erősödésében. A legmagasabb politikai, igazgatási, bírói és katonai hatalom egy kézben való összpontosulásának mindenképpen volt ilyen irányú hatása, ennek a ténynek a jelentőségét azonban nem szabad túlértékelnünk. Elsősorban a központi hatalom védelmi és adminisztratív politikájának végrehajtásáról volt szó. Az egyesítésnek praktikus okai voltak – az erőforrásokkal való takarékoskodás, a délkeleti fronton zajló katonai hadműveletek jobb koordinálása, az egységes parancsnokság és ehhez hasonló okok indokolták. A tény, hogy az egyesítés egy időben történt azzal, ami mai perspektívából nézve „a horvátság egyesülésének" tűnhet, nem jelenti azt, hogy ez az akkori központi hatalom célja vagy akár az egyesítés oka lett volna, sokkal inkább annak következménye és az is csak korlátozott mértékben. Az említett fél évszázados korszakban megválasztott bánok nevei világosan elárulják, hogy a kinevezésnél az etnikai tényezőnek semmiféle szerepe nem volt. A báni címet viselték magyarok és a királyság különböző részeiből származó horvátok is, előbbiek azonban számszerűen jelentősen többen voltak. A társadalmi értékelés alapkritériuma a bán hazai „politikai nemzet-

17 *Vjekoslav Klaić:* Hrvatski sabori do godine 1790. Zbornik Matice hrvatske. Matica hrvatska, Zg., 1925. 267–269.

18 Uo. 268–275.

19 *Mesić, M.:* Hrvati na izmaku srednjega vijeka i. m. 101–107.

20 Uo. 107–188.

21 Uo. 191–298.

22 Uo. 298–322.

23 Uo. 322–427.

24 *Tamás Pálosfalvi:* Slavonski banovi u 15. stoljeću. In: Hrvatsko–mađarski odnosi 1102. – 1918. Gl. ur. *Milan Kruhek.* Hrvatski institut za povijest, Zg., 2004. (Biblioteka Hrvatska povjesnica. Posebna izdanja.) 50.

hez", azaz a szlavón vagy horvát nemességhez való tartozása volt, ez pedig elsősorban kiemelkedő földbirtokosi státuszt jelentett a horvát területek valamelyikén. Éppen ennek hiánya váltotta ki például 1505-ben a horvát és szlavón rendek gyarmati Balassa Ferenc bánná való kinevezése elleni tiltakozását.[25] A horvát területek integrációs folyamatainak erősödése szempontjából a báni funkció egyesítésénél jelentősen nagyobb hatással volt, a reneszánsz dalmát városok és Raguza latin és horvát irodalmának terjedése (ami önmagában is nagy téma) mellett, a horvát földek mindennapi élete, a közös oszmánellenes védelem, az egymásra támaszkodás kényszere, ami 1526-hoz közeledve egyre inkább a régi területeken való puszta megmaradást szolgálta.

A régebbi horvát historiográfia, így Vjekoslav Klaić is kiemeli, hogy a horvát földek hazai társadalmi elitje szempontjából fontosabb volt a vicebán szerepe, s a nemesség ügyelt arra, hogy ezt a címet „hazai emberek" töltsék be.[26] A tárgyalt korszakban Szlavóniában többnyire két vicebánt neveztek ki, míg Horvátországban és Dalmáciában egy személy töltötte be ezt a címet. Klaić ezt követően rögtön hozzáteszi, hogy a vicebánokat maguk a bánok nevezték ki.[27] Valójában ez is arra mutat rá, jóllehet nem ez volt Klaić szándéka, hogy a vicebán funkcióját is elsősorban a teljes Magyar–Horvát Királyság közigazgatási apparátusának kontextusában kell elemeznünk. A szlavón nemesség Corvin János döntése, azaz Gyulai János szlavón vicebánná választása elleni 1495-ös tiltakozása, Klaić szerint annak bizonyítéka, hogy a szlavóniaiak nagyon ügyeltek arra, hogy hazai személyt nevezzenek ki a tisztségre.[28] A szövegből azonban kiderül, a tiltakozás oka főképpen az volt, hogy szlavóniai birtokokkal nem rendelkező személyt akartak kinevezni.[29] A szlavón nemesség tehát elsősorban közös anyagi, birtokosi és rendi érdekeinek védelmét tartotta szem előtt, arra való tekintet nélkül, hogy a jelölt milyen etnikumhoz tartozott vagy melyik régióból származott. A Mohács előtti fél évszázad szlavón vicebánjainak listája ezt megerősíti. Szlavónia vicebánjainak nagy része, a bánokhoz hasonlóan, magyar, egy részük Szlavónián kívül született, illetve felmenői más tájakról érkeztek. Nem ez volt azonban a döntő. Sokkal fontosabb, hogy vicebánná választásuk előtt szlavóniai földterületeket örököltek vagy szereztek meg. II. Ulászló király 1496 végén a szlavón nemességnek megerősítette a vicebán megválasztásának ilyen módját,[30] 1503-ban pedig az elvet kiterjesztette az alispánokra és a vármegyei szolgabírákra, akiknek feltétlenül birtokkal kellett rendelkez-

25 *Vjekoslav Klaić:* Povijest Hrvata. 5. kötet. Nakladni zavod Matice hrvatske, Zg., 1980. 15.
26 Uo. 17.
27 Uo. 17.
28 Uo. 18.
29 Uo. 18.
30 *Ivan Kukuljević Sakcinski:* Jura Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae: Pars I. Volumen I. Zagrabiae: Velocibus typis dris. Ludovici Gaj, 1861. 232.

niük a területen.[31] A vicebán megválasztása és kinevezése azonos szabályok szerint történt a középkori Horvátországban is. A terület nagyobb fokú etnikai homogenitása miatt a horvát vicebánok többsége horvát volt, ám itt is számos ellenpéldát lehetne felsorolni.

A 15. század második felében és a 16. század első negyedében a bánok Dalmácia, Horvátország és Szlavónia királyságok legfelsőbb vezetői, legfőbb bírói és hadseregük főparancsnokai voltak. A báni méltóság tekintélye minden jel szerint 1476-tól fokozatosan növekedett, csúcspontját Beriszló Péter veszprémi püspök bánsága alatt érte el (1513–1520). Ettől kezdve, s erről tanúskodnak a fennmaradt pápai levelek is, a horvát királyságok bánjait alkirályokként *(prorex* vagy *vicerex)* tartották számon. Ez volt a külföldi követeknek és a középkori Magyar–Horvát Királyság utolsó korszakában zajló történelmi események megfigyelőinek, így egyes velenceieknek a benyomása is. Jellemző, hogy ekkoriban (1525) ugyanazon források a három királyság bánját „Horvátország bánjának vagy kapitányának" nevezték, ami arra utal, hogy tisztének legfontosabb eleme katonai jellegű volt.[32] A körülmények alakulásának köszönhetően a bánok esetében a katonai szolgálat lett a legfontosabb, ezért ebben az időszakban megszokott bevételeik mellett a báni csapatok fenntartására szolgáló külön jövedelmet is kaptak. Ilyen módon például Egervári László bán II. Jagelló Ulászló idején mintegy évi 10 000 aranyforint bevétellel rendelkezett. Az államkincstár egyre roszszabb állapota miatt ettől a korszaktól kezdve már egyre nehezebben és rendszertelenebbül érkeztek meg a báni jövedelmek. Ulászló király Egervári bánnak 1491-ben összesen 20 000 forintért elzálogosította a középkori Szlavónia és Horvátország határhoz közel fekvő városait, Sztenicsnyákot, Bihácsot és Krupát, mivel a bán két éve nem kapta meg az őt megillető jövedelmeket.[33] 1504-től a bánok az említett évi 10 000 forinton kívül jogosultak voltak évi 1000 forintos sóból származó bevételre is.[34]

Megállapíthatjuk, hogy az utolsó három középkori magyar–horvát király uralkodása alatt a báni méltósággal és a horvát területek bánjaival kapcsolatos folyamatokra az oszmán fenyegetés hatására a szélesebb régióban végbemenő politikai, adminisztratív és főleg a katonai védelmi változások voltak hatással. A báni hatalom súlypontja, miképpen a horvát területek súlypontja általában is, a középkori Szlavóniára, elsősorban Zágráb és Körös vármegyékre tevődött át. A korszakban a báni méltóság viselőinek többsége a szlavón nemesség köreiből került ki, és magyar származású volt. A felsorolt tények és a három középkori horvát királyság báni méltóságának egy bán kezében való összpontosulása főként a védelmi feladatok centralizálásá-

31 Uo. 252.

32 *Vjekoslav Klaić:* Hrvatsko kraljevstvo u XV. stoljeću i prvoj četvrti XVI stoljeća, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu 8. (1905) 1. 135–136.

33 *Ferdo Šišić:* Rukovet spomenika, Starine JAZU, 37. kötet (1934) 321–323.

34 *Klaić:* Hrvatsko kraljevstvo i. m. 136.

ra való törekvéssel magyarázható, azt kevésbé indokolta a királyság politikai központosításának igénye. Bebizonyosodott, hogy főleg – Mátyás után – ehhez már túl késő van. A báni méltóság és szolgálat egysége 1476-tól 1526-ig hozzájárult a három horvát királyság politikai integrációjának elmélyüléséhez, ennek a folyamatnak a hatásait azonban nem szabad túlértékelni. A horvát területek integrációja (Dalmácia, Isztria és Raguza nélkül) csak 1526 után, új körülmények között kapott a szó szoros értelmében új lendületet.

VARGA SZABOLCS

Bán vagy alkirály?

A horvát–szlavón báni hatalom változása a 16–17. században*

„Alig van nehezebb feladata a történelemnek, mint elnevezésekről, melyeknek értelmét mindenki ismeri, vagy ismerni véli, kimutatni, érthetővé tenni, hogy azokkal valamikor egészen más fogalmakat fejeztek ki"[1] – írta Engel Pál egy 1984-ben megjelent tanulmányának első soraiban. Ez a megállapítás tökéletesen ráillik a horvát–dalmát, illetve szlavón báni tisztségre, amelyik hatalmas változásokon ment keresztül a középkor folyamán.[2]

A báni méltóság presztízse, a vele járó ceremoniális külsőségek és a báni hatalom jellegéről vallott felfogások a kora újkorban is rengeteget változtak, sőt alig lehet ráismerni a báni méltóságra a 17. század végén. Elég csak arra utalni, hogy az eredetileg két külön tisztség egybeolvadt, és a 17. században szinte kizárólag egy személy töltötte be ezt a posztot.[3] Ez az újítás további módosulásokat generált, és így vált a Magyar Királyság egyik vezető zászlósurából[4] a Habsburg-dinasztia Háromegy Királyságban *(Trojednica)* székelő alkirálya. Természetesen ez utóbbi megállapítás igen sarkított, hiszen a horvát–szlavón bán a 17. század végén is tagja volt a Magyar Királyság politikai elitjének. Másrészt ekkor a Háromegy Királyság is csupán fikció volt, és csupán a reprezentációban, illetve néhány irodalmi alkotásban utaltak szórványos jelek az önállósodási törekvésekre. A kora újkori báni hatalomban tehát egy érdekes kettősség figyelhető meg. Miközben a báni tisztségben és jogkörökben a kora újkorban is élénken jelen voltak a késő középkori sajátosságok,

* A tanulmány az OTKA PD 109 863. sz. ösztöndíj és a Magyar Ösztöndíj Bizottság zágrábi kutatási ösztöndíjainak támogatásával készült.

1 *Engel Pál:* Vár és hatalom I–II. In: Engel Pál: Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok. Vál., szerk., jegyz. *Csukovits Enikő.* Osiris, Bp., 2003. 162. Eredetileg Világosság 25. (1984) 288–295. és 367–375. Itt köszönöm meg Lakatos Bálintnak, Neumann Tibornak és Pálffy Gézának a tanulmány megírásához nyújtott segítségüket.

2 *Attila Zsoldos:* Hrvatska i Slavonija u srednjovekovnoj Ugarskoj Kraljevini. In: Hrvatsko–mađarski odnosi. – 1918. zbornik radova. Gl. ur. *Milan Kruhek.* HIP, Zg., 2004. 19–26.

3 A báni hatalom 16. századi változásaira máig alapvető: *Géza Pálffy:* The Origins and Development of the Border Defence System Against the Ottoman Empire in Hungary. (Up to the Early Eighteenth Century.) In: Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe: The Military Confines in the Era of the Ottoman Conquest. Eds. *Géza Dávid, Pál Fodor.* Brill, Leiden–Boston–Köln, 2000. (The Ottoman Empire and its Heritage, Politics, Society and Economy Vol. 20.) 3–69.

4 Tripartitum I. 94.

amelyeket a hagyomány fenntartott, ezt egyre hangsúlyosabban egészítette ki a megváltozott helyzet által teremtett új jelentéstartalom.

Ebben a tanulmányban ezért arra keresem a választ, hogy mi maradt meg a pozíció késő középkori sajátosságaiból a 17. század végére, másrészt, mikor és milyen változások következtek be a báni hatalomban, annak reprezentációjában és a megítélésében. A terjedelmi korlátok miatt itt csak egy áttekintésre van lehetőség, de talán ez is jól mutatja a horvát államfejlődés egyes állomásait.[5]

A középkorban mind a horvát–dalmát, mind a szlavón bán a királyi tanács tagjai közé tartozott, közvetlenül a nádor és az országbíró mögött állt a méltóságsorban. Kinevezésük csak és kizárólag a királyon múlt, ám az uralkodói birtokok elapadása miatt ez a gyakorlatban megváltozott. Az uralkodónak már olyan szempontokat is mérlegelni kellett, hogy a kiválasztott személy lehetőleg minél nagyobb birtokkal rendelkezzen a tartományban és a helyi nemesség bizalmát is bírja. A tartomány és a bánok kapcsolata emiatt a 16. század elején vált egyre szorosabbá, és ez a viszony csak bensőségesebb lett a kora újkor évszázadaiban.[6] Ha végigtekintünk a kinevezett bánok névsorán, akkor azt látjuk, hogy Nádasdy Tamás volt az utolsó, akinek a birtokai többsége a Drávától északra került el.[7] Zrínyi Miklóstól kezdve, 1542-től mindannyian a keresztény kézen maradt szlavón területek legnagyobb birtokosai közé tartoztak. Mivel Varasd *(comitatus Varasdiensis)* vármegyét kímélték meg legjobban a háborús pusztítások, így fokozatosan ez a terület vált a tartomány súlypontjává, és Varasd főispánjai több alkalommal is megkapták a horvát–szlavón báni tisztséget. Mindez egy természetes erőkoncentráció volt a Habsburg-politika részéről, hiszen csak akkor lehetett esélyük megvédeni a tartományt és biztosítani a köz- és jogbiztonságot, ha a bánnak kellő erőforrások álltak rendelkezésére.[8] Nem véletlen, hogy a szigetvári Zrínyi Miklós többször követelte azt Ferdinándtól, hogy a zágrábi püspökség jövedelmeit csatolják a báni honorhoz, hogy ezek felett is a mindenkori bán diszponáljon.[9] Ez ebben a formában nem valósult meg, ám jelzésértékű, hogy Erdődy Simon után Draskovich György és Sztankováchky Gáspár is betöltötték a báni tisztséget a 16. században. Draskovich Frangepán Ferenc és Alapi Gáspár társasá-

5 *Géza Pálffy:* Hrvatska i Slavonija u sklopu Ugarske Kraljevine u 16. i 17. st. (s posebnim osvrtom na političke, vojne i društvene odnose). In: Hrvatsko–mađarski odnosi. – 1918. zbornik radova. Gl. ur. *Milan Kruhek.* HIP, Zg., 2004. 113–125.

6 Lásd Pálosfalvi Tamás tanulmányát a kötetben.

7 *Varga Szabolcs:* Nádasdy Tamás horvát–szlavón bánsága (1537–1539). Századok 144. (2010) 793–822.

8 *Szabolcs Varga:* Die Veränderung der militärischen Rechtssphäre des Banus von Kroatien in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts. In: Kaiser Ferdinand I: Ein mitteleuropäischer Herrscher. Hrsg. *Martina Fuchs, Teréz Oborni, Gábor Ujváry.* Aschendorff Verlag, Münster, 2005. (Geschichte in der Epoche Karls V.; 5.) 299–323.

9 1543. júl. 27. Rakonok. Zrínyi Miklós Ferdinándnak. *Barabás Samu:* Zrínyi Miklós a szigetvári hős életére vonatkozó levelek és okiratok I. kötet. Levelek 1535–1565. MTA, Bp., 1898. (Monumenta Hungariae Historica/Magyar Történelmi Emlékek 29.) 56.

ga után egyedül is szolgált 1576–1578 között, Sztankováchky pedig Draskovich Jánossal közösen viselte a hivatalt. Kettejük között nem hivatalosan a hatalom megosztására is sor került, a zágrábi püspök felelt az igazságszolgáltatásért, a báró pedig a katonai irányításért.[10]

Minden erőfeszítés dacára a horvát–szlavón báni hatalom nagyon erősen devalválódott a kora újkor folyamán. A körülbelül 500 fős báni bandérium elégtelennek bizonyult a védelem ellátására, ezért a bán katonai kérdésekben a királyi főhadparancsnokoktól függött, akik több, korábban báni jogot is megszereztek maguknak. Hans Katzianer például szlavón tartományi rendi gyűlést hívott össze 1530-ban, Zágráb szabad királyi város pedig az egyénileg értelmezhető protector címmel ajándékozta meg.[11] Mindez a folyamat a Drávától északra sem volt ismeretlen. A főhadparancsnokok ott is beékelődtek a király és a helyi közigazgatás szervezete közé, és a konkrét katonai kérdéseken túlmutató ügyekben is eljártak, még birtokadományozási jogot is szereztek maguknak.[12]

Talán nem állunk messze az igazságtól, ha kijelentjük, hogy a 16–17. század fordulóján a báni hatalom a mélypontjára jutott, és 1605–1608 között a tisztség *de facto* betöltetlenül maradt. Nem véletlen, hogy az 1608. évi országgyűlésen azt kérték II. Mátyástól még a koronázás előtt, hogy *„magát a báni hivatalt is a jelen országgyűlés alatt a régi teljes hatalmával a Drávától az adriai tengerig valamelyik jól érdemesült személynek adományozza”*.[13] A középkorból már ismert módon arról is döntöttek, hogy a tisztséget csak magyarok tölthetik be, az idegen katonaságnak pedig többségében távoznia kell, a maradéknak pedig a helyi közigazgatás szervei alá kell tartoznia. Mindez annak a programnak a célja volt, amely a *„báni méltóság tekintélyének a visszaállítására törekedett”*. Világosan fogalmaz az 1609. évi 27. tc., mely szerint *„a Bán ur, ő fensége után, az összes tiszttartóknak jövőre a teljes és régi hatalmával közvetlenül feje legyen; és ő fenségével a hadügyekben kölcsönös érintkezésben álljon és hogy ő fensége a véghelyek tiszttartóságait, a bán ur ajánlatára a hazai törvények alatt álló honfiaknak adományozza; a szokásos zsoldról és hadifelszerelésről, meg egyéb szükségesekről pedig (a miképen eddig, ugy ezutánra is) kegyesen gondoskodjék”*.[14]

A 17. századi országgyűléseken hozott határozatokból kiderül, hogy vajmi kevés valósult meg ezekből az elhatározásokból. A királyi zsold továbbra is rendszertelenül érkezett, az idegen katonaság ezután is számos kihágást

10 1595. aug. 1. Báni kinevezés Stankovački és Ivan Drašković részére: *„ut dictus episcopus Zagrabiensis iustitiam potissimum (officio tamen hoc banali non diviso seu distracto) administrare, Draskowithius vero rebus bellicis praeesse easque regere et gubernare.”* Österreichisches Staatsarchiv (ÖstA) Kriegsarchiv (KA) Best. No. 493.

11 *Emilij Laszowski:* Monumenta Habsburgica regni Croatiae Dalmatiae Slavoniae Knjiga I. 1526–1530. ASASM, Zg., 1914. (MSHSM XXXV.) 381. 1530. júl. 10.

12 *Neumann Tibor–Pálffy Géza:* Főkapitányi és főhadparancsnoki adományok a 15–16. századi Magyarországon. Levéltári Közlemények 80. (2009) 209–254.

13 Corpus Juris Hungarici (CJH) 1608: 11. tc. 3. §.

14 CJH 1609: 27. tc. 1. §.

követett el, az ortodox vlachok kérdésében a Habsburg uralkodók nem foglalkoztak a nemesség sérelmeivel, és mindez természetesen nem javított a báni hatalom megítélésén. 1618-ban még mindig a báni hatalom helyreállítását cikkelyezték be, és az uralkodó újból megígérte a báni katonaság fizetésének rendszeres folyósítását. 1630-ban mindezt megismételték, majd 1638-ban és 1681-ben szintén.[15] Azaz ebben a kérdésben alig történt előrelépés a század folyamán, a báni hatalom gyakorlatilag semmilyen téren nem tudott megerősödni a kora újkorban. Katonai téren továbbra is a Kulpa vidékén állomásozó bandérium maradt a kezén, a végvárrendszer fenntartása a gráci Haditanács hatáskörébe tartozott. Az igazságszolgáltatásban és adóztatásban sem vált hatékonyabbá a bán alá tartozó apparátus, ahol továbbra is a megszokott módon intézték a felmerülő ügyeket. Ha a báni hatalomnak csak ezt a szegmensét vizsgáljuk, akkor a többi rendi intézményhez hasonlóan a befolyás és hatékonyság nivellálódását figyelhetjük meg, amely egyre inkább háttérbe szorul a kora újkorban kiépülő központi kormányszervekhez képest.[16]

Az eddig elmondottak dacára a 17. században a báni tisztség presztízse meredeken emelkedett, és ezzel térnék rá dolgozatom második nagyobb témájára. Vajon mennyiben állja meg a helyét az a szakirodalomban gyakran felbukkanó tétel, hogy a bán mint pro- vagy vicerex irányította volna a rá bízott tartomány életét?

Először magáról a kifejezésről szeretnék pár gondolatot megosztani. A prorex kifejezés elég ritka a korabeli forrásokban, Werbőczy István Tripartitumában például nem szerepel, és az udvari kormányszervek irataiban sem találkozunk vele. Az első ismert említése, amikor Habsburg (I.) Ferdinánd e szavakkal jellemezte Zrínyi Miklós uralmát Hans Ungnadnak: *„banus autem* […] *unus ex privatis ac intimis consiliariis nostris, fungiturque magno officio, cum sit banus et tanquam vice rex trium regnorum nostrorum Dalmatiae, Croatiae et Sclavoniae."*[17] Ezt azonban nem követték újabbak, és a bánokkal kapcsolatban hosszú évtizedekig nem találkozunk a prorex vagy a vicerex kifejezéssel. A 16. századból csupán egy másik helyen találkoztam vele. Beriszló Péterről írja ezt egy versében a humanista Johann Lange, Ferdinánd lengyelországi követe a *Pannoniae luctus* című antológiában: *„Petro Berislo episcopo Vespremiensi et proregi Croatiae."*[18] Itt egyértelműen úgy tűnik, hogy a külföldi olvasóknak szánt magyarázattal van dolgunk, így nem kizárt, hogy a fogalom elsőként a *banus*

15 CJH 1618: 31. tc.; 1630: 25. tc.; 1635: 32. tc.; 1638: 7. tc., 14. tc., 32. tc.; 1681. 62. tc.

16 *Thomas Winkelbauer:* Ständefreiheit und Fürstenmacht. Länder und Untertanen des Hauses Habsburg im Konfessionellen Zeitalter. Teil 1. Ueberreuter, Wien, 2003. (Österreichische Geschichte 1522–1699.) *passim*.

17 1554. aug. 9. Wien. Ferdinánd Hans Ungnadnak. *Barabás S.:* i. m. CLXI. sz. okl. Idézi: *Vjekoslav Klaić:* Povijest Hrvata. Od najstarijih vremena do svršetka XIX stoljeća. Knjiga peta. Četvrto doba: vladanje kraljeva iz porodice Habsburga (1527–1740). Nakladni zavod Matice hrvatske, Zg., 1982. 6–7.

18 *Lakatos Bálint:* Pannoniae Luctus – Egy humanista antológia és a törökellenes Habsburg–lengyel összefogás kísérlete 1544. Irodalomtörténeti Közlemények 112. (2008) 268.

kifejezést nem ismerő külföldi humanisták és politikusok számára került bevezetésre. Ezt a feltételezést támasztja alá az a milánói követjelentés, amelyben Bátori István erdélyi vajdával kapcsolatban használta a *vicerex* kifejezést.[19]

Ez a helyzet a 17. század közepén megváltozott. Ráttkay György a hatalmas művében már számtalan esetben használta, Draskovics Jánost és Zrínyi Miklóst is rengeteg esetben említi, mint *prorex*. Ráttkay művéről az elmúlt években több kitűnő elemzés született.[20] Így most csupán azt szeretném megemlíteni, hogy valószínűleg a szerző egy sajátos nemzetideológia részeként alkotta meg ezt a fogalmat, hiszen az ő elképzelt Illír királyságának élén már nem állhatott pusztán egy bán, a gyenge Habsburgok kiemelése pedig szintén nem volt elfogadható a számára. Ráttkay hatására kezdte el használni ezeket a jelzőket a kor legnagyobb hatású horvát polihisztora, Pavao Ritter Vitezović is, és az ő művein keresztül terjedt el a szakirodalomban.[21] Már a korai munkáiban ezt olvashatjuk. A Karlovichokról szóló történetében Ivan Karlovichot így jellemzi: *„Joannes famosissimus Corbaviae comes, Karlovich a Carolo genitore apud Croatos dictus, quem ad fastigium trium regnum bani seu proregis Dalmatiae scilicet, Croatiae et Slavoniae."*[22] 1682-ben Bécsben írt egy dicsőítő verset Erdődy Miklós bánról, amely így hangzik: *„Vivat in illiricis prorex Erdedius oris / Felix pro populo, rege, Deoque suo."*[23] 1693-ban pedig így fogadta Batthyány II. Ádám báni kinevezését: *„nunc extra patriam mihi Dux Prorexque legendus"*.[24] A kiragadott példák mellett még számos másikat is fel lehetne sorolni, amelyek bizonyítják, hogy Ritter a bán szinonimájaként használja a prorex kifejezést, és ezzel is jelezni akarja a báni tisztség kitüntetett voltát az udvari méltóságok sorában.

A báni tisztség iránti tisztelet erősödését jelzi, hogy ezekben az évtizedekben alakult ki a báni beiktatások ceremóniája.[25] A középkor végén a kinevezett bán letette az uralkodó előtt az esküt, majd a király biztosai bemutatták a tartományi rendi gyűlés előtt, és átadták számára a báni zászlót, amellyel a bandériumát vezethette. A 16–17. század folyamán ez az aktus folyamatosan bővült. Szokássá vált, hogy az uralkodó döntését a Magyar Uralkodói Kancellária tudatta az érintettel és a horvát–szlavón rendekkel. Ezután a Haditanács állította ki a megbízatását, amire a bán esküt tett, majd a biztosokkal együtt

19 Milánói követjelentés. 1490. máj. 8.: „El Conte Stefano di Bathor si e il Vojvoda idest Vice Re dela Transylvania..." Magyar diplomácziai emlékek Mátyás király korából IV. Szerk. *Nyáry Albert–Nagy Iván.* MTA, Bp., 1878. 195.

20 *Bene Sándor:* Egy kanonok három királysága. Ráttkay György horvát históriája. Argumentum, Bp., 2000. 124–159.

21 *Szabolcs Varga:* A Thing Left out of Banologia: Inauguration and Emblems of the Croatian Ban in the 16th–17th Centuries (kézirat).

22 *Vjekoslav Klaić:* Život i djela Pavla Rittera-Vitezovića. Matica hrvatska, Zg., 1914. 36.

23 Uo. 37.

24 Uo. 85.

25 *Vjekoslav Klaić:* Kandidacija (commendatio) bana po hrvatskom saboru za vladanja kuće Habsburg (1527–1848). In: Vjesnik Kr. Hrvatsko–Slavonsko–Dalmatinskoga zemaljskoga arkiva 10. (1908) 166–196.

a tartományi rendi gyűlésre utazott, ami ekkor vagy Varasdon, vagy Zágrábban került meghirdetésre. Itt kapta meg azt a zászlót, amelyre a 17. században már nagyon jó eséllyel a három délszláv tartomány magyar korona alatti címerét hímezték,[26] míg a másik oldalán a család jele volt látható.[27] Minderről azonban csak szórványos adataink vannak, és sokszor meg sem említették az installációk leírásakor. 1615-ben Túróci Benedek beiktatásánál például azt sérelmezték a rendek, hogy a báni bandérium, bár *„pro more et consuetudine antiqua"* Zágrábban lett volna a helye, nem vett részt a beiktatáson, és a zsoldjukat sem küldte el az uralkodó. Pedig a rendek elfogadták a bán személyét, aki a Szent Márk-székesegyházban tette le előttük a szokásos hűségesküt. Kérték is ezért II. Mátyást, hogy a jövőben térjen vissza a báni beiktatások régi, jól bevált rendjéhez. Érdemes kihangsúlyozni, hogy ekkor még nem szerepelt a kötelező kellékek között a báni jogar, és nem említették meg a zászlót sem.[28]

Nem szerepel egyik sem az Erdődy Zsigmond 1627-ben történt beiktatásáról szóló rövid feljegyzésben sem, ahol timpanonról, övről, valamint egy 300 lovasból és 200 gyalogosból álló bandériumról és annak zsoldjáról mint a báni tisztséget legitimáló rekvizitumokról olvashatunk.[29]

A legteljesebb leírás Ráttkay György tollából maradt fenn, aki Zrínyi Miklós 1649. január 14-én történő beiktatását örökítette meg. *„Zrinyi fényes díszben, válogatott kísérettel jött át Csáktornyáról, mely Varasd szomszédságában, egy óra járásnyira fekszik tőle. A mint a teremben megjelent, a biztosok bemutatták a karoknak és rendeknek a királyi zászlóval együtt; aztán a püspök hosszabb beszéddel üdvözölte.* […] *mindnyájan a ferenczesek Keresztelő szent János egyházába vonultak, mely a főpiaczon emelkedik. A mint a gyűlés tagjai elhelyezkedtek benne, Zrínyi a bánok ősi szokása szerint jobb kezében pálczával, bal kezében zászlóval az oltárhoz, a püspök elé lépett és letette az esküt, mialatt kívül dobok és trombiták zúgtak, s a mozsarak durrogtak."*[30] Bár Ráttkay többször hangsúlyozta a ceremónia ősi jellegét, jól látszik, hogy Zrínyi beiktatása sok tekintetben eltér az elődeinél megfigyeltektől. Jellemző, hogy Zrínyi egyik ábrázolásán sem adatolható egyik báni jelvény sem, nem úgy, mint Péter öccsénél, aki már tudatosan használja ezeket, és egy festményen a jogarral együtt látható. Az ő tárgyai között írták össze azt az aranyozott ébenfa báni jogart is, amit a királyi biztosok 1671-ben lefoglaltak, és sajnos később ugyanúgy nyoma veszett, mint a kinevezésekor kapott

26 *Nikša Stančić–Dubravka Peić Čaldarović:* Prvi sjedinjeni grb Kraljevstava Dalmacije, Hrvatske i Slavonije iz 1610. godine. Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti Razred za društvene znanosti 50. (2013) 71–93.

27 *Jelena Borošak-Marijanović:* Zastave hrvatskih banova. In: Znamenja vlasti i časti u Hrvatskoj u 19. stoljeću. Ur. *Jasna Tomičić.* HPM, Zg., 1993. 22–27.

28 Acta comitialia regni Croatiae, Dalmatiae et Sclavoniae / Hrvatski saborsi spisi vol. 5. Ed. *Ferdo Šišić.* ASASM, Zg., 1918. (MSHSM 43.) 122–126.

29 *Šišić, F.:* i. m. 406. eredetije: Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) Országos Levéltára (OL) MOL E 142 Fasc. 18. No. 11. Lásd még *Georgius Ráttkay:* Memoria regum et banorum regnorum Dalmatiae, Croatiae et Sclavoniae inchoata ab origine usque ad praesentem annum MDCLII. Josephus Kurzböck, Vindobonae, 1772. 181–182.

30 *Ráttkay G.:* i. m. 228.

báni zászlónak. A báni beiktatások teljes ceremóniája Erdődy Miklós bánsága idején, a törökök elleni felszabadító háborúk során nyerte el végleges formáját. Az ő zágrábi székesegyházban található síremlékén található meg először együtt a jogar és a zászló.

A díszes ünnepség, a zágrábi püspök jelenléte, a varasdi ferences templom használata, a rendek hangos akaratnyilvánítása és a személynök kortesbeszéde egyaránt arra mutat, hogy a magyar királykoronázási ceremónia elemeinek adoptálásáról beszélhetünk. Nem véletlen, hogy a már említett Paulus Ritter több művében is erősen hangsúlyozza a báni tisztség királyi helytartói szerepét. Nem egy esetben a nádori méltósággal veti össze, és ezekben az esetekben mindig megállapítja, hogy a két tisztség nagyban hasonlít egymásra. Amíg a nádor a Magyar Királyságban, addig a bán Illíriában funkcionál helytartóként. Véleményében az a tény is megerősíthette, hogy a 17. században több bán is kandidált a nádori tisztségre, legutóbb éppen Erdődy Miklós, aki csak Szelepcsényi György esztergomi érsek eredményes aknamunkájának köszönhetően esett ki az esélyesek közül az 1681. évi soproni országgyűlésen.[31] Elődje, Draskovich János azonban sikerrel vette az akadályt, amikor 1646-ban a báni posztot hagyta ott a nádori tisztségért.[32] Ez jól példázza, hogy a báni tisztség a valóságos gyengesége ellenére is komoly méltósággal bírt a hivatalok között, amiben minden bizonnyal szerepet játszott az uralkodó feltétlen bizalma. A 17. század folyamán ugyanis, miközben a magyar rendekkel szemben egyre bizalmatlanabbá vált a Habsburg-udvar, a horvát–szlavón arisztokrácia, élén a mindenkori bánnal, folyamatosan biztosította az udvart a hűségéről.

Ezek után ismét fel kell tenni a kérdést, hogy beszélhetünk-e a horvát–szlavón báni tisztség ilyen mértékű felértékelődéséről, ami indokolhatja a humanista jelző használatát? Ha abból indulunk ki, hogy ez a tartományon belüli abszolút és szuverén hatalmat jelentené, akkor kijelenthetjük, hogy nem. Ezt a tartományt a mohácsi csatavesztés után is jóval több szál fűzte a Magyar Királysághoz a közös uralkodó személyénél. Elég csak azt említeni, hogy a szlavón törvényszék legfelsőbb bírói fóruma továbbra is az országbírói ítélőszék maradt, de talán ennél is jelentősebb a nádori hivatal. A magyar nádor ugyanis a késő középkortól kezdve a király távollétében annak helyetteseként funkcionált, hatásköre pedig kiterjedt az egész országra, Erdélyre, Szlavóniára és Horvátországra egyaránt. Ugyanez igaz a királyi helytartókra, akik a nádori tisztség betöltetlensége idején gyakorolták annak jogait. Igazolja a feltevést a nádori birtokadományozási jogkör, ami lehetővé tette számukra, hogy 32 porta nagyságig uralkodói kézre háramlott birtokokat adományozhassanak. A fennmaradt nádori könyvekből kitűnik, hogy a nádor szlavóniai birtoktesteket is eladományozhatott, erre pedig a bánnak a kora újkor folyamán soha nem volt jogilag lehetősége.

31 *Zsilinszky Mihály:* Az 1681. évi soproni országgyűlés történetéhez. In: Értekezések a Történeti Tudományok köréből XI. MTA, Bp., 1883. 19–30.

32 Sajnos Draskovich Jánosról máig nem készült komoly tudományos munka.

A báni territoriális külön kormányzat keretei valójában mindvégig rendkívül szűkösek maradtak, még az erdélyi vajdai tisztséggel összehasonlítva is. Erdélyben voltak olyan nagy hatalmú vajdák, akik birtokadományozási jogot szereztek maguknak, saját kancelláriát alakítottak ki, és ezzel a tisztséggel a hátuk mögött sikerrel kandidáltak a magyar királyi címre.[33] Horvátországban és Szlavóniában még a magyar központi kormányzat leggyengébb periódusaiban is csak rövid ideig sikerült önállósulnia Corvin Jánosnak és bajnai Both Andrásnak, kora újkori utódai esetében pedig fel sem vetődhetett ilyen elképzelés.

Az eredeti kérdésre visszatérve, a horvát–szlavón bán a 16–17. században továbbra is a Bécsben székelő magyar király egyik jelentős zászlósura maradt, akinek a politikai mozgásterét mindvégig az uralkodói udvar politikai akarata, nem pedig a helyi vágyak és ambíciók alakították.

33 *Neumann Tibor:* A vajdai adományozás kezdetei. Történelmi Szemle 55. (2013) 2. 261–269.

IVANA HORBEC

A felvilágosult abszolutizmus és a báni méltóság

Bevezetés a horvát–szlavón rendek politikájába (1756–1790)

A horvát történelem felszínes ismerete is elegendő ahhoz, hogy a horvát–szlavón bánnak központi szerepet tulajdonítsunk azokban a politikai, gazdasági és kulturális folyamatokban, amelyek a horvát történelem, s a közös állam történelmi perspektívájából tekintve a horvát–magyar kapcsolatok szempontjából is kulcsfontosságúak voltak. Jelen dolgozat éppen a báni méltóságnak a horvát–szlavón rendekre és utóbbiaknak a magyar rendekkel történő együttműködéséről alkotott álláspontjára gyakorolt hatását vizsgálja a felvilágosult abszolutizmus korában (1756–1790 között).[1] Rá kívánok mutatni a báni tisztséghez kapcsolódó jogok és kötelezettségek legjelentősebb változásaira a korszakban, s kiemelném, hogy ezek a változások a jozefinista reformok kudarca után nagyon fontosak voltak a horvát–szlavón rendek politikai álláspontjának formálásában. Ebben a korszakban a magyar országgyűlés új jogi kapcsolatokat határozott meg Magyarország és Horvátország között, amelyek egészen az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásáig meghatározták a magyar–horvát viszonyokat.

A horvát–szlavón bánra – akinek teljes megnevezése *Dalmácia, Horvátország és Szlavónia bánja* volt – a királyi hatalom helytartójaként az uralkodó jogköréből számos felhatalmazás hárult, amelyek kiterjedtek a teljes körű katonai, igazságszolgáltatási és igazgatási jogra.[2] Éppen ezért saját fennhatósá-

1 A felvilágosult abszolutizmus korszakának kezdeteként azt az évet jelöltük meg, amelyben a horvát szábor ráhatása nélkül (illetve annak erőteljes ellenzésével) elindult a Horvát–Szlavón Királyság első igazgatási reformjának kiterjedt alkalmazása. Az uralkodás típusát abszolutistának tekintem, mert az uralkodók politikájában megjelenik az abszolút ellenőrzés tendenciája – függetlenül attól, hogy szükség volt kompromisszumkötésre a rendekkel. Felvilágosult abszolutizmusról beszélünk, hiszen a 18. század második felében a felvilágosodás eszméi hatottak a belpolitika irányára, s különösen a társadalmi jellegű reformok kulcsfontosságú mozgatói voltak.

2 Az uralkodói legfőbb hatalomhoz kötődő jogok és kiváltságok átruházásáról az uralkodó helyi közigazgatási képviselőire (helytartók, megbízottak) és ezen képviselők szerepéről a protomodern állam megteremtése folyamatában Közép- és Kelet-Európában lásd *Wolfgang E. J. Weber:* Dienst und Partizipation: Bemerkungen zur Rolle der hohen Beamtenschaft in der frühneuzeitlichen Staatsbildung. In: Der Frühmoderne Staat in Ostzentraleuropa. I. Hrsg. *A. Maçzak, W. E. J. Weber.* Institut für Europäische Kulturgeschichte der Universität Augsburg, Augsburg, 1999.

gán belül katonai főparancsnok (illetve a királyság kapitánya) volt, ellenőrizte a polgári közigazgatást, amely a rendekkel folytatott szükséges együttműködés értelmében kiterjedt az igazságszolgáltatásra és a politikai igazgatásra is. A bán összehívta és vezette a királyság törvényhozó és igazgatási testületét, a horvát–szlavón szábort. A Horvát Királyi Tanács, a királyság első végrehajtó hatalmi intézményének megalapítása után a bán lett a tanács elnöke. 1779-ben a tanács megszüntetése és hatáskörének a Magyar Helytartótanácsra történő átruházása után a bán *ex officio* a Helytartótanács egyik tanácsosa lett.[3] A bán tekintélyét és felhatalmazását a királytól kapta, ami a bán *prorex*, illetve *alkirály* megnevezésében is kifejezésre jutott.

Az igazgatási gyakorlatban bekövetkezett azon változások, amelyek a felvilágosult abszolutizmus idején különösen intenzívek voltak, a báni tisztségben is megnyilvánultak. Ezekre a változásokra hatott a monarchia keleti határain vívott folyamatos háború, ami miatt a bécsi udvarnál a 18. század második felében a bánok hadi felkészültsége háttérbe szorult, a báni tisztség minőségét pedig elsősorban igazgatási képességei alapján kezdték el értékelni. Továbbá az uralkodónak a *régi rendszer* rendi igazgatása feletti szuverenitása erősödésével az udvar, a monarchia helyi igazgatási kérdésekben egyre kevésbé volt kompromisszumkész a rendekkel, éppen ezért a báni tisztség, mint a királyi helytartói tisztség, az állami politika meghatározó elemévé vált és egyúttal fejlődésének eszköze lett. A báni tevékenységre éppen ezért a monarchia fegyelmezési és az állam tekintélyuralmi eszközeként kezdtek tekinteni. A „hagyományos" és „új" értékek hangsúlyozott interakciója érvényesült. A báni tisztség természetesen *tekintélyt* és *megbecsülést* jelentett, ám ekkor a tisztséggel járó *kötelezettségek* kerültek előtérbe. Ezzel együtt kifejezésre jutottak a király, a horvát–szlavón rendek vagy a magyar rendek – a „Szent Korona tagjai" – iránti *lojalitás* komplex kérdésével kapcsolatban felmerülő nézeteltérések.

Ha megvizsgáljuk, hogy a 18. században kikből lettek bánok – Batthyány Ádám, Pálffy János, Draskovich János, Batthyány Károly, Nádasdy Ferenc, Esterházy Ferenc, Balassa Ferenc és Erdődy János[4] –, akkor látjuk, hogy a bá-

---

és *Otto Hintze:* Der Commissarius und seine Bedeutung in der allgemeinen Verwaltungsgeschichte. In: Staat und Verfassung. Gesammelte Abhandlungen zur allgemeinen Verfassungsgeschichte. Hrsg. *F. Hartung*. Koehler u. Amelang, Leipzig, 1941.

3 A báni tisztség jogköréről részletesebben lásd *Ivan Beuc:* Povijest institucija državne vlasti Kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. Arhiv Hrvatske, Zg., 1985. 202–208. és *Ivana Horbec:* Homo principis et homo statuum – banska služba za vladavine Marije Terezije. Povijesni prilozi 37. (2009) 267–316. A magyar történészek munkái közül lásd *Fallenbüchl Zoltán:* Magyarország főméltóságai – Die höchsten Würdenträger Ungarns 1526–1848. Maecenas, Bp., 1988. 22–23. és 54–55., valamint *Horváth Gyula Cs.:* A báni méltóság a XVIII. században. In: Tanulmányok. Szerk. *Bárdosi V.* Történelemtudományi Doktori Iskola, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar doktori iskolák tanulmányai, Bp., 2012. 59–68.

4 A báni méltóság viselésének dátumai a következők: Batthyány Ádám (1693–1703), Pálffy János (1704–1731), Draskovich János (1732–1733), Batthyány Károly (1742–1756), Nádasdy Ferenc (1756–1783), Esterházy Ferenc (1783–1785), Balassa Ferenc (1785–1790) és Erdődy János (1790–1806).

nok egytől egyig a legtekintélyesebb magyar főúri családokból származtak. Az is látszik, hogy kiválasztásukban döntő szerepet játszott katonai pályájuk: a kilencből heten magas katonai parancsnoki pozíciót töltöttek be a Habsburg-hadseregben. Csak a II. József idején kiválasztott két bán – Esterházy Ferenc és Balassa Ferenc – töltött be kizárólag polgári tisztséget. Ez is azt mutatja, hogy megváltoztak a báni tisztség követelményei, a bán elsődlegesen igazgatási-végrehajtási feladatokat látott el.

A bán kiválasztása ugyan a király joga volt, de a kinevezésre hatást gyakoroltak a horvát–szlavón rendek, amelyeknek 1756-ig bánjelölési joggal rendelkeztek. Éppen ezért a bán nemcsak a király felé tartozott felelősséggel, hanem a rendek felé is, amelyek „a király bánjaként fogadják el", hiszen jelölésekor gyakran így válaszolnak a királynak. A bán így a régi rend kontextusában a *regnum*ot – a király és a rendek együttes uralkodását személyesítette meg.[5] A rendek számára a bán politikai szabadságjogaik és előjogaik értelmezésében közülük az „elsőt" és a hagyományos rend védelmezőjét jelentette. A horvát–szlavón nemesség képviselői „a haza atyjának",[6] „a haza fiai atyjának"[7] vagy *„a nemesség fejének és védelmezőjének"*[8] nevezték. A bánok hivatalba lépésükkor a rendekkel mint politikai nemzettel történő megbonthatatlan együttműködést hangsúlyozták – így például Nádasdy Ferenc bán a rendek „atyjának" tartotta magát, őket pedig *„fiaiként, testvéreiként és barátaiként"*[9] fogadta. A bán és a rendek közötti kommunikációban „a drága haza" a közös érdekszféra fogalmává vált.[10] A bán a rendek felé ugyan királyi tekintéllyel lépett fel, ez a tekintély azonban a rendek szemében semmiképpen nem jelen-

5 A rendeknek és az uralkodónak a helyi igazgatásban történő együttműködéséről Közép- és Kelet-Európában lásd pl. *Wolfgang Neugebauer:* Standschaft als Verfassungsproblem. Die Historischen Grundlagen ständischer Partizipation in ostmitteleuropäischen Regionen. Goldbach, Keip, Frankfurt am Main, 1995. Az ezzel a kérdéssel foglalkozó bőséges szakirodalomból az összehasonlító szempont miatt kiemelném az alábbi tanulmánykötéteket: Stände und Landesherrschaft in Ostmitteleuropa in der frühen Neuzeit. Hrsg. von *Hugo Weczerka.* Herder Institut, Marburg, 1995. és Ständefreiheit und Staatsgestaltung in Ostmitteleuropa. Übernationale Gemeinsamkeiten in der politischen Kultur vom 16.–18. Jahrhundert. Hrsg. von *Joachim Bahlcke.* Universitätsverlag Leipzig, Leipzig, 1996.

6 Androch Ferenc Ádám báró Esterházy József bánnak („[...] *ad Excellentiam Vestram tanquam Patriae Patrem* [...]"), Hrvatski državni arhiv u Zagrebu (a továbbiakban: HDA) 1 (Acta Comitialia), 15. doboz, 40. ex 1735, fol. 169.; Keglevics Sándor gróf 1745. nov. 2-án fordul a bánhoz *„qua benignum Patrem Patriae et Banum meum"*, HDA 10, 26. doboz, no. 233. ex 1745.

7 Rauch Ivan Nádasdy Ferenc bánnak 1762. („[...] *prorex noster et Pater filiorum Patriae* [...]"). Magyar Nemzeti Levéltár Budapest (a továbbiakban: MNL), P–507 (Nádasdy [nádasdladányi] család), 40. doboz, no. 617. (I. Rauch), 1762. jan. 20-án kelt levél, fol. 59.

8 Josip Magdić és Juraj Jelačić Batthyány Károly bánnak 1746. („[...] *capo et protector nostro totiusque nobilitatis* [...]"), HDA–10 (Acta Banalia), 27. doboz, nr. 69. ex 1746.

9 „[...] *quanto me promptius vobis in patrem offeram, vos mihi in filios, fratres et amicos adsciscam* [...]". Zaključci Hrvatskog sabora VII. Arhiv Hrvatske, Zg., 1970. 251.

10 Vö.: pl. a bánok beszédeit: Zaključci Hrvatskog sabora IV. Arhiv Hrvatske, Zg., 1964. 363., VII. Zg., 1970. 251., valamint HDA–1, 38. doboz, 60. mappa, no. 60. ex 1756 i 96. ex 1756; HDA–10, 28. doboz, no. 47. ex 1747.

tette a bán szuverenitását a politikai döntéshozatalban. Már önmagában az a tény, hogy a bán az országot a rendekkel együttműködve és a horvát–szlavón szábor keretén belül irányította, jelezte, hogy a király döntéseit a rendek közreműködése nélkül nem tudta végrehajtani.

A felvilágosult abszolutizmus korában a horvát–szlavón rendek felfogása a báni hatalomról erőteljesen szemben állt a bécsi udvar báni tisztséggel kapcsolatos felfogásával. A báni tisztség eltérő értelmezése miatt a bán kellemetlen közvetítői szerepbe került, ugyanis az uralkodó egyre erőteljesebb változás iránti igényekkel állt elő, a rendek pedig privilégiumaik és a hagyományos rend fenntartását követelték. Amíg például a rendek azt hangsúlyozták, hogy *„a bán nem abszolutista uralkodó, nem diktálja a törvényeket, hanem a rendekkel együtt gondoskodik a haza javáról"*,[11] addig az udvar az 1756-os báni útmutató alapján úgy vélte, hogy *„az országos törvényeken alapuló báni tekintély nem korlátlan és kicsit sem lehet annak tekinteni és arra törekedni, hiszen a bánt kötik a királyi határozatok és kötelessége azokat pontosan betartania"*.[12] Éppen ezért Mária Terézia Nádasdy bántól azt kérte, hogy a rendeknél szorgalmazza a királyi határozatok végrehajtását, valamint *„viselkedjen úgy, ahogy ez a mai körülmények között illik"*,[13] de az akkori magyar kancellár is elvetette a rendek ellenállásának lehetőségét, s magának a bánnak levélben a következőket írta: *„a rendek gondolkozzanak el azon, mennyire illik bírálni a határozatok formalitását. Az lesz számukra elrendelve, ami szükségeltetik."*[14]

Míg a bécsi udvar a báni tisztség kötelességeit hangsúlyozta, jelentős változásokra került sor a bánoknak a bécsi udvar döntéshozatali folyamataiban való részvételében, éspedig a joghatóságukat illető kérdésekben. Amíg a 18. század ötvenes éveiig a bánokat fontos politikai kérdésekben rendszeresen bevonták a döntéshozatalba, addig innentől kezdve már csak a bécsi udvar döntéseinek végrehajtásában vettek részt.[15] Ez minden bizonnyal az udvar általánosan elfogadott azon vélekedésén alapult, hogy a királyságban a rendek aláásták a báni tisztség tekintélyét, és ellenállásuk éppen ebből fakadt. Az 1760-as években Koller Ferenc báró, aki a Horvát–Szlavón Királyság politikai kérdéseivel kapcsolatban gyakran adott tanácsot a királynőnek,

11 A rendek ezen állítását Baltazar Adam Krčelić közli, aki Nádasdy bán arra irányuló kísérletéről ír, hogy megváltoztassa a szábor egyik határozatát. *B. A. Krčelić:* Annuae ili historija. Ford. V. Gortan. JAZU, Zg., 1952. 67.

12 MNL Magyar királyi kancellária, A1 (Originales referedae), 209. ex 1756.

13 MNL P 507 (Nádasdy [nádasdladányi] család), 35. doboz, no. 469. (Mária Terézia), fol. 677. A „megváltozott körülményekre", „szükségszerűségre" vagy „hasznosságra" való hivatkozások a helyi rendek követelésével ellentétes, az uralkodó érdekeit implementáló alapmodell gyakori hivatkozásai voltak, melyekkel a 18. század második felében az uralkodó döntéseinek legitimizálása során a Horvát–Szlavón Királyságban sűrűn találkozunk.

14 MNL P 507 (Nádasdy [nádasdladányi] család), no. 501, fol. 230., 249.

15 Az ilyen gyakorlat illusztrálására szolgálhat a Horvát Királyi Tanácsnak a Határőrvidék és a polgári Horvátország szétválasztására irányuló eljárása 1767-ben, amikor a bánt a Magyar Kancellária ismételt tiltakozása ellenére teljes mértékben kizárták a döntéshozatalból. MNL, Magyar Királyi Kancellária, A1 (Originales referedae), 97., 157. és 168. ex 1767.

a rendekről a következőképpen vélekedett: *„a bán tekintélye és tevékenysége olyan alap, amely alapon megoldódik minden kezdeményezés, tekintet nélkül azok helyénvaló vagy jogtalan voltára, ez egy olyan pajzs, amellyel az ottani rendek mindig állhatatosan és élénken kívánnak harcolni még az ország leghasznosabb céljai ellen is."*[16]

Annak ellenére, hogy a horvát–szlavón rendek minden, az udvarból kiinduló reformkezdeményezésnek ellenálltak, bizonyos reformokat éppen a bán közvetítésével sikerült kivédeniük, összességében azonban a felvilágosult abszolutista hatalom eredményei számukra végzetesnek bizonyultak. Először is teljesen kirekesztették őket a politikai döntéshozatalból – még a bán jelölésének jogát is elveszítették –, 1756-tól pedig már csak értesítést kaptak az új bán megválasztásáról. 1755-ben el kellett fogadniuk az ideiglenes urbárium bevezetését, 1759-ben pedig a horvát megyék átszervezését, amivel jelentősen csökkent a szábor hatalma a megyei igazgatásban, a Horvát Királyi Tanács 1767. évi megalapítását, amely a szábortól átvette az összes igazgatási jogkört, 1776-ban Szörény megye és a Fiumei Kormányzóság megalapítását, 1779-ben pedig a kormányzóságnak a Magyar Királyi Helytartótanács hatáskörébe kerülését, valamint 1785-ben a megyei igazgatás megszűnését és a járások bevezetését. A Horvát Királyi Tanács megalapításával a szábor igazgatási hatáskörének elvesztése azt jelentette, hogy az sokkal ritkábban ülésezett és ezután kizárólag csak a király és már nem a bán kezdeményezésére lehetett összehívni. A szábor 1770-ben a bevezetett reformok legfontosabb következményeként a teljes adóigazgatást is elvesztette.[17] A királyság kincstárát megszüntették, az adóügyeket a Horvát Királyi Tanács vette át, később a Magyar Királyi Helytartótanács, a Horvát–Szlavón Királyság innentől kezdve pénzügyileg teljes mértékben a királyi kincstárnok döntésétől függött. A reformok természetesen kihatottak a monarchián belüli királyság státuszára is: a királyság 1790-ig elvesztette a magas szintű igazgatási autonómiát és az önálló döntéshozatalt a belpolitikában, de a pénzügyi önállóságát is, amely közvetlenül a kontribúció többszörös növekedését eredményezte.

A báni tisztség jellegében bekövetkezett változások a felvilágosult abszolutizmus idején, amikor a bánok elsődleges funkciójává a királyi döntések implementációja vált, erőteljesen kihatottak a horvát–szlavón rendek álláspontjának a magyar rendekéhez való közeledésére. Ebben a kérdésben fordulópontot az 1790–1791. évi magyar országgyűlés hozott. A horvát–szlavón rendek akkori politikai álláspontja az 1790. évi magyar országgyűlés ülése előtt a horvát–szlavón száborban is megjelent, ami azt bizonyítja, hogy a báni tisztségben már nem láttak elegendő biztonságot, védelmet, éppen ezért úgy

16 MNL, Magyar Királyi Kancellária, A1 (Originales referedae), 182. ex 1767., fol. 30–32.

17 Az adóigazgatás kérdéséről lásd *Ivana Horbec:* Slavonske županije između Banske Hrvatske i Mađarske: uspostava civilne uprave i pitanje poreznog sustava u 18. stoljeću. Arhivski vjesnik 53. (2010) 177–196.

döntöttek, hogy azt a Szent Korona összes rendjének szövetségében keresik.[18] A rendi követek útmutatója értelmében a rendek akkori elsőrendű célja a király abszolutista hatalma elleni ellenállás új lehetőségeinek megteremtése kell hogy legyen, éspedig a Magyar Királyság országai új alkotmányos alapjainak megteremtése által. Éppen ezért javaslatot tettek a Magyar Királyi Tanácsnak, mint a magyar országgyűlés királyi végrehajtó és törvényalkotó hatalma egyfajta közvetítőjének, és a Magyar Királyság országai független katonai igazgatásának megalapítását szorgalmazták. Ezen javaslatok elvetése után a szábor két fontos határozatot hozott, amelyek kijelölték a horvát–magyar kapcsolatok további irányát. Az egyik az 58. cikk volt, amely a Horvát–Szlavón Királyság igazgatását átadta a Magyar Helytartótanácsnak, ezzel tulajdonképpen csak törvényileg alapozták meg a már fennálló szabályozást (itt meg kell jegyezni, hogy csak átmenetileg). A másik döntés az 59. cikk volt, amellyel, minden jel szerint okulva a kontribúció jelentős növeléséből és az önálló adóigazgatás elvesztéséből, a horvát–szlavón rendek úgy döntöttek, hogy az éves kontribúció maximális mértékére vonatkozó döntési jogukat átengedik a magyar országgyűlésnek.[19]

Bár a magyar országgyűlés meghatározta a horvát–magyar politikai konfliktusok kezdetét is a „hosszú" 19. században, ám nem lehet azt mondani, hogy a horvát–szlavón rendek politikáját 1790-ben magyarellenes szellem járta volna át. Éppen ellenkezőleg: a horvát–szlavón rendek a jozefinista reformok bukását az alkotmányos rend visszaállításaként értelmezték. Számukra az alkotmányos rendhez való visszatérés akkor kizárólag a Szent Korona országai alkotmányához való visszatérést jelentette, amelynek ők is tagjai voltak. Balassát, a jozefinista bánt, akkor azzal vádolták, hogy elárulta *„a koronát és Magyarország jogait"* és hogy a tisztségért eladta *„az ősi Hazát"*.[20] A közvélemény Balassa bán iránti negatív hangulatát kortársa, Adam Oršić jegyezte le, aki memoárjaiban a következő tanúbizonyságot tette: *„Nagyon hangosan kiabáltak Balassa bán ellen. És ha néhány megfontolt férfi nem tartotta volna vissza a fiatalokat a zavargásoktól, akkor azok helyben hagyták volna. Majd ő is elment, lemondott tisztségéről és többé nem tért vissza."*[21] A közvéleménynek a bánhoz való viszonya, amelyet a felvilágosult abszolutista reformok sikere csak erősített, arra utal, hogy a báni tisztség a horvát–szlavón rendek számára nem jelentett

18 Lásd a magyar országgyűlés rendi képviseletére vonatkozó útmutatót. In: Zaključci Hrvatskog sabora IX. Arhiv Hrvatske, Zg., 1974. 56–84.

19 Sokatmondó, hogy a horvát–szlavón rendek az ilyen megoldást is csak átmenetinek tekintették, mégpedig arra az időre, amíg nem szerzik meg Horvátország azon részeit, amelyek akkor a Velencei Köztársasághoz és az Oszmán Birodalomhoz tartoztak. Vö.: *Ivan Beuc:* Državna zajednica Hrvatsko–slavonskog kraljevstva i Mađarskog kraljevstva (1527. – 1848.). Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, 20. (1970) 3–4. 335.

20 „Piszma od Balasse Gyarmaticha Bana Horvatskoga", lásd Stjepan Antoljak, Franjo Balassa de Gyarmath. In: Hrvatski biografski leksikon I. kötet. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zg., 1983. 383.

21 Rod Oršića. Ur. *Adam Oršić Slavetički.* Hibz, Zg., 1943. 71.

már elegendő védelmet szerzett jogaik megőrzésében. Miután Balassának le kellett mondania, ünnepélyes keretek között várták az új bánt, Erdődy Jánost, a jozefinista reformok ellenzőjét, azonban az ő kinevezése a báni hatalom teljes körű restitúciójának csupán az illúziója volt. Erdődynek a magyar országgyűlésben elhangzott felkiáltása: *„Regnum regno non praescribit leges"*, a horvát történetírásban a horvátok magyarokkal szembeni ellenállásának szimbólumává vált (különösen a 19. század perspektívájából nézve), ugyanakkor bánsága idején a báni hatalom nemhogy nem tért vissza a felvilágosult abszolutizmus reformjai bevezetése előtti szintre, hanem törvényesen is tovább szűkült, ami egyúttal a horvát–szlavón rendek politikai jogainak jelentős csorbulását is jelentette a Szent Korona országai szövetségén belül.

2. BANSKA ČAST

DAMIR KARBIĆ

Hrvatski velikaši i plemići i ugarska kruna u razdoblju kasnih Arpadovića i Anžuvinaca

Razdoblje kasnih Arpadovića i ranih Anžuvinaca izrazito je važno u hrvatskoj povijesti kao formativno razdoblje u kojem će se redefinirati odnosi srednjovjekovne Kraljevine Hrvatske prema kraljevskoj vlasti i Ugarskoj.[1] S druge strane, to je razdoblje izuzetno značajno za formaciju plemstva u Hrvatskoj i Ugarskoj općenito, kada se postavljaju temelji za njegovo staleško formiranje, koje će svoj konačni izričaj dobiti u potvrdi Zlatne bule od strane kralja Ludovika I. Velikog 1351. godine i proklamiranoj izjednačenosti plemstva na svim teritorijima ugarske krune.[2] U ovom ću se prilogu ukratko osvrnuti na ta dva problema iz kuta razvoja u Hrvatskoj.

Iako su Hrvatska i Ugarska bile ujedinjene u kraljevstvu Arpadovića od početka 12. st., Hrvatska je uglavnom imala ponešto osobit razvoj, ali je stupanj njezine integriranosti i posebnosti znatno varirao tijekom vremena. Isto je tako varirao i stupanj u kojem se kraljevska vlast realno osjećala u njoj.[3] Samo prihvaćanje Kolomana za hrvatskog kralja, ni u kojem slučaju iz hrvatske perspektive ne bi bilo posebna tragedija niti prestanak zasebne državno-

1 O tome vidi opširnije u *Damir Karbić:* Defining the position of Croatia during the restoration of royal power (1345–1361). An outline. U: The Man of Many Devices, Who Wandered Full Many Ways. Festschrift in Honor of János M. Bak. Eds. Balázs Nagy–Marcel Sebők, CEU Press, 1999. 520–526. Za općenitu situaciju u Hrvatskoj u tom razdoblju, vidi i *Nada Klaić:* Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku. Školska knjiga, Zg., 1973., posebice 503–531. i 593–625.; *Tomislav Raukar:* Hrvatsko srednjovjekovlje. Školska knjiga, Zg., 1997., posebice 73–83. Detaljan opis političkih događaja, vidi i u *Vjekoslav Klaić:* Povijest Hrvata. II. sv. Matica hrvatska, Zg., 1982., sv. 2, posebice 142–183.; *Dane Gruber:* Borba Ludovika I. s Mlečanima za Dalmaciju. Rad JAZU 152. Dionička tiskara, Zg., 1903. 32–161.; *Dane Gruber:* Dalmacija za Ludovika I. (1358–1382). Rad JAZU 166. Dionička tiskara, Zg., 1906. 164–215.

2 O tome vidi više u *Erik Fügedi:* The Elephanty. Hungarian Nobleman and his Kindred. CEU Press, Bp., 1998. (madžarski original: Az Elefánthyak. A középkori nemes és klánja. 2. izdanje. Osiris Kiadó, Bp., 1999; *Pál Engel:* The Realm of St. Stephen: A History of Medieval Hungary, 895–1526. I. B. Tauris Publishers, London–New York, 2001. 174–179.; *Martyn Rady:* Nobility, Land and Service in Medieval Hungary. Palgrave, London, 2000. Za razvoj u Hrvatskoj vidi moje radove: Hrvatski plemićki rod i običajno pravo. Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti 16 (1998) 73–117. i Plemstvo – definicija, vrste, uloga. Povijesni prilozi 25. (2006) br. 31. 11–21.

3 O tome vidi više u *Klaić, N.:* nav. dj. 11–27., 361–369.; *Mladen Ančić:* Putanja klatna. Ugarsko-hrvatsko kraljevstvo i Bosna u XIV. stoljeću. Zavod za povijesne znanosti HAZU–Ziral, Zadar–Mostar, 1997. 241–253.

sti, ali je činjenica da je naslov hrvatskog kralja ponio kralj već razvijene i k tome veće države, a preseljenje državnog središta u udaljenu Panoniju značilo je njezin dolazak u periferan položaj. To je bilo tim više pojačano činjenicom da Arpadovići nisu imali vanjsku politiku usmjerenu prema Mediteranu, pa ni iz tog razloga Hrvatska s Dalmacijom nisu u njoj mogli igrati važniju ulogu. Negativne posljedice brzo su se pokazale, posebice kroz mletačke uspjehe u zauzimanju pojedinih dalmatinskih i hrvatskih gradova (Zadar, Biograd, kvarnerske komune Krk, Osor i Rab), kojima nije zapravo pružen adekvatan odgovor.[4] Situacija se donekle počela mijenjati tek krajem 12. st. kada Bela III., možda i zbog bizantskih (dakle i mediteranskih) utjecaja i odgoja, počinje pokazivati interes i za jadransku politiku,[5] koju će njegovi nasljednici pokušati održati i tijekom 13. stoljeća. Novi poticaj jačem kraljevskom utjecaju u Hrvatskoj dati će i Bela IV. nakon svog boravka u njoj tijekom tatarske provale.[6]

Nakon Kolomanovog dolaska na vlast u Hrvatskoj, vrijedno je napomenuti da je na čitavom području od Drave do Jadrana kraljevska vlast djelovala kroz jedinstvenog predstavnika s naslovom bana (bez pobliže geografske specifikacije područja njegove vlasti, kako će to biti kasnije slučaj). Nije nam poznat potpuni slijed banova u tom razdoblju, pa dosljedno tome ni dužina njihove službe.[7] Izvori nažalost ne govore ništa o tome je li ban imao neke podređene dužnosnike koji su ga zamjenjivali u odsutnosti (kao što će biti kasnije podban ili poseban ban za područje južno od Gvozda), ali je vjerojatnije da je, kao i ranosrednjovjekovni vladari općenito, svoju funkciju vršio putujući, oslanjajući se vjerojatno isključivo na lokalne nosioce vlasti u županijama i gradovima.

Kraj 12. st. i vladavina Bele III. dovela je do novog elementa koji će usmjeravati razvoj Hrvatske, a to je stvaranje položaja dalmatinsko–hrvatskog her-

4 O tome vidi više u *Klaić, N.:* nav. dj. 26–89.; *Raukar, T.:* nav. dj. 64–66. Detaljni prikaz političkih događaja u tom razdoblju, posebice s težištem na mletačko–ugarskom ratovanju, vidi *Ferdo Šišić:* Poviest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića (1102–1205). HAZU, Zg., 1944. 28–39., te *Ferdo Šišić:* Zadar i Venecija od godine 1159. do 1247. Rad JAZU 142. Dionička tiskara, Zg., 1900. 218–274.

5 O bizantsko–ugarskim političkim odnosima u 12. st. te njihovom utjecaju na Belu III., vidi *Ferenc Makk:* The Árpáds and the Comneni: Political Relations Between Hungary and Byzantium in the 12th Century. Akadémiai Kiadó, Bp., 1989. O važnosti tog razdoblja u slučaju Hrvatske, vidi *Ivo Goldstein:* Byzantine Rule in Dalmatia in the 12th Century. U: Byzanz und Ostmitteleuropa. Hrsg. *Günther Prinzing, Maciej Salamon.* Harrassowitz Verlag, 1999. (Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik 3.) 97–125.

6 O politici Bele IV. na obnovi države nakon tatarske provale vidi više u *Jenő Szűcs:* Az utolsó Árpádok. História–MTA Történettudományi Intézete, Bp., 1993. 3–102.; *Engel, P.:* nav. dj. 101–105.; *Erik Fügedi:* Castle and Society in Medieval Hungary (1000–1437). Akadémiai Kiadó, Bp., 1986. (Studia historica Academiae scientiarum Hungaricae 187.). Za Belino razdoblje u hrvatskim zemljama, vidi više *Klaić, N.:* nav. dj. 316–329.

7 Za arhontologiju banova u razdoblju Arpadovića, vidi *Attila Zsoldos*: Magyarország világi archontológiája 1000–1301. História–MTA Történettudományi Intézete, Bp., 2011. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 11.) 41–49.

cega, koji je naslov nosio mlađi kraljev sin Andrija, kasniji kralj Andrija II.[8] Težište vlasti hercega Andrije bilo je na jugu, ali je, kao i dotadašnji banovi, svoju vlast vršio na čitavom području od Jadrana do Drave.[9] Isti naslov nositi će kraće vrijeme i njegov mlađi sin Koloman, da bi ga od tridesetih godina 13. st. zamijenio naslovom hercega čitave Slavonije.[10] Od tog razdoblja započinje i stvaranje posebne banske funkcije za područje Kraljevine Hrvatske i Dalmacije. U prvom razdoblju ono se odvijalo na dvojaki način, s jedne strane kroz postavljanje vicebana,[11] a s druge postavljanjem osobe s naslovom posebnog primorskog bana, isprva uglavnom podređenog banu čitave Slavonije.[12]

---

8 Andrija je nosio naslov hercega Dalmacije i Hrvatske od veljače 1198. (Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. I–XVIII. Prir. *Tadija Smičiklas et al.* JAZU, Zg., 1904–1990. [= CD] II, 290.), da bi od ožujka svom naslovu nadodao i onaj hercega Huma, nakon uspješne vojne kampanje kojom je svoju vlast proširio i na to područje (CD II, 293–294.). Taj je naslov zadržao sve do 1202.

9 Vidi primjerice ispravu od 6. 5. 1198. (CD II, 296.), gdje se vidi da mu je središte vlasti bilo u Zadru, isprave od 11. 5. 1198. (CD II, 297.) i 15. 10. 1200. (CD II, 353–354.) u kojima se vidi da se njegova vlast prostirala na Zagreb te one od 1198. (CD II, 308–310.) o njegovom djelovanju u Splitu i ispravu od 1200. (CD II, 357.) o njegovoj vlasti u Šibeniku. Posebno je važan spomen lauda koje su mu pjevane u Trogiru 1200. (CD II, 361.). Za kritičku paleografsko-diplomatičku analizu navedenih isprava, vidi Az Árpád-házi hercegek, hercegnők és a királynék okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta ducum, ducissarum stirpis Arpadianae necnon reginarum Hungariae critico-diplomatica. Szerk. *Attila Zsoldos.* Magyar Országos Levéltár–MTA Történettudományi Intézete, Bp., 2008. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai, 2. sv., Forráskiadványok 45.).

10 Koloman je naslov hercega Dalmacije i Hrvatske nosio od kolovoza 1226. (CD III, 258–259.) do 1229. (CD III, 326.). Naslov hercega čitave Slavonije počeo je koristiti 1231. (CD III, 346–347., 350–351.). Sam naslov hercega čitave Slavonije prvi je put upotrijebio već 1222. herceg Bela, budući kralj Bela IV. (CD III, 219–221.).

11 Prvi viceban, koji je sigurno vršio vlast u Hrvatskoj u ime bana, bio je Alberik, viceban bana Gyule, zabilježen 24. 8. 1231. (*Dei gratia Dalmatie atque Chroatie vicebanus*; Kaptolski arhiv u Splitu, Ostavština Ivana Lučića Luciusa, fasc. 539, fol. 55–55'/Arhiv HAZU, Ostavština Ivana Lučića Luciusa, knj. 11, 40–42. [= Lucius]). Položaj vicebana zabilježen je godinu dana ranije, ali se čini da je tadašnji nosilac tog naslova, Nemil, djelovao na području srednjovjekovne Slavonije, budući da je istovremeno obnašao i dužnost zagrebačkog župana (CD III, 335.).

12 Prva osoba koja je nosila naslov bana zaduženog za upravu Dalmacije i Hrvatske bio je bački župan Dionizije, koji je 1183. bio poslan od Bele III. da ponovno uspostavi kraljevsku vlast nakon kratkotrajne bizantske vlasti. Dionizije je tom prilikom nosio različite naslove. Tako se u dignitariju jedne kraljevske isprave spominje opisnom sintagmom *maritimas partes* […] *gubernante* (*Imre Szentpétery:* Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica, MTA, Bp., 1923. reg. 136. 45.). Njegov pristav, hrvatski velikaš Dedomir Sramljenov, u svojoj ga je izjavi danoj u Zadru, naslovio banom Dalmacije i Hrvatske (CD II, 184–185.), a drugom sličnom prilikom, također njegov pristav, bribirski župan Miroslav, spominje ga kao bana primorske pokrajine (CD II, 189.). Budući da je Dionizijev položaj bio specifičan, s obzirom da se radilo o ponovnoj uspostavi kraljevske vlasti na hrvatskom središnjem području, te se ne čini da je s postavljanjem zasebnih banova nastavljeno. Godine 1210. s naslovom primorskog bana spominje se stanoviti Matej (Lucius 539, fol. 39/11, pp. 28–29.), najvjerojatnije kao zamjenik bana Bertolda Meranskog u Hrvatskoj, a u dva slučaja banovi Pousa (1216.; Lucius, fasc. 538, p. 102/14, 71.) i Oćuz (1221.; CD III, 202–203.), koji tada obnašaju bansku dužnost u svom djelovanju u Hrvatskoj eksplicitno ko-

Udaljenost neposredne kraljevske vlasti i relativna slabost njezinih predstavnika na području Kraljevine Hrvatske i Dalmacije, imali su kao posljedicu i jačanje velikaških rodova na tom području, ali i jačanje njihove samosvijesti i osjećaja samostalnosti u puno većoj mjeri nego je to bilo moguće u krajevima sjeverno od Gvozda. Postojanje takvih velikaških obitelji može se pratiti od samog početka 12. st., ali ih je dosta teško identificirati, posebice stoga što razdoblje 12. st. karakteriziraju promjene rodovske strukture od one bilateralne u unilinearnu agnatsku koja će biti karakteristična za kasnije razdoblje i koju je lakše pratiti u izvorima.[13] Prva velikaška obitelj koja je postigla značajan stupanj političke moći bila je ona sidraških župana, čiji će članovi obnašati većinu važnijih položaja u Hrvatskoj i dalmatinskim gradovima do početka 13. st., a čiji će najslavniji predstavnik biti cetinski knez Domald.[14] Nakon što je moć te obitelji skršena u sukobu s kraljem i knezovima bribirskim, potonji velikaški rod (koji će od početka 14. st. nositi rodovsko ime Šubić) u potpunosti će preuzeti njihovu ulogu.[15] Najvažniji predstavnici Šubića tijekom 13. st. uspjeti će zauzeti kneževske položaje u većini dalmatinskih gradova, a također i u velikom broju županija u unutrašnjosti. Izgleda da su tijekom tatarske provale uspjeli uspostaviti prilično dobre veze s kraljem i dvorom, koje su rezultirale čak i stvaranjem neke ženidbene veze između vodeće osobe roda, kneza Stjepka, i neke rođakinje vladarske obitelji. Kako je ta veza tekla, nije nažalost na temelju postojećih izvora moguće utvrditi, ali je sigurno da je postojala i najvjerojatnije odigrala važnu ulogu u uzdizanju vodeće obitelji roda Šubića na razinu najviših velikaša u Hrvatskoj u razdoblju slabljenja kraljevske vlasti tijekom posljednjih Arpadovića.[16] Stjepkov sin Pavao I. i njegova braća uspjeti će svoju vlast nametnuti gotovo čitavom području Kraljevine Hrvatske i Dalmacije, blokirati napredovanje Venecije te promijeniti karakter banske vlasti od položaja primorskog bana podređenog banu čitave Slavonije

riste i naslov bana Hrvatske i Dalmacije. Djelovanje dva bana, jednog za Slavoniju i drugog za Hrvatsku počinje se javljati 1225. u ispravama mladog kralja Bele (CD III, 247–248., 248–249.) i 1226. njegovog brata hercega Kolomana (CD III, 258–259.), ali se potom ne spominje sve do tatarske provale. Čini se da nakon nje ta podjela ovlasti postaje uobičajena, pri čemu je Hrvatskom upravljao ban s naslovom primorskog bana, ali podređen banu čitave Slavonije, što će ostati pravilo sve do sredine sedamdesetih godina 13. stoljeća.

13 O tome vidi više u *Damir Karbić:* Split i Bribirski knezovi u doba Tome Arhiđakona. U: Toma Arhiđakon i njegovo doba. Ur. *Mirjana Matijević–Sokol, Olga Perić,* Književni krug, Split, 2004. 235–242.; *Damir Karbić:* Šubići Bribirski do gubitka nasljedne banske časti (1322). Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU 22. (2004) br. 6–7.; nešto skraćeni mađarski prijevod: *Damir Karbić:* A brebiri Subicsok az örökös báni cím elvesztéséig (1322). Ford. Mann Jolán. U: A Zrínyiek a magyar és a horvát históriában. Szerk. *Bene Sándor, Hausner Gábor,* Zrínyi Kiadó, Bp., 2007. 18–20.

14 Vidi više u *Šime Milinović:* Cetinski knez Domaldo. bez izdavača, Zadar, 1886; *Držislav Švob:* Komes Domald. Naučna misao (1955) br. 3–4. 5–37.

15 Tekst o Šubićima koji slijedi uglavnom sažima rezultate mojih prethodnih radova na tu temu, te se u njima nalazi i detaljniji znanstveni aparat. Vidi *Karbić, D.:* Šubići Bribirski nav. dj. 1–26.; *Karbić, D.:* A brebiri Subicsok nav. dj. 15–38.

16 *Karbić, D.:* Šubići Bribirski nav. dj. 6–10.; *Karbić, D.:* A brebiri Subicsok nav. dj. 18–22.

u samostalni politički subjekt s naslovom ban Hrvata. Ujedno će uspjeti podvrgnuti svojoj vlasti preostale velikaške obitelji u Hrvatskoj, tako da će se im se jedino Krčki knezovi, čije se područje nalazilo na samom sjeverozapadnom rubu kraljevstva, donekle opirati, kao i spriječiti međusobne oligarhijske borbe, koje će karakterizirati povijest Slavonije i same Ugarske tog doba.[17] U devedesetim godinama 13. st. glavni cilj bana Pavla i njegove braće bio je uspostava veze s anžuvinskim dvorom u Napulju i osiguravanje anžuvinske podrške za legalizaciju dosad postignutih položaja. Nisu izravno sudjelovali u nasljednim ratovima u Ugarskoj, ali su odigrali važnu ulogu u pripremi anžuvinskog dolaska na vlast. Dodiri su postali izrazitiji nakon što je napuljska kraljica Marija (kći ugarsko–hrvatskog kralja Stjepana V. i supruga Karla II. Napuljskog) proglasila svog sina Karla Martela ugarskim kraljem u siječnju 1292., nakon čega su Anžuvinci pojačano pokušavali zadobiti pristaše u Ugarskoj i Hrvatskoj. U tim naporima su ban Pavao i njegova braća, koji su u tom trenutku vladali gotovo čitavom obalom i njezinim lukama poput Splita, Trogira, Šibenika i Omiša, imali izrazito važno mjesto. U kolovozu 1292. kralj Karlo II. i kraljica Marija potvrdili su im, potvrđujući darovanje Karla Martela banu Pavlu i njegovoj braći, gotovo čitav teritorij Hrvatskog Kraljevstva (uz iznimku teritorija koje su držali knezovi Krčki) u nasljedni posjed zajedno sa svim „barunima, vazalima, gradovima, utvrdama i selima."[18] Iz 1293. datira i isprava anžuvinskog protivnika, kralja Andrije III., koja je Pavlu i njegovoj braći zajamčila nasljednu čast primorskog bana, a koju su povjesničari uzimali s rezervom, posebice jer je sačuvana isključivo u kasnijoj kopiji. Ipak se ne čini da je to krivotvorina u sadržaju. Kraljev pokušaj poboljšanja svoje prilično nezavidne pozicije u Hrvatskoj čini se vrlo vjerojatnim, a zanimljivo je da je kralj Pavlu zajamčio primorski banat *(banatum maritimum),* naslov koji nakon tog razdoblja nije više korišten i čiji su sadržaj, kako je malo prije rečeno, upravo ban Pavao i njegova braća suštinski izmijenili. Zanimljivo je i da navedena isprava nikad kasnije nije korištena u nekom političkom kontekstu te je teško pronaći razlog zašto bi bila načinjena. Štoviše, čini se vjerojatnim da su Pavao i njegova braća pregovarali i s Andrijinim kraljevskim dvorom, iako je očito da su više naginjali anžuvinskoj strani.[19]

Intenzivni dodiri između Šubića i Anžuvinaca nastavljeni su i nakon prerane smrti Karla Martela i prijenosa njegovih prava na njegova malodobnog sina Karla Roberta. U lipnju 1295. kralj Karlo II. potvrdio je Pavlu doživotno bansko dostojanstvo, koje mu je već podijelio Karlo Martel, a u kolovozu 1299. potvrdio mu je i prethodnu darovnicu iz 1292. U istom razdoblju, kralj i kraljica počeli su više naglašavati njezino krvno srodstvo s banom i njegovom braćom, a knez Juraj je više puta osobno posjetio njihov dvor u kasnim deve-

17 *Karbić, D.:* Šubići Bribirski nav. dj. 11–14.; *Karbić, D.:* A brebiri Subicsok nav. dj. 22–24.; *Engel, P.:* nav. dj. 107–111., 124–126.

18 CD VII, 104–105.

19 *Karbić, D.:* Šubići Bribirski nav. dj. 14–15.; *Karbić, D.:* A brebiri Subicsok nav. dj. 24–25.

desetim godinama 13. st. te u srpnju 1300. pratio Karla Roberta do Manfredonije i Splita na putu u Ugarsku, jer se zaključilo da bi duže odlaganje moglo izazvati gubitak krune u korist drugih pretendenata. U Splitu je Karlo Robert predan banu Pavlu, koji ga je otpratio u Zagreb gdje ga je predao odanim slavonskim i ugarskim velikašima.[20]

Nakon tih događaja, niti Pavao ni njegova braća nisu se puno miješali u kraljevu djelatnost u Ugarskoj. Prvih godina još su zagovarali anžuvinsku stranu u rimskoj kuriji, podržavali papinske legate Nikolu Boccassinija i Gentilea de Montefiorea na njihovu putu u Ugarsku te poslali poslanike na kraljevsku krunidbu 1309., ali su očevidno, nakon što je krunidba obavljena, izgubili interes za aktivnije dodire s kraljevskim dvorom.[21] Nakon 1300. Pavlova politika bila je uglavnom usredotočena na dva druga cilja – ostvarenje gospodstva nad Bosnom i Humom te preuzimanje Zadra od Venecije. Prvi cilj ostvaren je na samom početku 14. st.,[22] a drugi privremeno 1311., kada se Zadar pobunio i pokorio banu Pavlu, ali je njegova smrt omela učvršćenje tog stanja.[23] Moć koju je Pavlov sin Mladen II. naslijedio od oca bila je prilično čvrsta osim u slučaju naslijeđenog rata s Venecijom. Njegova moć nad cijelom Hrvatskom, Bosnom, Humom i dalmatinskim gradovima bila je još uvijek neosporna, a odnosi s kraljem, iako neredoviti, još uvijek vrlo dobri. Mladenov dominij bio je zadovoljavajuće ozakonjen prethodnim kraljevskim darovnicama te učvršćen bračnim vezama. Njegova supruga Helena bila je srodnica anžuvinske kraljevske kuće, što potvrđuju dokumenti koje su izdali papa Ivan XXII. godine 1318. te napuljski kralj Robert 1335.[24] Unatoč tome, kada je kralj Karlo Robert uspio učvrstiti kraljevsku vlast u Ugarskoj porazivši oligarhe, za velikaša s tolikim stupnjem samostalnosti, a čiji je položaj bio čak i legaliziran kraljevskim darovnicama, u novom anžuvinskom kraljevstvu zapravo i nije više bilo mjesta. Kralj je pri tome iskoristio sukobe koje je Mladenova centralizirana vladavina izazvala s hrvatskim velikašima (u prvom redu među samim članovima vladajućeg roda) i hrvatskim i dalmatinskim gradovima Šibenikom i Trogirom te ga 1322. godine smijenio i zatočio.[25] Iako je Mladenovo svrgavanje izvršeno relativno lako, to zapravo u hrvatskom slučaju nije značilo restauraciju efektivne kraljevske vlasti u Kraljevini, nego zapravo početak dugog perioda međusobnih sukoba među velikaškim obiteljima i njihovog otpora kralju koji će više naličiti stanju kakvo je u Ugarskoj vladalo do tog trenutka. Hrvatska je time ušla u razdoblje teritorijalne razjedinjenosti, koje će u većoj ili manjoj mjeri potrajati do smrti kralja Karla I. i kroz prvih petnaestak godina vladavine njegovog nasljednika Ludovika I. Velikog, a velika većina priobalnih gradova biti će primorana priznati vlast Venecije (iako

20 *Karbić, D.:* Šubići Bribirski nav. dj. 15–16.; *Karbić, D.:* A brebiri Subicsok nav. dj. 25.
21 *Karbić, D.:* Šubići Bribirski nav. dj. 16.; *Karbić, D.:* A brebiri Subicsok nav. dj. 25.
22 *Karbić, D.:* Šubići Bribirski nav. dj. 16–17.; *Karbić, D.:* A brebiri Subicsok nav. dj. 25–26.
23 *Karbić, D.:* Šubići Bribirski nav. dj. 18–19.; *Karbić, D.:* A brebiri Subicsok nav. dj. 26–27.
24 *Karbić, D.:* Šubići Bribirski nav. dj. 19.; *Karbić, D.:* A brebiri Subicsok nav. dj. 27.
25 *Karbić, D.:* Šubići Bribirski nav. dj. 23–24.; *Karbić, D.:* A brebiri Subicsok nav. dj. 30.

formalno čuvajući i lojalnost kralju izraženu kroz dvostruko navođenje kralja i dužda u svojim službenim ispravama).[26]

Unatoč tom lošem rezultatu vladavine Mladena II. i njegovog svrgavanja, period koji sam ovdje ukratko ocrtao i odnosi koje su Šubići krajem 13. i na samom početku 14. st. uspostavili s kraljem, bitno je utjecao na definiranje položaja Hrvatske u političkoj geografiji kraljevstva, a usjekao se i u memoriju hrvatskog plemstva, koje će kroz niz legendi poput one o smrti kralja Zvonimira i izboru Kolomana za hrvatskog kralja početi izgrađivati ideološku osnovu staleških institucija na području Kraljevine Hrvatske i Dalmacije te će stanje uspostavljeno u tom razdoblju biti osnova budućih odnosa za ostatak predmohačkog razdoblja, a zapravo i nadalje.[27]

26 *Miroslav Kurelac–Damir Karbić:* Ljetopis «Obsidionis Iadrensis libri duo», njegovo historiografsko i povijesno značenje. U: Opsada Zadra. Obsidio Iadrensis. Ur. *Branimir Glavičić, Vladimir Vratović, Damir Karbić, Miroslav Kurelac, Zoran Ladić.* HAZU, Zg., 2007. (Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium 54.). 10–11.

27 Više detalja o tim pitanjima, vidi u *Klaić, N.:* nav. dj. 603–606.; *Nada Klaić:* Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku. Školska knjiga, Zg., 1974. 31–33., 511–517.; *Stjepan Antoljak:* Pacta ili concordia od 1102. Institut za hrvatsku povijest, Zg., 1980; *Raukar, T.:* nav. dj. 59–60.; *Damir Karbić:* Mythological and Real Heritage: Use of Genealogy and History in Political Schemes of the Counts of Zrin/Zrínyi/Zrinski and Their Medieval Ancestors. U: Militia et litterae. Die beiden Nikolaus Zrínyi und Europa. Hrsg. *Wilhelm Kühlmann, Tüskés Gábor, Bene Sándor*. Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 2009. 33–51.

ATTILA ZSOLDOS

Kraljevska vlast i Slavonija u prvoj četvrtini 14. stoljeća

Sve što je karakteristično za cjelokupnu povijest srednjovjekovne Slavonije vrijedi i za borbu radi uspostave ugarske kraljevske vlasti u Slavoniji u prvoj trećini 14. stoljeća. Njezina opća obilježja bez ikakvog se problema mogu ugraditi u sliku stvorenu na temelju istraživanja područjâ Ugarskog Kraljevstva koja leže sjeverno od Drave, a ne nedostaje joj ni svojstvenih mjesnih nijansi.

Oligarhijske vlasti koje su isprva tek ograničavale te gotovo dokinule prostor kretanja kraljevske vlasti u Slavoniji razvile su se, u početku gotovo neprimjetno, u drugoj polovici 13. stoljeća, upravo kao i u drugim dijelovima države.[1] Glavni likovi u ovdašnjim događanjima – Joachim od roda Gutkeleda i njegovi nasljednici, Gisingovci od roda Héder, te Babonići – predstavljaju poznate tipove s područjâ sjeverno od Drave: uz dostojanstvenika koji je pustio korijenje u pokrajini kao kraljev barun, no tijekom obnašanja dužnosti nije smetnuo s uma ni izgradnju osobne vlasti, pojavljuje se oligarh koji se širi iz obližnjeg dijela države, jednako kao i rodbina koja u pokrajini, za razliku od potonjih, glasi za starosjedilačku. Ni oružani sukobi tih triju činitelja vlasti 1270-ih godina nisu bili novost u životu zemlje. No slavonskom osobitošću više se može smatrati to što se između suprotstavljenih sila relativno brzo razvila svojevrsna ravnoteža. Nakon smrti Joachima Gutkeleda 1277. godine[2] njegovi nasljednici potisnuti su u drugi plan, a vlast u pokrajini podijelili su među sobom Gisingovci i Babonići.[3] Granica njihovih interesnih sfera, koju je

1 *Pál Engel*: The Realm of St Stephen. A History of Medieval Hungary, 895–1526. Translated by Tamás Pálosfalvi. English edition edited by *Andrew Ayton*. I. B. Tauris Publishers, London–New York, 2001. 124–130.; *Attila Zsoldos*: Kings and Oligarchs in Hungary at the Turn of the Thirteenth and Fourteenth Centuries. The Hungarian Historical Review 2. (2013) 2. 211–242.; *Attila Zsoldos*: Province e oligarchi. La crisi del potere reale ungherese fra il XIII e il XIV secolo. U: L'Ungheria angioina. A cura di *Enikő Csukovits*. Viella–Istituto Balassi. Accademia d'Ungheria in Roma, Roma, 2013. (Bibliotheca Academiae Hungariae – Roma. Studia 3.) 23–58.

2 O datumu njegove smrti vidi *Attila Zsoldos*: Magyarország világi archontológiája 1000–1301. Bp., 2011. (História Könyvtár–Kronológiák, adattárak 11.) 317. (bilješka br. 383.; s ranijom literaturom o pitanju).

3 30. list. 1280.: Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae II–XV. Collegit et digessit Tade Smičiklas. Zagrabiae 1904–1934. (u nastavku: CDCr) VI. 362–363.

činila Sava, poslije se promijenila samo toliko da su Babonići stekavši Medvedgrad oko 1300. godine[4] došli do mostobrana na sjevernoj obali rijeke.

Naredna promjena koja se uočava u povijesti vlasti u Slavoniji proizišla je iz preuređenja unutarnjih, obiteljskih odnosa Gisingovaca. Od četvorice Henrika „Velikog", koji je osnovao oligarhijsku vlast obitelji, Petar je krenuo putem crkvene karijere, čiji je vrhunac predstavljao naslov vesprimskog biskupa. Ostala trojica sinova – Nikola, Ivan koji se spominje i kao János, te Henrik mlađi – podijelili su među sobom imovinu i vlast koja im je ostala od oca, poginulog 1274. godine. Zaključke o sadržajnim elementima sporazuma možemo izvući tek iz kasnijih razvoja događaja. Veći dio nasljeđa dobila su dvojica starije braće, Nikola i Ivan, koji su 1279. godine među sobom razdijelili obiteljske utvrde u Željeznoj županiji,[5] dok je Henrik mlađi mogao dobiti utvrde u Varaždinskoj županiji koje je Henrik „Veliki" stekao još prije svibnja 1270. godine. 1280-ih godina još je primjetna aktivnost sve trojice braće. Međutim, valja napomenuti da, od Henrikovih sinova, Nikola nije bio veliki stjecatelj; njegov utjecaj je prešao granice Željezne i Zaladske županije tek kada je obnašao kraljevsku čast. Njegov mlađi brat Ivan se, počevši od 1290. do 1291. godine, koncentrirao na ekspanziju u Zadunavlju, pa je tako Henrik mlađi dobio odriješene ruke u Slavoniji.

O ličnosti Henrika mlađeg jedva da nam je ostalo podataka iz posljednjih desetljeća doba Arpadovića. Šutnja naših izvora je to žalosnija što očito nije besposličario i što se može pretpostaviti da je upravo tada, polazeći od Varaždina, izgradio svoju vlast u Slavoniji. Pretpostavci u prilog ide to što je on, s jedne strane, od 1301. do njegove smrti 1310. godine čvrsto držao čast slavonskog bana,[6] a s druge strane, isključivo je Slavonija mogla osigurati vezu između svojih prvotnih, varaždinskih posjeda i posjeda stečenih nakon 1301. godine. Njegovo je područje ekspanzije naočigled zaobišlo interesnu sferu njegove starije braće i njihovih potomaka, što se teško može pripisati drugome doli njegovoj svjesnoj odluci. Tome je vjerojatno pridonijelo i to što se – zahvaljujući obitelji njegove supruge, kćeri palatina Mojsa mlađeg[7] – u jugoistočnom Zadunavlju nije morao kretati u posve nepoznatom okruženju. U svakom slučaju, činjenica je da je od 1301. godine, uz naslov slavonskog bana, obnašao i dužnost župana u županijama Somogy, Baranya, Tolna i Bodrog,[8] utemeljivši svoju vlast posjedovanjem utvrda u većini tih županija. Ekspanzi-

4 14. svi. 1300.: CDCr VII. 388., usp. *Pál Engel:* Magyarország világi archontológiája 1301–1457 I–II. (História Könyvtár–Kronológiák, adattárak 5.) Bp., 1996. I. 366.

5 1279. s. d.: Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg I–V. Bearb. von *Hans Wagner, Irmtraut Lindeck-Pozza et al.* Graz–Köln–Wien, 1955–1999. (u nastavku: UB) II. 140–141.

6 *Engel, P.:* Archontológia nav. dj. I. 16.

7 26. ruj. 1280.: Hazai okmánytár I–VIII. Izd. *Imre Nagy, Iván Paur, Károly Ráth, Dezső Véghely.* Győr–Bp. 1865–1891. VI. 260.

8 *Engel, P.:* Archontológia nav. dj. I. 175., 102., 206., 114.

ju u jugoistočnom Zadunavlju nastavili su njegovi sinovi Ivan i Petar zvan „Herceg" sve dok se nisu našli oči u oči sa snagom kralja Karla I.[9]

U prvih desetljeće i pol vladavine Karlo I. je, kao i njegovi prethodnici iz kuće Arpadovića, pokušao navesti oligarhe na neki oblik suradnje. Međutim, 1314. godine odustao je od tih nastojanja i po cijenu neprekidnih, paralelnih borbi vođenih kroz gotovo cijelo desetljeće, katkad i na više točaka države, dokinuo je vlast oligarhâ. Većinu naših spoznaja o povijesti te borbe, kao i u brojnim drugim pitanjima ugarske povijesti 14. stoljeća, možemo zahvaliti Pálu Engelu.[10]

Što se, pak, Slavonije tiče, Karlo je i ovdje pokušao iznaći tradicionalno rješenje. Nakon smrti Henrika mlađeg Gisingovca svojim je banovima imenovao mjesne oligarhe spremne na suradnju s kraljevskom vlašću: prvo Stjepana Babonića, a potom njegovog brata Ivana.[11] Međutim, od dvojice Babonića, Stjepanu se ne može pripisati veći značaj od onoga vjernog oligarha[12] koji je sve što je stekao posjedovao uz kraljevo odobrenje. Ni njegova se vlast nije prostirala dalje od pripadajućeg mu područja, budući da su sjevernu polovicu Slavonije u prvoj polovici 1310-ih godina još čvrsto držali pod nadzorom sinovi Henrika mlađeg Gisingovca i njihovi saveznici. No Ivan Babonić je doista djelovao kao kraljev ban: služio je Karlu na čelu vojske u vrijeme dokinuća slavonske vladavine sinova Henrika mlađeg Gisingovca. Vjerojatno se već 1316. priključio borbama protiv Henrikovih sinova, a 1317. godine je u cijeloj Slavoniji uspostavio vlast svojega vladara, premda su se i njegovi nećaci, sinovi tada već pokojnog bana Stjepana borili na strani Gisingovaca.[13] Sinovi Henrika mlađeg Gisingovca mogli su do početka 1320-ih godina sačuvati samo svoje utvrde u Varaždinskoj županiji: u biti su se, dakle, vratili na točku na kojoj je, 1280-ih godina, započela karijera njihova oca.

Karlo I. je koncem 1322. godine uklonio Ivana Babonića s čela Slavonije: točni razlozi i okolnosti tog čina nisu razjašnjeni. U svakom slučaju je činjenica da je u veljači 1323. godine slavonski ban bio sin Amadeja od roda Gutkeleda,

---

9 Općenito o Gisingovcima vidi: *Pál Engel:* Die Güssinger im Kampf gegen die ungarische Krone. In Die Güssinger. Beiträge zur Geschichte der Herren von Güns/Güssing und ihrer Zeit (13./14. Jahrhundert). Eds. *Heide Dienst, Irmtraut Lindeck-Pozza.* Eisenstadt, 1989. 85–113., a o promjenama obiteljskih odnosa vidi *Attila Zsoldos:* A Henrik-fiak. A Héder nembéli Kőszegiek „családi története". Vasi Szemle 64. (2010) 651–661.

10 *Pál Engel:* Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323). Századok 122. (1988) 89–144.

11 *Engel, P.:* Archontológia nav. dj. I. 16.

12 O pojmu vidi: *Attila Zsoldos:* Hűséges oligarchák. U: A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére. Szerk. *Magdolna Baráth–Antal Molnár.* Magyar Országos Levéltár, Bp.–Győr, 2012. 347–354.

13 20. pros. 1317.: A Blagay-család oklevéltára. Codex diplomaticus comitum de Blagay. Bevezető tanulmánnyal a család történetéhez. Szerk. *Lajos Thallóczy, Samu Barabás.* Magyar Tud. Akad., Bp., 1897. (u nastavku: Blagay) 82–86., 1317. (20. pros.): Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (u nastavku: DF) 255 656., 10. sij. 1319.: CDCr VIII. 520–521. itd.

Nikola,[14] koji je, napustivši sinove Henrika mlađeg Gisingovca negdje prije 1316. godine stao na stranu Karla I.[15] Međutim, Nikola je u proljeće 1325. godine preminuo;[16] njegovim nasljednikom postao je jedan od kraljevih najstarijih pristaša, Mikac od roda Ákos. U njemu je Karlo I. pronašao baruna koji je trajno skinuo brige Slavonije s njegovih pleća: Mikac je obnašao bansku čast od 1325. sve do smrti 1343. godine.[17]

Godinu 1323. mađarska historiografija smatra krajem borbe koja se vodila za slom oligarhâ. Nema razloga dovoditi u pitanje to stajalište, čak ni ako znamo da se Mikac na jugozapadnim rubovima države protiv „frakcionara" i „nevjernika" zapravo borio još desetljeće i pol poslije. Prije toga je 1327. godine napao Steničnjak, utvrdu sinova pokojnog bana Stjepana Babonića, no na koncu je – posredstvom zagrebačkog biskupa i predstavnika slavonskoga plemstva – sklopio sporazum s Babonićima,[18] koji je poslije potvrdio i kralj.[19] Na temelju tih okolnosti, odnosno za Babonićе izuzetno povoljnih uvjeta toga sporazuma, mogu se pojaviti naizgled opravdane dvojbe o tome je li tu zapravo riječ o sprječavanju pobune Babonićâ. Moguće je da je neka vrst Mikčeve zlouporabe vlasti isprovocirala oružani okršaj. Opsada utvrde Greben – od možda 1333. godine – najvjerojatnije je bila povezana s banalnim nadmetanjem njezinih posjednika, Hektora i Punika od roda Gárdony,[20] te se stoga taj događaj ne može u potpunosti svrstati u borbe zaštitnica oligarha. Za razliku od toga, kada su 1338. godine Petar „Herceg" Gisingovac i njemu pridruženi Pavao Babonić – jedan od sinova bana Stjepana – pokušali uspostaviti svoju vlast u Slavoniji uz austrijsku pomoć, to se već može smatrati posljednjom epizodom borbe između kraljevske vlasti i oligarhâ.[21]

Premda je reorganizacija institucije bana bila neizostavan uvjet uspostave potpune političke vlasti nad Slavonijom, ipak ni izdaleka nije bila istovjetna s njom: samo je tvorila okvir koji je valjalo ispuniti sadržajem. Godine 1317., u vrijeme svojih prvih uspjeha u Slavoniji, Karlo je mogao birati između više rješenja organiziranja uprave područja koja su dospjela pod njegovu vlast. Na područjima sjeverno od Drave poznati su nam brojni primjeri u kojima je kralj na čelo neke zauzete utvrde postavio zapovjednika utvrde, koji je samostalno upravljao utvrdom i njezinim vlastelinstvom – to jest, zapovjednik utvrde nije bio podređen županu županije –, kao što je kod utvrda koje su zauzeli oligarsi u brojnim slučajevima nositeljem časti postao područno nadležni župan

14 *Engel, P.:* Archontológia nav. dj. I. 16.
15 29. ožu. 1323.: CDCr IX. 117., usp. *Engel, P.:* Az ország újraegyesítése nav. dj. 113.
16 *Pál Engel:* Középkori magyar genealógia. Bp., 2001. (Magyar Középkori Adattár.) CD-ROM. (Gútkeled nem 3. Amadé-ág).
17 *Engel, P.:* Archontológia nav. dj. I. 16.
18 16. ruj. 1327.: Blagay 100–102.
19 28. ožu. 1328.: Blagay 103–104.
20 11. stu. 1338.: DF 247 978., izdanje vidi *Engel, P.:* Die Güssinger nav. dj. 103–107., usp. 20. kol. 1333.: Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (u nastavku: DL) 100 049.
21 11. stu. 1338.: DF 247 978., izdanje vidi *Engel, P.:* Die Güssinger nav. dj. 103–107.

županije, koji bi na čelo utvrđenja od vlastitih familijara imenovao podzapovjednika utvrde, često nazivanog „zapovjednikom utvrde".[22] Međutim, u Slavoniji je u prvi plan došlo treće rješenje: Karlo je utvrde koje su mu došle u ruke 1317. godine sve do jedne darovao Ivanu Baboniću, ali ne *pro honore*, već u nasljedstvo.[23] Taj korak uvelike se razlikuje od rješenja usvojenih u reorganiziranju uprave državnih područja sjeverno od Drave. Možda mu je čak najbliži primjer slučaj Filipa Drugeta, čije su banska vlast i privatna imovina, zahvaljujući kraljevoj darežljivosti, u istom razdoblju paralelno počele rasti. No Karlo je naočigled nastojao izbjeći to da Filipu u nasljedstvo daruje utvrde koje se nalaze unutar granica područja pod njegovom upravom. Ne čini se vjerojatnim da je Karlo imao više povjerenja u Ivana Babonića negoli u svog prijatelja iz djetinjstva, Filipa Drugeta, no ban je zasigurno uživao toliko kraljevo povjerenje da mu je ovaj dao ulogu sputavatelja po modelu „obuzdati oligarha uz pomoć oligarha", što je, pak, zahtijevalo da vjerni oligarh ima najveću moguću vlast. Naravno, Karlo je taj cilj mogao postići i predajom upitnih utvrda *pro honore*, a ako to ipak nije učinio, očito je za to imao dobar razlog; velika je šteta što o tomu ništa ne znamo.

Zbog svih navedenih okolnosti uklanjanje Ivana Babonića sa čela Slavonije 1322. godine još je zagonetnija.[24] Čak i ako povjerujemo Madiusovoj[25] pripovijesti o okršaju između Ivana Babonića i imenovanog mu nasljednika Nikole Gutkeleda, nikako ne možemo utvrditi uzrok toga događaja, već eventualno, u najboljem slučaju, tek jednu od njegovih posljedica. No s obzirom na istinitost događaja, dvojbe pobuđuje i to što se, premda bi Karlo I. katkad oprostio onima koji bi se suprotstavili njegovoj volji, a rijetko bi ih nagradio, u njihovom slučaju dogodilo upravo to: naime, nekoliko godina poslije, 1326. godine, Ivan Babonić je dobio nimalo beznačajnu čast kraljičina tavernika, koju je, po svemu sudeći, najvjerojatnije zadržao do kraja života.[26] To u svakom slučaju potvrđuje da je u pozadini opoziva Ivana Babonića vjerojatno stajao konflikt neusporedivo manjeg značaja od onoga oružane pobune. Međutim, nije zanemariva ni okolnost da je smjena na čelu banovine očito vezana uz boravak Karla I. u Zagrebu. Kralj je – ne računajući njegov dolazak u Ugarsko Kraljevstvo – prvi put bio u gradu

22 *Pál Engel:* Honor, vár, ispánság. Tanulmányok az Anjou-királyság kormányzati rendszeréről. Századok 116. (1982) 899–902.

23 20. pros. 1317.: Blagay 82–86.

24 Od poteškoća vezanih za to pitanje možda je najmanja ta što se Ivan Babonić naziva banom Slavonije u još jednoj ispravi izdanoj u studenom 1323. godine (18. stu. 1323.: DF 262 412.), premda prema svim drugim podatcima tada je na čelu pokrajine već mjesecima bio Nikola Gutkeled. Isprava koja se čini besprijekornom vjerojatno je izdana s pogrešnim datumom.

25 Michae Madii de Barbazanis historia de gestis Romanorum imperatorum et summorum pontificum. U: Scriptores rerum Hungaricarum I–III. Cura et studio Ioannis Georgii Schwandtneri. Vindobonae, 1746–1748. III. 650.

26 *Engel, P.:* Archontológia nav. dj. 54. — No valja napomenuti da već u lipnju 1326. godine kao kraljičin tavernik je naveden u nomenklaturi jedne kraljevske isprave (21. srp. 1326.: DL 87 488.). O vremenu smrti Ivana Babonića vidi *Engel, P.:* Genealógia nav. dj. (Babonić [Blagaji]).

u listopadu 1322. godine: već je 6. listopada tu izdao jednu ispravu[27] te je sigurno boravio u Zagrebu do 16. listopada;[28] jedna od njegovih isprava izdanih toga dana imenuje Ivana Babonića banom Slavonije, te – kao novi element u odnosu na prethodno razdoblje – Hrvatske i Dalmacije.[29] Uza svoga kralja u gradu je bio i ban: samostalno je 6. listopada izdao ispravu u Zagrebu.[30] To su posljednja dva poznata podatka o Ivanovoj banskoj časti,[31] a već idući spomen slavonskog bana – nomenklatura dostojanstvenika kraljevske isprave s početka veljače 1323. godine – govori o Nikoli Gutkeledu kao banu na čelu pokrajine.[32] Ne znamo točno dokad je Karlo I. boravio u Zagrebu, no nije mogao otputovati mnogo poslije 16. listopada – 8. studenog je u Temišvaru već izdao naredbu, na koju je egerski kaptol dao izvještaj 3. travnja 1323. godine[33] –, a ipak nije nemoguće: Karlo je još u Zagrebu donio odluku o opozivu bana Ivana. Ako i jest vjerojatnije da se to dogodilo nakon što je otputovao iz grada, ipak je vrijeme provedeno u Zagrebu vjerojatno odigralo ključnu ulogu u njegovoj odluci. Ta pretpostavka se čini to opravdanijom što je Karlo neposredno prije 1322. godine bio u izuzetno dobrim odnosima s Babonićima, te je bio spreman i poduzeti mjere kako se situacija ni ubuduće ne bi promijenila. Godine 1317., kao što je već spomenuto, darovao je četiri utvrde Ivanu Babonići,[34] a početkom 1322. je Nikolu i Dujma, sinove Radoslava, brata bana Ivana, potvrdio u svim njihovim posjedima,[35] dok je Ivanu, jednom od sinova pokojnog bana Stjepana, darovao utvrde Samobor i Želin sa svim pripadnostima, pa tako i sa samoborskim carinama[36] koje su im pripadale.[37] Dvije vladarske odluke iz 1322. godine zapisane su u ispravama gotovo istovjetnog sadržaja, s razmakom od samo jednoga dana: dakle, očito je da je riječ o Karlovim usklađenim koracima. U darovnici Ivanu, sinu bana Stjepana, uočava se napomena po kojoj je Ivan o dvjema utvrdama tvrdio da su dospjele u kraljeve ruke i da su dio njegova prava darovanja *(quasdam possessiones et castra Zamabur et Selyn vocata ad nostram collacionem, ut idem* [sc. Johannes filius Stephani bani] *nobis asseruit, devolutas et pertinentes)*.[38] Naime, te dvije utvrde je zapravo posjedovao već njegov otac, ban Stjepan, jer mu inače 1314. godine[39] ne bi mogla pripasti samoborska carina i ne bi mogao već iduće, 1315.

27 6. lis. 1322.: DF 287 755.
28 16. lis. 1322.: CDCr IX. 90., DL 31 200., DL 106 942.
29 16. lis. 1322.: CDCr IX. 90.
30 6. lis. 1322.: Blagay 93.
31 *Engel, P.:* Archontológia nav. dj. 16. – Naravno, ne računajući navode u bilješci br. 24.
32 4. velj. 1323.: CDCr IX. 110.
33 3. tra. 1323.: DL 2092.
34 20. pros. 1317.: Blagay 82–86.
35 27. sij. 1322.: Blagay 90–91.
36 O posjedovnoj povijesti samoborskih carina vidi: *Boglárka Weisz:* A királyketteje és az ispán harmada. Vámok és vámszedés Magyarországon a középkor első felében. Bp., 2013. (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak.) 350–351.
37 28. sij. 1322.: Blagay 91–92.
38 Ibid. 92.
39 12. svi. 1314.: Blagay 77.

godine izdati ispravu u svojoj utvrdi Želin *(in castro Selyn)*.[40] Kao očito tumačenje te specifične situacije nameće se sljedeće: kralj je od sinova bana Stjepana bio zaplijenio njihove posjede i utvrde, vjerojatno nakon što su se 1317. godine borili na strani Gisingovaca protiv kraljevske vojske pod vodstvom njihova strica Ivana Babonića. Čini se da to rješenje podupire i činjenica da je 1314. godine carina ubirana u Susedgradu *(tributum* […] *de Zomzed),* a očito i utvrda – slično samoborskoj – bila u rukama Stjepana Babonića,[41] no u listopadu 1322. godine Karlo I. je davao upute svom susedgradskom zapovjedniku utvrde,[42] dakle, utvrda je tada već zasigurno bila u rukama kralja, koji je – što također nije nezanimljiva okolnost – nije pripojio banskoj časti, već ju je zadržao za sebe.[43]

U svakom je slučaju jasno da se uklanjanje Ivana Babonića sa čela Slavonije u mjesecima na prijelazu 1322. – 1323. godine ne može smatrati neminovnom posljedicom nesuglasica koje su ostavile traga u našim izvorima i koje se odavna gomilaju. Razumljivo je stoga da su se o tom pitanju u mađarskoj historiografiji sve dosad formirala nepouzdana mišljenja. Prema jednom od njih, ban Ivan se nije pokazao dovoljno odlučnim da bi „*riješio južna slavenska pitanja*",[44] što je očito pretpostavka koja se ne može potvrditi, niti se čini vjerojatnom, budući da je Ivan Babonić postupao poprilično odlučno u borbama za Slavoniju. Prema drugom, suprotnom stajalištu, Karlovu odluku objašnjava sljedeće: hrvatski velikaši bunili su se protiv toga da njihovim banom postane slavonski velikaš, dok je ugarski kralj smatrao da se ta osjetljiva situacija može riješiti tako da na čelo banovine postavi jednog ugarskog velikaša, Nikolu Gutkeleda.[45] Međutim, slaba točka te argumentacije jest činjenica da su se hrvatski velikaši protiv Nikole Gutkeleda, imenovanog na mjesto Ivana Babonića, pobunili već 1323. godine, a potom i protiv Mikca, koji je zamijenio Nikolu, 1326. godine;[46] dakle, čini se da se hrvatski velikaši nisu bunili protiv jednog ili drugog bana osobno, već protiv toga da Karlo I., koji je dokinuo vlast Mladena Šubića, ikoga postavi za bana, njima nadređenoga. Zadovoljavajućim se ne može ocijeniti ni objašnjenje po kojem je Karlo I. Ivana Babonića smatrao „posljednjim preostalim" oligarhom i 1322. godine „*vidio da je došlo vrijeme da s njim poravna račune*",[47] budući da je ban tada već više bio kraljev vjerni barun negoli oligarh kojeg se mora obuzdati.

---

40 31. pros. 1315.: CDCr VIII. 417.

41 12. svi. 1314.: Blagay 77., usp. *Weisz, B.:* A királyketteje és az ispán harmada nav. dj. 389.

42 14. lis. 1322.: CDCr IX. 88.

43 O sudbini ostalih utvrda pokojnog bana Stjepana nemamo podataka iz nekoliko godina između 1317. i 1322., zasigurno zbog toga što je Steničnjak 1327. godine, a Lipovec 1338. godine bio u rukama njegovih sinova, dok ih ban Mikac — dijelom opsadom, dijelom sporazumno — nije osvojio za kralja, vidi: 16. ruj. 1327.: Blagay 100–102. (usp. još 1. srp. 1361.: CDCr XIII. 156.), 11. stu. 1338.: DF 247 978. (izdanje vidi *Engel, P.:* Die Güssinger nav. dj. 103–107.).

44 *Antal Pór:* Déli szláv történeti tanulmányok. Századok 28. (1894) 813.

45 *Lajos Thallóczy:* A Blagay család történeti szereplése. U: Blagay cxi–cxii.

46 (kol. 1323.): DF 285 782., 8. ruj. 1326.: CDCr IX. 307–308., 23. ožu. 1330.: CDCr IX. 501–502. itd., usp. *Engel, P.:* Az ország újraegyesítése nav. dj. 131.

47 *Gyula Kristó:* Az Anjou-kor háborúi. Zrínyi Kiadó, Bp., 1988. 63–64.

Karlo je ipak imao nekog razloga za smjenu Ivana Babonića. Kao očito rješenje, možemo se prisjetiti da je u pozadini vjerojatno bilo „potkopavanje takmaca" *(emulorum obloquia)*, „podmetanje lažnih optužbi" *(falsa suggerere)* te „kleveta" *(accusare)* proizišla iz „jalne omraze" *(ex invidie zelo)*, kao dio arsenala kojim su velikaši pokušavali, jedni drugima na štetu, povećati vlastiti utjecaj na kraljevskom dvoru.[48] To se, naravno, lako moglo dogoditi, samo što se ne može ni potvrditi, ni opovrgnuti te nas stoga ne vodi bliže rješenju. Dakle, čini se korisnijim potražiti odgovore u raspoloživim izvorima, a slučajno je i poznat jedan koji izuzetno mnogo obećava.

Naime, Ivan Babonić imao je sinove, čijeg se duhovnog spasa nije zaboravio prisjetiti ni pred kraj svog života;[49] međutim, oni su vjerojatno umrli još prije 1321. godine, jer bi u suprotnom bilo teško objasniti zašto je te godine prisvojio izvjesnog Ivana kao svoga sina, nazvavši ga svojim *neposom*.[50] Kako se taj Ivan teško može identificirati kao unuk bana Ivana,[51] sin njegove kćeri i Petra „Hercega" Gisingovca[52] – budući da poznajemo samo jednog sina Petra Hercega, također nazvanog Petar[53] –, možemo pouzdano reći da izraz *nepos* u ovom slučaju nosi značenje „nećak", to jest, da je tu riječ o Ivanu, sinu Stjepana, brata Ivana Babonića.[54] Korak kojim bi imetak bana Ivana nakon njegove smrti mogao pripasti nećaku možda jest razuman s gledišta obitelji, no ozbiljno je kršio kraljevsko pravo: naime, po običajnom pravu, osoba bez nasljednika je svojim posjedima[55] mogla raspolagati samo uz odobrenje vladara,[56] budući da su oni inače pripadali kralju.[57] A u slučaju Ivana Babonića bila je riječ o sudbini značajnog imetka te – s gledišta vlasti također nezanemarivih – utvrda kao njegovog dijela, pa bi bilo razumljivo da je Karlo svome banu zamjerio što je pokušao to pitanje urediti bez njegova znanja i suglasnosti.

---

48 13. lip. 1270.: CDCr V. 547., 23. svi. 1273.: Árpádkori új okmánytár I–XII. Közzé teszi *Gusztáv Wenzel.* Pest–Bp. 1860–1874. IX. 15., 30. stu. 1374.: CD IX/4. 576. itd.

49 30. sij. 1334.: Monumenta ecclesiae Strigoniensis I–III. Collegit et edidit *Ferdinandus Knauz, Ludovicus Crescens Dedek.* Strigonii 1874–1924., IV. Ad edendum praeparaverunt *Gabriel Dreska, Geysa Érszegi, Andreas Hegedűs, Tiburcius Neumann, Cornelius Szovák, Stephanus Tringli.* Strigonii–Budapestini, 1999. III. 234., 25. srp. 1334.: Blagay 114.

50 12. svi. 1321.: Blagay 88–89.

51 *Thallóczy, L.:* A Blagay család történeti szereplése nav. dj. cix.

52 18. ruj. 1328.: Blagay 105.

53 Usp. *Mór Wertner:* A Güssingiek. Századok 29. (1895) 151–154.; *Engel, P.:* Genealógia nav. dj. (Héder nem 6. tábla: Herceg [szekcsői]).

54 22. ruj. 1321.: Blagay clxxxvii., 28. sij. 1322.: ibid. 91–92., 28. ožu. 1328.: ibid. 103.

55 20. srp. 1332.: nemo nobilium suas hereditarias possessiones absque regio consensu et assensu vel filii sui cuiquam conferendi de iure et consuetudine regni nostri requirente nequit habere facultatem — UB IV. 124.

56 Vidi npr. 24. lip. 1319.: CDCr VIII. 534–535.

57 28. kol. 1334.: consuetudine regni nostri exposcente homo heredum solacio destitutus in extremis suis possessiones suas absque regia licencia cuiquam legandi non habeat facultatem, sed tales possessiones in manus regias devolvi debeant — HO II. 64., vidi još npr. 6. velj. 1339.: DL 3207.

To se rješenje, premda je tek pretpostavka, može smatrati održivim jer je u skladu sa svim našim spoznajama o tom predmetu. Temeljen na neupitno vjerodostojnom izvoru, otkriva nam konflikt između kralja i njegova bana koji je bio dovoljno ozbiljan za to da Karlo I. smatra uklanjanje Ivana Babonića s čela Slavonije poželjnim, no nedovoljno ozbiljan za to da trajno pokvari njihov odnos, a boraveći u Zagrebu kralj je lako mogao saznati za korak bana Ivana otprije godinu dana: a na koji točno način, s obzirom na njegovu suštinu, zapravo je nebitno. Na koncu, nudi nam pojašnjenje i toga što je moglo biti temelj kasnijim konfliktima između sinova bana Stjepana i Karla I.

Što god je rezultiralo padom Ivana Babonića, imalo je ne samo osobne posljedice, već je potegnulo i dublje promjene: Karlo je preispitao svoje ideje u vezi sa Slavonijom, te sve više znakova upućuje na to da je Karlo već nastojao uspostaviti tradicionalnu formu slavonskog banstva. Uza svoju dužnost bana, Nikola Gutkeled je sve dokraja, a njegov nasljednik, Mikac Ákos je do 1328. godine bio župan županija sjeverno od Drave, što se od kraja 1220-ih godina smatralo rijetkošću.[58] Pojava se najvjerojatnije može opravdano tumačiti na sljedeći način: Nikola i – isprva – Mikac su uz naslov bana obnašali i dužnost župana zbog toga što slavonske pozicije još nisu bile toliko čvrste da same po sebi osiguraju težinu vlasti nužnu za uspješno vladanje banovinom. Situacija se s tog aspekta promijenila do 1328. godine, očito u vezi s procesom koji je doveo do toga da je kralj dokinuo slavonsku vlast dviju grana obitelji Babonić, koju su predstavljali nekadašnji banovi Stjepan i Ivan, odnosno njihovi nasljednici.

Često spominjani dokument o reorganizaciji Slavonije jest isprava Karla I. izdana 8. srpnja 1325. Prema njezinom sadržaju kralj je iz pritužbe slavonskog bana Mikca saznao da su tijekom vremena gotovo svi slavonski plemići dobili izuzeće od banske vlasti, što je uvreda banske časti. Kralj je stoga, s jedne strane, poništio takve već izdane povlastice, a s druge strane je kao isključivog sudca za područje banovine postavio bana, čiju nadležnost nisu mogli umanjiti ostali sudci u kraljevstvu, uključujući i palatina i državnog sudca.[59]

Međutim, pokuša li tkogod, ohrabren tekstom isprave, istražiti barem nekolicinu od pisama privilegija izdanih prije ljeta 1325. koja izuzimaju od vlasti slavonskoga bana, doživjet će gorko razočaranje. Osobno nisam pronašao nijednu takvu ispravu, premda su mi tijekom potrage u ruke dospjele one kojima su stanovnicima pokojih posjeda zagrebačke biskupije dane takve povlastice,[60] kao i pismo povlastica koje je posjednika doista izuzelo od vlasti križevačkog župana, no pravo suđenja bilo je rezervirano upravo za bana.[61] Razu-

58 *Engel, P.:* Archontológia nav. dj. 16., usp. *Zsoldos, A.:* Archontológia nav. dj. 41–48.

59 8. srp. 1325.: CDCr IX. 253–254.

60 22. ožu. 1277.: CDCr VI. 192–193., 1277. (pr. 28. srp.): CDCr VI. 226–227. (o nastanku vidi: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I–II. Szerk. *Imre Szentpétery–Iván Borsa.* Bp. 1923–1987. [u nastavku: RA] br. 2796.), 7. sij. 1298.: CDCr VII. 294.

61 (8–14. srp.) 1279.: CDCr VI. 307–308. (o nastanku vidi RA br. 2991.).

mije se samo po sebi: znatan dio naših izvora vjerojatno je uništen tijekom stoljeća nakon 1325. godine, a može se hrabro pretpostaviti i to da moje istraživanje nije bilo dovoljno temeljito, međutim, možda je potpuni neuspjeh ipak dovoljan za to da nam usadi ponešto dvojbe u vezi s ispravom Karla I. iz 1325. godine. Izdavanje povlastica možda doista nije bilo toliko masovno koliko to daje naslutiti kraljeva isprava, a ako ipak jest, Mikac, koji je preuzeo upravu nad slavonskom banovinom u svibnju 1325. godine, u nekoliko tjedana do početka srpnja (trenutka izdavanja isprave) teško da je imao prigodu u to se uvjeriti. Nedvojbeno imamo primjera tomu da u jednom slavonskom predmetu iz 1322. – 1323. godine sudi državni sudac,[62] vjerojatno zbog toga što je tuženik bio upravo aktualni križevački župan slavonskog bana,[63] koji u tom slučaju, kao njegov gospodar, očito ne bi bio pogodan sudac.

S druge strane, poznajemo upravo suprotan slučaj koji svjedoči o pokušaju proširivanja banske jurisdikcije. Naime, dogodilo se da je 1321. godine došlo do sukoba između žitelja Gradeca i zagrebačkog Kaptola u vezi s carinom koju su građani – prema stavu Kaptola bespravno – ponovno propisali. Kralj je naložio Ivanu Baboniću da ispita slučaj i ujedno mu dao točne upute: ako je riječ o opravdano propisanoj carini, neka je pripoji ostalim kraljevskim carinama i preda zagrebačkom Kaptolu, kojem na temelju povlastica pripada carina za zagrebačku tržnicu, a zaključi li da je nametanje carine neopravdano, neka zabrani građanima njezino ubiranje. Ivan Babonić presudio je u korist Kaptola, no na banskoj skupštini u kolovozu građani su tu odluku osporavali pozivajući se na to da ih se, sukladno njihovim pismima privilegija, može optužiti samo pred kraljem. Naime, privilegij Bele IV. iz 1242. i dva iz 1266. godine doista su sadržavali spomenute povlastice građana[64] – onaj iz 1266. godine potvrdio je i Karlo I. već 1319. godine[65] –, no ban i slavonsko plemstvo na skupštini ipak je bilo mišljenja da nadležnost nad građanima, unatoč tomu, pripada banu zbog toga što je banski naslov najveće dostojanstvo u Ugarskom Kraljevstvu *(in regno Ungarie excellentissima dignitas sit banatus)*.[66] Naravno, moguće je da je riječ o jednom prekršaju, kojemu bi bilo pogrešno pridodati preveliku važnost, međutim, građani su mislili drugačije. U listopadu 1322. godine, kada je kralj bio u njihovom gradu, dali su kralju potvrditi i drugo pismo privilegija iz 1266. godine[67] – a dvije godine poslije pobrinuli su se još i za to da tu ispravu daju prepisati i pod novim kraljevskim

62 8. svi. 1323.: DL 101 660.

63 *Engel, P.:* Archontológia nav. dj. I. 252.

64 16. stu. 1242.: CDCr IV. 173–174., 1266. s. d.: CDCr V. 410., 23. stu. 1266.: CDCr V. 402–403.

65 Karlo je potvrdio tekst pisma privilegija Bele IV. koji je prepisao zagrebački Kaptol 1318. godine (15. stu. 1318.: Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae metropolis regni Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae I–XVII. Collegit et sumptibus ejusdem civitatis edidit *Joannes Baptista Tkalčić, Emilius Laszowski.* Zg., 1889–1941. I. 94.), vidi 22. ožu. 1319.: CDCr VIII. 523–524.

66 2. velj. (1321.): CDCr IX. 1., 21. kol. 1321.: CDCr IX. 27–28.

67 14. lis. 1322.: CDCr IX. 89.

pečatom[68] –, te ni nakon svega toga nisu smatrali suvišnim da svoje sudbene povlastice i samostalno daju Karlu I. na potvrdu, prvo 1325., a potom i 1329. godine.[69]

Dakle, ako i nije opravdano računati s uzdrmavanjem banske vlasti izazvanim masovnim poklanjanjem sudskih imuniteta, ipak su pokoje glasovitije slavonske obitelji mogle imati privilegij izuzeća upravo od banske vlasti. Sasvim slučajno znamo za dva takva iz arhiva obitelji Blagajskih, koja je potekla iz jedne grane Babonića. Sudeći po njihovom tekstu, jedan je izdao kralj Andrija II. 1218., a drugu Bela IV. 1241. godine.[70] Međutim, odavno je poznato da su obje isprave krivotvorine, a jedino o čemu se tu može raspravljati jest trenutak njihova nastanka.[71] S druge strane, u posjedu Babonića bilo je i isprava kojih je jedan dio propisivao da u slučaju da Babonići budu pozvani pred sudbeni banski stol, neka im ne sudi ban, već zagrebački biskup.[72] No bila je to isprava o miru koja je imala okončati sukob s Gutkeledima koji se vodio 1270-ih godina, te očito nije mogla zamijeniti regularno kraljevo pismo privilegija. Najvjerojatnije je ni Babonići nisu takvom smatrali, naime, nikakvog traga nema tomu da su 1299. godine, kada su se obratili na vjernost Andriji III., pokušali bilo od kralja, bilo od njegova strica koji je upravljao Slavonijom, Albertina Morosinija dobiti priznanje svog izuzeća od banske vlasti koje bi prelazilo granice konkretnog slučaja,[73] premda su tada, čini se, mogli gotovo sve tražiti od kralja. Dakle, sudsku nadležnost slavonskog bana 1320-ih godina nije trebalo ponovno uspostaviti, već dati joj legitimnost: upravo je za to novoimenovanog slavonskog bana Mikca ovlastila isprava Karla I. od 8. srpnja 1325. godine.

68 8. ožu. 1324.: CDCr IX. 180–181. – O promjeni pečata vidi *Albert Gárdonyi*: I. Károly király nagypecsétjei. Turul 25. (1907) 36.

69 6. velj. 1325.: CDCr IX. 225–226., 8. kol. 1329.: CDCr IX. 482–483.

70 1218. s. d.: Blagay 4–7., 23. ruj. 1241.: Blagay 7–9.

71 Usp. RA br. 351. i 710. (i navedenu raniju literaturu).

72 6. stu. 1278.: Blagay 31.

73 1. kol. 1299.: Blagay 65–67., 7. lip. 1300.: Blagay 69–70.

SUZANA MILJAN

Plemstvo Zagrebačke županije prema kraljevskoj i banskoj vlasti u doba kralja Žigmunda (1387. – 1437.)

Političko djelovanje plemstva na području srednjovjekovne Slavonije, unatoč velikim pomacima nedavnim istraživanjima, još uvijek je nedovoljno istražena tema unutar historiografije.[1] To se posebice odnosi na one plemiće koji su živjeli i djelovali u naročito burnim vremenima, kakvo je zasigurno razdoblje vladavine Žigmunda Luksemburškog koje je obilježeno brojnim vanjskim ratovima i unutarnjim sukobima. Pojedini pripadnici plemstva Zagrebačke županije imali su istaknutu ulogu u tim zbivanjima, no na jednak način mnogo je djelovanja koje nije toliko direktno vidljivo na političkoj sceni kraljevstva. U ovom radu promatrat ću odnos plemstva Zagrebačke županije prema kraljevskoj i banskoj vlasti za vrijeme vladavine Žigmunda Luksemburškog (1387. – 1437.).

Dolazak Žigmunda na vlast obilježio je dugogodišnji građanski rat između nekoliko struja – podupiratelja napolitanske grane Anžuvinaca, točnije Karla Dračkog i kasnije Ladislava Napuljskog, te kraljica Marije i Elizabete, s time da se njezini pristaše raslojavaju u nekoliko struja s obzirom na odabir bračnog suputnika, što je kulminiralo ubojstvom Karla Dračkog te ženidbom Marije za Žigmunda. Područje Zagrebačke županije bilo je, prema onom što vidimo iz izvora, u samom žarištu sukoba u prvoj polovici 1387., kada u njoj kratkotrajno uspostavljaju svoju vlast (uključivo u Zagrebu i Medvedgradu) snage Ivana Paližne i Ivaniša Horvata te njihovih saveznika iz Bosne.[2] Događaji su dakako uzrokovali štetu kako plemićima Zagrebačke županije, tako i zagrebačkoj gradskoj općini. Pobjedom kraljevskih snaga u ljeto te godine, kraljevska je vlast obnovljena na čitavom području te nakon toga nije bilo unutrašnjih borbi među županijskim plemstvom. Ipak, granični položaj županije prema Bosni (čiji su velikaši uglavnom podržavali napuljsku granu), utje-

1 Usp: *Damir Karbić–Suzana Miljan:* Političko djelovanje kneza Pavla I. Zrinskog (1362. – 1414.) Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti (2012) 30. 87–107.; *Hrvoje Kekez:* Plemićki rod Babonića do kraja 14. stoljeća. Neobjavljena doktorska disertacija. Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Zg., 2012; *Vjekoslav Klaić:* Krčki knezovi Frankapani od najstarijih vremena do gubitka otoka Krka (od god. 1118. do god. 1480.). Matica hrvatska, Zg., 1901.

2 *Ferdo Šišić:* Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba, Matica hrvatska, Zg., 1902. 54.; *Vjekoslav Klaić:* Povjest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX. stoljeća, sv. II/1, Hartman–Kugli, Zg., 1901. 230–232.

cao je da je ona i dalje bila izložena ratnim zbivanjima (bosanski pohodi od 1386./1387., 1389., 1398., 1400., 1402., 1405., 1408., 1410.).

Osim ratnih zbivanja, vidljiv je i pritisak na političkoj razini – budući da Ladislavovi pristaše nisu mogli fizički preuzeti vlasništvo nad darovanim posjedima, to je bila više politička demonstracija nego realna opasnost koja je samim Ladislavovim porazom i otklonjena. On je i nakon što su njegovi pristaše zapravo bili potpuno razbijeni na području Slavonije, darivao za vjernost svojim pristašama utvrde, u tri navrata (1392., 1403., 1406.), s time da su neki tvrdi gradovi "teoretski promijenili vlasnike" i dva puta. Prvi je put to bilo 1392., kada je Ladislav Napuljski darovao braći Matijević tvrdi grad Lipovac sa selom Sv. Martin.[3] Druga je faza 1403. godine, kada je Ladislav Napuljski bio okrunjen u Zadru. Tada se kao primatelj većine darovanih posjeda spominje knez Nikola Krčki,[4] a kao obdarenici spominju se i niži plemići iz županije, poput Ivana, Nikole i Antuna, sinova Ivana iz Brezovice.[5] U posljednjoj fazi, u rujnu 1406., tvrdi gradovi darivani su isključivo bosanskim velikašima (Sandalju Hraniću[6] i vojvodi Hrvoju[7]).

Podaci o slučajevima nevjere prema Žigmundu ostali su zabilježeni tako što je kralj nekom drugom "vjernom" plemiću darovao konfiscirane posjede onog "nevjernog", ali se plemići Zagrebačke županije nisu specijalno isticali u slučajevima nevjernosti Žigmundu i njegovoj strani.[8] Za koje znamo da im je posjed bio oduzet za vrijeme građanskog rata *(tempore preturbationum)* su Pribići, točnije Jurju, no povraćeni su 1404. te potvrđeni novom kraljevskom darovnicom.[9] Nešto kasnije iste godine povraćeni su posjedi i Grguru, sinu Mihovila od Gepewa, a kralj mu je dao prije toga i oprost.[10] Tako znamo da su 1406. povraćeni posjedi Petru, sinu Stjepana od Mikčevca, i njegovim sinovima koji su oduzeti za vrijeme građanskog rata, uz odštetu od 200 zlatnih florena arhiđakonu Klementu i njegovoj braći kojima je to kralj darovao u međuvremenu.[11]

---

3 *Franjo Rački:* Izvadci iz kralj. osrednjega arkiva u Napulju za jugoslovjensku poviest. Arkiv za povjestnicu jugoslavensku (1863) 7: dok. 38. 37–38.

4 *Ferdo Šišić:* Nekoliko isprava iz početka XV st. Starine (1938) 39: dok. 42. 196–197.; *Rački, F.:* nav. dj. dok. 44. 46–47.

5 *Rački, F.:* nav. dj. dok. 48. 50–51.

6 *Rački, F.:* nav. dj. dok. 55. 60.

7 *Rački, F.:* nav. dj. dok. 54. 59–60.

8 Najviše je slučajeva nevjere kralju, što sam mogla dosad primjetiti, na području Požeške, Vukovske županije i Srijema, barem što se tiče sačuvanih isprava. Moguće je isto tako da je i na području Zagrebačke županije broj slučajeva nevjere i priklanjanja suprotnoj strani bio veći, međutim, to mi se ne čini izgledno.

9 Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjestnosti, Diplomata Latina (= AHAZU, D), fasc. VIIb, no. 87. (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára [= MNL OL], Diplomatikai Fényképgyűjtemény [= DF], no. 230 895).

10 AHAZU, D–VIIb–88 (MNL OL DF 230 896).

11 *Elemér Mályusz et al.:* Zsigmondkori oklevéltár. I–XII, MTA, Bp., 1951–2013. II/1, reg. 4624 (= ZsO).

Nakon što je Žigmund konsolidirao svoju vlast, nagrađivao je svoje pristaše. Tako, već u srpnju 1387., kralj daje za vjernu službu Franji, sinu Petra od Čeha, pravo održavanjagodišnjeg sajma na dan sv. Klare u Čehima,[12] a u studenom Ivanu Krčkom tvrdi grad Cetin i distrikt Klokoč.[13] Znamo da je u službi Krčkog bilo mnogo plemića koji su sudjelovali u akcijama protiv Paližne, a darovnica iz 1395. potvrđuje da se Zanko, sin Fridrika od roda Vukovića, iskazao se u službi za kraljicu Mariju, dok je bila u zatočeništvu (od srpnja 1386. do lipnja 1387.).[14] Žigmund je također krajem studenoga 1387., darovao Cudorima, rođacima tadašnjeg hrvatskog bana Petra, oba tvrda grada Hrastovice uz uvjet da će tvrde gradove povratiti u trenutku kada im uspije namiriti štete koje su im bile prouzročene tijekom podupiranja kraljica Marije i Elizabete.[15]

Potrebno je razmotriti i one koji su se zahvaljujući povezanosti s kraljem Žigmundom preselili na područje Zagrebačke županije. Osim Albena, i djelomično Celjskih, jer potonji nisu imali svoje središte na području Zagrebačke županije, ovdje se ističe slučaj budimskog građanina i firentinskog trgovca magistra Francesca di Bernardo da Carmignano, koji je u siječnju 1389. dobio posjed Jastrebarsko.[16] Francesco i njegovi sinovi Filipo i Francesco, prodali su ga ubrzo plemićima iz županije, Mučinu i Nikoli, sinovima Rafaela Lipovečkog, za 4000 zlatnih florena.[17]

Pitanje ratova s Osmanlijama je tema za posebno razmatranje, ali se plemići Zagrebačke županije rijetko u njima eksplicitno spominju.[18] Sudjelovanje u Nikopoljskoj bitci poznato je za mladog viteza kraljeva dvora s područja Zagrebačke županije, Pavla od Peći, kojem je kralj 1398. potvrdio dvije isprave za posjed *Ramachauelge* u garešničkom županatu, s naglaskom da je jedna od tih isprava izdana tijekom vojne, kod Nikopolja.[19] Isto tako znamo da je sudionik bitke bio i Toma, sin Tompe, čija je aktivnost povezana uz onu Pavla od Peći. Za Ladislava II. Töttösa od Blinje pretpostavljam da je isto sudjelovao u

12 *Tadija Smičiklas et al.:* Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. I–XVIII, JAZU, Zg., 1904–1990. XVII, dok. 58. 76. (= CD).

13 CD XVII, dok. 78. 105–109.

14 CD XVIII, dok. 1. 1–2.

15 CD XVII, dok. 82. 112–113.

16 ZsO I, reg. 877.; MNL OL Diplomatikai levéltár (= DL), no. 42 420. ZsO I, reg. 2710; MNL OL DL 42 528. Više o firentincima na području Kraljevstva, vidi u *Krisztina Arany:* Florentine Families in Hungary in the First Half of the Fifteenth Century. Neobjavljena doktorska radnja. Central European University, Bp., 2014., *passim*, i posebice prozopografsku bazu na str. 187 za biografske podatke o Francescu.

17 ZsO I, reg. 3566; MNL OL DL 72 246.

18 Za pregled vidi *János M. Bak:* Sigismund and the Ottoman Advance. U: Studying Medieval Rulers and Their Subjects. Central Europe and Beyond, Ashgate, Farnham, 2010. 1–11. i ondje navedenu literaturu.

19 CD XVIII, dok. 265. 379–381.

tome sukobu,[20] kao i za knezove Nikolu i Stjepana, sinove Dujma Blagajskog, kojima je kralj u kolovozu 1395. u vojnom kampu pored Šebeša u Vlaškoj izdao isprave.[21]

Nikopolje je bilo tek početak sukoba s Osmanlijama tijekom Žigmundovog razdoblja, a same su vojne uslijedile i kasnije. Biskup Eberhard se sa svojim četama spominje i u sukobu s Osmanlijama 1415.,[22] kada je u Bosni zarobljen i već spomenuti Ladislav Töttös od Blinje.[23] U jednoj ispravi 1419. spominje se da je i Nikola Krčki sudjelovao u ratovima protiv Osmanlija.[24] Znamo da su ban Dionizije Marcali i Ivan, Ladislav III., Juraj i Ivan, sinovi Ladislava II. Töttösa sudjelovali u pohodu 1419. godine.[25] Čini se da je Emerik, sin Ivana od Klokočevca bio zatočen nakon sukoba s Osmanlijama u Bosni, budući da je 1424. potraživao da mu se prizna status i vlasništvo nad njegovim posjedima, koje su u međuvremenu drugi uživali.[26]

Vladavinu kralja i cara Žigmunda odlikuje i konstantna potreba za stjecanjem dodatnih prihoda, što zbog vanjskih, što zbog unutarnjih faktora, pri čemu je važnu ulogu igrala praksa zalaganja kraljevskih posjeda i prihoda velikašima i plemstvu.[27] U tom kontekstu ni Zagrebačka županija nije bila iznimka, a u njoj se posebno ističe aktivnost knezova Krčkih i Celjskih. Za Krčke je potrebno naglasiti da se oni tim zalozima integriraju u društvo županije jer ondje stvaraju svoje šire područje i centre. Krčki su kraljevskim zalozima stekli dva tvrda grada na području županije – Steničnjak i Ozalj, koje su onda opetovano uzimali u zaloge, kao ponovna posuđivanja novaca kralju. Ukupno za Steničnjak su utrošili, kako se čini iz sačuvanih isprava, preko 20.000, a za Ozalj preko 24.000 zlatnih florena.[28] Osim toga, određena financijska davanja kralju rezultirala su i potvrdom vlasništva nad Cetinom, Klokočem i Okićem, koje su ranije stekli kraljevskim darovnicama, odnosno, privatnom kupovinom.[29] U slučaju pak Celjskih, budući da su jezgru svojeg posjeda imali na području Zagorskog

20 CD XVIII, dok. 24. 36.

21 CD XVIII, dok. 41. 54–55.

22 MNL OL DL 43 300.

23 *Klaić, V.:* Povjest Hrvata nav. dj. 84.

24 *Lajos Thallóczy– Samu Barabás:* A Frangepán család oklevéltára. Codex diplomaticus comitum de Frangepanibus. I–II. Monumenta Hungariae Historica – Diplomataria. XXXV és XXXVIII. MTA, Bp., 1910–1913. I. dok. 213. 184–186 (= CF).

25 *Ernő Kammerer et al.:* A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeő. VI–XII. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1894–1931. VI. dok. 383. 559. (= Zichy).

26 AHAZU, D–IX–41 (MNL OL DF 231 066).

27 O tom pitanju, vidi primjerice: *János Incze:* My kingdom in pledge: King Sigismund of Luxemburg's town pledging policy, case studies of Segesd and Bartfa. Neobjavljena magistarska radnja. Central European University, Bp., 2012., i tamo navedenu literaturu.

28 MNL OL DL 7755; CD XVII. dok. 436. 625–626., sv. XVIII. dok. 270. 386–388., dok. 293. 418–420.; CF I, dok. 178. 131–132., dok. 187. 140–141., dok. 206. 171–173., dok. 207–208. 173–175.

29 CF I. dok. 188. 141–145.; *Šime Ljubić:* Listine o odnošajih izmedju južnoga Slavenstva i Mletačke Republike. VI. Monumenta spectantia historiam Slavorum meriodionalium. IX. JAZU, Zg., 1878. dok. 161. 174–175.; CF I. dok. 212. 179–183., dok. 213. 184–186.

kneštva, oni nisu nikad pokazivali ikakve tendencije za grupiranje posjeda ili širenje na području županije. Zalogom su držali u svojim rukama tvrde gradove Samobor i Stupnik, a od 1415. i Steničnjak (koji su preuzeli od knezova Krčkih temeljem ženidbe Fridrika II. s nasljednicom Elizabetom).[30]

* * *

Banska vlast bila je produžena ruka kraljevske vlasti u Slavoniji. Procjena moći banske vlasti u Zagrebačkoj županiji i njezine važnosti za samog bana u okvirima Slavonije ovisila je o tome da je Zagreb bio daleko najveći grad Slavonije i središte biskupije. Nasuprot tome, potrebno je naglasiti da je od utvrda u Zagrebačkoj županiji samo Krupa bila u kraljevskim rukama veći dio Žigmundova razdoblja, utvrda Želin je bila samo do 1399., a postoji i mogućnost i da je Gradec to bio 1413. godine.[31] Ujedno to odražava i mirno stanje na razini županije, posebice što se tiče pitanja lojalnosti kralju. U Žigmundovom razdoblju imamo zabilježeno šesnaest slavonskih banova, s time da je jedan od njih vršio službu u dva navrata. Od toga, sedmorica su imali posjede na području srednjovjekovne Slavonije. Prvi ban koji je započeo integraciju u plemićko društvo Zagrebačke županije bio je već početkom devedestih godina 14. stoljeća Ivan Krčki kada je postao slavonski ban. Integraciju u županijsko plemstvo, unatoč visokom položaju i državnoj službi na razini Kraljevstva, posve je ostvario Zagrebački biskup Eberhard (ban 1402.). Donekle sličan slučaj je onaj Hermana Celjskog, ali je bitna razlika da su Celjski imali svoje sjedište izvan županije, na području Zagorskog kneštva koje su upravo i dobili zbog zasluga za Žigmunda.[32]

Pavao od Peći bio je jedini domicilni plemić Zagrebačke županije koji je postao slavonski ban, a da je imao sjedište na području Zagrebačke županije. Nakon što je prestao biti ban, očigledno pred samu svoju smrt, ostavio je u ime svoga legata, kao i onog svoje sestre Margarete, udovice Nikole Pukura, posjed na području Križevačke županije za garićki samostan Bl. Djevice Marije,[33] u kojem je samostanu i sahranjen. Umro je oko srpnja 1409., a njegova je ostavština prenesena na kraljevski dvor.[34]

Slavonski banovi svoju su vlast na terenu ostvarivali kroz djelovanje slavonskih podbanova, čiji su podređeni službenici bili župani Zagrebačke i Kri-

30 ZsO II. reg. 7017, MNL OL DL 33 687; ZsO V. reg. 450, reg. 843, reg. 918; MNL OL DL 34 052.

31 *Pál Engel:* Magyarország világi archontológiája 1301–1457. História–MTA Történettudományi Intézete, Bp., 1996. (História könyvtár. Kronológiák, Adattárak 5.) I–I, I, 321.

32 Ono što je u slučaju Celjskih zanimljivo je i da se kao ban u nekim ispravama iz 1423. i 1424. spominje i Fridrik Celjski. Iako Pál Engel u svojoj arhontologiji navodi da Fridrik ne može biti smatran banom, budući da se nikada ne spominje kao takav u dignitarijima kraljevskih isprava, ublažila bih Engelovo razmišljanje budući da Fridrik samostalno izdaje isprave kao ban, a očito je bila riječ o tome da je bio "pomagač na terenu" svoga oca Hermana (*Engel, P.:* nav. dj. I. 20., bilj. 63.).

33 *Ivan Krstitelj Tkalčić et al.:* Povjesni spomenici Zagrebačke biskupije. Monumenta historica episcopatus Zagrabiensis I–VII. Grad Zagreb, Zg., 1873–2005. V. dok. 235. 314–315. (= MHEZ).

34 MHEZ V. dok. 249. 331–332.

ževačke županije, a kojima su pomagali podžupani istih županija. Pojedinci koji su obnašali dužnost podbana, ponekad su obnašali i dužnost župana Zagrebačke županije, ponekad Križevačke, ponekad obje, međutim, ne može se generalizirati jer nema nekog vidljivog uzroka. Analizirajući porijeklo samih podbanova, dolazimo do zanimljivih podataka. Za osam podbanova znamo da su bili s područja Križevačke županije, a samo je jedan bio iz Zagrebačke – magistar Toma, sin Benvenuta, koji je prethodno bio službenik kneza Ivana Krčkog, i 1393. kupio tvrdi grad Okić, čime se počinje integrirati u plemićko društvo Zagrebačke županije. Nekolicina podbanova ujedno su bili i Zagrebački i Križevački župan, s time da ono što upada u uči jest to da su te funkcije spojene isključivo do početka 15. stoljeća, nakon čega više za cijelog Žigmundovog razdoblja ne nailazimo na pojedinca koji bi istovremeno obnašao sve te tri funkcije. Jedan od rijetkih koji su ih objedinili bio je upravo već spomenuti magistar Toma (koji je te dužnosti obnašao i tijekom ispražnjene banske stolice nakon smrti bana Ivana Krčkog). Od osoba koje su obnašale samo dužnost župana Zagrebačke županije, prvog koji je bio iz tog područja imamo tek na samom kraju Žigmundovog razdoblja, kada je to bio Nikola, sin Grgura od Gepewa i Zeline.

Za podžupane Zagrebačke županije imamo spomene jedanaest pojedinaca. Logično bi bilo za pretpostaviti, budući da su to niži redovni dužnosnici na razini županije da ih obnašaju pripadnici lokalnog plemstva Zagrebačke županije. Problem nastaje jer se većina njih spominje samo uz osobno ime, bez odrednice prema obitelji, posjedu ili ocu, tako da samo za četvoricu znamo iz kojih obitelji potječu. U slučaju dvojice znamo da su iz redova lokalnog plemstva županije – magistru Ivanu, sinu Ivana od Brezovice koji je bio podžupan 1408., dok je bila ispražnjena banska stolica te Pavlu, sinu Jurše od Kalinovca 1419. za vrijeme banovanja Dionizija Marcalija.

Pitanje odnosa bana i plemića Zagrebačke županije reflektira na nižoj razini odnos s kraljem. Bansko se djelovanje prema njima može sagledati kroz njegovu upravnu, sudsku i vojnu funkciju. Potrebno je podcrtati da su u ratu banovi vodili banderij, a zanimljiv nam podatak dolazi iz 1411., kada saznajemo da je dok je banska stolica bila ispražnjena, banski banderij vodio biskup Eberhard.[35]

Upravna i sudska funkcija slavonskog bana i njegovog odnosa prema plemstvu Zagrebačke županije teško su odvojive. Banovi su prepisivali i potvrđivali svoje isprave, kao i kaptolske i one drugih provenijencija. Tada su na određeni način služili kao mjesta javne vjere.[36] Najviše je isprava povezano uz pripadnike magnatskih obitelji u županiji ili neke od crkvenih institucija. Tako znamo da su banovi rješavali probleme oko omeđivanja posjeda Zrinije, a su-

35 *Engel, P.:* nav. dj. I, 16–22., posebice 19.

36 Vidi primjerice Nadbiskupijski arhiv Zagreb, Kaptolski arhiv Zagreb (= NAZ, KAZ), Acta Antiqua, fasc. 83. no. 4. (MNL OL DF 256 783); HDA, Acta Paulinorum, Pavlinski samostan Kamenska, fasc. 1. no. 4. (MNL OL DL 35 152); AHAZU, D–IX–47 (MNL OL DF 231 072).

dionici su bili Ivan, Nikola i Antun, sinovi Ivana od Brezovice s jedne strane, a s druge magistar Benvenjud, sin Tome od Okića.[37] Čak su i osobe koje su vodile fizički čin uvođenja pripadale gornjem sloju županijskog plemstva.[38] Da uvođenje nije nužno moralo prolaziti glatko, svjedoči slučaj u kojem saznajemo da se dogodio protest prilikom uvođenja Ladislava Töttösa od Bathmonostra u posjed.[39]

Jednako kao i u slučaju omeđivanja, i u drugim vrstama pravnih procedura povezanih s banom i plemićima Zagrebačke županije vidimo slične uzorke jer je u većini slučajeva kupljenih, založenih ili darovanih posjeda bila riječ o pripadnicima višeg županijskog plemstva. Tako je primjerice Zagrebački kaptol po nalogu banova Fridrika i Hermana Celjskog uveo u kupljene posjede na području Pounja knezove Zrinske,[40] a knezove Blagajske po nalogu bana Hermana u posjede kaštela Gradca i Dubovca te posjeda Slatine.[41] Iz tih i sličnih slučajeva moguće je izvući nekoliko zaključaka. Dakako da su i drugi pripadnici plemićkog društva Zagrebačke županije kupovali, zalagali, darovali posjede, omeđivali ih prilikom uvođenja ili ne, međutim, oni se za takve slučajeve nisu obraćali banu, već su to rješavali na nižim upravnim razinama, onim podbana ili Zagrebačkog župana ili čak zemaljskih župana svojih županata u slučajevima *iobagiones castri*. Tako se neki plemići iz Gorice (iz sloja *iobagiones castri* u Turopolju) obraćaju Martinu Držaniću od Serdaheyja, podbanu i Zagrebačkom županu 1397. kada se radi uvođenja u posjed iste Gorice, iako većina pravnih procedura na turopoljskom području uključuje samo njihove dužnosnike, odnosno pristalde i vjerne ljude koji su uvodili u posjed.[42]

Banovi su isto tako, prema kraljevim instrukcijama, ali i samostalnim angažmanom, služili kao zaštita plemića, udovica, crkve i njihovih podavanja. Tako je, primjerice, ban Dionizije Marcali posebice štitio udovicu Ladislava II. Töttösa i njezine sinove, a ponekad je i drugim plemićima nalagao da ih uzmu u svoju posebnu zaštitu.[43] U svakom je slučaju bilo preporučljivo da su banovi u dobrim odnosima s plemstvom Zagrebačke županije, što većina dokumenata doista i svjedoči. Međutim, spomenula bih i drugačiji slučaj, iz kojeg saznajemo za nasilja koja su izveli članovi banske pratnje, tj. familijari bana

37 CD XVIII. dok. 147. 221–223.

38 Lovro Susedgradski i Fabijan Bičkele od Zeline te Mučin Lipovečki (CD XVIII. dok. 148. 223–224.)

39 Zichy VIII. dok. 369. 542–543.

40 HDA, Neoregistrata acta (= NRA), fasc. 314. no. 5. (MNL OL DL 33 121); HDA, NRA, fasc. 314. no. 29. (MNL OL DL 33 122).

41 *Lajos Thallóczy– Samu Barabás:* A Blagay-család oklevéltára. Codex diplomaticus comitum de Blagay. Monumenta Hungariae Historica – Diplomataria. XXVIII. MTA, Bp., 1897. dok. 153. 279–281. (= CB).

42 *Emilij Laszowski:* Monumenta historica nobilis communitatis Turopolje olim „Campus Zagrabiensis" dictae. I–IV. Plem. opć. Turopolje, Zg., 1904–1908. I. dok. 153. 145–146. (= MHNC).

43 Osim službenih, ban je imao i „privatne" razloge za to. Naime, spomenuta je kneginja udovica bila njegova sestra, a njezini su sinovi prema tome bili njegovi nećaci (Zichy VIII. dok. 5. str. 8.).

Davida Lacka od Szántóa, Nikola od *Vrunncze* i Ladislav, sin Tibolda, te je kralj morao narediti banu da ih kazni.[44]

Iako je teško razdvojiti sudske sporove prilikom istraživanja odnosa bana s plemstvom Zagrebačke županije, ipak možemo razlikovati njegovu ulogu u privatnim sporovima ili onim kriminalnima. Problem je da su se neki sporovi povlačili desetljećima kroz razne sudove (od nižih do banskog te preko njega do kraljevskog suda u Budimu) te su u nekim fazama svog razvoja više bili privatnog karaktera koji nije uključivao nasilje koje bi završavalo prolijevanjem krvi, dok je ponekad situacija kulminirala do brutalnijih razmjera. Što se tiče samog odnosa plemića prema plemićima, oni su većinom bili nenasilnog karaktera, te su se većinom bazirali na sporovima oko prava na neki posjed, što je posljedično moglo uključiti pljačkanja i pustošenja, ali ne i ubojstva. Stoga bi ti slučajevi spadali u privatne građanske sporove koje su plemići vodili pred banskim stolom. Dakako da se oni nisu sporili samo unutar svoje društvene skupine, međutim, u ovim vrstama sporova brojčano je najviše upravo sporova koje su plemići imali s plemićima.

U broju sporova rješavanih predbanom i njegovim ljudima za sigurno prednjači obitelj Töttös iz Báthmonostra i Blinje. Oni su praktički tijekom cijelog Žigmundovog razdoblja imali sporove s praktički svim veleposjednicima u županiji (u prvom redu s Totovima Susedgradskim i knezovima Zrinskim, topuskim opatom, i sl.).[45] Zrinski su se također sporili s plemićima u bližoj okolici Zrina te knezovima Kostajničkim i Blagajskim,[46] kao i Blagajski s plemićima od Jamnice.[47]

* * *

Djelovanje plemstva Zagrebačke županije prema kraljevskoj i banskoj vlasti može se sagledavati na dvije osnovne razine. Onaj u ratno te onoj u mirnodobno razdoblje. Isto tako, dakako da se veći broj podataka o nagradama za vjernost i/ili kaznama za nevjernost može pronaći netom poslije ratnih zbivanja, dok mirnodobno razdoblje odlikuju brojne parnice na banskom i/ili kraljevskom sudu u Budimu. Tim će se pitanjima detaljnije pristupiti prozopografskim pristupom kako bi se detaljnije utvrdili parametri koji su utjecali na razvoj osobne političke djelatnosti, što podjednako vrijedi i za odnos s vladarom i onaj s banom, kao nositeljem najviše kraljevske vlasti na području Slavonije.

---

44 HDA, DMV, no. 176. (MNL OL DF 218 671).

45 MNL OL DL 79 403; Zichy VI. dok. 324. 467–468.; MNL OL DL 79 849; Zichy VIII. dok. 106. 155–156.; dok. 95. 126–129.; dok. 113. 171–172.; dok. 216. 329–330.; HDA, NRA, fasc. 259. no. 17. (MNL OL DL 10 486); Zichy VI. dok. 345. 499–500.; dok. 378., 551–552.; Zichy VIII. dok. 20., 27–28.; dok. 5. 8–9.; Zichy V. dok. 107. 119–129.

46 Već spomenuti problemi obrađeni su u *Damir Karbić–Suzana Miljan:* Knezovi Zrinski u 14. i 15. stoljeću između starog i novog teritorijalnog identiteta. U: Susreti dviju kultura. Obitelj Zrinski u hrvatskoj i mađarskoj povijesti. Ur. *Sándor Bene, Zoran Ladić, Gábor Hausner*. Matica hrvatska, Zg., 2012. 15–43.

47 CD XVIII. dok. 334. 477–479.; CB dok. 115. 206–207.

TAMÁS PÁLOSFALVI

Mjesto banova u upravljačkoj strukturi kraljevstva

Kraljevska vlast i područna autonomija, 1435. – 1526.

Ova studija istražuje (prigodno, a od 1470-ih godina i konačno) mjesto slavonskih, odnosno hrvatsko–slavonskih banova u sustavu vlasti Ugarskog Kraljevstva kasnog srednjeg vijeka. Pod mjestom, naravno, ne podrazumijevamo formalnu poziciju: slavonski su banovi od uspostave toga položaja tijekom cijelog srednjeg vijeka, pa i poslije, spadali među najvažnije dužnosnike kraljevstva i s tim u skladu zauzimali istaknutu poziciju u hijerarhiji najviših dostojanstvenika, kao što se to odražavalo i u redovima dostojanstvenika povelja privilegija.[1] Međutim, stvarna vlast, utjecaj, politička i vojna uloga pojedinih banova nisu nužno bili u skladu s formalnim mjestom banskog položaja, naime, mogli su, kao rezultat brojnih činitelja, značajno odstupati od njega u oba smjera.

Takav je činitelj bio već i sama promjenjivost strateškog položaja Slavonije (Hrvatske), koji je ovisio o aktualnim prioritetima ugarske vanjske politike i promjenama intenziteta osmanske prijetnje. Nadalje, takav je činitelj bio osobni autoritet pojedinih banova, veličina i smještaj njihovih posjeda, njihov odnos s vladarom i ostalim barunima, te u danom slučaju vlastita politička ambicija. Lako ćemo uočiti, primjerice, da su vlast i utjecaj Celjskih – vjerojatno u bliskom srodstvu s kraljem, koji su se dičili naslovom carskih grofova i uz svoje goleme štajerske posjede posjedovali desetak utvrda i u Slavoniji – daleko premašili ono što bi njihov puki banski naslov dao naslutiti,[2] a isto se može reći i oko pola stoljeća kasnije za Ivaniša Korvina, nezakonitog sina kralja Matijaša.[3] Drugu krajnost u redovima banova predstavljaju osobe poput, primjerice, Damjana Horvata od Litve hrvatskog podrijetla, koji, premda je 1460-ih godina ostvario relativno značajnu karijeru u službi ugarskog kralja,

1 *István Tringli:* Méltóságok. U: Korai Magyar Történeti Lexikon. Főszerk. *Gyula Kristó.* Szerk. *Pál Engel–Ferenc Makk.* Akadémiai Kiadó, Bp., 1994. 450–451.

2 Najnovije vidi *Peter Štih:* The Counts of Cilli, the Issue of their Princely Authority and the *Land* of Cilli. In idem: The Middle Ages between the Eastern Alps and the Northern Adriatic. Select Papers on Slovene Historiography and Medieval History. Brill, Leiden–Boston, 2010. 338–379.

3 O njegovom životu vidi *Gyula Schönherr:* Hunyadi Corvin János. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1894.

ni kao ban nije pripadao najužoj vladajućoj eliti kraljevstva,[4] kao niti kasnije Emerik Derenčin. Tko će dospjeti na čelo Slavonije (i Hrvatske) odlučivao je kralj, no isti su činitelji igrali ulogu u njegovoj odluci kao i u nastanku položaja vlasti pojedinih banova, a na odnos između važnosti tih činitelja očito su u značajnoj mjeri utjecale političke namjere i, naravno, mogućnosti vladara.

Poznato je da nakon što je kralj Žigmund u godinama po dolasku na prijestolje podijelio utvrde koje su prije činili bazu moći banske časti, banski naslov sam po sebi nije garantirao svom nositelju značajnu poziciju moći.[5] Situaciju izvrsno ilustrira primjer obitelji Talovac koja je upravljala Slavonijom (i Hrvatskom) početkom dotičnog razdoblja. Braća Talovčevi, koji su se uzdigli u posljednjoj etapi vladavine Žigmunda Luksemburškog, zahvaljujući vladajućim pozicijama i izvorima prihoda povjerenima iz naklonosti njihova vladara, do konca 1430-ih godina uzdigli su se među ključne sudionike Ugarskog Kraljevstva te su svoj položaj, nakon kratkog zastoja, uspjeli sačuvati i u idućem desetljeću. Međutim, kada je smrću Vladislava I. dokinuta i njihova najviša politička potpora, u nedostatku vlastitog značajnog imetka banski naslov više nije bio dostatan za to da obitelj zadrži među barunima.[6]

Prestiž položaja je unatoč tomu ostao znatan, zasigurno zahvaljujući statusu *regnuma*, odnosno značajnim autonimnim tradicijama Slavonije. Jasan dokaz tomu je da grofovi Celjski, koji su nakon pada Talovčevih zauzeli njihovo mjesto, pridavali veliku važnost njegovu posjedovanju, usprkos tomu što su im rodbinska veza s kraljem, Ludovikom V., te golemi slavonski posjedi sami po sebi jamčili presudan utjecaj kako na dvoru, tako i u samoj Slavoniji. Isto se može reći o Janu Vitovcu, nasljedniku Celjskih, koji je, kao jedini od banova toga razdoblja, napredovao iz pozicije zamjenika svog ranijeg gospodara, i to zahvaljujući svojim vojnim sposobnostima.[7] Međutim, valja napomenuti da se gotovo dvadeset godina između 1445. i 1464. godine mogu smatrati iznimkom s obzirom na to da su mogućnosti intervencije kraljevske vlasti u Slavoniji bile poprilično organičene, prvo zbog specifičnog položaja grofova Celjskih i potom, nakon smrti Ladislava V., zbog ranjivosti položaja mladog i još neokrunjenog Matijaša. Unatoč tomu važno je utvrditi da u ovom razdoblju nema traga tomu da su bilo grofovi Celjski, bilo Vitovec pokušali otkinuti Slavoniju od tijela Ugarskog Kraljevstva.

---

4 *Marija Karbić:* Od hrvatskog sitnog plemića do ugarskog velikaša i hrvatskog bana: Damjan Horvat od Litve i njegova obitelj. U: Croato–Hungarica. Uz 900 godina hrvatsko–mađarskih povijesnih veza. A horvát–magyar történelmi kapcsolatok 900 éve alkalmából. Ur. *Milka Jauk-Pinhak, Csaba Gy. Kiss, István Nyomárkay*. Matica hrvatska, Zg., 2002. 119–125.

5 *Pál Engel:* Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II. História–MTA Történettudományi Intézet, Bp., 1996. I. 16.

6 *Elemér Mályusz:* A négy Tallóci fivér. Történelmi Szemle 22. (1980) 532–576.; *Tamás Pálosfalvi:* Cilleiek és Tallóciak: küzdelem Szlavóniáért (1440–1448). Századok 134. (2000) 45–98.

7 *Tamás Pálosfalvi:* Vitovec János. Egy zsoldoskarrier a 15. századi Magyarországon. Századok 135. (2001) 429–472.

Desetljeće između 1464. i 1476. godine možda je najprimjerenije smatrati razdobljem potrage za pravim putom.

Matijaš je, već kao nositelj pune kraljevske vlasti nakon krunidbe u travnju 1464. godine, očito tražio mjesto za slavonskog bana. S obzirom na to da je tada još, htio – ne htio, u njegovoj politici prednost imalo osmansko bojište, i to je traženje mjesta bilo određeno tamošnjim razvojem događaja. Kralj se prvo pokušao vratiti žigmundovskom sustavu: Slavoniju, Hrvatsku, pa i osvojeni dio Bosne te zagrebačku biskupiju i vranski priorat povjerio je Mirku Zapolji, kojega je ponovno uzdignuo.[8] Međutim, rješenje nije uspjelo: Matijaš je već iduće godine razriješio Zapolju i iznova odvojio banovine: Jan Vitovec je zajedno s Nikolom Iločkim opet dobio Slavoniju, no Vitovec je ujedno dobio i – dotad nepoznati – položaj vrhovnog kapetana Slavonije i Hrvatske.

Iločkog je na strani Vitovca 1466. godine slijedio još jedan Matijašev omiljeni barun, Ivan Tuz od Laka, koji je ujedno bio i kraljevski vratar. Vitovec i Ivan Tuz su i zajedno nosili naslov glavnog kapetana, a potonji je preuzeo upravu nad Hrvatskom, Bosnom i vranskim prioratom. Zagrebačka je biskupija pripala Osvaldu, rođaku Ivana Tuza, no dobrima biskupije još su neko vrijeme upravljali banovi. Nakon što je poslije 1466. godine Matijaš konačno odustao od ofenzivnog nastupa protiv Turaka, titula glavnog kapetana ubrzo je i konačno nestala iz naslova obojice banova.[9] Nakon Vitovčeve smrti (1468. godine) njegovo mjesto preuzeo je glasoviti humanist Ivan Česmički, koji je ujedno bio i pečuški biskup.[10]

Godine 1470. dvojicu je Ivana zamijenio Matijašev vojskovođa Blaž Mađar, koji je svoju dužnost isprva obnašao samostalno, a potom zajedno s bivšim kraljičinim rizničarom, Damjanom Horvatom od Litve. Zatim se 1471. godine Matijaš vratio svojoj zamisli iz 1464. godine te je sada Nikoli Iločkom povjerio jednaku vlast kao prije Mirku Zapolji: uz Slavoniju (kojom nije upravljao sam) dobio je Hrvatsku, dio Bosne pod ugarskom vlašću kao njegov kralj, a uz to i vranski priorat.[11] Međutim, rješenje ni tada nije uspjelo: 1473. godine kralj je Iločkome oduzeo Slavoniju i Hrvatsku, a vranski je priorat vratio ivanovcima. Slavoniju je dobio rizničar Ivan Ernušt, koji je bansku dužnost vršio do svoje smrti 1476. godine.[12] Od banova tog razdoblja, uz izuzetak Jana Vitovca i Nikole Iločkoga, nijedan nije imao ozbilj-

8 *Richárd Horváth:* The Castle of Jajce in the Organisation of the Hungarian Border Defence System under Matthias Corvinus. U: Stjepan Tomašević (1461. – 1463.) – slom srednjovjekovnoga Bosanskog Kraljevstva. Ur. *Ante Birin.* Hrvatski institut za povijest–Katolički bogoslovni fakultet u Sarajevu, Zg., 2013. 93–94.

9 *Pálosfalvi, T.:* Vitovec János nav. dj. 463–470.

10 *András Kubinyi:* Vitéz János és Janus Pannonius politikája Mátyás uralkodása idején. U: Humanista műveltség Pannóniában. Szerk. *István Bartók, László Jankovits, Gábor Kecskeméti.* Művészetek Háza–Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 2000. 20–21.

11 *András Kubinyi:* Die Frage des bosnischen Königtums von Nikolaus Újlaky. Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungariae 4. (1958) 373–384.

12 O njegovom životu vidi: *András Kubinyi:* Ernuszt János. U: Szürke eminenciások a magyar történelemben. Szerk. *József Szentpéteri.* Kossuth, Bp., 2003. 36–37.

nijih posjeda u Slavoniji, a i relativno su kratko vrijeme ostajali na banskom položaju. Međutim, većinom su, usporedno s banskom, nosili i druge važne časti te su, poput Ivana Tuza od Laka ili Ivana Ernušta, svakako spadali među kraljeve najvažnije barune.[13]

Potom se 1476. godine dogodila važna promjena, kada je Matijaš, kao što se kasnije ispostavilo, konačno sjedinio položaje slavonskog i dalmatinsko–hrvatskog bana. Kao razlog te promjene inače se navodi kako se ban tako mogao osloniti i na oružanu silu slavonskoga plemstva radi obrane Hrvatske, izložene redovitoj osmanskoj prijetnji od druge polovice 15. stoljeća.[14] To obrazloženje sigurno ne stoji budući da je slavonsko plemstvo, prema svim sačuvanim izvorima, odbijalo uzeti oružje u ruke u obranu Hrvatske[15] te ban, koliko nam je poznato, nije izravno dobivao ni porez ubiran u Slavoniji.[16] No promjena se svakako pokazala presudnom time što je otad nadalje teret obrane hrvatskih utvrda pao na pleća aktualnog bana, što je postupno u doba Jagelovića postajalo nerješivim zadatkom i nužno utjecao i na odnos banova i kralja.

Problem nije postao akutan u posljednjem desetljeću i pol Matijaševe vladavine budući da je kralj na osmanskoj bojišnici jasno nastojao smiriti konflikt, što se manifestiralo i formalnim mirom od 1483. godine. Trojica banova toga razdoblja, Ladislav Egervári, Blaž Mađar i Matija Gereb de Wingarth bili su vladarevi povjerenici – Gereb je bio i njegov rođak –, što im je osiguralo autoritet i bez značajnih slavonskih posjeda.[17] Relativan spokoj koji je zavladao osmanskom bojišnicom pojašnjava da, za razliku od prethodnog i narednog razdoblja, nije bilo potrebe za tim da se banski položaj spaja s drugim položajima koji osiguravaju prihode i vojnu silu (npr. vranski priorat ili zagrebačka biskupija).

Veoma je veliku promjenu značilo i u pogledu banskog položaja kada je posljednjih godina Matijaševe vladavine njegov nezakoniti sin Ivaniš Korvin, zahvaljujući ocu stekao golemu zagorsku imovinu Vitovčevih i više drugih

13 Podatci su iz kasnosrednjovjekovne arhontologije u pripremi. U međuvremenu vidi *Erik Fügedi:* A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása. Magyar Országos Levéltár, Bp., 1970. 110–119.

14 *András Kubinyi:* Mátyás király. Vince Kiadó, Bp., 2001. 90–91.

15 Usp. npr. *Tamás Pálosfalvi:* Bajnai Both András és a szlavón bánság. Szlavónia, Európa és a törökök, 1504–1513. U: Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére. Szerk. *Tibor Neumann, György Rácz.* MTA TTI–PPKE Bölcsészettudományi Kara, Bp.–Piliscsaba, 2009. 292–293.

16 Vidi npr. Batthyány Benedek kincstartó parancsait a szlavóniai dikátorokhoz (1507): Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár (DL) 107 946/10–14 ecw.

17 *Kubinyi, A.:* Mátyás király nav. dj. 90. Blaž Mađar, koliko je poznato, nije imao posjeda u Slavoniji. Egervári i Gerebevi su od Matijaša dobili dijelove ostavštine Morovićki (posjede Velike, odn. Valpovo, samo se dio potonjega nalazio u Slavoniji), vidi *Pál Engel:* A magyar világi nagybirtok megoszlása a 15. században. U: *idem:* Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok. Szerk. *Enikő Csukovits.* Osiris Kiadó, Bp., 55.

značajnih slavonskih utvrda.[18] Zahvaljujući njima herceg je dobio utjecaj kakav su ranije u pokrajini imali samo grofovi Celjski. Premda se mjesto slavonskog hercega pokazalo privremenim, Korvin je zahvaljujući svom golemom imetku bio činitelj s kojim je trebalo stalno računati sve do njegove smrti 1504. godine i u znatnoj je mjeri ograničavao prostor kretanja kraljevske vlasti. Iako je kralj Vladislav II. 1495. godine imenovao Korvina hrvatsko–slavonskim banom samo na proizvoljno vrijeme, nakon hercegove pobune i privremene smjene bio je primoran dati mu doživotni naslov bana, za što u povijesti Slavonije ne nalazimo primjera ni prije, niti poslije.[19] Međutim, vrijedi upamtiti da se Korvin, upravo zahvaljujući svom imetku, veoma uspješno borio protiv Osmanlija; naime, dok su ostali banovi tog razdoblja bili upućeni na potporu riznice, knez je prihodima od vlastitih posjeda i povremeno njihovog davanja u zalog ili otuđenja uspijevao barem djelomice financirati svoje vojne pothvate.[20]

Ivaniš Korvin bio je najveći posjednik ne samo u Slavoniji, već po svemu sudeći i cijelom Ugarskom Kraljevstvu i, premda nezakonit, ipak je bio kraljević pa bi njegov utjecaj koji je uživao kao ban, kao i u slučaju Celjskih, bilo pogrešno pripisati tek pukoj časti. Štoviše, i sam je Korvin bio primoran uzeti u obzir činitelja koji je u nadolazećim razdobljima u sve većoj mjeri definirao odnos Slavonije i kraljevske vlasti. Riječ je o kolektivnom organiziranju slavonskoga plemstva, koje se nakon dugog procesa zrenja, do smrti hercega Ivana toliko razvilo da je moglo jednog od kraljevih kandidata navesti na povlačenje na bansku poziciju. Ne potcjenjujući moć koja se skrivala u staleškoj svijesti slavonskog plemstva, važno je utvrditi da iduće razdoblje, banovanje i pobuna Andrije Bota od Bajne nije bila posljedica prvenstveno te moći. Premda je Bot uživao veliku potporu i u Slavoniji, njegov sukob s kraljevskom vlašću omogućila je poglavito vojna i politička potpora hrvatskih velikaša, sve neovisnijih o Ugarskom Kraljevstvu, dok je Slavonija u tom pogledu činila svojevrsnu protutežu. Drugim riječima, nesvrstana politika bana Andrije Bota označavala je osamostaljivanje Hrvatske, a ne Slavonije i nikako se ne smije smatrati navještajem polaganog ujedinjenja dvaju regnuma, Hrvatske i Slavonije nakon Mohačke bitke.[21]

Pobuna bana Andrije Bota i bespomoćnost središnje vlasti u tom pogledu bili su jasan znak da je budimski dvor polako postajao nesposobnim ne samo

18 *Bence Péterfi:* Korvin János zagorjei öröksége: A Vitovec-fivérek ellen vezetett 1488. évi hadjárat és háttere. U: Micae mediaevales III. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról. Szerk. *Judit Gál, Bence Péterfi, András Vadas, Károly Kranzieritz.* ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, Bp., 2013. 167–178.

19 Rukovet spomenika o hercegu Ivanišu Korvinu o borbama Hrvata s Turcima (1473–1496). Ur. *Ferdo Šišić.* Starine XXXVIII. (1937) 113–118.; DL 37 722.

20 Tako je npr. Baltazar Alapić za svoju službu u Hrvatskoj od hercega dobio posjede u Zagrebačkoj i Križevačkoj županiji. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (= DF) 255 506.; DL 32 874.

21 O banovanju Andrije Bota i pomutnje oko njega vidi: *Pálosfalvi, T.*: Bajnai Both nav. dj. *passim.*

za obranu Hrvatske, već i za to da si priskrbi moć u pokrajini, a ta je situacija nužno morala utjecati i na Slavoniju. U takvom razvoju događaja igralo je ulogu to da se nakon 1512. godine težina osmanske ekspanzije ponovno sručila na Ugarsku i bilo je sve manje nade za njezino zadržavanje. Nakon smrti Andrije Bota problem je dulje vrijeme predstavljao i pronalazak odgovarajućeg nasljednika, kao očit znak da su vojna i politička odgovornost banske časti više vrijedili nego njezin autoritet. Na koncu je zadatak prihvatio, na besprimjeran način, palatin u službi Emerik Perényi, no, također besprimjeran način, tek na unaprijed određeno vrijeme i uz uvjet u kojim mu je slučajevima kralj dužan pružiti oružanu pomoć.[22]

Bansko djelovanje palatina Perényija završila je posvemašnjim neuspjehom, a kao uzrok tomu u svojoj je ostavci spomenuo dva uzroka. Prvi je taj da je zbog svoje palatinske dužnosti bio u nemogućnosti dulje vrijeme boraviti u pokrajinama koje su mu povjerene na brigu, a što je bilo potrebno u svrhu učinkovitog upravljanja. Drugi je taj da njegove zapovijedi novačenja nisu slušali ni u Slavoniji, niti u Hrvatskoj pa nije ni mogao voditi brigu o obrani.[23] Dvije tvrdnje točno opisuju poteškoće nastale promjenom uloge banske dužnosti: dok je hrvatsko i, tek iz djelomice sličnih razloga, slavonsko plemstvo željelo bana koji boravi u mjestu, središnja vlast je, želeći izbjeći konflikte kao u slučaju Ivaniša Korvina i Andrije Bota, na poziciji radije željela vidjeti osobu koja je uže povezana s budimskim dvorom. Za rješavanje te pat-pozicije zapravo se nije naslućivalo rješenje.

Nakon što je palatin Perényi još tri mjeseca vodio upravu banovine, naizgled se činilo da se uspjelo pronaći idealnog kandidata u osobi vesprimskog biskupa i rizničara Petra Berislavića. Berislavić je bio dalmatinskog podrijetla, bio je poznat i u Hrvatskoj i Slavoniji, a još k tomu je kao rizničar mogao sam nadzirati pribavljanje materijalnih resursa potrebnih za njegove banske zadaće. Vrativši se rješenju otprije više desetljeća, Berislavić je dobio i posjede vranskoga priorata. U početku je uspješno obavljao svoj zadatak, no iz drugog se aspekta suočio s poteškoćama koje je spomenuo Perényi. Naime, Berislavić je, za razliku od palatina, konstantno boravio u banovini, što je, pak, omogućilo njegovim neprijateljima, osobito nadbiskupu Bakaču, potkopati njegov autoritet u dvoru, a 1516. godine su i uspjeli postići da se banu oduzme čast rizničara. Berislavić je, dakle, stalnim boravkom u južnim krajevima udovoljavajući zahtjevu hrvatskog i slavonskog plemstva izgubio svoj dvorski utjecaj potreban za osiguravanje sve oskudnijih materijalnih resursa.[24]

Nepopunjenost banskog položaja, koja je uslijedila nakon Berislavićeve smrti i trajala gotovo dvije godine, jasno je značila da je kriza strukturnog

22 A Perényi család levéltára 1222–1526. Szerk. *István Tringli.* Magyar Országos Levéltár–MTA TTI, Bp., 2008. 374–375.

23 Uo. 376.

24 O Berislavićevom banovanju vidi *András Kubinyi:* Beriszló Péter és budai szereplése. U: *idem:* Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. METEM, Bp., 1999. 171–183.

karaktera. Tim više što je upravo u tom periodu bila treća opsada Beograda, zbog koje je pogranična utvrda od ključne važnosti konačno pala u osmanlijske ruke. Na koncu, negdje koncem 1521. godine, prvi put u kasnosrednjovjekovnoj povijesti slavonske banovine, banski je položaj pao u ruke hrvatskom grofu, Ivanu Karloviću. Odluka se s jedne strane može nazvati racionalnom, budući da su vojnu silu koja se može koristiti za obranu Hrvatske odavno mogli pokrenuti samo hrvatski aristokrati, a s druge je strane uzrokovala probleme u Slavoniji ondje gdje je većina plemstva zauzela stav protiv Ivana Karlovića, kao novi znak da slavonsko plemstvo nije osjećalo interesno zajedništvo s Hrvatskom. Grof Ivan nije imao ni posjeda u Slavoniji, a i njegova nastojanja da ih stekne bila su bezuspješna, pa je njegovo obnašanje dužnosti bana, slično palatinu Perényiju, završilo ostavkom.[25]

Događaji naredne dvije godine potvrdili su da usred okolnosti nastalih slijedom strukturnih problema u upravljanju banovinom nije bilo raspoloživog rješenja. Mjesto Ivana Karlovića na čelu Slavonije i Hrvatske ponovno su nakon dugog vremena preuzeli dvojica banova, Ferenc Batthyány i Ivan Tahi. Batthyányi se tada već smatrao urođenim slavonskim posjednikom, no njegov imetak nije bio ni blizu onome koji bi, kao Korvinu, omogućio samostalno vojno djelovanje.[26] Tahi je također imao ponešto posjeda u pokrajini i u zalogu je držao utvrde i trgovišta vranskog priorata, koje je potom preuzeo njegov sin, imenovan priorom.[27] Unatoč tomu većina slavonskog plemstva odbila je priznati Tahija,[28] a ni Batthyány nije mogao posve preuzeti bansku vlast, što dokazuje to da se banski stolac tijekom 1525–1526. godine, sve do Mohača, smatrao upražnjenim.[29] Što je tomu bio točan razlog, zasad se ne može znati, može se tek naslutiti da su se na neki način dva *regnuma*, Hrvatska i Slavonija, ukorijenili u svojim sukobima interesa, a koji su se poglavito manifestirali u protuosmanskoj borbi.

Na kraju možemo zaključiti da se upravljanje slavonskom banovinom u prvoj polovici dotičnog razdoblja, između 1435. i 1476. godine, premda u promjenjivim okvirima, ipak odvijalo glatko i da ni suradnja tadašnjih banova s kraljem i plemstvom njihove pokrajine nije naišla na ozbiljnije prepreke. Prekretnicu je označilo spajanje uprave Hrvatske i Slavonije, što je dugoročno

25 *Szabolcs Varga:* Adalékok a Zrínyi család felemelkedéséhez. A Karlovics-örökség. U: Zrínyi Miklós élete és öröksége. A 2008. november 7-8-án Zrínyi Miklós születésének 500. évfordulója alkalmából Szigetváron rendezett konferencia előadásainak szerkesztett szövege. Szerk. *Zoltán Varga.* Szigetvári Várbaráti Kör, Szigetvár, 11–12.

26 Njegov slavonski imetak obuhvaćao je gotovo 600 selišta, vidi *Josip Adamček – Ivan Kampuš:* Popisi i obračuni poreza u Hrvatskoj u XV i XVI stoljeću. Zg., 1976. 53. (Viceban spomenut u tekstu je Ferenčev otac, Boldizsár Batthyány).

27 DF 219 189.; DL 23 657.; DF 276 806.

28 *Szabolcs Varga:* Az 1527. évi horvát–szlavón kettős „királyválasztás" története. Századok 142. (2008) 1110.

29 Isprava koja prikazuje najranije upražnjenje: DF 277 054 (5. velj. 1525.), a posljednje: DF 232 739 (21. lip. 1526.). Sve slavonske županijske isprave između dvaju datuma izdane su *sede banatus vacante*.

povećalo vojne terete banskog položaja, odnosno dovelo na površinu interesne sukobe plemstva dvaju regnuma. Jačanjem osmanskog pritiska i usporedo s iscrpljivanjem resursa ugarskoga dvora, banovi su postupno postajali nesposobnima za, s jedne strane, djelotvornu obranu, a s druge strane za izglađivanje sukoba interesa, što je do drugog desetljeća 16. stoljeća rezultiralo konstantnom strukturnom krizom. Ugarska vlast nije raspolagala sredstvima za njezino rješavanje pa je bila primorana iskorištavati upravu banovina za unutarnje dvorske sukobe, a u pitanju obrane se osloniti na više-manje izolirane samotne akcije aktualnih banova.

BORISLAV GRGIN

Hrvatski i slavonski banovi za vladavine Korvina i Jagelovića

Za razliku od funkcije hercega, tijekom kasnoga srednjega vijeka u Dalmaciji, Slavoniji i Hrvatskoj postupno su se sve više afirmirale banska dužnost i titula. Više je mogućih uzroka tomu. S jedne strane, banovi su postupno sve više preuzimali ulogu i ovlasti ranijih hercega. Vjerojatno je i visok društveni status pojedinih obnašatelja banske dužnosti tijekom kasnog srednjeg vijeka također igrao određenu ulogu u jačanju banske pozicije, jer se u više navrata radilo o pripadnicima najuglednijih i najmoćnijih slavonskih i hrvatskih velikaških kuća (primjerice o Frankapanima, Talovcima ili Kurjakovićima). Ali ipak su, izgleda, vojno-obrambeni i organizacijski razlozi bili od presudne važnosti. Već je u prvoj polovici 15. stoljeća (1436. – 1444.) po prvi puta u osobi Matka Talovca bila objedinjena banska čast Dalmacije, Hrvatske i Slavonije. No radilo se tek o izuzetku od načelne odvojenosti tih funkcija tijekom razdoblja do 1463. godine. Već nakon pada srednjovjekovne Bosne pod osmansku vlast te iste godine, različite banske dužnosti u svim ili u dijelu hrvatskih zemalja bivale su do 1476. relativno često na dulje ili kraće vrijeme objedinjavane u rukama jedne osobe.

Prvo objedinjavanje banske časti poduzeo je, poglavito iz vojnoobrambenih razloga, nakon 1463. kralj Matijaš Korvin koji je Emerika Zapolju, osim za upravitelja novouspostavljene Jajačke banovine, imenovao i za bana Dalmacije, Hrvatske i Slavonije.[1] No moguće je da se tada još uvijek radilo samo o provizoriju, odnosno *ad hoc* rješenju, jer se tih godina u drugim ispravama spominju i zagorski grof Jan Vitovec kao slavonski, a isto tako i Nikola Iločki kao slavonski i mačvanski ban, dok je Zapolja 1465. bio smijenjen.[2] Već 1466. i 1467. novi jedinstveni ban postao je Ivan Tuz od Laka, s naslovom *regnorum Bozne, Dalmacie, Croacie, ac tocius Sclavonie banus et capitaneus generalis*, do travnja 1468. i smrti Jana Vitovca u paru s njim.[3] Tuz se kao slavonski ban navodi i u ispravama od 1468. do 1470.,[4] s time da mu se od 1469. kao kolega na duž-

1 *Vjekoslav Klaić:* Povijest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX stoljeća. knj. 4, 3. izdanje. Matica hrvatska, Zg., 1980. 65–66.

2 Ibid. 66., 81.; Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára [= MNL OL], Diplomatikai Levéltár [= DL], no. 33 815, 34 901, 103 674, 103 696.

3 MNL OL DL 100 766; MNL OL Diplomatikai Fényképgyűjtemény [= DF], no. 218 920, 255 794, 290 257.

4 MNL OL DL 107 001; MNL OL DF 218 926.

nosti navodi i Janus Panonnius,[5] dok su dalmatinski i hrvatski banat bili vakantni i njima su tih godina upravljali banovci. Krajem 1470. i početkom 1471. kao jedini ban spominje se Blaž Mađar, uključivši i Bosnu,[6] dok je kralj Matijaš u drugoj polovici 1471. imenovao Nikolu Iločkog bosanskim kraljem i odvojio Bosnu od uprave hrvatskog i slavonskog bana. Kao sudrug na banskoj časti od tada se uz Blaža navodio Damjan Horvat od Litve, do tada kraljičin rizničar,[7] da bi nakon Blaževe smjene 1472. Damjan obnašao bansku čast ponovno zajedno s Nikolom Iločkim do kraja 1473.,[8] od kada mu je izgleda ostala funkcija bana Dalmacije i Hrvatske, a u Slavoniji je od siječnja 1474. do smrti u ožujku 1476. bansku dužnost obnašao Ivan Ernušt.[9] Vrlo kratko u kolovozu 1476. ban Slavonije bio je Petar Bočkaj od Rasinje.[10]

U narednih pola stoljeća do Mohačke bitke jedinstvenih banova Dalmacije, Hrvatske i čitave Slavonije izmijenilo se ukupno dvadesetak, i to: Ladislav Egervarski (1476. – 1481.),[11] po drugi puta Blaž Mađar (1482.), zatim Matijaš Gereb (1483. – 1489.),[12] po drugi puta Ladislav Egervarski (1489. – 1493.), Emerik Derenčin zajedno s Ivanom Botom od Bajne (1493.),[13] Ladislav Kaniški (1493. – 1495.),[14] herceg Ivaniš Korvin (1495. – 1498. pa ponovno 1499. – 1504.),[15] Juraj Kaniški (1498. – 1499.),[16] Andrija Bot od Bajne (1505. – 1507., kratkotrajno 1505. s Franjom Balašom od Đarmata) zajedno s Markom Mišljenovićem od Kamičca

5 MNL OL DL 34 917, 103 708; MNL OL DF 261 836.

6 MNL OL DL 100795; MNL OL, DF 231 580. O prvom banovanju bana Blaža Mađara vidi opširno u *Vedran Klaužer:* Djelovanje Blaža Mađara, bana Bosne, Dalmacije, Hrvatske i Slavonije u njegovom prvom mandatu (1470. – 1472.). Prilog poznavanju vršenja banske dužnosti u kasnom 15. stoljeću. Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti 30. (2012) 123–144.

7 MNL OL DL 10 712, 100 820.

8 MNL OL DL 103 733, 103 754.

9 MNL OL DL 33 488, 49 525, 88 549.

10 MNL OL DF 231 667, 256 813.

11 MNL OL DL 17 875, 107 054.

12 *Lajos Thallóczy:* Povijest (banovine, grada i varoši) Jajca (1450. – 1527.). Tiskara Kraljevske zemaljske tiskare, Zg., 1916. 77., 113., 120.; *Ferdo Šišić:* Rukovet spomenika o hercegu Ivanišu Korvinu i o borbama Hrvata s Turcima (1473. – 1496.). Starine Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 37. sv. (1934). 285–286, 315–316, 38. (1937) 1–2.; *Vjekoslav Klaić:* Hrvatsko kraljevstvo u XV. stoljeću i u prvoj polovici XVI. stoljeća (1409. – 1526.). Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva, 16. sv. (1935) br. 8. 138.; *Vjekoslav Klaić:* Povijest Hrvata 4. 1980. 165–167., 171., 175–180., 186.

13 *Vjekoslav Klaić:* Povijest Hrvata 4. 1980. 228–234.; *Đuro Szabo:* Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji. Matica hrvatska, Zg., 1920. 147.

14 *Matija Mesić:* Hrvati na izmaku srednjega vijeka. Izabrane rasprave, Hrvatski institut za povijest–Odjel za povijest Slavonije, Srijema i Baranje. Slavonski Brod, 1996. (Bibliotheca Croatica – Slavonica, Sirmiensia et Baranyensia), Pretisci, knjiga 1., 22.

15 *Ferdo Šišić:* Rukovet spomenika, *passim*; *Gyula Schönherr:* Hunyadi Corvin János (1473–1504), A Magyar Történelmi Társulat kiadása. Bp., 1894; *Rudolf Horvat:* Ivan Korvin ban hrvatski, Dionička tiskara, Zg., 1896.

16 *Vjekoslav Klaić*: Povijest Hrvata 5. 1980. 17.

(1506. – 1507.),[17] zatim zajedno Juraj Kaniški i Ivan Ernušt Čakovečki (1508. – 1509.),[18] te po drugi puta Andrija Bot od Bajne (1510. – 1511.). S razdobljem završnog vala osmanskog osvajanja srednjovjekovne Hrvatske nakon 1511. poklapa se postavljanje sve uglednijih osoba na bansku dužnost. Godine 1512. i 1513. banovao je palatin i senjski kapetan Emerik Perenj,[19] zatim vesprimski biskup Petar Berislavić (1513. – 1520.),[20] krbavski knez Ivan Torkvat Karlović (1521. – 1524.),[21] Ivan Tahi (1524. – 1525.),[22] te na koncu Franjo Baćan (1525. – 1526.).[23] Prema Pálosfalviju, povremeno dvojno obnašanje banske dužnosti bilo je motivirano svojevrsnom specijalizacijom sudrugova na banskoj dužnosti, od kojih je obično jedan ban bio vojne provenijencije, a drugi pak financijski stručnjak.[24]

Imenovanjem Andrije Bánffyja Lendavskog za bana Dalmacije, Hrvatske i čitave Slavonije *(regnorum Dalmacie, Croacie et tocius Sclavonie banus),* u kolovozu 1476., otvoreno je polustoljetno razdoblje, do Mohačke bitke, prakse imenovanja zajedničkih banova za sva tri kasnosrednjovjekovna hrvatska *regna*. U hrvatskoj historiografiji često se isticalo kako je to bio važan element u jačanju svijesti o posebnosti hrvatskih zemalja, kao i o njihovoj međusobnoj povezanosti u širem sklopu zemalja krune svetog Stjepana. Integracija na razini osobe obnašatelja najviše političke, upravne, sudačke i vojne časti svakako je imala određenog utjecaja u tom pravcu. No domete i dalekosežnost te činjenice ne bi, ipak, valjalo precijeniti. Radilo se prije svega o provođenju obrambene i administrativne politike središnje vlasti. Objedinjavanju se pristupilo iz praktičnih razloga – zbog uštede resursa, bolje koordinacije ratnih napora na jugoistočnoj bojišnici, jedinstvenog zapovjedništva i slično. Činjenica da se provedeno objedinjavanje poklapalo s onim što mi iz današnje perspektive možemo percipirati kao „okupljanje hrvatstva" ne znači da je to tada bila namjera središnje vlasti, niti uzrok objedinjavanja, već njegova posljedica i to ograničenog dometa. Imena banova tijekom spomenutih pola stoljeća jasno govore da etnički kriteriji nisu igrali pri njihovu postavljanju nikakvu ulogu. Među banovima bilo je i Mađara i Hrvata, podrijetlom iz raznih krajeva kraljevstva, a Mađari su bili znatno brojniji. No temeljni kriterij društvenog vrednovanja bio je banova pripadnost domaćem „političkom narodu", odnosno slavonskom ili hrvatskom plemstvu, a to je prije svega značilo istaknuti zemljoposjednički status u jednom od hrvatskih kraljevstava. Upravo je njegov nedostatak bio uzrok da su se, primjerice, hrvatski i

17 *Vjekoslav Klaić:* Hrvatski sabori do godine 1790. Zbornik Matice hrvatske. Matica hrvatska, Zg., 1925. 267–269.
18 Ibid. 268–275.
19 *Mesić, M.:* Hrvati na izmaku srednjega vijeka nav. dj. 101–107.
20 Ibid. 107–188.
21 Ibid. 191–298.
22 Ibid. 298–322.
23 Ibid. 322–427.
24 *Tamás Pálosfalvi:* Slavonski banovi u 15. stoljeću. U: Hrvatsko-mađarski odnosi 1102. – 1918., Gl. ur. *Milan Kruhek.* Hrvatski institut za povijest, Zg., 2004. (Biblioteka Hrvatska povjesnica. Posebna izdanja.) 50.

slavonski staleži 1505. snažno oduprli postavljanju Franje Balaše od Đarmata za bana.[25] Bitno više od povezivanja banskih funkcija na jačanje integracijskih procesa u hrvatskim zemljama, uz kulturni utjecaj latinističke i hrvatske književnosti renesansnih dalmatinskih gradova i Dubrovnika (što je velika zasebna tema), utjecala je životna svakodnevica hrvatskih zemalja i upućenost iz nužde na zajedničku protuosmansku borbu i međusobni oslonac, prema 1526. sve više radi pukog preživljavanja na starim ognjištima.

Starija hrvatska historiografija, primjerice Vjekoslav Klaić, isticala je kako je s motrišta domaće društvene elite u hrvatskim zemljama još važnija bila funkcija banovca (podbana, vicebana, *vicebanus*) te su plemići, navodno, pazili da se na tu čast redovito biraju „domaći ljudi".[26] Većinom su u promatranom razdoblju za Slavoniju imenovana po dvojica banovaca, a za Dalmaciju i Hrvatsku po jedan. No Klaić je odmah zatim naveo kako su banovce imenovali sami banovi.[27] Time se u stvari, iako to nije bila Klaićeva namjera, ukazuje da se i funkciju banovca treba prije svega promatrati u kontekstu upravnog aparata Ugarsko–Hrvatskog Kraljevstva u cjelini. Prosvjede slavonskoga plemstva 1495. protiv imenovanja Ivana Đulaja *(de Gywla)* za slavonskoga banovca, od strane Ivaniša Korvina, Klaić je naveo kao argument da su Slavonci jako pazili na imenovanje domaćih ljudi.[28] No iz teksta se vidi da su prosvjedovali poglavito protiv imenovanja osobe koja u Slavoniji nije imala posjede i imanja.[29] Dakle, argumentacija slavonskog plemstva išla je poglavito u pravcu osiguranja obrane zajedničkih materijalnih, posjedovnih i staleških interesa slavonskoga plemstva, bez obzira na njihov etnicitet ili regiju podrijetla. Lista slavonskih banovaca iz posljednjih pola stoljeća prije Mohača to potvrđuje. Velik dio slavonskih banovaca, kao i banova, bili su Mađari, a dio njih bio je rođenjem i podrijetlom iz krajeva izvan Slavonije. No to nije bilo presudno. Znatno je važnije bilo da su naslijedili, ili prije stupanja na dužnost banovca stekli zemljoposjede u Slavoniji. I kralj Vladislav II. je krajem 1496. slavonskom plemstvu potvrdio ovakav način postavljanja banovaca,[30] a 1503. isto je načelo proširio na podžupane i plemićke suce po županijama koji su obvezatno morali biti posjednici na njezinom području.[31] Potpuno je isto načelo biranja i postavljanja banovaca vrijedilo i u srednjovjekovnoj Hrvatskoj. Zbog znatno veće etničke kompaktnosti toga prostora među hrvatskim banovcima u velikoj su većini bili Hrvati, ali ni to nije uvijek bilo bez iznimaka.

U drugoj polovici 15. i prvoj četvrtini 16. stoljeća banovi su bili vrhovni upravitelji kraljevstava Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, njihovi vrhovni suci i

25 *Vjekoslav Klaić:* Povijest Hrvata. sv. 5. Nakladni zavod Matice hrvatske, Zg., 1980. 15.
26 Ibid. 17.
27 Ibid. 17.
28 Ibid. 18.
29 Ibid. 18.
30 *Ivan Kukuljević Sakcinski:* Jura Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae: Pars I. Volumen I. Zagrabiae: Velocibus typis dris. Ludovici Gaj, 1861. 232.
31 Ibid. 252.

vrhovni vojskovođe. Ugled banske časti očito je od 1476. stalno postupno rastao te je vrhunac dostigao za banovanja vesprimskog biskupa Petra Berislavića (1513. – 1520.). Od toga vremena, a sudeći i prema sačuvanim papinskim pismima, banove hrvatskih kraljevstava počelo se smatrati potkraljevima *(prorex* ili *vicerex).* Takva se percepcija počela reflektirati i kod stranih poslanika i promatrača zbivanja na kraju povijesti srednjovjekovnog Ugarsko-Hrvatskog Kraljevstva, primjerice onih mletačkih. Znakovito je i da su tada (1525.) isti izvori nazivali bana triju kraljevstva „banom ili kapetanom Hrvatske" što jasno upućuje na prvenstvenu važnost vojnoobrambene sastavnice njegove dužnosti.[32] Budući da je stjecajem okolnosti vojna dužnost banova postala najvažnija, oni su u ovom razdoblju uz svoje uobičajene prihode primali i poseban dohodak za uzdržavanje banskih postrojbi. Tako je, primjerice, ban Ladislav Egervarski početkom vladavine Vladislava II. Jagelovića imao godišnji dohodak od oko 10 000 zlatnih forinti godišnje. No već od toga vremena, zbog sve lošijeg stanja državne blagajne, dohodak je banovima sve teže i neredovitije stizao. Stoga je već 1491. kralj Vladislav banu Egervarskom za ukupno 20 000 forinti založio gradove u graničnom području srednjovjekovne Slavonije i srednjovjekovne Hrvatske, Steničnjak, Bihać i Krupu, s obzirom da ban nije u protekle dvije godine primio dužan dohodak.[33] Od 1504. banovi su, uz spomenutih 10 000 forinti godišnje, imali pravo i na godišnji dodatak u soli u vrijednosti od 1000 forinti.[34]

Može se zaključiti da su banska dužnost i banovi u hrvatskim zemljama tijekom vladavine posljednje trojice ugarsko-hrvatskih srednjovjekovnih kraljeva reflektirali političke, administrativne i poglavito vojnoobrambene promjene koje su se ubrzano događale na širem prostoru, pod presudnim utjecajem osmanske ugroze. Težište banske vlasti sve se više, kao uostalom i čitavo političko težište hrvatskih zemalja, pomicalo u srednjovjekovnu Slavoniju, poglavito na prostore Zagrebačke i Križevačke županije. Među nositeljima banske vlasti u tom razdoblju većinu su činili pojedinci iz redova slavonskoga plemstva, i to mađarske narodnosti. Navedene činjenice, kao i objedinjavanje banske časti triju hrvatskih srednjovjekovnih kraljevstava u rukama jednoga bana, mogu se poglavito objasniti pokušajima sve veće centralizacije obrambenih napora, a manje pokušajima političke centralizacije kraljevstva. Za takvo što je uostalom, naročito nakon Matijaša, sve više bivalo prekasno. Jedinstvenost banske časti i dužnosti donekle je od 1476. do 1526. doprinosila produbljenju političke integracije triju hrvatskih kraljevstava, ali se domete toga procesa ne bi trebalo prenaglašavati. Integracija hrvatskih zemalja, bez Dalmacije, Istre i Dubrovnika, tek je nakon 1526. u promijenjenim okolnostima dobila u punom smislu riječi nov zamah.

---

32 *Vjekoslav Klaić:* Hrvatsko kraljevstvo u XV. stoljeću i prvoj četvrti XVI stoljeća, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu 8. (1905) br. 1. 135–136.

33 *Ferdo Šišić:* Rukovet spomenika, Starine JAZU, sv. 37. (1934) 321–323.

34 *Klaić, Vj.:* Hrvatsko kraljevstvo nav. dj. 136.

SZABOLCS VARGA

Ban ili potkralj?

Promjena hrvatsko–slavonske banske vlasti u 16. i 17. stoljeću*

„Povijest jedva da ima teži zadatak od toga da o nazivima čiji smisao svi poznaju, ili misle da poznaju, pokaže i učini shvatljivim kako su se njima nekoć izražavali posve drugi pojmovi"[1] – piše Pál Engel u prvim retcima studije objavljene 1984. godine. Ta tvrdnja savršeno pristaje dužnosti hrvatsko–dalmatinskog odnosno slavonskog bana, koja je doživjela goleme promjene tijekom srednjega vijeka.[2]

Prestiž banske časti, pripadajuće ceremonijalne formalnosti i predodžbe o karakteru banske vlasti veoma su se promijenile i u ranom novom vijeku. Štoviše, banska se čast koncem 17. stoljeća jedva može prepoznati! Dovoljno je ukazati na to da su se izvorno dvije zasebne dužnosti sjedinile i da je tu poziciju u 17. stoljeću zauzimala gotovo isključivo jedna osoba.[3] Ta je inovacija generirala daljnje promjene, pa je jedan od najviših državnih baruna Ugarskog Kraljevstva[4] postao potkraljem habsburške dinastije sa sjedištem u Trojednoj Kraljevini *(Trojednica).* Dakako, potonja je tvrdnja veoma polarizirana, budući da je hrvatsko–slavonski ban pripadao političkoj eliti Ugarskog Kraljevstva i koncem 17. stoljeća. S druge strane, tada je i Trojedna Kraljevina bila puka fikcija, dok su na težnje za osamostaljenjem ukazivali tek pokoji sporadični znakovi u reprezentaciji, odnosno nekolicini književnih djela. Dakle, u ranonovovjekovnoj banskoj vlasti uočljiva je zanimljiva dvojnost. Dok su u banskoj dužnosti i nadležnosti kasnosrednjovjekovne specifičnosti, koje je održavala tradicija, bile osjetno prisutne i u ranom novovjekovlju, to se sve

---

* Studija je nastala uz potporu stipendije OTKA PD 109 863 i istraživačke stipendije u Zagrebu Mađarskog Povjerenstva za stipendije (Magyar Ösztöndíj Bizottság).

1 *Pál Engel:* Vár és hatalom I–II. U: Engel Pál: Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok. Szerk. *Enikő Csukovits.* Osiris, Bp., 2003. 162. Izvorno u Világosság 25. (1984) 288–295., 367–375. Zahvaljujem Bálintu Lakatosu, Tiboru Neumannu i Gézi Pálffyju za njihovu pomoć pri pisanju ove studije.

2 *Attila Zsoldos:* Hrvatska i Slavonija u srednjovekovnoj Ugarskoj Kraljevini. U: Hrvatsko–mađarski odnosi. – 1918. zbornik radova. Gl. ur. *Milan Kruhek.* HIP, Zg., 2004. 19–26.

3 Temeljno djelo na temu promjena banske vlasti u 16. stoljeću: *Géza Pálffy:* The Origins and Development of the Border Defence System Against the Ottoman Empire in Hungary. (Up to the Early Eighteenth Century.) U: Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe: The Military Confines in the Era of the Ottoman Conquest. Eds.: *Géza Dávid, Pál Fodor.* Brill, Leiden–Boston–Köln, 2000. (The Ottoman Empire and its Heritage, Politics, Society and Economy Vol. 20.) 3–69.

4 Tripartitum I. 94.

intenzivnije upotpunjavalo novim značenjskim sadržajem nastalim uslijed promjene situacije.

Stoga u ovoj studiji tražim odgovor na pitanje što je iz kasnosrednjovjekovnih specifičnosti te pozicije preostalo do konca 17. stoljeća te, s druge strane, kada je i do kakvih promjena došlo u banskoj vlasti, njezinoj reprezentaciji i prosudbi. Zbog ograničenosti opsega rada ovdje se može dati tek pregled, no možda će i on dobro pokazati pojedine postaje hrvatskog državnog razvitka.[5]

U srednjem su vijeku i hrvatsko–dalmatinski i slavonski ban bili članovi Kraljevskog vijeća i u nomenklaturi dostojanstvenika nalazili su se neposredno iza palatina i državnog sudca. Njihovo imenovanje ovisilo je samo i isključivo o kralju, no to se zbog iscrpljivanja vladarskih posjeda praktički promijenilo. Vladar je već morao odmjeravati i aspekte po kojima odabrana osoba mora imati što veći posjed u pokrajini, a i uživati povjerenje mjesnog plemstva. Zbog toga je početkom 16. st. odnos pokrajine i banova postajao sve čvršćim, a u stoljećima ranog novovjekovlja i intimnijim.[6] Pogledamo li popis imena imenovanih banova, vidimo da je Toma Nádasdy bio posljednji imenovani ban čiji su se posjedi većinom prostirali sjeverno od Drave.[7] Počevši od Nikole Zrinskog, od 1542. godine svi su spadali među najveće posjednike slavonskih područja koja su ostala u kršćanskim rukama. Kako su ratna razaranja najviše poštedjela Varaždinsku županiju, to je područje postupno postalo težištem pokrajine, pa su varaždinski veliki župani u više navrata imenovani na dužnost hrvatsko–slavonskog bana. Sve je to bila prirodna koncentracija moći od strane habsburške politike, naime, za obranu pokrajine i osiguranje javnog i pravnog poretka imali su izgleda tek kada bi ban imao na raspolaganju odgovarajuće resurse.[8] Nije slučajno da je Nikola Šubić Zrinski više puta zahtijevao od Ferdinanda da prihode zagrebačke biskupije pripoje banskoj časti kako bi i njima raspolagao aktualni ban.[9] To se nije ostvarilo u tom obliku, no znakovito je da su bansku čast u 16. stoljeću, nakon Šimuna Erdödyja, obnašali i Juraj Drašković i Gašpar Stankovački. Drašković je, nakon što je dužnost obnašao s Franjom Frankopanom i Gašparom Alapićem, obnašao ju je i samostalno između 1576. i 1578. godine, a Stankovački zajedno s Ivanom

5 *Géza Pálffy:* Hrvatska i Slavonija u sklopu Ugarske Kraljevine u 16. i 17. st. (s posebnim osvrtom na političke, vojne i društvene odnose). U: Hrvatsko–mađarski odnosi. – 1918. zbornik radova. Gl. ur. *Milan Kruhek.* Zg., 2004. 113–125.

6 Vidi studiju Tamása Pálosfalvija u zborniku.

7 *Szabolcs Varga:* Nádasdy Tamás horvát–szlavón bánsága (1537–1539). Századok 144. (2010) 793–822.

8 *Szabolcs Varga:* Die Veränderung der militärischen Rechtssphäre des Banus von Kroatien in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts. U: Kaiser Ferdinand I: Ein mitteleuropäischer Herrscher. Hrsg. *Martina Fuchs, Teréz Oborni, Gábor Ujváry*. Aschendorff Verlag, Münster, 2005. (Geschichte in der Epoche Karls V.; 5.) 299–323.

9 27. srp. 1543. Rakonok. Zrínyi Miklós Ferdinándnak. *Samu Barabás:* Zrínyi Miklós a szigetvári hős életére vonatkozó levelek és okiratok 1. Levelek 1535–1565. Bp., 1898. (Monumenta Hungariae Historica/Magyar Történelmi Emlékek 29.) 56.

II. Draškovićem. Između njih dvojice neslužbeno je došlo do razdiobe vlasti, naime, zagrebački biskup je bio zadužen za pravosuđe, a barun za vojnu upravu.[10]

Usprkos svim naporima vlast je hrvatsko–slavonskog bana veoma snažno devalvirala tijekom ranog novovjekovlja. Banski banderij od otprilike 500 ljudi pokazao se nedostatnim za obranu, pa je ban u vojnim pitanjima ovisio o kraljevskim vrhovnim zapovjednicima koji su sebi priskrbili više – ranije i banska – prava. Primjerice, Hans Katzianer je 1530. godine sazvao slavonski pokrajinski staleški sabor, a slobodni kraljevski grad Zagreb mu je podario naslov protectora, koji se može tumačiti zasebno.[11] Cijeli proces nije bio nepoznat ni sjeverno od Drave. Vojni zapovjednici su se i ondje smjestili između kralja i organizacije mjesne uprave, postupali su i u pitanjima koja su prelazila okvire konkretnih vojnih pitanja, a čak su si priskrbili i pravo darovanja posjeda.[12]

Možda nećemo biti daleko od istine izjavimo li da je na prijelazu sa 16. na 17. stoljeće banska vlast dosegnula dno te je od 1605. do 1608. pozicija bila *de facto* vakantna. Nije slučajno da su na državnom saboru 1608. godine, još prije krunidbe, zatražili od Matijaša II. da „*tijekom ovoga sabora i samu bansku službu s njezinom davnom punom vlašću od Drave do Jadranskog mora daruje kakvoj dobro zaslužnoj osobi*."[13] Na način poznat još iz srednjeg vijeka odlučili su i da tu dužnost mogu obnašati samo Mađari, a strana vojska mora u većini otići, dok ostatak iste mora potpasti pod tijela mjesne uprave. Sve je to bio cilj programa koji je „*nastojao ponovno uspostaviti autoritet banske časti*." Zakonski članak 27. iz 1609. godine jasno propisuje da „*gospodin Ban, nakon Njegova Veličanstva, ubuduće bude sa svojom punom i davnom vlašću neposredna glava svim dužnosnicima; i da u ratnim poslovima bude u uzajamnom doticaju s Njegovim Veličanstvom i da pozicije dužnosnika u pograničnim mjestima Njegovo Veličanstvo na prijedlog bana daje domoljubima koji su pod domaćim zakonima; te da (kako do sada, tako i od sada) dostojanstveno vodi brigu o uobičajenoj vojničkoj plaći i ratnoj opremi te drugim potrebama.*"[14]

Iz odluka donesenih na državnim saborima u 17. stoljeću proizlazi da se od tih zamisli uistinu malo toga ostvarilo. Vojna plaća i dalje je od kralja stizala neredovito, strana vojska je i dalje činila brojne prekršaje, u pitanju pravoslavnih Vlaha Habsburgovci se nisu bavili pritužbama plemstva, i sve

10 1. kol. 1595. v. Bansko imenovanje za Stankovačkog i Ivana Draškovića: *„ut dictus episcopus Zagrabiensis iustitiam potissimum (officio tamen hoc banali non diviso seu distracto) administrare, Draskowithius vero rebus bellicis praeesse easque regere et gubernare."* Österreichisches Staatsarchiv (ÖstA) Kriegsarchiv (KA) Best. No. 493.

11 *Emilij Laszowski:* Monumenta Habsburgica regni Croatiae Dalmatiae Slavoniae Knjiga I. 1526–1530. Zg., 1914. (MSHSM XXXV.) 381. 10. srp. 1530.

12 *Tibor Neumann–Géza Pálffy:* Főkapitányi és főhadparancsnoki adományok a 15–16. századi Magyarországon. Levéltári Közlemények 80. (2009) 209–254.

13 Corpus Juris Hungarici (CJH) 1608: 11. zak. čl. 3. §.

14 CJH 1609: 27. zak. čl. 1. §.

to, naravno, nije popravilo mišljenje o banskoj vlasti. Godine 1618. još se kodificira uspostava banske vlasti, a vladar iznova obećava redovitu isplatu plaće banske vojske. Potom se sve to ponovi 1630., kao i 1638. i 1681. godine.[15] Dakle, tijekom stoljeća jedva da je došlo do iskoraka u tom pitanju, a u ranom novovjekovlju banska vlast praktički ni na kom polju nije mogla ojačati. Na vojnom polju i dalje je imao na raspolaganju banderij stacioniran u Pokuplju, dok je održavanje sustava pograničnih utvrda spadalo pod jurisdikciju Ratnog vijeća u Grazu. Aparat koji je spadao pod bana nije postao učinkovitijim ni na polju pravosuđa niti oporezivanja, te je aktualna pitanja i dalje rješavao na uobičajen način. Ispitamo li samo taj segment banske vlasti, možemo uočiti – kao i kod ostalih staleških institucija – niveliranje utjecaja i učinkovitosti, koje sve više potiskuju središnja vladina tijela koja nastaju u ranom novom vijeku.[16]

Usprkos rečenome, u 17. stoljeću prestiž banske časti naglo je porastao, čime bih prešao na drugu veću temu ovoga rada. Koliko je uistinu valjana stavka, koja se često javlja u stručnoj literaturi, da ban upravlja životom povjerene mu pokrajine kao *prorex* ili *vicerex*. Prvo bih želio podijeliti nekoliko misli o samom izrazu. Izraz *prorex* poprilično je rijedak u onodobnim izvorima; primjerice, Tripartitum Stjepana Werbőczyja ga ne spominje, niti ga pronalazimo u spisima dvorskih upravnih tijela.

Prvi poznati spomen tog izraza nalazimo kada je Ferdinand (I.) Habsburški Hansu Ungnadu ovim riječima okarakterizirao vladavinu Nikole Zrinskog: „*banus autem* […] *unus ex privatis ac intimis consiliariis nostris, fungiturque magno officio, cum sit banus et tanquam vice rex trium regnorum nostrorum Dalmatiae, Croatiae et Sclavoniae*".[17] Nakon toga, međutim, nije bilo novih spomena i još se dugi niz desetljeća u pogledu banova ne susrećemo s izrazom prorex ili vicerex. Iz 16. stoljeća pronašao sam ga na samo jednom drugom mjestu. Humanist Johann Lange, Ferdinandov poljski poslanik u jednoj svojoj pjesmi iz antologije *Pannoniae luctus* o Petru Berislaviću piše – „*Petro Berislo episcopo Vespremiensi et proregi Croatiae*".[18] Tu se jasno čini kako je riječ o objašnjenju upućenom inozemnom čitatelju, stoga nije isključeno da je pojam prvi put uveden za inozemne humaniste i političare koji nisu poznavali izraz *banus*. Tu

15 CJH 1618: 31. zak. čl.; 1630: 25. zak. čl.; 1635: 32. čl.; 1638: 7. zak. čl., 14. zak. čl., 32. zak. čl.; 1681. 62. zak. čl.

16 *Thomas Winkelbauer:* Ständefreiheit und Fürstenmacht. Länder und Untertanen des Hauses Habsburg im Konfessionellen Zeitalter. Teil 1. Ueberreuter, Wien, 2003. (Österreichische Geschichte 1522–1699.) *passim.*

17 9. kol. 1554. Wien. Ferdinánd Hans Ungnadnak. *Barabás, S.:* nav. dj. CLXI. Citira: *Vjekoslav Klaić:* Povijest Hrvata. Od najstarijih vremena do svršetka XIX stoljeća. Knjiga peta. Četvrto doba: vladanje kraljeva iz porodice Habsburga (1527–1740) Nakladni zavod Matice hrvatske, Zg., 1982. 6–7.

18 *Bálint Lakatos:* Pannoniae Luctus – Egy humanista antológia és a törökellenes Habsburg–lengyel összefogás kísérlete 1544. Irodalomtörténeti Közlemények 112. (2008) 268.

pretpostavku podupire i izvještaj milanskog poslanika u kojem je izraz *vicerex* upotrijebljen u pogledu erdeljskog vojvode Istvána Bátorija.[19]

Ta se situacija promijenila sredinom 17. stoljeća. Juraj Ratkaj već ga je u svom golemom djelu koristio u nebrojeno navrata, a Ivana Draškovića i Nikolu Zrinskog mnogo puta spominje kao *prorex*. O Ratkajevom djelu posljednjih je godina nastalo više izvrsnih analiza.[20] Stoga bih želio spomenuti samo to da je autor stvorio taj izraz vjerojatno kao dio specifične nacionalne ideologije, budući da na čelu njegovog zamišljenog Ilirskog kraljevstva nije mogao stajati tek puki ban, a uzdizanje Habsburgovaca također mu nije bilo prihvatljivo. Na Ratkajev utjecaj te je atribute počeo koristiti i najutjecajniji erudit toga doba, Pavao Ritter Vitezović, a preko njegovih se djela izraz proširio i u stručnoj literaturi.[21] Možemo ga čitati već u njegovim ranim djelima. U priči o Karlovićima ovako opisuje Ivana Karlovića: „*Joannes famosissimus Corbaviae comes, Karlovich a Carolo genitore apud Croatos dictus, quem ad fastigium trium regnum bani seu proregis Dalmatiae scilicet, Croatiae et Slavoniae*".[22] 1682. godine u Beču piše hvalospjev o banu Nikoli Erdődyju koji glasi: „*Vivat in illiricis prorex Erdedius oris / Felix pro populo, rege, Deoque suo*".[23] 1693. godine je, pak, bansko imenovanje Adama II. Batthyányja prihvatio ovim riječima: „*nunc extra patriam mihi Dux Prorexque legendus*".[24] Uz izdvojene primjere mogli bismo nabrojiti još mnoge druge koji dokazuju da Ritter koristi izraz *prorex* kao sinonim za bana, čime želi ukazati i na istaknutu narav banske časti u nizu dvorskih dostojanstvenika.

Jačanje ugleda banske časti potvrđuje činjenica da je u tim desetljećima nastala ceremonija banskih inauguracija.[25] Koncem srednjeg vijeka imenovani ban je polagao prisegu pred vladarom, a potom su ga kraljevi povjerenici predstavili pokrajinskom staleškom saboru i predali mu bansku zastavu kojom je mogao voditi svoj banderij. Taj se čin tijekom 16.–17. stoljeća neprestano proširivao. Postao je običaj da odluku vladara Ugarska dvorska kancelarija da na znanje dotičnome i hrvatsko–slavonskim staležima. Nakon toga bi Ratno vijeće izdalo ispravu o delegaciji, na koju bi ban prisegnuo, potom s povjerenicima otputovao na pokrajinski staleški sabor koji je u to vrijeme bio održan ili u Varaždinu ili Zagrebu. Tu bi dobio zastavu, na

19 Izvještaj milanskog poslanika 8. svi. 1490.: „El Conte Stefano di Bathor si e il Vojvoda idest Vice Re dela Transylvania..." Magyar diplomácziai emlékek Mátyás király korából IV. Szerk. *Albert Nyáry, Iván Nagy.* MTA, Bp., 1878. 195.

20 *Sándor Bene:* Egy kanonok három királysága. Ráttkay György horvát históriája. Argumentum, Bp., 2000. 124–159.

21 *Szabolcs Varga:* A Thing Left out of Banologia: Inauguration and Emblems of the Croatian Ban in the 16th–17th Centuries (rukopis).

22 *Vjekoslav Klaić:* Život i djela Pavla Rittera-Vitezovića. Matica hrvatska, Zg., 1914. 36.

23 Ibid. 37.

24 Ibid. 85.

25 *Vjekoslav Klaić:* Kandidacija (commendatio) bana po hrvatskom saboru za vladanja kuće Habsburg (1527–1848). U: Vjesnik Kr. Hrvatsko–Slavonsko–Dalmatinskoga zemaljskoga arkiva 10. (1908) 166–196.

koju su u 17. stoljeću već vrlo vjerojatno izvezli grb triju južnoslavenskih pokrajina pod Ugraskom krunom,[26] dok se na drugoj strani nalazio znak obitelji.[27] No o svemu tome imamo samo sporadične podatke i često se ne bi ni spomenulo u opisu instalacija.

Primjerice, 1615. godine, kod inauguracije Benedeka Túrócija, staleži su se žalili da banski banderij, premda bi mu mjesto „*pro more et consuetudine antiqua*" trebalo biti u Zagrebu, nije sudjelovao u inauguraciji, a ni vladar im nije poslao plaću. A staleži su prihvatili bana, koji je pred njima položio uobičajenu prisegu vjernosti u katedrali Sv. Marka. Stoga su i zatražili od Matijaša II. da se ubuduće vrati starom, dobrom redu banskih inauguracija. Valja naglasiti da bansko žezlo tada još nije spadalo u obvezne rekvizite, a nije spomenuta ni zastava.[28]

Nijedno od njih ne spominje ni kratka zabilješka o inauguraciji Žigmunda Erdődyja održanoj 1627. godine, u kojoj čitamo o timpanu, pojasu, odnosno banderiju od 300 konjanika i 200 pješaka i njihovoj plaći, kao rekvizitima koji daju legitimitet banskoj časti.[29]

Najpotpuniji opis ostao nam je iz pera Jurja Ratkaja, koji je ovjekovječio inauguraciju Nikole Zrinskog od 14. siječnja 1649. godine. „*Zrinski je u sjajnim uresima i s probranom pratnjom došao iz Čakovca, koji se nalazi u susjedstvu Varaždina i na sat vremena hoda od njega. Čim se pojavio u dvorani, povjerenici su ga predstavili zborovima i staležima zajedno s kraljevskom zastavom; potom ga je biskup pozdravio poduljim govorom.*" „*Prije se otišlo do crkve sv. Ivana Krstitelja otaca franjevaca i u njoj je onda ban po starom običaju, držeći u desnoj ruci žezlo, a u drugoj zastavu, izgovorio prisegu pod vodstvom biskupa, dok su jako odzvanjale trube i talambasi i razlijegali se topovski hici*."[30] Iako je Ratkaj više puta naglasio drevni karakter ceremonije, dobro se vidi da inauguracija Zrinskog u mnogim pogledima odstupa od onih koje uočavamo kod njegovih prethodnika. Karakteristično je da se ni u jednom prikazu Zrinskog ne može dokumentirati nijedan banski znamen, za razliku od njegovog mlađeg brata Petra, koji ih već svjesno koristi i koji je na jednoj slici prikazan sa žezlom. Upravo su među njegovim stvarima popisali i pozlaćeno bansko žezlo od ebanovine, koje su kraljevski povjerenici konfiscirali 1671. godine, kojemu se kasnije, isto kao i banskoj zastavi koju je dobio prigodom imenovanja, nažalost gubi trag. Cjelokupna

26 *Nikša Stančić–Dubravka Peić Čaldarović:* Prvi sjedinjeni grb Kraljevstava Dalmacije, Hrvatske i Slavonije iz 1610. godine. U: Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti Razred za društvene znanosti 50. (2013) 71–93.

27 *Jelena Borošak-Marijanović:* Zastave hrvatskih banova. U: Znamenja vlasti i časti u Hrvatskoj u 19. stoljeću. Ur. *Jasna Tomičić.* HPM, Zg., 1993. 22–27.

28 Acta comitialia regni Croatiae, Dalmatiae et Sclavoniae / Hrvatski saborsi spisi vol. 5. Ed. *Ferdo Šišić.* ASASM, Zg., 1918. (MSHSM 43.) 122–126.

29 *Šišić, F.:* nav. dj. 406. izvornik: Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) Országos Levéltára (OL) MOL E 142 Fasc. 18. No. 11. Vidi *Georgius Ráttkay:* Memoria regum et banorum regnorum Dalmatiae, Croatiae et Sclavoniae inchoata ab origine usque ad praesentem annum MDCLII. Josephus Kurzböck. Vindobonae, 1772. 181–182.

30 *Ráttkay, G.:* nav. dj. 228.

ceremonija banskih inauguracija dobila je svoj konačan oblik tijekom oslobodilačkih protuturskih ratova, u vrijeme banovanja Nikole Erdődyja. Žezlo i zastava prvi put se pojavljuju zajedno na njegovom grobnom spomeniku u Zagrebačkoj katedrali.

Svečana ceremonija, prisutnost zagrebačkog biskupa, upotreba varaždinske franjevačke crkve, glasno iskazivanje namjere staleža i svečani govor kraljevskog personala podjednako ukazuju na to da možemo govoriti o adoptiranju elemenata ceremonije ugarske kraljevske krunidbe. Nije slučajno da je spomenuti Pavao Ritter Vitezović u više svojih djela snažno naglašavao banovu ulogu kraljevskog namjesnika. Ne jednom ga uspoređuje s palatinskom čašću te svaki put ustanovljuje kako te dvije dužnosti uvelike sliče jedna drugoj. Dok palatin funkcionira kao namjesnik u Ugarskom Kraljevstvu, ban to čini u Iliriji. U mišljenju ga je mogla učvrstiti i činjenica da se u 17. stoljeću i više banova kandidiralo za palatinsku funkciju, posljednji put upravo Nikola Erdődy, koji je – isključivo zahvaljujući uspješnoj diverziji ostrogonskog nadbiskupa Györgya Szelepcsényija – ispao iz kruga kandidata na šopronskom saboru 1681. godine.[31] Međutim, njegov prethodnik, Ivan Drašković uspješno je prihvatio prepreku kada je 1646. godine napustio bansku poziciju radi palatinske funkcije.[32] To zorno pokazuje da je banska dužnost i unatoč svojoj stvarnoj slabosti imala ozbiljnu čast među dužnosnicima, čemu je po svemu sudeći doprinijelo i bezuvjetno povjerenje vladara. Naime, tijekom 17. stoljeća, dok je Habsburški dvor bivao sve nepovjerljivijim prema ugarskim staležima, hrvatsko–slavonska aristokracija, na čelu s aktualnim banom, konstantno je dokazivala vjernost dvoru.

Nakon navedenoga ponovno valja postaviti pitanje možemo li govoriti o takvoj aprecijaciji časti hrvatsko–slavonskog bana kakva može dati povoda humanistu za upotrebu tih atributa? Pođemo li od činjenice da bi to značilo apsolutnu i suverenu vlast unutar pokrajine, možemo reći da ne. Tu je pokrajinu nakon mohačkog poraza mnogo više niti vezalo za Ugarsko Kraljevstvo nego lik zajedničkog vladara. Dovoljno je spomenuti samo to da je vrhovnim sudačkim forumom slavonskog suda i dalje ostala institucija državnog sudca, no možda je i od toga važnija služba palatina. Naime, ugarski palatin je od kasnog srednjeg vijeka za kraljeva izbivanja funkcionirao kao njegov zamjenik, a djelokrug mu je obuhvaćao podjednako cijelu državu, Erdelj, Slavoniju i Hrvatsku. Isto vrijedi i za kraljevske namjesnike, koji su provodili prava palatina dok je to mjesto bilo upražnjeno. Pretpostavku potvrđuje palatinsko pravo darovanja posjeda, koje im je omogućavalo da daruju posjede – do najviše 32 porte – koji su dospjeli u vladareve ruke. Iz sačuvanih palatinskih knjiga ispostavlja se da je palatin mogao darovati i slavonske posjede, za što ban u ranom novovjekovlju nikada nije imao zakonsku mogućnost.

31 *Mihály Zsilinszky:* Az 1681. évi soproni országgyűlés történetéhez. U: Értekezések a Történeti Tudományok köréből XI. MTA, Bp., 1883. 19–30.

32 Nažalost, do danas nije objavljen ozbiljan znanstveni rad o Ivanu Draškoviću.

Okviri banove teritorijalne autonomije zapravo su sve dokraja ostali izuzetno uski, čak i u usporedbi s položajem erdeljskog vojvode. U Erdelju je bilo velemoćnih vojvoda koji su si priskrbili pravo darovanja posjeda, osnovali vlastite kancelarije i s tom funkcijom iza sebe uspješno se kandidirali za naslov ugarskog kralja.[33] U Hrvatskoj i Slavoniji još su se i u najslabijim periodima ugarske središnje uprave tek nakratko uspjeli osamostaliti Ivaniš Korvin i Andrija Bot od Bajne, a takva se zamisao nije mogla odbaciti ni kod nasljednika u ranom novom vijeku.

Da se vratimo na izvorno pitanje, hrvatsko–slavonski ban je u 16.–17. stoljeću i dalje ostao jedan od značajnih državnih baruna ugarskog kralja sa sjedištem u Beču, a njegov politički prostor kretanja je sve dokraja oblikovala politička volja vladarskog dvora, a ne lokalne želje i ambicije.

33 *Tibor Neumann:* A vajdai adományozás kezdetei. Történelmi Szemle 55. (2013) 2. 261–269.

IVANA HORBEC

Prosvijećeni apsolutizam i banska služba

Uvod u politiku hrvatsko–slavonskih staleža (1756. – 1790.)

Već je i površan pogled na hrvatsku povijest dovoljan da se hrvatsko-slavonskome banu dodijeli središnja uloga u političkim, gospodarskim i kulturnim procesima koji su utjecali na ključne elemente hrvatske povijesti, pa tako i na hrvatsko–mađarske odnose u povijesnoj perspektivi zajedničke države. Stoga ovaj rad tematizira upravo odnos značaja banske službe za hrvatskoslavonske staleže i njihovih stavova prema suradnji s mađarskim staležima, temeljem primjera iz razdoblja prosvijećenog apsolutizma (oko 1756. do oko 1790. godine).[1] Namjera mi je utvrditi najznačajnije promjene u ovlastima i dužnostima banske službe tijekom tog perioda i ukazati na to da su te promjene bile vrlo važan čimbenik u formiranju političkih stavova hrvatsko–slavonskih staleža nakon sloma jozefinskih reformi. Tad su na Ugarskom saboru definirane nove upravnopravne veze Mađarske i Hrvatske koje će do raspada Austro–Ugarske ostati temeljem hrvatsko–mađarskih odnosa.

Hrvatsko–slavonski je ban – punim naslovom nazivan *banom Dalmacije, Hrvatske i Slavonije* – kao namjesnik kraljevske vlasti u zemlji preuzimao niz ovlasti iz područja vladareve jurisdikcije, a koje su obuhvaćale cijeli kompleks vojnih, sudbenih i upravnih prava.[2] Stoga je na području svoje jurisdikcije bio vrhovni vojni zapovjednik (odnosno, kapetan Kraljevstva), ali je kontrolirao i civilnu upravu koja je obuhvaćala i pravosuđe i političku upravu u smislu

1 Za početak razdoblja prosvijećenog apsolutizma ovdje je uzeta godina prvih opsežnijih implementacija upravnih reformi u Hrvatsko-Slavonskom Kraljevstvu bez utjecaja (odnosno, usprkos snažnom protivljenju) Hrvatskoga sabora. Pritom navedeni tip vladavine smatram apsolutnim jer se politici vladara javlja tendencija apsolutne kontrole – neovisno o nužnosti kompromisa sa staležima, a prosvijećenim jer su u drugoj polovici 18. stoljeća ideje prosvjetiteljstva svakako utjecale na smjer unutarnje politike i bile su jedne od ključnih pokretača reformi, prvenstveno onih socijalnog karaktera.

2 O prijenosu prava i povlastica koji su se vezivale uz vladarevu vrhovnu vlast na vladareve predstavnike (namjesnike, povjerenike) u lokalnoj upravi i ulozi tih predstavnika u procesu izgradnje protomoderne države na području Srednje i Istočne Europe usp. *Wolfgang E. J. Weber:* Dienst und Partizipation: Bemerkungen zur Rolle der hohen Beamtenschaft in der frühneuzeitlichen Staatsbildung. U: Der Frühmoderne Staat in Ostzentraleuropa. I. Hrsg. *A. Maçzak, W. E. J. Weber*. Institut für Europäische Kulturgeschichte der Universität Augsburg, Augsburg, 1999. i *Otto Hintze:* Der Commissarius und seine Bedeutung in der allgemeinen Verwaltungsgeschichte. U: Staat und Verfassung. Gesammelte Abhandlungen zur allgemeinen Verfassungsgeschichte. Hrsg. *F. Hartung.* Koehler u. Amelang, Leipzig, 1941.

nužne suradnje sa staležima. Ban je stoga sazivao i vodio Hrvatsko-slavonski sabor koji je bio zakonodavno, ali i upravno tijelo Kraljevstva. Nakon osnutka Hrvatskoga kraljevskoga vijeća, prve institucije izvršne vlasti u Kraljevstvu, ban je bio predsjednikom Vijeća. Nakon ukidanja Vijeća i prijenosa njegovih ovlasti na Ugarsko namjesničko vijeće 1779. ban je *ex officio* postao jednim od savjetnika Namjesničkoga vijeća.[3] Porijeklo banova autoriteta od kralja, po čijem je mandatu i preuzimao svoje ovlasti, pritom je naglašavano imenovanjem bana titulom *Prorex*, odnosno, *potkralj*.

Promjene u upravnoj praksi, koje su osobito intenzivne bile u vrijeme prosvijećenoga apsolutizma, neminovno su se odrazile i na promijene u karakteru banske službe. Važan čimbenik tih promjena prestanak je kontinuiranoga ratovanja na istočnim granicama Monarhije, zbog čega od polovice 18. stoljeća bečki dvor vojne vještine banova počinje stavljati u drugi plan, a kvaliteta banske časti počinje se mjeriti prvenstveno njegovim upravnim sposobnostima. Nadalje, jačanjem vladareva suvereniteta u odnosu na stalešku upravu *staroga poretka* Dvor postaje sve manje spreman na kompromise sa staležima u pitanjima lokalne uprave Monarhije, zbog čega banska služba kao služba kraljeva namjesnika postaje nositelj političke moći države pa time i instrument njezina razvoja. Banska se djelatnost zato počinje shvaćati kao sredstvo monarhijske discipline i autoriteta države. Pritom dolazi do naglašene interakcije „tradicionalnih" i „novih" vrijednosti. Banska je služba dakako podrazumijevala *položaj* i *čast*, no tada u prvi plan dolaze *dužnosti* te službe. Samim tim do izražaja dolaze i rascijepi u kompleksnom pitanju *lojalnosti* prema kralju, hrvatsko–slavonskim staležima, ali i ugarskim staležima – „članovima Svete Krune" u cjelini.

Kad promotrimo tko je bio izabiran za bana u 18. stoljeću – a bili su to Adam Batthyány, Ivan Pálffy, Ivan Drašković, Karlo Batthyány, Franjo Nádasdy, Franjo Esterházy, Franjo Balassa i Ivan Erdődy[4] – jasno je da su banovi redovito potjecali iz najutjecajnijih ugarskih velikaških obitelji. Također, vidljivo je da je presudnu ulogu pri njihovu izboru uglavnom igrala njihova vojna karijera: njih sedam od devet držalo je visoke zapovjedne pozicije u habsburškoj vojsci. Tek izbor dvojice banova tijekom vladavine Josipa II. – Franje Esterházyja i Franje Balasse – koji su karijeru pronašli isključivo u civil-

3 Detaljnije o ovlastima banske službe usp. *Ivan Beuc:* Povijest institucija državne vlasti Kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. Arhiv Hrvatske, Zg., 1985. 202–208. i *Ivana Horbec:* Homo principis et homo statuum – banska služba za vladavine Marije Terezije. Povijesni prilozi 37. (2009) 267–316. Od djela mađarskih povjesničara vidi *Zoltán Fallenbüchl:* Magyarország főméltóságai – Die höchsten Würdenträger Ungarns 1526–1848. Maecenas, Bp., 1988. 22–23. i 54–55., te *Gyula Cs. Horváth:* A báni méltóság a XVIII. században. U: Tanulmányok. Történelemtudományi Doktori Iskola, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar doktori iskolák tanulmányai. Szerk. *Bárdosi, V.* Történelemtudományi Doktori Iskola, Bp., 2012. 59–68.

4 Godine obnašanja banske službe sljedeće su: Adam Batthyányi 1693. – 1703., Ivan Pálffy 1704. – 1731., Ivan V. Drašković 1732. – 1733., Karlo Batthyányi 1742. – 1756., Franjo Nádasdy 1756. – 1783., Franjo Esterházy 1783. – 1785., Franjo Balassa de Gyarmath 1785. – 1790. i Ivan Erdődy 1790. – 1806.

noj službi, jasno ocrtava promijenjene zahtjeve uloge banske službe i njegovu tada primarno upravno-izvršnu funkciju.

Iako je izbor bana bio pravo kralja, hrvatsko–slavonski staleži utjecali su na imenovanje, uživajući do 1756. godine pravo kandidature za bansku poziciju. Stoga odgovornost bana nije pretpostavljala samo njegovu dužnost prema kralju, nego i dužnost prema staležima koji ga – kako često odgovaraju kralju prilikom imenovanja – „prihvaćaju kao kraljeva bana". Ban je stoga u kontekstu staroga poretka personificirao *regnum* – zajedničku vladavinu kralja i staleža.[5] Za staleže, ban je u poimanju njihovih političkih sloboda i prerogativa predstavljao „prvoga" među njima i zaštitnika tradicionalnoga poretka. Stoga će ga pripadnici hrvatsko–slavonskoga plemstva nazivati „ocem domovine",[6] „ocem sinova domovine"[7] ili „glavom i zaštitnikom plemstva".[8] I banovi su pri nastupu u dužnost isticali upravo tu neraskidivost njihove suradnje sa staležima kao političkim narodom – tako se primjerice ban Franjo Nádasdy nudio staležima „za oca", a njih je primao „kao sinove, braću i prijatelje"[9] Pritom je u komunikaciji bana i staleža „draga domovina" postajala pojam zajedničke interesne sfere.[10] Iako je ban prema staležima nastupao s kraljevskim autoritetom, taj autoritet za staleže nikako nije pretpostavljao i suverenost bana u političkom odlučivanju. Već i sama činjenica da je ban upravljao zemljom u suradnji sa staležima i pod okriljem Hrvatsko-slavonskoga sabora otkriva da on nije mogao provoditi kraljevske odluke bez sudjelovanja staleža u odlučivanju.

Pristup hrvatsko–slavonskih staleža banskoj vlasti bio je, dakle, snažno suprotstavljen percepciji banske službe od strane bečkoga dvora u razdoblju

5 O pitanjima suradnje staleža i vladara u lokalnoj upravi u Srednjoj i Istočnoj Europi usp. npr. *Wolfgang Neugebauer:* Standschaft als Verfassungsproblem. Die Historischen Grundlagen ständischer Partizipation in ostmitteleuropäischen Regionen. Goldbach, Keip, Frankfurt am Main, 1995. Od mnoštva literature o tom pitanju ovdje bih zbog komparativnoga pristupa istakla zbornike radova: Stände und Landesherrschaft in Ostmitteleuropa in der frühen Neuzeit. Hrsg. von *Hugo Weczerka.* Herder Institut, Marburg, 1995. i Ständefreiheit und Staatsgestaltung in Ostmitteleuropa. Übernationale Gemeinsamkeiten in der politischen Kultur vom 16.–18. Jahrhundert. Hrsg. von *Joachim Bahlcke.* Universitätsverlag Leipzig, Leipzig, 1996.

6 Barun Franjo Adam Androch banu Josipu Esterházyju („[...] *ad Excellentiam Vestram tanquam Patriae Patrem* [...]"), Hrvatski državni arhiv u Zagrebu (dalje: HDA) 1 (Acta Comitialia), kutija 15., 40. ex 1735, fol. 169.; grof Aleksandar Keglević 2. studenog 1745. obraća se banu *„qua benignum Patrem Patriae et Banum meum*", HDA 10, kutija 26., no. 233. ex 1745.

7 Ivan Rauch banu Franji Nádasdyju 1762. („[...] *prorex noster et Pater filiorum Patriae* [...]"). Magyar Nemzeti Levéltár Budapest (dalje: MNL), P–507 (Nádasdy [nádasdladányi] család), kutija 40., no. 617. (I. Rauch), pismo od 20. siječnja 1762., fol. 59.

8 Josip Magdić i Juraj Jelačić banu Karlu Batthyányiju 1746. („[...] *capo et protector nostro totiusque nobilitatis* [...]"), HDA–10 (Acta Banalia), kutija 27., nr. 69. ex 1746.

9 „[...] *quanto me promptius vobis in patrem offeram, vos mihi in filios, fratres et amicos adsciscam* [...]". Zaključci Hrvatskog sabora VII. Arhiv Hrvatske, Zg., 1970. 251.

10 Usp. primjerice govore banova u: Zaključci Hrvatskog sabora IV. Arhiv Hrvatske, Zg., 1964. 363., VII. Zg., 1970. 251. te u HDA–1, kutija 38., fascikl. 60., no. 60. ex 1756 i 96 ex 1756; HDA–10, kutija 28., no. 47. ex 1747.

prosvijećenoga apsolutizma. Jasno je da je takvo razilaženje u poimanju banske službe moralo postaviti bana u neugodnu posredničku ulogu između sve snažnijih zahtjeva vladara za promjenama i zahtjeva staleža za očuvanjem njihovih privilegija i tradicionalnoga poretka. Dok su, na primjer, staleži isticali da „*ban nije apsolutni monarh i ne diktira zakone, nego se zajedno sa staležima mora brinuti za dobro domovine*",[11] Dvor je smatrao – prema primjeru banske upute iz 1756. – da „*banski autoritet, postavljen prema zemaljskim zakonima, nije neograničen i ne može se nimalo takvim smatrati ili tome težiti, jer je ban vezan uz kraljevske odredbe i dužan ih je točno poštivati*".[12] Stoga je i Marija Terezija, zatraživši od bana Nádasdyja da kod staleža promiče provedbu kraljevskih odredbi, od njega ujedno tražila i, primjerice, da se ponaša „*kako to dolikuje današnjim uvjetima*",[13] a i tadašnji ugarski kancelar odbacivao je svaku mogućnost otpora staleža, navodeći u privatnom pismu banu sljedeće: „*gospoda staleži neka se zamisle koliko im se pristoji kritizirati formalnost odredbi. Odredit će im se što će se smatrati nužnim*".[14]

Usporedo s naglašavanjem banskih dužnosti od strane bečkoga dvora, dolazi i do znatnih promjena u sudjelovanju banova u procesu odlučivanja na bečkome dvoru, i to u pitanjima koji su se ticali njihove jurisdikcije. Dok su do pedesetih godina 18. stoljeća banovi u praksi bili redovito uključivani u pregovore o svim važnijim političkim pitanjima, od tada uglavnom sudjeluju samo u procesu implementacije odluka bečkoga dvora.[15] Uzrok takvom postupku vjerojatno je ležao u tada na Dvoru općeprihvaćenom mišljenju da su u Kraljevstvu staleži uzurpirali autoritet banske službe i da upravo u toj činjenici počiva temelj njihova otpora. Tako šezdesetih godina nailazimo na stav baruna Ferenca Kollera, čestoga savjetnika kraljice u političkim pitanjima Hrvatsko–Slavonskoga Kraljevstva, da su za staleže „*autoritet i djelatnost bana temelj na kojem se rješavaju svi poduhvati, bez obzira bili oni umjesni ili nepravedni; to je štit kojim se tamošnji staleži uvijek brižno i živo nastoje braniti i protiv najkorisnijih naloga za tu zemlju*".[16]

---

11 Navedenu konstataciju staleža donosi Baltazar Adam Krčelić govoreći o pokušaju bana Nádasdyja da promijeni jedan zaključak Sabora. *B. A. Krčelić,* Annuae ili historija. Preveo V. Gortan. JAZU, Zg., 1952. 67.

12 MNL Magyar Királyi Kancellária, A1 (Originales referedae), 209. ex 1756.

13 MNL P 507 (Nádasdy [nádasdladányi] család), kutija 35, no. 469. (Marija Terezija), fol. 677. Pozivanje na „promijenjene uvjete", „nužnost" ili „korisnost" jedan je od osnovnih modela implementacije vladarevih interesa protivnih zahtjevima lokalnih staleža, u drugoj polovici 18. stoljeća predstavljaju vrlo česte izraze pri legitimaciji vladarskih odluka u Hrvatsko–Slavonskom Kraljevstvu.

14 MNL P 507 (Nádasdy [nádasdladányi] család), no. 501, fol. 230., 249.

15 Kao ilustrativan primjer takve prakse može poslužiti postupak osnutka Hrvatskoga kraljevskoga vijeća i povjerenstva za razgraničenje vojne i civilne Hrvatske 1767. godine kad je ban bio sasvim isključen iz procesa odluke, čak i usprkos opetovanim prosvjedima Ugarske kancelarije. MNL Magyar Királyi Kancellária, A1 (Originales referedae), 97., 157. i 168. ex 1767.

16 MNL Magyar Királyi Kancellária, A1 (Originales referedae), 182. ex 1767., fol. 30–32.

Iako su hrvatsko–slavonski staleži tada pružali otpor svakoj reformi iniciranoj od strane Dvora i iako su – često i temeljem banova posredništva – neke od reformi uspjeli izbjeći, rezultati vladavine prosvijećenoga apsolutizma morali su za njih biti porazni. U prvom redu, u potpunosti su isključeni iz procesa političkoga odlučivanja – izgubili su čak i pravo predlaganja banova pa su od 1756. nadalje tek bivali obaviješteni o izboru novoga bana. Morali su prihvatiti uvođenje privremenoga urbara 1755., reorganizaciju hrvatskih županija 1759. koja je značila i znatan gubitak ovlasti Sabora u županijskoj upravi, osnutak Hrvatskoga kraljevskoga vijeća 1767. koje je preuzelo sve upravne ovlasti od Sabora, osnutak Severinske županije i Riječkoga gubernija 1776., ukidanje Hrvatskoga kraljevskoga vijeća 1779. i prijenos njegovih ovlasti na Ugarsko namjesničko vijeće te ukidanje županijske uprave i uvođenje okruga 1785. godine. Gubitak upravnih ovlasti Sabora osnutkom Hrvatskog kraljevskog vijeća značio je znatno smanjen broj zasjedanja Sabora, koji se od tada mogao sazivati isključivo na kraljevu, a ne više i na banovu inicijativu. Nadalje – i to je bila jedna od najvažnijih posljedica tih reformi – 1770. godine Sabor je izgubio i cjelokupnu poreznu upravu.[17] Blagajna Kraljevstva je ukinuta, poreznu upravu preuzelo je Hrvatsko kraljevsko vijeće, a potom i Ugarsko namjesničko vijeće, a Hrvatsko–Slavonsko Kraljevstvo od tada je u potpunosti financijski ovisilo o odluci kraljevskoga erara. Reforme su se, dakako, odrazile i na status Kraljevstva u Monarhiji: Kraljevstvo je do 1790. izgubilo visok stupanj upravne autonomije i pravo na samostalno odlučivanje u unutarnjopolitičkim pitanjima, ali i financijsku samostalnost, koja je neposredno dovela i do višestrukog povećanja kontribucije.

Promjene u karakteru banske službe tijekom prosvijećenoga apsolutizma, kad primarna funkcija banova postaje implementacija kraljevskih odluka, odrazila se snažno i približavanje stavova hrvatsko–slavonskih staleža onima ugarskih staleža. Prekretnicu u tom pitanju predstavljao je Ugarski sabor 1790./1791. godine. Tadašnji politički stavovi hrvatsko–slavonskih staleža, izneseni i na Hrvatsko-slavonskom saboru koji je prethodio Ugarskome saboru 1790. godine, ukazuju na to da su oni, ne vidjevši više u banskoj službi dovoljnu sigurnost, zaštitu odlučili potražiti u zajedništvu svih staleža Svete Krune.[18] Kako dokazuje tadašnja uputa za staleške nuncije, staležima je tada primarni cilj bilo stvaranje novih mogućnosti otpora apsolutnoj vlasti kralja i to temeljem novoga uređenja ustavnih temelja ugarskih zemalja. Stoga su predložili osnutak Ugarskog kraljevskog senata kao svojevrsnog posrednika kraljeve izvršne vlasti i zakonodavne vlasti Ugarskoga sabora, kao i osamostaljenje vojne uprave ugarskih zemalja. Tek po odbijanju tih prijedloga done-

17 O pitanju porezne uprave usp. *Ivana Horbec:* Slavonske županije između Banske Hrvatske i Mađarske: uspostava civilne uprave i pitanje poreznog sustava u 18. stoljeću. Arhivski vjesnik 53. (2010) 177–196.

18 Vidi primjerice uputu za staleške nuncije na Ugarski sabor u: Zaključci Hrvatskog sabora IX. Arhiv Hrvatske, Zg., 1974. 56–84.

sena su na Saboru dva važna zaključka koja će postaviti temelje daljnjih hrvatsko–mađarskih odnosa. Jedan od njih bio je čl. 58. kojim je uprava nad Hrvatsko-Slavonskim Kraljevstvom predana Ugarskom namjesničkom vijeću čime je, u stvari, tek zakonski utvrđena već postojeća regulacija (doduše uz napomenu da je ona samo privremena). Drugi zaključak jest čl. 59., kojim su, očito poučeni znatnim povećanjem kontribucije i gubitkom samostalnosti porezne uprave, hrvatsko–slavonski staleži odlučili prepustiti svoje pravo odlučivanja o maksimalnoj visini godišnje kontribucije Ugarskom saboru.[19]

Stoga, iako je taj Ugarski sabor označio i početak hrvatsko–mađarskih političkih sukoba u „dugom" 19. stoljeću, ne može se reći da je politika hrvatsko–slavonskih staleža 1790. bila prožeta protumađarskim duhom. Upravo suprotno: slom jozefinskih reformi hrvatsko–slavonski su staleži percipirali kao povratak na ustavni poredak. Pritom je povratak ustavnom poretku za njih tada značio isključivo povratak na ustav zemalja krune sv. Stjepana kojima su i sami bili članom. Jozefinski ban Balassa tad je optuživan da je izdao „*Korunu i pravicze Magyarske*" i da je za časti prodao „*ztarinu Domovinu*".[20] Negativno ozračje javnosti naspram bana Balasse zabilježio je i suvremenik Adam Oršić, koji je u svojim memoarima zapisao sljedeće svjedočanstvo: „*Jako se vikalo i protiv bana Balasse. I da nije nekolicina razboritih muževa suzdržala mladež od izgreda, ona bi ga bila zlostavila. Nato je i on otišao, položio svoju čast i nije se više vratio*."[21] Takav stav javnosti prema banu, potkrijepljen uspjehom reformi prosvijećenog apsolutizma, ukazuje na to da banska služba za hrvatsko-slavonske staleže više nije mogla predstavljati dovoljnu zaštitu njihovih stečenih prava. Nakon što je Balassa morao odstupiti, svečano je dočekan novi ban Ivan Erdődy, protivnik jozefinskih reformi, no njegovo imenovanje ipak je moglo dati samo privid potpune restitucije banske vlasti. Iako je upravo Erdődy svojim uzvikom na Ugarskom saboru: „*Regnum regno non praescribit leges*" u hrvatskoj historiografiji postao simbolom hrvatskoga otpora Mađarima (osobito iz perspektive odnosa u 19. stoljeću), istina je da tijekom njegova banovanja ovlasti bana ne samo da nisu vraćene na razdoblje prije reformi prosvijećenog apsolutizma, nego su upravo tada i zakonski dodatno smanjene, što je ujedno značilo i znatno smanjenje političkih prava hrvatsko-slavonskih staleža unutar zajednice zemalja krune sv. Stjepana.

---

19 Znakovito je da su hrvatsko–slavonski staleži i takvo rješenje shvaćali samo privremenim, za razdoblje dok se ne pridobiju dijelovi Hrvatske koje su tada držali Mletačka Republika i Osmansko Carstvo. Usp. *Ivan Beuc:* Državna zajednica Hrvatskoslavonskog kraljevstva i Mađarskog kraljevstva (1527. – 1848.). Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, god. 20., br. 3–4. (1970) 335.

20 „Piszma od Balasse Gyarmaticha Bana Horvatskoga", vidi kod Stjepan Antoljak, Franjo Balassa de Gyarmath. U: Hrvatski biografski leksikon, sv. I. Zg., 1983. 383.

21 Rod Oršića. Ur. *Adam Oršić Slavetički.* Zg., 1943. 71.

3. GAZDASÁGI FORDULÓPONTOK

WEISZ BOGLÁRKA

Királyi adózás Szlavóniában az Árpád-kortól az Anjou-kor első feléig[1]

Horvátországban 1994 júniusában a jugoszláv dinár helyébe a kunát vezették be, mely a mai napig az ország hivatalos pénzneme. A kuna horvátul 'nyest'-et jelent, így nem csodálkozhatunk azon, hogy az 1, 2 és 5 kunás érméken a számok mögött jobbra futó nyestet fedezhetünk fel. A mai horvát pénzek ezen sajátos ábrázolásának gyökerei a középkorba nyúlnak vissza. A középkor folyamán a Magyar Királyságban a pénzverés – ellentétben a legtöbb nyugat-európai országgal – királyi felségjog maradt, Szlavóniában is a szlavón bán a király nevében, annak engedélyével veretett pénzt a 13. század közepe óta. Jóllehet, a szlavón dénárokat már a középkorban báni dénárnak nevezték, valójában királyi – és nem báni – pénz volt, amit leginkább a pénzek felirata mutat: a király vagy a herceg pénze Szlavóniának *(Moneta regis pro Sclavonia, Moneta ducis pro Sclavonia)*.[2] A vizsgált időszakban a báni dénárok 3 fő típusát figyelhetjük meg: 1. típus előlapján heraldikailag jobbra futó nyest két hatágú csillag között, hátlapján kettős kereszt, melynek alsó vízszintes szára alatt két egymással szembenéző koronás fej, felül balra csillag, jobbra félhold.[3] 2. típus előlapján heraldikailag jobbra nyest, felette korona, alatta csillag, hátlapján kettős kereszt, melynek alsó vízszintes szára alatt két egymással szembenéző koronás fej, felül balra csillag, jobbra félhold. 3. típus előlapján heraldikailag balra futó nyest, felette korona, alatta félhold és csillag; hátlapján kettős kereszt, melynek alsó vízszintes szára alatt két egymással szembenéző koronás fej, az alsó vízszintes száron két kifele néző madár.[4] Ezeken belül számtalan változat létezik.

Az éremképen látható kettős kereszt a magyar királysághoz köthető, a címerpajzsba foglalt kettős kereszt IV. Béla uralkodásától jelent meg a magyar királyok címerhasználatában.[5] A félhold és a csillag ősi asztrológiai jel-

1 A szerző az MTA BTK Lendület Középkori Magyar Gazdaságtörténet Kutatócsoport (LP2015–4/2015) vezetője. Munkájának elkészítésében a Bolyai János Ösztöndíj (BO/00685/14/2) támogatta.

2 Vö.: *Ivan Rengjeo:* Corpus der mittelalterlichen Münzen von Kroatien, Slavonien, Dalmatien und Bosnien. Akademische Druck- u. Verlaganstalt, Graz, 1959. 18–27.

3 *Rengjeo, I.:* Corpus i. m. 208–213.

4 Vö.: *Rengjeo, I.:* Corpus i. m.; *V. Székely György:* Slawonische Banalmünzprägung. ELTE, Bp., 1980. (Dissertationes archaeologicae Ser. II. No. 8.) 86–92., 108–109.

5 A III. Béla uralkodása alatt uralmi jelképként megjelenő kettős kereszt IV. Béla uralkodása óta mutatható ki a királyi címerben, *Körmendi Tamás:* A magyar királyok kettőskeresztes címerének kialakulása. Turul 84. (2011) 82–83.

vény, a középkorban (is) gyakori címerkép, más királyi pénzeken is felbukkan.[6] A két koronás fej egyes vélemények szerint a királyt és a herceget jelképezik,[7] de megjegyzendő, hogy a két koronás fej más – Árpád- és Anjou-kori királyi pénzeken is felbukkan.[8] A két madár több I. Károly kori pénzen is megtalálható, jelentése azonban nem ismert.[9] A nyest és a csillag később a szlavón címerben is felbukkan. Amikor 1496-ban II. Ulászló a szlavón rendek kérésére kibővítette Szlavónia addigi címerét, megtudjuk azt is, hogy eddig a címeren csak egy nyest volt, míg az új címerkép több elemmel bővült: kék mezőben hullámos ezüst ikerpólya közt vörösben természetes színű balra futó nyest, a felső pólya fölött csillag lebeg. A címereslevél szerint a két ezüst pólya a Drávát és a Szávát, a csillag – az állandó török harcokra emlékeztetve – a Marsot szimbolizálja.[10]

A báni dénárok kibocsátását Gutkeled nembeli István szlavóniai bán kezdte meg az 1250-es évek közepén. A nehéz súlyban vert értékes báni dénárok nemcsak Szlavóniában, hanem Horvátországban és a Magyar Királyság területén is elfogadott fizetőeszköznek számítottak. I. Károly 1323-ban az egységes királyi pénzverés mintájául is a IV. Béla idején vert báni dénárt jelölte ki.[11] Ez időtől kezdve a báni dénár elnevezés alatt már nemcsak a Szlavóniában vert dénárokat értették, hanem minden olyan pénzt, amely a báni dénárok mintájára s azok pénzlába alapján vertek. Annak magyarázatát, hogy miért éppen a nyest ábrázolása került a szlavóniai pénzekre, a tartomány sajátos adózási viszonyaiban találhatjuk meg.

A Dráván túli terület, elsősorban Szlavónia, valamint keletebbre: Pozsega, Valkó és Baranya megye Dráván túli részének jellegzetes királyi adója volt

6 *Réthy László:* Corpus Nummorum Hungariae. Magyar Egyetemes Éremtár. I. Árpádházi királyok kora. Magyar Tudományos Akadémia kiadása, Bp., 1899. (a továbbiakban: CNH I.) 190., 240., 303.; *Réthy László:* Corpus Nummorum Hungariae. Magyar Egyetemes Éremtár. II. Vegyesházi királyok kora. Magyar Tudományos Akadémia kiadása, Bp., 1907. (a továbbiakban: CNH II.) 54A, 54B.

7 *Rupp Jakab:* Magyarország ekkorig ismeretes pénzei, lerajzolva, történeti 's pénztudományi kútfők után megmagyarázva. Árpád korszak. Buda, 1841. 99.; *Arthur Pohl:* Münzzeichen und Meisterzeichen auf ungarischen Münzen des Mittelalters 1300–1540. Akademische Druck- u. Verlaganstalt, Graz–Bp., 1982. 69.

8 Pl. CNH I. 204., 248., 309.; CNH II. 38., 51., 54A.

9 CNH II. 55. Az éremképeken látható motívumokhoz lásd bővebben *V. Székely Gy.:* Slawonische Banalmünzprägung i. m. 88–94.

10 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban: MNL OL DF) 286 307.

11 ad pondus denariorum banalium antiquorum quos Stephanus quondam banus tempore domini Bele regis […] cudi fecerat – Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Eds.: *T. Smičiklas, M. Kostrenčić.* I–XVII. Štamparija Dragutina Albrechta, Zagrabiae 1904–1981. (a továbbiakban: CDCr) IX. 105. (Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. I–XXXIV. Szerk. *Almási Tibor, Blazovich László, Géczi Lajos, B. Halász Éva, Kristó Gyula, Piti Ferenc, Sebők Ferenc, Teiszler Éva, Tóth Ildikó.* Bp.–Szeged, 1990–2013. [a továbbiakban: Anjou-oklt.] VII. 3. sz.)

a *marturina,* amit magyarul *nyest*nek neveztek.[12] Mint neve is mutatja, kezdetben természetben szedték, de már Kálmán király korában pénzben fizetett járadékká vált. Eredetileg nyesttel adózóknak azokat nevezték, akik uruknak évente egy nyestnek a bőrét, azaz megnyúzott bundáját adták.[13] A *marturiná*ból befolyó jövedelem a szlavón bánságot illette, így vagy a király, vagy a bánság élén álló herceg birtokában volt. Az Aranybulla 1231. évi megújítása szerint: minden egyes *marturina* fejében négy *pondus*t (= 20 friesachi dénárt) kellett fizetni, melynek egyharmad része a telek uráé, kétharmad része a föld uráé.[14] Azaz a *marturina* 1/3 része a földbirtokost, 2/3 része pedig Szlavónia urát, a királyt vagy a herceget illette meg.[15] Az egyharmad-kétharmad felosztás – bár nem a földbirtokost és az uralkodót illetően – ismerősen cseng az adóztatásban. Kálmán király rendelte el törvényében, hogy a vámokból és az adókból egyharmad az ispánnak jusson, melyet az adószedésben történő közreműködéséért kaphatott meg. Hogy a nyestadó esetében miért történt az egyharmad átengedése, csak sejthetjük: valószínűleg kivetése hasonlóképpen történt, mint az Anjou-korban a kamarahaszna beszedése: jóllehet tényleges fizetői a jobbágyok voltak, de végső soron azt a nemesek adták át az adószedőknek, azaz a földbirtokos közvetítő közegként járt el a nyestadó beszedése során, ezért kapta meg a beszedett adó egyharmadát. A 14. század elején a *marturina* a báni honor tartozékává vált, erre utaló nyomok már 1322-ből vannak.[16] 1344-ben, amikor Miklós szlavón bán a zágrábi kamarát bérbe adta, az az évi *marturiná*t is ugyanezen bérlőknek adta ki.[17] A nyestadó kivetése és a beszedése a zágrábi püspök megbízottjának tanúsága mellett történt. A nyest-

12 (1230): ex marturinis de toto Monyslov, que vulgo nest nuncupatur – CDCr III. 349.; 1322: collecta marturinari quod vulgariter neesth vocatur – CDCr IX. 76.; Adatokkal nem bizonyítható az, hogy a 13–14. században horvátul „banj sulj"-nak nevezték volna. Vö.: *Zlatko Herkov:* Građa. Za financijsko-pravni rječnik feudalne epohe Hrvatske. I–II. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zg., 1956. I. 97–98. 128.

13 Coloni harum villarum et aliarum in nostris tenutis vocantur marturinarii ex eo, quia olim tales singuli obligabantur suis dominis dare unam pellem marturine annuatim – Monumenta historica episcopatus Zagrabiensis. II. Edidit: Joannes Bapt. Tkalčič. Slova Karla Albrechta, Zagrabiae, 1874. 22.

14 Item pro singulis marturinis quatuor pondera persolvantur; quantumcunque in ea proveneri t, tertia pars domino fundi, et duae partes domino terrae persolvantur – Enchiridion fontium historae Hungarorum. Comp.: Henricus Marczali. A magyar történet kútfőinek kézikönyve. Szerk. *Marczali Henrik.* Athenaeum, Bp., 1902. 141.

15 Vö.: 1224: Unde quilibet de prefatis liberis hominibus tertiam partem marturinarum habet de suis hominibus, due vero partes marturinarum tocius terre illius, que ad ius nostrum pertinebant, Radus et heredibus eius dedimus in perpetuum pro fidelitate et multimodis seruiciis patri nostro et nobis ab eo collatis. – CDCr III. 239. (Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico diplomatica. I–II. Ed.: *Szentpétery Imre, Borsa Iván.* Akadémiai Kiadó, Bp., 1923–1987. [a továbbiakban: RA] 570. sz.).

16 a collecta marturinarum et septem denariorum et ab aliis omnibus collectis et eciam singulorum fertonum nomine nostro regio vel regios honores tenencium deinceps exigendis – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: MNL OL DL) 2088. (Anjou-oklt. VI. 427. sz.).

17 CDCr XI. 168.

adó tizede a zágrábi püspökség területén a zágrábi egyházat,[18] Valkó és Baranya megye területén pedig a pécsi püspökséget illette.[19]

Kálmán király alatt a *marturina* már pénzben fizetett járadék volt, mely *mansio*nként 12 friesachi dénárt tett ki.[20] A 13. század elején már *mansio*nként 24 friesachi dénárt szedtek,[21] majd 1224-ben már *mansio*nként 42 friesachi dénár fizetési kötelezettség jelenik meg.[22] Az 1231. évi Aranybulla megújítása 4 *pondus*ban, azaz 20 friesachi dénárban állapította meg a *marturina* nagyságát.[23] Ebben az esetben azonban nem ismerjük az adókivetés alapját, mely eddig *mansio*nként történt, ez azonban vélhetően ekkorra már megváltozott. Ugyanis a verőceiek 1234. évi kiváltságlevele szerint minden porta után 4 *pondus*t kellett fizetni, akárhány *mansio* is van egy *curiá*ban.[24] Ez alapján a 13. század közepén a portánkénti 4 *pondus* fizetését feltételezhetjük. A 13. század végén a 12 dénárhoz tértek vissza,[25] sőt még a 14. század közepén is 12 dénár volt a nyestadó összege, ugyanis Szécsi Miklós szlavón bán 1349. évi oklevele szerint régóta az egész telkes jobbágytól *marturina*ként 12 báni dénárt szedtek.[26]

Kik voltak azok, akik a nyestadót fizették? A választ úgy tudjuk megadni a legkönnyebben, ha felsoroljuk mindazokat, akik nem voltak kötelesek fizetni ezt az adót. A várjobbágyok, a nemesek, a falunagyok és a kikiáltók, valamint a nemesek és várjobbágyok birtokain lakók mentesültek a nyestadó kivetése alól,[27] jobbágyaik azonban nem. A nemesek mellett a várnépek és a

18 Vö.: 1199: CDCr II. 339. (RA 184. sz.); 1201.: CDCr III. 12. (RA 193. sz.).

19 Kálmán herceg intézkedését, amellyel csereképpen a pécsi püspökségnek adta egész Valkó és Baranya megyék marturinájának a tizedét (pro decimis marturinarum totius comitatus de Volco, fit de Braigna [Baranya], a supradicto domino nostro C.(olomano) rege in concambium nobis traditis integraliter) említi Bertalan pécsi püspök 1239. májusi oklevele. CDCr IV. 81. (Az Árpád-házi hercegek, hercegnők és a királynék okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta ducum, ducissarum stirpis Arpadianae necnon reginarum Hungariae critico-diplomatica. Szentpétery Imre kéziratának felhasználásával szerkesztette *Zsoldos Attila.* Magyar Országos Levéltár–MTA Történettudományi Intézete, Bp., 2008. [a továbbiakban: RD] 297. sz.).

20 1224: de cetero remoto prioris collecte gravamine in duodecim frisaticis tantummodo de qualibet mansione populorum suorum, sicut in tempore regis Colomani antecessoris nostri consuetum fuerat – CDCr III. 241. (RA 407. sz.).

21 1211: Pro marturinis unaqueque mansio viginti quatuor frisaticos solvere tenetur annuatim – CDCr III. 104. (RA 258. sz.).

22 Vö.: CDCr III. 241. (RA 407. sz.).

23 *Marczali H.:* Enchiridion i. m. 141.

24 nobis de qualibet porta quatuor pondera persolvere cum statera loci teneantur, sive plurime sint posite mansiones in una curia – CDCr III. 423. (RD 13. sz.)

25 Lásd bővebben *Ivan Kampus:* Prilog poznavanju poreznog sustava u Slavoniji u vrijeme Arpadovića. Historijski Zbornik 43. (1990) 291–292.; *Weisz Boglárka:* Királyi adók Szlavóniában a középkor első felében (11–14. sz.) In: Aktualitások a magyar középkorkutatásban. In memoriam Kristó Gyula (1939–2004). Szerk. *Font Márta, Fedeles Tamás, Kiss Gergely.* PTE BTK Történettudományi Intézet Középkori és Koraújkori Történeti Tanszék, Pécs, 2010. 128–129.

26 Quod ab antiquis temporibus pro marturina a quolibet iobagione integre curie exigebantur duodecim denarii banales – CDCr XI. 529.

27 Vö.: 1255: CDCr IV. 613. (RA 1070. sz.); 1273: CDCr VI. 27.

polgárok sem voltak nyesttel adózók, azaz ők sem fizettek *marturinát*.[28] A *hospes*kiváltságot nyert közösségektől a nyestadó helyett *census*t ('földbér'-t) szedtek, sőt 1252-ben a körösi *hospes*ek olyan kiváltságlevelet kaptak István szlavóniai bántól, hogy azokat, akik nyestadót szoktak fizetni, nem kötelesek befogadni településükre.[29] Természetesen az egyháziak sem fizették, mindenki más azonban igen: így egyházi, világi földesurak népei, jobbágyai, parasztjai, *hospes*ek, akik nem rendelkeznek *hospes*kiváltsággal.

Mint említettük a nemesek nem fizettek *marturinát*, erre nemcsak Máté szlavóniai bán 1273. évi okleveléből következtethetünk, mely szerint a várjobbágyok mellett többek között a nemesek sem fizettek *marturinát*,[30] hanem a források ez irányú hallgatásából is, de a nyestadó egyharmadának birtoklása is erre utal. Közismert azonban, hogy Nagy Lajos 1351. évi törvényében megtiltotta, hogy a Dráva és Száva között lakó, valamint Valkó és Pozsega megyei nemeseket *marturina* ügyében zaklassák.[31] A törvényszöveget a szakirodalom akképpen értelmezi, hogy I. Lajos a *marturina* fizetése alól felmentette a nemeseket: és ezzel lemondott arról,[32] vagy ezt követően kizárólag jobbágyok és *hospes*ek adóterhe lett.[33] A nemesek azonban ezt megelőzően sem fizették a *marturinát*, így a törvényszöveg értelmezéséhez a cikkely azon megállapítása vihet közelebb, mely szerint a *marturinát* „*bánzsolozsmájá*"-nak hívták. A *bánzsolozsmája* azonban – a szöveggel ellentétben – nem a *marturina* volt, hiszen azt mindig következetesen „nyest"-nek nevezték, hanem a báni *victualia* vagy a báni *descensus*.[34] Ennek értelmében két lehetőséggel kell számolnunk:

28 Vö.: 1327: CDCr IX. 368. (Anjou-oklt. XI. 488. sz.).

29 Volumus eciam, quod homines qui marturinas solvere solent, ad ipsam villam non recipiantur – CDCr IV. 491.

30 Máté szlavón bán 1273. évi oklevele szerint a várjobbágyok mellett a nemesek, a villicusok és a kikiáltók (praecones), valamint a nemesek és várjobbágyok birtokain lakók (commorantes) mentesültek a marturina szedők adókivetése alól, jobbágyaik azonban nem. CDCr VI. 27.

31 Lucrum etiam camere nostre nobiles inter fluvios Draue et Zaue ac de Posoga, necnon de Walko cum aliis veris nobilibus regni nostri unanimiter solvere teneantur, nec ratione collecte marturinarum Banzolosmaia vocatarum amodo et in posterum molestentur, sed ab omni exactione aliarum quarumlibet collectarum hactenus persolvi consuetarum exempti penitus, tamquam ceteri regni nostri nobiles aliarum partium, immunes habeantur. Decreta regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457. Ed. *Franciscus Döry, Georgius Bónis, Vera Bácskai.* Akadémiai Kiadó, Bp., 1976. 135.

32 *Sindelár József:* Adatok a marturina történeti fejlődéséhez az oklevelek alapján. Esztergom, 1900. 19.; *Eckhart Ferenc:* A királyi adózás története Magyarországon 1323-ig. Réthy Lipót és Fia, Arad, 1908. 77–78.; *Hóman Bálint:* A Magyar Királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában. Nap Kiadó, Bp., 2003. 162.

33 Vö.: *Solymosi László:* Nyestbőradó. In: Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerk. *Kristó Gyula.* Szerk. *Engel Pál, Makk Ferenc.* Akadémiai Kiadó, Bp., 1994. 497.; Magyar történeti szöveggyűjtemény 1000–1526. Szerk. *Bertényi Iván.* Osiris Kiadó, Bp., 2000. 307. 12. jegyz.

34 1234: nec victualia bani, que zalusina vocantur – CDCr III. 423.; 1267: descensus banalis, quod zulusma dicitur – CDCr V. 436.; (1269): cum […] descensu Bani vulgariter Zuluzma vocato – Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta, collecta ac serie chronologica disposita ab Augustino Theiner. I. Romae 1859. (a továbbiakban: Theiner Mon. Hung. I.) 312–313.; 1270: ab […] descensu

vagy szövegromlással állunk szemben, ami rögtön ki is zárható, hiszen nyolc eredeti példánya ismert a törvényszövegnek; vagy, és más lehetőségünk nem marad, az 1351. évi törvény a *marturinát* és a *bánzsolozsmáját* azonosnak tekintette. A báni *descensus*, illetve annak pénzben történő megváltása Szlavóniában a nemeseket is sújtotta,[35] így az 1351. évi törvényszövegben lévő *marturina* és a báni beszállásolás között kapcsolatnak kellett lennie.

A törvényszövegben Szlavónia mellett két másik megyét, Valkó és Pozsega megyéket említették, mely megyék adózási rendszere igen hasonlatos volt Szlavóniáéhoz. A két megye területére vonatkozó adómentességek a nyestadó *(marturina)*, a nehezéknek nevezett *pondus*, és a *submarturina* alól nyújtottak felmentést.[36] Szlavóniában az ez idő tájt keletkezett adómentességet biztosító kiváltságlevelek a *marturina*, a hétdénáros adó és a zsolozsma fizetése alól adtak mentességet.[37] A *marturina* alóli felmentés mindkét térségben megfigyelhető. A *pondus* nem volt ismeretlen Szlavóniában sem,[38] már 1231-ben Kálmán herceg felmentette Szlavóniában a *pondus* fizetése alól a templomosokat,[39] és még az Anjou-kori forrásokban is találkozunk vele, hiszen 1344-ben Miklós szlavón bán a báni *pondus*t is bérbe adta a kamarahasznával és a *marturinával* egyetemben.[40] A nehezéknek nevezett *pondus* nagysága Szlavóniában hét dénár volt.[41] A Valkó és Pozsega megyékben felbukkanó *pondus* és a szlavóniai hétdénáros adó

---

banatus vulgariter zulusina vocato – CDCr V. 560.; 1275: victualium, que zulusma nuncupatur – CDCr VI. 133.; 1276: collectam victualium, que vulgariter zulusma dicitur – CDCr VI. 179.

35 *Weisz Boglárka–Zsoldos Attila:* A báni joghatóság Szlavóniában és a Dráván túl. In: Fons, skepsis, lex. Ünnepi tanulmányok a 70 esztendős Makk Ferenc tiszteletére. Szerk. *Almási Tibor, Révész Éva, Szabados György*. SZTE Történeti Segédtudományi Tanszék, Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2010. 470–475.

36 1280: collectam marturinarum, ponderum et submarturinarum populi in ipsa terra Dobouch residentes nullatenus solvere teneantur – CDCr VI. 343. (RA 3053. sz.); 1302: ab omni collecta mardurinarum, nestalya, nehezek et alia quovis nomine censeatur sue regie maiestati et domine regine ac comiti terrestri debita exigendo – DL 33 726 (Anjou-oklt. I. 316. sz.); 1310: ab omnibus collectis seu exactionibus per nos vel comitem parochialem factis necnon dicatis et specialiter a collectis marturinarum ponderum et nestol vocatis – MNL OL DF 208 960 (Anjou-oklt. II. 950. sz.); 1311: quod collectam marturinarum et submarturinarum atque ponderum […] nobis provenientem – CDCr VIII. 296. (Anjou-oklt. III. 169. sz.); 1312: a marturinis et submarturinis ac ponderibus comitibus de Posaga pro tempore constitutis provenientibus exemimus in perpetuum – CDCr VIII. 313. (Anjou-oklt. III. 333. sz.); 1314: a collecta nostra marturinali et eciam submarturali – CDCr VIII. 350. (Anjou-oklt. III. 691. sz.).

37 A Valkó megyére vonatkozó adómentességek szintén a marturina, a hétdénáros adó és a zsolozsma alól biztosítottak mentességet, vö. 1289: CDCr VI. 682. (RA 3514. sz.).

38 Eckhart Ferenc egy alkalommal azt mondja, hogy a nehezékadó ismeretlen volt Szlavóniában (*Eckhart F.:* Királyi adózás i. m. 74.), más helyen azonban a ponderat a hétdénáros adóval azonosítja (*Eckhart F.:* Királyi adózás i. m. 81.). Ez utóbbi esetében azonban két adófajtára, a pondusra és a kamara hasznára vonatkozó adatokat egy adónemhez köti, *Eckhart F.:* Királyi adózás i. m. 78–80.

39 CDCr III. 341. (RD 8. sz.).

40 CDCr XI. 168.

41 1314: septem denarios nezyk wlgariter dictos – CDCr VIII. 355. (Anjou-oklt. III. 718. sz.).

tehát megfeleltethető egymásnak, így a pozsegai és a szlavóniai adómentességek legalább két adó, a *marturina* és a *pondus*~hétdénáros adó tekintetében ugyanarra vonatkoznak. Szerepel azonban egy harmadik adónem a Pozsega megyére vonatkozó forrásokban a *submarturina*,[42] a Szlavóniára vonatkozó forrásokban pedig a zsolozsma. A *submarturinár*ól nevén kívül semmit sem tudunk, csupán annyit, hogy ugyanazok fizették, akik a *marturinát* és a *pondus*t, hiszen a felmentésekben együtt szerepelnek. Magyar elnevezését is ismerjük, „nyestaljá"-nak hívták.[43] A *submarturina* és a *marturina* kapcsolata azonban, mind latin, mind magyar elnevezésükből kifolyólag, kétségtelennek tűnik. A *submarturina* nevét onnan kapta, hogy a *marturinával* együtt szedték be, és annak csak egy része, azaz kisebb összegnek felelt meg.[44] Melyek voltak azonban azok az adók, amelyek együtt jártak, azaz amelyeket a *marturinával* együtt szedtek be? Ezt Miklós szlavón bán 1344. évi oklevéléből tudjuk meg, melyben Miklós ugyanazon személyeknek, akiknek ekkor a zágrábi kamarát bérbe adja, az az évi *marturinát* is bérbe adja a bánnak járó adóval *(banoschina)*, a *pondus*szal együtt, nem érintve a bánt illető ajándékokat.[45] Egy 1344-ben kelt oklevélből pedig arról értesülünk, hogy a bánságban fekvő Hotkó és Szentgyörgy birtokon lévő részek a *banovstina* és a *marturina* fejében háramlottak Mikcs bánra.[46] Az itt felbukkanó *banovstina* és a *banoschina* egy és ugyanaz,[47] és vélhetően a bánnak járó adó a *bánzsolozsmájá*nak felelt meg, ahogy a *submarturina* is. A *bánzsolozsmáját* tehát a *marturinával* együtt vetették ki, és szedték be a 14. század első felében. Az 1351. évi törvénycikkben azért szerepelhetett a *marturina bánzsolozsmája* néven, mert a *marturina* szedői szedték a *bánzsolozsmáját* is, és e két adónem szoros kapcsolata vezetett a fogalmak egymásba olvadásához a törvénycikkben. Azaz I. Lajos nem a *marturina* fizetése alól mentette fel a szlavóniai, Valkó és Pozsega megyei nemeseket, hanem csak mentesítette őket a *bánzsolozsma*, a báni *descensus* fejében fizetett adó alól.[48]

Szlavóniában a *marturina*, a *pondus* és a báni *descensus*on kívül a király kamarahaszna fejében *collectá*t szedetett. Előzménye az a hétdénáros *collecta* volt, amit IV. Béla fia, Béla herceg Kunigunda brandenburgi hercegnővel 1264-ben kötött házassága alkalmával vetettek ki elsőként,[49] mely rövid időn

42 Herkov szerint a marturina egyik típusa, *Herkov, Z.:* Građa i. m. II. 128.

43 1342: submarturinarum, scilicet nestalia vulgo dictarum – CDCr X. 660. (Anjou-oklt. XXVI. 71. sz.).

44 *Weisz B.:* Királyi adózás Szlavóniában i. m. 135.

45 cum omni plenitudine iuris earum banoschinis nezechis et ponderibus in nostro banatu constitutas – MNL OL DL 32 861, CDCr XI. 168.

46 CDCr XI. 115.

47 Zlatko Herkov a bánnak fizetendő adónak tekintette, *Herkov, Z.:* Građa i. m. I. 96.

48 A törvényszövegben fellelhető ellentmondásra Herkov is felfigyelt, és szerinte elképzelhető, hogy a szövegből hiányzik a „victualium" kifejezés, ami a bánzsolozsmájának felel meg, *Herkov, Z.:* Građa i. m. I. 97.

49 1269: nos tempore nupciarum carissimi filii nostri, felicis recordacionis Bele ducis collectam septem denariorum exigi fecissemus et postmodum aliquot annos recepissemus – CDCr V. 508. (RA 1623. sz.).

belül évente kivetett kamarahaszna címén szedett hétdénáros adóvá alakult át Szlavóniában,[50] mely a tárnokmester felügyelete alatt állt. A szakirodalomban – és némely esetben a forrásokban – a nehezék és a kamarahaszna adók összekeveredtek, mely a két adó azonos összegéből (7 dénár) adódik. Az adózók azonban tisztában voltak azzal, hogy két különböző jogcímen szednek tőlük azonos összegű adót, amit a zágrábi püspökség azon irányú törekvései mutatnak, hogy a hétdénáros *collecta* fizetése alóli mentességüket a tárnokmesterrel,[51] és nem a bánnal ismertetik el. A kamarahaszna összege az Árpád-kort követően az Anjou-korban is 7 dénár maradt, amit Szécsi Miklós szlavón bán 1349. évi oklevele is mutat, mely szerint egész telkes jobbágyoktól kamarahasznaként hét dénárt szedtek.[52] A 14. században a kamarahaszna átkerül a bán felügyelete alá, és 1344-ben már bizonyosan a báni honor tartozéka a zágrábi kamarával együtt. Valószínűbb azonban, hogy már sokkal korábban a bán bevételei közé számították. A változásra vélhetően Szlavónia területének I. Károly számára történő biztosítását, azaz a Kőszegiek elleni leszámolást követően, az 1320-as években került sor,[53] de bizonyosan nem az Árpád-korban. Ez utóbbit azért szükséges hangsúlyozni, mert Hóman Bálint nyomán elterjedt a szakirodalomban, hogy a kamarahaszna Szlavóniában a 13. század második felétől a bán jövedelmét gyarapította. Ezt azon forrásra alapozva mutatta ki Hóman, mely szerint 1272 előtt V. István a kamarahaszna fejében szedett hétdénáros *collectá*t Loránd bánnak adta, amiből Fülöp esztergomi érsek és Loránd bán között per alakult ki ezen *collecta* tizede miatt.[54] Rátót nembeli Loránd – Hóman feltételezésével ellentétben – nem szlavón bánként szerezte meg ezt a jövedelmet, hiszen 1270 és 1272 nyara között Joachim töltötte be ezt a tisztséget,[55] Loránd sokkal korábban, mégpedig 1261–1267 között volt szlavón bán.[56] Amikor 1270-ben Loránd megkapja Kemlék várát V. Istvántól, az adományt írásba foglaló oklevélben nem találunk a kamarahasznára vonatkozó utalást.[57] Mivel 1272-ben csak az adott évre vonatkozó tized megfizetésének elengedését kéri Loránd, feltételezhető, hogy a kamarahasznához a két időpont között jutott hozzá, azaz 1271-ben kapta meg azt a királytól. Az erre vonatkozó kiváltságlevél nem maradt fenn, csak feltételezhetjük, hogy az adományozás valamilyen katonai szolgálattételhez kötődött, s ha helyes ez

50 1269: collecta, que per totam Sclavoniam ratione camere nostre exegi consuevit – Theiner Mon. Hung. I. 313. (RD 43. sz.).; 1271.: collectam septem denariorum, a tempore ipsius patris nostri editam et indictam ratione lucri camere – CDCr V. 595. (RA 2130. sz.); 1279: collecta septem denariorum, que racione lucri camare annuatim exigi consuevit – CDCr VI. 318.

51 1275: CDCr VI. 123–124.; 1276: CDCr VI. 158–159.

52 CDCr XI. 529.

53 *Weisz B.–Zsoldos A.:* Báni joghatóság i. m. 474.

54 1272: Monumenta ecclesiae Strigoniensis I. Collegit et edidit Ferdinandus Knauz. Strigonii 1874. 597.

55 *Zsoldos Attila:* Magyarország világi archontológiája 1000–1301. MTA Történettudományi Intézet, Bp., 2011. 46.

56 Uo.

57 CDCr V. 456. (RA 1928. sz.).

az elképzelés, akkor kézenfekvő az 1271. évi magyar–cseh háborúra gondolni elsősorban. Bármikor is történt azonban, ez az adományozás nem azt jelentette, hogy a király a szlavón bánnak már az Árpád-korban átengedte volna Szlavóniában a kamarahasznát.

Számos ponton módosítottuk az Eckhart Ferenc által Szlavónia adózásáról több mint száz évvel ezelőtt kialakított képet.[58] A nyestbőradóval *(marturina)* – mely már Kálmán alatt pénzben megváltott adónem volt – kapcsolatosan kimutatható, hogy a 13. század elejétől egyharmad részét az uralkodó átengedte a földbirtokosoknak, akik az adószedés során közvetítő közegként jelennek meg. Mivel a nemesek nem fizettek *marturinát*, így I. Lajos 1351. évi törvényében nem intézkedhetett a *marturina*-mentesség kérdéséről. A törvényszöveg a *marturinát bánzsolozsmájá*nak nevezte, mely a báni *descensus* magyar megfelelőjeként jelenik meg a forrásokban. A báni *descensus* a nemeseket is terhelte, és kimutatható, hogy a *descensus*t a *marturiná*val együtt szedték be, következésképpen a törvényszöveget akként értelmezhetjük, hogy abban az uralkodó a báni *descensus* alól biztosított felmentést a szlavóniai, valamint a Valkó és Pozsega megyei nemesség számára. A nehezékadó *(pondus)* hét dénárnak felelt meg, melynek fizetése mindazokat érintette, akik *marturiná*val tartoztak. Mind a nyestbőradó *(marturina),* mind a nehezék *(pondus)* a királyt, illetve a herceget mint Szlavónia urát illették meg, a birtokadományok során azonban az uralkodók rendszerint lemondtak e jövedelmükről a földbirtokos javára. A király birtokában maradt nyestadó és nehezék a 14. században a báni *honor* tartozékává vált. A IV. Béla által bevezetett, a kamarahaszna címén szedett hétdénáros *collecta*, ezekkel ellentétben mindvégig megmaradt királyi adónak, mely a 13. században a tárnokmester felügyelete alatt állt, ám a 14. században már szintén a bán jövedelmét gyarapította.

58 *Eckhart F.:* Királyi adózás i. m. 74–85.

IVAN JURKOVIĆ

Demográfiai válság az oszmánellenes háborúk idején

Magyar és horvát főurak és a horvát kitelepülők

A gazdasági összeomlás tényezői

A horvát területek gazdasági hanyatlása a Bosznia oszmán uralom alá kerülése és Mátyás oszmánellenes védelmi rendszerének összeomlása közötti időszakban (1463–1527) fokozatosan már-már apokaliptikus méreteket öltött. Ezen időszak gazdasági és társadalmi viszonyainak bonyolultsága lehetetlenné teszi a gazdasági lemaradás és a horvát területek széthullása minden okának bemutatását. Mégis kiemelhetjük a válság legfontosabb és a történelmi folyamatokban leginkább követhető mechanizmusait, melyek a középkori horvát területek teljes gazdasági és demográfiai összeomlásához vezettek:

1. a keresztény erők és az oszmán állam horvát területeken folytatott háborúi;
2. az (ir)reguláris oszmán csapatok egyre gyakoribbá váló fosztogatásai a horvát területeken *(kis háború);*
3. az egészségügyi állapotok (pestisjárványok és más betegségek terjedése);
4. a 15. század végén jelentkező éghajlati változások *(kis jégkorszak);*
5. a középső horvát területek említett okokra visszavezethető elnéptelenedése.

A horvát területek gazdasági állapotai szempontjából sorsdöntő hatású körülmények közül ki kell emelnünk az éghajlati változások és a lakosság egészségi állapota közötti szoros összefüggést, melynek nemcsak Horvátország, de az akkori tágabb Mediterráneum területén is pusztító hatása volt. Az időjárási viszontagságok és járványok a 15. század második felében és a teljes 16. század során is jelentős hatással voltak a horvát hétköznapok egyébként is gyenge gazdasági, társadalmi és hadi körülményeire. A korszak krónikásainak és állami hivatalnokainak feljegyzéseiben is megtalálhatjuk a szokatlanul kemény és hosszú telek következményeinek leírásait. Említenek tönkrement, elfagyott vetéseket, olajfa- és szőlőültetvényeket, illetve befagyott boroshordókat, sőt szó esik a szentmise alatt a kehelyben megfagyott borról is (!), illetve a fagy miatt elvesztett orrokról, ujjakról és fülekről. A leírásokban szerepelnek éhező emberek, akik négykézláb vonszolják át magukat a városokon és

kenyérhéjért vagy bármiféle ételért könyörögnek, s fűvel vagy fakéreggel csillapítják éhségüket, valamint szó esik a pestis szörnyű pusztításáról, és a betegség sújtotta területekről való fejetlen menekülésről is sok feljegyzés maradt ránk.[1]

Az elnéptelenedés okai és…

Habár a korabeli krónikások figyelmeztettek a háborús pusztítások következményeire, az oszmán fosztogatások, a természeti katasztrófák, az ínséges esztendők és a járványok közötti összefüggésekre, azok sokáig mégsem foglalkoztatták sem a horvát, sem a közép- és délkelet-európai kutatókat. Nyugat-Európában ezzel szemben komolyabban kutatták az ehhez hasonló problémákat. Ladurie és Biraben francia kutatók, klímatörténészek a krónikák, valamint állami hivatalnokok feljegyzései és az uradalmi urbáriumok stb. tanulmányozásával arra a megállapításra jutottak, hogy éppen ebben a korszakban éghajlatváltozásra került sor, amit *kis jégkorszak*nak nevezhetünk, s ez összefüggésbe hozható az éhínségekkel és a pusztító járványok megjelenésével.[2] Biraben megállapította, hogy a járványok megjelenésének legfőbb oka éppen az volt, hogy az éhezés meggyengítette a lakosság egészségi állapotát. A megviselt emberi szervezet ilyen körülmények között sokkal kiszolgáltatottabb a fertőző betegségekkel, így a pestissel szemben is. A kutatók eredményeinek megfelelően a járványokhoz vezető folyamatot a következő sémával lehetne leírni:

Éghajlati változások → *éhínség* → *járványok* → *éhínség*.[3]

Hasonló séma szerint lehet leírni a korabeli Horvátországban lezajló folyamatokat is. Az egyetlen különbség az, hogy további destabilizáló tényező volt az oszmán pusztítás, ami távolabbra helyezte a ciklus végét, az élet és a termelés normál kerékvágásba való visszatérésének idejét. Az időjárási viszontagságoknak, különösen a kemény teleknek és a hűvös tavaszoknak a kontinentális részeken, pontosabban az oszmán Bosznia területén bizonyosan még pusztítóbb hatásuk volt, mint a dalmát városokban és Horvátország tengermelléki területein. A Dalmáciában és Horvátországban egyaránt rossz termést hozó, súlyos következményekkel járó klimatikus változások okozta folyamatok hatására jelentek meg a szomszédos keresztény országokban

1 Vö.: pl. *Ivan Kukuljević Sakcinski:* Ljetopis fra Šimuna Klimentovića. Arkiv za povjestnicu jugoslavensku (a továbbiakban: APJ) 4. (1857) 30–35.; *Uő:* Ljetopisi fratra Šimuna Glavića. In: Uo. 36–44.; *Uő:* Ljetopis nepoznatoga u talijanskom jeziku. In: Uo. 48–65.; Govori protiv Turaka – Orationes contra Turcas. 7. kötet. Prir. Vedran Gligo. Splitski književni krug–Humanisti, Split, 1983. 27–28., 167–177., 451–452.

2 *Emmanuel Le Roy Ladurie:* Times of Feast, Times of Famine: A History of Climate since the Year 1000. George Allen & Unwin Ltd., London, 1972. 244–308. és 334–394.; *Jean N. Biraben:* Les hommes et la peste en France et dans les pays européens et mediterranéens, vol. 1. La peste dans l'histoire. Mouton, La Haye–Paris, 1975. 7–9., 134–139. és 147–154.

3 *Biraben, J. N.:* i. m. vol. 2. Les hommes face à la peste. Mouton, Paris–La Haye, 1976. 2–27.

a boszniai oszmán fosztogató csapatok. Bosznia lakossága számára tehát a „rablógazdaság" volt az ínség elkerülésének egyetlen reménye. Mindezek alapján a Horvátországra alkalmazható séma a következő lenne:

Természeti csapás → éhínség → oszmán fosztogatás → járványok → éhínség.

…az Erdődy grófok

A fent ismertetett sémát számos konkrét eset erősíti meg. Az elemi csapás, az éhínség és a járványok kitörése (Biraben sémája – *a szerz. megj.*), majd ezt követően a parasztok más országokba történő kitelepülése összefüggésének szemléletes példáját jelentik az Erdődy főúri család szamobori uradalmában 1517-ben történtek. Az uradalom adólajstromából kiderül, hogy az éhínség miatt 34 háztartás tagjai német (valószínűleg osztrák – *a szerz. megj.*) vidékekre költöztek,[4] 46 háztartás tagjai pedig nem sokkal azelőtt járvány áldozatai lettek.[5] Az uradalom rendkívül nehéz helyzetét mutatja, hogy ebben az évben 44 háztartás mentesült az adófizetés alól,[6] mivel a hosszú tél miatt termény nélkül maradtak.[7] A teljes év statisztikái katasztrofálisan alakultak, mivel a szamobori uradalmat az oszmán rablóhadjáratok is sújtották. Az Erdődyek éppen a Biraben-sémából következő ciklus miatt nem tudtak adót szedni a jobbágybirtokok 53,5%-án, 80-at, azaz majdnem 35%-ukat addigi lakóik elhagyták.[8] Ezen adatok árulkodnak egy régió emberi potenciáljainak gyors romlásáról, valamint a horvát és szlavón feudális urak gazdasági stabilitásának jelentős megingásáról is, továbbá arról, hogy miért vált számukra egyre nehezebbé alapvető nemesi kötelezettségük – birtokaik és a királyság védelmének ellátása.

…a Korbáviai grófok

Horvátországban a 16. század húszas éveiben az oszmánellenes védelmi rendszer összeomlásához vezető folyamatok felgyorsulásában hasonló, igen fontos szerepet játszottak sémánk apokaliptikus ciklusának tényezői is. A háborús károk, a pusztulás, az időjárási viszontagságok, az éhínség és a pestis megjelenése a dalmát városokat övező szárazföldi horvát területek teljes elnéptelenedéséhez vezettek, s ezeket a területeket a törökök tartósan is megszállhatták. 1523–1524 során például kivételesen hideg tél köszöntött be, amit 1524 tavaszi hónapjaiban különösen gyakori és erőszakos oszmán betörések

4 […] deserti fumi qui ad partes Alemanorum discesserunt […]

5 […] deserti noviter per mortem pestilentam post dicam preteritam […]

6 […] pauperes ad juramentum judicis relaxtati […]

7 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára [= MNL OL], Diplomatikai Levéltár [= DL], 104 184, fol. 2.; Uo. 104 304, fol. 3'.; lásd továbbá: Popisi i obračuni poreza u Hrvatskoj u XV i XVI stoljeću. ser. Izvori za hrvatsku povijest, vol. 3. Prir. *Josip Adamček, Ivan Kampuš*. Sveučilište u Zagrebu–Institut za hrvatsku povijest, Zg., 1976. 21. és 86–87.

8 […] deserti fumi noviter […]

követtek.[9] A helyzetet bonyolította az ugyanezen év áprilisában Bosznia felől terjedő pestis, majd 1524–1525 fagyos tele.[10] Az ezt követő tavaszon az oszmán hadjáratok célpontjai Sebenico, Zára, Trau és Spalato előzőleg elnéptelenedett környéke helyett a nyugati Frangepán-birtokok, Modrus, Vinodol és Ozalj lettek,[11] s ezekben a hónapokban fejeződött be a befolyásos Korbáviai Kurjakovics család utolsó sarja, Torquatus János gróf által védett korbáviai és likai megyék elnéptelenedésének folyamata is.[12] 1527-ig a teljes terület oszmán uralom alá került, különösebb katonai ellenállás nélkül elfoglalták Hotucsa, Korbávia, Lika vármegyéket és Luka egyes részeit.[13] A horvát historiográfiában viszonylag jól feldolgozott oszmán szál mellett a jövőbeni kutatások során komolyan figyelembe kell majd venni a többi említett tényezőt is (elemi csapások, ínséges esztendők, járványok), melyek hozzájárultak az elnéptelenedéshez, s ezáltal a gazdaság tönkretételéhez, a társadalmi viszonyok romlásához és a Korbáviai Kurjakovics család említett birtokai, azaz a központi horvát területek elvesztéséhez.[14]

…a Frangepán grófok

A horvát társadalom gazdasági erejének rohamos gyengülése akkor kezdődött meg, amikor II. Mehmed szultán Szerbia és Bosznia elfoglalásával (1459–1463) a Magyar–Horvát Királyság határaihoz ért. Ettől kezdve a magyar–horvát védelmi rendszer végleges összeomlásáig tartó időszakig (1521–1527) a horvát nemesség tagjainak többsége, különösen az oszmán Boszniával határos birtokokkal rendelkezők és a mezőgazdasági termelésre alapozók teljes mértékben elvesztette hatalma gazdasági alapjait. Hasonlóan kedvezőtlen tendencia volt tapasztalható azon főúri birtokok esetében is, melyek nem közvetlenül a határ mentén, hanem az oszmánellenes katonai rendszer mögötti területeken helyezkedtek el.

---

9 A horvát véghelyek oklevéltára, ser. Monumenta Hungariae historica – Diplomataria 31. Szerk. *Hodinka Antal, Thallóczy Lajos.* Hornyánszky Ny., Bp., 1903. dok. 169. 273–274.; Uo. dok. 207. 318–321.; Rapporti della Republica Veneta con Slavi meridionali. Brani tratti dei diarj manoscritti di Marino Sanudo, APJ (dalje: Sanudo APJ) 8. Prir. *Ivan Kukuljević Sakcinski.* Arkiv za povjestnicu jugoslavensku, Zg., 1865. 188., 190. és 196–197.

10 *Kukuljević Sakcinski, I.*: Ljetopisi fra Glavića i. m. 40.; Sanudo APJ 8. i. m. 191.

11 Uo. 200., 211., 231., 333., 358. és 421.

12 Commissiones et relationes Venetae. Annorum 1433–1527, tom. 1, ser. Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium (a továbbiakban: MSHSM) 6. Prir. *Simeon Ljubić.* Zg., 1876. 185–188.; Uo.: Annorum 1525–1553, tom 2, MSHSM 8. Zg., 1877. 13.

13 Az oszmán sereg 1527 májusában vonult be Udvinába, Korbaviái Torquatus János székhelyére. Ebben az időszakban a gróf kísérete mindössze három tagjának feladata volt az elhagyatott város védelme. (Monumenta Habsburgica Regni Croatiae Dalmatiae et Slavoniae [1526–1530.], vol. 1, MSHSM 35. Prir. *Emilij Laszowski.* Zg., 1914. 6. dok. 6–7.).

14 Torquatus János birtokainak emberveszteségeiről részletesebben lásd *Ivan Botica:* Krbavski knezovi u srednjem vijeku. (A Zágrábi Egyetem Bölcsészettudományi Karán megvédett doktori disszertáció.) Zg., 2011. 228–299.

Frangepán Bernát gróf modrusi uradalmának 1486-os urbáriumából például meglehetősen világosan látszik, hogy a korszak legerősebb horvát főurának gazdasági helyzete is jelentősen megrendült. Az urbáriumból kiderül, hogy az uradalomról a lakosságnak már mintegy kétharmada elmenekült (434 parasztbirtok elnéptelenedett, és mindössze 270-et műveltek), ezért Frangepán Bernát kénytelen volt rendkívül kedvező feltételeket biztosítani a maradóknak, nehogy azok is a birtokról való elköltözés mellett döntsenek.[15] Több földparcella megművelését engedélyezte számukra, s csökkentette a kötelező beszolgáltatások mértékét. Mindezen kedvező feltételek mellett a nehéz időkben kész volt annak elfogadására is, hogy a jobbágyok annyi adót fizethessenek meg, amennyit saját megítélésük szerint nélkülözni tudnak.[16] Az említett urbárium, miként a 16. század közepéig keletkezett többi urbárium is, autentikus képet fest a horvát és szlavón uradalmak gazdasági helyzetéről, mégpedig közvetlenül azelőtt, hogy a határ menti megyék oszmán uralom alá kerültek volna.[17]

…a Batthyány grófok

A Batthyány család rendkívül jól megőrzött levéltárában fellelhető dokumentumokban jól követhetőek az események, melyek alapján vizsgálhatóak és megérthetőek a főnemesi család tagjai és az őket szolgáló és követő nemesek közötti viszonyok, melyek a Szlavónia határait fenyegető oszmán veszély elleni közös fellépés tudatán alapultak.

Bánffy Katalin, Batthyány Ferenc felesége például több alkalommal figyelmeztette unokaöccsét, Batthyány Kristófot, hogy gondoskodnia kell az elszegényedett familiárisok *(familiares)* családjairól. Sőt kiemelte azt is, hogy az alattvalók családjairól sem szabad megfeledkezni. Ilyen módon 1538-ban, amikor az oszmán csapatok erős nyomást gyakoroltak Körös vármegye maradék területeire, figyelmeztette Kristófot, tegyen meg mindent annak érdekében, hogy Raveni Mihály családját áthelyezzék valamely magyarországi birtokukra, hiszen *„nagy kár lenne, ha egy ilyen tanult ember elhalálozna"*. Ugyanebben a levelében dühösen arra utasította, hogy büntesse meg a veszélyeztetett szlavóniai területekről a Batthyányak magyarországi birtokaira szervezett át-

15 Hrvatski urbari – Urbaria lingua Croatica conscripta, ser. Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium, 5. Prir. *Radoslav Lopašić.* Zg., 1894. 3. dok., 27–34.; Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine. Prir. Nada Klaić. Zg., 1972. 225. dok. 344–350.

16 Vö.: Uo. 344. A modrusi birtok embervesztéségeinek okairól részletesebben lásd *Bernardin Frankapan Modruški:* Oratio pro Croatia – Govor za Hrvatsku (1522.). Modruški zbornik: Posebna izdanja, 1. kötet. Prir. *Ivan Jurković, Violeta Moretti.* Katedra Čakavskog sabora Modruše, Modruš, 2010. 40–42.

17 Az 1477-ben keletkezett urbárium szerint a pálosok Sztreza nevű birtokán (Körös vármegye) a pálosok jobbágyai valójában a modrusi urbáriumban szereplőkhöz hasonló privilégiumokat kaptak; vö.: Izvori za hrvatsku povijest i. m. 218. dok. 325–330.

telepítés során megsérült horvátországi árva jobb lábának megcsonkításáért felelős személyeket.[18]

A Batthyány grófok familiárisaikat szolgálataikért a legtöbb esetben nagylelkűen megjutalmazták. Batthyány Ferenc például 1534-ben a Bihács környékéről származó Horváth Zemlych Miklóst ajándékozta meg egy Güssing/Németújvár melletti elhagyott toronnyal,[19] 1549-ben pedig Nádasdy Tamás országbíró előtt adományozott neki egy, az irtást követően 12 jobbágytelek kialakítására alkalmas erdőt, s azt Miklós haláláig minden terhétől mentesítette. Ezt követően az örökösök kötelesek voltak a Batthyányaknak jobbágytelkenként évente két kappant fizetni.[20] 1548-ban hasonló módon ajándékozta meg Horváth-Stansych Márkot,[21] 1560-ban Horváth-Hernkovich Mihályt[22] és 1564-ben az irodalmár Jancsevich András.[23] Minthogy minden adományozott birtok elhagyottnak minősült, s a termelésbe való nagyobb befektetés nélkül nem volt alkalmas a művelésre, a Batthyány grófok ilyen esetben nemcsak saját megajándékozott familiárisaikat, de azok alattvalóit is több évre mentesítették az adófizetés alól. Az ilyen privilégiumokért ezt követően maguk a Batthyányak is kértek uralkodói megerősítést, s azt rendszeresen meg is kapták.[24]

Mindemellett nemesi alattvalóik vallási igényeire is tekintettel voltak, Horvátország- és Szlavónia-szerte agitáltak annak érdekében, hogy magyarországi birtokaikra glagolita papokat csábítsanak. 1540-ben Batthyány Ferenc figyelmeztette unokaöccsét, Kristófot, hogy Raveni Mihály értesítette arról, hogy két papot (egy csazmait és egy toplica/topuszkóit) akarnak Magyarországra menekíteni. Ferenc hozzátette, hogy kettejükön kívül Kristóf felvehetné a kapcsolatot egy Juraj nevezetű „horvát pappal" is, s ha az késznek mutatkozik áttelepülni Magyarországra, azt neki jelentse.[25] Egy évvel később (1541-ben) Ferenc lelkesen fogadta az ebresi Szent Illés-plébánia papja, János kérelmét, melyben az védelmet és a magyarországi letelepedés

18 MNL OL P szekció – Családi levéltárak, A herceg Batthyány család levéltára. Missiles (1527–1944) (a továbbiakban: P 1314, Missiles), no. 3741. Egy évvel később maga Batthyány Ferenc kérte Raveni Mihálytól, hogy közvetítsen a nemes Herkovich György testvére, Krisztina házasságáról való egyezkedés során. Krisztinát és annak édesanyját is ajánlotta tehát neki, akiknek hamarosan meg kellett jelenniük Mihálynál, és vele, az ő javaslatait figyelembe véve kellett megfelelő nemesi vőlegényt keresniük. Vö.: Ausgewählte Dokumente zur Migration der Burgenländischen Kroaten im 16. Jahrhundert (a továbbiakban: AD MBK). Hrsg. *Géza Pálffy, Miljenko Pandžić, Felix Tobler*. Kroatisches Kultur- und Dokumentationszentrum, Eisenstadt, 1999. 50. dok. 96–97.

19 AD MBK, 22. dok. 58–59.

20 MNL OL P szekció – Családi levéltárak, A herceg Batthyány család levéltára (1527–1928) (a továbbiakban: P 1313). Acta antiqua, alm. 1, lad. 3, no. 68–70. és 72–73.

21 MNL OL P 1314, Missiles, no. 3836.

22 AD MBK, 98. dok. 158–159.

23 Uo. 105. dok. 168–169.

24 Vö.: Monumenta Habsburgica Regni Croatiae Dalmatiae et Slavoniae (1544–1554.), vol. 3. MSHSM 40. Prir. *Emilij Laszowski.* Tisak dioničke tiskare, Zg., 1917. 37., 36. dok.; MNL OL P 1313, Acta antiqua, alm. 4, lad. 3, no. 206.

25 AD MBK 61. dok. 109–110.

lehetőségét kérte, mert nem viselhette tovább az oszmán betöréseket,[26] 1559-ben pedig Barasovich Jánost tette meg a güssingi Szent Miklós-plébánia plébánosává, hogy az odaköltöző horvátok számára biztosítsa az anyanyelvükön történő istentiszteletet.[27]

Tervezett telepítések

A fennmaradásért folytatott küzdelem alapja tehát az emberi potenciál lett. Ennek megfelelően nem meglepő, hogy a horvát történelem legnagyobb demográfiai válsága idején a veszélyeztetett társadalmak minden rétege közötti magas fokú szolidaritás volt tapasztalható. Ez a horvát és a magyar területeken egyaránt magától értetődő, általános és természetes viselkedésnek számított. A főúri családok, mint a Batthyányak, egyre gyakrabban telepítették le a veszélyeztetett területekről menekülő alattvalóikat és familiárisaikat azokon a birtokokon, amelyek nem voltak közvetlenül kitéve a háborús pusztításnak.[28]

A horvát társadalom régi társadalmi és gazdasági struktúráját tehát a Bosznia oszmán uralom alá kerülésétől Mátyás határvédelmi rendszerének összeomlásáig, illetve az új Habsburg-határvédelem teljes 16. századon át tartó kínkeserves felállításáig tartó időszakban az állandósult *kis háború*, a kedvezőtlen környezeti körülmények, az ínséges évek és a járványok kikezdték. Mindezen tényezők a horvát lakosság többségének fizikai és pszichikai kimerülését okozták, fokozatosan elvesztették az abba vetett reményüket, hogy megvédhetik házaikat és megőrizhetik az oszmánokat megelőző időszakban élvezett társadalmi pozíciójukat. Mivel a horvát nemesi elit ebben az időszakban gazdasági alapok és feudális keretek nélkül maradt, éppen ezért annak tagjai lettek a háború előtti státuszuk védelmének és megőrzésének leghatározottabb harcosai. A társadalom alsóbb, gazdasági alapokkal nem rendelkező rétegeinek tagjai sokkal könnyebben döntöttek az áttelepülés, az új egzisztencia építését ígérő, nyugodtabb és biztonságosabb tájakra való költözés mellett. Mikor az áttelepülések többé nem egyéniek és nem is csoportosak voltak, hanem tömegessé váltak, a főurak legfőbb törekvése az lett, hogy alattvalóikat saját, kevésbé veszélyeztetett (főleg magyarországi) birtokaikra telepítsék át, s megakadályozzák legértékesebb vagyonuk – az emberi potenciál – osztrák és itáliai területekre áramlását. A halálspirál és az elnéptelendés minden tényezője ellenére (a törökökkel vívott háború, az éghajlati változások, az ínséges

26 MNL OL P 1314, Missiles, no. 3574.

27 […] ut ipse eisdem Croatis in eorum lingua Croatica in divinis negotiis praesit, atque divinum cultum et omnia officia ecclesiastica, quam in audiendis confessionibus et administrandis infantibus baptismate et petentibus eucharistiam diligenter peragat […]; AD MBK, 97. dok. 157–158.

28 Az alattvalók sokszor éppen a telepítést megszervező uraik vagy „lokátoraik" *(locatores)* segítségével települtek át a háború által nem érintett területekre: *Ivan Jurković:* Šesnaestostoljetna hrvatska raseljenička kriza i moderna sociološka terminologija. Društvena istraživanja 14. (2005) 4–5/78–79. 762.

évek, járványok) a horvát és magyar „politikai nemzetnek" (a nemesség és az egyház) sikerült felvennie a harcot a Bosznia elestével (1463) kezdődő, a 16. század végéig tartó hosszú demográfiai válsággal, még ha ebben az időszakban el is tűnt a horvát területek lakosságának kétharmada.

Befejezés helyett

A maradást választók számára gazdasági értelemben az egyetlen alternatíva a katonai tevékenység, a régió hadigazdaságában való részvétel volt. Éppen ezért a lakosság többi része is teljes mértékben militarizálódott, s a határ menti katonai szervezés alatt álló, a hadigazdaságra támaszkodó társadalmak jellemzőivel kezdett rendelkezni. A megmaradás lehetőségeit keresve, a puszta létért küzdve, képviselőin keresztül a horvát száborban 1527-ben új dinasztiát választott: a Habsburgot.

Az oszmánok előli visszavonulásnak azonban ezzel nem lett vége. Idővel az addig Nyugat-Horvátország egyes részeit, Nyugat- és Észak-Szlavóniát, majd Magyarország nyugati, északi és keleti területeit, mint biztonságos, a háború által nem fenyegetett részeit benépesítő áttelepülők ismét határőrök lettek az újonnan felállított oszmánellenes védelmi rendszerben – az Adriai-tengertől Erdélyig húzódó Katonai Határőrvidék területén.

MARIJA KARBIĆ

Szlavón városok a Magyarország, az Adria térsége és a Német Császárság közötti kereskedelemben

A szlavóniai városok középkori kereskedelmének fejlődése több alkalommal felkeltette a kutatók érdeklődését (köztük például Ivan Krstitelj Tkalčićét, akinek *A régi zágrábi kereskedelemről* című tanulmánya 1909-ben látott napvilágot),[1] a téma további kutatására pedig e városoknak a tranzitkereskedelemben, illetve a Magyarország és a többi ország közötti összeköttetésben betöltött jelentős szerepe miatt is feltétlenül szükség van.[2] Jelen tanulmányban elsősorban a térség legjelentősebb városi települései, a zágrábi Gréc és Varasd esetét elemzem (a rendelkezésünkre álló anyag éppen e két városhoz kötődik),[3] ám a jövőben, amennyiben ez lehetséges lesz, érdekes lenne részletesebben kutatni a többi települést is.

A szlavóniai városok kereskedelmét elsősorban a legfontosabb közlekedési útvonalakhoz képest elfoglalt fekvésük határozta meg. Gréc azoknak az útvonalaknak a kereszteződésében feküdt, amelyek egyfelől Magyarország és a Német Császárság, másfelől az Adria és Itália irányába vezettek.[4] Itt szedték a fontos harmincadvámot, ami egyrészt e területnek a Királyság és a szomszédos

1 *Ivan Krstitelj Tkalčić:* O staroj zagrebačkoj trgovini. I–II. Rad JAZU 176. (1909) 177–238., 178. (1909) 87–114.

2 A Magyarország külkereskedelmének bemutatását célzó szakirodalmat (a legfontosabb historiográfiai trendek figyelembe vételével) közli: *Nagy Balázs:* The Study of Medieval Foreign Trade of Hungary: A Historiographical Overview. In: Cities–Coins–Commerce. Essays presented to Ian Blanchard on the Occasion of his 70th Birthday. Ed. *Philipp Robinson Rössner.* Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2012. (Studien zur Gewerbe- und Handelsgeschichte der vorindustriellen Zeit 31.) 65–75.

3 A közép és késő újkori zágrábi Gréc forrásairól lásd Povjestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba. Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae. I–XVI. Prir. *Ivan Krstitelj Tkalčić, Emilij Laszowski.* Grad Zagreb, Zg., 1889–1939. (= MCZ). A jelen kutatás legfontosabb varasdi forrásai a városi jegyzőkönyvek voltak, lásd Poviestni spomenici slobodnoga kraljevskoga grada Varaždina. I–II. Prir. *Zlatko Tanodi, Adolf Wissert.* Grad Varaždin, Varaždin, 1942–1944. (= Tanodi) és Zapisnici poglavarstva grada Varaždina. I–III. Prir. *Josip Barbarić.* Historijski arhiv Varaždin, Varaždin, 1990–1992. (= ZPGV).

4 Zágrábnak mint közlekedési csomópontnak a jelentőségére újabban *Varga Szabolcs* hívta fel a figyelmet: Uloga grada Zagreba u gradskom sustavu Ugarske u kasnom srednjem vijeku. Podravina 8. (2009) 16. 68. A középkori Szlavónia területén található közlekedési útvonalakkal foglalkozó szakirodalom kimerítő bemutatását, valamint az ottani úthálózat rekonstrukcióját nyújtja *Hrvoje Petrić:* Prilog poznavanju srednjovjekovnih puteva u središnjoj Hrvatskoj. Radovi Zavoda za hrvatsku povijest 26. (1993) 17–26.

országok közötti kommunikációban elfoglalt jelentőségét igazolja, másrészt a középkor folyamán jelentősen hozzájárult e terület fejlődéséhez.[5]

Gréc közlekedési jelentősége többek között Száva menti fekvéséből eredt. A folyó a várost a szlovén területekkel, illetve a Zágrábtól a folyásirányban fekvő településekkel, a mai Horvátország keleti területeivel, valamint a mai Bosznia-Hercegovina északnyugati részével kötötte össze.[6] A gréci kereskedők által használt útvonalakról többek között a Zágrábban 1481-ben megtartott szábor eseményeinek, a törvénytelen megvesztegetések elleni tiltakozásuknak köszönhetően vannak adataink.[7]

A Német Császárság szlovénok lakta tartományait és Grécet egyaránt érintő legfontosabb útvonalak Ljubljana és Ptuj felé vezettek.[8] E városok felé irányuló közlekedési vonalakon kívül fontos út vezetett Novo Meston keresztül, valamint a Krka folyó völgyén át Postojnáig, onnan pedig Trieszt, illetve az isztriai városok irányába.[9]

Főút vezetett Grécből az Adriai-tenger felé, Fiumébe és Zenggbe. Ez utóbbi 1271-től a vegliai grófok, a későbbi Frangepánok kezén volt, akik Veglia uraiként elismerték a Velencei Köztársaság fennhatóságát. Ez hatott Zenggnek mint a Velencével folytatott kereskedelem fontos központjának a fejlődésére, ezzel pedig Gréc és Velence kapcsolataira is.[10]

Fiume és Zengg voltak azok a kikötők, amelyeken keresztül bonyolódott a forgalom a többi itáliai várossal is, s ebben különösen a firenzei kereskedők játszottak kiemelt szerepet, akik mélyen Magyarország belsejéig kiterjesztették tevékenységüket.[11]

---

5 A zágrábi harmincadvámról lásd *Tkalčić, I. K.:* O staroj zagrebačkoj i. m. I. 217–229.; *Weisz Boglárka:* A királyketteje és az ispán harmada. Vámok és vámszedés Magyarországon a középkor első felében. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Bp., 2013. (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak.) 437–438.

6 A Száva jelentőségéről Zágráb fejlődésében lásd *Branko Vujasinović:* Uloga rijeke Save u povijesnom razvoju grada Zagreba. Ekonomska i ekohistorija. Časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša 3. (2007) 3. 121–155. Fontos volt az a tény is, hogy Zágráb területén kedvező szávai átkelőhelyek is voltak. Ezek közül a legismertebb a Királyrév (Kraljev Brod). Vö.: *Zlatko Herkov:* Povijest zagrebačke trgovine. JAZU – „Zagreb", Zg., 1987. (Građa za gospodarsku povijest Hrvatske 21.) 85.

7 *Tkalčić, I. K.:* O staroj zagrebačkoj i. m. I. 193. Tkalčić részletes rekonstrukciója a gréci kereskedők útjairól e források alapján: Uo. 194–196.

8 *Nada Klaić:* Povijest Zagreba I. Zagreb u srednjem vijeku, Sveučilišna naklada Liber, Zg., 1982. 277.

9 *Ferdo Gestrin:* Trgovina s kožami v Markah v 15. in v prvi polovici 16. stoletja. Zgodovinski časopis 30. (1976) 1–2. 25–26.

10 *Teke Zsuzsa:* Rapporti commerciali tra Ungheria e Venezia nel secolo XV. Studia humanitatis 2. Rapporti veneto–ungheresi all'epoca del Rinascimento (1975) 143. Magyarország és Velence kereskedelmi kapcsolatairól lásd *Uő:* Velencei–magyar kereskedelmi kapcsolatok a XIII–XV. században. Akadémiai Kiadó, Bp., 1979. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 86.), Zágráb és Zengg jelentőségéről különösen: Uo. 39–57.

11 Újabban a firenzei kereskedők magyarországi tevékenységével foglalkozik *Arany Krisztina,* aki nemrég védte meg doktori értekezését Florentine Families in Hungary in the First Half of the Fifteenth Century (CEU, Bp., 2014) címmel, valamint *Prajda Katalin,* aki több dolgozatot is

A zenggi kikötőt és a Modruson, valamint Dobócon át Grécig vezető útvonalat a raguzai kereskedők is használták.[12] 1480-ban például Božidar Radonjić Zenggen keresztül szállította Petar Radaljenović áruját.[13] Zágráb jelentőségét a raguzai kereskedelem számára az a törekvésük is mutatja, mely arra irányult, hogy a II. Ulászló királytól 1502-ben kapott adománylevelet, mely szerint a királyság egész területén szabadon kereskedhetnek és ugyanúgy kezelik őket, mint Buda polgárait, Zágrábban is vegyék nyilvántartásba.[14] A raguzaiakat Zágrábban rézzel, raguzai posztóval és selyemmel való kereskedelem kapcsán emlegetik.[15]

Meg kell említeni azt is, hogy a raguzaiak számára a kettő közül ez volt az egyik olyan útvonal, amelyen keresztül a kereskedelem lebonyolításán túl a Budára címzett diplomáciai postát is küldték. Így például a Nagytanács 1361. december 10-én elrendelte, hogy az udvar raguzai küldöttei számára ugyanannak a levélnek az egyik példányát Szávaszentdemeteren, a másikat pedig Zágrábon keresztül juttassák el.[16]

Zenggen kívül, bizonyos esetekben, a forgalom Zára és Sebenico irányában bonyolódott. E városok jelentősége az 1358-ban megkötött zárai békét és Lajos királynak e terület feletti hatalmának megszilárdítását követően nőtt meg. Ettől kezdve a király ösztönzi e kereskedelmi útvonalon történő árubehozatalt, amiről például az is árulkodik, hogy a pozsonyi kereskedőknek 1361-ben adott kiváltság értelmében a király mentesíti őket a Zárából Pozsonyba hozott áru után fizetendő, a harmincad kivételével járó összes teher alól.[17]

Gréc és más városok közlekedési és kereskedelmi kapcsolataira utal az e városokból származó személyek jelenléte Grécben (akár rövid tartózkodási céllal vagy átmenetileg, akár tartós letelepedési szándékkal). Gréc és Velence kapcsolatáról tanúskodik a velenceiek jelenléte Grécben, melynek a kezdetektől vannak nyomai. Rájuk utal az a tény is, hogy a gréci főtemplom védőszentje Velencéhez hasonlóan Szent Márk volt.[18] A 13. század közepén itt élt a ve-

---

megjelentetett ebben a témában, pl.: Levelező üzletemberek. Firenzeiek a Zsigmond-korban. Századok 144. (2010) 2. 301–334.

12 *Vinko Foretić:* Povijest Dubrovnika do 1808. Első rész: Od osnutka do 1526., Nakladni zavod Matice hrvatske, Zg., 1980. 296.

13 *Josip Lučić:* Prilog vezama Dubrovnika i Gradeca/Zagreba u srednjem vijeku. In: Zagrebački Gradec 1242–1850. Ur. *Ivan Kampuš, Lujo Margetić, Franjo Šanjek.* Grad Zagreb, Zg., 1994. 248.

14 *Foretić, V.:* i. m. 297.

15 *Lučić, J.:* i. m. 245.

16 *Foretić, V.:* i. m. 296.

17 *Štefánik Martin:* Die Dalmatische Route als Transportweg slowakischer Metalle in den Mittelmeerraum im 13.–14. Jahrhundert. In: Slovakia and Croatia, vol. 1. Historical Parallels and Connections (until 1780). Ur. *Martin Homza, Ján Lukačka, Neven Budak.* Katedra slovenských dejín, Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave–Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Bratislava–Zg., 2013. 416.

18 *Josip Baloban:* Župa sv. Marka u društvenom, kulturnom i religioznom životu Gradeca. In: Zagrebački Gradec 1242. – 1850. Ur. *Ivan Kampuš, Lujo Margetić, Franjo Šanjek.* Grad Zagreb, Zg., 1994. 129.

lencei Perkin is, egy tekintélyes kereskedő, aki jó kapcsolatokat ápolt IV. Béla, V. István és IV. László királyokkal. Itt élt testvére, Antun és nagybátyja, Markulin is, akik úgyszintén Gréc polgárai voltak, Markulin pedig az ottani királyi pénzverdét is vezette.[19]

Velenceieket a későbbiek folyamán is ismerünk Grécben. A gréci bírósági aktákban 1454-ben egy bizonyos velencei *Simon Georgius Italicus*ról esik szó. Nevezett velencei személyt később is megtaláljuk Grécben, ahol ház- és földtulajdonosként említik. Kereskedelmi tevékenységéről a Velencében őrzött iratok tanúskodnak. A témában Teke Zsuzsának is jelentek meg tanulmányai.[20]

Gréc és Velence kereskedelmi kapcsolatairól árulkodik a Grécben használt velencei pénz, amelyről, többek között, a velencei pénzhamisítási kísérletből értesülhetünk, tudniillik 1465 és 1467 között Grécben a velencei pénz hamisításával kapcsolatos nyomozást folytattak.[21]

Említést érdemel, hogy miként Grécben velenceieket találunk, hasonlóképpen Velencében is tartózkodtak gréciek. Egyesek közülük csak rövid ideig tartózkodtak ott, bizonyos áruszállításokat lebonyolítva, míg mások tartósan letelepedtek a városban.[22]

Grécben a firenzei kereskedők később jelentek meg, mint a velenceiek, a városban nagyjából a 14. század második felétől találkozunk velük. Meg kell azonban jegyezni, hogy többen tartósan is letelepedtek. Így János fia *Chun*, akit a gréci városi dokumentumokban első alkalommal 1368-ban említenek, a városban maradt és később a városvezetésbe is bekerült. Mi több, 1400-ban városbíró lett.[23] Az áruk fajtájáról különféle forrásokból értesülhetünk. Így például gabonakereskedelemről szerezhetünk tudomást Lajos király 1380-ban kiadott rendeletéből, amellyel megtiltja a gabonafélék kivitelét, és parancsba adja a városvezetésnek, hogy büntesse meg a kereskedőket, akik mégis megpróbálkoznának azzal.[24] A Hahót nembeli Miklós bán által 1343-ban elrendelt vizsgálatból tudjuk, hogy a gréciektől törvénytelenül szedték a viasz, bőr, marha és sertés utáni harmincadot, amelyet *de Zagrabia vel Sclauonia in Veneciam vel in Teutoniam* szállítottak.[25]

---

19 *Klaić, N.:* i. m. 96–99.; *Nikolić Jakus Zrinka:* Počeci srednjovjekovnog grada. In: Povijest grada Zagreba I. Ur. *Ivo Goldstein, Slavko Goldstein.* Novi Liber, Zg., 2012. 47.

20 *Teke Zs.:* Rapporti commerciali i. m. 147.

21 MCZ VII. 270., 316.

22 *Teke Zs.:* Rapporti commerciali i. m. 147–148.

23 Chunról lásd *Klaić, N.:* i. m. 249–250.; *Škreblin Bruno:* Urbana elita zagrebačkog Gradeca u 15. i početkom 16. st. Primjeri nekolicine uglednih gradečkih građana. In: Mestne elite v srednjem in zgodnjem novem veku med Alpami, Jadranom in Panonsko nižino. Urban Elites in the Middle Ages and the Early Modern Times Between the Alps. Ur. *Janez Mlinar, Bojan Balkovec.* Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Ljubljana, 2011. (Zbirka Zgodovinskega časopisa 42.) 311–316.

24 MCZ I. 278.

25 *Tkalčić, I. K.:* O staroj i. m. I. 218–219.

A gréciek által folytatott marhakereskedelemről velencei adatok is szólnak, tudniillik az ott letelepült zágrábiak között húskereskedőket is találunk.[26] A 16. század elején Ivan Pastor a Magyarországról Velencébe irányuló marhakereskedelemben újítást vezetett be. A marhákat a tengeren át szállította, minden bizonnyal Szádrév kikötőjéből.[27] A gréciek marhakereskedelmének jelentőségéről árulkodnak a 16. századi harmincadvám-jegyzékek is, ezekből kitűnik, hogy a zágrábi kereskedők exportjában éppen a marhakivitel volt túlsúlyban, a legfontosabb behozatali áru pedig a posztó volt.[28]

A húson kívül kereskedtek bőrökkel is. Az egyik ilyen kereskedelmi útvonalról már tettünk említést, mégpedig Novo Mestón és Postojnán keresztül Triesztig, ahonnan a bőröket Itáliába szállították, nagyrészt Marchébe.[29]

Grécnek fontos szerepe volt az Északnyugat-Magyarországról (a mai Szlovákia területéről) származó érceknek a Mediterráneum, az itáliai városok és Levante felé irányuló kereskedelmében. E kereskedelem két fő útvonala közül az egyik az ún. dalmáciai út volt (a másik az ún. bécsi út). Martin Štefánik szerint a 14. század első felétől az aranyat, a század második felétől pedig a rezet is erre szállították. Jelentős rézmennyiség ment Zenggen keresztül Velencébe (majd tovább a Földközi-tenger térségének nyugati felébe), illetve Levantébe (Szíriába, Egyiptomba), s a kereskedelemben a toszkánai, és különösen a firenzei kereskedők és bankárok vettek részt. A pratói nagykereskedő, Francesco Datini üzleti könyveiben Zenggen keresztül az egyiptomi Alexandriába szállított magyar rézről szólnak, egy 14. század végi forrásban pedig a szíriai Damaszkusz piacán megjelenő magyar rézről *(rame unghero)* esik szó.[30] Grécbe vagy rajta keresztül Magyarország felé különféle árucikkeket importáltak a Német Császárságból, Velencéből és Levantéből. A gréci vásárokban és a zágrábi harmincadvám-jegyzékekben finom kelméket, fűszereket és távoli vidékek különféle élelmiszereit találjuk (sáfrány, bors, hering, citrom, narancs, rizs, kapribogyó).[31] A Körösben 1481-ben megtartott szábor határozataiban, melyekkel meghatározták az egyes áruk után a vámszedőhelyeken fizetendő adó mértékét, a citrusféléken kívül említést tesznek sózott és szárított halról, selyemszövetről, olajról, fügéről, sóról.[32] A fenyő építőanyagot uszá-

26 *Teke Zs.:* Rapporti commerciali i. m. 148.

27 *Neven Budak:* Gradec u kasnom srednjem vijeku. In: Zagrebački Gradec 1242. – 1850. Ur. *Ivan Kampuš, Lujo Margetić, Franjo Šanjek.* Grad Zagreb, Zg., 1994. 87. Ivan Pastorról lásd *Bogoljub Krnic:* Ivan Pastor Zagrepčanin, politički agent kralja Ferdinanda I., Rad JAZU 201. (1914) 67–174.

28 *Ivan Kampuš:* Prilog poznavanju tridesetine u XVI st. Historijski zbornik 19–20. (1966–67) 195–222.

29 *Gestrin, F.:* i. m. 23–35.

30 *Štefánik, M.:* i. m. 414–418.

31 *Tkalčić, I. K.:* O staroj zagrebačkoj i. m. I. 181.

32 *Tkalčić, I. K.:* O staroj zagrebačkoj i. m. II. 89. Különböző árufajtákat említenek a szábor 1421-es határozataiban is, melyekkel meghatározták az egyes áruk után a vámszedőhelyeken fizetendő adó mértékét. Vö.: *Tkalčić, I. K.:* O staroj zagrebačkoj i. m. I. 235–237.

lyokkal szállították a Száván a szlovén tartományokból.[33] A legfontosabb importcikk mégis a Firenzéből behozott finomkelme volt, amely iránt Magyarországon óriási kereslet mutatkozott.[34]

Közlekedési szempontból Gréchez hasonlóan Varasdnak is komoly jelentősége volt. Az itt áthaladó közlekedési útvonalak közül a legfontosabbnak az számított, amely egyfelől Varasdról vezetett Ptuj felé, másfelől keleti irányban a Dráva mentén haladt Eszék felé, s amely a római idők óta létezett.[35] A Ptuj felé vezető utat András 1209-ben Varasdnak adományozott kiváltságlevele is említi, amelyben „a Németországba vezető" nagy útként *(magna via)* esik róla szó.[36] Ettől Varasdnál vált el az út, amely Magyarország belseje felé vezetett. Varasd fejlődéséhez jelentős mértékben hozzájárult az a tény is, hogy drávai átkelő közelében helyezkedett el.[37] Varasd irányába ágazott le a Zágrábot Ptujjal összekötő közlekedési útvonal egyik ága is.[38]

Varasd földrajzi fekvése határozta meg annak a Magyarország és a Német Császárság közötti kereskedelemben betöltött szerepét. Varasd és a császárság kereskedelmi kapcsolatairól tanúskodik András már említett 1209-es kiváltságlevele, melyben elrendeli, hogy a polgároknak adót kell fizetniük, amennyiben árujukkal Németországba mennek (minden megrakott szekér után három dénárt). Ez a rendelkezés arról árulkodik, hogy a király a német területek felé irányuló árura kivetett vám bevezetésével a kereskedelmet a Magyar Királyság felé kívánta irányítani, illetve anyagi hasznot igyekezett húzni a külkereskedelem növekedéséből.[39]

Varasd számára különösen a marha- és bőrkereskedelemnek volt nagy jelentősége. Az európai marhakereskedelem Budáról Velence[40] felé haladó legfontosabb útvonala érintette ezeket a területeket is, s a kereskedelembe a varasdi mészárosokat is bevonták. Bár Varasdban a 15. század közepén 23-24 mészáros volt, a város elöljáróságának egyik rendeletéből – mellyel közülük

33 MCZ I. 371–372.

34 *Varga Sz.:* i. m. 67.

35 *Neven Budak:* Gradovi Varaždinske županije u srednjem vijeku. Nakladna kuća „Dr. Feletar", Zg.–Koprivnica, 1994. 40.

36 Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. I–XVIII. Ur. *Smičiklas Tadija* et al. JAZU, Zg., 1904–1990. III. 89–91. Bár a historiográfiai vélekedés szerint hamisítványról van szó (vö.: pl. *Matijević-Sokol Mirjana:* Povlastica Andrije II. Varaždinu iz 1209. godine: povijesno-diplomatička analiza. In: 800 godina slobodnog kraljevskog grada Varaždina: 1209. – 2009. Ur. *Miroslav Šicel, Slobodan Kaštela.* Zavod za znanstveni rad HAZU u Varaždinu–Varaždinska županija, Varaždin, 2009. 19–26.), témánk szempontjából ennek nincs jelentősége, hiszen ez az oklevél mindenképpen e közlekedési útvonal jelentőségéről árulkodik.

37 *Budak, N.:* Gradovi i. m. 41.

38 *Budak, N.:* Gradovi i. m. 42. Budak ennek alátámasztására térképet is közöl, amely Varasd vármegye ókori és a középkori útjait ábrázolja.

39 Vö.: *Medved Jasmin:* Trgovina grada Varaždina u XV. stoljeću. Radovi Zavoda za znanstveni rad HAZU Varaždin 24. (2013) 459.

40 Vö.: pl. *Ian Blanchard:* The Continental European Cattle Trades, 1400–1600. Economic History Review 39. (1986) 3. 429–436., 442. és az ott felsorolt szakirodalmat.

15-öt arra köteleztek, hogy a várost lássák el hússal – világosan látszik, hogy a városi ellátással gondok voltak, mivel a mészárosok szerepet játszottak a városon kívüli kereskedelemben.[41] Kifejezetten marhakereskedelemről tanúskodik az a városi jegyzőkönyv is, amelyben egy 1463-as üzletről, veronai szövetért cserébe Itáliába hajtott ökörkaravánokról esik szó.[42]

Ellenkező irányból, tehát Itáliából és a Német Császárság területéről, ahogyan az az imént említett 1463-as hírből is kiderül, különféle kézműves termékek (különösen textília) érkeztek, amelyeket ezt követően továbbszállítottak Magyarországra.[43] Ez az áru nagyrészt Ptujon keresztül érkezett, amiben nagy szerepük volt a ptuji kereskedőknek, akikkel gyakran találkozunk Varasdban is. Toting Benedek ptuji polgár 200 tallért kölcsönzött Obligay Dánielnek és feleségének, Katalinnak, az erről szóló elismervény fennmaradt (1587). [44]

Varasd és a német tartományok jelentős kereskedelmi kapcsolatairól árulkodik a Varasdon megjelent német kereskedők nagy száma is, akik itt gyakran le is telepedtek. Német jelenlétre utal a forrásokban használt terminológia is. A városi bírót *rihtardus*nak (a német *der Richter*ből) hívták, a városi kapitánynak a város egyes részeiben a rend fenntartásáért felelős segítőit a latin *quartaliti*n kívül a német *Virtelmeister* megnevezéssel illették. Egyes utcák neve is német volt, így például a déli városkaputól Varasdfürdő felé vezető utcát a latin *Longa vilá*n kívül németül *Lange Gassé*nak is hívták. A német hatásról árulkodik az a tény is, hogy a városi oklevelek mintegy harmada a 15. században németül íródott (egyébként azok általában latin nyelvűek voltak), továbbá az is, hogy a dokumentumokban említett személyek mintegy 12%-a német származású volt. A német lakosság számaránya a későbbiek folyamán Varasd esetében is hasonlóan alakult. Az 1520. évi népességi összeírásban mintegy 14%-kal szerepeltek.[45]

A 16. század folyamán Varasd német lakosságának tagja volt Wolfgang Fierer is, akit a városi jegyzőkönyvekben 1592 és 1598 között emlegetnek.[46] Frier Varasdon házzal és kerttel rendelkezett, s érdekes, hogy egyszerre volt ptuji és varasdi polgár, ami ismételten a Ptuj és Varasd között fennálló erős kapcsolatokról árulkodik, továbbá a kor kereskedőinek mobilitására utal.

Itt szeretném felhívni a figyelmet a kereskedelem fejlődésének, s maguknak a kereskedelmi útvonalaknak a migrációra és a letelepedésre kifejtett hatásaira, ami jelentősen hozzájárult a városok etnikai képének, illetve multietnikus jellegének kialakulásához. Mindez jól látható a varasdi és a gréci állapotok összevetésével.

---

41 *Budak, N.:* Gradovi i. m. 92–93. Az említett rendelet megjelent: *Tanodi* II. 127–128.

42 *Medved, J.:* i. m. 468.

43 *Medved, J.:* i. m. 471.

44 *Mira Ilijanić:* Varaždin u 16. stoljeću. Radovi Zavoda za znanstveni rad JAZU u Varaždinu 2. (1988) 455.

45 A varasdi németekről lásd *Marija Karbić:* Nijemci u Varaždinu tijekom srednjeg vijeka. Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice/VDG Jahrbuch 8. (2001) 11–17.

46 ZPGV II. 94–95., 135., 138., 264., 276.; III. 174–175.

Gréc több irányból összefutó utak csomópontjában helyezkedett el, s ennek megfelelően számos különféle származású bevándorlót fogadott be. Az Itáliából érkezőkön kívül, akikről az imént már többet is szóltam, valamint a város környékéről bevándorlókon kívül találunk itt olyanokat is, akik a mai Horvátország különböző vidékeiről, a német tartományokból és Magyarországról jöttek.[47] Gréc területén ezek a csoportok jelentős számban voltak jelen, a 14. század utolsó és a 15. század első évtizedeiben még a város kormányzását is nyelvek *(linguae)* szerint szervezték meg, csak hogy biztosítsák az egyenrangú képviseletet a város igazgatásában.[48] Varasdon ugyanakkor a régi lakosságon kívül elsősorban németekkel találkozhatunk,[49] akiknek jelentősége itt jóval nagyobb, mint Grécben, ami érthető is, tekintettel Varasd és a Német Császárság közötti kereskedelem mértékére (habár nem szabad megfeledkezni Varasd és a magyar városok közelségéről sem, ahol a németek úgyszintén jelentős szerepet játszottak).[50]

Végezetül hangsúlyoznám, hogy jelen írásban csupán általános áttekintést igyekeztem nyújtani, nem bocsátkoztam részletekbe és a bekövetkező változások pontosabb taglalásába, csupán a kezdeti eredményeket közöltem a témában, mely feltétlenül további kutatásokat kíván. Bár az eddigi kutatásaim során döntően a szlavóniai városokban vagy a közvetlenül velük kapcsolatosan keletkezett forrásokra támaszkodtam, a jövőben a teljesség igénye miatt feltétlenül szükség lesz annak az anyagnak a bevonására, amely a szlavóniai kereskedelmi csomópontokhoz köthető. Ezenkívül úgy vélem, hogy a gazdasági fejlődést minél inkább annak politikai és társadalmi, valamint kölcsönös feltételrendszerének összefüggéseiben kell vizsgálni. Újfent szeretném aláhúzni, fontos volna a térség kisebb városi településeinek kutatása is (mint például Korpona, amely a Zágrábot és Stájerországot összekötő útvonalon fekszik, amelynek egyik elágazása Varasd irányába haladt). Ezek vizsgálata a kereskedelmi útvonalak települések fejlődésére gyakorolt hatását és az egyes kereskedelmi irányok közötti különbségeket is pontosabban megvilágítaná.

47 Vö.: *Klaić, N.:* i. m. 248–258.; *Vladimir Bedenko:* Društvo i prostor srednjovjekovnog Gradeca. In: Zagrebački Gradec 1242. – 1850. Ur. *Ivan Kampuš, Lujo Margetić, Franjo Šanjek.* Grad Zagreb, Zg., 1994. 37–49.; *Bruno Škreblin:* Ethnics groups in Zagreb's Gradec in the late middle ages. Review of Croatian History 9. (2013) 25–59.

48 A Grécben élő, különféle országokból érkező betelepültekről és a városi hatalmi szervekről lásd *Bruno Škreblin:* Etničke i političke skupine u srednjovjekovnom gradu. Primjer gradečkih *lingui*. Povijesni prilozi 27. (2008) 35. 91–148.

49 Bár a németek és a hazai lakosság mellett Varasdon más országokból érkező betelepültek is voltak (olaszok, magyarok). Vö.: *Ilijanić, M.:* i. m. 453.

50 A német hatásról a magyar városokban ld. *Engel Pál:* The Realm of St. Stephen. A History of Medieval Hungary 895–1526. I. B. Tauris, London–New York, 2001. 252., 256–257.

OROSS ANDRÁS

A kamarai igazgatás kezdetei a Dráva–Száva-köz keleti részén a törökök kiűzése után

A Magyar Királyság pénzügyigazgatása, azaz kamarai szervezete a 16–17. században mindig is szoros összefüggésben állt a hadügyekkel. Nem véletlenül, hiszen a hadszíntérré vált országban a kamarák által beszedett jövedelmek tekintélyes részét a császári-királyi katonaság ellátására fordították.

A kamarák hatáskörébe elsősorban a királyi és a felségjogokon alapuló javak kezelése, a javakból befolyt jövedelmek felhasználása tartozott. Fő feladatuk a rendes és rendkívüli kamarai jövedelmek kezelése, a kamarai birtokok megfelelő működtetése volt. A kamarai rendes jövedelmek közé tartoztak a kereskedelmi vámok, továbbá a szabad királyi városok adója, valamint a pénzverés és a kincstárra háramlott birtokok jövedelmei. Beszedésüket a kamarai alkalmazottak intézték, felhasználásukat azonban a Bécsben székelő Udvari Kamara határozta meg. A hadiadó beszedése és adminisztrálása, mint rendkívüli jövedelem az 1670-es évektől fokozatosan kikerült a kamarák kezeléséből, hiszen ezt az adót immár a vármegyéktől és városoktól közvetlenül a hadbiztosok pénztáraiba szedték be.

Az 1527-ben megalapított pozsonyi székhelyű Magyar Kamarának az egész Magyar Királyságra kiterjedő területi illetékessége már 1567-ben, a Szepesi Kamara létrehozásakor csorbát szenvedett. A jövedelmek jobb kezelése és a katonaság jobb ellátása érdekében, a Kassa székhellyel működő pénzügy-igazgatási szerv működési területe a felső-magyarországi vármegyékre terjedt ki. A két „hagyományos" kamara mellett működött a középkori hagyományokkal rendelkező alsó-magyarországi főkamaragróf és az alárendelt Selmecbányai és Körmöcbányai Alkamara, továbbá a Körmöci Pénzverde és a besztercebányai rézvállalat, amelyek pénztári, igazgatási és számvevőségi ügyekben közvetlenül az Udvari Kamara igazgatása alá tartoztak. A kamarai szervezet igazán nagy horderejű módosulása végül az 1683-ban megindult törökellenes háború eredményeként következett be. A jelentős területi gyarapodást megérő Magyar Királyságban szükségszerűen újra kellett gondolni a 16. században kialakult pénzügy-igazgatási rendszert. A visszafoglalt országrészek igazgatásának megszervezése mellett a formálódó állandó hadsereg folyamatos jelenléte és ellátásának helyi biztosítása is indokolta új szervezeti formák kialakítását. Bécsből úgy tűnt, hogy erre a feladatra a Magyar Kamara, a maga nagyfokú önállóságával nem alkalmas, éppen ezért döntöttek úgy, hogy a háború idején több, csak az Udvari Kamara alá rendelt pénzügy-igaz-

gatási szerv megfelelőbben fogja szolgálni az udvar érdekeit. Az elképzelések szerint három kamarai adminisztráció Buda, Kassa és Csáktornya székhelyekkel igazgatta volna a Magyar Királyság pénzügyeit.[1]

Az 1680–1690-es években tehát a Magyar Királyság területén több megváltozott feladatokkal felruházott kamara, azaz pénzügy-igazgatási szerv is működött és járult hozzá a Habsburg Monarchia állandó hadseregének finanszírozásához. Az ország nyugati és északnyugati területén a Magyar Kamara, az északkeleti területén a Szepesi Kamara volt illetékes, a Budai Kamarai Adminisztráció az újszerzeményi területek nagyobb részét, a Csáktornyai Kamarai Adminisztráció 1694. évi megszűnéséig változó nagyságrendben a dél-dunántúli és a Dráván túli részeket felügyelte. A Szlavón Kamarai Inspekció a 17. század végén alakult meg, és nem feledkezhetünk el az alsó-magyarországi bányászatot irányító Udvari Kamaráról sem. A Magyar Kamara – hagyományaira is tekintettel – ugyan rendszeresen nyilvánított véleményt országos ügyekben, mégis a gyakorlatban a többi kamarának mellérendeltje volt, ha nem is azonos súllyal. A rendszert az Udvari Kamara oly módon egészítette ki, hogy egyrészt illetékes volt az alsó-magyarországi bányászat és pénzverés tekintetében, másrészt az előbb említett szervek munkáját felügyelte.

A következőkben részletesen a Muraközt és a horvátországi tengermelléki javakat felügyelő Csáktornyai Kamarai Adminisztrációról és az 1695-ben megalakult, és egészen 1773-ig működő Szlavón Kamarai Inspekcióról lesz szó. Két dolgot fontos hangsúlyozni, egyrészt hogy a Szlavón Kamara töredékes iratanyaga (23 iratfolyóméter) az Országos Levéltárban található,[2] de működésére vonatkozóan Bécsben az Osztrák Állami Levéltárban őrzött Udvari Kamarai Levéltár is tartalmaz nagy mennyiségű iratot. Másrészt a területi illetékesség kérdését, hiszen a következőkben a Dráva–Száva-köz keleti részén,

1 A korabeli magyarországi kamarai rendszerre a teljesség igénye nélkül lásd *H. Pálffy Ilona:* A kamarai igazgatás bevezetése a töröktől visszafoglalt területeken. In: Emlékkönyv Domanovszky Sándor születésének hatvanadik évfordulójára. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp., 1937. 474–487.; *Ember Győző:* Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig. „Budapest" Irodalmi, Művészeti és Tudományos Intézet, Bp., 1946. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai III., Hatóság- és hivataltörténet 1.) 119–203.; *Nagy István:* A Magyar Kamara 1686–1848. Akadémiai Kiadó, Bp., 1971. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai III. Hatóság- és hivataltörténet 3.); *Fallenbüchl, Zoltán:* Die Ofner Kameraladministration. Eine Kriegswirtschaftsverwaltung in Ungarn (1683) 1685–1709. Die Verwaltung. Zeitschrift für Verwaltungswissenschaft. 16. (1983) Heft 4. 487–505.; *F. Kiss Erzsébet:* A Csáktornyai (Kanizsai) Kamarai Adminisztráció vázlatos története 1673–1773. Levéltári Közlemények 59. (1988) 291–304.; *Szűcs Jenő:* A Szepesi Kamarai Levéltár 1567–1813. Akadémiai Kiadó, Bp., 1990. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai I. Levéltári leltárak, kincstári levéltárak 7.); *Nagy István–F. Kiss Erzsébet:* A Magyar Kamara és egyéb kincstári szervek. Magyar Országos Levéltár, Bp., 1995. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai I. Levéltári leltárak 9.); *Oross András:* A Magyar Királyság törökellenes határvédelmi rendszerének felszámolása és átszervezése. Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány, Bp., 2013. (Fons Könyvek 4.) 52–62.

2 A *Sclavonische Cameral Oberdirection, 1750-től: Cameralis Administratio Eszékiensis* fondról van szó. A szlavóniai kamarai szervek töredékes iratanyagának ismertetését lásd *Nagy–F. Kiss:* i. m. 431–460.

azaz a töröktől visszafoglalt, a korabeli forrásokban újszerzeményi területnek hívott eszéki és pozsegai körzetről lesz szó.

A kamarai szervezet újjászervezésére vonatkozó ismeretek előtt érdemes megemlíteni a belső-ausztriai, azaz grazi kormányszervek jelentőségét. Az 1680-as években a 16–17. században megszokottnál is nagyobb befolyással bírtak nemcsak a Dráva mentén zajló hadműveletekre, de a régió igazgatására is. Az 1684. évi hadicélok között szerepelt ugyanis a Dráva-vonal megszerzése a törököktől, egészen az oly fontos, Eszék és Dárda között húzódó hídig. A drávai hadtest 1684–1688 között a Belső-ausztriai Haditanács irányítása alatt állt, a katonaság ellátásáért pedig a Belső-ausztriai Kamara felelt. Nemcsak pénzt kellett előteremteni, de biztosítani az élelmiszer- és muníció-utánpótlást is, és ami talán a legfontosabb, el is kellett juttatni azokat a közvetlen hadszíntérnek számító kelet-szlavóniai területre.[3]

Értékes forrásnak tekinthetők az Eszék és Pozsega vidékére 1687–1688 telén a hadi és pénzügyi műveletek felülvizsgálatára kiküldött Christoph Dietmar Graf von Schallenberg vezérőrnagy jelentései, aki egyúttal a frissen elfoglalt terület berendezkedését és gazdasági lehetőségeit is vizsgálta. Az Udvari Haditanács által megbízott Schallenberg rávilágított a Dráva–Száva közötti hadszíntéren harcoló hadsereg élelemellátásáért felelős Belső-ausztriai Kamara tevékenységére is. Schallenberg több jelentése is fennmaradt az Udvari Kamara Levéltárában. Közülük kiemelkedik az, amelyben az Eszéktől délre fekvő várak és városok stratégiai helyzetét és a régió általános állapotát festi le. Pozsega kapcsán például leírja, hogy egy olyan hegy mellett fekszik, amelyet az ellenség könnyen elfoglalhat és ostrom idején tűz alatt tarthatja a várost. A város körüli sáncokat jó állapotban találta, de szerinte kevés gyalogság és lovasság állomásozik falai között. Mivel a Száva mellől rengeteg széna szállítható a városba, ezért nagyobb katonaságot is elhelyezhetnének ott, de szerinte ennek ellenére is szinte lehetetlen lenne ostrom esetén a megvédése. Pozsegának egy ovális alakú kastélya is van, amelyik egy kicsi, de magas sziklán fekszik, és a környező hegyekről könnyen be lehet lőni.[4] Schallenberg tevékenységének eredményeként a terület pénzügyigazgatását kivették a Grazi Kamara alól és magyarországi székhelyű kamarákra bízták.

1688-ban uralkodói rendelettel csatolták a Budai Kamarai Inspekció alá a területet, amelyben szó szerint így fogalmaztak: *„az eszéki, pécsi, siklósi és pozsegai újszerzeményi területre kinevezett kamarai hivatalnokok ápoljanak jó kapcso-*

3 Alapvető ebben a kérdéskörben: *Othmar Pickl:* Der Beitrag der Steiermark zu den Siegen im Türkenkrieg 1684 bis 1688. Zur Logistik der Operationen an Drau und Save. In: 800 Jahre Steiermark und Österreich. Der Beitrag der Steiermark zu Österreichs Größe Hrsg. von *Othmar Pickl.* Selbstverlag der Historischen Landeskommission für Steiermark, Graz, 1992. (Forschungen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark 35.) 295–342.

4 Schallenberg jelentéseit lásd Österreichisches Staatsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv, Hoffinanz Ungarn (= ÖStA FHKA HFU) 5. März 1688 (rote Nummer [r. Nr.] 320. fol. 22–29.) és ÖStA FHKA HFU 26. Febr. 1688 (r. Nr. 319. fol. 601–606.).

latot a Budai Kamarai Inspekcióval és tőle is függjenek."[5] 1689 májusában királyi rendelettel a Csáktornyai Kamarai Adminisztráció igazgatása alá került a Dráva és a Száva közötti terület keleti, újszerzeményi része.[6] Ez a pénzügy-igazgatási szerv az 1670. évi Zrínyi–Frangepán birtokok elvételét követően a Magyar Kamara alárendeltségében jött létre. Szervezetén belül külön a tengermelléki javakkal *(administrator portus Buccarensis reliquorum bonorum maritimo-fiscalium)*, illetve a muraközi birtokokkal *(administrator insulano et croatico fiscalium*, illetve *administrator Csáktornyiensis)* foglalkozó tisztviselő működött. A muraközi jövedelmek kezelését 1670–1673 között a nedelici főharmincados Prasinszky Péter látta el, őt 1673–1679 között Pavesics Gergely, 1679–1685 között Szombathy Ferenc, majd 1686–1694. január között Nagy György László követte. Nagy György László alatt érte el legnagyobb kiterjedését a kamara, hiszen 1693. június–1694. október között a teljes Dél-Dunántúlt is Csáktornyáról igazgatták.[7]

Érdekes kettősség figyelhető meg működése során, hiszen mint muraközi adminisztrátor a Magyar Kamara, mint az említett újszerzeményi területek vezetője az Udvari Kamara volt a felettes hatósága. Nagy György László adminisztrátor halálát követően gyakorlatilag egy éven belül megszűnt az általa igazgatott terület egységes irányítása – jelezve, hogy személye nagyban meghatározta a régió hovatartozását. Kéry Balázst ugyan az Udvari Kamara 1694 augusztusában kinevezte csáktornyai adminisztrátorrá,[8] de a Dél-Dunántúlt 1694 októberében visszacsatolták a Budai Kamarai Adminisztráció alá,[9] sőt ekkor már a Muraközt is eladományozták Hercules Josephus Ladislaus Turinetti de Prie márkinak, Savoya bécsi követének,[10] és az élelmezésüggyel is egy külön tisztviselőt, Szerenyessy Miklóst bízták meg.

A Dráván túli országrész is hamarosan levált. Martin Zembliak (Zemlyák) – aki korábban hodosányi vajda, majd valpói provizor, illetve pozsegai prefektus volt – 1695. március 2-án kapott megbízást az ekkor megalapított Szlavón Kamarai Inspekció vezetésére, helyettese az eszéki harmincados Maximilian Gerold von Ley lett. Megbízásakor erősen hangsúlyozták a Bécstől való függését, és nagy hangsúlyt fektettek a régióban élő nemzetiségek

5 Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár (MNL OL) E 280 Budai Kamarai Adminisztráció, Hofbefehle. 1688. febr. 26. „[…] *in denen neüen acquisiten, als Esseck, Fünfkirhcen, Siklos, Posega, und der Ohrten angestelte fiscalische Bedeinte sowohl mit der Cameral Inspektion zu correspondieren, als mit der Dependenz an dieselbe gewisen."* és ÖStA FHKA HFU 26. Febr. 1688 (r. Nr. 319. fol. 565–626.).

6 MNL OL E 280 1689. máj. 23. és ÖStA FHKA HFU 23. Mai 1689 (r. Nr. 329. fol. 552–555.), *Nagy I.:* i. m. 23. és *Nagy–F. Kiss:* i. m. 388.

7 *Oross A.:* i. m. 59.

8 ÖStA FHKA HFU 26. Aug. 1694 (r. Nr. 364 fol. 600–602.).

9 MNL OL E 280 1694. okt. nr. 10.

10 A muraközi uradalom gazdasága és társadalma a 17–18. században: válogatott források. Válogatta, sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a mutatókat készítette: *Gyulai Éva, Horváth Zita, Turbuly Éva.* Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 2010. (Zalai Gyűjtemény 68.) 448–453.

nyelvének ismeretére. Kinevezési okiratában így fogalmaztak: a Dráván túli, Száváig tartó területen létre kell hozni egy különleges inspekciót, egy olyan hivatalnok vezetésével, aki az ott használatos nyelveket ismeri és a letelepedett rácokat ellenséges veszély esetén katonailag is irányítja és igazgatja.[11]

A Csáktornyai Kamarai Adminisztráció és a Szlavón Kamarai Inspekció tehát részben egymást lefedő területen működtek (ez esetünkben a Dráva–Száva folyók köze), és a szlavón inspekció első vezetője, korábban pozsegai prefektusként a Csáktornyai Kamarai Adminisztráció egyik fontos hivatalát töltötte be. Az egyes kelet-szlavóniai városokban a kereskedelmi vámot felügyelő harmincadosok és a kincstári birtokokat irányító tiszttartók működtek. Néhány német alkalmazott mellett többségében a délszláv etnikumhoz tartozó hivatalnokot láthatunk.

A Csáktornyai Kamarai Adminisztráció kelet-szlavóniai tisztviselői, 1694[12]

Martin Zembliak – pozsegai prefektus
Joannes Dolovacz – pozsegai provizor
Michael Millekovich – valpói provizor
Georgius Herganich – orahovicai és voćini provizor
Joannes Spolarich – brodi provizor
Joannes Hoslauer – diakóvári provizor
Matthias Bischoff – pozsegai harmincados
Thomas Flizer – jeszenovaci harmincados
Jakob Ogramich – pakraci és siraci harmincados
Stanislaw Poniatovsky – verőcei provizor és harmincados
Max Gerold von der Ley – eszéki provizor és harmincados

Az Udvari Kamara által 1698-ban és 1702-ben a területre küldött, Ferdinand Karl Caraffa di Stigliano kamarai tanácsos vezette bizottság vaskos jelentései és mellékleteik szintén egyedülálló ismereteket nyújtanak a régióra vonatkozóan. A kiemelkedően jelentős forrást Ive Mažuran eszéki levéltárigazgató adta ki eredeti nyelven, még 1989-ben.[13]

11 MNL OL E 280 1695. márc. nr. 21. és ÖStA FHKA HFU 2. März 1695 (r. Nr. 368. fol. 355–379.). *„Der Gegend über die Drau, bis an die Sau gelegen ist, soll durch eine besondere Inspection, mit ainem, welcher der Sprachen daselbstren khündig, und bei noch wehrenden Feinds Gefahren, mit denen, der Orthen angesessenen Rätzen, zugleich ein Militarem agieren khan, vihl besser zu bestellen und zuverwalten."*

12 Kéry Balázs ideiglenes adminisztrátori kinevezésekor ezeket a tisztségviselőket értesítette írásban az Udvari Kamara. ÖStA FHKA HFU 26. Aug. 1694 (r. Nr. 364. fol. 600–602.)

13 *Ive Mažuran:* Izvještaji Caraffine komisije o uređenju Slavonije i Srijema nakon osmanske vladavine 1698. i 1702. godine. Sveučilište u Osijeku, Historijski arhiv, Osijek, 1989. (Grada za historiju Osijeka i Slavonije. Knjiga 7.) Caraffa 1698. évi jelentése az 57–139., a katonai berendezkedésről szóló jelentése a 141–165., a kamarai berendezkedésről szóló összefoglalója a 167–267. oldalakon található.

A jelentés alapján a császárvárosban kimerítő képet kaptak a régióban felmerült problémákról. Tanúi lehetünk a katonaság túlkapásainak, ami a kamarai jövedelmekbe való nagymértékű beavatkozásban teljesedett ki. A hajókon szolgáló vitézek többsége, hogy megélhetését biztosítsa – győri és komáromi társaikhoz hasonlóan – szinte kisajátította a Dunán zajló kereskedelmet és annak felügyeletét, ami az állam kárára volt. Kiváltságaikra hivatkozva a katonák nem fizettek harmincadot, sem egyéb vámokat, ezért a Szlavón Kamarai Inspekció kasszája szinte teljesen üres volt. Az inspektor, Martin Zsemlyak leginkább a saját hasznával törődött, hiszen a kisebb vidéki hivatalok jövedelmeit közvetlenül saját céljaira használta fel – állapították meg. A bizottság megdöbbenve tapasztalta, hogy a megyékben az adó kivetése és behajtása mennyire egyenetlenül zajlik, a megyék előkelőségei saját birtokaikat mentesítik és a beszállásolás terheit is a kincstári birtokokra terhelik. Caraffa fontosnak tartotta továbbá – nyilván Guido Starhemberg Szlavónia katonai parancsnoka nyomására – Eszék várának kiépítését, az Eszék és Dárda közötti híd megerősítését. Szorgalmazta, hogy a siklósi és a dárdai körzetből 32 falu 85 jobbágyát egész évben az eszéki vár erődítéséhez kötelezzék ingyenmunkára. A bizottság ismét megerősítette az itt élő rácok anyagi vonatkozású kiváltságait (minden hadi és kontribúciós teher, hadi porció és katonai beszállásolás, előfogat, ingyenmunka és más robot, a tized, valamint királypénz, hegyvám, telekadó és amíg a kamara a földesúr a kilenced alól mentesültek). Külön jelentősége ennek a dokumentumnak, hogy a szlavóniai viszonyok mellett a Dél-Dunántúl egyes településeinek belső berendezkedésére is kitért: megismerjük Baja és földesura, Széchényi Pál kalocsai érsek közötti feszültségeket, mint például, hogy a rácokból álló városi tanács a katolikusokat üldözi és meg akarja őket semmisíteni. Beszámoltak továbbá a szlavóniai városok lakosságának etnikai összetételéről, számukról és az általuk kiadott szolgáltatásokról. A régió egyik legnagyobb problémáját is ecsetelték, miszerint a rácok kapitányaiknál beíratják magukat katonának a hadjárat kezdetén, majd 14 nap múlva távoznak a táborból, és ezért nemcsak magukat, de minden családtagjuk vagyonát mentesíteni akarják az adóterhek alól. A komisszió ismét megfogalmazta, hogy csak azok kapjanak kedvezményeket, akik harcoltak is a hadjáratok során. Részletes leírás olvasható továbbá a szlavóniai kamarai hivatalok és alkalmazottaik működéséről, a terület birtokviszonyairól és az egyházi kormányzatról.

Komoly feladatokat látott el a szlavóniai kamara a hadi finanszírozás terén is. A brodi és eszéki várkapitányok éves zsoldját, valamint a Dráva és a Száva közötti várak tüzérségi személyzetének fizetését is a kamarai inspekció egyes hivatalainak bevételeire terhelték rá.[14] Néhány szemléletes példa jobban megvilágítja ezt a kijelentést. Johann Sebastian Koch eszéki hadszertárnok kinevezésekor az Udvari Kamara megparancsolta Nagy György László

14 ÖStA FHKA HFU 25. Apr. 1690 (r. Nr. 334. fol. 708.); Uo. 2. Aug. 1697 (r. Nr. 385. fol. 26–27.); Uo. 29. Aug. 1697 (r. Nr. 385. fol. 779.).

csáktornyai kamarai adminisztrátornak, hogy Koch bérét az eszéki harmincad jövedelmeire terhelje rá. Max Gerold von Ley eszéki harmincados saját vagyonából 2000 forintot fizetett ki az eszéki hadszertári alkalmazottaknak. Az ügyletet a kincstár egyfajta kölcsönnek tekintette és vállalta, hogy hatszázalékos kamatra visszafizeti, mégpedig az eszéki harmincad jövedelmeiből. Johann Ferdinand Kyba brodi várparancsnok 600 forintos éves zsoldja ügyében az Udvari Kamara megparancsolta Martin Zemliak inspektornak, hogy azt az inspektorátus bevételeire terhelje rá. Eszéken egyébként egy hadszertárnok, egy írnok, egy tűzmester, két hadszertári szolga, egy tüzér őrmester, 24 tüzér, két kézimunkás, egy ajtónálló, továbbá kovácsok, bognárok, ácsok, Pétervárадon egy hadszertárnok, egy tűzmester és 12 tüzér bérét fizette az Inspekció.

Úgy vélem, hogy a területre vonatkozó pénzügy-igazgatási ismeretek és a kamarai tanácsosok különböző jelentései, összefoglalásai esetleg pénzügyi kimutatásai hozzásegítenek ahhoz, hogy a forrásokban többnyire eszéki és pozsegai körzetnek hívott vidék 18. század eleji mindennapjait is jobban megismerjük. Kelet-Szlavónia területén a közvetlen hadműveletek idején, egészen Belgrád 1688. októberi elfoglalásáig tehát a belső-ausztriai kormányszervek erős befolyása mutatható ki. Az 1690-es évek elejétől egészen a 18. század közepéig azonban már egyre inkább a helyben, Eszék székhellyel működött kamara fejtett ki jelentős pénzügy-igazgatási és közigazgatási tevékenységet is.

HRVOJE PETRIĆ

A „hosszú” 19. század gazdaság- és környezettörténete újabb horvát historiográfiájának áttekintése

Különös tekintettel a horvát–magyar kölcsönhatásokra

Horvátországban a gazdaságtörténeti kutatások a 19. század második felében kezdődtek meg, az ahhoz szükséges intézményi háttér megteremtésére azonban csak a második világháborút követő időszakban került sor.[1] Az 1945-től az 1990-es évek elejéig tartó korszak a horvátországi gazdaságtörténet szinte lineáris fejlődését hozta el. Ezt követően sajátos visszaesésre, pontosabban tranzícióra került sor. Az 1990-es évek során Horvátország minden felsőoktatási intézményében megszűnt a gazdaságtörténeti oktatás, a vezető gazdaságtörténészek közül többen elhunytak, az *Acta historico oeconomica* gazdaságtörténeti folyóirat pedig válságos időszakot élt meg, s a 21. század elején megszűnt létezni. Tény, hogy az 1990-es évek elejétől a historiográfia érdeklődésének középpontjában nem a gazdaságtörténethez kapcsolódó témák álltak. A gazdaságtörténeti kutatások infrastruktúrájának leépítésében különösen nagy szerepe volt annak, hogy a Zágrábi Egyetem Bölcsészettudományi Karának Történettudományi Tanszékén (ahol a legtöbb gazdaságtörténettel kapcsolatos diplomamunka és doktori disszertáció keletkezett) megszűnt Az újkor gazdaság- és társadalomtörténete című tárgy.[2]

A zágrábi bölcsészkaron az 1980-as évek végén nyugdíjazták Igor Karamant, a horvátországi gazdaságtörténeti kutatások legnagyobb szaktekintélyét. Karaman leginkább 18. és 19. századi témákat kutatott. 1990-ben több könyve jelent meg, melyek közül kettőben 19. századi gazdaságtörténeti témákat dolgozott fel, és kitért a horvát–magyar viszony részleteire is, amiről több tucat tanulmányt és értekezést írt. A munkát nyugdíjas éveiben is folytatta (1991-ben rövid ideig a Zágrábi Egyetem Bölcsészettudományi Karának Horvát Történeti Intézetében), munkáival jelentős hatást gyakorolt a gazdaságtörténeti kutatások alakulására, számos újítást vezetett be. Karaman tevé-

1 *Jaroslav Šidak:* Hrvatska historiografija – njezin razvoj i sadašnje stanje. Historijski zbornik 23–24. (1970) 71. 1–20.; *Vladimir Stipetić:* Ekonomska znanost i gospodarska povijest danas, Rijeka 10 (2005) 2. 230–232.

2 Mira Kolar i Podravina. Zbornik sa znanstvenog skupa. Ur. *Hrvoje Petrić, Dragutin Feletar Meridijani.* Povijesno društvo Koprivnica–Društvo za hrvatsku ekonomsku povijest i ekohistoriju, Koprivnica, 2013. 42–48.

kenysége jelentős nyomot hagyott a „hosszú" 19. század gazdaságtörténeti kutatásaiban, s azon kívül is. *„A Zágrábi Egyetem Bölcsészettudományi Karának Történettudományi Tanszékén ugyan nem sikerült tartósan megalapoznia a társadalom- és gazdaságtörténet oktatását, s a Horvát Történeti Intézet napjainkban még csak nem is árnyéka annak, amiről ő álmodott, ám Horvátországban aligha akad olyan aktív történész, aki ne köszönhetne neki valamit."*[3]

A Zágrábi Egyetem Gazdaságtudományi Karának professzora, Vladimir Stipetić ugyan sosem tanított gazdaságtörténetet, de komoly makroökonómiai kutatásokat végzett, és 1990 előtt szerkesztője volt a *Források Horvátország gazdaságtörténetéhez* című akadémiai sorozatnak. A 19. századi horvát–magyar gazdasági kapcsolatok kutatása és általában a horvát gazdaságtörténet szempontjából kiemelt jelentőséggel bír Stipetić két kötete: az egyik a horvát közgazdasági gondolkodás történetéről szól, a másikban a horvát gazdaság két évszázadának (1820–2005) makroökonómiai történetét elemzi. Stipetić Nenad Vekarićtyal közösen elkészítette Horvátország történeti demográfiájának áttekintését. A kötetet haszonnal forgathatják a Horvátország lakosságával kapcsolatos kutatások, s többek között a „hosszú" 19. századra vonatkozó horvát–magyar összehasonlítások eredményei iránt érdeklődő kutatók is.[4]

A legtermékenyebb gazdaságtörténész Mira Kolar-Dimitrijević, a bölcsészkaron újkori gazdaságtörténetet oktató utolsó professzorasszony volt. Túlnyomórészt 20. századi történelemmel foglalkozott, ám korábbi korszakokat is érintett. A „hosszú" 19. század gazdaságtörténetével kapcsolatos tanulmányai és értekezései mellett igen jelentősek az Első Horvát Takarékpénztár történetéről, Horvátország és Zágráb iparosságáról, a Hrvatski radiša társulat iparosainak iskolázását segítő egyesületről, a horvátországi selyemiparról és Horvátország pénztörténetéről szóló könyvei. Tanulmányaiban elsősorban az egyes cégekre, vállalkozókra, a mezőgazdaságra, a szlavóniai nagybirtokokra, a pénzügyi intézményekre, az emigránsokra, a munkanélküliségre, a gazdasági társaságokra, a közlekedésre, a nemzetközi gazdasági kapcsolatokra stb. fókuszált.[5]

A közelmúltban több figyelemre méltó könyv látott napvilágot a 19. század gazdaságtörténetéről (melyekben hosszabb-rövidebb terjedelemben érintik a horvát–magyar gazdasági kapcsolatok témáját is). Iskra Iveljić könyvet jelentetett meg a zágrábi vállalkozói elitről, Mirjana Gross és Agneza Szabo kötetében Horvátország és Szlavónia gazdaságát elemezte a 19. század hatvanas–hetvenes éveiben, Stefanija Popović a horvátországi uradalmi parasztság helyzetét vizsgálta 1848-ban, míg Alexander Buczynski a Katonai Határőrvi-

3 *Drago Roksandić:* Povjesničar u pristupu vlastitom djelu, In: *Igor Karaman:* Hrvatska na pragu modernizacije (1750–1918.). Naklada Ljevak, Zg., 2000. 12.

4 *Vladimir Stipetić:* Dva stoljeća razvoja hrvatskog gospodarstva (1820–2005). HAZU, Zg., 2012; *Uő:* Dva stoljeća razvoja hrvatskog gospodarstva (1820–2005), HAZU, Zg., 2012. 16–21.; *Uő:* Povijest hrvatske ekonomske misli (1848–1968). Ekonomski fakultet Zagreb, Zg., 2013.

5 *Hrvoje Petrić:* Presjek kroz život i rad Mire Kolar-Dimitrijević. In: *Uő:* Bibliografija Mire Kolar-Dimitrijević od 1960. do 2013. In: Mira Kolar i Podravina i. m. 27–32. és 149–172.

dék városainak (Belovár, Zengg és Petrinja) iparosságáról és kereskedelméről írt könyvet. Mindenképpen meg kell említenünk Božena Vranješ-Šoljan lakosságról írt (gazdaságtörténeti elemeket tartalmazó) monográfiáit,[6] s természetesen sok más, a 19. század gazdaságtörténetével foglalkozó kötet is megjelent, melyeket ezúttal nem áll módomban mind felsorolni.

A „hosszú" 19. század horvát–magyar gazdasági kapcsolatait tárgyalva ki kell emelnünk Zlata Živaković-Kerža Eszék zsidóságának gazdaságáról írt művét és számos más tanulmányát, melyek közül sokban vegyíti a gazdaságtörténetet és a környezettörténetet – ilyenek az Eszék urbanizációjáról, a közlekedésről, a mocsárlecsapolásokról, mikroorganizmusokról, városi vízellátásról, malmokról, a Dráváról, Száváról és a Dunáról stb. szóló írásai.[7]

A gazdaságtörténet egyes elemei, pontosabban a közgazdasági gondolkodás kutatásának egyik központja a Zágrábi Egyetem Gazdaságtudományi Kara maradt, ahol nemrégiben újra megkezdődött a gazdaságtörténet oktatása. Mindenképpen említést érdemel a kar és a Dom i svijet Kiadó által 2004-ben közösen létrehozott *Horvát közgazdasági gondolkodás* című könyvsorozat, ami egy sor 19. századi közgazdasági gondolkodással kapcsolatos könyv megjelenését tette lehetővé, s ezek közül több részletesebben is tárgyalja a horvát–magyar gazdasági kölcsönhatások kérdéseit.

A Horvátországban (jórészt Zágrábban) kiadott 25 folyóiratban 2000 és 2009 között megjelent gazdaságtörténeti tanulmányok vizsgálatával kiderül, hogy a gazdaságtörténeti írások (összesen 191 ilyen témájú tanulmány) fele mindössze hat folyóiratban jelent meg (ezek az *Acta historico-oeconomica, a Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU* u *Zadru, az Ekonomska i ekohistorija, a Scrinia Slavonica, a Povijesni prilozi és a Časopis za suvremenu povijest).* A legtöbb tanulmány éppen a „hosszú" 19. század történelmével foglalkozik.

Az 1990-es évek elejétől napjainkig tartó időszakban sokféle megközelítéssel találkozhatunk, s nőtt a gazdaságtörténettel foglalkozó szakemberek száma is, a pozitív változások ellenére azonban a gazdaságtörténeti kutatás mind a mai napig hagyományos módszerekkel folyik. A gazdaságtörténeti

---

6 *Iskra Iveljić:* Očevi i sinovi. Leykam, Zg., 2008; *Mirjana Gross–Agneza Szabo:* Prema hrvatskom građanskom društvu. Društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća, Globus nakladni zavod, Zg., 1992; *Štefanija Popović:* Seljaštvo na vlastelinstvima u Hrvatskoj 1848. Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Zg., 1993; *Alexander Buczynski:* Gradovi vojne krajine 2. Hrvatski institut za povijest, Zg., 1997; *Božena Vranješ Šoljan:* Stanovništvo gradova Banske Hrvatske na prijelazu stoljeća, Školska knjiga, Stvarnost, Zg., 1991; *Uő:* Stanovništvo Banske Hrvatske. Demografska slika Banske Hrvatske u kontekstu društveno-povijesnih promjena od 1850. do 1910. Educa, Zg., 2009.

7 *Zlata Živaković-Kerže:* Urbanizacija i promet grada Osijeka na prijelazu stoljeća (1868–1918). Društvo za hrvatsku povjesnicu Osijek, Osijek, 1996; *Uő:* S tradicionalnih na nove puteve. Trgovina, obrt, industrija i bankarske ustanove grada Osijeka na prijelazu stoljeća od godine 1868. do 1918. Društvo za hrvatsku povjesnicu Osijek i Hrvatski institut za povijest–Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Osijek 1999; *Uő:* Židovi u Osijeku (1918–1941). Hrvatski institut za povijest–Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Slavonski Brod, Židovska općina Osijek, Pauk Cerna, Osijek, 2005.

tárgyakat ismét oktatják a Zágrábi Egyetem Bölcsészettudományi Karának Történettudományi Tanszékén és a Gazdaságtudományi Karon is, s azokat az újonnan létrehozott történelmi képzésekbe is bevették. Mindemellett 2005-ben megalakult a Horvát Gazdaság- és Környezettörténeti Társaság.[8] A felsoroltak megerősítik, hogy van ok az optimizmusra, az önálló kutatások és kezdeményezések száma pedig azt bizonyítja, hogy a gazdaságtörténetnek Horvátországban hosszabb távon is van perspektívája. A hiányosságok ellenére kijelenthetjük, hogy a gazdaságtörténet kutatási és oktatási lehetőségei minden eddiginél jobbak. Egyelőre azonban nem világos, hogy mindezt sikerül-e kihasználni, s új korszak kezdődhet-e a horvátországi gazdaságtörténeti kutatásokban.

A környezettörténeti kutatások Horvátországban kevesebb mint két évtizedes hagyományra tekintenek vissza. Az ökotörténet, azaz a környezettörténet horvátországi megalapozása szempontjából kiemelkedő szerepe volt a Triplex Confinium nemzetközi kutatási projektnek (Drago Roksandić vezetésével), melyet a Zágrábi Egyetem Bölcsészettudományi Kara Történettudományi Tanszékének Horvát Történeti Intézete 1996-ban indított, mégpedig a következő külföldi intézmények együttműködésével: Abteilung für Südosteuropäische Geschichte, Institut für Geschichte Universität Graz, Ausztria és a Közép-európai Egyetem (CEU) Budapest, Magyarország.[9]

---

8 Mira Kolar-Dimitrijević 2002 legelején Hrvoje Petrićtyel (akinek nevéhez fűződik a kezdeményezés, amire a Horvát Történeti Intézet megalakításának 30. évfordulóján, 2001-ben került sor) és Ivica Šutéval létrehozta a Gazdaság- és Társadalomtörténeti Központot, ami a Zágrábi Egyetem Bölcsészettudományi Kara Történettudományi Tanszékének Horvát Történettudományi Intézetének részeként működött, szoros kapcsolatban a Horvát Történettudományi Nemzeti Bizottság Gazdaságtörténeti Szekciójával. 2002 áprilisában a formális alakuló ülésen (a Zágrábi Egyetem Bölcsészettudományi Kara Történettudományi Tanszékén) sor került a Gazdaságtörténeti Szekció intézményesítésére, holott az nem hivatalosan a horvát történészek első kongresszusa óta működött. Mira Kolar-Dimitrijević nyugdíjazását követően a Gazdaság- és Társadalomtörténeti Központ működése abbamaradt, a horvát történészek 2004-ben, Pulában megtartott második kongresszusán azonban a Horvát Történettudományi Nemzeti Bizottság Gazdaságtörténeti Szekciójának új vezetőjévé Hrvoje Petricet választották meg. Petrić új gazdaság- és környezettörténeti folyóirat indítását és a környezettörténet mellett gazdaságtörténettel is foglalkozó, a Gazdaságtörténeti Szekció (valamint jórészt a Horvát Történettudományi Intézet Gazdaság- és Társadalomtörténeti Központja) tevékenységét folytató szakmai egyesület felállítását kezdeményezte.

9 A horvát historiográfia környezettörténeti kutatásainak fejlődése szempontjából kiemelt jelentősége volt Az európai környezet története című kötetnek, melyet *Robert Delort* és *François Walter,* francia anyanyelvű szerzőpáros írt. A mű horvát fordításban 2002-ben jelent meg, mégpedig Drago Roksandić szerkesztő kezdeményezésére, aki megírta a kötet előszavát, melyben kifejti a környezettörténetről vallott nézeteit, kitérve a horvát historiográfia akkori állapotaira, az aktuális környezettörténeti témákra. A Horvát Köztársaságban a környezettörténet fejlődésére hatással volt *André Blanc:* Zapadna Hrvatska. Studija iz humane geografije című könyve, mely a Prosvjeta Kiadónál (Zg., 2003) jelent meg, valamint néhány fordításban megjelent mű (főleg Jared Diamond, Conrad Totman, Stephen Pyne, Ian G. Simmons stb. könyvei). Fontos annak hangsúlyozása, hogy 2011-ben a Disputa Kiadó megjelentette *J. Donald Hughes:* Mi a környezettörténet? című munkáját. A horvát kiadás előszavában *Borna Fürst-Bjeliš Marina Cvi-*

Ennek a projektnek a keretében, a Zárai Egyetemen rendezték meg 2000-ben Horvátország, s egész Délkelet-Európa első környezettörténeti konferenciáját, melyen a kora újkori témák domináltak. A horvát historiográfiában ezzel formálisan is megtörtént a környezettörténet megalakulása. Az említett program keretein belül, a Koprivnicai Történeti Társulattal együttműködve 2003-ban, Koprivnicában nemzetközi tudományos konferenciát szerveztek, melyet a Dráva folyó és a Dráva mente határrégiói környezettörténetének szenteltek, aminek a „hosszú" 19. század horvát–magyar kapcsolatai szempontjából is igen nagy jelentősége van.

A nemzetközi konferencián elhangzott előadások alapján megírt tanulmányok többsége megjelent a Triplex Confinium projekt, a Koprivnicai Történeti Társulat, a Meridijani Kiadó és a Horvát Gazdaság- és Környezettörténeti Társulat 2011-es, *A Dráva folyó környezettörténete* című tanulmánykötetében. A kötet fontosságát az adja, hogy a Dráva folyó a horvát és magyar környezet- és gazdaságtörténetnek egyaránt részét képezi. A megjelent tanulmánykötet 17 írásából 12 a „hosszú" 19. század történetével és egyben közös horvát–magyar témákkal foglalkozik. Karl Kaser történeti-antropológiai szempontból elemezte a Dráva lakosságát és ökológiáját, Drago Roksandić a jozefinista Daniel Barić jelentése alapján elemezte a napóleoni korszak Dráváját, Hrvoje Petrić a folyó stájer–horvát határtól a Duna-torkolatig tartó szakaszát mutatta be a 18. század végén, illetve Alsódomboru falu és a Dráva kapcsolatát a 19. században. Hajdú Zoltán a Dráva mint adminisztratív határ témáját dolgozta fel, Mira Kolar-Dimitrijević a horvát–magyar határ Dráván túli szakasza (a magyar historiográfiában Répásként ismert terület) körüli vitákat elemezte. Željko Holjevac a 18. század végi és 19. század eleji drávai malmokról írt, míg Mirela Slukan Altić a Varasdi Generalátus és Körös vármegye vidéki településeinek fizionómiai-morfológiai sajátosságait elemezte. Mladen Matica Szentgyörgyvár területi fejlődését vizsgálta, mégpedig a Dráva menti területre koncentrálva, Ratko Vučetić a Dráva mentén fekvő települések területi fejlődéséről írt, míg a Dráva mente (a magyar és a horvát oldal) demográfiai változásait Harrach Gábor dolgozta fel.

A Triplex Confinium projekt környezettörténettel kapcsolatos tevékenységét kiterjesztette a középiskolai tanárokra is. Karlovacban 2004-ben a projekt és a Horvát Köztársaság Oktatási Intézetének közös szervezésében *A környezettörténet és Horvátország története* címmel szemináriumot szerveztek, melynek műhelybeszélgetésein (majdnem minden alkalommal szó esett 19. századi kérdésekről, részben érintve a horvát–magyar kapcsolatokat is) és a terepmunka során sok tapasztalatcserére került sor, később bizonyos környezettörténeti kutatások eredményei a történelemtankönyvekbe is bekerültek. Ezt újabb kezdeményezések követték, majd 2007-ben új kutatási projektet indítottak, *Triplex Confi-*

tanovićtyal és *Hrvoje Petrićtyel* közösen informatív cikket jelentetett meg Mi a környezettörténet Horvátországban? címmel, ami tartalmazza a horvát tudományos szakirodalom 1990–2011 közötti időszakban megjelent terjedelmes, 187 címből álló válogatását.

nium: a horvát vízi határvidékek címmel (Nataša Štefanec vezetésével), mely 2013-ig működött, s annak két fő szakasza közül az egyik során kutatásokat végeztek a horvát–magyar határfolyamról, a Dráváról.

Időközben a Zágrábi Egyetem Bölcsészettudományi Karának Történettudományi Tanszékén állandósult a környezettörténet tantárgy (melyet 2003-ban indítottak). A tanszéken végzett oktatásnak köszönhetően számos ilyen témájú diplomamunka, magiszteri dolgozat, és doktori disszertáció keletkezett, a kutatási tevékenység eredményeképpen pedig számos új tanulmány és szakcikk jelent meg.

A Horvát Gazdaság- és Környezettörténeti Társaság 2005-ben a fentebb említett Triplex Confidium projekttel és a Meridijani Kiadóval együttműködve tudományos folyóiratot indított, *Ekonomska- i eko-historija* címmel. Az első néhány szám szerkesztője Mira Kolar-Dimitrijević és e tanulmány szerzője voltak, előbbi helyét később Drago Roksandić vette át. A lap első száma nem tematikus szám volt, az abban megjelent írások többsége azonban környezettörténeti témákat dolgozott fel. A második számot a betegségeknek, gazdaságnak és környezetnek szentelték, a harmadik témája az emberek és folyók volt, a negyediké az erdőkörnyezet története, az ötödiké az emberek és a vadászat a környezettörténet szemszögéből, a hatodik a hegyi környezetet tárgyalta, a hetedik a Drávát, a nyolcadik a folyók és vizek védelmének történetét, míg a kilencedik a Mura folyót.[10] A megjelent tanulmányok közül igen sok a horvát–magyar kölcsönhatásokat taglalta, és számos írás a „hosszú" 19. századdal foglalkozott.

A folyóirat megjelentetésén kívül a társaság nevéhez kapcsolódik több környezettörténeti konferencia megrendezése is. A legutóbbi nemzetközi konferenciát 2012. június 1-je és 2-a között, Koprivnicában tartották meg. Témája a Mura–Dráva Regionális Park környezettörténete volt, a szövegek egy része érintette a horvát–magyar kölcsönhatások történetét a „hosszú" 19. században.

A többi történészi kezdeményezés kapcsán érdemes kiemelni a 2008. december 10-én, a Zágrábi Egyetem Horvát Tanulmányain megrendezett *Dies historiae* című tudományos konferenciát, amit a víz történetének szenteltek, s az elhangzott előadások egy részéből 2011-ben tanulmánykötet is készült. Fontos szerepe volt a 40. Mogersdorf Nemzetközi Szlovén–Osztrák–Magyar–Horvát Kultúrtörténeti konferenciának, melyet 2010. július 6–9-én, Celjében rendeztek meg, *Mensch und Umwelt im pannonischen Raum vom 18. bis ins 20. Jahrhundert* (Ember és környezet a pannon térségben, a 18–20. században) címmel, melyen a szlovén, magyar és osztrák környezettörténeti kutatásokat végző szakemberek mellett horvát kutatók is előadták tudományos eredményeiket. Az idei évben várható a konferencia tanulmánykötetének megjelenése.

10 A folyóirat összes száma ingyenesen elérhető a következő honlapon: http://hrcak.srce.hr/ekonomska-i-ekohistorija.

Az utóbbi időben a 19. századi gazdaság- és környezettörténettel kapcsolatos (a helyi horvát–magyar kapcsolatokat tárgyaló) témák a Horvátország Magyarországgal határos településeiről szóló monográfiákban, így a Drnjéről (2000), Donja Dubraváról (2007), Đelekovecről (2008), Molváról (2010) stb. írott művekben is jelen vannak.

A 19. századi horvát historiográfia problémáját a környezettörténetben jól jellemzi a Horvát Köztársaság 25 kiválasztott történeti folyóiratának 2000 és 2009 közötti elemzése. Ezekben a lapokban összesen 93 környezettörténettel kapcsolatos tudományos szakcikk jelent meg. A legtöbb szerző a „hosszú" 19. század történéseit elemezte.

A környezettörténetnek *Ekonomska- i eko-historija* címmel saját folyóirata van, melyben eddig mintegy félszáz környezettörténettel kapcsolatos, s körülbelül ugyanennyi gazdaságtörténeti cikk jelent meg, melyek szerzői között külföldiek is vannak. A Horvát Köztársaság legfőbb történeti folyóirataiban ugyanakkor igen kevés a környezettörténettel foglalkozó írás. A legjelentősebb horvát történelmi folyóiratok számainak elemzésével kiderül, hogy a kisszámú környezettörténettel kapcsolatos tanulmány többsége a *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, a *Historijski zbornik*, a *Povijesni prilozi* és a *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* című folyóiratokban jelent meg.

Napjainkban környezettörténettel többé-kevésbé intenzíven alig mintegy húsz horvát történész foglalkozik, ám az iránt egyre több földrajztudós, politológus, filozófus, bioetikus, szociológus, tájépítész, régész és más tudományok művelői is érdeklődést mutatnak. A legtöbb környezettörténeti munka az utóbbi évtizedben keletkezett, s így az a horvát historiográfia leggyorsabban növekvő kutatási területének tekinthető. Azt, hogy tartós tendenciáról van-e szó vagy csak véletlenek sorozatáról, egyelőre nem lehet biztosan megállapítani. Felmerül a kérdés, hogy a környezettörténeti kutatások súlypontja a jövőben a történettudományon kívülre kerül-e vagy sikerül annak keretein belül maradnia.

NAGY MARIANN

A horvát gazdaság az 1850-es és 1860-as években a birodalmi statisztikai szolgálat tükrében

A magyarországi és horvátországi történészek néhány történeti korszak megközelítése során előnyben részesítik a közjogi-alkotmányjogi viszonyok kérdéseit. Az 1850-es és 1860-as évtizedekre különösen igaz ez az állítás. Emiatt akár a történészek egy része is, de a közvélemény még inkább a politikatörténet egysíkú szemüvegén keresztül nézi ezeket az évtizedeket, és a gazdasági elmaradottságot, vagy társadalmi fejletlenséget is a közjogi helyzetből kiindulva ítéli meg.

Mind többen vannak azonban mindkét ország történészei között, akik – Dušan Bilandžićhoz hasonlóan – felhívják a figyelmet arra, hogy például Csehország a Habsburg Birodalom gazdaságilag (különösen iparilag) legfejlettebb tartományaként Horvát–Szlavónországnál sokkal kisebb autonómiát élvezett. Csehország gazdasági eredményei közjogi viszonyaitól függetlenek voltak. Ebből szerinte az következik, hogy a horvát lakta területek Magyarországhoz vagy Ausztriához mért relatív elmaradottsága sem köthető kizárólag közjogi helyzetükhöz.[1]

Az 1850–1860-as évekről kialakult negatív kép a köztudatban mind Horvátországban, mind Magyarországon elsősorban annak köszönhető, hogy ezt az időszakot sokáig elsősorban alkotmányjogi szempontból vizsgálták a horvát, illetve magyar történészek.[2] A nemzetközi (például David F. Good[3]) és osztrák történészek (például Herbert Matis[4]) ugyanakkor már évtizedekkel ezelőtt jóval pozitívabban mutatták be a neoabszolutizmus gazdasági teljesítményét és gazdaságpolitikáját.[5] A gazdaság és gazdaságpolitika esetleges ku-

1 *Sokcsevits Dénes:* Horvátország. A 7. századtól napjainkig. Mundus Novus, Bp., 2011. 405.

2 *Mirjana Gross:* Počeci moderne Hrvatske. Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850–1860. Globus, Zg., 1985; *Szabad György:* Az önkényuralom megújítása Magyarországon és a politikai ellenállás válsága (1861–1865). In: Magyarország története 1848–1890. I. Főszerk. *Kovács Endre.* Akadémiai Kiadó, Bp., 1979.

3 *David F. Good:* The Economic Rise of the Habsburg Empire, 1750–1914. University of California Press, Los Angeles, 1984.

4 *Herbert Matis:* Österreichs Wirtschaft 1848–1913. Konjunkturelle Dynamik und gesellschaftlicher Wandel im Zeitalter Franz Josephs I. Duncker, Berlin, 1972; *Herbert Matis–Karl Bachinger:* Österreichs industrielle Entwicklung. In: Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band I. Die wirtschaftliche Entwicklung. Hrsg. von *Alois Brusatti.* VÖAW, Wien, 1973. 105–115.

5 Ugyanakkor az elmúlt 15 évben sem lankadt a figyelem a gazdaságtörténészek részéről az Osztrák–Magyar Monarchia iránt: 1999-ben David Goodnak egy japán történésszel, Tongshu

darcait a birodalom elhibázott külpolitikájának és a legfontosabb nyersanyagok hiányának, illetve kedvezőtlen földrajzi fekvésének tulajdonítják. A nehézkes, vontatott növekedés fő okát azonban Nachum Gross[6] a birodalom politikai és társadalmi struktúrájában véli felfedezni. Herbert Matis a neoabszolutizmusnak a tőkés fejlődést megalapozó és előmozdító intézkedéseit emeli ki, valamint a belső és külső gazdasági integrációra, egy közép-európai vámunió létrehozására irányuló törekvéseit. Az iparosodást illetően osztja N. Th. Gross véleményét. Ugyanis ő is úgy látja, hogy a 19. század elején Ausztria gazdasága még megközelítően azonos szinten állt a nyugat-európai országokkal, a század közepére azonban már nyilvánvalóvá vált az osztrák ipar elmaradottsága. Matis szerint az 1850-es évtized Ausztria történetének egyik legjelentősebb évtizede, mivel a közigazgatásban, igazságszolgáltatásban, pénz- és oktatásügyben és a gazdaság területén olyan alapvető reformok születnek, amelyekre építkezve végbement a monarchia további fejlődése egészen annak felbomlásáig. Szerinte a főképp politikai-alkotmányjogi szempontú magyar és horvát történetírás gyakran átsiklott és átsiklik az új rendszer pozitív hatásai fölött. De a korabeli magyarországi közgazdászoktól is találunk elismerő szavakat e két évtizedről. Kautz Gyula, a kor neves, akadémikus közgazdásza 1868-ban azt írta: *„Magyarország egy némileg középkorias és immobil gazdasággal bíró államból elevenebb s mozgékonyabb szervezetű modern státussá kezdett átalakulni, s ez átalakulásból ipari s forgalmi tekintetekben hasznokat is vonni."*[7] Keleti Károly, a Magyar Statisztikai Hivatalt több évtizeden át vezető elnöke és statisztikusa akadémiai székfoglalójában úgy ítélte meg, hogy *„európai színvonalra, úgyszólván, csak ez időben kezdtünk emelkedni, s bár e fejlesztés el-*

Maval, Max-Stephan Schulzenak 2000-ben és 2007-ben, Angus Maddisonnak 2001-ben jelentek meg nagyobb lélegzetvételű tanulmányai, melyekben felülvizsgálták a nagy elődök számításait: *David F. Good–Tongshu Ma:* The Economic Growth of Central and Eastern Europe in Comparative Perspective, 1870–1989. European Review of Economic History 1999/szeptember. 103–137.; *Max-Stephan Schulze:* Patterns of Growth and Stagnation in the Late Nineteenth Century Habsburg Economy. In: European Review of Economic History, December 2000. 311–340., és *Uő:* Origins of Catch-up Failure: Comparative Productivity Growth in the Habsburg Empire, 1870–1910. London School of Economics, 2007. Working Papers No. 100/07.; *Angus Maddison:* The World Economy. 2. Historical Statistics. Paris, 2006; Angus Maddison nyomán Vladimir Stipetić 2004-ben végzett számításokat a mai horvát államterületre vonatkozóan több száz évet felölelve.: *Vladimir Stipetić:* Population and Gross Domestic Product of Croatia (1500–1913) in the Light of Angus Maddison's Book The World Economy – A Millennial Perspective. Dubrovnik Annals 8. (2004) 109–176. Mirjana Grosshoz hasonlóan a modern, dinamikus növekedést ő is 1870, sőt 1890 utánra teszi, miközben egy nagyon lassú változás szerinte már 1820-tól észlelhető. Figyelemre méltó és jelen írás témáját tekintve is fontos, hogy 1850 és 1870 között viszont már közel 1%-ra tette az évi átlagos növekedést.

6 *Nachum Th. Gross:* Die Stellung der Habsburgermonarchie in der Weltwirtschaft. In: Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band I. Die wirtschaftliche Entwicklung. Hrsg. von *Alois Brusatti.* VÖAW, Wien, 1973. 1–28.

7 *Kautz Gyula:* A nemzetgazdasági eszmék fejlődési története és befolyása a közviszonyokra Magyarországon. Pest, 1868. 486.

lenséges kormánytól eredt, s korántsem nemzeti irányban lett bevezetve, hatása mindamellett sem tagadható el […]."[8]

Az 1850–1860-as évek forrásadottságai

Tanulmányomban az 1850-es és 1860-as évtizedek gazdag statisztikai forrásanyagát mutatom be, illetve hogy mit lehet megismerni segítségükkel a korabeli Magyarországra, Horvátországra és valamennyi Habsburg tartományra vonatkozóan. Az elmúlt években figyelmemet az 1867-es osztrák–magyar, illetve az 1868-as horvát–magyar kiegyezés előtti két évtizedre fordítottam, mivel forrásadottságai kedvezőek és összehasonlításra alkalmasak. Jelen tanulmányban csak néhány példával illusztrálom mindezt. E források alkalmasak arra, hogy megmutassák a tartományok relatív fejlettségi szintjét. Az osztrák statisztikai forrásokat egy időben a magyar történészek egy része nem tartotta megbízhatónak.[9] A statisztikai adatok felhasználhatóságának korlátait figyelembe véve is érdemes idézni a korabeli osztrák statisztikai szolgálat egyik legjelentősebb riválisát – egy német statisztikust –, Friedrich Wilhelm Schubertet, aki az 1857. évi, Bécsben megtartott III. Nemzetközi Statisztikai Világkongresszuson a következőt mondta: *„Azon a véleményen vagyok, hogy jelenleg az osztrák állam a maga által felvállalt statisztikai munkálatokban a legkiválóbbat teljesítette, amivel Európában egyáltalán rendelkezünk."*[10]

Az 1850–1860-as években az osztrák statisztikai szolgálat gondozásában egy sor olyan kiadvány látott napvilágot, amelyek egységes szempontok szerint, igen részletes adatokkal dolgozták fel a birodalom valamennyi tartományát és országát. Az 1857. és 1869. évi népszámlálások, az 1857. évi nemzetközi statisztikai kongresszus alkalmából megjelent adóstatisztikai kiadvány, az 1857. évi kataszteri felmérés, az 1862. évi kereseti adóstatisztika, az 1852. és az 1863. évi részletes gőzgépstatisztika, a birodalmi statisztikai évkönyvek, valamint egy magánstatisztikus, Fillungernek az 1868-ban megjelent, hivatalos statisztikai kiadványokon alapuló becsléseket tartalmazó munkája[11] alkotják e két évtized legfontosabb statisztikai forrásait. Mivel a birodalom vi-

8 *Keleti Károly:* Visszapillantás közgazdaságunk egy negyed századára. Székfoglaló értekezés. Bp., 1876. (Értekezések a társadalmi tudományok köréből. IV. kötet. 1.) 4., 11.

9 1850 és 1990 között gyakorlatilag minden magyar történész, közgazdászok és a gazdaságtörténészek némelyike így gondolkodott. Megbízhatónak tartotta pl. Kautz Gyula, Keleti Károly és Futó Mihály.

10 *„Ich gebe die Erklärung ab, daß gegenwärtig der österreichische Staat in den von ihm unternommenen statistischen Arbeiten das Vortrefflichste geleistet hat, was wir überhaupt in Europa besitzen – mein wissenschaftliches Gewissen verpflichtet mich, diese Erklärung abzugeben."* In: Geschichte und Ergebnisse der zentralen amtlichen Statistik in Österreich 1829–1979. Bearbeitet im Österreichischen Statistischen Zentralamt. Bécs, 1979. (Beiträge zur österreichischen Statistik, Heft 550.) 38. 13. jegyz.

11 *Fillunger, J.:* Vergleichende Statistik über die Real- und Produktionswerte der Landwirtschaft, der Montanindustrie, der Verkehrs-, und Communications-Anstalten, dann Erörterung des Staatshaushaltes. Bécs, 1868.

szonylag kevés számú tartományból állt, az esetszám tehát kevés, ezért összetett matematikai statisztikai eljárásokra nincs mód. Egyszerűbb statisztikai módszerekkel dolgoztam az egyes területek összehasonlításának érdekében: megoszlási és intenzitási viszonyszámokkal, átlag-, szórás- és indexszámítással és természetesen ezek térképi ábrázolásával.

Az 1850-es és 1860-as évek alatt két közigazgatási átalakulás[12] is végbement, amiket figyelembe kell venni a feldolgozás során. Így az 1857. évi népszámlálásnak az 1861-es területre átszámított adatait használtam a polgári Horvátország és Magyarország esetében. Mindemellett a források között akad olyan, amelyikben adókörzetenként gyűjtötték és dolgozták fel az adatokat.

Az 1857. és 1869. évi népszámlálások

Az 1869. évi népszámlálás a korszak végéről ad részletes és átfogó képet, sokkal alaposabbat, mint az 1857. évi, ugyanakkor a kettő együtt alkalmas a két évtized foglalkozási viszonyainak, és ennek révén a gazdaság szerkezetében végbement változások bemutatására. Mivel az újonnan szervezett magyar statisztikai szolgálat 1869-ben átvette a Bécsben kidolgozott népszámlálási rendszert, ez a népszámlálás alkalmas az Osztrák–Magyar Monarchia országai és tartományai közti összehasonlításra is.

Ha az 1857. és az 1869. évi népszámlálást összehasonlítjuk *(1. és 2. térkép)*, akkor szembetűnő, hogy az eltelt 12 év alatt főleg a gazdaság modern szektoraiban, az iparban, a kereskedelemben és a szállításban növekedett a foglalkoztatottság. A szóródási együttható[13] a mezőgazdaságban valamivel csökkent, az iparban jóval magasabb lett. Ez azt jelenti, hogy a modernizáció a tartományokban és a régiókban nem egyenletesen, hanem eltérő ütemben haladt. Az 1869. évi népszámlálás adatainak vizsgálata nyomán a birodalom társadalmi viszonyairól elmondható, hogy a viszonylag fejlett iparral rendelkező osztrák–cseh örökös tartományokban, a Habsburg Birodalom viszonyai között modernnek nevezhető társadalom élt, amelynek jelentős részét – egyötödét vagy egynegyedét – az iparforgalmi munkásság alkotta, s az önálló ipar-

12 Az 1849 után kiépült új közigazgatási rendszerben Magyarországról leválasztották társországait: Horvátországot és Szlavóniát (kiegészülve Fiuméval és a Muraközzel), Erdélyt (hozzácsatolva a Partiumot) önálló koronatartományként közvetlenül a birodalmi kormány alá rendelték, hasonlóképpen a szerbek igényei kielégítésére létrehozott Szerb Vajdaságot és Temesi Bánságot (amelyhez hozzákapcsolták Szerém vármegye két járását is), valamint a szintén külön kormányzott katonai határőrvidéket. Az Októberi Diploma következtében a polgári Horvátországban fontos területi változások következtek be. 1860 végén megszüntették a Szerb Vajdaságot, s Szerém megye két járása, a rumai és az illoki visszakerült Horvátországhoz. Így helyreállt az 1849 előtti Szerém megye: a két visszacsatolt járáshoz visszakerült hozzá a vukovári járás (amely 1849 és 1860 között Eszék megyéhez tartozott), ennek következtében a régi Verőce megye is helyreállt. 1861 elején viszont a Muraköz két járását, a csáktornyait és a perlakit visszacsatolták Magyarországhoz. Tehát 1861-re mind Horvátország, mind Magyarország 1848 előtti területe régi határai közé került vissza.

13 1857: mezőgazdaság: 0,29, ipar: 0,62; 1869: mezőgazdaság: 0,23, ipar: 0,74.

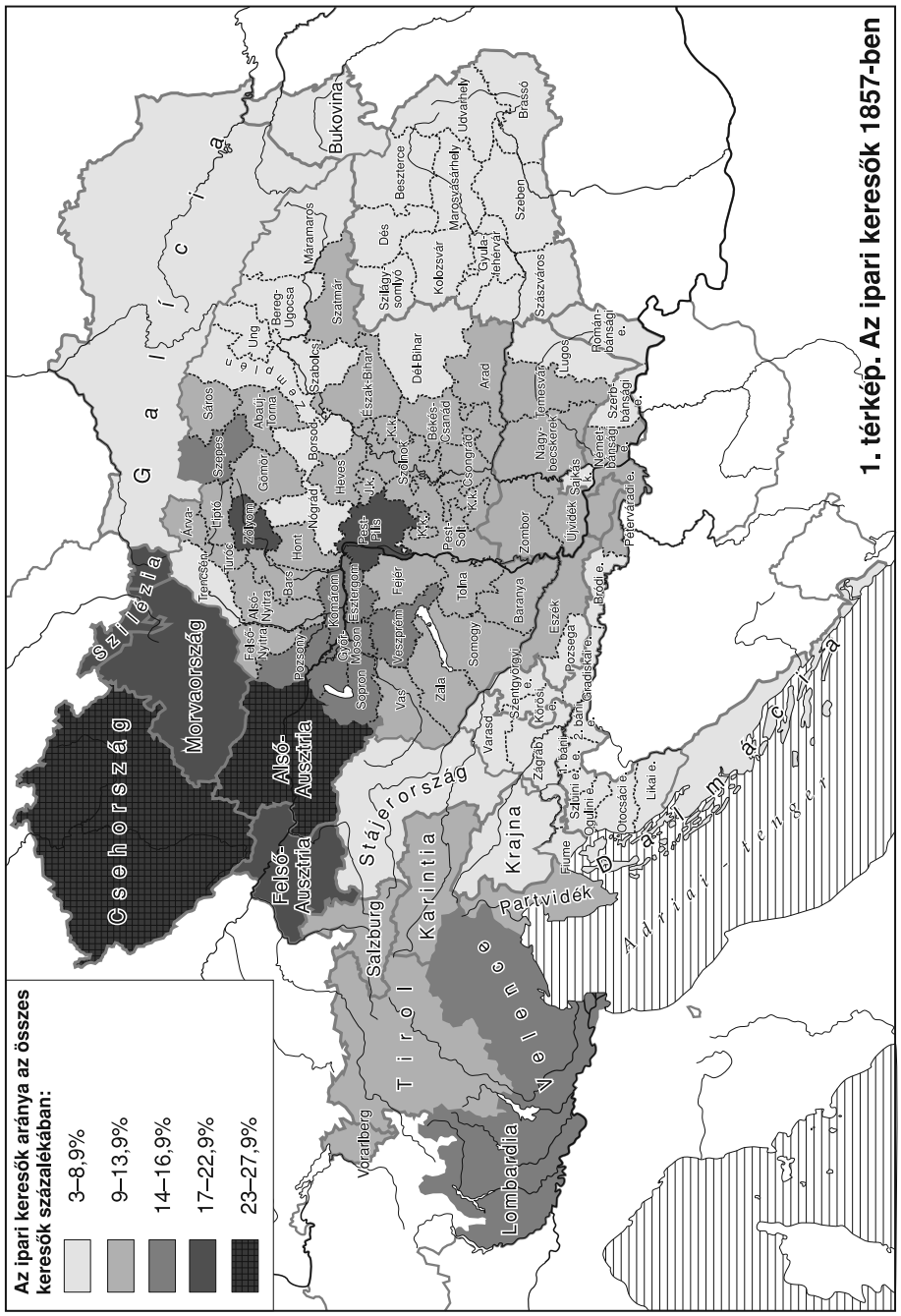
1. térkép. Az ipari keresők 1857-ben
Az ipari keresők aránya az összes keresők százalékában:
3–8,9%
9–13,9%
14–16,9%
17–22,9%
23–27,9%
Csehország
Szilézia
Morvaország
Alsó-Ausztria
Felső-Ausztria
Salzburg
Tirol
Karintia
Stájerország
Krajna
Velence
Lombardia
Vorarlberg
Galícia
Bukovina
Dalmácia
Adriai-tenger
Trencsén
Arva
Liptó
Turóc
Zólyom
Nyitra
Bars
Hont
Nógrád
Gömör
Szepes
Sáros
Abauj-Torna
Ung
Bereg
Ugocsa
Máramaros
Szatmár
Szabolcs
Borsod
Heves
Pest-Pilis
Pest-Solt-Kiskun
Jász-Kun-Szolnok
Hajdú
Eszak-Biharl
Dél-Bihar
Békés
Csanád
Csongrád
Arad
Temesvár
Nagy-becskerek
Ugos
Szerb-bánsági
Román-bánsági
Németbánsági
Krassó
Szörény
Fejér
Komárom
Esztergom
Győr
Sopron
Moson
Vas
Veszprém
Zala
Somogy
Tolna
Baranya
Bács
Zombor
Ujvidek
Szalánkemén
Péterváradi e.
Eszék
Pozsega
Brodi e.
Varasd
Zágráb
Károly-városi e.
Szentgyörgyi e.
1. bajai e.
2. bajai e.
Fiume
Szluini e.
Ogulini e.
Otocsáci e.
Likai e.
Zengi e.
Karlovácz
Temesi bánság
Kis-Kun-ság
Jász-ság
Hajdúság
Udvarhely
Brassó
Beszterce
Maros-vásárhely
Szeben
Dés
Kolozsvár
Gyula-fehérvár
Szászváros
Szilágy-somlyó

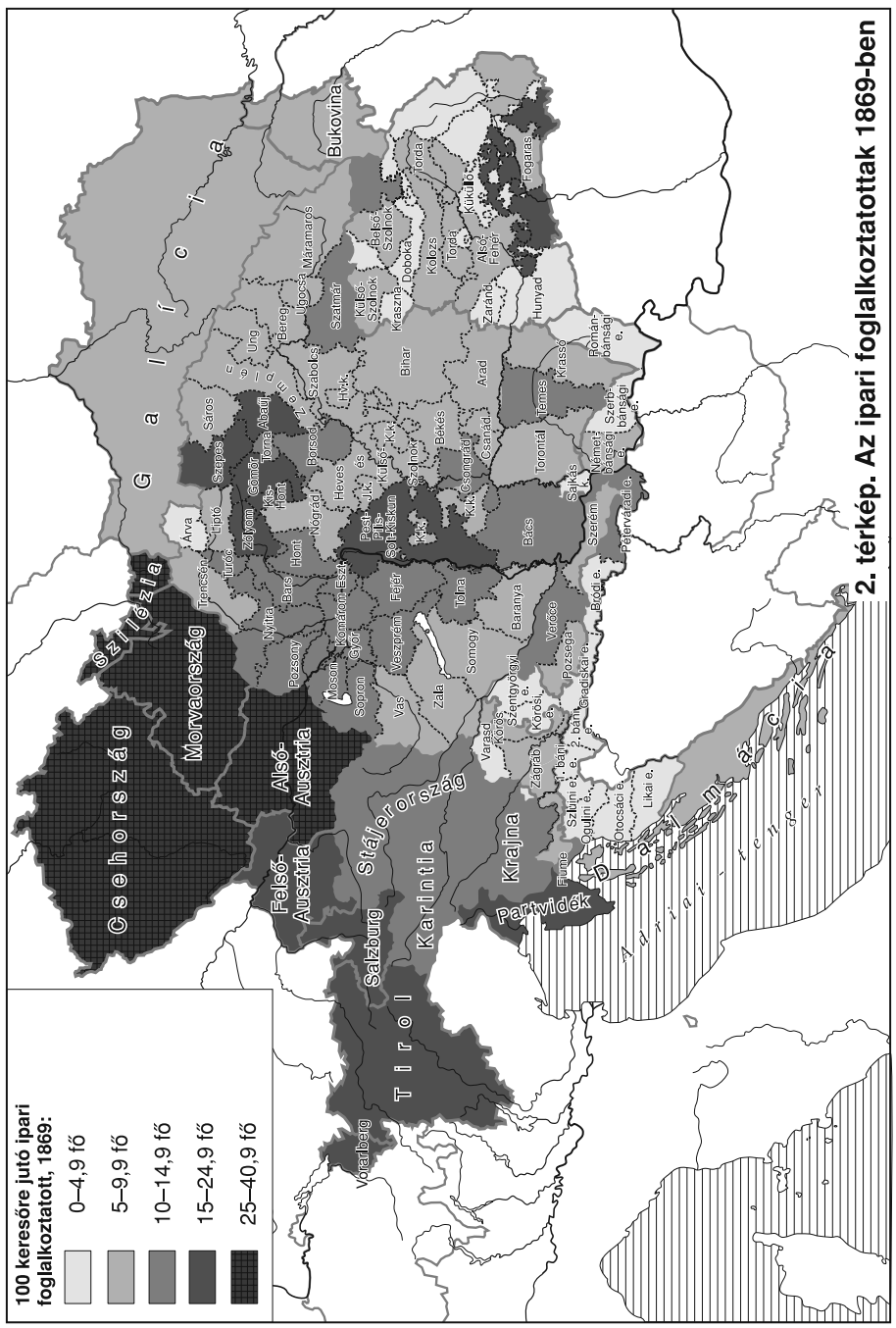

2. térkép. Az ipari foglalkoztatottak 1869-ben

forgalmi vállalkozók, valamint a gazdaságban dolgozó tisztviselők száma és százalékaránya is jelentős volt. A keleti és déli peremtartományok, valamint Magyarország és Horvátország a hagyományos társadalom képét mutatták, az iparforgalmi vállalkozók, tisztviselők és munkások rendkívül csekély, az önálló őstermelők és a mezőgazdasági bérmunkások viszonylag nagy százalékarányával.

A két térképen követhető változás mutatja, hogy mely területek tudtak fejlődésnek indulni Horvátországban (szlavóniai megyék és Zágráb) meglévő adottságaikra alapozva. Így Horvátországban elsősorban az erdőfeldolgozás, faipar, dongakészítés, hajóépítés, selyemipar, néhány cukorgyár és malom jelentőségét lehet kiemelni. Az is jól látszik azonban, hogy 1857-ben az erdélyi

1. diagram

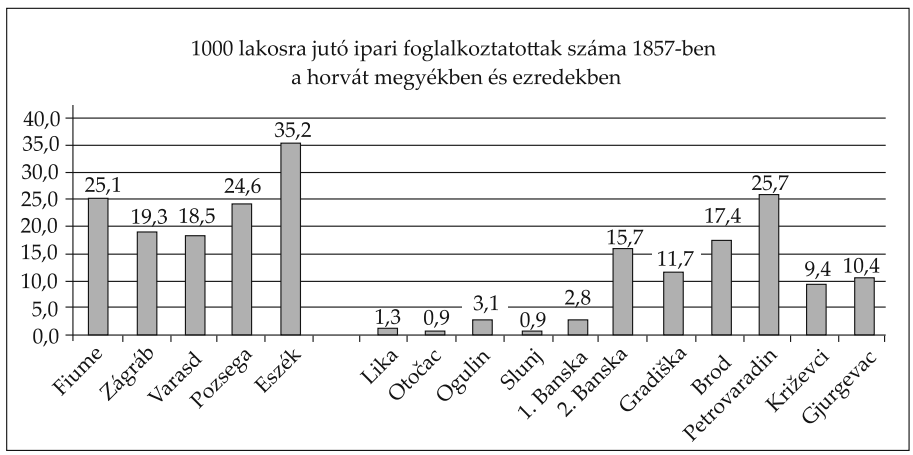

2. diagram

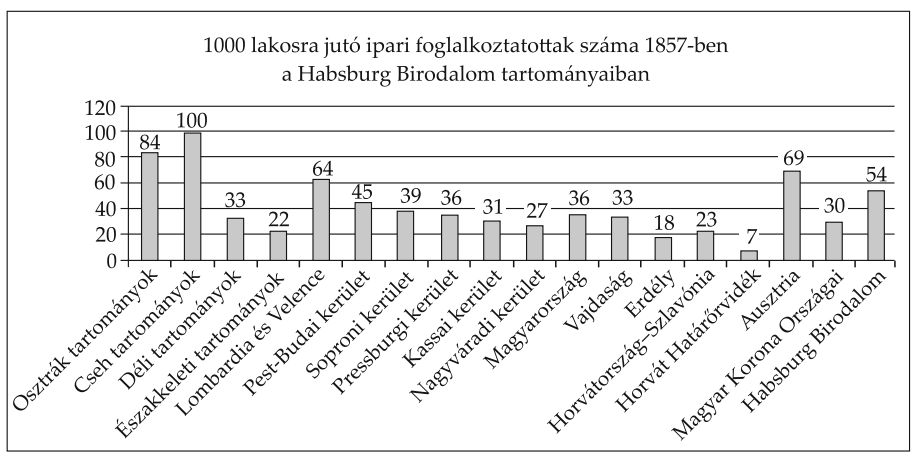

koronatartomány foglalkoztatottsága ugyanolyan kedvezőtlen volt az ipari foglalkoztatottság szempontjából, mint Horvátországé. Az oszlopdiagramok még plasztikusabban mutatják mindazt, amit a két eltérő időpontban tartott népszámlálást bemutató térkép is elfed: a horvátországi polgári megyék fejlettebbek, mint az Erdélyi Nagyfejedelemség 1857-ben *(1. és 2. diagram).*

Az 1857. évi adó- és 1862. évi kereseti adóstatisztika

Az ipari és kereskedelmi vállalkozók, valamint az alkalmazottak jövedelmi viszonyaira vonatkozóan igen gazdag forrás az 1857. évi adóstatisztika és az 1862. évi kereseti adóstatisztika. 1850 és 1867 között a Habsburg Birodalomban egységes adórendszer volt érvényben. Az egyenes adók egyik fajtája volt a kereseti adó *(Erwerbsteuer),* amelyet az önálló vállalkozókra és a vállalatokra vetettek ki: az iparosokra, kereskedőkre, a szállítással foglalkozókra, a vendéglátásra, a különféle szolgáltató ágazatokra, bankokra, a földet, valamint az állami és városi monopóliumokat, regáléjogokat bérlőkre, továbbá az önálló értelmiségiekre. Vagyis mindazokra, akik a gazdaság modern, nem agrárszektoraiban működtek. 1862-ben igen részletes birodalmi szintű felvétel készült a kereseti adót fizetőkről és az adó összegéről. A felvétel 741 ipari szakmát különböztet meg, s ezeket 8 főcsoportra és 30 alcsoportra bontja.[14] Ez egy rendkívül gazdag, a gazdaság modern szektorainak területi eltéréseit jól tükröző adatbázis, amelyből három mutatót is létrehoztam: az egy adózóra jutó átlagos adóösszeg a vállalkozók viszonylagos jövedelmi szintjét, az 1000 lakosra jutó adózók száma a polgári elemek viszonylagos sűrűségét, az 1000 lakosra jutó adóösszeg 1-1 terület iparának, szolgáltató szektorának általános fejlettségi szintjét mutathatja meg. Ezen forrás alapján Horvátország az ipar szempontjából fejlettebb volt, mint Erdély, valamint Ausztria keleti és déli peremtartományai: Galícia, Bukovina és Dalmácia. Az iparosok sűrűsége és az 1000 lakosra jutó adóösszeg magasabb volt, mint ezekben a tartományokban, de az egy iparos által fizetett átlagos adó a birodalomban a legkevesebb Horvátországban volt. Ez azt jelenti, hogy itt éltek a birodalom legszegényebb kisiparosai. Ez alól kivételt képez a fiumei adókörzet, ahol az egy ipari vállalkozó által fizetett kereseti adó a birodalmi átlagot is felülmúlta. Ez azt jelzi, hogy a kikötővárosban viszonylag jelentős ipari vállalatok voltak. A másik két mutató alapján az eszéki adókörzet emelkedik ki (Szlavónia), amely az iparosok sűrűsége tekintetében Ausztriát is felülmúlta, az 1000 lakosra jutó adóösszeget nézve pedig Magyarországot. Iparilag legfejletlenebb minden tekintetben a varasdi adókörzet volt.

14 Sajnos a kétkötetes kiadvány az adatokat adókörzetenként nem összesíti (csak országonként és tartományonként), így a 43 foglalkozási csoport összesítő adatainak kiszámítása adófelügyelőségek és pénzügyi kerületek szerinti bontásban, rendkívül munkaigényes feladat volt. Valamennyi adófelügyelőség és kerület adatait az 1313 szakma adatsoraiból kellett kiválasztani és összegezni. A munka során kiderült, hogy a kiadványban közölt tartományi és foglalkozási csoportösszegek nem minden esetben pontosak: vannak kisebb összeadási hibák, de a leggyakoribb, hogy egyes adókörzeteket más tartományhoz soroltak (főleg a Magyar Korona országaiban).

Az iparágak közül a faipar és az élelmiszeripar volt a leginkább jelentős. Ez a forrás (kereseti adóstatisztika) is mutatja, hogy az 1860-as évek jelentik Fiume és a horvát tengerpart vitorláshajó-építésének fénykorát, s a dongatermelés is nagy léptekkel haladt afelé, hogy nemzetközileg is jelentős exportiparrá váljék. A kereskedelem terén kiemelkedik a fiumei adókörzet, amelynek mindhárom mutatója jelentősen felülmúlta a magyarországiakat. Ezen a téren is Eszék következik Fiume után.

Az 1852. és 1863. évi gőzgépstatisztikák

Az 1852-ben és 1863-ban a gazdaságban összeírt működő gőzgépek fontosságát az jelzi, hogy a modern ipar kialakulásának folyamán fokozatosan kibontakoztak azok a jellemzők (gépi meghajtású berendezések széles körű alkalmazása, új energiaforrások bevezetése stb.), melyek világosan elhatárolták egymástól a „modern" és „premodern" ipart. A legfontosabb technológiai előrelépés a munkagépek és a gépi erő alkalmazása volt a korábban állati vagy emberi erővel csak sokkal lassabban és fáradságosabban elvégezhető munkákra. Az energiafelhasználás legfontosabb eredményének a mezőgazdaságban, bányászatban, gyáriparban és a közlekedésben megjelenő gőzgép számított. Az egész birodalomban 1852-ben csak 9 gép volt a mezőgazdaságban, ezek közül 8 Velence tartományban működött, főleg a mocsarak lecsapolásában és öntözésben. 1863-ra 358-ra emelkedett a gépek száma, melynek kétharmadát a Magyar Korona országaiban írták össze. Nemcsak a gépek száma, hanem teljesítményük növekedése is figyelemre méltó a két összeírás között eltelt tíz év alatt *(3. térkép)*. Az 1863. évi gőzgépstatisztika szerint Horvátország iparában viszonylag kis szerepet játszottak még a gőzgépek. A tartományok közül akadtak még Horvátországnál is fejletlenebbek e tekintetben (Salzburg, Krajna, Bukovina, Dalmácia, a Magyar Korona országai és tartományai közül pedig Erdély és a Határőrvidék). A gőzgépek a már fentiekben is kiemelt szerepű faiparban (a fűrésztelepeken) és az élelmiszeriparban (gőzmalmok) működtek.

Összegzés

A korabeli birodalmi statisztikai adatokból látható, hogy Horvátország és a horvát határőrvidék az 1850-es és 1860-as években a Habsburg Birodalom elmaradott peremtartományai közé tartozott Galíciával, Bukovinával, Erdéllyel és Dalmáciával együtt. De ezek között bizonyos tekintetben – például a mezőgazdaság és az ipar terén – Horvátország, különösen annak polgári területe haladt a fejlődés élén, meghaladva sok tekintetben a Magyar Korona országai közül Erdélyt. A horvát területek között a polgári megyék gazdasági mutatói magasabb szinten álltak, mint a határőrezredeké. A polgári megyék közül a szlavón megyék gazdaságilag fejlettebbek voltak, mint a horvát megyék, s ugyanezt lehet elmondani a horvát határvidékről is, ahol a szlavón ezredek gazdasági mutatói jobbak voltak, mint a horvát ezredeké.

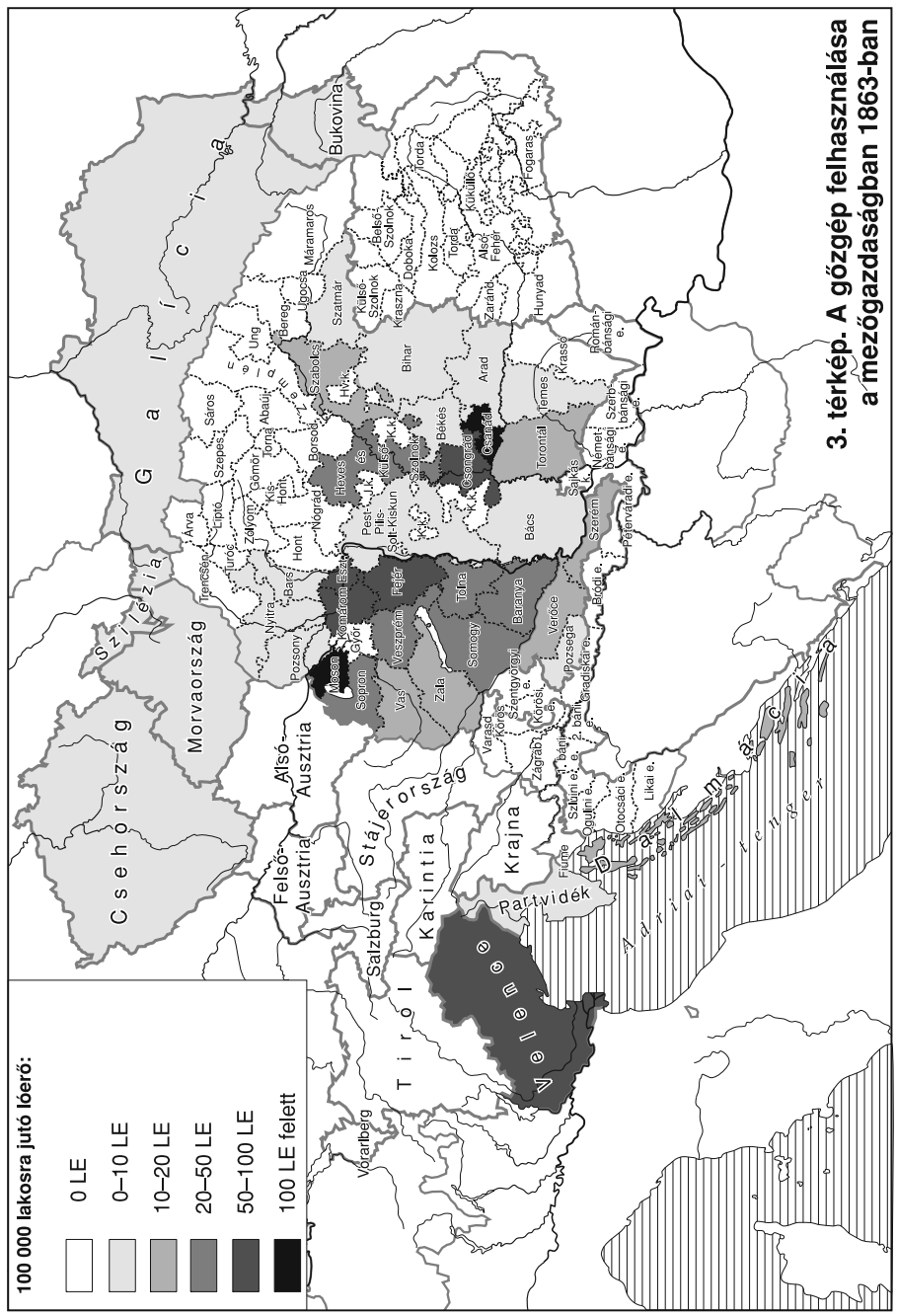

3. térkép. A gőzgép felhasználása a mezőgazdaságban 1863-ban

3. PREKRETNICE U GOSPODARSTVU

BOGLÁRKA WEISZ

Kraljevsko oporezivanje u Slavoniji od doba Arpadovića do prve polovice doba Anžuvinaca[1]

U Hrvatskoj je u lipnju 1994. godine na mjesto jugoslavenskog dinara uvedena kuna, koja je sve do danas službena moneta te zemlje. Kuna na hrvatskom jeziku označava životinju *kunu* pa se ne smijemo čuditi što na kovanicama od jedne, dvije i pet kuna iza brojki pronalazimo kunu u trku udesno. Korijeni tog osebujnog prikaza današnjeg hrvatskog novca sežu u srednji vijek. Tijekom srednjega vijeka kovanje novca je u Ugarskom Kraljevstvu – za razliku od većine zapadnoeuropskih zemalja – ostalo regalija, a i u Slavoniji je slavonski ban od sredine 13. stoljeća s kraljevom dozvolom kovao novac u njegovo ime. Premda su slavonske denare već u srednjem vijeku nazivali banskim denarom (banovcem), to je zapravo bio kraljevski novac, a ne banski, što najbolje pokazuje sljedeći natpis na kovanicama: kraljev ili hercegov novac za Slavoniju *(Moneta regis pro Sclavonia, Moneta ducis pro Sclavonia)*.[2] U navedenom razdoblju možemo uočiti 3 glavna tipa banovca: na prednjoj strani 1. heraldičkog tipa nadesno kuna u trku između dvije šestokrake zvijezde, na stražnjoj dvostruki križ, ispod čije donje vodoravne linije dvije nasuprotne okrunjene glave, gore lijevo zvijezda, desno polumjesec.[3] Na prednjoj strani 2. heraldičkog tipa desno kuna, iznad nje kruna, ispod nje zvijezda, na stražnjoj dvostruki križ, ispod čije donje vodoravne linije dvije nasuprotne okrunjene glave, gore lijevo zvijezda, desno polumjesec. Na prednjoj strani 3. heraldičkog tipa nalijevo kuna u trku, iznad nje kruna, ispod nje polumjesec i zvijezda; na stražnjoj strani dvostruki križ, ispod čije donje vodoravne linije dvije nasuprotne okrunjene glave, a na donjoj vodoravnoj liniji dvije ptice okrenute prema van.[4] Unutar tih tipova postoje još nebrojene inačice.

Dvostruki križ vidljiv na medalji može se povezati s ugarskim kraljevstvom, naime, dvostruki križ unutar grbnog štita pojavio se u heraldici Ugar-

1 Autorica je voditeljica Istraživačke skupine za srednjovjekovnu povijest Lendület Centra za humanističke znanosti Mađarske akademije znanosti (LP2015-4/2015). Ovaj rad je nastao uz potporu stipendije Bolyai János Ösztöndíj (BO/00685/14/2).

2 Usp. *Ivan Rengjeo:* Corpus der mittelalterlichen Münzen von Kroatien, Slavonien, Dalmatien und Bosnien. Akademische Druck- u. Verlaganstalt, Graz, 1959. 18–27.

3 *Rengjeo, I.:* Corpus nav. dj. 208–213.

4 Usp. *Rengjeo, I.:* Corpus nav. dj.; *György Székely V.:* Slawonische Banalmünzprägung. ELTE, Bp., 1980. (Dissertationes archaeologicae Ser. II. No. 8.) 86–92., 108–109.

skog Kraljevstva za vladavine Bele IV.[5] Polumjesec i zvijezda drevni su astrološki simboli, česti su motivi i na srednjovjekovnim grbovima, a pojavljuju se i na drugim kraljevskim novcima.[6] Dvije okrunjene glave prema nekim mišljenjima prikazuju kralja i hercega,[7] no moramo napomenuti da se dvije okrunjene glave pojavljuju i na drugom kraljevskom novcu iz doba Arpadovića i Anžuvinaca.[8] Dvije ptice mogu se pronaći na više kovanica iz doba Karla I., no njihovo značenje nije poznato.[9] Kuna i zvijezda kasnije se pojavljuju i na slavonskom grbu. Kada je 1496. godine Vladislav II. na zahtjev slavonskih staleža proširio dotadašnji grb Slavonije, saznajemo i da je do tada na grbu bila samo jedna kuna, dok je nova slika grba proširena s više elemenata: na plavom polju između dviju istovjetnih valovitih srebrnih traka kuna prirodne boje na crvenoj pozadini u trku nalijevo, a iznad gornje trake lebdi zvijezda. U smjeru grbovnice dvije srebrne trake simboliziraju Dravu i Savu, a zvijezda – kao spomen na stalne turske ratove – boga Marsa.[10]

Izdavanje banskih denara započeo je slavonski ban Stjepan od roda Gutkeleda sredinom 13. stoljeća. Vrijedni banovci kovani u velikoj težini bili su prihvaćeno sredstvo plaćanja ne samo u Slavoniji, već i u Hrvatskoj te području Ugarskog Kraljevstva. 1323. godine Karlo I. je banovac kovan u vrijeme Bele IV. označio predloškom za kovanje jedinstvenog kraljevskog novca.[11] Od tada nadalje pod nazivom banovac nisu se podrazumijevali samo denari kovani u Slavoniji, već svaki novac kovan po predlošku banovaca i na temelju njihovih težinskih mjera. Pojašnjenje zašto je na slavonski novac dospio upravo prikaz kune pronalazimo u specifičnim poreznim odnosima pokrajine.

---

5 Dvostruki križ, koji se pojavljuje za vladavine Bele III. kao vladarski simbol, vjerojatno se u kraljevskom grbu prikazuje od vladavine Bele IV., *Tamás Körmendi:* A magyar királyok kettőskeresztes címerének kialakulása. Turul 84. (2011) 82–83.

6 *László Réthy:* Corpus Nummorum Hungariae. Magyar Egyetemes Éremtár. I. Árpádházi királyok kora. Magyar Tudományos Akadémia kiadása, Bp., 1899. (u nastavku: CNH I.) 190., 240., 303.; *László Réthy:* Corpus Nummorum Hungariae. Magyar Egyetemes Éremtár. II. Vegyesházi királyok kora. Magyar Tudományos Akadémia kiadása, Bp., 1907. (u nastavku: CNH II.) 54A, 54B.

7 *Rupp Jakab:* Magyarország ekkorig ismeretes pénzei, lerajzolva, történeti 's pénztudományi kútfők után megmagyarázva. Árpád korszak. Buda, 1841. 99.; *Arthur Pohl:* Münzzeichen und Meisterzeichen auf ungarischen Münzen des Mittelalters 1300–1540. Akademische Druck- u. Verlaganstalt, Graz–Bp., 1982. 69.

8 CNH I. 204., 248., 309.; CNH II. 38., 51., 54A.

9 CNH II. 55. Podrobnije o motivima na medaljama vidi *V. Székely, Gy.:* Slawonische Banalmünzprägung nav. dj. 88–94.

10 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár Diplomatikai Fényképgyűjtemény (u nastavku: MNL DF) DF 286 307.

11 ad pondus denariorum banalium antiquorum quos Stephanus quondam banus tempore domini Bele regis […] cudi fecerat – Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Eds.: *T. Smičiklas, M. Kostrenčić.* I–XVII. Štamparija Dragutina Albrechta, Zagrabiae 1904–1981. (u nastavku: CDCr) IX. 105. (Anjou-kori oklevéltár I–XXXIV. Szerk. *Tibor Almási, László Blazovich, Lajos Géczi, Éva Halász B., Gyula Kristó, Ferenc Piti, Ferenc Sebők, Éva Teiszler, Ildikó Tóth.* Bp.–Szeged, 1990–2013. [u nastavku: Anjou-oklt.] VII. br. 3.)

Prekodravsko područje, u prvom redu Slavonija, odnosno prekodravski dio istočnijih županija: Požeške, Vukovske i Baranjske županije, imalo je karakterističan kraljevski porez *marturina*, koji se na mađarskom nazivalo *nyest*.[12] Kao što mu i samo ime govori, u početku su ga ubirali u naravi, no već u doba kralja Kolomana postala je daća plaćana u novcu. Izvorno su obveznicima plaćanja kunovine nazivali one koji su gospodarima davali kožu, odnosno krzno jedne kune godišnje.[13] Prihodi od *marturine* pripadali su slavonskoj banovini, pa su tako bili ili u posjedu kralja ili hercega na čelu banovine. Prema obnovi Zlatne bule iz 1231. godine: za svaku pojedinu *marturinu* valjalo je platiti četiri *pondus*a (= 20 frizatika), kojih je trećina pripala gospodaru posjeda, a dvije trećine gospodaru zemlje.[14] Odnosno, 1/3 *marturine* dobivao je zemljoposjednik, a 2/3 gospodar Slavonije, dakle, kralj ili herceg.[15] Podjela jedna trećina-dvije trećine – premda ne u odnosu između zemljoposjednika i vladara – zvuči poznato u oporezivanju. Naime, kralj Koloman je u svom zakonu naložio da trećina carinâ i porezâ ide županu, što je vjerojatno dobivao za svoje posredovanje u ubiranju poreza. No, zašto je kod *marturine* došlo do prepuštanja jedne trećine, možemo samo nagađati: namet se vjerojatno ubirao poput komorske dobiti u doba Anžuvinaca: premda su njezini stvarni obveznici bili kmetovi, u konačnici su ga ubiračima predavali plemići, odnosno, zemljoposjednik je postupao kao posrednik (medij) pri ubiranju *marturine*, za što je dobivao trećinu ubranog poreza. Početkom 14. stoljeća *marturina* je postala dijelom banske časti, na što upućuju tragovi već iz 1322. godine.[16] 1344. godine, kada je slavonski ban Nikola dao u zakup zagrebačku komoru, isto-

12 (1230): ex marturinis de toto Monyslov, que vulgo nest nuncupatur – CDCr III. 349.; 1322: collecta marturinari quod vulgariter neesth vocatur – CDCr IX. 76.; Podatci ne dokazuju da su ga u 13–14. stoljeću na hrvatskom nazivali „banj sulj". Usp. *Zlatko Herkov:* Građa. Za financijsko-pravni rječnik feudalne epohe Hrvatske. I–II. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zg., 1956. I. 97–98. 128.

13 Coloni harum villarum et aliarum in nostris tenutis vocantur marturinarii ex eo, quia olim tales singuli obligabantur suis dominis dare unam pellem marturine annuatim – Monumenta historica episcopatus Zagrabiensis. II. Edidit: Joannes Bapt. Tkalčič. Zagrabiae, 1874. 22.

14 Item pro singulis marturinis quatuor pondera persolvantur; quantumcunque in ea provenerit, tertia pars domino fundi, et duae partes domino terrae persolvantur – Enchiridion fontium historae Hungarorum. Comp.: Henricus Marczali. A magyar történet kútfőinek kézikönyve. Szerk. *Henrik Marczali.* Athenaeum, Bp., 1902. 141.

15 Usp. 1224: Unde quilibet de prefatis liberis hominibus tertiam partem marturinarum habet de suis hominibus, due vero partes marturinarum tocius terre illius, que ad ius nostrum pertinebant, Radus et heredibus eius dedimus in perpetuum pro fidelitate et multimodis seruiciis patri nostro et nobis ab eo collatis. – CDCr III. 239. (Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico diplomatica. I–II. Eds.: *Imre Szentpétery, Iván Borsa.* Akadémiai Kiadó, Bp., 1923–1987. [u nastavku: RA] br. 570.).

16 a collecta marturinarum et septem denariorum et ab aliis omnibus collectis et eciam singulorum fertonum nomine nostro regio vel regios honores tenencium deinceps exigendis – Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (u nastavku: MNL DL) 2088. (Anjou-oklt. VI. br. 427.).

me najmoprimcu izdao je i *marturinu* za tu godinu.[17] Namet i ubiranje *marturine* odvijali su se u nazočnosti povjerenika zagrebačkog biskupa. Desetinu *marturine* na području zagrebačke biskupije dobivala je zagrebačka Crkva,[18] a na području Vukovske i Baranjske županije pečuška biskupija.[19]

Za vrijeme kralja Kolomana *marturina* je već bila daća plaćana u novcu, koja je iznosila 12 frizatika po *mansio*.[20] Početkom 13. stoljeća ubirali su već 24 frizatika po *mansio*,[21] a potom 1224. godine javlja se platna obveza od čak 42 frizatika po *mansio*.[22] Obnova Zlatne bule iz 1231. godine određuje iznos *marturine* u vrijednosti od 4 *pondus*a, to jest, 20 frizatika je određivalo vrijednost *marturine*.[23] Međutim, u tom slučaju ne poznajemo osnovu propisivanja poreza, koje se dotad odvijalo po *mansio*, što se vjerojatno u međuvremenu već promijenilo. Naime, po povelji privilegija građana Virovitice iz 1234. godine, od svake porte trebalo je plaćati 4 *pondus*a, koliko god bilo *mansija* u jednoj *curiji*.[24] Na osnovu toga možemo pretpostaviti da se sredinom 13. stoljeća plaćalo 4 pondusa od porte. Koncem 13. stoljeća vratili su se na 12 denara,[25] štoviše, *marturina* je iznosila 12 denara još i sredinom 14. stoljeća: prema ispravi slavonskog bana Nikole Szécsija iz 1349. godine od kmeta se već odavna ubirao iznos od 12 banovaca kao *marturina*.[26]

Tko su bili oni koji su plaćali *marturinu*? Odgovor ćemo najlakše dati nabrojimo li sve one koji nisu bili obvezni plaćati taj porez. Gradokmetovi, ple-

17 CDCr XI. 168.

18 Usp. 1199: CDCR II. 339. (RA br. 184.); 1201.: CDCR III. 12. (RA br. 193.).

19 Mjera hercega Kolomana kojom je u zamjenu davao pečuškoj biskupiji desetinu kunovine čitave Vukovske i Baranjske županije (pro decimis marturinarum totius comitatus de Volco, fit de Braigna [Baranya], a supradicto domino nostro C.(olomano) rege in concambium nobis traditis integraliter) spominje se u ispravi pečuškog biskupa Bartola iz svibnja 1239. godine. CDCR IV. 81. (Az Árpád-házi hercegek, hercegnők és a királynék okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta ducum, ducissarum stirpis Arpadianae necnon reginarum Hungariae critico-diplomatica. Szentpétery Imre kéziratának felhasználásával szerkesztette Zsoldos Attila. Magyar Országos Levéltár–MTA Történettudományi Intézete, Bp., 2008. [u nastavku: RD] br. 297.).

20 1224: de cetero remoto prioris collecte gravamine in duodecim frisaticis tantummodo de qualibet mansione populorum suorum, sicut in tempore regis Colomani antecessoris nostri consuetum fuerat – CDCr III. 241. (RA br. 407.).

21 1211: Pro marturinis unaqueque mansio viginti quatuor frisaticos solvere tenetur annuatim – CDCr III. 104. (RA br. 258.).

22 Usp. CDCr III. 241. (RA br. 407.).

23 *Marczali, H.:* Enchiridion nav. dj. 141.

24 nobis de qualibet porta quatuor pondera persolvere cum statera loci teneantur, sive plurime sint posite mansiones in una curia – CDCr III. 423. (RD br. 13.)

25 Vidi podrobnije *Ivan Kampus:* Prilog poznavanju poreznog sustava u Slavoniji u vrijeme Arpadovića. Historijski Zbornik 43. (1990) 291–292.; *Boglárka Weisz:* Királyi adók Szlavóniában a középkor első felében (11–14. sz.) U: Aktualitások a magyar középkorkutatásban. In memoriam Kristó Gyula (1939–2004). Szerk. *Márta Font, Tamás Fedeles, Gergely Kiss.* PTE BTK Történettudományi Intézet Középkori és Koraújkori Történeti Tanszék, Pécs, 2010. 128–129.

26 Quod ab antiquis temporibus pro marturina a quolibet iobagione integre curie exigebantur duodecim denarii banales – CDCr XI. 529.

mići, villicusi (seoski sudci) i glasnici te stanovnici na posjedima plemića i gradokmetova bili su oslobođeni od nameta kunovine,[27] no njihovi kmetovi nisu. Osim plemića, obveznici kunovine nisu bili ni kastrenzi niti građani, odnosno, ni oni nisu plaćali *marturinu*.[28] Od zajednica koje su stekle privilegij *hospesa* umjesto kunovine se ubirao *census* ('porez na zemlju'), štoviše, 1252. godine križevački su *hospes*i dobili povelju privilegija od slavonskog bana Stjepana po kojoj nisu dužni primiti u svoje naselje one koji inače plaćaju *marturinu*.[29] Naravno, nisu je plaćali ni crkvenjaci, no svi drugi jesu: tako i pučanstvo, kmetovi, seljaci, crkvenih i svjetovnih vlastelina te *hospesi* koji nemaju privilegij *hospesa*.

Kao što smo spomenuli, plemići nisu plaćali *marturinu*, što možemo zaključiti ne samo iz povelje slavonskog bana Mateja iz 1273. godine prema kojoj *marturinu*, između ostalog, uz gradokmetove nisu plaćali ni plemići,[30] već i iz šutnje izvora o tomu, na što upućuje i posjedovanje trećine *marturine*. Međutim, poznato je da je Ludovik Veliki u svom zakonu iz 1351. godine zabranio da se po pitanju *marturine* uznemiruje plemiće koji žive između Drave i Save, odnosno u Vukovskoj i Požeškoj županiji.[31] Stručna literatura tumači tekst zakona tako da je Ludovik I. oslobodio plemiće plaćanja *marturine:* time se odrekao *marturine*[32] ili je nakon toga ona postala porezni teret isključivo kmetova i *hospes*a.[33] Međutim, plemići ni prije toga nisu plaćali *marturinu*, pa nas tumačenju teksta zakona može približiti tvrdnja članka po kojem su *marturinu* nazivali „*bánzsolozsmája*". No *bánzsolozsmája* – unatoč tekstu – nije bila *marturina*, budući da su nju uvijek dosljedno nazivali „nyest", već banska *victualia* ili banski *descensus*.[34] U tom

27 Usp. 1255: CDCr IV. 613. (RA br. 1070.); 1273: CDCr VI. 27.

28 Usp. 1327: CDCr IX. 368. (Anjou-oklt. XI. br. 488.).

29 Volumus eciam, quod homines qui marturinas solvere solent, ad ipsam villam non recipiantur – CDCr IV. 491.

30 Po ispravi slavonskog bana Mateja iz 1273. godine su, uz gradokmetove još i plemstvo, villicusi i glasnici (praecones), odnosno stanovnici posjeda plemstva i gradokmetova (commorantes) bili oslobođeni od nameta poreza ubirača marturine, no njihovi kmetovi ne. CDCr VI. 27.

31 Lucrum etiam camere nostre nobiles inter fluvios Draue et Zaue ac de Posoga, necnon de Walko cum aliis veris nobilibus regni nostri unanimiter solvere teneantur, nec ratione collecte marturinarum Banzolosmaia vocatarum amodo et in posterum molestentur, sed ab omni exactione aliarum quarumlibet collectarum hactenus persolvi consuetarum exempti penitus, tamquam ceteri regni nostri nobiles aliarum partium, immunes habeantur. Decreta regni Hungariae. Gesetze und Vereodnungen Ungarns 1301–1457. Eds. *Franciscus Döry–Georgius Bónis–Vera Bácskai.* Akadémiai Kiadó, Bp., 1976. 135.

32 *József Sindelár:* Adatok a marturina történeti fejlődéséhez az oklevelek alapján. Esztergom, 1900. 19.; *Ferenc Eckhart:* A királyi adózás története Magyarországon 1323-ig. Réthy Lipót és Fia, Arad, 1908. 77–78.; *Bálint Hóman:* A Magyar Királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában. Nap Kiadó, Bp., 2003. 162.

33 Usp. *László Solymosi:* Nyestbőradó. U: Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerk. *Gyula Kristó.* Szerk. *Pál Engel, Ferenc Makk.* Akadémiai Kiadó, Bp., 1994. 497.; Magyar történeti szöveggyűjtemény 1000–1526. Szerk. *Iván Bertényi.* Osiris Kiadó, Bp., 2000. 307. 12. b.

34 1234: nec victualia bani, que zalusina vocantur – CDCr III. 423.; 1267: descensus banalis, quod zulusma dicitur — CDCr V. 436.; (1269): cum […] descensu Bani vulgariter Zuluzma vocato – Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia maximam partem nondum edi-

smislu moramo uzeti u obzir dvije mogućnosti: ili smo suočeni s oštećenim tekstom, što se odmah može isključiti jer je poznato osam izvornih primjeraka zakona, ili je, pak – a ne preostaje nam druga mogućnost –, zakon iz 1351. godine smatrao *marturinu* i *bánzsolozsmája* istovjetnima. Banski *descensus*, odnosno njegovo plaćanje u novcu u Slavoniji je teretilo i plemiće,[35] stoga mora biti poveznice između *marturine* i zalaznine iz teksta zakona iz 1351. godine.

U tekstu zakona uz Slavoniju se spominju još i dvije druge županije, Vukovska i Požeška županija, čiji je porezni sustav bio veoma sličan onomu Slavonije. Porezna oslobođenja na području dviju županija odnosila su se na plaćanje kunovine *(marturine), pondusa* zvanog „nehezék" (tzv. „težinski porez") i *submarturine*.[36] Povelje privilegija o oslobođenju od poreza izdane u to vrijeme u Slavoniji oslobađala su od *marturine*, poreza od sedam dinara i *„zsolozsme"*.[37] Oslobođenje od *marturine* javlja se u obje regije. *Pondus* nije bio nepoznat ni u Slavoniji,[38] naime, već je 1231. godine herceg Koloman u Slavoniji oslobodio templare plaćanja *pondusa*,[39] a s njim se susrećemo još i u izvorima iz doba Anžuvinaca, naime, 1344. godine slavonski ban Nikola je, zajedno s komorskom dobiti i *marturinom*, u najam dao i banski *pondus*.[40] Iznos *pondusa* zvanog „nehezék" u Slavoniji je bio sedam dinara.[41] *Pondus* koji se javlja

---

ta ex tabulariis Vaticanis deprompta, collecta ac serie chronologica disposita ab Augustino Theiner. I. Romae 1859. (u nastavku: Theiner Mon. Hung. I.) 312–313.; 1270: ab […] descensu banatus vulgariter zulusina vocato – CDCr V. 560.; 1275: victualium, que zulusma nuncupatur – CDCr VI. 133.; 1276: collectam victualium, que vulgariter zulusma dicitur – CDCr VI. 179.

35 *Boglárka Weisz–Attila Zsoldos:* A báni joghatóság Szlavóniában és a Dráván túl. U: Fons, skepsis, lex. Ünnepi tanulmányok a 70 esztendős Makk Ferenc tiszteletére. Szerk. *Tibor Almási, Éva Révész, György Szabados.* Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2010. 470–475.

36 1280: collectam marturinarum, ponderum et submarturinarum populi in ipsa terra Dobouch residentes nullatenus solvere teneantur – CDCr VI. 343. (RA br. 3053.); 1302: ab omni collecta mardurinarum, nestalya, nehezek et alia quovis nomine censeatur sue regie maiestati et domine regine ac comiti terrestri debita exigendo — DL 33 726 (Anjou-oklt. I. br. 6.); 1310: ab omnibus collectis seu exactionibus per nos vel comitem parochialem factis necnon dicatis et specialiter a collectis marturinarum ponderum et nestol vocatis – MNL DF 208 960 (Anjou-oklt. II. br. 950.); 1311: quod collectam marturinarum et submarturinarum atque ponderum […] nobis provenientem – CDCr VIII. 296. (Anjou-oklt. III. br. 169.); 1312: a marturinis et submarturinis ac ponderibus comitibus de Posaga pro tempore constitutis provenientibus exemimus in perpetuum – CDCr VIII. 313. (Anjou-oklt. III. br. 333.); 1314: a collecta nostra marturinali et eciam submarturali – CDCr VIII. 350. (Anjou-oklt. III. br. 691.).

37 Oslobođenja od poreza u Vukovskoj županiji također su osiguravala oslobođenje od marturine, daće od sedam dinara i „zsolozsma", Usp. 1289: CDCr VI. 682. (RA br. 3514.).

38 Ferenc Eckhart jednom prigodom kaže da je pondus bio nepoznat u Slavoniji (*Eckhart, F.:* Királyi adózás nav. dj. 74.), a na drugom mjestu identificira ponderu kao daću od sedam dinara (*Eckhart, F.:* Királyi adózás nav. dj. 81.). No, u potonjem slučaju podatke o dvjema vrstama daća, pondusa i komorske dobiti veže uz jednu vrstu poreza, *Eckhart, F.:* Királyi adózás nav. dj. 78–80.

39 CDCR III. 341. (RD br. 8.).

40 CDCr XI. 168.

41 1314: septem denarios nezyk wlgariter dictos – CDCr VIII. 355. (Anjou-oklt. III. br. 718.).

u Vukovskoj i Požeškoj županiji i slavonski porez od sedam dinara, dakle, mogu se poistovjetiti, stoga se požeška i slavonska oslobođenja od poreza odnose na isto, barem u pogledu dva poreza: *marturine* i pondusa – poreza od sedam dinara. Međutim, u izvorima koji se odnose na Požešku županiju postoji treća vrsta poreza, *submarturina*,[42] a u izvorima o Slavoniji „zsolozsma". O *submarturini* osim naziva ništa ne znamo, tek to da su je plaćali isti oni koji su plaćali *marturinu* i *pondus*, budući da su zajedno navedeni u oslobođenjima od poreza. Poznat nam je i njezin mađarski naziv „nyestalja".[43] Međutim, veza između *submarturine* i *marturine*, s obzirom na njezin latinski i mađarski naziv, čini se nedvojbenom. *Submarturina* je svoje ime dobila tako da su je ubirali zajedno s *marturinom* i odgovarala je samo jednom njezinom dijelu, to jest manjem iznosu.[44] No, koji su bili porezi koji su išli, odnosno, koje su ubirali zajedno s *marturinom*? To doznajemo iz isprave slavonskog bana Nikole iz 1344. godine, u kojoj Nikola istim osobama kojima tada daje u najam zagrebačku komoru daje i *marturinu* za tu godinu s banskim porezom *(banoschina)*, ne dotičući se, zajedno s *pondus*om, banskih darova.[45] A iz jedne isprave iz 1344. godine saznajemo da su banu Mikcu pripali dijelovi na posjedima Hotovo i Đurđevac po osnovi *banovštine* i *marturine*.[46] *Banovština* i *banoschina* koje se ovdje pojavljuju jedna su te ista stvar[47] te je banski porez vjerojatno odgovarao *bánzsolozsmája*, kao i *submarturina*. *Bánzsolozsmája* se u prvoj polovici 14. stoljeća, dakle, propisivalo i ubiralo zajedno s *marturinom*. *Marturina* je u zakonu iz 1351. godine bila navedena pod imenom *bánzsolozsmája* vjerojatno zato što su ubirači *marturine* ubirali i *bánzsolozsmája* pa je uska veza između te dvije vrste poreza dovela do stapanja tih dvaju pojmova u zakonu. Odnosno, Ludovik I. nije plemiće iz Slavonije, Vukovske i Požeške županije oslobodio plaćanja *marturine*, već samo poreza plaćanog pod imenom *bánzsolozsma*, a u ime banskog *descensusa*.[48]

U Slavoniji se, osim *marturine*, *pondusa* i banskog *descensusa* ubirala i *collecta* u ime komorske dobiti. Njezina preteča bila je *collecta* od sedam dinara koja je prvi put nametnuta 1264. godine prigodom sklapanja braka sina Bele IV., hercega Bele i brandenburške kneginje Kunigunde,[49] te se u Slavoniji za

42 Po Herkovu jedan tip marturine, *Herkov, Z.:* Građa nav. dj. II. 128.

43 1342: submarturinarum, scilicet nestalia vulgo dictarum – CDCr X. 660. (Anjou-oklt. XXVI. br. 71.).

44 *Weisz, B.:* Királyi adózás Szlavóniában nav. dj. 135.

45 cum omni plenitudine iuris earum banoschinis nezechis et ponderibus in nostro banatu constitutas — MNL DL 32 861, CDCr XI. 168.

46 CDCr XI. 115.

47 Zlatko Herkov smatrao ga je porezom koji se mora plaćati banu, *Herkov, Z.:* Građa nav. dj. I. 96.

48 Na proturječje koje se može uočiti u tekstu zakona obratio je pozornost i Herkov; po njemu je moguće da u tekstu nedostaje izraz „victualium", koji odgovara *bánzsolozsma. Herkov, Z.:* Građa nav. dj. I. 97.

49 1269: nos tempore nupciarum carissimi filii nostri, felicis recordacionis Bele ducis collectam septem denariorum exigi fecissemus et postmodum aliquot annos recepissemus – CDCr V. 508. (RA br. 1623.).

kratko vrijeme pretvorila u porez od sedam dinara ubiran po osnovi godišnje komorske dobiti,[50] koji je bio pod nadzorom tavernika. U stručnoj literaturi – i u pokojem slučaju u izvorima – pondus i komorska dobit su se pomiješali, što proizlazi iz istovjetnog iznosa dvaju poreza (7 dinara). Međutim, porezni su obveznici bili načistu s time da se od njih ubiru porezi istog iznosa po različitoj osnovi, što pokazuju nastojanja zagrebačke biskupije da njezino oslobođenje od plaćanja *collecte* od sedam dinara prizna tavernik,[51] a ne ban. Nakon doba Arpadovića iznos komorske dobiti je ostao 7 dinara i za vladavine Anžuvinaca, što pokazuje i isprava slavonskog bana Nikole Seča iz 1349. godine, po kojoj se od kmetova sa cijelim selištem ubiralo sedam dinara u ime komorske dobiti.[52] U 14. stoljeću komorska dobit prelazi u nadležnost bana i 1344. godine već je sigurno dio banske časti zajedno sa zagrebačkom komorom. Međutim, vjerojatnije je da su ga već mnogo ranije ubrajali među banove prihode. Do promjene je po svemu sudeći došlo 1320-ih godina, nakon što je Karlo I. priskrbio područje Slavonije, to jest nakon obračuna s Gisingovcima,[53] no sigurno ne u doba Arpadovića. To je potrebno naglasiti zato što se u stručnoj literaturi tragom Bálinta Hómana proširilo da je komorska dobit u Slavoniji od druge polovice 13. stoljeća povećavala banove prihode. Hóman je to prikazao oslanjajući se na izvor prema kojemu je Stjepan V. prije 1272. godine *collectu* od sedam dinara ubiranu u ime komorske dobiti dao banu Rolandu, iz čega je nastao spor između ostrogonskog nadbiskupa Filipa i bana Rolanda zbog desetine te *collecte*.[54] Roland od roda Ratold – suprotno Hómanovoj pretpostavci – nije stekao taj prihod kao slavonski ban, budući da je između 1270. i ljeta 1272. godine tu dužnost obnašao Joakim,[55] dok je Roland bio slavonski ban mnogo ranije, i to između 1261. i 1267. godine.[56] Kada 1270. godine Roland dobije utvrdu Kalnik od Stjepana V., u povelji zapisa darovnice ne nalazimo spomena o komorskoj dobiti.[57] Kako 1272. godine Roland moli oprost plaćanja desetine samo za danu godinu, može se pretpostaviti da se komorske dobiti domogao između ta dva trenutka, to jest dobio ga je od kralja 1271. godine. Povelja privilegija koje se na to odnosi nije sačuvano, pa možemo

50 1269: collecta, que per totam Sclavoniam ratione camere nostre exegi consuevit – Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta, collecta ac serie chronologica disposita ab Augustino Theiner. I. Romae 1859. 313. (RD br. 43.).; 1271.: collectam septem denariorum, a tempore ipsius patris nostri editam et indictam ratione lucri camere – CDCr V. 595. (RA br. 2130.); 1279: collecta septem denariorum, que racione lucri camare annuatim exigi consuevit – CDCr VI. 318.

51 1275: CDCr VI. 123–124.; 1276: CDCr VI. 158–159.

52 CDCr XI. 529.

53 *Weisz, B.–Zsoldos, A.:* Báni joghatóság nav. dj. 474.

54 1272: Monumenta ecclesiae Strigoniensis I. Collegit et edidit Ferdinandus Knauz. Strigonii 1874. 597.

55 *Attila Zsoldos:* Magyarország világi archontológiája 1000–1301. MTA Történettudományi Intézet, Bp., 2011. 46.

56 Ibid.

57 CDCr V. 456. (RA br. 1928.).

samo pretpostaviti da je darovanje bilo vezano uz kakvu vojnu službu, a ako je ta zamisao točna, vrijedilo bi u prvom redu pomisliti na ugarsko–češki rat 1271. godine. Međutim, kad god da se dogodilo, to darovanje nije značilo da je kralj već u doba Arpadovića prepustio komorsku dobit u Slavoniji slavonskom banu.

U brojnim smo točkama izmijenili sliku o oporezivanju u Slavoniji koju je Ferenc Eckhart dao prije više od stotinu godina.[58] U pogledu kunovine *(marturina)* – koja je bila vrsta poreza plaćanog u novcu već za vrijeme Kolomana – može se vidjeti da je od početka 13. stoljeća vladar ustupio trećinu zemljoposjednicima, koji se javljaju kao posrednik (medij) pri ubiranju poreza. Kako plemići nisu plaćali *marturinu*, Ludovik I. u svom zakonu iz 1351. godine vjerojatno se nije bavio pitanjem oslobođenja od *marturine*. Tekst zakona *marturinu* naziva *bánzsolozsmája*, koja se u izvorima javlja kao mađarska inačica banskog *descensusa*. Banski *descensus* teretio je i plemiće i možemo vidjeti da se *descensus* ubirao zajedno s *marturinom*, te, posljedično, tekst zakona možemo tumačiti tako da je vladar njime slavonskom, odnosno plemstvu Vukovske i Požeške županije osigurao oslobođenje od banskog *descensusa*. „Nehezék" *(pondus)* iznosio je sedam dinara, kojih je plaćanje bilo obvezno svima koji su bili obveznici *marturine*. Kako kunovina *(marturina)* tako i *pondus* dobivao je kralj, odnosno herceg kao gospodar Slavonije, međutim, vladari su se darovnicama posjedâ redovito odricali tog prihoda u korist zemljoposjednika. Kunovina i pondus, koji su ostali u posjedu kralja u 14. stoljeću postali su dijelom banske časti. Za razliku od njih, *collecta* od sedam dinara ubirana po osnovi komorske dobiti, a koju je uveo Bela IV., sve dokraja je ostala kraljevskim porezom, koji je u 13. stoljeću bio pod nadzorom tavernika, premda je i u 14. stoljeću povećavala banske prihode.

58 *Eckhart, F.:* Királyi adózás nav. dj. 74–85.

IVAN JURKOVIĆ

Demografska kriza u razdoblju protuosmanskih ratova

Ugarski i hrvatski velikaši i hrvatski raseljenici

Čimbenici gospodarskog sloma

Osiromašeno gospodarstvo hrvatskih zemalja u razdoblju od pada Bosne pod osmansku vlast pa do trenutka kada je Korvinov obrambeni protuosmanski granični sustav (1463. – 1527.) kolabirao, postupno poprima gotovo apokaliptične dimenzije. Zamršenost gospodarskih i društvenih odnosa tijekom tog razdoblja onemogućava detaljan prikaz svih uzroka gospodarskog nazadovanja i propadanja hrvatskih zemalja. Pa ipak, moraju se istaknuti najvažniji i u povijesnim procesima najvidljiviji mehanizmi krize koji su rezultirali potpunim gospodarskim i demografskim slomom srednjovjekovnih hrvatskih zemalja:

1. ratovi kršćanskih i osmanske države koji su se vodili na hrvatskim prostorima;
2. sve učestaliji pljačkaški pohodi osmanskih (ne)regularnih postrojbi na hrvatska područja *(mali rat);*
3. zdravstvene (ne)prilike (epidemije kuge i drugih pošasti);
4. klimatske promjene koje nastupaju potkraj 15. st. *(malo ledeno doba);*
5. posvemašnja depopulacija središnjih hrvatskih područja kao rezultat prethodno spomenutih čimbenika.

Od presudnih čimbenika koji su utjecali na gospodarsko stanje hrvatskih zemalja valja istaći usko povezane klimatske promjene i zdravstvene prilike žiteljstva, koje uzajamnim djelovanjem ostavljaju iza sebe pustoš ne samo u Hrvatskoj već i na širem teritoriju tadašnjeg Mediterana. Tijekom druge polovice 15. i kroz čitavo 16. st. vremenske su nepogode i kužne epidemije izazvale teške posljedice u ionako narušenim gospodarskim, društvenim i ratnim prilikama tadašnje hrvatske svakodnevice. Onodobni su kroničari, kao i državni službenici u svojim izvješćima, opisivali posljedice neuobičajeno oštrih i dugih zima. Spominju se uništeni i zaleđeni usjevi, maslinici i vinogradi ili smrznute bačve vina, ali i vina koje se ledilo u kaležima pod sv. misom (!), a ljudima su prema tim vijestima otpadali smrznuti nosovi, prsti i uši. Opisuju

se također ljudi koji iznureni od gladi bauljaju po gradovima i prose koricu kruha ili bilokakvu hranu te jedu travu i koru s drveća, ali i užasna pustošenja kuge i ljudi koji bezglavo bježe iz kugom pogođenih mjesta.[1]

Uzroci depopulacije i…

I premda su suvremeni kroničari upozoravali na veze između posljedica ratnih razaranja, pustošenja pljačkaških osmanskih hordi, prirodnih klimatskih katastrofa, gladnih godina i pojava epidemija kuge, one su dugo ostajale izvan interesa i hrvatskih i povjesničara s područja Srednje i jugoistočne Europe. Slične su se pojave, međutim, u Zapadnoj Europi ozbiljno proučavale. Naime, francuski su znanstvenici, povjesničari klimatologije i medicine Ladurie i Biraben proučavajući vijesti u kronikama, izvješćima državnih službenika, urbarima vlastelinstava itd., došli do zaključka kako su se upravo u to vrijeme dogodile klimatske promjene koje se mogu okarakterizirati kao *malo ledeno doba* i kako se te promjene mogu povezati s godinama gladi i potom s pojavama kužnih epidemija.[2] Biraben je zaključio kako je u pravilu glavni preduvjet pojave kužne epidemije zdravstveno iscrpljena ljudska zajednica koja proživljava ili je upravo preživjela razdoblje gladi. Naime, iscrpljeni je organizam u takvim okolnostima puno podložniji zaraznim bolestima, pa tako i kugi. Stoga se na bazi njegovih rezultata čitav uzročno-posljedični proces pojave kužne epidemije može predočiti shemom:

klimatska nepogoda → *razdoblje gladi* → *kužna epidemija* → *razdoblje gladi*.[3]

Slična shema se može primijeniti i za tadašnju Hrvatsku. Jedina razlika je i dodatni destabilizirajući faktor osmanskih pustošenja, koji je iznova odgađao trenutak prestanka ciklusa činitelja vezanih za pojave kužne epidemije i povratka u mirno razdoblje života i proizvodnje. Vremenske su nepogode, osobito oštre dugotrajne zime i hladna proljeća, zasigurno teže pogađale kontinentalno zaleđe, preciznije osmansku Bosnu, od dalmatinskih gradova i primorskih područja Hrvatske. Nakon takvih klimatskih pojava koje su ostavljale iza sebe nerodicu i pustoš u Dalmaciji i Hrvatskoj, nije bivala začudna pojava bosanskih osmanskih pljačkaških postrojbi na teritorijima susjednih kršćanskih država. Bosanskom je žiteljstvu u tim slučajevima, dakle,

1 Usp. primjerice *Ivan Kukuljević Sakcinski:* Ljetopis fra Šimuna Klimentovića. Arkiv za povjestnicu jugoslavensku (u nastavku: APJ) 4. (1857) 30–35.; *Isti:* Ljetopisi fratra Šimuna Glavića. U: *Isto:* 36–44.; *Isti:* Ljetopis nepoznatoga u talijanskom jeziku. U: *Isto:* 48–65.; Govori protiv Turaka – Orationes contra Turcas. knj. 7. Prir. *Vedran Gligo.* Splitski književni krug–Humanisti, Split, 1983. 27–28., 167–177., 451–452.

2 *Emmanuel Le Roy Ladurie:* Times of Feast, Times of Famine: A History of Climate since the Year 1000. George Allen & Unwin Ltd., London, 1972. 244–308. i 334–394.; *Jean N. Biraben:* Les hommes et la peste en France et dans les pays européens et mediterranéens, vol. 1. La peste dans l'histoire. Mouton, La Haye–Paris, 1975. 7–9., 134–139. i 147–154.

3 *Biraben, J. N.:* nav. dj. vol. 2. Les hommes face à la peste. Mouton, Paris–La Haye, 1976. 2–27.

„pljačkaško gospodarstvo" bilo jedinim izlazom iz prijeteći nastupajuće gladne godine. Stoga bi shema za Hrvatsku izgledala ovako:

prirodna nepogoda → glad → osmansko pustošenje → kužna epidemija → glad.

…grofovi Erdődy

Mnogi pojedinačni slučajevi potvrđuju gore navedene sheme. Zoran je primjer suodnosa elementarne nepogode, gladne godine i pojave kužne epidemije (Birabenova shema – op. a.), a potom i iseljavanja seljaka u strane zemlje, onaj iz 1517. god. na samoborskom vlastelinstvu velikaške obitelji Erdődy. U registru poreza za to vlastelinstvo navedeno je kako su seljaci 34 domaćinstva zbog gladi odselili u njemačke (najvjerojatnije austrijske – op. a.) zemlje[4] dok su članovi čak 46 domaćinstva nedavno pomrli zbog zarazne bolesti.[5] Izrazito se teško stanje vlastelinstva ogleda i u činjenici da su seljaci 44 domaćinstava bili te godine oslobođeni poreza,[6] jer su ostali bez uroda zbog dugotrajne zime.[7] Statistika je za tu godinu bila poražavajuća premda su te godine osmanski pohodi zaobišli samoborsko vlastelinstvo. Upravo zbog djelovanja ciklusa objašnjenog Birabenovom shemom posjednička obitelj Erdődy nije mogla prikupiti poreze sa čak 53,5% seljačkih posjeda od kojih su, kao što smo naveli, 80 ili gotovo 35% navedeni kao novoopustjeli.[8] Ti podaci govore i o ubrzanim gubicima u ljudskom potencijalu jedne regije i o značajnom opadanju gospodarske stabilnosti hrvatskih i slavonskih feudalaca, koji su potom sve nemoćniji u ispunjavanju svoje osnovne plemićke zadaće – zaštiti svojih posjeda i obrani Kraljevstva.

…grofovi Kurjakovići

Sličnu su i vrlo važnu ulogu u ubrzanom procesu kolabiranja obrambenog protuosmanskog sustava u Hrvatskoj tijekom dvadesetih godina 16. st. odigrali i činitelji apokaliptičnoga ciklusa naše sheme. Suodnos ratnih razaranja, pustošenja, vremenskih nepogoda, gladi i pojava kuge dovodile su do potpune depopulacije hrvatskih područja u zaleđu dalmatinskih gradova i do konačnoga osmanskog neometanog zaposjedanja tih opustjelih područja. Primjerice, tijekom izuzetno hladne zime 1523. – 1524. godine i potom nastupajuće gladi u proljetnim mjesecima 1524. osmanski su prepadi postajali sve

4 […] deserti fumi qui ad partes Alemanorum discesserunt […]

5 […] deserti noviter per mortem pestilentam post dicam preteritam […]

6 […] pauperes ad juramentum judicis relaxtati […]

7 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára [= MNL OL], Diplomatikai Levéltár [= DL], 104 184, fol. 2.; *Isto:* 104 304, fol. 3'.; vidi također Popisi i obračuni poreza u Hrvatskoj u XV i XVI stoljeću. ser. Izvori za hrvatsku povijest, vol. 3. Prir. *Josip Adamček, Ivan Kampuš.* Sveučilište u Zagrebu–Institut za hrvatsku povijest, Zg., 1976. 21. i 86–87.

8 […] deserti fumi noviter […]

učestaliji i okrutniji.[9] Stanje se još više zakompliciralo pojavom kuge koja se proširila iz Bosne tijekom travnja mjeseca te iste godine, a napose je teško razdoblje nastupilo nakon opetovane ledene zime 1524. – 1525. godine.[10] Tog su se proljeća osmanske provale s prethodno opustošenih područja šibenskog, zadarskog, trogirskog i splitskog zaleđa preusmjerile više na zapad ka frankapanskim vlastelinstvima Modrušu, Vinodolu i Ozlju,[11] a upravo je tih mjeseci dovršena i konačna depopulacija županija Krbave i Like, koje je držao posljednji izdanak moćnih Kurjakovića Krbavskih – grof Ivan Karlović.[12] Čitavo je to područje do god. 1527. potpalo pod osmansku vlast koja je zaposjela županije Hotuču, Krbavu, Liku i dijelove Luke bez znatnijega vojnoga otpora.[13] U svakom slučaju, uz osmanski, koji je relativno dobro obrađen u hrvatskoj historiografiji, morati će se u budućim istraživanjima ozbiljno uzimati u obzir i preostali spomenuti čimbenici (elementarne nepogode, godine gladi, kužne epidemije) koji su doveli do potpunoga populacijskog sloma, a time i uništenja gospodarstva, raspada društvenih odnosa i konačnog gubitka navedenoga patrimonija Kurjakovića Krbavskih, dakle, središnjih hrvatskih teritorija.[14]

…grofovi Frankapani

Razdoblje ubrzanog opadanja gospodarske moći hrvatskog društva započinje u trenutku kada sultan Muhamed II. uspijeva osvajanjem Srbije i Bosne (1459. – 1463.) doprijeti na granice Ugarsko-Hrvatskog Kraljevstva. Od tog vremena pa do konačnoga sloma ugarsko-hrvatskoga obrambenog sustava (1521. – 1527.) većina je hrvatskog plemstva, osobito onoga koje je imalo posjede uz samu granicu s osmanskom Bosnom i čija se moć bazirala na poljoprivrednoj proizvodnji, potpuno izgubila svoju gospodarsku osnovu. Takav trend naza-

9 A horvát véghelyek oklevéltára, ser. Monumenta Hungariae historica – Diplomataria 31. Szerk. *Antal Hodinka, Lajos Thallóczy.* Hornyánszky Ny., Bp., 1903. dok. 169. 273–274.; *Isto:* dok. 207. 318–321.; Rapporti della Republica Veneta con Slavi meridionali. Brani tratti dei diarj manoscritti di Marino Sanudo, APJ (u nastavku: Sanudo APJ) 8. Prir. *Ivan Kukuljević Sakcinski.* Arkiv za povjestnicu jugoslavensku, Zg., 1865. 188., 190. i 196–197.

10 *Kukuljević Sakcinski, I.:* Ljetopisi fra Glavića nav. dj. 40.; Sanudo APJ 8. nav. dj. 191.

11 *Isto:* 200., 211., 231., 333., 358. i 421.

12 Commissiones et relationes Venetae. Annorum 1433–1527, tom. 1, ser. Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium (u nastavku: MSHSM) 6. Prir. *Simeon Ljubić.* Zg., 1876. 185–188.; *Isto:* Annorum 1525–1553, tom 2. MSHSM 8. Zg., 1877. 13.

13 Osmanska je vojska ušla u Udvinu, središte grofa Ivana Karlovića Krbavskoga, u svibnju 1527. Tog su časa bila samo trojica članova pratnje grofa Karlovića koji su imali zadaću čuvati potpuno opustjeli grad (Monumenta Habsburgica Regni Croatiae Dalmatiae et Slavoniae [1526–1530.], vol. 1. MSHSM 35. Prir. *Emilij Laszowski.* Zg., 1914. dok. 6. 6–7.).

14 Detaljnije o gubitku stanovništva i područja u vlasništvu Ivana Karlovića *Ivan Botica:* Krbavski knezovi u srednjem vijeku. (Doktorska disertacija na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu.) Zg., 2011. 228–299.

dovanja zabilježen je i na velikaškim posjedima, koji nisu bili na samoj granici, već su, štoviše, bili u zaleđu obrambenoga protuosmanskog vojnog sustava.

Urbar modruškog vlastelinstva grofa Bernardina Frankapana iz 1486. god., primjerice, sasvim jasno pokazuje vrlo teško gospodarsko stanje tog, u to vrijeme, najmoćnijeg hrvatskog magnata. Iz urbara se vidi da je gotovo dvije trećine stanovništva već izbjeglo s vlastelinstva (434 opustošena i napuštena selišta i samo 270 naseljena) pa je grof Bernardin Frankapan preostalim podložnicima bio prisiljen potvrditi selišta pod vrlo povoljnim uvjetima sa ciljem da i to preostalo žiteljstvo ne odseli s njegovih imanja.[15] Štoviše, on im je dozvolio obradu i više zemljišnih čestica smanjujući im istovremeno dužna podavanja s tih čestica. Uz te je povoljne uvjete bio pripravan prihvatiti u teškim vremenima i onaj iznos poreza za koji sami seljaci budu smatrali da mu ga mogu dati.[16] Taj, kao i ostali urbari pisani do sredine 16. st. predstavljaju autentičnu sliku gospodarskog stanja na hrvatskim i slavonskim vlastelinstvima neposredno prije osmanskih osvajanja graničnih županija.[17]

…grofovi Batthyány

Dokumenti iznimno dobro očuvanog arhiva obitelji Batthyány prenose nam događaje na temelju kojih se može proučiti i shvatiti suodnos članova te magnatske obitelji i njihovih plemenitih službenika i sljedbenika utemeljen na svijesti o potrebi zajedničkog djelovanja za trajanja najjače osmanske ugroze na granici Slavonije.

Katarina Cvetković, supruga Franje Batthyányija, je, primjerice, u više navrata upozoravala svojega nećaka, Kristofora Batthyányija, da mora voditi brigu o obiteljima osiromašenih familijara *(familiares).* Štoviše, ta se briga, kako je isticala, morala pokazivati i prema obiteljima podanika. Tako je god. 1538., u vrijeme silnog pritiska Osmanlija na ostatke županije Križevci, upozorila Kristofora da učini sve kako bi sklonio obitelj pl. Mihaela Ravena na jedno od njihovih imanja u Ugarskoj, jer bi *„bila velika šteta, kada bi jedan tako učeni čovjek poput njega poginuo"*. U istom mu je pismu, bijesna, naredila da kazni ljude odgovorne za trajnu osakaćenost desne noge jednog siročeta iz

15 Hrvatski urbari – Urbaria lingua Croatica conscripta, ser. Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium, 5. Prir. *Radoslav Lopašić.* Zg., 1894. dok. 3, 27–34.; Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine. Prir. *Nada Klaić.* Zg., 1972. dok. 225. 344–350.

16 Usp. *Isto:* 344. Detaljnije o uzrocima gubitaka stanovništva na modruškom vlastelinstvu: *Bernardin Frankapan Modruški:* Oratio pro Croatia – Govor za Hrvatsku (1522.). Modruški zbornik: Posebna izdanja, knj. 1. Prir. *Ivan Jurković, Violeta Moretti.* Katedra Čakavskog sabora Modruše, Modruš, 2010. 40–42.

17 Prema podacima su urbara pavlinskog posjeda Streza (županija Križevci/Körös), pisanog 1477., pavlinski kmetovi zadobili gotovo identičan privilegij onomu u Modruškom urbaru; Usp. Izvori za hrvatsku povijest nav. dj. dok. 218. 325–330.

Hrvatske, koje je stradalo u zbjegu organiziranom da se ljudi sklone s ugroženih slavonskih na sigurna ugarska imanja Batthyányija.[18]

Familijari su grofova Batthyányija u većini slučajeva bili i velikodušno nagrađivani za svoje službe. Franjo Batthyány je, primjerice, god. 1534. Nikolu Horvátha Zemlića *(Zemplyth; Zemlych),* rodom iz okolice Bihaća, obdario napuštenom kulom u Güssingu/Németújváru,[19] te god. 1549. pred kraljevskim sucem u Ugarskoj, Tomom Nádasdyijem, jednom šumom koja bi nakon krčenja bila prikladna za izgradnju dvanaest kmetskih selišta i svih podavanja do Nikoline smrti, poslije čega su Nikolini nasljednici bili obvezni po selištu Batthyányijima godišnje plaćati dva kopuna.[20] Na sličan je način 1548. obdario i Marka Horvátha Stančića *(Stanchycz),*[21] zatim 1560. Mihaela Horvátha Hrnkovića *(Hernkouycz)*[22] i god. 1564. literata Andriju Jančevića *(Gyanchevith).*[23] Kako su svi darovani posjedi bili pusti i bez većih ulaganja u njihovu kultivaciju nepogodni za život, grofovi Batthyányiji su, ne samo svoje obdarene familijare, nego i podanike takvih familijara oslobađali na više godina svih poreznih obveza. Za takve su privilegije potom sami Batthyányiji od vladara tražili potvrdu i redovito ju dobivali.[24]

Uz sve su to blagonklono gledali i na vjerske potrebe svojih plemenitih službenika i podanika, pa su gdjegod su to mogli po Hrvatskoj i Slavoniji agitirali da i svećenike glagoljaše privuku na svoja imanja u Ugarskoj. Tako je god. 1540. Franjo Batthyány upozorio nećaka Kristofora da mu je Mihael Raven dojavio kako se dvojica svećenika (jedan iz Čazme, a drugi iz Toplice/Topuskog) žele skloniti u Ugarsku. Uz njih dvojicu, bilo bi dobro, pripomenuo je Franjo, da Kristofor kontaktira i s „hrvatskim svećenikom", imenom Juraj, pa ako bude bio voljan doći u Ugarsku, neka mu to dojavi.[25] Godinu kasnije (1541.) Franjo je objeručke prihvatio i molbu svećenika Ivana, župnika župe sv. Ilije u Obrežu, da ga zaštiti i smjesti negdje u Ugarskoj, jer više nije

18 MNL OL, P szekció – Családi levéltárak, A herceg Batthyány család levéltára. Missiles (1527–1944) (u nastavku: P 1314, Missiles), no. 3741. Godinu kasnije, sam je Franjo Batthyány zatražio od Mihaela Ravena da bude posrednik Kristini, sestri plemenitog Jure Herkovića, u pregovorima o njezinoj udaji. Preporučio mu je, dakle, i Kristinu i njezinu majku, koje su uskoro trebale doći k Mihaelu i s njim, na njegovu preporuku, pokušati pronaći doličnog plemića za ženika. Usp. Ausgewählte Dokumente zur Migration der Burgenländischen Kroaten im 16. Jahrhundert. (u nastavku: AD MBK) Bearb. von *Géza Pálffy, Miljenko Pandžić, Felix Tobler*. Kroatisches Kultur- und Dokumentationszentrum, Eisenstadt 1999. dok. 50. 96–97.

19 AD MBK, dok. 22. 58–59.

20 MNL OL, P szekció – Családi levéltárak, A herceg Batthyány család levéltára (1527–1928) (u nastavku: P 1313), Acta antiqua, alm. 1, lad. 3, no. 68–70. i 72–73.

21 MNL OL, P 1314, Missiles, no. 3836.

22 AD MBK, dok. 98. 158–159.

23 *Isto:* dok. 105. 168–169.

24 Usp. Monumenta Habsburgica Regni Croatiae Dalmatiae et Slavoniae (1544–1554.), vol. 3. MSHSM 40. Prir. *Emilij Laszowski.* Tisak dioničke tiskare, Zg., 1917. dok. 37., 36.; MNL OL P 1313, Acta antiqua, alm. 4, lad. 3, no. 206.

25 AD MBK dok. 61, str. 109–110.

mogao opstati nasrtajima osmanskih pljačkaša,[26] a god. 1559. je postavio na mjesto župnika Ivana Barasovića *(Barazowyth)* u župi sv. Nikole kraj Güssinga, kako bi doseljeni Hrvati slavili službu Božju na materinjem jeziku.[27]

Plansko izmještanje ljudi

Ljudski je potencijal postao, dakle, okosnicom borbe za opstanak. Nije stoga iznenađujuće da se u razdoblju najveće demografske krize u hrvatskoj povijesti ispoljio izrazito visoki stupanj solidarnosti među svim slojevima ugroženih društava. On se podrazumijevao sam po sebi i bio je prihvaćan kao uobičajeno i prirodno ponašanje, ne samo u hrvatskim nego i u ugarskim zemaljama. Velikaške su obitelji, poput Batthyányija, sve češće pribjegavale razmještanju podložnika i familijara s izrazito ugroženih imanja na ona koja nisu bila izravno pogođena ratnim pustošenjima.[28]

Stare su, dakle, socijalne i gospodarske strukture hrvatskog društva bile uništene konstantnim *malim ratom*, nepovoljnim vremenskim uvjetima, godinama gladi i kužnim epidemijama u razdoblju od pada Bosne pod osmansku vlast pa sve do sloma Korvinova obrambenoga graničnog sustava i mukotrpnog uspostavljanja nove habsburške vojne granice tijekom čitava 16. stoljeća. Ti čimbenici su konačno prouzročili fizičku i psihičku iscrpljenost većine hrvatskog žiteljstva, koje je postupno gubilo volju i nadu da bi se kako-tako mogli obraniti njihovi domovi i njihov društveni i socijalni položaj predosmanskog razdoblja. I premda je tijekom tog razdoblja hrvatska plemićka elita ostala bez svojega gospodarskog temelja kao i bez svoje feudalne okosnice, ona je zapravo bila najodlučnija u obrani i očuvanju njezina predratnog statusa. Članovi nižih slojeva društva koji nisu imali jaki gospodarski temelj, pak, puno su lakše prihvaćali odluku o iseljavanju i potrazi za mirnijim i sigurnijim krajevima u kojima se može započeti s izgradnjom nove egzistencije. U trenucima kada takva iseljavanju prelaze iz faza pojedinačnih i grupnih u fazu masovne, magnati su nastojali kanalizirati seobe podložnika prema svojim neugroženim imanjima (mahom u Ugarskoj) te čuvajući svoje najveće bogatstvo – ljudski potencijal – zaustaviti ili barem usporiti emigriranje prema austrijskim i talijanskim zemljama. Usprkos svim činiteljima spirala smrti i depopulacije (rat s Osmanlijama, klimatske nepogode, godine gladi, kužne epidemije), hrvatskom je i ugarskom „političkom narodu" (plemstvu i Crkvi) uspjelo

26 MNL OL, P 1314, Missiles, no. 3574.

27 […] ut ipse eisdem Croatis in eorum lingua Croatica in divinis negotiis praesit, atque divinum cultum et omnia officia ecclesiastica, quam in audiendis confessionibus et administrandis infantibus baptismate et petentibus eucharistiam diligenter peragat […]; AD MBK, dok. 97., 157–158.

28 Često je podložno stanovništvo upravo uz pomoć svojih gospodara ili „lokatora" *(locatores),* kao organizatora preseljenja, ostvarivalo seobu u ratom nezahvaćena područja: *Ivan Jurković:* Šesnaestostoljetna hrvatska raseljenička kriza i moderna sociološka terminologija. Društvena istraživanja 14. (2005) 4–5/78–79. 762.

nositi se s dugotrajnom demografskom krizom koja je započela padom Bosne (1463.) i završila krajem 16. st. iako su hrvatske zemlje tijekom tog perioda ostale bez dvije trećine stanovništva!

Umjesto zaključka

U gospodarskom je smislu alternativa za one koji su ostajali bila pronalazak posla u okvirima vojnih aktivnosti i ratne privrede čitave regije. S tog razloga se i preostalo stanovništvo potpuno militariziralo pa je i zadobilo osnovne karakteristike pograničnih vojno organiziranih društava oslonjenih na ratnu privredu. Kao takvo, ono je 1527. god. preko svojih predstavnika u Hrvatskom saboru, pronalazeći putove opstanka i štiteći golu egzistenciju, izabralo i novu dinastiju – dinastiju Habsburg!

No, razdoblje povlačenja pred Osmanlijama nije s time završilo. S vremenom su raseljenici koji su do tada naselili dijelove zapadne Hrvatske, potom zapadne i sjeverne Slavonije i zatim zapadne, sjeverne i istočne Ugarske, kao sigurne i ratom neugrožene prostore, postali iznova graničarima na novouspostavljenom protuosmanskom obrambenom sustavu – Vojnoj Krajini od Jadrana do Erdelja!

MARIJA KARBIĆ

Slavonski gradovi u trgovini između Ugarske, Jadrana i Njemačkog Carstva

Iako je pitanje razvoja trgovine u slavonskim gradovima tijekom srednjeg vijeka već u više navrata privuklo interes istraživača (počevši od Ivana Krstitelja Tkalčića čija je studija pod naslovom *„O staroj zagrebačkoj trgovini"* objavljena 1909. godine),[1] daljnje je istraživanje ove teme u svakom slučaju potrebno, i to napose s obzirom na ulogu ovih gradova u tranzitnoj trgovini, odnosno u povezivanju različitih dijelova Ugarske s drugim zemljama.[2] Ovom prilikom govorit ću prvenstveno o zagrebačkom Gradecu i Varaždinu, koji su bili najznačajnija gradska naselja na ovome prostoru (a i najveći dio građe s kojom raspolažemo vezan je upravo uz ove gradove),[3] ali bi u budućnosti bilo zanimljivo, koliko to bude moguće, u istraživanje uključiti i druga naselja.

Na razvoj trgovine u slavonskim gradovima u prvom je redu utjecao njihov smještaj u odnosu na važne prometne pravce. Gradec se tako nalazio na raskršću putova koji su vodili s jedne strane prema Ugarskoj i Njemačkom Carstvu, a s druge strane prema Jadranskom moru i Italiji.[4] Ovdje se je nalazila i važna tridesetnica, što s jedne strane potvrđuje značenje koje je ovo pod-

1 *Ivan Krstitelj Tkalčić:* O staroj zagrebačkoj trgovini. I–II. Rad JAZU 176. (1909) 177–238., 178. (1909) 87–114.

2 Pregled literature posvećene vanjskoj trgovini Ugarske (s naglaskom na glavnim trendovima u historiografiji) donosi *Balázs Nagy:* The Study of Medieval Foreign Trade of Hungary: A Historiographical Overview. U: Cities–Coins–Commerce. Essays presented to Ian Blanchard on the Occasion of his 70th Birthday. Ed. *Philipp Robinson Rössner*. Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2012. (Studien zur Gewerbe- und Handelsgeschichte der vorindustriellen Zeit 31.) 65–75.

3 Vrela zagrebačkog Gradeca iz razdoblja razvijenog i kasnog srednjeg vijeka objavljena su u: Povjestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba. Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae. I–XVI. Prir. *Ivan Krstitelj Tkalčić, Emilij Laszowski.* Grad Zagreb, Zg., 1889–1939. (= MCZ). Najvažnije varaždinske izvore za ovo istraživanje predstavljaju gradski zapisnici objavljeni u: Poviestni spomenici slobodnoga kraljevskoga grada Varaždina. I–II. Prir. *Zlatko Tanodi, Adolf Wissert.* Grad Varaždin, Varaždin, 1942–1944. (= Tanodi) i Zapisnici poglavarstva grada Varaždina, I–III. Prir. *Josip Barbarić.* Historijski arhiv Varaždin, Varaždin, 1990–1992. (= ZPGV).

4 Na značenje Zagreba kao prometnog čvorišta upozorio je u novije vrijeme i *Szabolcs Varga:* Uloga grada Zagreba u gradskom sustavu Ugarske u kasnom srednjem vijeku. Podravina 8. (2009) br. 16. 68. Iscrpan prikaz literature posvećene prometnicama na prostoru srednjovjekovne Slavonije i pokušaj rekonstrukcije tamošnje mreže puteva daje *Hrvoje Petrić:* Prilog poznavanju srednjovjekovnih puteva u središnjoj Hrvatskoj. Radovi Zavoda za hrvatsku povijest 26. (1993) 17–26.

ručje imalo u komunikaciji između Kraljevstva i susjednih zemalja, a s druge daje dodatni poticaj razvoju ovoga kraja tijekom srednjeg vijeka.[5]

Prometnu važnost Gradecu davao je i njegov smještaj uz rijeku Savu, koja je grad povezivala sa slovenskim zemljama, ali i s područjima nizvodno od Zagreba, s istočnim dijelovima današnje Hrvatske te sjeverozapadnim dijelom današnje Bosne i Hercegovine.[6] O putovima kojima su se kretali gradečki trgovci nalazimo podatke, na primjer, u tužbi protiv nezakonitih mitnica koju su sami iznijeli na saboru održanom u Zagrebu 1481. godine.[7]

Na teritoriju slovenskih zemalja u sastavu Njemačkog Carstva najvažnija su odredišta puteva koji su vodili od Gradeca bila Ljubljana i Ptuj.[8] Osim prema ovim gradovima važan je put vodio i preko Novog Mesta, pa dolinom Krke do Postojne te odande prema Trstu ili istarskim gradovima.[9]

Glavni put iz Gradeca prema Jadranu vodio je na Rijeku i Senj. Potonji se od 1271. nalazio u rukama knezova Krčkih, kasnijih Frankapana, što je također, budući da su oni kao gospodari Krka priznavali vlast Mletačke Republike, utjecalo na razvoj Senja kao važnog centra za trgovinu s Venecijom, a time i na veze Gradeca i Venecije.[10]

Rijeka i Senj bile su luke preko kojih se je odvijao promet i s drugim talijanskim gradovima, pri čemu su posebno istaknutu ulogu imali firentinski trgovci, koji su djelovali i duboko u Ugarskoj.[11]

---

5 O zagrebačkoj tridesetnici vidi *Tkalčić, I. K.:* O staroj zagrebačkoj nav. dj. I. 217–229.; *Boglárka Weisz:* A királyketteje és az ispán harmada. Vámok és vámszedés Magyarországon a középkor első felében. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Bp., 2013. (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak.) 437–438.

6 O značenju Save za razvoj Zagreba vidi *Branko Vujasinović:* Uloga rijeke Save u povijesnom razvoju grada Zagreba. Ekonomska i ekohistorija. Časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša 3. (2007) br. 3. 121–155. Važna je bila i činjenica da su se na zagrebačkom području nalazili i pogodni prijelazi preko Save. Od njih je najpoznatiji Kraljev Brod. Usp. *Zlatko Herkov:* Povijest zagrebačke trgovine. JAZU – „Zagreb", Zg., 1987. (Građa za gospodarsku povijest Hrvatske 21.) 85.

7 *Tkalčić, I. K.:* O staroj zagrebačkoj nav. dj. I. 193. Detaljnu Tkalčićevu rekonstrukciju puteva gradečkih trgovaca na temelju ovoga i drugih vrela vidi Ibid. 194–196.

8 *Nada Klaić:* Povijest Zagreba I. Zagreb u srednjem vijeku, Sveučilišna naklada Liber, Zg., 1982. 277.

9 *Ferdo Gestrin:* Trgovina s kožami v Markah v 15. in v prvi polovici 16. stoletja. Zgodovinski časopis 30. (1976) br. 1–2. 25–26.

10 *Zsuzsa Teke:* Rapporti commerciali tra Ungheria e Venezia nel secolo XV. Studia humanitatis 2. Rapporti veneto–ungheresi all'epoca del Rinascimento (1975) 143. O trgovačkim vezama Ugarske i Venecije vidi i *Ista:* Velencei–magyar kereskedelmi kapcsolatok a XIII–XV. században. Akadémiai Kiadó, Bp., 1979. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 86.), o ulozi Zagreba i Senja napose: Ibid. 39–57.

11 U novije vrijeme djelovanjem firentinskih trgovaca u Ugarskoj bave se *Krisztina Arany,* koja je nedavno obranila i doktorski rad pod naslovom „Florentine Families in Hungary in the First Half of the Fifteenth Century" (CEU, Bp., 2014) te *Katalin Prajda,* koja je također objavila više radova iz te tematike, spomenimo samo: Levelező üzletemberek. Firenzeiek a Zsigmond-korban. Századok 144. (2010) br. 2. 301–334.

Senjom kao lukom i cestom koja je preko Modruša i Dubovca vodila do Gradeca koristili su se i Dubrovčani.[12] Tako je 1480. Božidar Radonjić preko Senja u Zagreb nosio robu Petra Radaljenovića.[13] Važnost Zagreba za dubrovačku trgovinu vidi se i iz brige Dubrovčana da povlastica, kojom su od kralja Vladislava 1502. dobili pravo da svugdje u Kraljevstvu slobodno trguju i budu tretirani jednako kao građani Budima, bude registrirana i u Zagrebu.[14] U Zagrebu Dubrovčani se spominju u vezi s trgovinom bakrom, dubrovačkim suknom, svilom.[15]

Ovdje spomenimo i da su se Dubrovčani, osim za trgovačke poslove, ovom cestom služili i kao jednim od dva glavna pravca za slanje diplomatske pošte za Budim. Tako je, npr., Veliko vijeće 10. prosinca 1361. naložilo da se dubrovačkim poslanicima na dvoru jedan primjerak istog dopisa pošalje preko Srijemske Mitrovice, a drugi preko Zagreba.[16]

Osim preko Senja u nekim je slučajevima promet išao i na Zadar i Šibenik. Značenje ovih gradova poraslo je nakon Zadarskog mira 1358. i uspostave vlasti kralja Ludovika na ovom području. Tada kralj potiče razvoj toga prometnog pravca i za uvoz druge robe, a o čemu nam svjedoče, na primjer, i povlastice požunskim trgovcima iz 1361. kojima ih kralj na robu koju u Požun dovoze iz Zadra oslobađa svih daća osim tridesetine.[17]

Na prometne i trgovačke veze Gradeca i drugih gradova upućuje nas i prisutnost osoba iz tih gradova u Gradecu (bilo da ondje borave kratko, u prolazu, bilo da se trajno nastanjuju). Tako nam o vezama Gradeca i Venecije svjedoči i prisustvo Venecijanaca u Gradecu od njegovih početaka, a na njih upućuje i činjenica da je titular glavne gradečke crkve bio sv. Marko, inače zaštitnik Venecije.[18] Sredinom 13. stoljeća ondje je živio i Venecijanac Perkin, ugledni trgovac s dobrim vezama na dvoru kraljeva Bele IV., Stjepana V. i Ladislava IV. Ondje su živjeli i njegov brat Antun i ujak Markulin, koji su također bili građanima Gradeca, a Markulin je bio i predstojnik tamošnje kraljevske kovnice.[19]

---

12 *Vinko Foretić:* Povijest Dubrovnika do 1808. Prvi dio: Od osnutka do 1526., Nakladni zavod Matice hrvatske, Zg., 1980. 296.

13 *Josip Lučić:* Prilog vezama Dubrovnika i Gradeca/Zagreba u srednjem vijeku. U: Zagrebački Gradec 1242–1850. Ur. *Ivan Kampuš, Lujo Margetić, Franjo Šanjek.* Grad Zagreb, Zg., 1994. 248.

14 *Foretić, V.:* nav. dj. 297.

15 *Lučić, J.:* nav. dj. 245.

16 *Foretić, V.:* nav. dj. 296.

17 *Martin Štefánik:* Die Dalmatische Route als Transportweg slowakischer Metalle in den Mittelmeerraum im 13.–14. Jahrhundert. U: Slovakia and Croatia, vol. 1. Historical Parallels and Connections (until 1780). Ur. *Martin Homza, Ján Lukačka, Neven Budak.* Katedra slovenských dejín, Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave–Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Bratislava–Zg., 2013. 416.

18 *Josip Baloban:* Župa sv. Marka u društvenom, kulturnom i religioznom životu Gradeca. U: Zagrebački Gradec 1242. – 1850. Ur. *Ivan Kampuš, Lujo Margetić, Franjo Šanjek.* Grad Zagreb, Zg., 1994. 129.

19 *Klaić, N.:* nav. dj. 96–99.; *Nikolić Jakus Zrinka:* Počeci srednjovjekovnog grada. U: Povijest grada Zagreba I. Ur. *Ivo Goldstein, Slavko Goldstein.* Novi Liber, Zg., 2012. 47.

Venecijanci su u Gradecu bili prisutni i kasnije. Tako se u gradečkim sudskim spisima 1454. spominje *Simon Georgius Italicus* iz Venecije. Ovog Venecijanca i u godinama koje slijede nalazimo u Gradecu, gdje je bio i vlasnik kuće i zemljišta. O njegovim trgovačkim aktivnostima svjedoče nam spisi sačuvani u Veneciji, o čemu je ranije pisala i Zsuzsa Teke.[20]

O trgovačkim kontaktima Gradeca i Venecije govori i upotreba venecijanske monete u Gradecu, a o kojoj nam, između ostalog, govore pokušaji falsificiranja mletačkog novca, o kojima saznajemo, npr., iz istraga povezanih s krivotvorenjem venecijanske monete na Gradecu vođenih 1465. i 1467. godine.[21]

Spomenimo ovdje da kao što Venecijance nalazimo u Gradecu tako i stanovnike Gradeca nalazimo u Veneciji. Neki od njih ondje borave kratko, donoseći i odnoseći određenu robu, dok se drugi nastanjuju trajno.[22]

Prisutnost firentinskih trgovaca u Gradecu u odnosu na mletačke nešto je kasnijeg datuma, te ih na Gradecu uglavnom nalazimo počevši od druge polovine 14. stoljeća. Pritom treba reći da se više njih ovdje trajno nastanjuju. Tako je *Chun*, sin Ivanov, koji se u gradečkim gradskim spisima prvi put spominje 1368., ostao u gradu te kasnije ušao i u gradsku upravu. Štoviše, godine 1400. postao je i gradski sudac.[23]

O robi kojom se je trgovalo svjedoče nam različiti izvori. Tako, na primjer, o trgovini žitom saznajemo i iz naloga kralja Ludovika iz 1380. godine, kojim zabranjuje izvoz žitarica i zapovijeda gradskom poglavarstvu da kazni trgovce koji to ipak pokušaju učiniti.[24] Iz istrage koja je 1343. provedena po nalogu bana Nikole Hahóta saznajemo, pak, da su od građana Gradeca nezakonito pobirali tridesetinu na vosak, kožu, stoku i svinje koje su ovi izvozili *de Zagrabia vel Sclauonia in Veneciam vel in Teutoniam*.[25]

Uključenost stanovnika Gradeca u trgovinu stokom potvrđuju nam i podaci iz Venecije, gdje među tamo nastanjenim Zagrepčanima nalazimo trgovce mesom.[26] Početkom 16. st. gradečki građanin Ivan Pastor uveo je i jednu novinu u izvozu stoke iz Ugarske za Veneciju. Naime, on je stoku izvozio preko mora, najvjerojatnije preko luke u Bakru.[27] O važnosti trgovine stokom za Gradec svjedoče nam i tridesetinski registri iz sredine 16. stoljeća, kada

20 *Teke, Zs.:* Rapporti commerciali nav. dj. 147.

21 MCZ VII. 270., 316.

22 *Teke, Zs.:* Rapporti commerciali nav. dj. 147–148.

23 O Chunu vidi *Klaić, N.:* nav. dj. 249–250.; *Bruno Škreblin:* Urbana elita zagrebačkog Gradeca u 15. i početkom 16. st. Primjeri nekolicine uglednih gradečkih građana. U: Mestne elite v srednjem in zgodnjem novem veku med Alpami, Jadranom in Panonsko nižino. Urban Elites in the Middle Ages and the Early Modern Times Between the Alps. Ur. *Janez Mlinar, Bojan Balkovec.* Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Ljubljana, 2011. (Zbirka Zgodovinskega časopisa 42.) 311–316.

24 MCZ I. 278.

25 *Tkalčić, I. K.:* O staroj nav. dj. I. 218–219.

26 *Teke, Zs.:* Rapporti commerciali nav. dj. 148.

27 *Neven Budak:* Gradec u kasnom srednjem vijeku. U: Zagrebački Gradec 1242. – 1850. Ur. *Ivan Kampuš, Lujo Margetić, Franjo Šanjek.* Grad Zagreb, Zg., 1994. 87. O Ivanu Pastoru vidi i

najveći dio izvoza zagrebačkih trgovaca otpada upravo na stoku, dok je glavni uvozni artikl sukno.[28]

Osim mesom, trgovalo se i kožama. Jedan od putova ove trgovine već je spomenuti put preko Novog Mesta i Postojne na Trst, odakle su kože išle za Italiju, velikim dijelom u Marke.[29]

Važnu ulogu Gradec je imao i u izvozu ruda s područja sjeverozapadne Ugarske (današnje Slovačke) prema Sredozemlju, talijanskim gradovima i Levantu. Naime, jedan od dva glavna smjera ove trgovine bio je tzv. Dalmatinski put (drugi je bio tzv. Bečki put). Prema Martinu Štefániku, zlato se tim putem izvozilo već u prvoj polovini, a bakar od druge polovine 14. stoljeća. Znatne količine bakra odlazile su preko Senja prema Veneciji (pa dalje prema zapadnom Sredozemlju) ili Levantu (Siriji, Egiptu), a u tu su trgovinu bili uključeni toskanski, napose firentinski trgovci i bankari. Poslovni spisi veletrgovca Francesca Datinija iz Prata govore o ugarskom bakru koji je preko Senja odlazio za Aleksandriju u Egiptu, a krajem 14. stoljeća spominje se ugarski bakar *(rame unghero)* na tržnici u Damasku u Siriji.[30]

U Gradec ili kroz njega dalje u Ugarsku uvozila se i različita roba s područja Njemačkog Carstva, iz Venecije ili Levanta. Na gradečkim sajmovima i u regestrima zagrebačke tridesetnice tako nalazimo fine tkanine ili začine i različite namirnice iz udaljenih krajeva (šafran, papar, haringe, limune, naranče, rižu, kapare).[31] U odluci sabora održanog u Križevcima 1481., kojom su propisane daće koje je za pojedinu robu trebalo platiti na mitnicama, spominju se, uz agrume i svježu, nasoljenu i sušenu ribu, i svilene tkanine, ulje, smokve, sol.[32] Jelova građa dovozila se splavima Savom iz slovenskih zemalja.[33] Ipak, najvažniji uvozni proizvod bile su fine tkanine koje su se dovozile iz Firence, a za kojima je postojala velika potražnja u Ugarskoj.[34]

Poput Gradeca, i Varaždin je imao prometno važan položaj. Bio je smješten u graničnom području, između Štajerske i Ugarske, na križanju cesta. Od prometnica koje su ovdje prolazile najvažnija je bila cesta koja je od Varaždina s jedne strane išla prema Ptuju, a s druge vodila na istok uz Dravu prema Osijeku te koja je postojala još od rimskih vremena.[35] Cesta prema Ptuju spominje se i u

---

Bogoljub Krnic: Ivan Pastor Zagrepčanin, politički agent kralja Ferdinanda I. Rad JAZU 201. (1914) 67–174.

28 *Ivan Kampuš:* Prilog poznavanju tridesetine u XVI st. Historijski zbornik 19–20. (1966–67) 195–222.

29 *Gestrin, F.:* nav. dj. 23–35.

30 *Štefánik, M.:* nav. dj. 414–418.

31 *Tkalčić, I. K.:* O staroj zagrebačkoj nav. dj. I. 181.

32 *Tkalčić, I. K.:* O staroj zagrebačkoj nav. dj. II. 89. Različite vrste robe spominju se i u odredbi sabora o visini tržnih pristojbi iz 1421. Usp. *Tkalčić, I. K.:* O staroj zagrebačkoj nav. dj. I. 235–237.

33 MCZ I. 371–372.

34 *Varga, Sz.:* nav. dj. 67.

35 *Neven Budak:* Gradovi Varaždinske županije u srednjem vijeku. Nakladna kuća „Dr. Feletar", Zg.–Koprivnica, 1994. 40.

Andrijinom privilegiju Varaždinu iz 1209. u kojem se o njoj govori kao o velikoj cesti *(magna via)* „kojom se ide u Njemačku".[36] Od ove se ceste kod Varaždina odvajala i cesta koja je vodila u unutrašnjost Ugarske. Pritom je razvoju Varaždina bitno doprinjela i činjenica da se nalazio na prijelazu preko Drave.[37] Prema Varaždinu odvajao se je i jedan krak prometnice koja je spajala Zagreb i Ptuj.[38]

Položaj Varaždina određivao je i njegovu ulogu u trgovini između Ugarske i Njemačkog Carstva. O trgovačkim vezama Varaždina s Carstvom svjedoči nam i već spomenuti Andrijin privilegij Varaždinu iz 1209. godine, u kojem se propisuje da građani moraju plaćati tribut ako sa svojom robom idu u Njemačku (tri denara za svaka natovarena kola). Ova odredba svjedoči da je kralj uvođenjem carine prema njemačkim zemljama nastojao usmjeriti trgovinu na područje Kraljevstva, ali se i novčano okoristiti porastom vanjske trgovine.[39]

Posebnu važnost za Varaždin imala je trgovina stokom i kožom. Naime, jedan od glavnih europskih smjerova za trgovinu stokom, onaj koji je vodio od Budima prema Veneciji,[40] prolazio je ovim područjem, te su u tu trgovinu bili uključeni i varaždinski mesari. Iako je u Varaždinu sredinom 15. st. bilo 23-24 mesara, iz jedne odredbe gradskog poglavarstva, koja od njih 15 traži da se obvežu da će grad opskrbljivati mesom, vidimo da je u opskrbi stanovništva mesom bilo problema, jer su mesari bili uključeni u trgovinu van grada.[41] O trgovini stokom izravno svjedoči i gradski zapisnik, u kojem se 1463. spominju karavane s volovima koji se odvode u Italiju u zamjenu za veronsko platno.[42]

U suprotnom smjeru, to jest iz Italije i prostora Njemačkog Carstva, a čemu u prilog govori i upravo spomenuta vijest iz 1463., dolazili su različiti obrtnički proizvodi (napose tekstil), koji su potom bili transportirani dalje u Ugarsku.[43] Ta je roba velikim dijelom dolazila preko Ptuja, a veliku su ulogu pritom imali ptujski trgovci, koje često nalazimo i u Varaždinu. Ptujski građa-

36 Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. I–XVIII. Prir. *Smičiklas Tadija et al.,* JAZU, Zg., 1904–1990. III. 89–91. Iako u historiografiji postoji mišljenje da se radi o falsifikatu (usp. npr. *Mirjana Matijević-Sokol:* Povlastica Andrije II. Varaždinu iz 1209. godine: povijesno-diplomatička analiza. U: 800 godina slobodnog kraljevskog grada Varaždina: 1209. – 2009. Ur. *Miroslav Šicel, Slobodan Kaštela.* Zavod za znanstveni rad HAZU u Varaždinu–Varaždinska županija, Varaždin, 2009. 19–26.), za našu temu to nema veće značenje jer ova isprava u svakom slučaju svjedoči o važnosti ovog prometnog pravca.

37 *Budak, N.:* Gradovi nav. dj. 41.

38 *Budak, N.:* Gradovi nav. dj. 42. Budak u prilogu donosi i kartu na kojoj je prikazana mreža antičkih i srednjovjekovnih cesta u Varaždinskoj županiji.

39 Usp. *Jasmin Medved:* Trgovina grada Varaždina u XV. stoljeću. Radovi Zavoda za znanstveni rad HAZU Varaždin 24. (2013) 459.

40 Usp. npr. *Ian Blanchard:* The Continental European Cattle Trades, 1400–1600. Economic History Review, 2. ser. 39. (1986) br. 3. 429–436., 442. i ondje navedenu literaturu.

41 *Budak, N.:* Gradovi nav. dj. 92–93. Navedena odredba objavljena je u: Tanodi II. 127–128.

42 *Medved, J.:* nav. dj. 468.

43 *Medved, J.:* nav. dj. 471.

nin Benedikt Toting posudio je 200 talira Danijelu Obligaju i njegovoj ženi Katarini, a što saznajemo iz njihove priznanice (1587.).[44]

Sa snažnim trgovačkim vezama Varaždina i njemačkih zemalja povezana je i pojava brojnih njemačkih trgovaca u Varaždinu, koji se ovdje često i naseljavaju. O njemačkoj nam prisutnosti u tom gradu svjedoči i terminologija korištena u vrelima. Tako se gradski sudac naziva *rihtardus* (od njemački *der Richter*), a pomoćnici gradskog kapetana zaduženi za održavanje reda u pojedinim gradskim četvrtima, osim latinski *quartalitii*, označavani su i njemačkim nazivom *Virtelmeister*. I imena pojedinih ulica bila su njemačka. Tako je ona koja je od južnih gradskih vrata vodila prema Varaždinskim Toplicama uz latinsko ime *Longa vila* nosila i njemačko *Lange Gasse*. Njemački utjecaj vidi se i u činjenici da je oko trećina od sačuvanih gradskih spisa iz 15. stoljeća bila napisana njemačkim jezikom (inače su redovito bili vođeni na latinskom), kao i u tome što je oko 12% osoba koje se u njima spominju bilo njemačkog podrijetla. Otprilike isti udio Nijemaca u stanovništvu Varaždina nalazimo i kasnije. Tako ih u popisu građana iz 1520. ima oko 14%.[45]

Među Nijemcima, koji žive u Varaždinu tijekom 16. stoljeća, nalazimo i trgovca Wolfganga Fierera, koji se u gradskim zapisnicima spominje od 1592. do 1598. godine.[46] Fierer je u Varaždinu posjedovao kuću i vrt, a zanimljivo je da je bio i ptujskim i varaždinskim građaninom, što nam potvrđuje čvrste veze koje su postojale između Ptuja i Varaždina, te ukazuje na pokretljivost tadašnjih trgovaca.

Ovdje bih željela svratiti pozornost na utjecaj koji su razvoj trgovine i trgovački putevi imali na migracije i naseljavanje, te time i na etnički, odnosno multietnički karakter gradova. Upravo nam usporedba situacije u Varaždinu s onom u Gradecu to može lijepo pokazati.

Kao što su se na Gradecu stjecali putovi s raznih strana, tako u njemu nalazimo i naseljenike različitog podrijetla. Osim onih iz Italije, o kojima sam već nešto više govorila, te naseljenika koji su dolazili iz gradske okolice, ovdje nalazimo i one koji dolaze iz drugih dijelova današnje Hrvatske, iz njemačkih zemalja i Ugarske.[47] Za razliku od Gradeca gdje su sve te grupe značajno zastupljene, te u zadnjim desetljećima 14. i prvim 15. stoljeća dolazi čak i do organizacije gradske vlasti po jezicima *(linguae)* kako bi se osigurala njihova jednaka

44 *Mira Ilijanić:* Varaždin u 16. stoljeću. Radovi Zavoda za znanstveni rad JAZU u Varaždinu 2. (1988) 455.

45 O Nijemcima u Varaždinu vidi *Marija Karbić:* Nijemci u Varaždinu tijekom srednjeg vijeka. Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice/VDG Jahrbuch 8. (2001) 11–17.

46 ZPGV II. 94–95., 135., 138., 264., 276.; III. 174–175.

47 Usp. *Klaić, N.:* nav. dj. 248–258.; *Vladimir Bedenko:* Društvo i prostor srednjovjekovnog Gradeca. U: Zagrebački Gradec 1242. – 1850. Ur. *Ivan Kampuš, Lujo Margetić, Franjo Šanjek.* Grad Zagreb, Zg., 1994. 37–49.; *Bruno Škreblin:* Ethnics groups in Zagreb's Gradec in the late middle ages. Review of Croatian History 9. (2013) 25–59.

zastupljenost u upravljanju gradom,[48] u Varaždinu su osim domaćeg stanovništva prvenstveno prisutni Nijemci,[49] čija je važnost ondje znatno veća nego u Gradecu, a što je i razumljivo s obzirom na usmjerenost Varaždina na trgovinu s Njemačkim Carstvom (iako ne treba smetnuti s uma ni bliskost Varaždina i ugarskih gradova u kojima su Nijemci također igrali značajnu ulogu).[50]

Na kraju, željela bih još jednom naglasiti da sve ovdje rečeno, osim što predstavlja tek opći prikaz teme, bez ulaženja u pojedinosti i detaljnijeg osvrta na promjene do kojih dolazi tijekom vremena, donosi tek početne rezultate rada na temi koja u svakom slučaju traži daljnja istraživanja. Iako sam se dosad u istraživanjima uglavnom oslonila na vrela nastala u slavonskim gradovima ili direktno vezanim uz njih, u budućnosti će za stvaranje potpunije slike biti nužno koristiti i građu nastalu u odredištima slavonske trgovine. Osim toga, mislim da je nužno gospodarski razvoj što je više moguće promatrati u njegovoj povezanosti s političkim i društvenim zbivanjima te njihovoj međusobnoj uvjetovanosti. Ovdje bih još ponovno spomenula i potrebu istraživanja i manjih gradskih naselja na ovom prostoru (poput, na primjer, Krapine, koja se nalazila na cesti koja je povezivala Zagreb i Štajersku, a čiji je jedan krak vodio i prema Varaždinu). Preko analize takvih slučajeva još bi se jasnije pokazao utjecaj trgovačkih puteva na razvoj naselja, ali i razlike u važnosti pojedinih trgovačkih smjerova.

48 O prisutnosti naseljenika iz različitih zemalja na Gradecu i organizaciji gradske vlasti vidi *Bruno Škreblin*: Etničke i političke skupine u srednjovjekovnom gradu. Primjer gradečkih *lingui*. Povijesni prilozi 27. (2008) br. 35. 91–148.

49 Iako su i u Varaždinu prisutni, uz Nijemce i domaće stanovništvo, i naseljenici iz drugih zemalja (Talijani, Mađari). Usp. *Ilijanić, M.*: nav. dj. 453.

50 O njemačkom utjecaju u ugarskim gradovima vidi *Pál Engel*: The Realm of St Stephen. A History of Medieval Hungary 895–1526. I. B. Tauris, London–New York, 2001. 252., 256–257.

ANDRÁS OROSS

Početci komorske uprave na istočnom dijelu područja između Drave i Save nakon istjerivanja Turaka

Financijska uprava Ugarskog Kraljevstva, to jest komorska organizacija u 16.–17. stoljeću uvijek je bila u uskoj vezi s vojnim pitanjima. I to ne slučajno, naime, u zemlji koja se pretvorila u bojište značajan dio prihoda koje su komore ubirale utrošen je za opskrbu carske i kraljevske vojske.

U djelokrug komora u prvom je redu spadalo upravljanje kraljevskim dobrima i onima temeljenima na regalijama, te iskorištavanje prihoda od tih dobara. Njihov glavni zadatak bilo je upravljanje redovitim i izvanrednim komorskim prihodima i odgovarajuće funkcioniranje komorskih posjeda. U redovite komorske prihode spadale su trgovačke carine, porez slobodnih kraljevskih gradova, odnosno prihodi od kovanja novca, kao i od posjeda koji su pripali riznici. Njihovo ubiranje rješavali su komorski radnici, no njihovo je iskorištavanje određivala Dvorska komora sa sjedištem u Beču. Ubiranje i administriranje ratnog poreza kao izvanrednog prihoda od 1670-ih je godina postupno izuzeto iz domene komora, budući da se taj porez ubirao već od županija i gradova i neposredno u blagajne ratnih povjerenika.

Područna nadležnost Ugarske komore, osnovane 1527. godine sa sjedištem u Požunu, koja je obuhvaćala cijelo Ugarsko Kraljevstvo, dokinuta je već 1567. godine osnutkom Sepeške komore. Radi boljeg upravljanja prihodima i bolje opskrbe vojnika, područje djelovanja financijsko-upravnog tijela sa sjedištem u Košicama prostiralo se na gornjougarske županije. Pored dviju „tradicionalnih" komora djelovali su (od srednjeg vijeka) i Upravitelj glavne komore Donje Ugarske i podređene Podkomore u Selmecbánya (slovački: Banská Štiavnica) i Kremnici, nadalje Kremnička kovnica novca i banskobistričko poduzeće bakra, koje su u blagajničkim, upravnim i računovodstvenim pitanjima spadali pod neposrednu upravu Dvorske komore. Poprilična preobrazba komorske organizacije na koncu je uslijedila kao rezultat protuturskog rata koji je započeo 1683. godine. U Ugarskom Kraljevstvu, koje je doživjelo značajno teritorijalno širenje, nužno se moralo ponovno osmisliti financijsko-upravni sustav nastao u 16. stoljeću. Uz organizaciju uprave ponovno osvojenih dijelova zemlje, konstantna prisutnost stalne vojske u nastajanju i mjesno osiguranje njezine opskrbe također su bili povod uspostavi novih organizacijskih formi. Iz Beča se činilo da Ugarska komora sa svojom velikom samostalnošću nije pogodna za taj zadatak te je stoga odlučeno da će interesima dvora u vrijeme rata adekvatnije služiti više, isključivo Dvorskoj

komori podređenih, financijsko-upravnih tijela. Prema zamislima, financijske poslove Ugarskog Kraljevstva vodile bi tri komorske administracije sa sjedištima u Budimu, Košicama i Čakovcu.[1]

Dakle, 1680–1690-ih godina na području Ugarskog Kraljevstva djelovalo je, i doprinosilo financiranju stalne vojske Habsburške Monarhije, i više komora, odnosno financijsko-upravnih tijela s izmijenjenim zadaćama. Na zapadnom i sjeverozapadnom području zemlje bila je nadležna Ugarska komora, na sjeveroistočnom području Sepeška komora, dok je Budimska komorska administracija nadzirala veći dio novostečenih područja, a Čakovečka komorska administracija je, do ukinuća 1694. godine, u promjenjivom redu veličine nadzirala dijelove južnog Zadunavlja i područja preko Drave. Slavonska komorska inspekcija osnovana je koncem 17. stoljeća, a ne smijemo zaboraviti ni Dvorsku komoru koja je upravljala rudarstvom u Donjoj Ugarskoj. Ugarska je komora – i s obzirom na njezine tradicije – redovito iskazivala mišljenja u državnim pitanjima, no u praksi je bila na jednakoj razini s ostalim komorama, ako i ne s istom važnošću. Dvorska je komora taj sustav upotpunila tako da je s jedne strane bila nadležna za donjougarsko rudarstvo i kovanje novca, a s druge strane je nadzirala rad spomenutih tijela.

U nastavku će podrobnije biti riječi o Čakovečkoj komorskoj administraciji koja je nadzirala Međimurje i dobra hrvatskog Primorja te o Slavonskoj komorskoj inspekciji, osnovanoj 1695. i koja je djelovala sve do 1773. godine. Važno je naglasiti dvije stvari: s jedne strane, fragmentarna građa spisa (23 dužnih metara) Slavonske komore nalazi se u Mađarskom nacionalnom arhivu,[2] no u pogledu njezinog djelovanja velika količina spisa nalazi se i u Arhivu Dvorske komore, čuvanom u Austrijskom državnom arhivu u Beču. S druge strane će u nastavku biti riječi o teritorijalnoj nadležnosti, odnosno o osječkom

1 O tadašnjem ugarskom komorskom sustavu, bez namjere za iscrpnošću, vidi *Ilona H. Pálffy:* A kamarai igazgatás bevezetése a töröktől visszafoglalt területeken. U: Emlékkönyv Domanovszky Sándor születésének hatvanadik évfordulójára. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp., 1937. 474–487.; *Győző Ember:* Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig. „Budapest" Irodalmi, Művészeti és Tudományos Intézet, Bp., 1946. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai III., Hatóság- és hivataltörténet 1.) 119–203., *István Nagy:* A Magyar Kamara 1686–1848. Akadémiai Kiadó, Bp., 1971. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai III. Hatóság- és hivataltörténet 3.); *Zoltán Fallenbüchl:* Die Ofner Kameraladministration. Eine Kriegswirtschaftsverwaltung in Ungarn (1683) 1685–1709. Die Verwaltung. Zeitschrift für Verwaltungswissenschaft. 16. (1983) Heft 4. 487–505.; *Erzsébet F. Kiss:* A Csáktornyai (Kanizsai) Kamarai Adminisztráció vázlatos története 1673–1773. Levéltári Közlemények 59. (1988) 291–304.; *Jenő Szűcs:* A Szepesi Kamarai Levéltár 1567–1813. Akadémiai Kiadó, Bp., 1990. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai I. Levéltári leltárak, kincstári levéltárak 7.); *István Nagy–Erzsébet F. Kiss:* A Magyar Kamara és egyéb kincstári szervek. Magyar Országos Levéltár, Bp., 1995. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai I. Levéltári leltárak 9.); *András Oross:* A Magyar Királyság törökellenes határvédelmi rendszerének felszámolása és átszervezése. Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány, Bp., 2013. (Fons Könyvek 4.) 52–62.

2 Riječ je o fondu *Sclavonische Cameral Oberdirection, 1750-től: Cameralis Administratio Eszékiensis*. Prikaz fragmentarne građe spisa slavonskih komorskih tijela vidi *Nagy–F. Kiss:* nav. dj. 431–460.

i požeškom kotaru, području povraćenom od Turaka koje se nalazi na istočnom dijelu područja između Drave i Save, a koje onodobni izvori nazivaju novostečenim.

Prije nego što predstavimo reorganizaciju komorskog sustava vrijedi spomenuti značaj vladinih tijela u Unutarnjoj Austriji, to jest u Grazu. 1680-ih godina imala su veći utjecaj ne samo na ratne operacije u Podravini, već i na regionalnu upravu nego što su ga inače imala u 16–17. stoljeću. Naime, među ratnim ciljevima 1684. godine bilo je oduzeti od Turaka podravsku liniju sve do izuzetno važnog mosta koji se protezao između Osijeka i Darde. Dravski korpus je između 1684. i

1688. godine bio pod upravom Unutrašnjoaustrijskog ratnog vijeća, a za opskrbu vojske bila je zadužena Unutrašnjoaustrijska komora. Nije trebalo samo stvoriti novac, već i osigurati opskrbu živežnih namirnica i streljiva te, što je najvažnije, dostaviti ih na istočnoslavonsko područje koje je bilo neposredno bojište.[3]

Vrijednim izvorom možemo smatrati izvješća generala bojnika Christopha Dietmara Graf von Schallenberga, poslanog u zimu 1687. – 1688. na područje Osijeka i Požege radi revizije ratnih i financijskih operacija, koji je ujedno ispitao i uređenje i gospodarske mogućnosti svježe zauzetog područja. Schallenberg, koji je radio po nalogu Dvorskog ratnog vijeća, rasvijetlio je i djelovanje Unutrašnjoaustrijske komore odgovorne za opskrbu namirnicama vojske na bojištu između Drave i Save. U Arhivu Dvorske komore ostalo je više Schallenbergovih izvješća. Među njima se ističe ono u kojem opisuje strateški položaj utvrda i gradova južno od Osijeka te opće stanje regije. Primjerice, o Požegi piše kako je smještena pored planine kakvu neprijatelj može lako zauzeti i tijekom opsade držati grad pod vatrom. Šance oko grada zatekao je u dobrom stanju, no po njemu je među gradskim zidinama stacionirano premalo pješaštva i konjaništva. Kako se s obale Save može dopremiti golema količina sijena u grad, ondje bi mogli smjestiti i veći broj vojnika, no po njemu bi obrana i unatoč tomu bila nemoguća u slučaju opsade. Požega ima i dvorac ovalnog oblika, smješten na maloj, ali visokoj stijeni i s okolnih se planina može lako na nj pucati.[4] Kao posljedica Schallenbergovog rada, financijska uprava tog područja izuzeta je iz nadležnosti Komore u Grazu te povjerena komorama sa sjedištem u Ugarskoj.

To je područje pripojeno Budimskoj komorskoj inspekciji 1688. godine vladarskom uredbom, u kojoj doslovce piše: *„neka komorski službenici imenova-*

3 Za ova pitanja temeljno djelo: *Othmar Pickl:* Der Beitrag der Steiermark zu den Siegen im Türkenkrieg 1684 bis 1688. Zur Logistik der Operationen an Drau und Save. U: 800 Jahre Steiermark und Österreich. Der Beitrag der Steiermark zu Österreichs Größe Hrsg. von *Othmar Pickl.* Selbstverlag der Historischen Landeskommission für Steiermark, Graz, 1992. (Forschungen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark 35.) 295–342.

4 Schallenbergova izvješća vidi Österreichisches Staatsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv, Hoffinanz Ungarn (= ÖStA FHKA HFU) 5. März 1688 (rote Nummer [r. Nr.] 320. fol. 22–29.) i ÖStA FHKA HFU 26. Febr. 1688 (r. Nr. 319. fol. 601–606.).

ni u osječka, pečuška, šikloška i požeška novostečena područja njeguju dobre odnose s Budimskom dvorskom inspekcijom i neka o njoj i ovise."[5] U svibnju 1689. godine kraljevskom je uredbom istočni, novostečeni dio područja između Drave i Save dospio pod upravu Čakovečke komorske administracije.[6] To je financijsko-upravno tijelo nastalo pod jurisdikcijom Ugarske komore nakon oduzimanja posjeda Zrinskih i Frankopana 1670. godine. U toj su organizaciji djelovali dužnosnici koji su se bavili posebno primorskim dobrima *(administrator portus Buccarensis reliquorum bonorum maritimo-fiscalium),* odnosno međimurskim posjedima *(administrator insulano et croatico fiscalium, to jest administrator Csáktornyiensis).* Međimurskim je prihodima od 1670. – 1673. godine upravljao vrhovni blagajnik tridesetnice Petar Prašinski iz Nedelišća, od 1673. – 1679. Grgur Pavešić, od 1679. – 1685. Ferenc Szombathy, a od 1686. do siječnja 1694. godine György László Nagy. Komora je dosegla svoje najveće širenje za vrijeme Györgya Lászla Nagya, naime, između lipnja 1693. i listopada 1694. godine iz Čakovca se upravljalo i cijelim Južnim Zadunavljem.[7]

U njegovom se djelovanju može uočiti zanimljiva dvojnost: kao međimurskom administratoru nadređeno mu je tijelo bila Ugarska komora, a kao voditelju spomenutih novostečenih područja Dvorska komora. Nakon smrti Györgya Lászla Nagya zapravo je u roku od godine dana dokinuta jedinstvena uprava nad područjem koje je vodio – uz napomenu da je njegov lik uveliке odredio pripadnost regije. Dvorska komora je u kolovozu 1694. imenovala Balázsa Kéryja čakovečkim administratorom,[8] međutim, Južno Zadunavlje je u listopadu 1694. vraćeno u nadležnost Budimske komorske administracije,[9] štoviše, tada je već i Međimurje bilo darovano markizu Hercules Josephus Ladislaus Turinetti de Prie-u, savojskom poslaniku u Beču,[10] dok je za poslove prehrane bio zadužen poseban dužnosnik Miklós Szerenyessy.

Ubrzo je odvojen i prekodravski dio zemlje. Martin Zembliak (Zemlyák) – koji je prije bio hodošanski vojvoda, potom valpovski provizor, odnosno požeški prefekt – 2. ožujka 1695. godine zadužen je za vođenje netom osnovane Slavonske komorske inspekcije, a njegovim zamjenikom postao je osječki tridesetničar Maximilian Gerold von Ley. Pri njegovom imenovanju

5 Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár (MNL OL) E 280 Budai Kamarai Adminisztráció, Hofbefehle. 26. veljače 1688. „[…] *in denen neüen acquisiten, als Esseck, Fünfkirchen, Siklos, Posega, und der Ohrten angestelte fiscalische Bedeinte sowohl mit der Cameral Inspektion zu correspondieren, als mit der Dependenz an dieselbe gewisen."* i ÖStA FHKA HFU 26. veljače 1688. (r. Nr. 319. fol. 565–626.).

6 MNL OL E 280 23. svibnja 1689. i ÖStA FHKA HFU 23. svibnja 1689 (r. Nr. 329. fol. 552–555.), *Nagy, I.:* nav. dj. 23. i *Nagy–F. Kiss:* nav. dj. 388.

7 *Oross, A.:* nav. dj. 59.

8 ÖStA FHKA HFU 26. kolovoza 1694. (r. Nr. 364 fol. 600–602.).

9 MNL OL E 280 10. listopada 1694.

10 A muraközi uradalom gazdasága és társadalma a 17–18. században: válogatott források. Válogatta, sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a mutatókat készítette: *Éva Gyulai, Zita Horváth, Éva Turbuly.* Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 2010. (Zalai Gyűjtemény 68.) 448–453.

izričito je naglašeno kako je ovisan o Beču i velik je naglasak stavljen na poznavanje jezika narodnosti koje žive u regiji. U njegovoj ispravi o imenovanju piše: na prekodravskom području do Save valja uspostaviti zasebnu inspekciju pod vodstvom službenika koji poznaje jezike u uporabi na tom području te koji će doseljenim Racima i vojno voditi i upravljati u slučaju neprijateljske opasnosti.[11]

Dakle, Čakovečka komorska administracija i Slavonska komorska inspekcija djelovale su na područjima koja se djelomice preklapaju (u ovom slučaju između Drave i Save) te je prvi voditelj slavonske inspekcije, ranije kao požeški prefekt, obnašao jednu od važnih dužnosti Čakovečke komorske administracije. U ponekim istočnoslavonskim gradovima djelovali su tridesetničari, koji su nadzirali trgovačke carine, te upravitelji, koji su upravljali rizničkim posjedima. Možemo vidjeti da je, uz nekoliko njemačkih djelatnika, većina službenika pripadala južnoslavenskom etniku.

Istočnoslavonski dužnosnici Čakovečke komorske administracije, 1694. godine[12]

Martin Zembliak – požeški prefekt
Joannes Dolovacz – požeški provizor
Mihovil Mileković – valpovski provizor
Georgius Herganich – orahovički i voćinski provizor
Joannes Spolarich – brodski provizor
Joannes Hoslauer – đakovački provizor
Matthias Bischoff – požeški tridesetničar
Thomas Flizer – jasenovački tridesetničar
Jakob Ogramich – pakrački i sirački tridesetničar
Stanislaw Poniatovsky – virovitički provizor i tridesetničar
Max Gerold von der Ley – osječki provizor i tridesetničar

Jedinstvene spoznaje o regiji pružaju i podeblja izvješća i njihovi prilozi povjerenstva pod vodstvom komorskog savjetnika Ferdinanda Karla Caraffe di Stigliana, kojeg je Dvorska komora poslala na to područje 1698. i 1702. godine. Izuzetno važan izvor izdao je ravnatelj osječkog arhiva Ive Mažuran na izvornom jeziku još 1989. godine.[13]

---

11 MNL OL E 280 21. svibnja 1695. i ÖStA FHKA HFU 2. svibnja 1695. (r. Nr. 368. fol. 355–379.). „*Der Gegend über die Drau, bis an die Sau gelegen ist, soll durch eine besondere Inspection, mit ainem, welcher der Sprachen daselbstren khündig, und bei noch wehrenden Feinds Gefahren, mit denen, der Orthen angesessenen Rätzen, zugleich ein Militarem agieren khan, vihl besser zu bestellen und zuverwalten.*"

12 Pri imenovanju Balázsa Kéryja privremenim administratorom Dvorska je komora pisanim putem obavijestila te dužnosnike. ÖStA FHKA HFU 26. kolovoza 1694. (r. Nr. 364. fol. 600–602.)

13 *Ive Mažuran:* Izvještaji Caraffine komisije o uređenju Slavonije i Srijema nakon osmanske vladavine 1698. i 1702. godine. Sveučilište u Osijeku, Historijski arhiv, Osijek, 1989. (Grada za

Na temelju izvješća u carskom su gradu dobili iscrpnu sliku o problemima u regiji. Možemo biti svjedoci zlouporabi vojske, koja je kulminirala značajnim uplitanjem u komorske prihode. Većina vitezova koji su služili na brodovima, kako bi – slično njihovim đurskim i komoranskim drugovima – osigurala svoj opstanak, gotovo je prisvojila trgovinu na Dunavu i njezin nadzor, što je bilo na štetu države. Pozivajući se na svoje povlastice, vojnici nisu plaćali tridesetinu, a niti druge carine, stoga je blagajna Slavonske komorske inspekcije bila gotovo posve prazna. Inspektor Martin Zembliak najviše se brinuo za vlastitu korist; naime, ustanovljeno je da je prihode manjih pokrajinskih ureda koristio neposredno u vlastite svrhe. Povjerenstvo je zapanjeno ustvrdilo koliko se neujednačeno odvija nametanje i ubiranje poreza u županijama, kako županijski dostojanstvenici oslobađaju vlastite posjede, dok namet za smještaj vojnika terete na rizničke posjede. Caraffa je nadalje smatrao važnima – očito na pritisak vojnog zapovjednika Slavonije Guida Starhemberga – i izgradnju osječke utvrde i učvršćivanje mosta između Osijeka i Darde. Zahtijevao je da se 85 kmetova iz 32 sela šikloškog i dardanskog okruga u cijeloj godini obveže na neplaćeni rad na utvrđivanju osječke tvrđave. Povjerenstvo je iznova potvrdilo materijalne povlastice doseljenih Raca (svi ratni i kontribucijski tereti, ratna porcija i smještaj vojnika, neplaćeni rad i druge rabote, desetina, odnosno kraljevski porez, gornica, zemljišni porez i, kad je komora vlastelin, devetina). Poseban je značaj tog dokumenta taj da uz slavonske odnose spominje i unutarnje uređenje pojedinih naselja Južnog Zadunavlja: upoznajemo napetosti u odnosu Baje i njezinog gospodara, kaločanskog nadbiskupa Pála Széchényija, kao, primjerice, to da gradsko vijeće sastavljeno od Raca proganja katolike i želi ih uništiti. Nadalje, izvijestili su i o etničkom sastavu i broju stanovništva slavonskih gradova te uslugama koje pružaju. Naveli su i jedan od najvećih problema regije: da se Raci kod svojih kapetana registriraju kao vojnici na početku pohoda, a 14 dana poslije odlaze iz tabora, želeći time osloboditi od porezâ ne samo sebe, već i imovinu cijele njihove obitelji. Komisija je opet naložila da povlastice dobiju samo oni koji su se doista borili tijekom vojnih pohoda. Nadalje, možemo čitati podroban opis rada slavonskih komorskih službenika i njihovih djelatnika, posjedovnih odnosa područja i crkvene uprave.

Slavonska komora je obavljala ozbiljne zadatke i na području ratnog financiranja. Godišnja plaća brodskih i osječkih kapetana utvrde i plaća topničke posade utvrda između Drave i Save teretili su na prihode pojedinih ureda komorske inspekcije.[14] Tu tvrdnju bolje će rasvijetliti nekoliko zornih primjera. Pri imenovanju osječkog nadstojnika vojnog skladišta Johanna Sebastiana

historiju Osijeka i Slavonije. Knjiga 7.) Caraffino godišnje izvješće iz 1698. godine nalazi se na stranicama 57–139., izvješće o vojnom uređenju na 141–165., a sažetak o komorskom uređenju na stranicama 167–267.

14 ÖStA FHKA HFU 25. travnja 1690. (r. Nr. 334. fol. 708.); Ibid. 2. kolovoza 1697. (r. Nr. 385. fol. 26–27.); Ibid. 29. kolovoza 1697. (r. Nr. 385. fol. 779.).

Kocha Dvorska je komora naredila čakovečkom komorskom administratoru Györgyu Lászlu Nagyu da Kochovu plaću tereti na prihode osječke tridesetine. Osječki tridesetničar Max Gerold von Ley iz vlastite je imovine isplatio 2000 forinti djelatnicima osječkog vojnog skladišta. Tu je transakciju riznica smatrala svojevrsnom pozajmicom i preuzela obvezu da je vrati uz kamate od šest posto, i to iz prihoda osječke tridesetine. U pitanju godišnje plaće brodskog zapovjednika utvrde Johanna Ferdinanda Kybe od 600 forinti Dvorska je komora naredila inspektoru Martinu Zemliaku da je tereti na prihode inspektorata. Inače, Inspekcija je u Osijeku plaćala plaću jednog voditelja vojnog skladišta, jednog pisara, jednog topnika, dvojice slugu vojnog skladišta, jednog topničkog narednika, 24 topnika, dvojice radnika, jednog vratara, nadalje kovača, kolara i tesara, a u Petrovaradinu plaću jednog vojnog skladištara, jednog topničkog narednika i 12 topnika.

Smatram da će spoznaje o financijskoj upravi područja, kao i različita izvješća, sažetci i eventualno financijska izvješća komorskih savjetnika pripomoći tomu da bolje upoznamo i svakidašnjicu toga kraja – u izvorima poglavito nazvanog osječkog i požeškog okruga – s početka 18. stoljeća. Na području Istočne Slavonije može se iskazati snažan utjecaj unutrašnjoaustrijskih vladinih tijela u vrijeme neposrednih ratnih operacija, dakle, sve do zauzimanja Beograda u listopadu 1688. godine. Međutim, od početka 1690-ih godina sve do sredine 18. stoljeća svoje je financijsko-upravno i upravno djelovanje već sve više razvijala mjesna komora sa sjedištem u Osijeku.

HRVOJE PETRIĆ

Osvrt na noviju hrvatsku historiografiju o gospodarskoj povijesti i povijesti okoliša u „dugom" 19. stoljeću

S težištem na hrvatsko–mađarskim prožimanjima

Istraživanja iz gospodarska povijesti u Hrvatskoj počela su u drugoj polovici 19. stoljeća, no do stvaranja institucionalne osnove gospodarske povijesti je došlo tek nakon završetka drugoga svjetskog rata.[1] Od tada pa do početka 1990-tih godina traje period gotovo linearnog razvoja gospodarske povijesti u Hrvatskoj. Nakon toga slijedi svojevrsni zastoj, zapravo točnije tranzicija.Tijekom 1990-tih dolazi do prekida održavanja nastave iz gospodarske povijesti na svim visokim učilištima u Hrvatskoj, umiru neki od vodećih gospodarskih povjesničara, a časopis za gospodarsku povijest „Acta historico oeconomica" ulazi u krizno razdoblje koje početkom 21. stoljeća završava s prestankom izlaženja. Činjenica je da se od početka 1990-tih godina interes historiografije bio odmaknut od tema vezanih uz gospodarsku povijest, a ukidanje nastave iz predmeta „Gospodarska i socijalna povijest novog vijeka" na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu (gdje je obranjen najveći broj diplomskih i magistarskih radova te doktorskih disertacija iz gospodarske povijesti) bitno utjecalo na daljnje rastakanje gospodarsko-povijesne infrastrukture.[2]

Krajem 1980-tih dolazi do umirovljenja profesora Filozofskog fakulteta u Zagrebu Igora Karamana, tadašnje vodeće osobnosti na polju istraživanja gospodarske povijesti u Hrvatskoj. Težište njegovog istraživačkog rada bilo jeusmjereno na 18. i 19. stoljeće. On je nakon 1990. objavio nekoliko knjiga, od toga dvije vezane uz gospodarsku povijest 19. stoljeća sa brojnim temama iz hrvatsko–mađarskih odnosa, te na iste teme nekoliko desetaka članaka i rasprava. Iako je djelovao u mirovini (uz kraće profesionalno reaktiviranje 1991. u Zavodu za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu), svojim

1 *Jaroslav Šidak:* Hrvatska historiografija – njezin razvoj i sadašnje stanje. Historijski zbornik 23–24. (1970) br. 71. 1–20.; *Vladimir Stipetić:* Ekonomska znanost i gospodarska povijest danas, Rijeka 10 (2005) br. 2. 230–232.

2 Mira Kolar i Podravina. Zbornik sa znanstvenog skupa. Ur. *Hrvoje Petrić, Dragutin Feletar Meridijani.* Povijesno društvo Koprivnica, Društvo za hrvatsku ekonomsku povijest i ekohistoriju, Koprivnica, 2013. 42–48.

je radovima utjecao na kretanja u gospodarskoj povijesti sustavno potičući inovacije. Karamanova djelatnost je ostavila trajni trag u istraživanjima gospodarske povijesti „dugog" 19. stoljeća, ali i šire. *„Iako ne uspijeva trajno utemeljiti nastavu društvene i gospodarske povijesti na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, iako Zavod za hrvatsku povijest danas nije ni sjena onoga na čemu je on radio i o čemu je doslovno sanjao, teško da danas ima kreativnih povjesničara u hrvatskoj historiografiji koji mu nešto ne duguju."*[3]

Premda nikada nije predavao gospodarsku povijest, profesor na Ekonomskom fakultetu u Zagrebu, Vladimir Stipetić je snažno djelovao na makroekonomsko-historijska istraživanja, te prije 1990-tih kao urednik Akademijine serije „Građa za gospodarsku povijest Hrvatske". Za istraživanje hrvatsko–mađarskih gospodarskih odnosa u 19. stoljeću i općenito hrvatske gospodarske povijesti od izuzetne su vrijednosti dvije knjige Vladimira Stipetića o povijesti hrvatske ekonomske misli te makroekonomska povijesna analiza o dva stoljeća razvoja hrvatskog gospodarstva (1820. – 2005.). Stipetić je zajedno sa Nenadom Vekarićem dao i pregled povijesti historijske demografije u Hrvatskoj pa tu knjigu može konzultirati svatko koga zanimaju istraživanja o stanovništvu u Hrvatskoj, među ostalim i ona o „dugom" 19. stoljeću koja ulaze u hrvatsko–mađarske usporedbe.[4]

Najplodnija gospodarska povjesničarka je bila Mira Kolar-Dimitrijević, posljednja profesorica gospodarske povijesti novog vijeka na Filozofskom fakultetu. Iako se pretežito bavila poviješću 20. stoljeća, bavila se i ranijim razdobljima. Osim nizačlanaka i rasprava za gospodarsku povijest „dugog" 19. stoljeća značajne su njene knjige o povijesti Prve hrvatske štedionice, obrtništvu u Hrvatskoj i u Zagrebu, udruzi za pomoć školovanju obrtnikaHrvatski radiša, svilarstvu u Hrvatskoj i povijesti novca u Hrvatskoj. U člancima je težište njenog rada iz gospodarske povijesti je usmjereno na pojedina poduzeća, gospodarstvenike, poljoprivredu, veleposjede u Slavoniji, novčarske institucije, emigraciju, nezaposlenost, gospodarska društva, promet, međunarodne gospodarske veze itd.[5]

U novije vrijeme je iz gospodarske povijesti 19. stoljeća napisano je još nekoliko zapaženih knjiga (u kojima se u većoj ili manjoj mjeri dotiču hrvatsko–mađarski gospodarski kontakti). Tako je primjerice Iskra Iveljić objavila knjigu o poduzetničkoj eliti Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća, Mirjana Gross i Agneza Szabo o gospodarstvu Hrvatske i Slavonije 1860-tih i 1870-tih, Štefanija Popović o seljaštvu na vlastelinstvima u Hrvatskoj 1848., Alexander Buczynski o obrtništvu i trgovini u gradovima Vojne krajine (Bjelovaru, Senju

3 *Drago Roksandić:* Povjesničar u pristupu vlastitom djelu, U: *Igor Karaman:* Hrvatska na pragu modernizacije (1750. – 1918.). Naklada Ljevak, Zg., 2000. 12.

4 *Vladimir Stipetić:* Dva stoljeća razvoja hrvatskog gospodarstva (1820. – 2005.). HAZU, Zg., 2012; *Isti:* Dva stoljeća razvoja hrvatskog gospodarstva (1820. – 2005.). HAZU, Zg., 2012. 16–21.; *Isti:* Povijest hrvatske ekonomske misli (1848. – 1968.). Ekonomski fakultet Zagreb, Zg., 2013.

5 *Hrvoje Petrić:* Presjek kroz život i rad Mire Kolar-Dimitrijević. *Isti:* Bibliografija Mire Kolar-Dimitrijević od 1960. do 2013. U: Mira Kolar i Podravina nav. dj. 27–32 i 149–172.

i Petrinji) itd. K tome valja dodati i monografije o stanovništvu (sa gospodarsko-povijesnim elementima) koje je napisala Božena Vranješ-Šoljan,[6] ali valja upozoriti kako postoji i niz drugih knjiga o gospodarskoj povijesti 19. stoljeća koje nisu izrijekom spomenute.

Za hrvatsko–mađarske gospodarske odnose u „dugom" 19. stoljeću posebno valja izdvojiti knjige Zlate Živaković-Kerže o gospodarstvu i Židovima Osijeka, ali i njezine brojne radove od kojih u mnogima od njih spaja gospodarsku povijest i povijest okoliša – npr. o urbanizaciji Osijeka, prometu, isušivanju močvara, mikroorganizmima, urbanoj vodoopskrbi, mlinovima, rijekama Dravi, Savi i Dunavu itd.[7]

Jedno od središta istraživanja nekih elemenata gospodarske povijesti, točnije iz povijesti ekonomske misli, ostao je Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, gdje je u novije vrijeme obnovljena nastava iz ekonomske povijesti. Uz niz inicijativa, valja istaknuti kako je ovaj fakultet zajedno s izdavačkom kućom Dom i svijet 2004. pokrenuo biblioteku „Hrvatska ekonomska misao", u kojoj je objavljen niz knjiga vezanih uz ekonomsku misao 19. stoljeća, od kojih neke ulaze u problematiku hrvatsko–mađarskih prožimanja.

Stanje sa člancima iz gospodarske povijest objavljenima u 25 časopisa u Republici Hrvatskoj (većina njih se objavljuje u Zagrebu) u razdoblju od 2000. do 2009. pokazuje kako je polovica članaka (od ukupno 191) iz gospodarske povijesti objavljena u svega šest časopisa (Acta historico-oeconomica, *Radovi* Zavoda za povijesne znanosti *HAZU* u *Zadru, Ekonomska i ekohistorija, Scrinia Slavonica, Povijesni prilozi i Časopis za suvremenu povijest). Najviše je članaka objavljeno upravo iz razdoblja „dugog" 19. stoljeća.*

U periodu od početka 1990-tih do danas došlo je do bogatstva raznih pristupa i porasta broja istraživača koji se bave gospodarskom poviješću, no usprkos tim pozitivnim pomacima gospodarska je povijest uglavnom svedena na vrlo tradicionalne obrasce. Nastavni sadržaji su iz gospodarske povijesti vraćeni su na Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu te na Ekonomskom fakultetu u Zagrebu, a prošireni su i na dio novoosnovanih

---

6 *Iskra Iveljić:* Očevi i sinovi. Leykam, Zg., 2008; *Mirjana Gross-Agneza Szabo:* Prema hrvatskom građanskom društvu. Društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća, Globus nakladni zavod, Zg., 1992; *Štefanija Popović:* Seljaštvo na vlastelinstvima u Hrvatskoj 1848. Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Zg., 1993; *Alexander Buczynski:* Gradovi vojne krajine 2. Hrvatski institut za povijest, Zg., 1997; *Božena Vranješ Šoljan:* Stanovništvo gradova Banske Hrvatske na prijelazu stoljeća, Školska knjiga, Stvarnost, Zg., 1991; *Ista:* Stanovništvo Banske Hrvatske. Demografska slika Banske Hrvatske u kontekstu društveno-povijesnih promjena od 1850. do 1910. Educa, Zg., 2009.

7 *Zlata Živaković-Kerže:* Urbanizacija i promet grada Osijeka na prijelazu stoljeća (1868. – 1918.). Društvo za hrvatsku povjesnicu Osijek, Osijek, 1996; *Ista:* S tradicionalnih na nove puteve. Trgovina, obrt, industrija i bankarske ustanove grada Osijeka na prijelazu stoljeća od godine 1868. do 1918. Društvo za hrvatsku povjesnicu Osijek i Hrvatski institut za povijest–Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Osijek 1999; *Ista:* Židovi u Osijeku (1918. – 1941.). Hrvatski institut za povijest–Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Slavonski Brod, Židovska općina Osijek, Pauk Cerna, Osijek, 2005.

studija povijesti. Osim toga, 2005. osnovano je Društvo za hrvatsku ekonomsku povijest i ekohistoriju.[8] Spomenuti podatci pokazuju kako ima prostora za optimizam, a osim toga iz brojnosti pojedinačnih istraživanja i inicijativa moguće utvrditi da postoji daljnja perspektiva gospodarske povijesti u Hrvatskoj. Usprkos manjkavostima, istraživačke i obrazovne mogućnosti iz gospodarske povijesti danas su bolje nego ikada prije. Hoće li se one iskoristiti za pokretanje nove faze u razvoju gospodarske povijesti u Hrvatskoj neizvjesno je.

Povijest okoliša u Hrvatskoj ima tradiciju manju od dva desetljeća. Važan poticaj za utemeljenje povijesti okoliša ili ekohistorije u Hrvatskoj došao je iz Međunarodnog istraživačkog projekta „Triplex Confinium" (voditelja Drage Roksandića), pokrenutog 1996. godine od strane Zavoda za hrvatsku povijest Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, te inozemnih institucija: Abteilung für Südosteuropäische Geschichte, *Institut für Geschichte* Universität Graz, Austrija i Central European University Budapest, Mađarska.[9]

U organizaciji ovoga projekta na Sveučilištu u Zadru, je 2000., održan prvi znanstveni skup iz povijesti okoliša ne samo u Hrvatskoj, već i u jugo-

8 Mira Kolar-Dimitrijević je na samom početku 2002. zajedno sa Hrvojem Petrićem (koji je dao ovu inicijativu prigodom obilježavanja 30-te obljetnice Zavoda za hrvatsku povijest 2001. godine) i Ivicom Šutom osnovala *Centar za ekonomsku i socijalnu povijest*, kao ustrojbenu jedinicu Zavoda za hrvatsku povijest Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Zagreb. Centar je djelovao u uskoj vezi sa Sekcijom za gospodarsku povijest Hrvatskog nacionalnog odbora za povijesne znanosti. U travnju 2002. je na formalnom osnivačkom sastanku (održanom na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu) došlo i do institucionalizacije Sekcije za gospodarsku povijest, iako je ista neformalno djelovala od prvog kongresa hrvatskih povjesničara. Nakon odlaska u mirovinu Mire Kolar Centar za ekonomsku i socijalnu povijest je prestao s djelatnostima, a na drugom kongresu hrvatskih povjesničara koji je održan u Puli 2004. za novog voditelja Sekcije za gospodarsku povijest Hrvatskog nacionalnog odbora za povijesne znanosti izabran je Hrvoje Petrić. On je inicirao pokretanje novog časopisa za gospodarsku povijest i povijest okoliša te osnivanje strukovnog društva koje bi uz povijest okoliša obuhvatilo i gospodarsku povijest te preuzelo djelatnosti i plan rada Sekcije za gospodarsku povijest (kao i najveći dio planiranih djelatnosti Centra za ekonomsku i socijalnu povijest Zavoda za hrvatsku povijest).

9 Za razvoj povijesti okoliša u hrvatskoj historiografiji od velike je važnosti bila knjiga „Povijest europskog okoliša" koju su zajednički napisali švicarski frankofoni povjesničari okoliša *Robert Delort* i *François Walter*. Knjiga je u hrvatskom prijevodu objavljena 2002. godine i to na inicijativu urednika Drage Roksandića koji je napisao pogovor, u kojem je dao svoje viđenje povijesti okoliša osvrnuvši se i na tadašnje stanje u hrvatskoj historiografiji vezano na ekohistorijske teme u nastajanju. Utjecaj na razvoj povijesti okoliša u Republici Hrvatskoj imale su i knjige *Andre Blanca* „Zapadna Hrvatska. Studija iz humane geografije" u nakladi Prosvjete (Zg., 2003.) te još nekoliko prijevoda (posebno knjige koje su napisali Jared Diamond, Conrad Totman, Stephen Pyne, Ian G. Simmons itd.). Važno je naglasiti da je 2011. godine objavljen prijevod knjige „Što je povijest okoliša" *J. Donalda Hughesa* u nakladi Disputa. U pogovoru te knjige je urednica hrvatskog izdanja *Borna Fürst-Bjeliš* u koautorstvu sa *Marinom Cvitanovićem* i *Hrvojem Petrićem* objavila informativan članak „Što je povijest okoliša u Hrvatskoj?" sa opsežnim izborom iz hrvatske znanstvene bibliografije vezane uz povijest okoliša 1990. – 2011. u kojoj su donijeli 187 naslova.

istočnoj Europi, koji je težište imao na temama iz ranoga novog vijeka. Time je u hrvatskoj historiografiji i formalno konstituirana povijest okoliša. Isti je Projekt u suradnji sa Povijesnim društvom Koprivnica organizirao drugi međunarodni znanstveni skup u Koprivnici 2003. godine, posvećen povijesti okoliša rijeke Drave i Podravskog višegraničja, vrlo važan za istraživanje hrvatsko–mađarskih odnosa tijekom „dugog" 19. stoljeća.

Veći dio članaka sa ove međunarodne konferencije objavljen je u zborniku „Ekohistorija rijeke Drave" koji su 2011. godine zajednički objavili projekt „Triplex Confinium", Povijesno društvo Koprivnica, Izdavačka kuća Meridijani i Društvo za hrvatsku ekonomsku povijest i ekohistoriju. Ovaj je zbornik važan jer je obuhvatio rijeku Dravu, koju iz perspektive povijesti okoliša proučava kao zajednički dio hrvatske i mađarske povijesti okoliša, ali i gospodarske povijesti. Uz problematiku „dugog" 19. stoljeća i ujedno hrvatsko–mađarske zajedničke teme vezano je 12 od 17 članaka zastupljenih u zborniku radova. Karl Kaser je analizirao ljude i ekologiju Drave s historijsko-antropološkog gledišta, Drago Roksandić Dravu u očima jozefinista, Daniel Barić izvješća o Dravi u Napoleonovo doba, Hrvoje Petrić rijeku Dravu od štajersko–hrvatske granice do ušća u Dunav krajem 18. stoljeća, ali i primjer odnosa sela Donje Dubrave i rijeke Drave u 19. Stoljeću. Zoltán Hajdú obradio je Dravu kao administrativnu granicu, a Mira Kolar-Dimitrijević analizirala je prijepore oko dijela hrvatsko–mađarske granice u Prekodravlju (područje u mađarskoj historiografiji poznatijem kao Repaš). Željko Holjevac analizirao je mlinove i mlinarenje na Dravi krajem 18. i početkom 19. stoljeća, dok se Mirela Slukan Altić bavila fizionomsko-morfološkim osobinama ruralnih naselja u Varaždinskom generalatu i Križevačkoj županiji. Prostorni razvoj Đurđevca s osvrtom na pridravski prostor obrađen je u članku Mladena Matice, prostorni razvoj gradova uz Dravu piše Ratko Vučetić, a o demografskim promjenama uz Dravu (i s mađarske i s hrvatske strane) Gabor Harrach.

Djelatnost Projekta „Triplex Confinium" vezana za povijest okoliša proširila se i na nastavnike povijesti u školama. U Karlovcu je 2004. u organizaciji ovog projekta i Zavoda za školstvo Republike Hrvatske održan seminar za nastavnike povijesti „Ekohistorija i zavičajna povijest" na kojem su iznijeta mnogobrojna iskustva u radionicama (gotovo sve su sadržavale problematiku 19. stoljeća te se dijelom doticale i hrvatsko–mađarskih odnosa) i terenskoj nastavi, a kasnije su neki sadržaji povijesti okoliša unijeti u udžbenike povijesti. Uslijedile su nove inicijative te je 2007. godine utemeljen novi istraživački projekt „Triplex Confinium: hrvatska riječna višegraničja" (voditeljice Nataše Štefanec) koji je djelovao do 2013. godine, a jednu od dvije glavne dionice sadržavala su istraživanja hrvatsko–mađarske pogranične rijeke Drave.

U međuvremenu se na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu ustalila nastava iz predmeta „Ekohistorija" (pokrenuta 2003. godine). Iz sveukupnog nastavne djelatnosti Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu postupno su nastajali diplomski i

magistarski radovi te doktorske disertacije, a iz istraživačkog rada brojne nove studije i članci.

Društvo za hrvatsku ekonomsku povijest i ekohistoriju je 2005. zajedno s ranije spomenutimprojektom Triplex Confinium te izdavačkom kućom „Meridijani" pokrenulo znanstveni časopis „Ekonomska- i eko-historija". Urednici prvih brojeva su bili Mira Kolar-Dimitrijević i Hrvoje Petrić, a kasnije je umjesto Mire Kolar-Dimitrijević uredničko mjesto preuzeo Drago Roksandić. Prvi broj časopisa nije bio tematski ali je većinu tema imao iz povijesti okoliša, drugi je svezak posvećen bolestima, gospodarstvu i okolišu, treći ljudima i rijekama, četvrti povijesti šumskih okoliša, peti ljudima i lovu u ekohistorijskoj perspektivi, šesti historiji planinskih i gorskih okoliša, sedmi rijeci Dravi, osmi poviješću zaštita rijeka i voda, a deveti o rijeci Muri.[10] Veliki broj članaka se odnosi na hrvatsko–mađarska prožimanja, a mnogi od njih tematski obrađuju „dugo" 19. stoljeće.

Osim objavljivanja časopisa ovo Društvo je organiziralo nekoliko konferencija vezanih uz povijest okoliša. Posljednja međunarodna konferencija je održana 1. i 2. lipnja 2012. godine u Koprivnici. Tema je bila „Povijest okoliša područja Regionalnog parka Mura–Drava", a dio priopćenja je bio vezan uz hrvatsko–mađarska prožimanja u „dugom" 19. stoljeću.

Od ostalih inicijativa povjesničara valja istaknuti i činjenicu da je povijesti vode bio posvećen znanstveni skup „Dies historiae" organiziran 10. prosinca 2008. na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu, a zbornik sa dijelom priopćenja sa toga skupa je objavljen 2011. godine. Valja istaknuti i kako je tema *40.* Međunarodnog slovensko–austrijsko–mađarsko–hrvatskog kulturnopovijesnog simpozija *„Mogersdorf", održanog u Celju,* Slovenija, 6–9, srpnja 2010. bila *„Mensch und Umwelt*im*pannonischen Raum*vom *18. bis ins 20. Jahrhundert* (Čovjek i okoliš na panonskom prostoru od 18. do 20. stoljeća)", a na njoj su uz slovenske, mađarske i austrijske istraživače povijesti okoliša priopćenjima sudjelovali i hrvatski istraživači. Ove godine se očekuje i objavljivanje zbornika sa ovoga simpozija.

U novije su vrijeme sadržaji vezani uz gospodarsku povijest i povijest okoliša 19. stoljeća (vezani uz lokalne hrvatsko–mađarske kontakte) obilno zastupljeni i u monografijama pojedinih naselja pograničnog dijela Hrvatske prema Mađarskoj – npr. Drnje (2000.), Donja Dubrava (2007.), Đelekovec (2008.), Molve (2010.) itd.

Udio problematike hrvatske historiografije 19. stoljeća u povijesti okoliša, vidljiv je na uzorku od 25 izabranih povijesnih časopisa u Republici Hrvatskoj za period od 2000. do 2009. godine. U tim je časopisima objavljeno ukupno 93 znanstvena članka s tematikom povijesti okoliša. Udio tematike „dugog" 19. stoljeća je jedan od najznačajnijih u odnosu na druga razdoblja.

Iako povijest okoliša ima svoj specijalizirani časopis „Ekonomska- i eko-historija" u kojem je do sada objavljeno 50-tak znanstvenih članaka veza-

10 Svi brojevi časopisa dostupni su besplatno na http://hrcak.srce.hr/ekonomska-i-ekohistorija.

nih uz povijest okoliša te otprilike još toliko iz gospodarske povijesti, dijelom i inozemnih autora, valja istaknuti da je su članci iz povijesti okoliša objavljeni u središnjim historiografskim časopisima u Republici Hrvatskoj prilično slabo zastupljeni. Proanaliziraju li se godišta nekih od najrelevantnijih nacionalnih povijesnih časopisa moguće je utvrditi da je u njima objavljeno vrlo malo članaka vezanih uz povijest okoliša, a ako ih i ima, to je najviše na stranicama Radova Zavoda za hrvatsku povijest, Historijskog zbornika, Povijesnih priloga i Zbornika Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti.

Danas se s većim ili manjim intenzitetom temama iz povijesti okoliša bavi tek dvadesetak hrvatskih povjesničarki i povjesničara, no njome sve više bave geografi, politolozi, filozofi (bioetičari), sociolozi, krajobrazni arhitekti, arheolozi i drugi. Velika većina radova iz povijesti okoliša nastala je u posljednjem desetljeću pa se povijest okoliša može smatrati jednim od najbrže rastućih polja istraživanja u hrvatskoj historiografiji. Da li će se takav trend održati ili je ovo samo splet slučajnih okolnosti, pokazati će vrijeme.Pri tome se otvara i pitanje hoće li se u budućnosti težište istraživanja povijesti okoliša smjestiti izvan povijesne znanosti ili će se uspjeti zadržati u njenim okvirima?

MARIANN NAGY

Hrvatsko gospodarstvo 1850-ih i 1860-ih godina u svjetlu statističkih podataka Carstva

Mađarski i hrvatski povjesničari u svom pristupu nekolicini povijesnih razdoblja daju prednost pitanjima javnopravnih i ustavnopravnih odnosa. To poglavito vrijedi za pedesete i šezdesete godine 19. stoljeća. Zbog toga čak i dio povjesničara, no javno mnijenje još i više, ta desetljeća veoma često promatra kroz linearne naočale političke povijesti, a o gospodarskoj zaostalosti ili društvenoj nerazvijenosti također sude polazeći od javnopravne situacije.

Međutim, među povjesničarima obiju zemalja sve je više onih koji, slično Dušanu Bilandžiću, skreću pozornost na to da je npr. Češka kao gospodarski (osobito industrijski) najrazvijenija pokrajina Habsburškog Carstva uživala je mnogo manju autonomiju od Hrvatske i Slavonije. Gospodarski rezultati Češke bili su neovisni o njezinim javnopravnim odnosima. Iz toga proizlazi da se ni relativna zaostalost područja hrvatskog stanovništva za Ugarskom ili Austrijom ne može vezati isključivo za njihov javnopravni položaj.[1]

Negativna slika o razdoblju 1850-ih i 1860-ih godina nastala u javnom mnijenju kako Hrvatske, tako i Ugarske, prvenstveno je posljedica toga što su hrvatski i mađarski povjesničari to razdoblje dugo procjenjivali i ispitivali prvenstveno s ustavnopravnog gledišta.[2] Međutim, međunarodni (npr. David F. Good[3]) i austrijski (npr. Herbert Matis[4]) povjesničari već su prije nekoliko desetljeća mnogo pozitivnije vrednovali gospodarske rezultate i gospodarsku politiku neoapsolutizma.[5] No glavni uzrok teškog i dugog ra-

1 *Dénes Sokcsevits:* Horvátország. A 7. századtól napjainkig. Mundus Novus, Bp., 2011. 405.

2 *Mirjana Gross:* Počeci moderne Hrvatske. Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850–1860. Globus, Zg., 1985; *György Szabad:* Az önkényuralom megújítása Magyarországon és a politikai ellenállás válsága (1861–1865). U: Magyarország története 1848–1890. I. Főszerk. *Endre Kovács.* Akadémiai Kiadó, Bp., 1979.

3 *David F. Good:* The Economic Rise of the Habsburg Empire, 1750–1914. University of California Press, Los Angeles, 1984.

4 *Herbert Matis:* Österreichs Wirtschaft 1848–1913. Konjunkturelle Dynamik und gesellschaftlicher Wandel im Zeitalter Franz Josephs I. Duncker, Berlin, 1972; *Herbert Matis–Karl Bachinger:* Österreichs industrielle Entwicklung. U: Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band I. Die wirtschaftliche Entwicklung. Hrsg. von *Alois Brusatti.* VÖAW, Wien, 1973. 105–115.

5 Istodobno, pozornost povjesničara gospodarstva za Austro–Ugarsku Monarhiju nije jenjala ni u posljednjih 15 godina: David Good i japanski povjesničar Tongshu Ma su 1999. godine, Max-Stephan Schulze 2000. i 2007., a Angus Maddison 2001. godine, objavili opsežnije studije u kojima su revidirali izračune velikih predšasnika: *David F. Good–Tongshu Ma:* The Economic

sta Nachum Gross[6] pronalazi u društvenoj i političkog strukturi Carstva. Bečki profesor Herbert Matis ističe mjere koje su utemeljile i pospješile kapitalistički razvoj neoapsolutizma, odnosno njegova nastojanja u smjeru unutarnje i vanjske gospodarske integracije, stvaranja jedne srednjoeuropske carinske unije. Što se tiče industrijalizacije, on dijeli mišljenje N. Th. Grossa. Naime, on također smatra da je gospodarstvo Austrije početkom 19. stoljeća još bilo na približno jednakoj razini kao i zapadnoeuropske države, no do sredine stoljeća zaostalost austrijske industrije je postala očitom. Po Matisu, 1850-e godine jedno su od najznačajnijih desetljeća povijesti Austrije jer se tada u upravi, pravosuđu, financijama i obrazovanju te na području gospodarstva rađaju temeljne reforme na čijim se temeljima odvijao daljnji razvoj Monarhije sve do njezina raspada. Po njemu mađarska i hrvatska historiografija pretežno političko-ustavnopravnog aspekta često je prelazila i prelazi preko pozitivnih učinaka novog sustava. No lijepe riječi za ta dva desetljeća pronalazimo i kod onodobnih mađarskih ekonomista. Gyula Kautz, glasoviti akademski ekonomist toga doba napisao je 1868. godine: *„Ugarska se iz jedne države s pomalo srednjovjekovnim i imobilnim gospodarstvom počela preobražavati u moderan status životnije i pokretnije organizacije, te iz te preobrazbe izvlačiti koristi u pogledu industrije i prometa."* [7] Károly Keleti, statističar i dugogodišnji predsjednik Ugarskog statističkog ureda u svom je inauguracijskom govoru na Akademiji ocijenio da *„tek smo se u ovo vrijeme počeli, takoreći, uzdizati na europski standard i premda taj razvoj potječe od protivničke vlade i ni izdaleka nije uveden u nacionalni smjer, njegov utjecaj se unatoč tome ne može poreći* […]."[8]

Growth of Central and Eastern Europe in Comparative Perspective, 1870–1989. U: European Review of Economic History, September 1999. 103–137.; *Max-Stephan Schulze:* Patterns of Growth and Stagnation in the Late Nineteenth Century Habsburg Economy. U: European Review of Economic History, December 2000. 311–340., i *Isti:* Origins of Catch-up Failure: Comparative Productivity Growth in the Habsburg Empire, 1870–1910. London School of Economics, 2007. Working Papers No. 100/07.; *Angus Maddison:* The World Economy. 2. Historical Statistics. Paris, 2006; tragom Angusa Maddisona Vladimir Stipetić je 2004. godine izvršio izračune za današnje hrvatsko državno područje u razdoblju od više stotina godina: *Vladimir Stipetić:* Population and Gross Domestic Product of Croatia (1500–1913) in the Light of Angus Maddison's Book The World Economy – A Millennial Perspective. Dubrovnik Annals 8. (2004) 109–176. Slično Mirjani Gross, i on smješta moderan i dinamičan rast u razdoblje nakon 1870., pa čak i 1890. godine, dok se po njemu već od 1820. godine uočava jedna spora promjena. Vrijedno je i važno spomenuti da po njegovoj procjeni prosječan godišnji rast između 1850. i 1870. godine iznosi 1%.

6 *Nachum Th. Gross:* Die Stellung der Habsburgermonarchie in der Weltwirtschaft. U: Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band I. Die wirtschaftliche Entwicklung. Hrsg. von *Alois Brusatti.* VÖAW, Wien, 1973. 1–28.

7 *Gyula Kautz:* A nemzetgazdasági eszmék fejlődési története és befolyása a közviszonyokra Magyarországon. Pest, 1868. 486.

8 *Károly Keleti:* Visszapillantás közgazdaságunk egy negyed századára. Székfoglaló értekezés. Bp., 1876. (Értekezések a társadalmi tudományok köréből. IV. kötet. 1.). 4., 11.

Izvorne datosti 1850-ih i 1860-ih godina

U ovoj studiji predstavit ću bogatu izvornu statističku građu 1850-ih i 1860-ih godina; ono što se uz našu pomoć može spoznati u pogledu onodobne Ugarske, Hrvatske i svih habsburških pokrajina. Posljednjih sam godina obratila pozornost na dva desetljeća prije Austro–ugarske nagodbe iz 1867., odnosno Hrvatsko–ugarske nagodbe iz 1868. godine, budući da su izvorne datosti povoljne i pogodne za usporedbu. U ovoj ću studiji sve to ilustrirati tek s nekoliko primjera. Ti su izvori pogodni za prikaz relativnog stupnja razvijenosti pokrajina. Austrijske statističke izvore dio mađarskih povjesničara jedno vrijeme nije držao pouzdanima.[9] Čak i uzevši u obzir ograničenja iskoristivosti statističkih podataka vrijedi citirati jednog od najznačajnijih rivala onodobne austrijske statističke službe, njemačkog statističara Friedricha Wilhelma Schuberta, koji je na III. Svjetskom međunarodnom statističkom svjetskom kongresu održanom u Beču 1857. godine rekao sljedeće: *„Mišljenja sam da je trenutno austrijska država u statističkim radnjama koje je sama preuzela ostvarila najizvrsniji učinak koji uopće imamo u Europi."*[10]

1850-ih i 1860-ih godina austrijska je statistička služba objavila niz izdanja koja su obradila sve pokrajine i zemlje Carstva prema jedinstvenim aspektima i s doista podrobnim podatcima. Popisi stanovništva iz 1857. i 1869. godine, porezna statistika objavljena prigodom međunarodnog statističkog kongresa iz 1857. godine, katastarska izmjera iz 1857. godine, porezna statistika potražnje iz 1862. godine, detaljna statistika parnih strojeva iz 1852. i 1863. godine, carski statistički godišnjaci te rad[11] neovisnog statističara Fillungera objavljen 1868. godine koji sadrži procjene temeljene na službenim statističkim izdanjima sačinjavaju najvažnije statističke izvore tih dvaju desetljeća. Budući da se Carstvo sastojalo od relativno malog broja pokrajina, broj slučajeva je stoga mali, pa nema mogućnosti za složene matematičke statističke postupke. U svrhu usporedbe pojedinih područja poslužila sam se jednostavnijim statističkim metodama: koeficijentima raspodjele i intenziteta, izračunom prosjeka, raspršenosti, disperzije i indeksa i, dakako, njihovim kartografskim prikazom.

---

9 Između 1850. i 1990. godine tako su razmišljali praktički svi mađarski povjesničari i neki ekonomisti i povjesničari ekonomije. Primjerice, Gyula Kautz, Károly Keleti i Mihály Futó smatrali su ih pouzdanima.

10 *„Ich gebe die Erklärung ab, daß gegenwärtig der österreichische Staat in den von ihm unternommenen statistischen Arbeiten das Vortrefflichste geleistet hat, was wir überhaupt in Europa besitzen — mein wissenschaftliches Gewissen verpflichtet mich, diese Erklärung abzugeben."* U: Geschichte und Ergebnisse der zentralen amtlichen Statistik in Österreich 1829–1979. Bearbeitet im Österreichischen Statistischen Zentralamt. Beč, 1979. (Beiträge zur österreichischen Statistik, Heft 550.) 38. 13. bilješka.

11 *Fillunger, J.:* Vergleichende Statistik über die Real- und Produktionswerte der Landwirtschaft, der Montanindustrie, der Verkehrs-, und Communications-Anstalten, dann Erörterung des Staatshaushaltes. Beč, 1868.

Tijekom 1850-ih i 1860-ih godina odvile su se dvije upravne preobrazbe[12] koje se moraju uzeti u obzir tijekom obrade, stoga sam u slučaju civilne Hrvatske i Ugarske koristila podatke popisa stanovništva iz 1857. godine preračunate u odnosu na područje iz 1861. godine. Pored toga, među izvorima se nađe i pokoji koji podatke prikuplja i obrađuje po poreznim kotarima.

Popisi stanovništva iz 1857. i 1869. godine

Popis stanovništva iz 1869. daje podrobnu i cjelovitu sliku o kraju tog razdoblja, koja je mnogo temeljitija od one iz 1857. godine, međutim obje su zajedno pogodne za prikaz radnih odnosa dvaju desetljeća i, putem toga, promjena koje su se odvile u gospodarskoj strukturi. Kako je novoorganizirana ugarska statistička služba 1869. godine preuzela sustav popisivanja stanovništva razvijen u Beču, taj je popis pogodan i za usporedbu između zemalja i pokrajina Austro–Ugarske Monarhije.

Usporedimo li popise stanovništva iz 1857. i 1869. godine *(zemljovid 1–2.)* uočljivo je da je stopa zapošljavanja u proteklih 12 godina porasla u modernim sektorima gospodarstva, industriji, trgovini i prijevozu. Koeficijent disperzije[13] ponešto je opao u poljoprivredi, a ostao mnogo viši u industriji. To znači da se modernizacija u pokrajinama i regijama nije razvijala ujednačenim, već različitim tempom.

Što se tiče društvenih odnosa u Carstvu, na temelju podataka popisa stanovništva iz 1869. godine možemo reći da je u austro–češkim nasljednim pokrajinama, koje su imale relativno razvijenu industriju, živjelo društvo koje se u relacijama Habsburškoga Carstva može nazvati modernim, kojeg je značajan dio – petinu ili četvrtinu – činilo radništvo u industrijskom prometu i gdje je značajan bio i broj i postotni udio poduzetnika u industriji i dužnosnika u gospodarstvu. Istočne i južne periferne pokrajine te Ugarska i Hrvatska odavale su sliku tradicionalnog društva, s izuzetno malim brojem industrijskih poduzetnika, dužnosnika i radnika i s relativno velikim postotnim udjelom samostalnih primarnih proizvođača i poljoprivrednih najamnika.

---

12 U novom sustavu javne uprave stvorenom nakon 1849. godine od Ugarske su odvojene njezine združene države: Hrvatska i Slavonija (zajedno s Rijekom i Međimurjem), Erdelj je (s pripojenim Partiumom) kao samostalna krunska pokrajina neposredno podređen carskoj upravi, kao i Srpska Vojvodina i Temeški Banat (kojem su priključena i dva okruga Srijemske županije) koji su uspostavljeni radi udovoljavanja zahtjevima Srba, te Vojna krajina koja je također bila pod posebnom upravom. Nakon Listopadske diplome uslijedile su važne teritorijalne promjene u Civilnoj Hrvatskoj. Koncem 1860. godine ukinuta je Srpska Vojvodina, a dva okruga Srijemske županije, okruzi Ruma i Ilok, vraćeni su Hrvatskoj. Tako je ponovno uspostavljena Srijemska županija otprije 1849. godine: dvama povraćenim okruzima vraćen je i vukovarski okrug (koji je od 1849. do 1860. godine pripadao Osječkoj županiji), čime je ponovno uspostavljena i stara Virovitička županija. No početkom 1861. godine dva međimurska okruga, Čakovec i Prelog, vraćeni su Ugarskoj. Dakle, do godine 1861. i Hrvatska i Ugarska vratile su se u svoje stare teritorijalne granice otprije 1848. godine.

13 1857: poljoprivreda: 0,29, industrija: 0,62; 1869: poljoprivreda: 0,23, industrija: 0,74.

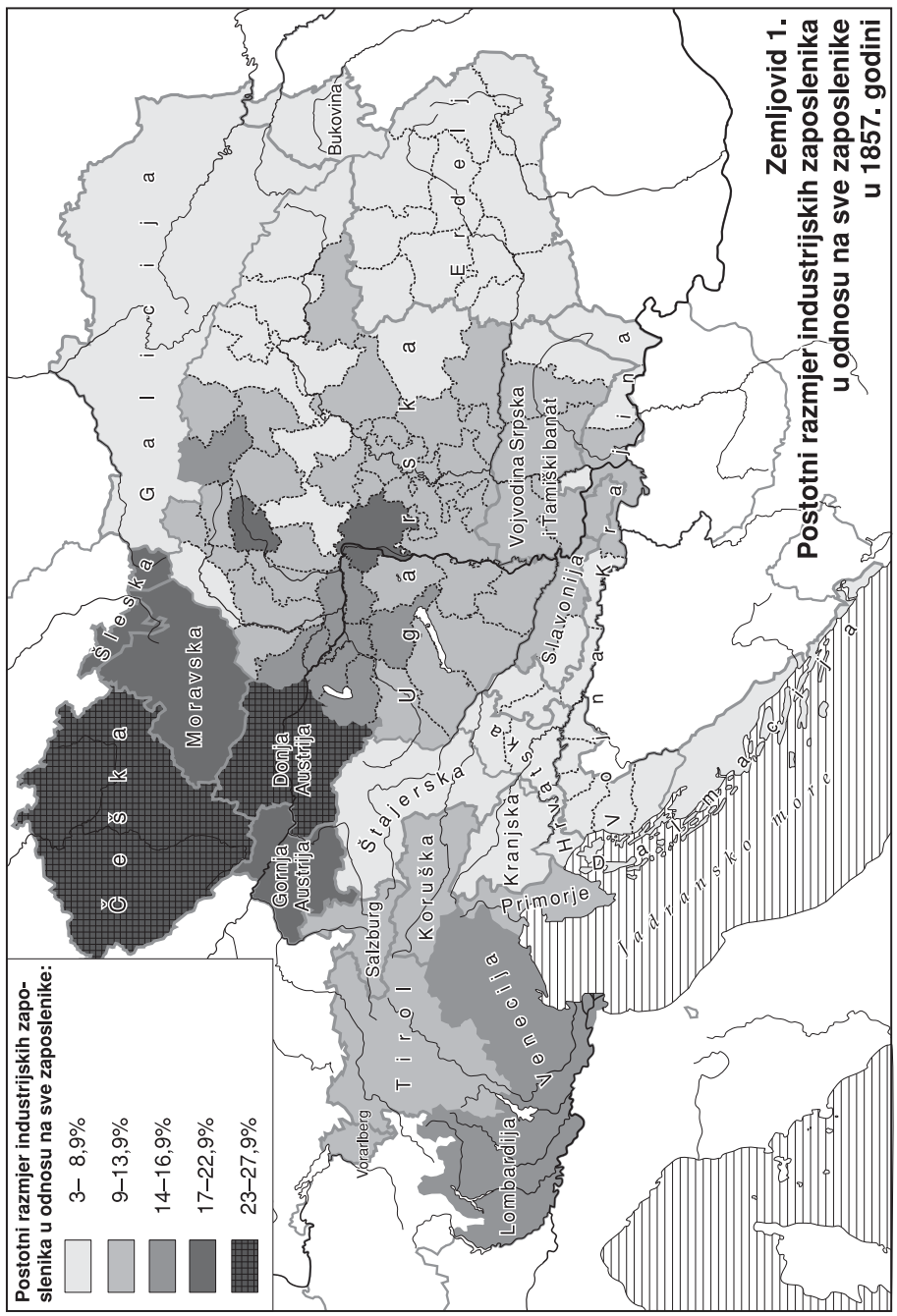

Zemljovid 1.
Postotni razmjer industrijskih zaposlenika u odnosu na sve zaposlenike u 1857. godini

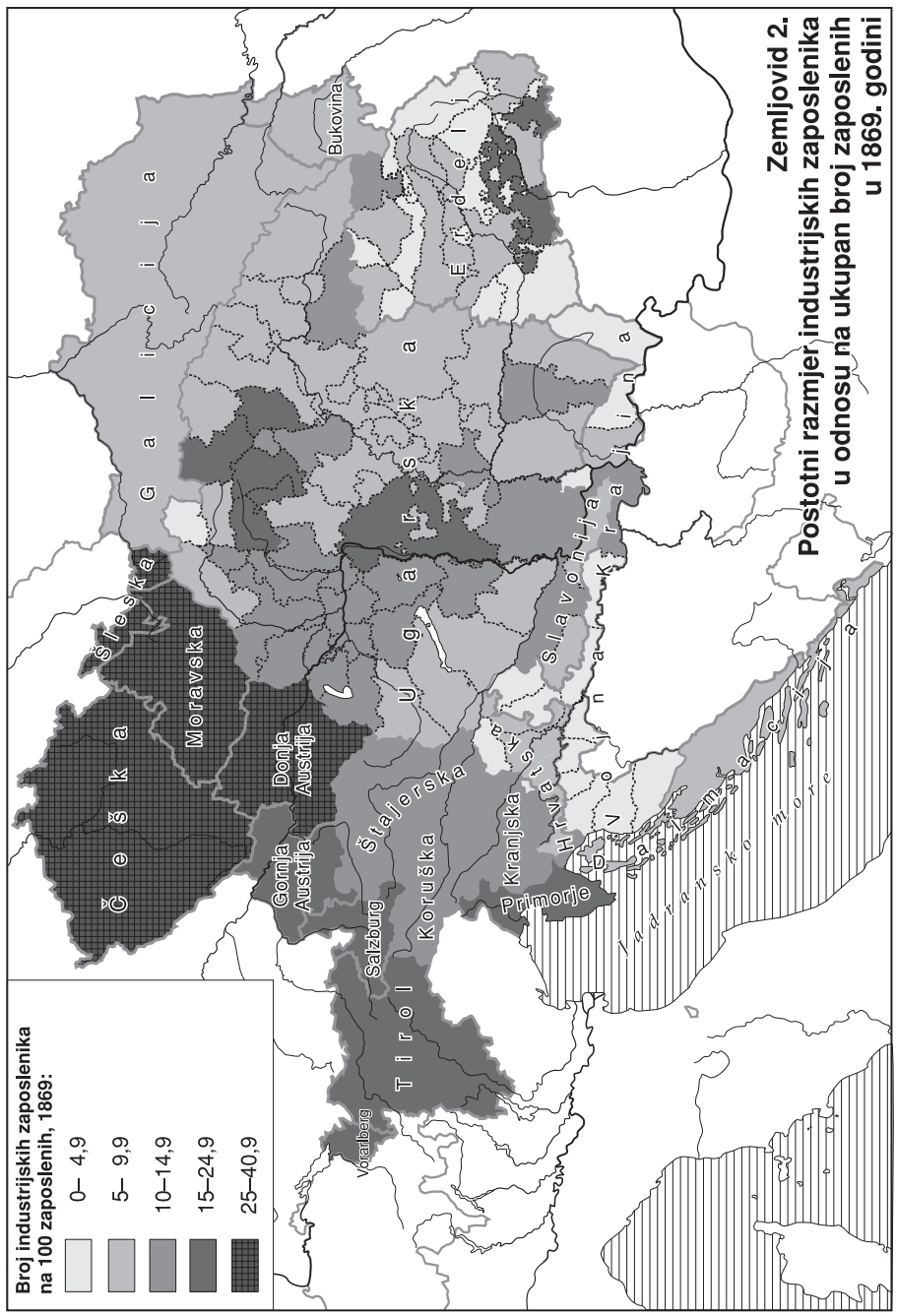

Zemljovid 2.
Postotni razmjer industrijskih zaposlenika u odnosu na ukupan broj zaposlenih u 1869. godini

Promjena koja se vidi na dvama zemljovidima pokazuje koja su područja mogla krenuti u smjeru razvoja na temelju njihovih datosti u Hrvatskoj (slavonske županije i Zagreb). Tako se u Hrvatskoj prvenstveno može istaknuti značaj obrade šuma, drvne industrije, izrada drvenih ploča, brodogradnje, industrije svile, nekoliko šećerana i mlinova. Međutim, dobro se vidi i da je 1857. godine stopa zapošljavanja u krunskoj zemlji Erdelj bila jednako nepovoljna s aspekta zapošljavanja u industriji kao i u Hrvatskoj. Stupci dijagrama još plastičnije pokazuju sve ono što i dva zemljovida, koji prikazuju popise stanovništva u dva različita vremenska razdoblja, skrivaju: 1857. godine hrvatske civilne županije su razvijenije od Erdeljskog vojvodstva *(dijagram 1 i 2).*

Porezna statistika iz 1857. i porezna statistika prihoda iz 1862. godine

U pitanju prihodovnih odnosa industrijskih i trgovinskih poduzetnika, odnosno zaposlenika veoma bogat izvor predstavlja porezna statistika iz 1857. i porezna statistika prihoda iz 1862. godine. Između 1850. i 1867. godine u Habsburškom Carstvu je na snazi bio jedinstveni porezni sustav. Jedna od vrsta izravnih poreza bio je porez na prihode *(Erwerbsteuer)* koji je nametnut samostalnim poduzetnicima i poduzećima: industrijalcima, trgovcima, radnicima u prijevozu, ugostiteljstvu, različitim uslužnim granama, bankama, zakupcima zemlje, državnih i gradskih monopolija i regalijskih prava te neovisnim intelektualcima. To jest, svima onima koji su djelovali u modernim, neagrarnim sektorima gospodarstva. Godine 1862. izrađena je veoma detaljan zapis o platiteljima poreza na potražnju i iznosu poreza na cijelom području Carstva. Zapis razlikuje 741 industrijsku struku, koje dijeli na osam glavnih skupina i 30 podskupina.[14] To je izuzetno bogata baza podataka koja dobro odražava teritorijalne razlike modernih gospodarskih sektora, iz koje sam izradila čak tri pokazatelja: prosječni iznos poreza po obvezniku može pokazati relativnu prihodovnu razinu poduzetnika, broj poreznih obveznika na 1000 stanovnika može pokazati relativnu gustoću civilnih subjekata, a iznos poreza na 1000 stanovnika razinu opće razvijenosti industrije i uslužnog sektora pojedinog područja. Na temelju tog izvora Hrvatska je u pogledu industrije bila razvijenija od Erdelja i istočnih i južnih perifernih pokrajina Austrije: Galicije, Bukovine i Dalmacije. Gustoća industrijalaca i iznos poreza na 1000 stanovnika bili su veći nego u tim pokrajinama, no prosječni porez koji je industrijalac plaćao u cijelom je Carstvu bio najmanji u Hrvatskoj. To znači da

14 Nažalost, izdanje u dva sveska ne sažima podatke po poreznim kotarima (samo po zemljama i pokrajinama), pa je izračun sumiranih podataka 43 skupina djelatnosti prema poreznim inspektoratima i fiskalnih okruga bio izuzetno težak zadatak. Valjalo je odabrati i sumirati podatke svih poreznih inspektorata i okruga iz podataka 1313 struke. Tijekom tog postupka ispostavilo se da iznosi po skupinama djelatnosti i pokrajina, navedeni u izdanju, nisu točni u svim slučajevima: ima manjih pogrešaka u zbroju, no najčešća je ta da su pojedini porezni kotari bili uvršteni u druge pokrajine (osobito u zemljama Ugarske krune).

su tu živjeli najsiromašniji obrtnici u Carstvu. Iznimku od toga čini riječki porezni kotar, u kojem je porez na potražnju koji je plaćao industrijski poduzetnik bio veći i od prosjeka Carstva. To upućuje na to da je u lučkom gradu bilo relativno značajnih industrijskih poduzeća. Na temelju druga dva pokazatelja ističe se osječki porezni kotar (Slavonija), koji je u gustoći industrijalaca premašio i Austriju, a u iznosu poreza na 1000 stanovnika Ugarsku. Industrijski najmanje razvijeni u svakom pogledu bio je varaždinski porezni kotar.

Od industrijskih grana najznačajnije su bile drvna i prehrambena industrija. Taj izvor (porezna statistika potražnje) također pokazuje da su 1860-e godine zlatno doba gradnje jedrilica Rijeke i hrvatskog priobalja, a i proizvodnja drvenih ploča je velikim koracima išla ka tome da postane i međunarodno značajna izvozna industrija. Na polju trgovine ističe se riječki porezni kotar, čija su sva tri pokazatelja značajno premašila one Ugarske. I na tom polju nakon Rijeke dolazi Osijek.

Dijagram br. 1.

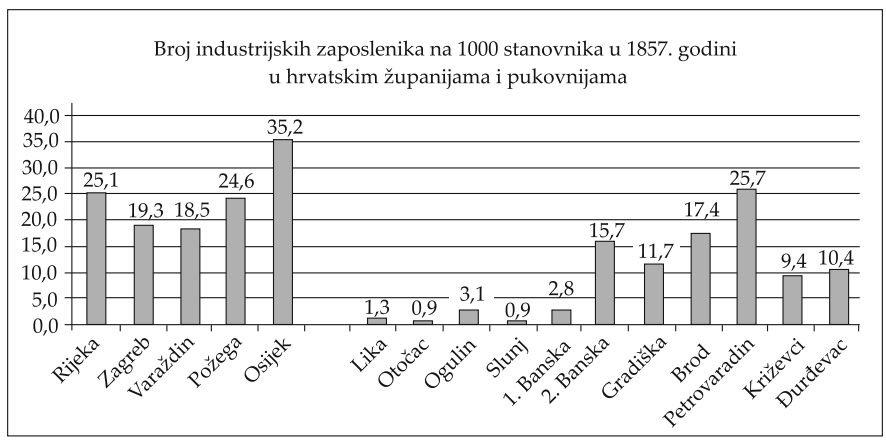

Dijagram br. 2.

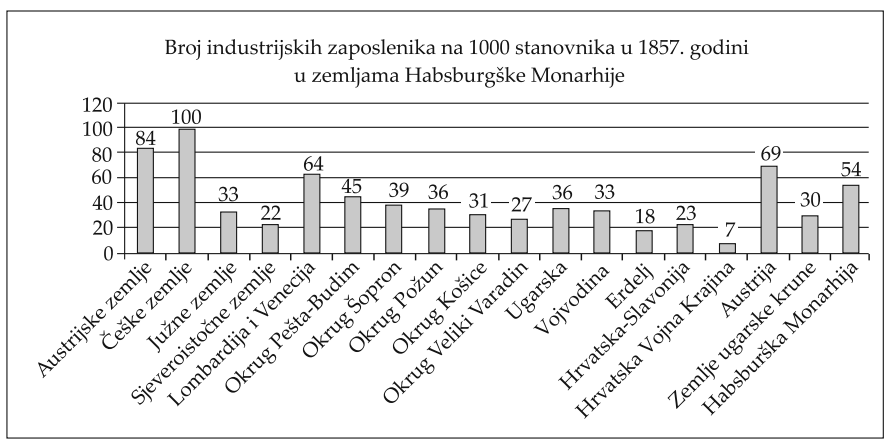

Statistike parnih strojeva iz 1852. i 1863. godine

Važnost parnih strojeva u funkciji popisanih u gospodarstvu 1852. i 1863. godine pokazuje činjenica da su se tijekom razvoja moderne industrije postupno manifestirale značajke (široka primjena postrojenja strojnog pogona, uvođenje novih energetskih izvora itd.) koje su jasno odijelile „modernu" i „predmodernu" industriju. Najvažniji tehnološki napredak bila je primjena radnih strojeva i strojne sile za poslove koji su se prethodno mogli, mnogo sporije i napornije, obavljati životinjskom ili ljudskom snagom. Najvažnijim rezultatom korištenja energije smatrao se parni stroj, koji se pojavio u poljoprivredi, rudarstvu, tvorničkim pogonima i prometu. Godine 1852. u cijelom je Carstvu u poljoprivredi bilo samo devet strojeva, od kojih je osam radilo u pokrajini Velence, osobito u isušivanju močvara i navodnjavanju. Do 1863. godine broj strojeva porastao je na 358, od kojih su dvije trećine popisane u zemljama Ugarske krune. U periodu između dva popisa je bilo impresivno i povećanje snage strojeva *(zemljovid 3).* Prema statistici parnih strojeva iz 1863. godine u industriji Hrvatske parni strojevi su još igrali relativno malu ulogu. Od pokrajina je u tom pogledu bilo još nerazvijenijih od Hrvatske (Salzburg, Kranjska, Bukovina, Dalmacija, a od zemalja Ugarske krune Erdelj i Vojna krajina). Parni strojevi upotrebljavali su se već i u gore spomenutim istaknutim granama, drvnoj (u pilanama) i prehrambenoj industriji (parni mlinovi).

Sažetak

Iz onodobnih carskih statističkih podataka vidljivo je da su Hrvatska i hrvatska krajina 1850-ih i 1860-ih godina spadale među zaostale periferne pokrajine Habsburškog Carstva zajedno s Galicijom, Bukovinom, Erdeljom i Dalmacijom. No, među njima je Hrvatska, a osobito njezino civilno područje, u izvjesnom pogledu – npr. na polju poljoprivrede i industrije – bila na čelu napretka, te od zemalja Ugarske krune u mnogim pogledima premašila Erdelj. Od hrvatskih područja gospodarski pokazatelji civilnih županija bili su na većoj razini od onih krajiških pukovnija. Među civilnim županijama slavonske županije su bile gospodarski razvijenije od hrvatskih županija, što se također može reći i o hrvatskom pograničju, gdje su gospodarski pokazatelji slavonskih pukovnija bili bolji od onih hrvatskih pukovnija.

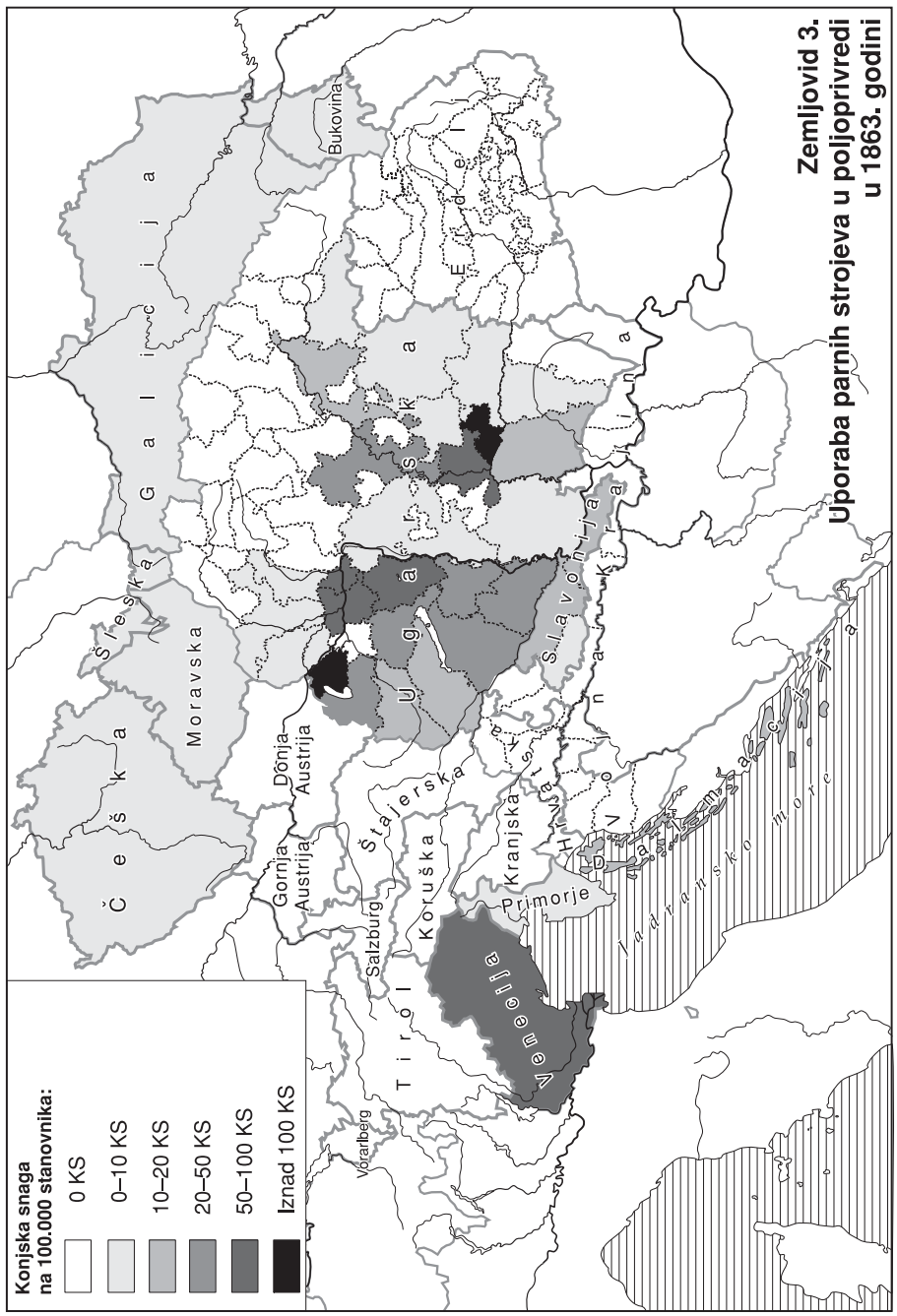

Zemljovid 3.
Uporaba parnih strojeva u poljoprivredi
u 1863. godini

4. MAGYAR–HORVÁT VISZONY 1848–1849-BEN

HERMANN RÓBERT

Az 1848–1849. évi horvát–magyar katonai konfliktus mérlege[1]

1848. szeptember 11-én a hajnali órákban közel 50 000 horvát határőr és népfölkelő kezdte meg az átkelést a magyar–horvát határt képező Dráva folyón. A Muraköz megszállását követően a horvát csapatok szeptember 14–15-én átkeltek a Murán is, és megindultak északnyugati irányba. A hadsereg parancsnoka, Josip Jelačić cs. kir. altábornagy, horvát bán már a kezdet kezdetén egyértelművé tette, hogy nem a horvát–magyar viszályt rendezendő lépte át a Drávát. Csapatai nem horvát, hanem császári (fekete-sárga) zászlók alatt hatoltak be Magyarországra. A nem magyar kiegészítésű cs. kir. alakulatok értettek a jelzésből és csatlakoztak a bán seregéhez.

Teleki Ádám tábornok, a drávai magyar hadsereg parancsnoka kijelentette, hogy a Batthyány Lajos vezette kormány lemondása miatt jelenleg nincs törvényes hatóság az országban, tehát ő nem hajlandó szembeszállni Jelačić seregével. A helyzetet a magyar kiegészítésű cs. kir. alakulatok tisztjeinek fellépése mentette meg. Küldöttségük szeptember 16-án felkereste Jelačićot és kérte, hogy mutassa elő a Magyarország elleni támadásra vonatkozó uralkodói rendeletet. Mivel a bán ilyennel nem tudott szolgálni, kijelentették, hogy fegyverrel fogják útját állni.

Bizonytalan volt azonban, sikerül-e ehhez elegendő erőt biztosítani. Az ismét miniszterelnökké kinevezett Batthyány és munkatársai megfeszített szervezőmunkájának köszönhetően azonban szeptember végén a magyar hadsereg a siker reményében vehette fel a harcot.

A bán hadseregének csak száma volt jelentős. Csapatainak közel felét teljesen használhatatlan, csak rabolni tudó, kaszával-lándzsával felszerelt népfölkelők alkották. A lovasság hiányát a Dunántúlon állomásozó, nem magyar kiegészítésű cs. kir. lovasalakulatok csatlakozásával sikerült pótolni. Tüzérsé-

1 Tekintettel a terjedelmi korlátokra, csupán a legfontosabb szakirodalmat sorolom fel. *Olchváry Ödön:* A magyar függetlenségi harcz 1848–1849-ben a Délvidéken. Bp., 1901. [Reprint: Fórum Kiadó, Zenta–Újvidék, 2009.]; *Breit József:* Magyarország 1848/49. évi függetlenségi harcának katonai története. 2. kiadás. Grill Károly Könyvkiadóvállalata, I–III. kötet Bp., 1930; *Ferdinand Hauptmann:* Jelačić's Kriegszug nach Ungarn 1848. Zur Kunde Südosteuropas. II/5. Band I–II. Historisches Institut der Universität Graz, Abt. Südosteuropäische Geschichte, Graz, 1975; *Hermann Róbert:* 1848–1849. A szabadságharc hadtörténete. Korona Kiadó, Bp., 2001; *Hermann Róbert:* A Drávától a Lajtáig. Tanulmányok az 1848. nyári és őszi dunántúli hadi események történetéhez. Balassi Kiadó, Bp., 2008.

ge azonban jóval gyengébb volt a magyarnál, hiszen az nagyobb űrméretű lövegekből állott, és jobban lőtt, mint a horvát. A Zágráb és Varasd vármegyei pandúrokból és önkéntesekből kiállított báni huszárezredet a magyar népnyelv csak „Jézus-Mária huszárok"-nak nevezte, és nemigen termett számukra babér az igazi huszárokkal szemben.

Szeptember végén a közel 18 000 főt számláló dunántúli magyar sereg a Velencei-tó északi partjára vonult vissza. Móga János altábornagy, a magyar fővezér továbbra sem érezte magát elég erősnek az ellenálláshoz, és a fővárost fedezendő, Martonvásárig akart hátrálni. A szeptember 28-i sukorói haditanácson, szenvedélyes vita után, Batthyány javaslatára Móga vállalta, hogy ha Jelačić másnap támadna, fegyverrel veri vissza a horvát sereget.

Jelačić szeptember 29-én megindította csapatait a pátkai és sukorói dombokon felállított magyar sereg ellen. A bán, serege kétszeres létszámfölényben lévén, azt remélte, hogy egy átkaroló támadással szétzúzza a magyar jobbszárnyat, majd a Velencei-tóba szorítja az egész sereget. Rohamoszlopait azonban sorra visszaverték a magyar honvédek és önkéntes nemzetőrök, lovasságának támadása pedig összeomlott a többnyire frissen kiképzett magyar tüzérek pontos tüzében. Egyik hadosztálya csak a csata végén érkezett meg, amikor Jelačić már félbeszakította a támadást.

A két fél szeptember 30-án háromnapos fegyverszünetet kötött (erre az időközben Martonvásárig visszavonult, s a visszavonulás közben szinte felbomlott magyar seregnek is szüksége volt). A bán – főleg ellátási nehézségek miatt – október 1-jén elhagyta állásait, s megindult Győr felé.

Miért kért a bán fegyverszünetet? Hiszen szeptember 30-án már ismert volt előtte, hogy a magyar hadsereg visszavonult Martonvásár felé! Ekkor vált nyilvánvalóvá előtte: serege lassan felmorzsolódik, ha nem hagyja el rövid időn belül Székesfehérvár környékét. Pest felé nem mehetett, maradt tehát a győri irány. Magához akarta vonni a Dunántúlon és a Felvidéken állomásozó nem magyar nemzetiségű cs. kir. alakulatokat, s helyre kívánta állítani az összeköttetést Béccsel. Ezért döntött úgy, hogy elhagyja korábbi állásait, s seregével megindul északnyugati irányba. Abban reménykedett, az erősítések révén serege a következő támadást a siker reményében teheti.

A magyar hadsereg meg akarta állítani a horvát előrenyomulást, és ezt a célját lényegében el is érte. Ezen az sem változtatott, hogy a csatát követően visszavonult Martonvásárig, hiszen a fegyverszünettel a horvát sereg lemondott az újabb támadásról. Jelačić célja a magyar hadsereg legyőzése, majd pedig a főváros bevétele volt. Ezt a szándékát pedig Pákozd után fel kellett adnia, és a fegyverszünettel elismerte kudarcát.

Jelačić Székesfehérvárott hátrahagyott helyőrségét október 3-án a városi népfelkelés, Baranya és Tolna vármegyéken át felfelé vonuló 9000 főnyi mellékoszlopát a Görgei Artúr, majd Perczel Mór ezredesek által vezényelt nemzetőri, önkéntes és szabadcsapatok kényszerítették fegyverletételre október 7-én Ozoránál. Ez volt a szabadságharc egyetlen olyan győzelme, amely az ellenséges haderő egészének elfogásával végződött. A horvát hadifoglyok egy

részét hazaengedték Szlavóniába, de előtte meg kellett esküdniük, hogy nem harcolnak a magyarok ellen. A többi hadifoglyot a Tisza-szabályozás munkálatainál alkalmazták.

Rövidesen a Dunántúl többi területe is felszabadult. Szeptember végén a nyugat-dunántúli megyék Vas vármegyében összpontosított nemzetőrsége indult meg Vidos József vezetésével a Zalát megszálló horvát csapatok ellen. Október 3-án a nagykanizsai lakosság megtámadta az ottani horvát helyőrséget, és Vidosnak a város közelében állomásozó csapatai is beavatkoztak a küzdelembe. Noha a horvát helyőrség komoly veszteségek árán átvágta magát a Murához, illetve a Drávához, Zala vármegye területe – a muraközi járást leszámítva – ezzel szabaddá vált. Október közepén Zala vármegyébe érkezett Perczel Mór ezredes hadosztálya. Október 17-én átkelt a Murán és 18-ára a Muraközből is kiűzte a horvát csapatokat. November 8-án Friedaunál megtámadta a stájerországi cs. kir. erőket, majd a sikeres támadás után 11-én kiürítette a Muraközt. Ezt követően december közepéig sakkban tartotta a horvát és a stájerországi cs. kir. erőket.

A pákozdi magyar győzelem (vagy inkább horvát kudarc) híre még nem érkezett meg Bécsbe, amikor az uralkodó október 3-ai, de csak 4-én megjelent manifesztumában Jelačićot a magyarországi fegyveres erők teljhatalmú parancsnokává és az ország királyi biztosává nevezte ki. Az október 3-i manifesztum következtében az erdélyi és a bánsági főhadparancsnokság felmondta az engedelmességet a magyar országgyűlésnek és kormánynak.

Jelačić csapatai Móron át Győr felé vonultak és október 3-án érték el a várost. A bán csupán egy napig maradt itt, majd folytatta útját Moson és Magyaróvár felé. Itt kapta meg az október 3-ai manifesztumot, s az erről szóló rendeleteket szét is küldte a környékbeli törvényhatóságoknak. Itt várta be a Felvidékről és a Nyugat-Dunántúlról érkező erősítéseket. Ezek birtokában újabb támadásra készült.

Október 6-án viszont újabb forradalom tört ki Bécsben, amelynek áldozatul esett Jelačić legfőbb támogatója, Latour osztrák hadügyminiszter is. Jelačić így támasz nélkül maradt, ezért seregének értéktelenebb részét Sopron és Vas vármegyéken keresztül Horvátországba indította. (Az őket üldöző magyar erők létszámban kisebbek voltak, és erejükből csak arra futotta, hogy Kőszegnél osztrák területre kényszerítsék át a Kuzman Todorović vezérőrnagy vezette hadoszlopot.) Maga a bán seregének értékesebb részével Ausztria felé vette útját.

Az október 3-ai királyi manifesztum híre – Jelačić menekülésének pillanatában – elősegítette, hogy a volt cs. kir. tisztek többsége vállalja a magyar ügy további szolgálatát. A bécsi forradalom pedig a lehető legjobbkor jött, hiszen hetekre megbénította a kibontakozó katonai ellenforradalom „agyközpontját".

Pákozd után Móga János altábornagy, a magyar parancsnok megindította csapatait Jelačić üldözésére. Miután azonban a horvát haderő még mindig túlerőben volt, az üldözés meglehetősen óvatosan történt. Alapvető fordula-

tot a bécsi forradalom hírének megérkezése hozott. A magyar sereg ezután előnyomult a Lajtáig és ott várta a teendőkkel kapcsolatos politikai döntést.

A bécsi forradalom után természetesnek látszott, hogy a magyar hadsereg Bécs megsegítésére siet. A határátlépés ellen azonban komoly katonai és politikai érvek szóltak. Jelačić serege október elején jelentősen kicserélődött. Lovassága megerősödött, értéktelen csapatai visszatértek Horvátországba. A határ átlépése a magyarok számára azzal a veszéllyel járt, hogy a hadseregnek nemcsak a horvát, hanem a Bécsből kiszorított Carlos Auersperg vezette cs. kir. csapatokkal is szembe kell szállniuk. (Ez – az ellenség túlereje mellett – komoly erkölcsi konfliktust okozott volna a közös uralkodóra felesküdött magyar sorezredi és a cs. kir. hadseregből jött honvédtiszteknek.)

Közben a Bécsből Olmützbe menekült uralkodó október 16-án tábornaggyá és az Itálián kívüli valamennyi cs. kir. haderő főparancsnokává nevezte ki Alfred Windisch-Grätz herceget, aki 1848 júniusában a prágai forradalom leverésével tette magát nevezetessé. Windisch-Grätz Prágában október 7-én kapta az első híreket a bécsi forradalomról, és a vasút igénybevételével október 23-ára átcsoportosította seregeit Bécs alá. Közel 80 000 főnyi hadsereget összpontosított Bécs alatt, s ezzel szemben a magyar hadseregnek nem voltak győzelmi esélyei.

Az 1848. október 28-án kezdődő támadás során a magyar csapatok egészen a Schwechat folyócskáig nyomultak előre. Október 30-án a Bécs melletti Schwechat folyócska, Schwechat és Mannswörth községek vonalán az előnyomuló magyar csapatok Jelačić horvát erőibe ütköztek. A mintegy 27 000 főnyi magyar hadsereg 82 löveggel rendelkezett, Jelačićnak 30 000 katonája és 99 lövege volt. Az erőegyensúly azonban csak látszólagos volt. Jelačić seregének nagy részét harcedzett csapatok alkották, a magyar csapatok fele pedig most szagolt először puskaport.

A csata kezdetén Guyon Richárd őrnagy önkéntesei megrohanták és bevették Mannswörth falut. Ezt követően Görgei Artúr ezredes csapatai megszállták a Schwechat előtti magaslatokat, majd tüzérsége elkezdte lőni ezt a falut. Görgei már támadni akart, amikor Mógától azt a parancsot kapta, hogy álljon meg és várja be a balszárnyat. A magyar lovasság jelentős részét egyesítő dandár ugyanis lemaradt, és Móga attól tartott, hogy a cs. kir. csapatok benyomulnak az így keletkezett résbe. Ezután a nyílt terepen az ágyútűznek kitett csapatok meginogtak és megfutottak. Ugyanez történt a centrum második sorában álló nemzetőrökkel és önkéntesekkel is. A visszavonulókat a tüzérség és a huszárok fedezték.

A schwechati csatával véget ért a küzdelem „magyar–horvát" szakasza: Jelačić ekkor már csupán Windisch-Grätz hadseregének egyik hadtestparancsnoka volt. Magában a csatában is legalább olyan fontos szerepet játszott a Windisch-Grätztől kapott tüzérség, mint a közelharcban bevetett határőr gyalogság.

A magyar–horvát „párviadal" azonban látens módon folyt a szabadságharc végéig. Egyrészt, a küzdelemnek volt egy mellékhadszíntere a Mura és a

Dráva mentén. Perczel Mór vezérőrnagy Mura-menti hadteste és a horvátországi csapatok 1848. december közepéig néztek egymással farkasszemet, s hol az egyik, hol a másik szállta meg a Muraközt. Az eszéki, magyar kézre jutott erőd őrségét 1848 decemberében a szlavóniai horvát határőr csapatok szorították vissza az erőd falai közé, majd vették ostromzár alá, és ők kényszerítették megadásra 1849. február 14-én. Másrészt Jelačić hadtestének kitüntetett szerep jutott a cs. kir. fősereg 1848. december közepén megindult támadásában is. A Dunántúlon vívott ütközeteket nagyobbrészt ennek a hadtestnek a csapatai vívták – igaz, nem a horvát határőrgyalogság, hanem a cseh, morva, osztrák legénységű nehézlovasság; Parndorfnál és Kazimirnél 1848. december 16-án, Mosonnál december 18-án, Bábolnánál december 28-án és Mórnál december 30-án. Ebben a két utóbbi ütközetben a magyarországi születésű Franz Ottinger vezérőrnagy nehézlovas dandárja játszott döntő szerepet.

Jelačić hadteste elsőként vonult be Budapestre 1849. január 5-én, és Windisch-Grätz a már említett Ottinger-lovasdandárt küldte a Tisza-vonal megfigyelésére Szolnokra január elején. A decemberi harcokban oly remekül szereplő lovasdandár azonban január 22-én Szolnoknál, 25-én pedig Ceglédnél volt kénytelen visszavonulni Perczel túlerőben lévő csapatai elől. Kudarcba fulladt az a két támadás is, amelyeket Ottinger február 4-én, illetve 24-én a magyar kézen lévő cibakházi híd lerombolására indított.

Jelačić hadtestének egy dandárja Joseph Neustaedter vezérőrnagy vezetésével ebben az időben a Csallóközben, Komárom környékén állomásozott és két kisebb vereséget is szenvedett január 13-án Nyárasdnál, majd február 7-én Pozsonyeperjesnél. A Dunántúlon, január 13-án egy határőr különítmény verte szét Mednyánszky Sándor gerillacsapatát.

Jelačić hadtestének egy hadosztályát január közepén Windisch-Grätz az Északkelet-Magyarországon harcoló Franz Schlik altábornagy vezette hadtest megsegítésére küldte. A Franz Schulzig altábornagy vezette hadosztály ahhoz elég korán indult el, hogy ne lehessen bevetni a Budapest határáig előtörő Perczel-hadtest ellen; ahhoz viszont elég későn, hogy Schlik se vegye komolyabb hasznát a Tisza-vonal elleni támadás során. Így Schulzig határőrei csak a nyugati irányba történő visszavonulás gyötrelmeit oszthatták meg Galíciából jött bajtársaikkal, többek között Tornaljánál (február 14.) és Pétervásáranál (február 24.).

Remekül harcoltak viszont ezek a határőrök a téli hadjáratot lezáró, 1849. február 26–27-én Kápolnánál vívott csatában, ahol nagy szerepet játszottak február 27-én Kál, illetve Verpelét község bevételében és ezáltal a csata eldöntésében.

Viszont alig egy hét múlva a március 5-ei második szolnoki ütközetben a Jelačić-hadtesthez tartozó Karger-dandár két határőrzászlóalja több száz főt veszített a Damjanich és Vécsey tábornok hadosztályai ellen vívott ütközetben.

1849. március második felében, „profiltisztítás" következtében a határőrzászlóaljakat visszaadták a Jelačić-hadtestnek, így az áprilisban meginduló

magyar ellentámadás idején már ennek soraiban harcoltak. Talán legszebb fegyvertényüket is ekkor hajtották végre: az április 4-én Tápióbicskénél vívott ütközetben Daniel Rastić ezredes gyalogdandárja megfutamította Klapka György tábornok I. hadtestét, és Damjanich tábornok gyalogságának kellett beavatkoznia, hogy a vereséget győzelemmé változtassa. Igaz, a határőrök így is elfoglaltak több magyar löveget, és Rastić mellett több más résztvevő is megkapta a katonai Mária Terézia-rend lovagkeresztjét.

A Jelačić-hadtest az április 6-ai isaszegi csatában is fontos szerepet játszott. A csata kezdetén megfutamította Klapka György gyalogságát, azonban a beérkező magyar erősítések elől végül kénytelen volt Gödöllőre, majd Pest előterébe visszavonulni.

Miután I. Ferenc József leváltotta Windisch-Grätzet a fővezéri posztról, az új fővezér, Ludwig Welden táborszernagy beérkezéséig Jelačić irányította a cs. kir. főerőket. A bán kiváló szervező volt, katonái imádták, de egy ekkora haderő vezénylése meghaladta katonai képességeit. A cs. kir. csapatok eddig sem szívderítő helyzete már-már drámaivá vált, amikor Welden végre átvette tőle a fővezérséget. Welden úgy döntött, hogy meg sem kísérli Budapest megvédését, hanem a főerővel a nyugati határszélre vonul vissza, Jelačić megerősített hadtestét pedig leküldi a Délvidékre, hogy az igencsak válságos helyzetben lévő szerb–osztrák hadtestnek segítséget nyújtson. Csupán a budai várban hagyott őrséget: ennek négy gyalogzászlóaljából kettő horvát határőr-alakulat volt. Amikor a Görgei vezette magyar főerők megostromolták, majd május 21-én elfoglalták Buda várát, e két határőrzászlóalj elszántan harcolt és súlyos veszteségeket szenvedett.

Jelačić csapatai május végén jelentek meg a délvidéki hadszíntéren. Ezzel a délvidéki szerb és cs. kir. erők pozíciói megszilárdultak, s attól lehetett tartani, hogy a bán kihasználja a kedvező alkalmat, és Pétervárad ostromzárának megszilárdítása után támadásba kezd. Május 31-én a bán csapatai a szerb csapatok által szilárdan tartott titeli fennsík közelébe érkeztek, mire Perczel Mór tábornok, a magyar erők parancsnoka visszavonta csapatait Újvidékre. Június 4-én megkísérelte áttörni a Pétervárадot délről körülvevő ostromzárat. A támadást Jelačić csapatainak beavatkozása hiúsította meg. Amikor Perczel arról értesült, hogy Jelačić csapatai megkezdték a titeli fennsíkról a Bácskába való átkelést, elhatározta, hogy megtámadja őket. Június 7-én Kátynál ütközött meg a bán csapataival, s az ütközetben az ellenséges nehézlovasság elsöprő rohama következtében katasztrofális vereséget szenvedett. A magyar veszteség közel 1500 fő, a cs. kir. veszteség 2 halott és 12 sebesült volt.

A június 7-i kátyi vereség után Perczel átadta csapatai parancsnokságát Tóth Ágoston ezredesnek. Tóth visszavonta csapatait a Ferenc-csatorna védelmére. Jelačić azonban egyelőre nem követte a rossz állapotban lévő magyar csapatokat, hanem Újvidékre sietett. Megkísérelte elfoglalni a várost és az itt lévő Duna-hídfőt, s ezáltal észak felől is elvágni a pétervárади erődöt. Az őrség azonban visszaverte a támadást. A bán ezután Tóth ellen vonult, s június 25-én Óbecsénél a Tisza bal partjára űzte a magyar csapatokat. Immáron

nem volt előtte komoly akadály Szegedig. Ám Jelačić megelégedett eddigi sikereivel, s visszahúzódott a Ferenc-csatorna vonalára. Csak július közepén kezdett újabb támadásba.

Ekkor azonban elkésett. Július 14-én Kishegyesnél a hajnali órákban indított támadása pedig teljes kudarcba fulladt: a magyar csapatokat felsodorni próbáló hadoszlopait a magyar előőrsök időben észlelték, s oldalba támadták. Vetter Antal altábornagy és Guyon Richárd vezérőrnagy létszámban kisebb csapatai olyan vereséget mértek Jelačić haderejére, hogy jobbnak látta a Duna jobb partjára visszavonulni.

Július 23-án Mosorinnál és Vilovánál még visszaverte Guyon Richárdnak a titeli fennsík bevételére intézett támadását, de ezzel nagyjából meg is elégedett. Gyakorlatilag egészen augusztus közepéig nem próbálkozott újabb támadással, noha július végétől csupán a Bácskába frissen megérkezett, kb. 8000 főnyi, Kmety György vezérőrnagy vezette hadosztály állta el az útját. Ezzel a magyar–osztrák háborún belüli horvát–magyar párviadal lényegében véget ért.

Egy ilyen mérkőzésben nehéz győztest hirdetni, annál is inkább, mert a küzdelemben nem csak horvát és magyar erők vettek részt. Jelačić hadseregének, majd hadtestének lovasságát mindvégig nagyobbrészt cseh, morva, osztrák vagy galíciai ezredek alkották; tüzérségének értékesebb részét az örökös tartományok tüzérezredei által kiállított ütegek adták.

Ha az egyes hadjáratokat és összecsapásokat elemezzük, sem könnyebb a dolgunk. Az 1848. szeptember–októberi magyarországi hadjárat csaknem valamennyi összecsapása magyar győzelemmel vagy sikerrel ért véget. Az egyetlen kivétel az október 11-ei salamonfa–horpácsi összecsapás volt, amelyben azonban a Kuzman Todorović vezérőrnagy vezette horvát erők többszörös túlerőben voltak. Az október 30-ai schwechati csatát ugyan Jelačić nyerte meg, de az egyetlen olyan ponton, Mannswörthnél, ahol kézitusára került sor, a magyar önkéntesek és székely határőrök diadalmaskodtak a horvát határőrök felett. A decemberi dunántúli hadjáratban gyalogsági közelharcra csak Mórnál került sor, itt viszont a cs. kir. nehézlovasság verte szét a magyar gyalogságot.

A január–februári harcokban mutatott teljesítmény alapján egyfajta döntetlenről beszélhetünk. Sikeres magyar rajtaütés Nyárasdnál (jan. 13.), sikeres horvát akció Bakonybélnél (jan. 14.), győztes ütközet Eszéknél (jan. 30.). Magyar siker Cibakházánál (febr. 4.), Pozsonyeperjesnél (febr. 7.), Tornaljánál (febr. 14.), Cibakházánál (febr. 24.), illetve Pétervásáránál (febr. 24.); horvát siker Verpelétnél (febr. 27.), magyar győzelem Szolnoknál (márc. 5.). Az április 4-ei tápióbicskei taktikai sikert két nap múlva semmivé tette a magyar győzelem Isaszegnél. Végül ott a május 21-ei budai ostrom magyar sikere.

A nyári délvidéki hadjárat első szakaszában egyértelműen Jelačić sikeresebb: június 7-én elsöprő győzelem Kátynál, június 25-én siker Óbecsénél. A ki nem használt győzelem azonban a kudarcnak ágyaz meg, amint ez három héttel Óbecse után, július 14-én Kishegyesnél bebizonyosodott.

VLASTA ŠVOGER

Andrija Torkvat Brlić

A magyarokkal való megbékélést pártoló magányos hang Horvátországban 1848–1849-ben

Andrija Torkvat Brlić (Brod na Savi, 1826–1868) tekintélyes horvát politikus, publicista, nyelvész és ügyvéd, az ismert brodi Brlić család tagja[1] tevékenységével mély nyomot hagyott a horvát politikai és kulturális életben. A magyar politikához és a magyarokhoz fűződő viszonya igen érdekes és összetett, hiszen a velük szemben eleinte kifejezetten negatív hozzáállásáról ismert értelmiségi néhány év leforgása alatt, 1849 tavaszára eljutott a horvátok és magyarok megbékélését célzó együttműködés gondolatáig.

Brlić a 19. század negyvenes éveinek elején, zágrábi gimnazistaként az illír mozgalom[2] eszméinek híve lett, heves hazaszeretete miatt a magyar nyelv-órákon való részvételt is elutasította. A magyar nyelv pragmatikus okokból történő elsajátításának szükségességéről csak a határozott atyai fellépés tudta meggyőzni. A bécsi teológiai tanulmányok befejezését követően, 1847-ben fiatal kora miatt nem szentelték rögtön pappá, ezért a Frintaneumban folytatta a teológiai doktorátusra való felkészülést. Szemtanúja volt az 1848. március közepén kitörő véres bécsi forradalmi eseményeknek, azok mély hatással voltak rá, s az egyházi körökből tartósan a világi miliő és a politika felé terelték.[3]

1848 tavaszán részt vett a Bécsben tartózkodó szláv politikusokkal és hallgatókkal folytatott intenzív politikai tárgyalásokon, melyeken a Habsburg Monarchia és a Német Szövetség aktuális politikai ügyeiről, valamint a

1 A Brlić család kiemelkedő tagjai voltak Andrija édesapja, a nyelvész Ignjat Alojzije, valamint testvérei: a szábor képviselője, Ignjat és Marija Agata (Jagoda), az egyik első horvátországi költőnő, valamint Ivana Brlić Mažuranić, Andrija sógornője, a 20. század legnagyobb horvát női irodalmára.

2 Az illír mozgalomról lásd *Jaroslav Šidak et al.:* Hrvatski narodni preporod – ilirski pokret. 2. kiadás. Školska knjiga–Stvarnost, Zg., 1990; Hrvatski narodni preporod 1790. – 1848. Hrvatske zemlje u vrijeme ilirskog pokreta. Ur. *Nikša Stančić.* Povijesni muzej Hrvatske–Muzej za umjetnost i obrt–Muzej grada Zagreba–Globus, Zg., 1985.

3 Brlićről lásd *Vlasta Švoger:* Ideali, strast i politika. Život i djelo Andrije Torkvata Brlića. Hrvatski institut za povijest–Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Zg., 2012. 15–26.; Zbornik o Andriji Torkvatu Brliću. Radovi znanstveno-stručnog skupa. Ur. *Dinko Župan.* Hrvatski institut za povijest–Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, 2012; *Mladen Švab:* BRLIĆ, Andrija Torkvat. Hrvatski biografski leksikon, 2. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zg., 1989. 336–337.

monarchia szláv nemzeteinek összefogásáról mint a német és magyar nyomás egyedüli ellenszeréről volt szó.[4] Ezek a tárgyalások az 1848. júniusi prágai Szláv Kongresszus nem hivatalos bevezetőjét jelentették. A. T. Brlić a kongresszuson is részt vett, tagja volt a kongresszus bizottságának, a jugoszláv szekció jegyzőjének helyettesévé választották, s az uralkodónak küldött petíció kidolgozásával megbízott bizottság munkájában is részt vett.[5] Brlić a kongresszus katonai erővel történő feloszlatását követő utcai barikádharcok során is helytállt.[6] Júliusban és augusztusban a forradalmi magyar kormány ellen harcoló szlovákoknak nyújtandó segítség mellett agitált, 1848 szeptemberének közepén elhagyta a Frintaneumot, s csatlakozott a szlovák felkelőkhöz. Rövid szlovákiai tartózkodását követően Nagykanizsánál csatlakozott Jelačić seregéhez, melynek tagjaként civil titkári feladatokat látott el, és a szerezsánok parancsnokaként részt vett a magyar hadsereggel folytatott harcokban is.[7]

A *Novine dalmatinsko-hèrvatsko-slavonske* című lap számára szlovákiai tartózkodása alatt és Jelačić bán táborából is folyamatosan küldte tudósításait. A hadműveleteket a jó és a rossz küzdelmeként állította be, a horvát hadsereget kifejezetten pozitív színben tüntette fel – a horvát katonák igazságosak a helyi lakossággal szemben, fegyelmezettek, bátrak, soraikban rend és béke uralkodik, a magyar seregben harcolókat ugyanakkor gyakorlatlan, fegyelmezetlen és gyáva emberekként ábrázolta. A hadműveletekről írt tudósításai az éppen kibontakozó háborús propaganda tipikus példái, mely mindkét szemben álló félnél létezett, jellemzője volt a fekete-fehér optika, az ellenfél befeketítése, becsmérlése.[8]

Brlić még zágrábi diákévei alatt, a 19. század negyvenes éveinek elején csatlakozott a horvát nemzeti megújhodás híveinek köréhez. Közszereplése során (az újságokban és folyóiratokban megjelent cikkeiben, nyilvános párbeszédei alkalmával stb.), illetve magánéletében (barátaival és családjával folytatott szóbeli és írásos kommunikációja során, valamint naplóbejegyzéseiben),

4 Erről lásd Andrija Torkvat Brlić 1848. jan. és 1848. szept. 17. között írt naplójának másolata. In: A Brlić család archívuma (AOB) Slavonski Brodban, 10. doboz, 1. kötet. A. T. Brlić naplójának eredeti példányát a Zágrábi Nemzeti és Egyetemi Könyvtárban, a külföldi és ritka könyvek és kéziratok gyűjteményében őrzik, sg. 4023.

5 *Milan Prelog:* Slavenska renesansa 1780–1848. Jugoslovenska štampa d. d., Zg., 1925., 339., 368., 370.; *Švoger, V.:* i. m. 27.

6 AOB, 10. doboz, 1. kötet, Andrija Torkvat Brlić naplója, 1848 jan.–1848. szept. 17-ig, az 1848. jún. 12-i bejegyzés.

7 Uo., az 1848. júliusi, valamint az 1848. aug. 14-i, 17-i, 20-i és 23-i bejegyzés; Ivana Brlić-Mažuranić, Ulomci dnevnika Andrije Torkvat Brlića. Prvi ulomak: A. T. Brlić u slovačkom ustanku i Banovu taboru. (Dnevnik od 17. rujna do 1 prosinca 1848.), Iz arhiva obitelji Brlić u Brodu na Savi, II. könyv, az Obzor lap utánnyomata, Zg., 1935.

8 *Kazimir, B.* [A. T. Brlić]: U Brezovi (nitranskoj žup.) 28. rujna, Novine dalmatinsko-hèrvatsko-slavonske (NDHS), 107 1848. szept. 30.; *Kazimir B.* [A. T. Brlić]: Iz Varaždina 4. list., NDHS, 109 1848. okt. 6.; A. T. B.: Iz glavnog stana Rothneusiedla 15. listopada, NDHS, 115 1848. okt. 19.; A. T. B.: U Zwölfaxingu 19. listop., NDHS, 117 1848. okt. 24.

a szláv kölcsönösség eszméjét vallotta. A horvát küldöttséggel való bécsi találkozása során támogatta a népi követeléseket[9] és az 1848-as horvát politikai mozgalom legfőbb céljait.[10] Elfogadta az ausztroszláv koncepciót, melyet az 1848. júniusi prágai Szláv Kongresszus résztvevőjeként maga is népszerűsíteni próbált.[11] Az 1849. márciusi oktrojált alkotmány kihirdetését, valamint az olasz és magyar forradalmi mozgalmak leverését követően, mikor az ausztroszláv koncepció megvalósulásának addig sem túl nagy esélye is elveszett, a szláv és horvát értelmiségiek egy része, köztük A. T. Brlić is változatlanul a monarchia föderalizációját pártolta.

Az 1848–1849-es horvát–magyar harcok idején mindkét félnél fellángolt a propagandaháború.[12] A magyar propaganda külföldön nagyon sikeresen képviselte a magyar nemzeti érdekeket, melyek nem voltak összeegyeztethetőek a horvát érdekekkel. Éppen emiatt utazott Brlić Jelačić bán követeként 1848 decemberében Párizsba, a horvátellenes magyar propaganda elleni fellépés céljából. A francia fővárosban egyeztetett a vezető francia politikusokkal (többek között a köztársaság elnökével) és az egyházi körök képviselőivel. Intenzív kapcsolatban állt a francia szlavofilekkel és a lengyel emigráció Adam Czartoryski herceg körül gyülekező tagjaival, mely politikai csoport az egykori Lambert Hotelben lévő székhelyéről kapta nevét.[13] Ezek a kapcsolatok lehetővé tették Brlić számára, hogy a francia közélet befolyásos tagjaival folytatott tárgyalásai során és a francia lapok hasábjain is bemutassa a Habs-

9 AOB, 10. doboz, 1. csomó, A. T. Brlić naplója, 1848. márc. 28-i és 31-i bejegyzés.

10 A horvát politikai mozgalomról lásd *Tomislav Markus:* Hrvatski politički pokret 1848–1849. godine: osnovna zbivanja i ideje. Povijesni prilozi 15. (1996) 11–58.; *Uő:* Hrvatski politički pokret 1848–1849. godine. Ustanove, ideje, ciljevi, politička kultura. Dom i svijet, Zg., 2000; *Jaroslav Šidak:* ‚Narodna zahtijevanja' od 25. ožujka – program hrvatske Četrdesetosme. In: *Uő:* Studije iz hrvatske povijesti za revolucije 1848–49. Sveučilište u Zagrebu–Institut za hrvatsku povijest, Zg., 1979. 33–74.; *Nikša Stančić:* Das Jahr 1848 in Kroatien: unvollendete Revolution und nationale Integration. Südost-Forschungen, 57. (1998) 103–128.

11 Az ausztroszlávizmusról a horvát területeken lásd *Jaroslav Šidak:* Austroslavizam i Slavenski kongres u Pragu 1848. Studije iz hrvatske povijesti 1848–49. i. m. 95–114.; *Iskra Iveljić:* Stiefkinder Österreichs: Die Kroaten und der Austroslavismus. In: Austroslavismus. Ein verfrühtes Konzept zur politischen Neugestaltung Mitteleuropas, Hrsg. *Andreas Moritsch.* Böhlau, Wien–Köln–Weimar, 1996. 125–137.; *Uő:* Die Kroaten und der Prager Slavenkongress. In: Der Prager Slavenkongress. Hrsg. *Andreas Moritsch.* Böhlau, Wien–Köln–Weimar, 2000. 138–155.

12 A horvát nyilvánosság előtti háborús propagandáról 1848–1849-ben lásd *Arijana Kolak:* O Mađarima i mađarskoj politici u javnosti banske Hrvatske 1848. – 49. Magiszteri értekezés, Zg., 2006. 80–93.

13 A lengyel emigráció tevékenységéről és horvát kapcsolataikról lásd *Jaroslav Šidak:* Hotel Lambert i Hrvati. In: *Uő:* Studije iz hrvatske povijesti XIX. stoljeća, Sveučilište u Zagrebu–Institut za hrvatsku povijest, Zg., 1973. 167–177.; *Piotr Żurek:* Plan Hotela Lambert o svrgavanju bana Josipa Jelačića 1848–1849. Scrinia Slavonica, 3. (2003) 200–210.; *Uő:* Hotel Lambert i razotkrivanje hrvatskog 'Branislava' (1844/45). Časopis za suvremenu povijest 36. (2004) 2. 609–620.; *Uő:* Andrija Torkvat Brlić i Hotel Lambert. In: Zbornik o Andriji Torkvatu Brliću i. m. 155–168.; *Wacław Felczak:* O kształt Europy Środkowej. Polska mediacja w konflikcie narodowościowym w Koronie Świętego Stefana w latach 1848–1849. In: *Uő:* Europa Centralis, Avalon, Kraków, 2013. 71–90.

burg Monarchiában zajló aktuális eseményekről vallott horvát nézőpontot, ilyen módon küzdve a horvátok és a többi szláv nemzet elleni magyar propaganda ellen. Ebben az időszakban az őt Párizsba küldő Jelačić bánt és Franjo Kulmer bárót[14] tájékoztatta azon legfontosabb franciaországi és nyugat-európai eseményekről, melyek hatással lehettek a monarchiára és jelentéseket tett a bánról és a horvát mozgalomról kialakult franciaországi vélekedésekről. A *Novine dalmatinsko-hèrvatsko-slavonske* című lapnak küldött hasonló témájú tudósításaiban a horvát nyilvánosságot is tájékoztatta.[15]

Párizsi tartózkodásának első néhány hetében Brlić igen kritikus volt a lengyel politikával szemben, mely nem volt összeegyeztethető a monarchia többi szláv nemzetének politikájával. Kritikával illette azon párizsi szlavofil köröket is, amelyek tagjai egyenlőségjelet tettek a lengyel és szláv érdek közé.[16]

Párizsban ugyanakkor többek között a lengyel emigráció képviselőivel is felvette a kapcsolatot. 1849 elejétől a lengyel állam felélesztésére törekvő, az osztrák kormány politikáját elítélő lengyel emigráció tagjaival folytatott szinte mindennapi kapcsolata, a megváltozott politikai helyzet, s elsősorban Felix Schwarzenberg herceg kormányának centralista politikája mind-mind hatással voltak Andrija Torkvat Brlić politikai nézeteinek átalakulására, aminek eredményeképpen elfogadta a horvát–magyar megbékélést szorgalmazó politikai csoport, a Hotel Lambert koncepcióját. A lengyel emigráns elit tartott a magyar forradalom leverését célzó osztrák–orosz együttműködéstől, mivel Ausztria és Oroszország jó politikai viszonya lehetetlenné tette volna az önálló lengyel állam feltámasztását. Az események ilyen irányú fejlődésének megakadályozásához szükség volt bizonyos kompromisszumokra. A Hotel Lambert politikai csoport elfogadta az ausztroszláv koncepciónak a Habsburg Monarchia átalakítására vonatkozó bizonyos elemeit, melyeket a horvát és szláv nyilvánosság nagyobb része, valamint maga Brlić is támogatott, s a közös politikai platform részévé tett, melyet Horvátországban Andrija Torkvat Brlićnek kellett képviselnie. Ez a platform az aktuális osztrák kormány alkotmányos ellenzékének létrehozását irányozta elő, kilátásba helyezve a kormány eltávolítását és Ausztria föderatív, egyenrangú nemzetek közösségévé alakítását, oroszellenes orientációval. Tekintettel arra, hogy ezen cél eléréséhez összefogásra és koordinált akcióra volt szükség, a magyarok és a horvátok (valamint a többi szláv nemzet) megbékélése a koncepció alapfeltétele volt. Brlić vállalta a feladatot, hogy Horvátországba való hazatérését követően megakadályozza, hogy az udvari kamarilla hathasson Jelačić bánra, és meggyőzi azt, hogy fogadja el a Hotel Lambert politikai csoport említett koncepcióját. Magával hozta Adam Czartoryski levelét, melyben az diplomatikus stílusban javaslatot tett a horvátok és magyarok megbékélésére, amit az osztrák föderáció megalakítása előfeltételének nevezett. Brlićnek a Jelačićtyal folytatott megbe-

14 *Švoger, V.:* i. m. 34–36.
15 Uo. 165–166., 190–197.
16 Például a Jelačićnak írt 1849. jan. 29-i levélben, AOB, 87. doboz, 4. csomag.

szélések eredményeitől függően, a helyszínen kellett eldöntenie, hogy átadja-e a levelet vagy sem, illetve közli-e a lengyel emigrációval folytatott tárgyalások részleteit. A tárgyalás nem Brlić elképzelései szerint zajlott, így a levelet végül nem adta át.[17]

Brlić komolyan vette a megbízatást, a témáról több alkalommal, több helyszínen is tárgyalásokat folytatott. A Horvátországba való hazaútja Drezdán, Prágán és Bécsen keresztül vezetett. A lengyel emigrációval közös politikai platformról Prágában František Palacký és Ladislav Rieger cseh politikai mozgalmának vezetőivel is tárgyalt. Minden jel szerint felkeltette az érdeklődésüket, Rieger ugyanis hamarosan bejelentette, hogy Párizsba utazik. Brlić a témáról több alkalommal tárgyalt más ismerőseivel és a hozzá hasonló politikai nézeteket valló személyekkel, a horvát negyvennyolcas mozgalom tagjaival, zágrábi újságszerkesztőkkel és segédeikkel, a Báni Tanács tagjaival, valamint Jelačić bánnal. Túlzás nélkül állíthatjuk, minden alkalmat megragadott, hogy szóljon a magyarokkal való megbékélés mellett, különösen igaz ez horvátországi tartózkodásának első két hónapjára. Naplójában azt írta, hogy a horvátországi, illetve a többi szláv országból származó politikailag aktív ismerőseinek a magyarokkal való megbékélés mellett érvelt, arról azonban nem szólt, hogy a magyarokkal kapcsolatos javaslataira miként reagáltak, s jelenlegi ismereteink szerint erről kortársai sem beszéltek.[18] *Post festum* megállapíthatjuk, hogy a Brlićtyel egyeztető horvát politikusok és közszereplők nem fogadták el a magyarokkal való megbékélés mellett szóló érveit, így a lengyel emigrációval kötött megegyezés nem valósulhatott meg.

A Hotel Lambert politikai csoporttal az intenzív tárgyalások 1849 februárjának második felében és március elején folytak.[19] Brlić a magyarokkal való megbékélés ötletét a nyilvánosság előtt először még párizsi tartózkodása idején vetette fel. Március elején a *Novine dalmatinsko-hèrvatsko-slavenske* február 25-i keltezésű párizsi tudósításában írt a magyarokkal való megbékélés lehetőségéről, a bécsi kormány által felügyelt területek élére kinevezett magyar ókonzervatívokkal való békülésről azonban nem volt szó. Ehelyett a

17 1849. febr. közepétől márc. közepéig, azaz a Párizsba való távozás előtt, Brlić szinte mindennap egyeztetett a lengyel emigráció tagjaival a monarchia helyzetéről, az egyenrangú nemzetek föderációjává alakításának kérdéseiről, valamint a horvátok és a magyarok megbékéléséről. Lásd *Ivana Brlić-Mažuranić:* Ulomci dnevnika Andrije Torkvata Brlića. Drugi ulomak: A. T. Brlić kao banov emisar u Parizu. (Dnevnik od 1. prosinca 1848. do 5. svibnja 1849.) (a továbbiakban: Ulomci dnevnika A. T. Brlića II.), A Brlić család levéltárából Brod na Saviban, III. kötet, másolva az Obzorból, Zg., 1935. Az említett levelet 1849. márc. 16-án vette át, ám a tárgyalások kedvezőtlen menete miatt nem adta át Jelačićnak. A levelet az AOB őrzi, 14. doboz, 1. csomó.

18 AOB, 10. doboz, 1. csomó, Brlić 1849. máj. 7-i, 10-i és 16-i, valamint dec. 24-i naplóbejegyzései; *Brlić-Mažuranić, I.:* Ulomci dnevnika A. T. Brlića II. 1849. márc. 27-i, 28-i és 29-i, nov. 1-jei és 5-i, továbbá ápr. 26-i, 27-i, 28-i és 29-i, valamint máj. 1-jei bejegyzések.

19 Erről részletesebben: *Żurek, P.:* Andrija Torkvat Brlić i Hotel Lambert i. m. 161–163. In: AOB, 14. doboz, 3. csomó, fennmaradt Brlić Párizsban 1849. febr. 9-én, Vladislav Czartoryskinak írott levele, melyben kifejtette terveit.

„demokratikus Magyarországgal" kötendő békéről beszélt, mely Debrecenben székel és meglátása szerint megtanulta a leckét, belátta, hogy tisztelni kell a szlávokat, ellenkező esetben nem maradhat fenn. Javasolta, hogy a szláv vezetők nemzeteik érdekeinek védelmére, valamint a németek és az osztrák kormány által jelentett fenyegető veszély kivédésére kezdjenek tárgyalásokat Kossuthtal.[20]

Álláspontja Horvátországban nem talált meghallgatásra. A szerkesztőség a cikkhez csatolt megjegyzésben határolódott el Brlić javaslatától, hozzátéve, hogy ezt a külföldi, nem pedig a hazai nyilvánosság miatt teszi. Arra figyelmeztettek, hogy az úgynevezett magyar demokraták nem kívánnak megbékélni a szlávokkal, hanem kiirtásukra és leigázásukra törekszenek, amint azt már oly sokszor bizonyították. A magyarokat állítólagos demokratáknak nevezték, mondván, hogy az igazi demokraták és forradalmárok már kikiáltották volna a köztársaságot. A szerkesztőség minden jel szerint ismerte Brlić párizsi kapcsolatait, mivel meglepetésének adott hangot, hogy a szerző bedőlt a lengyelek szép szavának.

Brlić párizsi politikai-agitációs tevékenységével bebizonyította, hogy fiatal kora ellenére éles elméjű megfigyelő és külpolitikai kommentátor, valamint rátermett és igen hasznos agitátor, ámde nem reálpolitikus. A korszak politikai viszonyai, Jelačić elvei, az ő és a horvát közvélemény nagyobb részének az uralkodó dinasztiával szembeni lojalitása, legitimizmusa, illetve a monarchia fennálló politikai kereteinek tiszteletben tartása nem tette valószínűvé, hogy Jelačić és a horvát közvélemény az osztrák kormánnyal való elégedetlensége ellenére elfogadná a magyarokkal való megbékélés Brlić által javasolt tervét. Hamarosan ezt maga is belátta, s néhány hónap elteltével elállt javaslatától.[21]

Közvetetten erre utalnak az 1849 nyarán megjelent újságcikkei is, melyekben a magyar háborús propaganda elleni fellépésre szólított fel, és az akkoriban Horvátországban szokásos módon tudósított a magyar seregek elleni küzdelemről. A *Kratka uspomena godine 1848. i 1849.* (Rövid visszaemlékezés 1848–1849-re) című, 1851-ben Fiumében megjelent írásából is jól látszik, hogy valóban elvetette a magyarokkal való megbékélés gondolatát, és visszatért a magyar politikáról vallott régi nézeteihez. Az 1848 tavaszán kitörő forradalom kapcsán a szláv nemzetek jövőjéről a következőket írta: *„Frankfurt és a germanizálás várt a csehekre és a szlovénekre; Budapest és a magyarosítás pedig a szlovákok, szerbek, horvátok és szlavónok sírja lenne!"*[22]

---

20 *Kazimir B.:* U Parizu 25. velj. NDHS, 28 1849. márc. 6.

21 1849 májusát követően ebben a témában ritkán folytatott beszélgetést, utolsó alkalommal 1849. dec. 24-én AOB, 10. doboz, 1. csomó.

22 Brodjanin [A. T. Brlić], U Oseku 22. svib., NDHS, 63 1849. máj. 26.; Brodjanin, U Oseku na Duhove, NDHS, 65 1849. máj. 31. K. B. [Kazimir B., tj. A. T. Brlić], U Osieku 21. lip., NDHS, 76 1849. jún. 26. U Osieku 25. lip., NDHS, 77 1849. jún. 28.; Kazimir B.; Kratka uspomena godine 1848. i 1849. In: Građa za povijest književnosti hrvatske, knj. 16., Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zg., 1948. 13–34., idézet a 14. oldalon.

Andrija Torkvat Brlić 1848–1849 forradalmi időszakában a magyarokkal való viszony tekintetében, képletesen szólva, teljes kört írt le. 1848-ban a magyar forradalmi mozgalom heves ellenzője volt, az ellen tollal és karddal is küzdött, 1849 első felében, a párizsi lengyel emigrációval folytatott intenzív kapcsolatainak köszönhetően és az osztrák vezető körök politikai irányvonalának megváltozása, centralista lépései miatt azonban nyilvánosan a magyarokkal való megegyezés mellett kezdett érvelni. Tekintettel arra, hogy a magyar forradalmi mozgalommal való megegyezés koncepcióját Horvátországban nem fogadták el, 1849 közepétől felhagyott annak támogatásával, publicisztikai szövegeiben az általános horvátországi hangulatnak megfelelően a magyar politikával szemben ismét negatív véleményt fogalmazott meg.

RESS IMRE

Fran Kurelac és a nyugat-magyarországi horvátok nemzeti mobilizálásának kísérlete 1848 tavaszán

Fran Kurelac a 19. század közepén Sopron, Vas és Moson vármegyékben folytatott néprajzi gyűjtésével írta be a nevét a nyugat-magyarországi horvátok művelődéstörténetébe. Először 1846-ban tett többhetes gyűjtőutat Sopron és Vas vármegyében. Két évvel később a Moson megyei horvátok között 1848 tavaszán folytatta a néprajzi gyűjtését, de ezen az útján – a polgári forradalom szociális és nemzeti összeütközésekkel fenyegető légkörében – a vármegyei hatóságok mint illír nemzetiségi agitátort letartóztatták. Egy hónapos fogva tartás után azonban előzékenyen szabadon bocsátották és nagyvonalúan elősegítették hazatérését Horvátországba. Negyedszázaddal később közreadott néprajzi gyűjtését bevezető írása, amely eddig egyedüli forrásként szolgált az 1848. tavaszi magyarországi utazásának és Moson vármegyei tartózkodásának megismerésére, számos kiszínezett fordulatot és elhallgatott, homályos részletet tartalmaz az ellene indított eljárásról.[1] A visszaemlékezésében található ellentmondásokat Mirko Breyer életrajzi monográfiája[2] és az 1996-ban megjelent *Fran Kurelac és kora* című konferenciakötet tanulmányai sem oldották fel.[3] Kurelac 1848. tavaszi Moson vármegyei tevékenysége és fogsága politikai hátterének tisztázását lehetővé teszi az a kihallgatási jegyzőkönyv és nyomozati anyag, amelyet az őrizetbe vétele után egyidejűleg, jórészt 1848 májusában keletkezett. Ez a forrás nem csupán Kurelac életrajzához tartalmaz számos új, eddig ismeretlen adatot, hanem segít feltárni azt a szellemi hátteret és kapcsolatrendszert is, amelynek révén Kurelac felfigyelt a nyugat-magyarországi horvát diaszpóra létezésére, földrajzi elhelyezkedésére, és hozzákezdett népdalai összegyűjtéséhez. Emellett a jegyzőkönyvek alkalmasak arra is, hogy megismerjük 1848 tavaszán egy németek, magyarok és horvátok által lakott nemzetiségi vármegye magyar politikai elitjének vélekedését és felfogását a magyar–horvát viszonyról, illetve Pest és Zágráb egyre mélyülő ellentéteiről. Továbbá a jegyzőkönyvek azon ritka források közé tartoznak, ame-

1 *Fran Kurelac:* Jačke ili narodne pesme prostoga i neprostoga Puka hrvatskoga po župah Šoprunskoj, Mošonjskoj i Železnoj na Ugrih. Slovi Dragutina Albrechta, Zg., 1871. XXXIX–XLVIII.

2 *Mirko Breyer:* Tragom života i rada Frana Kurelca – hrvatskoga preporoditelja i književnika (1811–1874.). Tipografija, Zg., 1939.

3 *Josip Vidaković:* Fran Kurelac, političko-kulturni djelatnik 1848–1854. In: Riječki filološki dani 1: zbornik radova s Međunarodnog znanstvenog skupa. Ur. *Marija Turk.* Pedagoški fakultet, Rijeka, 1996. 47–58.

lyek arra is lehetőséget nyújtanak, hogy rekonstruáljuk a falvakban élő horvát diaszpóra mentalitását, a korszak politikai és szociális kérdései iránti érdeklődését és tájékozottságát. A néprajzosok is jól hasznosíthatják ezeket a vizsgálati jegyzőkönyveket Kurelac gyűjtési módszerének megismerésére, s az egyes községi adatközlő személyének, életkorának és szociális státuszának azonosítására.[4]

Fran Kurelac pályafutása, szemlélete és tevékenysége alapján kétségkívül a nemzeti ébresztés aprómunkáját végző értelmiségiek közé sorolható, akik a 19. század első felében a nemzeti nyelv megújításán, a horvát nemzettudat elterjesztésén és a széttagolt történelmi államterület egyesítésén munkálkodtak. Határőrtiszti családból származott, és Károlyvárosban kezdte a gimnáziumi tanulmányait. A tanulást a határőrvidéki tiszti családok szokásrendjéhez igazodva, a hivatali vagy katonai előmenetelt elősegítő német nyelvtudás megszerzése végett négy évig Grazban folytatta, ahol Ljudevit Gajjal alapított az 1820-as évek végén illír diáktársaságot. A záróvizsgákat már Zágrábban tette le, majd a bécsi egyetem bölcsészeti karán hallgatott francia és olasz nyelvet, irodalmat, de egyetemi tanulmányait – miután apja halálával elvesztette a katonai nyugdíjból származó szerény létbiztonságot – sohasem fejezte be. Anyagi kiszolgáltatottsága ellenére lázadó szelleme, nyugtalan életvitele nem tűrte a hivatali kötelmeket és korlátokat. Megfordult 1835-ben a pozsonyi országgyűlésben, de az 1848-as polgári forradalom kitöréséig felváltva élt a Habsburg Birodalom három nagyvárosában (Bécs, Pest, majd Prága), legtöbbet Bécsben, mint a helyét és hivatását kereső szellemi szabadfoglalkozású és bohém életművész. Pesten négy évig tanított franciát, és a szláv kölcsönösséget hirdető szlovák Jan Kollár gyakorolt szellemi fejlődésére meghatározó befolyást. Emellett volt titkár Bécsben a szerb nyelvtudós Vuk Karadžić mellett, akitől talán az első ösztönzést kapta a népdalgyűjtéshez. Később könyvtáros a Schwarzenberg hercegi család csehországi kastélyában, és az egyetemet is látogatta Prágában, ahol a cseh nyelv ősiségét kétes forrásokkal bizonyító Vaclav Hanka romantikus cseh történésszel kötött barátságot.[5]

Az 1840-es évek közepén Albert Wenedikt bécsi könyvkereskedővel került szoros kapcsolatba, aki szláv könyvek terjesztésével, kiadásával és német fordításával is foglalkozott. A kereskedésnek rendkívül gazdag volt a cseh, lengyel, horvát és orosz könyvkínálata, s az üzletben így a bécsi szláv értelmiségiek egyik találkozóhelye alakult ki.[6] Ez az ambiciózus fiatal könyvkereskedő adott aztán jelentős anyagi segítséget, ami lehetővé tette Kurelacnak 1846-ban az első nyugat-magyarországi néprajzi gyűjtőutat Sopron és Vas megyében. Ezenkívül ő vállalta az általa összegyűjtött népdalok kiadását,

4 Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltárának Mosonmagyaróvári Részlege (a továbbiakban Mnt.). IV. A 507.b. (a továbbiakban MmL); Moson vm. nemesi törvényszék 1848/192.

5 *Breyer, M.:* i. m. 14–44.

6 *Peter R. Frank–Johannes Frimmel:* Buchwesen in Wien 1750–1850. Kommentiertes Verzeichnis der Buchdrucker, Buchhändler und Verleger. Harrassowitz, Wiesbaden, 2008. 214–215.

mert az archaikus nyelvet beszélő horvát diaszpóra folklórjának közzététele különlegesen érdekes irodalmi-tudományos vállalkozásnak számított és ígért némi üzleti hasznot is.[7] A korszak romantikus felfogása, elsősorban Csaplovics János egyik etnográfiai munkája valószínűsítette, hogy a nyugat-magyarországi horvát nyelvszigetek nem csupán az oszmán hódítás miatti délről történt betelepülés révén keletkeztek. Feltételezte, hogy kontinuitás állhat fenn a magyar honfoglalás előtti idők egységes pannon–szláv világával, s így a folklór megőrizhette a szláv mitológia ősi elemeit.[8] Kurelac azonban nem fedezett fel nagy érdeklődést keltő, ősi szláv dalokat, hanem legfeljebb az ezredfordulón élt magyar Szent István királyról szóló barokk kori dicsérő énekeket,[9] és egyelőre nem is fejezte be a gyűjtőmunkáját. Wenedict könyvkereskedő ugyanis beajánlotta a bécsi orosz nagykövetség egyik diplomatájának, Konstantin Zlobinnak, akinek illír és bolgár nyelvet tanított, illetve rendszeresen eligazította a Habsburg Monarchia szláv népeinek irodalmában és szellemi életében. Ezt a tevékenységét az orosz diplomata bőkezűen honorálta. A bécsi orosz nagykövetségen még kapcsolatban állt Mihail Fedorovics Rajevszkij esperessel, a monarchiabeli szláv kulturális nemzetébresztők és a szláv nemzeti politikusok legendás mecénásával, aki bizonyára anyagilag is támogatta Kurelac népdalgyűjtését.[10] Mindenesetre az orosz diplomata és a nagykövetségi pópa hozta aztán össze az Európában utazgató Alekszandr Dmitrijevics Csertkov nyugalmazott orosz tábornokkal, a régi szláv kéziratok és pénzek romantikus gyűjtőjével, akinek kísérőjeként huzamosabb időt töltött Velencében és Itáliában.[11]

A forradalom kitörése 1848 tavaszán viszont már ismét Bécsben találta Kurelacot. Április elején az egyik szervezője a négyszáz tagú horvát küldöttség bécsi fogadásának, amely a március 25-i zágrábi gyűlésen elfogadott horvát nemzeti kívánságokat hozta az uralkodónak jóváhagyásra a császárvárosba. A horvátok tiszteletére a pályaudvaron megjelent bécsiek előtt tartott német nyelvű beszédében Kurelac elítélte a bécsi forradalmárok által megfogalmazott német nemzeti célkitűzéseket, főként az osztrák németek csatlakozási szándékát a német nemzeti államhoz. A Habsburg Monarchia fennmaradásának fontosságát hangsúlyozta, amelynek keretében megvaló-

7 *„Bujtogatással vádolt és hamis utilevél használatával gyanúsított Kurelaz Ferencz Horvát-országi Gracacz határőrvidéki községbúl származottnak önvallomása."* Magyaróvár, 1848. máj. 2. – MmL, IV. A 507.b; Mnt, 1848/192.

8 *Johann Csaplovics:* Croaten und Wenden in Ungarn. Ethnographisch geschildert. Ludwig Weber, Pressburg 1829. 7–10.

9 *Đuro Franković:* Sv. Stjepan i sv. Ladislav u pučkoj tradiciji mađarskih Hrvata. Časopis Povijesnog društva Križevci. 12. (2011) 1. 195–196.

10 Jugosloveni i Rusija: dokumenti iz arhiva M. F. Rajevskog, 40–80 godine XIX veka. Gl. ur. *Nikola Petrović.* Istorijski institut, Beograd, 1989*; Čurkina I. V.:* Protoierej Michail Fjodorovič Rajevskij i jugoslavjane. Institut slavjanovedenija RAN. Moszkva, 2011. 8–21. A négy évtizeden át Bécsben szolgáló orosz pap irathagyatéka az 1840-es évekből több Kurelac-levelet is őriz, de ezekhez nem sikerült hozzájutnom.

11 Vö. a 7. jegyz.

sítható a szláv népek teljes egyenjogúsága.[12] Az ausztroszláv álláspont nyílt megvallásából logikusan következett, hogy nagyon súlyos veszélynek érezte a magyar liberális ellenzék által a forradalom napjaiban kivívott áprilisi törvények életbe léptetését. Osztotta azt a korabeli horvát nemzeti felfogást, hogy azok az uralkodó jogait korlátozva biztosították Magyarországnak a Habsburg Monarchián belül a teljes önállóságot, s az ottani szlávok és a Horvátország feletti uralmat. Ezt a meggyőződését még letartóztatása után készített önvallomásában sem titkolta, amikor azt hangsúlyozta, hogy ő csak azoknak a magyaroknak nem barátja, akik a *„törvény által iparkodnak magukat körülsánczolni, s minden törvényükből a magyaromániа terjesztése néz ki"*.[13] Kurelac egyébként nagyon tájékozott volt a magyar politikai élet tagolódásában és a sajtóviszonyokban. Pontosan tudta, hogy a magyar konzervatívok Apponyi György bécsi magyar udvari kancellár által támogatott lapja, a *Budapesti Hiradó* szimpatizál az illírekkel, míg azok ellenfeleinek, a liberálisoknak a *Pesti Hírlap* az orgánuma.[14]

A bécsi találkozás a rég nem látott honfitársakkal, a forradalmi hangulat és a nemzeti lelkesedés feltüzelte Kurelac patriotizmusát, s arra ösztönözte, hogy szakítson életmódjával, két évtized bohém nyomorúság után visszatérjen szülőföldjére, és teljesen hazája és nemzete szolgálatába álljon. A nagy hazatérés előtt törleszteni akarta régi adósságát, befejezni Moson vármegyében a nyugat-magyarországi horvátok népdalainak összegyűjtését. De ezt a nemzeti kulturális feladatot az átalakuló új világban az egyszerű horvát nép nemzeti mozgósításával és nemzettudatának erősítésével kapcsolta össze, amelyhez a pozsonyi alsótábla horvát követétől, Metell Ožegevićtól kért tanácsokat. Április közepétől kilenc horvát településen gyűjtött népdalokat és folytatott nemzeti felvilágosítást. Ezek a következők: Parndorf, (Moson)Újfalu, Gáta, Horvátjárfalu, Köpcsény, Körtvélyes, Oroszvár, Csúny, Bezenye.

A nyugat-magyarországi horvát diaszpóra 1848 előtt önálló etnikai csoportnak, a környezetétől eltérő nyelvvel elkülönülő etnosznak számított. Prenacionális csoporttudatát elsődlegesen a katolikus hagyomány, a Regnum Marianum barokk vallásosságának és a magyar szent királyok kultuszának elemei határozták meg, amelyek a Magyar Királysággal való azonosulást segítették elő. A lokalitást meghaladó regionális etnikai összetartozás-tudat kialakulása is a katolikus vallásgyakorlás szertartásaihoz, a Mária-tiszteleten alapuló zarándoklatokhoz kapcsolódott, amelyek nem léptek túl a katolikus egyház, a püspökségek és esperesi kerületek igazgatási vagy a búcsújáró helyek vonzáskörzetének határain.[15] Moson vármegyében, a két nagyváros,

12 *Mijo Krešić:* Autobiografija. [s. n.], Dionička tiskara, Zg., 1898; *Ress Imre:* Forradalom Zágrábban és Bécsben – egy károlyvárosi polgár szemével. Magyar Napló 10. (1998) 6. 22–27.

13 Vö. a 7. jegyz.

14 *Kurelac, F.:* i. m. XXXVI.

15 *Augustin Blazovich–Stefan Geosits:* Die Frömmigkeitsliteratur, Volksmission und Wallfahrten. In: Die burgenländischen Kroaten im Wandel der Zeiten. Edition Tusch, Wien, 1986. 62–69.

Bécs és Pozsony közelségében, a helyi horvátokat is különösen előnyösen érintette a 19. század első felében az agrárpiacosodás kiteljesedése és a fellendülő kereskedelmi forgalom hatása, de ez korántsem volt elegendő ahhoz, hogy a falusi közegben létrejöjjenek az etnikai alapú, világi politikai szerveződés társadalmi feltételei. Az áruforgalomba való bekapcsolódás ellenére nem alakult ki még megyei szinten sem olyan horvát polgári és értelmiségi réteg, amely az etnikai csoportnak önálló politikai programot és képviseletet adott volna. De egy ilyen szerveződésnek nem is volt lokális etnopolitikai indítéka, hiszen csorbítatlanul érvényesülhetett az etnikai csoport létezését és különállását biztosító helyi, egyházi és iskolai horvát nyelvhasználat. Moson vármegye, ahol kétharmados német többség mellett közel azonos nagyságú kisebbséget alkottak a magyarok és a horvátok, a nyelvkérdésben a magyar államnyelv bevezetése során is toleráns és praktikus gyakorlatot folytatott. Erőltetett magyarosítás miatt nemzeti feszültségek vagy pláne összeütközések sem a reformkorban, sem 1848-ban nem jelentkeztek. A népiskolákban a tanítás első nyelve mindig a helyi közösséghez igazodott, míg második nyelvként a német volt túlsúlyban. A megye kilenc horvát községe közül nyolcban német, s csak egyben volt magyar a tanítás második nyelve.[16] A horvát községekben az istentiszteleti nyelv horvát volta sohasem volt kérdéses, mert a horvátok felülreprezentáltak voltak a győri püspökség papságában, s így mindig volt elegendő lelkész a horvát parókiák betöltésére.[17]

Fran Kurelac 1848-as tavaszi körútja tekinthető az első kísérletnek, hogy a horvát nemzeti ideológia, az illírizmus bázisán és az anyaországhoz fűződő intézményes kapcsolatok létrehozásával elősegítse a térségben az önálló politikai követeléseket állító horvát nemzetiség kialakulását. A reformkorban kialakult magyar–horvát szembenállás, különösen Magyarország önállóságát a Habsburg Monarchiában elismerő 1848. évi törvényekkel való horvát elégedetlenség Kurelac nacionalizálási kísérletének nyilvánvalóan erőteljes magyarellenes irányultságot kölcsönzött. A vállalkozása elkezdéséhez az 1848. áprilisi időpont kétségtelenül optimálisnak ígérkezett, mert forradalmi események a horvát diaszpórában is rendkívül megnövelték a politikai kérdések iránti nyitottságot. Néprajzi gyűjtése során a községi vezetőket, a bírót, a jegyzőt, a papot és a tanítókat arról igyekezett meggyőzni, hogy a horvát községek küldjenek követeket a Zágrábban nyáron összeülő horvát országgyűlésre és szerkesszenek olyan tiltakozó petíciókat, hogy a horvát plébániákra ne nevezzenek ki magyar papokat. Emellett még arra biztatta őket, hogy a jövőben a községek tanítóinak képzésére a zágrábi tanítóképzőt *(praeparandia)* vegyék igénybe. Az iskoláikban pedig vezessék be a tengerparti csa-horvát nyelvjárásban írt horvátországi tankönyvek használatát, hogy a népben *„felébresszék*

16 *Horváth Gergely Krisztián:* Bécs vonzásában. Az agrárpiacosodás feltételrendszere Moson vármegyében a 19. század első felében. Balassi Kiadó, Bp., 2013. 350–357.

17 *Bedy Vince:* A győregyházmegyei papnevelés története. Győregyházmegyei Alap Nyomdája, Győr, 1937. 318–328.

a nemzeti géniuszt és jobban megvessék az illírizmus alapjait".[18] A Horvátországgal való szellemi kapcsolat erősítésére a községi elöljárókat megajándékozta a Horvát Gazdasági Egyesület (Hrvatsko gospodarsko društvo) kalendáriumával, amelyeket a horvát küldöttségtől kapott Bécsben a nyugat-magyarországi horvátok fölvilágosítására.[19]

A bécsi forradalommal összefüggésben a horvátországi történések iránti érdeklődés ellenére Kurelac nagyszabású nacionalizálási programja lényegében olyan, a helyi viszonyok ismeretének hiányáról tanúskodó rögtönzött elképzelések halmaza volt, amelyek többségét a diaszpóra szellemi vezetőinek számító lelkészek egyházi feladatkörbe, s nem világi kompetenciába tartozó ügyeknek tartottak. A jövőt tekintve egy békés kibontakozás esetén leginkább mégis a zágrábi tanítóképzésnek és a horvát nyelvújításra alapozott tankönyvek átvételének lehetett realitása, amely elősegíthette a horvát diaszpóra kultúrnemzeti integrálódását és archaikus nyelvének, szókincsének korszerűsítését. A megvalósításnak nem kedvezett, hogy Kurelac rendkívül bizalmatlanul viszonyult a Moson vármegyei horvátok legtekintélyesebb egyházi személyiségéhez, a nyelvészeti kérdésekben járatos tanfelügyelő, Hauszer Fábián oroszvári espereshez, akiben megvolt a hajlandóság a nyugat-magyarországi horvát tankönyvek nyelvének a horvátországi nyelvújításhoz és helyesírási reformhoz való fokozatos közelítésére.[20] Személyével kapcsolatos súlyos fenntartásai lényegében abban gyökereztek, hogy felületesen ismerte a Hauszer által gondozott egyházközség etnikai összetételét, s nem méltányolta a vegyes lakosságú községben a német és horvát istentiszteleti nyelv párhuzamos használatának jogosultságát. Súlyos horvát sérelemnek tartotta, hogy Oroszvárt a némethez képest kisebb a horvát szentbeszédek aránya, s szerinte elhanyagolták a horvát oktatást is. A letartóztatása utáni feltáró vallomásában – teljesen szokatlan módon, mintegy védekezésül – külön is felhívta a vármegyei hatóság figyelmét a horvátokat sújtó állítólagos hiányosságokra.[21] Az elrendelt vizsgálat során ezért külön is rákérdeztek az oroszvári állapotokra, de az eredmény egyáltalán nem igazolta Kurelac állítását. Sőt a meghallgatott tanúk egyenesen megütköztek azon, hogy ott-tartózkodása során nem tárgyalt a tanítóval és a lelkésszel, hanem az utcán kérte el és nézte át a hazatérő iskolások tankönyveit.[22] A nyelvkérdésben ez az oroszvári eset csak az egyik megnyilvánulása doktriner szemléletének, amely szerint a diaszpórában élő horvátok lehetőleg minden területen kizárólag a horvát nyelvet használják. Felfogásának helyi kortársi fogadtatására talán az a leginkább jellemző ironi-

18 *Breyer, M.:* i. m. 51–52.

19 Vö. a 7. jegyz.

20 *László Hadrovics:* Burgenländisch-kroatische Schulbücher der Bachära. In: Burgenland in seiner pannonischen Umwelt. – Festgabe für August Ernst. Eisenstadt, 1984. (Burgenländische Forschungen. Sonderband 7.) 141–146.

21 Vö. a 7. jegyz.

22 Berthold Ferenc és Sanczenbacher István vallomása. Oroszvár, 1848. máj. 12. – MmL, IV. A 507.b; Mnt, 1848/111, (1848/192).

kus példa, hogy a községi horvát korcsmárosok a későbbi vizsgálat során azért tartották gyanús és feltűnő viselkedésűnek ezt a bécsi divat szerint öltözött úriembert, mert mindig megsértődött, ha németül köszöntötték vagy kérdezték, és utána fölényesen kioktatta őket, hogy egy horvát faluban mindenkivel horvátul kell beszélni.[23]

A politikai helyzetről Kurelac elsősorban községi vezetőkkel értekezett kimerítően, amelyre kiváló alkalmat teremtett, hogy mint a nagyvilágból érkezett érdekes hírforrást, a pap, a tanító vagy a jegyző legalább a községek felében, így Parndorfon, Járfaluban, Körtvélyesen, Csúnyban szívesen látta vendégül ebédre vagy vacsorára. Másutt idegenkedéssel fogadták, és több személyi konfliktussal járt a tartózkodása Újfaluban, Köpcsényben, Oroszváron és Bezenyén. Köpcsényben alkalmatlan időben, nagypénteken kereste fel Praudits Mihály plébánost, akitől ingerülten távozott, mert ő a húsvéti nagyhéten még a néprajzi gyűjtéshez sem tartotta illőnek világi dalok éneklését. Ilyen énekek meghallgatására végül csak húsvétvasárnap délután nyílott lehetősége, amikor a réten játszó és éneklő gyermekek dalait jegyezte le.[24] Bezenyén sem váltott ki különösebb érdeklődést a megjelenése, és éjszakai szállást is egy féltelkes jobbágytól kapott az istállóban.[25] Az őt vendégül látó községi notabilitások valamennyien megemlítették a vallomásaikban, hogy Kurelac társaságában megtárgyalták a bécsi forradalom eseményeit és különösen a horvátországi küldöttség bécsi szereplését. De arról, miként ítélték meg a horvát kívánságokat, különösen Horvátország és Magyarország viszonyát, többnyire csak a véletlenül elejtett félmondatokból alkothatunk valami képet. Az elhallgatás oka nyilvánvaló: a vallomástevő sem saját magát, sem fogságba vetett korábbi vendégét nem kívánta politikai ügyekkel nehéz helyzetbe hozni. Önvallomásában viszont Kurelac elismerte, hogy több helyütt is beszélt a magyar–horvát fegyveres összeütközés lehetőségéről. De előadása szerint megnyugtatásul azt is hozzáfűzte, hogy az újsághírek alapján a Horvátországra vonatkozó kérdésekre a válaszait mindig úgy interpretálta, hogy ott az egyik párt készül valóban a magyarok elleni háborúra, míg a másikkal talán lehetséges a békés megegyezés.[26] A vallomástevők közül többen is utaltak a horvát országgyűlés várható közeli összeülésére, ami összefügghetett azzal, hogy Kurelac az együttlétük alkalmával előhozta a vármegyei horvát községek azon való képviseletét. A községi vezetők azonban láthatólag nem kívántak élni a felkínált lehetőséggel, s óvakodtak az ilyen demonstratív, jogilag bizonytalan és szokatlan politikai fellépéstől. Még bizonyára nem is tudatosodhatott bennük, hogy a forradalom során születő új világban már többé nem a nemesek kiváltsága az országos közügyek intézése, de arra nem is érez-

23 Kovacsics Gergely vallomása. Csúny, 1848. máj. 16.; Mesznér Sebestyén vallomása. Körtvélyes, 1848. máj. 19. MmL, IV. A 507.b; Mnt, 1848/111, (1848/192).

24 Köpcsényi vallomások. 1848. máj. 19.

25 Laczkó Miklós vallomása. Bezenye, 1848. máj. 6.

26 Vö. a 7. jegyz.

hettek különös elhivatottságot. A magyar–horvát viszony kiéleződése is viszszariasztotta őket a távoli, ismeretlen Zágrábban összeülő tanácskozáson való megjelenéstől. Döntőnek mégis inkább az bizonyulhatott, hogy anyagi viszonyaik nem engedték meg az ilyen közszereplést, a lokális és regionális kötődésük is a megyéhez és Magyarországhoz kapcsolódott. Ezt mutatta, hogy horvát községek is elküldték képviselőiket arra a május 1-jei megyei közgyűlésre, amely az áprilisi törvények alapján első ízben biztosította nem nemesek részvételét az új megyebizottmány megválasztásában.[27] A horvátországi politikai szerepvállalással szembeni általános fenntartást horvát falvakban Kurelac is tapasztalta, s ezt az elutasítást később már inkább saját politikusi karrierje építésére használta fel, amikor többek között a nyugat-magyarországi horvát érdekek szószólójaként akart a kiszabadulása után az egyik határőrezredi kerületben képviselői mandátumhoz jutni.[28]

A visszafogott vallomásokból végül összességében főleg az derült ki, hogy a községi vezetők közül szinte kizárólag a papoknak voltak átfogó ismeretei a hazai és a nemzetközi nagypolitikáról, az új törvények következményeiről és a horvát petíció tartalmáról. Természetesen, mint közvetlenül érintettek, ők figyeltek fel a cölibátus eltörlésének horvát követelésére, amelyet egyaránt kifogásolt a fiatal gátai lelkész,[29] éppúgy, mint az idősebb csúnyi plébános, nehogy *„a katolikusok hasonlóak legyenek az ortodoxokhoz"*. Pedig a horvát elképzelés mögött az illír egységesülés elősegítésére éppen a két egyház közelítésének szándéka rejlett. Másfelől a csúnyi horvát lelkész egyenesen amiatt aggódott, hogy a magyar–horvát ellentétek által előidézett zavaros helyzetben az oroszok okozhatnak nehézségeket az országnak és az uralkodónak.[30]

A vizsgálati anyagban számos adat tanúsítja, hogy népdalokat előadó jobbágyok, zsellérek, sőt még a parasztasszonyok is érdeklődéssel vártak híreket a bécsi eseményekről és Horvátországról. Egy ötvenesztendős özvegy parasztasszony Bezenyén, aki három krajcár jutalmat kapott Kurelactól egy népdal előadásáért, feltette neki a sokszor elhangzott kérdést: *„Mi újság van Bécsben és Horvátországban?"* Válaszul azt a kelletlen feleletet kapta, hogy *„nem szükséges nékem azt tudni"*.[31] Csalódottak voltak azok a paraszti adatközlők is, akiket Kurelac nem tartott érettnek vagy partnernek a politikai eszmecserére. Más esetekben viszont korántsem volt ilyen visszafogott, és nagyobb falusi hallgatóság meggyőzésére is vállalkozott. A parndorfi korcsmában a helyi

27 *Rákóczi Tibor:* Moson megye az 1848/49-es forradalom és szabadságharc idején. In: Tanulmányok Mosonmagyaróvár és vidéke történetéhez. Szerk. *Gecsényi Lajos*. Győr-Sopron megyei 1. sz. Levéltár, Győr, 1979. 94.

28 *Breyer, M:* i. m. 51.

29 Barilics Lukáts vallomása. Gáta. 1848. máj. 31. – MmL, IV. A 507.b; Mnt, 1848/111, (1848/192).

30 Gerdenits István vallomása. Csúny, 1848. máj. 16. – MmL, IV. A 507.b; Mnt, 1848/111, (1848/192).

31 Melszán Rozina vallomása. Bezenye, 1848. máj. 6. – MmL, IV. A 507.b; Mnt, 1848/111, (1848/192).

bíró és az iskolamester vallomása szerint többek jelenlétében buzdított a nemzetőrség felállítására, mert *„mindnyájan együtt erősek vagyunk, s ha az ellenség jő, jó katonák legyünk”*.[32] A vallomások szerint ekkor nem tért ki arra, ki is lehet a jövőben az ellenség. Másnap hasonlóan nagyobb társaságban beszélgetett a bécsi forradalomról és a horvát helyzetről a szomszéd (Moson)Újfalu vendéglőjében is, de itt már a saját visszaemlékezése szerint azt is kifejtette, hogy Horvátországban már nagyarányú fegyverkezés folyik és hamarosan háborúra kerülhet sor, s ez alkalommal *„alaposan alágyújtunk a magyarok gatyájának”*. Ezen a gúnyos megjegyzésen akadt fenn a helybeli horvát Korlát Gáspár, 39 éves házas zsellér és fuvaros, s a magyarok elleni bujtogatásnak érezte a forradalmi Bécsből érkezett ismeretlen idegen megnyilatkozásait. Két héttel később véletlenül ismét összefutott vele egy mosoni kávéházban, s ekkor egy fuvaros társával együtt felhívta a járási főszolgabíró figyelmét az idegen felforgatóra, aki elrendelte Kurelac vizsgálati fogságba vetését. [33] Írásos tanúvallomásában Korlát részletesen elmagyarázta, hogy az idegen őt megszólítva, előbb azt kifogásolta, hogy Újfaluban miért németül tanácskoznak a falu székén, s miért nem horvátul teszik közzé a hirdetményeket. Majd arról beszélt neki, hogy az elkövetkező háborúban a magyaroknak nem lesz semmi esélyük, mert *„a horvátok, rácok és tótok, kik többen vannak Magyarországban, mint magyarok, s nem sok idő múlva, talán egynehány hét alatt ki fogják a magyarok hátát porolni és rojtos gatyájukat fel fogják tűrni”*. [34] Kurelac nézetei és 1848. nyári–őszi publicisztikája alapján nem vonható kétségbe a vallomás állításának a tartalmi valódisága, s így az általa jósolt magyarellenes szláv összefogással való fenyegetés bizonyosan nem tekinthető a vallomástevő utólagos és megalapozatlan kitalációjának.[35] Foglalkozása révén Bécsben és Pozsonyban gyakran megforduló fuvaros parasztemberhez már a forradalom előtt is bőségesen eljuthattak információk a Magyarországon belüli nemzetiségi ellentétekről, s így nagyon is tisztában lehetett az elhangzottak politikai súlyával. A feljelentésének emiatt lehetne kizárólag politikai jelentőséget tulajdonítani és a jobbágyfelszabadítás szociális indítékát is számításba venni. A feljelentés magyarázatára kínálkozik ugyanis az a tetszetős indoklás, hogy a magyar országgyűlés által felszabadított, nemzetiségi jobbágy ezzel a lépésével fejezte ki lojalitását az új magyar hatalom iránt. A forrásokból és az élethelyzetből egyszerűbb okok is kiolvashatók, amelyek a feljelentés megtételére ösztönöztek. A személyes sérelemnek, a megbántottságnak és az úriemberrel szembeni paraszti ellenszenvnek is lehetett szerepe, hiszen a vallomásában hosszasan fejtegette, hogy Kurelac visszautasította az általa lejegyzésre ajánlott ájtatos énekek meghallgatását, míg ezüstkrajcárokkal jutalmazta a világi dalokat

32 Draksics Jakab, Mikola Mátyás vallomása. Parndorf, 1848. máj. 31. – MmL, IV. A 507.b; Mnt, 1848/111, (1848/192).

33 *Kurelac, F.:* i. m. XL. – Pintér Miklós alügyész Kröner Lajos alispánnak. 1848. máj. 3. – MmL, IV. A 507.b; Mnt, 1848/101, (1848/192).

34 Korlát Gáspár vallomása. 1848. máj. 18. – MmL, IV. A 507.b; Mnt, 1848/111, (1848/192).

35 *Vidaković, J.:* i. m. 49–54.

előadó gyermekeket. Nem zárható ki, hogy a veszélyes idegen leleplezésekor, akit benyomásai alapján nemes egyszerűséggel „spionnak" minősített, hajtotta az érdemszerzés vágya és dicsősége. Kurelac viszont azzal vádolta meg, hogy a vármegye urainak vállalt bizalmi szolgálat késztette cselekvésre, és ezért, mint fizetett besúgó adta őt a főszolgabíró közreműködésével a megyei pandúrok kezére.[36] Bizonyosra vehető, hogy egy bel- és külföldi személy- és áruszállítását végző fuvaros – foglalkozásából adódóan – nemcsak ismerte, de jó kapcsolatokat is ápolhatott a vármegyei tisztségviselőkkel. Az Ausztriába árut szállító jobbágyokat gyakran sújtotta az ausztriai vámtisztviselők önkényes sarcolása, amellyel szemben mindenkor rászorultak a megyehatóság védelmére és közbenjárására. Korlát Gáspár mint rendszeresen Ausztriába járó fuvaros bizonyára ilyen összefüggésben kerülhetett többszöri érintkezésbe és közelebbi ismeretségbe a községét sújtó ausztriai bűneseteket vizsgáló főszolgabíróval, mert 1845–1847 között a Schwechat alatti országúton sorra rabolták ki a bécsi piacról éjszaka hazafelé tartó újfalusiakat, akik közül egy személy rablógyilkosság áldozata lett.[37] E sajátos kapcsolatrendszer ellenére mindenképpen túlzásnak tekinthető, ahogy a Metternich-éra rendőrállamában szocializálódott Kurelac – a korra jellemző értelmiségi klisé szerint – csak a mindenütt jelen lévő, neki tudatosan csapdát állító besúgót látta az őt feljelentő parasztemberben. Teljesen valószínűtlen visszaemlékezésének az az állítása, hogy egy falusi fuvaros képes lett volna az újfalui szóváltás után több héttel Mosonban, a forgalmas mezővárosban vele egy újbóli találkozást előre megtervezni és letartóztatását erre az alkalomra időzíteni. A véletlen és a hirtelen, spontán elhatározás szerepét mutatja az őt bevádoló Korlát Gáspár döntésében, hogy a terhelő vallomását is csak szóbeli feljelentése után három héttel foglalták írásba.

Egy idegen utazó megjelenése Moson vármegyében vagy akár az egyes falvakban egyáltalán nem volt szokatlan jelenség, hiszen ebben az időszakban Moson volt a Nyugatra irányuló magyar gabonakereskedelem legfontosabb elosztóhelye. A helyi hatóságok főként a közbiztonságot fenyegető migrációra, a Bécsbe vagy Pozsonyba igyekvő vagy onnan kiáramló koldusokra, csavargókra, vándorló mesterlegényekre figyeltek, s nem nagyon törődtek azzal, ha rendezett egzisztenciájú idegenek léptek a vármegye területére. Kurelac megfelelt ennek a követelménynek, de horvát nemzetisége a forradalmi hónap mozgalmas változásai közepette mégis gyanússá tette huzamos jelenlétét a vármegyében. Az ellene eljáró tisztviselőknek nyilvánvalóan bőséges ismeretei voltak a magyar–horvát szembenállás előzményeiről, azok eltérő pártpolitikai megítéléséről és az önálló magyar kormány kinevezése miatti zágrábi elégedetlenségről. Erre utalt, hogy 1846-ban Moson vármegye közgyűlése is foglalkozott Pest vármegye Kossuth Lajos által kezdeményezett korábbi határozatával, Horvátország kormányzati különválásának lehetővé tételéről. A Moson vármegyei állásfoglalás elvetette ezt a liberális kezdeményezést, s a konzervatívok állás-

36 *Kurelac, F.:* i. m. XXXIX–XL.

37 *Horváth G. K.:* i. m. 421–424., 432. Mml, IV. A 502.b; 1847/1061.

pontjának megfelelően a fennálló törvények alapján kérte az uralkodótól a kormányzati egység megtartását, elfogadva Horvátország hagyományos autonómiáját.[38] A rendkívül kisszámú megyei nemesség és a tisztikar a későbbiekben is inkább a konzervatív párttal tartott, amit az is bizonyított, hogy azt a Széchenyi István grófot választotta követnek az 1847–1848. évi országgyűlésre, akit saját megyéjében, Sopronban a liberális ellenzék buktatott meg.[39] Közismert, hogy az országgyűlésen heves vita zajlott a magyar–horvát viszony államjogi tartalmáról, amelynek során Metell Ožegović horvát követtel vívott emlékezetes szópárbajban Kossuth Lajos kérdőjelezte meg Horvátország földrajzi határait és egyáltalán önálló jogállását.[40] Ebben a vitában a Moson vármegyei követek nem feltétlenül Kossuth radikális nézeteinek adtak igazat. Mindenesetre ekkor szövődött az ismeretség az országgyűlésen részt vevő második Moson vármegyei követ, Króner Lajos alispán és Metell Ožegović között, amely végül Kurelac javára előnyösen befolyásolta az ellene indított eljárás kimenetelét.[41]

A vizsgálat során keletkezett terjedelmes dokumentációból arra is fény derült, milyen sajátos vonások jellemezték a Moson vármegyében érvényesülő nemzetiségpolitikai felfogást és konfliktuskezelést a forradalom első hónapjaiban. A nyelvhasználat kérdésében követett toleráns helyi gyakorlat ellenére a megyei tisztikar sem volt mentes a szláv politikai mozgalmak korra általánosan jellemző egyoldalú megítélésétől, s azokat gyakran külső tényezőkkel, többnyire a cárizmust szolgáló és orosz pénzzel dolgozó bujtogatókkal hozták összefüggésbe. Ez a feltételezés különösen éreztette hatását a Kurelac-ügy keletkezésében és kezelésének kezdeti szakaszában. A letartóztatott horvát határőrvidéki francia nyelvtanár a vallomásában ugyanis minden rákérdezés nélkül részletesen felfedte a bécsi orosz követséggel ápolt közeli kapcsolatát és elmondta, hogy néhány krajcárral jutalmazta meg a népdalok előadóit. Nyilván önigazolásul és lojalitásának bizonyítékaként tette az orosz nevektől hemzsegő feltáró vallomását, de ezzel éppen az ellenkező hatást érte el. A vármegyei tisztviselőknek rögtön egy olyan felforgató akció lehetősége rémlett fel, amely a reformkorban a leginkább aggasztotta a magyar politikai közvéleményt. Ráadásul a horvát falvakat beutazó Kurelac útlevele is hamisnak bizonyult. Így nem lehetett számukra kétséges, hogy az orosz kapcsolatokkal rendelkező, a helyi szláv lakosság közt pénzt osztogató utazó nyilvánvalóan elégedetlenséget szított a berendezkedő magyar kormány ellen. A megyei alispán, aki Kurelac letartóztatása előtt néhány nappal még a jobbágyfelszabadítás végrehajtása körüli szociális konfliktusok, főként az erőszakos legelőfoglalások megfékezésére kérte a kormánytól katonaság kirendelését a megyébe, az újabb felterjesztésében már a szláv agitáció veszé-

38 Mosonyból. Buda-Pesti Híradó, 1846. máj. 29.

39 *Rákóczi T.:* i. m. 93–94.

40 *Dinko Šokčević:* Hrvati u očima Mađara, Mađari u očima Hrvata: Kako se u pogledu preko Drave mijenjala slika drugoga. Naklada Pavičić, Zg., 2006. 140–145.

41 *Kurelac, F.:* i. m. XLIII.

lyével nyomatékosítva ismételte meg a kérelmét.[42] Egyidejűleg nagyszabású nyomozási tervet dolgoztak ki a horvátok fellázítására tett kísérlet megállapítására és vizsgálatot rendeltek el azokban a községekben, ahol Kurelac megfordult. Az első nyomozati szakaszban a rajkai járásban, a Pozsonytól délre eső falvakban lefolytatott vizsgálatok során azonban nem kerültek elő a lázítás tényét bizonyító újabb adatok. A kihallgatott közel ötven személy nemleges választ adott a magyarok elleni bujtogatást firtató külön kérdésre.[43] Az egykori pozsonyi országgyűlési követ, Metell Ožegović báró is interveniált a letartóztatott honfitársa érdekében, a negatív vizsgálati eredmények pedig megingatták a Kurelac ellen foganatosított megyei intézkedések, a letartóztatás és fogva tartás jogosultságát. Különösen a megyei igazságszolgáltatást irányító Króner alispánnak és a vádemelést előkészítő Pintér Miklós megyei alügyésznek támadt jogos kételye, hogy a gyors letartóztatással végül mégsem a „félelmetes szláv felforgató" került a vármegye börtönébe. Azonnal enyhítették őrizetének szigorát és körülményeit. A sötét cellából, amelyet egy köztörvényes elítélttel osztott meg, áthelyezték egy világos fogdaszobába. Itt már személyesen többször felkereste őt a két említett megyei tisztségviselő, s ezzel a szokatlan gesztussal jelezték neki a szándékot az ellene folyó eljárás méltányos lezárására. Egyúttal a megyében élő horvátok iránti toleráns nyelvpolitika kivitelezéséhez kérték közreműködését egyes megyei rendeletek horvátra fordításában. Kurelac meglepetéssel és megelégedéssel tapasztalta, hogy Magyarországon 1848-ban akadt vármegye, ahol horvát nyelven is közzétettek hivatalos hirdetményeket. Átérezte viszont helyzetének paradox voltát, hogy őt éppen a rögtönítélő bíráskodás bevezetéséről szóló német nyelvű közlemény horvát változatának elkészítésével bízták meg.[44] Talán annak is szimbolikus jelzés értéke lehetett, hogy a megyei alügyész a korabeli liberális jog- és államelmélet egyik alapművét, Karl von Rotteck és Karl Theodor Welcker német professzorok által kiadott híres „Staatslexikon" köteteit kölcsönözte neki időűző olvasásra. Az 1834 és 1843 között 15 kötetben megjelent nagy államtudományi enciklopédia, amely a Habsburg Birodalomban 1848 előtt tiltott műnek számított, elsőként fogalmazta meg az egyéni szabadságjogokat biztosító jogállam eszméjét, összegezte a képviseleti rendszeren alapuló, a hatalmi ágak szétválasztását biztosító alkotmányos monarchia működésének alapelveit.[45]

---

42 Króner Lajos alispán a belügyminisztériumnak. Magyaróvár, 1848. máj. 11. – MmL, IV. B 606. Króner Lajos alispán iratai 1848–1849. 1848/218. Az alispáni előterjesztésre a belügyminisztérium nem kezdeményezett semmiféle további intézkedést, hanem ad acta tette az ügyet.

43 Bezenye, Oroszvár, Csúny, Köpcsény, Körtvélyes, Járfalu. 1848. máj. 6. – MmL, IV. A 507.b; Mnt, 1848/111, (1848/192).

44 A legelőfoglalások miatt Moson megye már Szemere belügyminiszter rendeletének megjelenése előtt, 1848. máj. 20-án statáriumot hirdetett a megye területére. A horvát falvak közül a parndorfiak és az újfaluiak gróf Harrach Ferenc elkülönített legelőjét, a csúnyiak az uradalom ligeteit foglalták el. *Rákóczi T.*: i. m. 95.

45 *Kurelac, F.*: i. m. XLIII–XLV.

A lokális keretekből kinövő Kurelac-ügy, mint a bontakozó magyar–horvát konfliktus része, nagyon gyorsan országos érdeklődést kiváltó eseménnyé terebélyesedett. A feszült viszony közepette 1848. május végén egy horvát politikai foglyot így már nem lehetett jogszerű indoklás és szabályos eljárás nélkül egyszerűen szabadon bocsátani. A magyar sajtó a horvát szeparatizmus megnyilvánulásaként tartotta számon a Mosonban lefogott határőrvidéki tanár agitációját.[46] Horvátországban viszont Zágráb vármegyének a magyarországi nemzetiségek elnyomásáról szóló elítélő határozata gerjesztette a magyarellenes érzelmeket, összekapcsolva Kurelac elfogását két szlovák politikus, Janko Kral és Jozef Miloslav Hurban ellen kezdeményezett eljárással. Bécsből pedig egyenesen olyan riasztó értesüléseket küldtek Zágrábba, hogy Kurelacot túszként tartják fogva, és nem a szabadon bocsátása, hanem inkább a kivégzése várható.[47] A közvéleményt mind a két országban felkorbácsoló szélsőséges híresztelések légkörében ült össze a megyei törvényszék az eset megtárgyalására. A nemzetiségi bujtogatást cáfoló vizsgálati eredmények ismeretében a megyei alügyész az egyetlen terhelő tanúvallomást nem tartotta elegendőnek a vádemeléshez. Bár már ezen a tárgyaláson kezdeményezni akarta Kurelac szabadon bocsátását, de a súlyosan kompromittáló vallomást nem hagyhatta figyelmen kívül, s ezért kiegészítő nyomozást javasolt az elkövetés színhelyén és a környező falvakban.[48] A vizsgálat elvégzésére kirendelt szolgabíró mellé ezúttal egy horvát nemzetiségű megyei esküdtet, Guzits Lászlót osztották be, hogy az érintettek meghallgatása minden félreértés elkerülése végett anyanyelven történjen és arról pontos fordítás készüljön. Bejelentésével a letartóztatást és az egész jogi eljárást elindító fuvaros, Korlát Gáspár fenntartotta korábbi vallomásának lényegét, hogy Kurelac a helyi vendéglőben fenyegetően beszélt a magyarok ellen készülő „horvát, szerb és tót" támadásról.[49] De az általa megnevezett jelenlévők közül nem akadt senki, aki ezt a terhelő állítását megerősítette volna, pedig erről mindenkit külön is kikérdeztek. Mivel az inkriminált kijelentést maga a gyanúsított sem vitatta, feltételezhetjük, hogy a kihallgatottak részéről a harsány tagadás vagy a diszkrét hallgatás fakadhatott a konfliktust kerülő, a politikai ügyektől távolságot tartó paraszti óvatosságból, a letartóztatott iránti sajnálatból, amely más horvát községekben is jellemezte az ügyben felvett vallomásokat. Az érzékelhető tartózkodás ellenére itt is megtalálhatók az elejtett utalások arról, hogy az újfalui korcsmában mégiscsak különféle vélemények hangzottak el a horvát–magyar viszonyról. Egy hetvenesztendős telkes jobbágy szerint Kurelac kijelentette, hogy Horvátország lakói mind horvátok, s ezért a horvát nép erősebb, mint a magyar. De arra már nem emlékezett, miért került szóba ez az

46 Az ügy összefoglalását és a megye eljárásának igazoló indoklását lásd *Pintér Miklós:* Mosonyból. Pesti Hírlap, 1848. jún. 16.

47 *Breyer, M.:* i. m. 51.

48 *Kurelac, F.:* i. m. XLIV. – MmL, IV. A 507.a; Mnt, jegyzőkönyv, 1848. máj. 27. Nr. 108.

49 Korlát Gáspár vallomása. 1848. jún. 1. – MmL, IV. A 507.b; Mnt, 1848/111, (1848/192).

összevetés. Láthatólag a vizsgálatot végzők sem akarták erre emlékeztetni. Ezzel szemben egy fiatal telkes gazda határozottan tagadta, hogy ott egyáltalán beszéltek volna a horvátokról és a „revolutióról". Csak azt a konkrétumot említette meg, hogy Kurelac a német helyett a horvát anyanyelv használatára buzdította őket a helyi tanácskozásokon, az igazgatásban és a szomszéd horvát községekkel való levelezésben.[50] A vallomása kizárólag ebben a pontban támasztotta alá Korlát Gáspár terhelő állítását, amely végső soron nem volt elegendő a vádemeléshez. A nyelvkérdésben elhangzott nyilatkozatai ugyanis nem irányultak a magyar államnyelv ellen, hanem a községben elfogadott és megszokott a német hivatali nyelvhasználatot kifogásolták. Ezek a vizsgálati eredmények megerősítették az alispán és az alügyész szándékát, hogy Kurelac szabadlábra helyezésével a vármegye mielőbb szabaduljon meg jogilag bizonytalan fogva tartásának politikai bonyodalmaitól és anyagi terhétől. Ennek érdekében a megyei törvényszék újabb ülésére, a terhelő vallomását fenntartó Korlát Gáspár mellett, tanúként megidéztek Újfaluból a megye költségére négy vele ellentétes véleményen lévő személyt.[51]

A magyar hivatali nyelvre már négy évtizede átállt Moson vármegyében a törvényszéki eljárás lefolytatása a gyakorlatban változatlanul éppúgy az ügyfelek nyelvismeretéhez igazodott, mint a korábbi évszázadokban a latin ügykezelés idején. A Kurelac-perben is a csak jegyzőkönyv és a vizsgálati dokumentáció készült magyarul, de az eljárás szóbeli része németül és horvátul zajlott. A vádlott és a bírói testület egymással németül érintkezett, míg a tanúk a vallomásaikat anyanyelven tették, s azokat a horvát nemzetiségű esküdt közvetítette. Az alispán elnökletével folyó tárgyaláson a gondosan megválogatott tanúk ellenére is történt néhány váratlan fordulat. A vádlott – a számára kedvező vizsgálati eredmények ismertetése után – megkapta a lehetőséget szóbeli kiegészítésre és a védekezésre, amelyet németül adott elő. De a terhelő tanú, Korlát Gáspár is értett németül és pontosan követte a fejtegetéseit, majd horvát vallomásában öntudatosan a vádlott fejére olvasta az újfalui vendéglőben tett fenyegető nyilatkozatát, hogy a horvátok *„alá fognak gyújtani a magyarok gatyájának"*. Kurelac horvát viszonválaszában nem tagadta, hogy elhangzott ez a kijelentés, de cáfolta annak agresszív, fenyegető, háborút jelentő értelmét. Az értelmezési vita a további tanúk meghallgatásával tárgytalanná vált, mert ők vagy nem hallották, vagy kétségbe vonták, hogy a magyarokat becsmérlő kijelentés elhangzott volna. A tanúvallomások így jogilag mentesítették Kurelacot a lázítás vádjától, de a bírói testületből olyan súlyosan elmarasztaló vádakat fogalmaztak meg a vármegyében kifejtett tevékenységéről, amely bizonytalanná tette felmentését. Az egyik vármegyei ülnök német megjegyzéseivel azért hibáztatta, hogy a népnek pénzt osztogatott és ezzel gonosz

50 Mikola András és Belihárd Antal vallomása. Újfalu, 1848. jún. 1. – MmL, IV. A 507.b; Mnt, 1848/111, (1848/192).

51 Ronczai István 42 éves, Korlát János 70 éves házas és telkes, Belichard Antal 24 éves telkes gazda, Heltser György. – MmL, IV. A 507.a; Mnt, jegyzőkönyv, 1848. jún. 5.

cselekedetre csábító veszélyes példát adott, s a horvát nyelv községi alkalmazásának felvetését pedig egyenesen felforgatásnak, engedetlenséget szító szándéknak minősítette. Az alispán és az alügyész érveinek hatására végül mégis Kurelac szabadulását biztosító törvényszéki határozat született. Az ítélet indoklásában méltányolták kulturális tevékenységét, a *„szép horvát dalok öszvegyüjtése és az anyanyelv iránti vonzalmát"*. A vád tárgyát képező politikai nyilatkozatait nem a falusi nép lázítására és bujtogatására irányuló szándéknak, hanem *„könnyelműségből tett gondatlan beszédnek"* nyilvánították, amiért a május 2-ai letartóztatástól a fogságban töltött idejét szabták ki büntetésül.[52] Az ítélet ebben a formájában jogilag igazolta az őrizetbe vételt foganatosító megye eljárását, de egyúttal elkerülte a politikai indítékú bűntett megállapítását. A Kurelac-ügy lefolyása és lezárása pontosan jelezte a vármegyei hatóság politikai akaratának meghatározó szerepét egy kialakult nemzetiségi konfliktus jogi eszközökkel való feloldásában.

52 MmL, IV. A 507.a; Mnt, jegyzőkönyv, 1848. jún. 5.

ARIJANA KOLAK BOŠNJAK

Az (egykori) Horvát–Magyar Párt tagjainak viszonya a magyar forradalomhoz, annak eszméihez és vívmányaihoz

A Horvát–Magyar Pártot 1841-ben alapították, tagjainak és híveinek alapvető eszméje a báni Horvátország és Magyarország közötti szoros politikai szövetség megőrzése volt. A párt kiállt a polgári Horvátország autonómiája és a terület szűkebb regionális identitásának védelme mellett is, híveinek jelszavává a „Horvátok vagyunk!" vált. A Horvát–Magyar Párt tagjai elfogadták a magyar nemzeti ideológiát is, Magyarország állampolgáraiként politikai értelemben magyarnak vallották magukat, és nem ellenezték a magyarok arra való törekvését, hogy a Magyar Királyság teljes területén hivatalos nyelvvé tegyék a magyart. Politikai működésük során hűek maradtak az uralkodóhoz, a Habsburg Monarchia kereteit nem kérdőjelezték meg. Amikor 1848-ban, a forradalom kitörése miatt megváltoztak a politikai körülmények, különösen Magyarország és az udvar viszonya, a Horvát–Magyar Párt tagjai a báni Horvátország jelentős politikai tényezőiként az új körülményeknek megfelelően alakították ki álláspontjukat, és a magyar forradalomhoz való viszonyukat is aszerint formálták.

A Horvát–Magyar Párt pozitív viszonyának a magyar forradalom eszméihez az volt első jele, hogy a pártvezetés egyik tagja, az 1840-es évek báni Horvátországában a magyar liberálisok legelkötelezettebb hívének számító Josipovich Dániel Antal is részt vett a magyar országgyűlés küldöttségében, melyet azzal a követeléssel küldtek Bécsbe, hogy érjék el a független magyar kormány felállításának engedélyezését.[1] A magyarországi események hírére, különösen a független magyar kormány felállításának uralkodói engedélyezésére az ekkor még működő Horvát–Magyar Párt többi tagja is pozitívan reagált. A független magyar kormány felállítását a horvát nyilvánosság jórészt támogatta, még a teljes mértékben a horvát politikai mozgalom befolyása alatt álló sajtóban is a magyar törekvéseket pártoló, az elért sikert lelkesen fogadó írásokat lehetett olvasni.[2] A független magyar kormány felállításával és általában a korai magyarországi eseményekkel kapcsolatos egységes állás-

1 *Nikša Stančić:* Hrvatski 'dèržavni sabor' 1848: na razmeđu epoha i sukobljenih legaliteta. In: Hrvatski državni sabor 1848. I. kötet. Prir. *Iskra Iveljić, Josip Kolanović, Nikša Stančić.* Hrvatski državni arhiv, Zg., 2001. 35–36.

2 *Arijana Kolak:* O Mađarima i mađarskoj politici u javnosti banske Hrvatske 1848. – 49. Magiszteri értekezés kézirata, Zg., 2006. 22–27.

pont kialakítása a két horvát párt közötti közös hang megtalálását célzó tárgyalások alapja volt. Sikerült elviekben azonos álláspontot kialakítaniuk, a pártok tagjai közösen állították fel a nemzetőrséget és egyetértettek abban, hogy szükség van a rend és a béke fenntartására, törekedni kell az anyanyelv használatának érvényesítésére és a liberális pesti törvények, az ún. 12 pont követeléseinek bevezetésére.[3] A megbékélés azonban nem volt hosszú életű, a horvát pártok egyetértése már március végén füstbe ment. A horvát politikai mozgalom hívei független horvát kormány felállítását kezdték követelni, míg a Horvát–Magyar Párt tagjai elismerték a magyar kormány legitimitását, s továbbra is a Magyarországgal meglévő szoros szövetség mellett foglaltak állást, elutasítva ellenfeleik követeléseit, melyek a kapcsolatok gyengülésével jártak volna. Még a forradalom előtti időkben kialakított álláspontjuk szerint a független horvát kormány felállítása a báni Horvátország Magyarországtól való közigazgatási elkülönülését jelentené, ami Horvátország számára igen kedvezőtlen következményekkel járhatna. Ezzel ugyanis elvesztené a Magyar Királyság állami keretei által nyújtott biztonságot, amely magában foglalja a horvát tartományi identitás megóvását az illír és (dél)szláv ideológia előrenyomulásától. A közösség fenntartásában a cári abszolutizmus és a külső pretendensek elleni védelmet, a gazdasági és társadalmi haladás lehetőségét látták.[4] Az említett kérdésekben 1848-ban sem változott a véleményük, ezért nem voltak hajlandóak kiállni a horvát kormány felállítására vonatkozó követelések mellett, és határozottan támogatták a független magyar kormányt. Ennek következtében az uralkodó elárulásával kezdték őket vádolni, ám ők az ilyesfajta vádakat visszautasították, mondván, hogy a kormány felállítását a császár-király engedélyezte, s ennek megfelelően hangsúlyozták saját horvátországi működésük legitimitását is.

A Horvát–Magyar Párt tagjai 1847–1848-ban támogatták a magyar országgyűlés tevékenységét, amely működése végén meghozta az ún. áprilisi törvényeket. Ezek a báni Horvátországról is rendelkeztek. A Horvát–Magyar Párt tagjai elfogadták és támogatták a törvénycsomagot, abban nem találtak kivetnivalót, mivel azáltal megvalósult, amiért az 1840-es években maguk is küzdöttek. A polgári Horvátországnak (igaz meg nem határozott) autonómiát biztosítottak, tartományi országgyűléssel és a nemzeti nyelv belső közigazgatásban való használatával. Az áprilisi törvényekkel gyakorlatilag magyar vármegyének nyilvánított Szlavónia helyzetét a Horvát–Magyar Párt tagjai nem kérdőjelezték meg. Még 1847 során elfogadták, hogy a horvát területek Magyarország tartományai legyenek, ami részben a politikai körülményeknek, a horvát nemzetiek és a magyar konzervatívok az udvar és Metternich

3 *László Kontler:* Povijest Mađarske. Tisuću godina u Srednjoj Europi. Srednja Europa, Zg., 2007. 252.; *Jaroslav Šidak:* 'Narodna zahtijevanja' od 25. Ožujka – program hrvatske Četrdesetosme. In: Studije iz hrvatske povijesti za revolucije 1848. – 49. Centar za povijesne znanosti. Odjel za hrvatsku povijest, Zg., 1979. (Rasprave i članci 3.) 56.

4 *Arijana Kolak Bošnjak:* Horvatsko–vugerska stranka 1841. – 1848. Doktori disszertáció kézirata, Zg., 2012. 105–106., 180–182.

körül csoportosuló, egyesített erőinek a Horvát–Magyar Pártra és a magyar liberálisokra gyakorolt növekvő nyomásának volt köszönhető.[5]

Számukra az sem jelentett gondot, hogy a Magyar Királyság teljes területén, így a báni Horvátországban is bevezették a magyart mint hivatalos nyelvet. Már az 1840-es években támogatták az elképzelést, miszerint az ország teljes területén az államalkotó nemzet nyelve, a magyar legyen a hivatalos nyelv, mely egyedüliként alkalmas a királyság különböző nemzeteinek összekapcsolására. Logikus volt tehát, hogy a közös magyar állam tagjaiként beszéljék is a közös magyar nyelvet.[6]

Ezzel kapcsolatos megnyilvánulásaik miatt a báni Horvátországban a nemzet és a haza elárulóinak tartották őket, ám ezeket a vádakat is visszautasították. A Magyar Királyságot érezték a hazájuknak, magukat magyar állampolgároknak tartották. Amint már említettem, elfogadták a magyar nemzeti ideológiát, politikai értelemben magyarnak, etnikai értelemben ugyanakkor horvátnak vallották magukat. Felfogásuk szerint a nemzet az állami szuverenitás hordozója, ezért politikai értelemben minden lakosnak azon állam nevét kell viselnie, melynek állampolgára.[7] A Horvát–Magyar Párt tagjai a Magyar Királyság és Magyarország (Ugarska és Mađarska) fogalmak azonosságát is elfogadták, ahogyan azt a magyarok használták, illetve az ellen sem volt kifogásuk, hogy a magyar fogalmat nemcsak a magyar nyelv beszélőire, hanem minden állampolgárra alkalmazzák,[8] ebből pedig logikusan következett, hogy a Horvát–Magyar Párt tagjainak politikai értelemben magyarnak kellett magukat vallaniuk.

A magyar forradalom eszméinek és vívmányainak helyeslése mellett a Horvát–Magyar Párt tagjai annak propagálóit ténylegesen is támogatták. 1848 áprilisában például kaszinójukban fogadták a pestvárosi rendügyelő bizottmány küldöttségét, mely azzal a céllal érkezett Zágrábba, hogy a horvátok között osztogassák és szükség szerint magyarázzák a bizottmány 1848. már-

5 Zakonski članci ugarskog dàržavnog sabora godine 1847/8. Tiskom dra Ljudevita Gaja, Zg., 1860., 3. cikkely: § 26, 5. cikkely: § 5, 16. cikkely: § 2, 21. cikkely: § 2; *Tihomir Cipek–Stjepan Matković:* Programatski dokumenti hrvatskih političkih stranaka i skupina 1842. – 1914. Disput, Zg., 2006. 121–125.

6 *Kolak Bošnjak, A.:* Horvatsko–vugerska i. m. 113–116., 120–121.; *Zoltán Fónagy:* Paralelnosti i konflikti u eri nacionalnog preporoda. In: Hrvatsko–mađarski odnosi 1102. – 1918. Zbornik radova. Gl. ur. *Milan Kruhek.* Hrvatski institut za povijest, Zg., 2004. 204–206.; *Kontler L.:* i. m. 246.

7 *Nikša Stančić:* Hrvatski pokret i godina 1848. u hrvatskoj povijesti 19. stoljeća: epohalni proboj, dometi, ograničenja. In: Hrvatska 1848. i 1849.: zbornik radova. Gl. ur. *Mirko Valentić.* Hrvatski institut za povijest, Zg., 2000. 27.; *Fónagy Z.:* i. m. 203. és 245–246.; *Dinko Šokčević:* Hrvati u očima Mađara, Mađari u očima Hrvata. Kako se u pogledu preko Drave mijenjala slika drugoga. Naklada Pavičić, Zg., 2006. 75–76.

8 *Šokčević, D.:* i. m. 94.; *Mirjana Gross:* Razvoj ustavnosti i izvanparlamentarne komunikacijske mreže u Habsburškoj Monarhiji u drugoj polovici 19. stoljeća, In: Zbornik Nikše Stančića. Ur. *Iskra Iveljić.* FF press, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za povijest, Zg., 2011. 188.

cius 31-ei kiáltványát, melyben az osztrák bürokrácia elleni közös küzdelemre hívtak fel. Emiatt sok gondjuk volt az uralkodó horvát politikai mozgalommal és annak híveivel.[9]

A magyar forradalom támogatása abban is megnyilvánult, hogy a Horvát–Magyar Párt tagságának egy része, azt követően, hogy 1848 májusában erőszakkal véget vetettek hatalmuknak Zágráb vármegyében, Magyarországra menekült, ahol részt vettek a magyar forradalom alapjain megalkotott intézmények működtetésében. Ilyen módon például Josipovich Dániel Antal, Briglevics József és Draskovich Tódor hivatalt viselt a magyar kormányban. Egyes horvát emigránsok csatlakoztak a magyar csapatokhoz, Josipovich például a Dráván gerillaakciókat vezetett Jelačić serege ellen.[10] Többen az emigrációban tevékenykedve is hatással akartak lenni a báni Horvátországban zajló folyamatokra. Híveiknek küldött titkos leveleikkel arra törekedtek, hogy azok továbbra is támogassák a magyar forradalmat. A levelekből világosan kiderül, hogy az emigránsoknak a báni Horvátország vezető horvát politikai mozgalmával szembeni álláspontja a magyarországi események hatására radikalizálódott, s egyre határozottabban támogatták a magyar forradalmat. 1848 júniusában egy névtelen csáktornyai feljelentő tájékoztatta Jelačićot arról, hogy a horvát emigránsok kérésére a magyar kormány megbízottja, Csányi László azt válaszolta: nem lesz kiegyezés a horvátokkal, hanem támadást fognak ellenük indítani és magyar uralmat vezetnek be.[11] Augusztusban Károlyi Károly, Drezsnik község egykori jegyzője Szombathelyről levelet küldött, melyben arra emlékeztetett, hogy a nép szabadságát a magyarok vívták ki, és arra szólított fel, hogy amennyiben hallják, hogy a Dráván a magyarok az illírekkel küzdenek, induljanak útnak, győzzék le az illíreket és rombolják le városaikat, s ígéretet tett, hogy a magyarok a segítségükre fognak sietni.[12] Ebből a levélből jól látszik, hogy a horvát emigránsok támogattak egy esetleges magyar katonai támadást is a báni Horvátország területén. Ahogy 1848 szeptemberétől radikalizálódott a magyarországi politikai helyzet, az ottani horvát emigránsok reakciója is ennek megfelelő volt, és még határozottabban támogatták az őket befogadó magyarokat, azaz a magyar kormány lemondását követően létrehozott Országos Honvédelmi Bizottmány tevékenységét és az uralkodói feloszlatás ellenére tovább működő magyar országgyűlés munkáját. Egyes emigránsok, így például Antal Mihály és Josipovich Dániel Antal a magyar forradalmi vezetést Debrecenbe is követték, ahol részt vettek a magyar forradalmi országgyűlés munkájában.[13]

---

9 Hrvatski državni sabor 1848. 1. kötet, 27. sz., 126–127. Državni arhiv u Zagrebu, Poglavarstvo grada Zagreba, f. 1. (HR–DAZG–1), Upravni spisi, 1634. d., 1471. sz., 1562. sz.

10 *Vladimir Košćak:* Madžaronska emigracija 1848. Historijski zbornik 1–4. (1950) 45–46.

11 Hrvatski državni sabor 1848. 1. kötet, 36. sz., 148–149.

12 Hrvatski državni arhiv (Zagreb), Banska vlada, f. 68. (HR–HDA–68), Predsjedništvo, 38. d., 68. sz.

13 Hrvatski državni arhiv, Ban Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, f. 10. (HR–HDA–10), 156. d., 572/849. sz., 780. sz.; *Tomislav Markus:* Korespondencija bana Jelačića i Banskoga vijeća

Az osztrák tartományokba menekülő emigránsok is nyilvánosan támogatták a magyar forradalom eredményeit. Az 1848 augusztusában, Bécsben keletkezett *Anonim kiáltvány a horvát–szlavón nemzet nevében* a horvát szábor által 1848. július elején kiadott, Európa nemzeteihez forduló, *A horvát–szlavón nemzet kiáltványára* adott válaszként keletkezett. Az *Anonim kiáltvány* szerzői kiemelték, hogy nem kívánnak részt venni a Magyarország elleni horvát felkelésben, utalva arra, hogy meg kívánják őrizni a szövetséget Magyarországgal. Megkérdőjelezték a horvát szábor legitimitását, mert azt nem a népakarat és a törvény alapján, hanem a Jelačić által meghozott, saját híveinek képviseletét biztosító választási rend szerint hívták össze, ugyanakkor elismerték a magyar országgyűlést és az azon megszavazott törvények legitimitását. A magyarokat dicsérték azért, hogy maguk, valamint a horvátok és szlavónok számára sikerült olyan új vívmányokat elismertetniük az uralkodóval, mint amilyen a feudális rendszer eltörlése, a képviselőin keresztül a teljes nemzet hatalomban való részvételét biztosító modern képviseleti országgyűlés létrehozása és a magyar országgyűlés által biztosított különböző szabadságjogok. A szerzők különösen azt hangsúlyozták, hogy a magyarok önszántukból óvták meg a horvát–szlavón nyelvet és nemzetiséget, törvényeikkel a „társult feleknek" lehetővé tették például zászlajuk és címerük használatát, illetve hogy a horvát szábor két küldöttel rendelkezik a magyar országgyűlésben stb. Tulajdonképpen az áprilisi törvények rendelkezéseiről van szó, ami további bizonyítékát jelenti annak, hogy az akkor már nem létező Horvát–Magyar Párt egykori tagjai elismerték az 1847–1848-as magyar országgyűlés legitimitását és az általa hozott törvénycikkeket. A kiáltványban különösen élesen támadták Jelačićot, akit a kamarilla eszközének és reakciósnak neveztek, legitimitását nem ismerték el.[14] A kiáltvány is világosan mutatja, hogy az egykori Horvát–Magyar Párt osztrák örökös tartományok területére emigrált tagjai a magyar forradalmat annak első fázisában teljes mértékben támogatták.

A Horvát–Magyar Párt tagságának a báni Horvátországban maradt csoportjai tevékenységüket titokban folytatták, és a teljes forradalmi időszak alatt aktívan munkálkodtak azon, hogy a magyar forradalom eszméinek és vívmányainak legyen támogatottsága, és magyar segítség érkezése esetén készen álltak a hatalomátvételre is. Egy zsidó születésű írnok tanúskodása szerint a zágrábi magyarónok minden este gyűléseket tartottak és készen álltak arra, hogy a megfelelő pillanatban felkelést robbantsanak ki a horvát politikai mozgalom ellen. Az említett tanúskodás miatt a párt számos tagját tartóztatták le, ám hamarosan mindannyiukat szabadon bocsátották, mivel konkrét bizonyítékot nem tudtak ellenük felmutatni.[15] Varasdon 1848–1849 során tit-

1848. – 1850. Hrvatski institut za povijest–Dom i svijet, Zg., 1998., 346. sz., 340–341., 667. sz., 578.; *Košćak, V.:* i. m. 46.

14 Hrvatski državni sabor 1848. II. kötet, 68. sz., 240–255.

15 *Markus, T.:* i. m. 52. sz., 95., 64. sz., 108. Novine dalmatinsko–hervatsko–slavonske 1848. nov. 11. 501., Slavenski Jug 1848. nov. 12. 170.

kos demokratikus–magyarón szövetség működött, melynek tevékenységéről szinte semmit sem tudunk, ám a nevéből világosan látszik a magyarpárti orientáció, ami azt jelenti, hogy a magyar forradalmat is támogatták.[16] A magyarpártiak, az egykori Horvát–Magyar Párt hívei egészen annak végnapjaiig támogatták a magyar forradalmat. Zágrábban 1849 júliusának elején „Éljen Kossuth!" és „Nieder mit Oesterreich!" felkiáltások miatt magyarpárti személyeket tartóztattak le, és Kossuth arcképével díszített tűk árusítása miatt is botrány tört ki.[17]

Amint az itáliai tartományokban kitörő forradalom leverésével az udvar jobb pozícióba került, hozzálátott a monarchia keleti részének rendezéséhez, a magyar forradalom eredményeinek eltörléséhez. Az egykori Horvát–Magyar Párt tagjainak és a magyarpárti mozgalom híveinek többsége passzivitásba vonult vagy még nagyobb titokban tevékenykedett. A párttagok ugyanis a magyar forradalom eszméinek és eredményeinek támogatását rendszeresen azok legitimitásával indokolták, azaz arra hivatkoztak, hogy azokat az uralkodó engedélyezte. Amint azonban az udvar megváltoztatta a magyar forradalomhoz való viszonyát, az egykori Horvát–Magyar Párt osztrák tartományokba emigrált tagjai teljes mértékben passzivitásba vonultak, többé nem folytattak nyilvános tevékenységet, tétlenül várták a politikai helyzet alakulását. A báni Horvátországban maradt tagok még passzívabbakká váltak vagy titokban folytatták tevékenységüket. A Magyarországra emigráltak ugyanakkor radikalizálódtak, támogatták az újonnan alapított forradalmi intézményeket, melyek működésében maguk is részt vettek. Amint azonban a magyar forradalmi vezetés a császári seregek nyomására Pestről Debrecenbe költözött, a horvát emigránsok egyre kevesebb hajlandóságot mutattak a magyar forradalom támogatására, közülük Debrecenbe meglehetősen kevesen települtek át.

Az, hogy az (egykori) Horvát–Magyar Párt tagjai pozitív véleményt alakítottak ki a magyar forradalomról, annak eszméiről és vívmányairól, egyenesen következett az 1840-es években képviselt politikájukból és az ebben az időszakban a magyar liberálisokkal kialakított viszonyukból. Ezeken az alapokon, közös erővel törekedtek az új társadalmi-politikai viszonyok kialakítására, illetve egyes régi vívmányok megőrzésére és az ebben az időszakban terjesztett alapvető értékek, a magyarokkal közös szabadság, egyenlőség és testvériség biztosítására. A magyar forradalom támogatása a teljes forradalmi időszakban jellemző volt, ám amint azt láthattuk, ennek intenzitása nem bizonyult állandónak.

16 *Markus, T.:* i. m. 659. sz., 572., 684. sz., 588–589.

17 Novine dalmatinsko–hervatsko–slavonske 1849. jún. 19. 290.; Südslavische Zeitung 1849. jún. 20. 46.; HR–HDA–10, 156. d., 455. sz./2155.; *Markus, T.:* i. m. 234. sz., 250–251.

4. HRVATSKO–MAĐARSKI ODNOSI 1848. – 1849.

RÓBERT HERMANN

Bilanca hrvatsko–ugarskih vojnih sukoba 1848. – 1849. godine[1]

U jutarnjim satima 11. rujna 1848. godine gotovo 50 000 pripadnika hrvatske pogranične straže i ustanika započelo je prelaz preko Drave, koja je činila hrvatsko–ugarsku granicu. Nakon okupacije Međimurja hrvatske su postrojbe od 14. do 15. rujna prešle i Muru te su krenule na sjeverozapad. Hrvatski ban Josip Jelačić je od samog početka tvrdio kako Dravu nije prešao zbog razmirica između Hrvata i Mađara. Njegove su postrojbe u Ugarsku ušle pod carskom (crno-žutom), a ne pod hrvatskom zastavom. Nemađarske carsko-kraljevske formacije to su shvatile i pridružile se banskoj vojsci.

General Ádám Teleki, zapovjednik ugarske vojske na Dravi, izjavio je da zbog ostavke vlade Lajosa Batthyányja trenutačno ne postoji službena vlast te se on stoga nije spreman suočiti s Jelačićevom vojskom. Situaciju su spasili časnici ugarskih carskih i kraljevskih formacija. Njihovo izaslanstvo se 16. rujna obratilo Jelačiću zamolbom u kojoj se traži uvid u nalog vladara vezan za napad na Ugarsku. No kako ban nije raspolagao takvim nalogom, izjavili su kako će mu se suprotstaviti oružjem.

Doduše, bilo je neizvjesno hoće li za ovakav pothvat uspjeti skupiti dovoljno snaga? Ipak, zahvaljujući naporima Batthyányja, koji je ponovno proglašen predsjednikom vlade, i njegovih suradnika, Mađari su krajem rujna bili spremni za borbu, nadajući se uspjehu.

Banska vojska samo je brojčano bila značajna. Gotovo polovica postrojbi sastojala se od potpuno beskorisnih, pljačkaških ustanika, oboružanih kosama i kopljima. Nedostatak konjice nadoknađen je priključivanjem nemađarske carsko-kraljevske konjičkih formacija stacioniranih u Zadunavlju. Njezino topništvo je, međutim, bilo znatno slabije od ugarskoga, jer su Mađari imali topove većeg kalibra i bolje su gađali od hrvatskih. Banska husarska pukovni-

1 S obzirom na ograničen opseg, navodim samo najvažniju stručnu literaturu. *Ödön Olchváry:* A magyar függetlenségi harcz 1848-1849-ben a Délvidéken. Bp., 1901. [Pretisak: Fórum Kiadó, Zenta–Újvidék, 2009.]; *József Breit:* Magyarország 1848/49. évi függetlenségi harcának katonai története. 2. izdanje. Grill Károly Könyvkiadóvállalata, I–III. Bp., 1930; *Ferdinand Hauptmann:* Jelačić's Kriegszug nach Ungarn 1848. Zur Kunde Südosteuropas. II/5. Band I–II. Historisches Institut der Universität Graz, Abt. Südosteuropäische Geschichte, Graz, 1975; *Róbert Hermann:* 1848–1849. A szabadságharc hadtörténete. Korona Kiadó, Bp., 2001; *Róbert Hermann:* A Drávától a Lajtáig. Tanulmányok az 1848. nyári és őszi dunántúli hadi események történetéhez. Balassi Kiadó, Bp., 2008.

ja, sastavljena od zagrebačkih i varaždinskih pandura i dobrovoljaca, u mađarskom narodnom jeziku nazvana je „Bože pomozi" husarima, te u usporedbi s pravim husarima baš i nije pobirala lovorike.

Krajem rujna se zadunavska ugarska vojska od približno 18 000 vojnika povukla na sjevernu obalu jezera Velence. Podmaršal János Móga, mađarski glavni zapovjednik i dalje se nije osjećao dovoljno snažnim za pružanje otpora te se namjeravao povući u grad Martonvásár. Dana 28. rujna održano je ratno vijeće u općini Sukoró, na kojem je nakon burne rasprave, na Batthyányjev prijedlog, Móga izjavio kako bi hrvatskoj vojsci, u slučaju da Jelačić sutradan krene u napad, uzvratio oružjem.

29. rujna Jelačić je sa svojom vojskom krenuo protiv Mađara, raspoređenih po brežuljcima općine Pátka i Sukoró. Kako je banska vojska imala dvostruko više vojnika, ban se nadao da će opkoliti i slomiti desno krilo ugarske vojske te da će je stjerati u kut prema jezeru Velence. No ugarski domobrani i dobrovoljni pripadnici nacionalne garde redom su odbili te juriše, dok je napad njegove konjice slomljen preciznom topničkom vatrom uglavnom nedavno obučenih mađarskih topnika. Jedna od divizija stigla je tek na kraju borbe, kada je Jelačić već obustavio napad.

30. rujna sklopljeno je trodnevno primirje (što je bilo prijeko potrebno i ugarskoj vojsci, koja se u međuvremenu povukla do Martonvására i pri povlačenju gotovo raspala). Ban je – ponajviše zbog poteškoća u opskrbi hranom – 1. listopada napustio svoje pozicije te krenuo prema gradu Győr.

Zašto je ban zatražio primirje? Zar je 30. rujna već znao da će se ugarska vojska povući prema Martonvásáru? Tada mu je postalo jasno da će se njegova vojska polagano raspasti ako ubrzo ne napusti okolicu Stolnog Biograda. Prema Pešti nije mogao ići, stoga mu je preostalo da se uputi prema Győru. Htio je pridobiti zadunavske i gornjougarske nemađarske carske i kraljevske formacije i uspostaviti vezu s Bečom. Zbog toga je odlučio napustiti ranije pozicije i sa svojom vojskom krenuti u smjeru sjeverozapada. Nadao se da će se njegova vojska zahvaljujući pojačanju uspješno obraniti od idućeg napada.

Ugarska je vojska htjela zaustaviti prodiranje hrvatske vojske, što je uglavnom i postigla. Činjenica da se nakon bitke povukla do Martonvására nije ništa mijenjala, budući da se tim primirjem hrvatska vojska odrekla novih napada. Jelačićev cilj bila je pobjeda nad ugarskom vojskom, a potom i zauzimanje glavnoga grada. No, nakon bitke kod Pákozda morao je odustati od te namjere te je primirjem priznao poraz.

Jelačićevu mjesnu gardu koju je ostavio u Stolnom Biogradu gradski pučki ustanak je primorao na spuštanje oružja 3. listopada, a to su isto njegovoj sporednoj koloni od 9 000 ljudi koja je maršira preko županija Baranja i Tolna 7. listopada kod Ozore učinile postrojbe sačinjene od nacionalne garde, dobrovoljaca i slobodnjaka pod vodstvom pukovnika Artúra Görgeija a potom Móra Perczela. Bila je to jedina pobjeda u borbi za slobodu u kojoj je zarobljena cijela neprijateljska vojska. Dio hrvatskih ratnih zarobljenika pušten je kući u Slavoniju, no prije toga morali su se zakleti da se neće boriti

protiv Mađara. Ostatak zarobljenika radio je na regulaciji vodotoka rijeke Tise.

Uskoro je oslobođen i ostatak Zadunavlja. Krajem rujna nacionalna garda Zapadnog Zadunavlja koncentrirana u Željeznoj županiji pod vodstvom je Józsefa Vidosa krenula u boj protiv hrvatskih postrojbi koje su okupirale Zalu. Dana 3. listopada stanovnici Nagykanizse napali su tamošnji hrvatski garnizon, te su se i Vidoseve postrojbe, stacionirane u blizini grada, umiješale u borbu. Premda se hrvatska mjesna straža uz velike gubitke probila do Mure, odnosno Drave, područje Zaladske županije – osim Međimurja – time je oslobođeno. Sredinom listopada je divizija pukovnika Móra Perczela stigla u Zaladsku županiju, 17. listopada je prešla preko Mure te 18. listopada potjerala hrvatske postrojbe iz Međimurja. Potom je 8. studenog kod Ormoža napala štajerske carske i kraljevske snage, te je nakon uspješno izvedenog napada, 11. listopada ispraznila Međimurje. Nakon toga, do sredine prosinca držala je u šaci hrvatske i štajerske carske i kraljevske snage.

Kad je vladar manifestom napisanim 3., no objavljenim 4. listopada, Jelačića proglasio vrhovnim zapovjednikom ugarskih oružanih snaga i kraljevskim povjerenikom, vijest o pobjedi Mađara kod Pákozda (odnosno o porazu hrvatske vojske) nije još stigla u Beč. Kao posljedica manifesta od 3. listopada, zapovjedništva u Transilvaniji i Banatu otkazala poslušnost ugarskom parlamentu i vladi.

Jelačićeve postrojbe su preko Móra krenule u grad Győr, u koji su stigle 3. listopada. Ban je u gradu boravio samo jedan dan te je nastavio put prema Mosonu i Magyaróváru. Tu je primio manifest od 3. listopada, o kojem je obavijestio i tijela lokalne uprave. Ovdje je dočekao dolazak pojačanja s područja Gornje Ugarske i Zapadnog Zadunavlja te počeo planirati novi napad.

Međutim, 6. listopada u Beču je izbila nova revolucija, čijom je žrtvom postao i Jelačićev glavni podupiratelj, vojni ministar Latour. Kako je Jelačić tako ostao bez oslonca, slabiji dio vojskih snaga poslao je natrag u Hrvatsku, preko Šopronske i Željezne županije. (Mađarske snage bile su brojčano slabije, pa su hrvatsku kolonu pod vodstvom generala bojnika Kuzmana Todorovića, kod Kisega, samo uspjele potisnuti na austrijsko područje.) Ban je, pak, s jačim dijelom vojske, krenuo prema Austriji.

Vijest o kraljevskom manifestu od 3. listopada – u trenutku Jelačićevog bijega – pridonijela je tome da se većina carskih i kraljevskih časnika stavi u službu mađarskoj strani. Bečka revolucija dogodila se u najboljem mogućem trenutku, jer je tjednima blokirala „mozak" vojne proturevolucije koja se spremala.

Poslije Pákozda ugarski je zapovjednik, podmaršal János Móga poslao svoje postrojbe u potragu za Jelačićem. No kako je hrvatska vojska još uvijek bila brojnija, potraga se odvijala poprilično oprezno. Temeljni preokret donijela je vijest o bečkoj revoluciji. Ugarska se vojska potom probila do rijeke Litave te je tamo pričekala da se donese politička odluka o mjerama koje će se poduzeti.

Nakon bečke revolucije činilo se prirodnim da ugarska vojska pohita upomoć Beču. No, izneseni su ozbiljni vojni i politički argumenti protiv pre-

laska granice. Sastav Jelačićeve vojske se početkom listopada znatno izmijenio. Konjica je osnažila, a slabije postrojbe vratile su se u Hrvatsku. Prelaskom granice Mađari bi bili u opasnosti od sukobljavanja ne samo s hrvatskim carskim i kraljevskim snagama, već i sa snagama pod vodstvom Carlosa Auersperga, koje su potisnute iz Beča. (To bi, uz nadmoć neprijatelja, domobranske časnike iz ugarskih pukovnija i carsko-kraljevske vojske dovelo u moralni sukob, jer su se zakleli na vjernost zajedničkom vladaru.)

Vladar, koji je u međuvremenu iz Beča pobjegao u Olomouc, 16. listopada je proglasio vojvodu Alfreda Windisch-Grätza vojskovođom i glavnim zapovjednikom carske i kraljevske vojske izvan Italije. Windisch-Grätz se istaknuo u lipnju 1848. gušenjem revolucije u Pragu. Vijest o bečkoj revoluciji primio je 7. listopada u Pragu te pomoću željeznice do 23. listopada rasporedio svoju vojsku pod Bečom. Vojska je brojila gotovo 80 000 vojnika, tako da ugarske snage nisu imale nikakvih izgleda za pobjedu.

Tijekom napada koji je započeo 28. listopada 1848. godine ugarske su se postrojbe probile sve do riječice Schwechat. Tu su se, na liniji rječice Schwechat i općina Schwechat i Mannswörth 30. listopada sukobile s hrvatskim snagama pod Jelačićevim vodstvom. Ugarska vojska imala je oko 27 000 vojnika i 82 topova, dok je Jelačić imao 30 000 vojnika i 99 topova. Međutim, ravnomjeran odnos snaga bio je tek prividan. Velik dio Jelačićeve vojske činile su iskusne postrojbe, dok se polovica ugarskih postrojbi sastojala od vojnika koji su prvi puta primili oružje u ruke.

Na početku bitke dobrovoljci bojnika Richárda Guyona su izvršili juriš i zauzeli selo Mannswörth. Potom su postrojbe pukovnika Artúra Görgeija okupirale brežuljke pred Schwechatom te je artiljerija otvorila vatru na selo. Görgei je već htio krenuti u napad kada je od Móge dobio naredbu da pričeka dolazak lijevog krila. Naime, brigada koja je objedinjavala znatan dio ugarske konjice još nije pristigla, a Móga se bojao da će carske i kraljevske postrojbe upasti u procjep koji je zbog toga nastao. Nakon toga postrojbe izložene topovskoj paljbi su se pokolebale i povukle. Isto se dogodilo i s gardistima i dobrovoljcima koji su stajali u drugom redu centra. Dio vojske koji se počeo povlačiti pokrivali su artiljerija i husari.

Bitkom kod Schwechata završena je „hrvatsko–ugarska" borba: Jelačić je od tog trenutka bio tek jedan od zapovjednika korpusa Windisch-Grätzeve vojske. I u samoj bitci artiljerija Windisch-Grätza je igrala jednako važnu ulogu kao i graničarske pješačke pukovnije.

Međutim, hrvatsko–ugarski „dvoboj" se latentno odvijao sve do kraja borbe za slobodu. S jedne strane, borba se odvijala i na sporednom ratištu duž Mure i Drave. Korpus generala bojnika Móra Perczela, raspoređen duž Drave, i hrvatske postrojbe odmjeravali su se i naizmjence okupirali Međimurje sve do sredine prosinca 1848. godine. U prosincu 1848. hrvatsko-slavonski graničari su stražu osječke tvrđave, koja je dospjela u mađarske ruke, potisnuli natrag među zidine, stavili pod blokadu te je 14. veljače 1849. prisilili na predaju.

S druge strane, Jelačićev korpus imao je istaknutu ulogu i u napadu koji je carska i kraljevska vojska započela sredinom prosinca 1848. godine. Bitke koje su se odigrale na području Zadunavlja uglavnom su vodile postrojbe ovoga korpusa – doduše, ne hrvatske graničarske pješačke postrojbe, već teška konjica s češkim, moravskim i austrijskim vojnicima; 16. prosinca 1848. kod Parndorfa i Kazimira, 18. prosinca kod Mosona, 28. prosinca kod grada Bábolne te 30. prosinca kod Móra. U posljednjim dvijema bitkama presudnu je ulogu odigrala teška konjica pod vodstvom generala bojnika Franza Ottingera, koji je rođen u Ugarskoj.

Jelačićev korpus je prvi ušao u Budimpeštu, 5. siječnja 1849., a Windisch-Grätz je početkom siječnja poslao već spomenutu Ottingerovu konjičku brigadu u grad Szolnok, kako bi nadzirala rijeku Tisu. Konjička brigada, koja se istaknula tijekom prosinačkih borbi, bila je primorana povući se pred Perczelovim nadmoćnim postrojbama 22. siječnja kod Szolnoka te 25. siječnja kod Cegléda. Bezuspješna su bila i dva napada koje je Ottinger 4., odnosno 24. veljače pokrenuo u cilju rušenja mosta, koji je bio u mađarskim rukama, kod sela Cibakháza.

Brigada Jelačićevog korpusa, pod vodstvom generala bojnika Josepha Neustaedtera, u to vrijeme bila je stacionirana oko riječnog otoka Csallóköz (hrvatski: Veliki Žitni Otok), u okolici grada Komorana. Doživjela je dva manja poraza, 13. siječnja kod Nyárasda i 7. veljače kod Pozsonyeperjesa. Na području Zadunavlja jedan graničarski odred je 13. siječnja razbio gerilsku postrojbu Sándora Mednyánszkyja.

Jednu od divizija Jelačićevog korpusa Windisch-Grätz je sredinom siječnja poslao u pomoć korpusu pod vodstvom podmaršala Franza Schlika, koji se borio na sjeveroistoku Ugarske. Korpus pod vodstvom podmaršala Franza Schulziga krenuo je dovoljno rano da ga se ne može upotrijebiti u borbi protiv Perczelovog korpusa, koji se probijao do granica Budimpešte; ali prekasno da bi pružio ozbiljniju pomoć Schliku u bitci kod Tise. Tako su Schulzigovi graničari sa svojim suborcima koji su došli iz Galicije mogli podijeliti samo muke oko povlačenja u smjeru zapada, između ostalog kod gradova Tornalja (14. veljače) i Pétervására (24. veljače).

Međutim ovi graničari su se odlično borili u bitci kod Kápolne 26–27. veljače 1849. godine, koja je označila završetak zimskih borbi, te su 27. veljače odigrali važnu ulogu u zauzimanju općina Kál, odnosno Verpelét i time i u ishodu bitke.

No uskoro su uslijedili teški dani: dvije graničarske bojne Kargerove brigade (koja je spadala pod Jelačićev korpus) nakon nepunih su tjedan dana, 5. ožujka u drugoj bitci kod Szolnoka izgubile više stotina vojnika u borbi protiv divizija generala Damjanicha i Vécseya.

U drugoj polovici ožujka 1849. godine, uslijed „izmjene profila", graničarske bojne vraćene su Jelačićevom korpusu, tako da su se u protuugarskom napadu početkom travnja borile već u njegovim redovima. Tada su izvršile i možda svoj najveći oružani pothvat: 4. travnja u sukobu kod sela Tápióbicske

pješačka brigada pod vodstvom pukovnika Daniela Rastića natjerala u bijeg I. korpus generala Györgya Klapke. Kako bi poraz bio pretvoren u pobjedu, moralo se umiješati pješaštvo generala Damjanicha. Doduše, graničari su i ovako zauzeli više ugarskih topova, a osim Rastića još je nekoliko sudionika bitke odlikovano Viteškim križem Vojnog reda Marije Terezije.

Jelačićev korpus imao je važnu ulogu i u bitci kod Isaszega 6. travnja. Na početku bitke korpus je natjerao Klapkinu pješadiju u bijeg, no potom je bio primoran povući se pred pristižućim ugarskim pojačanjem u grad Gödöllő, a zatim i pred Peštu.

Nakon što je Franjo Josip I. smijenio Windisch-Grätza s pozicije glavnog zapovjednika, do dolaska novog zapovjednika, artiljerijskog generala Ludwiga Weldena, carskim i kraljevskim snagama upravljao je Jelačić. Ban je bio odličan organizator, vojnici su ga obožavali, no zapovjedništvo nad tolikom vojskom nadilazilo je njegove vojničke vještine. Situacija carskih i kraljevskih postrojbi, koja ni do tada nije bila ružičasta, postala je već dramatičnom kada je Welden konačno preuzeo vodstvo od bana. Welden je odlučio da neće ni pokušati obraniti Budimpeštu, već se zajedno s glavnim snagama povukao na zapadnu granicu, a Jelačićev osnaženi korpus poslao je na jug Ugarske, kako bi pružio pomoć srpsko–austrijskom korpusu, koji se nalazio u doista kritičnoj situaciji. Samo je u budimskom dvorcu postavio stražare: od četiri pješačke bojne, od kojih se sastojala straža, dvije su bile formacije hrvatskih graničara. Kad su ugarske snage pod vodstvom Görgeija opkolile te 21. svibnja zauzele Budimsku tvrđavu, te dvije graničarske bojne doživjele su teške gubitke.

Jelačićeve postrojbe su krajem svibnja stigle na bojišnicu na jugu Ugarske. Time su očvrsnule pozicije južnih Srba i carskih i kraljevskih snaga, pa se pretpostavljalo da će ban iskoristiti povoljnu situaciju i nakon učvršćivanja blokade Petrovaradina krenuti u napad. Banske postrojbe su se 31. svibnja približile Titelskoj visoravni, koju su srpske snage čvrsto držale, uslijed čega je zapovjednik ugarskih snaga general Mór Perczel povukao svoje postrojbe u Novi Sad. Potom je 4. lipnja pokušao probiti južnu blokadu Petrovaradina, no napad je spriječila intervencija Jelačićevih postrojbi. Kada je Perczel saznao da su Jelačićeve postrojbe preko Titelske visoravni krenule prema Bačkoj, odlučio ih je napasti. S banskim postrojbama sukobio se 7. lipnja kod Kaća, te je u toj bitci, uslijed napada neprijateljske teške konjice, doživio katastrofalan poraz. Ugarski gubitci brojili su 1500 poginulih, a carske i kraljevske snage 2 poginulih i 12 ranjenih.

Nakon poraza kod Kaća 7. lipnja, Perczel je vojno zapovjedništvo predao pukovniku Ágostonu Tóthu. Tóth je povukao svoje postrojbe u svrhu obrane Velikog bačkog kanala. Međutim Jelačić nije slijedio ugarske postrojbe koje su bile u lošem stanju, već je žurio u Novi Sad. Pokušao je zauzeti grad i dunavski mostobran, te time i sa sjeverne strane odsjeći petrovaradinsku tvrđavu. No stražari su uspješno odbili napad. Nakon toga ban je krenuo u napad protiv Tótha i 25. lipnja kod Bečeja protjerao ugarske postrojbe na lijevu obalu rijeke Tise. Tako mu do Segedina više nije bilo ozbiljnije prepreke na putu.

Međutim Jelačić je bio zadovoljan postignutim uspjesima te se povukao na liniju Velikog bačkog kanala. U nove napade krenuo je tek sredinom srpnja.

No tada je već bilo kasno. U jutarnjim satima 14. srpnja krenuo je u napad kod sela Mali Iđoš i doživio potpuni poraz: ugarski prednji odredi su na vrijeme primijetili Jelačićeve bojne redove te izveli bočni napad na njih. Brojčano slabije postrojbe podmaršala Antala Vettera i generala bojnika Richárda Guyona u tolikoj su mjeri porazile Jelačićeve vojne snage da se on odlučio povući na desnu obalu Dunava.

Kod Mošorina i Vilova 23. srpnja još je potukao Guyona, koji je htio zauzeti Titelsku visoravan i to mu je bilo dovoljno. Praktički sve do sredine kolovoza nije kretao u nove napade, premda mu je na putu stajala samo divizija generala bojnika Györgya Kmetyja od oko 8000 pripadnika, koja je krajem srpnja pristigla u Bačku. Time je uglavnom završen hrvatsko–mađarski dvoboj u okviru austro–ugarskog rata.

U takvoj borbi teško je proglasiti pobjednika, pogotovo zato što u borbama nisu sudjelovale samo hrvatske i mađarske snage. Jelačićevu vojsku i njegov konjički korpus do kraja su uglavnom činile češke, moravske, austrijske ili galicijske pukovnije; jači dijelovi artiljerije bili su sastavljeni od topničkih bitnica nasljednih zemalja.

Analiza pojedinih vojnih pohoda i sukoba također nije lako pitanje. Od rujna do listopada 1848. gotovo sve bitke ugarskih pohoda završile su ugarskom pobjedom. Jedina iznimka je sukob kod mjesta Salamonfa-Horpács, koji se dogodio 11. listopada, a u kojem su hrvatske snage pod vodstvom generala bojnika Kuzmana Todorovića bile višestruko nadmoćnije. U bitci kod Schwechata, u blizini Mannswörtha, 30. listopada pobjedu je odnio Jelačić, no na jedinom mjestu na kojem je došlo do tučnjave, kod Mannswörtha, mađarski dobrovoljci i sekulski graničari su trijumfirali nad hrvatskim graničarima. Tijekom pohoda u prosincu na području Zadunavlja samo je kod Móra došlo do bliske borbe pješadije, međutim carska i kraljevska teška konjica ovdje je razbila mađarsku pješadiju.

Na temelju postignuća tijekom borbi u siječnju i veljači, možemo reći da je rezultat na neki način izjednačen. Uspješan ugarski napad kod Nyárasda (13. siječnja), uspješna hrvatska akcija kod Bakonybéla (14. siječnja), pobjednička bitka kod Osijeka (30. siječnja). Ugarski uspjeh kod sela Cibakháza (4. veljače), kod Pozsonyeperjesa (7. veljače), kod grada Tornalja (14. veljače), kod sela Cibakháza (24. veljače), odnosno kod grada Pétervására (24. veljače); hrvatski uspjeh kod Verpeléta (27. veljače), ugarska pobjeda kod Szolnoka (5. ožujka). Uspješnu taktiku primijenjenu 4. travnja kod sela Tápióbicske za dva dana poništila je ugarska pobjeda kod Isaszega. Na koncu, tu je i ugarski uspjeh opsade Budima 21. svibnja.

Jelačić je u prvom razdoblju ljetnih pohoda na jugu Ugarske nedvojbeno bio uspješniji: 7. lipnja trijumfalna pobjeda kod Kaća, a 25. lipnja uspjeh kod Bečeja. Međutim, neiskorištena pobjeda donosi poraz, što se pokazalo tri tjedna nakon Bečeja, 14. srpnja kod Malog Iđoša.

VLASTA ŠVOGER

Andrija Torkvat Brlić

Usamljeni glas u Hrvatskoj za pomirenje s Mađarima 1848. – 1849.

Andrija Torkvat Brlić (Brod na Savi, 1826. – 1868.), ugledni hrvatski političar, publicist, jezikoslovac i odvjetnik, pripadnik poznate brodske obitelji Brlić,[1] svojim je javnim djelovanjem ostavio značajan trag na hrvatskoj političkoj i kulturnoj sceni. Njegov odnos prema mađarskoj politici i Mađarima zanimljiv je i kompleksan, a u nekoliko godina promijenio se od izrazito negativnog do sudjelovanja u pokušajima pomirenja Hrvata i Mađara u proljeće 1849. godine.

Početkom četrdesetih godina 19. stoljeća, kao zagrebački gimnazijalac, prihvatio je ideje ilirskog pokreta[2] i zbog žarkog domoljublja odbijao je učiti mađarski jezik. Pristao je tek nakon ustrajnog očeva inzistiranja da uči mađarski jezik zbog pragramtičnih razloga. Nakon što je u Beču završio studij teologije 1847., zbog mladosti nije odmah zaređen, nego je u Frintaneumu nastavio pripremati doktorat iz teologije. Krvavi revolucionarni nemiri sredinom ožujka 1848. u Beču, kojima je osobno svjedočio, ostavili su snažan dojam na njega i iz crkvenih krugova trajno su ga usmjerili u svjetovni milje i političke vode.[3]

U proljeće 1848. sudjelovao je u intenzivnim političkim raspravama sa slavenskim političarima i studentima koji su tada boravili u Beču. Raspravljali su o tada aktualnim političkim prilikama u Habsburškoj Monarhiji i Njemačkom Savezu i o suradnji slavenskih naroda u Monarhiji kao jedinom načinu na koji

1 Istaknuti pripadnici obitelji Brlić bili su i Andrijin otac jezikoslovac Ignjat Alojzije, brat Ignjat – političar i zastupnik u Hrvatskome saboru, sestra Marija Agata (Jagoda) – jedna od prvih pjesnikinja u Hrvatskoj i Ivana Brlić Mažuranić, Andrijina snaha, najveća hrvatska književnica 20. stoljeća.

2 O ilirskome pokretu usp. *Jaroslav Šidak et al.:* Hrvatski narodni preporod – ilirski pokret. 2. izdanje. Školska knjiga–Stvarnost, Zg., 1990; Hrvatski narodni preporod 1790. – 1848. Hrvatske zemlje u vrijeme ilirskog pokreta. Ur. *Nikša Stančić.* Povijesni muzej Hrvatske–Muzej za umjetnost i obrt – Muzej grada Zagreba–Globus, Zg., 1985.

3 O Brliću usp. *Vlasta Švoger:* Ideali, strast i politika. Život i djelo Andrije Torkvata Brlića. Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Zg., 2012. 15–26.; Zbornik o Andriji Torkvatu Brliću. Radovi znanstveno-stručnog skupa. Ur. *Dinko Župan.* Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, 2012; *Mladen Švab:* BRLIĆ, Andrija Torkvat. Hrvatski biografski leksikon, 2. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zg., 1989. 336–337.

se mogu obraniti od pritisaka Nijemaca i Mađara.[4] Te su rasprave predstavljale neformalni uvod u Slavenski kongres koji je u lipnju 1848. održan u Pragu. A. T. Brlić sudjelovao je na tom kongresu, bio je član Velikoga odbora kongresa, zamjenik bilježnika jugoslavenske sekcije i član odbora za izradu peticije vladaru.[5] Nakon što je Kongres rastjeran vojnom silom uslijedile su ulične borbe na barikadama u kojima je sudjelovao i Brlić.[6] U srpnju i kolovozu agitirao je među narodom za pomoć Slovacima u borbi protiv revolucionarne mađarske vlade, a sredinom rujna 1848. otišao je iz Frintaneuma da bi se pridružio slovačkom ustanku. Nakon kratkog boravka u Slovačkoj pridružio se Jelačićevoj vojsci kod Kanjiže, obavljao je za njega civilne tajničke poslove, a sudjelovao je i u borbama s mađarskom vojskom zapovijedajući serežanima.[7]

Tijekom boravka u Slovačkoj i u taboru bana Jelačića slao je izvještaje u *Novine dalmatinsko-hèrvatsko-slavonske*. U njima je opisivao vojne operacije koristeći crno-bijelu tehniku, odnosno hrvatsku je vojsku prikazivao u izuzetno pozitivnom svjetlu – hrvatski vojnici korektni su prema domaćem stanovništvu, disciplinirani, hrabri, održavaju red i mir –, a mađarski su vojnici neuvježbani, nedisciplinirani i kukavice. Njegovi novinski izvještaji o ratnim operacijama tipičan su primjer ratne propagande koja je bila u punom zamahu, postojala je na obje strane i karakterizirali su je crno-bijela optika te element ocrnjivanja i omalovažavanja protivnika.[8]

Još tijekom školovanja u Zagrebu početkom četrdesetih godina 19. stoljeća Brlić je ušao u krug hrvatskih preporoditelja. U svojem javnom djelovanju (u tekstovima u novinama i časopisima, u razgovorima na javnim mjestima i sl.), ali i u privatnome krugu (usmenoj i pismenoj komunikaciji s prijateljima i rodbinom te u svome dnevniku), zagovarao je ideju slavenske uzajamnosti. Podržao je Zahtijevanja naroda prigodom susreta s hrvatskim izaslanstvom u Beču[9] i glavne ciljeve hrvatskog političkog pokreta 1848.[10]

---

4 O tome usp. prijepis Dnevnika Andrije Torkvata Brlića iz razdoblja od siječnja 1848. do 17. rujna 1848. U: Arhiv obitelji Brlić (AOB) u Slavonskome Brodu, kutija 10, svežnjić 1. Izvornik Dnevnika A. T. Brlića čuva se u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu, Zbirci starih i rijetkih knjiga i rukopisa, sg. 4023.

5 *Milan Prelog:* Slavenska renesansa 1780. – 1848. Jugoslovenska štampa d. d., Zg. 1925., 339., 368., 370.; Švoger, V.: nav. dj. 27.

6 AOB, kut. 10, svežnjić 1, Dnevnik Andrije Torkvata Brlića iz razdoblja od siječnja 1848. do 17. rujna 1848., zapis od 12. lipnja 1848.

7 *Isto:* zapisi iz srpnja 1848. te od 14., 17., 20. i 23. kolovoza 1848.; Ivana Brlić-Mažuranić, Ulomci dnevnika Andrije Torkvata Brlića. Prvi ulomak: A. T. Brlić u slovačkom ustanku i Banovu taboru. (Dnevnik od 17. rujna do 1. prosinca 1848.), Iz arhiva obitelji Brlić u Brodu na Savi, knj. II., pretiskano iz Obzora, Zg., 1935.

8 Kazimir B. [A. T. Brlić]: U Brezovi (nitranskoj žup.) 28. rujna, Novine dalmatinsko-hèrvatsko-slavonske (NDHS), 107/30. 9. 1848; Kazimir B. [A. T. Brlić]: Iz Varaždina 4. list., NDHS, 109/6. 10. 1848; A. T. B.: Iz glavnog stana Rothneusiedla 15. listopada, NDHS, 115/19. 10. 1848.; A. T. B.: U Zwölfaxingu 19. listop., NDHS, 117/24. 10. 1848.

9 AOB, kut. 10, svežnjić 1, Dnevnik A. T. Brlića, zapisi od 28. do 31. ožujka 1848.

10 O hrvatskom političkom pokretu usp. *Tomislav Markus:* Hrvatski politički pokret 1848. – 1849. godine: osnovna zbivanja i ideje. Povijesni prilozi 15. (1996) 11–58.; *Isti:* Hrvatski politički

Prihvaćao je koncepciju austroslavizma, koju je kao sudionik Slavenskoga kongresa u Pragu u lipnju 1848. i sam pomogao popularizirati.[11] Nakon donošenja Oktroiranog ustava u ožujku 1849. i nakon sloma talijanskog i mađarskog revolucionarnog pokreta, kad je koncepcija austroslavizma izgubila i ono malo izgleda za ostvarenje, dio slavenskih i hrvatskih intelektualaca, a među njima i A. T. Brlić, i dalje je zagovarao federalizaciju Monarhije.

Tijekom hrvatsko–mađarskog rata 1848./49. rasplamsao se i propagandni rat na obje strane.[12] Mađarska je propaganda u inozemstvu vrlo uspješno promicala mađarske nacionalne interese koji nisu bili kompatibilni s hrvatskim interesima. Stoga je u prosincu 1848. Brlić kao izaslanik bana Jelačića otputovao u Pariz radi suzbijanja mađarske protuhrvatske propagande. Tamo je kontaktirao s vodećim francuskim političarima (uključujući i predsjednika republike) i predstavnicima crkvenih krugova. Održavao je intenzivne kontakte s francuskim slavenofilima i s pripadnicima poljske emigracije okupljenima oko kneza Adama Czartoryskog, čije je sjedište bilo u nekadašnjem hotelu „Lambert", po čemu je nazvana cijela politička skupina.[13] Ti su kontakti omogućili Brliću da u razgovorima s utjecajnim osobama iz francuskog javnog života te u francuskim novinama upozori na hrvatsku perspektivu u odnosu na tada aktualna zbivanja u Habsburškoj Monarhiji i na taj je način radio na suzbijanju mađarske propagande usmjerene protiv Hrvata i ostalih Slavena. Istovremeno je bana Jelačića i baruna Franju Kulmera,[14] koji su ga poslali u Pariz, informirao o važnim zbivanjima u Francuskoj i drugim zapadnoeuropskim zemljama, koja su se mogla odraziti na doga-

pokret 1848. – 1849. godine. Ustanove, ideje, ciljevi, politička kultura. Dom i svijet, Zg., 2000; *Jaroslav Šidak:* 'Narodna zahtijevanja' od 25. ožujka – program hrvatske Četrdesetosme. U: *Isti:* Studije iz hrvatske povijesti za revolucije 1848. – 49. Sveučilište u Zagrebu – Institut za hrvatsku povijest, Zg., 1979. 33–74.; *Nikša Stančić:* Das Jahr 1848 in Kroatien: unvollendete Revolution und nationale Integration. Südost-Forschungen, 57. (1998) 103–128.

11 O austroslavizmu u hrvatskim zemljama usp. *Jaroslav Šidak:* Austroslavizam i Slavenski kongres u Pragu 1848. Studije iz hrvatske povijesti 1848. – 49. nav. dj. 95–114.; *Iskra Iveljić:* Stiefkinder Österreichs: Die Kroaten und der Austroslavismus. U: Austroslavismus. Ein verfrühtes Konzept zur politischen Neugestaltung Mitteleuropas, Hrsg. *Andreas Moritsch.* Böhlau. Wien–Köln–Weimar, 1996. 125–137.; *Ista:* Die Kroaten und der Prager Slavenkongress. U: Der Prager Slavenkongress. Hrsg. *Andreas Moritsch.* Böhlau, Wien–Köln–Weimar, 2000. 138–155.

12 O ratnoj propagandi u hrvatskoj javnosti tijekom revolucionarnih godina 1848 –1849. usp. *Arijana Kolak:* O Mađarima i mađarskoj politici u javnosti banske Hrvatske 1848. – 49. Magistarski rad, Zg., 2006. 80–93.

13 O djelatnosti poljske emigracije i njezinim kontaktima s Hrvatima usp. *Jaroslav Šidak:* Hotel Lambert i Hrvati. U: *Isti:* Studije iz hrvatske povijesti XIX. stoljeća, Sveučilište u Zagrebu–Institut za hrvatsku povijest, Zg., 1973. 167–177.; *Piotr Żurek:* Plan Hotela Lambert o svrgavanju bana Josipa Jelačića 1848. – 1849. Scrinia Slavonica, 3. (2003) 200–210.; *Isti:* Hotel Lambert i razotkrivanje hrvatskog 'Branislava' (1844/45). Časopis za suvremenu povijest 36. (2004) br. 2. 609–620.; *Isti:* Andrija Torkvat Brlić i Hotel Lambert. U: Zbornik o Andriji Torkvatu Brliću, nav. dj., 155–168.; *Wacław Felczak:* O kształt Europy Środkowej. Polska mediacja w konflikcie narodowościowym w Koronie Świętego Stefana w latach 1848–1849. U: *Isti:* Europa Centralis, Avalon, Kraków, 2013. 71–90.

14 *Švoger, V.:* nav. dj. 34–36.

đanja u Monarhiji, te o percepciji bana Jelačića i hrvatskog političkog pokreta u Francuskoj. O sličnim je temama informirao i hrvatsku javnost šaljući dopise u *Novine dalmatinsko-hèrvatsko-slavonske*.[15]

Prvih nekoliko tjedana svog boravka u Parizu Brlić je bio vrlo kritičan prema poljskoj politici, koja nije bila kompatibilna s politikom ostalih slavenskih naroda u Monarhiji. Kritike je upućivao i slavenofilskim krugovima u Parizu koji su poistovjećivali poljske i slavenske interese.[16]

U Parizu je, između ostalih, uspostavio i kontakte s pripadnicima poljske emigracije. Od početka 1849. godine gotovo svakodnevni kontakti s poljskom emigracijom, koja je težila za obnovom poljske države i osuđivala politiku austrijske vlade, a i promijenjene političke okolnosti, ponajprije centralistička politika vlade kneza Felixa Schwarzenberga, utjecali su na promjenu političkih stajališta Andrije Torkvata Brlića u odnosu na tada aktualni ratni sukob u Mađarskoj i on je prihvatio koncepciju Hotela Lambert o potrebi pomirenja Hrvata i Mađara. Poljska elita u emigraciji zazirala je od moguće austrijsko–ruske suradnje u gušenju mađarske revolucije, jer bi dobri austrijsko–ruski politički odnosi onemogućili obnovu samostalne poljske države. U nastojanju da onemogući takav razvoj događaja morala je pristati na neke kompromise. Hotel Lambert prihvatio je neke elemente austroslavističke koncepcije preuređenja Habsburške Monarhije, koju je zastupao veći dio hrvatske i slavenske javnosti, a i Brlić, i unio ih u zajedničku političku platformu koju je u Hrvatskoj trebao zastupati Andrija Torkvat Brlić. Ta je platforma predviđala stvaranje ustavne oporbe tada aktualnoj austrijskoj vladi, a u perspektivi i njezino rušenje i preobrazbu Austrije u federativnu državu ravnopravnih naroda, antiruski orijentiranu. Budući da je do toga cilja mogla dovesti samo složna i koordinirana akcija, pomirenje Mađara i Hrvata (te ostalih slavenskih naroda) bilo je preduvjet za ostvarenje te koncepcije. Brlić je preuzeo zadatak da će po povratku u Hrvatsku spriječiti utjecaj dvorske kamarile na bana Jelačića i uvjeriti ga da prihvati spomenutu koncepciju Hotela Lambert. Trebao mu je predati pismo Adama Czartoryskog u kojemu ovaj diplomatskim rječnikom predlaže pomirenje Hrvata i Mađara kao preduvjet za ostvarenje austrijske federacije. Ovisno o tijeku razgovora s Jelačićem, Brlić je trebao na licu mjesta odlučiti, hoće li mu predati pismo ili neće i iznijeti detalje dogovora s poljskom emigracijom. Razgovor nije tekao prema Brlićevim predviđanjima i pismo nije predao.[17]

---

15 Ibid. 165–166., 190–197.

16 Primjerice u pismu Jelačiću od 29. 1. 1849., AOB, kut. 87, svežnjić 4.

17 Od sredine veljače do sredine ožujka 1849., odnosno do odlaska iz Pariza, Brlić je gotovo svakodnevno razgovarao s pripadnicima poljske emigracije o situaciji u Monarhiji i njezinu preuređenju u federaciju ravnopravnih naroda te o pomirenju Hrvata i Mađara. Vidjeti u *Ivana Brlić-Mažuranić:* Ulomci dnevnika Andrije Torkvata Brlića. Drugi ulomak: A. T. Brlić kao banov emisar u Parizu. (Dnevnik od 1. prosinca 1848. do 5. svibnja 1849.) (u nastavku: Ulomci dnevnika A. T. Brlića II.), Iz arhiva obitelji Brlić u Brodu na Savi, knj. III., pretiskano

Brlić je ozbiljno shvatio povjerenu mu misiju i o toj je temi razgovarao u raznim prilikama i na raznim mjestima. Na povratku u Hrvatsku prošao je kroz Dresden, Prag i Beč. U Pragu je o zajedničkoj političkoj platformi s poljskom emigracijom razgovarao s vođama češkog političkog pokreta Františekom Palackim i Ladislavom Riegerom. Čini se da ih je zainteresirao za nju jer je Rieger najavio odlazak u Pariz. O toj temi u više je navrata Brlić razgovarao i s drugim poznanicima i političkim istomišljenicima, pripadnicima hrvatskog četrdesetosmaškog pokreta, urednicima zagrebačkih novina i njihovim pomoćnicima, članovima Banskog vijeća te s banom Jelačićem. Moglo bi se reći da je koristio svaku pogodnu priliku da progovori o pomirenju s Mađarima, a napose tijekom prva dva mjeseca ponovnog boravka u Hrvatskoj. U svom je dnevniku Andrija zapisao da je u kontaktima s politički angažiranim pojedincima iz Hrvatske, ali i drugih slavenskih zemalja, zagovarao pomirenje s Mađarima, ali nije naveo kakav su odjek izazvala njegova promijenjena stajališta u odnosu prema Mađarima, niti su, prema sadašnjim spoznajama, o tome govorili njegovi suvremenici.[18] *Post festum* može se zaključiti da Brlićevi sugovornici među hrvatskim političarima i javnim djelatnicima nisu prihvatili njegove argumente o prednostima pomirenja s Mađarima pa je spomenuti dogovor s poljskom emigracijom ostao mrtvo slovo na papiru.

Intenzivni pregovori s Hotelom Lambert vođeni su u drugoj polovici veljače i početkom ožujka 1849.[19] Brlić je ideju pomirenja s Mađarima prvi put javnosti prezentirao još za svog boravka u Parizu. Početkom ožujka u dopisu *Novinama dalmatinsko-hèrvatsko-slavenskim* iz Pariza, datiranom 25. veljače 1849., iznio je ideju o pomirenju s Mađarima, ali ne ideju pomirenja s mađarskim starokonzervativcima, koje je bečka vlada postavljala za povjerenike u područjima nad kojima je uspostavila svoj nadzor, nego je govorio o izmirenju s „demokratiom magjarskom", koja je u Debrecinu i koja je, prema njegovu mišljenju, dobila lekciju i shvatila da treba poštovati Slavene, jer joj u suprotnom nema opstanka. Predložio je da slavenski vođe stupe u pregovore s Kossuthom da zaštite interese svojih naroda i otklone od njih opasnost koja im prijeti od Nijemaca i austrijske vlade.[20]

Njegov prijedlog nije naišao na razumijevanje u Hrvatskoj. Uredništvo se u bilješci uz taj članak ogradilo od Brlićeva prijedloga, uz napomenu da to čini zbog inozemne, a ne domaće javnosti. Upozorilo je na to da se tzv. mađarski demokrati ne žele pomiriti sa Slavenima, nego ih žele istrijebiti i pokoriti, što

---

iz Obzora, Zg., 1935. Spomenuto je pismo preuzeo 16. ožujka 1849., ali ga zbog nepovoljnog tijeka razgovora nije predao Jelačiću. Pismo je pohranjeno u AOB, kut. 14, sv. 1.

18 AOB, kut. 10., sv. 1, Brlićevi dnevnički zapisi od 7., 10. i 16. 5. te 24. 12. 1849; *Brlić-Mažuranić, I.:* Ulomci dnevnika A. T. Brlića II., zapisi od 27., 28. i 29. 3., 1., 5., 11., 26., 27., 28. i 29. 4. te 1. 5. 1849.

19 O tome detaljnije: *Žurek, P.:* Andrija Torkvat Brlić i Hotel Lambert nav. dj. 161–163. U: AOB, kut. 14, sv. 3, sačuvano je Brlićevo pismo Vladislavu Czartoryskom, datirano u Parizu, 9. 2. 1849. u kojemu je iznio plan svoga djelovanja.

20 *Kazimir B.:* U Parizu 25. velj. NDHS, 28/6. 3. 1849.

su već mnogo puta dokazali. Mađare je nazvalo navodnim demokratima, jer da su istinski demokrati i revolucionari, već bi proglasili republiku. Uredništvo je očito bilo upoznato s Brlićevim kontaktima u Parizu, jer je izrazilo čuđenje što je autor nasjeo na nekoliko lijepih riječi Poljaka.

Brlić se svojim političko-agitacijskim djelovanjem u Parizu, unatoč vrlo mladoj dobi, pokazao kao pronicljiv promatrač i vanjskopolitički komentator, kao sposoban i probitačan agitator, ali i kao nerealan političar. Naime, u tadašnjim političkim okolnostima i s obzirom na Jelačićeva politička načela te njegovu i lojalnost većeg dijela hrvatske javnosti vladajućoj dinastiji i njihov legitimizam, odnosno poštivanje postojećeg političkog okvira cjelokupnosti Monarhije, nije bilo vjerojatno da bi Jelačić i hrvatska javnost, unatoč nezadovoljstvu politikom austrijske vlade, tada mogli prihvatiti plan o pomirenju s Mađarima koji je Brlić zagovarao po povratku iz Francuske. Ubrzo je to i sam shvatio i nakon nekoliko mjeseci odustao je od promicanja te ideje.[21]

Na takav zaključak posredno upućuju i njegovi članci u novinama ljeti 1849. u kojima je upozoravao na potrebu suzbijanja mađarske ratne propagande, i na tada u Hrvatskoj uobičajeni način izvještavao o borbama s mađarskom vojskom. Da je definitivno odustao od ideje pomirenja s Mađarima i vratio se svojim ranijim stajalištima o mađarskoj politici vidljivo je i iz teksta „Kratka uspomena godine 1848. i 1849.", objavljenog 1851. u Rijeci. U njemu je budućnost slavenskih naroda nakon izbijanja revolucije u proljeće 1848. opisao sljedećim riječima: *„Frankfurt i Njemčarenje čekalo je Čehe i Slovence; Budapešta i pomađarenje bilo bi grob za Slovake, Srblje, Hrvate i Slavonce!"*[22]

Andrija Torkvat Brlić tijekom revolucionarnih godina 1848. – 1849. u pogledu odnosa prema Mađarima napravio je, slikovito rečeno, puni krug. Dok je tijekom 1848. bio uvjereni protivnik politike mađarskog revolucionarnog pokreta, protiv kojega se borio perom i mačem, u prvoj polovici 1849. godine, pod utjecajem intenzivnih kontakata s poljskom emigracijom u Parizu i značajne promjene politike austrijskih vladajućih krugova koji su krenuli u smjeru centralizacije, javno je zagovarao pomirenje s Mađarima. Budući da koncepcija pomirenja s mađarskim revolucionarnim pokretom u Hrvatskoj nije prihvaćena, od sredine 1849. godine prestao ju je zagovarati i u svojim publicističkim tekstovima ponovno je iznosio, tada u Hrvatskoj uobičajeno, negativno stajalište prema mađarskoj politici.

---

21 Nakon svibnja 1849. o toj je temi rijetko razgovarao, a posljednji put 24. 12. 1849. AOB, kut. 10, sv. 1.

22 Brodjanin [A. T. Brlić], U Oseku 22. svib., NDHS, 63/26. 5. 1849; Brodjanin, U Oseku na Duhove, NDHS, 65/31. 5. 1849. K. B. [Kazimir B., tj. A. T. Brlić], U Osieku 21. lip., NDHS, 76/26. 6. 1849. U Osieku 25. lip., NDHS, 77/28. 6. 1849.; Kazimir B.; Kratka uspomena godine 1848. i 1849. U: Građa za povijest književnosti hrvatske, knj. 16., Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zg., 1948. 13–34., citat str. 14.

IMRE RESS

Fran Kurelac i pokušaj nacionalne mobilizacije Hrvata u Zapadnoj Ugarskoj u proljeće 1848. godine

Fran Kurelac svojim je prikupljanjem etnografske građe na području Šopronske, Željezne i Mošonske županije sredinom 19. stoljeća urezao svoje ime u kulturnu povijest Hrvata Zapadne Ugarske. Godine 1846. prvi put je krenuo na višetjedni put prikupljanja građe u Šopronsku i Željeznu županiju. Dvije godine poslije, u proljeće 1848. godine nastavio je prikupljanje etnografske građe među Hrvatima u Mošonskoj županiji, no tom prigodom – u ozračju opasnosti izbijanja socijalnih i nacionalnih sukoba građanske revolucije – uhitile su ga županijske vlasti kao agitatora ilirskoga nacionalnog pokreta. No nakon jednomjesečnog pritvora vlasti su mu izišle u susret, pustile ga na slobodu te mu pružile velikodušnu pomoć u povratku u Hrvatsku. Uvod u etnografsku zbirku objavljenu četvrt stoljeća kasnije, koja je do danas jedini izvor o njegovom putovanju i boravku u Mošonskoj županiji u proljeće 1848. godine, sadrži brojne obrate i prešućene, mračne detalje o postupku pokrenutom protiv njega.[1] Proturječja u njegovim prisjećanjima nisu mogle razriješiti ni biografska monografija Mirka Breyera[2], niti rada objavljenog 1996. u zborniku konferencije *Fran Kurelac i njegovo doba*.[3] Rasvjetljavanje političke pozadine Kurelčeve djelatnosti i pritvora u proljeće 1848. u županiji Moson moguće je zahvaljujući zapisniku o ispitivanju i istražnom materijalu, koji su nastali nakon što je pritvoren, poglavito u svibnju 1848. godine. Ti izvori ne pružaju samo brojne nove, do sada nepoznate informacije o Kurelčevom životopisu, već pomažu i u razotkrivanju duhovnih pozadina i sustava odnosa zahvaljujući kojima se počeo zanimati za hrvatsku dijasporu u Zapadnoj Ugarskoj i njezinu geografsku poziciju te počeo sakupljati njezine narodne pjesme. Uz to, zapisnici su vrlo prikladni za upoznavanje mišljenja – koja su u proljeće 1848. vladala u županiji napučenoj Nijemcima, Mađarima i Hrvatima – ugarske političke elite o ugarsko–hrvatskim odnosima, odnosno o sve dubljim razilaženjima Pešte i Zagreba. Nadalje, oni su jedni od rijetkih izvora koji omogućuju rekonstrukciju mentaliteta hrvatske

1 *Fran Kurelac:* Jačke ili narodne pesme prostoga i neprostoga Puka hrvatskoga po župah Šoprunskoj, Mošonjskoj i Železnoj na Ugrih. Slovi Dragutina Albrechta, Zg., 1871. XXXIX–XLVIII.

2 *Mirko Breyer:* Tragom života i rada Frana Kurelca – hrvatskoga preporoditelja i književnika (1811–1874.). Tipografija, Zg., 1939.

3 *Josip Vidaković:* Fran Kurelac, političko-kulturni djelatnik 1848. – 1854. U: Riječki filološki dani 1: zbornik radova s Međunarodnog znanstvenog skupa. Ur. *Marija Turk.* Pedagoški fakultet, Rijeka, 1996. 47–58.

dijaspore koja je živjela u selima te njezine zainteresiranosti za politička i socijalna pitanja toga doba. Etnografi također mogu koristiti ove zapisnike za upoznavanje Kurelčevih metoda prikupljanja građe i identifikaciju njegovih kazivača, njihove dobi i socijalnog statusa.[4]

Na temelju njegove karijere, djelovanja te njegovih nazora Fran Kurelac se bez sumnje može svrstati među intelektualce koji su obavljali sitne zadatke u okviru narodnog preporoda te koji su u prvoj polovici 19. stoljeća radili na nacionalnoj jezičnoj obnovi, na širenju hrvatske nacionalne svijesti i ujedinjenju raščlanjenog povijesnog državnog teritorija. Rođen je u časničkoj graničarskoj obitelji te u Karlovcu krenuo u gimnaziju. Prilagodivši školovanje običajima časničkih graničarskih obitelji, u cilju usvajanja njemačkog jezika koji je olakšavao napredovanje u službenom ili vojnom smislu, školovao se četiri godine u Grazu, gdje je s Ljudevitom Gajem krajem 1820-ih godina osnovao ilirsko đačko udruženje. Završne ispite već je polagao u Zagrebu te se potom upisao na Filozofski fakultet Sveučilišta u Beču, gdje je studirao francuski i talijanski jezik i književnost, no – nakon što je zbog očeve smrti izgubio skromnu egzistencijalnu sigurnost koju mu je pružala njegova vojnička mirovina – nikada nije završio studij. Premda je materijalno bio bespomoćan, njegov buntovnički duh i nemiran životni stil nisu podnosili službene obveze i ograničenja. Godine 1835. pojavio se na saboru u Požunu, ali do izbijanja građanske revolucije 1848. živio je naizmjence u tri velika grada Habsburške Monarhije, u Beču, u Pešti i Pragu. No najviše vremena je provodio u Beču kao slobodni i boemski „umjetnik snalaženja u životu" u potrazi za svojim mjestom i pozivom. Četiri godine je poučavao francuski u Pešti, gdje je Jan Kollár, koji je propagirao ideju o slavenskoj uzajamnosti, izvršio odlučujući utjecaj na njegov duhovni razvoj. Potom je u Beču bio tajnik srpskog jezikoslovca Vuka Karadžića, koji ga je vjerojatno prvi potaknuo na sakupljanje narodnih napjeva. Poslije je bio knjižničar u dvorcu vojvode Schwarzenberga u Češkoj, te posjećivao i Sveučilište u Pragu, gdje se sprijateljio s romantičnim češkim povjesničarem Vaclavom Hankom, koji je drevnost češkog jezika dokazivao pomoću sumnjivih izvora.[5] Sredinom 1840-ih godina zbližio se s bečkim trgovcem knjigama Albertom Wenediktom koji se bavio prodajom, izdavanjem i prijevodom slavenskih knjiga na njemački jezik. Njegova knjižara imala je izrazito bogatu ponudu čeških, poljskih, hrvatskih i ruskih knjiga, pa je tako postala jedno od sastajališta slavenskih intelektualaca u Beču.[6] Taj ambiciozan mladi trgovac knjigama pružio je Kurelcu znatnu materijalnu pomoć, koja mu je omogućila da 1846. ostvari svoj prvi pothvat sakupljanja etnografske građe Zapadne Ugarske u Šopronskoj i Željeznoj županiji. Uz to se pokazao spre-

4 Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltárának Mosonmagyaróvári Részlege. (u nastavku: MmL); IV. A 507.b. Moson vm. nemesi törvényszék (u nastavku: Mnt), 1848/192.

5 *Breyer, M.:* nav. dj. 14–44.

6 *Peter R. Frank–Johannes Frimmel:* Buchwesen in Wien 1750–1850. Kommentiertes Verzeichnis der Buchdrucker, Buchhändler und Verleger. Harrassowitz, Wiesbaden, 2008. 214–215.

mnim objaviti narodne pjesme koje je Kurelac prikupio, jer je objavljivanje hrvatske folklorne baštine na arhaičnom jeziku dijaspore predstavljalo posebno zanimljiv književno-znanstveni pothvat koji je obećavao i određenu poslovnu korist.[7] Romantički svjetonazor tog doba, a prije svega jedan od etnografskih radova Jánosa Csaplovicsa, dokazivao je vjerodostojnost teze da hrvatski jezični otoci na zapadu Ugarske nisu nastali samo doseljavanjem s juga uslijed osmanskih osvajanja. Csaplovics je pretpostavio da postoji mogućnost kontinuiteta još od vremena jedinstvenog panonsko-slavenskog svijeta otprije dolaska mađarskih plemena u Panonsku nizinu, te da je folklorna baština na taj način mogla sačuvati praelemente slavenske mitologije.[8] Međutim, Kurelac nije uspio zapisati praslavenske pjesme koje bi izazvale veliko zanimanje, već samo barokne hvalospjeve[9] upućene mađarskom kralju Svetom Stjepanu koji je živio na prijelazu stoljeća, te isprve nije ni završio prikupljanje građe. Naime, trgovac knjigama Wenedikt je te hvalospjeve ponudio diplomatu ruskog veleposlanstva u Beču Konstantinu Zlobinu, kojega je poučavao ilirskom i bugarskom jeziku, te redovito savjetovao o književnosti i duhovnom životu slavenskih naroda Habsburške Monarhije. Ruski diplomat ovaj je pothvat bogato nagradio. Na ruskom veleposlanstvu u Beču bio je u kontaktu i s dekanom Mihailom Fjodorovičem Rajevskijem, legendarnim mecenom monarhijskih slavenskih narodnih prosvjetitelja i slavenskih političara, koji je i financijski podupirao Kurelčevo prikupljanje narodnih pjesama.[10] U svakom slučaju ovaj ruski diplomat i svećenik Kurelca je povezao s umirovljenim ruskim generalom Aleksandrom Dmitrijevičem Čertkovom, romantičnim kolekcionarom starih slavenskih rukopisa i numizmatičarem koji je putovao po Europi te je kao njegov pratitelj proveo dulje vrijeme u Veneciji i Italiji.[11]

No izbijanje revolucije u proljeće 1848. Kurelac je dočekao u Beču. Početkom travnja bio je jedan od organizatora bečkog primanja za četiristo članova hrvatskog izaslanstva koje je u carski grad, vladaru na odobrenje, donijelo hrvatske nacionalne zahtjeve prihvaćene na zagrebačkom saboru 25. ožujka. Kurelac je u svojem govoru na njemačkom jeziku održanom pred Bečanima koji su se okupili na kolodvoru u čast Hrvata osudio njemačke nacionalne ciljeve koje su formulirali bečki revolucionari. Prije svega osudio je namjere austrijskih

7 *„Bujtogatással vádolt és hamis utilevél használatával gyanúsított Kurelaz Ferencz Horvát-országi Gracacz határőrvidéki községbúl származottnak önvallomása."* Magyaróvár, 2. svibanj 1848. – MmL, IV. A 507.b; Mnt, 1848/192.

8 *Johann Csaplovics:* Croaten und Wenden in Ungarn. Ethnographisch geschildert. Ludwig Weber, Pressburg 1829. 7–10.

9 *Đuro Franković:* Sv. Stjepan i sv. Ladislav u pučkoj tradiciji mađarskih Hrvata. Časopis Povijesnog društva Križevci. 12. (2011) 1. 195–196.

10 Jugosloveni i Rusija: dokumenti iz arhiva M. F. Rajevskog, 40–80 godine XIX veka. Gl. ured. *Nikola Petrović.* Istorijski institut, Beograd, 1989; *Čurkina, I. V.:* Protoierej Michail Fjodorovič Rajevskij i jugoslavjane. Institut slavjanovedenija RAN, Moskva, 2011. 8–21. U spisima iz ostavštine ruskog svećenika, koji je četiri desetljeća služio u Beču, iz 1840-ih godina sačuvano je više Kurelčevih pisama, no do njih nisam uspio doći.

11 Usp. bilješka br. 7.

Nijemaca da se pripoje njemačkoj nacionalnoj državi. Naglasio je značaj opstanka Habsburške Monarhije, u čijem je okviru ostvariva potpuna ravnopravnost slavenskih naroda.[12] Nakon otvorenog priznanja austro–slavenskog stajališta logično je proizlazilo da je stupanje na snagu travanjskih zakona, za koje se u danima revolucije izborila ugarska liberalna opozicija, Kurelac doživljavao kao veliku opasnost. Dijelio je onodobno hrvatsko nacionalno shvaćanje da su ti zakoni ograničavali vladareva prava i tako Ugarskoj jamčili potpunu samostalnost unutar Habsburške Monarhije i vlast nad tamošnjim Slavenima i Hrvatskom. To uvjerenje nije krio ni u svojem priznanju koje je dao nakon što je uhićen, kada je naglasio da samo onim Mađarima nije prijatelj koji *„se putem zakona žure ušančiti, a iz svih njihovih zakona vidi se širenje mađaromanije."*[13] Kurelac je inače veoma dobro poznavao stratifikaciju političkog života i odnose tiska u Ugarskoj. Točno je znao da list „Budapesti Hiradó" ugarskih konzervativaca, koji je podupirao ugarski dvorski kancelar u Beču György Apponyi, simpatizira s Ilirima, dok je organ liberala bio list „Pesti Hírlap".[14]

Bečki susret s davno viđenim sunarodnjacima, revolucionarno ozračje i nacionalna euforija razbuktali su Kurelčev patriotizam te su ga potaknuli da napusti svoj životni stil i da se nakon dva desetljeća boemske bijede vrati u domovinu i u potpunosti stavi u njezinu službu, kao i službu svoga naroda. Prije velikog povratka u domovinu htio je otplatiti svoje stare dugove te završiti prikupljanje narodnih pjesama Hrvata Zapadne Ugarske u Mošonskoj županiji. No taj nacionalni kulturni pothvat u novom svijetu koji se preobražavao povezao je s nacionalnom mobilizacijom i osnaživanjem nacionalne svijesti jednostavnog hrvatskog puka, pri čemu je tražio savjete od hrvatskog izaslanika u Donjem domu Požunskog sabora Metela Ožegovića. Od sredine travnja Kurelac je prikupljao narodne pjesme i bavio se nacionalnim prosvjećivanjem u idućim hrvatskim mjestima: Pandrof, Novo Selo, Raušer, Hrvatski Jandrof, Gijeca, Bijelo Selo, Rosvar, Čunovo, Bizonja.

Prije 1848. godine hrvatska dijaspora Zapadne Ugarske glasila je kao samostalna etnička skupina i etnos koji je imao vlastiti jezik, različit od jezika okoline. Njezinu su prenacionalnu grupnu svijest odredili prije svega katolička tradicija te elementi barokne religioznosti Marijina kraljevstva (Regnum Marianum) i kulta svetih ugarskih kraljeva, koji su potaknuli poistovjećivanje s Ugarskim Kraljevstvom. I stvaranje svijesti o regionalnom etničkom zajedništvu koje je nadilazilo lokalni karakter bilo je vezano uz rituale katoličke vjerske prakse i hodočašća koja su se temeljila na štovanju Marije, a koja nisu nadilazila upravne granice katoličke crkve, biskupije i dekanata, ili granice mjesta u kojima su se održavala proštenja.[15] Komercijalizacija poljoprivrede u prvoj polovici 19. sto-

12 *Mijo Krešić:* Autobiografija. [s. n.], Dionička tiskara, Zg., 1898; *Imre Ress:* Forradalom Zágrábban és Bécsben – egy károlyvárosi polgár szemével. Magyar Napló, 10. (1998) 6. 22–27.

13 Usp. bilješka br. 7.

14 *Kurelac, F.:* nav. dj. XXXVI.

15 *Augustin Blazovich–Stefan Geosits:* Die Frömmigkeitsliteratur, Volksmission und Wallfahrten. U: Die burgenländischen Kroaten im Wandel der Zeiten. Edition Tusch, Wien, 1986. 62–69.

ljeća i utjecaj ekspandirajućeg trgovinskog prometa na području dva obližnja velegrada, Beča i Požuna, imali su pozitivan utjecaj na lokalne Hrvate u Mošonskoj županiji, no to ni izdaleka nije bilo dovoljno da se u seoskim sredinama stvore društveni uvjeti organiziranja svjetovne politike na temelju etničke pripadnosti. Unatoč uključivanju u robni promet ni na županijskoj se razini nije stvorio hrvatski građanski i intelektualni društveni sloj koji bi toj etničkoj skupini podario samostalni politički program i zastupništvo. No za takvo organiziranje nije ni bilo lokalnog etno-političkog povoda, naime, mjesna, crkvena i školska uporaba hrvatskog jezika koja je osiguravala postojanje i zasebnost etničke skupine nije bila ugrožena. Županija Moson, u kojoj je uz dvotrećinsku većinu njemačkog stanovništva živjela i po veličini približno identična mađarska i hrvatska manjina, vodila je tolerantnu i praktičnu jezičnu politiku i nakon uvođenja mađarskog kao službenog jezika. Do nacionalnih napetosti ili sukoba slijedom prisilne mađariziracije nije došlo ni u doba reformi, niti 1848. godine. U narodnim školama prvi jezik nastave se uvijek prilagođavao mjesnoj zajednici, dok je drugi jezik uglavnom bio njemački. Od ukupno devet hrvatskih općina u županiji u osam njih je drugi nastavni jezik bio njemački, dok je mađarski to bio u samo jednoj općini.[16] U hrvatskim općinama uporaba hrvatskog jezika u bogoslužju nikada nije bila upitna, jer su Hrvati bili prezastupljeni među svećenstvom Jurske biskupije, pa je stoga uvijek bilo dovoljno svećenika za popunjavanje hrvatskih župa.[17] Putovanje Frana Kurelca u proljeće 1848. godine može se smatrati prvim pokušajem da se na bazi hrvatske nacionalne ideologije, ilirizma i stvaranjem institucionalnih veza s matičnom državom potpomogne razvoj hrvatske narodnosne skupine koja je postavljala samostalne političke zahtjeve u regiji. Zbog mađarsko–hrvatskog sukoba nastalog u doba reformi, a prije svega i zbog hrvatskog nezadovoljstva zbog zakona iz 1848. godine kojima je priznata samostalnost Ugarske unutar Habsburške Monarhije, Kurelčeva nastojanja nacionalizacije očito su dobila izraženo protumađarsko usmjerenje. Početak travnja 1848. godine bio je bez sumnje idealan trenutak, jer je zbog događaja tijekom revolucije otvorenost prema političkim pitanjima porasla i među hrvatskom dijasporom. Tijekom prikupljanja etnografske građe Kurelac je pokušavao nagovoriti općinske načelnike, suca, bilježnika, svećenika i učitelje da hrvatske općine pošalju svoje izaslanike na ljetno zasjedanje Hrvatskog sabora u Zagrebu te da napišu protestne peticije kojima traže da se u hrvatske župe ne šalju mađarski svećenici. Osim toga ih je ohrabrivao da općinske učitelje ubuduće šalju na izobrazbu u zagrebačku učiteljsku školu *(preparandiju)*, a da u škole uvedu korištenje hrvatskih udžbenika pisanih na primorskoj čakavštini, kako bi u narodu *„više bi geniusov probudili, bolji temelj ilirstvu položili."*[18] Kako bi

16 *Gergely Krisztián Horváth:* Bécs vonzásában. Az agrárpiacosodás feltételrendszere Moson vármegyében a 19. század első felében. Balassi Kiadó, Bp., 2013. 350–357.

17 *Vince Bedy:* A győregyházmegyei papnevelés története. Győregyházmegyei Alap Nyomdája, Győr, 1937. 318–328.

18 *Breyer, M.:* nav. dj. 51–52.

ojačao intelektualne veze s Hrvatskom, općinskim je načelnicima poklonio kalendar Hrvatskog gospodarskog društva koje je dobio od hrvatskog izaslanstva u Beču u svrhu prosvjećivanja Hrvata Zapadne Ugarske.[19]

Unatoč zanimanju za događaje koji su se u Hrvatskoj odvijali u kontekstu bečke revolucije, Kurelčev opsežni nacionalni program sastojao se od improviziranih predodžbi koje svjedoče o nedovoljnom poznavanju mjesnih prilika i koje su se uglavnom smatrale pitanjima pod crkvenom nadležnošću duhovnih vođa dijaspore, svećenika, a ne poslovima državne kompetencije. U slučaju mirnog razvoja događaja u budućnosti, najrealnijom se činila opcija izobrazbe učitelja u Zagrebu i preuzimanja udžbenika pisanih u duhu hrvatske jezične obnove, što bi pridonijelo integraciji kulturnog identiteta hrvatske dijaspore i moderniziranju njezinoga arhaičnog jezika i jezičnog blaga. Tome nije pogodovala Kurelčeva sumnjičavost prema najuglednijoj crkvenoj ličnosti Hrvata u županiji Moson, prema rosvarskom svećeniku Fabianu Hauszeru, školskom nadzorniku koji je bio dobro potkovan po pitanju jezika te spreman jezik hrvatskih udžbenika na zapadu Ugarske postupno prilagođavati hrvatskoj jezičnoj obnovi i pravopisnoj reformi.[20] Njegova se sumnja u biti temeljila na površnom poznavanju etničkog sastava crkvene zajednice o kojoj je Hauszer vodio brigu. Kurelac u toj zajednici mješovitog stanovništva nije priznavao opravdanost usporedne uporabe njemačkog i hrvatskog jezika u bogoslužju. Činjenicu da su se u Rosvaru propovijedi češće održavale na njemačkom nego na hrvatskom jeziku smatrao je teškom hrvatskom uvredom, a prema njegovom mišljenju zapostavljalo se i poučavanje na hrvatskom. U neobičnom iskazu koji je dao nakon što je uhićen – gotovo kao da se branio – posebno je pozvao županijske vlasti da obrate pozornost na navodne nepravednosti prema Hrvatima.[21] Zato se tijekom naređene istrage posebno ispitivala i situacija u Rosvaru, no rezultati nimalo nisu poduprli Kurelčeve tvrdnje. Dapače, ispitani svjedoci su se čudili kako Kurelac tijekom svog boravka uopće nije razgovarao s učiteljem i svećenikom, već je na ulici posuđivao udžbenike od učenika koji su se vraćali kući i tamo ih pregledavao.[22] Po pitanju jezika ovaj slučaj u Rosvaru bio je samo jedan od izraza njegovog doktrinarnog stajališta po kojem bi Hrvati u dijaspori po mogućnosti u svakom području trebali koristiti isključivo hrvatski jezik. Najbolji ironični primjer reakcije lokalnog stanovništva na njegova stajališta je činjenica da su mjesni hrvatski gostioničari tijekom istrage izjavili kako su ovog gospodina odjevenog po bečkoj modi smatrali sumnjivim zbog toga što bi se uvrijedio svaki put kad bi ga pozdravili na

19 Usp. bilješka br. 7.

20 *László Hadrovics:* Burgenländisch–kroatische Schulbücher der Bachära. U: Burgenland in seiner pannonischen Umwelt. – Festgabe für August Ernst. Eisenstadt, 1984. (Burgenländische Forschungen. Sonderband 7.) 141–146.

21 Usp. bilješka br. 7.

22 Berthold Ferenc és Sanczenbacher István vallomása. Oroszvár, 12. svibnja 1848. – MmL, IV. A 507.b; Mnt, 1848/111, (1848/192).

njemačkom te bi im potom bahato dijelio lekcije o tome kako u hrvatskom selu treba sa svima razgovarati na hrvatskom jeziku.[23]

Kurelac je o političkoj situaciji ponajviše raspravljao s općinskim načelnicima, što je svećenicima, učiteljima ili bilježnicima bila odlična prilika da čuju zanimljive vijesti iz svijeta te su ga, barem u Parndorfu, Jandrofu, Bijelom Selu i Čunovu, rado pozivali u goste. U drugim mjestima mu nisu bili naklonjeni te je njegov boravak u mjestima Novo Selo, Gijeca, Rosvar i Bizonja bio obilježen osobnim sukobima. U Gijeci je u neprikladno vrijeme, na Veliki petak, potražio svećenika Mihálya Prauditsa, od kojeg je razdraženo otišao zbog toga što on nije smatrao prikladnim pjevanje svjetovnih pjesama tijekom Velikog tjedna, čak ni u svrhu prikupljanja etnografske građe. Na koncu je tek na Uskrsnu nedjelju dobio priliku poslušati takve pjesme, kada je zabilježio što su pjevala djeca koja su se igrala na livadi.[24] Njegov dolazak nije izazvao poseban interes ni u Bizonju, a prenoćište je našao u kmetskoj štali.[25] Mjesna otmjena gospoda koja su ga ugostila spomenula su kako su s Kurelcem raspravljali o događajima bečke revolucije, a posebice o bečkoj ulozi hrvatskog izaslanstva. No o tome kako su vidjeli hrvatske želje, osobito ugarsko–hrvatske odnose, možemo stvoriti sliku samo na temelju slučajno izrečenih polurečenica. Očito je zašto su prešućivali tu temu: ispitanici ni sebe same, a niti svojeg ranijeg gosta koji je bio uhićen, nisu htjeli političkim stvarima dovesti u tešku situaciju. No sam Kurelac je priznao da je na više mjesta govorio o mogućnosti ugarsko–hrvatskog oružanog sukoba. Prema njegovoj izjavi, u svrhu razuvjeravanja, dodao je kako je on svoje odgovore na pitanja o Hrvatskoj na temelju vijesti iz tiska uvijek tumačio tako da se jedna strana doista sprema na rat protiv Mađara, dok je s drugom još moguć mirni dogovor.[26] Više ispitanih svjedoka spominjalo je skorašnje zasjedanje Hrvatskog sabora, što je vjerojatno upućivalo na to da je Kurelac u njihovom društvu spominjao mogućnost da se na sabor pošalju izaslanici hrvatskih općina u županiji. No općinski načelnici nisu htjeli iskoristi ovu ponuđenu mogućnost te su se čuvali takvih demonstrativnih, pravno nepouzdanih i neuobičajenih političkih koraka. Zasigurno još nisu bili svjesni toga da u novom svijetu rođenom u revoluciji vođenje državnih poslova više nije bio privilegij plemića, no vjerojatno se nisu osjećali ni pozvanima da se bave time. Zaoštravanje mađarsko–hrvatskih odnosa također ih je zastrašilo i odvratilo od odlaska na vijećanje u daleki i nepoznati Zagreb. Ipak, odlučujuće je bilo to što im to financijske prilike nisu dopuštale te da su lokalno i regionalno bili vezani uz svoju županiju i Ugarsku. Na to je ukazivala i činjenica da su, nakon što je na temelju travanjskih zakona prvi put omogućeno sudjelovanje neplemića na izborima za novo županijsko po-

23 Kovacsics Gergely vallomása. Csúny, 16. svibnja 1848.; Mesznér Sebestyén vallomása. Körtvélyes, 19. svibnja 1848. MmL, IV. A 507.b; Mnt, 1848/111, (1848/192).

24 Köpcsényi vallomások, 19. svibnja 1848.

25 Laczkó Miklós vallomása, Bezenye, 6. svibnja 1848.

26 Usp. bilješka br. 7.

vjerenstvo, i hrvatske općine poslale svoje predstavnike na županijski sabor održan 1. svibnja.[27] Oprez koji je vladao u hrvatskim selima po pitanju preuzimanja političke uloge Kurelac je osjetio i potom iskoristio u svrhu izgradnje vlastite političke karijere, kada je nakon izlaska na slobodu htio dobiti zastupnički mandat u jednom od okružja graničarskih pukovnija kao glasnogovornik hrvatskih interesa u Zapadnoj Ugarskoj.[28]

Na kraju se na temelju iskaza ispostavilo da su od općinskih načelnika gotovo isključivo svećenici bili temeljito upoznati s domaćom i međunarodnom visokom politikom, s posljedicama novih zakona i sadržajem hrvatske peticije. Naravno, kako ih se to izravno ticalo, svećenici su odmah obratili pozornost na hrvatski zahtjev za ukidanjem celibata, koji su u istoj mjeri kritizirali i mladi evangelički svećenici iz Raušera,[29] kao i stariji katolički svećenici iz mjesta Čunovo, kako ne bi *„katolici bili slični pravoslavcima"*, premda je iza hrvatske ideje ujedinjenja Ilira stajala upravo namjera približavanja tih dviju crkava. S druge strane, hrvatski svećenik iz Čunova bio je zabrinut da bi zbog kaotične situacije nastale uslijed mađarsko–hrvatskih prijepora Rusi mogli uzrokovati probleme državi i vladaru.[30]

Istraživanja dokazuju kako su kmetovi koji su pjevali narodne pjesme, plaćenici, pa čak i seljanke, sa zanimanjem čekali vijesti o događajima u Beču i Hrvatskoj. U Bizonji mu je jedna pedesetogodišnja udovica kojoj je Kurelac platio tri krajcara zato što mu je otpjevala narodnu pjesmu, uputila često postavljano pitanje: – *„što ima novoga u Beču i Hrvatskoj?"* Na to pitanje nevoljko joj je odgovorio *„ne moram ja to znati"*.[31] Kurelac je razočarao i one ispitanike seljake koje nije smatrao dovoljno zrelima ili sposobnima za razmjenu političkih stavova. No u drugim slučajevima ni izdaleka nije bio tako rezerviran te je uvjeravao i veću seosku publiku. Prema svjedočenju mjesnog suca i učitelja osnovne škole, Kurelac je u parndorfskoj gostionici u prisustvu više ljudi poticao na formiranje nacionalne garde, jer *„svi zajedno smo jači, pa ako dođe neprijatelj, da smo dobri vojnici."*[32] Prema svjedočenjima tada nije spomenuo tko bi u budućnosti mogao biti neprijatelj. Sutradan je u većem društvu, u gostionici u susjednom Novom Selu, na sličan način govorio o bečkoj revoluciji i hrvatskoj situaciji, no ovdje je, prema vlastitom sjećanju, rekao i da je u Hrvatskoj već započelo veliko naoružavanje te da bi uskoro mogao izbiti rat, prigodom kojega *„da ćemo ovaj put*

27 *Tibor Rákóczi:* Moson megye az 1848/49-es forradalom és szabadságharc idején. U: Tanulmányok Mosonmagyaróvár és vidéke történetéhez. Szerk. *Lajos Gecsényi.* Győr-Sopron megyei 1. sz. Levéltár, Győr, 1979. 94.

28 *Breyer, M.:* nav. dj. 51.

29 Barilics Lukáts vallomása, Gáta. 31. svibnja 1848. MmL, IV. A 507.b; Mnt, 1848/111, (1848/192).

30 Gerdenits István vallomása, Csúny, 16. svibnja 1848. MmL, IV. A 507.b; Mnt, 1848/111, (1848/192).

31 Melszán Rozina vallomása, Bezenye, 6. svibnja 1848. MmL, IV. A 507.b; Mnt, 1848/111, (1848/192).

32 Draksics Jakab, Mikola Mátyás vallomása, Parndorf 31. svibnja 1848. MmL, IV. A 507.b; Mnt, 1848/111, (1848/192).

Magjarom gaće podpalit". Ova zajedljiva primjedba privukla je pozornost mjesnog Hrvata, 39-godišnjeg kućnjeg željara i prijevoznika, Gáspára Korláta, koji je izjave nepoznatog stranca pristigloga iz Beča zahvaćenog revolucijom doživio kao huškanje protiv Mađara. Dva tjedna poslije ponovno se slučajno susreo s Kurelcem u jednoj kavani u Mosonu i tom prilikom s jednim kolegom prijevoznikom skrenuo pažnju velikog suca na stranog huškača. Sudac je potom Kurelcu odredio istražni pritvor.[33] U svom pisanom iskazu Korlát je detaljno opisao kako mu je stranac prišao i prvo počeo kritizirati što se na seoskom sudu Novog Sela koristi njemački te se požalio što objave nisu na hrvatskom jeziku. Potom mu je kazao kako Mađari neće imati nikakvih izgleda u ratu koji slijedi, jer *„će Hrvati, Raci i Toti, kojih je u Ugarskoj više nego Mađara, za kratko vrijeme, možda čak za koji tjedan isprašiti Mađare i podvrnuti im gaće."* [34] Imajući na umu Kurelčeve stavove i njegov publicistički rad iz 1848. godine ne treba sumnjati u vjerodostojnost sadržaja ove izjave te se prijetnja protumađarskim slavenskim ujedinjenjem, koju je naviještao, sigurno ne može smatrati Korlátovom naknadnom i neutemeljenom izmišljotinom.[35] Taj seoski prijevoznik, koji je zbog svog zanimanja često boravio u Beču i Požunu, vjerojatno je i prije revolucije dobivao mnoštvo informacija o nacionalnim antagonizmima unutar Ugarske, pa je za pretpostaviti da je itekako bio svjestan političkog značaja svega što je izrečeno. Zbog toga se činjenici da je prijavio Kurelca može pridodati politički značaj i uzeti u obzir i socijalni povod, a to je oslobođenje kmetstva. Korlátova prijava može se proizvoljno objasniti, budući da je Ugarski sabor oslobodio kmetove pa tako i njega, kao izraz lojalnosti kmeta manjinske nacionalnosti prema novoj ugarskoj vladi. Iz različitih izvora i Korlátove životne situacije mogu se iščitati i jednostavniji razlozi koji su ga ponukali na to da prijavi Kurelca. Možda su tu odigrale ulogu i njegova osobna povrijeđenost te seljačka netrpeljivost prema finom gospodinu, naime, u svom je iskazu naširoko obrazlagao kako je Kurelac odbio njegov prijedlog da posluša crkvene pjesme koje mu je ovaj predložio za zapis i umjesto toga srebrnim krajcarima nagradio djecu koja su pjevala svjetovne pjesme. Ne može se isključiti mogućnost da ga je na razotkrivanje ovog opasnog stranca, kojeg je na temelju svog dojma jednostavno proglasio „špijunom", nagnala želja za priznanjem i slavom. Kurelac ga je, pak, optužio da ga je na to primorala povjerljiva služba koju je obavljao za županijsku gospodu te da ga je kao plaćeni doušnik uz pomoć suca predao u ruke pandura.[36] Po svemu sudeći, prijevoznik koji je prevozio robu u tuzemstvu i inozemstvu nije samo poznavao, već je i održavao dobre odnose sa županijskim dužnosnicima. Kmetovi koji su prevozili robu u Austriju često su bili izloženi samovoljnim prevarama od strane austrijskih carinika, pa su ovisili o zaštiti i intervenciji žu-

33 *Kurelac, F.*: nav. dj. XL. – Pintér Miklós alügyész Kröner Lajos alispánnak, 3. svibnja 1848. MmL, IV. A 507.b; Mnt, 1848/101, (1848/192)

34 Korlát Gáspár vallomása, 18. svibnja 1848. MmL, IV. A 507.b; Mnt, 1848/111, (1848/192).

35 *Vidaković, J.*: nav. dj. 49–54.

36 *Kurelac, F.*: nav. dj. XXXIX–XL.

panijskih vlasti. Gáspár Korlát kao prijevoznik, koji je redovito vozio u Austriju, vjerojatno na takav je način došao više puta u dodir i bliže poznanstvo s velikim sucem koji je otkrivao austrijska kaznena djela koja su zadesila selo, naime na putu blizu Schwechata je bilo godine 1845.–1847. opljačkano više ljudi iz Novog Sela koji su se preko noći vraćali sa bečke tržnice, a među njima jedna je osoba i smrtno stradala.[37] Unatoč takvim odnosima svakako se može smatrati pretjeranim to što je Kurelac, koji se socijalizirao u policijskoj državi u Metternichovoj eri – prema klišeju intelektualca karakterističnom za to doba –, u seljaku koji ga je prijavio vidio sveprisutnoga doušnika koji mu je namjerno postavio zamku. Posve je nevjerojatna njegova tvrdnja po kojoj bi seoski prijevoznik bio u stanju unaprijed, nekoliko tjedana nakon rječkanja u Novom Selu, isplanirati ponovni susret u prometnom Mosonu i na isti dan tempirati njegovo uhićenje. Koliku su ulogu odigrale slučajnost i iznenadna, spontana odluka pokazuje i činjenica da se optužba koja je teretila Kurelca pismeno zaprimila tek tri tjedna nakon što je Gáspár Korlát podnio usmenu prijavu.

Pojavljivanje stranog putnika u županiji Moson i u pojedinim selima uopće nije bila neuobičajena pojava, budući da je u to vrijeme Moson bio najvažnije pretovarište za mađarske trgovce žitaricama koji su se kretali prema zapadu. Mjesne vlasti su prije svega pratile migraciju koja je ugrožavala javnu sigurnost, prosjake, lutalice i putujuće šegrte koji su odlazili u Beč ili Požun, ili koji su od tamo dolazili, dok se strancima sređene egzistencije koji bi dolazili u županiju i nisu bavile. Kurelac je također bio takav stranac, no usred burnih promjena u mjesecu revolucije njegova hrvatska nacionalnost ipak je bacila sumnju na njegov dugotrajni boravak u županiji. Službenici koji su vodili postupak protiv njega očito su bili dobro informirani o događajima koji su prethodili mađarsko–hrvatskom sukobu, o različitim stranačko-političkim viđenjima istih te o nezadovoljstvu koje je vladalo u Zagrebu zbog proglašenja samostalne ugarske vlade. Na to je upućivala činjenica da se opća skupština županije Moson održana 1846. godine bavila ranijom odlukom Peštanske županije, koju je inicirao Lajos Kossuth, da se omogući odvajanje hrvatske vlade. Stav u županiji Moson odbacio je tu liberalnu inicijativu i u skladu s nazorom konzervativaca, na temelju postojećih zakona, od vladara zatražila očuvanje jedinstva vlasti uz prihvaćanje tradicionalne autonomije Hrvatske.[38] Plemići, kojih je u županiji bilo izuzetno malo, i časnički zbor su i u kasnijim razdobljima bili na strani konzervativaca, što dokazuje i činjenica da su za izaslanika u zajedničkom saboru 1847-48. godine izabrali grofa Istvána Széchenyija, kojega je u vlastitoj županiji, u Sopronu, smijenila liberalna opozicija.[39] Opće je poznato da se na zajedničkom saboru vodila burna rasprava o državnopravnom sadržaju ugarsko–hrvatskih odnosa, tijekom koje je hrvatski izaslanik Metel Ožegović vodio nezaboravan

37 *Horváth, G. K.:* nav. dj. 421–424, 432., MmL, IV. A 502.b; 1847/1061.
38 Mosonyból. Buda-Pesti Híradó, 29. svibnja 1846.
39 *Rákóczi, T.:* nav. dj. 93–94.

verbalni dvoboj s Lajosom Kossuthom, koji je tada doveo u pitanje zemljopisne granice i uopće samostalni pravni status Hrvatske.[40] U toj raspravi izaslanici županije Moson nisu nužno davali pravo Kossuthovim radikalnim stajalištima. U svakom slučaju, tu je nastalo poznanstvo između drugog izaslanika Mošonske županije na zajedničkom saboru, podžupana Lajosa Krónera i Metela Ožegovića, koje je na koncu u Kurelčevu korist povoljno utjecalo na ishod postupka pokrenutog protiv njega.[41]

Opsežna istražna dokumentacija bacila je svjetlo i na svojstveno poimanje narodnosne politike u županiji Moson te na upravljanje sukobima u prvim mjesecima revolucije. Unatoč tolerantnoj lokalnoj jezičnoj politici ni županijski časnički zbor nije bio oslobođen jednostrane prosudbe, karakteristične za razdoblje slavenskih političkih pokreta, koje se često povezivalo s vanjskim čimbenicima, uglavnom s huškačima u službi carističke Rusije koji su djelovali s ruskim novcem. Utjecaj ovakvog načina razmišljanja posebice se osjetio na početku nastanka i tretiranja slučaja Kurelac. Naime, uhićeni hrvatski krajiški profesor francuskog jezika u svojem je priznanju, bez pitanja, detaljno razotkrio svoj bliski odnos s ruskim poslanstvom u Beču te rekao da je s nekoliko krajcara nagradio pjevače narodnih pjesama. To priznanje koje je vrvjelo ruskim imenima vjerojatno je dao kako bi opravdao sebe i dokazao svoju lojalnost, no time je postigao upravo suprotni učinak. Županijskim službenicima odmah je pala na pamet mogućnost prevratničke akcije koja je u doba reformi najviše zabrinjavala ugarsko političko javno mnijenje. K tome se ispostavilo da je putovnica Kurelca koji je putovao po hrvatskim selima krivotvorena. Tako da nisu ni dvojili da je ovaj putnik, koji je lokalnom slavenskom stanovništvu dijelio novac i koji je imao dobre ruske veze, očito poticao nezadovoljstvo prema ugarskoj vladi koja se formirala. Podžupan, koji je nekoliko dana prije Kurelčevog uhićenja zatražio od vlade da pošalje vojsku u županiju radi sprječavanja društvenih sukoba oko oslobođenja kmetova, a osobito nasilnih zaposjedanja pašnjaka, u svom novijem zahtjevu ponovno je naglasio svoju molbu, navodeći opasnost slavenske agitacije.[42] Istodobno je izrađen obuhvatni plan kako bi se utvrdio pokušaj poticanja Hrvata na pobunu te je naređena istraga u općinama u kojima je Kurelac boravio. Međutim, u prvoj fazi istrage provedenoj u okrugu Rajka, u selima južno od Požuna, nisu izašli na vidjelo novi podaci koji bi dokazali poticanje na pobunu. Pedesetak je ispitanih osoba niječno odgovorilo na pitanje o pokušajima huškanja protiv Mađara.[43] Nekadašnji izaslanik na Požunskom saboru, barun Metel Ožegović također je intervenirao za svog uhićenoga sunarodnjaka, a negativni rezultati

40 *Dinko Šokčević:* Hrvati u očima Mađara, Mađari u očima Hrvata: Kako se u pogledu preko Drave mijenjala slika drugoga. Naklada Pavičić, Zg., 2006. 140–145.

41 *Kurelac, F.:* nav. dj. XLIII.

42 Króner Lajos alispán a belügyminisztériumnak. Magyaróvár, 11. svibnja 1848. MmL, IV. B 606. Króner Lajos alispán iratai 1848–1849. 1848/218.

43 Bezenye, Oroszvár, Csúny, Köpcsény, Körtvélyes, Járfalu, 6. svibnja 1848. MmL, IV. A 507.b; Mnt, 1848/111, (1848/192).

istrage poljuljali su opravdanost županijskih mjera poduzetih protiv Kurelca, njegovog uhićenja i pritvora. Odobito su podžupan Króner, koji je upravljao županijskim pravosuđem, i zamjenik županijskog odvjetnika Miklós Pintér, koji je pripremao optužnicu, imali opravdanu sumnju da tim brzim uhićenjem na koncu u županijski zatvor ipak nije priveden „strašni slavenski". Smjesta su ublaženi uvjeti Kurelčevog pritvora. Iz mračne zatvorske ćelije koju je dijelio s osuđenikom premješten je u prostoriju s puno svjetla. Već spomenuta dva županijska dužnosnika ovdje su ga nekoliko puta osobno posjetili i tom neuobičajenom gestom dali mu do znanja namjeru da se dostojno zaključi protiv njega pokrenuti postupak. Istovremeno su ga zamolili za pomoć u prevođenju pojedinih županijskih oglasa na hrvatski jezik, kako bi mogli provoditi tolerantnu jezičnu politiku prema Hrvatima koji su živjeli u županiji. Kurelac je sa čuđenjem i zadovoljstvom ustvrdio da je 1848. u Ugarskoj bilo županija u kojima su se službene informacije objavljivale i na hrvatskom jeziku. No osjećao je paradoksalnost situacije u kojoj se nalazio, jer upravo su njemu povjerili izradu hrvatske verzije njemačkog priopćenja o uvođenju prijekih sudova.[44] Simboličku vrijednost možda je imala i gesta zamjenika županijskoga odvjetnika; kako bi mu prikratio vrijeme, Kurelcu je posudio moderno temeljno djelo o liberalnoj teoriji prava i države „Staatslexikon", kojeg su izdali njemački profesori Karl von Rotteck i Karl Theodor Welcker. Velika enciklopedija, izdana u 15 svezaka između 1834. i 1843. godine, koju se u Habsburškom Carstvu prije 1848. godine smatralo zabranjenim djelom, prva je formirala ideju pravne države koja jamči prava slobode pojedinaca i sažela temeljna načela funkcioniranja ustavne monarhije koja se temelji na zastupničkom sustavu i jamči odjeljivanje grana vlasti.[45]

Kurelčev slučaj koji je nadrastao lokalne okvire kao sastavni dio mađarsko–hrvatskog sukoba u nastajanju veoma se brzo pretvorio u događaj koji je na državnoj razini izazvao zanimanje. Usred napetih odnosa krajem svibnja 1848. godine hrvatski politički zatvorenik nije se mogao samo tako, bez pravnog opravdanja i zakonito provedenog postupka, pustiti na slobodu. Ugarski je tisak agitaciju krajiškog nastavnika uhićenog u Mosonu smatrao očitovanjem hrvatskog separatizma.[46] Odluka o podčinjavanju nacionalnih manjina u Ugarskoj pobudila je protumađarsko raspoloženje u Hrvatskoj, te se Kurelčevo uhićenje povezivalo s postupkom pokrenutim protiv dva slovačka političara, Janka Krala i Jozefa Miloslava Hurbana. Iz Beča su, pak, u Zagreb pristizale uznemiravajuće vijesti o tome kako se Kurelac drži u zatočeništvu i da se ne treba nadati njegovom puštanju na slobodu, već da je njegovo smaknuće

44 Zbog zauzimanja pašnjaka županija Moson još je prije objave uredbe ministra unutarnjih poslova Szemerea, 20. svibnja 1848. proglasio prijeki sud na području županije. Od hrvatskih sela stanovnici Parndorfa i Novog Sela su zauzeli izdvojeni pašnjak grofa Ferenca Harracha, a stanovnici Čunova gajeve vlastelinstva. *Rákóczi, T.:* nav. dj. 95.

45 *Kurelac, F.:* nav. dj. XLIII–XLV.

46 Sažetak slučaja i povode za pokretanje postupka županije vidi *Miklós Pintér:* Mosonyból. U: Pesti Hírlap, 16. lipnja 1848.

vjerojatnije.[47] U ozračju takvih radikalnih glasina na objema stranama održano je zasjedanje županijskog suda kako bi se raspravilo o njegovom slučaju. Rezultati istrage nisu dokazali pokušaje nacionalnog huškanja, a jedini iskaz koji je teretio Kurelca zamjenik županijskog odvjetnika nije smatrao dovoljnim za podizanje optužnice. Premda je već na toj raspravi htio predložiti Kurelčevo puštanje na slobodu, ipak je morao uzeti u obzir kompromitirajuće priznanje te je stoga naredio dodatnu istragu na mjestu počinjenja i u okolnim selima.[48] Uz velikog sudca, za vođenje istrage odabran je i porotnik hrvatske nacionalnosti, László Guzits, kako bi se svjedoci mogli saslušati na materinjem jeziku te se tako izbjegli nesporazumi, i kako bi se saslušanja točno prevela. Prijevoznik Gáspár Korlát, koji je svojom prijavom doveo do uhićenja i pokretanja cijelog sudskog postupka, ponovio je bit svojeg ranijeg iskaza, po kojemu je Kurelac u lokalnoj gostionici prijeteći govorio o „hrvatskom, srpskom i totskom" napadu koji se spremao na Mađare.[49] No među prisutnima koje je naveo nije se našao nitko tko je to i potvrdio, iako su svi svjedoci i posebno ispitani o tom događaju. S obzirom na to da ovu inkriminiranu izjavu nije poricao ni sam osumnjičenik, možemo pretpostaviti da su ispitani svjedoci ovaj događaj poricali ili diskretno šutjeli o njemu iz seljačkog opreza koji ih je držao podalje od sukoba i politike, ili iz sažaljenja prema pritvorenom, što je bio slučaj i u drugim hrvatskim općinama u kojima se vodila istraga. Unatoč osjetnoj suzdržanosti, i tijekom ove istrage bilo je naznaka tomu da su se u gostionici u Novom Selu ipak iznosila različita mišljenja o hrvatsko–mađarskim odnosima. Prema iskazu sedamdesetogodišnjeg zakupnika Kurelac je izjavio da u Hrvatskoj žive samo Hrvati pa je zato hrvatski narod jači od mađarskog. No više se nije sjećao kako je došlo do takve usporedbe. Bilo je očito da ga ni istražitelji nisu željeli na to podsjećati. Za razliku od toga, jedan je mladi zemljoposjednik čak odlučno poricao da je uopće bilo riječi o Hrvatima i o „revoluciji". Konkretno je spomenuo samo da ih je Kurelac ohrabrivao da na mjesnim zasjedanjima, u upravi i u korespondenciji sa susjednim hrvatskim općinama koriste hrvatski materinski jezik umjesto njemačkog.[50] Njegovo priznanje je isključivo po toj točci poduprlo optužujući iskaz Gáspára Korláta, koji na koncu nije bio dovoljan za podizanje optužnice. Naime, Kurelčeve izjave po pitanju jezika nisu bile usmjerene protiv mađarskog državnog jezika, već su kritizirale u općini prihvaćenu i uobičajenu službenu uporabu njemačkog jezika. Ovakvi rezultati istrage učvrstili su namjeru podžupana i zamjenika županijskog državnog odvjetnika da se Kurelčevim puštanjem na slobodu županija što prije riješi političkih komplikacija i troškova tog pravno spornog pritvora. Stoga su na novo zasjedanje županijskog suda, osim

47 *Breyer, M.:* nav. dj. 51.

48 *Kurelac, F.:* nav. dj. XLIV. – MmL, IV. A 507.a; Mnt, jegyzőkönyv, 27. svibnja 1848. Nr. 108.

49 Korlát Gáspár vallomása, 1. lipnja 1848. MmL, IV. A 507.b; Mnt, 1848/111, (1848/192)

50 Mikola András és Belihárd Antal vallomása, Újfalu, 1. lipnja 1848. MmL, IV. A 507.b; Mnt, 1848/111, (1848/192).

Gáspára Korláta, koji je svojim iskazom i dalje teretio optuženoga, o trošku županije pozvali četiri osobe iz Novog Sela koje su bile suprotnog mišljenja.[51]

U županiji Moson, koja je već prije četiri desetljeća preuzela mađarski kao službeni jezik, sudski postupak se u praksi i dalje prilagođavao klijentima i njihovom poznavanju jezika, isto kao i u ranijim stoljećima, dok je službeni jezik još bio latinski. I u slučaju Kurelac samo su zapisnik i istražna dokumentacija bili na mađarskom, dok se usmeni dio postupka odvijao na njemačkom i hrvatskom jeziku. Optuženik i sudsko tijelo međusobno su komunicirali na njemačkom, dok su svjedoci svoje iskaze davali na materinskom jeziku, koje je potom prevodio porotnik hrvatske nacionalnosti. Unatoč brižno odabranim svjedocima, tijekom rasprave kojom je predsjedao podžupan došlo je do nekoliko neočekivanih obrata. Nakon što su obznanjeni rezultati istrage koji su išli optuženiku u korist, pružena mu je prilika za usmeno nadopunjavanje i obranu, koje je iznio na njemačkom jeziku. No svjedok koji ga je optužio, Gáspár Korlát, također je govorio njemački i pozorno je pratio njegovo izlaganje, kako bi mu u hrvatskom iskazu svjesno predbacio izricanje prijetnje u gostionici u Novom Selu, u kojoj je govorio o tome kako će Hrvati „Magjarom gaće podpalit." Kurelac u svojem odgovoru na hrvatskom jeziku nije poricao da je to izjavio, ali je poricao da je izjava imala agresivno, prijeteće ili ratoborno značenje. Rasprava o tome kako treba tumačiti ovu izjavu je saslušanjem ostalih svjedoka postala bespredmetna, jer oni pogrdnu izjavu o Mađarima ili nisu čuli ili su je poricali. Tako su iskazi svjedoka Kurelca pravno oslobodili optužbe za huškanje, no sudačko tijelo je formuliralo tako teške optužbe o njegovim aktivnostima u županiji da je puštanje na slobodu postalo neizvjesno. Jedan ga je županijski prisjednik na njemačkom okrivio za dijeljenje novca narodu, čime je dao opasan primjer koji mami na zlodjela, dok je predlaganje uporabe hrvatskog jezika u općini ocijenio kao dizanje pobune i namjeru širenja neposluha. Zahvaljujući argumentima podžupana i zamjenika županijskog odvjetnika, ipak je donesena sudska odluka o puštanju Kurelca na slobodu. U obrazloženju presude odaje se priznanje njegovoj kulturnoj djelatnosti, *„prikupljanje lijepih hrvatskih napjeva i simpatija prema materinskomu jeziku"*. Njegove političke izjave koje su bile predmetom optužbe proglašene su *„olako izrečenim, nepromišljenim govorom"*, a ne namjerom dizanja pobune i huškanja seoskog stanovništva, pa mu je izrečena zatvorska kazna u trajanju vremena koji je proveo u pritvoru od svog uhićenja 2. svibnja.[52] Presuda je u tom obliku pravno opravdala taj postupak županije koja je provodila pritvor, no istovremeno je izbjegla mogućnost utvrđivanja političke motiviranosti kaznenoga djela. Tijek i završetak slučaja Kurelac jasno su ukazivali na odlučujuću ulogu političke volje županijskih vlasti u razrješavanju nacionalnog sukoba pomoću pravnih sredstava.

51 42-godišnji István Ronczai, 70-godišnji kolon s posjedom i kućom János Korlát, 24-godišnji kolon Antal Belichard, György Heltser. MmL, IV. A 507.a; Mnt, jegyzőkönyv, 5. lipnja 1848.

52 MmL, IV. A 507.a; Mnt, jegyzőkönyv, 5. lipnja 1848.

ARIJANA KOLAK BOŠNJAK

Odnos članova (bivše) Horvatsko–vugerske stranke prema mađarskoj revoluciji, njezinim idejama i postignućima

Horvatsko–vugerska stranka osnovana je 1841. godine, a osnovna ideja oko koje su se okupljali njezini članovi i pristaše bila je očuvanje čvrstog političkog saveza između banske Hrvatske i Ugarske. Stranka je zagovarala i očuvanje autonomije civilne Hrvatske i uskog regionalnog identiteta vezanog uz taj prostor te je svoje pristaše okupljala pod krilaticom „Mi szmo Horvati". Članovi Horvatsko–vugerske stranke prihvatili su i mađarsku nacionalnu ideologiju te su se u političkom smislu, tj. kao državljani Ugarske/Mađarske, izjašnjavali kao Mađari, a prihvatili su i nastojanja Mađara da mađarski jezik uvedu kao službeni jezik na prostoru čitave Ugarske/Mađarske. U svom su političkom djelovanju iskazivali i vjernost vladaru, a okvir Habsburške Monarhije nisu dovodili u pitanje. Kada su se 1848. godine zbog izbijanja revolucije u Monarhiji političke okolnosti promijenile, napose one u odnosu između Ugarske i dvora, članovi Horvatsko–vugerske stranke kao važan politički faktor u banskoj Hrvatskoj iskazivali su svoja stajališta prema novonastalim prilikama, ali su i svoj odnos prema mađarskoj revoluciji oblikovali u odnosu na njih.

Prvi znak pozitivnog odnosa članova Horvatsko–vugerske stranke prema idejama mađarske revolucije bilo je sudjelovanje Antuna Daniela Josipovića, jednog od vođa Horvatsko–vugerske stranke i najžešćeg pristaše mađarskih liberala u banskoj Hrvatskoj tijekom 1840-ih, u deputaciji koja je s Ugarskog sabora otišla u Beč sa zahtjevom da se dopusti uspostava samostalne mađarske vlade.[1] Na vijest o događajima u Ugarskoj, a napose o tome da je vladar dopustio osnivanje samostalne mađarske vlade pozitivno su reagirali i ostali članovi tada još uvijek djelujuće Horvatsko–vugerske stranke. Zapravo, osnivanje samostalne mađarske vlade podržala je većina hrvatske javnosti pa se i u tisku, koji je u potpunosti bio pod ingerencijom hrvatskog političkog pokreta, mogla čitati podrška mađarskim nastojanjima i oduševljenje postignutim uspjehom.[2] Jedinstven stav oko osnivanja samo-

1 *Nikša Stančić:* Hrvatski 'dèržavni sabor' 1848: na razmeđu epoha i sukobljenih legaliteta. U: Hrvatski državni sabor 1848. sv. I. Prir. *Iskra Iveljić, Josip Kolanović, Nikša Stančić.* Hrvatski državni arhiv, Zg., 2001. 35–36.

2 *Arijana Kolak:* O Mađarima i mađarskoj politici u javnosti banske Hrvatske 1848. – 49. Neobjavljeni magistarski rad, Zg., 2006. 22–27.

stalne mađarske vlade i početnih događanja u Ugarskoj bio je i temelj za pregovore oko pronalaženja zajedničkog jezika između dviju hrvatskih stranaka. One su se uspjele načelno naći na istim stajalištima te su njihovi članovi zajednički uspostavili narodnu stražu i usuglasili se oko toga da treba održati red i mir, raditi na uvođenju materinskog jezika, ali i na tome da se uvedu slobodoumni peštanski zakoni, tj. zahtjevi iz tzv. Dvanaest točaka.[3] Atmosfera pomirbe trajala je vrlo kratko, jer je već krajem ožujka došlo do potpunog razmimoilaženja hrvatskih stranaka. Naime, pristaše hrvatskog političkog pokreta zahtjevali su formiranje samostalne hrvatske vlade, a članovi Horvatsko–vugerske stranke priznavali su legitimitet mađarskoj vladi te su se i dalje zalagali za očuvanje čvrstog saveza s Ugarskom pa su odbijali dati podršku zahtjevu, koji je tu vezu mogao oslabiti. Prema njihovom tumačenju još iz predrevolucionarnog razdbolja, formiranje samostalne hrvatske vlade značilo bi upravno odvajanje banske Hrvatske od Ugarske, a to bi moglo imati vrlo loše posljedice za bansku Hrvatsku. Naime, time bi banska Hrvatska izgubila zaštitu koju joj je nudio državni okvir Kraljevine Ugarske, a ona je obuhvaćala zaštitu njihova pokrajinskog horvatskog identiteta od nasrtaja iliraca i (južno)slavenske ideologije. Također su u toj zajednici nalazili i zaštitu od carskog apsolutizma te od vanjskih pretendenata kao i mogućnost ekonomskog i društvenog napretka.[4] Godine 1848. oni su i dalje zastupali ista stajališta u vezi navedenih pitanja pa su odbili podržati zahtjev za formiranjem samostalne hrvatske vlade, ali su zato snažno podupirali samostalnu mađarsku vladu. Zbog toga su bili prozivani za izdaju vladara, no oni su takve objede odbijali uz objašnjenje da je sam vladar dopustio njezino osnivanje, naglašavajući tako njezin legitimitet, ali dajući i legitimitet svom djelovanju na prostoru banske Hrvatske.

Članovi Horvatsko–vugerske stranke podupirali su i djelovanje Ugarskog sabora 1847./1848. godine. Taj sabor na kraju svog zasjedanja donio je tzv. Travanjske zakone, koji su se odnosili i na bansku Hrvatsku. Članovi Horvatsko–vugerske stranke prihvatili su i podržali te zakone ne nalazeći u njima ništa sporno, jer su u sebi sadržavali ono za što su se oni borili tijekom 40-ih godina 19. stoljeća. Tako je civilnoj Hrvatskoj zajamčena, istina neodređena, autonomija s pokrajinskim saborom i uporaba narodnog jezik u unutrašnjoj upravi. Položaj Slavonije, koji je Travanjskim zakonima definiran tako da je ona praktički bila ugarska županija, članovi Horvatsko–vugerske stranke nisu dovodili u pitanje. Oni su još 1847. godine prihvatili da hrvatske zemlje budu pokrajine u Ugarskoj i to zbog političkih okolnosti, koje su se ponajviše ogledale u snažnijem pritisku ujedinjenih snaga hrvatskih

3 *László Kontler:* Povijest Mađarske. Tisuću godina u Srednjoj Europi. Srednja Europa, Zg., 2007. 252.; *Jaroslav Šidak:* 'Narodna zahtijevanja' od 25. Ožujka – program hrvatske Četrdesetosme. U: Studije iz hrvatske povijesti za revolucije 1848. – 49. Centar za povijesne znanosti. Odjel za hrvatsku povijest, Zg., 1979. (Rasprave i članci 3.) 56.

4 *Arijana Kolak Bošnjak:* Horvatsko–vugerska stranka 1841. – 1848. Neobjavljeni doktorski rad, Zg., 2012. 105–106., 180–182.

narodnjaka i mađarskih konzervativaca okupljenih oko Dvora i Metternicha na članove Horvatsko–vugerske stranke i mađarske liberale.[5]

Ni uvođenje mađarskog jezika kao službenoga za čitav prostor Ugarske pa i bansku Hrvatsku za njih nije predstavljalo problem. Oni su još tijekom 40-ih godina podržavali taj prijedlog prihvaćajući tumačenja da službeni jezik u Ugarskoj/Mađarskoj treba biti mađarski jezik kao jezik državotvorne nacije, koji bi kao takav jedini mogao povezati različite narode u Ugarskoj. Stoga je logično da su pristajali na to da kao članovi zajedničke ugarske, tj. mađarske države govore i zajedničkim mađarskim jezikom.[6]

Zbog takvih svojih stavova u banskoj Hrvatskoj su smatrani izdajicama naroda i domovine, no oni su i te optužbe odbacivali. Za njih je Ugarska/Mađarska bila njihova domovina te su se smatrali ugarskim državljanima. Kako sam već spomenula, oni su prihvatili mađarsku nacionalnu ideologiju pa su se u političkom smislu smatrali Mađarima, iako su se etnički izjašnjavali kao Horvati. Posljedica je to shvaćanja da je nacija nositeljica državnog suvereniteta te da zato svi stanovnici u političkom smislu trebaju nositi ime po državi čiji su državljani.[7] Članovi Horvatsko–vugerske stranke prihvatili su i istoznačnost pojmova Ugarska i Mađarska, kao što su ih koristili Mađari, a uz to pojam „magyar" osim govornika mađarskog jezika označavao je u tom razdoblju i ugarskog državljanina[8] pa je bilo logično da su se članovi Horvatsko–vugerske stranke mogli u političkom smislu izjašnjavati kao Mađari.

Osim što su izražavali svoju podršku idejama i postignućima mađarske revolucije, članovi Horvatsko–vugerske stranke dali su i konkretnu podršku njezinim propagatorima. Tako su u svom Kazinu ugostili deputaciju peštanskog Odbora sigurnosti koja je u travnju 1848. došla u Zagreb s ciljem da među Hrvate podijeli proglas tog odbora od 31. ožujka 1848. u kojem ih poziva na suradnju i zajedničku borbu protiv austrijske birokracije i da ga po po-

5 Zakonski članci ugarskog dàržavnog sabora godine 1847/8. Tiskom dra Ljudevita Gaja, Zg., 1860, čl. 3 : § 26, čl. 5 : § 5, čl. 16 : § 2, čl. 21 : § 2. *Tihomir Cipek–Stjepan Matković:* Programatski dokumenti hrvatskih političkih stranaka i skupina 1842. – 1914. Disput, Zg., 2006. 121–125.

6 *Kolak Bošnjak, A.:* Horvatsko–vugerska nav. dj. 113–116., 120–121.; *Zoltán Fónagy:* Paralelnosti i konflikti u eri nacionalnog preporoda. U: Hrvatsko–mađarski odnosi 1102. – 1918. Zbornik radova. Gl. ur. *Milan Kruhek.* Hrvatski institut za povijest, Zg., 2004. 204–206.; *Kontler, L.:* nav. dj. 246.

7 *Nikša Stančić:* Hrvatski pokret i godina 1848. u hrvatskoj povijesti 19. stoljeća: epohalni proboj, dometi, ograničenja. U: Hrvatska 1848. i 1849.: zbornik radova. Gl. ur. *Mirko Valentić.* Hrvatski institut za povijest, Zg., 2000. 27.; *Fónagy, Z.:* nav. dj. 203.; *Kontler, L.:* nav. dj. 245–246.; *Dinko Šokčević:* Hrvati u očima Mađara, Mađari u očima Hrvata. Kako se u pogledu preko Drave mijenjala slika drugoga. Naklada Pavičić, Zg., 2006. 75–76.

8 *Šokčević, D.:* nav. dj. 94.; *Mirjana Gross:* Razvoj ustavnosti i izvanparlamentarne komunikacijske mreže u Habsburškoj Monarhiji u drugoj polovici 19. stoljeća, U: Zbornik Nikše Stančića. Ur. *Iskra Iveljić.* FF press, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za povijest, Zg., 2011. 188.

trebi dodatno rastumači. Zbog toga su imali mnoštvo problema s vladajućim hrvatskim političkim pokretom i njihovim pristašama.[9]

Podrška mađarskoj revoluciji očitovala se i u tome što je dio članova Horvatsko–vugerske stranke, nakon što je u svibnju 1848. njihova vlast u Zagrebačkoj županiji nasilno okončana, svoje utočište potražio u Ugarskoj i tamo sudjelovao u radu institucija koje su osnovane na temeljima mađarske revolucije. Tako su npr. A. D. Josipović, Josip Brigljević i Teodor Drašković obnašali službe pri mađarskoj vladi. Dio hrvatskih emigranata uključio se u mađarske vojne postrojbe pa je npr. A. D. Josipović vodio gerilske akcije na Dravi protiv Jelačićeve vojske.[10] Neki emigranti nastojali su i iz emigracije utjecati na prilike u banskoj Hrvatskoj. Putem pisama koja su u tajnosti slali svojim pristašama nastojali su očuvati njihovu podršku mađarskoj revoluciji, a iz njih je jasno i da se pod dojmom zbivanja u Ugarskoj stav emigranata prema vladajućem hrvatskom političkom pokretu u banskoj Hrvatskoj sve više radikalizirao, a time je i njihova podrška mađarskoj revoluciji bila sve snažnija. Tako je u lipnju 1848. anonimni izvjestitelj iz Čakovca obavijestio Jelačića da je na zahtjev hrvatskih emigranata povjerenik mađarske vlade Ladislav Csányi odgovorio da nagodbe s Hrvatima neće biti, nego će ih se napasti i uspostaviti mađarska vlast.[11] U kolovozu je Dragutin Karolyi, bivši seoski bilježnik u općini Drežnik poslao pismo iz Szombathelya na jednog seoskog suca u kojem podsjeća da su slobodu narodu ishodili Mađari te poziva da se svi podignu na noge kad čuju da se Mađari bore s ilircima na Dravi i da tako potuku ilirce, a njihove gradove poruše te obećaje da će im Mađari doći u pomoć.[12] Iz ovog pisma vidljivo je da su hrvatski emigranti podržali moguću mađarsku vojnu intervenciju u banskoj Hrvatskoj. Kako se situacija u Ugarskoj uslijed novih političkih okolnosti od rujna 1848. radikalizirala i tamošnji hrvatski emigranti reagirali su u skladu s njom te su još snažnije podržavali svoje mađarske domaćine, tj. djelovanje Odbora za spas domovine formiranog nakon što je mađarska vlada podnijela ostavku kao i rad mađarskog sabora, koji je nastavio s radom unatoč tome što ga je vladar raspustio. Neki emigranti slijedili su mađarsko revolucionarno vodstvo i u Debrecen i tamo su sudjelovali u radu mađarskog revolucionarnog sabora kao npr. Mijo Antal i A. D. Josipović.[13]

I emigranti, koji su otišli u austrijske zemlje, javno su dali podršku postignućima mađarske revolucije. Proglas nastao u kolovozu 1848. godine

9 Hrvatski državni sabor 1848. sv. 1. br. 27., 126–127. Državni arhiv u Zagrebu, Poglavarstvo grada Zagreba, f. 1. (HR–DAZG–1), Upravni spisi, k. 1634., br. 1471., br. 1562.

10 *Vladimir Košćak:* Madžaronska emigracija 1848. Historijski zbornik 1–4. (1950) 45–46.

11 Hrvatski državni sabor 1848. sv. 1. br. 36., 148–149.

12 Hrvatski državni arhiv (Zg.), Banska vlada, f. 68. (HR–HDA–68), Predsjedništvo, k. 38., br. 68.

13 Hrvatski državni arhiv, Ban Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, f. 10. (HR–HDA–10), k. 156., br. 572/849., br. 780.; *Tomislav Markus:* Korespondencija bana Jelačića i Banskoga vijeća 1848. – 1850. Hrvatski institut za povijest–Dom i svijet, Zg., 1998., br. 346., 340–341.; br. 667., 578.; *Košćak, V.:* nav. dj. 46.

u Beču nosi naziv *Anonimni manifest u ime hrvatsko–slavonskog naroda*, a nastao je kao odgovor na *Manifest naroda hrvatsko–slavonskog*, kojeg je objavio Hrvatski sabor početkom srpnja 1848. obraćajući se europskim narodima. Autori Anonimnog manifesta istaknuli su da ne žele sudjelovati u hrvatskoj pobuni protiv Ugarske aludirajući tako da žele očuvanje saveza s Ugarskom. Odriču legitimitet Hrvatskom saboru, jer nije sazvan na temelju volje naroda i zakona, nego prema izbornom redu kojeg je donio Jelačić kako bi osigurao zastupstvo svojih pristaša, a priznaju legitimitet Ugarskom saboru i zakonima izglasanim na njemu. Mađare hvale da su za sebe, ali i za nas (Horvate i Slavonce) uspjeli kod vladara ishoditi nove tekovine od ukidanja feudalnog sustava, preko formiranja modernog zastupničkog sabora, čime su omogućili čitavom narodu da sudjeluje u vlasti preko svojih poslanika, do ostvarenja različitih sloboda koje jamči Ugarski sabor. Autori su posebno naglasili da su Mađari dobrovoljno zaštitili jezik i narodnost hrvatsko–slavonsku putem zakonskih članak, kojima su dopustili da „pridružene strane" npr. rabe svoju zastavu i grb ili da Hrvatski sabor ima dva poslanika na Ugarskom saboru i dr. To su zapravo zakonski članci iz tzv. Travanjskih zakona, što je još jedna potvrda da su članovi tad već bivše Horvatsko–vugerske stranke priznali legitimitet Ugarskom saboru 1847./1848. i zakonskim člancima koje je on donio. U manifestu se posebno oštro napada Jelačić, kojeg se smatra oruđem kamarile i reakcionarom te mu se ne priznaje legitimitet.[14] Ovim manifestom jasno je da su članovi bivše Horvatsko–vugerske stranke, koji su otišli u emigraciju u austrijske nasljedne zemlje u potpunosti podržali postignuća i ideje prve faze mađarske revolucije.

Dio članova bivše Horvatsko–vugerske stranke koji nije otišao u emigraciju, nego je ostao u banskoj Hrvatskoj i djelovao u tajnosti, tijekom cijelog revolucionarnog razdoblja bio je aktivan u nastojanju da osigura podršku idejama i postignućima mađarske revolucije, ali i spreman da preuzme vlast u slučaju da im Mađari priteknu u pomoć. Tako su zagrebački mađaroni prema svjedočanstvu jednog židovskog pisara svaku noć držali skupštine i bili spremni podići bunu protiv hrvatskog političkog pokreta kad dođe prikladan trenutak. Zbog tog su svjedočanstva mnogi od njih bili pozatvarani, ali nedugo potom i pušteni jer nije bilo konkretnih dokaza protiv njih.[15] U Varaždinu je tijekom 1848./49. djelovalo tajno demokratsko-mađaronsko društvo o čijoj se djelatnosti ne zna gotovo ništa, ali iz naziva je očito da je bilo promađarski orijentirano, a to znači da je podržavalo i mađarsku revoluciju.[16] Pred sam slom mađarske revolucije podrška promađarskih pristaša, članova bivše Horvatsko–vugerske stranke mađarskoj revoluciji i njezinim nositeljima nije izostala. Tako su u Zagrebu početkom srpnja 1849. uhićeni promađarski pristaše

14 Hrvatski državni sabor 1848. sv. II. br. 68., 240–255.

15 *Markus, T.:* nav. dj. br. 52., 95.; br. 64., 108. Novine dalmatinsko-hervatsko-slavonske 11. studenog 1848. 501. Slavenski Jug 12. studenog 1848. 170.

16 *Markus, T.:* nav. dj. br. 659., 572.; br. 684., 588–589.

jer su vikali „éljen Kossuth" i „nieder mit Oesterreich", a izbila je i afera zbog prodaje igala s Kossuthovim likom.[17]

Nakon što je dvor stekao bolje pozicije suzbivši revoluciju u talijanskim pokrajinama, okrenuo se rješavanju prilika u istočnom dijelu Monarhije nastojeći suzbiti postignuća mađarske revolucije kao i revoluciju u potpunosti. Većina članova bivše Horvatsko–vugerske stranke i pristaša promađarskog pokreta tada se pasivizirala ili je djelovala u dubokoj tajnosti. Naime, članovi bivše Horvatsko–vugerske stranke svoju su podršku idejama i postignućima mađarske revolucije redovito opravdavali i njihovom legitimnošću, tj. pozivali su se na to da ih je vladar dopustio. No nakon, što je dvor promijenio svoj odnos prema mađarskoj revoluciji članovi bivše Horvatsko–vugerske stranke koji su otišli u emigraciju u austrijske zemlje potpuno su se pasivizirali i nisu više javno djelovali očekajući tek ishod te političke situacije. Oni koji su ostali u domovini također su se još više pasivizirali ili su djelovali u dubokoj tajnosti. No, oni koji su otišli u emigraciju u Ugarsku postali su radikalniji, podržavali su novoosnovane revolucionarne institucije i sami sudjelujući u njihovom radu. Ipak, nakon što je carska vojska natjerala mađarsko revolucionarno vodstvo da se preseli iz Pešte u Debrecen, hrvatski emigranti sve su manje bili skloni dati svoju podršku mađarskoj revoluciji pa je broj onih koji su otišli u Debrecen znatno smanjen.

Pozitivan stav članova (bivše) Horvatsko–vugerske stranke prema mađarskoj revoluciji, njezinim idejama i postignućima rezultat je njihove politike, koju su oblikovali i zastupali tijekom 40-ih godina 19. stoljeća i odnosa kojeg su razvili s mađarskim liberalima u tom periodu. Na tim temeljima oni su zajedničkim snagama nastojali ostvariti nove društveno-političke odnose, očuvati neke stare i osigurati temeljne vrijednosti koje su tada promovirane, slobodu, jednakost i bratstvo s Mađarima. Njihova podrška mađarskoj revoluciji iskazivana je tijekom cijelog revolucionarnog perioda, no kako se vidi iz prikazanog ne uvijek istim intezitetom.

17 Novine dalmatinsko–hervatsko–slavonske 19. lipnja 1849. 290., Südslavische Zeitung 20. lipnja 1849. 46. HR–HDA–10, k. 156., br. 455/2155.; *Markus, T.:* nav. dj. br. 234., 250–251.

5. A DUALIZMUS INTÉZMÉNYEI

SOMOGYI ÉVA

Hivatalnokok a Habsburg Monarchia közös kormányzatában

A tanulmány a modern bürokrácia kialakulását vázolja, valamint azt, hogy a magyar állampolgárságú és a Horvátországból származó hivatalnokok milyen szerepet játszottak a dualista Habsburg Monarchia közös hivatalaiban.

Az, amit modern bürokráciának nevezünk, a felvilágosodás hatására született meg Európában. A felvilágosodás ugyanis megváltoztatta az államról vallott felfogást: többé nem a fejedelem testesítette meg az államot. A hatalom monopóliumát az absztrakt állam vette át. Az uralkodó államfővé vált, személyében testesültek meg az állam jogai és kötelességei. Az államnak pedig többé nem az a kizárólagos feladata, hogy fenntartsa a fejedelmi hatalmat, hanem hogy gondoskodjék valamennyi lakója biztonságáról. Az alattvaló állampolgárrá, a hivatalnok a fejedelem szolgájából az állam szolgájává válik.[1] Ez az átalakulás a német államokban a 18–19. század fordulóján ment végbe.

A Habsburg Monarchiában ez a folyamat másként zajlott, és – mint közismert – csak korlátozottan ment végbe. A Habsburg Monarchiában az állam sajátos struktúrája következtében az uralkodó az egész korszakban, tehát tulajdonképpen a Monarchia felbomlásáig megőrizte sajátos államfenntartó funkcióját; a fejedelmi és az állami hatalom sohasem különült el egymástól teljesen. Ismeretes, hogy a Habsburg Birodalmat tartományok és országok folyton változó együttese alkotta. A monarchia tartományai különböző korokban kerültek Habsburg-fennhatóság alá és őrizték történeti tradícióikat. (És itt nemcsak a cseh–morva tartományokra vagy Galíciára kell gondolni, hanem az alpesi örökös tartományok egymástól eltérő előtörténetére és arra, hogy az alpesi tartományok német lakossága identitásának a dualizmus korszakában is legalább annyira meghatározó eleme a dinasztiához való viszony, mint valami *an sich* létező [vagy nem létező] „osztrák nemzeti tudat".)[2] Volt tehát egy

1 *Hansjoachim Henning:* Die deutsche Beamtenschaft im 19. Jahrhundert: zwischen Stand und Beruf. Steiner Verlag, Wiesbaden–Stuttgart, 1984. 15 ff.; *Tibor Süle:* Preußische Bürokratietradition. Zur Entwicklung von Verwaltung und Beamtenschaft in Deutschland 1871–1918. Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1988. (Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft 81.) 34–38.

2 A kérdésnek rendkívül nagy irodalma van. Én itt most csak két alapműre hivatkozom: *Jörg Kirchhoff:* Die Deutschen in der österreichisch-ungarischen Monarchie. Ihr Verhältnis zum Staat, zur Nation und ihr kollektives Selbstverständnis (1866/67–1918). Logos Verlag, Berlin, 2001; *Moritz Csáky:* Historische Reflexionen über das Problem einer österreichischen Identität.

adottság, egy szervetlen, dinasztikus hatalommal létrehozott birodalom, amelyhez Ferenc József egész habitusában és gondolati rendszerében alkalmazkodott. Ferenc József prealkotmányos nézeteiről szoktunk beszélni, arról, hogy ragaszkodott a dinasztikus tradíciókhoz, hogy őrizte az uralkodó és az állam azonos voltának doktrínáját. Jól ismerjük személyes ambícióit, felfogását a maga helyéről és szerepéről a birodalomban. Féltékenyen vigyázott az uralkodói hatalomra, arra, ami az alkotmányos államban megmaradt számára: a legfőbb hadúr szerepére, az uralkodó kinevezési és kitüntetési, kegyelmi jogára.[3] Ferenc József uralmi törekvései formálták a birodalmat, ahogy az évszázadok során létrejött birodalom is formálta az ő felfogását. Ami azonban most számunkra fontos: a Habsburg Monarchiában a hivatalnok sohasem vált egy absztrakt állam szolgájává. Az uralkodó nagyon is jelen volt birodalma hivatalaiban, képe ott függött az irodák falán.[4] A császár önmagát is hivatalnoknak vallotta (legalábbis akkor, amikor hadvezéri ambícióiról már lemondott), a birodalom első hivatalnokának. Személyesen adta át a magasabb rangú tisztviselők kinevezését, akik azért az uralkodó elé járulva mondtak köszönetet. Ferenc József személyes és patriarchális kapcsolata hivatalnokaival útját állta annak, hogy a Monarchia tisztviselői *egy személytelen, modern állami struktúra* elemeivé váljanak.

A fentieknek lehetséges – egy elméleti alkotmányosság talaján álló – pejoratív kicsengése. Holott távol áll tőlem a dolgok ilyenfajta megítélése. A valóságban ugyanis az itt vázolt uralkodói szerep egy bizonyos ponton találkozott a 67-es magyar felfogással, azzal a magyar koncepcióval, amely határozottan az alkotmányosságra, mégpedig *az egész birodalom alkotmányos átalakulására* épült. Ez a magyar felfogás mereven elutasította a birodalom létét. A kiegyezés alapelve, hogy a két, belső kormányzatát tekintve önálló államnak (tehát a Magyar Királyságnak és a birodalmi tanácsban képviselt királyságoknak és országoknak) vannak közös ügyei (a közös védelem, külpolitika és az ezek fedezésére szolgáló pénzügyek), de a közös ügyek léte nem teremt közös birodalmat, közös államot. Történetileg a közös ügyek az uralkodó közössé-

---

In: Probleme der Geschichte Österreichs und ihrer Darstellung. Hrsg. *Herwig Wolfram, Walter Pohl.* Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1991. 29–47.

3 Vö.: *Erich Graf Kielmansegg:* Kaiserhaus, Staatsmänner und Politiker. Aufzeichnungen des k.k. Statthalters Erich Graf Kielmansegg mit einer Einleitung von Walter Goldinger. R. Oldenburg Verlag, Wien–München, 1966. 3.

4 Az 1910. évi népszámlálás kérdőívén magát „önálló hivatalnoknak" jelölte meg. (Ötven évvel korábban, ha megkérdezik, nyilván katonát mondott volna.) Vö.: *Waltraud Heindl:* Was ist Reform? Überlegungen zum Verhältnis von Bürokratie, Staat und Gesellschaft in Österreich. In: Innere Staatsbildung und gesellschaftliche Modernisierung in Österreich und Deutschland 1867/71–1914. Historikergespräch Österreich – Bundesrepublik Deutschland 1989. Hrsg. *Helmut Rumpler.* Verlag für Geschichte und Politik, Wien–München, 1991. 173–174.; *Karl Megner:* Beamte. Wirtschafts- und sozialgeschichtliche Aspekte des k.k. Beamtentums. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1985. 334–336.; Az 1910-es népszámlálásról: *Hans Leo Mikoletzky:* Österreich im 20. Jahrhundert. Österreichischer Bundes Verlag, Wien, 1969. 27.

géből, a perszonálunióból erednek, s ezért kiegyezést az uralkodóval, s nem a birodalom másik felével kötöttük meg. Ebben a politikai-jogi konstrukcióban az uralkodót, a dinasztiát rendkívül fontos hely illette meg: lehetővé tette a Habsburg Birodalomhoz tartozást anélkül, hogy egy, a két ország felett álló összbirodalom létét el kellett volna ismerni.

A talán kicsit elvontnak tetsző fejtegetést megpróbálom egy apró gyakorlati példával érzékeltetni. A hivatalnokot Magyarországon az uralkodó nevezi ki, a parlamentnek felelős miniszter felterjesztésére és az ő ellenjegyzésével. A magyar honos közös minisztériumi tisztviselők kinevezése azonban eltér ettől: a kinevező irat általában utal a felterjesztő miniszterre, ám azt miniszter, tehát egy *közös* miniszter nem látja el kézjegyével. Aki hosszú időt töltött a századvég magyar sérelmi politikájának tanulmányozásával, annak feltűnhet: senkiben nem keltett megütközést, senki nem tiltakozott az ellen, hogy e vonatkozásban nem a törvényeknek megfelelően járt el az uralkodó.[5] A magyarázat kézenfekvő. A magyar politika nem akarta, hogy közös miniszter kézjegye szerepeljen a magyar állampolgárságú közös hivatalnok kinevezésén. Inkább lemondott az uralkodói hatalom korlátozásáról, az alkotmányos eljárásról-formáról, minthogy hivatalnokát a mindenkor elutasított közös birodalom alattvalójának ismerje el. Így a közös hivatalnok, különösen a magyar állampolgárságú közös hivatalnok sajátos kötődése az uralkodóhoz gátjává vált annak, hogy a fejedelem szolgájából maradéktalanul az állam szolgájává váljék, vagyis hogy a közös hivatalokban egy valóban modern bürokrácia jöjjön létre.

Kérdés most már az: milyen szerepet játszottak a magyarok a közös hivatalokban? A kiegyezést tető alá hozó liberális tábor, Deák Ferenc és elvbarátainak fő törekvése az volt, hogy tizenhét évi abszolutizmus után *„a kibékülés úgy menjen végbe, hogy benne, amennyire csak lehet, az ország nagyobb része megnyugvását lelje"*, azaz az új rendszert magáénak érezze.[6] Ehhez pedig feltétlenül szükség volt arra, hogy a kiegyezéssel létrejövő közös kormányszervekben megfelelő súlyuk legyen a magyaroknak. Andrássy Gyula magyar miniszterelnök programjának tekintette, hogy a közös minisztériumokba magyar államtitkárt nevezzenek ki, s azt a szükséges hivatali apparátussal lássák el. Meghirdette, a közös kormányzatnak törekednie kell arra, hogy megfelelő felkészültségű magyar tisztviselőket találjon; el kell érnie a paritást, tehát azt, hogy a magyarok a közös költségekhez való hozzájárulásuk (a *quota*) arányában kapjanak helyet a közös minisztériumokban.

Folytattam arra vonatkozó kutatást, hogyan alakult a magyarok alkalmazása a közös minisztériumokban és nemcsak a számszerű változást próbáltam meg nyomon követni, hanem a magyar honos bürokraták mentalitásának, nemzeti identitásának változásait; továbbá azt, hogyan alakult „Bécs",

5 Legalábbis az aktákban és a vonatkozó irodalomban nem találtam nyomát ilyesminek.

6 Deák tárgyalásai a kormány tagjaival 1866 februárjában. *Kónyi Manó:* Deák Ferencz beszédei. III. kötet. Franklin, Bp., 1903. 562.

vagyis a közös kormányzat viszonya a magyar törekvésekhez.[7] E vizsgálatokról itt csak nagyon leegyszerűsített képet adhatok.

Egy folyamat zajlott le, amely közvetlenül a kiegyezés után, tehát még Beust időszakában kezdődött és azután magától értetődően Andrássy külügyminiszterségének éveiben nagyobb impulzust kapott: emelkedett a magyarok felvétele közös posztokra. Az első hivatalnokok kifejezetten a magyar kormányok támogatásával, magyar minisztériumokból vagy a magyar közéletből kerültek bécsi szolgálatba. Ezek a tisztviselők bécsi szolgálatuk idején is őrizték magyar politikai, családi, személyes kapcsolataikat. Magyar voltuk magától értetődő volt: Bécsben szolgáló magyaroknak tekintették magukat, és úgy gondolták, hogy a bécsi szolgálat eminens magyar érdek.

A dualizmus második korszakában a század végén a közös tisztviselők nemzettudata bizonyos fokig átalakult. Olyanok kerültek vezető posztokra, akik pályájukat már eleve a Ballhausplatzon kezdték, akiknek nem volt magyarországi politikai múltjuk, akik a bécsi Theresianumban, a diplomata vizsgára felkészítő ballhausplatzi tanfolyamokon, a Monarchia külügyi apparátusában szocializálódtak. Ezeket az embereket már nem a magyar kormány segítette pályájukon, hanem bécsi hivatali felettesük, aki éppúgy lehetett osztrák, ahogyan magyar honos is. A század végére a külügyminisztérium felnevelte a maga apparátusát, olyan magyar honos közös tisztviselőket, akiket eleve arra képeztek, hogy *ők legyenek a paritás megkövetelte magyarok a közös hivatalokban*.

Az első generáció politikai programja a paritás. A második generáció elérte, amit akart, a *quota* arányában jutott a magyar hivatalnokok számára hely a közös hivatalokban. Ez korántsem jelentette azt, hogy Bécsbe kerülve feladták volna nemzeti identitásukat. Ha modern kategóriát akarnék használni: vállalhatták a többes identitást: azt ugyanis, hogy mint *magyarok* szolgálják a *Monarchia* javát. És többségük így is fogta fel küldetését.

A folyamat két síkon zajlott. Nemcsak a magyar honos közös tisztviselők tudata formálódott, alakult át a közös szolgálat során, hanem a bécsi kormányzatnak a hivatalnokokról alkotott felfogása is. A tradicionális osztrák bürokratának nincsen nemzete. Szolgálatba lépésükkor erről senki sem kérdezte őket, minősítési lapjukon nem tüntették fel anyanyelvüket. A bécsi közös minisztériumoknak szükségük volt ilyen, bizonyos valóságelemet is tartalmazó önképre.

Ám az 1890-es évektől megváltozott a helyzet. A magyar delegáció csak azzal a feltétellel hagyja jóvá a közös költségvetést, ha megfelelő számú magyart alkalmaznak a közös minisztériumokban, és ott kénytelenek tudomásul venni a magyar igényeket. A külügyminiszter felszólítja a külképviseletek vezetőit: tegyenek jelentést arról, beosztottjaik közül ki a magyar. Ez pedig annak bevallása, hogy a nemzetfelettinek óhajtott és hirdetett birodalmi bürokráciát mégis csak nemzetek fiai, vagy legalábbis két állam polgárai alkotják.

7 *Somogyi Éva:* Magyar diplomaták a közös külügyminisztériumban. Századok 138. (2004) 601–672.

A közös kormány akceptálja a magyarok paritás igényét és azt is, hogy a hivatalnokoknak mégiscsak van nemzetiségük.

Egy példa: 1903-ban Széll Kálmán magyar miniszterelnök azzal a kéréssel fordul Agenor Gołuchowski gróf külügyminiszterhez, hogy a romániai konzulátusokon nagyobb számban alkalmazzanak magyarokat.[8] Gołuchowski terjedelmes válaszát[9] a közös kormány elvi álláspontjának tekinthetjük: nem kívánatos, hogy bizonyos konzulátusokon csak vagy túlnyomó többségben magyar, vagy éppen osztrák állampolgárt alkalmazzanak. *„És egyáltalán nem látom célszerűnek, hogy közös hivatalnokok állampolgárságának túlzott jelentőséget tulajdonítsunk. Tárcám hivatalnoki karának mindig is legjobb hagyományai közé tartozott, hogy valamennyi közös hivatalnokot, legyen az akár osztrák, akár magyar állampolgár, az a kötelességtudat hatotta át, hogy mindkét állam polgárainak érdekeit ugyanazzal az igyekezettel és ugyanazzal a lelkiismeretességgel kell képviselnie. Különös gonddal fogok törekedni arra, hogy a közös tisztviselők kötelességének ilyen értelmezéséhez a jövőben is szigorúan és maradéktalanul ragaszkodjunk. Másrészt azonban a legnagyobb súlyt helyezem arra, hogy a Monarchia érdekeinek a külföld irányában történő közös képviseletét nemzeti szempontok ne kérdőjelezhessék meg."*

Gołuchowski érvelésének első felében is bizonyos ambivalencia mutatkozik: a külkapcsolatok bizonyos szférájában adódhat olyan kérdés, amely egyik vagy másik állam számára sajátos jelentőséggel bír.[10] A konzuli vagy diplomáciai tisztviselőknek azonban e speciális érdekeket is saját nemzeti vagy állami kötöttségeiktől függetlenül kell képviselniük. A Monarchia külpolitikai kapcsolataiban nemzeti szempontok nem juthatnak érvényre.

S ez nem pusztán a külügyminiszter óhaja volt. A magyar állampolgárságú közös tisztviselők nagyon sokfajta pályát futottak be, eltérő nemzeti és társadalmi háttérrel rendelkeztek, de azért többségük egészen a Monarchia felbomlásáig magáénak vallotta Gołuchowski felfogását, amit egyébként már az 1867. évi XII. tc. megfogalmazott: *„»a birodalom diplomáciai* […] *képviseltetése a külföld irányában« a közös külügyminiszter, a közös külügyi apparátus feladata, amely egy és oszthatatlan, a külön magyar érdek, amennyiben egyáltalán van, oly módon jut érvényre, hogy a közös miniszter »mindkét fél minisztériumával egyetértésben és azok beleegyezése mellett jár el.«"*[11] A közös (birodalmi) külpolitika ilyen értelmezése tette lehetővé, hogy a dualizmus évtizedeiben továbbélt a diplo-

8 Széll Kálmán miniszterelnök Agenor Gołuchowski külügyminiszterhez. 1903. ápr. 6. – Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien (a továbbiakban: HHStA). Politisches Archiv (PA). K. 630.

9 Gołuchowski Széllhez 1903. ápr. 25. Uo.

10 Organisation des handelspolitischen Sektion des k.u.k. Ministerium des Äußern. 1876. júl. 7. – HHStA, Adm. Reg. [AR] Fach 4. Karton 450. – A század végén egy közjogi vita alkalmával a császár azt mondotta: nincs kizárva, hogy *„kereskedelempolitikai ügyekben az egyik, vagy a másik birodalomfél érdekei jussanak kifejezésre". „A külpolitika azonban* […] *mindenkor csak az összbirodalom politikája lehet."* – Protokolle des gemeinsamen Ministerrates 1895. jún. 1. GMCZ 389. In: Die Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der österreichisch-ungarischen Monarchie. Band IV. Hg. von *István Diószegi.* Akadémiai Kiadó, Bp., 1993. 662.

11 1867: XII. tc. 8. § Magyar Törvénytár 1836–1868. évi törvénycikkek. Franklin Társulat, Bp., 1896.

máciai kar összbirodalmi identitása, s a kiegyezés után felnevelkedett diplomata nemzedékek magyar volta és összbirodalmi küldetése komolyabb konfliktus nélkül élt és élhetett egymás mellett.

Most már az a kérdés, hogy ebbe a *Habsburg társadalomba* hogyan illeszkedtek bele a Horvát–Szlavónországból érkező hivatalnokok, akiket természetesen nemzetiségüktől, anyanyelvüktől függetlenül *magyar honosként* tartottak számon. A *Habsburg társadalom* az elmúlt években vált a kutatás egyik központi fogalmává, összefüggésben az osztrák identitás mibenlétének és alakulásának vizsgálatával, de valójában a *Habsburg társadalom*, mint államfenntartó erő léte Jászi Oszkár, vagy hogy céhbeli történészt említsek, Robert Kann óta evidenciának számít – amint az is, hogy a diplomáciai kar és általában a külügyi apparátus ennek az összbirodalmi kötődésű Habsburg társadalomnak meghatározó eleme.

Horvátországból persze elenyésző számban érkeztek emberek a közös hivatalokba. Ha a magyarok a *quota* arányában akarták magukat képviseltetni, akkor a horvátoknak, pontosabban Horvátországnak a közös költségekhez való hozzájárulásának megfelelően legfeljebb 1-2% juthatott. Horvátországból természetesen ugyanolyan módon kerültek tisztviselők a Ballhausplatzra, mint a birodalom bármely más vidékéről. Mindenekelőtt magas rangú állami tisztviselők gyermekei számára volt adva ez a pálya. A jelentős karriert befutó Pejacsevics Elemér apja, sőt már nagyapja is a báni méltóságot viselte. Így amikor a legfiatalabb Pejacsevics a külügyi pályára jelentkezett, minisztériumi főnöke, Mérey Kajetán úgy nyilatkozott, hogy az ő esetében a szokásos elővizsgától (felvételi vizsgától) el is lehet tekinteni.[12] Alexander Musulinnak apja határőrvidéki ezredes, aki tudatosan készíti fel fiát a közös minisztériumi pályára.[13] Természetesen Horvátországból is kerültek diplomáciai állásokba magyar arisztokrata családok csemetéi, mint Inkey Imre, akinek apja tekintélyes horvátországi földbirtokos, és tagja a főrendi háznak.

A fiatal diplomata Inkey Imre a magyar őstörténet lelkes kutatója, Szilágyi Dezsővel folytat élénk levelezést a tárgyban. A Habsburg társadalomba, pontosabban a diplomáciai testületbe azonban nem sikerült beilleszkednie, mégpedig nem magyarsága vagy tudományos ambíciója okán (a szellemi alkotás a polgári értékeket lassacskán akceptáló külügyi szolgálatban nagyon is elfogadott dolog). Inkeytől mégis mindenütt szabadulni igyekeztek főnökei; a „Pflichteifer", azaz az ügybuzgalom hiányzott belőle. Párizsi állomáshelyén

12 Talán nem érdektelen, hogy a jogi tanulmányait Budapesten végzett fiatal aspiráns minősítési lapja szerint beszél és ír franciául, angolul, németül és magyarul, valamint *kielégítően* horvátul. Vö.: Pejacsevics Theodor levelei Mérey Kajetánhoz fia külügyminisztériumi felvétele ügyében: HHStA, Nachlaß Mérey. Karton 15., valamint Elemér személyi anyaga: HHStA, AR Fach 4. Karton 250.

13 Musulin Pasettihez HHStA, PA XL. Karton 325. Musulin papa arról számol be fia főnökének, gondoskodott róla, hogy Alexander a külügyi szolgálat előtt horvátországi gyakorlatra is szert tegyen, valamint arról, hogy horvát anyanyelvén kívül elsajátítsa a német, a francia és a magyar nyelvet.

pedig olyan pénzügyi botrányba keveredett, hogy hitelezői elől szabályosan menekülnie kellett. De talán nem érdektelen, hogy a vele mindig elégedetlen felettesei – mégpedig nem magyarok – rendre magyart kértek utódjául, minthogy a Rasinjában, Varasd vármegyében született Inkeyt is annak tekintették, hivatalát pedig magyarok számára fenntartott helynek.[14] (Mindez már az 1890-es években történt.)

A deviáns Inkeynek éppen az ellentéte volt Alexander Musulin. Határőrvidéki katonacsaládból származott. Apja eleve azért szánta diplomatának (ha már katona nem akart lenni), hogy a császárhoz hűséges osztrák maradhasson, ne kelljen horváttá, szerbbé, németté vagy magyarrá lennie. Pályája kezdetén tartományi hivatalnok korában pontosan érzékelte szűkebb hazája nemzeti konfliktusait. Diplomataként sem gondolta, hogy a nemzeti hovatartozásnak ne volna jelentősége. Őróla magáról is számon tartották horvát voltát. Belgrádi küldetése idején – mint írja – könnyű volt korrekt, sőt néha szívélyes jellegű kapcsolatot kiépítenie a szerb kormány tagjaival és a külügyminisztérium referenseivel, mert volt közös nyelvük (a szó szoros és átvitt értelmében is), amelyen tárgyalópartnerei önkéntelenül is többet mondtak el, jobban feltárulkoztak, mint a kínnal elsajátított német vagy francia nyelven.[15] S Aloys Aehrenthal báró mint szentpétervári követ, majd mint külügyminiszter *„velem, mint született délszlávval"* minden horvát- meg szerbkérdést behatóan megtárgyalt.[16] Nem lehetett nem tudomásul venni a tényt, hogy a császár alattvalóinak nemzetiségük is volt, ami ismeretet, kapcsolatot, esetenként érzelmi kötöttséget is jelentett. De a nagy karriert befutó Musulin, aki magáról azt írja (már a Monarchia felbomlása után), valójában tragikusan alakult a pályája, mert *„eléggé magasra jutott ahhoz, hogy lássa a dolgok alakulását, de ahhoz nem, hogy a döntésekbe beleavatkozhatott volna"*.[17] Nos ez a világosan ítélő Musulin (utólag persze) azt írja: *„A külügyminisztérium hivatalnoki kara oly egységes, egyöntetű és harmonikus képet mutatott, mintha egyetlen nyelvből, egyetlen törzsből vétetett volna."* Jöhetett a fiatal hivatalnok bármennyire nemzetileg jellegzetes környezetből, elfogadta a külügyminisztérium felfogását, hogy a Monarchia nagysága és hatalmi helyzetének fenntartása saját nemzeti érdeke.[18]

Amikor 1919-ben az egykori közös tisztviselőket nyugdíjfolyósításuk ügyében felszólítják, hogy nyilatkozzanak illetőségükről és arról, hogy mely *nemzethez* tartoznak, a korábban magyar állampolgár tisztviselők döntő többsége – Musulin is az volt – magyarnak mondotta magát. A Monarchia utolsó svájci követe, az akkor Bernben élő báró dr. gomorjei Musulin Sándor 1919-ben „németosztráknak" mondotta magát.[19]

---

14 Inkey Imre személyi iratai HHStA, AR Fach 4. Karton 147.

15 *Gomirje Alexander Freiherr von Musulin:* Das Haus am Ballplatz. Erinnerungen eines österreichisch-ungarischen Diplomaten. Verlag für Kulturpolitik, München, 1924. 125.

16 *Gomirje Alexander Freiherr von Musulin:* i. m. 165.

17 *Gomirje Alexander Freiherr von Musulin:* i. m. 130.

18 *Gomirje Alexander Freiherr von Musulin:* i. m. 136–137.

19 HHStA, AR Fach 4, Karton 230. (Personalia Musulin).

Biztosan többet meg fogunk érteni ennek a régiónak sajátosságaiból, abból, hogy mi az a „Habsburg társadalom", ha egyszer majd valaki megírja a Musulin család, a horvát határőrvidéki katona, császári-királyi altábornagy nagyapa, a császár feltétlen hűséges alattvalója, Sándor fia, a jogtudós diplomata, aki 1912-ben balkáni ismereteiért és szolgálatáért magyar bárói címet kap, s a harmadik generáció, Janko Musulin író, publicista történetét, aki az osztrák antifasiszta ellenállásban játszott jelentős szerepet.

ŽELJKO HOLJEVAC

A budapesti horvát minisztérium (1868–1918)

Az 1868. évi horvát–magyar kiegyezés értelmében a magyar kormányban mint Ausztria–Magyarország magyar koronához tartozó területeinek központi kormányában létrejött Horvátország és Szlavónia miniszteri posztja. A miniszter volt a közvetítő a bécsi uralkodó és a zágrábi tartományi kormány között, felelősséggel a magyar országgyűlésnek mint a magyar koronához tartozó területek közös állami országgyűlésének tartozott. A kiegyezés horvát változata a következőket írta elő: *„§. 44. Horvát-, Szlavon- és Dalmátországok érdekeinek képviselése tekintetéből ezen országok részére a Buda-Pesten székelő központi kormányhoz egy tárczanélküli külön horvát-szlavon-dalmát minister neveztetik ki. Ezen minister szavazattal biró tagja a közös ministeri tanácsnak, s a közös országgyülésnek felelős. Ugyanő képezi a kapcsolatot Ő Felsége s Horvát-, Szlavon- és Dalmátországok országos kormánya közt."*[1] Mindez a kiegyezés 1873-as revíziójával a következőkkel egészült ki: *„Ezen minőségben a bánnak Ő Felségéhez intézett előterjesztéseit változatlanul és késedelem nélkül felterjeszti; és csak azon esetben, a midőn az 1868:XXX. törvénycikk által megállapitott állami közösség vagy érdekek közössége szempontjából kételyek merülnének fel, a mennyiben azok a bán meghallgatása után nem oszlattathatnának el, terjeszti Ő Felsége elé egyidejüleg, de elkülönitve saját, illetőleg a magyar közös kormány azokra vonatkozó észrevételeit."*[2]

A zágrábi Horvát Országos Levéltárban őrzik a budapesti horvát minisztérium iratait, melyeknek részletes kutatása még nem kezdődött meg. A történettudomány azt teljes egészében napjainkig sem tárta fel, pedig 77 eredeti kötetet és 387 doboznyi (63 elnökségi és 324 általános) horvát, magyar és német nyelvű iratot tartalmaz, melyek az 1869 és 1917 közötti időszakból származnak. Az alapkutatások hiánya miatt jelen tanulmány mindössze a budapesti horvát minisztérium majd fél évszázados működésének válogatott példákon keresztül történő általános bemutatására tesz kísérletet. A minisztériumi iratok jelentőségét az adja, hogy a dualista korszakban a Magyarországgal közösséget alkotó Horvátországnak és Szlavóniának nem volt olyan fontosabb ügye, melynek abban ne lenne nyoma.

1 *Ivan Bojničić:* Zakoni o ugarsko–hrvatskoj nagodi. Naklada Knjižare Mirka Breyera, Zg., 1911. 25.

2 *Bojničić, I.:* i. m. 50.

A magyar kormány első horvát miniszterének 1868 decemberében egy horvát nemest, Bedekovich Kálmánt nevezték ki. Egy hónappal később, 1869. január 31-én Ferenc József elrendelte, hogy a bécsi Horvát Udvari Kancellária szüntesse be működését, s helyét a pesti Királyi Dalmát–Horvát–Szlavón (1873-tól Horvát–Szlavón–Dalmát) Minisztérium vegye át. Hamarosan kinevezték a minisztérium első hivatalnokait: a miniszteri tanácsost, a titkárt, a segédhivatalok igazgatóját, az írnokokat, a hivatali ügyintézőket, portásokat és a személyzet többi tagját. A minisztérium hivatali szükségleteit a közös jövedelmekből fedezték, hivatalait Pestről Budára költöztették. Bedekovich miniszter 1869. május 4-én minden hatóságnál bejelentette, hogy a minisztérium két nap múlva, azaz május 6-án hivatalait Pestről Budára költözteti, a kiszemelt épület címét azonban nem tüntette fel.[3] A hivatali helyiségeket kitakarították, kimeszelték, beüvegezték, bebútorozták és gázvilágítással látták el. Felállították a portákat, elkészítették a hivatali pecsétet, megrendelték a gyertyatartókat, majd a szőnyegeket és a többi bútort. Ez átmeneti megoldást jelentett, mivel az ezt követő években is sok szó esett arról, hogy hol lehetne a horvát minisztérium végső helye. Egy idő után a minisztériumot a budai Dísz tér 16. szám alatti épületben helyezték el, ahol 1874-től a hivatalai voltak.[4]

A horvát miniszter részt vett a magyar kormány munkájában, annak ülésein tárgyaltak többek között a horvát autonómiatörvényekről és a báni felterjesztésekről is, mielőtt azokat a miniszter hivatali kötelezettségének eleget téve megerősítésre az uralkodó elé terjesztette volna. Mindez az uralkodó utasításával összhangban történt, miszerint a törvényjavaslatok felterjesztése előtt azokat a magyar kormány ülésein tárgyalják meg, ez azonban a horvát–magyar kiegyezéssel egészen annak 1873-as revíziójáig nem volt összhangban. Bogoslav Šulek később erről így írt: *„minden, amit kormányunk megerősítésre vagy aláírásra a koronához terjeszt fel, a budapesti horvát miniszteren keresztül történik, aki a minisztertanács tagja, és csak a magyar országgyűlésnek felelős. A minisztertanácsban aztán mindezt rostálják, s ami a miniszteréknek nem tetsző, visszaküldik a bánnak azzal, hogy a koronához nem felterjeszthető, hanem azon változtatni kell."*[5] Miután 1871 elején Bedekovich Kálmánt nevezték ki horvát bánná, az új budapesti horvát miniszter Pejacsevich Péter gróf lett. Utóbbi a kiegyezés 1873-as revízióját követően együttműködött az új, „polgári bánnal", Ivan Mažuranićtyal, akit szükség esetén a magyar kormány üléseire is meghívtak, ám közöttük több esetben ellentét feszült. Pejacsevich miniszter már 1874-ben ellenezte az egykori körösi államügyésznek, Pavel Biračnak a varasdi törvényszék államügyészévé való kinevezését, mégpedig azzal a magyarázattal, hogy Birač rokonságban áll Napoleon

3 Hrvatski državni arhiv (Zágráb), Kraljevski ministar hrvatsko–slavonsko–dalmatinski u Budimpešti, Opći spisi, 7. doboz, 1515. sz. (1869).

4 Hof- und Staats-Handbuch der österreichisch-ungarischen Monarchie für das Jahr 1874. Druck und Verlag der k.k. Hof- und Staatsdruckerei, Bécs, 1874. 611.

5 *Bogoslav Šulek:* Hrvatski ustav ili konstitucija godine 1882. Tiskom i troškom Dioničke tiskare, Zg., 1883. 186–187.

Špun Strižić állami főügyésszel.[6] Két évvel később a budapesti horvát miniszter ismét Bedekovich Kálmán lett, aki az időközben csökkentett számú munkatárssal működő minisztérium hivatali szükségleteire 1000 forintot adományozott. A minisztérium 1877. augusztus 1-jén átköltözött Peczek Ida és Szentirmay Karolina Úri utca 35. szám alatti, bérelt budai lakásába.[7]

Ivan Mažuranić kérte, hogy a közös magyar–horvát törvényjavaslatokat a magyar országgyűlésben horvát nyelven is terjesszék be, s a törvények horvát nyelvű szövegét a bán számára is küldjék meg. 1876. augusztus 16-án Bedekovich miniszteren keresztül tájékoztatta az uralkodót a bosznia-hercegovinai felkeléssel kapcsolatos pakráci, belovári és károlyvárosi szerb politikai agitációról. Pakrácban különösen összetett volt a helyzet, ahol Stevan Dragičević kereskedő a jelen levő boszniai menekülteket nyilvánosan lázadásra buzdította. *„Mivel Pakrácban nagyszámú internált boszniai uszkók tartózkodik, s a hazai lakosság egy része is a görögkeleti egyházhoz tartozik, így az agitációt különösen veszélyesnek láttam, éppen ezért bizottságot küldtem Pakrácba, melynek tagjai az államügyész, a helyi járásbíró és a tartományi kormány egy titkára voltak, utóbbira egyszersmind rábíztam a pakráci alispánság igazgatását is. Megbízásuk szerint vizsgálatot folytatnak, s a vétséget elkövetők ellen az illetékes bíróságnál büntetőeljárást kezdeményeznek"* – írta Mažuranić bán Bedekovich miniszternek. Ennek következtében Ferenc József 1878. május 27-én saját kézzel írott dokumentummal eltávolíttatta a pakráci pravoszláv papnevelde két tanárát, Dmitar Josićot és Petar Despotovićot.[8]

A Mažuranić 1880 eleji lemondását követően bánná kinevezett Pejacsevich László gróf Budapestre érkezett, hogy a Horvátország és Szlavónia állami épületeire kihelyezett magyar feliratú címerek ügyében egyeztessen. Ebben az időben a zágrábi Kereskedelmi-Ipari Kamara panaszt tett, mivel a zágrábi vasúti pályaudvar hivatalnokai nem voltak hajlandóak elismerni a horvát nyelvű bizonylatokat. Éppen ezért a Katonai Határőrvidék báni hatalom alá való 1881-es visszatérését követően, 1883-ban magyarellenes népi mozgalom formálódott, horvát bánnak pedig Khuen-Héderváry Károly grófot nevezték ki. Míg az új bán Ausztria–Magyarország dualista egyensúlyának megőrzése érdekében pacifikálta Horvátországot és Szlavóniát, a budapesti horvát minisztérium 1881 óta új címen, az Úri utca 32.[9] szám alatti házban székelt, Bedekovich miniszter pedig 1886-ban hivatalának tizedik évfordulóját ünnepelte.

Miután Bedekovich Kálmánt nem sokkal 1889-ben bekövetkezett halála előtt felmentették tisztségéből, a horvát miniszter a magyar és a horvát or-

6 Hrvatski državni arhiv (Zágráb), Kraljevski ministar hrvatsko–slavonsko–dalmatinski u Budimpešti, Predsjednički spisi, 1. doboz, 26. sz. (1875).

7 Hof- und Staats-Handbuch der österreichisch-ungarischen Monarchie für das Jahr 1878. Druck und Verlag der k.k. Hof- und Staatsdruckerei, Bécs, 1878. 703.

8 Hrvatski državni arhiv (Zágráb), Kraljevski ministar hrvatsko–slavonsko–dalmatinski u Budimpešti, Predsjednički spisi, 3. doboz, 9. sz., 44., 47., 55. (1878).

9 Hof- und Staats-Handbuch der österreichisch–ungarischen Monarchie für das Jahr 1881. Druck und Verlag der k.k. Hof- und Staatsdruckerei, Bécs, 1881. 555.

szággyűlés képviselője, Josipovich Imre túrmezei birtokos lett. Az új miniszter 1891-ben jóváhagyta, hogy az 1848–1849-es szabadságharcban a magyar honvédek soraiban harcoló túrmezei nemeseknek 200 forintos támogatást utaljanak,[10] a túrmezei kerület pedig 1892-ben 100 forintos ajándékot küldött az akkori Felső-Magyarország, a mai Szlovákia éhező lakosságának. Ekkoriban a horvát minisztérium számára különálló épület megépítését tervezték a magyar fővárosban, ettől azonban hamar elálltak, s hivatali helyiségei az említett budai címen maradtak.

Ferenc József 1895 októberében, a Horvát Nemzeti Színház új épületének ünnepélyes megnyitójára Zágrábba érkezett, az azt megelőző napon a zágrábi tartományi kormány elnöksége Josipovich minisztert arra kérte, protokolláris okokból üzenje meg, hogy a budai udvari őrség puskaállásai milyen színre vannak festve. A zágrábi Jelačić téren történt incidenst, a magyar zászlóégetést követően Varasd vármegye közgyűlése 1895. december 10-én háláját fejezte ki Josipovich miniszternek, amiért az segített az uralkodó zágrábi látogatásának megszervezésében, *„egyben elítélte a diákok decemberi kihágását, s sajnálatát fejezte ki, hogy azt pártcélokra használták ki"* – áll Belošević varasdi polgármester Budapestre küldött táviratában.[11] A horvát vármegye a következő évben Josipovich miniszteren keresztül gratulált a magyar nemzetnek „a magyar államalapítás" 1000. évfordulója alkalmából, amikor valójában a magyaroknak a Pannon-síkságra való 9. század végi megérkezését ünnepelték. A varasdi főispán, Rubido-Zichy Radoszláv a kormány bizalmas embereként 1897-ben feljelentést tett, a Muraközben ugyanis egy lapot terveztek kiadni, melynek címéül az *„Isten és a horvátok"* jogpárti jelszót választották. A főispán figyelmeztetett továbbá Dominik Premuž zágrábi kanonoknak egy, a Károlyváros melletti Sjeničakban kitört lázadás helyszínén tett kijelentésére, illetve annak politikai jelentőségére. Ezzel egy időben a Varasd vármegyei hatóság a horvát nyelv ismeretének hiánya miatt panaszolta be a helyi vasútállomás pénztárosát. A zágrábi Lavoslav Hartmann könyvkereskedése és nyomdája (a Kugli és Deutsch) pedig még 1896. október 9-én, Josipovich miniszteren keresztül tett panaszt a Magyar Állami Vasúttársaság igazgatósága ellen, mégpedig a horvát nyelvű vonat- és gőzhajómenetrendek árusításának elutasítása miatt: *„Mi abból indultunk ki, hogy amennyiben a vasúti állomásokon engedélyezett ugyanazon munkát magyarul, s* németül [kiemelve az eredetiben – a szerző], *úgy azt ne legyen tilos horvát nyelven sem árusítani, annál is inkább, mert horvát területen tartózkodánk"* – áll Hartmann könyvkereskedésének iratában.[12]

---

10 A túrmezei magyar honvédekről lásd *Branko Dubravica:* Turopoljsko plemstvo poslije ukidanja kmetstva. Narodno sveučilište Velika Gorica – Plemenita općina Turopoljska, Velika Gorica, 1997. 46–50.

11 Hrvatski državni arhiv (Zágráb), Kraljevski ministar hrvatsko–slavonsko–dalmatinski u Budimpešti, Predsjednički spisi, 9. doboz, 97. sz. (1895).

12 Hrvatski državni arhiv (Zágráb), Kraljevski ministar hrvatsko–slavonsko–dalmatinski u Budimpešti, Predsjednički spisi, 10. doboz, 23. sz. (1897).

A horvát minisztérium gyakran tett eleget többek között a Vöröskereszt magyar szervezete kéréseinek, vállalták például a szervezet és annak horvát–szlavón bizottsága közötti levelezés fordítását. 1897-ben azonban nem voltak hajlandóak együttműködni a magyar közigazgatási bíróság határozatainak és a budapesti kormány azon közigazgatási törvényeinek horvát nyelvre történő fordításában, melyeket Fiume területén kívántak bevezetni, a város státusza ugyanis a horvát–magyar kiegyezés értelmében *„a magyar koronához csatolt különálló terület (separatum sacrae regni coronae adnexum corpus)"* volt.[13] Josipovich miniszter 1898 decemberében lemondott tisztségéről, helyére Cseh Ervin szerémi főispánt nevezték ki. Cseh a következő évben kézhez kapta az interpellációt, melyet Lukács Gyula képviselő terjesztett be a magyar országgyűléshez Erdélyi József és Bognár József slatinai letartóztatása ügyében. Őket azzal vádolták, hogy Kozica és Bukovica falvakban az adófizetés megtagadására, Szlavónia Horvátországtól való elszakadására stb. aláírásokat gyűjtöttek.[14]

Hauptmann József, az Úri utca 32. szám alatti ház új tulajdonosa 1898-ban felmondta a horvát minisztérium bérleti szerződését, így a hivatali helyiségeket ideiglenesen Podmaniczky Szófia bárónő házában rendezték be. A következő évben a horvát minisztérium az Úri utca 3. szám alatti épületbe költözött.[15] A Magyar Kereskedelmi Múzeumtól 110 forintos áron vásároltak egy íróasztalt a hozzá tartozó székkel, a Szőnyegház és a Tottis & Kren kereskedőházaknál pedig megrendelték a szőnyegeket. Az új hivatali helyiségeket távíróval szerelték fel, és telefonállomást létesítettek. A miniszteri iroda bútorait is megrendelték, és rendbe hozatták az épület elektromos hálózatát.[16] Bár ezt követően több évig számoltak a Podmaniczky bárónő házában való tartózkodással, 1902-ben azonban szerződést kötöttek a horvát minisztérium helyiségeinek a Vöröskereszt magyar szervezete Dísz tér 1. szám alatti épületébe költöztetéséről. A költözésre 1903-ban került sor.[17]

Ebben az időszakban a horvát minisztert különböző hivatalos eseményekre hívták meg, így jelen volt Eötvös József báró szobrának avatási ünnepségén Ercsiben (1879), a Magyar Történelmi Társulat megalakulásának 25. évfordulója alkalmából megrendezett ülésen (1892), az új kőrösi görögkatolikus székesegyház átadásán (1897) stb. A 19. század végén és a 20. század elején szinte minden évben meghívást kapott az osztrák–magyar haditengeré-

13 *Ivan Bojničić:* Zakoni o ugarsko–hrvatskoj nagodi. Naklada Knjižare Mirka Breyera, Zágráb, 1911. 34.

14 Az ezzel kapcsolatos irat hiányzik: Hrvatski državni arhiv (Zágráb), Kraljevski ministar hrvatsko–slavonsko–dalmatinski u Budimpešti, Predsjednički spisi, 11. doboz. Forrás: 1899-es index.

15 Hof- und Staats-Handbuch der österreichisch-ungarischen Monarchie für das Jahr 1899. Druck und Verlag der k.k. Hof- und Staatsdruckerei, Bécs, 1899. 848.

16 Hrvatski državni arhiv (Zágráb), Kraljevski ministar hrvatsko–slavonsko–dalmatinski u Budimpešti, Opći spisi, 165. doboz, 709. sz. (1899).

17 Hof- und Staats-Handbuch der österreichisch-ungarischen Monarchie für das Jahr 1904. Druck und Verlag der k.k. Hof- und Staatsdruckerei, Bécs, 1904. 856.

szet új hadihajóinak avatási ünnepségeire, így megjelent Triesztben, a Budapest nevű hajó (1896) és a Zenta (1897) pulai vízre bocsátásánál is. Részt vett a különböző udvari ünnepélyeken, melyeken többek között az uralkodó képmásával ellátott alkalmi medálokat és érméket vehetett át. 1879-ben Bedekovich miniszter a fiumei polgármestertől átvehette a Fiume Szent István koronájához csatolásának 100. évfordulójára kiadott emlékérmét, a temesvári főispántól pedig a Bánság és Magyarország egyesülésének 100. évfordulójára vert érmét kapott. A perzsa sah budapesti látogatása idején (1900) Cseh minisztert is kitüntette az első osztályú nap- és oroszlánrenddel, aminek viseléséhez állami tisztviselőként uralkodói engedélyt kellett kérnie. Csehet és utódait rendszeresen megválasztották a Magyar Szent Korona Országai Vörös-Kereszt Egyletének alelnökévé, egészen addig, amíg a magyar kormány 1912. május 4-én úgy nem határozott, hogy a két tisztség összeférhetetlen.[18]

A horvát miniszteri tisztséget alapvetően a magyar állameszmét elfogadó személyek töltötték be. Hivataluknak köszönhetően különféle kedvezményeket élveztek, kaptak például a Monarchia magyar felében felhasználható ingyenes vasúti és gőzhajójegyeket. A minisztérium 8–10 alkalmazottat foglalkoztatott, akiket kérelem vagy a hivatalos közlönyben, a zágrábi *Narodne novine*ben megjelentett pályázat alapján neveztek ki. A minisztérium 1900-tól a Budapesti Központi Statisztikai Hivatal számára előző évi munkájáról minden évben jelentést nyújtott be. Az általuk elajándékozott vagy megrendelt könyvekről pontos nyilvántartást vezettek.

A 20. század elején a horvát minisztérium alkalmazottai és külső munkatársai az 1869 és 1900 közötti horvát autonómiatörvények magyar fordításainak kiadásán dolgoztak. A kiadvány tárgymutatójának összeállítását Ladik Gusztávra, a magyar *Országos Törvénytár* szerkesztőjére bízták.[19] A törvényeket több füzetben, a budapesti Franklin nyomdában nyomták, s a különböző magyar hatóságok és intézmények számára árusították. Az 1903-as horvátországi és szlavóniai újabb megmozdulásokat, s Khuen-Héderváry bán magyar miniszterelnöki kinevezését követően a budapesti horvát minisztérium életében komoly változások következtek be. Csökkentették az alkalmazottak számát, miniszterré pedig Tomassich Miklós képviselőt, zágrábi professzort, a minisztérium egykori titkárát nevezték ki, ám ő hamar lemondott, s a miniszter ismét Cseh Ervin lett. Mikor 1904-ben horvát vállalkozók küldöttsége Horvátország és Szlavónia ipari érdekeinek védelmében kereste fel a közös kormányt, Cseh miniszter júniusban levelet írt Gustav Pongratz zágrábi nagyiparosnak és városi képviselőnek: *„Őszintén sajnálom, hogy nem állt módomban személyesen is fogadni a horvát–szlavón iparosok szövetségének küldöttségét, s ezúton szeretném biztosítani Kegyelmedet arról, hogy szim-*

18 Erről több adat: Hrvatski državni arhiv (Zágráb), Kraljevski ministar hrvatsko–slavonsko–dalmatinski u Budimpešti, 1879–1912-es index.

19 Hrvatski državni arhiv (Zágráb), Kraljevski ministar hrvatsko–slavonsko–dalmatinski u Budimpešti, Predsjednički spisi, 11. doboz, 3. sz. (1901).

pátiával tekintek iparosaink tevékenységére, s törekvéseiket határozottan támogatni fogom, törekedni fogok arra, hogy jogos követeléseiket minden esetben teljesítsék."[20]

1905 júniusában a budapesti horvát miniszter Kovacsevich István nyugalmazott zágrábi főispán lett, s miután az rövid ideig Wekerle Sándor, a magyar kormány elnökének kezében volt, a miniszteri tisztségre 1906-ban Josipovich Gézát (a három évvel 1910-ben bekövetkezett halála előtt a magyar országgyűlés felső házának örökös tagjává választott Josipovich Imre fiát) választották meg. Josipovich Géza 1907-ben nyilvánosan támogatta a magyar kormány törvényjavaslatát a vasúti pragmatikáról,[21] miközben horvát részről azt sokan a kiegyezés megszegéseként értékelték, s ekkoriban Ivan Lorković, valamint Pero Magdić horvát képviselők a választási reformmal és a horvát nyelv magyar országgyűlésben való használatával kapcsolatos interpellációikat nyújtották be. Josipovich a Horvát–Szerb Koalíció elleni bírósági eljárások, a horvátországi *„új kurzus"* politikájának idején is miniszter maradt. Az újabb nemzeti és politikai bonyodalmak idején, 1910 és 1912 között a minisztériumot a magyar kormány elnöke, gróf Khuen-Héderváry vezette.[22] Ezt követően ismét Josipovich Géza lett a horvát miniszter, majd 1913 közepén az egykori bánt, Pejacsevich Tivadar grófot választották meg.

Az első világháború kitörését követően, 1914 nyarán a budapesti horvát minisztérium is alkalmazkodott a háborús állapotokhoz. A táviratküldést és a telefonhasználatot például jelentősen visszafogták.[23] A hivatalnokok jórészt elkerülték a mobilizálást, egyeseket azonban később a megszállt Szerbia katonai igazgatásában alkalmaztak. Pejacsevich minisztert a háború elején Franciaországban feltartóztatták, így a minisztériumot 1916-ig a magyar kormány elnöke, gróf Tisza István vezette. Ezt követően Hideghéthy Imre egykori szerémségi főispán lett a horvát miniszter,[24] majd gróf Zichy Aladár (1917) és Unkelhäuser Károly (1917–1918) viselték a tisztséget. Az alkalmazottak ebben az időszakban háborús támogatást kaptak az élelmiszer-beszerzéshez, s 1917. augusztus 18-tól a minisztérium Klotild utca 15. szám alatti épületbe költözésén dolgoztak.[25] 1918 őszén azonban a háború véget ért, az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlott, a budapesti horvát minisztérium pedig, melynek megőrzött anyagában feltűnően hiányosak a fennállásának utolsó éveiből származó iratok, megszűnt létezni.

---

20 Hrvatski državni arhiv (Zágráb), Kraljevski ministar hrvatsko–slavonsko–dalmatinski u Budimpešti, Predsjednički spisi, 13. doboz, 58. sz. (1904).

21 *Mirjana Gross:* Vladavina Hrvatsko–srpske koalicije 1906–1907. Institut društvenih nauka, Odeljenje za istorijske nauke, Belgrád, 1960. 187.

22 Hof- und Staats-Handbuch der österreichisch-ungarischen Monarchie für das Jahr 1911. Druck und Verlag der k.k. Hof- und Staatsdruckerei, Bécs, 1911. 1018.

23 Hrvatski državni arhiv (Zágráb), Kraljevski ministar hrvatsko–slavonsko–dalmatinski u Budimpešti, Predsjednički spisi, 50. doboz, 540. sz. (1914).

24 Hof- und Staats-Handbuch der österreichisch-ungarischen Monarchie für das Jahr 1916, Druck und Verlag der k.k. Hof- und Staatsdruckerei, Bécs, 1916. 1046.

25 Hrvatski državni arhiv (Zágráb), Kraljevski ministar hrvatsko–slavonsko–dalmatinski u Budimpešti, Opći spisi, 319. doboz, 1370. sz. (1917).

CIEGER ANDRÁS

Horvát képviselők a magyar országgyűlésben (1868–1918)

Saját kutatásaimban mindenekelőtt az országgyűlés szervezetének fejlődését, valamint a képviselők mindennapjait, azaz a nagypolitika társadalomtörténetét vizsgálom.[1] Éppen ezért e rövid tanulmány keretében nem annyira a horvát–magyar viszony alakulásával kívánok foglalkozni (ez a politikatörténeti munkák lapjairól már viszonylag jól ismert),[2] hanem azzal a kérdéssel, vajon a rendelkezésünkre álló képviselőházi naplókból és levéltári dokumentumokból mi deríthető ki a magyar országgyűlésben helyet foglaló horvát képviselők tevékenységéről, sajátos helyzetéről.[3]

A jogi szabályozás

Mint ismeretes, az 1868. évi 30. tc. értelmében Horvátország 29 „követtel" képviseltette magát a közös országgyűlésen. A követek számát az 1873. évi 34. tc. 34 főre emelte a határőrvidék polgáriasítására hivatkozva. A horvát képviselők létszáma végül 1881 után 40 fő lett (a főrendek közé 2, majd 3, végül 4 tagot küldhettek), azaz a szábor tagjainak közel harmada egyben magyar képviselő is volt. A törvények szerint a szábor saját tagjai közül választással döntötte el, hogy kik képviseljék a horvát érdekeket Budapesten. A horvát honatyák mandátuma a szábor újjáalakulásáig tartott, azaz a képviselők akkor sem vesztették el megbízatásukat, ha a horvát törvényhozást időközben feloszlatták (ez persze legitimitásukat erősen megkérdőjelezte). A horvát köve-

1 Kutatásom célkitűzéseiről és első eredményeiről bővebben*: Cieger András:* Mindennapok a Tisztelt Házban. A nagypolitika társadalomtörténete (1865–1918). In: Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon. A kezdetektől 1918-ig. Szerk. *ifj. Bertényi Iván, Dobszay Tamás et al.* Argumentum, Bp., 2013. 405–419. Kutatásomat az MTA Bolyai János Ösztöndíja támogatásával végeztem.

2 Lásd pl.: Mint nemzet a nemzettel… / Kao narod s narodom… Tudományos tanácskozás a magyar–horvát kiegyezés 140. évfordulója emlékére. Szerk. *Sokcsevits Dénes.* Croatica, Bp., 2011.

3 A témába vágó külföldi szakirodalomból lásd *Hodimir Sirotković:* Ustavni položaj i organizacija rada Sabora Kraljevina Hrvatske i Slavonije u građanskom razdoblju njegova djelovanja (1848. – 1918). In: Rad JAZU 393. Zg., 1981. 39–86. (különösen: 79–83.); *Mirjana Gross:* Der Kroatische Sabor (Landtag). In: Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band VII: Verfassung und Parlamentarismus. Hrsg. *Helmut Rumpler, Peter Urbanitsch.* ÖAW, Wien, 2000. 2283–2316. (különösen: 2294–2304.).

tek minden olyan kérdésben szabadon (tehát követutasítás nélkül) kifejthették véleményüket és szavazhattak, amelyek a horvát–magyar kiegyezés értelmében közös ügynek számítottak. Sőt, a horvát képviselők az 1867. évi 12. tc. által létrehozott delegáció munkájában is részt vehettek: négy képviselőt és egy horvát főrendet küldhetett a szábor a közös ügyi bizottságba.

A horvátok („mint külön territóriummal bíró politikai nemzet") anyanyelvükön szólalhattak fel a budapesti képviselőházban, illetve a delegációban. Amikor pedig a horvát és magyar honatyák közösen tanácskoztak, akkor a magyar parlament épületére a horvát–szlavón–dalmát lobogót is fel kellett vonni (ez az előírás vonatkozott a delegáció tanácskozási helyére is).

A horvát és magyar képviselők jogállása minden egyéb tekintetben azonos volt (így például a tiszteletdíj nagysága is). Az 1868. évi 30. tc. ígéretet tett, hogy a horvátokat érintő kérdéseket a lehetőségekhez mérten egymás után fogja tárgyalni a közös országgyűlés úgy, hogy a honatyák legalább 3 hónapra haza tudjanak utazni és részt vehessenek a zágrábi országgyűlés munkájában. Mindezek után érdemes megnéznünk, hogy ezen szabályok miként is érvényesültek a gyakorlati munka során.

Politikai aktivitás

„Mi horvát képviselők itt fenn, mintegy madártávlatból szoktuk tekinteni a magyar közös országgyűlés működését" – fogalmazott 1893-ban Herrich Károly.[4] Szavaival egyrészt konkrét ülőhelyükre (a kormánypárti tömb felső peremén található padjaikra) utalt, másrészt azonban arra a távolságtartó bizalmatlanságra is, amely körülvette, illetve jellemezte őket. Több magyar és horvát honatya elismerte az évtizedek során, hogy a két nemzet küldöttei lényegében nem ismerik egymást. Minden bizonnyal ennek egyik fontos oka abban rejlik, hogy a horvát politikusok sokáig nem igazán vettek részt a Ház munkájában: az ülésszakok elején őket is beosztották az osztályokba, illetve többen közülük szakbizottságokba is bekerültek, de érdemi tevékenységet feltehetően nem végeztek. Plenáris felszólalásaik száma pedig csekély volt (ciklusonként rendszerint 3-4 rövid interpelláció). Általában csak a szavazások alkalmával olvashatjuk nevüket a hivatalos naplóban. Itt érdemes megemlíteni, hogy többször visszatérő probléma volt annak eldöntése, hogy egészen pontosan milyen kérdésekben szavazhatnak a horvátok, hiszen a pénzügyek közössége tág értelmezést tett lehetővé.[5] A horvát képviselők a 20. század elejéig szinte mindig a kormánypárttal együtt szavaztak, amit az ellenzék többször szóvá is tett, mondván a horvát és szász voksok nélkül egy-egy kiélezett kérdésben a Sza-

4 Herrich Károly 1893. jan. 12-i felszólalását lásd Az 1892. február hó 18-ára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. VII. kötet. Bp., 1893. 313.

5 Lásd pl. a főispánok fizetéséről (1870. febr. 10.), a katonai bíróságok szervezéséről (1879. nov. 10.) vagy éppen a tanítók fizetésének rendezéséről (1903. júl. 13.) tartott szavazásokat.

badelvű Pártnak nem lenne meg a többsége.[6] *„Úgy tűnik fel az egész, mintha a t*[isztelt] *horvát képviselő urak nem egyébre valók volnának, mint hogy szavazatok tölteléke legyenek. Én nem veszem rossz néven, ha a t. képviselő urak kormánypártiak, de azt szeretném, hogy több érdeklődéssel, több őszinteséggel és több buzgalommal járnának el ebbe a képviselőházba, és ne csak éppen a kormány mellett való sürgős szavazás idejében* […]*"* – ekképp nehezményezte a horvátok magatartását Szederkényi Nándor függetlenségi párti képviselő.[7]

Idekapcsolódik két horvát képviselő esete, akik 1895 őszén lemondtak mandátumukról a közös országgyűlésben, mert kiléptek a kormányzó Horvát Nemzeti Pártból. Ekkor derült ki a sajtó és a magyar honatyák számára, hogy a kormánypárti horvát képviselők kötelesek voltak alávetni magukat egy 22 paragrafusból álló klubszabályzat rendelkezéseinek. A szigorú pártköri alapszabályzat értelmében fontos kérdésekben csak a klub határozata szerint lehetett szavazni, az interpellációkat is előre egyeztetni kellett a klub vezetésével; aki pedig kilépett a klubból, annak vissza kellett adnia mandátumát. E rendelkezések nyilvánvalóan megsértették a szabad mandátum elvét és a szábor működését szabályozó horvát autonóm törvényt, valamint a horvát–magyar kiegyezést, amely kimondja, hogy a horvát képviselők *„önállóan, utasítás nélkül"* gyakorolják jogaikat (1868: 30. tc. 35. §). Élénk vita után végül a képviselőház elfogadta a két képviselő lemondását, de helytelenítette az efféle belső korlátozó szabályokat.[8] Ennél határozottabb állásfoglalást a Szabadelvű Párt nyilván nem akart támogatni, hiszen a horvát pártfegyelem őket segítette, ráadásul a magyar pártok körében is léteztek hasonló hallgatólagos megállapodások.

Az 1869-ben, 1887-ben, 1906-ban és 1910-ben megválasztott horvát képviselők aktivitását összehasonlítva, a következő állapítható meg: a századfordulót megelőzően megválasztott horvát honatyák körülbelül háromnegyede egyszer sem szólalt meg, ám 1910-re ez az arány 47%-ra csökkent *(1. táblázat).* A passzivitás alól az első évtizedekben általában csak egy személy volt kivétel: a horvátok közül választott jegyző, ugyanis a parlamenti szokásjog szerint a képviselőház jegyzői helyei közül egy mindig a horvátokat illette.

Az általános tendenciához képest is kiugróak az 1906 és 1908 közötti időszak adatai: a politikai viszonyok megváltozása következtében a horvát képviselőknek már közel 58%-a vállalkozott felszólalásra, méghozzá döntően horvátul, esetleg a horvát és magyar nyelvet felváltva használva (a korábbi korszakkal ellentétben, amikor általában részben vagy felszólalásuk teljes hosszában magyarul beszéltek).

---

6 Lásd pl. Ugron Gábor 1894. márc. 7-ei, illetve Sima Ferenc 1895. márc. 11-ei felszólalását: Az 1892. február hó 18-ára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. XVII. és XXIII. kötet. Bp., 1894–1895. 56. és 440.

7 Szederkényi Nándor 1896. jan. 18-ai felszólalását lásd Az 1892. február hó 18-ára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. XXVIII. kötet. Bp., 1896. 201.

8 A Jellachich Gyula és Czernkovich Miklós lemondása kapcsán kialakult vita megtalálható: Az 1892. február hó 18-ára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. XXVIII. kötet. Bp., 1896. 199–212. (536. ülés).

Ha a képviselői életutakat tekintjük, akkor elmondható, hogy a Zágrábból Budapestre érkező honatyák döntően felsőfokú végzettségűek voltak (elsősorban jogi diplomával, de gyakoriak voltak a teológiai tanulmányokat végzők is); doktori címmel 1896-ban még csak 22,5%-uk, 1906-ban 42,5%-uk, 1910-ben pedig már 62,5%-uk rendelkezett. Ezzel szemben a főnemesi és köznemesi ranggal bírók aránya fokozatosan (bár némi hullámzással) csökkent: az 1896-ban megválasztott honatyák 37,5%-a, 1910-ben 17,5%-a rendelkezett nemesi címmel *(2. táblázat).*

A dualizmus első évtizedeiben nem volt ritka, hogy 2-3 cikluson keresztül is tagjai maradtak a közös országgyűlésnek. De arra is találunk példát (elsősorban a horvátországi szerb politikusok körében), hogy valaki húsz (például Barlovics István, Milekics Czirill, Popovics István, Tüköry Alajos), sőt harminc évig is megtartotta mandátumát (Stekovics János, 1874 és 1905 között). 1906-ban azonban – a horvát belpolitikai fordulat következtében – szinte teljesen kicserélődött a közös törvényhozásba küldött képviselők személye. A 20. század elejének gyakori választásai és a szábor működésképtelensége miatt a hosszú képviselői karriereknek vége szakadt.[9]

Ugyancsak említésre méltó, hogy a szábor több elnöke és alelnöke korábban a közös országgyűlés munkájában is részt vett (például Horvát Mirko, Gyurgyevics Vazul, Francisci Henrik, Spevecz István, Grahovac Mirko) és minden bizonnyal hasznos tapasztalatokat szerzett a parlamenti életről, valamint a zágrábinál közel négyszer nagyobb testület irányításáról. Az évtizedek során a legtöbb családtaggal a Josipovich és a Pejacevich família képviseltette magát a magyar képviselőházban. Itt jegyezzük meg, hogy az országgyűlési irományok a horvát képviselők nevét a legkülönbözőbb átírással közlik: rendszerint a szábor által megküldött hivatalos névsort vették alapul, de ahol lehetett, magyarosították a keresztneveket, sőt időnként a családneveket is, a helyesírás azonban így is igen változatos maradt.[10]

Nyelvhasználat

A közös országgyűlés működésének öt évtizede alatt (1868–1918) a legtöbb vitát kiváltó kérdés a horvát képviselők nyelvhasználata volt. Mint említettük, az 1868: 30. tc. 59. paragrafusa engedélyezte, hogy a horvát képviselők az országgyűlési tanácskozások alkalmával a horvát nyelvet is használhassák. Erre először 1868. november 24-én került sor, amikor az ülésterembe ünnepélyesen bevonuló horvát honatyák nevében Vakanovics Antal üdvözölte a magyar törvényhozókat. Beszédét kéthasábosan magyarul és horvátul is meg-

9 *Sokcsevits Dénes:* Horvátország a 7. századtól napjainkig. Mundus Novus Könyvek, Bp., 2011. 431–437.

10 A horvát és a nemzetiségi képviselők nevének írásmódjáról a századfordulón kialakult vitát tárgyalja*: Szendrei Ákos:* Justh Gyula politikai pályája. A függetlenségi politizálás lehetőségei a 19–20. század fordulóján. Debreceni Egyetem, Debrecen, 2012. 109. és 113.

örökítette a képviselőházi napló.[11] 1868 és 1881 között ismereteim szerint mindössze 17 alkalommal hangzott el felszólalás horvátul a plenáris üléseken *(3. táblázat)*.[12] Ezek rögzítésével kapcsolatban azonban nem alakult ki egységes gyakorlat. A hivatalos napló szerkesztői rendszerint igyekeztek pontosan rekonstruálni az ülésen történteket, azaz a horvát beszédek írásos változatát általában elkérték az adott képviselőtől és ezt tették be a naplóba (fordítással vagy anélkül), de arra is találunk példát, hogy maga a képviselő váltott át egy rövid horvát bevezető után magyarra, végül időnként előfordult, hogy a napló csak magyarul közölte az eredetileg horvátul elhangzott beszédet. Már ekkoriban felmerült, hogy a Ház alkalmazzon horvátul tudó gyorsírókat, mert így lenne egészen hiteles a képviselőház naplója. Ezt azonban a magas költségekre hivatkozva 1878-ban még elvetették.[13] A horvát nyelv használatának kérdése pedig hosszú időre lekerült a napirendről, ugyanis 1881 és 1905 között egyetlen horvát nyelvű felszólalásra sem került sor. Az országgyűlés krónikása, Mikszáth Kálmán is csak arról tesz említést ezekből az évtizedekből, hogy a horvátok a Zágrábban kihelyezett kétnyelvű hivatali táblák elleni tiltakozásul 1883 szeptemberében távol maradtak az ülésektől.[14]

A hallgatást Josipovich Géza törte meg 1905-ben, amikor a felirati vitában horvátul kezdte el beszédét, mondván: *„nehogy* […] *idővel jogunk horvát nyelven felszólalni feledésbe menjen"*.[15] A politikus felszólalásában hitet tett a horvát–magyar „testvéri viszony" mellett. Az „új kurzus" jegyében a kormányra került magyar ellenzék és a száborban többséget alkotó horvát–szerb koalíció között 1906 folyamán átmeneti együttműködés jött létre.[16] Ez abban is megnyilvánult, hogy Ugron Gábor javaslatára a gyakoribbá váló horvát felszólalások lejegyzésére a Ház horvátul tudó gyorsírókat, fordítókat, sőt később gépíróhölgyeket is alkalmazott. A részben Zágrábból felutaztatott apparátus napidíja és szállásköltsége 1907 júniusában elérte a napi 256 koronát, de időnként még ez a létszám is kevésnek bizonyult (végül ebben az évben több mint 7 ezer koronát fizettek ki).[17]

---

11 Lásd Az 1865-dik évi december 10-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. XI. kötet. Pest, 1868. 4.

12 A 3. táblázat adatainak forrása egy valószínűleg 1908 végén készített kéziratos kimutatás, amely megtalálható: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban: MNL OL), Képviselőház és Nemzetgyűlés, Elnöki és általános iratok. K 2. A VIII. 4. 469. cs. 1906/11 No. 6. A későbbi évek felszólalásait magam gyűjtöttem ki a képviselőház hivatalos naplóiból.

13 A horvát nyelvű beszédek lejegyzéséről 1878. dec. 11-én kialakult vita megtalálható: Az 1878. évi október hó 19-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. II. kötet. Bp., 1879. 91–97.

14 *Mikszáth Kálmán:* A T. Házból (1883. október 3.). In: Mikszáth Kálmán Összes Művei. Cikkek és karcolatok XVII. S. a. r. *Rejtő István.* Akadémiai, Bp., 1969. 154–156.

15 Josipovich Géza 1905. máj. 9-i felszólalását lásd Az 1905. évi február hó 15-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. I. kötet. Bp., 1905. 216.

16 *Sokcsevits D.:* i. m. 417–429.

17 *Siklóssy László:* Az országgyűlési beszéd útja. Egyetemi Nyomda, Bp., 1939. 442.

Az átmeneti együttműködés azonban 1907 közepére felbomlott, sőt a horvát–magyar viszony – itt nem részletezhető okok miatt – annyira elmérgesedett, hogy a horvát képviselők obstrukcióba kezdtek a közös országgyűlésen.[18] A vasúti szolgálati rendtartás, illetve különböző házszabály-ügyek kapcsán egymást érték a horvát nyelvű felszólalások: a legnagyobb számban 1907 júniusában, amikor egy hónap alatt 39 hosszabb-rövidebb beszéd hangzott el (az egész országgyűlés alatt pedig 96). Arra is találunk példát, amikor egy horvát (de szerb nemzetiségű) képviselő szerbül próbált felszólalni, később pedig indokként az is elhangzott, hogy a horvát és a szerb nyelv valójában azonos.[19] A házelnök tolmács útján követte a beszédeket és nyomban megvonta a szót, ha az adott képviselő az 1868-ban létrejött horvát–magyar kiegyezési törvényt sértő megjegyzést tett vagy megpróbálta kijátszani azt. (Az elnök munkáját az 1886-tól gyorsíróként a magyar képviselőházban dolgozó magyarországi szerb Rajić Dušán segítette.[20])

A magyar képviselők részéről egyre erősödtek azok a hangok, amelyek a reformkori magyar diéták eljárására (tudniillik az 1843–1844. évi diéta naplója csak fordításban közölte a horvátok latin felszólalásait),[21] illetve külföldi példákra (a bécsi Reichsrat, illetve a svájci szövetségi parlament gyakorlatára) hivatkozva ellenezték a horvát nyelvű felszólalások rögzítését a hivatalos naplóban. Hédervári Lehel szerint a magyar országgyűlés káros precedenst teremtett egy évvel korábbi gesztusával *„és ma már Prágában és egyéb helyeken is követelik magyar mintára azt, hogy mindenkinek a beszéde a saját nemzetiségi nyelve szerint helyet foglaljon a naplóban"*.[22] A kormánypártok egy országgyűlési határozattal, illetve később, 1908 tavaszán egy gyors házszabály-módosítással (lásd 250–252. §) elérték, hogy a javaslatok tárgyalását sürgősen le lehessen zárni, letörve ezzel az obstrukciót. A horvát nyelvű beszédeket ezek után már nem jegyezték a gyorsírók, ügyrendi kérdésekben, valamint a bizottsági tárgyalások alkalmával megtiltották a horvát nyelv használatát, a horvátul beadott javaslatokat pedig visszautasították. A házelnöki figyelmeztetés ellenére a tárgytól eltérő honatyáktól megvonták a szót, a házszabályokat megsértő horvát politikusokat pedig rendre kizárás-

18 Az obstrukció okairól részletesen: *Dolmányos István:* Die Eisenbahnpragmatik vom Jahre 1907 und der Beginn der kroatischen Obstruktion. In: Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae. Sectio Historica. Tomus XIV. ELTE, Bp., 1973. 65–100.

19 Lásd pl. Popović Dušan 1907. júl. 3-ai, valamint Pribičević Svetozar 1907. nov. 8-ai beszédét: Az 1906. évi május hó 19-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. XI. kötet. Bp., 1907. 385. és XIII. kötet. 191. 1910. dec. 1-jei beszédében Popovics Sándor érvelt a horvát és szerb nyelv azonossága mellett: Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. II. kötet. Bp., 1910. 346.

20 Személyéről bővebben: *Siklóssy L.:* i. m. 440–442. és 577.

21 Lásd pl.: *Zseni József:* Horvát nyelv a Ház naplójában. Radikális 48 (1907. jún. 22.) 3. 8–10.

22 Hédervári Lehel 1907. jún. 14-i felszólalását lásd Az 1906. évi május hó 19-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. X. kötet. Bp., 1907. 266.

sal büntették (például 1907 folyamán nyolc horvát képviselő ellen indítottak eljárást, rendszerint 2–4 heti kizárással sújtva őket).[23]

A magyar politikusok úgy vélték, hogy a horvátok öncélúan visszaéltek a nekik biztosított jogokkal, ezért erre válaszul az 1868:30. tc. rendelkezéseit a legszűkebb módon értelmezték: azaz a horvátok csak a plenáris vitában szólalhatnak fel horvátul, de ezt a gyorsírók nem kötelesek megörökíteni, hiszen ez nem szerepel az 59. paragrafusban.[24] Justh Gyula házelnök például érvelésében az ugyancsak 1868-ban elfogadott nemzetiségi törvény egy rövid részletére hivatkozott, amely szerint a magyar országgyűlés *„ügykezelési nyelve ezentúl is egyedül a magyar"* (1868:44. tc. 1. §), így határozati javaslatokat, interpellációkat 1907 nyarától (kizárólag) horvátul nem lehetett beterjeszteni, sőt a házszabályokhoz is csak magyarul engedte hozzászólni a honatyákat.[25]

Jól érzékelhető, hogy az időnként valóban ellentmondásos, ám korábban közel azonosan értelmezett jogszabályok és parlamenti eljárások körül felbomlott a konszenzus, mivel megszűnt a politikai szereplők együttműködési szándéka, így a kényes kompromisszumokra épülő politikai rendszer lényegében reformképtelenné és fokozatosan működésképtelenné is vált.

Zagorac István hosszú levelében a következőképp adott hangot a horvát képviselők sérelmeinek és saját politikai meggyőződésének: *„Midőn négy évvel ezelőtt azon hálátlan munkába kaptam, hogy a magyarokkal való barátság eszméjét a horvát nemzetben népszerűvé tegyem, tettem ezt, mert az első pillanatban elhittem a Magyarországból érkező híreknek, hogy az 1868 óta a kiegyezési rendszer alatt Horvátországot ért jogtalanságokért a magyar nemzet nem felelős. Bécset és a kamarillát, a közös ellenségeket és osztrák érdekeivel nem törődő horvát fiukat vádolták. Azt üzenték, hogy csak jöjjünk és adjuk elő őszintén a sérelmeinket, és mind barátságos és igazságos elintézést nyerend.* […] *Immár harmadik éve, hogy programom félretéve – a magyar nemzettel való csendes egyetértés és kibékülés reményében – eljöttem az országgyűlésbe, melyben – nézetem szerint – Horvátország részére nincs hely! A kilátásba helyezett kibékülés és méltányos egyetértés helyett – Nagyméltóságod elnöksége alatt – a legnagyobb sérelmeket el kellett szenvednem!* […] *A házszabályok módosításával mi mint a horvát országgyűlés kiküldöttjei, úgyszólván nullifikálva lettünk."* Végül egy keserű felkiáltással zárta Justh Gyulához írott levelét: *„Ha önök mellett s a Habsburgok alatt szabadságunkat és önállóságunkat el nem érhetjük, akkor majd jobb és becsületesebb Úr után nézünk."*[26] Ezt követően pedig tiltakozásul lemondott mandátumáról a közös országgyűlésben.

---

23 A horvát képviselők ellen indított eljárások anyaga megtalálható: MNL OL K 2 A VIII. 4. 469. cs. 1906/11 No. 1–3. és 5.

24 Lásd pl. Ugron Gábor és Návay Lajos képviselőházi alelnök felszólalását 1907. nov. 8-án: Az 1906. évi május hó 19-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. XIII. kötet. Bp., 1907. 185–190.

25 Justh Gyula házelnök álláspontjáról lásd *Szendrei Á.:* i. m. 109–110.

26 Stjepan Zagorac Justh Gyula házelnökhöz, 1909. febr. 17. MNL OL K 2 A I. 4. 336. cs. No. 24.

Itt tartjuk fontosnak megjegyezni, hogy a magyar képviselőház nemzetiségi képviselői (számuk 1906-ban elérte a 39 főt)[27] nem csatlakoztak a horvátok obstrukciójához, bár bizonyos parlamenten kívüli együttműködésről maradtak fenn adatok (például Milan Hodža és Zagorac István között).[28]

A bizalmatlanság légköre a magyar koalíció bukása után csak átmenetileg enyhült. A magyar és a horvát parlamentarizmus egyaránt mély válságát élte. Budapesten egymást érték a parlamenti botrányok, a meddő viták és az erőszakos akciók az 1910-es években. Zágrábban – egy rövid időszakot kivéve – évekig nem ülésezhetett a szábor, sőt az uralkodó 1912-ben felfüggesztette a horvát alkotmányt is. Mint ismeretes, 1906-tól az első világháború kitöréséig öt választást tartottak Horvátországban, ami a közös országgyűlésre küldött képviselők gyakori és nagyarányú cseréjét eredményezte (budapesti jelenlétük is ritkábbá vált a belpolitikai válság miatt).[29] A horvát képviselők két táborra szakadtak: a többség bizalmat szavazott a magyar kormány(ok)nak, de kérte az alkotmányosság visszaállítását, ezzel szemben a kisebbség a politikai viszonyok rendezését a támogatás előfeltételének tekintette. A magyar ellenzék viszont például azzal is a Tisza István vezette kormány gyengítésére törekedett, hogy különféle titkos dokumentumokra hivatkozva hazaárulással vádolt meg több Budapestre küldött horvát képviselőt 1917 tavaszán.[30] Ez utóbbi csupán egy újabb aggasztó jele volt a politikai rendszer számos problémájának (legfőképp a politikai élet szereplői között korábban létezett minimális konszenzus megszűnésének), amelyek zömét a dualizmus politikai rendszerének a keretei között nem sikerült – néhány kérdésben pedig talán nem is lehetett – megoldani.

Epilógus

A magyar országgyűlés elnöksége 1921 tavaszán úgy döntött, hogy kétezer koronát utal ki Galliuff Lajosnak, a korábbi közös parlament horvát tagjának (tíz évig volt képviselő) két, feltehetően általa készített képért, amely az

27 Ez az adat csak a nemzetiségi programmal megválasztott képviselők számát jelöli (rendszerint magában a kormánypártban is helyet foglalt legalább egy tucatnyi nem magyar ajkú honatya). Erről bővebben: *Schönbaum Attila:* Páriaelit? Nemzetiségi képviselők a Magyar Országgyűlésben, 1910–1918. In: Képviselők Magyarországon I. Szerk. *Ilonszki Gabriella.* Új Mandátum, Bp., 2005. 82–85.

28 Hodza és Zagorac Ferenc Ferdinánd trónörökössel keresett kapcsolatot. Lásd erről pl. Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. V. kötet (1906–1913). Szerk. *Kemény G. Gábor.* Tankönyvkiadó, Bp., 1971. 205–215.

29 A kérdés politikatörténeti hátteréről részletesen: *Katus László:* Horvátország és a horvát kérdés története. In: Magyarország története tíz kötetben. Főszerk. *Hanák Péter, Mucsi Ferenc.* 7/2. kötet. Akadémiai, Bp. 1978. 1046–1063.

30 Lásd Szmrecsányi György két felszólalását 1917. márc. 21-én és 24-én és Tisza István válaszait: Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. XXXV. kötet. Bp., 1917. 256–271. és 338–347.

1910-es években Budapestre érkezett horvát honatyákat ábrázolta.[31] A dokumentumok tanúsága szerint mind a magyar törvényhozás, mind a horvát honatya egy letűnt korszakra, az évszázados régi közjogi kapcsolatra kívánt ily módon emlékezni – tették mindezt egy új és bizonytalan jövő kapujában.

Melléklet

1. táblázat. A horvát képviselők aktivitása a magyar képviselőházban eltöltött éveik során

Év	Felszólalt	Nem szólalt fel	Ismeretlen
Az 1869-ben megválasztott képviselők közül	8	19 (70%)	2
Az 1887-ben megválasztott képviselők közül	6	31 (77%)	3
Az 1906-ban megválasztott képviselők közül	23	14 (35%)	3
Az 1910-ben megválasztott képviselők közül	18	19 (47%)	3

2. táblázat. A horvát képviselők származása és doktori címe

	1896	1901	1906	1910	1911	1914
Nemesi származás, arisztokrata rang	15 fő (37,5%)	12 fő (30%)	6 fő (15%)	7 fő (17,5%)	9 fő (22,5%)	6 fő (15%)
Doktori cím	9 (22,5%)	11 (27,5%)	17 (42,5%)	25 (62,5%)	21 (52,5%)	24 (60%)

31 A Nemzetgyűlés elnökének átirata a Nemzetgyűlés pénztárának, 1921. márc. 12. MNL OL K 2. B V. 8. 726. cs. No. 1. A képeket nem sikerült felkutatnunk.

3. táblázat. A horvát nyelv használata a plenáris üléseken

Országgyűlések	A horvát nyelvű felszólalások száma	Ebből csak horvátul	Ebből horvátul és magyarul	A publikálás módja
1865/68	1	0	1	Hasábosan két nyelven (fordítással)
1869/72	3	2	1	A naplóban horvátul, egyszer csak magyarul
1872/75	4	3	1	A naplóban csak magyarul
1875/78	6	5	1	A naplóban horvátul, időnként mindkét nyelven, de fordítás nélkül
1878/81	3	1	2	Két nyelven, fordítás nélkül
1881–1905	0	0	0	–
1905/06	1	0	1	Két nyelven, fordítás nélkül
1906/10	95	93	2	1906. 10. 20. és 1907. 06. 04. között csak horvátul; 1907. 06. 05. és 1907. 07. 04. között horvátul, de mellékletben magyarul is; 1907. 07. 05-től a horvát nyelvű felszólalásokat nem közlik, csak a felszólalás tényét jelzik
1910/18	10	2	8	A naplóban csak magyarul
Összesen: 51 év	123	106	17	

BRANKO OSTAJMER

Horvát képviselők a budapesti közös országgyűlésben (1868–1918)[1]

Az 1867. évi osztrák–magyar kiegyezés révén a horvátok lakta területeket a császárság két része, az osztrák és a magyar birodalomfél között osztották fel. E felosztás miatt teljes fél évszázadra lehetetlenné vált a horvát területek egyesítése, ami pedig alapfeltétele lett volna a horvát nemzeti kérdés rendezésének. Az új államjogi berendezkedés törvényhozási szempontból is elkülönülést jelentett, Dalmácia és Isztria képviselőit a bécsi Birodalmi Tanácsba küldte, a báni Horvátország (a szűkebb Horvátország és Szlavónia a Szerémséggel) pedig a pesti, illetve budapesti országgyűlésbe mint a Szent Korona országainak közös országgyűlésébe. A Magyar Királyságban egyedül a báni Horvátország élvezett autonómiát, s míg a budapesti horvát képviselőket a horvát szábor delegálta, a többi nemzetiség – szerbek, románok, szlovákok és mások – képviselőit a rendes magyar országgyűlési választásokon választották meg. A horvát képviselők 1868 és 1918 közötti budapesti tevékenysége kevéssé keltette fel a horvát történészek figyelmét, erről meglehetősen keveset lehet tudni. Az érdeklődés hiányát elsősorban a horvát képviselők szerény befolyásával, a közös országgyűlés teljes létszámához képest kis számukkal, és viszonylag alacsony aktivitásukkal lehet magyarázni, és nem mellékes az a körülmény sem, hogy az ülések jegyzőkönyveit kizárólag magyar nyelven adták ki. Az egyetlen történeti mű, amely közvetlenül is

1 A horvát historiográfiában és publicisztikában több megnevezést is használnak a Szent István-i koronaországok 1868 és 1918 közötti törvényhozási testületének megnevezésére: a legelterjedtebb a magyarországi („ugarski") országgyűlés, a magyar–horvát országgyűlés (vagy fordítva), illetve a közös magyar–horvát országgyűlés (vagy fordítva). Ritkábban használják az „országgyűlés" és a „Magyarország országgyűlése" megnevezést, s gyakorlatilag nem fordul elő a magyar („mađarski") országgyűlés terminus. A közös országgyűlés használatával jómagam is *Dalibor Čepulo* horvát jogtörténész értelmezését osztom. Véleménye szerint ennek a névnek a használatát az indokolja, hogy megtaláljuk az 1867. évi horvát–magyar kiegyezés (horvát) szövegében, valamint a kiegyezés 1873. évi revíziójának horvát szövegében is. Továbbá a horvát szábor képviselőinek a közvetlen részvétele, illetve az a tény, hogy a magyar országgyűlés és az országgyűlés megnevezések nem utalnak a közös országgyűlés összetett természetére, nem teszik lehetővé e közös testület és a (Horvát és Szlavón Királyság nélküli) „szűkebb" Magyarország által összehívott magyar országgyűlés közötti különbségtételt. *Dalibor Čepulo:* Hrvatsko–ugarska nagodba i reforme institucija vlasti u Hrvatskom saboru 1868. – 1871. Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci 1. (2001) 131.

foglalkozik a budapesti horvát képviselőkkel, Löbl Árpád magyar származású szerbiai történész munkája.[2]

A közös országgyűlés horvát képviselőinek számát, megválasztásuk módját, valamint működésük kereteit az 1868. évi horvát–magyar kiegyezéssel rendezték. A kiegyezés szabályozta, hogy a polgári Horvátország és Szlavónia, tehát az akkor még létező Határőrvidék nélkül, 29 képviselővel, lakossága számarányában képviseltette magát a budapesti országgyűlésben. A Határőrvidéknek a báni Horvátországhoz történő csatolásával, 1881-ben a horvát képviselők számát 54-re kellett volna emelni, azonban a magyar fél a Határőrvidék odacsatolásának feltételeként az összes horvátországi képviselő számának 40 főre történő csökkentését szabta, ezért a Monarchia felbomlásáig a horvát szábor 40 képviselőt delegált.[3] A horvát képviselők a közös országgyűlésben nem kollektíve, miként az 1848-ig szokásban volt, hanem egyénileg (személyesen) képviselték Horvátországot, így az összesen több mint négyszáz képviselővel rendelkező közös országgyűlés magyar többsége bármikor leszavazhatta őket. Továbbá, Horvátország állami önállóságát súlyosan sértette a kiegyezés 41. §-a, ami szerint a közös országgyűlés választotta a magyar delegáció öt képviselőjét az Ausztriával történő közös ügyek tárgyalására.[4]

A horvát képviselők fent leírt státusza Magyarország törvényhozási testületében egyike volt a Drávától délre jelentkező magyarellenesség okainak. A tény, hogy a budapesti országgyűlés működésének csak egy részében foglalkozott azokkal az ügyekkel, amelyek Horvátország és Szlavónia tekintetében közösek voltak, egyfelől a horvát nyilvánosságban erősítette a meggyőződést, miszerint a báni Horvátország által a közös országgyűlés számára elkülönített összeg indokolatlanul magas.[5] Másfelől pedig a testületbe horvát képviselőként delegált politikusok magatartását a legteljesebb mértékben alattvalói magatartásként élték meg, s ennek is szerepe volt abban, hogy a horvát politikai és szélesebb nyilvánosságban is negatív kép alakult ki róluk.

Mivel a horvát képviselők kiválasztásában a horvát szábor tagjai többségének akarata nyilvánult meg, ezért mind a 29, illetve 40 képviselő az uralkodó párt soraiból került ki. Így járt el 1906-ig a „magyarón" Nemzeti Párt, majd a horvátországi választásokon azt legyőző Horvát–Szerb Koalíció is. Ezzel kapcsolatban ugyancsak fontos megemlíteni, hogy a Jogpárt mint a legerősebb ellenzéki politikai erő a 19. század végén megkérdőjelezte a horvát–magyar kiegyezés törvényességét, s éppen ezért elutasította, hogy akár passzí-

2 *Arpad Lebl:* Hrvatsko pitanje kroz prizmu Ugarskog parlamenta 1892. – 1918. Historijski zbornik 17. (1964) 259–301.

3 *Jaroslav Šidak–Mirjana Gross–Igor Karaman–Dragovan Šepić:* Povijest hrvatskog naroda 1860. – 1914. Školska knjiga, Zg., 1968. 83.

4 *Šidak, J.–Gross, M.–Karaman, I.–D. Šepić, D.:* i. m. 41.

5 Lásd pl. két horvát egyetemi tanár és politikus írásait: *Fran Vrbanić:* Osvrt na financijalnu nagodu izmedju Hrvatske i Ugarske. Dionička tiskara, Zg., 1897. 105–106.; *Fran Milobar:* Izabrana poglavlja iz narodnoga gospodarstva (političke ekonomije). Matica hrvatska, Zg., 1903. 348.

van, akár aktívan részt vegyen a közös, magyar–horvát országgyűlés képviselőinek megválasztásában.

A horvát képviselők a budapesti országgyűlésben azoknak a napirendi pontoknak a megtárgyalásában vehettek részt, amelyek a közös horvát–magyar ügyekre vonatkoztak, s elvben joguk volt a horvát nyelvű felszólalásra. E jogukkal azonban egészen 1906-ig nem éltek, s tekintettel arra, hogy az összes delegált képviselő közül csupán néhányan beszéltek jól magyarul, a képviselők jelentős többsége egészen passzívan kísérte figyelemmel az országgyűlési vitákat. A Nemzeti Párt magyarul jól beszélő tagjai általában olyan vidékekről származtak, ahol már gyermekkorukban megtanulhatták a nyelvet, vagy pedig olyan horvát nemesi családok leszármazottai voltak, melyek tagjai hagyományosan Horvátország és Magyarország minél szorosabb állami együttműködésének hívei voltak. Az 1870-es években például Ivan (Janko) Tombor (1825–1911), az 1840-ben Pesten hittudományt hallgató zsolnai szlovák származású pap szerepelt a legtöbbet a horvát képviselők fő szónokaként. Ebben az időszakban, de a későbbiek folyamán is fontos szerepet játszott a Tomborhoz hasonlóan papi hivatást választó Vuchetich István (1836–1894) bánsági származású zágrábi kanonok is.[6] A budapesti országgyűlésben, de a magyar delegációban is az egyik legaktívabb horvát képviselő a 19. század végén Gyurkovics György (1845–1908) volt, aki származását tekintve szintén Magyarországhoz kötődött, a magyar nyelvet már kisgyermekként elsajátította. A túrmezei Josipovich nemesi család két tagja Khuen-Héderváry Károly bánsága idején és azt követően is kiemelkedett fellépéseivel: Josipovich Imre (1834–1910), Josipovich Antal (1804–1874), a horvát „magyarónok" kiemelkedő vezetőjének fia, valamint Josipovich Géza (1857–1934), Imre fia.[7]

A Horvát–Szerb Koalíció soraiban természetesen a Nemzeti Párthoz képest is jóval kevesebb volt a magyarul beszélő politikus. A kivételek egyike Frano Supilo volt, aki sok energiát fektetett be abba, hogy jól megtanuljon magyarul, így részt tudott venni az országgyűlés munkájában. A koalíciónak mégis szüksége volt jó magyar szónokokra, s bizonyára ez is közrejátszott abban, hogy budapesti delegációjukhoz Drohobeczky Gyula (korábban a „magyarónok" köreihez tartozó) körösi görögkatolikus püspök, valamint a Khuent a báni székben váltó Pejacsevich Tivadar is csatlakozott.

A tény, hogy a horvát küldöttek Budapesten magyar nyelven tartották beszédeiket, a horvát ellenzék szemében vörös posztónak számított, ezt a gyakorlatot képviselőik gyakran bírálták. Egy alkalommal a horvát száborban elmondott ilyen jellegű kritikára az 1900-as évek elején maga Khuen-Héderváry bán is reagált. Leszögezte, hogy ő maga és más sem tiltotta meg a buda-

6 Stjepan fivére, Andrija Vuchetich de Cseney a Bánságban élt, a Liberális Párt kiemelkedő tagja volt Torontál vármegyében.

7 Josipovich Imre (Imbro Josipović) 1889-től 1898-ig Horvátországért és Szlavóniáért felelős miniszter volt a magyar kormányban, ugyanakkor egy időben több alkalommal megválasztották a Horvát Küldöttek Klubja elnökének is. Josipovich Géza hasonlóképpen Horvátországért és Szlavóniáért felelős miniszter volt (két alkalommal: 1906–1909 és 1912–1913 között).

pesti horvát képviselőknek, hogy horvát nyelven beszéljenek, ezen jogukkal szabadon élhetnek. Nem az a fontos, hogy milyen nyelven beszélünk, hanem az, hogy akihez beszélünk, megértse szavainkat – állapította meg a bán.[8]

A közös országgyűlés képviselőinek fizetése a 19. és 20. század fordulóján 3200 forint (6400 korona) volt,[9] ami horvát viszonylatban jelentős összegnek számított. Ez a fizetés meghaladta például a legnagyobb horvát városok, így Zágráb és Eszék polgármestereinek bérét, s háromszor több volt, mint egy átlagos közhivatalnok fizetése. E viszonylag magas éves jövedelmek csak fokozták a horvát ellenzék, valamint a horvát közvélemény jelentős részének elégedetlenségét. A közéletben gyakran elhangzott, hogy a horvát küldöttek a hivatalos tájékoztatásban szereplő összegnél is magasabb fizetést kapnak, s mindezek miatt túlzottan is negatív kép alakult ki róluk.

Ante Kovačić fiatal jogász, a későbbi ismert horvát író és jogpárti meggyőződésű politikus például 1878 tavaszán élesen bírálta a budapesti országgyűlés horvát képviselőit, egyik írásában egyenesen „pesti ösztöndíjasoknak" nevezve őket.[10] A magas, érdemtelenül kapott jövedelmeikre történő utalás nagyon is világos volt, s Kovačić „pesti ösztöndíjasokról" szóló szintagmája gyakran előkerült a horvát ellenzék tagjainak politikai szónoklataiban. Horvátországban a 19. század nyolcvanas éveiben a magyarbarát rezsim legerőteljesebb és legradikálisabb ellenzékét képező Jogpárt képviselői a horvát politikai életben szinte mindent, így a budapesti horvát képviselőket is élesen bírálták. Soraikból hevességével és nyíltságával különösen David Starčević, Ante Starčević jogpárti vezető unokaöccse emelkedett ki. A szábor „magyarón" többségének a magyarokkal szembeni meghunyászkodást vetette a szemére és azt üzente nekik, hogy Budapest számára olyan kicsik, mint a „patagónok".[11]

A horvát küldöttek, de a Nemzeti Párt többi tagja is, általában igyekeztek figyelmen kívül hagyni az ilyesfajta, egyébként igen gyakran elhangzó kritikákat. Érdekes ellenpéldát jelent az 1903 elején megtörtént eset, Plivercs József horvát száborban elhangzott felszólalása. A Nemzeti Párt egyik vezéralakja, a zágrábi egyetem jogi karának tekintélyes professzora, valamint a horvát államjogi tudomány megalapítója, aki 1897–1905 között maga is képviselő volt a magyar országgyűlésben, védelmébe vette a közös országgyűlés horvát képviselőit. Plivercs visszautasította azokat a gyakran elhangzó vádakat, melyek szerint az említett küldöttek – persze egytől egyig párttársai – 4000 forintos fizetést kapnak, illetve, hogy passzívak és nem képviselik a hor-

8 Stenografički zapisnici i prilozi sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, petogodište 1897. – 1902. IV. kötet. I. rész, 1900, Zg., 1900. 137–138.

9 *Milan Smrekar:* Priručnik za političku upravnu službu u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji II. Tisak i naklada Ignjata Granitza, Zg., 1900. 962.

10 *Mirjana Gross:* Starčevićansko nadahnuće u djelima Ante Kovačića. http://www.historiografija.hr/prikazi/php?id=236001 (letöltés időpontja: 2013. 10. 23.)

11 Govor čabarskog zastupnika g. dra. Davida Starčevića, deržan u proračunskoj razpravi dne 23. lipnja. Sloboda, 1884. jún. 26. 2.

vát érdekeket. Név szerint is számba vette azokat a képviselőket, akik aktívan vettek részt a magyar országgyűlés ülésein és a pesti delegációt az ellenzékkel szemben nem „pesti ösztöndíjasoknak", hanem „negyven mártírnak" nevezte. Beszéde végén Pliverics megemlítette, hogy politizálni mellesleg nem csupán az országgyűlési felszólalásokkal lehet,[12] kiemelve ezzel a nyilvánosságon kívüli politikai aktivitás fontosságát, ami a magyar Szabadelvű Párt és a horvát Nemzeti Párt politikai rokonságára való tekintettel különösen fontos volt. 1868 és 1905 között, de különösen az 1880 és 1905 közötti időszakban ugyanis Magyarországon és Horvátországban nagyfokú egyetértés volt az említett uralkodó pártok között. Ennek a körülménynek a magyar nyelv ismeretének hiányánál nagyobb hatása volt arra, hogy a közös országgyűlés horvát tagjai alig voltak észrevehetőek. A budapesti horvát küldöttek működésének elemzése során mindenképpen figyelembe kell venni a domináns politikai erők viszonyának kérdését. A két rokonpárt kölcsönös támaszt jelentett egymás számára, s többnyire mindvégig jól működtek együtt, miközben igyekeztek elhallgatni a magyar–horvát viszony neuralgikus pontjait, melyekkel kapcsolatban nem volt lehetséges az egyetértés elérése. Ilyen volt többek között Fiume és a Muraköz kérdése, a közös történelem vitás eseményei, a horvát nemzetiség helyzete Magyarországon, illetve a horvátországi magyar nemzetiség kérdése. A magyar liberálisoknak és a horvát nemzetieknek tehát nem hiányzott a nyilvános sajtóvita vagy szóváltás a közös törvényhozási testületben. Az alárendelt fél, ez esetben a horvátok követeléseiről tárgyalni és azokra megoldást találni a nyilvánosság kizárásával is lehetett, ezt segítette az általános megbecsülés, amit Khuen-Héderváry a magyar liberálisok körében élvezett, különösen Tisza Kálmánnál, aki közeli rokona, egykori pártfőnöke volt, s akinek a horvát báni széket is köszönhette.

Tévedés volna ugyanakkor azt gondolni, hogy Khuen-Héderváry bánságának húsz éve alatt a két párt, azok legfőbb vezetőinek, valamint a két kormánynak a viszonya mindig felhőtlen volt, sőt ellenkezőleg, közel sem volt idilli. Tisza Kálmán lemondását követően, különösen pedig az 1890-es évek közepétől, Khuen-Héderváry budapesti helyzete jelentősen megingott. Ennek egyik okát magyar miniszterelnöki ambícióiban kell keresnünk, amivel kapcsolatban sokszor nem egyeztetett a Szabadelvű Párt vezetésével, s közrejátszott az is, hogy Khuen-Hédervárytt Ferenc József király bizalmasaként kezdték számon tartani. A viszony romlása különösen Bánffy Dezső miniszterelnöksége alatt volt észrevehető. Egy anekdota szerint a Bánffy-kormány idején Khuen-Héderváry egy alkalommal arra utasította a közös országgyűlés horvát képviselőit, hogy többet lázadozzanak, mivel Horvátország számára bizonyos koncessziókat szeretne kivívni.[13]

12 Stenografički zapisnici i prilozi sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, petogodište 1901–1906., III. kötet. II. rész, 1903, Zg., 1904. 428.

13 *Većeslav Wilder:* Sloboda štampe (Odgovor g. Janku Ibleru). Hrvatska njiva, 1917. ápr., 131.

A továbbiakban a magyar közvéleményben, és a Szabadelvű Párton belül is még inkább megingott Khuen-Héderváry tekintélye és befolyása, miután az 1890-es évek közepén a Nemzeti Pártban lezajlott személycserékkel bizonyos politikai irányváltást hajtott végre. A bán ugyanis eltávolította a Nemzeti Pártból a magyarokkal uniót szorgalmazó régi harcosokat, Crnkovich Miklóst és Rauch Pált, s két fiatal, kitűnően képzett jogi szakembert hozott a pártba, akik azonnal átvették az irányítást, majd a horvát delegáció vezetőivé váltak a közös országgyűlésben. A már említett Plivericsről és Tomassich Miklósról van szó. Államjogi nézeteik, továbbá a kiegyezés hiteles értelmezése melletti állásfoglalásuk, valamint a magyarokkal való egyenrangú közösség megőrzése melletti kiállásuk miatt Magyarországon különösen gyűlölt személyekké váltak. Tomassich helyzetén az a tény sem változtatott, hogy apja egykor régi „magyarón" volt, aki 1848-ban átszökött Magyarországra, ami miatt Josip Jelačić bán halálra ítélte.[14]

Bár a közös országgyűlésben a dualizmus válságának elmélyülésével erősödtek fel a kritikus hangok, a magyar ellenzék parlamenti képviselői korábban is bírálták a horvát képviselőket, gyakorta vádolva őket a Magyarországgal és a magyarokkal szembeni ellenséges viselkedéssel. Ezek a kritikák különösen a Horvátország területén történt különféle magyarellenes tüntetéseket (például az 1883. évi népmozgalom) követően váltak gyakorivá és egyre élesebbé. A horvát „magyarónok" visszautasították ezeket a vádakat, mérsékeltebb és tudatosabb vitára szólítottak fel, valamint arra figyelmeztettek, hogy az általánosítás és alaptalan vádaskodás csakis a bizalmatlanság elmélyüléséhez és az egyébként is törékeny magyar–horvát kapcsolatok romlásához vezethet. Jellemző példa Vuchetich István horvát képviselő beszéde, aki 1883. december 4-én reagált az ellenzéki Függetlenségi Párt képviselője, Kiss Albert kritikáira. Kiss ugyanis azzal vádolta a horvát küldötteket, hogy Budapesten mindig segítenek megszavazni az újabb adókat, ellenben Horvátországban és a Határőrvidéken támogatják a Magyarország és a magyarok elleni mozgalmakat. Vuchetich ez utóbbi vádat teljességgel alaptalannak nevezte, és követelte Kisstől, hogy a 34 horvát képviselőből nevezzen meg legalább egyet, aki Magyarország ellen mesterkedett. Végül megállapította, hogy a tényleges helyzet ennek az ellenkezője volt, szerinte a horvát képviselők éppenséggel a demonstrációk lecsendesítése és a feszültség oldása érdekében léptek fel,[15] ami meg is felelt a valóságnak.

1905 és 1906 között nagy változások következtek be a horvát–magyar kapcsolatokban, ami a budapesti országgyűlés viszonyaiban is átalakuláshoz vezetett. A magyar és a horvát ellenzék együttműködése ezekben az években igen sikeres volt, ami nagymértékben hozzájárult jelentős választási győzelmeikhez. Az addigi uralkodó pártok, a 30 évig hatalmon lévő magyar Szabadelvű Párt, valamint a 33 évig a hatalmat birtokoló horvát Nemzeti Párt,

14 *E[mil] Laszowski:* Porodica Tomašića. Historijsko-genealogijski prikaz, Zg., 1910. 25.

15 Az Országgyűlés képviselőházának naplója. XIII. kötet. Bp., 1883. 380–381.

a választásokat követően rögtön felbomlottak, ami szintén árulkodik egymásra utaltságukról. A Magyarországon hatalomra kerülő koalíció és a Horvátországban győztes Horvát–Szerb Koalíció kapcsolatai kezdetben rendkívül barátiak voltak, a szívélyesség és az együttműködés hangos és túlcifrázott manifesztációival. Azonban igen hamar, az ún. vasúti törvény kapcsán, a „jegyesség" – miként e kapcsolatot az első horvát női újságíró, Marija Jurić Zagorka nevezte – felbomlott, s a horvát–magyar kapcsolatok a közös országgyűlésben a dualizmus teljes korszakának legmélyebb szintjére süllyedtek. A Frano Supilo vezette Horvát–Szerb Koalíció horvát képviselői az egyetlen lehetséges módszerhez folyamodtak, amellyel komolyabban hathattak a közös országgyűlés munkájára: elkezdtek élni a horvát nyelven való felszólalás jogával, illetve obstrukcióba kezdtek, s ezzel szinte lehetetlenné tették az országgyűlés munkáját. Az obstrukció eszközével a horvát képviselők két alkalommal éltek, és ez a tettük természetesen tovább rontotta a horvát–magyar viszonyt, az országgyűlés elnöksége pedig elkezdte megkérdőjelezni a horvát képviselők saját nyelven történő felszólaláshoz való jogát.

A horvát nyelv országgyűlésben való használatának korlátozása, valamint általában a horvát képviselők szerepe voltak azok a kérdések, amelyek miatt nézeteltérés támadt Supilo és a koalíció többsége között, az ellentét pedig később még inkább elmélyült, s ez vezetett el Supilo koalícióból való kilépéséhez. Supilo ugyanis már 1908 elején javasolta a koalíciónak, hogy ne delegáljanak budapesti képviselőket, ez esetben ugyanis Horvátország és Szlavónia területén a horvát küldöttek részvétele nélkül hozott minden döntés érvénytelen lett volna. A koalíció nagy többsége azonban elvetette ezt a lehetőséget, s egy későbbi alkalommal annak egyik tekintélyes tagja, Hinko Hinković nyilvánosan is kifejtette véleményét, miszerint a közös országgyűlés munkájának horvát bojkottja értelmetlen és hatástalan volna. Supilo felháborodott ezen, dühítette, hogy a koalíció nem határolódott el tőle határozottan: *„Soha még, a leginkább megrögzött unionistáktól és magyarónoktól, sőt, maguktól a magyaroktól sem hallott a horvát nép ilyen elméletet a horvát képviselők helyzetéről a közös országgyűlésben."*[16]

1910-ben Tomassich Miklós, a Nemzeti Párt korábbi vezetője, Khuen-Héderváry akkori magyar miniszterelnök bizalmasa került a báni székbe. Az egyre engedékenyebb Horvát–Magyar Koalícióval történt ideiglenes politikai egyezséget követően (1910) Tomassich 1911-ben az eltérő politikai erők bevonásával próbálta meg feltámasztani az egykori Nemzeti Pártot, ám csak félsikert ért el. Az egyetlen figyelemre méltó eredmény 1911 elején a horvát küldöttek újraválasztása volt a közös országgyűlésbe. 1911 februárjában az országgyűlés munkájához csatlakozva a horvát küldöttek megelégedtek az országgyűlés elnökségének azzal az elvi nyilatkozatával, ami szerint a horvát nyelv használatának joga az országgyűlésben megkérdőjelezhetetlen, azzal a megkötéssel, hogy az elnökség a joggal való visszaélés megakadályozása

16 *Frano Supilo:* Politika u Hrvatskoj. Rijeka, 1911. 138., 248–254.

érdekében élni fog a házszabály nyújtotta lehetőségekkel.[17] Így tehát, amikor az egykori Nemzeti Párt vezetői kerültek három fontos pozícióba (Khuen-Héderváry mint miniszterelnök, a horvát báni székben őt követő Pejacsevich Tivadar mint a Horvát Képviselői Klub elnöke Budapesten, valamint Tomassich Miklós mint horvát bán), jelentős előrelépés történt a budapesti horvát képviselők több éve ellentmondásos helyzete rendezésének irányában. E lépéssel ugyanakkor nagymértékben megnyílt az út a Horvát–Szerb Koalíció teljes átalakulása előtt, s 1913-ban rezsimpárttá is vált, amikor egyezségre jutottak Tisza István miniszterelnökkel, így Ivan Skerlecz horvát bánnal szövetségben végül vezető politikai erővé lettek Horvátországban.

A koalíció változatlanul a jugoszláv állameszme hordozója maradt, ám a politikai gyakorlatban a magyarokkal szembeni kritikai él teljesen eltompult. Képviselőik békülékeny hangnemben működtek a közös országgyűlésben, körülbelül úgy, mint korábban a horvát „magyarónok". A koalícióhoz hű sajtó gyakorlatilag ugyanolyan indokokkal védelmezte e képviselők magatartását, mint egykor a „magyarón" lapok, így többek között azzal érveltek, hogy a magyar nyelv használatával Budapesten könnyebb lesz a kommunikáció, s ez végső soron a horvát követelések megvalósulását szolgálja. Ily módon a koalíció a budapesti országgyűlésben végérvényesen átvette azt a szerepet, amit egykor az olyannyira gyűlölt „magyarónok" játszottak, s ez a Moharchia bukásáig így is maradt.

17 Izjave hrvatske delegacije na zajedničkom saboru, Narodne novine, 1911. febr. 6. 2–3.; Pravo hrvatskog jezika u zajedničkom saboru, Narodne novine, 1911. febr. 6. 3.

5. USTANOVE U DOBA DUALIZMA

ÉVA SOMOGYI

Službenici u zajedničkoj vladi Habsburške Monarhije

Ova studija skicira nastanak moderne birokracije, odnosno kakvu su ulogu igrali službenici mađarskog državljanstva i službenici iz Hrvatske u zajedničkim službama dualističke Habsburške Monarhije.

Ono što nazivamo modernom birokracijom rođeno je u Europi pod utjecajem prosvjetiteljstva. Naime, prosvjetiteljstvo je promijenilo poimanje države: vladar više nije bio utjelovljenje države. Monopol vlasti preuzela je apstraktna država. Vladar je postao čelnikom države, dok je njegov lik bio utjelovljenje prava i obveza države. A isključivi zadatak države više nije održavati vlast vladara, već voditi brigu o sigurnosti svih njezinih stanovnika. Podanik postaje državljaninom, a službenik se iz sluge vladara pretvara u slugu države.[1] Ta se pretvorba u njemačkim zemljama odvila na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće.

U Habsburškoj Monarhiji taj se proces odvio drugačije i, kao što je poznato, samo se djelomično ostvario. Zbog specifične strukture države u Habsburškoj Monarhiji vladar je u cijelom razdoblju, dakle zapravo sve do raspada Monarhije zadržao svojstvenu državotvornu funkciju; vladarska i državna vlast nikada se nisu posve razdvojile. Poznato je da je Habsburško Carstvo tvorio stalno promjenjiv skup pokrajina i zemalja. Pokrajine Monarhije u različitim su razdobljima dospijevale pod habsburšku jurisdikciju i čuvale svoje povijesne tradicije. (Tu valja misliti ne samo na češke pokrajine ili Galiciju, već na međusobno različite povijesne razvoje alpskih pokrajina i na to da je i u doba dualizma odnos s dinastijom barem jednako toliko bitan element identiteta njemačkog stanovništva alpskih pokrajina koliko i nekakva „austrijska nacionalna svijest" koja postoji [ili ne postoji] sama po sebi.)[2] Bila je,

1 *Hansjoachim Henning:* Die deutsche Beamtenschaft im 19. Jahrhundert: zwischen Stand und Beruf. Steiner Verlag, Wiesbaden–Stuttgart, 1984. 15 ff.; *Tibor Süle:* Preußische Bürokratietradition. Zur Entwicklung von Verwaltung und Beamtenschaft in Deutschland 1871–1918. Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1988. (Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft 81.) 34–38.

2 Pitanje raspolaže izuzetno velikom stručnom literaturom. Tu se pozivam samo na dva temeljna djela: *Jörg Kirchhoff*: Die Deutschen in der österreichisch-ungarischen Monarchie. Ihr Verhältnis zum Staat, zur Nation und ihr kollektives Selbstverständnis (1866/67–1918). Logos Verlag, Berlin, 2001. i *Moritz Csáky:* Historische Reflexionen über das Problem einer österreichischen Identität. In: Probleme der Geschichte Österreichs und ihrer Darstellung. Hrsg. *Herwig Wolfram, Walter Pohl.* Verlag der Österreichischen. Akademie der Wissenschaften, Wien, 1991. 29–47.

dakle, jedna datost, jedno neorgansko, dinastijskom vlašću stvoreno carstvo kojemu se Franjo Josip prilagođavao svim svojim habitusom i idejnim sustavom. Obično govorimo o predustavnim nazorima Franje Josipa, o tome kako je ustrajao na dinastičkim tradicijama i čuvao doktrinu istovjetnosti suštine vladara i države. Dobro poznajemo njegove osobne ambicije, njegovu predodžbu o vlastitome mjestu i ulozi u carstvu. Ljubomorno je pazio na vladarsku moć, ono što mu je u ustavnoj državi preostalo: ulogu vrhovnog zapovjednika, vladarsko pravo imenovanja, odlikovanja te pomilovanja.[3] Vladarska nastojanja Franje Josipa formirala su carstvo, kao što je i carstvo nastalo tijekom stoljećâ formiralo njegovu predodžbu. Ono što je, međutim, nama važno: u Habsburškoj Monarhiji službenik nikada nije postao slugom kakve apstraktne države. Vladar je itekako bio nazočan u službama svog carstva, a njegova je slika visjela na zidovima uredâ.[4] Car se i sam izjašnjavao službenikom (barem nakon što je odustao od svojih ambicija vojskovođe), prvim službenikom carstva. Osobno bi predao imenovanje dužnosnicima višega ranga, koji su zato iskazivali svoju zahvalnost pred vladarom. Osobni i patrijarhalni odnos Franje Josipa s njegovim službenicima nije omogućavao da dužnosnici Monarhije postanu elementima *bezlične, moderne državne strukture*.

Moguć je pejorativni prizvuk gornjih navoda, koji počiva na temelju teorijske ustavnosti. Iako mi takva procjena nije bliska. Naime, u zbilji se ovdje opisana vladarska uloga u jednoj izvjesnoj točci susrela s mađarskom predodžbom iz ’67. godine, s mađarskom koncepcijom koja se izričito temeljila na ustavnosti, i to *ustavnoj preobrazbi cijeloga carstva*. Ta mađarska predodžba kruto je odbijala postojanje carstva. Temeljno načelo nagodbe je da dvije, po unutarnjoj upravi samostalne države (dakle, Ugarsko Kraljevstvo i kraljevine i zemlje zastupljene u Carevinskom vijeću imaju zajedničke poslove (zajednička obrana, vanjska politika i financije za pokrivanje spomenutih poslova), no postojanje zajedničkih poslova ne stvara nužno zajedničko carstvo ni zajedničku državu. Povijesno gledano, zajednički poslovi potječu iz zajednice vladara, iz personalne unije te smo zbog toga sklopili nagodbu s vladarom, a ne s drugom stranom carstva. U toj političko-pravnoj situaciji vladar i dinastija dobili su izuzetno važno mjesto: omogućili su

3 Usp. *Erich Graf Kielmansegg:* Kaiserhaus, Staatsmänner und Politiker. Aufzeichnungen des k.k. Statthalters Erich Graf Kielmansegg mit einer Einleitung von Walter Goldinger. R. Oldenburg Verlag, Wien–München, 1966. 3.

4 Na upitniku za popis stanovništva 1910. godine sebe je označio kao „samostalni službenik”. (Da su ga upitali pedeset godina prije, očito bi bio rekao „vojnik”.) Usp. *Waltraud Heindl:* Was ist Reform? Überlegungen zum Verhältnis von Bürokratie, Staat und Gesellschaft in Österreich. U: Innere Staatsbildung und gesellschaftliche Modernisierung in Österreich und Deutschland 1867/71–1914. Historikergespräch Österreich – Bundesrepublik Deutschland 1989. Hrsg. *Helmut Rumpler.* Verlag für Geschichte und Politik, Wien–München, 1991. 173–174.; *Karl Megner:* Beamte. Wirtschafts- und sozialgeschichtliche Aspekte des k.k. Beamtentums. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1985. 334–336.; O popisu stanovništva 1910. godine: *Hans Leo Mikoletzky:* Österreich im 20. Jahrhundert. Österreichischer Bundes Verlag, Wien, 1969. 27.

pripadnost Habsburškom Carstvu a da se nije moralo priznati postojanje nadcarstva koje stoji iznad dviju država.

Ovo obrazloženje, koje se možda čini pomalo apstraktnim, pokušat ću približiti sitnim praktičnim primjerom. Službenika u Ugarskoj imenuje vladar, za predstavku i na protupotpis ministru odgovornom Saboru. No, imenovanje ugarskih dužnosnika u zajednička ministarstva odvija se drugačije: imenovanje u pisanom obliku općenito se upućuje ministru koji predaje predstavku, no to ministar, dakle *zajednički* ministar, ne ovjerava svojeručnim potpisom. Onaj tko je mnogo vremena proveo u proučavanju ugarske gravaminalne politike s kraja stoljeća može uočiti da nitko nije bio iznenađen, nitko se nije žalio na to što u tom pitanju vladar nije postupao u skladu sa zakonima.[5] Objašnjenje je očito. Ugarska politika nije željela da se na imenovanju zajedničkog službenika ugarskog državljanstva nalazi potpis zajedničkog ministra. Radije se odrekla ograničavanja vladarske moći, ustavne procedure-forme, nego da svog službenika prizna kao podanika odbacivanog zajedničkog carstva. Tako je svojstvena vezanost zajedničkog službenika, a osobito zajedničkog službenika ugarskog državljanstva, za vladara postala prepreka u tome da sluga vladara u potpunosti postane slugom države, odnosno da u zajedničkim službama nastane uistinu moderna birokracija.

Kakvu su ulogu u zajedničkim službama imali Mađari? Glavno nastojanje liberalnog tabora koji je proveo nagodbu, Deáka i njegovih istomišljenika jest da se nakon sedamnaestogodišnjeg apsolutizma *„izmirenje provede tako da u njemu, koliko je god moguće, veći dio zemlje pronađe svoj spokoj"*, da novi sustav osjeća svojim.[6] Za to je, pak, bilo prijeko potrebno da Mađari imaju odgovarajuću težinu u zajedničkim organima vlade koji su nastali s nagodbom. Ugarski predsjednik vlade Gyula Andrássy smatrao je svojim programom da se u zajednička ministarstva imenuju mađarski državni tajnici i da se uspostavi potreban činovnički aparat. Proglasio je da zajednička vlada mora nastojati pronaći mađarske dužnosnike odgovarajuće spremnosti; mora postići paritet, dakle, da Mađari dobiju mjesto u zajedničkim ministarstvima u omjeru njihovog doprinosa zajedničkim troškovima.

Nastavila sam istraživati kako se odvijalo zapošljavanje Mađara u zajedničkim ministarstvima, pokušavši pratiti ne samo promjene u brojkama, već i promjene mentaliteta i nacionalnog identiteta birokrata Mađara, nadalje, kako se odvijao odnos „Beča", odnosno zajedničke vlade prema mađarskim nastojanjima.[7] Ovdje mogu dati samo veoma pojednostavljenu sliku o tim istraživanjima.

---

5 Barem u spisima i predmetnoj literaturi nisam našla traga tomu.

6 Deákovi pregovori s članovima vlade u veljači 1866. godine. *Manó Kónyi:* Deák Ferencz beszédei. III. sv. Franklin, Bp., 1903. 562.

7 *Éva Somogyi:* Magyar diplomaták a közös külügyminisztériumban. Századok 138. (2004) 601–672.

Odvio se proces koji je započeo neposredno nakon nagodbe, dakle, još u doba Beusta i potom je, razumljivo samo po sebi, dobio veći impuls u godinama Andrássyjeve službe kao vanjskog ministra: povećala se stopa zapošljavanja Mađara na zajednička radna mjesta. Prvi službenici su u bečku službu dospijevali izričito uz potporu ugarskih vlada, iz ugarskih ministarstava ili ugarskog javnog života. Ti su dužnosnici i za vrijeme bečke službe sačuvali svoje ugarske političke, obiteljske i osobne veze. Njihovo mađarstvo bilo je samo po sebi razumljivo, smatrali su se Mađarima koji služe u Beču i mislili da je bečka služba eminentan mađarski interes.

U drugom razdoblju dualizma, koncem stoljeća nacionalna se svijest zajedničkih dužnosnika donekle transformirala. Na vodeće su pozicije došli oni koji su već prije započeli svoje karijere na samom Ballhausplatzu, koji nisu imali političku prošlost u Ugarskoj, koji su se socijalizirali u bečkom Theresianumu, na pripremnim tečajevima za diplomatski ispit na Ballhausplatzu, u aparatu vanjskih poslova Monarhije. Tim ljudima u karijeri više nije pomagala ugarska vlada, već njihov bečki nadređeni, koji je jednako mogao biti austrijskog kao i ugarskog državljanstva. Do konca stoljeća ministarstvo vanjskih poslova odgojilo je svoj aparat: zajedničke dužnosnike ugarskog državljanstva koje su otpočetka obučavali za to da *oni budu Mađari koje paritet zahtijeva u zajedničkim službama*.

Politički program prve generacije jest paritet. Druga je generacija postizala što je željela, u zajedničkim službama ugarski su službenici dobivali mjesta razmjerno kvoti. To ni izdaleka nije značilo da su se odlaskom u Beč odrekli svojeg nacionalnog identiteta. Kad bih se željela poslužiti modernom kategorijom: mogli su ispovijedati višestruki identitet, to jest, da služe u korist *Monarhiji* kao *Mađari*. Većina ih je na taj način i shvatila svoju misiju.

Proces se odvijao na dvije razine. Tijekom zajedničke službe nije se formirala i transformirala samo svijest dužnosnika ugarskog državljanstva, već i predodžba bečke vlade o službenicima. Tradicionalni austrijski birokrat nema nacije. Stupanjem u službu o tome ih nitko nije pitao, na njihovom kvalifikacijskom listu nisu navodili svoj materinski jezik. Zajedničkim ministarstvima u Beču bio je potreban imidž koji sadrži i izvjesne elemente zbilje.

Međutim, od 1890-ih godina situacija se promijenila. Ugarska delegacija je odobrila zajednički proračun samo pod uvjetom da zaposle odgovarajući broj Mađara u zajedničkim ministarstvima, gdje će biti primorani usvojiti ugarske zahtjeve. Ministar vanjskih poslova pozove voditelje vanjskih predstavništava da daju izvješće o tome tko je od njihovih zaposlenika Mađar. A to je potvrda činjenice da su carsku birokraciju koju su svi priželjkivali i proglašavali nadnacionalnom ipak činili sinovi nacija, ili u najmanju ruku građani dviju država. Zajednička vlada akceptira zahtjev Mađara za paritetom i to da službenici ipak imaju nacionalnost.

Primjer: 1903. godine ugarski predsjednik vlade Kálmán Széll obratio se ministru vanjskih poslova Agenoru Gołuchowskiju sa zamolbom da u

rumunjskim konzulatima zaposle veći broj Mađara.[8] Opsežan odgovor Gołuchowskija[9] možemo smatrati načelnim stavom zajedničke vlade: Nije poželjno da se na izvjesnim konzulatima zapošljavaju samo ili u pretežitoj većini ugarske ili upravo austrijske državljane. *"I nimalo ne smatram svrhovitim pridavati pretjeranu važnost državljanstvu zajedničkih službenika. Među najbolje tradicije službeničkog kadra moje lisnice uvijek je spadalo to da je sve zajedničke službenike, bili oni austrijski ili ugarski državljani, prožimala svijest o odgovornosti da moraju zastupati interese državljana obiju zemalja s jednakim trudom i jednakom savjesnošću. S osobitom ću brigom ustrajati u tome da i ubuduće strogo i bez ostatka insistiramo na takvom tumačenju obveze zajedničkih dužnosnika. S druge strane, najveći naglasak stavljam na to da nacionalna gledišta ne dovedu u pitanje zajedničko zastupanje interesa Monarhije prema inozemstvu."*

I u prvoj polovici Gołuchowskijeve argumentacije vidi se izvjesna ambivalencija: u izvjesnim sferama vanjskih odnosa može se pojaviti pitanje koje ima osobitu važnost za jednu ili drugu zemlju.[10] No konzularni ili diplomatski dužnosnici moraju zastupati i te specijalne interese, neovisno o vlastitim nacionalnim ili državnim povezanostima. Nacionalna gledišta se ne mogu provoditi u vanjskopolitičkim odnosima Monarhije.

I to nije bila naprosto želja ministra vanjskih poslova. Zajednički dužnosnici ugarskog državljanstva ostvarili su najrazličitije karijere, bili su različitog nacionalnog i društvenog podrijetla, no većina ih je sve do raspada Monarhije usvojila Gołuchowskijevo shvaćanje, koje je inače formulirano već u Zakonskom članku XII. od 1867. godine: *„»diplomatsko* […] *zastupanje Carstva prema inozemstvu«" zadatak je zajedničkog ministra vanjskih poslova, zajedničkog aparata vanjskih poslova, koji je jedan i nedjeljiv, a poseban ugarski interes, ako ga uopće ima, ostvaruje se tako da zajednički ministar »postupa u sporazumu s ministarstvima obiju strana i s njihovim odobrenjem«".*[11] Takvo je tumačenje zajedničke (carske) vanjske politike omogućilo to što je u desetljećima dualizma i dalje živio carski identitet diplomatskog zbora i što su ugarski identitet i carska misija naraštaja diplomata odraslih nakon nagodbe živjeli i mogli živjeti jedno uz drugo bez ozbiljnijih konflikata.

---

8 Predsjednik vlade Kálmán Széll ministru vanjskih poslova Agenoru Gołuchowskiju 6. travnja 1903. godine. – Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien (u nastavku: HHStA). Politisches Archiv (PA). K. 630.

9 Gołuchowski Széllu 25. travnja 1903. godine. Ibid.

10 Organisation des handelspolitischen Sektion des k.u.k. Ministerium des Äußern. 7. srpnja 1876. – HHStA, Adm. Reg. [AR] Fach 4. Karton 450. – Koncem stoljeća prigodom jedne javnopravne rasprave car je rekao: nije isključeno da *„se u pitanjima trgovinske politike iskažu interesi jedne ili druge strane carstva." „No vanjska politika* […] *uvijek može biti samo politika cijeloga carstva."* – Protokolle des gemeinsamen Ministerrates 1. lipnja 1895. GMCZ 389. U: Die Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der österreichisch-ungarischen Monarchie. Band IV. Hg. von *István Diószegi.* Akadémiai Kiadó, Bp., 1993. 662.

11 1867: XII. tc. 8. §. Magyar Törvénytár 1836–1868. évi törvénycikkek. Franklin Társulat, Bp., 1896.

Sada je već pitanje kako su se u to *habsburško društvo* uklopili službenici iz Hrvatske i Slavonije, koje su, dakako, neovisno o njihovoj nacionalnosti i materinskom jeziku, držali *ugarskim državljanima*. „*Habsburško društvo*" je proteklih godina postalo jednim od središnjih pojmova istraživanja, vezano uz istraživanje osnove i formiranja austrijskog identiteta, no zapravo se postojanje „*habsburškog društva*" kao državotvorne sile smatra evidentnim od vremena Oszkára Jászija, ili (da spomenem cehovskog povjesničara) Roberta Kanna, kao i to da su diplomatski zbor i općenito aparat vanjskih poslova presudni element tog Habsburškog društva.

Iz Hrvatske je, naravno, zanemariv broj ljudi odlazio u zajedničke službe. Ako su Mađari htjeli biti zastupljeni razmjerno kvoti, Hrvati su, točnije, Hrvatska, u skladu s udjelom u zajedničkim troškovima mogli dobiti najviše 1-2%. Dakako, iz Hrvatske su dužnosnici dospijevali na Ballhausplatz na isti način kao iz bilo kojeg drugog kraja. Ta je karijera prije svega bila namijenjena djeci visokih državnih dužnosnika. Otac Velimira Pejačevića koji je ostvario značajnu karijeru, pa još i njegov djed nosili su bansku čast. Pa kada se najmlađi Pejačević prijavio za posao u vanjskim poslovima, njegov šef u ministarstvu Kajetán Mérey izjavio je da se uobičajeni predispit (prijemni ispit) u njegovom slučaju može i zanemariti.[12] Otac Alexandera Musulina je krajiški pukovnik koji svjesno priprema sina za karijeru u zajedničkom ministarstvu.[13] Naravno, na diplomatske pozicije su i iz Hrvatske dospijevali potomci ugarskih aristokratskih obitelji, poput Imre Inkeyja, čiji je otac ugledni hrvatski zemljoposjednik i član Gornjeg doma.

Mladi diplomat Imre Inkey, gorljiv istraživač mađarske prapovijesti vodio je živu prepisku na tu temu sa Dezsőom Szilágyijem. Međutim, nije se uspio uklopiti u Habsburško društvo, točnije, u diplomatski korpus, i to ne zbog svog mađarstva ili znanstvene ambicije (intelektualni rad je bio itekako prihvaćen u službi vanjskih poslova, koja je polako akceptirala građanske vrijednosti). Inkeyja su se njegovi šefovi ipak svugdje nastojali riješiti; nedostajalo mu je „Pflichteifera", revnosti. A na svom se pariškom mjestu umiješao u toliki financijski skandal da je doslovce morao bježati od svojih vjerovnika. No možda nije beznačajno ni to da su njegovi nadređeni, koji su njime uvijek bili nezadovoljni – i to ne Mađari – redom tražili Mađara za njegova nasljednika, kao što su Mađarom smatrali i Inkeyja, rođenog u Rasinji u Varaždinskoj županiji, a njegovu službu mjestom čuvanim za Mađare.[14] (Sve se to dogodilo već 1890-ih godina.)

12 Možda nije beznačajno da prema kvalifikacijskom listu mladog aspiranta koji je završio studij prava u Budimpešti on govori i piše francuski, engleski, njemački i mađarski, odnosno *zadovoljavajuće* hrvatski jezik. Usp. Pisma Teodora Pejačevića Kajetánu Méreyju o zapošljavanju njegova sina u Ministarstvu vanjskih poslova: HHStA, Nachlaß Mérey. Karton 15., odnosno Elemérova privatna građa: HHStA, AR Fach 4. Karton 250.

13 Musulin Pasettiju. HHStA, PA XL. Karton 325. Otac Musulin izvješćuje šefa svoga sina da se pobrinuo za to da Alexander prije službe u vanjskim poslovima stekne i praksu u Hrvatskoj, odnosno za to da osim hrvatskog materinskog jezika usvoji njemački, francuski i mađarski jezik.

14 Inkey Imre személyi iratai HHStA, AR Fach 4. Karton 147.

Alexander Musulin je bio sušta suprotnost devijantnom Inkeyu. Potekao je iz krajiške vojničke obitelji. Otac mu je namijenio diplomatsku karijeru (kad već nije htio biti vojnik) kako bi mogao ostati Austrijanac vjeran caru, da ne mora biti Hrvat, Srbin, Nijemac ili Mađar. Na početku karijere, dok je bio pokrajinski službenik točno je osjećao nacionalne konflikte uže domovine. Ni kao diplomat nije mislio da nacionalna pripadnost nije važna. Za njega samoga su smatrali da je Hrvat. U vrijeme vanjske misije u Beogradu – kako piše – bilo je lako izgraditi korektan, pa čak ponekad i srdačan odnos s članovima srpske vlade i referentima ministarstva vanjskih poslova jer su imali zajednički jezik (u pravom i prenesenom smislu riječi) na kojem su pregovarački partneri i svojevoljno govorili više, više su se otkrivali nego na mukom usvojenom njemačkom ili francuskom jeziku.[15] A barun Aloys Aehrenthal je, kao petrogradski poslanik, a zatim kao ministar vanjskih poslova *„sa mnom kao s rođenim Južnim Slavenom"* podrobno raspravio sva hrvatska i srpska pitanja.[16] Nije bilo moguće ne primiti na znanje danu situaciju da su carevi podanici imali i nacionalnost, što je značilo spoznaje, veze, a katkad i emocionalnu vezanost. No Musulin, koji je ostvario veliku karijeru i o sebi piše (već nakon raspada Monarhije) da je njegova karijera zapravo tragična, budući da je *„dospio dovoljno visoko za to da vidi kako se stvari odvijaju, no ne i za to da se može miješati u odluke."*[17] Razboriti Musulin (naknadno, dakako) piše: *„Službenički kadar ministarstva vanjskih poslova odavalo je tako jedinstvenu, jednoobraznu i harmoničnu sliku kao da je sačinjena od jednog jedinog jezika, od jednog jedinog plemena."* Ma koliko nacionalno obojena bila okolina iz koje je mladi službenik dolazio, prihvatio bi stav ministarstva vanjskih poslova da je veličina i održavanje vladajućeg položaja Monarhije njegov vlastiti nacionalni interes.[18]

Kada 1919. godine nekadašnje zajedničke dužnosnike u pitanju uplate mirovine zatraže da se izjasne o svojoj nadležnosti i *naciji* kojoj pripadaju, pretežita većina dužnosnika ugarskog državljanstva – poput Musulina – izjasnila su se kao Mađari. Posljednji poslanik Monarhije u Švicarskoj, barun dr. Sándor Musulin Gomorjei, koji je tada živio u Bernu, 1919. godine izjasnio se kao „Njemački Austrijanac".[19]

Zasigurno ćemo razumjeti više o osobitostima ove regije i o tomu što je „habsburško društvo" kad jednog dana netko napiše povijest obitelji Musulin s djedom, hrvatskim krajiškim vojnikom i carsko-kraljevskim podmaršalom te bezuvjetno vjernim podanikom cara, s njegovim sinom Sándorom, pravnikom diplomatom koji je 1912. godine zbog svojih znanja o Balkanu i svoje službe dobio naslov ugarskog baruna, te s trećom generacijom, piscem i publicistom Jankom Musulinom, koji je odigrao značajnu ulogu u austrijskom antifašističkom otporu.

---

15 *Gomirje Alexander Freiherr von Musulin:* Das Haus am Ballplatz. Erinnerungen eines österreichisch-ungarischen Diplomaten. Verlag für Kulturpolitik, München, 1924. 125.

16 *Gomirje Alexander Freiherr von Musulin:* nav. dj. 165.

17 *Gomirje Alexander Freiherr von Musulin:* nav. dj. 130.

18 *Gomirje Alexander Freiherr von Musulin:* nav. dj. 136–137.

19 HHStA, AR Fach 4. Karton 230. (Personalia Musulin).

ŽELJKO HOLJEVAC

Hrvatsko ministarstvo u Budimpešti (1868. – 1918.)

Hrvatsko–ugarskom nagodbom 1868. ustanovljen je položaj ministra za Hrvatsku i Slavoniju u ugarskoj vladi kao središnjoj vladi zemalja ugarske krune u sastavu Austro–Ugarske. On je bio posrednik između vladara u Beču i zemaljske vlade u Zagrebu, a za svoj rad odgovarao je Ugarskom saboru kao zajedničkom državnom saboru zemalja ugarske krune. Nagodba je u hrvatskoj verziji propisivala: *„§. 44. Obzirom na zastupanje interesa kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije ima se za iste kraljevine imenovati jedan posebni dalm.–hrv.–slavonski ministar bez listnice kod središnje vlade u Budimpešti. Taj ministar je član ukupnog ministarskog vieća, imajući u njem pravo odvjeta, pa je odgovoran zajedničkomu državnomu saboru. On će biti svezom izmedju Nj. Veličanstva i zemaljske vlade kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije."*[1] Navedena je odredba revizijom Nagodbe 1873. dopunjena sljedećim dodatkom: *„U svojstvu tom podastire on bez promiene i bez odvlake Njegovu Veličanstvu predstavke banove i u slučaju samo, kada bi s gledišta dèržavne zajednice ili zajedničkih interesah, zakonskim člankom I. godine 1868. ustanovljenih, nastala dvojba koja, u koliko se ona saslušanjem bana nebi mogla ukloniti, podastire on Njegovu Veličanstvu istodobno, ali odieljeno, istih se tičuće primjetbe svoje, dotično zajedničke vlade ugarske."*[2]

U Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu nalazi se fond hrvatskoga ministarstva u Budimpešti, koji još nije detaljno istražen niti je kao cjelina historiografski posebno obrađen, iako sadrži 77 izvornih knjiga i 387 kutija (63 kutije predsjedničkih i 324 kutije općih) spisa za razdoblje od 1869. do 1917. na hrvatskom, mađarskom i njemačkom jeziku. Zbog izostanka elementarnih predradnji ovaj je prilog tek okvirni pokušaj prikaza djelovanja hrvatskoga ministarstva u Budimpešti i to na odabranim primjerima iz njegove polustoljetne poslovne prakse koja je bitna s obzirom da u razdoblju dualizma gotovo i nije bilo važnijeg predmeta o Hrvatskoj i Slavoniji u zajednici s Ugarskom bez odgovarajućeg traga u spisima te ustanove.

Prvim hrvatskim ministrom u ugarskoj vladi imenovan je u prosincu 1868. hrvatski plemić Koloman Bedeković Komorski. Mjesec dana kasnije Franjo Josip je ručnim pismom odredio da 31. siječnja 1869. prestane s radom

1 *Ivan Bojničić:* Zakoni o ugarsko–hrvatskoj nagodi. Naklada Knjižare Mirka Breyera, Zg., 1911. 25.

2 *Bojničić, I.:* nav. dj. 50.

Hrvatska dvorska kancelarija u Beču i počne uredovati Kraljevsko dalmatinsko–hrvatsko–slavonsko (od 1873. hrvatsko–slavonsko–dalmatinsko) ministarstvo u Pešti. Uskoro su imenovani prvi činovnici u tome ministarstvu: ministerijalni savjetnik, tajnik, ravnatelj pomoćnih ureda, pisari, poslužitelji, vratari i drugo osoblje. Ministarstvu su iz zajedničkih prihoda doznačena sredstva za uredovne potrebe, a njegovi uredi preseljeni su iz Pešte na Budim. Ministar Bedeković je 4. svibnja 1869. javio svim oblastima da će ministarstvo „prekosutra", tj. 6. svibnja, preseliti svoje urede iz Pešte na Budim, ali nije naveo adresu zgrade u koju su se uredi trebali useliti.[3] Uredske prostorije su očišćene, okrečene, ostakljene, namještene i rasvijetljene plinom. Načinjena je portirska loža, izrađen uredski pečat i nabavljeni svijećnjaci, a zatim ćilimi i ostalo pokućstvo. To je bilo privremeno rješenje s obzirom da se i sljedećih godina razmišljalo o tome kako bi se hrvatsko ministarstvo ubuduće moglo smjestiti. Poslije nekog vremena ministarstvo je smješteno u zgradi na Paradnom trgu br. 16 na Budimu, gdje su se npr. 1874. nalazili njegovi uredi.[4]

Hrvatski ministar je sudjelovao u radu ugarske vlade na čijim su se sjednicama pretresali i hrvatski autonomni zakoni i banske predstavke prije nego što ih je ministar po službenoj dužnosti podnosio vladaru na potvrdu. To je bilo u skladu s nalogom vladara da se zakonski prijedlozi prije podnošenja kruni pretresaju na sjednicama ugarske vlade, ali nije bilo u skladu s Hrvatsko–ugarskom nagodbom i tek je revizijom nagodbenog teksta 1873. usklađeno s njome. Bogoslav Šulek je kasnije napisao da *„sve, što se od naše vlade podnosi kruni na potvrdu ili potpis, ide onamo preko hrvatskoga ministra u Budimpešti, koji je član ministarskoga vieća, a odgovoran samo ugarskomu saboru. U ministarskom vieću se sve to onda rešeta i što ministrom nije po ćudi, vraća se banu s primjetbom, da se to ne može podnieti kruni, već neka ovo ono promieni"*.[5] Nakon što je Koloman Bedeković početkom 1871. postavljen za hrvatskoga bana, novim hrvatskim ministrom u Budimpešti imenovan je grof Petar Pejačević. On je poslije revizije Nagodbe 1873. surađivao s novim „banom pučaninom" Ivanom Mažuranićem, koji je po potrebi pozivan na sjednice ugarske vlade, ali je među njima dolazilo i do nesporazuma. Tako je ministar Pejačević već 1874. prigovorio imenovanju Pavla Birača, bivšeg državnog odvjetnika u Križevcima, državnim odvjetnikom kod županijskog sudbenog stola u Varaždinu s obrazloženjem da je Birač u srodstvu s državnim nadodvjetnikom Napoleonom Špunom Strižićem.[6] Dvije godine kasnije, hrvatskim ministrom u Budimpešti imenovan je opet Koloman Bedeković Komorski. On je ministarstvu

3 Hrvatski državni arhiv (Zagreb), Kraljevski ministar hrvatsko–slavonsko–dalmatinski u Budimpešti, Opći spisi, kut. 7. br. 1515. (1869).

4 Hof- und Staats-Handbuch der österreichisch-ungarischen Monarchie für das Jahr 1874. Druck und Verlag der k.k. Hof- und Staatsdruckerei, Beč, 1874. 611.

5 *Bogoslav Šulek:* Hrvatski ustav ili konstitucija godine 1882. Tiskom i troškom Dioničke tiskare, Zg., 1883. 186–187.

6 Hrvatski državni arhiv (Zagreb), Kraljevski ministar hrvatsko–slavonsko–dalmatinski u Budimpešti, Predsjednički spisi, kut. 1, br. 26 (1875).

na čije se čelo vratio i u kojem je u međuvremenu smanjen broj osoblja poklonio 1000 forinti za uredovne potrebe, a ministarstvo je 1. kolovoza 1877. preselilo svoje uredske prostorije u iznajmljeni stan Ide Peczek i Dragojle Szentirmay u Gospodskoj ulici br. 35 na Budimu.[7]

Osim što je tražio da se prijedlozi zajedničkih ugarsko–hrvatskih zakona podnose na raspravu u Ugarskom saboru i na hrvatskom jeziku i da se hrvatski tekst tih zakona priopćava banu, Ivan Mažuranić je 16. kolovoza 1876. preko ministra Bedekovića izvijestio vladara o srpskim političkim agitacijama u Pakracu, Bjelovaru i Karlovcu u svezi s bosansko-hercegovačkim ustankom. Naročito složeno stanje bilo je u Pakracu, gdje je trgovac Stevan Dragičević javno poticao okupljene bosanske izbjeglice na pobunu. *„Budući da se u Pakracu nalazi veliko množtvo bosanskih uskokah, koji su ondje internirani, a i jedan dio domaćega pučanstva pripada grčko-istočnoj crkvi, činila mi se je ta agitacija vrlo opasnom, ter sam uslied toga izaslao u Pakrac povjerenstvo sastojeće iz državnoga odvjetnika, onda jednoga tajnika zemaljske vlade, kojemu sam podjedno povjerio upravu podžupanije pakračke, i mjestnoga kotarskoga sudca, da u tom pogliedu povede iztragu, ter da prema obnašatelju krivca predade nadležnomu sudu za kazneni postupak"*, pisao je ban Mažuranić ministru Bedekoviću. Zbog toga je Franjo Josip 27. svibnja 1878. ručnim pismom odstranio učitelje Dmitra Josića i Petra Despotovića s pravoslavne preparandije u Pakracu.[8]

Poslije Mažuranićeve ostavke početkom 1880. novi ban grof Ladislav Pejačević došao je u Budimpeštu u poslu postavljanja grbova s mađarskim natpisima na državnim zgradama u Hrvatskoj i Slavoniji. Za to vrijeme se Trgovačko-obrtnička komora u Zagrebu potužila da činovnici na zagrebačkom željezničkom kolodvoru ne žele priznati certifikate pisane hrvatskim jezikom. Zbog toga je poslije povratka Vojne krajine pod bansku vlast 1881. došlo do protumađarskog narodnog pokreta 1883. i imenovanja grofa Dragutina (Károlyja) Khuena-Héderváryja hrvatskim banom. Dok je novi ban pacificirao Hrvatsku i Slavoniju u interesu dualističke ravnoteže u Austro–Ugarskoj, hrvatsko ministarstvo u Budimpešti uredovalo je još od 1881. na novoj adresi, u kući u Gospodskoj ulici br. 32,[9] a ministar Bedeković je 1886. proslavio jubilej svoga 10-godišnjeg službovanja.

Nakon što je Koloman Bedeković nedugo prije smrti 1889. razriješen dužnosti, novim hrvatskim ministrom postao je narodni zastupnik u Ugarskom i Hrvatskom saboru, ujedno turopoljski posjednik Mirko (Imbro) Josipović. On je 1891. verificirao podjelu novčane potpore od 200 forinti turopoljskim plemi-

7 Hof- und Staats-Handbuch der österreichisch-ungarischen Monarchie für das Jahr 1878. Druck und Verlag der k.k. Hof- und Staatsdruckerei, Beč, 1878. 703.

8 Hrvatski državni arhiv (Zagreb), Kraljevski ministar hrvatsko–slavonsko–dalmatinski u Budimpešti, Predsjednički spisi, kut. 3, br. 9, 44., 47., 55. (1878).

9 Hof- und Staats-Handbuch der österreichisch-ungarischen Monarchie für das Jahr 1881. Druck und Verlag der k.k. Hof- und Staatsdruckerei, Beč, 1881. 555.

ćima koji su se u ratu 1848./49. borili u redovima mađarskih domobrana,[10] a turopoljska općina je 1892. poslala dar od 100 forinti za izgladnjele stanovnike u tadašnjoj Gornjoj Ugarskoj ili današnjoj Slovačkoj. Tada je bila u planu izgradnja posebne zgrade u ugarskom glavnom i prijestolnom gradu za smještaj hrvatskoga ministarstva, ali se od te zamisli ubrzo odustalo pa su uredske prostorije ostale na postojećoj budimskoj adresi.

Uoči dolaska Franje Josipa na svečano otvorenje nove zgrade Hrvatskog narodnog kazališta u listopadu 1895. predsjedništvo zemaljske vlade u Zagrebu zamolilo je ministra Josipovića iz protokolarnih razloga za obavijest o tome kojom su bojom obojana stajališta za puške dvorske glavne straže na Budimu. Poslije prosvjednog spaljivanja mađarske trobojnice na zagrebačkom Trgu bana Jelačića skupština Varaždinske županije izrazila je 10. prosinca 1895. zahvalnost ministru Josipoviću na doprinosu organizaciji dolaska vladara u Zagreb, *„osuđujuć ujedno listopadski izgred đački i žaleć izrabljenje toga izgreda u stranačke svrhe"*, kako stoji u brzojavu koji je u Budimpeštu poslao varaždinski gradonačelnik Belošević.[11] Ta je hrvatska županija sljedeće godine preko ministra Josipovića uputila čestitku mađarskom narodu u povodu 1000. obljetnice „postanka ugarske države", zapravo u povodu proslave priređene u spomen na doseljenje Mađara u Panonsku nizinu potkraj 9. stoljeća. Varaždinski veliki župan Radoslav pl. Rubido Zichy kao vladin pouzdanik prijavio je 1897. da će u Međimurju izlaziti novine pod pravaškim sloganom *„Bog i Hrvati"* i upozorio na politički značaj jedne izjave Dominika Premuža, nadarbenika prvostolne crkve zagrebačke, u povodu bune u Sjeničaku kraj Karlovca. Istodobno se županijska oblast u Varaždinu kao predstavnik područne samouprave potužila protiv blagajnika na tamošnjoj željezničkoj postaji zbog nepoznavanja hrvatskoga jezika, a knjižara i tiskara Lavoslava Hartmanna (Kugli i Deutsch) u Zagrebu prozvala je još 9. listopada 1896. u dopisu ministru Josipoviću upravu Ugarskih državnih željeznica zbog uskrate prodavanja voznog reda za željeznice i parobrode na hrvatskome jeziku: *„Mi smo pošli sa stanovišta, da kada je dozvoljeno na željezničkim postajama prodavati isto djelo u magjarskom i* njemačkom [istaknuto u izvoru – prim. aut.] *jeziku, da neće biti zabranjeno niti u hrvatskomu jeziku prodavati, tim više što smo se mi ograničili bili na hrvatski teritorij"*, stoji u dopisu Hartmannove knjižare.[12]

Iako je npr. često udovoljavalo molbama ravnateljstva ugarskog društva Crvenog križa za prevođenje njegove korespondencije s hrvatsko–slavonskim odborom tog društva, hrvatsko ministarstvo je 1897. otklonilo rad na hrvatskom prijevodu odluka ugarskoga upravnog suda i javno-upravnih zakona

10 O mađarskim domobranima iz Turopolja vidi *Branko Dubravica:* Turopoljsko plemstvo poslije ukidanja kmetstva. Narodno sveučilište Velika Gorica–Plemenita općina Turopoljska, Velika Gorica, 1997. 46–50.

11 Hrvatski državni arhiv (Zagreb), Kraljevski ministar hrvatsko–slavonsko–dalmatinski u Budimpešti, Predsjednički spisi, kut. 9. br. 97. (1895).

12 Hrvatski državni arhiv (Zagreb), Kraljevski ministar hrvatsko–slavonsko–dalmatinski u Budimpešti, Predsjednički spisi, kut. 10. br. 23. (1897).

koje je vlada u Budimpešti namjeravala provesti na području Rijeke s obzirom da je Rijeka na temelju Hrvatsko–ugarske nagodbe bila uređena kao *„posebno s ugarskom krunom spojeno tielo (separatum sacrae regni coronae adnexum corpus)"*.[13] Nakon što je ministar Josipović u prosincu 1898. odstupio s dužnosti, na njegovo je mjesto imenovan srijemski veliki župan Ervin Cseh. On je sljedeće godine dobio na ruke interpelaciju koju je u Ugarskom saboru podnio zastupnik Julije Lukács u povodu uhićenja Józsefa Erdélyija i Józsefa Bognára u Slatini pod optužbom da su u selima Kozici i Bukovici skupljali potpise da se uskrati plaćanje poreza, da se Slavonija odcijepi od Hrvatske itd.[14]

Budući da je Josef Hauptmann, novi vlasnik kuće u Gospodskoj ulici br. 32, u tijeku 1898. otkazao ugovor o iznajmljivanju prostorija za potrebe hrvatskoga ministarstva, uredske prostorije su privremeno smještene u kući barunice Sofije Podmaniczky. Sljedeće godine je hrvatsko ministarstvo preseljeno u zgradu u Gospodskoj ulici br. 3.[15] Tada je od Ugarskog muzeja trgovine kupljen pisaći stol s jednim stolcem za 110 forinti, a kod trgovačkih kuća Szőnyegház i Tottis & Kren nabavljeni su ćilimi i sagovi. U nove uredske prostorije uveden je brzojav, a instalirana je i telefonska postaja. Nabavljeno je pokućstvo za ured ministra, a popravljena je i nedostatna izolacija električnoga voda u zgradi.[16] Poslije nekoliko godina kalkuliranja s kućom barunice Podmaniczky, 1902. sklopljen je ugovor o preseljenju uredskih prostorija hrvatskoga ministarstva u zgradu ugarskog društva Crvenog križa na Paradnom trgu br. 1. Nove prostorije na toj adresi preuzete su 1903. godine.[17]

U to je doba hrvatski ministar bio pozivan na različita društvena događanja, npr. na otkrivanje spomenika barunu Józsefu Eötvösu u Erčinu (1879), sjednicu Ugarskog povijesnog društva u povodu 25-godišnjice njegova rada (1892), posvetu nove grko-katoličke katedrale u Križevcima (1897), itd. Potkraj 19. i početkom 20. stoljeća bio je gotovo svake godine pozivan na porinuće novog ratnog broda austro–ugarske mornarice na Jadranu, npr. broda „Budapest" u Trstu (1896) i broda „Zenta" (Senta) u Puli (1897). Sudjelovao je u različitim dvorskim svečanostima, primao prigodne medalje i kolajne s likom vladara i sl. Godine 1879. dobio je ministar Bedeković od riječkog gradonačelnika kolajnu iskovanu u spomen na 100. obljetnicu pridruženja Rijeke ugarskoj kruni sv. Stjepana, a od velikog župana iz Temišvara kolajnu

13 *Ivan Bojničić:* Zakoni o ugarsko–hrvatskoj nagodi. Naklada Knjižare Mirka Breyera, Zg., 1911. 34.

14 Nedostaje dotični spis u: Hrvatski državni arhiv (Zagreb), Kraljevski ministar hrvatsko–slavonsko–dalmatinski u Budimpešti, Predsjednički spisi, kut. 11. Podatak prema: Indeks za 1899.

15 Hof- und Staats-Handbuch der österreichisch-ungarischen Monarchie für das Jahr 1899. Druck und Verlag der k.k. Hof- und Staatsdruckerei, Beč, 1899., 848.

16 Hrvatski državni arhiv (Zagreb), Kraljevski ministar hrvatsko–slavonsko–dalmatinski u Budimpešti, Opći spisi, kut. 165. br. 709. (1899).

17 Hof- und Staats-Handbuch der österreichisch-ungarischen Monarchie für das Jahr 1904. Druck und Verlag der k.k. Hof- und Staatsdruckerei, Beč, 1904. 856.

iskovanu u povodu 100. obljetnice sjedinjenja Banata s Ugarskom. Prilikom boravka perzijskoga šaha u Budimpešti 1900. podijeljeno je ministru Csehu perzijsko odličje Lava i sunca I. razreda, za čije je primanje i nošenje kao državni službenik trebao dobiti dozvolu vladara. Cseh i njegovi nasljednici bili su redovito birani za potpredsjednike društva Crvenog križa zemalja ugarske krune sve dok ugarska vlada 4. svibnja 1912. nije zaključila da su te dvije dužnosti nespojive.[18]

Na položaju hrvatskoga ministra bili su uglavnom ljudi koji su podržavali mađarsku državnu ideju, a u službi su uživali različite pogodnosti, npr. dobivali su besplatne vozne karte za željeznice i parobrode u ugarskom dijelu monarhije. Ministarstvo je zapošljavalo 8–10 službenika imenovanih na temelju molbi ili natječaja oglašavanih u zagrebačkim *Narodnim novinama*. Od 1900. podnosilo je Središnjem statističkom zavodu u Budimpešti poslovno izvješće o svom radu u prethodnoj godini. Imalo je i priručnu knjižnicu koja se redovito popunjavala poklonjenim ili nabavljenim knjigama.

Početkom 20. stoljeća zaposlenici hrvatskog ministarstva i vanjski suradnici radili su na izdavanju hrvatskih autonomnih zakona od 1868. do 1900. u prijevodu na mađarski jezik. Sastavljanje kazala za to izdanje povjereno je Gustavu Ladiku, uredniku izdanja mađarskih zakona *Országos Törvénytár*.[19] Zakoni su otisnuti u više svezaka u tiskari „Franklin" u Budimpešti kao najprihvatljivijem ponuđaču i prodavani različitim ugarskim oblastima i zavodima. Poslije narodnog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji 1903. i imenovanja bana Khuena-Héderváryja predsjednikom ugarske vlade došlo je do promjena u hrvatskom ministarstvu u Budimpešti. Smanjen je broj službenika, a ministrom je imenovan narodni zastupnik i zagrebački sveučilišni profesor Nikola Tomašić, nekadašnji tajnik u ministarstvu, no on je ubrzo odstupio pa je ministrom opet postao Ervin Cseh. Nakon što je izaslanstvo hrvatskih poduzetnika 1904. došlo kod zajedničke vlade radi promicanja industrijskih interesa Hrvatske i Slavonije, ministar Cseh je u lipnju iste godine napisao pismo veleindustrijalcu i gradskom zastupniku Gustavu Pongratzu u Zagrebu: *„Iskreno žaleći, što mi nije bilo moguće osobno primiti deputaciju saveza hrvatsko–slavonskih industrijalaca, čast mi je ovim putem uvjeriti Visokoblagorodnost Vašu, da simpatijom pratim djelovanje naših industrijalaca, te da ću ta nastojanja vazda što izdašnije podupirati, kao što ću i nastojati, da se od slučaja do slučaja udovolji pravednim željama njihovim".*[20] U lipnju 1905. postavljen je za hrvatskoga ministra u Budimpešti umirovljeni zagrebački veliki župan Stjepan Kovačević, a nakon što je kratko bila u rukama predsjednika ugarske vlade Sándora Wekerlea ministarska je dužnost 1906. povjerena Gézi Josipoviću, sinu bivšeg ministra Mirka (Im-

18 Podaci o tome u: Hrvatski državni arhiv (Zagreb), Kraljevski ministar hrvatsko–slavonsko–dalmatinski u Budimpešti, Indeksi za 1879–1912.

19 Hrvatski državni arhiv (Zagreb), Kraljevski ministar hrvatsko–slavonsko–dalmatinski u Budimpešti, Predsjednički spisi, kut. 11. br. 3. (1901).

20 Hrvatski državni arhiv (Zagreb), Kraljevski ministar hrvatsko–slavonsko–dalmatinski u Budimpešti, Predsjednički spisi, kut. 13. br. 58. (1904).

bre) Josipovića (koji je tri godine prije svoje smrti 1910. izabran za doživotnog člana Velikaške kuće Ugarskog sabora). Géza je 1907. javno podržao zakonski prijedlog ugarske vlade o željezničarskoj pragmatici,[21] nasuprot prigovorima s hrvatske strane o kršenju Nagodbe i interpelacijama hrvatskih zastupnika Ivana Lorkovića i Pere Magdića o izbornoj reformi i uporabi hrvatskoga jezika u Ugarskom saboru, a u službi je ostao i u doba sudskih progona Hrvatsko–srpske koalicije i politike *„novog kursa"* u Hrvatskoj. U vrijeme novih nacionalnih i političkih zapleta između 1910. i 1912. ministarstvo je vodio predsjednik ugarske vlade grof Khuen-Héderváry.[22] Potom je na dužnost hrvatskoga ministra vraćen Géza Josipović, a sredinom 1913. ministarstvo je došlo u ruke bivšeg hrvatskog bana grofa Teodora Pejačevića.

Poslije izbijanja Prvoga svjetskog rata ljeti 1914. hrvatsko ministarstvo u Budimpešti prilagodilo se ratnim prilikama. Tako je npr. korištenje brzojava i telefona ograničeno na najmanju mjeru.[23] Činovnici su uglavnom bili izuzeti od mobilizacije, ali su neki kasnije dodijeljeni vojnoj upravi u zaposjednutoj Srbiji. Ministar Pejačević je na početku rata zadržan u Francuskoj pa je ministarstvo do 1916. vodio predsjednik ugarske vlade grof István Tisza. Poslije toga je hrvatskim ministrom postao bivši srijemski veliki župan Mirko Hideghéthy,[24] a zatim su tu dužnost obnašali grof Aladár Zichy (1917.) i Dragutin (Karl) Unkelhäuser (1917. – 1918). Namještenici su tada dobivali ratnu potporu za nabavu namirnica, a radilo se i na preseljenju ministarstva od 18. kolovoza 1917. u Klotildinu ulicu br. 15 u Pešti.[25] U jesen 1918. rat je završio, Austro–Ugarska se raspala, a hrvatsko ministarstvo u Budimpešti, među čijim sačuvanim spisima upadljivo nedostaju oni iz posljednje godine postojanja, prestalo je postojati.

21 *Mirjana Gross:* Vladavina Hrvatsko–srpske koalicije 1906–1907. Institut društvenih nauka, Odeljenje za istorijske nauke, Beograd, 1960. 187.

22 Hof- und Staats-Handbuch der österreichisch-ungarischen Monarchie für das Jahr 1911. Druck und Verlag der k.k. Hof- und Staatsdruckerei, Beč, 1911. 1018.

23 Hrvatski državni arhiv (Zagreb), Kraljevski ministar hrvatsko–slavonsko–dalmatinski u Budimpešti, Predsjednički spisi, kut. 50, br. 540 (1914).

24 Hof- und Staats-Handbuch der österreichisch-ungarischen Monarchie für das Jahr 1916, Druck und Verlag der k.k. Hof- und Staatsdruckerei, Beč, 1916. 1046.

25 Hrvatski državni arhiv (Zagreb), Kraljevski ministar hrvatsko–slavonsko–dalmatinski u Budimpešti, Opći spisi, kut. 319. br. 1370. (1917).

ANDRÁS CIEGER

Hrvatski zastupnici u ugarskom saboru (1868. – 1918.)

U svojim se istraživanjima prije svega bavim razvojem organizacije sabora, svakodnevicom zastupnikâ te društvenom poviješću visoke politike.[1] Upravo se stoga u ovoj kratkoj studiji ne želim baviti toliko odvijanjem hrvatsko–ugarskih odnosa (koji je već relativno dobro poznat iz političko-povijesnih djela),[2] već pitanjem što se iz dostupnih dnevnika zastupničkog doma i arhivskih dokumenata može otkriti o djelovanju i osobitom položaju hrvatskih zastupnika u Ugarskom saboru.[3]

Pravna regulativa

Kao što je poznato, u smislu zakonskog članka 30. iz 1868. godine Hrvatsku je u zajedničkom saboru moglo zastupati 29 „izaslanika". Broj izaslanika je članak 34. iz 1873. godine uvećao na 34 osobe pozivajući se na razvojačenje Vojne krajine. Broj hrvatskih zastupnika je nakon 1881. godine na koncu bio 40 (u Velikaški dom mogli su poslati 2, potom 3, a na koncu 4 člana), dakle, gotovo je trećina članova sabora bila ujedno u svojstvu ugarskog zastupnika. Prema zakonima sabor je izborom vlastitih članova odlučivao tko će zastupati hrvatske interese u Budimpešti. Mandat hrvatskih sabornika trajao je do ponovnog sastavljanja sabora, odnosno, zastupnici nisu izgubili svoju dužnost ni kada je hrvatsko zakonodavstvo u međuvremenu razriješeno (to je, dakako, snažno dovelo u pitanje njihov legitimitet). Hrvatski izaslanici mogli su slobodno

1 Podrobnije o ciljevima i prvim rezultatima mog istraživanja: *András Cieger:* Mindennapok a Tisztelt Házban. A nagypolitika társadalomtörténete (1865–1918). U: Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon. A kezdetektől 1918-ig. Szerk. I*ván Bertényi Ml., Tamás Dobszay et al.* Argumentum, Bp., 2013. 405–419. Istraživanje sam proveo uz potporu Stipendije Bolyai János Mađarske akademije znanosti.

2 Vidi primjerice: Mint nemzet a nemzettel… / Kao narod s narodom… Tudományos tanácskozás a magyar–horvát kiegyezés 140. évfordulója emlékére. Szerk. *Dénes Sokcsevits*. Croatica, Bp., 2011.

3 Od inozemne stručne literature na tu temu vidi *Hodimir Sirotković:* Ustavni položaj i organizacija rada Sabora Kraljevina Hrvatske i Slavonije u građanskom razdoblju njegova djelovanja (1848. – 1918). Rad JAZU 393., Zg., 1981. 39–86. (osobito: 79–83.); *Mirjana Gross:* Der Kroatische Sabor (Landtag). U: Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band VII: Verfassung und Parlamentarismus. Hrsg. *Helmut Rumpler, Peter Urbanitsch.* ÖAW, Wien, 2000. 2283–2316. (osobito: 2294–2304).

(bez naputka) iskazivati mišljenja i glasati u svim pitanjima koja su se smatrala zajedničkim poslom u smislu hrvatsko–ugarske nagodbe. Štoviše, hrvatski zastupnici mogli su sudjelovati i u radu delegacije osnovane na temelju zakonskog članka 12. iz 1867. godine: sabor je mogao poslati 4 zastupnika i jednog hrvatskog velikaša u povjerenstvo za zajedničke poslove.

Hrvati su (kao „politički narod s posebnim teritorijem") u budimpeštanskom zastupničkom domu i delegaciji mogli govoriti na svom materinskom jeziku. A kada su hrvatski i ugarski sabornici vijećali zajedno, na zgradi ugarskog sabora valjalo je razviti i hrvatsko–slavonsko–dalmatinsku zastavu (taj se propis odnosio i na mjesto vijećanja delegacije).

Pravni status hrvatskih i ugarskih zastupnika bio je istovjetan u svim drugim aspektima (tako je npr. i iznos honorara bio jednak). Zakonski članak 30. iz 1868. jamčio je da će zajednički sabor pitanja koja se tiču Hrvata sukladno mogućnostima raspravljati jedno za drugim, kako bi sabornici mogli otputovati kući na najmanje 3 mjeseca i sudjelovati u radu zagrebačkog sabora. Na koncu nam valja vidjeti kako su se ti propisi provodili u praktičnom radu.

Politička aktivnost

„Mi, hrvatski zastupnici ovdje gore promatramo rad zajedničkog ugarskog sabora gotovo iz ptičje perspektive" – izjavio je Károly Herrich 1893. godine.[4] Tim je riječima s jedne strane aludirao na njihova konkretna sjedišta (klupe na gornjem rubu bloka vladajuće stranke), ali i na distanciranu nepovjerljivost koja ih je okruživala, odnosno odlikovala. Mnogi su ugarski i hrvatski sabornici tijekom desetljećâ priznali da se izaslanici dvaju naroda u biti ne poznaju. Po svemu sudeći jedan od važnijih razloga leži u tome da hrvatski političari nisu zapravo sudjelovali u radu Doma: na početku zasjedanjâ i njih bi uvrstili u razrede, odnosno više bi ih dospjelo i u stručna povjerenstva, no značajan rad nisu obavljali. Broj njihovih plenarnih govora bio je, pak, mali (obično 3–4 kratke interpelacije po ciklusu). Općenito, njihova se imena u službenom dnevniku javljaju samo prigodom glasanja. Valja spomenuti da se kao stalni problem pokazalo donošenje odluke o tome u kojim točno pitanjima Hrvati mogu glasati, budući da je zajednica financijskih poslova omogućavala široko tumačenje.[5] Hrvatski zastupnici su do početka 20. stoljeća gotovo uvijek glasali zajedno s vladajućom strankom, što je oporba u više navrata i izložila, rekavši da u pojedinim zaoštrenim pitanjima Liberalna stranka ne bi dobila većinu bez hrvatskih i saskih glasova.[6] *„Sve izgleda kao*

4 Govor Károlya Herricha od 12. siječnja 1893. godine vidi Az 1892. február hó 18-ára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. VII. Bp., 1893. 313.

5 Vidi primjerice izbore o uređenju plaća velikih župana (10. veljače 1870.), organizaciji vojnih sudova (10. studenog 1879.), ili, pak, uređenju plaća učitelja (13. srpnja 1903.).

6 Vidi primjerice govor Gábora Ugrona 7. ožujka 1894., odnosno Ferenca Sime 11. ožujka 1895. godine: Az 1892. február hó 18-ára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. XVII. i XXIII. Bp., 1894–1895. 56. i 440.

da c[ijenjena], *gospoda hrvatski zastupnici nisu ni za što drugo doli da budu ispuna glasovima. Ja ne zamjeram ako su c. gospoda zastupnici pristaše vladajuće stranke, no želio bih da u ovaj zastupnički dom dolaze s više zanimanja, više iskrenosti i žara, i to ne samo upravo u vrijeme žurnoga glasanja za vladu* […]*"* – prigovorio je tako stavu Hrvata zastupnik Stranke neovisnosti Nándor Szederkényi.[7]

Za to se veže slučaj dvojice hrvatskih zastupnika koji su u jesen 1895. godine dali ostavku na svoj mandat u zajedničkom saboru zato što su istupili iz vladajuće Hrvatske narodne stranke. Tada je postalo jasno tisku i ugarskim sabornicima da su hrvatski zastupnici vladajuće stranke bili obvezni pokoriti se odredbama klupskoga pravilnika od 22 paragrafa. U smislu strogog stranačkog statuta u važnim se pitanjima moglo glasati samo po odluci kluba, interpelacije je valjalo unaprijed usuglasiti s vodstvom kluba, a onaj tko je istupio iz kluba, morao je vratiti svoj mandat. Te su odredbe razvidno kršile načelo slobodnog mandata i hrvatski autonomni zakon koji je regulirao rad sabora, odnosno Hrvatsko–ugarsku nagodbu, koja kaže da hrvatski zastupnici prakticiraju svoja prava *„samostalno i bez ikakva naputka"* (1868: čl. 30. § 35.). Nakon žive rasprave Dom je na koncu prihvatio ostavku dvojice zastupnika, no osudio je takva ograničavajuća unutarnja pravila.[8] Odrješitiji stav od toga Liberalna stranka očito nije željela podržavati, budući da im je hrvatska stranačka stega pomagala, a uz to su slični prešutni sporazumi postojali i u krugu ugarskih stranaka.

Usporedivši aktivnost hrvatskih zastupnika izabranih 1869., 1887., 1906. i 1910. godine možemo ustanoviti sljedeće: od sabornika izabranih prije prijelaza stoljeća otpr. tri četvrtine nijednom nisu držale govor, no do 1910. godine taj je omjer pao na 47% *(tablica 1.)*. U pasivnosti u prvim desetljećima općenito je samo jedna osoba bila izuzetak: bilježnik izabran iz kruga Hrvata, naime, prema saborskom običajnom pravu Hrvati su uvijek dobivali jedno od bilježničkih mjesta u Domu.

Podatci o razdoblju između 1906. i 1908. godine ističu se i u odnosu na opću tendenciju: slijedom promjene političkih odnosa već je gotovo 58% hrvatskih zastupnika držalo govore, i još k tome pretežito na hrvatskom jeziku, eventualno služeći se hrvatskim i mađarskim jezikom naizmjence (za razliku od prethodnog razdoblja, kada su općenito za dijela ili, pak, za cijelog trajanja svog nastupa govorili mađarskim jezikom.)

Pogledamo li životne putove zastupnika, možemo reći da su sabornici koji su dolazili iz Zagreba u Budimpeštu imali uglavnom visoku stručnu spremu (prvenstveno s diplomama prava, no česti su bili i teološki studiji); doktorsku je, pak, titulu 1896. godine imalo samo 22,5%, 1906. godine 42,5%,

7 Govor Nándora Szederkényija od 18. siječnja 1896. godine vidi Az 1892. február hó 18-ára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. XXVIII. Bp., 1896. 201.

8 Rasprava koju je potakla ostavka Julija Jelačića i Nikole Crnkovića nalazi se u: Az 1892. február hó 18-ára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. XXVIII. Bp., 1896. 199–212. (536. sjednica).

a 1910. godine već 62,5% zastupnika. Za razliku od toga, udio osoba visokog i nižeg plemstva postupno je (premda s ponešto osciliranja) opadao: plemićki naslov imalo je 37,5% otaca domovine izabranih 1896. godine, a od izabranih 1910. godine 17,5% *(tablica 2.)*.

U prvim desetljećima dualizma nije bila rijetkost da su čak kroz 2–3 ciklusa ostali u svojstvu člana zajedničkog sabora. No, ima primjera i tomu (prvenstveno među srpskim političarima iz Hrvatske) da je netko zadržao mandat punih 20 (npr. Stjepan Barlović, Ćiro Milekić, Stevan Popović, Vjekoslav Tüköry), pa čak i 30 godina (Jovan Šteković, između 1874. i 1905. godine). Međutim, 1906. godine – preokretom u hrvatskoj unutarnjoj politici – gotovo se posve izmijenio lik zastupnika izaslanih u zajedničko zakonodavstvo. Zbog čestih izbora i nemogućnosti rada sabora početkom 20. stoljeća nad dugim su se zastupničkim karijerama nadvili oblaci.[9]

Također vrijedi spomenuti kako je više predsjednika i potpredsjednika sabora ranije sudjelovalo i u radu zajedničkog sabora (npr. Mirko Horvat, Vaso Gjurgjević, Hinko Francisci, Franjo Špevec, Mirko Grahovac) i po svemu sudeći stekli korisna iskustva o parlamentarnom životu, odnosno upravljanju tijelom gotovo četiri puta većim od zagrebačkog. U ugarskom su zastupničkom domu tijekom desetljećâ obitelji Josipović i Pejačević bile zastupljene s najviše svojih članova. Napomenimo da se imena hrvatskih zastupnika u saborskim spisima navode s najrazličitijim transkripcijama: inače se kao osnovu uzimao službeni popis imena koji je poslao sabor, no tamo gdje je to bilo moguće, pomađarili bi imena, štoviše, povremeno i prezimena, a pravopis je i tako ostao veoma raznolik.[10]

Upotreba jezika

Za pedeset godina rada zajedničkog sabora (1868. – 1918.) pitanje koje je izazvalo najviše rasprave bila je upotreba jezika hrvatskih zastupnika. Kao što smo spomenuli, paragraf 59 zakonskog članka 30. iz 1868. godine dopuštao je da hrvatski zastupnici koriste i hrvatski jezik prigodom saborskog vijećanja. To je prvi put uslijedilo 24. studenog 1868. godine, kada je u ime hrvatskih sabornika koji su svečano ulazili u saborsku vijećnicu Antun Vakanović pozdravio ugarske zakonodavce. Njegov je govor dnevnik zastupničkog doma ovjekovječio u dva stupca na mađarskom i hrvatskom jeziku.[11] Između 1868. i 1881. godine, po mojim saznanjima, na plenarnim je sjednicama govor na hrvatskom jeziku održan u sveukupno 17 navrata *(tablica*

9 *Dénes Sokcsevits:* Horvátország a 7. századtól napjainkig. Mundus Novus Könyvek, Bp., 2011. 431–437.

10 Raspravu o načinu pisanja imena hrvatskih i zastupnika narodnosti s prijelaza stoljeća donosi: *Ákos Szendrei:* Justh Gyula politikai pályája. A függetlenségi politizálás lehetőségei a 19–20. század fordulóján. Debreceni Egyetem, Debrecen, 2012. 109. i 113.

11 Vidi Az 1865-dik évi december 10-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. XI. Pest, 1868. 4.

3.).[12] Međutim, nije bilo ustaljene prakse u vezi s njihovim zapisivanjem. Urednici službenog dnevnika obično su se trudili točno rekonstruirati zbivanja na sjednicama, to jest inače bi od dotičnih zastupnika zatražili pisanu inačicu hrvatskih govora i nju unijeli u dnevnik (s prijevodom ili bez njega), no ima primjera i tomu da sâm zastupnik nakon kratkog hrvatskog uvoda prijeđe na mađarski jezik, a na koncu bi se s vremena na vrijeme dogodilo da govor, koji je izvorno održan na hrvatskom, u dnevniku bude objavljen samo na mađarskom jeziku. Već je u to vrijeme iskrsnula potreba da Dom uposli stenografe sa znanjem hrvatskog jezika, jer bi tako dnevnik zastupničkog doma bio potpuno vjerodostojan. Međutim, to je odbačeno već 1878. godine pozivajući se na velike troškove.[13] A pitanje upotrebe hrvatskog jezika na dugo je vrijeme skinuto s dnevnog reda, naime, između 1881. i 1905. godine nije bilo nijednoga govora na hrvatskom jeziku. Iz tih desetljeća i kroničar sabora Kálmán Mikszáth spominje tek to da su Hrvati u rujnu 1883. godine izostali sa sjednica zbog prosvjeda protiv dvojezičnih službenih natpisa u Zagrebu.[14]

Šutnju je prekinuo Gejza Josipović 1905. godine, kada je u raspravi o natpisima započeo svoj govor na hrvatskom jeziku, rekavši: *„da se pravo naše* […] *hrvatski govoriti s vremenom nebi takodjer stalo niekati"*.[15] Političar je u svom govoru priznao hrvatsko–ugarski „bratski odnos". U znaku „novoga kursa" tijekom 1906. godine došlo je do privremene suradnje između ugarske oporbe koja je došla na vlast i Hrvatsko–srpske koalicije, koja je imala većinu u saboru.[16] To se manifestiralo i u tome da je radi zapisivanja sve češćih hrvatskih govora Dom na prijedlog Gábora Ugrona zaposlio stenografe, prevoditelje, a kasnije čak i strojopisačice sa znanjem hrvatskog jezika. Iznos dnevnica i troškova smještaja aparata koji je dijelom putovao iz Zagreba dosegao je u lipnju 1907. godine 256 kruna dnevno, no povremeno se čak i taj broj pokazao nedovoljnim (na koncu su u toj godini isplatili više od 7 tisuća kruna).[17]

Međutim, privremena suradnja je do sredine 1907. godine prestala, štoviše, hrvatsko–ugarski odnos se – iz razloga koje ovdje ne možemo izlagati – toliko zatrovao da su hrvatski zastupnici započeli opstrukciju u zajednič-

12 Izvor podataka u tablici 3. je rukopis izvještaja, napisanog vjerojatno koncem 1908. godine, koji se nalazi u: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) Képviselőház és Nemzetgyűlés, Elnöki és általános iratok K 2. A VIII. 4. 469. cs. 1906/11 No. 6. Govore iz narednih godina osobno sam sabrao iz službenih dnevnika zastupničkog doma.

13 Rasprava o zapisivanju govora na hrvatskom jeziku od 11. prosinca 1878. nalazi se u: Az 1878. évi október hó 19-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. II. Bp., 1879. 91–97.

14 *Kálmán Mikszáth*: A T. Házból (1883. október 3.). U: Mikszáth Kálmán Összes Művei. Cikkek és karcolatok XVII. S. a. r. *István Rejtő.* Akadémiai, Bp., 1969. 154–156.

15 Govor Gejze Josipovića od 9. svibnja 1905. godine vidi: Az 1905. évi február hó 15-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. I. Bp., 1905. 216.

16 *Sokcsevits, D.*: nav. dj. 417–429.

17 *László Siklóssy:* Az országgyűlési beszéd útja. Egyetemi Nyomda, Bp., 1939. 442.

kom saboru.[18] Na temu željezničarske pragmatike, odnosno raznih pitanja poslovnika govori na hrvatskom jeziku nizali su se jedan za drugim: u najvećem su broju održani u lipnju 1907. godine, kada je u mjesec dana održano 39 duljih ili kraćih govora (a za cijelog rada sabora njih 96). Nalazimo i primjer kako je jedan hrvatski zastupnik (srpske narodnosti) pokušao govoriti na srpskom jeziku, a kasnije je kao povod tomu spomenuto kako su hrvatski i srpski jezik zapravo istovjetni.[19] Predsjednik doma bi govore pratio uz posredstvo tumača i smjesta bi oduzeo riječ kad bi dotični zastupnik dao opasku koja krši ili kojom pokušava izigrati zakon o hrvatsko–ugarskoj nagodbi iz 1868. godine. (Predsjedniku je u radu pomagao mađarski Srbin Dušan Rajić, koji je od 1886. godine radio u ugarskom zastupničkom domu kao stenograf.[20])

Među ugarskim zastupnicima sve su više jačali glasovi koji su se, pozivajući se na postupak ugarskih dijeta iz doba reformi (naime, dnevnik dijete iz 1843/44. godine je samo u prijevodu objavio latinske govore Hrvata)[21] i primjere iz inozemstva (praksu bečkog Reichsrata, odnosno švicarskog saveznog parlamenta), protivili zapisivanju govora na hrvatskom jeziku u službeni dnevnik. Po Lehelu Hédervériju ugarski je sabor svojom gestom otprije godinu dana stvorio štetan presedan *„i danas se već u Pragu i ostalim mjestima zahtijeva da po ugarskom uzoru svaki govor dobije svoje mjesto u dnevniku na vlastitom narodnom jeziku."*[22] Vladajuće su stranke odlukom sabora, odnosno kasnije, u proljeće 1908. godine brzom promjenom kućnog reda (vidi 250–252. §) postigli da se rasprava o prijedlozima žurno zaključi, time slomivši opstrukciju. Nakon toga stenografi više nisu zapisivali govore na hrvatskom jeziku, upotreba hrvatskog jezika bila je zabranjena u pitanjima poslovnika i tijekom pregovora povjerenstva, dok su prijedloge na hrvatskom jeziku odbacivali. Unatoč opomeni predsjednika doma oduzela bi se riječ ocima domovine koji su se odmakli od predmeta, a hrvatske političare koji su prekršili kućni red redom su kažnjavali isključenjem (npr. tijekom

18 Podrobnije o uzrocima opstrukcije: *István Dolmányos:* Die Eisenbahnpragmatik vom Jahre 1907 und der Beginn der kroatischen Obstruktion. U: Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae. Sectio Historica Tomus XIV. ELTE, Bp., 1973. 65–100.

19 Vidi primjerice govor Dušana Popovića od 3. srpnja 1907., odnosno Svetozara Pribičevića od 8. studenog 1907. godine: Az 1906. évi május hó 19-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Bp., 1907. XI. 385. i XIII. 191. U svom govoru od 1. prosinca 1910. godine Šandor Popović argumentirao je istovjetnost hrvatskog i srpskog jezika: Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. II. Bp., 1910. 346.

20 Podrobnije o njemu*: Siklóssy, L.*: nav. dj. 440–442. i 577.

21 Vidi primjerice *József Zseni:* Horvát nyelv a Ház naplójában. Radikális 48. (22. lipnja 1907.) 3. 8–10.

22 Govor Lehela Hédervárija od 14. lipnja 1907. godine vidi Az 1906. évi május hó 19-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. X. Bp., 1907. 266.

1907. godine pokrenuti su postupci protiv 8 hrvatskih zastupnika, obično im nametnuvši isključenje na 2–4 tjedna).[23]

Ugarski su političari smatrali da Hrvati autotelično zloupotrebljavaju svoja zajamčena prava, stoga su, kao odgovor na to, odredbe članka 30. iz 1868. godine tumačili na najuži način: Hrvati mogu držati govor na hrvatskom jeziku samo na plenarnoj raspravi, no stenografi to nisu dužni zapisati, budući da to nije navedeno u paragrafu 59.[24] Primjerice, predsjednik doma Gyula Justh u svom se obrazloženju pozvao na kratak dio Zakona o narodnostima usvojen također 1868. godine, po kojemu je u ugarskom saboru *„jezik uprave i nadalje jedino mađarski"* (1868: čl. 44. st. 1.), pa se prijedlozi odluka i interpelacije od ljeta 1907. godine nisu mogle predavati (isključivo) na hrvatskom jeziku, štoviše, političarima je bilo dopušteno govoriti samo na mađarskom jeziku čak i u pitanju kućnog reda.[25]

Primjetno je da se konsenzus oko povremeno veoma proturječnih, a prethodno gotovo istovjetnih tumačenja zakona i saborskih postupaka raspao, čime je volja za suradnjom političkih sudionika nestala pa je tako politički sustav izgrađen na delikatnim kompromisima postao u biti nesposoban za reformu i, postupno, za rad.

Stjepan Zagorac u svom je dugom pismu na sljedeći način iskazao pritužbe hrvatskih zastupnika i vlastito političko uvjerenje:

„Stajalo me je ogromna, kad sam otrag četiri godine preuzeo na se nezahvalnu zadaću, da u narodu hrvatskomu populariziram ideju bratstva s Magjarima. Dao sam se teškom mukom na taj posao, ali sam za čas povjerovao glasovima, koji dopirahu iz Ugarske, da magjarski narod nije odgovoran za nepravde, koje je Hrvatska trpila pod nagodbenim sustavom od godine 1868. amo. Tu se je krivilo i Beč i kamarilu, i zajedničke neprijatelje, i austrijske kreature i domaće sinove Hrvate koji nisu marili za interese svoje otadžbine. Poručivalo nam se je, da samo dodjemo i kažemo iskreno svoje tegobe, i sve će biti bratski izravnano na temelju pravednosti. […] *Ovo je brzo treća godina, što sam suspenzijom svoga programa, u nadi da će se naći miran sporazum i izmirenje sa magjarskim narodom, došao u sabornicu za koju držim, da u njoj Hrvatu mjesta nema. Pa na mjesta obećavanog izmirenja i pravednog sporazuma, dočekao sam za predsjednikovanja Vaše preuzvišenosti najgore i najstrašnije nepravde.* […] *Promjenom poslovnika mi smo kao izaslanici hrvatskoga sabora upravo nulificirani."* Na koncu je gorkim uzvikom zaključio svoje pismo upućeno Gyuli Justhu: *„Ako ne možemo uz Vas postići svoju slobodu i samostalnost pod žezlom Habsburga, onda ćemo si potražiti boljega i poštenijega*

23 Građa o postupcima pokrenutima protiv hrvatskih zastupnika nalazi se u: MNL OL K 2. A VIII. 4. 469. cs. 1906/11 No. 1–3. i 5.

24 Vidi primjerice govor Gábora Ugrona i potpredsjednika zastupničkog doma Lajosa Návayja od 8. studenog 1907. godine: Az 1906. évi május hó 19-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. XIII. Bp., 1907. 185–190.

25 O stavu predsjednika doma Gyule Justha vidi *Szendrei, Á.:* nav. dj. 109–110.

gospodara."[26] Nakon toga je u znak prosvjeda dao ostavku na mandat u zajedničkom saboru.

Ovdje držimo važnim napomenuti da se zastupnici narodnosti ugarskog zastupničkog doma (njihov je broj 1906. godine dosegao 39)[27] nisu priključili opstrukciji Hrvata, no postoje podatci o izvjesnoj izvanparlamentarnoj suradnji (npr. između Milana Hodže i Stjepana Zagorca).[28]

Atmosfera nepovjerenja nakon pada ugarske koalicije samo se privremeno ublažila. I ugarski i hrvatski parlamentarizam podjednako su proživljavali duboku krizu. U Budimpešti su se nizali parlamentarni skandali, jalove rasprave i nasilne akcije 1910-ih godina. U Zagrebu – izuzev kratkog razdoblja – sabor godinama nije mogao zasjedati, štoviše, vladar je 1912. godine ukinuo i hrvatski ustav. Kao što je poznato, od 1906. godine do početka Prvog svjetskog rata u Hrvatskoj je održano pet izbora, što je rezultiralo čestim i velikim smjenama zastupnika izaslanih u zajednički sabor (zbog unutarnjopolitičke krize prorijedila se i njihova nazočnost u Budimpešti).[29] Hrvatski zastupnici podijelili su se u dva tabora: većina je izglasala povjerenje ugarskoj(im) vladi(ama), no tražila je ponovnu uspostavu ustavnosti, dok je manjina smatrala da je uređenje političkih odnosa preduvjet njezine podrške. A ugarska je oporba, primjerice, nastojala oslabiti vladu pod vodstvom Istvána Tisze i tako što je u proljeće 1917. godine, pozivajući se na kojekakve tajne dokumente, optužila za veleizdaju više hrvatskih zastupnika izaslanih u Budimpeštu.[30] To je bio tek noviji uznemirujući znak brojnih problema političkog sustava (osobito prekida minimalnog konsenzusa koji je ranije postojao među sudionicima političkog života), kojih se pretežita većina nije uspjela – a u nekolicini pitanja možda i nije mogla – riješiti u okviru političkog sustava dualizma.

---

26 Stjepan Zagorac Justh Gyula házelnökhöz, 17. veljače 1909. MNL OL K 2. A I. 4. 336. cs. No. 24.

27 Podatak prikazuje samo broj zastupnika izabranih programom narodnosti (obično se i u samoj vladajućoj stranci nalazi najmanje desetak sabornika koji ne govore mađarski). O tome podrobnije: *Attila Schönbaum:* Páriaelit? Nemzetiségi képviselők a Magyar Országgyűlésben, 1910–1918. U: Képviselők Magyarországon I. Szerk. *Gabriella Ilonszki.* Új Mandátum, Bp., 2005. 82–85.

28 Hodža i Ferenc Zagorac tražili su vezu s prijestolonasljednikom Ferdinandom. Vidi primjerice: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. V. (1906–1913). Szerk. *Gábor Kemény G.* Tankönyvkiadó, Bp., 1971. 205–215.

29 Podrobnije o političko-povijesnoj pozadini tog pitanja: *László Katus:* Horvátország és a horvát kérdés története. U: Magyarország története tíz kötetben. Főszerk. *Péter Hanák, Ferenc Mucsi.* 7/2. Akadémiai, Bp. 1978. 1046–1063.

30 Dva govora Györgya Szmrecsányija od 21. i 24. ožujka 1917. i odgovore Istvána Tisze vidi Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. XXXV. Bp., 1917. 256–271. i 338–347.

Epilog

Predsjedništvo Ugarskog sabora je u proljeće 1921. godine odlučilo isplatiti dvije tisuće kruna Ljudevitu Galliuffu, hrvatskom članu ranijeg zajedničkog sabora (bio je zastupnik deset godina) za dvije slike, vjerojatno njegove vlastite radove, koje prikazuju hrvatske sabornike pristigle u Budimpeštu 1910-ih godina.[31] Dokumenti svjedoče kako su se i ugarsko zakonodavstvo i hrvatski sabornik na taj način željeli prisjećati jednog minulog razdoblja i stoljetne javnopravne veze – i sve to učinili na pragu nove i neizvjesne budućnosti.

Prilog

1. tablica. Aktivnost hrvatskih zastupnika tijekom godina provedenih u ugarskom zastupničkom domu

Godina	Držali su govor	Nisu držali govor	Nepoznato
Od zastupnika izabranih 1869. g.	8	19 (70%)	2
Od zastupnika izabranih 1887. g.	6	31 (77%)	3
Od zastupnika izabranih 1906. g.	23	14 (35%)	3
Od zastupnika izabranih 1910. g.	18	19 (47%)	3

2. tablica. Podrijetlo i doktorski naslov hrvatskih zastupnika

	1896.	1901.	1906.	1910.	1911.	1914.
Plemićko podrijetlo, aristokratski rang	15 osoba (37,5%)	12 osoba (30%)	6 osoba (15%)	7 osoba (17,5%)	9 osoba (22,5%)	6 osoba (15%)
Doktorska titula	9 (22,5%)	11 (27,5%)	17 (42,5%)	25 (62,5%)	21 (52,5%)	24 (60%)

31 A Nemzetgyűlés elnökének átirata a Nemzetgyűlés pénztárának, 12. ožujka 1921. MNL OL K 2. B V. 8. 726. No. 1. Slike nismo uspjeli istražiti.

3. tablica. Upotreba hrvatskog jezika na plenarnim sjednicama

Sjednice državnog sabora	Broj govora na hrvatskom jeziku	Od toga samo na hrvatskom	Od toga na hrvatskom i mađarskom	Način publikacije
1865/68	1	0	1	U stupcima na dva jezika (s prijevodom)
1869/72	3	2	1	U dnevniku na hrvatskom, samo jednom na mađarskom jeziku
1872/75	4	3	1	U dnevniku samo na mađarskom jeziku
1875/78	6	5	1	U dnevniku na hrvatskom, povremeno na oba jezika, ali bez prijevoda
1878/81	3	1	2	Na oba jezika, bez prijevoda
1881–1905	0	0	0	–
1905/06	1	0	1	Na oba jezika, bez prijevoda
1906/10	95	93	2	Između 20. 10. 1906. i 04. 06. 1907. samo na hrvatskom; između 05. 06. 1907. i 04. 07. 1907. na hrvatskom, ali u prilogu i na mađarskom; od 05. 07. 1907. ne objavljuju se govori na hrvatskom jeziku, već se samo spominje držanje govora
1910/18	10	2	8	U dnevniku samo na mađarskom jeziku
Ukupno: 51 godina	123	106	17	

BRANKO OSTAJMER

Hrvatski zastupnici u Zajedničkom saboru u Budimpešti (1868. – 1918.)[1]

Austro–ugarskom nagodbom iz 1867. godine hrvatske su zemlje bile podijeljene između dviju polovica Carstva, austrijskog i mađarskog. Tom je podjelom na punih pola stoljeća bilo onemogućeno objedinjavanje hrvatskih zemalja što je bilo osnovni preduvjet bilo kakvoga rješenja hrvatskoga nacionalnog pitanja. Novo državnopravno uređenje podrazumijevalo je da su zemlje bile odvojene i u zakonodavnom pogledu, pa su tako Dalmacija i Istra bile po svojim predstavnicima zastupane u bečkom Carevinskom vijeću, a banska je Hrvatska (uža Hrvatska i Slavonija sa Srijemom) bila zastupana u peštanskom, odnosno budimpeštanskom saboru kao zajedničkom saboru svih zemalja krune Sv. Stjepana. Banska Hrvatska je jedina u okviru zemalja Sv. Stjepana uživala autonomiju te su hrvatski zastupnici u Budimpešti bili delegirani od strane hrvatskoga Sabora, dok su zastupnici ostalih narodnosti – Srba, Rumunja, Slovaka i drugih – mogli biti izabrani na redovnim mađarskim parlamentarnim izborima.

Prisutnost i djelatnost hrvatskih zastupnika u Budimpešti u razdoblju 1868. – 1918. privlačila je vrlo malo interesa hrvatske historiografije te se stoga o njoj i vrlo malo zna. Izostanak interesa mogao bi se prije svega objasniti skromnim utjecajem kojega su hrvatski zastupnici mogli ostvarivati s obzirom na svoju malobrojnost u odnosu na ukupan broj članova Zajedničkoga sabora, zatim njihovom razmjerno slabom aktivnošću, kao i činjenicom da su zapisnici sjednica objavljivani isključivo na mađarskom jeziku. Jedini historiografski

1 U hrvatskoj historiografiji i publicistici paralelno se upotrebljava više različitih naziva kojima se označava zakonodavno tijelo zemalja krune sv. Stjepana u razdoblju između 1868. i 1918., a ponajprije je riječ o nazivima Ugarski sabor, Ugarsko–hrvatski sabor (ili obrnuto), Zajednički ugarsko–hrvatski sabor (ili obrnuto). Rjeđe se upotrebljavaju termini Državni sabor i Ugarski državni sabor, a praktično nikada termin Mađarski sabor. Odabirom naziva Zajednički sabor priklanjam se tumačenju hrvatskoga pravnog povjesničara Dalibora Čepula. Prema njemu, taj je naziv opravdan stoga što ga nalazimo u (hrvatskom) tekstu Hrvatskog–ugarske nagodbe iz 1867. kao i u hrvatskom tekstu revizije Nagodbe iz 1873., zatim zbog neposrednoga sudjelovanja zastupnika hrvatskog Sabora, odnosno zbog činjenice da termini Ugarski sabor ili Državni sabor ne iskazuju složenu prirodu Zajedničkog sabora te onemogućavaju razlikovanje tog zajedničkog tijela i užeg saziva Ugarskog sabora kao predstavništva „uže" Ugarske (bez Kraljevina Hrvatske i Slavonije). *Dalibor Čepulo:* Hrvatsko–ugarska nagodba i reforme institucija vlasti u Hrvatskom saboru 1868. – 1871. Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci 1. (2001) 131.

rad koji se izravnije bavio hrvatskim zastupnicima u Budimpešti jest rad srpskoga povjesničara mađarskoga porijekla Arpada Lebla.[2]

Broj hrvatskih zastupnika u Zajedničkom saboru, način njihova izbora te okvir njihova rada bili su ustanovljeni Hrvatsko–ugarskom nagodbom iz 1868. godine. Nagodba je određivala da su civilna Hrvatska i Slavonija, dakle bez područja tada još postojeće Vojne krajine, bile zastupane u budimpeštanskom saboru s 29 zastupnika, razmjerno broju stanovnika. S priključenjem Vojne krajine banskoj Hrvatskoj 1881. godine, broj hrvatskih zastupnika trebao je biti uvećan na 54, no mađarska je strana utjelovljenje Krajine uvjetovala sniženjem broja svih zastupnika iz Hrvatske na 40 pa je do raspada Monarhije hrvatski Sabor u Budimpeštu delegirao 40 zastupnika.[3] Hrvatski zastupnici u Zajedničkom saboru nisu, kao što je bio slučaj do 1848. godine, predstavljali Hrvatsku kolektivno, nego individualno (osobno), tako da ih je mađarska većina Zajedničkog sabora, koji je ukupno brojio više od četiri stotine zastupnika, mogla uvijek preglasati. Nadalje, državnu samostalnost Hrvatske pogotovo je teško pogađala odredba § 41 Nagodbe, prema kojoj je Zajednički sabor birao pet njezinih predstavnika u ugarskoj delegaciji za raspravljanje zajedničkih poslova s Austrijom.[4]

Opisani status hrvatskih predstavnika u zakonodavnom tijelu Ugarske predstavljao je jedan u nizu povoda protumađarskoga raspoloženja s južne strane Drave. Činjenica da se sabor u Budimpešti tek u jednom dijelu svoga rada bavio i poslovima koji su bili zajednički i za prostor Hrvatske i Slavonije pojačavala je u hrvatskoj javnosti osjećaj da su sredstva koje banska Hrvatska izdvaja za Zajednički sabor neopravdano visoka.[5] S druge strane, držanje političara koji su bili delegirani kao hrvatski predstavnici u tom tijelu u najvećoj je mjeri bilo doživljavano kao podložničko, pa je i to doprinosilo široko uvriježenoj negativnoj predodžbi u hrvatskoj političkoj i široj javnosti.

S obzirom da je izbor hrvatskih zastupnika bio izraz volje većine hrvatskoga Sabora, svih 29, odnosno svih 40 delegata uvijek je bilo birano iz redova vladajuće stranke. Tako je, primjerice, činila „mađaronska" Narodna stranka do 1906. godine, a istu praksu je potom nastavila i Hrvatsko–srpska koalicija koja je te godine preuzela vlast. Važno je pritom također napomenuti da je Stranka prava kao najsnažnija oporbena politička snaga krajem 19. stoljeća potpuno negirala zakonitost Hrvatsko–ugarske nagodbe, pa je stoga odbijala,

2 *Arpad Lebl:* Hrvatsko pitanje kroz prizmu Ugarskog parlamenta 1892. – 1918. Historijski zbornik 17. (1964) 259–301.

3 *Jaroslav Šidak–Mirjana Gross–Igor Karaman–Dragovan Šepić:* Povijest hrvatskog naroda 1860. – 1914. Školska knjiga, Zg., 1968. 83.

4 *Šidak, J.–Gross, M.–Karaman, I.–Šepić, D.:* nav. dj. 41.

5 Vidjeti, primjerice, osvrte dvojice hrvatskih sveučilišnih profesora te ujedno i političara: *Fran Vrbanić:* Osvrt na financijalnu nagodu izmedju Hrvatske i Ugarske. Dionička tiskara, Zg., 1897. 105–106.; *Fran Milobar:* Izabrana poglavlja iz narodnoga gospodarstva (političke ekonomije). Matica hrvatska, Zg., 1903. 348.

bilo aktivno bilo pasivno, sudjelovati pri izboru delegata Hrvatskog sabora za zajednički, ugarsko–hrvatski Sabor.

Hrvatski zastupnici na Saboru u Budimpešti imali su pravo sudjelovati u raspravama onih točaka koje su se odnosile na zajedničke hrvatsko–ugarske poslove i pri tom su se načelno imali pravo služiti hrvatskim jezikom. Tim se pravom, međutim, sve do 1906. godine nisu služili, a budući da je od svih delegiranih zastupnika tek nekolicina dobro vladala mađarskim jezikom, izrazita većina zastupnika posve je pasivno pratila tijek saborskih rasprava. Malobrojni članovi Narodne stranke koji su dobro vladali mađarskim jezikom u pravilu su porijeklom bili iz krajeva u kojima su već u djetinjstvu mogli naučiti mađarski jezik, ili su pak posrijedi bili članovi hrvatskih plemićkih obitelji koje su tradicionalno bile privržene što tješnjoj državnoj povezanosti Hrvatske i Mađarske. Primjerice, tijekom 1870-ih godina kao glavni govornik hrvatskih zastupnika figurirao je svećenik Ivan (Janko) Tombor (1825. – 1911.), rodom Slovak iz Žiline koji je 1840-ih studirao bogosloviju u Pešti. Uz Tombora važnu je ulogu u istim godinama, ali i tijekom kasnijega razdoblja, imao još jedan svećenik, Stjepan Vučetić (1836. – 1894.), zagrebački kanonik rodom iz Banata.[6] Jedan od aktivnijih hrvatskih zastupnika u budimpeštanskom saboru, ali i u Ugarskoj delegaciji, bio je krajem 19. stoljeća i Đuro Đurković (1845. – 1908.) koji je također porijeklom bio vezan uz Mađarsku te je mađarski jezik znao od najranije životne dobi. U razdoblju banovanja Dragutina Khuen-Héderváryja, kao i u kasnijim godinama, svojim su se istupima isticala i dva člana turopoljske plemićke obitelji Josipović. Bili su to Imbro (Imre, Mirko, Emerik) Josipović (1834. – 1910.), sin istaknutoga vođe hrvatskih „mađarona" Antuna Danijela Josipovića (1804. – 1874.), te Gejza Josipović (1857. – 1934.), Imbrin sin.[7]

Posve očekivano, u redovima Hrvatsko–srpske koalicije bilo je još i manje onih koji su vladali mađarskim jezikom nego u redovima Narodne stranke. Jedna od iznimki bio je Frano Supilo koji je uz mnogo truda uspio dovoljno naučiti mađarski jezik kako bi mogao sudjelovati u radu sabora. Dobri govornici mađarskoga bili su ipak potrebni Koaliciji, pa je i to zasigurno bio razlog zašto su se njezinoj budimpeštanskoj delegaciji pridružili i grkokatolički biskup iz Križevaca Julio Drohobeczky (ranije blizak „mađaronima"), kao i Teodor Pejačević koji je na banskoj časti naslijedio Khuena.

Činjenica da su hrvatski delegati svoje govore u Budimpešti držali na mađarskom jeziku predstavljala je crvenu krpu pred očima hrvatske oporbe te su njezini pripadnici često kritizirali takvu praksu. Na jednu od takvih kritika, izrečenu u hrvatskom Saboru, reagirao je početkom 1900. godine i ban

6 Stjepanov brat Andrija Vuchetich de Cseney živio je u Banatu te bio istaknut član Liberalne stranke u okviru Torontalske županije.

7 Imbro Josipović bio je i ministar za Hrvatsku i Slavoniju u Ugarskoj vladi od 1889. do 1898. godine, a ujedno je u isto vrijeme u više navrata bio biran i za predsjednika Kluba hrvatskih delegata. Gejza Josipović također je obnašao dužnost ministra za Hrvatsku i Slavoniju (u dva navrata: 1906. – 1909., 1912. – 1913.).

Khuen-Héderváry. Ustvrdio je da on osobno niti bilo tko drugi nije hrvatskim zastupnicima u Budimpešti zabranio da govore hrvatskim jezikom te da oni mogu slobodno koristiti to pravo. Nije važno kojim se jezikom govori, već je važno da razumije onaj kojemu su riječi upućene – rezonirao je ban istom prigodom.[8]

Godišnja plaća zastupnika u Zajedničkom saboru iznosila na razmeđu 19. i 20 stoljeća 3200 forinti (6400 kruna),[9] što nije bila mala svota za hrvatske prilike. Ta je plaća, na primjer, nadmašivala plaće gradonačelnika najvećih hrvatskih gradova poput Zagreba i Osijeka, a bila je i do tri puta veća od plaće srednje rangiranoga upravnoga činovnika. Takva razmjerno velika godišnja primanja pojačavala su nezadovoljstvo hrvatske oporbe, kao i velikoga dijela hrvatske javnosti. Nerijetko se, međutim, u javnosti tvrdilo da hrvatski delegati primaju i veće plaće nego što su zaista primali, te da su pasivni i više nego što su zaista bili, pa je zbog svega toga o njima prevladavalo i pretjerano negativno viđenje.

Na primjer, u proljeće 1878. godine hrvatske zastupnike u budimpeštanskom saboru oštro je kritizirao mladi pravnik Ante Kovačić, kasnije poznati hrvatski književnik i političar pravaških uvjerenja, nazivajući ih u jednomu svom tekstu „peštanskim štipendistima".[10] Aluzija na visoka, ničim zaslužena primanja bila je vrlo jasna, a Kovačićeva će se sintagma o „peštanskim štipendistima" potom vrlo brzo uvriježila u političkom govoru cjelokupne hrvatske oporbe. Članovi Stranke prava, koja je osamdesetih godina XIX. stoljeća predstavljala najsnažniju i najradikalniju oporbu promađarskom režimu u Hrvatskoj, bili su najradikalniji u kritici svih pojava u hrvatskom političkom životu, pa tako i u kritici hrvatskih zastupnika u Budimpešti. Među njima se svojom oštrinom i izravnošću naročito isticao David Starčević, sinovac pravaškoga vođe Ante Starčevića. On je „mađaronskoj" većini u hrvatskom Saboru predbacivao snishodljivost spram Mađara te im poručivao da su Budimpešti mali poput „Patagonaca".[11]

Hrvatski delegati, kao i ostali članovi Narodne stranke, u pravilu su nastojali ne osvrtati se na takve, vrlo učestale kritike. Zanimljiv izuzetak potječe iz 1903. godine, kada je u hrvatskom Saboru u obranu hrvatskih predstavnika u Zajedničkom saboru progovorio jedan od prvaka Narodne stranke Josip Pliverić, ugledni profesor na zagrebačkom Pravnom fakultetu te osnivač hrvatske državnopravne znanosti koji je od 1897. do 1905. i sâm bio zastupnik na Ugarskom saboru. Pliverić je odbacio učestale optužbe prema kojima ti

8 Stenografički zapisnici i prilozi sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, petogodište 1897. – 1902. Svezak IV., dio I., godina 1900., Zg., 1900. 137–138.

9 *Milan Smrekar:* Priručnik za političku upravnu službu u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji, knjiga druga. Tisak i naklada Ignjata Granitza, Zg., 1900. 962.

10 *Mirjana Gross:* Starčevićansko nadahnuće u djelima Ante Kovačića. http://www.historiografija.hr/prikazi/php?id=236001 (pristup ostvaren 23. X. 2013.).

11 Govor čabarskog zastupnika g. dra. Davida Starčevića, deržan u proračunskoj razpravi dne 23. lipnja. Sloboda, 26. lipnja 1884. 2.

zastupnici – dakako, odreda njegovi stranački drugovi – primaju 4000 forinte plaće, a odbacio je također i optužbe da su pasivni te da ne zastupaju hrvatske interese. Pobrojao je pritom poimence nekolicinu zastupnika koji su aktivno sudjelovali u sjednicama Ugarskoga sabora, te je hrvatsku peštansku delegaciju, nasuprot oporbenim kritikama o „peštanskim štipendistima", nazvao „četrdesetoricom mučenika". Pri samomu kraju svoga govora Pliverić je napomenuo da se politika, uostalom, ne vodi samo kroz saborske nastupe,[12] naglasivši na taj način važnost političkoga djelovanja izvan javne scene, što je bilo naročito važno s obzirom na političku srodnost mađarske Liberalne stranke i hrvatske Narodne stranke. Naime, od 1868. do 1905., a naročito se to odnosi na godine od 1880. do 1905., postojala je visoka razina suglasnosti i razumijevanja između spomenutih vladajućih stranaka u Mađarskoj i Hrvatskoj, i ta je okolnost više negoli nepoznavanje mađarskoga jezika utjecala na razmjerno slabu zamjetljivost hrvatskih članova Zajedničkoga sabora. Takav odnos dominantnih političkih snaga u dvjema zemljama nikako se ne smije zanemariti pri analizi djelatnosti hrvatskih delegata u Budimpešti. Dvije srodne stranke predstavljale su oslonac jedna drugoj te većinu vremena razmjerno dobro surađivale, pri čemu su nastojale prekriti šutnjom izvjestan broj neuralgičnih točki mađarsko–hrvatskih odnosa oko kojih nikako nije bilo moguće postići suglasje. Neke od tih točki bile su pitanje Rijeke, zatim pitanje Međimurja, sporni događaji iz zajedničke prošlosti, položaj hrvatske manjine u Mađarskoj i mađarske u Hrvatskoj i tomu slično. Mađarski liberali i hrvatski narodnjaci, drugim riječima, nisu imali potrebu javno ukrštavati novinska pera ili se prepirati u zajedničkom zakonodavnom tijelu. Potraživanja podređenoga subjekta, a u ovom slučaju je to bio hrvatski, mogla su se raspravljati i eventualno rješavati podalje od javnosti, uz oslonac na uvažavanje s kojim je Khuen-Héderváry bio dočekivan kod mađarskih liberala, a osobito kod Kálmána Tisze koji mu nije bio tek blizak rođak čijoj je volji dugovao položaj hrvatskoga bana, već i nekadašnji stranački šef.

Pogrešno bi, međutim, bilo misliti da je dvadesetogodišnje razdoblje Khuenova banovanja protjecalo bez uspona i padova u odnosima dviju stranaka, njihovih čelnika te čelnika dviju vlada. Na mahove ti odnosi nisu bili nimalo idilični. Od odstupa Kálmána Tisze, a naročito od sredine 1890-ih, Khuenov je položaj u Budimpešti bio uvelike poljuljan, a jedan od razloga bile su njegove kandidature za položaj mađarskoga ministra predsjednika koje nisu uvijek bile usuglašene s vrhom Liberalne stranke, i pri čemu je Khuen već bio prepoznavan kao osoba od naročitog povjerenja kralja Franje Josipa. Naročito pogoršanje odnosa bilo je zamjetno za mandata ministra predsjednika Dezsőa Bánffyja. Prema jednoj anegdoti, Khuen je jednom prigodom, za

12 Stenografički zapisnici i prilozi sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, petogodište 1901. – 1906. Svezak III., dio II., godina 1903., Zg., 1904. 428.

Bánffyjeve vlade, hrvatske zastupnike u Zajedničkom saboru upućivao da se više bune kako bi on mogao izboriti neke koncesije za Hrvatsku.[13]

Nadalje, ugled i utjecaj Khuena bili su u mađarskoj javnosti, pa i u samoj Liberalnoj stranci, dodatno okrnjeni nakon što je on u isto vrijeme, sredinom 1890-ih godina, učinio izvjesni zaokret u svojoj politici kroz kadrovske promjene u Narodnoj stranci. Ban je, naime, iz Narodne stranke uklonio stare pobornike unije s Mađarima (bili su Nikola Crnković i Pavao Rauch) a u stranku uveo dva mlađa, vrsno obrazovana pravna stručnjaka koji su odmah preuzeli glavnu riječ u stranci, pa tako i kao čelnici hrvatske delegacije u Zajedničkom saboru. Bili su to već spomenuti Josip Pliverić i Nikola Tomašić. Njihove državnopravne postavke, zatim njihovo inzistiranje na vjernom tumačenju Nagodbe te iskreno zalaganje za očuvanje ravnopravne zajednice s Mađarima učinit će ih naročito omraženim osobama u Mađarskoj. Tomašiću pritom nije pomagala ni činjenica da je i njegov otac bio stari „mađaron" koji je 1848. godine bio prebjegao u Mađarsku te zbog toga bio osuđen na smrt od strane bana Josipa Jelačića. [14]

Iako su se kritični tonovi u Zajedničkom saboru pojačavali kako se produbljivala kriza dualizma, saborski zastupnici mađarske oporbe upućivali su kritike na račun hrvatskih delegata i u ranijem razdoblju, često ih optužujući zbog onoga što su smatrali hrvatskim neprijateljskim držanjem i ponašanjem spram Mađarske i Mađara. Takve su kritike bile naročito česte i oštre nakon različitih protumađarskih izgreda koji su se zbivali na tlu Hrvatske (na primjer, tzv. narodni pokret iz 1883. godine). Hrvatski su „mađaroni" odbacivali takve optužbe od sebe, pozivali na umjereniju i savjesniju raspravu te upozoravali da poopćavanja, predrasude i neutemeljene optužbe mogu voditi samo k produbljivanju nepovjerenja i slabljenju ionako krhkih mađarsko–hrvatskih veza. Karakterističan je slučaj govor hrvatskoga zastupnika Stjepana Vučetića koji je 4. prosinca 1883. reagirao na kritike Alberta Kissa, zastupnika oporbene Nezavisne stranke. Kiss je, naime, optužio hrvatske delegate da u Budimpešti uvijek pomažu izglasati nove poreze, a da istodobno u Hrvatskoj i Vojnoj krajini podupiru pokret protiv Mađarske i Mađara. Vučetić je drugu optužbu odbacio kao posve neistinitu i zatražio od Kissa da imenuje barem jednoga od 34 hrvatska zastupnika koji je spletkario protiv Mađarske. Ustvrdio je naposljetku da je stvarno stanje bilo upravo suprotno, odnosno da su hrvatski delegati zapravo djelovali u pravcu smirivanja nemira i napetosti,[15] što je zaista i bila istina.

Godine 1905. i 1906. uslijedila je velika promjena u hrvatsko–mađarskim odnosima koja se odrazila i na prilike u budimpeštanskoj sabornici. Suradnja mađarske i hrvatske oporbe tih je godina bila vrlo uspješna te je pridonijela njihovim velikim izbornim pobjedama. Dotadašnje vladajuće stranke, mađar-

13 *Većeslav Wilder:* Sloboda štampe (Odgovor g. Janku Ibleru). Hrvatska njiva, travanj 1917. 131.
14 *E.[mil] Laszowski:* Porodica Tomašića. Historijsko-genealogijski prikaz, Zg., 1910. 25.
15 Az Országgyűlés képviselőházának naplója. XIII. kötet. Bp., 1883. 380–381.

ska Liberalna stranka koja je na vlasti bila 30 godina, te hrvatska Narodna stranka, koja je vlast obnašala 33 godine, raspale su se odmah po izbornim porazima, što također svjedoči o njihovoj međuovisnosti. Odnosi koalicije koja došla na vlast u Mađarskoj te Hrvatsko–srpske koalicije koja je došla na vlast u Hrvatskoj bili su isprva iznimno srdačni i prijateljski te praćeni bučnim i kićenim manifestacijama prisnosti i suradnje. Vrlo skoro, povodom tzv. željezničarske pragmatike, te su zaruke – kako ih je nazivala prva hrvatska novinarka Marija Jurić Zagorka – bile raskinute, a hrvatsko–mađarski odnosi u Zajedničkom saboru dosegnuli su najnižu razinu u cjelokupnom dualističkom razdoblju. Hrvatski zastupnici iz redova Hrvatsko–srpske koalicije, predvođeni Franom Supilom, odlučili su se tada na jedinu mjeru kojom su mogli ozbiljno utjecati na rad Zajedničkoga sabora: započeli su u punoj mjeri koristiti mogućnost govora na hrvatskom jeziku, odnosno započeli su s opstrukcijom te na taj način gotovo posve onemogućili saborski rad. Sredstvom opstrukcije poslužili su se hrvatski zastupnici u dva navrata, i taj je njihov čin, posve očekivano, dodatno produbio hrvatsko–mađarski jaz te izazvao reakciju predsjedništva parlamenta koje je započelo dovoditi u pitanje pravo hrvatskih zastupnika da govore vlastitim jezikom.

Ograničavanje upotrebe hrvatskoga jezika u saboru te uopće uloga hrvatskih delegata u budimpeštanskom saboru postali su istovremeno jedne od točaka na kojima su se započeli razilaziti Supilo i većina Koalicije, a različitost gledišta se kasnije samo zaoštravala i naposljetku bila jedan od povoda Supilova istupa iz Koalicije. Supilo je, naime, već početkom 1908. predlagao da Koalicija započne borbu protiv sustava na temelju inicijative nebiranja zastupnika u Budimpeštu, polazeći od gledišta prema kojem bi sve odluke donesene bez sudjelovanja hrvatskih delegata bile nevažeće za prostor Hrvatske i Slavonije. Velika većina Koalicije, međutim, nije bila sklona toj mogućnosti, pa je u jednoj kasnijoj prigodi Hinko Hinković, istaknuti njezin član, javno iznio mišljenje prema kojemu hrvatski bojkot rada Zajedničkoga sabora ne bi imao nikakva smisla ni učinka. Supilo se zgražao nad takvim obrazloženjem te nad činjenicom da se Koalicija od njega nije jasno ogradila: *„Još nikada niti od najokorjelijih unionista i madžarona svojih pa čak ni od Madžara samih nije hrvatski narod čuo ovakovu teoriju o položaju delegata Hrvatske na zajedničkom saboru."*[16]

Godine 1910. na bansku stolicu došao je Nikola Tomašić, raniji vođa bivše Narodne stranke te pouzdanik tadašnjega ugarskog ministra-predsjednika Khuen-Héderváryja. Nakon privremenog političkog sporazuma sa sve popustljivijom Hrvatsko–srpskom koalicijom (1910.), Tomašić je 1911. godine pokušao od raznorodnih političkih snaga uskrisiti nekadašnju Narodnu stranku, no pritom je ostvario tek polovičan uspjeh. Jedan od rijetkih spomena vrijednih rezultata bio je ponovni izbor hrvatskih delegata u Zajednički sabor početkom 1911. godine. Priključivši se u veljači 1911. radu sabora, hrvatski su se delegati zadovoljili s načelnom izjavom predsjedništva sabora prema kojoj

16 *Frano Supilo:* Politika u Hrvatskoj. Rijeka, 1911. 138., 248–254.

pravo na služenje hrvatskim jezikom u saboru ostaje neupitno, ali uz ogradu da će predsjedništvo iskoristiti poslovnik kako se više ne bi dozvolilo zloporabu tog prava.[17] Na taj način, u trenutku kad su se na trima ključnim pozicijama našli prvaci nekadašnje hrvatske Narodne stranke (Khuen-Héderváry kao ministar-predsjednik, njegov nasljednik na časti hrvatskoga bana Teodor Pejačević kao predsjednik Kluba hrvatskih zastupnika u Budimpešti te Nikola Tomašić kao hrvatski ban) učinjen je značajan korak prema premošćenju višegodišnjih opreka oko statusa hrvatskih zastupnika u Zajedničkom saboru. Istodobno, tim se činom u značajnoj mjeri otvarao put ka potpunom pretvaranju Hrvatsko–srpske koalicije u režimsku stranku, što se konačno i dogodilo 1913. godine kada je Koalicija postigla sporazum s ugarskim ministrom-predsjednikom Istvánom Tiszom te tako na taj način, u savezu s hrvatskim banom Ivanom Skerleczom, napokon postala vladajućom političkom snagom u Hrvatskom.

Koalicija je i nadalje ostala nositeljica jugoslavenske državne ideje, ali je oštrica njezine kritike prema Mađarima u političkoj praksi posve otupjela, pa su i njezini zastupnici u Zajedničkom saboru djelovali pomirljivo, otprilike na sličan način kako su to ranije činili hrvatski „mađaroni". Koaliciji sklon tisak branio je držanje tih zastupnika praktično uz ista obrazloženja kojima su se nekoć služili „mađaronski" listovi, pa je, pored ostaloga, bilo obrazlagano da se uporabom mađarskoga jezika u Budimpešti olakšava komunikaciju te u konačnici otvara i veću mogućnost za ostvarenje hrvatskih zahtjeva. Na taj je način Koalicija i definitivno u budimpeštanskom Saboru preuzela ulogu koju su nekad igrali ozloglašeni hrvatski „mađaroni", a takvo je stanje ostalo nepromijenjeno i do sloma Monarhije.

17 Izjave hrvatske delegacije na zajedničkom saboru, Narodne novine, 6. veljače 1911. 2–3.; Pravo hrvatskog jezika u zajedničkom saboru, Narodne novine, 6. veljače 1911. 3.

6. HATÁRZÓNÁK, HATÁRVIDÉKEK

STANKO ANDRIĆ

A Garai főnemesi család és a Horvát Királyság

Kálmán 1102. évi tengerfehérvári megkoronázását, a horvát historiográfiában általában Magyar–Horvát Királyságnak (illetve hazafias változatban Horvát–Magyar Királyságnak) nevezett „államközösség" megalakulását követően a központi hatalom és az egykor független Horvát Királyság közötti legfőbb intézményes összeköttetést a bánok jelentették. A töredékesen fennmaradt források arra utalnak, hogy az Árpád-házi uralkodók a horvát–dalmát báni címet kivétel nélkül udvarközeli főurak köreihez tartozó személyeknek adományozták. Nem hazai, Horvátország területéről származó emberekről van tehát szó, hanem a hatalmas királyság magyar részeinek előkelőségeiről, illetve érdemeket szerzett bizalmasokról. Ez a gyakorlat egészen a 13. század végéig tartott, amikor a központi királyi hatalom gyengülésével a horvátországi báni méltóság a brebiri Subicsok kezébe került.[1] A Subicsok után, a báni méltóság többéves megüresedését követően a magyar–horvát királyok Horvátországban 1345-ben állították fel újra a báni hatalmat, amikor I. Lajos azt a Hahót nembeli Miklós akkori szlavón bánnak adományozta.[2] A horvát és szlavón báni címet ezt követően egy ideig (1356-ig) egy személy viselte, majd a két címet 1390-ig ismét két külön személy töltötte be, ezt követően pedig 1408-ig újra egy személy kezébe került.[3] Ebben a hatvan évet felölelő időszakban ismét felújították a gyakorlatot, miszerint a horvát báni címet a magyar területekről származó, királyhű főuraknak adományozták. Az egyetlen hazai, horvát származású bán Frangepán

1 Az Árpád-kori horvát (és szlavón) bánok listájának rekonstruálására tett legújabb kísérletről lásd *Zsoldos Attila:* Magyarország világi archontológiája 1000–1301. MTA Történettudományi Intézete, Bp., 2011. 41–49.; Vö.: *Zsoldos Attila:* Hrvatska i Slavonija u kraljevstvu Arpadovića. Povijesni prilozi 17. (1998) 287–288.

2 *Tomislav Raukar:* Hrvatsko srednjovjekovlje. Prostor, ljudi, ideje. Školska knjiga–Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Zg., 1997. 78–79.; *Pál Engel:* The Realm of St. Stephen. A History of Medieval Hungary, 895–1526. Ford. Tamás Pálosfalvi. Ed. *Andrew Ayton.* I. B. Tauris, London–New York, 2001. 135., 163.; *Engel Pál:* Magyarország világi archontológiája, 1301–1457. 2. kötet. MTA Történettudományi Intézete, Bp., 1996. 1: 22.

3 Ebben a korszakban kivételt csak az 1394 és 1397 közötti évek jelentenek, amikor Horvátországban Garai II. Miklós volt a bán, Szlavóniában pedig Bebek Detre. Minderről lásd *Engel P.:* Magyarország i. m. 1: 16–25.

János volt, aki *„Zsigmond király és felesége, Mária királyné állandó és elszánt híveként"* 1392 és 1393 között viselte a címet.[4]

A második Anjou-házi király és örököseinek rövid uralkodása alatt, illetve Luxemburgi Zsigmond királyságának első éveiben a báni tisztet betöltő személyek között a Garai főnemesi család két tagja is feltűnt, akik említésénél hozzá kellene tenni, hogy Valkó vármegyéből származtak, jóllehet ez esetükben mindenképpen túl szűk meghatározás. Jelen tanulmány célja elsősorban a Garaiak középkori Horvátország politikatörténetére gyakorolt hatásának összefoglalása. A Garai főnemesi család történetét önmagában ugyan nem sorolhatjuk „a magyar–horvát együttélés fordulópontjai" közé, ám mindenképpen fontos csomópontot jelent a korszakban igen szorosan összefonódó két nemzet történetében, s kétségtelen, hogy a nemzetség tagjaira több alkalommal kulcsszerep hárult olyan események alakításában, melyeket joggal nevezhetünk történelmi fordulópontoknak.

A Horvát Királyság területe a közös királyság különálló részeként nem tartozott a Garaiak hatáskörébe, azzal a család tagjai többségének semmiféle kapcsolata nem ismert. Néhány neves Garai életrajza azonban jelentős mértékben összefonódik a középkori Horvát Királyság történetével. A Garaiak és Horvátország kapcsolata és érintkezései szempontjából háromféle esetet különböztethetünk meg. Az első helyen a középkori Horvátországgal kapcsolatos politikai funkciók és a Garai család egyes tagjainak katonai tevékenysége áll. A második helyen említhetjük azt a ritka példát, amikor a Garai család tagjainak Horvátországban és Dalmáciában voltak birtokaik, s ezzel kapcsolatos jogaik. Végül a harmadik helyen kell említeni a házassági kapcsolatokat, melyek a Garaiakat a horvát nemesi családok tagjaihoz fűzték. Az első Garai, aki horvátországi tisztséget töltött be, a család báni ágából származó Pál fia János volt, aki egy 1379-es feljegyzésben lukai ispánként és a korábban a brebiri Subicsokhoz tartozó Osztrovica királyi erőd várnagyaként szerepelt.[5] A horvát báni tisztet ebben az időszakban Szécsi Miklós viselte, akinek azonos nevű fia később feleségül vette Garai Helénát, az idősebb Miklós nádor lányát.

---

4 *Vjekoslav Klaić:* Krčki knezovi Frankapani I.: od najstarijih vremena do gubitka otoka Krka (od god. 1118. do god. 1480.). Matica hrvatska, Zg., 1901. 177.; Uo: 184–185. – azt írja, hogy a király *„1392-ben János ispánt egyedüli horvát bánnak nevezte ki. 1356-tól Horvátországban két bán volt: az egyik egész Szlavónia bánja volt, a másik Dalmáciáé és Horvátországé"*. Ez mégsem pontos, mert az 1390-es és 1391-es források tanúsága szerint Bebek Detre volt a horvát és ezzel egy időben a szlavón bán is. Elképzelhető, hogy az 1392 nyarán és őszén a szlavón báni címet viselő Sárói László ezzel egy időben horvát bán is volt, mivel ebben az időszakban mást nem jegyeztek fel (vö.: *Engel P.:* Magyarország i. m. 1: 18. és 24.).

5 *Tadija Smičiklas et al.:* Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. 2–18. kötet. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zg., 1904–1990. 16: 28–29., 22. sz.; Vö.: *Engel P.:* Magyarország i. m., 1: 383–384. s. v. Ostrovica (1). Garai ezzel az oklevéllel bizonyos öröklési kérdéseket rendezett, a horvát jogszokásokhoz alkalmazkodva *(iuribus Croaticis dictantibus).*

A horvát báni címet viselő első Garai idősebb Miklós nádor volt, aki Luxemburgi Zsigmond és rokonai első katonai akcióit követően, 1385 őszének elején lemondani kényszerült nádori címéről, melyet tíz éven át viselt, Mária és Erzsébet királynék pedig vigaszképpen Horvátország és Dalmácia bánjává nevezték ki. Az új nádor 1385. szeptember 17-én Szécsi Miklós, Zsigmond törekvéseinek támogatója lett.[6] Garai Miklós azonban minden jel szerint nem önként mondott le címéről, mivel még az 1385. szeptember 13-án, Visegrádon kiadott rövid oklevélben is nádornak nevezte magát.[7] Horvát bánként először Mária királyné 1385. október 2-án, Budán kiadott oklevelében említik.[8] A királyi határozat érvénybe lépéséhez Horvátországban el kellett telnie némi időnek, hiszen Zárában még 1385. október 16-án is Rátold nembeli Benedek fia Jánost nevezték bánnak.[9] A legmagasabb állami címeket betöltők új névsorát végül elfogadták, udvari körökben bizonyosan, hiszen Garai Miklóst horvát–dalmát bánnak nevezik a későbbi uralkodói oklevelekben is, utolsó alkalommal Mária királyné 1386. június 10-én kiadott dokumentumában.[10] Miklós a báni címet a garai támadás során bekövetkező haláláig viselte. A következő bán, Cudar Péter 1386 szeptemberétől jelenik meg a forrásokban.[11]

Jellemző, hogy Garai Miklós nádorként rengeteg hivatalos oklevelet adott ki, bánságának idejéből ugyanakkor egy sem maradt ránk. Minden későbbi forrásban is nádorként szerepel, horvát bánságáról megfeledkeztek. A dalmát városok 1385 októbere és 1386 júliusa között kiadott oklevelei nem említik.[12] Thuróczy krónikájában a garai támadásról szóló leírásnál nádorként beszél róla,[13] s későbbi oklevelekben is rendszeresen úgy szerepel, mint *condam dominus Nicolaus palatinus*. Ez érthető, hiszen Miklós horvát bánsága mindent egybevetve valójában névleges volt. Horvátországban tulajdonképpen semmiféle hatalmat

6 *Süttő Szilárd:* Anjou–Magyarország alkonya. Magyarország politikai története Nagy Lajostól Zsigmondig, az 1384–1387. évi belviszályok okmánytárával. Két kötet. Belvedere meridionale, Szeged, 2003. 1: 157. és 169.; Vö.: a későbbi dátummal *Engel P.:* Magyarország i. m. 1: 4.

7 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár [= MNL OL DL] 210 638. Vö.: a Miklós nádori tisztségének végéről szóló régebbi dátumokkal *Engel P.:* Magyarország i. m. 1: 4.; *Süttő Sz.:* Anjou–Magyarország i. m. 1: 157. és 169.

8 MNL OL DL 7086. Vö.: *Süttő Sz.:* Anjou–Magyarország i. m. 1: 97.; 2: 266., 469. sz.; *Engel P.:* Magyarország i. m. 1: 24.

9 *Smičiklas, T.:* Codex diplomaticus i. m. 16: 553., 427. sz.; Vö.: *Engel P.:* Magyarország i. m. 1: 24. János bán ebben az időszakban a királyné döntése értelmében valójában már udvarbíró volt (*Engel P.:* Magyarország i. m. 1: 8.; *Süttő Sz.:* Anjou–Magyarország i. m. 1: 169.; Vö.: Korai magyar történeti lexikon [9–14. század]. Főszerk. *Kristó Gyula.* Akadémiai Kiadó, Bp., 1994. 324. s. v. Kaplai János).

10 MNL OL DL 7201. Vö.: *Süttő Sz.:* Anjou–Magyarország i. m. 2: 393., 695. sz.; *Engel P.:* Magyarország i. m. 1: 24.

11 *Engel P.:* Magyarország i. m. 1: 24.; *Süttő Sz.:* Anjou–Magyarország i. m. 1: 170.

12 Minden jel szerint az ebből a korszakból származó oklevelek a szokásos „*regnante* […] *tempore*que […]" formula szerint egyáltalán nem említik az aktuális bánt: Vö.: *Smičiklas, T.:* Codex diplomaticus i. m. 16: 558–559.; 17: 1–68.

13 Vö.: *Elemér Mályusz–Gyula Kristó:* Johannes de Thurocz, Chronica Hungarorum. II: Commentarii. Két kötet. Akadémiai Kiadó, Bp., 1988. 2: 224–225.

nem gyakorolt, s tudomásunk szerint bánként sosem lépett annak területére. A nápolyi dinasztia fő védelmezői, Palizsnai János vránai perjel és a Horváti fivérek legfőbb ellenfelükként tekintettek rá, s horvátországi befolyásuk is túl nagy volt, illetve egyre komolyabb támogatást kaptak I. Tvrtko boszniai királytól is. Éppen ezért a horvát történetírásban nem szerepel az adat, miszerint idősebb Garai Miklós élete vége felé horvát bán lett volna.[14] Ezt részben az magyarázza, hogy Račkitól kezdve a horvát művekben az az állítás szerepel, hogy II. (Durazzói) Károly rövid királysága alatt horvát bánná Palizsnai János perjelt nevezte ki, azaz még Garai Miklós életében bán lett.[15] A valóságban II. (Durazzói) Károly fennmaradt okleveleiben nincs nyoma ilyen kinevezésnek,[16] Palizsnai báni címe 1387 januárjától bizonyos.[17]

Az ifjabb Garai Miklós nyolc évvel apja halála után vette fel a báni címet, s azt jóval hosszabb ideig, 1394 közepétől 1402 februárjáig viselte.[18] Pontosan tudjuk, hogy Garai Miklós a báni címet valamikor 1394 májusa és decembere között szerezte meg, az első dátummal jegyzett oklevél ugyanis egykori macsói bánként hivatkozik rá, decemberben pedig első alkalommal említik horvát bánként.[19] Zsigmond bánná valószínűleg a boszniai hadjárat, Dobor várának elfoglalását követően (1394 júliusában) nevezte ki.[20] Nem sokkal ezután Miklós fivérével, Jánossal Kninnél legyőzte a Nápolyi László trónkövetelő nevében a horvát–dalmát báni címet viselő Vukcsics Vuk boszniai vajda seregét.[21] Az új bánt,

14 *Franjo Rački:* „Pokret na slavenskom jugu koncem XIV. i početkom XV. stoljeća". (1. rész), Rad JAZU 2. (1868) 122.; *Vjekoslav Klaić:* Povijest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX stoljeća. Öt kötet. Prir. *Trpimir Macan.* Nakladni zavod Matice hrvatske, Zg., 1985; első kiad. 1899–1911, 2: 252., valamint *Ferdo Šišić:* Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba (1350–1416). Matica hrvatska, Zg., 1902. 39., megemlítik, hogy Garai többé nem nádor, ám arról nincs szó, hogy bánná nevezték volna ki. Erről nem írnak: *Nada Klaić:* Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku. Školska knjiga, Zg., 1976. 654–656. A Hrvatski biografski leksikon, 1. kötet. Zg., 1983. 5: 62., szerint Garai I. Miklós „macsói bán és nádor".

15 *Rački, F.:* Pokret i. m. (1. rész) 125.; *Ivan Kukuljević Sakcinski:* Priorat vranski sa vitezi templari i hospitalci sv. Ivana u Hrvatskoj. Rad JAZU 81. (1886) 68.; *Klaić, Vj.:* Povijest Hrvata i. m. 2: 254. Bizonyos kétellyel: *Neven Budak:* Ivan od Paližne, prior vranski, vitez sv. Ivana. Historijski zbornik 42. (1989) 68.

16 *Süttő Sz.:* Anjou–Magyarország i. m. 1: 110–111.; 2: 310–327. Vö.: *Rački, F.:* Pokret i. m. (1. rész) 124–125.; *Klaić, Vj.:* Povijest Hrvata i. m. 2: 255.

17 Palizsnai saját okleveléről van szó: *Smičiklas, T.:* Codex diplomaticus i. m. 17: 52., 37. sz.; *Süttő Sz.:* Anjou–Magyarország i. m. 440–441., 783. sz.

18 *Engel P.:* Magyarország i. m. 1: 25.

19 *Engel P.:* Magyarország i. m. 1: 25. és 29. Az előző bán, Frangepán János halálát követően, 1393 decemberében és 1394 januárjában a forrásokban a báni cím megüresedéséről írnak. Ebben az időszakban az egyik elbeszélő forrás bánként Korbáviai Kurjákovics Butkót említi.

20 Így gondolja *Franjo Rački:* Pokret na slavenskom jugu koncem XIV. i početkom XV. stoljeća. (2. rész), Rad JAZU 3. (1868) 147–148.; *Šišić, F.:* Vojvoda Hrvoje i. m. 96.; *Klaić, Vj.:* Povijest Hrvata i. m. 2: 307–309. Dobor bevételének dátumáról lásd *Pál Engel:* Neki problemi bosansko–ugarskih odnosa. Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU 16. (1998) 67.

21 *Rački, F.:* Pokret i. m. (2. rész) 154.; *Šišić, F.:* Vojvoda Hrvoje i. m. 97–98.; *Klaić, Vj.:* Povijest Hrvata i. m. 2: 309.; *Engel P.:* Neki problemi i. m. 59.; *Engel P.:* Zsigmond bárói: rövid életraj-

Garai Miklóst Spalato városa *comes*évé választotta, s ő ezen kettős szerepében tartózkodott 1395 januárjában a városban, ahol néhány traui polgár vitás ügyében is ítélkezett.[22] A bán magyarországi és szlavóniai politikai és katonai kötelességei miatt, valamint a szomszédos országban zajló hadműveletek idején sokszor hosszú ideig nem tartózkodott Horvátországban. 1395 júliusában a Garai fivérek, Miklós és János részt vettek Zsigmond havasalföldi hadjáratában,[23] Miklós bán 1396 januárjában Siklóson tartózkodott;[24] ugyanezen év márciusában pedig birtokügyben a szenternyei szerémi káptalan előtt jelent meg.[25] Horvátországban, Ninban csak 1396 júniusában találjuk újra, itt hívták ugyanis összse a Dalmát és Horvát Királyság általános száborát. Miklós bánon kívül a szábor elnöke volt Szepesi János akkori zágrábi püspök és királyi titkos kancellár, s velük volt Garai János is.[26] Az eseményt követően a Garai fivéreknek Horvátországból Magyarország dunai határaihoz kellett sietniük, hogy a királyi sereggel részt vegyenek „az utolsó keresztes hadjáratban", mely 1396 szeptemberében, a bulgáriai Nikápolynál ért véget. Miklós bán a nikápolyi katasztrófa kisszámú túlélője között volt, és a fogságot is sikerült elkerülnie, így Zsigmond király kíséretében, tengeri úton visszatért Dalmáciába. 1396 decemberében és 1397 elején a király és a bán Raguzában, Spalatóban és Kninben tartózkodtak; itt-tartózkodásuk második felében vizsgálatokat folytattak, leverték Nápolyi László támogatóit.[27] Ebből a korszakból különösen érdekes forrásként maradt fenn Miklós nádor 1397. február 3-ai, Kninben keletkezett hivatalos oklevele, melyet Pezeth megyei Vukics Markovicsnak adtak ki; a másolt oklevél eredetije 1395-ben, *litteris et sillabis Sclauonicalibus* íródott, „szláv nyelvről latinra" a bán „szláv írásban igen jártas, hű jegyzője és írnoka" fordította.[28] A bán ezt követően a király kíséretében Szlavóniába utazott, ahol a Körös városában megrendezett „véres szábor" (1397. február 27.) után a szlavón báni címet is felvette. A királyság Temesváron megtartott általános országgyűlésén (1397 októberében) Zsig-

zok i. m. In: Művészet Zsigmond király korában 1387–1437. 1. kötet. Szerk. *L. Beke, E. Marosi, T. Wehli.* MTA Művészettörténeti Kutatócsoport, Bp., 1987. 416.

22 *Smičiklas, T.:* Codex diplomaticus i. m. 18: 3–7., 3. sz.; Vö.: *Rački, F.:* Pokret i. m. (2. rész) 155.; *Klaić, Vj.:* Povijest Hrvata i. m. 2: 310.

23 *Klaić, Vj.:* Povijest Hrvata i. m. 2: 319–320.; *Engel, P.:* Zsigmond bárói i. m. 416–417.

24 Itt kiadott egy oklevelet (*Elemér Mályusz–Iván Borsa:* Zsigmond-kori oklevéltár I–VII. kötet. (1387–1420). (CD-ROM) Magyar Országos Levéltár–Arcanum Adatbázis Kft., Bp., 2003. 1: 4226. sz.

25 *Smičiklas, T.:* Codex diplomaticus i. m. 18: 96–98., 72. sz.

26 *Franjo Rački:* Pokret na slavenskom jugu koncem XIV. i početkom XV. stoljeća. (3. rész) Rad JAZU 4 (1868) 910.; *Klaić, Vj.:* Povijest Hrvata i. m. 2: 313–316.; az országgyűlés döntéseiről lásd *Smičiklas, T.:* Codex diplomaticus i. m. 18: 129–140., 90–92. sz.

27 *Rački, F.:* Pokret i. m. (3. rész) 18–20.; *Šišić, F.:* Vojvoda Hrvoje i. m. 115–116.; *Klaić, Vj.:* Povijest Hrvata i. m. 2: 323–324.

28 *Vjekoslav Klaić:* Acta Keglevichiana annorum 1322. – 1527. / Najstarije isprave porodice Keglevića do boja na Muhačkom polju. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zg., 1917. 107–109., I–III. sz.; *Mályusz, E.–Borsa, I.:* Zsigmond-kori oklevéltár (CD-ROM) i. m. 1: 3946. és 4626. sz. A báni oklevél eredeti példánya nem maradt fenn, ám elérhető a knini káptalan valamivel későbbi, 1397-es másolata.

mond különleges oklevéllel adta át Miklósnak és fivérének, Jánosnak Dalmácia, Horvátország és Szlavónia bánságát annak minden tartozékával és jövedelmével, mégpedig élethosszig *(usque ad vite eorum tempora pro honore)*.[29] A báni méltóság hivatalos viselője továbbra is egyedül Miklós maradt.

Egy forrás tanúsága szerint Miklós bán 1397 áprilisában Budán tartózkodott,[30] majd saját okleveleinek dátumai alapján rögtön Szlavóniába, később Valkó és Baranya vármegyei birtokaira látogatott. A fennmaradt oklevelek adatainak tanulmányozásakor kiderül, hogy Miklós bán 1397 májusában, szeptemberében és októberében Zágrábban tartózkodott, 1398 januárjában Siklóst látogatta meg, 1398 februárjában és márciusában tartózkodási helye Körös és Gara, 1398 szeptemberében, októberében és novemberében pedig ismét Zágráb volt.[31] 1399 januárjában Zágráb és Körös városát, márciusban Siklóst, májustól októberig felváltva ismét Zágrábot és Köröst kereste fel. 1400 januárjában Zdenciben és Körösben találjuk, májusban Zágrábban, júliusban, augusztusban és októberben ismét Körösben. 1401 során az oklevelek tanúsága szerint a legtöbb időt Zágrábban töltötte (január, március, május, október), s egyszer (októberben) Kapronc̀án is járt. Az oklevelekben ezenkívül csak két esztergomi látogatásának (1400 augusztusában és 1401 áprilisában) van nyoma.[32] 1397 februárját követően Miklós bán a Horvát Királyság területén nem adott ki oklevelet, s a jelek szerint nem is lépett annak területére.

A bán első alkalommal Szlavónia és Bosznia határán végzett hadműveleteket. Igen valószínű, hogy Zsigmond királlyal tartott annak boszniai, Hervoja vajda elleni, 1398 nyarán indított hadjáratában, ami előtt a király több hónapig Valkó vármegyében (többek között Garán) és Pozsegában tartózko-

29 *Smičiklas, T.:* Codex diplomaticus i. m. 18: 284–285., 185. sz.; Vö *Mályusz, E.–Borsa, I.:* Zsigmond-kori oklevéltár (CD-ROM) i. m. 1: 5048. sz. Az oklevelet 1397. nov. 2-án, Széphelyen (ma Jebel), Temes vármegyében adták ki.

30 *Smičiklas, T.:* Codex diplomaticus i. m. 18: 210., 139. sz. Az oklevél 1397. április 19-ei keltezésű, abban Miklós magát csak Dalmácia és Horvátország bánjának nevezi, holott ekkor már bizonyosan a szlavón báni címet is viselte. Az oklevél címzettje a bán almissai várnagya, Csemer János Körös megyéből, aki 1395-től volt várnagy. (*Engel P.:* Magyarország i. m. 1: 380.). Az oklevél tartalma szerint azon források közé tartozik, melyek a spalatói érsekség birtokai körüli vitákat világítják meg, és jelen állás szerint csak másolatban maradt ránk a többi, hasonló tartalmú oklevéllel, egy 17. századi kéziratban, Descriptio mense archiepiscopalis Spalatensis címmel.

31 1398 végéről Miklós két oklevele maradt fenn, melyeket kevésbé ismert helyeken adtak ki: december 16-án in villa Iarena (MNL OL DL 282 377) és december 18-án in Banya (*Smičiklas, T.:* Codex diplomaticus i. m. 18: 405., 283. sz.). Bosznia és Szlavónia határán lévő településekről van szó, mivel az okleveleket a „Bosznia elleni hadjárat" idején adták ki.

32 Az áttekintés alapjául szolgáló művek: *Smičiklas, T.:* Codex diplomaticus i. m. 18. kötet.; *Mályusz E.–Borsa I.:* Zsigmond-kori oklevéltár (CD-ROM) i. m.; A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa (DL–DF 4.2) – időrend szerint rendezett változat / Database of archival documents of medieval Hungary (CD-ROM). Szerk. *Rácz György.* Magyar Országos Levéltár–Arcanum Adatbázis Kft., 2003.

dott.[33] 1398 decemberében ismét hadjáratban vett részt.[34] 1400 első hónapjaiban a bán a királyi hadak főparancsnokaként maga készítette elő „a boszniai és a török erők ellen folytatott" hadjáratot, s még ugyanezen év nyarán a Száva folyó vidékén folyó hadműveletekkel volt elfoglalva.[35] 1401 során Garait Horvátországtól más ügyei is távol tartották, különösen a főurak által fogságba vetett Zsigmond király megmentésében való részvétele.[36] Míg Zsigmondot Magyarországon fogságban tartották, megfosztva a királyi hatalomtól (1401 áprilisának végétől október végéig) Horvátországban is megerősödtek hatalmának ellenzői, Nápolyi László ismét trónkövetelőként lépett fel. Az események legfőbb alakítói Osztoja boszniai király és Hrvoje vajda voltak, akik horvát szövetségeseikkel és László hadihajóival 1401 végén és 1402 során több tengerparti erődítményt bevettek, és sok dalmát város vezetését meggyőzték az Anjou-jelölt támogatásáról.[37] 1401 nyarán vagy őszén a boszniai csapatok ostrom alá vették Knint, a horvát bán kulcsfontosságú erődjét, ám várnagyának, Somkereki Antalnak azt sikerült megvédenie.[38] Knin Nápolyi László támogatóinak kezébe 1403-ban került, mely évben Horvátországból gyakorlatilag teljesen kiszorították Zsigmondot (a király ekkori horvát–szlavón bánjainak egyike, Besenyő Pál a báni hatalom felújítására tett kísérlete közben a nápolyiakat támogató csapatok fogságába esett).[39] Garai Miklós horvát és szlavón bánsága 1402 februárjában, a királyi hatalom horvátországi mély válsága idején ért véget. Leváltásának körülményeit ismerve arra a következtetésre juthatnánk, hogy ezzel büntették, mert nem volt képes uralma alatt tartani ezen területeket; valójában azonban nem erről volt szó, hanem Miklós

33 *Šišić, F.:* Vojvoda Hrvoje i. m. 127–129.; *Klaić, Vj.:* Povijest Hrvata 2. i. m. 333–336.; *Sima Ćirković:* Istorija srednjovekovne bosanske države. Srpska književna zadruga, Beograd, 1964. 193.; *Dubravko Lovrenović:* Na klizištu povijesti. Sveta kruna ugarska i sveta kruna bosanska, 1387–1463. Synopsis, Zg.–Sarajevo, 2006. 88–90. Zsigmond tartozkódási helyeiről ebben az időszakban lásd *Jörg K. Hoensch et al.:* Itinerar König und Kaiser Sigismunds von Luxemburg 1368–1437. Fahlbusch Verlag, Wahrendorf, 1995. 65.

34 Lásd a 31. jegyzetet.

35 *Engel P.:* Zsigmond bárói i. m. 417.; *Engel P.:* Neki problemi i. m. 67.; *Lovrenović, D.:* Na klizištu i. m. 92–93.

36 Erről röviden: *Engel P.:* The realm i. m. 206–207.

37 *Rački, F.:* Pokret i. m. (3. rész), 38–52.; *Šišić, F.:* Vojvoda Hrvoje i. m. 139–150.; *Klaić, Vj.:* Povijest Hrvata 2. i. m. 344–352.; *Ćirković, S.:* Istorija i. m. 194–196.

38 Ennek legfőbb forrása Zsigmond 1402. júliusi adománylevele. *Barabás Samu:* A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára. Két kötet. Athenaeum R. Társulat, Bp., 1895. 1: 283–284. A kiadást folytatta *Šišić, F.:* Nekoliko isprava i. m. 192–193, 37. sz., hozzátéve, hogy az ostromra „1401 nyarán" került sor. Azelőtt Šišić úgy vélte, hogy az ostrom 1400 elején lehetett, és amiatt Garai Miklós bán Szlavóniából „Knin felé vette az irányt" (*Šišić, F.:* Vojvoda Hrvoje i. m. 135.), ám ez utóbbira nincs bizonyíték; a királyi adománylevélben az áll, hogy a várnagy sua tantum virtute megvédte Knint. Az ostrom dátumára vonatkozó korábbi feltételezést fogadta el *Ćirković, S.* is: Istorija i. m. 194. Vö.: *Engel P.:* Magyarország 1. i. m. 343., s. v. Knin; *Lovrenović, D.:* Na klizištu i. m. 96–97.

39 *Rački, F.:* Pokret i. m. (3. rész) 53–55.; *Šišić, F.:* Vojvoda Hrvoje i. m. 152–153.; *Klaić, Vj.:* Povijest Hrvata 2. i. m. 352–354.

előléptetéséről, hiszen Zsigmond az első adandó alkalommal (1402 szeptemberében) a királyság nádorává nevezte ki.[40] Garai Miklós az ezt megelőző években és hónapokban Zsimond számára olyan fontos támasszá vált, hogy a báni cím többé nem volt elegendő valódi politikai szerepének kifejezésére.

Míg maga a báni cím viselésének éveiben hosszú ideig távol maradt Horvátországtól, a báni ügyeket átengedte horvát vicebánjának, Szencsei Pálnak, aki a nevében Kninben székelt. Szencsei Körös vármegyéből származó nemesi családból való volt, még az idősebb Miklós nádor idejében lett a Garaiak familiárisa, 1381 után alnádorként is tevékenykedett.[41] Miklós a báni cím mellett, ahogyan már említettük, legalább két dalmát város – Spalato és Arbe – ispáni címét is viselte. Spalato ispánjának a bán fivérét, Jánost is kinevezték. Ezen címeket a Garaiak egy ideig Miklós báni méltóságról való lemondását követően is viselték. 1402 áprilisában az új horvát–szlavón bánok elérték, hogy a spalatóiak felesküdtek Zsigmond királyra, s ebből az alkalomból *comes*nek Garai János mellett újra megválasztották fivérét, Miklós nádort, az egykori bánt is. A Garai fivéreket ezt követően egészen 1402 decemberének elejéig spalatói *comes*ként emlegetik, amikor az addig Dalmáciában „Zsigmond legszilárdabb támaszának" számító város László katonai sikereinek hatására többé nem volt hű Zsigmondhoz, s a Garaiak *comes*i címét is visszavonták.[42]

Garai Miklós horvát bánként mintegy tizenöt királyi erődítményt birtokolt, azokat az ott székelő várnagyain keresztül uralta. A Garaiak Horvátország és Dalmácia területén emellett bizonyos magánuradalmakra is szert tettek. Pago szigetének vezetői 1399 februárjában jelentős területeket ajándékoztak a Garaiaknak, védelmet remélve egykori uraik, a záraiak ellen. A Garaiak a sziget négy pontján összpontosuló, összesen mintegy 80 sólepárlót, egy raktárt, szántóföldeket és szőlőskerteket kaptak.[43] Valamivel ezt megelőzően a Garaiak Észak-Dalmáciában királyi adományként két teljes szigetet, Chersót és Osserót (a mai Lošinjt) is megkapták. Ezen szigeteket 1397 áprilisáig Szerecsen János itáliai születésű magyar nemes birtokolta, aki azokat tolnai földterületekért cserébe átengedte a királynak, aki a szigeteket rögtön a Garaiaknak adományozta.[44] Diakóvári tartózkodása alatt, 1398 márciusában a király a Garaiaknak adományozta az ottani harmincadszedés jogát, illetve a két sziget tengeri sókereskedelmének királyi bevételeit is.[45] Az ajándékozás érdekes kö-

40 *Engel P.:* Magyarország 1. i. m. 5., 19., 25.

41 *Engel P.:* Magyarország 1. i. m. 4., 25. Pál vicebán okleveleire példákat 1398-ból lásd *Smičiklas, T.:* Codex diplomaticus i. m. 18: 381–383., 266. sz., 386., 269. sz.; 398–400., 278. sz.

42 *Klaić, Vj.:* Povijest Hrvata 2. i. m.: 346., 348., 351.; *Šišić, F.:* Vojvoda Hrvoje i. m. 146. és 149.

43 *Smičiklas, T.:* Codex diplomaticus i. m. 18: 425–427., 298. sz.; Vö.: *Klaić, Vj.:* Povijest Hrvata i. m. 2: 338.

44 *Smičiklas, T.:* Codex diplomaticus i. m. 18: 210–211., 140. sz., 228–229., 155. sz., 268., 172. sz., 320–322., 215. sz.

45 *Smičiklas, T.:* Codex diplomaticus i. m. 18: 325–326., 218. sz., 334–336., 226. sz.; Vö.: *Rački, F.:* Pokret i. m. (3. rész) 25.

vetkezménye volt, hogy a Garaiak ezt követően az osserói püspökség patrónusainak tartották magukat, mégpedig a püspöki cím adományozásának jogával, így 1399. március 12-én, Siklósban kiadtak egy oklevelet, mellyel a tiszteletre méltó Protinus atya és úr *(patris et domini Protini)* halálával megüresedett püspöki székbe Siklósi Miklóst, az ágostonrendi kanonokok magyarországi tartományfőnökét ültették.[46] Klaić szerint *„ez volt az első alkalom, hogy horvát bán püspököt nevezett ki"*.[47] Siklósi Pál fia Miklós a Kán nemzetséghez tartozott, családja 1387-ben a nápolyiak oldalára állt, ezért Zsigmond elvette családi birtokukat és várukat. A Garaiak az erődítményt és a siklósi uradalmat a királytól más birtokokért cserébe, 1395 előtt megkapták. A birtokvesztés mellett a Siklósi család hamarosan fiú utód nélkül is maradt. A kanonokok tartományfőnöke, Miklós valójában a család utolsó élő férfitagja volt.[48] A Garaiak szándéka ellenére mégsem lett legitim osserói püspök, s nem ismert, hogy valójában átvette-e a püspökséget. A pápai kancellária dokumentumaiban nincs nyoma, ami érthető, hiszen az akkori római pápa, IX. Bonifác Nápolyi László politikai ambícióit támogatta, annak szövetségese volt,[49] így nehezen elképzelhető, hogy támogatott volna egy Zsigmond köreiből származó egyházi kezdeményezést. A pápa még 1398 júniusában osserói püspökké egy bizonyos zárai Mauro *de Rassolis*t nevezett ki, miután az előző püspök, Róbert (= *Protinus*?) elhunyt, az Apostoli Kamara 1399. májusi bejegyzése szerint Mauro kinevezési illetéket köteles fizetni.[50] Maguk a Garaiak sem sokáig tarthatták meg birtokaikat a Kvarner-öbölben. 1402 végén László híveinek terjeszkedése a Garaiak birtokainak elvesztéséhez vezetett, különösen miután Frangepán Miklós *comes*, Dalmácia és Horvátország ezen részének legnagyobb birtokosa is László oldalára állt.[51] Igaz, Frangepánt már 1404 elején ismét Zsigmond hívei között találjuk,[52] a két királyjelölt küzdelmét azonban végül Velence használta ki, 1409-ben elfoglalva Dalmácia jelentős területeit, köztük

46 *Smičiklas, T.:* Codex diplomaticus i. m. 18: 429., 301. sz.

47 *Klaić, Vj.:* Povijest Hrvata i. m. 2: 337.

48 *Karácsonyi János:* A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Nap Kiadó, Bp., 2004. (faksz.) 736–741.; *Engel P.:* Magyarország 1. i. m. 410., s. v. Siklós; *Engel Pál:* Magyar középkori adattár: Középkori magyar genealógia (CD-ROM). MTA Történettudományi Intézete–Arcanum Adatbázis Kft., Bp., 2001, s. v. Kán nem – 2. tábla: Siklósi.

49 Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques. 1. kötet. Letouzey et Ané, Párizs, 1912. 9: 909–922. (E. Vansteenberghe); Vö.: *Klaić, Vj.:* Povijest Hrvata 2. i. m. 356–357.

50 *Conradus Eubel:* Hierarchia catholica medii aevi sive Summorum Pontificum, S. R. E. Cardinalium, ecclesiarum antistitum series ab anno 1198 usque ad annum 1431 perducta, 2. kiad. Monasterii: Typis Librariae Regensbergianae, 1913. 67.; *Jadranka Neralić:* Priručnik za istraživanje hrvatske povijesti u Tajnom vatikanskom arhivu od ranog srednjeg vijeka do sredine XVIII. stoljeća: Schedario Garampi. Két kötet. Hrvatski institut za povijest, Zg., 2000. 1: 98., 68–69. sz.; Monumenta Croatica Vaticana: Camera apostolic. Prir. *J. Barbarić, J. Kolanović, A. Lukinović, J. Marković, J. Ivanović, S. Razum.* Két kötet. Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti–Hrvatski državni arhiv–Kršćanska sadašnjost–Papinski hrvatski zavod sv. Jeronima, Zg.–Róma, 1996–2001. 1: 533., 1014. sz.

51 *Klaić, Vj.:* Krčki knezovi i. m. 192–193.; *Klaić, Vj.:* Povijest Hrvata i. m. 2: 353.

52 *Klaić, Vj.:* Krčki knezovi i. m. 194.; *Klaić, Vj.:* Povijest Hrvata i. m. 2: 367., 379–381.

az északi fekvésű Chersót és Osserót,[53] aminek következtében, ha már nem korábban, azokat a Garaiak tartósan elvesztették.

A Zsigmond táborába való visszatérést Frangepán Miklós házasodásával is megerősítette, feleségül vette Dorottyát, Garai Miklós nádor testvérét. 1405 áprilisában házassága alkalmából ajándékokat cserélt a velenceiekkel. 1406 áprilisában pedig velencei követsége útján többek között azt is kérvényezte, hogy sógorának, Miklós nádornak adományozzanak velencei polgárságot, s továbbította a nádor ajánlatát, miszerint a velenceiek László ellen kössenek szövetséget Zsigmonddal.[54] Frangepán második házassága húsz évig tartott; majd megözvegyülve, 1428-ban harmadszorra is megházasodott,[55] 1432-ben halt meg. Különösen sok gyermeke volt (a források alapján tíz fiúról és egy lányról lehet tudni), többségük Garai Dorottyától született.[56]

A Garaiak nádori ágában ez az egyetlen ismert horvát nemesi család tagjával kötött házasság. A báni ág is ilyen módon kapcsolódott a horvát nemességhez, szintén csak egy családdal, ám három alkalommal. Az (eredetileg Korbávia vármegyéből származó) Korbáviai Kurjákovics család tagjairól van szó, mely család a Gusics régi horvát nemzetség legfontosabb ágát jelenti. A Korbáviai Kurjákovics család a magyar politikai életben első alkalommal I. Anjou Károly király uralkodása alatt, Subics II. Mladen horvát bán bukása idején (1322) tűnt fel. Kurjákovics I. Gergelyt egy 1324-es feljegyzésben úgy emlegetik, mint *miles aule regie*, mely címet ebben az időszakban csak a királyi udvarban tevékenykedő idegeneknek adományozták. Horvát nemesként tehát Magyarországon nem tartották hazai embernek.[57] Fia, György a Körös vármegyei Dobrakutya királyi erőd várnagya volt, s ugyanezen területen találjuk később György fiát, II. Gergelyt, akinek legfőbb birtoka 1393-ban az Atyina mellett fekvő Atyinaszentmárton volt. Emellett a feljegyzések szerint gersencei ispán is volt, s ismert, hogy jelentős pénzösszeggel rendelkezett, amit velencei bankároknál tartott. Fontosabb politikai funkciót nem töltött be,

53 *Klaić, Vj.:* Povijest Hrvata i. m. 3: 62–64. 1409 után az Észak-Dalmáciánál fekvő szigetek közül a velenceieknek csak Vegliát, a Frangopánok birtokát nem sikerült elfoglalniuk.

54 *Sime Ljubić:* Listine o odnošajih izmedju južnog Slavenstva i Mletačke Republike. Tíz kötet. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zg., 1868–1891. 5: 53–54. és 74.; *Mályusz, E.–Borsa, I.:* Zsigmond-kori oklevéltár (CD-ROM) i. m. 2/1: 4687. sz.; Vö.: *Klaić, Vj.:* Krčki knezovi i. m. 195–196.; *Árvai Tünde:* A házasságok szerepe a Garaiak hatalmi törekvéseiben, In: Kor–szak–határ: a Kárpát medence és a szomszédos birodalmak (900–1800). A PTE BTK Interdiszciplináris doktori iskola közép- és koraújkori programjának I. konferenciája. Szerk. *Tamás Fedeles, Márta Font, Gergely Kiss.* Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 2013. 111., 116., 117.

55 *Klaić, Vj.:* Krčki knezovi i. m. 215.

56 Vö.: *Engel P.:* Középkori magyar genealógia (CD-ROM) i. m., s. v. Frangepán.

57 *Vjekoslav Klaić:* Rodoslovlje knezova Krbavskih od plemena Gusić. Rad JAZU 134. (1898) 195–198.; *Pál Engel:* Knezovi Krbavski u Ugarskoj / Die Grafen von Korbavien in Ungarn, In: Povezivanje srednjoeuropskih zemalja s Jadranom (Mediteranom). Zbornik radova, Ur. *Josip Božičević.* Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zg., 1998. 75–76.; *Ivan Botica:* Krbavski knezovi u srednjem vijeku. Doktori disszertáció [kézirat]. Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zg., 2011. 60–61., 66., 73–114.

1413 után halt meg. Felesége Garai Katalin, Pál bán unokája, az imént említett János lukai ispán testvére volt. Utódjuk nem született.[58] A Garaiak és a Korbáviai család ezen első összeköttetésére valószínűleg utóbbiak Mária királyné udvarában való megjelenésével kerülhetett sor; ismert tény, hogy Korbáviai György tagja volt a küldöttségnek, melyet 1385-ben orleans-i Lajos herceghez küldtek, hogy a Máriával kötendő házasság ügyében tárgyaljanak. A meg nem valósult dinasztikus terv Garai Miklós nádortól származott.[59]

Garai Dezső macsói bán első felesége Korbáviai Katalin, a Kurjákovicsok Budiszló ágából származó János, a királyné, majd a király főasztalnokának lánya lett. Ez a János, aki Gróf becenéven is ismert, Zsigmond 1408-ban létrehozott Sárkányrendjének egyik alapítója volt. (Az alapító tagok között találjuk a Kurjákovics család egy másik tagját, aki szintén Budiszló unokája volt, Károly későbbi horvát bánt.)[60] A Korbáviaiak Budiszló ágának tagjai a kezdetektől Zsigmond híveinek számítottak, mégpedig a legkritikusabb pillanatokban is, így 1403-ban *„Horvátország minden főnemesei közül egyedüliként maradtak meg Zsigmond király híveinek"*.[61] Ennek tudatában nincs semmi rendkívüli abban, hogy Garai Dezső bán feleségül vette Korbáviai János lányát, Katalint, akit a forrásokban Katruskaként is emlegetnek.[62] Ebből és második házasságából Dezsőnek egy János nevű fia született, aki nem játszott jelentősebb szerepet a királyság történetében.

Dezső bán unokaöccse, Garai László fia János Korbáviai Ilonát, a szintén a Kurjákovicsok Budiszló ágából származó Pál fia Tamás lányát vette feleségül.[63] János 1439-ben a Szentszék előtt kérelmezte a házasság érvénytelenítését, mégpedig arra hivatkozva, hogy nagybátyja (Dezső bán?) kényszerítette tizenöt éves korában arra, hogy elvegye a nála is fiatalabb, akkor tizenkét éves Ilonát.[64] Azonban már 1440 vége előtt meghalt, hátrahagyva özvegyét, Ilonát és két lányát, Erzsébetet és Katalint, akik hamarosan fontos főnemesi családok tagjainak feleségei lettek.[65] A napjainkig is csak részben feldolgozott források

58 *Klaić, Vj.:* Rodoslovlje i. m. 200–202.; *Engel, P.:* Knezovi Krbavski i. m. 76–77.; *Engel P.:* Magyarország i. m. 1: 252., 303–304. S. v. Dobra Kuća és 2: 132.; *Engel P.:* Középkori magyar genealógia (CD-ROM) i. m. S. v. Korbáviai grófok és a Dorozsma nem – 2. tábla: Garai Bánfi; *Botica, I.:* Krbavski knezovi i. m. 107., 117–132.

59 *Klaić, Vj.*: Povijest Hrvata i. m. 2: 249.; *Süttő Sz.:* Anjou–Magyarország i. m. 1: 91.

60 *Klaić, Vj.:* Rodoslovlje i. m. 205.; *Engel P.:* Knezovi Krbavski i. m. 75.; *Botica, I.:* Krbavski knezovi i. m. 181–182.

61 *Klaić, Vj.:* Povijest Hrvata i. m. 2: 353.

62 A rendkívüli mégis a házasság vége volt, a fennmaradt iratokból ugyanis az derül ki, hogy Dezső a Katalinnal kötött házassága után ismét megnősült, holott az több évvel túlélte őt. (lásd *Engel P.:* Középkori magyar genealógia (CD-ROM) i. m. S. v. Dorozsma nem – 2. tábla: Garai Bánfi) és *Botica, I.:* Krbavski knezovi i. m. 216–218.

63 *Engel P.:* Középkori magyar genealógia (CD-ROM), i. m. S. v. Korbáviai grófok; *Botica, I.:* Krbavski knezovi i. m. 231.

64 *Lukcsics Pál:* Diplomata pontificum saeculi XV/XV. századi pápák oklevelei. Két kötet. Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 1931–1938. 2: 182, 644. sz.

65 *Engel P.:* Középkori magyar genealógia (CD-ROM) i. m. S. v. Dorozsma nem – 2. tábla: Garai Bánfi.

szövevényes házassági és családi viszonyokat sejtetnek, melyek részletes kutatása még várat magára. Jelenleg azt állapíthatjuk meg, hogy a Garaiak báni ága a horvát Korbáviai Kurjákovics családdal igen szoros családi kapcsolatot alakított ki, amit több tényező is indokolt. A két család a dinasztikus harcok során és a Magyar–Horvát Királyság központi hatalmához való viszony tekintetében is hasonló helyzetben volt; a Garaiak ugyanakkor arra törekedtek, hogy, legalábbis egyes időszakokban, aktívan beleszóljanak a horvátországi politikai élet alakulásába, s ezen terveikhez megbízható szövetségeseket kerestek; míg a Korbáviai Kurjákovics család tagjai számára politikai ambícióik és gazdasági érdekeik diktálták az északi irányultságot és a királyság központi területei felé való orientálódást.

C. TÓTH NORBERT*

Garai Miklós dalmát–horvát és szlavón bán örökös bánságának kérdése

A Garaiak dalmáciai birtoklása a 14. század végén

Zsigmond király 1397. november 2-án, a Temes megyei Széphelyen kelt oklevelében meglehetősen különös adományban részesítette néhai Garai Miklós nádor fiait, Garai Miklós dalmát–horvát és szlavón bánt és Jánost: a király látván és emlékezetébe idézvén a mondottak hűségét és hűséges szolgálatait, dicséretreméltó és jeles érdemeit mindezt királyi kegyével is viszonozni kívánván országai, Dalmácia, Horvátország és Szlavónia bánságát minden tartozékukkal, azok teljességével és jövedelmével, bármily néven is nevezzék azokat, Miklós élete tartamára *pro honore* adja neki azzal, hogy a bánságokból és tartozékaikból neki és a Szent Koronának járó bizonyos honorokat és szolgálatokat *(de predictis banatibus et pertinentiis eorundem certos honores et servitia consueta nobis et sacre nostre corone)* teljesítik. A király megígérte, ha az oklevelet visszahozzák – azaz bevezettetik magukat azokba és iktattatják részükre azokat –, akkor privilégiumot fog kiállítani az adományozásról.[1] (Ez jelen tudásunk szerint nem történt meg.) Az oklevelet elolvasva rögvest felmerül két kérdés: mit jelenthetett 1. a bánságok „életfogytiglani" adományozása Garai Miklós számára; és 2. a királynak és a Szent Koronának járó honorok és szolgálatok?

Az első válaszért nem kell messzire mennünk, hiszen ha megfordítjuk az oklevelet, a hátlapján a következő korabeli összefoglalást találjuk: *Super perpetuali collatione banatus regnorum Dalmacie, Croacie ac Sclavonie*. Mindezt egy későbbi kéz pontosította: *Sigismundi regis Nicolao etc. de Gara* (super […] Sclavonie) *anno 1397*.[2] A korabeli jelentés szerint tehát az adományos élete tartamára elnyerte a három bánság báni címét. Az oklevélben szereplő for-

* A szerző a Magyar Tudományos Akadémia–Hadtörténeti Intézet és Múzeum–Szegedi Tudományegyetem–Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Magyar Medievisztikai Kutatócsoportjának tudományos főmunkatársa. A tanulmány elkészítését a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (BO/445/11/2) és az OTKA K 100 749. számú pályázata támogatta.

1 Zsigmondkori oklevéltár. I–XII. kötet. (1387–1425). Bp., 1951–2013. Összeáll. *Mályusz Elemér, Borsa Iván, C. Tóth Norbert, Neumann Tibor, Lakatos Bálint.* (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 1., 3–4., 22., 25., 27., 32., 37., 39., 41., 43., 49. és 52.) (a továbbiakban: ZsO) I. 5048. sz. (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Collectio Diplomatica Hungarica. A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa. Internetes kiadás [DL–DF 5.1] Szerk. *Rácz György*. Bp., 2009. [a továbbiakban: DL vagy DF] DL 33 770.), *Commissio propria domini regis*.

2 DL 33 770.

mula *(banatus* […] *usque ad vite eorum tempora pro honore duximus conferendos)* egyszerre hasonlít a hagyományos és az örökös ispáni cím adományozásokra, de ugyanakkor különbözik is azoktól: az előbbiek esetében a „tetszése idejére" *(durante beneplacito vagy usque beneplacitum),* az utóbbiakban pedig – általában – az „örökös ispán" *(comes perpetuus)* kifejezés jelenik meg.[3] Noha van arra adatunk, hogy Zsigmond király egy bizonyos terület feletti joghatóságot eladományozott, így például Stibor és fia megkapta „a Vág folyó örökös ura" címet,[4] de olyanról nem tudunk, hogy bármelyik uralkodónk bánságo(ka)t adományozott volna el akár időszakosan, akár örökre. Mindazonáltal nem is ez a legfőbb probléma, hiszen mindig van egy első példa, hanem az, hogy valójában mit takart a bánságok eladományozása, illetve abból kifolyólag milyen kötelezettségeket kellett teljesítenie az adományosnak.

Garai Miklós valamikor 1394 folyamán kapta Zsigmond királytól a dalmát–horvát bánságot és azt egészen nádorrá választásáig, 1402. szeptember végéig töltötte be, s ugyaneddig viselte a szlavón báni címét is. Ez utóbbit 1397. február végén nyerte el az uralkodótól.[5] Tudván, hogy Garai 1433 őszén hunyt el, megállapítható, hogy „örökös bánsága" korántsem tartott élete végéig. De ne adjuk fel ilyen könnyen! Tudjuk, hogy Garainak a tisztségéből eredő feladatok intézése mellett jutott ideje másra is. Mályusz Elemér Zsigmond király uralkodásáról írt monográfiájában már röviden összefoglalta az eseményeket (jóllehet a vizsgált forrást nem hasznosította),[6] ám erősen tendenciózus beállításának ismertetése helyett[7] célszerűbb a forrásokat megszólaltatnunk.

A történet 1371-ben indult, amikor Lajos király Szerecsen (Jakab)[8] mesternek, szerémi és pécsi kamaraispánnak hűséges szolgálataiért a dalmáciai Ossero és Cherso szigeteket adományozta örök joggal és visszavonhatatlanul újadomány címén.[9] A szigeteket Szerecsen Jakab halála után testvére, János örökölte, akinek birtoklását Mária királynő is megerősítette ugyan-

3 *Norbert C. Tóth:* Hereditary Countship in the Age of Sigismund of Luxemburg. Transylvanian Review 19. (2010) Supplement 2, 1081–1092.; 1082.

4 Uo. 1081.

5 *Engel Pál:* Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II. kötet. História–MTA Történettudományi Intézete, Bp., 1996. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 5.) I. 25., 19. és *C. Tóth Norbert:* Nádorváltások a Zsigmond-korban (1386–1437). Az 1439. évi 2. tc. nyomában. In: Tiszteletkör. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára. Szerk. *Mikó Gábor, Péterfi Bence, Vadas András.* ELTE Eötvös Kiadó, Bp., 2012. 53–65., 58–60.

6 Hasonlóképpen nem tesz róla említést: *Mladen Švab* (2002): Gorjanski, Nikola II. In: Hrvatski biografski leksikon (http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=8 [a megtekintés ideje: 2013. okt. 15.]).

7 *Mályusz Elemér:* Zsigmond király uralma Magyarországon. Gondolat Kiadó, Bp., 1984. 87–89., 159.

8 *Engel P.:* Arch. i. m. II. 231.

9 1371. VII. 9. Visegrád. (DF 286 183.)

csak újadomány címén.[10] Az adományozás után alig negyedszázaddal a szigetek lakói nem voltak hajlandóak minden földesúrnak járó kötelezettségüket teljesíteni, amit természetesen Szerecsen János nem vett jó néven. Kapóra jött neki, hogy a dalmáciai városok, elsősorban Zára városa és Pago szigete között zajló viszályok lecsillapítására az uralkodó Szepesi János[11] zágrábi püspököt, királyi titkos kancellárt, ottani általános királyi vikáriust *(in dictis regnis Dalmatie et Croatie vicarius et iudex eiusdem domini regis generalis)* és Garai Miklós dalmát–horvát bánt mint királyi bírákat küldte a vidékre, akik Nona városában 1396. június 5-én kezdték meg Horvátország és Dalmácia lakosai részére a királyi felhatalmazással tartott bírói közgyűlést. A király, mielőtt elindult volna Lubló felé,[12] minden bizonnyal személyesen is elmondta Garai Miklósnak – a bán ugyanis 1396. június 11-én még a királlyal tartózkodott Budán –, hogy mit vár tőlük a közgyűlésen.[13] A perben ezek fényében talán nem véletlenül, a szigetek lakóit marasztalták el és János püspök mint királyi bíró megerősítette Szerecsen János birtoklását.[14] Érdekes, hogy az ítéletlevélben egyetlen szó sem esik a bánról, azt egyedül Szepesi János neve alatt bocsátották ki.[15] Garai Miklós neve azonban biztosan nem véletlenül maradt ki az oklevél *intitulatió*jából, ezért alapvetően két dologra gyanakodhatunk: egyrészt elképzelhető, hogy még nem érkezett meg Nonába. A másik lehetőség, hogy már ekkor megfogalmazódott benne a szigetek megszerzésének gondolata és ezért nem exponálta magát az ügyben. Bárhogyan is történt, az öt nappal később, június 24-én Zára és Pago szigete közötti ügyben megszületett ítéletet már Garai is jegyezte: eszerint a sziget kikerült Zára városának joghatósága alól.[16] A közgyűlés befejezése után[17] Garai Miklós bán biztosan – Szepesi János püspök azonban valószínűleg nem – csatlakozott a meginduló törökellenes hadjárathoz és Zsigmond királlyal együtt a Balkán-félszigetet körbehajózva tért vissza a nikápolyi csatamezőről.[18] 1397. január 4-én már Spalato városában voltak,[19] ezzel kísérte-

10 Az oklevél nem maradt fenn, tartalmi említése Szepesi János zágrábi püspök, királyi titkoskancellár 1396. jún. 19-i oklevelében. (Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Cura et studio *Georgii Fejér*. Tom. I–XI. Budae, 1829–1844. [a továbbiakban: Fejér] X/2. 366. = DF 286 184.)

11 *Engel P.:* Arch. i. m. I. 79., 90.

12 *† Engel Pál–C. Tóth Norbert:* Itineraria regum et reginarum (1382–1438). MTA Támogatott Kutatóhelyek Irodája, Bp., 2005. (Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 1.) 71.

13 ZsO I. 4435. sz.

14 Fejér X/2. 366. (ZsO I. 4451. sz., eredetije: DF 286 184.)

15 Mályusz Elemér azt feltételezi, hogy Szepesi János püspök azért döntött Szerecsen János javára, mivel közösen béreltek bizonyos dalmáciai jövedelmeket. (*Mályusz E.:* Zsigmond i. m. 159.)

16 Fejér X/2. 402.

17 Az utolsó adatunk a közgyűlésre annak 20. napjáról, jún. 27-ről van. (DF 231 920. [Fejér X/3. 188., ZsO I. 4463. sz., Garai Miklós neve kimaradt a regesztából.])

18 *Mályusz E.:* Zsigmond i. m. 37–38.

19 *Engel P.–C. Tóth N.:* Itineraria i. m. 72.

tiesen egybevág, hogy a város december 30-án comesévé választotta.[20] Dalmáciából az uralkodó és kísérete a szlavóniai Körös városába ment, ahová a király már korábban tartományi gyűlést hívott össze. Az ottani ismert eseményeken túl tárgyunk szempontjából is fontos dolgok történtek: február 25-én megjelentek Pago sziget képviselői Zsigmond előtt és kérték újdonsült helyzetük megerősítését. Az uralkodó országai vele lévő főpapjainak, báróinak, nemeseinek és lakosainak döntésére bocsátva és megtanácskozva a dolgot, örök érvényűen szabályozta helyzetüket. A privilégiumnak amellett, hogy Garai Miklós bán relatiójára bocsátották ki, még egy őt érintő pontja volt: a pagói lakosok a király vagy dalmát–horvát bán által a sziget élére állított comesnek tisztsége fizetése gyanánt évente 150 dukátot kötelesek adni, a mondott comes pedig köteles őket szokásaik és törvényeik szerint kormányozni.[21] (Emlékezzünk vissza, Garai Miklós ekkor már Spalato comesi tisztségét szintén viselte.)

Az udvar április eleji Budára történt visszaérkezésével az események meglehetősen felgyorsultak, a király György-napra országgyűlést hívott össze, ahol a fogságban lévő Ilsvai Leusták helyett Bebek Detre személyében új nádort állítottak, illetve különböző kérdésekben határoztak.[22] Mindemellett jutott idő további, más szempontból fontos ügyletek lebonyolítására. 1397. április 21-én a budai káptalan előtt személyesen megjelentek Mesztegnyői Szerecsen János mester fiai, Balázs és Mihály mesterek – apjuk és Balázs fia Pál nevében –, majd a következő bevallást tették: ők Zsigmond király kívánságára beleegyeztek abba, hogy a király elcserélje velük a felsorolt Tolna megyei királyi kézen lévő falvakat Ossero és Cherso nevű szigeteikre; valamint lemondtak minden azokban esetlegesen felmerülő jogaikról.[23] A birtokcserébe május 11-én a somogyi konvent előtt Szerecsen János – fiai és unokája nevében – ugyanazokkal a szavakkal szintén beleegyezett.[24] Az ügylet nem igazán szokványos módon zajlott le, mivel egyrészt az ilyen típusú birtokügyeket, már amennyiben az egyik fél a király, nem feltétlenül egy hiteleshely előtt szokták intézni, vagy ha igen, akkor a király képviselője is jelen van. Másrészt hiányzik a király nevében kiadott oklevél a cseréről, illetve a cserében átadott birtokok adományozásáról. Természetesen arról se feledkezzünk meg, hogy a csere, bármit is írjanak az oklevelek, korántsem az önkéntesség jegyében zajlott, az ügylet mögött egyértelműen politikai okok álltak. Erről alább még bővebben szólunk, most lássuk tovább a forrásokat keletkezésük sorrendjében.

20 ZsO I. 4577. sz.
21 ZsO I. 4647. sz.
22 *C. Tóth N.:* Nádorváltások i. m. 56–59.
23 Fejér X/2. 488. (ZsO I. 4722. sz., DF 286 185.)
24 ZsO I. 4762. sz. (DL 8223.)

Alig telt el két hét Szerecsen János bevallása után, a király a szigeteket már tovább is adta, s noha az erről szóló oklevél csak 1397. június 6-án kelt,[25] az adományozás időpontja korábban megtörtént. Május 28-án Szerecsen János fiai, Balázs és Mihály ugyanis megjelentek a Budán tartózkodó király előtt és megígérték, hogy anyósának, Erzsébet királynénak Cherso és Ossero szigetekre vonatkozó adománylevelét, mivel a szigeteket a király most néhai Miklós nádor fiainak, Miklós dalmát–horvát és szlavón bánnak és Jánosnak adományozta, átadják nekik.[26] A puszta adomány természetesen mit sem ért, ha nem történt meg a birtokba lépés, azaz a bevezetés és az iktatás. A király 1397. június 6-án, esztergomi tartózkodása során adott parancsot a nonai káptalannak, hogy az általa másik levelével Garai Miklós bánnak és testvérének, Jánosnak örök jogon adományozott két sziget birtokába vezessék be a mondottakat és iktassák részükre újadomány címén. A nonai káptalan jelentése szerint kiküldöttjének jelenlétében július 20-án ellentmondás nélkül megtörtént az iktatás.[27] (Mint láttuk az adományt is e napon foglalták írásba, noha a döntés már egy héttel korábban megszületett.)

Visszatérve még a Szerecsen családnak a birtokcseréről tett bevallásaihoz, felmerül a kérdés, mivel tudták őket e nem túl előnyös cserére rákényszeríteni? Nos, ismerünk egy 1397. március 7-ei kötelezvényt, amely sok mindenre választ adhat, illetve megmagyarázhat. A Szlavóniából útban Buda felé a Zala megyei Újudvaron megpihenő Zsigmond király előtt megjelentek Garai Miklós bán egyfelől, másfelől Szepesi János zágrábi püspök, Mesztegnyői Szerecsen János meg fiai, Balázs és Mihály, valamint padovai *Gallicus Achow*, majd az utóbbiak kötelezték magukat, hogy a dalmáciai só- és harmincadkamarákból a zenggi és pagói só- és harmincadjövedelem címén Miklós bánnak járó 6383 dukátot, amelyet Szerecsen János és *Achow* által már korábban át kellett volna neki adniuk, három részletben – 1397. április 22., szeptember 8. és 1398. január 10. – megfizetik. Mégpedig úgy, hogy a püspök az összeg negyedét, a maradék háromnegyedét pedig Szerecsen János mester és fiai fogják a nonai káptalan előtt Miklós bánnak vagy testvérének, Jánosnak átadni a kettőzés terhe alatt.[28] Másnap, immáron Komár településen Szerecsen János egyedül, de a padovai *Achow* nevében is, kötelezte magát, hogy a mondott, a zenggi és pagói sókamarák címén járó

25 Eredetije nem maradt fenn, átírta Zsigmond király 1398. III. 12-i privilégiumában, amelyet V. László király 1455. máj. 27-i privilégiumában írt át. (DF 286 192., többi fényképe: DL 33 772/2., DF 287 212.; 1787. máj. 20-i, II. József király parancsára készült másolata: DL 33 768.)

26 Fejér X/2. 454. (ZsO I. 4790. sz., DF 286 186., titkospecséttel.)

27 Fejér X/2. 494. (1397. aug. 20., DL 33 769., másik fényképe: DF 286 187. – A parancslevél: ZsO I. 4812. sz., 7-i kelettel; a jelentés: uo. 4942. sz.) – Átírta Zsigmond király 1398. márc. 12-i privilégiumában, amelyet V. László király 1455. máj. 27-i privilégiumában írt át. (DF 286 192., többi fényképe: DL 33 772/2., DF 287 212.; 1787. máj. 20-i, II. József király parancsára készült másolata: DL 33 768.)

28 ZsO I. 4659. sz. (Átírta Bebek Detre nádor 1402. jún. 21-i oklevelében. DF 287 036., ennek 1787. máj. 20-i, II. József király parancsára készült másolata: DL 8724.)

összeget megfizeti Garai Miklós dalmát–horvát bánnak.[29] A kötelezvények kiadása után alig két évvel Garai Miklós pert indított a Szerecsen család ellen, mivel állítása szerint azok nem fizették meg a vállalt összegeket a kijelölt időpontokban. Szerecsen János, majd halála után[30] fiai azt állították, kifizették ugyan a pénzt, ám az arról szóló nyugtát elvesztették. Bebek Detre nádor mindezek után 1402. június 21-én úgy ítélt, hogy Szerecsen Balázs és Mihály köteles tartozásuk összegének kétszeresét 1600 aranyforintos részletekben megfizetni.[31] Az oklevelekben szereplő információk további kérdéseket vetnek fel: hogyan kerül a képbe Szepesi János püspök? Erre talán a legvalószínűbb válasz az, hogy mivel a korábbi évben mint királyi vikárius működött a területen, így az onnan származó királyi jövedelmek egy része az ő kezébe került.[32] Ugyanakkor Szerecsen Jánosról tudjuk, hogy 1385-ben és 1388-ban kamaraispán, 1382-ben és 1389-ben pedig (mindkétszer Bernhardi Ferenccel) harmincadispán volt.[33] Az oklevelekben szereplő harmadik személy, a padovai *Gallicus Achow* azonos lehet *Azzo Gallicus*szal, aki 1384-ben szlavóniai kamaraispán volt.[34] A tartozás valószínűleg úgy keletkezett, hogy a mondottak arra számítva, Garai Miklós nem tér vissza a nikápolyi hadjáratból, az általuk kezelt, előbb felsorolt jövedelmekből nem tették félre a bánt illető (nagyobb) részt, hanem nyomban el is költötték, így komoly meglepetésként érhette őket Garai visszatérése. Talán ez magyarázza a Szerecsenek számára meglehetősen aránytalan birtokcserét is: a király és természetesen Garai Miklós ennek fejében voltak hajlandók szemet hunyni a mondottak mesterkedései felett. (Sorsát egyébként Szepesi János sem kerülhette el, július–augusztus fordulóján kénytelen volt átadnia püspökségét Zsigmond másik felfedezettjének, Eberhard szebeni prépostnak.[35] Mindezek következtében Szepesi János mintegy három évre főpapi méltóság nélkül maradt.[36])

29 ZsO I. 4661. sz. (Átírta Bebek Detre nádor 1402. jún. 21-i oklevelében. DF 287 036., ennek 1787. máj. 20-i, II. József király parancsára készült másolata: DL 8724.)

30 Szerecsen János 1401. ápr. 2-án a mesztegnyői Szent Miklós egyházban végrendelkezett. (DF 250 191.)

31 ZsO II. 1727. sz. (DF 287 036., ennek 1787. máj. 20-i, II. József király parancsára készült másolata: DL 8724.)

32 Mályusz Elemér az ügyet elemezve arra a megoldásra jutott, hogy Szerecsen János és *Achow* bérelték a Pago szigeti és zenggi sókamarát, valamint a dalmáciai harmincadot, de ebből 6383 aranyforint adósságuk maradt. Szepesi János püspök az összeg negyedrészéig „csendestársként" kerülhetett az ügyletbe. (*Mályusz E.:* Zsigmond i. m. 159.)

33 *István Hermann:* Finanzadministration in der zweiten Halfte des 14. Jahrhunderts in Ungarn. ELTE sokszorosítóüzeme, Bp., 1987. 88.

34 Uo. 84. – Vö.: *Mályusz E.:* Zsigmond i. m. 296/49. jegyz.

35 *Engel P.:* Arch. i. m. I. 79.; *C. Tóth Norbert:* A székes- és társaskáptalanok prépostjainak archontológiája 1387–1437. / Die Archontologie der Pröpste der Kathedral- und Stiftskapitel in der Zeit des Königs Sigismund, in Ungarn (1387–1437). MTA Támogatott Kutatócsoportok Irodája, Bp., 2013. (Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 4.) 60.

36 A kalocsai érsekséget csak 1401 elején kapta meg. (*Engel P.:* Arch. i. m. I. 65.)

A birtokbavételt követő év, 1398 márciusában a Száva mentén tartózkodó uralkodó Garai Miklós és testvére hűséges szolgálatai viszonzásául az Ossero és Cherso szigeteken szedett harmincadot és az ottani sókamarát minden járandóságukkal és jogaikkal a bánnak és testvérének, illetve, általuk örököseiknek és utódaiknak adományozta örökre és visszavonhatatlanul. Az oklevél relátora – nem meglepő módon, hiszen királyi jövedelmek magánkézbe adásáról volt szó – a kincstartó, Debrői István volt.[37] Még ebben az évben, július 9-én Spalato városa Garai Miklóst és Jánost immáron életük végéig a város comeseivé választotta és fizetésük fejében 300 aranyat szavaztak meg; minderről augusztus 18-ai levelükkel értesítették őket.[38] A következő évben Pago szigete járult hozzá a Garaiak egyéb kiadásainak fedezéséhez azzal, hogy sólepárlókat és földeket adtak át nekik, tették ezt elsősorban azért, mert a Garaiak és segítségükkel Zsigmond király megvédték őket a záraiak zaklatásaitól.[39] Végül 1400. augusztus 16-án az uralkodó megerősítette Arbe városának határozatát, amellyel Garai Miklóst comesükké választották,[40] mindezt 1401. január 18-án újból megismételte.[41] Ez egyben az utolsó adatunk arra nézvést, hogy a Garaiak valamilyen szerepet játszottak a dalmáciai szigetvilágban.[42] Felsorolásunkból két oklevelet kihagytunk, az egyik a dolgozat okát szolgáltató, az „örökös" bánságot adományozó forrás. A másik nem kevésbé fontos forrása – lehetne – a magyar középkori egyháztörténetnek, már amennyiben a kutatás komolyabban foglalkozott volna vele.

Garai Miklós és János 1399. március 12-én, otthonukban, Siklóson tartózkodván a következő oklevelet adták ki: korábban a király az Ossero szigetén, a Szűz Mária-székesegyházban működő püspökség kegyúri jogát és a püspöki cím adományozási jogát újadomány címén örökre nekik adta, a püspöki szék pedig a korábbi püspök, Protinus halála miatt megüresedett. Mivel az adományozás és a bemutatás joga őket illeti, ezért a szigetükön lévő püspökséget és ottani tartozékait minden jogával, amint azt elődei is élvezték, Siklósi néhai Pál mester fiának, Miklósnak, az Ágoston-rendi kanonokok magyarországi tartományfőnökének adják és bemutatják, továbbá előléptetik és elrendelik a püspökségbe történő bevezetését.[43] A püspökségek ilyenformán történő betöltésé-

37 Fejér X/2. 645. (ZsO I. 5225. sz., az átírásból: DL 33 772.; eredetije: DF 286 188.) – Átírta a király 1398. ápr. 10-i (ZsO I. 5259. sz., DF 286 189.) privilégiumában. Ezt átírta Zsigmond király 1406. ápr. 16-i privilégiumában, amelyet V. László király 1455. máj. 27-i privilégiumában írt át (DL 33 772/4.). – Zsigmond király 1398. ápr. 10-i privilégiumának 1787. máj. 20-i hiteles másolata: DL 33 772/3.

38 ZsO I. 5443. sz. (DL 8343.)

39 Fejér X/2. 740. (1399. febr. 21., ZsO I. 5730. sz., DF 286 190.)

40 ZsO II. 449. sz.

41 ZsO II. 880. sz.

42 1405-ben már Frangepán Miklós volt Arbe *comes*e. (ZsO II. 3860. sz.; vö.: hibásan: ZsO I. 3972. sz.)

43 Fejér X/2. 743. (ZsO I. 5756. sz., DF 286 191., a szöveg alatt két gyűrűspecséttel.) – A Siklósi családra lásd *Font Márta:* Siklós középkori története. In: Város a Tenkes alján – Siklós évszázadai. Siklós Város Önkormányzata, Siklós, 2000. 55–76. (http://www.sulinet.hu/oroksegtar/

nek a gyakorlata jól ismert Magyarországon, de arra ez az első adat, hogy a magyar király egy püspökség felett a főkegyúri jogát átadja. Mindezzel az uralkodó természetesen nemcsak a pápa jogait csorbította, ez a magyar gyakorlatban megszokottnak mondható,[44] hanem a saját kinevezési jogát is korlátozta. Más kérdés, hogy ennek nem lett hosszabb távú következménye, illetve sokáig nem talált követőkre, aminek oka az lehetett, hogy Zsigmond király a Dalmácia feletti ellenőrzést az 1402 végén meginduló és egészen 1404 közepéig tartó polgárháborúnak köszönhetően elvesztette. Mindezek következtében többek között a Garaiak birtoklása is véget ért Ossero és Cherso szigetén,[45] így aztán az ottani püspökség feletti főkegyúri joguk is elenyészett. Ugyanakkor a dalmáciai szigetek birtoklásának az emléke megmaradt a családi emlékezetben. Ennek bizonyítéka, hogy 1455. május 27-én az adományt nyerő fia, Garai László nádor V. László királlyal átíratta Zsigmond király két privilégiumát: az egyik 1398. március 11-én kelt, ebben a király megerősítette saját, 1397. június 6-ai, Ossero és Cherso szigetek adományozásáról és a nonai káptalan 1397. augusztus 20-ai, a szigetek iktatásáról szóló oklevelét.[46] A másik 1406. április 16-án kelt, ebben pedig átírta saját 1398. április 10-ei privilégiumát, amellyel megerősítette saját, 1398. március 24-ei oklevelét.[47]

Visszatérve immáron a tanulmányunk elején idézett 1397. novemberi oklevélhez, elmondható, hogy az jól illeszkedik a Garaiak által kapott további királyi adománylevelek sorába. Sőt olyan érzésünk támadhat, mintha azok kiegészítéseképpen nyerték volna el azt. Kérdés persze, hogy pontosan mit kaptak. Zsigmond király adománylevelében arról írt, hogy a bánságokat *pro honore* élete végéig adta Garai Miklósnak azok minden tartozékával és jövedelmével, de azokból bizonyos szolgálatokra továbbra is igényt tartott.[48] Az oklevél szövegében felmerülő egyik probléma az, hogy a *honor* életfogytig tartó birtoklása éppenséggel ellentétben áll az intézményről Engel Pál kutatásai nyomán tudottakkal: *„a honor gyanánt* (pro honore) *adott birtok azáltal különbözik az örökadománytól, hogy nem 'örökjogon'* (iure perpetuo) *adományozzák, hanem csupán az uralkodó 'tetszése tartamára'* (durante beneplacito), *és a hivatal visszavonásakor megszűnik."*[49] Más kérdés, hogy a király „tetszése" tarthatott *ad absurdum* az adományos haláláig is. Jelen eset-

data/telepulesek_ertekei/Siklos/pages/Siklos_evszazadai/008_Font_Marta.htm [a megtekintés időpontja: 2013. okt. 14.])

44 Lásd minderre részletesen Consistorialia Documenta Pontificia de Regnis Sacrae Coronae Hungariae. Documents of Papal Consistories about the Lands of the Holy Crown of Hungary (1426–1605). Közreadja *Tusor Péter, Nemes Gábor*. Bp.–Róma, 2011. (Collectanea Vaticana Hungariae I/7.) xxxv–xxxviii.

45 *Mályusz E.:* Zsigmond i. m. 90–92.

46 DF 286 192. (a többi fényképe: DL 33 772/2., DF 287 212.), 1787. máj. 20-i, II. József király parancsára készült másolata: DL 33 768.

47 DL 33 772/4.

48 ZsO I. 5048. sz. (DL 33 770.)

49 *Engel Pál:* Honor, vár, ispánság. Tanulmányok az Anjou-királyság kormányzati rendszeréről. In: *Uő:* Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok. Válogatta, szerkesztette, a jegyzeteket

ben tehát azt mondhatjuk, hogy a politikai helyzet megváltozásának következtében a bánságok tisztségként *(pro honore)* történt eladományozása mindösszesen öt évig tartott.

Kérdés ugyanakkor az is, hogy meghatározhatóak-e a bánságok tartozékai, illetve melyek azok a jövedelmek, amelyeket Garai Miklós megkapott. Ez utóbbira viszonylag egyszerű a válasz, szerencsénkre ugyanis a kérdéssel, noha csak Szlavónia esetében, nemrégiben tisztázó jelleggel foglalkozott Weisz Boglárka. Eredményeit szempontunkból úgy foglalhatjuk össze: a szlavón bán a 14. század közepére az uralkodótól elnyerte az összes királyt illető jövedelmet, azaz a kamarahasznát *(lucrum camare),* a nyestbőradót *(marturina)* és a nehezék *(pondus)* nevű adót, amelyek ettől kezdve a mindenkori szlavón bán honorjához, s ezáltal jövedelméhez tartoztak.[50] Mindezek alapján tehát a mondott jövedelemforrásokat Garai Miklós birtokolta – elvben – élete végéig. (Dalmáciában és Horvátországban hasonló lehetett a helyzet, talán annyival megtoldva, hogy ott a különböző kamarák feletti felügyelet is a bánokhoz tartozott.) Mielőtt továbblépnénk, érdemes idéznünk egy, az Engel Pál által a *honor* vizsgálata kapcsán felfedezett forrást. A szóban forgó oklevelet az általunk vizsgált adománylevél kelte előtt alig két hónappal, 1397. szeptember 6-án bocsátotta ki Zsigmond király. Ebben öt, Trencsén, Nyitra és Turóc megyében fekvő várat uradalmával együtt hűséges szolgálatai fejében Szandzivoj kaliszi palatinusnak adományozott újadomány címén, élete végéig történő birtoklásra.[51] Az adományozással egy időben a király felhívta a *palatinus* figyelmét arra, hogy a királyság más báróinak módjára és jogán hasonlóképpen teljesítenie kell a mondott várak után a kötelező és szokott szolgálatokat neki.[52] A forrással kapcsolatban Engel Pál a következőket írta: *„Egyelőre nem állítható biztosan, hogy a honorral járó javakat valaminő szolgálat terhelte, bár ez elég kézenfekvőnek látszik."*[53] Látható, hogy ha nem is ugyanazon szavakkal, de ugyanarról esik szó mindkét oklevélben. Közös még az adományokban, hogy egyik sem tartott a kedvezményezettek élete végéig.[54] Ezek után vizsgálatunkat érdemes a „honores et servitia" szókapcsolatra összpontosítani annak reményében, hogy előkerül még olyan forrás, amelyben e szavak szerepelnek és

---

gondozta *Csukovits Enikő.* Osiris, Bp., 2003. (Millenniumi Magyar Történelem. Historikusok.) 101–161.; 103. (4. pont).

50 *Weisz Boglárka:* Királyi adók Szlavóniában a középkor első felében (11–14. század). In: Aktualitások a magyar középkorkutatásban. In memoriam Kristó Gyula (1939–2004). Szerk. *Font Márta, Fedeles Tamás, Kiss Gergely.* PTE-BTK, Pécs, 2010. 125–140.; 139–140. – A báni honorra lásd még *Engel P.:* Anjou-kori kormányzati rendszer i. m. 127–128.

51 DL 87 649. „per eundem usque sua dumtaxat vita tempora possidenda, utifruenda, habenda pariter et tenenda."

52 DL 87649. „ipse eadem castra a nobis heredibus et successoribus nostris more et iure aliorum baronum nostrorum regni nostri Hungarie teneare et immediare se tenere a nostra curia sub debitis et consuetis servitiis recognoscat."

53 *Engel Pál:* A honor. A magyarországi feudális birtokformák kérdéséhez. In: *Uő:* Honor i. m. 73–100.; 88., 98/51. jegyz.

54 Szandzivojra lásd *Engel P.:* Arch. i. m. II. 235.

segítségükkel biztos magyarázatot adhatunk a kérdésre. Keresésünk, még ha nehezen is, de némi eredménnyel járt.

A nyitrai káptalan 1406. évi oklevele szerint Frigyes garamszentbenedeki apát, a maga és a konvent nevében is átadott Németi birtokon egy telket minden tartozékával, azaz többek között a falu lakosai feletti bíráskodási joggal a Németi család tagjainak úgy, ahogyan elődeik és eddig ők is birtokolták azon feltétellel, hogy a többi prédiális módjára mindig kötelesek engedelmességgel, valamint a szokott *honor*ral és szolgálatokkal viseltetni irántuk.[55]

A másik adatunk évtizedekkel később: Hunyadi János kormányzó 1452-ben megparancsolta Debrecen városának, hogy ne háborgassák a Várdaiakat a Szabolcs megyei Monostor birtok határain belül fekvő szántóföldek használatában, hanem inkább lehetőségük szerint *honor*jaikat és szolgálataikat mutassák ki nekik.[56]

Az adatokból egyértelmű, hogy az elemzett szókapcsolatban nem megfelelően fordítottuk a „honor" kifejezést. A felsorolt, illetve a kiindulópontként szolgáló oklevélben a szónak tehát nem a „tisztség", hanem a „hivatal" vagy „becsü(let)"[57] jelentését kell használnunk, azaz a „honores et servitia" szókapcsolatot összetett szónak értelmezve „hivatali" vagy „köteles szolgálat"-nak, esetleg „a tisztségviselésből adódó szolgálatok"-nak fordíthatjuk. Ezek alapján az oklevél vonatkozó része[58] így hangzik: Garainak *„a bánságokból és tartozékaikból neki és a Szent Koronának járó bizonyos hivatali/köteles szolgálatokat"* kell teljesítenie.

Mindezek után választ adhatunk a feltett kérdésre is: Garai Miklós, illetve Sandzivoj az adományul kapott váruradalmak, illetve bánságok után katonai szolgálattal tartozott, azaz pontosabban fogalmazva, köteles volt az adományul nyert birtok *(honor)*[59] teherbíró képessége szerint fegyveres csapat kiállítására. A két oklevélben a *honor* birtoklásaként megszabott feltételnek nem a megléte a furcsa, hanem az, hogy írásba foglalták. Az persze köztudott, hogy a *pro honore* elnyert hivatalokhoz, mint például az ispáni cím, hozzátartozott a szolgálat. Jó példa erre Zsigmond királynak egy 1405–1410 közé keltezhető, a zalai ispánhoz szóló parancslevele. Ebben meghagyta az ispánnak, hogy amint Fraknói Lincsér felszólítja, küldje el katonáit királyi szolgálatra Lincsér megsegítésére,

55 ZsO II. 4519. sz. (DF 238 544. „eo tamen modo et conditione, ut debitam semper obedientiam et honorem ac servitia consueta sicut alii prediales facere tenerentur.")

56 Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vásonkeö. A zichi és vásonkeöi gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára, IX. Szerk. *Kammerer Ernő.* M. Tört. Társulat, Bp., 1899. 332. „sed potius ipsis honores et servitia iuxta posse faciatis et exhibeatis."

57 *Engel P.:* Honor i. m. 90.

58 „de predictis banatibus et pertinentiis eorundem certos honores et servitia consueta nobis et sacre nostre corone" – DL 33 770.

59 Vö.: *Engel P.:* Honor i. m. 92–93.

ő maga azonban maradjon viselt tisztsége helyén, azaz Zala megyében.[60] Ez viszont már átvezet bennünket a Zsigmond uralkodása alatt készült katonaállítási tervezetekhez, amelyekben részletesen szabályozták, hogy a különböző tisztségeket *(honores)* viselőknek mekkora haderőt kell kiállítaniuk.[61]

60 ZsO II. 4350. sz. (DL 93 874. „vestras vires et gentes ad nostre maiestatis servitia in subsidium eiusdem Lyncher transmittere debeatis nostre maiestati cum eodem fideliter servituras, vosipse in vestro honore seu officiolatu medio tempore residendo.")

61 Vö.: 1415/1417 és 1432/1433: Decreta Regni Hungariae 1301–1457. Collectionem manuscriptam *Francisci Döry* additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt *Georgius Bónis*, *Vera Bácskai*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1976. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 11.) 398–399., 418–423.; valamint lásd még a királyi várak 1437-ből fennmaradt jegyzékének 4. fejezetét („Castra donata usque vitam"): *Engel Pál:* Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387–1437). Akadémiai Kiadó, Bp., 1977. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 83.) 197–204., különösen 201.; vö. még: *Engel P.:* Honor i. m. 90.

ZRINKA PEŠORDA VARDIĆ

A király és a köztársaság

Raguza és a Magyar Korona Luxemburgi Zsigmond király korában (1387–1437)

„Ki ne emlékezne a raguzaiak állhatatos hűségére, amelyet mindig is kinyilvánítottak a szent, királyi magyar hatalmasság irányában? S valóban, miután távoztak a velenceiek, s ismét neki hódoltak be, soha, semmilyen felfordulás közepette sem kívántak más uralkodót vagy urat keresni, bár számos más uralkodó ostromolta őket azt ígérvén, hogy valamiféle szerződéseket köt velük […] *Milyen dicséretre és örök emlékezetre méltó a hűség őrzésének ez a szokása, amely a várost tisztelettel, méltósággal és gazdagsággal övezi."*[1]

Filip de Diversis luccai humanista, aki 1434-től 1441-ig raguzai tanító volt, 1440-ben e szavakkal írja le Raguza és a magyar uralkodó viszonyát, akinek fennhatóságát 1358-ban ismerték el. Természetesen a hízelgő szavak jelentősen szépítik a valóságot, mégis tömören jellemzik a raguzai–magyar kapcsolatok lényegét és Raguza beágyazottságát Szent István koronájának közösségébe. Jelen dolgozat középpontjában Raguza magyar koronához és a király személyéhez fűződő viszonyának kérdése áll, hangsúlyosan abban a korszakban, amikor a királyi hatalmat Luxemburgi Zsigmond birtokolta (1387–1437). A téma kutatására részben éppen Diversis szavai, pontosabban azok háttere ösztönzi a tudóst. Valójában mi is rejlett e „dicsérő szavak" leple alatt, és miért éppen Diversis kortársa, Zsigmond király vált a valaha legkedveltebb uralkodóvá Raguzában?

Közismert, hogy 1358 és a visegrádi egyezmény, mely alapján Raguza a magyar koronához kerül, jelentős, sőt sorsdöntő fordulópontot jelentett a város történetében.[2] Dalmácia ekkor ismét politikai kapcsolatba került Horvátországgal és Magyarországgal, s megerősödtek a kapcsolatok Raguza és a dalmát városok között. Az Anjou-integráció korszaka és a nagy hatalmú Nagy Lajos király oltalma utat nyitott a dalmát városok zavartalan gazdasági és társadalmi fejlődése előtt. E fejlődés kísérője volt a földközi-tengeri közvetítő kereskedelem erőteljes fellendülése is. Ugyancsak ebben az időszakban a ma-

1 *Filip de Diversis:* Opis slavnoga grada Dubrovnika. Dom i svijet, Zg., 2004. 100.

2 *Vinko Foretić:* Godina 1358. u povijesti Dubrovnika. Starine JAZU 50. (1960) *passim; Zdenka Janeković Römer:* Priznanje krune svetog Stjepana – izazov dubrovačke diplomacije. Zbornik Diplomatske akademije 3. (1998) 293–303.*; Zdenka Janeković Römer:* Višegradski ugovor temelj Dubrovačke Republike. Golden marketing, Zg., 2003. *passim.*

gyar király oltalma alatt a raguzai közösség egyre inkább önálló városállami arculatot nyert.[3]

Nagy Lajos 1382-ben bekövetkezett halálát követően Európa délkeleti területei, a Magyar Királyság és a vele szomszédos országok belső viszonyai meglehetősen zavarossá váltak. A térségben a 14. és a 15. század fordulóját a magyar koronáért folytatott dinasztikus küzdelem, a király elleni főúri lázadások és a központi hatalom megerősítését célzó intézkedések, a térség államainak és hatalmasságainak terjeszkedési törekvései, valamint az oszmán uralom egyre fenyegetőbb előretörése jellemezték. A viharos időszakkal esik egybe a Magyar Királyság határain jócskán túlmutató ambíciókkal és tervekkel rendelkező Luxemburgi Zsigmond király (1387–1437) ötvenéves uralkodása.[4] Fél évszázados regnálásának eredményei Horvátország szempontjából, miként az utólag kiderült, meglehetősen szerények voltak, bizonyos szerzők még arra is hajlanak, hogy egyenesen kudarcként értékeljék azokat. Velence 1409 és 1420 között visszaállította hatalmát Dalmáciában, keletről az egyre veszélyesebben terjeszkedő Oszmán Birodalom pedig hozzájárult a horvátság „területi és társadalmi szétaprózódásához".[5]

Ugyanakkor a királyságának legdélebbi pontján fekvő Raguza következetesen a magyar koronával és az uralkodóval szembeni szilárd hűségéről tett tanúbizonyságot. A raguzaiak a legkényesebb helyzetekben, az ún. udvarellenes mozgalom, a magyar dinasztikus válság, a Bosznia irányából érkező nyo-

---

3 *Dane Gruber:* Dalmacija za Ludovika I (1358–1382). 1. rész. Rad JAZU 166. (1906) 164–215.; *Tomislav Raukar:* Arpadovići i Anžuvinci na hrvatskom prijestolju. In: Povijest Hrvata I. Srednji vijek, Ur. *Franjo Šanjek.* Školska knjiga, Zg., 2003. 222–231.; *Zdenka Janeković Römer:* Okvir slobode (Dubrovačka vlastela između srednjovjekovlja i humanizma). Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku. Zg.–Dubrovnik, 1999. 77–79.; *Zdenka Janeković Römer:* O poslaničkoj službi i diplomatskom protokolu Dubrovačke Republike u XV. stoljeću. Zbornik Diplomatske akademije 4. (1999) 193.; *Tomislav Raukar:* Komunalna društva u Dalmaciji u XIV. stoljeću. Historijski zbornik 33/34. (1980. – 1981.) 153.; *Lovro Kunčević:* O dubrovačkoj *Libertas* u kasnom srednjem vijeku. Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku 46. (2008) 9–64.

4 A Luxemburgi Zsigmondról szóló szakirodalom jócskán meghaladja e jegyzet terjedelmét, éppen ezért csupán a legfontosabb kiadványokra utalok: *Friedrich Bernward Fahlbusch:* Städte und Königtum im frühen 15. Jahrhundert: Ein Beitrag zur Geschichte Sigmunds von Luxemburg. Böhlau Verlag, Köln–Wien, 1983; *Sabine Wefers:* Das politische System Kaiser Sigismunds. Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 1989; *Elemér Mályusz:* Kaiser Sigismund in Ungarn (1387–1437). Akadémiai Kiadó, Bp., 1990; Sigismund von Luxemburg: Kaiser und König in Mitteleuropa 1387–1437. (Beiträge zur Herrschaft Kaiser Sigismunds und der europäischen Geschichte um 1400). Hrsg. *J. Macek, E. Marosi, F. Seibt.* Fahlbusch Verlag, Warendorf, 1994; *Jörg K. Hoensch:* Kaiser Sigismund: Herrscher an der Schwelle zur Neuzeit (1387–1437). Beck Verlag, München, 1996; *Teke Susanna:* Hungary and the Adriatic at the time of King Sigismund. Convegno di Studi „Città e sistema adriatico alla fine del medioevo", Padova, 4–5. 4. 1997, Società dalmata di storia patria, Atti e memorie della società dalmata di storia patria 26. (1998) 153–158.; Sigismund von Luxemburg. Ein Kaiser in Europa. Tagungsband des internationalen historischen und kunsthistorischen Kongresses in Luxemburg, 8–10. Juni 2005. Hrsg. *Michel Pauli, François Reinert.* Verlag Philipp von Zabern, Mainz am Rhein, 2006.

5 *Tomislav Raukar:* Hrvatsko srednjovjekovlje: prostor, ljudi, ideje. Školska knjiga, Zg., 1997. 85–87.

más és Velence dalmáciai terjeszkedése idején is, egészen 1526-ig hűek maradtak a magyar koronához. Államjogi szempontból mindig is hangsúlyozták hűségüket Szent István koronájához, és elsősorban e korona alattvalóinak tekintették magukat. A Magyar Királyságot jelképező korona mint alapkritérium mellett Raguzában különösen egy adott uralkodóval, Zsigmond királlyal szembeni hűségről alakult ki képzet. Rendkívül tisztelt uralkodóvá vált, sem korábban, sem később nem akadt hozzá fogható. Ezzel kapcsolatban felmerül néhány kérdés, melyekre meg kell kísérelnünk megtalálni a választ. Először is, miként lehetséges, hogy egy éppen akkor születő arisztokrata köztársaságban találtak rá a középkori uralkodók tipikus modelljére? Miként alakult ki Raguzában a Zsigmondról mint jó uralkodóról szóló képzet? Vajon Zsigmond valóban hatással volt Raguza történelmének kulcsfontosságú folyamataira, vagy pedig a kor raguzai eredményeinek szimbólumává vált?

Luxemburgi Zsigmond és Raguza viszonyának elemzésében a 14. század végén és a 15. század elején kiemelkedik néhány fontos külpolitikai körülmény: a hátországból érkező nyomás (különösen Ostoja boszniai király idején), a magyar dinasztikus válság, az újabb velencei aktivitás a kelet-adriai partvidéken, valamint az ekkor jelentkező új tényező, az Oszmán Birodalom. A raguzaiak mindvégig kinyilvánították a korona és a király iránti szilárd hűségüket, természetesen annak reményében, hogy vélt vagy valós veszély esetén számíthatnak a király védelmére és segítségére. A raguzaiak álláspontját a legtöbb esetben a pragmatizmus határozta meg, így volt ez a fent említett külpolitikai tényezőkkel és a királlyal kapcsolatban is. A Zsigmond királlyal szembeni hűség állandó hangsúlyozása mellett például 1403 júliusában, éppen mikor Zsigmondnak meggyűlt a baja a magyar főurakkal és hatalmának megőrzéséért küzdött, Zárába követet küldtek a király ellenlábasához, Nápolyi Lászlóhoz.[6] Világosan kinyilvánították Raguzának a Szent István-i korona országain belüli helyzetével kapcsolatos felfogásukat – hangsúlyozták a raguzaiak által a hatalom legitimitása hordozójaként elismert koronának mint állami szubjektumnak a jelentőségét. Lászlónak ezért megüzenték, hogy mint minden hűséges alattvaló, ők is szívesen menesztenek küldötteket a koronázásra, ám csak akkor, ha „*átveszi a hatalmat Magyar Királyságában*".[7]

A raguzaiak számára az uralkodó az volt, aki Magyarországon uralkodik, pontosabban az, aki birtokolja Szent István koronáját és a királyi jelvényeket. Ezt üzenték ugyanezen év (1403) augusztusában Vukčić Hrvatinić

6 Državni arhiv u Dubrovniku (a továbbiakban: DAD), ser. 2 Reformationes, vol. XXXII, ff. 161'., 162., 166., 167'; Chronica Ragusina Junii Resti – (ab origine urbis usque ad annum 1451) item Joannis Gundulae. Ur. *Natko Nodilo.* Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium 25. JAZU, Zg., 1893. 202.

7 *Gelcich József–Thallóczy Lajos:* Diplomatarium relationum republicae Ragusanae cum regno Hungariae. Kiadja A M. Tud. Akadémia Tört. Bizottsága, Bp., 1887. 119., 136.; *Vjekoslav Klaić:* Povijest Hrvata: od najstarijih vremena do svršetka XIX stoljeća, II. Nakladni zavod Matice hrvatske, Zg., 1988. 230.; *Vinko Foretić:* Povijest Dubrovnika do 1808. I. kötet. Matica hrvatska, Zg., 1980. 169–170.; *Kunčević, L.:* i. m. 19.

Hrvoje vajdának – *„mi a magyar korona alattvalói vagyunk, abban az értelemben, miként ön előtt is ismert, hogy aki Magyarország uralkodója marad, az a mi urunk is marad."*[8] – Mindenesetre az uralkodó elismerésének e konkrét dinasztikus problémája kapcsán a raguzai hatalom álláspontja világos – Szent István koronáját Zsigmond viselte, éppen ezért neki nyilvánítják ki hűségüket. Zsigmond 1403. szeptember 30-án írott levelében megköszönte az iránta és a korona iránt kinyilvánított hűségüket, egyúttal közölte, hogy igyekszik rendezni az ország viszonyait. A raguzaiaktól elnézést kért, amiért korábban nem tudott a segítségükre lenni az Ostojával, Bosznia királyával kialakult konfliktus idején, s azt üzente nekik, hogy birtokolja Budát, Esztergomot és Visegrádot, egyúttal a királyság legfontosabb világi és egyházi központjait. Üzente továbbá, hogy Visegrádon az egybegyűlt nép előtt ismét a fejére helyezték a koronát, így a raguzaiak számára a legkisebb mértékben sem lehet kétséges, hogy ki az ország legitim uralkodója.[9] Ezt követően ígéretet tett, hogy hamarosan „ad partes inferiores" átkel és megszabadítja őket ellenségeik rohamaitól.[10] Végül, megköszönve a raguzaiak állhatatos hűségét, a „dalmáciai városok koronája"[11] kitüntető címmel tisztelgett városuk előtt. Természetesen az ilyen bókok, valamint királyuk hatalmának újbóli megerősödése, a védelem ígérete arra ösztönözték a raguzaiakat, hogy még inkább kimutassák hűségüket és odaadásukat. Ez érezhető volt azokból az üdvözlő szavakból is, amelyeket a Cillei Borbálával kötött házassága alkalmával írtak neki, kijelentve, hogy a hatalmassága iránt tanúsított hűségükben állhatatosak lesznek, *„egészen addig, ameddig városának falai, melyek minket óvnak, kitartanak"*.[12]

Raguza fejlődése felől tekintve Zsigmond uralkodásának kora nagy gazdasági fellendülés, területi terjeszkedés, valamint az állami intézmények végérvényes kialakulásának és az önálló arisztokrata köztársaság létrejöttének kora volt. Mindezek az eredmények döntő részben a raguzaiak politikai, gazdasági és diplomáciai erőfeszítéseinek voltak köszönhetőek, ám azokhoz hozzájárult Zsigmond magyar király jótékony oltalma és védelme is.

Feltétlenül meg kell jegyezni, hogy Zsigmond nem sokkal trónra lépését követően, 1387-ben megerősítette Raguza összes olyan kiváltságát, melyeket a város a korábbi uralkodóktól, Lajos királytól, Erzsébet és Mária királynéktól

8 „[…] nui semo subiecti ala corona d'Ongaria cum lo censo, che vui savete, quello che roman segnor d'Ongaria, quello e segnor nostro." *Gelcich J.–Thallóczy L.:* i. m. 136.

9 „Deinde castrum nostrum Vissegradiense visitando, coronam nostram sacram vidimus et, congregato ibidem uniuerso populo, capiti nostro imposuimus […]" *Gelcich J.–Thallóczy L.:* i. m. 846–847.; *Jovan Radonić:* Dubrovačka akta i povelje, I/2. SKA, Bg., 1934. 843.

10 *Gelcich J.–Thallóczy L.:* i. m. 847.; *Radonić, J.:* i. m. I/2. 844.

11 „[…] civitatem nostram, quam coronam regni Dalmacie non immerito appelare debemus." *Gelcich J.–Thallóczy L.:* i. m. 847.; *Radonić, J.:* i. m. I/2. 844.; *Klaić, V.:* i. m. 364–365.; *Foretić, V.:* Godina 1358. i. m. 257.

12 „[…] et teneat firmissime dicta vestra maiestas […] donec muri civitatis vestre, quibus sumus protecti, nobis durant." *Gelcich J.–Thallóczy L.:* i. m. 168.; *Petar Matković:* Prilozi k trgovačko-političkoj historiji Republike Dubrovačke. Rad JAZU 7. (1869) 221.

nyert.[13] Megerősítette Lajosnak az ispán szabad választására vonatkozóan adott kiváltságát, ami a város autonómiájának fejlődése szempontjából az egyik leglényegesebb rendelkezés volt, különösen ha összevetjük a többi dalmát város viszonyaival.[14] Fontosnak tekinthetők továbbá a Velencével, Boszniával és Szerbiával folytatott szabadkereskedelemre vonatkozó kiváltságok is, mivel ezek révén a raguzaiak megkapták a szabad kereskedés lehetőségét, arra való tekintet nélkül, hogy uralkodójuk hadban áll-e az adott országgal vagy sem.[15] Ez a szabadság a raguzaiak számára rendkívül fontossá vált, mert annak a gazdasági ágnak, a kereskedelemnek a további fejlődését tette lehetővé, amelyről maguk mondták Zsigmondnak, hogy *„abból élnek"*.[16]

A korszakban a raguzaiak számára gazdasági szempontból az egyik legjelentősebb eredmény eléréséhez, a Levantével való szabadkereskedelem engedélyezéséhez többek között Zsigmond közbenjárására is szükség volt. Az 1433-ban kapott *„Privilegium navigationis ad partes Orientis"* név alatt ismert kiváltságlevelet a bázeli zsinat bocsátotta ki, mely az egyházi viszály idején a legfőbb egyházi testület volt. A döntést egy évvel később IV. Jenő pápa is megerősítette.[17] Ennek a dokumentumnak óriási szerepe volt a raguzai kereskedelem szempontjából, mivel Raguza gazdasági megerősödése, de fennmaradása miatt is szükségessé vált az iszlám világgal való kereskedelem. Miután a kiváltságot meg akarták szerezni, a raguzaiak ügyesen kihasználták Zsigmond egyik legnagyobb győzelmét – Rómába érkezését és az olyannyira áhított császári koronával történő megkoronázását. A kormány által küldött levelek, továbbá az Ivan Gazul követnek adott utasítások, mind-mind a királynak szóló dicshimnuszoktól zengtek. Hogy minél inkább magasztalják, „a világ uralkodójának" nevezték, utalva a császári korona egyetemességére. „A kereszténység egyetlen pajzsa", „egyetlen reménysége" és ehhez hasonló díszes jelzőkkel illették,[18] mindezt annak érdekében, hogy megszerezzék a számukra oly fontos kiváltságot, amellyel a Földközi-tenger térségének konkurens kereskedelmi államai, Velence és Genova már rendelkeztek. Hogy a királyt az érdekükben való közbenjárásra ösztönözzék, a máskülönben igen takarékos raguzai hatalmasságok nyolc-

13 *Gelcich J.–Thallóczy L.:* i. m. 108–110.; Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije = Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae (a továbbiakban: CD), vol. 17. JAZU, Zg., 1981. 94–97. (71. dok.); *Radonić, J.:* i. m. I/1. 185–188.; *Matković, P.:* i. m. 212.

14 „[…] iuxta antiqua statuta et consuetudines ipsius civitatis nostre rectores et iudices nobis tamen et sacre nostre corone fideles inter se eligendi […]" *Gelcich J.–Thallóczy L.:* i. m. 109.; CD, vol. 17. 96.; *Radonić, J.:* i. m. I/1. 187. Vö.: *Milorad Medini:* Dubrovnik Gučetića. SAN, Bg., 1953. 69–73. CD, vol. 17. 204.; *Janeković Römer, Z.:* Višegradski ugovor i. m. 80–86.

15 *Gelcich J.–Thallóczy L.:* i. m. 7, 108–110.; CD, vol. 17. 94–97., 110–111.

16 *Gelcich J.–Thallóczy L.:* i. m. 137.

17 *Radonić, J.:* i. m. I/1. 340–342.; Chronica Ragusina Junii Restii. 263.; *Matković, P.:* i. m. 234–236.; *Ivan Božić:* Dubrovnik i Turska u XIV i XV veku. SAN, Bg., 1952. 57–60.; *Foretić, F.:* Povijest Dubrovnika i. m. 265.; *Josip Lučić:* Gospodarsko-društveni odnosi u Dubrovniku u Stojkovićevo vrijeme. In: *Uő:* Dubrovačke teme. Nakladni zavod Matice hrvatske, Zg., 1991. 216.

18 *Gelcich J.–Thallóczy L.:* i. m. 366., 369., 372.; *Radonić, J.:* i. m. I/1. 327.

évi adó kifizetésébe is beleegyeztek. Ennek teljesítését Zsigmond követelte, mivel a császári korona megszerzésének ambiciózus tervéhez mindenképpen hatalmas pénzösszegekre volt szüksége.[19] Végül mindezek a törekvések valóban meghozták gyümölcsüket, és a bázeli zsinat kibocsátotta az olyannyira vágyott kiváltságlevelet. A jelentős részben Zsigmond közbenjárásának köszönhető eredmény felett érzett örömüknek a raguzaiak a királynak címzett köszönőlevélben adtak hangot, amely a kor szokásának megfelelően bővelkedett a határtalan odaadás és hűség díszes jelzőiben. Hogy mennyit is jelentett számukra a király támogatása, arról az az ígéretük is tanúskodik, mely szerint neki fogják szentelni a város legjelentősebb eseményét, Szent Balázs körmenetét.[20]

A raguzaiak a királyi hatalmat területi terjeszkedésük során is igyekeztek kihasználni, mégpedig elsősorban legitimista értelemben. Tiszteletben tartották az elvet, miszerint az uralkodó az ország legfőbb ura. Rendszeresen kérték tőle az általuk megszerzett területek megerősítését, néha még előre is, hogy a konkrét akcióhoz és a megszerzett területhez meglegyen a legitimitásuk.[21] Az 1399-ben az újonnan megszerzett Raguzai Tengermelléken található földterületek viszonyait megállapító rendeletben például az áll, hogy a raguzai városállam számára e földterületeket a magyar király erősítette meg.[22] A raguzaiak az uralkodó hatalmát igyekeztek kihasználni a szomszédaikkal szemben is. Ez elsősorban Bosznia esetében volt igaz, ezt segítette a magyar korona és a boszniai királyság viszonya.[23] A magyar király Bosznia uralkodójának tekintette magát,[24] a raguzaiak pedig kihasználták ezt, abban reménykedve, hogy a király pozíciója segít megóvni boszniai érdekeiket és enyhíti a turbulens háttérből érkező nyomást.[25]

---

19 A király valójában tízéves adót kért, ám a raguzaiak végül nyolc évre fizették ki. DAD, ser. 3 Acta consilii rogatorum, vol. V: ff. 115., 115'., 126., 137'., 139., 140., 147.; *Gelcich J.–Thallóczy L.:* i. m. 377–378.

20 *Gelcich J.–Thallóczy L.:* i. m. 384.; *Zdenka Janeković:* Javni rituali u političkom diskursu humanističkog Dubrovnika. Radovi Zavoda za hrvatsku povijest 29. (1996) 74.

21 *Gelcich J.–Thallóczy L.:* i. m. 109.; *Radonić, J.:* i. m. I/1. 187.; CD, vol. 17. 96. Liber viridis. Ur. *Branislav M. Nedeljković,* SANU, Bg., 1984. 96. fej.

22 „[…] dicto comuni nostro confirmatis per regiam maiestatem Hungarie." Liber viridis i. m., 96 fej.

23 A magyar korona és a boszniai királyság közötti viszonyról részletesebben lásd *Mladen Ančić:* Putanja klatna: Ugarsko–hrvatsko kraljevstvo i Bosna u 14. stoljeću. Zavod za povijesne znanosti HAZU u Zadru i Ziral., Zadar–Mostar, 1997; *Engel Pál:* Neki problemi bosansko–ugarskih odnosa. Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU 16. (1998) 68–71.; *Mladen Ančić:* Politička struktura kasnosrednjovjekovne Bosne. In: *Uő:* Na rubu Zapada. Hrvatski institut za povijest–Dom i svijet, Zg., 2001. 9–88.; *Dubravko Lovrenović:* Na kliništu povijesti. Sveta kruna ugarska i Sveta kruna bosanska 1387–1463. Synopsis, Zg.–Sarajevo, 2006.

24 *Ančić, M.:* Putanja klatna i. m. 234–240.; *Ančić, M.:* Politička struktura i. m. 12–23.

25 Pl.: DAD, ser. 2 Reformationes, vol. XXXII, f. 168. Lásd továbbá Reformationes, vol. XXXII, ff. 170'., 171'., 174., 177'., 178'., 186'., 217'., 218.; *Gelcich J.–Thallóczy L.:* i. m. 127–131., 162–163., 195–200.

Ám a 15. század harmincas éveitől egyre növekvő oszmán veszély, továbbá Velence aktivitása a kelet-adriai térségben hatással voltak a raguzaiak királlyal szembeni viszonyára.[26] Annak ellenére, hogy a raguzai vezetés változatlanul odaadásáról és hűségéről biztosította Zsigmondot, valójában egyre gyakrabban próbáltak meg kitérni a király követelései és kérései elől, amennyiben úgy ítélték meg, hogy a kérések teljesítése veszélyt jelentene Raguza számára, sértené gazdasági érdekeit és nehezítené a fenyegető szomszédokkal való együttélést. Közismert a török szultáni trónkövetelő, Daud Cselebi esete, aki Zsigmondhoz menekült, segítséget kérve tőle a konstantinápolyi trón megszerzéséhez. Zsigmond 1436-ban azt kérte a raguzaiaktól, hogy nyájasan fogadják a török herceget, akinek tervei megvalósítása céljából Albániába kellett mennie, valamint lássák el hajókkal és szállítsák Zenggből Albániába. A vezetés ezt a követelést egyszerűen visszautasította, hiába érkezett Raguza legfőbb uralkodójától.[27] A királyhoz címzett levélben azt írták, hogy ez roppant veszélynek tenné ki kereskedőiket Albániában. A török óriási erejére hivatkoztak, *„melynek hatalma e vidékeken mindenki előtt ismert, napról napra növekszik* […] *s minden közeli vidék, majd hogy nem e város küszöbe is bizonyos értelemben az ő kezükben van"*, végül nem felejtették el hangsúlyozni Raguzának mint a király utolsó menedékének jelentőségét a déli országrészben. Ezért, *„hogy ha Őcsászári Fensége gondoskodik arról, hogy az ő városa, annak polgárai és kereskedői, e maradék és Őfensége dicső nevének fényessége"* ne pusztuljon el, *„úgy térítse el e törököt a várostól és annak hűséges alattvalóitól."*[28] Ennek elég nyomós érvnek kellett lennie ahhoz, hogy a király elálljon a követelésétől. És valóban – elállt attól, és a nem kívánt vendég nem jelent meg a városban.

Ez a példa jól jelzi Raguza Zsigmonddal szembeni viszonyának új konstellációját. A raguzaiak számára a legfontosabb a szinte már kialakult köztársaságuk szabadságának és gazdasági kiváltságainak megőrzése volt. Ez állt mindenekfelett, de a magyar koronához való tartozás nem volt kérdéses. Ám míg Zsigmond uralkodásának korábbi éveiben Raguza kapcsolata a királlyal intenzív volt, hatalmának utolsó éveiben folyamatosan gyengült, s fokozatosan névlegessé vált. A raguzaiak egyre inkább azzal a retorikai megnevezéssel éltek, miszerint ők *„a korona természetes és leghűségesebb szolgái"*, *„a korona*

26 A királlyal szembeni retorika változásairól lásd *Kunčević, L.:* i. m. 20–21.

27 „Prima pars est de faciendo pulcro et bono modo excusatione domino nostro naturali Romanorum Imperatori et Hungarie Regi pro recepto et directione danda Chalapie filio Ceci Imperatoris Turciorum pro qui ad nos superscripsit idem dominos nostros." DAD, ser. 3 Acta Consilii Rogatorum, vol. VI. f. 49'.

28 „Quapropter si sacre maiestatis vestre cura est quod nec nobis in dubium venit, ut hec sua urbs, concives, et mercatores […] neve reliquie et lumen glorie nominis maiestatis vestre, quod ex nobis solum his in partibus extat, penitus extinguatur suppliciter supplicamus et quesumus, quatenus adventum huius hominis Teucri ab hac urbe et nobis fidelibus suis divertere dignetur." *Gelcich J.–Thallóczy L.:* i. m. 397–398.; *Radonić, J.:* i. m. I/1. 359. Vö.: Chronica Ragusina Junii Restii i. m. 266–267.; *Matković, P.:* i. m. 237–238.; *Božić, I.:* i. m. 63.

dicsőségének és nevének legutolsó maradékai e vidéken", a raguzai követek eljönnek Zsigmondhoz, hogy *„tiszteletüket tegyék a magyar korona előtt"*, míg korábban nagyobb hangsúlyt kapott a király személye.[29] A raguzaiak egyre többet kereskedtek, kötöttek szerződéseket és egyezségeket az uralkodó ellenségeivel, mivel a létért folytatott harc ezt diktálta. S hogyha e cél érdekében még a legfőbb uralkodó egynémely kérését el is kellett utasítaniuk, a kifogásokat mindig megtalálták, természetesen mindig *cum pulcris et idoneis verbis*, ám egyszersmind *pro bono et statu civitatis nostrae*.

Összefoglalva, egyfelől a raguzaiak a magyar korona országaihoz való tartozást és a királyi hatalom elismerését ügyesen és igen pragmatikusan használták ki konkrét politikai céljaik elérése érdekében. Zsigmond, aki egyúttal az egyetlen uralkodójuk volt, akit valaha is módjukban állt vendégül látniuk városukban,[30] egyszerre volt az uralom közeli és távoli gyakorlója. Hatalmának befolyása Raguzában nem volt oly mértékű, hogy zavarja a város önigazgatását, de mégis elég erős volt ahhoz, hogy a város számára biztosítsa a tőle elvárt alapvető kedvezményeket – a védelmet, biztonságot és anyagi hasznot. Másfelől azonban Zsigmond számára sem volt haszontalan a gazdaságilag erős, Délkelet-Európában és a Földközi-tenger medencéjében kiterjedt kereskedelmi kapcsolatokkal és komoly információs hálózattal rendelkező város odaadó hűsége.[31] A monarchikus hatalom és az arisztokrata republikanizmus párosa a raguzaiak számára különösen jótékonynak bizonyult, így érthetőek Diversisnek a tanulmány elején idézett sorai, de azok a cirkalmas és díszes szavak is, amelyeket Zsigmond 1437-ben bekövetkezett halála után halotti beszédként mondott el a raguzai katedrálisban. Ekkor az államfő és az összes arisztokrata előtt arra szólította fel Raguza városát, hogy uralkodója halála miatt *„sírjon, gyászoljon, szomorkodjék, mellét verje, körmeivel tépje arcát és haját fényességes ura, Zsigmond királya halála miatt"*, majd így folytatta: *„Elveszítetted* [raguzai közösség, P. V.], *mondom, nem csupán szabadságodnak, békédnek és sérthetetlenségednek legfőbb királyi támaszát, hanem atyádat, uradat, fivéredet, férjedet és minden jódat, kinek irányítása és politikája jelentette megváltásod reménységét, s most özveggyé lettél. Elhagyott az a fényességes császár, aki*

29 *Kunčević, L.:* i. m. 27.

30 Igaz ugyan, hogy a látogatásra véletlenül került sor, amikor a király az 1396-ban bekövetkezett nikápolyi vereséget követően hazafelé tartott Magyarországra. A király és kísérete kilenc napig tartózkodott Raguzában, ekkor a városban mindent neki rendeltek alá. DAD, ser. 2 Reformationes, vol. XXX. ff. 46'., 93'–96., 136–140.; Chronica Ragusina Junii Restii i. m. 182.; *Jorjo Tadić:* Promet putnika u starom Dubrovniku. Izdanje Turističkog saveza u Dubrovniku, Du., 1939. 154., 161.; *Janeković, Z.:* Javni rituali i. m. 82.; *Nella Lonza:* Kazalište vlasti. Ceremonijal i državni blagdani Dubrovačke Republike u 17. i 18. stoljeću. Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku. Zg.–Dubrovnik, 2009. 192., 437–438.

31 Raguzának mint információs csomópontnak a jelentőségéről lásd *Bariša Krekić:* Cirkulacija informacija između Dubrovnika i Bosne u prvoj polovini XV. vijeka. Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine 39. (1988) 50–56.

annak idején a népek előtt a leghűségesebbnek kiáltott ki és felékesített kegyelemmel, ajándékokkal, szabadsággal és minden általad kért kiváltsággal."[32]

Végezetül megállapíthatjuk, hogy az általános politikai és társadalmi viszonyok, a veszély-, illetve biztonságérzet, továbbá a pénzügyi és gazdasági tényezők jelentős mértékben meghatározták, hogy milyen viszony alakult ki egy város és uralkodója között. Éppen ezt láthattuk Raguza példáján is. Zsigmond uralkodása Raguza látványos felemelkedése és a közismert raguzai *„libertas"* idejére esett, így ezen „aranykor" egyik szimbólumává vált, s a raguzaiak emlékezetében, néhány csehországi várossal ellentétben, a valaha volt legkedvesebb királyként maradt meg.[33]

32 *Filip de Diversis:* Dubrovački govori u slavu ugarskih kraljeva Sigismunda i Alberta. Ur. *Zdenka Janeković Römer*. Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, Zg.–Dubrovnik, 2001. 81.

33 A városok és Zsigmond viszonyáról lásd különösen *Szende Katalin:* Between Hatred and Affection: Towns and Sigismund in Hungary and in the Empire. In: Sigismund von Luxemburg. Ein Kaiser in Europa. Tagungsband des internationalen historischen und kunsthistorischen Kongresses in Luxemburg, 8–10. Juni 2005. Hrsg. *Michel Paule, François Reinert.* Verlag Philipp von Zabern, Mainz am Rhein, 2006. 199–210., valamint az ott felsorolt szakirodalmat.

HORVÁTH RICHÁRD

A török elleni határvédelem és szervezeti változásai a Mátyás-korban*

E rövid írásban arra teszek kísérletet, hogy áttekintsem az 1458–1490 közötti török elleni védekezés főbb elemeit, nem feledve, hogy ez a védelmi rendszer az 1410-es évektől fogva több lépésben alakult ki. Ráadásul a védekezés stratégiája 1410–1463 között legalább háromszor jelentős átalakuláson esett át, amelyek zöme nem volt független a Hunyadiaktól. Hunyadi János († 1456) török elleni sorozatos hadjáratai, majd fia: Mátyás király itt alkalmazott védelmi megoldásai megannyi lehetőséget nyújtanak az eltérő megoldások vizsgálatára és azok értékelésére. Az alábbiakban tehát ezek rövid bemutatásáról lesz szó.

A védelem Hunyadi Mátyás uralkodása idején: az első „aktív fázis”[1]

1458 után – dacára az 1456-os nándorfehérvári sikernek – a magyar fél végérvényesen a határokra szorult vissza. Ekkortól fogva Hunyadi Mátyás (1458–1490) lényegében tétlenül nézte végig (mert belpolitikai okokból esélye sem volt mást tenni) előbb Szerbia, majd kevéssel később Bosznia török meghódítását. 1458 nyarán – annak ellenére, hogy a magyar udvar számított ezekre a török katonai lépésekre[2] – gyorsan került az ellenség kezére Galambóc és Kucsó, majd a következő esztendőben Szendrő is török vár lett. S habár Galambóc elestének hírére 1458. augusztus 25-én virradóra[3] Mátyás nyomban a déli végek felé indult Budáról, érdemi katonai eseményekre nem került sor. A magyar hadvezetés és a király megelégedtek egy esetleges török támadás elhárí-

* A kézirat elkészítését az OTKA (K 100 749.) számú pályázata támogatta.

1 Az újabb kutatások eredményeire támaszkodva, azaz hangsúly- és kronológiai eltolódásokat figyelembe véve a jelen hármas felosztás az alábbi dolgozatra is támaszkodik: *Rázsó Gyula:* Hunyadi Mátyás török politikája. In: Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára. Szerk. *Rázsó Gyula, V. Molnár László.* Zrínyi, Bp., 1990. 149–200.

2 Magyarország melléktartományainak oklevéltára II. A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198–1526. Szerk. *Thallóczy Lajos, Áldássy Antal.* Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 1907. (Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria XXXIII.) 240–241. (= Szerbia).

3 Thomasi velencei követ jelentése nyomán. Szerbia i. m. 241.

tására való felkészüléssel, kisebb betörésekkel a szerb területek felé.[4] S ezt a korlátozott célt sikerült is elérni, lévén a török csapatok Mátyás hadainak Nándorfehérvár felé való mozdulását követően a szerbiai Rigómező felé húzódtak vissza, s bár többször keltették annak látszatát, hogy átlépik a határt, erre végül nem került sor.[5] Ezzel Szerbia végleg elveszett, az egy Nándorfehérváron kívül semmi nem maradt a magyar fél kezén. Az új helyzet Szlavónia és a maradék Bosznia jövőjét illetően sem kecsegtetett biztató jövővel, ráadásul a töröké lett Szendrő vált Nándorfehérvár fenyegetésének bázisává. Előbbi meg is tapasztalta a hadi helyzet változását: 1459 kora tavaszán váratlan török betörés söpört végig a tartományon.[6] 1460 tavaszán pedig fenyegető török portya jelent meg Nándorfehérvár alatt, s híre futott, hogy maga a szultán is a vár alá készül.[7] Utóbbira ekkor és Mátyás uralkodása alatt végül nem került sor.

Szerbia után Bosznia következett. Az egyre erősödő katonai nyomás következtében[8] Štefan Tomašević bosnyák király (1461–1463) engedni volt kénytelen a török átvonulási követeléseknek. Bosznia sorsa 1463 májusában teljesedett be. Oszmán hadak váratlanul törtek az országra a szultán vezetésével. Elfoglalták a fővárost, Jajcát, s Tomašević királyt rögvest ki is végezték, amivel az utolsó érdemleges katonai erőt jelentő török elleni ütközőállam is elveszett, mármint a budai udvar szempontjából.[9] Ez az esemény elérte a Magyar Királyság „fájdalomküszöbét", Mátyást ellenlépésekre ösztönözte, s az 1463. évi téli jajcai hadjárattal kezdetét vette kisszámú érdemi törökellenes katonai lépéseinek sorozata.[10]

Hunyadi Mátyás hadai élén 1463 októbere és decembere között közel félszáz kisebb-nagyobb erősséget foglalt el Bosznia területén. Október 4-én érkezett az ostromlott Jajca alatti táborba. A vár bevételére 1463. december 26-án

4 Az uralkodó mozgására lásd *Horváth Richárd:* Itineraria regis Matthiae Corvini et reginae Beatricis de Aragonia (1458–[1476]–1490). História – MTA Történettudományi Intézete, Bp., 2011. (História könyvtár. Kronológiák, adattárak 12. – Subsidia ad historiam medii aevi Hungarie inquirendam 2.) 63–64.

5 Magyar diplomacziai emlékek Mátyás király korából. I–IV. kötet. Szerk. *Nagy Iván, Nyáry Albert.* Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága, Bp., 1875–1878. (Monumenta Hungariae Historica. Acta extera.) I. 35–36. (= Dipl. Eml.); Szerbia i. m. 242–243.

6 Dipl. Eml. I. i. m. 46.

7 Dipl. Eml. I. i. m. 78–79. Nagy Simon macsói bán és nándorfehérvári kapitány levele, melyben a vártól alig tucat kilométerre fekvő, s török kézen lévő Zsarnónál táborozó nyolcezer törökről tudósít.

8 Uo. 1460 tavaszán Hasszán basa vezetésével Bosznia ellen is portya indult, hogy a Száva gázlóit a későbbi török felvonulások számára biztosítsa.

9 Az elmondottakat és politikai-katonai hátterüket frissen mutatja be az alábbi tematikus tanulmánykötet: Stjepan Tomašević (1461. – 1463.) – slom srednjovjekovnoga Bosanskog Kraljevstva. Ur. *Ante Birin.* Hrvatski institut za povijest–Katolički bogoslovni fakultet u Sarajevu, Zg.–Sarajevo, 2013.

10 *Horváth Richárd:* The Castle of Jajce in the Organization of the Hungarian Border Defence System under Matthias Corvinus. In: Stjepan Tomašević (1461–1463) i. m. 89–98.

került sor.[11] A király célja egyszerű volt: mivel a Magyar Királyság közvetlenül határos lett az Oszmán Birodalommal, menteni akarta a menthetőt, a magyar és horvát határvidék előtt ütközőállamot kívánt létrehozni.

A magyar támadásra már a következő évben török válaszcsapás érkezett, de Jajcát sikerült megvédeni.[12] A magyar felelet, Zvornik ostroma azonban ugyanezen 1464-es év késő őszén sikertelenül végződött, amivel véglegessé vált Bosznia keleti felének oszmán hódítása. Voltaképpen ekkor született meg az a korábbi Boszniánál lényegesen kisebb (a magyar forrásokban oly sokszor „jajcai bánság" néven illetett) terület, amely a vár 1527. évi elestéig a magyar határvédelem fontos eleme lett. 1464 után ráadásul közel másfél évtizeden keresztül érdemi katonai esemény nem zajlott a török fronton. Kétségtelen tény, 1466-ból vannak adataink kisebb török csapatmozgásokról, s annak is híre járta, hogy támadásuk célpontja Nándorfehérvár. Sőt arról is tudunk okleveleket felmutatni, hogy Mátyás határozott lépéseket tett III. Frigyes császárnál és Ferdinánd nápolyi királynál, hogy katonai és logisztikai támogatást kapjon egy újabb törökök elleni – korlátozott erejű és célú – hadjárathoz, ám ebből, talán mert a török fél sem tett komoly lépéseket, semmi sem lett. Ezt követően Mátyás láthatóan a tartós védelemre rendezkedett be, aminek oka egyértelmű: figyelme egyre inkább Csehország, majd Ausztria felé fordult. Ezzel persze nem szűnt meg végleg a végvárakról való gondoskodás. Fenntartásuk eladdig és ezután is komoly anyagi erőket emésztett fel.

Második: békés fázis „kitérőkkel"

De milyen is volt ez a rendszer és milyen szerepet kapott ebben a visszahódított bosnyák terület? A török elleni határvédelem és végvárvonal ekkor már fél évszázados volt, ám Jajca elfoglalásával Mátyásnak sikerült némileg délebbre tolnia a védelem vonalát, s igyekezett az elővédállamokat is megszilárdítani. Mindent elkövetett, hogy Havasalföldön hozzá hű vajda legyen trónon. 1462-ben, kihasználva a törökök támadását, betört Havasalföldre,[13] majd elfogta és börtönbe vetette Vlad Ţepeş (közismert nevén: „Drakula", 1448, 1456–1462, 1476) vajdát. Moldvával azonban nem sikerült megegyeznie. Ott az a Nagy István (Ştefan cel Mare, 1457–1504) uralkodott, aki 1467-ben Moldvabányánál legyőzte Mátyást, s egészen 1475-ig nem hódolt be a magyar királynak.[14]

A Magyar Királyság déli határait (elsősorban a Szerbiával szomszédos területeken) tehát egy várrendszer védte Zsigmond király uralkodásának vége óta. Ám ha a térképre tekintünk, azonnal felmerül a kérdés: ezt a hosszú

11 *Thallóczy Lajos:* Jajcza (bánság, vár és város) története 1450–1527. Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 1915. CIV–CV.

12 *E. Kovács Péter:* Jajca 1464. évi ostroma. In: Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére. Szerk. *Hausner Gábor.* Argumentum, Bp., 2005. 403–418.

13 *Horváth R.:* Itineraria i. m. 71–71.

14 *Horváth Richárd:* Hunyadi Mátyás és Havasalföld. Világtörténet (2010) Ősz–tél. 3–12.

határvidéket hogyan lehetett a középkorban megvédeni? Ezért a szervezeti kérdésekről is szót kell ejteni. Ugyancsak Zsigmond császár és király korától fogva, s idővel egyre differenciálódva ez a rendszer három fő részből állt. Nyugatról kelet felé haladva ezek a következők: dalmát–horvát–szlavón bán, temesi ispán, erdélyi vajda. A dalmát–horvát–szlavón bán hatásköre a Magyar Királyság délnyugati területére, Szlavóniára és a középkori Horvátországra terjedt ki. A temesi ispán a királyság középső határvidékét és déli megyéit védelmezte. Az erdélyi vajda a Havasalfölddel és Moldvával szomszédos tartomány őre volt.

Eleinte Hunyadi Mátyás is ezt a rendszert működtette, annak két elemét, a bánságot és az erdélyi vajdaságot egész uralkodása alatt lényegében változatlanul hagyva. Szlavónia, Dalmácia és Horvátország, illetőleg Erdély élén a király által kinevezett katonabárók működtek. Névsoruk több mint beszédes: Vitovec János, Magyar Balázs, Horvát Damján, Egervári László, Bátori István vagy épp Vingárti Geréb Mátyás.[15] Mindannyian elsősorban katonai vezetők voltak, zömük ráadásul érdemi harci tapasztalattal is bírt. Ugyanez volt a helyzet a temesi ispánságnál is. Ez az ispánság – az ugyancsak fontos védelmi szerepet játszó pozsonyi ispánsággal együtt – kiemelt fontosságú volt. Ezt jelezte, hogy viselője egyben az ország legfontosabb bárói közé tartozott, betöltői időről időre feltűnnek Mátyás privilégiumainak méltóságsoraiban. Mátyás korában itt is gyakorlott katonákkal találkozunk, Rozgonyi Rénolddal, Rozgonyi Sebestyénnel, s az 1460-as évek elejétől Szakolyi Péterrel, aki 1468-ig működött. Őt 1472-ig, haláláig Dengelegi Pongrác János követte, aki egyben erdélyi vajda is volt. Kinevezésével a király egy kézbe adta a két legfontosabb védelmi tisztséget. Utóda Nagy Ambrus lett, aki 1473–1479 között vezette a temesi ispánságot.[16]

A három vezető természetesen Budáról meghatározott katonai lehetőségekkel bírt. A bán (néha bánok) rendelkezett Szlavónia, Dalmácia és Horvátország katonai erejével. A temesi ispán eleinte csupán Temes, a Zsigmond-kor közepétől pedig már 7-8 megye (például Keve, Krassó, olykor Csanád), míg – látni fogjuk – 1479 után közel tucatnyi megye katonasága felett parancsnokolt. Az erdélyi vajda pedig az egész erdőntúli tartomány erejével, valamint a szász és székely hadakkal várhatta a török támadásokat.

A Mátyás-kor szinte teljes időszakában ez a rendszer működött, s ebbe kellett beilleszteni az 1463–1464-ben meghódított boszniai területet. Mátyás először láthatóan ideiglenes megoldással próbálkozott. Koronázását követően Bosznia kormányzójává (a szlavón bánsággal egy időben) egyik meg-

15 A szlavón bánok legújabb és legpontosabb archontológiája: *Tamás Pálosfalvi:* The Noble Elite in the County of Körös [Križevci] 1400–1526. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Bp., 2014. (Monumenta Hungariae Historica. Dissertationes) 423–426.

16 Adatsoraik legjobb összefoglalása: *Fenyvesi László:* A temesközi–szörénységi végvárvidék funkcióváltozásai (1365–1718). In: Végvárak és régiók a XVI–XVII. században. Szerk. *Petercsák Tivadar*, *Szabó Jolán.* Dobó István Vármúzeum, Eger, 1993. (Studia Agriensia 14.) 235–288.

bízható és frissen hatalomba emelt kegyencét, Szapolyai Imrét nevezte ki. Ő kapta meg a dalmát–horvát és a szlavón bánságot, s őt tette meg a vránai perjelség birtokainak kezelőjévé is, ami nem jelentett mást, mint a délnyugati határszél védelmének egy kézben való összpontosítását. A hadi szerencse forgandósága – vagy az új főparancsnok katonai képességeinek hiánya – azonban alig esztendő múlva, Zvornik ostrománál mutatkozott meg.[17] Az itteni kudarc Mátyást arra a döntésre vezette, hogy régi és helyben is „ismerős" parancsnokokra bízza a régió védelmét. Ezért Szapolyait hamarosan leváltotta és cserébe a szepesi örökös ispánsággal, azaz számára létrehozott grófi címmel kárpótolta.[18]

Bosznia igazgatását ezután egy időre nem összevontan, hanem a dalmát–horvát bánsághoz kapcsolva oldotta meg a király, míg Szlavónia vezetését ideig-óráig Újlaki Miklós látta el. Jelenlegi tudomásunk szerint erre 1465 júliusa[19] és szeptembere között került sor. Ekkor a király a Szapolyai hivatalviselése előtt is érdemeket szerzett, s rövid ideig megint szerepet kapott katonát, Frangepán István dalmát–horvát bánt leváltotta (Újlaki Miklós szlavón bánságát formailag nem érintve és Vitovec Jánost oda visszahelyezve) és helyükbe két másik kipróbált hívét: Szobi Pétert és Disznósi Lászlót nevezte ki az új tisztségre.[20] Őket később Laki Túz János, majd Magyar Balázs követte.[21]

A magyar határvédelem ekkor leginkább változékonynak mondható területén, azaz Bosznia igazgatásában 1471-ben történt legközelebb változás. Ebben az évben zajlott Mátyás király uralkodásának legnagyobb lázadása, az ún. Zrednai-féle (korábban Vitézként ismert[22]) lázadás. Minthogy kitörésekor a király éppen Morvaországban tartózkodott, kiemelt szerepet kaptak az itthon tartózkodó arisztokraták.[23] Ekkor derült ki színről színre, hogy ki maradt meg biztosan a király hűségén. Két Budán hagyott képviselője: Szapolyai Imre és Bátori István, régi katonabárói mindvégig kitartottak.[24] A harmadik legnagyobb (mármint várait és azok uradalmait tekintve) úr az országban,

17 *Pálosfalvi Tamás:* Vitovec János. Egy zsoldoskarrier a 15. századi Magyarországon. Századok 135. (2001) 464.

18 *Richárd Horváth:* Imre Szapolyai. In: Matthias Corvinus, the King. Tradition and Renewal in the Hungarian Royal Court 1458–1490. Exhibition catalogue. Ed. *Péter Farbaky, Enikő Spekner, Katalin Szende, András Végh.* Budapesti Történeti Múzeum, Bp., 2008. 269.

19 Szapolyai utolsó boszniai kormányzói szereplése július 15-ről származik: *Neumann Tibor:* A Szapolyai család oklevéltára I. Levelek és oklevelek (1458–1526). MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Bp., 2012. (Magyar Történelmi Emlékek. Okmánytárak.) 97.

20 Első ismert feltűnésük 1465. szept. 3-ról származik egy királyi oklevél méltóságsorából, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Diplomatikai Fényképgyűjtemény és Levéltára (a továbbiakban: MNL OL DF; DL) 13 736.

21 *Pálosfalvi T.:* The Noble Elite i. m. 370–372.

22 A névalakok és a családi kapcsolatok tisztázását lásd *Pálosfalvi Tamás:* Vitézek és Garázdák. A szlavón humanisták származásának kérdéséhez. Turul 86. (2013) 15–16.

23 A király távollétére: *Horváth R.:* Itineraria i. m. 92–94.

24 Bátori szerepére bővebben: *Horváth Richárd–Neumann Tibor:* Ecsedi Bátori István. Egy katonabáró életpályája 1458–1493. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Bp., 2012. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések.) 26–29.

Újlaki Miklós, korábbi erdélyi vajda, macsói és szlavón bán azonban ingadozott, ám végül is Mátyás mellett maradt. A király pedig az országba való visszaérkezése és a zendülés leverése után jónak látta, ha ez utóbbi nagy hatalmú arisztokratát még jobban személyéhez köti, s esetleges majdani ellenállását jó előre leszereli. Úgy határozott, hogy létrehozza számára a boszniai királyságot, amit Újlaki 1472-től 1477. évi haláláig folyamatosan viselt. Első királyként kiadott oklevelét 1472. február 10-ről ismerjük.[25] Itinériumának (a források esetlegessége miatt természetesen csak részleges) ismeretében azt mondhatjuk, hogy legtöbbet saját váraiban: Újlakon és Raholcán keltezett. Királyi székhelye Boszniában természetesen Jajca volt, még ha itt a források szerint csak keveset is tartózkodott. Uralkodása azért fontos szempontunkból, mert Bosznia önálló vezetés alatt, a többi „parancsnokságnál" némileg függetlenebben működött a magyar határvédelem szervezetén belül.[26] Újlaki halálával természetesen a bosnyák királyi cím megszűnt, noha fia, apja „királyságából" fakadóan hercegi címet viselt. A bosnyák királyságnak azonban nem ez volt az utolsó fejezete a korszakban, mert 1490-ben Hunyadi Mátyás halála után egy rövid időre ismét feltűnik ez a hatalmi forma. A magyar bárók ugyanis, akik 1490 júliusában Corvin Jánossal tárgyaltak a trónöröklésről, ismét elővették a bosnyák királyság kérdését. Abban állapodtak meg Corvinnal, hogy ha nem őt választják magyar királlyá, kapjon tekintélyes területi kárpótlást. Ez lett volna a számára „felélesztett" Bosnyák Királyság, dacára a terület töröktől való fenyegetettségének. Szabályozták is majdani királyi jogait és kötelességeit,[27] ám a tervből végül nem vált valóra semmi.

Ezt követően fél évtizedig megint nyugalmas időszak következett, aminek – kissé talán meglepő módon – most nem egy török betörés, hanem maga Mátyás vetett véget. Visszatérve ugyanis az 1474–1475. évi, ún. „boroszlói táborozásból", nem az az ország várta, mint amit hónapokkal korábban a háta mögött hagyott. Az 1474. februári, Váradot is elérő török betörés, a kétségtelenül győzelemmel végződő boroszlói ostrom és a király (no meg serege) hosszas távolléte azonban komoly belpolitikai válságot okozott. A királyság lakói és főképp a politikai elit tagjai megtapasztalták, milyen a török valós fenyegetése, s milyen, amikor az ország ura huzamosabban távol van. Utóbbi dacára kellett Szapolyai Imrének és Bátori Istvánnak 1474 őszén Budán egy országgyűlést is lebonyolítania, ezzel is kicsit enyhíteni a feszültségen. Mátyás csak 1475 tavaszán tért vissza az országba, s rögtön úgy határozott, hogy a cseh–morva hadszínteret hátrahagyva a török fronton próbál eredményt elérni, amivel bizonyíthatja eltökéltségét a védelem és a pogány elleni harc terén. Tisztában lévén azonban az erőviszonyokkal – még annak ellenére is, hogy

25 Ekkor még „electus rex Bozne" alakban. MNL OL DL 103 733.

26 *Kubinyi András:* Die Frage des bosnischen Königtums von Nikolaus Újlaky. Studia Slavica Scientiarum Hungaricae 4. (1958) 373–384.

27 *Thallóczy L.:* Jajcza i. m. 68–69.; *Schönherr Gyula:* Hunyadi Corvin János 1473–1504. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1894. (Magyar Történelmi Életrajzok) 129–131.

1475. január 10-én Vasluinál Nagy István vajda vezetésével moldvai–lengyel–magyar csapatok legyőzték Mehmed szultán főseregét – nem gondolhatott nagyobb hadjáratra vagy kulcsfontosságú erőd bevételére. Ezért választotta a határ menti Szabács faerősségét, amit 1476 februárjának közepén el is foglalt, illetőleg további kisebb erődök emelésével igyekeztek a szendrői bég és hadainak mozgását korlátozni, jobbára sikertelenül.[28] Ezután ismét visszavonult a frontról és évekig megint a „fegyveres" harcnélküliség következett. Igaz ugyan, hogy szertefutottak hírek arról, hogy a török a szabácsi vereség ellentételezéseként Nándorfehérvár ellen is képes lenne vonulni, de mindez legfeljebb csak terv maradt. Török betörés ugyan érte a déli területeket, de ezt Brankovics Vuk csapatai végül megállították, s hatása stratégiai jelentőséggel nem bírt.[29] Ezekre az évekre esett Újlaki Miklós királyságának a vége, ami változásra késztette a határvédelem addig működő szervezetét.

1477-ben Újlaki halálával tehát új helyzet állt elő. Mátyás ekkor úgy döntött, hogy Jajcát és körzetét nem csatolja vissza a horvát–szlavón határvédelmi rendszerhez, amint azt korábban kipróbálta, hanem önálló jajcai vagy más néven bosnyák bánság alatt szervezi meg.[30] Haláláig ebben a tisztségben csupa királyhű katonai parancsnok tűnik elő: Dóci Péter, Brankovics Vuk szerb despota, Csulai László és Derencsényi Imre.[31]

Felmerül azonban a kérdés: miért volt erre szükség? Miért nem tért vissza Mátyás a korábbi megoldáshoz, amikor Jajca felett is a szlavón bán rendelkezett? A magyarázat a katonai és a diplomáciai helyzet megváltozásából fakad. 1479-re ugyanis nagyot fordult a világ. Velence és az Oszmán Birodalom az esztendő januárjában békét kötöttek. Hódító Mehmed csapatai így végre Itália déli területei (például Otranto elfoglalása) és Magyarország ellen fordulhattak.[32] Mátyás épp ezekben a hónapokban III. Frigyessel állt háborúban, tehát a déli határoknál és Erdélyben biztos hátországot szeretett volna. Ez állhatott azon döntésének hátterében, hogy ebben az évben átalakította a határvédelem szervezetét és új vezetőket nevezett ki. Döntése eredményeképpen a temesi ispánt ezentúl az Alsó Részek főkapitányának nevezték, ami első látásra nem több, mint a név cseréje. A fontosabb változás az volt, hogy a korábbi 6-7 helyett ezentúl legalább 12, de lehet, hogy 14 megye hadra fogható katonái és pénzei felett rendelkezett. Ez segítette a kellő véderő korábbinál gyorsabb mozgósítását. Főkapitánynak egyik legrégebbi katonáját, az ekkor báróvá

28 *Veszprémy László:* Szabács ostroma 1475–76. Hadtörténelmi Közlemények 122. (2009) 36–61.; *Csermely József:* A Szendrő közelében épített magyar erődök szerepe Hunyadi Mátyás törökellenes védelmi rendszerében. Hadtörténelmi Közlemények 124. (2011) 845–863.

29 Szerbia i. m. 268–270.

30 *Thallóczy L.:* Jajcza i. m. *passim.*

31 *Pálosfalvi T.:* The Noble Elite i. m. 370–372.

32 *Kenneth M. Setton:* The Papacy and the Levant 1204–1571. Volume II. The American Philosophical Society, Philadelphia, 1978. (The Fifteenth Century.) 340–345.; *Franz Babinger:* Mehmed the Conqueror and his Time. Princeton University Press, Princeton, 1992. (Bollingen Series XCVI.) 390–393.

emelt Kinizsi Pált nevezte ki, aki másfél évtizedig töltötte be az új tisztséget.[33] A keleti határvidék védelmében társául kapta Mátyás egykori testőrparancsnokát, az ország ekkor már kiemelkedő nagybirtokosát, Bátori István országbírót, aki ugyancsak hosszan, 1493-ig állt Erdély élén király által kinevezett vajdaként.[34]

Harmadik: kevés harcot, majd gyors fegyverszünetet hozó fázis

A gyors átszervezés szükségességét a hamarosan bekövetkezett török támadás is igazolta. Még 1479-ben sor került egy Erdély elleni támadásra, ami ugyan október 13-án a győzelmes kenyérmezei csatával ért véget, de bizonyította, hogy a szultán egyre fontosabbnak tekinti a balkáni frontot. Ezt ismerte fel Mátyás is, aki 1478 végén III. Frigyessel átmenetileg békét kötött. Letette a császár kezébe a cseh királyi esküt, majd 1479 nyarán Olmützben sikeresen megegyezett Ulászló cseh királlyal is: kölcsönösen elismerték egymás királyságát a maguk „cseh" (Mátyás esetében ez inkább Morvaországot jelentette) területein.[35] Miután a nyugati fronton ezáltal békét teremtett, a király kihasználva a törökök átmeneti itáliai érdeklődését gyors és összehangolt boszniai és havasalföldi csapásra szánta el magát.

Kihasználva, hogy a török főerőket Rodosz ostroma, illetőleg Otranto megszállása kötötte le,[36] a magyar támadás első hulláma júniusban indult. Vezetői Bátori István erdélyi vajda és Kinizsi Pál temesi ispán voltak. Céljuk Havasalföld magyar oldalra vonása és Tepelus vajda elfogása volt. Keletről csatlakozott a magyar hadakhoz Ştefan cel Mare vajda moldvai hada is. A sereg 1480 szeptemberének elején még Szlavóniában volt. Bosznia területén körülbelül október elejétől decemberig folytak a harcok. Ezek jobbára kisebb várak ostromában merültek ki, illetőleg a három nagyobb hadoszlop (vezetőik: Brankovics Vuk, Egervári László szlavón bán és Dóci Péter jajcai bán voltak) egészen Szarajevóig nyomult előre. Travnik közelében megütköztek a Davud bosnyák pasa által vezetett helyi oszmán erőkkel és megfutamították őket. Még decemberben a király visszatért Zágrábba egyrészt csapatait pihentetni, másrészt a Laki Túzokkal régóta tervezett politikai leszámolást véghezvinni.[37]

Az 1480-as boszniai hadjárattal a Mátyás-kor török–magyar küzdelmeiben lezárult egy újabb fejezet, mégpedig két okból. Egyfelől, mi már tudhat-

33 *Richárd Horváth:* Pál Kinizsi. In: Matthias Corvinus, the King i. m. 270–271.

34 *Horváth R.–Neumann T.:* Ecsedi Bátori István i. m. *passim.*

35 *Antonín Kalous:* Matyáš Korvín (1443–1490). Uherský a Český král. Veduta, České Budějovice, 2009. 167–194.

36 *Babinger, F.:* Mehmed the Conqueror i. m. 390–393.; *Veszprémy László:* Magyar vonatkozású források Otranto ostromáról (1480–81). Hadtörténelmi Közlemények 103. (1990) 105–112.

37 *Tringli István:* Az 1481. évi szlavóniai közgyűlés. In: Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére. Szerk. *Csukovits Enikő.* Magyar Országos Levéltár, Bp., 1998. 291–319.

juk, amit a kortársak még nem, hogy ez volt Mátyás utolsó személyes délvidéki megjelenése. A király ezután huzamosan az osztrák hadszíntéren, 1485 után főképpen Bécsben, illetve Budán tartózkodott. Ennél azonban volt fontosabb változás is. Ezekben az években sem Mátyás, sem pedig a II. (Hódító) Mehmed 1481-es halála után trónra lépő II. Bajazid nem kívánt nagyobb támadást kezdeményezni a Balkánon a másik fél ellenében. A magyar király Ausztriában, az oszmánok pedig keleten kötötték le fő erőiket. Igaz ugyan, hogy a törökök 1481-ben még egy ellentámadással próbálkoztak, de ezt a Kinizsi által vezetett temesi és bosnyák hadak megállították, s a vezető Iszkender pasa seregeire vereséget mértek. A változás tehát „benne volt a levegőben": mindkét uralkodó érdekeltté vált egy tartós fegyverszünet létrejöttében, még ha nem is egymás erőviszonyainak ismeretében, hanem külpolitikai megfontolásaik miatt. Ráadásul minden nemzeti elfogultság ellenére azt kell mondanunk, hogy ez a fegyverben töltött „pihenő" a Magyar Királyságnak volt inkább érdekében, hiszen az egyre erősödő oszmán erőkkel szembeni folyamatos harc lassan az ország tartalékait emésztette fel, amint ezt a Jagellók korában látni is fogjuk. A fegyverszüneti megállapodásra tehát 1483-ban került sor és öt évre szólt, amit annak lejártát követően, 1488 őszén ismét meghosszabbítottak. Sőt! A változás – legalábbis a déli frontvonalon – Mátyás király 1490. áprilisi halálát követően sem volt igazán jelentős. Kis túlzással azt mondhatjuk, hogy 1483–1521 között folyamatos „fegyveres béke" honolt a török–magyar határvidéken. E „békekorszak", bármennyire is halasztotta a nagyobb török támadásokat, magyar nemesi társadalomra és a politikai elitre gyakorolt – bátran megelőlegezhetjük: negatív – hatásának vizsgálata azonban, lett légyen bármilyen fontos kérdés is a középkori Magyarország bukásának megismerésében, nem jelen sorok feladata.

VÉGH FERENC

Egy különleges határrégió

A Muraköz a 17. században

A Dráva és a Mura folyók által közrefogott, a Horvát Köztársasághoz tartozó Muraköz múltjának kutatását meglepő módon az utóbbi évtizedekig sem a magyar, sem a horvát historiográfia nem tekintette kiemelt feladatának.[1] Ez azért is sajnálatos, mivel a kora újkorban az Oszmán Birodalom és a Habsburg Monarchia, illetőleg Magyarország és Szlavónia határán fekvő tájegység múltja kiváló terepe lehet a nemzetközi együttműködéseknek. A trianoni döntésig Zala megyéhez tartozó Muraköz – vagy ahogy a kortársak nevezték, a „Sziget" – ugyanis a 16. század derekától a 17. század végéig a Zrínyi család birtokában volt. A horvát és a magyar nemzet hősei között egyaránt számon tartott Zrínyiek személye akárcsak a múltban, úgy a jelenben is hidat ver a Dráván.[2] A két állam kutatóinak együttműködése ez esetben nemcsak lehetőség, hanem szükségszerűség is egyben. A főúri család és a vizsgált térség múltjára vonatkozó szórványadatok összegyűjtése ugyanis csak határokon

1 *Vladimir Kalšan:* Međimurska povijest. Vladimir Kalšan, Čakovec, 2007; *Rudolf Horvat:* Povijest Međimurja. Prosvjetno-poviestno društvo Hrvatski rodoljub, Zg., 1944. (Reprint: Čakovec, 1993.) Mindkét monografikus igényű munka a korábbi szakirodalmi ismereteket összegzi. A Muraköz-kutatás legújabb eredményeinek közreadása: Politička, kulturna i društvena djelatnost Zrinskih i Frankopana u Hrvatskoj. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Čakovcu 6. i. 7. listopada 2010. Gl. ur. *Juraj Kolarić.* Zrinska Garda Čakovec, Čakovec, 2011. A tájegység kora újkori történetének kutatásához nélkülözhetetlen forráskiadványok: Monumenta Zrínyiana. Pars oeconomica. Tomus II. Insula Muraköz (1635–1720). Redegit Vera Zimányi. Digessit, introductione Germanica et indice instruxit István N. Kiss. Akadémiai Kiadó, Bp., 1991. (= MZPO). A forráskiadvány reflexió volt egy hasonló horvát vállalkozásra: Monumenta historica familiarum Zrinski et Francopan. Tomus 1. Conscriptiones et aestimationes bonorum (1672–1673). Digessit, praefatione et indice instruxit Rajka Modrić. Zg., 1974. (Djela Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti knj. 55.); A Muraközi uradalom gazdasága és társadalma a 17–18. században. Válogatott források. Válogatta, sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a mutatókat készítette *Gyulai Éva, Horváth Zita, Turbuly Éva.* Szerk. *Horváth Zita.* Zala megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 2010. (Zalai Gyűjtemény 68.) (a továbbiakban: MU).

2 Jól példázzák ezt az alábbi tanulmánykötetek: Susreti dviju kultura. Obitelj Zrinski u hrvatskoj i mađarskoj povijesti. Ur. *Sándor Bene, Zoran Ladić, Gábor Hausner.* Matica hrvatska, Zg., 2012; Militia et litterae: die beiden Nikolaus Zrínyi und Europa. Hrsg. von *Wilhelm Kühlmann, Gábor Tüskés* unter Mitarbeit von *Sándor Bene.* Niemeyer, Tübingen, 2009. (Frühe Neuzeit 141.); Povijest obitelji Zrinski. Zbornik. Gl. ur. *Jelena Hekman.* Matica hrvatska, Zg., 2007; Zrínyiek a magyar és horvát históriában. Szerk. *Bene Sándor, Hausner Gábor.* Zrínyi Kiadó, Bp., 2007; Zrinski i Europa. Ur. *Jadranka Damjanov.* Društvo mađarskih znanstvenika i umjetnika u Hrvatskoj, Zg., 2000.

átívelő, nyelvi akadályokon felülemelkedő együttműködés keretében képzelhető el. Tanulmányom a horvát és magyar – gyakorta egymástól független – kutatások eddigi eredményeit kívánja szintetizálni, remélve, hogy e tájegység vizsgálata újabb ösztönzés lehet a közös múlt feltárásához.

Az Adriától a Muráig húzódó Zrínyi-birtokegyüttes legértékesebb elemének számító muraközi (másként csáktornyai) uradalom 1546-ban került a Zrínyiek birtokába.[3] A Mura és a Dráva által védett uradalom 17. századi birtoklástörténete bővelkedik fordulatokban. Zrínyi V. György (1599–1626) fiai, VII. Miklós (1620–1664) és Péter (1621–1671) 1638-tól közösen bírták az atyai örökséget, de ez nem bizonyult jó megoldásnak.[4] Az 1649-ben végrehajtott újabb rendezés értelmében a csáktornyai uradalom Miklós kezére került, aki horvátországi birtokokkal elégítette ki öccsét.[5] A költő és hadvezér 1664. évi tragikus halála újabb fordulópontot jelentett a birtokállomány történetében. Zrínyi Péter ugyanis özvegy sógornőjét, Maria Sophia Löblt már a rákövetkező évben – utóbbi számára hátrányos módon – a muraközi uradalom felosztására kötelezte.[6] Péter azonban csak rövid ideig bírhatta új szerzeményét. A Wesselényi Ferenc nádor vezette összeesküvésben való részvételéért kivégzett főúr birtokai ugyanis 1670-ben a Magyar Kamara kezelésébe kerültek.[7] A másik birtokfél Zrínyi Miklós fia, Ádám (1662–1691) kezén volt annak a szalánkeméni csatában bekövetkezett hősi haláláig.[8] Örökös híján az ő birtokhányada is a kincstárra szállt, amely ekkortól a muraközi uradalom egésze felett rendelkezett. A Magyar Kamara azonban már 1694-ben, visszaváltásig Herkules Josephus Ludovicus Turinetti de Prié et Pancalierinek (1658–1726), Savoya bécsi követének adta tovább a muraközi uradalmat, aki 1702-ig bírta azt.[9]

A Muraköz 17. századi népessége a fennmaradt urbáriumok, állami adóalap-összeírások és az egyházlátogatási jegyzőkönyvek adatsorai alapján 18 000 és 32 000 fő között ingadozott.[10] A legmagasabb lélekszámot Zrínyi VII. Miklós birtoklása (1649–1664) idején, fokozatos emelkedést követően produkálta az uradalom.[11] Ezt követően viszont, az évszázad végére mintegy harmadával csökkent a népesség. A korábbi csúcsértéket a beköszöntő békeidőszak ellenére még 1720-ra sem sikerült újra elérni, bár ebben a Rákóczi-sza-

3 *Barabás Samu:* Zrínyi Miklós szigetvári hős életére vonatkozó levelek és iratok. 2. kötet. Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 1899. (Magyar Történelmi Emlékek. Okmánytárak XXX.) 164–167.

4 MU 93–204.

5 *Zimányi Vera:* A Zrínyi család tengermelléki birtokai. Századok 115. (1981) 2. 373–374.

6 Uo.

7 MU 14–16.

8 Uo.

9 Uo. 450–453.

10 *Hrvoje Petrić:* Prilozi poznavanju povijesti stanovništa Međimurja u vrijeme Zrinskih. In: Politička, kulturna i društvena djelatnost Zrinskih i Frankopana u Hrvatskoj. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Čakovcu 6. i. 7. listopada 2010. Gl. ur. *Juraj Kolarić.* Zrinska Garda Čakovec, Čakovec, 2011. 28.

11 Uo.

badságharc utolsó éveiben pusztító pestis is közrejátszott.[12] Figyelmet érdemel a kiugróan magas, 30-40 fő/km²-es népsűrűség, amely az országos átlag mintegy duplája volt.[13] A Muraköz tehát az ország egyik legsűrűbben lakott tájegysége volt a korszakban, jóllehet a folyamköz is ki volt téve az oszmánok portyáinak.

Minthogy a békeévekben a török számlájára írható emberveszteség szinte elhanyagolható volt, a népességcsökkenés hátterében más, elsősorban gazdasági természetű okok állhattak.[14] A csáktornyai domíniumban egy egész jobbágytelekre 93(!) rajnai forint összértékű állami és úrbéres teher hárult. Az országos viszonylatban is magas földesúri követelések legnagyobb tételét a 74 forintban beszámított heti négy nap igás robot tette ki.[15] Aligha véletlen, hogy 1638-ban a jobbágyok 37%-a negyedtelken gazdálkodott, illetve hogy a telkek jelentős hányada üresen állt. Megfigyelhető, hogy ugyanekkor a Kulpa menti, határtól távolabb fekvő ozalji és ribniki uradalmak esetében is nagy a puszta telkek aránya.[16] A három nagy Zrínyi-uradalom közös vonása, hogy mindegyik birtoktesten erőteljes majorsági gazdálkodás folyt.[17] Nagyfokú pusztásodásuk tehát minden bizonnyal a jobbágynépesség elvándorlásával magyarázható.

A Muraköz határvidéki jellegéből fakadó és az elvándorlás miatt bekövetkezett népességcsökkenést némileg ellensúlyozta a 16. század második felében, déli irányból igazolható bevándorlás. Zrínyi IV. Miklós (1508–1566) ugyanis az oszmán előrenyomulás által leginkább fenyegetett Una-parti fekvőségeiből tömegesen telepítette át horvát anyanyelvű alattvalóit nyugat-magyarországi birtokaira, mindenekelőtt a Muraközbe. Az áttelepülést az uralkodó is elősegítette azáltal, hogy 1561-ben 12 év adómentességet biztosított a migránsoknak.[18] A Zrínyiek példája nem volt egyedi. A Batthyányak, Nádasdyak, Keglevicsek ugyancsak tömegesen menekítették dunántúli uradalmaikra a veszélyeztetett szlavóniai birtokaik népességét. Ennek eredményeképpen

12 Uo.; *Tóth Péter:* Zala megye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái III. 1656–1716. Zala megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 2002. (Zalai Gyűjtemény 72.) 135.

13 *Dávid Géza:* Magyarország népessége a 16–17. században. In: *Uő:* Pasák és bégek uralma alatt. Demográfiai és közigazgatás-történeti tanulmányok. Magyar Tudományos Akadémia–Magyar–Török Baráti Társaság, Bp., 2005. 28.

14 *Illik Péter:* Minden nap háború. A Magyar Királyságbeli kártételek anatómiája (1627–1642). L'Harmattan, Bp., 2013. 40–41.

15 MZPO 37.

16 *Josip Adamček:* Zrinsko–frankopanski posjedi u XVII. stoljeću. Radovi instituta za hrvatsku povijest. (1972) 2. 28–33.

17 Uo. 3235. Az Erdődyektől 1613-ban, csere útján visszakerült, nagymértékben pusztásodott szlavóniai Rakovec- és Vrbovec-uradalmak esetében a török betörések számlájára írható népességvesztés gátolta a majorsági gazdálkodás térnyerését. A távolsági kereskedelemre berendezkedett tengerparti birtokok esetében pedig a kedvezőtlen természeti környezet okán maradhatott alacsony a jobbágyok adóterhe. *Adamček, J.:* i. m. 32–35.

18 *Pálffy Géza–Miljenko Pandžić–Felix Tobler:* Ausgewählte Dokumente zur Migration der Burgenländischen Kroaten im 16. Jahrhundert. Kroatisches Kultur- und Dokumentationszentrum, Eisenstadt, 1999. 160–161.

egészen Morvaországig egy horvátok által lakott sáv jött létre Zala, Vas, Moson és Sopron megyék nyugati részén.[19] A tizenöt éves háború (1591/1593–1606) idején Szlavónia lakossága ismét tömegesen kényszerült menekülésre. A Drávát átlépő horvát menekültek közül sokan a muraközi uradalomban telepedtek le, amit Zrínyi IV. György (1549–1603) kedvezményekkel is ösztönzött.[20] A Muraköz a Nyugat-Magyarországra irányuló vándormozgalomnak azonban nem annyira végállomása, mint inkább felvonulási terepe volt. Kurrens nyelvészeti és antroponímiai vizsgálatok ugyanis azt mutatják, hogy a honkeresőknek csak kis része lelt végleg otthonra a Muraközben.[21]

Kanizsa 1600. évi oszmán kézre kerülésével a csáktornyai uradalom és az ország határa lényegében egybeesett, ami kivételes lehetőséget kínált az oszmánellenes határvédelem megszervezésére. A tájegységet a 17. század derekán a Zrínyi család mintegy 900 fős magánhadereje védte. Ennek gerincét a forrásokban familiárisnak vagy szervitornak nevezett szolgálónemesek alkották.[22] Ők az uradalomból kihasított jobbágytelkek fejében tartoztak lovas szolgálatot ellátni, illetve a birtoknagyság függvényében bizonyos számú fegyverest kiállítani. Közöttük különbséget lehet és kell tenni aszerint, hogy milyen jogcímen élvezték a szolgálat alapját jelentő birtokukat. A *summalisták* az uradalomnak adott kölcsönért (summa) cserébe jutottak többkevesebb jobbágytelekhez, amit katonai kötelezettség is terhelt. A kedvezményezettek a zálogösszeg visszafizetéséig bírhatták jószágukat. A *beneplacentáriusok* ellenben visszavonásig kaptak az uradalomtól jobbágytelket, amelyért katonai szolgálatot várt el tőlük az uradalom.[23] Számszerűsítve 1638-ban 181 szervitorra és az általuk kiállított fegyveresekre számíthattak a Zrínyi testvérek.[24] Ekkor a szolgálónemesek kezén volt az uradalom jobbágytelkeinek 65(!)%-a.[25] Az úrbéres népesség tömeges elidegenítése természetszerűleg nagyban csökkenthette a birtok jövedelmezőségét. A Kulpa mentén fekvő ozalji és ribniki uradalmak esetében is a szolgálónemesség kezén volt a jobbágytelkek többsége.[26] Nyilvánvaló, hogy a Zrínyiek a szla-

19 *Josip Adamček:* Iseljavanje Hrvata u austrijskougarsko granični prostor u 16. stoljeću. In: Povijest i kultura gradišćanskih Hrvata. Gl. ur. *Ivan Kampuš.* Nakladni Zavod Globus, Zg., 1995. 13–30.

20 *Pálffy G.–Pandžić, M.–Tobler, F.:* Ausgewählte Dokumente i. m. 240–242.

21 *Anđela Frančić:* Međimurska prezimena. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zg., 2002. (Biblioteka Prinosi hrvatskomu jezikoslovlju knj. 4.)

22 *Végh Ferenc:* A Muraköz katonatársadalma Zrínyi Miklós és Péter birtoklása idején (1638–1671). In: „Hír a dicső tettek ragyogása". Tanulmányok a Zrínyi család és Szigetvár történetéből. Szerk. *Varga Szabolcs.* Szigetvári Várbaráti Kör, Szigetvár, 2011. 167–184.; MZPO 99–118.; *N. Kiss István:* Katonaparasztság (földesúri hadszervezet a Zrínyiek és a zágrábi püspökség birtokain – 17. század) Hadtörténelmi Közlemények. Új folyam 20. (1973) 2. 319–330.

23 Uo.

24 MU 155–161.

25 *Adamček, J.:* Zrinsko–frankopanski posjedi i. m. 27.

26 Uo.

vóniai gyakorlatot honosították meg a csáktornyai domíniumban is, ami ismételten a három nagy uradalom közös karakterét példázza.

A Zrínyiek muraközi uradalmában a familiáris haderő az 1630-as években érhette el a legnagyobb létszámát, ám ezt követően folyamatosan veszített jelentőségéből. Jól mutatja ezt, hogy 1672-ben a jobbágytelkeknek „csak" 48%-a volt a szolgálónemesek kezén.[27] A szolgálónemesség számának nagymérvű csökkenése a katonaparasztság intézményének megjelenésével hozható összefüggésbe. Zrínyi Miklós és Péter ugyanis 1639-ben nyolc falu lakosságát mentesítette az úrbéres terhek alól, amiért cserébe katonai szolgálatot vártak el tőlük.[28] A Zrínyi testvérek azért kényszerültek erre a lépésre, mivel a török támadásoknak leginkább kitett falvak lakosságát csak így lehetett maradásra bírni.[29] A lovasok 8-10 hold szántót és 2 hold rétet kaptak használatra, míg a gyalogosokat ennek a fele illette meg.[30] A katonaparaszti intézmény tehát lényegesen olcsóbb volt a szervitorok által kiállított katonaságnál. A katonatelepülések láncolata a Mura folyását követte, ami jól mutatja, hogy a fegyveresek legfőbb feladata a határőrizet volt.[31] A 17. század középső harmadában a katonaparaszti haderő létszáma és jelentősége fokozatosan nőtt, a csúcsot az 1680-as években érhette el.[32]

A Zrínyiek emellett mint „Légrád és a Muraköz örökös kapitánya" parancsnoki jogkörrel bírtak Légrád, Kotori, Hodosány, Muracsány helyőrségei felett is.[33] Ez tehát egy önálló kapitányság életre hívását jelentette a mintegy húsz végházat összefogó „Kanizsa ellen vetett" végvidéki főkapitányság szervezeti keretein belül, annak legdélibb egységeként.[34] A mintegy 2500 főnyi, király által fizetett hadi nép ötöde felett így közvetlenül a Zrínyiek rendelkeztek. Ezt azért szükséges kihangsúlyozni, mivel Magyarországon a végvidéki főkapitányságokon belül csak kivételesen szerveztek meg hasonló önálló védelmi övezeteket. A horvát és szlavón végvidékeken viszont éppen a kapitányságok jelentették a védelmi struktúra középszintjét.[35] A folyamközi helyőrségek saját végvidékük várőrségei mellett a szlavón–petrinjai generalátus

27 Uo.

28 A magyar nyelvű forrást közli: *Végh F.:* A Muraköz katonatársadalma i. m. 167–184.

29 Uo.

30 MZPO 262–296.

31 *Pálffy Géza:* Európa védelmében. Haditérképészet a Habsburg Birodalom magyarországi határvidékén a 16–17. században. Második, javított és bővített kiadás. Jókai Mór Városi Könyvtár, Pápa, 2000. 52.

32 MZPO 297–308.

33 *Pálffy Géza:* Egy horvát–magyar főúri család a Habsburg Monarchia nemzetek feletti arisztokráciájában. A Zrínyiek határokon átívelő kapcsolatai. In: Zrínyiek a magyar és horvát históriában. Szerk. *Bene Sándor, Hausner Gábor.* Zrínyi Kiadó, Bp., 2007. 53.

34 *Végh Ferenc:* Egerszeg város és végvár a 17. században. Millecentenáriumi Közalapítvány, Zalaegerszeg, 2010. (Zalaegerszegi Füzetek 10.) 13–28.

35 *Hrvoje Petrić:* Pogranična društva i okoliš. Varaždinski generalat i Križevačka županija u 17. stoljeću. Izdavaćka kuća Meridijani–Društvo za hrvatsku ekonomsku povijest i ekohistoriju, Samobor–Zg., 2012. 89–127.

végházaival, Kapronccával és Dernyével is szorosan együttműködtek.[36] A Dráva tehát e tekintetben nem elválasztotta, hanem sokkal inkább összekötötte a Muraközt Szlavóniával.

Muraköz különállását nagyban erősítette, hogy – a Muravidékkel együtt – a szlavóniai plébániákat összefogó zágrábi püspökséghez, közelebbről annak bekcsényi főesperességéhez tartozott.[37] A 17. század elején a zágrábi püspökség rendelkezett a legszilárdabb szervezeti keretekkel és a legtöbb klerikussal a magyarországi egyháztartományon belül, annak ellenére, hogy az egyházmegye keleti fele oszmán megszállás alá került.[38] A Drávától délre mégsem roppantak meg a katolikus egyházi struktúrák, mint az Magyarországon történt. A Habsburg-dinasztia mellett elkötelezett horvát–szlavón rendek ugyanis kitartottak őseik hitén. A zágrábi püspökök pedig már a kezdetektől elszánt küzdelmet folytattak a Stájerországból és Krajnából beszivárgó lutheri tanítás ellen, amelyet főként osztrák–német származású főtisztek pártfogoltak.[39]

A zágrábi egyházmegye részét képező Muraköz esetében a protestánsok elleni fellépést nagyban hátráltatta ugyanakkor, hogy a tájegység közjogilag Magyarországhoz tartozott. A 17. század elején a horvát–szlavón rendi gyűlés által a hitújítás ellen hozott rendelkezések a Drávától északra nem bírtak hatállyal.[40] Ráadásul a zömében protestáns magyar közrendeknek 1608-ban sikerült törvénybe iktatniuk a lutheri és a helvét felekezet egyenjogúságát és szabad vallásgyakorlatát.[41] Ez nagyban megkötötte a zágrábi püspökök kezét, pedig egyházmegyéjükben éppen a Muraközben rendelkeztek a protestánsok a legszilárdabb pozíciókkal, különösen miután Zrínyi IV. György 1570 körül nyíltan a lutheri tanok mellé állt.[42] A 17. század elején mintegy negyedszáz

36 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Bp.; a továbbiakban: MNL OL) P 1314 A herceg Batthyány család levéltára. Missiles. No. 48201., No. 13616.

37 *Holub József:* Zala megye története a középkorban. I. kötet. A megyei és egyházi igazgatás a középkorban. Zala megye közönsége, Pécs, 1929. 405–415.

38 *Molnár Antal:* A zágrábi püspökség és a magyar katolikus egyház a 17. században. METEM, Bp., 2012. 16.

39 *Daniel Patafta:* Protureformacija u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. Podravina 4. (2005) 8. 33–46.

40 *Drago Roksandić:* Vjerski zakon hrvatsko–slavonskog sabora 1604. (1608) godine. In: *Drago Roksandić:* Etnos, konfesija, tolerancija. Srpsko kulturno društvo „Prosvjeta", Zg., 2004. 55–66.

41 *Pálffy Géza:* Győztes szabadságharc vagy sokféle sikert hozó felkelés? A magyar királysági rendek és Bocskai István mozgalma (1604–1608). Századok füzetek 3. (2009) 52.

42 *Gene S. Whiting:* Uloga obitelji Zrinski u širenju protestantizma u Međimurju. In: Politička, kulturna i društvena djelatnost Zrinskih i Frankopana u Hrvatskoj. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Čakovcu 6. i. 7. listopada 2010. Gl. ur. *Juraj Kolarić.* Zrinska Garda Čakovec, Čakovec, 2011. 135–152.; *Uő:* Zrinski, Međimurje i reformacija. Prilozi poznavanju povezanosti Zrinskih, Međimurja i reformacije u drugoj polovici 16. stoljeća. Bogoslovni institut, Zg., 2009. 201–229.; *Nataša Štefanec:* Heretik njegova veličanstva. Povijest o Jurju IV. Zrinskom i njegovu rodu. Barbat, Zg., 2001. 211–221. Mindmáig alapmunkának számít: *Franjo Bučar:* Povijest reformacije i protureformacije u Međimurju i susjednoj Hrvatskoj. Varaždin, 1913.

evangélikus gyülekezet léte valószínűsíthető a Dráva–Mura közén, amelyek a dunántúli egyházkerület zalai–somogyi egyházmegyéjéhez tartoztak.[43]

Zrínyi V. György 1623. évi rekatolizálásával viszont elhárult a legfőbb akadály, amely a muraközi protestánsok elleni fellépést addig leginkább hátráltatta. Az evangélikus gyülekezetek nagy része már a 17. század középső harmadában lelkipásztor nélkül maradt.[44] Az évszázad végére egyedül Légrádon maradtak nagy számban evangélikusok, akik – a kevés reformátussal és a felszabadító háború (1683–1699) alatt a hódoltság területéről érkezett szentháromság-tagadókkal együtt – még mindig többségben voltak a városban.[45] A Muraköz tehát a 17. század végén már inkább a katolikus egyház pozícióit erősítette. Témánk szempontjából ez azért bír különös jelentőséggel, mivel a protestáns gyülekezetek felszámolásával szükségszerűen még szorosabbá vált a térség és a zágrábi egyházmegye kapcsolata.

Összegzésként elmondható, hogy a kora újkorban a határvidékké vált Muraköz különutas fejlődésének alapját az a különleges körülmény vetette meg, hogy a folyamközt (a 14. század közepétől kezdődően) egy család birtokolta. Az 1546-tól birtokos Zrínyiek csáktornyai uradalma ugyanis zárt gazdasági-üzemszervezeti egységként működött. Ezt az is mutatja, hogy az állami adót is maga az uradalom szedte be és juttatta el az adószedők kezéhez.[46] A 17. században a Dráva és Mura köze önálló védelmi övezetet is alkotott a birtokos Zrínyiek örökletes parancsnoksága alatt, ami ugyancsak erősítette a szeparációt. A mintegy másfél ezer főnyi, magán és királyi fenntartású haderő sikerrel oltalmazta a folyamközt, így annak lakossága – Zala megye többi részétől eltérően – nem kényszerült török részre adót fizetni, azaz „hódolni".[47] A többségében horvátok lakta tájegység különállását ugyancsak fokozta, hogy nem a veszprémi, hanem a zágrábi egyházmegyéhez tartozott. A Zrínyi család földesurasága tovább erősítette a folyamköz és a Drávától délre fekvő területek kapcsolatát. Az oszmán hódítás által veszélyeztetett birtokaik lakosságának áttelepítése pedig tovább növelte a horvát népesség arányát Muraközben. A folyamköz így a 17. század közepén sokkal inkább tűnhetett az egyesülő Horvátország–Szlavónia nyúlványának, mintsem Magyarország részének. Előadásunk azt kívánta igazolni, hogy Horvát–Szlavónország északi határát e területen nem a Dráva, hanem inkább a Mura folyó jelölte ki.

43 *Payr Sándor:* A Dunántúli Evangélikus egyházkerület története I. Székely Nyomda, Sopron, 1924. 411–434.

44 *Haller Jenő:* Adatok a muraközi reformáció történetéhez. Protestáns Szemle 29. (1917) 376.

45 *Dragutin Feletar:* Legrad. Kulturno-prosvjetno društvo „Zrinski", Čakovec, 1971. 147.

46 MNL OL Magyar Kamara Archivuma E 202 Acta Zrinyiano–Frangepaniana (X 28) 5216. d. 381.

47 *Merényi Lajos:* A zalai hódoltság adója 1629-ben. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 11. (1904) 363–389.

ALEXANDER BUCZYNSKI

Ad fontes historiae

A Katonai Határőrvidék horvátországi historiográfiájának trendjei és a jövőbeli kilátások

A Katonai Határőrvidék 1959 és 2013 közötti horvátországi historiográfiájának jellemzőit kutatva úgy döntöttem, hogy elvégzem a releváns monográfiák, tanulmánykötetek, forrásgyűjtemények, folyóiratokban megjelent tanulmányok, illetve a Horvát Köztársaságban kiadott más publikációk elemzését. Nem vettem tehát figyelembe a Horvátország határain kívül – így Szlovéniában, Ausztriában, Magyarországon vagy Szerbiában – megjelent munkákat, még abban az esetben sem, ha a publikáció szerzője a horvát tudóstársadalom tagja volt.[1] A tanulmánykötéteket nem egy egészként kezeltem, az abban megjelent tanulmányokat szerzők szerint dolgoztam fel. Így jártam el a *Vojna krajina. Povijesni pregled, historiografija, rasprave (Katonai Határőrvidék. Történeti áttekintés, historiográfia, vitás kérdések)* című kötet esetében is, mégpedig annak ellenére, hogy mind a mai napig ez az egyetlen kötet, melyet szinte kizárólag a Horvát és Szlavón Katonai Határőrvidék témájának szenteltek.[2] Hangsúlyozom, hogy nem vettem figyelembe a nem megjelentetett munkákat, mint amilyenek a magiszteri értekezések, illetve doktori disszertációk, s nem vizsgál-

1 Azokat a publikációkat vettem figyelembe, melyek impresszumában szereplő kiadó vagy a kiadás helye a Horvát Köztársaság mai területén található. Természetesen nem becsülöm le a szomszédos országok hozzájárulását a Határőrvidék historiográfiájához, nem tagadom jelentőségüket a Katonai Határőrvidék horvátországi tudományos kutatása szempontjából, ám bevonásuk túl nagy mennyiségű, áttekinthetetlen anyagot jelentett volna, így a jelen tanulmányból való kihagyásuk mellett döntöttem. Nem vettem figyelembe *Karl Kaser* Freier Bauer und Soldat című, 1988-as, kiemelkedő jelentőségű könyvének eredeti verzióját sem, ám annak Slobodan seljak i vojnik címmel, 1997-ben, Zágrábban megjelent fordítását igen. Bevontam *Slavko Gavrilović, Pálffy Géza, Vasko Simoniti* és más „szomszédbeli" történészek munkáit, amennyiben azokat Horvátországban jelentették meg, a hazájukban kiadott műveket azonban nem szerepeltettem. Annak, hogy a Horvátország határain kívül megjelent műveket abban az esetben sem vettem figyelembe, ha azok szerzői egyébként a horvát tudóstársadalom tagjai, két oka van. Az első az, hogy az említett szerzők minden külföldi publikációjának felkutatása rendkívül nehéz feladat lett volna, minden lista hiányos lenne, s körülbelül sem lehet meghatározni, hogy milyen számú minta számítana reprezentatívnak. A „horvát publikációs területre" szorítkozás másik oka az volt, hogy ilyen módon *a priori* elkerülhető a publikációk ismétlődése. A „szomszédos" historiográfiák Katonai Határőrvidékkel kapcsolatos publikációinak mélyreható elemzését elsősorban minden egyes országon belül kellene elvégezni.

2 Vojna krajina. Povijesni pregled, historiografija, rasprave. Ur. *Dragutin Pavličević*. Sveučilišna naklada Liber, Zg., 1984.

tam a hazai és nemzetközi konferenciákon elhangzott előadásokat sem. Szándékom szerint az 1959-et követő időszakra koncentráltam, mivel a modern historiográfia ekkor kezdte meg a Katonai Határőrvidék történetének feltárását. Ekkor jelent meg ugyanis a *Historija naroda Jugoslavije II. (Jugoszlávia népeinek története II.)*, mely tartalmazta többek között a Katonai Határőrvidék történetének első jelentős áttekintését is, mégpedig Fedor Moačanin, Nada Klaić és Jaroslav Šidak tollából.[3]

A historiográfiai elemzés alapjául szolgáló, a Katonai Határőrvidékkel kapcsolatos bibliográfiai egységek leírása a Zágrábi Nemzeti és Egyetemi Könyvtár, a CROSBI Horvát Tudományos Bibliográfia és a Hrčak portál digitális katalógusainak, s számos más, az interneten hozzáférhető bibliográfiai összeírás, valamint a releváns tudományos művek jegyzeteinek kombinálásával keletkezett.[4] 48 könyvet és 353 tanulmányt dolgoztam fel összesen 168 szerzőtől, többek között minden, a tudományos fokozatszerzés feltételeit tartalmazó aktuális szabályzat szerint a bölcsészettudományok, azon belül a történettudomány területén releváns folyóirat anyagát. Az összegyűjtött bibliográfiai egységek eredményeit négy különböző elemzés alapján négy különálló grafikonba rendeztem. Az első elemzés a Katonai Határőrvidékről szóló publikációk éves megjelenésének mennyiségét érinti. A másodikban a publikációk területi, azaz földrajzi súlypontjaira koncentráltam, a harmadik elemzés során az időbeli, az utolsónál pedig a tematikai súlypontokra voltam kíváncsi. Az elemzések nem a bibliográfiai egységek számán, hanem minden publikáció összoldalszámán alapszanak.[5] Az egyszerűbb összehasonlítás érdekében az 1959 és 2013 közötti korszakot öt azonos, egyenként tizenegy éves időszakra bontottam: 1959–1969, 1970–1980, 1981–1991, 1992–2002 és 2003–2013.

Első ránézésre az egyes számú grafikon azt sugallja, hogy a Katonai Határőrvidékről szóló publikációk között a könyvek dominálnak. A 2003 és 2013 közötti időszakban összesen 25 könyv jelent meg, ami az 1959-et követő időszakban megjelent 48 könyv 57 százalékát teszi ki. A tanulmányok tekintetében is ugyanez az időszak volt a legtermékenyebb. Az ekkor keletkezett 155 írás az összesen megjelent 353 tanulmány 51 százalékát jelenti. Ebben az idő-

3 Historija naroda Jugoslavije II. Ur. *Branislav Đurđev, Bogo Grafenauer, Jorjo Tadić.* Školska knjiga, Zg., 1959. *Jaroslav Šidak* a Vojna krajina. Povijesni pregled, historiografija, rasprave című tanulmánykötetben azt írja, hogy „F. Moačanina írása a határőrvidék XVIII. század végéig terjedő múltjának […] első teljes bemutatása historiográfiánkban". *Pavličević, D.:* Vojna krajina i. m. 12.

4 A www.ffzg.unizg.hr/pov/zavod/triplex2 honlapon megtalálható az eddigi legteljesebb bibliográfiai összeírás, melynek szerkesztői *Ivana Beljak, Mladen Medved, Kristina Milković Šarić* és *Hrvoje Petrić* voltak. Ezek a listák azonban csak az 1981 és 2012 közötti időszakra vonatkoznak, s a szerkesztők komoly erőfeszítései ellenére erre a korszakra vonatkozóan sem teljesek.

5 A könyvek esetében a teljes oldalszámot az impresszumtól az utolsó oldalig számítjuk, a tanulmányok esetében az idegen nyelvű rezümét is beleszámítottam (illetve idegen nyelvű írás esetében a horvát nyelvű rezümét). A 48 könyv összesen 14 178 oldal terjedelmű, míg a 353 folyóiratcikk és tanulmánykötetben publikált tanulmány (a könyvekben megjelent egyes fejezeteket is beleszámítva) 6331 oldalt tett ki, ami összesen 20 509 oldalt jelent. Minden könyv átlagosan 295 oldalas, a tanulmányok átlagos hossza 18 oldal.

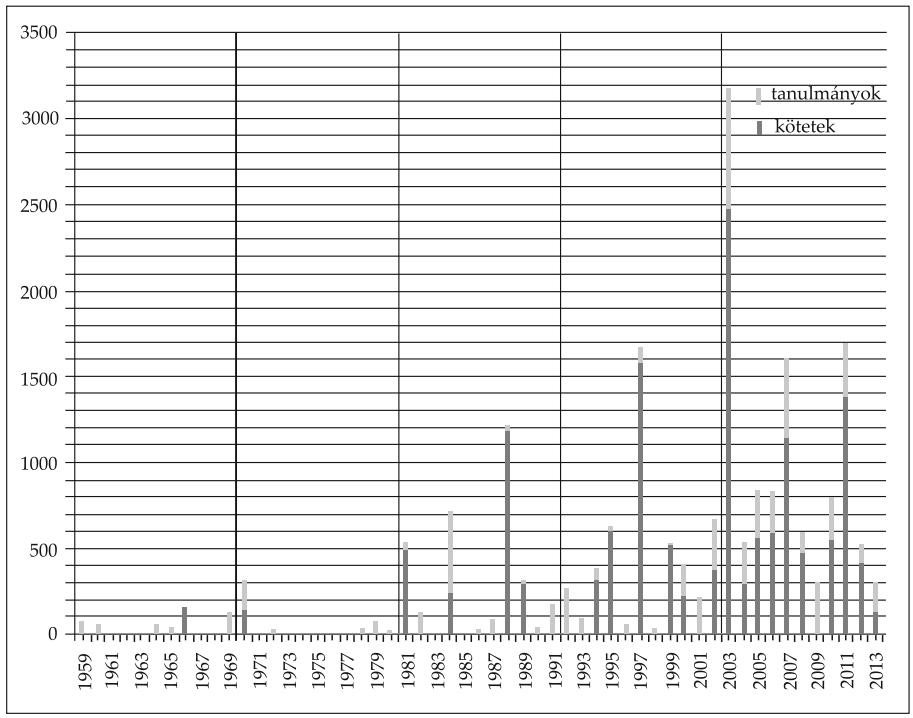

1. grafikon. A Katonai Határőrvidékről szóló publikációk éves mennyisége

szakban a tanulmányok és a kötetek aránya 100 : 250, 1992 és 2002 között 100 : 266, 1981 és 1991 között pedig 100 : 215 volt.[6] Jellemző, hogy 1959 és 1969, valamint 1970 és 1980 között éppen fordított volt a helyzet, a tanulmányok domináltak. Az első említett korszakban a tanulmányok és kötetek aránya 237 : 100, a másodikban 252 : 100 volt. Szemmel látható tehát, hogy az 1980-as évek elején fordulatra került sor. Vajon miért?

A fordulat körülményeinek jobb megértéséhez harminc évet kell visszafordítanunk a „historiográfia kerekén". 1952-ben a *Historijski zbornik*ban Ferdo Čulinović *Seljačke bune u Hrvatskoj (Parasztfelkelések Horvátországban)* című könyvéről két rendkívül kritikus recenzió jelent meg. A recenziók szerzői Jaroslav Šidak és Branko Sučević voltak, akiknek számos kifogásuk volt az említett könyvvel szemben, problémásnak látták a szerző metodológiai megközelítését, s komoly analitikai és interpretatív mulasztásokra hívták fel a figyelmet. Nem áll szándékomban mélyebben vizsgálni kritikájuk részleteit, ám mindenképpen kiemelném Šidak kifogását, miszerint Čulinovićnak *„nincs világos elképzelése a polgári Horvátország és a Katonai Határőrvidék 18. századi kap-*

6 Itt természetesen a tanulmányok, illetve könyvek terjedelmére gondolok. 2003 és 2013 között tehát minden tanulmányként megjelent 10 oldalra 25 könyv formában megjelent oldal jut.

csolatáról" és Sučević megállapítását, hogy Čulinović *„egyes határőrvidéki felkeléseket a feudalista kereteken belüli »parasztlázadásként« kezel, holott a Határőrvidék berendezkedését nem lehet ilyen egyszerűen feudálisnak nevezni"*.[7] Branko Sučević recenziója végén arra figyelmeztet, hogy *„a Határőrvidék viszonyai nem voltak olyan egyszerűek, ahogyan azt a szerző bemutatja! Annál sokkal összetettebb volt a kép. A Határőrvidék megértése és bemutatása »a parasztlázadások«, a minden korszakra, minden falura, s minden »parasztra« alkalmazható, leegyszerűsített sablon alapján nem lehetséges."*[8] A két recenzens kritikáját a Čulinović és Sučević között kibontakozó élénk vita követte, ami már a *Historijski zbornik* következő számában megjelent. Čulinović a továbbiakban is kiállt állítása mellett, miszerint a Katonai Határőrvidék „feudális terület", és megállapította, hogy Šidaknak és Sučevićnek sem sikerült megdöntenie *„alapvető állítását, melynek alapján a határőrvidéki katonákat parasztként osztályozta, mozgalmukat pedig sui generis parasztfelkelésként"*.[9] Sučević válaszában ugyanakkor hangsúlyozta, hogy a Határőrvidék *„elkülönülten fejlődött, az ország többi részéhez való viszonya a különböző korszakokban nem volt azonos, mint ahogyan a határőrvidéki katonák Határőrvidéken belüli, valamint Horvátország többi társadalmi rétegével szembeni helyzete is eltérést mutatott"*. Meglátása szerint a határőrök társadalmi helyzetének kérdésére csakis a Katonai Határőrvidék fejlődése három szakaszának (a 16. század elejétől 1630-ig, az 1630-tól 1754-ig tartó, valamint az 1754 utáni időszak) elemzésével lehet választ adni. Sučević azzal a megállapítással zárta sorait, hogy Čulinović *„ha rossz oldalról megközelítve is"*, de felvetette a kérdést, ami mindenképpen hozzájárult ahhoz, *„hogy komoly elemzéssel, előbb-utóbb megtaláljuk a helyes megoldást, mert a Katonai Határőrvidék kérdése országaink történelme szempontjából igen fontos"*.[10] Ezzel a megállapítással egyetértett Jaroslav Šidak is, aki kiemelte, hogy a Katonai Határőrvidék története *„még mindig kevéssé kutatott"*.[11]

A *Historija naroda Jugoslavije II*. megjelenésére ezt követően még hét évet kellett várni, meglátásom szerint azonban a *Historijski zbornik* hasábjain kibontakozó vitát a Katonai Határőrvidék történetének a modern historiográfia eszközeivel történő feldolgozása előjátékaként értékelhetjük. A terület történetének kutatása az említett kötet megjelenését követő években sem folytatódott. Erre a körülményre és a kutatás hiányosságaira 1964-ben Fedor Moačanin és Mirko Valentić hívta fel a figyelmet, mégpedig ismét a *Historijski zbornik* hasábjain. Fedor Moačanin Mišo Semjan *Istorija Krajišnika i kućne zadruge u ratnoj državi (A határőrök története és a házközösségek a háborús országban)* című

7 *Jaroslav Šidak:* Ferdo Čulinović, Seljačke bune u Hrvatskoj. Historijski zbornik1–2. (1952) 125.; *Branko Sučević:* Ferdo Čulinović, Seljačke bune u Hrvatskoj. Historijski zbornik 1–2. (1952) 128.

8 *Sučević, B.:* i. m. 130.

9 *Ferdo Čulinović:* Mogu li se pokreti krajišnika uvrstiti u seljačke bune? Historijski zbornik 3–4. (1952) 433., 436.

10 *Branko Sučević:* Šta su bili krajišnici? Historijski zbornik 3–4. (1952) 437–448.

11 *Jaroslav Šidak:* Historijski zbornik 3–4. (1952) 448.

könyvére hivatkozva kiemelte, hogy *„a Katonai Határőrvidék történetére vonatkozó terjedelmesebb írások újabb historiográfiánkban igen ritkák”*.[12] Mirko Valentić a Katonai Határőrvidék történetével kapcsolatos kritikai írásában szintén hangsúlyozta a (különösen 19. századi) történeti kutatások hiányát, s figyelmeztetett arra is, hogy *„a kérdés összetettsége okán a Katonai Határőrvidék 19. századi történetéről szóló teljes szakirodalom* […] *nagyrészt töredékes, abból nem lehet általános képet kapni a Katonai Határőrvidék történelmi fejlődésének alapvető folyamatairól. Emellett a munkák rendkívül kis része alapszik levéltári kutatáson, pedig ezek eredményezhetnének új elemzéseket. Ugyanakkor olykor az efféle elemzések is egymásnak ellentmondó értékelésekhez vezettek, ami azt mutatja, hogy szükség van a Katonai Határőrvidék 19. századi történetének további alapos tudományos kutatására.”*[13]

A horvátországi historiográfia elmúlt tizenöt évében sem sikerült cáfolni Fedor Moačanin és Mirko Valentić fentebb megfogalmazott állításait. 1969 novemberében ugyan tudományos konferenciát rendeztek Petrova goráról, melyen két plenáris ülés témája is a Katonai Határőrvidékkel kapcsolatos volt, ám Branko Sučević – az első előadó – ezúttal is joggal emelte ki, hogy *„a Katonai Határőrvidék szerepének, struktúrájának és viszonyainak, a határőrök és az egész ország életére gyakorolt hatásának kutatása* […] *historiográfiánkban alapvetően mellőzött”*.[14] Az alapos tudományos kutatáson alapuló, modern határőrvidéki historiográfia kezdeti nehézségeinek szimbolikusan 1978-ban lett vége, mégpedig Mirko Valentić – az említett konferencia második előadója – munkájával, a Zágrábi Egyetem történetében ugyanis első alkalommal ekkor védtek meg a Katonai Határőrvidékkel kapcsolatos témájú doktori disszertációt.[15] Az elkövetkező évben a Zágrábi Egyetem Történettudományi Központja Horvát Történeti Osztályának Projekttanácsa a Katonai Határőrvidék és a polgári Horvátország egyesülésének 100. évfordulója alkalmából tudományos konferencia rendezését kezdeményezte, mivel úgy értékelték, hogy a Határőrvidék történetének kutatása *„historiográfiánkban meglehetősen elhanyagolt”*.[16] 1981-ben a Zágrábi Történeti Múzeumban kiállítást rendeztek a Katonai Határőrvidékről, majd november 23–25. között nemzetközi tudományos konferenciát is tartot-

12 *Fedor Moačanin:* O nekim problemima iz historije Vojne krajine I. Historijski zbornik (1964) 357.

13 *Mirko Valentić:* O nekim problemima Vojne krajine u XIX. stoljeću. Historijski zbornik (1964) 383.

14 Simpozij o Petrovoj gori u povodu 25-godišnjice zasjedanja ZAVNOH-a. JAZU, Zg., 1972. 19.

15 Valentić disszertációjának címe A Katonai Határőrvidék és Horvátországgal való egyesítésének kérdése (1861. – 1881.) volt. A 20. század végéig ugyanezen egyetemen védték meg határőrvidéki témájú disszertációjukat D. Roksandić (A horvát Határőrvidék a francia uralom idején [1809–1813], 1988), M. Kruhek (A horvát és szlavón Határőrvidék védelmi építészete a XVI. században, 1989), A. Buczynski (Szabad katonai közösségek – a horvát határőrvidéki polgárság központjai; 1993), I. Golec (Petrinja szabad katonai közösség [1765–1881]; 1996) és I. Jurišić (A károlyvárosi generalátus és a Habsburg udvari abszolutizmus reformja [1737–1749]; 1999). Forrás: a disszertációk http://knjiznica.ffzg.unizg.hr/arhiv honlapon megtalálható listája.

16 *Pavličević, D.:* Vojna krajina i. m. 5.

tak a horvát fővárosban.[17] Az eseményen elhangzott előadások többségét 1984-ben, egy tanulmánykötetben jelentették meg, melyet a szerkesztők szándéka szerint olyan módon állítottak össze, hogy *„egyetemeinken és posztgraduális képzéseinken a Katonai Határőrvidék történeti kézikönyveként lehessen használni"*.[18] A Katonai Határőrvidék tudományos kutatásának az 1980-as évek második felében, majd az 1990-es években és a 21. század első évtizedében végbement fellendülése, a Határőrvidékkel kapcsolatos témákat feldolgozó könyvek és tanulmányok növekvő száma egyértelműen bizonyítják, hogy igaznak bizonyult az említett kötet szerkesztőinek megállapítása, miszerint a mű *„nagy előrelépést jelent a Határőrvidék összetett problematikájának elemzésében"*.[19]

A második grafikon a Határőrvidéket tárgyaló könyvek és tanulmányok földrajzi megoszlását mutatja be. Az itt látható elemzésben azt vizsgáltuk, hogy az adott publikáció a teljes Katonai Határőrvidéket, egy meghatározott generalátust mint különálló egészt, illetve a generalátus egy egységét, azaz annak egy kapitányságát, ezredét, századát vagy különálló területét tárgyalja-e. A tortadiagram azt mutatja, hogy az 1959 és 2013 között keletkezett összes publikációt számításba véve a károlyvárosi generalátus kapta a legtöbb figyelmet (30%), míg a báni Határőrvidék a legkevesebbet (10%). Az oszlopdiagram eredményei szerint a Katonai Határőrvidék mint tematikus egység 1959 és 1969, majd ismét 1981 és 2002 között dominált. 1970 és 1980 között a figyelem a károlyvárosi generalátus bizonyos részeire összpontosult. 2003 után ugyanakkor a varasdi generalátus részei iránt mutatkozott nagyobb érdeklődés, attól azonban nem maradtak el sokkal a károlyvárosi generalátus egyes részei és a Katonai Határőrvidék mint egész sem. A Határőrvidék történetét tárgyaló publikációk földrajzi megoszlásába részletes betekintést terjedelmük évek szerinti, csökkenő sorrendű rendezésével nyerhetünk. A terjedelmet ehelyütt minden publikáció összterjedelméhez viszonyított százalékos adattal fejeztem ki, s csak azokat az éveket soroltam fel, melyek összege kiteszi az azonos földrajzi súlypont szempontjából releváns összes publikáció terjedelmének felét. Ilyen módon például az 1959 után megjelent összes könyv és tanulmány 28 százaléka a Katonai Határőrvidék egészét tárgyalja. Ilyen szempontból a legtöbbet 1997-ben (6,4%), illetve 2011-ben (6,0%) és 1981-ben (2,6%) írtak. A károlyvárosi generalátusról mint egységről a legtöbb mű 2003-ban (4,3%) és 1988-ban (2,9%) született, egyes részeiről a legtöbbet 2010-ben (2,7%), 2003-ban (2,6%), 2012-ben (2,1%) és 1997-ben (1,6%) írtak.[20] Ilyen szempontból a legjobban kutatottnak az Otocsáci és Ogulini ezred és Zengg számítanak. A báni Határőrvidékről mint egységről a legtöbbet 2006-ban ír-

17 A kiállításra kiadtak egy katalógust: Vojna krajina u Hrvatskoj. Ur. *Fedor Moačanin, Mirko Valentić.* Povijesni muzej Hrvatske, Zg., 1981, s ugyanebben az évben megjelent *M. Valentić* monográfiája: Vojna krajina i pitanje njezina sjedinjenja s Hrvatskom 1849. – 1881. Školska knjiga, Zg., 1981.

18 *Pavličević, D.:* Vojna krajina i. m. 6.

19 Uo.

20 A károlyvárosi generalátust egészében 13%, annak részeit 17% tárgyalja.

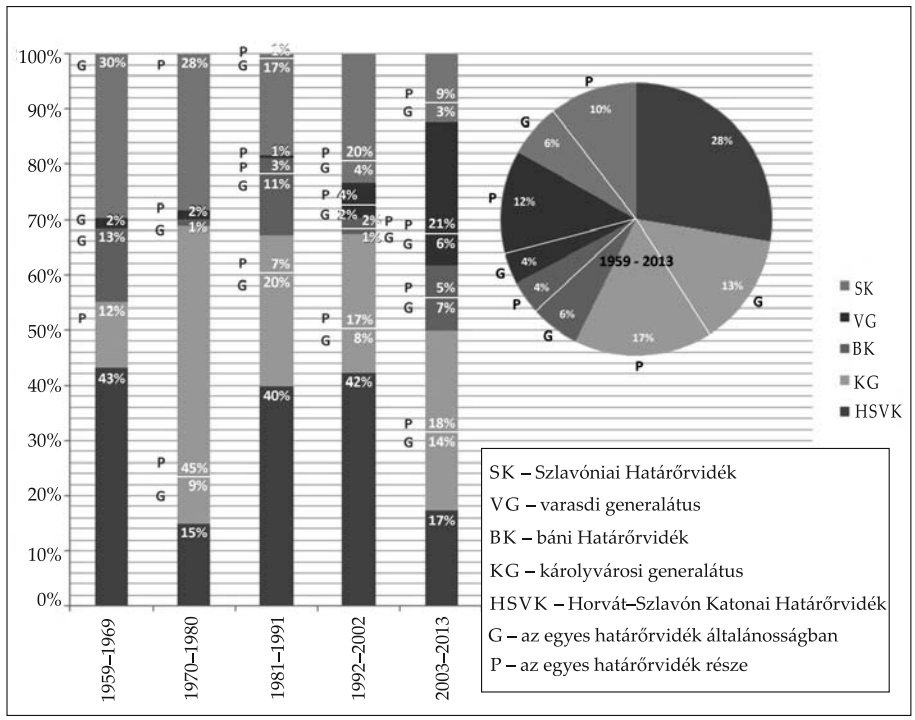

2. grafikon. A Katonai Határőrvidékről szóló publikációk földrajzi súlypontjai

tak (3,3%), különálló részeiről ugyanakkor 2003-ban keletkezett a legtöbb mű (2,6%).[21] A legkutatottabb Petrinja. A varasdi generalátus egyes részeiről a legtöbbet 2003-ban (4,4%) és 2007-ben írtak (4,0%), többségük Belovárt tárgyalja. A Szlavón Határőrvidék egyes részeiről a legtöbb írás 1999-ben (2,0%), 2008-ban (1,8%), 2000-ben (1,1%) és 1994-ben (0,9%) jelent meg, ezek nagy része is Bródról szól. A legkevesebbet a varasdi generalátusról és a Szlavón Határőrvidékről mint egészről írtak.[22] A varasdi generalátus teljes területe iránt az érdeklődés csak az ötödik korszakban, azaz 2002 és 2013 között növekedett meg (3,1%), míg a Szlavón Határőrvidék mint különálló egység a harmadik korszakban, 1981 és 1991 között lett népszerűbb (2,8%). Annak okát, hogy a terjedelem szempontjából miért a Katonai Határőrvidék egyes részeit tárgyaló publikációk vannak túlsúlyban (43%), abban kell keresnünk, hogy ezen művek többsége egy-egy város vagy ezred történetét tárgyalja.

A harmadik grafikon azt mutatja, hogy a Katonai Határőrvidék történetének mely időszakáról íródott a legtöbb, illetve a legkevesebb publikáció. Az

21 A báni Határőrvidékről mint egészről 6%, részeiről 4% íródott.

22 A teljes varasdi generalátust 4%, részeit 12% tárgyalja. A Szlavón Határőrvidéket egészként 6%, részeit 10% tárgyalja.

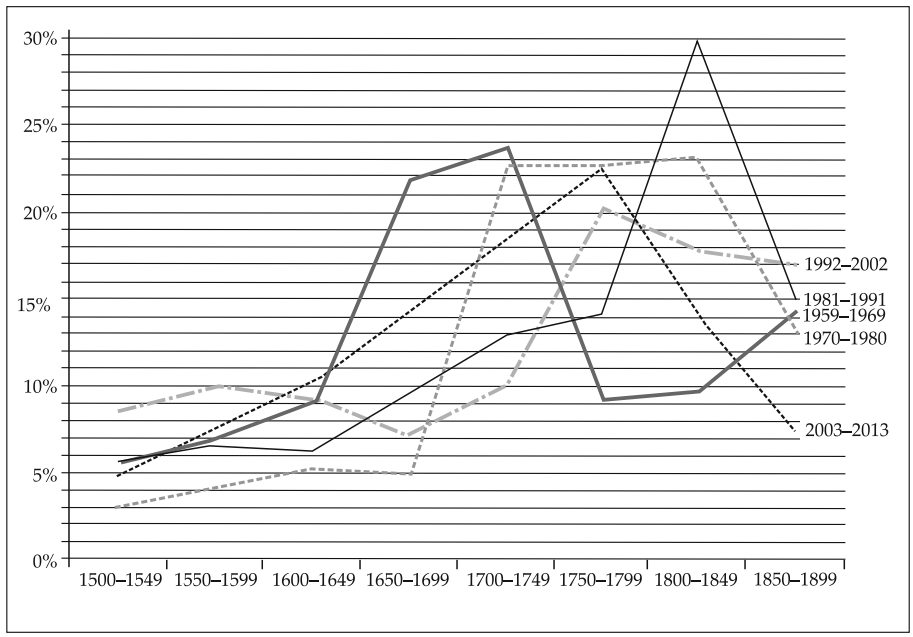

3. grafikon. A Katonai Határőrvidékről szóló publikációk megoszlása a megjelenés éve szerint

1959 és 2013 között keletkezett összes publikációt – melyeket a tortadiagram mutat – vizsgálva kiderül, hogy a legtöbb figyelmet a 18. század kapta, annyi írásban tárgyalják, mint a 16. és 17. századot összesen. A Katonai Határőrvidék 18. és 19. századi történetéről íródott könyvek és tanulmányok együttesen majdnem az összes publikáció kétharmadát teszik ki. Az oszlopdiagram ugyanakkor világosan mutatja, hogy az 1959 és 1969 között megjelent publikációk esetében a hangsúly a 17. század második felén és a 18. század első felén volt (45%), az 1970 és 1980 között megjelentetett írások pedig elsősorban az 1700 és 1849 közötti időszakra koncentrálnak (69%), míg az 1980-as években megjelent publikációk esetében a 19. század volt a legnépszerűbb (30%), 1992 és 2002 között az 1750 és 1881 közötti időszak (55%), 2003 után pedig a 18. század volt leginkább hangsúlyos (41%).

A negyedik grafikonban a határőrvidéki politika-, társadalom-, gazdaság- és kultúrtörténeti „altémák" különleges hangsúlyait igyekeztem bemutatni, jelezve ezen altémák hatását a Határőrvidék történetének analitikus és interpretatív megközelítéseire. A Katonai Határőrvidékről szóló könyvek többségét jellemzi az általános történeti megközelítés, ami kiterjed mindezen aspektusokra, éppen ezért úgy döntöttem, hogy kihagyom őket az elemzésből és kizárólag a fentebb említett, 1959 és 2013 között keletkezett 353 tanulmányt veszem figyelembe. A politikatörténeti írásokhoz soroltam a nemzetközi kapcsolatokkal, hadtörténettel foglalkozó, valamint az intézménytörténeti, jogtörténeti és topográfiai munkákat. A társadalomtörténethez soroltam a de-

mográfiát, migrációt és egészségügyet, a gazdaságtörténethez a környezettörténetet, a kultúrtörténethez a vallástörténetet, mentalitástörténetet és iskolatörténetet. Az altémák szempontjából különösebb hangsúly nélküli írásokat az „általános" kategóriába soroltam. Ugyanígy osztályoztam azokat a tanulmányokat is, melyek a Katonai Határőrvidék területén kitört felkeléseket és forradalmi megmozdulásokat tárgyalják, illetve az életrajzokat is, mivel ezen témák nem kapcsolódnak szigorúan egy vagy két altémához. Elfogadom a kritikát, miszerint csak durva osztályozást hajtottam végre, és tudatában vagyok az altémák közötti úgynevezett szürke zónák meglétének, ám tartalmuk alapján az egyes írások között legalább némi differenciálást csakis ilyen módon tudtam elérni. A tortadiagram azt mutatja, hogy az elmúlt hat évtizedben keletkezett tanulmányok többsége a Katonai Határőrvidék történelmi folyamatait általánosságban (29%) vagy a politikatörténet (24%) szemszögéből vizsgálja. A leginkább elhanyagolt a Határőrvidék történelmi folyamatainak a gazdaságtörténet szempontjából történő analitikus és interpretatív megközelítése (14%). Az oszlopdiagram megmutatja ugyanakkor, hogy 2003 után a történettudománynak éppen ez az ága kezdett a leginkább hatni a Határőrvidék történetének elemzésére és interpretálására. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy itt alapvetően nem a klasszikus értelemben vett gazdaságtörténetről

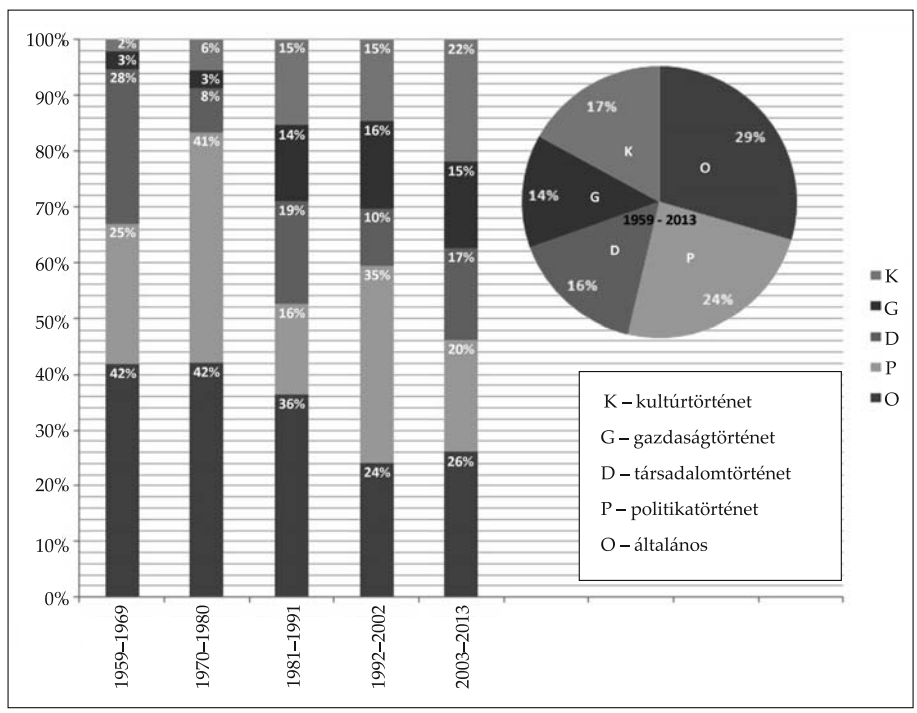

4. grafikon. A Katonai Határőrvidékről szóló publikációk tematika szerinti megoszlása

van szó, hanem az ún. környezettörténetről. A későbbiekben hanyatlásnak induló társadalomtörténeti kutatások 1959 és 1969 közötti fellendülését a határőrök társadalmi helyzetére, illetve gazdálkodóként betöltött szerepére, a házközösségekre irányuló kiemelkedő történészi érdeklődéssel magyarázhatjuk.[23] Különösen a határőrvidéki házközösségek esetében szembetűnő, hogy az 1990-es évektől nem váltottak ki különösebb érdeklődést.

A határőrvidéki publikációk előzetes elemzése egyértelműen rámutat arra, hogy a mai horvát történetírásban a Katonai Határőrvidék többé nem mellőzött téma, ahogyan azt több mint ötven évvel ezelőtt megállapították. A Katonai Határőrvidék kutatása napjainkban szervezettebben zajlik, az ezzel kapcsolatos historiográfia az új évezredben jelentős fellendülést élt meg. Meg kell jegyeznünk azt is, hogy a historiográfián belül egyre szűkebb specializálódásnak lehetünk tanúi. A megjelenő kötetek és tanulmányok egyre inkább egy meghatározott területre és korszakra koncentrálnak, egyre többször hangsúlyos egy meghatározott politikai, társadalmi, gazdasági vagy kulturális téma, igaz, az általános inkluzív megközelítés napjainkban is enyhe előnyt élvez. Földrajzi értelemben a károlyvárosi generalátus történetét tárgyaló írások dominálnak, a legtöbbet tárgyalt időszak a 18. század, a legkevesebb mű a báni Határőrvidékről, a 16. századról és a gazdaságtörténetről íródott. Jellemző a folyamat, miszerint egyre kevesebb a Katonai Határőrvidék teljes históriájának bemutatására tett kísérlet, s a mai napig nem írták meg a terület történetének szintézisét.

Hogy milyenek a határőrvidéki történelem magyar és horvát történészek általi, bilaterális projektek keretében történő kutatásának lehetőségei? A jelenlegi körülmények között, amikor a történészszakmának a társadalmi szerepét kell igazolnia, a kilátások közel sem biztatóak. Ez nem jelenti ugyanakkor azt, hogy ne lenne kiút a jelenlegi zsákutcából. Horvát és magyar történészek tudományos együttélésének, illetve bilaterális együttműködésének véleményem szerint számos érintkezési pontja van. Az egyazon uralom alatt átélt hét évszázad elég okot szolgáltat arra, hogy történelmünkről közös erővel minél többet írjunk. A Katonai Határőrvidék ennek csak egy szegmense. Közös tapasztalataink szinte kiapadhatatlan forrást jelentenek, és dilemmát nem annak meghatározása okoz, hogy milyen témákat dolgozzunk fel közösen, a kérdés sokkal inkább az, hogy ezt milyen módon tegyük. Az általam támogatott munkamódszer a címben szereplő „Ad fontes historiae". Ilyen módon fordulnék ugyanis történész kollégáimhoz a forrásokhoz való visszatérés, az eredeti források tudományos folyóiratokban és kötetekben való rendszeres megjelentetésének gondolatával.[24]

---

23 Ez a kiemelt érdeklődés elsősorban az imént említett recenziókra, illetve *J. Šidak, B. Sučević, F. Moačanin* és *M. Valentić* írásaira vonatkozik.

24 A Horvát Országos Levéltár 1995-től adja ki Fontes – Izvori za hrvatsku povijest című folyóiratát, melynek fő célja, akár egykor az Arhivski vjesniknek, a levéltári forráskiadás. A tény, hogy eddig 19 szám jelent meg, bizonyítja, hogy siker koronázta a szerkesztőség szándékát, miszerint *„a kutatóknak folyamatos forrásokat kíván adni a horvát történelem kutatásához"*. Egyedül

A forrásfeldolgozás szakmánk *par excellence* jellemzője, ez különböztet meg minket leginkább a többi tudományos diszciplínától. A Leopold von Ranke által lefektetett történelmi standardokhoz való visszatéréssel a Franjo Rački, Radoslav Lopašić, Ferdo Šišić, Emilij Laszowski és Vjekoslav Klaić által a 20. század elején kialakított tradíciójához kapcsolódhatunk.[25] Természetesen támogatom a tudományos kutatások multidiszciplináris megközelítését, mivel szakmánk fejlődése szempontjából nagyon is szükséges a többi diszciplínával való együttműködés. A túlzott specializálódás zsákutca. Tudatosítanunk kell azt is, hogy a „konkurens" tudományos diszciplínákat művelő kollégák közül sokan tudatosan ignorálják történeti interpretációinkat, ugyanakkor nem hagyhatják figyelmen kívül az archív anyaggal való munka képességét. Szükségük van ránk, hiszen biztosítjuk számukra „bányászmunkánk" eredményeit. Ez a mi erőnk és éppen ez ad esélyt arra, hogy a történettudomány számára igazságosabb bánásmódot harcoljunk ki. Az anyag hagyományos kiadása mellett javaslom a történelmi források digitalizálását és az interneten nyilvánosan hozzáférhető adatbázisok létrehozását is. Ebben látom a kiutat a limbusból, melyben a történettudomány oly régóta van.

azt sajnálhatjuk, hogy egyetlen számban sem jelent meg a Katonai Határőrvidékkel kapcsolatos anyag.

25 Külön kiemelném a Jugoszláv Tudományos és Művészeti Akadémia (Horvát Tudományos és Művészeti Akadémia) által kiadott Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium sorozatot, melyben a Katonai Határőrvidék szempontjából releváns források is megjelentek (15., 16., 20., 33., 35., 36., 38., 39., 40., 41., 43. füzet). A sorozatban az összesen 56 füzetből 1918-ig 43 jelent meg. *F. Moačanin* és *M. Valentić* 1988-ban a Horvát Tudományos és Művészeti Akadémiának A Katonai Határőrvidék történetének forrásai címmel egy nemzetközi projekt indítására vonatkozó javaslatot tett, *„a nagy és a történettudomány szempontjából hasznos tradícióhoz való visszatérés"*, azaz a Katonai Határőrvidékkel kapcsolatos 1884-ben megkezdett munka újrakezdése mellett érvelve. Ez a javaslat azonban, sajnos, sosem valósult meg.

6. RUBNE ZONE I POGRANIČNI KRAJEVI

STANKO ANDRIĆ

Velikaška obitelj Gorjanski i Hrvatsko Kraljevstvo

Od Kolomanove biogradske krunidbe 1102, odnosno od uspostave „državne zajednice" koja se u hrvatskoj historiografiji uobičajeno naziva Ugarsko–Hrvatskim Kraljevstvom (ili, u domoljubnijoj inačici, Hrvatsko–Ugarskim Kraljevstvom), glavna institucionalna poveznica između središnje vlasti zajedničkih kraljeva i nekada samostalne hrvatske kraljevine bili su banovi. Za hrvatsko–dalmatinske banove Arpadovići su, koliko se može razabrati iz fragmentarno sačuvanih izvora, bez iznimke postavljali odane ljude iz kruga uglednika i moćnika bliskih dvoru. To, dakle, nisu bili domaći ljudi s područja Hrvatske, nego članovi istaknutih rodova ili zaslužni pojedinci iz ugarskih dijelova prostrane kraljevine. Takva je praksa potrajala do kasnog 13. stoljeća, kada je, u širem kontekstu slabljenja središnje kraljevske vlasti, banska vlast u Hrvatskoj došla u ruke Šubića Bribirskih.[1] Nakon Šubića i potom višegodišnje vakancije banske službe, ugarsko–hrvatski kraljevi ponovno su u Hrvatskoj uspostavili bansku vlast tek 1345, kada ju je Ludovik I Anžuvinac predao tadašnjem slavonskom banu Nikoli od roda Hahold.[2] Poslije razdoblja u kojem je hrvatsko i slavonsko banstvo bilo ujedinjeno u istim osobama (do 1356), dvije su banske službe bile odvojene do 1390, a potom je opet slijedilo razdoblje njihove personalne objedinjenosti što je potrajalo do 1408.[3] U tom vremenu od šezdesetak godina obnovljena je u punoj mjeri praksa da službu hrvatskih banova dobivaju istaknute i kralju odane osobe s područja Ugarske. Jedini ban domaćega hrvatskog podrijetla bio je Ivan Frankapan, koji je tu

1 Najnoviju rekonstrukciju slijeda hrvatskih (i slavonskih) banova u doba Arpadovića vidi u *Attila Zsoldos:* Magyarország világi archontológiája 1000–1301. MTA Történettudományi Intézete, Bp., 2011. 41–49. Usp. *Attila Zsoldos:* Hrvatska i Slavonija u kraljevstvu Arpadovića. Povijesni prilozi 17. (1998) 287–288.

2 *Tomislav Raukar:* Hrvatsko srednjovjekovlje. Prostor, ljudi, ideje. Školska knjiga–Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Zg., 1997. 78–79.; *Pál Engel:* The Realm of St. Stephen. A History of Medieval Hungary, 895–1526. Prev. Tamás Pálosfalvi. Ed. *Andrew Ayton.* I. B. Tauris, London–New York, 2001. 135., 163.; *Pál Engel:* Magyarország világi archontológiája, 1301–1457. 2 sv. MTA Történettudományi Intézete, Bp., 1996. 1: 22.

3 Iznimka su u tom potonjem razdoblju samo godine 1394–1397, kada je u Hrvatskoj ban bio Nikola II Gorjanski, a u Slavoniji Detrik Bebek. Za sve v. *Engel, P.:* Magyarország nav. dj. 1: 16–25.

službu obnašao 1392. i 1393. i koji je, dakako, također bio *„stalan i odlučan privrženik kralja Sigismunda i supruge mu, kraljice Marije"*.[4]

U tome nizu hrvatskih banova u doba drugoga Anžuvinca, njegovih kratkovjekih baštinika i ranijega dijela vladavine Žigmunda Luksemburgovca pojavljuju se i dva člana plemićke i velikaške obitelji Gorjanskih, za koje bi, s obzirom na njihov matični posjed, trebalo dodati „iz Vukovske županije", premda je to u njihovu slučaju svakako preuska odrednica. Namjera je ovog priloga sumirati ulogu Gorjanskih ponajprije u političkoj povijesti srednjovjekovne Hrvatske. Povijest velikaškog roda Gorjanskih ne može se, doduše, sama po sebi svrstati među „prekretnice u suživotu Mađara i Hrvata", ali ona svakako tvori jedno od važnih čvorišta u kojima su se u to doba tijesno povezane povijesti dvaju naroda doticale i prepletale, a nema dvojbe ni da su u više navrata članovi toga roda na presudan način sudjelovali u povijesnim zbivanjima koja se doista mogu okarakterizirati kao povijesne prekretnice.

Područje Hrvatskog Kraljevstva, kao zasebne sastavnice zajedničke države, nije spadalo u redoviti djelokrug Gorjanskih. Većina članova obitelji nije s njime imala nikakvih poznatih doticaja. No, biografije nekoliko istaknutih pojedinaca ipak se na važne načine prepleću s poviješću srednjovjekovne Hrvatske. Moguće je razlikovati tri vrste takvih veza i doticaja Gorjanskih s Hrvatskom. Na prvom mjestu su političke funkcije i vojne aktivnosti pojedinih Gorjanskih koje se izravno odnose na srednjovjekovnu Hrvatsku. Na drugom mjestu možemo spomenuti rijetke slučajeve u kojima su neki Gorjanski na području Hrvatske i Dalmacije imali posjede i s posjedima povezana prava. Napokon, na trećem mjestu valja navesti bračne veze koje su pojedini Gorjanski sklapali s članovima nekih hrvatskih plemićkih obitelji.

Prvi Gorjanski koji je vršio neku funkciju u Hrvatskoj bio je Ivan, sin Pavlov, iz banske grane roda. On je 1379. zabilježen kao lučki župan i kaštelan Ostrovice, kraljevske utvrde što je u ranijem dobu pripadala Šubićima Bribirskim.[5] U to je vrijeme službu hrvatskog bana vršio Nikola Szécsi, čiji je sin istog imena poslije oženio Helenu Gorjansku, kćer palatina Nikole starijega.

Prvi Gorjanski koji je ponio naslov hrvatskog bana bio je palatin Nikola stariji. On se, nakon vojne akcije Žigmunda Luksemburgovca i njegovih ro-

4 *Vjekoslav Klaić:* Krčki knezovi Frankapani. Knjiga prva: od najstarijih vremena do gubitka otoka Krka (od god. 1118. do god. 1480.) Matica hrvatska, Zg., 1901. 177.*; Ibid*. 184–185. – piše da je kralj *„1392. kneza Ivana imenovao jedinim banom hrvatskim. Sve dosad bila su od god. 1356. u Hrvatskoj po dva bana: jedan za čitavu Slavoniju, a drugi za Dalmaciju i Hrvatsku"*. To ipak nije točno, jer je prema svjedočanstvu vrela 1390. i 1391. hrvatski ban bio Detrik Bebek, koji je istodobno bio i slavonski ban. Moguće je da je i Ladislav Levanjski (ili Sárói), koji je bio slavonski ban u ljeto i jesen 1392, istodobno bio i hrvatski ban, jer u to vrijeme kao hrvatski ban nije zabilježen nitko drugi (usp. *Engel, P.:* Magyarország nav. dj. 1: 18. i 24.).

5 *Tadija Smičiklas et al.:* Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. Sv. 2–18. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zg., 1904–1990. 16: 28–29., br. 22. Usp. *Engel, P.:* Magyarország nav. dj. 1: 383–384., s. v. Ostrovica (1). Gorjanski tom poveljom uređuje pitanje nekog nasljedstva držeći se hrvatskih pravnih običaja *(iuribus Croaticis dictantibus).*

đaka, početkom jeseni 1385. morao odreći palatinske časti koju je obnašao deset godina, a za utjehu su ga kraljice Marija i Elizabeta imenovale banom Hrvatske i Dalmacije. Novi palatin postao je Nikola Szécsi, pristaša Žigmundovih ambicija, koji se na toj časti javlja od 17. rujna 1385.[6] Čini se da se Nikola Gorjanski nije posve spremno odrekao toga naslova jer je sebe nazivao palatinom još i u kratkoj listini izdanoj u Višegradu 13. listopada 1385.[7] Kao hrvatskog bana spominje ga prvi put povelja kraljice Marije izdana u Budimu 2. listopada 1385.[8] Kraljičina odluka trebala je nešto vremena da stupi na snagu i u samoj Hrvatskoj, jer se ondje, u Zadru, 16. listopada 1385. banom još uvijek smatralo Ivana Benediktova od roda Ratold.[9] Novi raspored najviših državnih časti naposljetku je ipak zaživio, barem u dvorskom okružju, pa se Nikola Gorjanski navodi kao hrvatskodalmatinski ban i u dignitarijima kasnijih vladarskih povelja, posljednji put u povelji kraljice Marije od 10. lipnja 1386.[10] S banskim je naslovom Nikola dočekao i svoj kraj u obračunu kod Gorjana. Sljedeći nositelj naslova hrvatskog bana, Petar Cudar, javlja se u vrelima od rujna 1386.[11]

Znakovito je da od Nikole Gorjanskoga, koji je izdavao mnoge službene listine dok je vršio palatinsku dužnost, nije sačuvana nijedna listina iz razdoblja u kojem je nosio banski naslov. I u svim kasnijim vrelima on je zapamćen kao palatin, a njegovo je hrvatsko banovanje zaboravljeno. Datacijske formule povelja dalmatinskih gradova izdanih od listopada 1385. do srpnja 1386. ne spominju ga.[12] Kroničar Thuróczy u opisu prepada kod Gorjana govori o njemu kao palatinu,[13] a i kasnije povelje redovito ga zovu *condam dominus Nicolaus palatinus*. To je razumljivo jer je Nikolino hrvatsko banstvo bilo, po svemu sudeći, sasvim nominalno. U stvarnosti on nije u

6 *Szilárd Süttő:* Anjou–Magyarország alkonya. Magyarország politikai története Nagy Lajostól Zsigmondig, az 1384–1387. évi belviszályok okmánytárával. 2 sv. Belvedere meridionale, Szeged, 2003. 1: 157. i 169. Usp. kasniji datum u *Engel, P.:* Magyarország nav. dj. 1: 4.

7 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár [= MNL OL DL] 210 638. Usp. ranije datume za prestanak Nikoline palatinske službe u *Engel, P.:* Magyarország nav. dj. 1: 4.; *Süttő, Sz.:* Anjou–Magyarország nav. dj. 1: 157. i 169.

8 MNL OL DL. 7086. Usp. *Süttő, Sz.:* Anjou–Magyarország nav. dj. 1: 97.; 2: 266., br. 469.; *Engel, P.:* Magyarország nav. dj. 1: 24.

9 *Smičiklas, T.:* Codex diplomaticus nav. dj. 16: 553., br. 427. Usp. *Engel, P.:* Magyarország nav. dj. 1: 24. Ban Ivan je u to vrijeme po kraljičinoj odluci zapravo već bio dvorski sudac (*Engel, P.:* Magyarország nav. dj. 1: 8.; *Süttő, Sz.:* Anjou–Magyarország nav. dj. 1: 169; Usp. Korai magyar történeti lexikon [9–4. század]. Főszerk. *Gyula Kristó.* Akadémiai Kiadó, Bp., 1994. 324, s. v. János Kaplai).

10 MNL OL DL. 7201. Usp. *Süttő, Sz.:* Anjou–Magyarország nav. dj. 2.: 393., br. 695.; *Engel, P.:* Magyarország nav. dj. 1: 24.

11 *Engel, P.:* Magyarország nav. dj. 1: 24.; *Süttő, Sz.:* Anjou–Magyarország nav. dj. 1: 170.

12 Izgleda da povelje iz tog razdoblja u uobičajenoj formuli *„regnante* […] *temporeque* [...]" uopće ne spominju aktualnog bana: usp. *Smičiklas, T.:* Codex diplomaticus nav. dj. 16: 558–559.; 17: 1–68.

13 Usp. *Elemér Mályusz–Gyula Kristó:* Johannes de Thurocz, Chronica Hungarorum. II: Commentarii. 2 sv. Akadémiai Kiadó, Bp., 1988. 2: 224–225.

Hrvatskoj vršio nikakvu vlast niti je, koliko znamo, kao ban kročio na njezin teritorij. Glavni pobornici napuljske dinastije, vranski prior Ivan od Paližne i braća Horvati, doživljavali su ga kao svoga ključnog protivnika, a njihov je utjecaj u Hrvatskoj bio prevelik, uz sve konkretniju pomoć bosanskog kralja Tvrtka I. Otud je i u hrvatskoj historiografiji nemoguće naći podatak da je Nikola Gorjanski stariji potkraj života bio hrvatski ban.[14] Dio objašnjenja je u tome što se u hrvatskim radovima od Račkoga nadalje ponavlja tvrdnja da je Karlo II Drački za svoga kratkog kraljevanja imenovao hrvatskim banom priora Ivana od Paližne, dakle da je ovaj bio ban još za života Nikole Gorjanskoga.[15] U stvarnosti, među sačuvanim poveljama Karla Dračkog nema traga takvu imenovanju,[16] a Paližna se pouzdano pojavljuje s banskim naslovom tek od siječnja 1387.[17]

Mlađi Nikola Gorjanski preuzeo je naslov hrvatskog bana osam godina poslije očeve smrti i nosio ga je u znatno dužem razdoblju, od sredine 1394. do veljače 1402.[18] Točnije, banovanje Nikola Gorjanskoga započelo je između svibnja 1394, kada ga jedan izvor spominje kao bivšega mačvanskog bana, i prosinca iste godine, kada je on prvi put zabilježen kao hrvatski ban.[19] Banom ga je Žigmund imenovao vjerojatno u vrijeme pohoda u Bosnu i osvajanja utvrde Dobor (u srpnju 1394).[20] Ubrzo potom Nikola je, zajedno s bratom Ivanom, kod Knina porazio vojsku Vuka Vukčića, bosanskog vojvode koji je u to vrijeme nosio naslov hrvatsko–dalmatinskog bana u ime pretendenta Ladislava

14 *Franjo Rački:* Pokret na slavenskom jugu koncem XIV. i početkom XV. stoljeća. (1. dio), Rad JAZU 2. (1868) 122.; *Vjekoslav Klaić:* Povijest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX stoljeća. 5 sv. Prir. *Trpimir Macan.* Nakladni zavod Matice hrvatske, Zg., 1985; prvo izd. 1899–1911, 2: 252., te *Ferdo Šišić:* Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba (1350–1416). Matica hrvatska, Zg., 1902. 39., spominju da je Gorjanski bio smijenjen s palatinske časti, ali ne i da je imenovan hrvatskim banom. Ništa o tome ne kaže ni *Nada Klaić:* Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku. Školska knjiga, Zg., 1976. 654–656. I za Hrvatski biografski leksikon. Sv. 1. Zg., 1983. 5: 62., Nikola I Gorjanski je „mačvanski ban i palatin".

15 *Rački, F.:* Pokret nav. dj. (1. dio) 125.; *Ivan Kukuljević Sakcinski:* Priorat vranski sa vitezi templari i hospitalci sv. Ivana u Hrvatskoj. Rad JAZU 81. (1886) 68.; *Klaić, Vj.:* Povijest Hrvata nav. dj. 2: 254. S dozom skepse: *Neven Budak:* Ivan od Paližne, prior vranski, vitez sv. Ivana. Historijski zbornik 42. (1989) 68.

16 *Süttő, Sz.:* Anjou–Magyarország nav. dj. 1: 110–111.; 2: 310–327. Usp. *Rački, F.:* Pokret nav. dj. (1. dio) 124–125.; *Klaić, Vj.:* Povijest Hrvata nav. dj. 2: 255.

17 Radi se o Paližninoj vlastitoj povelji: *Smičiklas, T.:* Codex diplomaticus nav. dj. 17: 52., br. 37.; *Süttő, Sz.:* Anjou–Magyarország nav. dj. 440–441., br. 783.

18 *Engel, P.:* Magyarország nav. dj. 1: 25.

19 *Engel, P.:* Magyarország nav. dj. 1: 25. i 29. Nakon smrti prethodnoga hrvatskog bana Ivana Frankapana, banska služba spominje se kao upražnjena u prosincu 1393. i siječnju 1394. U tom razdoblju jedan narativni izvor bilježi kao bana Butka Kurjakovića Krbavskog.

20 Tako misle *Franjo Rački:* Pokret na slavenskom jugu koncem XIV. i početkom XV. stoljeća. (2. dio) Rad JAZU 3. (1868) 147–148.; *Šišić, F.:* Vojvoda Hrvoje nav. dj. 96.; *Klaić, Vj.:* Povijest Hrvata nav. dj. 2.: 307–309. Za dataciju osvajanja Dobora vidi *Pál Engel:* Neki problemi bosansko–ugarskih odnosa. Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU 16. (1998) 67.

Napuljskog.[21] Novoga bana Nikolu Gorjanskoga grad je Split izabrao za svoga kneza i on je u toj dvojakoj ulozi u siječnju 1395. boravio u Splitu i sudio u nekom sukobu među trogirskim građanima.[22] Banovi boravci u Hrvatskoj bili su isprekidani dugim razdobljima odsutnosti, povezanim s njegovim političkim i vojnim poslovima u Ugarskoj i Slavoniji, kao i ratnim pohodima u susjednim zemljama. U srpnju 1395. braća Nikola i Ivan Gorjanski sudjelovala su u Žigmundovu pohodu u Vlašku,[23] a u siječnju 1396. ban Nikola boravio je u Šiklošu;[24] u ožujku iste godine nalazio se po posjedničkom poslu pred srijemskim kaptolom sv. Ireneja na donjoj Savi.[25] Tek u lipnju 1396. nalazimo ga ponovno u Hrvatskoj, u Ninu, kamo je bio sazvan opći sabor Kraljevina Dalmacije i Hrvatske. Uz bana Nikolu saboru je predsjedao i tadašnji zagrebački biskup i kraljev tajni kancelar Ivan Spiški (mađ. Szepesi), a uz njih je bio i Ivan Gorjanski.[26] Odmah potom braća Gorjanski su iz Hrvatske morala požuriti na dunavsku granicu Ugarske kako bi s kraljevom vojskom sudjelovala u „posljednjem križarskom pohodu", okončanom u rujnu 1396. kod Nikopola u Bugarskoj. Kao jedan od malobrojnih preživjelih i nezasužnjenih, ban Nikola se s poprišta nikopolske katastrofe, u pratnji kralja Žigmunda, vratio morskim putem u Dalmaciju. U prosincu 1396. i početkom 1397. boravili su kralj i ban u Dubrovniku, Splitu i Kninu; u drugom dijelu toga boravka već su provodili istrage i suzbijali obnovljenu inicijativu u prilog Ladislava Napuljskoga.[27] Od tadašnje djelatnosti bana Nikole sačuvao se, kao posebno zanimljiv trag, službeni prijepis koji je on u Kninu 3. veljače 1397. izdao Vukiću Markoviću iz Psetske županije; izvorni predložak toga prijepisa, iz 1395. godine, bio je pisan *litteris et sillabis Sclauonicalibus*, a „sa slavenskoga jezika na latinski" preveo ga je banov „vjerni notar i pisar, vičan i vrlo vješt u slavenskom pismu".[28] Ban je potom prateći kralja otputovao u Slavoniju gdje je, poslije

21 *Rački, F.:* Pokret nav. dj. (2. dio) 154.; *Šišić, F.:* Vojvoda Hrvoje nav. dj. 97–98.; *Klaić, Vj.:* Povijest Hrvata nav. dj. 2: 309.; *Engel, P.:* Neki problemi nav. dj. 59.; *Engel, P.:* Zsigmond bárói: rövid életrajzok nav. dj. U: Művészet Zsigmond király korában 1387–1437. 1 sv. Szerk. *L. Beke–E. Marosi–T. Wehli.* MTA Művészettörténeti Kutatócsoport, Bp., 1987. 416.

22 *Smičiklas, T.:* Codex diplomaticus nav. dj. 18: 3–7., br. 3.; Usp. *Rački, F.:* Pokret nav. dj. (2. dio) 155.; *Klaić, Vj.:* Povijest Hrvata nav. dj. 2: 310.

23 *Klaić, Vj.:* Povijest Hrvata nav. dj. 2: 319–320.; *Engel, P.:* Zsigmond bárói nav. dj. 416–417.

24 Tu je izdao jednu listinu (*Elemér Mályusz–Iván Borsa:* Zsigmond-kori oklevéltár I–VII. (1387–1420). (CD-ROM) Magyar Országos Levéltár–Arcanum Adatbázis Kft., Bp., 2003. 1: br. 4226.

25 *Smičiklas, T.:* Codex diplomaticus nav. dj. 18: 96–98., br. 72.

26 *Franjo Rački:* Pokret na slavenskom jugu koncem XIV. i početkom XV. stoljeća. (3. dio) Rad JAZU 4. (1868) 910.; *Klaić, Vj.:* Povijest Hrvata nav. dj. 2: 313–316.; saborske sudske odluke v. u *Smičiklas, T.:* Codex diplomaticus i. m. 18: 129–140., br. 90–92.

27 *Rački, F.:* Pokret nav. dj. (3. dio) 18–20.; *Šišić, F.:* Vojvoda Hrvoje nav. dj. 115–116.; *Klaić, Vj.:* Povijest Hrvata nav. dj. 2: 323–324.

28 *Vjekoslav Klaić:* Acta Keglevichiana annorum 1322. – 1527. / Najstarije isprave porodice Keglevića do boja na Muhačkom polju. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zg., 1917. 107–109., br. I–III.; *Mályusz–Borsa:* Zsigmond-kori oklevéltár (CD-ROM) nav. dj. 1: br. 3946. i 4626. Banov prijepis nije se sačuvao u izvorniku, nego u nešto kasnijem prijepisu kninskog kaptola iz iste 1397.

„krvavog sabora" u Križevcima (27. veljače 1397), preuzeo i službu slavonskog bana. Poslije općeg sabora kraljevstva u Temišvaru (listopad 1397), pak, Žigmund je posebnom poveljom predao banu Nikoli i njegovu bratu Ivanu hrvatsko–dalmatinsko i slavonsko banstvo s pripadajućim prihodima na doživotnu upravu i uživanje *(usque ad vite eorum tempora pro honore)*.[29] No, i nadalje je samo Nikola ostao službeni nositelj banske časti, tj. ban u uobičajenom smislu toga pojma.

Prema jednome izvoru ban Nikola bio je u travnju 1397. u Budimu,[30] a potom je, sudeći prema datacijama njegovih vlastitih povelja, boravio mahom u Slavoniji i na svojim imanjima u Vukovskoj i Baranjskoj županiji. Preliminaran pregled podataka o sačuvanim poveljama bana Nikole pokazuje tako da je u svibnju, rujnu i listopadu 1397. boravio u Zagrebu, u siječnju 1398. u Šiklošu, u veljači i ožujku 1398. u Križevcima i Gorjanima, u rujnu, listopadu i studenome 1398. opet u Zagrebu.[31] U siječnju 1399. bio je u Zagrebu i Križevcima, u ožujku u Šiklošu, u razdoblju od svibnja do listopada opet naizmjence u Zagrebu i Križevcima. U siječnju 1400. nalazimo ga u Zdencima i Križevcima, u svibnju u Zagrebu, u srpnju, kolovozu i listopadu u Križevcima. I tijekom 1401. najviše je, prema svjedočenju vlastitih povelja, bio u Zagrebu (siječanj, ožujak, svibanj, listopad), a jednom i u Koprivnici (listopad). Izvan toga kruga povelje bilježe jedino dva boravka u Ostrogonu (u kolovozu 1400. i travnju 1401).[32] Na području Hrvatskog Kraljevstva nije ban Nikola poslije veljače 1397. izdao nijednu ispravu te se čini da nije onamo ni odlazio.

Banove vojne aktivnosti bile su ponajprije okrenute granici Slavonije s Bosnom. Tako je on vrlo vjerojatno bio uz kralja Žigmunda na njegovu pohodu u Bosnu, protiv Hrvoja Vukčića, u ljeto 1398, čemu je prethodio kraljev višemjesečni boravak u Vukovskoj županiji (između ostaloga i u

---

29 *Smičiklas, T.:* Codex diplomaticus nav. dj. 18: 284–285., br. 185. Usp. *Mályusz, E.–Borsa, I.:* Zsigmond-kori oklevéltár (CD-ROM) nav. dj. 1: br. 5048. Povelja je izdana 2. studenoga 1397. u Széphelyu (danas Jebel) u Tamiškoj županiji.

30 *Smičiklas, T.:* Codex diplomaticus nav. dj. 18: 210., br. 139. Povelja je datirana 19. travnja 1397, a u intitulaciji Nikola sebe naziva samo banom Dalmacije i Hrvatske, iako je tada nesumnjivo već bio i slavonski ban. Povelja je naslovljena na banova kaštelana u utvrdi Omiš, Ivana Čemera iz Križevačke županije, koji je kaštelansku službu u Omišu vršio od 1395. (*Engel, P.:* Magyarország nav. dj. 1: 380.). Sadržajem povelja pripada skupini izvora koji se tiču tadašnjih prijepora oko posjeda Splitske nadbiskupije te je i sačuvana, koliko se zasad zna, jedino u prijepisu među ostalim sadržajno povezanim listinama, u rukopisu iz 17. stoljeća naslovljenom Descriptio mense archiepiscopalis Spalatensis.

31 S kraja 1398. sačuvane su dvije Nikoline povelje izdane na manje poznatim mjestima: 16. prosinca in villa Iarena (MNL OL DL 282 377) i 18. prosinca in Banya (*Smičiklas, T.:* Codex diplomaticus nav. dj. 18: 405., br. 283.). Posrijedi su mjesta u pograničju Bosne i Slavonije, jer su povelje izdane tijekom vojnog pohoda „protiv Bosne".

32 Pregled je priređen na temelju: *Smičiklas, T.:* Codex diplomaticus nav. dj. sv. 18.; *Mályusz, E.–Borsa, I.:* Zsigmond-kori oklevéltár (CD-ROM) nav. dj.; A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa (DL–DF 4.2) – időrend szerint rendezett változat / Database of archival documents of medieval Hungary (CD-ROM), Szerk. *György Rácz*. Magyar Országos Levéltár–Arcanum Adatbázis Kft., 2003.

Gorjanima) i u Požegi.[33] Na vojnom pohodu na istoj strani nalazimo ga i u prosincu 1398.[34] I u prvim mjesecima 1400. ban je kao glavni zapovjednik kraljevske vojske pripremao pohod „protiv Bosanaca i turskih snaga", a i u ljeto te godine bavio se operacijama oko rijeke Save.[35] Tijekom 1401. Gorjanskoga su dalje od Hrvatske držali i drugi poslovi, osobito njegov angažman oko oslobađanja kralja Žigmunda iz konfinacije u koju ga je stavila velikaška oporba u Ugarskoj.[36] Dok je Žigmund u Ugarskoj bio zatočen i lišen kraljevske vlasti (od kraja travnja do kraja listopada 1401), i u Hrvatskoj su ojačali otpori njegovoj vlasti, a Ladislav Napuljski obnovio je svoje kraljevske pretenzije, imenovavši novoga namjesnika za Ugarsku, Dalmaciju i Hrvatsku. Glavni akteri zbivanja na terenu bili su bosanski kralj Ostoja i vojvoda Hrvoje, koji su uz pomoć hrvatskih saveznika i Ladislavove mornarice potkraj 1401. i tijekom 1402. zauzimali utvrde u zaleđu obale i pridobivali dalmatinske gradske komune za anžuvinskog vladara.[37] U ljeto ili jesen 1401. bosanska je vojska opsjedala Knin, ključnu utvrdu hrvatskog bana, ali ju je banov kaštelan Antun od Somkereka uspio obraniti.[38] U ruke pristaša Ladislava Napuljskog Knin je pao 1403. godine, u kojoj je Žigmundova vlast bila gotovo potpuno potisnuta iz Hrvatske (čak je i jedan od tadašnjih Žigmundovih hrvatsko–slavonskih banova, Pavao Bisen, u pokušaju da obnovi bansku vlast dospio u zarobljeništvo pronapuljske stranke).[39] Nikola Gorjanski je svoje hrvatsko i slavonsko banstvo okončao u veljači 1402. usred teške krize kraljevske vlasti u Hrvatskoj. Uzete same za sebe, okolnosti njegove smjene s banske službe mogle bi upućivati na zaključak da je time bio kažnjen za

33 *Šišić, F.:* Vojvoda Hrvoje nav. dj. 127–129.; *Klaić, Vj.:* Povijest Hrvata 2. nav. dj. 333–336.; *Sima Ćirković:* Istorija srednjovekovne bosanske države. Srpska književna zadruga, Beograd, 1964. 193.; *Dubravko Lovrenović:* Na klizištu povijesti. Sveta kruna ugarska i sveta kruna bosanska, 1387–1463. Synopsis, Zg.–Sarajevo, 2006. 88–90. Za Žigmundovo kretanje u tom razdoblju vidi *Jörg K. Hoensch et al.:* Itinerar König und Kaiser Sigismunds von Luxemburg 1368–1437. Fahlbusch Verlag, Wahrendorf, 1995. 65.

34 Vidi bilješku 31.

35 *Engel, P.:* Zsigmond bárói nav. dj. 417.; *Engel, P.:* Neki problemi nav. dj. 67.; *Lovrenović, D.:* Na klizištu nav. dj. 92–93.

36 O tome ukratko *Engel, P.:* The realm nav. dj. 206–207.

37 *Rački, F.:* Pokret nav. dj. (3. dio), 38–52.; *Šišić, F.:* Vojvoda Hrvoje nav. dj. 139–150.; *Klaić, Vj.:* Povijest Hrvata 2. nav. dj. 344–352.; *Ćirković, S.:* Istorija nav. dj. 194–196.

38 Glavni izvor za to je Žigmundova darovnica od srpnja 1402. *Samu Barabás:* A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára. 2 sv. Athenaeum R. Társulat, Bp., 1895. 1: 283–284. Izdanje je ponovio *Šišić, F.:* Nekoliko isprava nav. dj. 192–193., br. 37., s bilješkom da se opsada zbila „ljeti 1401". Prethodno je Šišić smatrao da se ta opsada dogodila već u ranom dijelu 1400. te da je tada i ban Nikola Gorjanski iz Slavonije „krenuo put Knina" (*Šišić, F.:* Vojvoda Hrvoje nav. dj. 135.), ali za potonje nema dokaza; uostalom i kraljeva darovnica tvrdi da je kaštelan obranio Knin sua tantum virtute. Raniju je dataciju opsade prihvatio i *Ćirković, S.:* Istorija nav. dj. 194. Usp. o tome *Engel, P.:* Magyarország nav. dj. 1:343, s. v. Knin; *Lovrenović, D.:* Na klizištu nav. dj. 96–97.

39 *Rački, F.:* Pokret nav. dj. (3. dio) 53–55.; *Šišić, F.:* Vojvoda Hrvoje nav. dj. 152–153.; *Klaić, Vj.:* Povijest Hrvata nav. dj. 2: 352–354.

nesposobnost da te zemlje drži pod nadzorom; no, zapravo se nije radilo o degradaciji, nego o pripremi za unapređenje i nastavak Nikolina uspona, jer ga je Žigmund u prvoj prigodi imenovao palatinom kraljevstva (u rujnu 1402).[40] Nikola Gorjanski prethodnih je godina i mjeseci postao za Žigmunda toliko važan oslonac da banska vlast nije više bila primjeren izraz i okvir za njegovu stvarnu političku ulogu.

Dok je sam u većem dijelu banske službe godinama izbivao iz Hrvatske, Gorjanski je banske poslove prepustio svojem hrvatskom podbanu Pavlu Svetačkom (Szencsei), koji je u njegovo ime stolovao u Kninu. Taj je Svetački, član plemićke obitelji iz Križevačke županije, bio familijar Gorjanskih još za palatina Nikole starijega, kojemu je 1381. služio kao palatinski namjesnik (vicepalatin).[41] Uz naslov hrvatskog bana Nikola je, kao što je već rečeno, u nekim razdobljima nosio i naslov kneza barem dviju gradskih komuna u Dalmaciji – Splita i Raba. Naslov splitskog kneza nosio je i banov brat Ivan. Te su časti Gorjanskima ostale i neko vrijeme nakon kraja Nikolina banovanja. Tako su još u travnju 1402. novi hrvatsko–slavonski banovi dobili u Splitu potvrdu i prisegu vjernosti kralju Žigmundu, a u toj su prigodi Splićani za svoga kneza, uz Ivana Gorjanskog, još jednom izabrali i njegova brata, palatina i bivšeg bana Nikolu. Kao splitski knezovi braća Gorjanski potom se spominju sve do početka prosinca 1402, kada je i taj grad, dotad „najjači stup Žigmundov" u Dalmaciji, pod pritiskom vojnih uspjeha Ladislavova tabora odustao od vjernosti Žigmundu i s kneževske časti skinuo Gorjanske.[42]

Kao hrvatski ban imao je Nikola Gorjanski pod sobom kakvih petnaest kraljevskih utvrda kojima je upravljao preko svojih kaštelana u njima. Osim toga, Gorjanski su na području Hrvatske i Dalmacije stekli i neke privatne posjede. Očekujući od njih zaštitu protiv prijašnjih gospodara Zadrana, poglavari komune na otoku Pagu darovali su u veljači 1399. braći Gorjanskima znatne posjede na tome otoku: čak 80 solana, grupiranih na četiri mjesta na otoku, zatim neko skladište, oranice i vinograde.[43] Nešto ranije, Gorjanski su kraljevom darovnicom stekli i dva cijela otoka na sjeveru Dalmacije – Cres i Osor (današnji Lošinj). Te je otoke do travnja 1397. držao Ivan Saracen, ugarski vlastelin rodom iz Italije, da bi ih tada prepustio kralju u zamjenu za posjede u podunavskoj Tolnanskoj županiji, a kralj ih je odmah potom predao Gorjanskima.[44] Za boravka u Đakovu u ožujku 1398. proširio je darovnicu dajući Gorjanskima i pravo pobiranja tamošnje tridesetnice i kra-

40 *Engel, P.:* Magyarország nav. dj. 2: 5., 19., 25.

41 *Engel, P.:* Magyarország nav. dj. 1: 4., 25. Neke primjere povelja podbana Pavla, iz 1398, vidi u *Smičiklas, T.:* Codex diplomaticus nav. dj. 18: 381–383., br. 266; 386., br. 269; 398–400., br. 278.

42 *Klaić, Vj.:* Povijest Hrvata nav. dj. 2: 346., 348., 351.; *Šišić, F.:* Vojvoda Hrvoje nav. dj. 146. i 149.

43 *Smičiklas, T.:* Codex diplomaticus nav. dj. 18: 425–427., br. 298. Usp. *Klaić, Vj.:* Povijest Hrvata nav. dj. 2: 338.

44 *Smičiklas, T.:* Codex diplomaticus nav. dj. 18: 210–211., br. 140.; 228–229., br. 155.; 268., br. 172.; 320–322., br. 215.

ljevski prihod od trgovine morskom solju na dvama otocima.[45] Zanimljiva je konzekvencija tih darovnica da su se Gorjanski smatrali i patronima Osorske biskupije s pravom podjeljivanja biskupskog naslova, pa su tako 12. ožujka 1399. izdali u Šiklošu povelju kojom na osorsku biskupsku stolicu, upražnjenu „smrću prečasnog u Kristu oca i gospodina Protina *(patris et domini Protini),* blage uspomene biskupa rečene osorske crkve", postavljaju Nikolu Šikloškoga, provincijala regularnih kanonika sv. Augustina u Ugarskoj.[46] Prema Klaiću, *„to je prvi slučaj da je ban hrvatski imenovao biskupa"*.[47] Nikola Pavlov Šikloški pripadao je plemićkoj obitelji, grani roda Kán, kojoj je Žigmund zbog pristajanja uz pronapuljsku stranku 1387. oduzeo njezin matični posjed s utvrdom. Gorjanski su utvrdu i vlastelinstvo Šikloš dobili od kralja u zamjenu za druge posjede nešto prije 1395. Osim gubitka imanja, obitelj Šikloških uskoro je ostala i bez muških nasljednika. Kanonički provincijal Nikola bio je, zapravo, posljednji živući muški član obitelji.[48] Unatoč dobroj volji Gorjanskih, on ipak nije postao legitiman osorski biskup, a nije poznato ni je li faktično preuzeo upravu biskupijom. U dokumentima papinske kancelarije nema mu traga, što je razumljivo jer je tadašnji rimski papa Bonifacije IX općenito podupirao političke ambicije Ladislava Napuljskog i bio mu saveznik,[49] pa je teško zamisliti da bi odobrio ovakvu crkvenoupravnu inicijativu poteklu iz krugova oko kralja Žigmunda. Štoviše, taj je papa još u lipnju 1398. za osorskog biskupa imenovao nekog Maura *de Rassolis* iz Zadra, nakon što je prethodni biskup Robert *(= Protinus?)* umro, a u svibnju 1399. zabilježena je u Apostolskoj komori Maurova obveza da plati pristojbu za imenovanje.[50] Ni sami Gorjanski nisu mogli dugo gospodovati na otocima na Kvarneru. Potkraj 1402. od tih posjeda odsjeklo ih je širenje područja pod kontrolom Ladislavovih pristaša, a napose prelazak kneza Nikole Frankapana, glavnog vlastelina u tom dijelu Dalmacije i Hrvatske, u

45 *Smičiklas, T.:* Codex diplomaticus nav. dj. 18: 325–326., br. 218.; 334–336., br. 226. Usp. *Rački, F.:* Pokret nav. dj. (3. dio) 25.

46 *Smičiklas, T.:* Codex diplomaticus nav. dj. 18: 429., br. 301.

47 *Klaić, Vj.:* Povijest Hrvata nav. dj. 2: 337.

48 *János Karácsonyi:* A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Nap Kiadó, Bp., 2004. [pretisak] 736–741.; *Engel, P.:* Magyarország nav. dj. 1: 410, s. v. Siklós; *Pál Engel:* Magyar középkori adattár: Középkori magyar genealógia (CD-ROM). MTA Történettudományi Intézete–Arcanum Adatbázis Kft., Bp., 2001, s. v. Kán nem – 2. tábla: Siklósi.

49 Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques. Sv. 1– (Paris: Letouzey et Ané, 1912–), 9: 909–922. (E. Vansteenberghe); Usp. *Klaić, Vj.:* Povijest Hrvata nav. dj. 2: 356–357.

50 *Conradus Eubel:* Hierarchia catholica medii aevi sive Summorum Pontificum, S. R. E. Cardinalium, ecclesiarum antistitum series ab anno 1198 usque ad annum 1431 perducta, 2. izd. Monasterii: Typis Librariae Regensbergianae, 1913. 67.; *Jadranka Neralić:* Priručnik za istraživanje hrvatske povijesti u Tajnom vatikanskom arhivu od ranog srednjeg vijeka do sredine XVIII. stoljeća: Schedario Garampi, 2 sv. Hrvatski institut za povijest, Zg., 2000. 1: 98., br. 68–69.; Monumenta Croatica Vaticana: Camera apostolica. Prir. *J. Barbarić, J. Kolanović, A. Lukinović, J. Marković, J. Ivanović, S. Razum.* 2 sv. Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti–Hrvatski državni arhiv–Kršćanska sadašnjost–Papinski hrvatski zavod sv. Jeronima, Zg.–Rim, 1996–2001. 1: 533., br. 1014.

Ladislavov tabor.[51] Doduše, već početkom 1404. Frankapan je opet bio među Žigmundovim pristašama,[52] ali je iscrpljujuće nadmetanje između pobornika dvojice kraljeva naposljetku najbolje iskoristila Venecija, domogavši se 1409. velikih dijelova Dalmacije, koji su uključivali i sjeverne otoke Cres i Osor,[53] pa su ih tada, ako ne već i ranije, Gorjanski konačno i trajno izgubili.

Povratak u Žigmundov tabor knez Nikola Frankapan potvrdio je i osnažio stupivši u brak s Dorotejom, sestrom palatina Nikole Gorjanskoga. U travnju 1405. knez je razmjenjivao darove s Mlečanima u prigodi svoje svadbe. U travnju 1406, pak, preko svojeg je poslanstva u Mlecima tražio, između ostaloga, da palatinu Nikoli, njegovu šurjaku, tamošnje vlasti dodijele status mletačkog građanina, a uz to im je prenosio palatinov prijedlog da Mleci sklope savez s kraljem Žigmundom protiv Ladislava.[54] Knezu je to bio drugi brak, a potrajao je dvadesetak godina; kao udovac oženio se 1428. i treći put,[55] a umro je 1432. Imao je osobito brojno potomstvo (iz izvora se zna za čak deset sinova i jednu kćer), sigurno većinom iz braka s Dorotejom Gorjanskom.[56]

U palatinskoj grani Gorjanskih to je jedina poznata bračna veza s članovima ili članicama hrvatskih plemićkih obitelji. I banska grana povezala se na takav način s hrvatskim plemstvom, također samo s jednom obitelji, ali je bračne veze s njom uspostavljala triput. Posrijedi su tri braka koja su članovi banske grane Gorjanskih sklopili s članovima obitelji Kurjakovića Krbavskih (izvorno iz Krbavske županije), najvažnije grane starog hrvatskog plemena Gusić. Kurjakovići Krbavski prvi put su se pojavili u političkom životu Ugarske za kralja Karla I Anžuvinca, nakon pada hrvatskog bana Mladena II Šubića (1322). Grgur I Kurjaković zabilježen je 1324. kao *miles aule regie*, što je naslov koji su u to vrijeme dobivali samo stranci na kraljevskom dvoru. Kao hrvatskog plemića nije ga se, dakle, u Ugarskoj držalo za domaćeg čovjeka.[57] Njegov sin Juraj bio je kaštelan kraljevske utvrde Dobra Kuća u Križevačkoj žu-

51 *Klaić, Vj.:* Krčki knezovi nav. dj. 192–193.; *Klaić, Vj.:* Povijest Hrvata nav. dj. 2: 353.

52 *Klaić, Vj.:* Krčki knezovi nav. dj. 194.; *Klaić, Vj.:* Povijest Hrvata nav. dj. 2: 367., 379–381.

53 *Klaić, Vj.:* Povijest Hrvata nav. dj. 3: 62–64.. Poslije 1409. među otocima na sjeveru Dalmacije jedino je Krk, Frankapanov posjed, ostao izvan mletačke državine.

54 *Sime Ljubić:* Listine o odnošajih izmedju južnog Slavenstva i Mletačke Republike, 10 sv. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zg., 1868–1891. 5: 53–54. i 74.; *Mályusz, E.–Borsa, I.:* Zsigmond-kori oklevéltár (CD-ROM). 2/1: br. 4687. Usp. *Klaić, Vj.:* Krčki knezovi nav. dj. 195–196.; *Tünde Árvai:* A házasságok szerepe a Garaiak hatalmi törekvéseiben, U: Kor–szak–határ: a Kárpát medence és a szomszédos birodalmak (900–1800). A PTE BTK Interdiszciplináris doktori iskola közép- és koraújkori programjának I. konferenciája. Szerk. *Tamás Fedeles, Márta Font, Gergely Kiss.* Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 2013. 111., 116., 117.

55 *Klaić, Vj.:* Krčki knezovi nav. dj. 215.

56 Usp. *Engel, P.:* Középkori magyar genealógia (CD-ROM). S. v. Frangepán.

57 *Vjekoslav Klaić:* Rodoslovlje knezova Krbavskih od plemena Gusić. Rad JAZU 134. (1898) 195–198.; *Pál Engel:* Knezovi Krbavski u Ugarskoj / Die Grafen von Korbavien in Ungarn, U: Povezivanje srednjoeuropskih zemalja s Jadranom (Mediteranom). Zbornik radova, Ur. *Josip Božičević.* Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zg., 1998. 75–76.; *Ivan Botica:* Krbavski knezovi u srednjem vijeku. Doktorski rad [rukopis]. Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zg., 2011. 60–61., 66., 73–114.

paniji, a na istom području nalazimo poslije i Jurjeva sina Grgura II, kojemu je 1393. glavni posjed bio Atyinaszentmárton u okolici Voćina. On je uz to zabilježen kao gračenički župan, a poznato je i da je raspolagao znatnim novčanim sredstvima položenim kod bankara u Veneciji. Važnijih političkih funkcija nije imao, a umro je poslije 1413. Njegova žena bila je Katarina Gorjanska, unuka bana Pavla i sestra prije spomenutoga lučkog župana Ivana. Potomaka nisu imali.[58] Do toga prvog oroñivanja Gorjanskih s Krbavskima došlo je, vjerojatno, u kontekstu njihove suradnje u dvorskom krugu kraljice Marije; poznato je, na primjer, da je Juraj Krbavski bio član poslanstva upućenog 1385. vojvodi Luju Orleanskom radi sklapanja braka s Marijom, a taj nedovršeni dinastijski projekt bio je djelo palatina Nikole Gorjanskoga.[59]

Mačvanski ban Deziderije Gorjanski imao je za prvu ženu Katarinu Krbavsku, kćer Ivana iz Budislavove loze Kurjakovića, kraljičinog i potom kraljevog glavnog stolnika. Taj Ivan, poznat i pod nadimkom Grof, bio je jedan od članova utemeljitelja Žigmundova Zmajevog reda, osnovanog 1408. (Na popisu prvih članova reda bio je još jedan Kurjaković, također Budislavov unuk, potonji hrvatski ban Karlo.)[60] Članovi Budislavove loze Krbavskih otpočetka su čvrsto stali na stranu kralja Žigmunda i u tome ostali dosljedni i u najkritičnijim trenucima, pa su tako 1403. bili *„od svih velikaša u Hrvatskoj jedini vjerni kralju Sigismundu"*.[61] Stoga nema ničega neobičnog u tome što je ban Deziderije Gorjanski oženio kćer Ivana Krbavskoga, Katarinu koju izvori zovu i Katruška.[62] Iz toga ili pak drugog svojeg braka Deziderije je imao samo sina Ivana, koji nije igrao primjetniju ulogu u političkom životu kraljevstva.

Napokon, nećak bana Deziderija, Ivan Ladislavov Gorjanski, bio je oženjen Jelenom Krbavskom, kćerju Tome Pavlova, također iz Budislavove grane Kurjakovića.[63] Ivan je 1439. kod Svete Stolice tražio razvrgnuće toga braka jer ga je navodno njegov stric (ban Deziderije?) kao petnaestogodišnjaka silom natjerao u brak s još mlađom, dvanaestogodišnjom Jelenom.[64] Umro je, međutim, već prije kraja 1440, a nadživjele su ga udovica Jelena i dvije kćeri, Eliza-

58 *Klaić, Vj.:* Rodoslovlje nav. dj. 200–202.; *Engel, P.:* Knezovi Krbavski nav. dj. 76–77.; *Engel, P.:* Magyarország nav. dj. 1: 252., 303–304. S. v. Dobra Kuća i 2: 132.; *Engel, P.:* Középkori magyar genealógia (CD-ROM) nav. dj. S. v. Korbáviai grófok és a Dorozsma nem – 2. tábla: Garai Bánfi; *Botica, I.:* Krbavski knezovi nav. dj. 107., 117–132.

59 *Klaić, Vj.:* Povijest Hrvata nav. dj. 2: 249.; *Süttő, Sz.:* Anjou–Magyarország nav. dj. 1: 91.

60 *Klaić, Vj.:* Rodoslovlje nav. dj. 205.; *Engel, P.:* Knezovi Krbavski nav. dj. 75.; *Botica, I.:* Krbavski knezovi nav. dj. 181–182.

61 *Klaić, Vj.:* Povijest Hrvata nav. dj. 2: 353.

62 Neobičan je ipak bio kraj toga braka, jer iz sačuvanih izvora proizlazi da se Deziderije ženio još jednom poslije braka s Katarinom, iako ga je ona nadživjela za više godina. (usp. *Engel, P.:* Középkori magyar genealógia [CD-ROM]. S. v. Dorozsma nem – 2. tábla: Garai Bánfi). Uz to *Botica, I.:* Krbavski knezovi nav. dj. 216–218.

63 *Engel, P.:* Középkori magyar genealógia (CD-ROM) nav. dj. S. v. Korbáviai grófok; *Botica, I.:* Krbavski knezovi nav. dj. 231.

64 *Pál Lukcsics:* Diplomata pontificum saeculi XV/XV. századi pápák oklevelei. 2 sv. Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 1931–1938. 2: 182., br. 644.

beta i Katarina, uskoro udane za članove važnih velikaških obitelji.[65] Još uvijek nepotpuno proučeni izvori daju naslutiti zamršene bračne i obiteljske odnose, koje će drugom zgodom trebati potanje istražiti. Zasad valja zaključiti da su banski Gorjanski s hrvatskim plemićkim rodom Kurjakovića Krbavskih izgradili iznimno jaku, višestruku ženidbenu vezu, kojoj je očito pogodovalo nekoliko faktora: političko istomišljeništvo u pitanjima dinastijskih borbi i odnosa prema središnjoj vlasti u Ugarsko–Hrvatskom Kraljevstvu; nastojanje Gorjanskih da se, barem u nekim razdobljima, djelotvornije upletu u političke prilike u Hrvatskoj i da si za takve planove nađu pouzdane saveznike; političke ambicije i ekonomski apetiti Kurjakovića Krbavskih koji su njihove članove usmjeravali prema sjeveru i bliže središtima kraljevstva.

65 *Engel, P.:* Középkori magyar genealógia (CD-ROM) nav. dj. S. v. Dorozsma nem – 2. tábla: Garai Bánfi.

NORBERT C. TÓTH*

Pitanje doživotnog banovanja dalmatinsko–hrvatskog i slavonskog bana Nikole Gorjanskog

Dalmatinski posjed Gorjanskih na koncu 14. stoljeća

Kralj Žigmund je u svojoj povelji izdanoj 2. studenog 1397. u Széphelyu u temeškoj županiji udijelio poprilično poseban dar sinovima pokojnog palatina Nikole Gorjanskog, dalmatinsko–hrvatskom i slavonskom banu Nikoli Gorjanskom i Ivanu: Kralj je, vidjevši i prizvavši u sjećanje vjernost i vjernu službu spomenutih, njihove hvalevrijedne i značajne zasluge, želeći im za sve to uzvratiti i svojom kraljevskom milošću, naslov bana svojih zemalja, Dalmacije, Hrvatske i Slavonije sa svim njihovim pripadcima u cjelini i sa svim njihovim prihodima, kojim god ih imenom nazvali, dao Nikoli *pro honore* do kraja njegova života, s time da ovaj mora ispunjavati izvjesne honore i službe koje proizlaze iz banovina i njihovih pripadaka i namijenjene su njemu i Svetoj kruni *(de predictis banatibus et pertinentiis eorundem certos honores et servitia consueta nobis et sacre nostre corone).* Kralj je obećao da ako vrate povelju – to jest unesu u njih svoja imena i urudžbiraju ih – izdat će im privilegij o darovanju.[1] (To se prema našim sadašnjim saznanjima nije dogodilo.) Čitanjem povelje smjesta se javljaju dva pitanja: što je moglo značiti 1. darovanje naslova „doživotnog" bana Nikoli Gorjanskom; te 2. honori i službe kralju i Svetoj kruni?

Za prvi odgovor ne moramo ići daleko, jer okrenemo li povelju, na poleđini nalazimo sljedeći sažetak pisan rukom iz onoga vremena: *Super perpetuali collatione banatus regnorum Dalmacie, Croacie ac Sclavonie*. Sve je to kasnije precizirala druga ruka: *Sigismundi regis Nicolao etc. de Gara* (super […] Sclavonie) *anno 1397*.[2] Prema onodobnom značenju, dakle, daroprimatelj je

---

* Autor je glavni znanstveni suradnik Skupine za mađarska medijevistička istraživanja Mađarske akademije znanosti–Instituta i muzeja vojne povijesti–Sveučilišta u Segedinu–Državnog nacionalnog arhiva. Studija je izrađena uz potporu Istraživačke stipendije János Bolyai (BO/445/11/2) i natječaja br. K 100 749. OTKA.

1 Zsigmondkori oklevéltár. I–XII. (1387–1425) Bp., 1951–2013. Összeáll. *Elemér Mályusz, Iván Borsa, Norbert C. Tóth, Tibor Neumann, Bálint Lakatos.* (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 1., 3–4., 22., 25., 27., 32., 37., 39., 41., 43., 49. i 52.) (u nastavku: ZsO) I. br. 5048. (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Collectio Diplomatica Hungarica. A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa. Internetsko izdanje [DL–DF 5.1] Szerk. *György Rácz.* Bp., 2009. [u nastavku: DL ili DF] DL 33 770.), *Commissio propria domini regis*.

2 DL 33 770.

naslov bana triju banovina dobio za trajanja cijelog života. Formula navedena u povelji *(banatus* […] *usque ad vite eorum tempora pro honore duximus conferendos)* istodobno sliči darovnicama naslova tradicionalnog i doživotnog župana, no također se od njih i razlikuje: u slučaju prvih „na proizvoljno vrijeme" *(durante beneplacito ili usque beneplacitum),* a u potonjima se, općenito, pojavljuje izraz „doživotni župan" *(comes perpetuus).*[3] Premda imamo podataka o tomu da je kralj Žigmund darovao jurisdikciju nad izvjesnim područjem (tako su primjerice Stibor i njegov sin dobili naslov „doživotni gospodar rijeke Vág"[4]), ipak nam nije poznato da je ikoji naš vladar – bilo privremeno, bilo doživotno – darovao naslov(e) bana. Međutim, nije ni to najvažniji problem, budući da uvijek postoji prvi primjer za nešto, već pitanje što je zapravo pokrivalo darovanje naslova bana, odnosno kakve je obaveze u tom smislu morao ispuniti daroprimatelj?

Nikola Gorjanski nekad je tijekom 1394. dobio od kralja Žigmunda naslov dalmatinsko–hrvatskog bana i vršio je službu sve do konca rujna 1402. kada je izabran za palatina, do kada je nosio i naslov slavonskog bana. Potonji je stekao od vladara koncem veljače 1397. godine.[5] Znajući da je Gorjanski preminuo ujesen 1433., možemo ustvrditi da njegovo „doživotno banovanje" ni izbliza nije trajalo do konca njegova života. No nemojmo odustati tako lako. Znamo da je Gorjanski uz obavljanje zadaća proizišlih iz te časti imao vremena i za drugo. U monografiji o vladavini kralja Žigmunda Elemér Mályusz kratko je sažeo događaje (premda nije koristio ispitivani izvor),[6] no umjesto da prikažemo njegov izuzetno tendenciozan pristup[7] svrhovitije je dati glasa izvorima.

Priča započinje 1371. godine, kada je kralj Ludovik srijemskom i pečuškom komorskom išpanu, majstoru (Jakovu) Saracenu[8] za njegovu vjernu službu poklonio dalmatinske otoke Ossero i Cherso s doživotnim pravom i naslovom neopozivog novog dara (donacija).[9] Otoke je nakon smrti Jakova Saracena naslijedio njegov brat Ivan, čiji je posjed potvrdila i kraljica Marija, također po osnovi donacije.[10] Gotovo četvrt stoljeća nakon darovanja stanov-

3 *Norbert C. Tóth:* Hereditary Countship in the Age of Sigismund of Luxemburg. Transylvanian Review 19. (2010) Supplement 2., 1081–1092.*;* 1082.

4 Ibid. 1081.

5 *Pál Engel:* Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II. História–MTA Történettudományi Intézete, Bp., 1996. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 5.) I. 25., 19. i *Norbert C. Tóth:* Nádorváltások a Zsigmond-korban (1386–1437). Az 1439. évi 2. tc. nyomában. U: Tiszteletkör. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára. Szerk. *Gábor Mikó, Bence Péterfi, András Vadas.* ELTE Eötvös Kiadó, Bp., 2012. 53–65., 58–60.

6 Jednako tako ga ne spominje: *Mladen Švab* (2002): Gorjanski, Nikola II. U: Hrvatski biografski leksikon (http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=8 [vrijeme pregleda: 15. listopada 2013.])

7 *Elemér Mályusz:* Zsigmond király uralma Magyarországon. Gondolat Kiadó, Bp., 1984. 87–89., 159.

8 *Engel, P.:* Arch. nav. dj. II. 231.

9 9. srpnja 1371. Višegrad. (DF 286 183.)

10 Isprava nije očuvana, njezin spomen nalazimo u ispravi zagrebačkog biskupa i tajnog kancelara Ivana Šipuškog od 19. lipnja 1396. godine. (Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus

nici otoka nisu bili voljni ispunjavati sve obveze prema vlastelinu, što Ivan Saracen, naravno, nije dobro primio. Dobro mu je došlo što je vladar za stišavanje sukoba između dalmatinskih gradova, u prvom redu Zadra i otoka Paga, kao kraljevske sudce poslao zagrebačkog biskupa, kraljevskog tajnog kancelara, tamošnjeg kraljevskog vikara *(in dictis regnis Dalmatie et Croatie vicarius et iudex eiusdem domini regis generalis)* Ivana Šipuškog[11] i dalmatinsko–hrvatskog bana Nikolu Gorjanskog, koji su u gradu Ninu 5. lipnja 1396. godine s kraljevim ovlaštenjem započeli sudačku skupštinu za stanovnike Hrvatske i Dalmacije. Kralj je, po svemu sudeći, prije nego što bi krenuo za Lubovnu,[12] i osobno rekao Nikoli Gorjanskom – budući da je ban 11. lipnja 1396. još boravio s kraljem u Budimu – što od njih očekuje na skupštini.[13] U svjetlu toga možda nije slučajno da su u sporu odbili stanovnike otoka i da je biskup Ivan kao kraljevski sudac potvrdio vlasništvo Ivana Saracena.[14] Zanimljivo je da presuda ni jednom riječju ne spominje bana i da je izdana samo pod imenom Ivana Šipuškog.[15] Međutim, ime Nikole Gorjanskog sigurno nije slučajno izostalo iz intitulacije povelje, stoga u osnovi možemo sumnjati na dvije stvari: jedna je da još nije bio stigao u Nin. Druga je mogućnost ta da je već tada dobio ideju o sticanju otoka i stoga se u tom predmetu nije eksponirao. Kako god bilo, presudu donesenu u tom predmetu Zadra i otoka Paga pet dana kasnije, 24. lipnja ovjerio je već i Gorjanski: prema tome je otok izdvojen iz jurisdikcije grada Zadra.[16] Nakon završetka skupštine[17] ban Nikola Gorjanski sigurno se – dok biskup Ivan Šipuški najvjerojatnije nije – pridružio započetom vojnom pohodu protiv Turaka te se oplovivši Balkanski poluotok zajedno s kraljem Žigmundom vratio s nikopoljskog bojnog polja.[18] 4. siječnja 1397. godine bili su već u Splitu,[19] s čime se jezovito poklopilo to da ga je grad 30. prosinca izabrao za svog comesa.[20] Iz Dalmacije su vladar i njegova pratnja otišli u slavonski grad Križevce, gdje je kralj već ranije sazvao pokrajinski sabor. Osim tamošnjih poznatih događaja, dogodile su se važne stvari i u pogledu naše teme: 25. veljače pojavili su se pred Žigmundom predstavnici otoka

ac civilis. Cura et studio *Georgii Fejér*. Tom. I–XI. Budae, 1829–1844. [u nastavku: Fejér] X/2. 366. = DF 286 184.)

11 *Engel, P.:* Arch. nav. dj. I. 79., 90.

12 *† Pál Engel–Norbert C. Tóth:* Itineraria regum et reginarum (1382–1438). MTA Támogatott Kutatóhelyek Irodája, Bp., 2005. (Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 1.) 71.

13 ZsO I. br. 4435.

14 Fejér X/2. 366. (ZsO I. br. 4451., izvornik: DF 286 184.)

15 Elemér Mályusz pretpostavlja da je biskup Ivan Šipuški presudio u korist Ivana Saracena zato što su zajedno zakupili izvjesne dalmatinske prihode. (*Mályusz, E.:* Zsigmond nav. dj. 159.)

16 Fejér X/2. 402.

17 Posljednji podatak o skupštini datira od 27. lipnja, 20. dana skupštine. (DF 231 920. [Fejér X/3. 188., ZsO I. br. 4463., ime Nikole Gorjanskog je izostalo iz regeste.])

18 *Mályusz, E.:* Zsigmond navj. dj. 37–38.

19 *Engel, P.–C. Tóth, N.:* Itineraria nav. dj. 72.

20 ZsO I. br. 4577.

Paga i tražili potvrdu svog novopečenog položaja. Vladar je, davši stvar na odluku i vijećanje nazočnim glavnim svećenicima, barunima, plemićima i stanovnicima njegovih zemalja, njihov položaj učinio trajnim. Uz to što je izdan na relaciju bana Nikole Gorjanskog, privilegij ima još jednu točku koja se veže uz njega: paški stanovnici su, putem plaće dužnosti comesa kojega je kralj ili dalmatinsko–hrvatski ban postavio na čelo otoka, bili dužni davati godišnje 150 dukata, a rečeni comes je bio dužan njima vladati prema njihovim običajima i zakonima.[21] (Prisjetimo se, Nikola Gorjanski je tada već obnašao i dužnost comesa Splita.)

Povratkom dvora na Budim početkom travnja događaji su se poprilično ubrzali, kralj je na Jurjevo sazvao sabor na kojem su umjesto zatočenog Leusták Ilsvaija postavili novog palatina, Detrika Bebeka odnosno donijeli odluke u različitim pitanjima.[22] Uza sve to bilo je vremena za provedbu daljnjih, iz drugih aspekata, važnih poslova. 21. travnja 1397. pred budimskim Kaptolom osobno su se pojavili sinovi majstora Ivana Saracena iz Mesztegnyőa, majstori Blaž i Mihael – u ime njihovog oca i Blaževog sina Pavla – a potom i priznali sljedeće: oni su po želji kralja Žigmunda pristali na to da kralj s njima zamijeni nabrojana sela u županiji Tolna koja su bila u kraljevskim rukama za njihove otoke Osor i Cres; odnosno odrekli su se svih svojih eventualnih prava koja su iz njih proizlazila.[23] Na zamjenu posjeda 11. svibnja pred šomođskim konventom istim je riječima pristao i Ivan Saracen, u ime svojih sinova i svog unuka.[24] Postupak se nije odvio na uobičajeni način budući da s jedne strane predmete o posjedu takvog tipa – u kojima je jedna stranka kralj – nisu nužno rješavali pred vjerodostojnim mjestom, a ako jesu, tada je bio prisutan i kraljev zastupnik. S druge strane, o toj zamjeni, odnosno o darovanju posjeda u zamjenu nedostaje povelja izdana u ime kralja. Naravno, ne smijemo zaboraviti ni to da se zamjena, što god pisale povelje, ni izdaleka nije odvijala u znaku dobrovoljnosti, jer su iza postupka nedvosmisleno stajali politički razlozi. O tome ćemo još podrobnije govoriti u nastavku, a sada pogledajmo dalje izvore u redoslijedu njihova nastanka.

Proteklo je jedva dva tjedna nakon priznanja Ivana Saracena kada je kralj već i proslijedio otoke i premda je povelja o tome nastala tek 6. lipnja 1397. godine,[25] trenutak darovanja dogodio se prije. Naime, 28. svibnja sinovi Ivana Saracena Blaž i Mihael pojavili su se pred kraljem koji je boravio u Budimu i obećali da će darovnicu njegove punice, kraljice Elizabete koja se odnosi na otoke Cres i Osor – budući da je kralj te otoke darovao sinovima tada pokoj-

21 ZsO I. br. 4647.

22 *C. Tóth, N.*: Nádorváltások nav. dj. 56–59.

23 Fejér X/2. 488. (ZsO I. br. 4722., DF 286 185.)

24 ZsO I. br. 4762. (DL 8223.)

25 Izvornik nije očuvan, nego ga je kralj Žigmund prepisao u svom privilegiju od 12. ožujka 1398. godine, kojeg je kralj Ladislav V. prepisao u svom privilegiju od 27. svibnja 1455. godine. (DF 286 192., ostale slike: DL 33 772/2., DF 287 212.; 20. svibnja 1787., preslike izrađene po nalogu kralja Josipa II.: DL 33 768.)

nog palatina Nikole, dalmatinsko–hrvatskom i slavonskom banu Nikoli i Ivanu – predati njima.[26] Samo darovanje, naravno, ne znači ništa ako se ne dogodi stupanje u posjed, to jest uvođenje u knjige i urudžbiranje. Kralj je 6. lipnja 1397. tijekom boravka u Ostrogonu izdao zapovjed ninskom kaptolu da Nikolu Gorjanskog i njegovog brata Ivana, kojima je drugim pismom darovao otoke uz doživotno pravo, uvedu u posjed dvaju otoka i urudžbiraju ih na njihovo ime po osnovi donacije. Prema izvještaju ninskog kaptola urudžbiranje se provelo 20. srpnja bez protivljenja, u nazočnosti izaslanika.[27] (Kao što smo vidjeli, i dar su stavili na papir na taj dan, iako je odluka donesena već tjedan dana ranije.)

Vratimo li se na priznanja o zamjeni posjeda obitelji Saracen, javlja se pitanje čime su ih mogli prisiliti na tu ne pretjerano povoljnu zamjenu? Naime, poznata nam je obveznica od 7. ožujka 1397. koja nam može dati odgovor, to jest pojasniti mnoga pitanja. Pred kraljem Žigmundom, koji se na svom putu iz Slavonije u Budim odmarao u Novom Dvoru u Zaladskoj županiji pojavili su se s jedne strane ban Nikola Gorjanski, a s druge zagrebački biskup Ivan Šipuški, Ivan Saracen iz Mesztegnyőa i njegovi sinovi Blaž i Mihael te padovanski *Gallicus Achow*, te su se potonji obvezali na to da će 6383 dukata koja idu banu Nikoli od dalmatinskih komora soli i tridesetine u ime senjskih i paških prihoda od tridesetine i soli – koje su im preko Ivana Saracena i *Achowa* morali predati još ranije – platiti u tri obroka: 22. travnja i 8. rujna 1397. te 10. siječnja 1398. godine. I to tako da će četvrtinu cjelokupnog iznosa biskup, a ostale tri četvrtine majstor Ivan Saracen i njegovi sinovi pred ninskim kaptolom predati banu Nikoli ili njegovom bratu Ivanu pod teretom duplikacije.[28] Idućeg dana se Ivan Saracen u mjestu Komár, tada već sam, ali i u ime padovanskog *Achowa*, obvezao da će iznos u ime rečenih senjskih i paških komora soli platiti dalmatinsko–hrvatskom banu Nikoli Gorjanskom.[29] Nepune dvije godine nakon izdavanja obveznica Nikola Gorjanski je pokrenuo spor protiv obitelji Saracen, budući da prema njegovoj tvrdnji oni nisu platili preuzet iznos u naznačenim rokovima. Ivan Saracen, a nakon njegove smrti[30] njegovi sinovi su tvrdili da jesu isplatili novac, no da su potvrdu izgubili. Palatin Detrik Bebek nakon svega toga je 21. lipnja 1402. presudio da su Blaž i Mihael Saracen dužni platiti dvostruku svotu njihova duga u obrocima od 1600 zlat-

26 Fejér X/2. 454. (ZsO I. br. 4790., DF 286 186., s tajnim pečatom.)

27 Fejér X/2. 494. (20. kolovoza 1397., DL 33 769., druga slika: DF 286 187. – Zapovijed: ZsO I. br. 4812., dana 7.; izvještaj: Ibid. br. 4942.) – Kralj Žigmund prepisao u svom privilegiju od 12. ožujka 1398. godine, kojeg je kralj Ladislav V. prepisao u svom privilegiju od 27. svibnja 1455. godine. (DF 286 192., ostale slike: DL 33 772/2., DF 287 212.; 20. svibnja 1787., Preslika izrađena po nalogu kralja Josipa II.: DL 33 768.)

28 ZsO I. br. 4659. (Prepisao palatin Detrik Bebek u svojoj ispravi od 21. lipnja 1402. godine. DF 287 036., dana 20. svibnja 1787. preslika izrađena po nalogu kralja Josipa II.: DL 8724.)

29 ZsO I. br. 4661. (Prepisao palatin Detrik Bebek u svojoj ispravi od 21. lipnja 1402. godine. DF 287 036., dana 20. svibnja 1787. Preslika izrađena po nalogu kralja Josipa II.: DL 8724.)

30 Ivan Saracen je svoju oporuku sastavio 2. travnja 1401. godine u Crkvi Sv. Nikole u Mesztegnyőju. (DF 250 191.)

nih forinti.[31] Informacije iz povelja navode na daljnja pitanja: kako u priču ulazi biskup Ivan Šipuški? Na to je možda najvjerojatniji odgovor to da je, kako je u prethodnoj godini na tom području djelovao u svojstvu kraljevskog vikara, tako se jedan dio kraljevskih prihoda iz tog područja slijevao u njegove ruke.[32] Međutim, o Ivanu Saracenu znamo da je 1385. i 1388. godine bio komorski išpan, a 1382. i 1389. (oba puta s Ferencem Bernhardijem) tridesetar.[33] Treća osoba koja se navodi u poveljama, padovanski *Gallicus Achow* može biti isti *Azzo Gallicus* koji je bio slavonski komorski išpan 1384. godine.[34] Dug je vjerojatno nastao tako da su dotični, računajući na to da se Nikola Gorjanski neće vratiti iz bitke kod Nikopolja, od njihovih ranije nabrojanih prihoda kojima su upravljali nisu stavljali na stranu (veći) dio namijenjen banu, već su ga odmah i potrošili, pa ih je povratak Gorjanskog vjerojatno zatekao kao ozbiljno iznenađenje. Možda to objašnjava i za Saracene poprilično nesrazmjernu zamjenu posjeda: kralj i, naravno, Nikola Gorjanski su u tom cilju bili voljni zažmiriti pred prijevarama dotičnih. (Inače, ni Ivan Šipuški nije mogao izbjeći svoju sudbinu: na prijelazu srpnja i kolovoza bio je primoran predati svoju biskupiju Žigmundovom drugom otkriću, sibiuškom prepoštu Eberhardu.[35] Slijedom svega toga Ivan Šipuški je na gotovo tri godine ostao bez časti glavnog svećenika.[36])

U ožujku 1398. godine, godinu nakon stupanja u posjed vladar, koji je boravio u okolici Save, Nikoli Gorjanskom i njegovom bratu je za njihovu vjernu službu darovao tridesetinu ubiranu na otocima Osor i Cres i tamošnju komoru soli sa svim njihovim pripadcima doživotno i neopozivo, a preko njih i njihovim nasljednicima i potomcima. Relator povelje – što ne iznenađuje budući da je bila riječ o davanju kraljevskih prihoda u privatne ruke – bio je rizničar, István Debrői.[37] Još iste godine, 9. srpnja grad Split je Nikolu Gorjanskog i Ivana sada već do kraja njihova života izabrao za comese grada

31 ZsO II. br. 1727. (DF 287 036., dana 20. svibnja 1787. preslika izrađena po nalogu kralja Josipa II.: DL 8724.)

32 Elemér Mályusz je u svojoj analizi iznašao rješenje da su Ivan Saracen i *Achow* zakupili komore soli na otoku pagu i u Senju, odnosno dalmatinsku tridesetinu, no od toga im je ostao dug od 6383 zlatnih forinti. Biskup Ivan Šipuški je u toj operaciji vjerojatno bio u svojstvu „tihog partnera" do četvrtine iznosa. (*Mályusz, E.:* Zsigmond nav. dj. 159.)

33 *István Hermann:* Finanzadministration in der zweiten Halfte des 14. Jahrhunderts in Ungarn. ELTE sokszorosítóüzeme, Bp., 1987. 88.

34 Ibid. 84. – Usp. *Mályusz, E.:* Zsigmond 296/49. bilješka.

35 *Engel, P.:* Arch. nav. dj. I. 79.; *Norbert C. Tóth:* A székes- és társaskáptalanok prépostjainak archontológiája 1387–1437. / Die Archontologie der Pröpste der Kathedral- und Stiftskapitel in der Zeit des Königs Sigismund, in Ungarn (1387–1437). MTA Támogatott Kutatócsoportok Irodája, Bp., 2013. (Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 4.) 60.

36 Kaločki nadbiskupiju dobio je tek početkom 1401. godine. (*Engel, P.:* Arch. nav. dj. I. 65.)

37 Fejér X/2. 645. (ZsO I. br. 5225., iz prijepisa: DL 33 772.; izvornik: DF 286 188.) – Kralj ga je prepisao u svom privilegiju od 10. travnja 1398. godine (ZsO I. br. 5259., DF 286 189.). Prepisao kralj Žigmund u svom privilegiju od 16. travnja 1406. godine, kojeg je kralj Ladislav V. prepisao u svom privilegiju od 27. svibnja 1455. (DL 33 772/4.). — Ovjerena preslika od 20. svibnja 1787. privilegija kralja Žigmunda od 10. travnja 1398. godine: DL 33 772/3.

i izglasao 300 zlatnika za njihovu plaću; o svemu tome obavijestili su ih pismom 18. kolovoza.[38] U idućoj godini otok Pag je pridonio podmirenju ostalih izdataka Gorjanskih time što su im predali solane i zemlje, što su prvenstveno učinili zbog toga što su ih Gorjanski i, uz njihovu pomoć, kralj Žigmund obranili od uznemiravanja Zadrana.[39] Na koncu je 16. kolovoza 1400. vladar potvrdio odluku grada Raba, kojom su izabrali Nikolu Gorjanskog za svoga comesa,[40] te sve to iznova ponovio 18. siječnja 1401.[41] To je ujedno naš posljednji podatak o tomu kakvu su ulogu Gorjanski igrali u dalmatinskom otočnom svijetu.[42] Iz našeg nabrajanja izostavili smo dvije povelje, jedna je izvor koji služi svrsi ovog rada, izvor o darovanju „doživotnog" naslova bana. Drugi bi bio – da su se istraživanja njime ozbiljnije bavila – ne manje važan izvor za srednjovjekovnu mađarsku crkvenu povijest.

Nikola i Ivan Gorjanski su 12. ožujka 1399. boraveći u njihovom domu u Šiklošu izdali sljedeću povelju: kralj je ranije patronsko pravo biskupije koja je djelovala u katedrali Djevice Marije na otoku Osoru i pravo darovanja biskupskog naslova doživotno dao njima kao donaciju, a biskupska stolica je zbog smrti ranijeg biskupa Protinusa upražnjena. Budući da njima pripada pravo darovanja i predstavljanja, biskupiju na njihovom otoku i tamošnje pripadke, sa svim pravima koje su uživali i njegovi prethodnici, daju i predstavljaju sinu pokojnog majstora Pavla Šikloškog, Nikoli, ugarskom provincijalu kanonika Reda svetog Augustina, nadalje, unapređuju ga i nalažu njegovo uvođenje u biskupiju.[43] Praksa popunjavanja biskupija u ovom obliku dobro je poznata u Mađarskoj, no ovo je prvi podatak o tome da ugarski kralj predaje pravo glavnog patrona nad jednom biskupijom. Svime time vladar, naravno, ne samo da je umanjio papina prava, što se može nazvati uobičajenim u mađarskoj praksi,[44] već je ograničio i vlastito pravo imenovanja. Drugo je pitanje to što to nije imalo dugoročnije posljedice, odnosno dugo nije imalo sljedbenika, vjerojatno zbog toga što je kralj Žigmund izgubio nadzor nad Dalmacijom zbog građanskog rata koji je započeo koncem 1402. i trajao sve do sredine 1404. godine. Slijedom svega toga je, između ostalog, došao kraj i posjedovnom pravu

38 ZsO I. br. 5443. (DL 8343.)

39 Fejér X/2. 740. (21. veljače 1399., ZsO I. br. 5730., DF 286 190.)

40 ZsO II. br. 449.

41 ZsO II. br. 880.

42 1405. godine *comes* Raba bio je već Nikola Frankopan. (ZsO II. br. 3860.; Usp. pogrešno: ZsO I. br. 3972.)

43 Fejér X/2. 743. (ZsO I. br. 5756., DF 286 191., ispod teksta s dva otiska pečatnjaka.) – Za obitelj Šikloši (Siklósi) vidi *Márta Font:* Siklós középkori története. U: Város a Tenkes alján – Siklós évszázadai. Siklós Város Önkormányzata, Siklós, 2000. 55–76. (http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/Siklos/pages/Siklos_evszazadai/008_Font_Marta.htm [datum pregleda: 14. listopada 2013.])

44 O svemu tome podrobnije vidi Consistorialia Documenta Pontificia de Regnis Sacrae Coronae Hungariae. Documents of Papal Consistories about the Lands of the Holy Crown of Hungary (1426–1605). Közreadja *Péter Tusor, Gábor Nemes*. Bp.–Róma, 2011. (Collectanea Vaticana Hungariae I/7.) xxxv–xxxviii.

Gorjanskih nad otocima Osor i Cres,[45] te je isteklo i njihovo pravo glavnog patrona nad tamošnjom biskupijom. No, spomen na posjed dalmatinskih otoka sačuvan je u obiteljskom pamćenju. Dokaz tomu je činjenica da je 27. svibnja 1455. godine sin daroprimatelja, palatin Ladislav Gorjanski dao po kralju Ladislavu V. prepisati dva privilegija kralja Žigmunda: jedan je nastao 11. ožujka 1398., u kojem je kralj potvrdio vlastitu povelju o darovanju otoka Osora i Cresa izdanu 6. lipnja 1397. i povelju ninskog kaptola o urudžbiranju otokâ izdanu 20. kolovoza 1397. godine.[46] Drugi je izdan 16. travnja 1406. godine, u kojem je prepisao vlastiti privilegij od 10. travnja 1398. kojim je potvrdio vlastitu povelju od 24. ožujka 1398. godine.[47]

Vrativši se na povelju iz studenog 1397. godine, koju smo spomenuli još na početku naše studije, možemo reći da se ona dobro uklapa u niz ostalih kraljevskih darovnica koje su dobili Gorjanski. Štoviše, može nam se učiniti da su je stekli kao njihovu nadopunu. Dakako, pitanje je što su to točno dobili. Kralj Žigmund je u svojoj darovnici pisao o tome da je banske naslove darovao Nikoli Gorjanskom *pro honore* do kraja života, sa svim njihovim područjima i prihodima, no i dalje je zahtijevao izvjesne službe koje proizlaze iz njih.[48] Jedan od problema koji proizlaze iz teksta povelje je taj da je doživotno obnašanje *honora* upravo u suprotnosti sa spoznajama koje su o toj instituciji donijela istraživanja Pála Engela: „posjed darovan po časti *(pro honore)* razlikuje se od doživotne donacije u tome što nije darovan po 'doživotnom pravu' *(iure perpetuo)*, već samo u 'trajanju po volji' *(durante beneplacito)* vladara te prestaje opozivom dužnosti."[49] Drugo je pitanje to što je kraljeva „proizvoljnost" mogla trajati *ad absurdum* i do smrti daroprimatelja. U ovom slučaju, dakle, možemo reći da je slijedom promjene političke situacije darovanje banskih naslova po časti *(pro honore)* trajalo sveukupno pet godina.

Međutim, pitanje je i može li se utvrditi pripadke banskih naslova, odnosno koji su to prihodi koje je Nikola Gorjanski dobio. Odgovor na potonje pitanje relativno je jednostavan, jer se tim pitanjem, na našu sreću (premda samo u slučaju Slavonije), nedavno bavila Boglárka Weisz. Njezine rezultate možemo s našeg gledišta sažeti na sljedeći način: slavonski ban je do sredine 14. stoljeća od vladara stekao sve prihode koji pripadaju kralju, to jest komorsku dobit *(lucrum camare)*, kunovinu *(marturina)* i tzv. „težinski porez" *(pondus)* koji su otad nadalje pripadali časti, a time i prihodima aktualnog

45 *Mályusz, E.:* Zsigmond nav. dj. 90–92.

46 DF 286192. (slike ostalih: DL 33 772/2., DF 287 212.), 20. svibnja 1787., Preslika izrađena po nalogu kralja Josipa II.: DL 33 768.

47 DL 33 772/4.

48 ZsO I. br. 5048. (DL 33 770.)

49 *Pál Engel:* Honor, vár, ispánság. Tanulmányok az Anjou-királyság kormányzati rendszeréről. U: *Isti:* Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok. Válogatta, szerkesztette, a jegyzeteket gondozta *Enikő Csukovits.* Osiris, Bp., 2003. (Millenniumi Magyar Történelem. Historikusok.) 101–161.; 103. (4. točka).

slavonskog bana.[50] Dakle, na temelju svega toga spomenute je izvore prihoda posjedovao Nikola Gorjanski – u načelu – do kraja života. (U Dalmaciji i Hrvatskoj situacija je vjerojatno bila slična, možda s tom razlikom da su ondje banovi imali i nadzor nad različitim komorama.) Prije nego što nastavimo, vrijedi citirati izvor koji je tijekom ispitivanja *honora* otkrio Pál Engel. Povelju o kojoj je riječ izdao je kralj Žigmund nepuna dva mjeseca prije nastanka darovnice koju istražujemo, 6. rujna 1397. godine. U toj je povelji pet utvrda, zajedno s vlastelinstvima, koje se nalaze u županijama Trenčin, Nitra i Turok za vjernu službu darovao kaliskom palatinusu Sandživoju kao donaciju u posjed do kraja života.[51] Istodobno s darovanjem, kralj je *palatinusu* obratio pozornost na to da mu za spomenute utvrde mora ispunjavati obavezne i uobičajene službe na sličan način i po pravu drugih baruna kraljevstva.[52] O tom izvoru Pál Engel piše sljedeće: *„Zasad se ne može zasigurno tvrditi da su dobra koja dolaze s honorom bila pod teretom kakve službe, premda se to čini dosta vjerojatnim."*[53] Vidljivo je da je u objema poveljama, ako i ne istim izrazima, riječ o istoj stvari. U darovnicama je zajedničko i to da nijedna nije vrijedila do kraja života uživatelja.[54] Nakon toga vrijedi nam se koncentrirati na sintagmu „honores et servitia" u nadi da će se pojaviti još izvora u kojima su navedene te riječi i da ćemo uz njihovu pomoć moći dati pouzdano pojašnjenje na pitanje. Naša potraga, ako i teško, ipak je imala ponešto rezultata.

Prema povelji nitranskog kaptola iz 1406. godine opat Frigyes iz sela Svätý Beňadik (mađ. Garamszentbenedek) u svoje i u ime konventa jedno selište na posjedu Németi, sa svim pripadcima, to jest, između ostalih, s pravom suđenja nad stanovnicima sela predao je članovima obitelji Németi onako kako su ga njihovi preci i dotad i oni posjedovali, pod uvjetom da su, isto kao i ostali predijalci, uvijek dužni biti poslušni, to jest odnositi se prema njima s uobičajenim *honorom* i službama.[55]

Naš drugi podatak javlja se desetljećima kasnije: vladar Janko Hunyadi je 1452. godine zapovijedio gradu Debrecenu da ne uznemiruju stanovnike

50 *Boglárka Weisz:* Királyi adók Szlavóniában a középkor első felében (11–14. század). U: Aktualitások a magyar középkorkutatásban. In memoriam Kristó Gyula (1939–2004). Szerk. *Márta Font, Tamás Fedeles, Gergely Kiss.* PTE–BTK, Pécs, 2010. 125–140.; 139–140. – O banskoj časti vidi još *Engel, P.:* Anjou-kori kormányzati rendszer nav. dj. 127–128.

51 DL 87 649. „per eundem usque sua dumtaxat vita tempora possidenda, utifruenda, habenda pariter et tenenda."

52 DL 87 649. „ipse eadem castra a nobis heredibus et successoribus nostris more et iure aliorum baronum nostrorum regni nostri Hungarie teneare et immediare se tenere a nostra curia sub debitis et consuetis servitiis recognoscat."

53 *Pál Engel:* A honor. A magyarországi feudális birtokformák kérdéséhez. U: *Isti:* Honor nav. dj. 73–100.; 88., 98/51. bilješka.

54 O Sandživoju vidi *Engel, P.:* Arch. nav. dj. II. 235.

55 ZsO II. br. 4519. (DF 238 544. „eo tamen modo et conditione, ut debitam semper obedientiam et honorem ac servitia consueta sicut alii prediales facere tenerentur.")

Varde u korištenju oranica unutar granica posjeda Monoštor u Sabolčkoj županiji, već da im po mogućnosti iskažu njihove *honore* i službe.[56]

Iz podataka je nedvojbeno da u analiziranoj sintagmi nismo preveli izraz „honor" na odgovarajući način. Naime, u navedenoj povelji koja nam je služila kao polazište za tu riječ ne valja nam koristiti značenje „čast", već „dužnost" ili „počast",[57] dakle, sintagmu „honores et servitia" možemo prevesti tumačeći je kao složenicu „dužna" ili „obavezna služba", eventualno „službe koje proizlaze iz obnašanja časti". Na temelju toga referentni dio povelje[58] glasi: Gorjanski mora ispuniti *„izvjesne dužne/obavezne službe koje su iz banskih naslova i njihovih pripadaka namijenjene njemu i Svetoj kruni"*.

Nakon svega toga možemo dati odgovor i na postavljeno pitanje: Nikola Gorjanski, odnosno Sandživoj, za darovana su vlastelinstva odnosno banstva bili dužni obavljati vojnu službu, točnije rečeno, izdavati oružane postrojbe prema opteretivosti posjeda *(honora)*[59] koje su stekli darovanjem. Nije čudno to što uvjet određen za posjedovanje *honora* u dvijema poveljama postoji, već to što su ga sročili u pisanom obliku. Naravno, poznato je da je dužnostima stečenima *pro honore*, kao primjerice naslovu župana, pripadala i služba. Dobar je primjer za to zapovijed kralja Žigmunda zaladskom županu izdana između 1405. i 1410. godine. U njoj je naložio županu da čim ga Lincsér Fraknói pozove, neka pošalje svoje vojnike u kraljevsku službu upomoć Lincséru, a on sam neka ostane na mjestu obnašanja dužnosti, to jest u Zaladskoj županiji.[60] No, to nas već vodi k planovima novačenja za Žigmundove vladavine, kojima su podrobno regulirali koliku vojnu silu moraju izdavati obnašatelji različitih dužnosti *(honores)*.[61]

---

56 Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vásonkeö. A zichi és vásonkeöi gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára, IX. Szerk. *Ernő Kammerer.* M. Tört. Társulat, Bp., 1899. 332. „sed potius ipsis honores et servitia iuxta posse faciatis et exhibeatis."

57 *Engel, P.:* Honor nav. dj. 90.

58 „de predictis banatibus et pertinentiis eorundem certos honores et servitia consueta nobis et sacre nostre corone" – DL 33 770.

59 Usp. *Engel, P.:* Honor nav. dj. 92–93.

60 ZsO II. br. 4350. (DL 93 874. „vestras vires et gentes ad nostre maiestatis servitia in subsidium eiusdem Lyncher transmittere debeatis nostre maiestati cum eodem fideliter servituras, vosipse in vestro honore seu officiolatu medio tempore residendo.")

61 Usp. 1415/1417 i 1432/1433: Decreta Regni Hungariae 1301–1457. Collectionem manuscriptam *Francisci Döry* additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt *Georgius Bónis, Vera Bácskai*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1976. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 11.) 398–399., 418–423.; odnosno vidi još i 4. poglavlje popisa kraljevskih utvrda iz 1437. godine („Castra donata usque vitam"): *Pál Engel:* Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387–1437). Akadémiai Kiadó, Bp., 1977. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 83.) 197–204., osobito 201.; Usp. još i *Engel, P.:* Honor nav. dj. 90.

ZRINKA PEŠORDA VARDIĆ

Kralj i republika

Dubrovnik i ugarska kruna u vrijeme kralja Sigismunda Luksemburškog (1387. – 1437.)

„Tko ne bi pripovijedao o postojanoj vjernosti Dubrovčana koju su uvijek iskazivali prema svetom, kraljevskom ugarskom veličanstvu? Uistinu, nakon što su se njemu ponovo podčinili kad su ih Mlečani napustili, nikada, ni u kakvu metežu, nisu željeli ni tražili drugoga glavara ili gospodara, iako su ih mnogi drugi vladari gnjavili obećavajući da će s njima sklopiti neke ugovore. […] *Kakve li je pohvale i vječne uspomene dostojan taj običaj čuvanja vjernosti, koji uzvisuje grad u časti, prilikama i bogatstvu*."[1]

Tim riječima Filip de Diversis, humanist iz Lucce i učitelj u Dubrovniku od 1434. do 1441. godine, 1440. godine opisuje odnos Dubrovnika prema ugarskom vladaru, dubrovačkom suverenu od 1358. godine. Naravno, to su laskave riječi koje podosta uljepšavaju stvarnost, ali ipak jezgrovito donose bit dubrovačko–ugarskog odnosa i uklopljenosti Dubrovnika u zajednicu krune Sv. Stjepana. U središte ovog rada stavljeno je pitanje odnosa Dubrovnika prema ugarskoj kruni i prema kralju, i to s težištem na razdoblju dok je kraljevsku vlast držao Sigismund Luksemburški (1387. – 1437.). Dijelom na to istraživanje potiču upravo Diversijeve riječi, točnije, njihova pozadina. Što se doista krilo pod tim „pohvalnim običajem" i zašto je upravo Diversijev suvremenik kralj Sigismund u Dubrovniku postao najomiljeniji kralj kojeg su ikad priznavali?

Poznato je da su godina 1358. i Višegradski sporazum, po kojem Dubrovnik dolazi u okvir ugarske krune, značili veliku, pa i presudnu prekretnicu u dubrovačkoj povijesti.[2] Dalmacija se tada ponovo politički povezala s Hrvatskom i Ugarskom, a osnažile su i veze između Dubrovnika i dalmatinskih gradova. Razdoblje anžuvinske integracije i zaštita moćnog kralja Ludovika otvarala je mogućnosti za nesmetani gospodarski i društveni razvoj dalmatinskih gradova. U taj je razvoj bio ugrađen i snažni zamah posredničke trgovine sa zaleđem i Sredozemljem. Isto tako, u tom vremenu, pod zaštitom ugarskog kralja, dubrovačka općina započinje poprimati konačno obličje samostalnog grada-države.[3]

---

1 *Filip de Diversis:* Opis slavnoga grada Dubrovnika. Dom i svijet, Zg., 2004. 100.

2 *Vinko Foretić:* Godina 1358. u povijesti Dubrovnika. Starine JAZU 50. (1960) *passim; Zdenka Janeković Römer:* Priznanje krune svetog Stjepana – izazov dubrovačke diplomacije. Zbornik Diplomatske akademije 3. (1998) 293–303.; *Zdenka Janeković Römer:* Višegradski ugovor temelj Dubrovačke Republike. Golden marketing, Zg., 2003. *passim.*

3 *Dane Gruber:* Dalmacija za Ludovika I (1358. – 1382.). 1. dio. Rad JAZU 166. (1906) 164–215.; *Tomislav Raukar:* Arpadovići i Anžuvinci na hrvatskom prijestolju. U: Povijest Hrvata I. Srednji

Nakon smrti Ludovika Anžuvinskog 1382. prilike na jugoistoku Europe, unutar ugarskog kraljevstva i u susjednim zemljama, postale su iznimno zamršene. Prijelaz iz 14. u 15. stoljeće na tom je prostoru obilježen dinastičkim borbama za ugarsku krunu, pobunama velikaša protiv kralja i njegovih želja za jačanjem središnje vlasti, težnjama država i moćnika s tog prostora za teritorijalnim proširenjem, kao i sve jačom prijetnjom nadiruće osmanske sile s istoka. To burno vrijeme također je obilježeno i polustoljetnom vladavinom kralja Sigismunda Luksemburškog (1387. – 1437.), vladara velikih ambicija i planova koji su sezali puno šire od okvira ugarskog kraljevstva.[4] Rezultati njegove polustoljetne vladavine za Hrvatsku su, kako se pokazalo na koncu, bili vrlo skromni, neki autori su čak skloni reći da su bili čak i porazni. Mletačka vlast je od 1409. do 1420. godine obnovila vlast nad Dalmacijom, a s istoka je nadiruća osmanlijska opasnost dodavala svoj doprinos hrvatskom „prostornom i društvenom raščinjavanju".[5]

Istovremeno, na krajnjem jugu njegova kraljevstva Dubrovnik je ustrajno isticao čvrstu odanost ugarskoj kruni i vladaru. U ključnim situacijama poput tzv. protudvorskog pokreta, ugarske dinastičke krize, pritisaka iz bosanskog zaleđa i mletačkog širenja po Dalmaciji, Dubrovčani su ostali vjerni ugarskoj kruni, sve do 1526. godine. S državnopravnog aspekta uvijek su naglašavali vezanost na krunu svetog Stjepana i u prvom su se redu smatrali njezinim podanicima. Međutim, pored temeljnog kriterija krune u odnosu prema ugarskom kraljevstvu, u Dubrovniku je nastala predodžba o privrženosti posebice jednom vladaru, kralju Sigismundu. On je postao vla-

vijek, Ur. *Franjo Šanjek.* Školska knjiga, Zg., 2003. 222–231.; *Zdenka Janeković Römer:* Okvir slobode (Dubrovačka vlastela između srednjovjekovlja i humanizma). Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku. Zg.–Dubrovnik, 1999. 77–79.; *Zdenka Janeković Römer:* O poslaničkoj službi i diplomatskom protokolu Dubrovačke Republike u XV. stoljeću. Zbornik Diplomatske akademije 4. (1999) 193.; *Tomislav Raukar:* Komunalna društva u Dalmaciji u XIV. stoljeću. Historijski zbornik 33/34. (1980. – 1981.) 153.; *Lovro Kunčević:* O dubrovačkoj *Libertas* u kasnom srednjem vijeku. Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku 46. (2008) 9–64.

4 Literatura o Sigismundu Luksemburškom uvelike premašuje opseg ove bilješke, te upućujem na samo neka recentnija izdanja: *Friedrich Bernward Fahlbusch:* Städte und Königtum im frühen 15. Jahrhundert: Ein Beitrag zur Geschichte Sigmunds von Luxemburg. Böhlau Verlag, Köln–Wien, 1983; *Sabine Wefers:* Das politische System Kaiser Sigismunds. Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 1989; *Elemér Mályusz:* Kaiser Sigismund in Ungarn (1387–1437). Akadémiai Kiadó, Bp., 1990; Sigismund von Luxemburg: Kaiser und König in Mitteleuropa 1387–1437. (Beiträge zur Herrschaft Kaiser Sigismunds und der europäischen Geschichte um 1400). Hrsg. *J. Macek, E. Marosi, F. Seibt.* Fahlbusch Verlag, Warendorf, 1994; *Jörg K. Hoensch:* Kaiser Sigismund: Herrscher an der Schwelle zur Neuzeit (1387–1437). Beck Verlag, München, 1996; *Teke Susanna:* Hungary and the Adriatic at the time of King Sigismund. Convegno di Studi „Città e sistema adriatico alla fine del medioevo", Padova, 4–5. 4. 1997, Società dalmata di storia patria, Atti e memorie della società dalmata di storia patria 26. (1998) 153–158.; Sigismund von Luxemburg. Ein Kaiser in Europa. Tagungsband des internationalen historischen und kunsthistorischen Kongresses in Luxemburg, 8–10. Juni 2005, Hrsg. *Michel Pauli, François Reinert.* Verlag Philipp von Zabern, Mainz am Rhein, 2006.

5 *Tomislav Raukar:* Hrvatsko srednjovjekovlje: prostor, ljudi, ideje. Školska knjiga, Zg., 1997. 85–87.

dar iznimno čašćen, kao niti jedan prije ili poslije. Time se otvara nekoliko pitanja na koja valja pokušati potražiti odgovore. U prvom redu, kako to da se u jednoj upravo tada nastajućoj aristokratskoj republici pronalazi tipični model srednjovjekovnog vladara? Kako se u Dubrovniku oblikovala predodžba dobrog vladara Sigismunda? Je li kralj Sigismund doista utjecao na ključne procese dubrovačke povijesti ili je prije svega postao simbolom dubrovačkih postignuća toga doba?

U analizi odnosa kralja Sigismunda Luksemburškog i Dubrovnika izdvaja se nekoliko ključnih vanjskopolitičkih odrednica s konca 14. i početka 15. stoljeća: pritisak iz zaleđa (pogotovo u vrijeme bosanskog kralja Ostoje), ugarska dinastička kriza, ponovno mletačko aktiviranje na istočnojadranskoj obali, te novi čimbenik koji se javlja u to vrijeme – Osmansko carstvo. U svim tim točkama, Dubrovčani su isticali čvrstu vjernost kruni i kralju, dakako uz očekivanje kraljevske zaštite i pomoć u trenucima kad su se osjećali ili stvarno bivali ugroženima. Pragmatizam je također pri tome jedan od čestih pojmova koji je obilježavao dubrovački stav, kako prema spomenutim vanjskopolitičkim čimbenicima, tako i prema kralju. Tako su, pored stalnog isticanja vjernosti kralju Sigismundu, ipak, primjerice, u srpnju 1403. godine odlučili poslati izaslanika Sigismundovu konkurentu za prijestolje Ladislavu Napuljskom u Zadar, u trenucima kada je Sigismund imao povelikih problema s ugarskim velikašima i očuvanjem svoje vlasti na tronu.[6] Pri tome su jasno iskazali svoje shvaćanje dubrovačkog položaja unutar zemalja krune Svetog Stjepana – istakli su značenje krune kao državnog subjekta, nositelja legitimiteta vlasti kojeg Dubrovčani priznaju. Ladislavu su stoga poručili da će oni rado, kao i svi vjerni podanici, poslati svoje izaslanstvo na krunidbu, ali tek onda „*kad preuzme vlast u svojoj kraljevini Ugarskoj*".[7]

Za Dubrovčane vladar je bio onaj koji vlada u Ugarskoj, točnije onaj koji ima krunu sv. Stjepana i vladarske insignije. To su izričito odgovorili i vojvodi Hrvoju Vukčiću Hrvatiniću u kolovozu iste (1403.) godine – „*mi smo podložnici krune ugarske, u smislu, kako znate, da će onaj koji ostane gospodar Ugarske, biti i naš gospodar*".[8] U svakom slučaju, u konkretnom dinastičkom problemu i pitanju priznavanja vladara, stav dubrovačkih vlasti je jasan – krunu svetog Stjepana nosio je Sigismund, stoga svoju vjernost oni iskazuju njemu. Sigismund

6 Državni arhiv u Dubrovniku (dalje DAD), ser. 2 Reformationes, vol. XXXII, ff. 161'., 162., 166., 167'.; Chronica Ragusina Junii Resti (ab origine urbis usque ad annum 1451) item Joannis Gundulae. Ur. *Natko Nodilo.* Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium 25. JAZU, Zg., 1893. 202.

7 *József Gelcich–Lajos Thallóczy:* Diplomatarium relationum republicae Ragusanae cum regno Hungariae. Kiadja A M. Tud. Akadémia Tört. Bizottsága, Bp., 1887. 119., 136.; *Vjekoslav Klaić:* Povijest Hrvata: od najstarijih vremena do svršetka XIX stoljeća, II. Nakladni zavod Matice hrvatske, Zg., 1988. 230.; *Vinko Foretić:* Povijest Dubrovnika do 1808. I. Matica hrvatska, Zg., 1980. 169–170.; *Kunčević, L.:* nav. dj. 19.

8 „[…] nui semo subiecti ala corona d'Ongaria cum lo censo, che vui savete, quello che roman segnor d'Ongaria, quello e segnor nostro." *Gelcich, J.–Thallóczy, L.:* nav. dj. 136.

im se na vjernosti njemu i kruni zahvalio u pismu od 30. rujna 1403., kojim im je javio da sređuje prilike u zemlji. Dubrovčanima se ispričao što im nije mogao ranije pomoći u njihovim mukama s bosanskim kraljem Ostojom, te im je poručio da u svojim rukama drži Budim, Ostrogon i Višegrad, ujedno i najvažnije svjetovne i crkvene točke kraljevstva. Poručio je da je pred okupljenim narodom u Višegradu ponovo stavio krunu na glavu, tako da za Dubrovčane više nije bilo niti najmanje dvojbe tko je legitimni vladar u zemlji.[9] Potom im je obećao da će uskoro prijeći „*ad partes inferiores*" i osloboditi ih nasrtaja njihovih neprijatelja.[10] Na koncu je, zahvaljujući građanima Dubrovnika na vjernoj mu odanosti, počastio njihov grad vrlo laskavim naslovom „*krune dalmatinskih gradova*".[11] Naravno da su ovakvi komplimenti, zajedno s ponovo osnaženom moći njihova kralja koja je obećavala zaštitu, motivirali Dubrovčane za još jače iskazivanje vjernosti i odanosti. Osjetilo se to i u riječima koje su mu uputili u čestitki na vjenčanju s Barbarom Celjskom, izjavljujući da od čvrste vjernosti njegovom veličanstvu oni odustati neće, „*sve dok zidine grada vašega, koje nas čuvaju, izdrže*".[12]

Gledano iz perspektive dubrovačkog razvoja, vrijeme Sigismundove vladavine bilo je doba velikog gospodarskog uzleta, teritorijalnog širenja, te konačnog definiranja državnih institucija i oblikovanja u samostalnu aristokratsku republiku. Sva ta postignuća dosegnuta su najvećim dijelom dubrovačkim političkim, gospodarskim i diplomatskim, ali i pod blagodatnim okriljem i zaštitom ugarskog kralja Sigismunda.

Valja dodati da je Sigismund nedugo po stupanju na prijestolje 1387. godine Dubrovniku potvrdio sve povlastice koje su gradu još ranije dali prethodni vladari kralj Ludovik, te kraljice Elizabeta i Marija.[13] Potvrdio je Ludovikovu povlasticu o slobodnom biranju kneza, što je bila jedna od najznačajnih odredbi u razvoju gradske autonomije, osobito ako se usporedi s drugačijim prilikama u dalmatinskim gradovima.[14] Značajne su bile i izdane povlasti-

9 „Deinde castrum nostrum Vissegradiense visitando, coronam nostram sacram vidimus et, congregato ibidem uniuerso populo, capiti nostro imposuimus […]" *Gelcich, J.–Thallóczy, L.:* nav. dj. 846–847; *Jovan Radonić:* Dubrovačka akta i povelje, sv. I/2. SKA, Bg., 1934. 843.

10 *Gelcich, J.–Thallóczy, L.:* nav. dj. 847.; *Radonić, J.:* nav. dj. I/2. 844.

11 „[…] civitatem nostram, quam coronam regni Dalmacie non immerito appelare debemus." *Gelcich, J.–Thallóczy, L.:* nav. dj. 847.; *Radonić, J.:* nav. dj. I/2. 844.; *Klaić, V.:* nav. dj. 364–365.; *Foretić, V:* Godina 1358. nav. dj. 257.

12 „[…] et teneat firmissime dicta vestra maiestas […] donec muri civitatis vestre, quibus sumus protecti, nobis durant." *Gelcich, J.–Thallóczy, L.:* nav. dj. 168.; *Petar Matković:* Prilozi k trgovačko-političkoj historiji Republike Dubrovačke. Rad JAZU 7. (1869) 221.

13 *Gelcich, J.–Thallóczy, L.:* nav. dj. 108–110.; Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije = Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae (dalje CD). Vol. 17. JAZU, Zg., 1981. 94–97. (dok. 71.); *Radonić, J.:* nav. dj. I/1. 185–188.; *Matković, P.:* nav. dj. 212.

14 „[…] iuxta antiqua statuta et consuetudines ipsius civitatis nostre rectores et iudices nobis tamen et sacre nostre corone fideles inter se eligendi […]" *Gelcich, J.–Thallóczy, L.:* nav. dj. 109.; CD, vol. 17. 96.; *Radonić, J.:* nav. dj. I/1. 187. Usp. i *Milorad Medini:* Dubrovnik Gučetića. SAN, Bg., 1953. 69–73. CD, vol. 17. 204.; *Janeković Römer, Z.:* Višegradski ugovor nav. dj. 80–86.

ce o trgovini s Venecijom, Bosnom i Srbijom, jer su njima Dubrovčani dobili mogućnost slobodne trgovine s tim zemljama neovisno nalazio se njihov suveren u ratu s njima ili ne.[15] Ta je sloboda Dubrovčanima bila izuzetno važna, jer je značila daljnji razvoj trgovine, gospodarske grane za koju su sami Sigismundu rekli da „*od nje žive*".[16]

U gospodarskom pogledu jedno od najvećih postignuća koje su Dubrovčani u to vrijeme ostvarili, između ostalog, i Sigismundovim zalaganjem jest sloboda trgovine po zemljama Levanta. Povlastica poznata pod nazivom „*Privilegium navigationis ad partes Orientis*" dobivena je 1433. godine, izdao ju je Bazelski koncil koji je u vrijeme crkvenog sukoba predstavljao vrhovno crkveno tijelo, a potvrdio godinu dana kasnije i papa Eugen IV.[17] Taj je dokument imao presudnu važnost za dubrovačku trgovinu, jer je trgovina s islamskim svijetom postala nužnom za gospodarsko jačanje, ali i opstanak Dubrovnika. Želeći dobiti taj privilegij, Dubrovčani su vješto iskoristili priliku najvećeg Sigismundova trijumfa – njegov dolazak u Rim i krunidbu toliko željenom carskom krunom. Pisma koja mu je vlada slala, kao i upute poslaniku Ivanu Gazulu, cvala su od hvalospjeva na kraljev račun. Ne bi li ga se što jače dojmili, nazivali su ga „monarhom svijeta", aludirajući na univerzalnost carske krune kojom se namjeravao okruniti, „jedinim štitom kršćana", „jedinom nadom" i drugim kićenim izrazima,[18] sve s ciljem da dobiju tu tako važnu povlasticu, koju su druge konkurentske sredozemne trgovačke države, Venecija i Genova, već imale. Da bi se kralj što više zauzeo za njih, inače štedljivi dubrovački vlastodršci pristali su i na isplatu osmogodišnjeg tributa što ga je Sigismund od njih zatražio, pošto mu je za ambiciozni pothvat carske krunidbe nasušno trebao veliki novac.[19] Na koncu su sva ta nastojanja doista urodila plodom i bazelski je koncil izdao toliko željeni privilegij. Radost zbog tog postignuća, ostvarenog dobrim dijelom i Sigismundovom potporom, Dubrovčani su iskazali u pismu zahvale kralju, koje je, u skladu s ustaljenim običajem bujalo kićenim izrazima beskrajne odanosti i vjernosti. Koliko im je značio kraljev zagovor svjedočilo je i obećanje da će najznačajniju blagdansku procesiju u gradu, procesiju blagdana sv. Vlaha, posvetiti upravo njemu.[20]

---

15 *Gelcich, J.–Thallóczy, L.:* nav. dj. 7., 108–110.; CD, vol. 17. 94–97., 110–111.

16 *Gelcich, J.–Thallóczy, L.:* nav. dj. 137.

17 *Radonić, J.:* nav. dj. I/1. 340–342.; Chronica Ragusina Junii Restii. 263.; *Matković, P.:* nav. dj. 234–236.; *Ivan Božić:* Dubrovnik i Turska u XIV i XV veku. SAN, Bg., 1952. 57–60.; *Foretić, F.:* Povijest Dubrovnika I. nav. dj. 265.; *Josip Lučić:* Gospodarsko-društveni odnosi u Dubrovniku u Stojkovićevo vrijeme. U: *Isti:* Dubrovačke teme. Nakladni zavod Matice hrvatske, Zg., 1991. 216.

18 *Gelcich, J.–Thallóczy, L.:* nav. dj. 366., 369., 372.; *Radonić, J.:* nav. dj. I/1. 327.

19 Kralj je u stvari zatražio desetogodišnji tribut, ali su Dubrovčani na koncu platili iznos za 8 godina. DAD, ser. 3 Acta consilii rogatorum, vol. V: ff. 115., 115'., 126., 137'., 139., 140., 147.; *Gelcich, J.–Thallóczy, L.:* nav. dj. 377–378.

20 *Gelcich, J.–Thallóczy, L.:* nav. dj. 384.; *Zdenka Janeković:* Javni rituali u političkom diskursu humanističkog Dubrovnika. Radovi Zavoda za hrvatsku povijest 29. (1996): 74.

Kraljevsku su vlast Dubrovčani nastojali iskoristiti i prilikom teritorijalnog širenja, i to ponajprije u legitimističkom smislu. Poštujući načelo da je monarh vrhovni gospodar zemlje, redovito su od kralja tražili potvrdu stečenog teritorija, čak i unaprijed, kako bi za konkretnu akciju i teritorijalnu stečevinu imali legitimitet.[21] Tako i u odredbi kojom su se 1399. godine uređivali odnosi u novostečenim zemljama Dubrovačkog Primorja stoji da je dubrovačkoj komuni te zemlje potvrdio ugarski kralj.[22] Dubrovčani su monarhističku vlast nastojali iskoristiti i u odnosu prema susjedstvu i opasnostima koje su odatle stizale. Ponajprije je to vrijedilo za Bosnu, i to zbog odnosa ugarske krune prema bosanskom kraljevstvu.[23] Ugarski se kralj smatrao i vrhovnim suverenom Bosne,[24] te su Dubrovčani koristili tu činjenicu očekujući da će im takva kraljeva pozicija pomoći zaštititi njihove interese u području Bosne i olakšati im pritisak iz turbulentnog zaleđa.[25]

No, nadiruća osmanska opasnost od 30-ih godina 15. stoljeća, kao i mletačka aktivnost na istočnom Jadranu, utjecala je na izvjesnu promjenu u dubrovačkom odnosu prema kralju.[26] Unatoč tome što je dubrovačka vlada i dalje isticala svoju odanost i privrženost Sigismundu, u stvarnosti su postajali sve češći slučajevi izvlačenja od kraljevih zahtjeva i traženja, ako je bilo procijenjeno da bi to ugrozilo Dubrovnik, njegove gospodarske interese i koegzistenciju s prijetećim susjedima. Poznat je slučaj Dauda Čelebije, turskog pretendenta na sultanov tron, koji je pribjegao Sigismundu, tražeći pomoć u preotimanju prijestolja u Carigradu. Sigismund je 1436. godine zatražio od Dubrovčana da gostoljubivo prime turskog princa koji je trebao krenuti za Albaniju u ostvarenje svog nauma, te da ga opskrbe brodovima i prevezu od Senja do Albanije. Vlada je taj zahtjev glatko odbila, premda je stigao od dubrovačkog suverena.[27] U pismu kralju navela je da bi to izuzetno ugrozilo njezine trgovce na Balkanu. Opisala je ogromnu snagu Turaka „*čija je moć u*

21 *Gelcich, J.–Thallóczy, L.:* nav. dj. 109.; *Radonić, J.:* nav. dj. I/1. 187.; CD, vol. 17. 96.; Liber viridis. Ur. *Branislav M. Nedeljković.* SANU, Bg., 1984. gl. 96.

22 „[…] dicto comuni nostro confirmatis per regiam maiestatem Hungarie". Liber viridis nav. dj., gl. 96.

23 O odnosu ugarske krune i bosanskog kraljevstva vidi detaljnije *Mladen Ančić:* Putanja klatna: Ugarsko–hrvatsko kraljevstvo i Bosna u 14. stoljeću. Zavod za povijesne znanosti HAZU u Zadru i Ziral., Zadar–Mostar, 1997; *Pál Engel:* Neki problemi bosansko–ugarskih odnosa. Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU 16. (1998) 68–71.; *Mladen Ančić:* Politička struktura kasnosrednjovjekovne Bosne. U: *Mladen Ančić:* Na rubu Zapada. Hrvatski institut za povijest–Dom i svijet, Zg., 2001. 9–88.; *Dubravko Lovrenović:* Na klizištu povijesti. Sveta kruna ugarska i Sveta kruna bosanska 1387–1463. Synopsis, Zg.–Sarajevo, 2006.

24 *Ančić, M.:* Putanja klatna nav. dj. 234–240.; *Ančić, M.:* Politička struktura nav. dj. 12–23.

25 Primjerice: DAD, ser. 2 Reformationes, vol. XXXII, f. 168. Vidi i Reformationes, vol. XXXII, ff. 170'., 171'., 174., 177'., 178'., 186'., 217'., 218.; *Gelcich, J.–Thallóczy, L.:* nav. dj. 127–131., 162–163., 195–200.

26 O promjeni retorike prema kralju vidi *Kunčević, L.:* nav. dj. 20–21.

27 „Prima pars est de faciendo pulcro et bono modo excusatione domino nostro naturali Romanorum Imperatori et Hungarie Regi pro recepto et directione danda Chalapie filio Ceci Impera-

tim krajevima poznata svima, a povećavaju ju je iz dana u dan […] *i svi su obližnji krajevi, gotovo i pragovi ovoga grada na neki način u njihovim rukama*", ne zaboravljajući naglasiti značenje Dubrovnika kao posljednjeg kraljevog utočišta na jugu zemlje. Stoga, „*ako se Njegovo Carsko Veličanstvo brine da njegov grad, građani i trgovci, taj ostatak i svjetlo slave imena Njegova veličanstva*" ne propadne, „*onda neka odvrati tog Turčina od grada i njegovih vjernih podanika*".[28] To je trebao biti dovoljno jaki argument da kralj odustane od svog zahtjeva. I doista – odustao je, a neželjeni gost nije navratio u grad.

Ovaj primjer ilustrira novu konstelaciju odnosâ Dubrovnika prema Sigismundu. Dubrovčanima je na prvom mjestu bilo očuvanje slobode i gospodarskih povlastica sad već gotovo oblikovane republike. Ništa nije bilo iznad toga, iako pripadnost ugarskoj kruni nije bila upitna. No, dok je tijekom ranijih godina Sigismundove vladavine dubrovačka veza s kraljem bila intenzivna, u zadnjim godinama njegova kraljevanja ona je labavila i sve više dobivala nominalni karakter. Retorički se Dubrovčani sve više nazivaju *„prirodni i najvjerniji sluge vaše krune"*, *„posljednji ostaci slave i imena vaše krune u ovim krajevima"*, dubrovački poslanici dolaze kod Sigismunda *„pokloniti se ugarskoj kruni"*, dočim je ranije puno više isticana kraljeva osoba.[29] Dubrovčani su sve više trgovali, sklapali sporazume i dogovore s neprijateljima svog suverena, jer im je to diktirala borba za opstanak. Pa ako je u ime tog cilja bilo potrebno čak odbiti neki zahtjev vrhovnog suverena, isprike su pronalažene, dakako, uvijek *cum pulcris et idoneis verbis*, ali i uvijek *pro bono et statu civitatis nostrae*.

Može se zaključiti da su Dubrovčani pripadnost zemljama ugarske krune i priznavanje kraljevske vlasti vješto i vrlo pragmatično iskoristili za ostvarivanje konkretnih političkih ciljeva. Dubrovački su vlastodršci kraljevsku vlast iskoristili na najbolji način za grad. Sigismund, ujedno i jedini njihov suveren kojeg su ikad imali prilike ugostiti u gradu,[30] bio je istovremeno bliski i daleki vladar. Doseg njegove vlasti u Dubrovniku nije bio toliki da bi remetio grad-

toris Turciorum pro qui ad nos superscripsit idem dominos nostros." DAD, ser. 3 Acta Consilii Rogatorum, vol. VI. f. 49'.

28 „Quapropter si sacre maiestatis vestre cura est quod nec nobis in dubium venit, ut hec sua urbs, concives, et mercatores […] neve reliquie et lumen glorie nominis maiestatis vestre, quod ex nobis solum his in partibus extat, penitus extinguatur suppliciter supplicamus et quesumus, quatenus adventum huius hominis Teucri ab hac urbe et nobis fidelibus suis divertere dignetur." *Gelcich, J.–Thallóczy, L.:* nav. dj. 397–398.; *Radonić, J.:* nav. dj. I/1. 359. Usp. Chronica Ragusina Junii Restii nav. dj. 266–267.; *Matković, P.:* nav. dj. 237–238.; *Božić, I.:* nav. dj. 63.

29 *Kunčević, L.:* nav. dj. 27.

30 Doduše, do posjeta je došlo stjecajem okolnosti pri kraljevom mukotrpnom povratku u Ugarsku nakon nikopoljskog poraza 1396. godine. Kralj se s pratnjom u Dubrovniku zadržao devet dana te je sve tih dana bilo podređeno njegovom boravku u gradu. DAD, ser. 2 Reformationes, vol. XXX. ff. 46'., 93–96., 136–140.; Chronica Ragusina Junii Restii nav. dj. 182.; *Jorjo Tadić:* Promet putnika u starom Dubrovniku. Izdanje Turističkog saveza u Dubrovniku, Du., 1939. 154., 161.; *Janeković, Z.:* Javni rituali nav. dj. 82.; *Nella Lonza:* Kazalište vlasti. Ceremonijal i državni blagdani Dubrovačke Republike u 17. i 18. stoljeću. Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku. Zg.–Dubrovnik, 2009. 192., 437–438.

sku samoupravu, a ipak, ona je bila dovoljno jaka da bi gradu mogla pružiti temeljno što se od nje očekivalo – zaštitu, sigurnost i korist. S druge strane, i Sigismundu sigurno nije bilo na odmet uživati u odanoj vjernosti grada, gospodarski jakog, s razgranatom trgovačkom, ali i informacijskom mrežom diljem jugoistočne Europe i Sredozemlja.[31] Spoj monarhijske vlasti i aristokratskog republikanizma pokazao se za Dubrovčane osobito blagodatnim, pa su i razumljive Diversijeve riječi s početaka ovog teksta, ili one koje je, pompozno i kićeno izgovorio u posmrtnom govoru održanom povodom Sigismundove smrti 1438. godine u dubrovačkoj katedrali. Tada je pred knezom i svom vlastelom pozvao grad Dubrovnik da zbog smrti svog vladara „*plače, žaluje, tuguje, udara se u prsa, dere noktima obraze i kosu zbog smrti svog presvijetlog gospodara kralja Sigismunda*", te dodao: „*Izgubila si* (dubrovačka općina)*, velim, ne samo kralja nadasve sklonog tvojoj slobodi, miru i nepovredivosti, nego i oca, gospodara, brata, muža i sve svoje dobro, u čijim rukama i politici bijaše nada u tvoj spas, te si postala udovicom. Napustio te onaj presjajni car koji te u svoje vrijeme pred svim narodima proglasio najvjernijom i uresio milostima, darovima, sloboštinama i svim povlasticama koje si zatražila*."[32]

Na koncu, može se potvrditi da su opće političke i društvene okolnosti, osjećaj ugroženosti, odnosno osjećaj sigurnosti, kao i financijski i gospodarski čimbenici umnogome određivali kakav će odnos imati neki grad i neki vladar. To se pokazalo i u dubrovačkom primjeru. Bivajući vladarem u vrijeme velikog dubrovačkog uspona i oblikovanja poznate dubrovačke „*libertas*" Sigismund je postao jedan od simbola toga „zlatnog" vremena i tako ostao upamćen, za razliku od, primjerice, nekih gradova u Češkoj, kao najdraži kralj kojeg je Dubrovnik ikada priznavao.[33]

31 O važnosti Dubrovnika kao informacijskog čvorišta vidi *Bariša Krekić:* Cirkulacija informacija između Dubrovnika i Bosne u prvoj polovini XV. vijeka. Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine 39. (1988) 50–56.

32 *Filip de Diversis:* Dubrovački govori u slavu ugarskih kraljeva Sigismunda i Alberta. Ur. *Zdenka Janeković Römer.* Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, Zg.–Dubrovnik, 2001. 81.

33 O odnosu gradova i Sigismunda vidi posebice rad *Katalin Szende:* Between Hatred and Affection: Towns and Sigismund in Hungary and in the Empire. U: Sigismund von Luxemburg. Ein Kaiser in Europa. Tagungsband des internationalen historischen und kunsthistorischen Kongresses in Luxemburg, 8–10. Juni 2005. Hrsg. *Michel Paule, François Reinert.* Verlag Philipp von Zabern, Mainz am Rhein, 2006. 199–210. kao i tamo navedenu literaturu.

RICHÁRD HORVÁTH

Pogranična protuturska obrana i njezine organizacijske promjene u doba Matijaša*

U ovom kratkom radu pokušat ću dati pregled glavnih elemenata protuturske obrane između 1458. – 1490. godine, ne zanemarujući činjenicu da je taj obrambeni sustav nastao u više koraka počevši od 1410-ih godina. Uz to, strategija obrane između 1410. i 1463. godine prošla je najmanje tri značajne transformacije, kojih većina nije bila neovisna o Hunjadijevima. Serijski pohodi Janka Hunjadija († 1456.) protiv Turaka i potom obrambena rješenja njegova sina Matijaša pružaju brojne mogućnosti za istraživanje i vrednovanje različitih rješenja. U nastavku će, dakle, biti riječi o njihovom kratkom prikazu.

Obrana u vrijeme Matijaša Hunjadija: prva, „aktivna faza"[1]

Nakon 1458. godine – usprkos uspjehu kod Beograda 1456. godine – ugarska se strana i konačno povukla na granice. Od tada je Matijaš Hunjadi (1458. – 1490.) u biti pasivno gledao (jer iz unutarnjopolitičkih razloga nije ni imao mogućnosti činiti štogod drugo) kako Turci osvajaju prvo Srbiju, a nedugo zatim i Bosnu. U ljeto 1458. godine – usprkos tome što je ugarski dvor računao na te vojne mjere Turaka[2] – Golubac i Kučevo brzo su pali u neprijateljske ruke, a iduće je godine i Smederevo postalo turskom utvrdom. I premda je Matijaš na vijest o padu Golupca u noći[3] na 25. kolovoza 1458. godine smjesta krenuo s Budima prema južnim krajevima, nije bilo značajnih vojnih događaja. Ugarsko vojno vodstvo i kralj zadovoljili su se pripremom za odbijanje eventualnog turskog napada i malim prodorima prema srpskim područjima.[4] Taj su ograničeni cilj i uspjeli dostići, budući da su se turske postrojbe, nakon

* Rukopis je izrađen uz potporu natječaja OTKA (K 100749.).

1 Oslanjajući se na rezultate novijih istraživanja, to jest uzimajući u obzir glasovne i kronološke odmake, ova se trostruka podjela oslanja i na sljedeći rad: *Gyula Rázsó:* Hunyadi Mátyás török politikája. U: Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára. Szerk. *Gyula Rázsó, László V. Molnár.* Zrínyi, Bp., 1990. 149–200.

2 Magyarország melléktartományainak oklevéltára II. A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198–1526. Szerk. *Lajos Thallóczy, Antal Áldássy.* Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 1907. (Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria XXXIII.) 240–241. (= Szerbia)

3 Thomasi velencei követ jelentése nyomán. Szerbia nav. dj. 241.

4 O tadašnjem kretanju vladara vidi *Richárd Horváth:* Itineraria regis Matthiae Corvini et reginae Beatricis de Aragonia (1458–[1476]–1490). História–MTA Történettudományi Intézete, Bp.,

što je Matijaševa vojska krenula u smjeru Beograda, povukle prema srpskom Kosovu Polju i premda su u više navrata odavale dojam da će prijeći granicu, do toga na koncu nije došlo.[5] Time je Srbija konačno poražena, a osim Beograda ništa nije ostalo u rukama ugarske strane. Nova situacija nije nagoviještala utješnu budućnost ni što se tiče budućnosti Slavonije i ostatka Bosne, a povrh toga je Smederevo, već tursko, postalo bazom prijetnje Beogradu. Prva je i neposredno iskusila promjenu ratnoga stanja: pokrajinu je u rano proljeće 1459. godine pomeo neočekivani turski prodor,[6] a u proljeće 1460. godine kod Beograda se našla prijeteća turska četa i kružio je glas da se i sam sultan spremao na utvrdu.[7]

Do toga tada i za vladavine Matijaša na koncu nije došlo.

Nakon Srbije slijedila je Bosna. Slijedom sve jačeg vojnog pritiska[8] bosanski je kralj Štefan Tomašević (1461. – 1463.) bio primoran popustiti turskim zahtjevima za tranzitom. Sudbina Bosne ispunila se u svibnju 1463. godine. Osmanske su postrojbe neočekivano nadirale u zemlju pod vodstvom sultana. Zauzele su prijestolnicu Jajce, a kralja Tomaševića odmah i pogubili, čime je pala i posljednja protuturska tampon država koja je – s gledišta budimskog dvora – predstavljala značajnu vojnu silu.[9] Taj je događaj dosegao „prag boli" Ugarskoga kraljevstva i potaknuo Matijaša na poduzimanje protumjera. Time je, dakle, pohodom na Jajce u zimu 1463. godine, započeo niz Matijaševih malobrojnih značajnih protuturskih vojnih mjera.[10]

Matijaš Hunjadi je na čelu vojske zauzeo približno pola stotine većih ili manjih utvrda na području Bosne između listopada i prosinca 1463. godine. 4. listopada stigao je u tabor kod opkoljenog Jajca. Zauzeće utvrde dogodila se 26. prosinca 1463. godine.[11] Kraljev je cilj bio jednostavan: kako je Ugarsko kraljevstvo sada neposredno graničilo s Osmanskim carstvom, želio je spa-

---

2011. (História könyvtár. Kronológiák, adattárak 12. –Subsidia ad historiam medii aevi Hungarie inquirendam 2.) 63–64.

5 Magyar diplomacziai emlékek Mátyás király korából I–IV. Szerk. *Iván Nagy, Albert Nyáry.* Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága, Bp., 1875–1878. (Monumenta Hungariae Historica. Acta extera.) I. 35–36., Szerbia nav. dj. 242–243. (= Dipl. Eml.)

6 Dipl. Eml. I. nav. dj. 46.

7 Dipl. Eml. I. nav. dj. 78–79. Pismo mačvanskog bana i beogradskog kapetana Simona Nagya, u kojem izvješćuje o osam tisuća Turaka utaborenih kod Žarnova u turskim rukama, koji se nalazi jedva desetak kilometara od utvrde.

8 Ibid. U proljeće 1460. godine krenula je skupina pod vodstvom Hasan-paše i protiv Bosne, kako bi osigurali gazove Save za kasnije turske povorke.

9 Navedeno, kao i političko-vojnu pozadinu istoga najnovije prikazuje sljedeća tematska zbirka studija: Stjepan Tomašević (1461. – 1463.) – slom srednjovjekovnoga Bosanskog Kraljevstva. Ur. *Ante Birin.* Hrvatski institut za povijest. Katolički bogoslovni fakultet u Sarajevu, Zg.-Sarajevo, 2013.

10 *Richárd Horváth:* The castle of Jajce in the Organization of the Hungarian Border Defence System under Matthias Corvinus. U: Stjepan Tomašević (1461. – 1463.) nav. dj. 89–98.

11 *Lajos Thallóczy:* Jajcza (bánság, vár és város) története 1450–1527. Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 1915. CIV–CV.

siti što se spasiti da: želio je stvoriti tampon državu ispred ugarskog i hrvatskog pograničnog područja.

Na ugarski napad već je iduće godine došao turski protuudar, no uspjeli su obraniti Jajce.[12] Međutim, ugarski odgovor, opsada Zvornika bezuspješno je završila u kasnu jesen 1464. godine, čime je osmansko osvajanje istočne polovice Bosne postalo konačnim. Zapravo je tada nastalo područje bitno manje od ranije Bosne (koje mađarski izvori tako često nazivaju „jajačkom banovinom"), koje je postalo važnim elementom ugarske pogranične obrane sve do pada utvrde 1527. godine. Uz to, nakon 1464. godine gotovo desetljeće i pol nije bilo bitnog vojnog događaja na turskoj bojišnici. Nedvojbena je činjenica da imamo podataka iz 1466. godine o manjim kretanjima turskih postrojbi, a širio se glas i da je meta njihova napada Beograd. Štoviše, možemo pokazati i isprave o tomu kako je Matijaš poduzeo odlučne korake kod cara Fridrika III. i napuljskog kralja Ferdinanda kako bi dobio vojnu i logističku potporu za noviji protuturski pohod ograničene moći i cilja, no od toga – vjerojatno zato što ni turska strana nije poduzela ozbiljne korake – nije bilo ništa. Nakon toga Matijaš je razvidno stao pripremati trajnu obranu iz posve jasnog razloga: njegova pozornost sve je više bila usmjerena na Češku, a potom Austriju. Time, dakako, nije posve prekinuta njegova pozornost prema pograničnim utvrdama. Sve do tada i od tada nadalje njihovo je održavanje crplo ozbiljnije materijalne resurse.

Druga, mirna faza „sa skretanjima"

No kakav je bio taj sustav i kakvu je ulogu u njemu dobilo povraćeno bosansko područje? Pogranična protuturska obrana i linija pograničnih utvrda tada je postojala već pola stoljeća, no zauzimanjem Jajca Matijaš je uspio gurnuti obrambenu liniju ponešto južnije i nastojao učvrstiti i države avangarde. Poduzeo je sve kako bi na prijestolju u Vlaškoj bio njemu odani vojvoda. 1462. godine, iskoristivši napad Turaka, provalio je u Vlašku,[13] uhvatio i dao zatvoriti vojvodu Vlada Ţepeşa (poznatijim imenom: „Drakula", 1448, 1456. – 1462., 1476). Međutim, s Moldavijom nije uspio doći do sporazuma. Ondje je vladao Stjepan Veliki (Ştefan cel Mare, 1457. – 1504.) koji je 1467. godine kod Baije pobijedio Matijaša i nije se pokorio ugarskom kralju sve do 1475. godine.[14]

Dakle, južne je granice Ugarskog kraljevstva (u prvom redu na područjima susjednima sa Srbijom) od konca vladavine kralja Žigmunda štitio sustav utvrda. No, pogledamo li zemljovid, odmah nam se javlja pitanje kako se moglo to dugo pogranično područje obraniti u srednjem vijeku. Stoga se moramo dotaći i pitanja organizacije. Također od doba cara i kralja Žigmunda, s

12 *Péter E. Kovács:* Jajca 1464. évi ostroma. U: Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére. Szerk. *Gábor Hausner.* Argumentum, Bp., 2005. 403–418.

13 *Horváth, R.:* Itineraria nav. dj. 71–71.

14 *Richárd Horváth:* Hunyadi Mátyás és Havasalföld. Világtörténet. (2010) Ősz–tél. 3–12.

vremenom sve diferenciraniji sustav sastojao se od tri glavna dijela. U smjeru od zapada prema istoku to su: dalmatinsko–hrvatsko–slavonski ban, temeški župan i erdeljski vojvoda. Nadležnost dalmatinsko–hrvatsko–slavonskog bana obuhvaćala je jugozapadno područje Ugarskog kraljevstva, Slavoniju i srednjovjekovnu Hrvatsku. Temeški župan je branio srednje pogranično područje i južne županije kraljevstva. Erdeljski vojvoda je bio čuvar pokrajine susjedne s Vlaškom i Moldavijom.

Isprva je i Matijaš Hunjadi provodio taj sustav, ostavljajući u biti njegova dva elementa – instituciju bana i erdeljskog vojvode – bez promjene za cijele svoje vladavine. Na čelu Slavonije, Dalmacije i Hrvatske, odnosno Erdelja djelovali su vojnici-baruni koje je imenovao kralj. Njihov popis mnogo govori: Jan Vitovec, Blaž Mađar, Damjan Horvat, Ladislav od Egervara, Stjepan Bátori ili upravo Matija Gereb de Wingarth.[15] Svi su u prvom redu bili vojni vođe, a pretežna većina imala je i značajnog iskustva u borbi. Ista je bila situacija i s temeškim županom. Ta je dužnost župana – zajedno s požunskim županom koji je također imao važnu obrambenu ulogu – bila od istaknutog značaja. Na to ukazuje to da je njezin nositelj ujedno spadao i među najvažnije barune u zemlji, a vršitelji se s vremena na vrijeme pojavljuju u redovima dostojanstvenika Matijaševih privilegija. U Matijaševo doba i tu se susrećemo s iskusnim vojnicima, Rénoldom Rozgonyijem, Sebestyénom Rozgonyijem te od početka 1460-ih godina Péterom Szakolyijem, koji je djelovao do 1468. godine. Njega je do smrti 1472. godine slijedio Ivan Pongrac od Dengelenga, koji je ujedno bio i erdeljski vojvoda. Njegovim imenovanjem kralj je dao dvije najvažnije obrambene dužnosti u ruke jednoj osobi. Njegov nasljednik bio je Ambrus Nagy, koji je upravljao temeškom županijom između 1473. – 1479. godine.[16]

Vojne mogućnosti trojice vođa, dakako, određivale su se u Budimu. Ban (katkad banovi) raspolagali su vojnom silom Slavonije, Dalmacije i Hrvatske. Temeški župan je isprva zapovijedao vojskom samo u Temeškoj županiji, a od sredine Žigmundovog doba već u 7-8 županija (npr. Keve, Karaš, katkad Čanad), dok – kao što ćemo vidjeti – nakon 1479. godine u gotovo tucet županija. Erdeljski vojvoda je, pak, turske napade mogao dočekati sa cijelom vojnom silom transilvanijske pokrajine, odnosno sa saskim i sikulskim postrojbama.

Gotovo za cijelog trajanja Matijaševa doba funkcionirao je taj sustav, u koji je valjalo uklopiti bosansko područje osvojeno 1463/64. godine. Matijaš je prvo pokušao iznaći naizgled privremeno rješenje. Nakon njegove krunidbe imenovao je za vladara Bosne (istodobno s dužnošću slavonskog bana) Mirka Zapolju, jednog od njegovih pouzdanih miljenika, netom dovedenog na vlast. On je dobio naslov dalmatinsko–hrvatsko–slavonskog bana i on ga je učinio i

15 Najnoviju i najtočniju arhontologiju slavonskih banova vidi u *Tamás Pálosfalvi:* The Noble Elite in the County of Körös [Križevci] 1400–1526. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Bp., 2014. (Monumenta Hungariae Historica. Dissertationes.) 423–426.

16 *László Fenyvesi:* A temesközi–szörénységi végvárvidék funkcióváltozásai (1365–1718). U: Végvárak és régiók a XVI–XVII. században. (Studia Agriensia 14.) Szerk. *Tivadar Petercsák, Jolán Szabó.* Dobó István Vármúzeum, Eger, 1993. 235–288.

rukovoditeljem posjedâ vranskog priorata, što nije značilo drugo doli koncentraciju obrane jugozapadnog ruba u rukama jedne osobe. Međutim, promjenjivost ratne sreće, ili, pak, nedostatak vojnih sposobnosti novog glavnog zapovjednika, pokazala se nakon nepune godine dana, kod opsade Zvornika.[17] Taj je neuspjeh Matijaša potakao na odluku da obranu regije povjeri starim zapovjednicima koji su i lokalno „poznati". Stoga je ubrzo smijenio Zapolju i zauzvrat mu dao odštetu u obliku doživotnog imenovanja spiškim županom, to jest grofovskog naslova koji je uspostavio radi njega.[18]

Nakon toga je kralj riješio upravu Bosne na neko vrijeme ne spajanjem, već pripojenjem Dalmatinsko–hrvatskoj banovini, dok je vođenje Slavonije trenutno provodio Nikola Iločki. Po našim dosadašnjim saznanjima to je uslijedilo između srpnja[19] i rujna 1465. godine. Tada je kralj smijenio vojnika koji je i prije Zapoljina obnašanja dužnosti stekao zasluge i nakratko ponovno dobio ulogu, dalmatinsko–hrvatskog bana Stjepana Frankopana (formalno ne taknuvši položaj slavonskog bana Nikole Iločkog i vrativši na to mjesto Jana Vitovca) te je umjesto njih na novi položaj imenovao dvojicu drugih okušanih pristaša: Pétera Szobija i Lászla Disznósija.[20] Njih su kasnije slijedili Ivan Tuz od Laka, a potom Blaž Mađar.[21]

Na području ugarske pogranične obrane koje se može smatrati najpromjenjivijim u to vrijeme, dakle, u upravi Bosne nova se promjena dogodila 1471. godine. U toj se godini odvila najveća pobuna za vrijeme vladavine Matijaša, tzv. pobuna Ivana od Sredne (poznatijeg pod imenom Vitez[22]). Kako je za njezina izbijanja kralj upravo boravio u Moravskoj, istaknutu su ulogu dobili aristokrati koji su bili u zemlji. [23] Tada se ustanovilo licem u lice tko je pouzdano ostao vjeran kralju. Dvojica njegovih predstavnika ostavljenih u Budimu, stari vojnici-baruni Mirko Zapolja i Stjepan Bátori izdržali su sve do kraja.[24] Međutim, treći najveći (u pogledu njegovih utvrda i posjeda) gospodar u zemlji, Nikola Iločki – ranije erdeljski vojvoda te mačvanski i slavonski

17 *Tamás Pálosfalvi:* Vitovec János. Egy zsoldoskarrier a 15. századi Magyarországon. Századok 135. (2001) 464.

18 *Richárd Horváth:* Imre Szapolyai. U: Matthias Corvinus, the King. Tradition and Renewal in the Hungarian Royal Court 1458–1490. Exhibition catalogue. Ed. *Péter Farbaky, Enikő Spekner, Katalin Szende, András Végh.* Budapesti Történeti Múzeum, Bp., 2008. 269.

19 Posljednji Zapoljin nastup kao bosanskog vladara datira od 15. srpnja: *Tibor Neumann:* A Szapolyai család oklevéltára I. Levelek és oklevelek (1458–1526). MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Bp., 2012. (Magyar Történelmi Emlékek. Okmánytárak.) 97.

20 Koliko je poznato, prvi se put pojavljuju 3. rujna 1465. godine, u redovima dostojanstvenika jedne kraljevske povelje. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest. Diplomatikai Fényképgyűjtemény és Levéltár (DL, DF) 13 736.

21 *Pálosfalvi, T.:* The Noble Elite nav. dj. 370–372.

22 O razjašnjenju oblika imena i obiteljskih veza vidi *Tamás Pálosfalvi:* Vitézek és Garázdák. A szlavón humanisták származásának kérdéséhez. Turul 86. (2013) 15–16.

23 O kraljevom izbivanju: *Horváth, R.:* Itineraria nav. dj. 92–94.

24 Podrobnije o Bátorijevoj ulozi: *Richárd Horváth, Tibor Neumann:* Ecsedi Bátori István. Egy katonabáró életpályája 1458–1493. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Bp., 2012. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések.) 26–29.

ban – kolebao se, no na koncu je ostao uz Matijaša. Kralj je, pak, nakon povratka u zemlju i sloma pobune smatrao kako bi bilo dobro da tog velemožnog aristokrata još više veže uza se i njegov eventualni budući otpor razoruža mnogo unaprijed. Odlučio je da će za njega ustanoviti naslov bosanskog kralja, koji je Iločki bez prekida nosio od 1472. do svoje smrti 1477. godine. Prva isprava koju je izdao kao kralj poznata nam je od 10. veljače 1472. godine.[25] Poznavajući njegov itinerarij (dakako, tek djelomično, budući da su izvori neizvjesni) možemo reći da ih je najviše datirao u vlastitim utvrdama: Iloku i Orahovici. Njegovo kraljevsko sjedište je, naravno, bilo Jajce, iako je tu, prema izvorima, tek malo boravio. Njegova vladavina je s našeg gledišta važna zato što je Bosna djelovala pod samostalnim vodstvom u sustavu ugarske pogranične obrane, ponešto neovisnije od ostalih „zapovjedništava".[26] Smrću Iločkog naslov bosanskog kralja je, dakako, ukinut, premda je njegov sin slijedom očeva „kraljevskog naslova" nosio naslov kneza. Međutim, to nije bilo posljednje poglavlje bosanskog kraljevstva u tom razdoblju, jer se nakon smrti Matijaša Hunjadija, 1490. godine nakratko opet pojavljuje taj oblik vlasti. Naime, ugarski baruni, koji su u srpnju 1490. godine pregovarali s Ivanišom Korvinom o nasljeđivanju prijestolja, iznova su spomenuli pitanje bosanskog kraljevstva. Sporazumjeli su se s Korvinom da ne bude li izabran za ugarskog kralja, dobit će popriličnu teritorijalnu odštetu. Ta je odšteta trebala biti – za njega „oživljeno" – Bosansko Kraljevstvo usprkos ugroženosti tog područja od strane Turaka. Donijeli su i pravila o pravima i obvezama budućega kralja,[27] no od tog se plana na koncu ništa nije ostvarilo.

Nakon toga opet je uslijedilo mirno razdoblje kroz pola desetljeća, koje je ovoga puta okončao – možda pomalo neočekivano – ne turski prodor, već sam Matijaš. Naime, po njegovu povratku iz tzv. „taborovanja u Wrocławu" 1474/75. godine nije ga dočekala zemlja kakvu je mjesecima prije ostavio za sobom. Turska provala u veljači 1474. godine koja je došla i do Varada, opsada Wrocława okončana nedvojbenom pobjedom i dugo izbivanje kralja (i njegove vojske) uzrokovali su ozbiljnu unutarnjopolitičku krizu. Žitelji kraljevstva i poglavito članovi političke elite sami su iskusili kakva je stvarna prijetnja Turaka i kako je kada gospodar zemlje izbiva dulje vrijeme. Usprkos tomu Mirko Zapolja i Stjepan Bátori morali su u jesen 1474. godine u Budimu održati i sabor te i time pomalo ublažiti napetosti. Matijaš se u zemlju vratio tek u proljeće 1475. godine i smjesta odlučio da će, ostaviviši za sobom češko–moravsko bojište, pokušati postići uspjeh na turskoj bojišnici, čime može dokazati svoju odlučnost na polju obrane i borbe protiv pogana. Međutim, bivajući načistu s odnosima snaga – čak i usprkos tome što je 10. siječnja 1475. kod

25 Tada još u obliku „electus rex Bozne". DL 103 733.

26 *András Kubinyi:* Die Frage des bosnischen Königtums von Nikolaus Újlaky. Studia Slavica Scientiarum Hungaricae 4. (1958) 373–384.

27 *Thallóczy, L.:* Jajcza nav. dj. 68–69.*; Gyula Schönherr:* Hunyadi Corvin János 1473–1504. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1894. (Magyar Történelmi Életrajzok.) 129–131.

Vasluija moldavskopoljsko–ugarska vojska pod vodstvom vojvode Stjepana Velikog pobijedila glavninu vojske sultana Mehmeda – nije mogao pomišljati na veći pohod ili zauzimanje kakve ključne utvrde. Stoga je odabrao drvenu pograničnu utvrdu Šabac, koju je sredinom veljače 1476. godine i zauzeo, te su nastojali dizanjem daljnjih manjih utvrda ograničiti kretanje smederevskom begu i njegovoj vojsci, no uglavnom bez uspjeha.[28] Potom se ponovno povukao s bojišnice i ponovno je uslijedio „oružani" prekid borbe na više godina. No, istina je da su se širile vijesti o tomu da bi Turci kao odgovor na šabački poraz bili sposobni krenuti i na Beograd, no sve je to ostalo na razini plana. Turski je prodor, doduše, dosegao južna područja, no na koncu su ga zaustavile postrojbe Vuka Brankovića pa njegov utjecaj nije bio od strateškog značaja.[29] Tih je godina došao kraj i kraljevanju Nikole Iločkog, što je dotadašnju organizaciju pogranične obrane primoralo na promjene.

Dakle, smrću Iločkoga 1477. godine nastupila je nova situacija. Matijaš je tada odlučio da Jajce i njegov okrug neće ponovno pripojiti sustavu hrvatsko–slavonske pogranične obrane kao što je to pokušao prije, već ga organizirati pod samostalnom jajačkom ili, drugim imenom, bosanskom banovinom.[30] Do njegove smrti na tom se položaju pojavljuju vojni zapovjednici svi odreda odani kralju: Petar Dojčin, srpski despot Vuk Branković, László Csulai i Emerik Derenčin.[31]

Međutim, javlja se pitanje: zašto je to bilo potrebno? Zašto se Matijaš nije vratio ranijem rješenju, kad je slavonski ban vladao i Jajcem? Pojašnjenje potječe iz promjene vojne i diplomatske situacije. Naime, do 1479. godine svijet se preokrenuo. U siječnju te godine Venecija i Osmansko Carstvo sklopili su mir. Tako se vojska Mehmeda Osvajača konačno mogla okrenuti protiv južnih područja Italije (primjerice, okupacija Otranta) i Ugarske.[32] Matijaš je upravo tih mjeseci bio u ratu protiv Fridrika III., dakle, želio je sigurno zaleđe kod južnih granica i u Erdelju. Vjerojatno je to bio povod njegovoj odluci da u toj godini transformira organizaciju pogranične obrane i imenuje nove vođe. Kao ishod te odluke od tad se nadalje temeški župan nazivao glavnim kapetanom Donjih krajeva, što na prvi pogled nije ništa više doli promjena imena. Važnija je promjena bila ta da je od tada raspolagao vojno sposobnim vojnicima i novcem iz – umjesto ranijih šest-sedam – najmanje 12, a možda čak i 14 županija. To je pomoglo da novačenje potrebnih obrambenih snaga bude brže nego

28 *László Veszprémy:* Szabács ostroma 1475–76. Hadtörténelmi Közlemények 122. (2009) 36–61.; *József Csermely:* A Szendrő közelében épített magyar erődök szerepe Hunyadi Mátyás törökellenes védelmi rendszerében. Hadtörténelmi Közlemények 124. (2011) 845–863.

29 Szerbia nav. dj. 268–270.

30 *Thallóczy, L.:* Jajcza nav. dj. *passim.*

31 *Pálosfalvi, T.:* The Noble Elite nav. dj. 370–372.

32 *Kenneth M. Setton:* The Papacy and the Levant 1204–1571. Volume II. The American Philosophical Society, Philadelphia, 1978. (The Fifteenth Century.) 340–345.; *Franz Babinger:* Mehmed the Conqueror and his Time. Princenton University Press, Princeton, 1992. (Bollingen Series XCVI.) 390–393.

prije. Glavnim kapetanom imenovao je, tada ga proglasivši barunom, jednog od njegovih najstarijih vojnika, Pavla Kinizsija, koji je desetljeće i pol stajao na čelu nove službe.[33] Kao partnera u obrani istočne granice dobio je nekadašnjeg zapovjednika Matijaševe tjelesne straže, tada već istaknutog veleposjednika u zemlji, dvorskog sudca Stjepana Bátorija, koji je također dugo, sve do 1493. godine stajao na čelu Erdelja kao vojvoda imenovan od kralja.[34]

Treća faza, koja donosi malo borbe, a potom brzo primirje

Nužnost brze reorganizacije potvrdio je i turski napad koji je uslijedio ubrzo. Još je 1479. godine došlo do napada na Erdelj, koji je, doduše, završio pobjedničkom bitkom na Krušnom polju 13. listopada, međutim, dokazao je da sultan smatra balkansku bojišnicu sve važnijom. To je uvidio i Matijaš, koji je koncem 1478. godine sklopio privremeni mir s Fridrikom III. Stavio je caru u ruke prisegu češkog kralja, a potom se u ljeto 1479. godine u Olomoucu uspješno dogovorio i sa češkim kraljem Vladislavom: uzajamno su priznali kraljevska prava na svojim „češkim" (za Matijaša je to više označavalo Moravsku) područjima.[35] Nakon što je time stvorio mir na zapadnoj bojišnici, kralj je iskoristivši privremeni interes Turaka za Italijom odlučio poduzeti brz i usklađen udar na Bosnu i Vlašku.

Iskoristivši činjenicu da su glavne turske snage bile vezane opsadom Rodosa, odnosno okupacijom Otranta,[36] prvi je val ugarskog napada krenuo u lipnju. Vođe napada bili su erdeljski vojvoda Stjepan Bátori i temeški župan Pavao Kinizsi. Cilj im je bio dovesti Vlašku na ugarsku stranu i uhvatiti vojvodu Tepelusa. S istoka se ugarskoj vojsci priključila i moldavska vojska vojvode Stjepana Velikog. Vojska je početkom rujna 1480. godine bila još u Slavoniji. Na području Bosne borbe su se odvijale otprilike od početka listopada do prosinca. One su se iscrple ponajviše u opsadi manjih utvrda, a tri veće vojne kolone (vođe su im bili Vuk Branković, slavonski ban Ladislav od Egervara i jajački ban Petar Dojčin) napredovale su sve do Sarajeva. U blizini Travnika sukobile su se s mjesnim osmanskim snagama pod vodstvom bosanskog Davud paše i nagnale ih u bijeg. Kralj se još u prosincu vratio u Zagreb kako bi, s jedne strane, omogućio odmor svojim postrojbama, a s druge strane kako bi okončao odavno planirani politički obračun s obitelji Tuz od Laka.[37]

S bosanskim pohodom 1480. godine zaključeno je novije poglavlje u tursko–ugarskim borbama doba Matijaša, i to iz dva razloga. S jedne strane –

33 *Richárd Horváth:* Pál Kinizsi. U: Matthias Corvinus, the King nav. dj. 270–271.

34 *Horváth, R.–Neumann, T.:* Ecsedi Bátori István nav. dj. *passim.*

35 *Antonín Kalous:* Matyáš Korvín (1443–1490). Uherský a Český král. Veduta, České Budějovice, 2009. 167–194.

36 *Babinger, F.:* Mehmed the Conqueror nav. dj. 390–393.; *László Veszprémy:* Magyar vonatkozású források Otranto ostromáról. (1480–81) Hadtörténelmi Közlemények 103. (1990) 105–112.

37 *István Tringli:* Az 1481. évi szlavóniai közgyűlés. U: Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére. Szerk. *Enikő Csukovits.* Magyar Országos Levéltár, Bp., 1998. 291–319.

što se sada već može znati, ali u ono doba još ne – to je bilo Matijaševo posljednje osobno pojavljivanje u južnim krajevima. Kralj je nakon toga dulje vrijeme boravio na austrijskoj bojišnici, a nakon 1485. godine uglavnom u Beču, odnosno Budimu. Međutim, bilo je još važnijih promjena od spomenutih. Tih godina ni Matijaš, a niti Bajazid II., koji je stupio na prijestolje nakon smrti Mehmeda II. (Osvajača) 1481. godine, nisu željeli pokrenuti veći napad na Balkanu protiv druge strane. Glavne snage ugarskog kralja bile su vezane u Austriji, a one Osmanlija na istoku. Doduše, Turci su 1481. godine pokušali izvesti još jedan protunapad, no zaustavile su ga temeške i bosanske postrojbe pod Kinizsijevim vodstvom nanijevši poraz vojsci Iskender-paše. Promjena je, dakle, „bila u zraku": obojica su vladara bili zainteresirani za uspostavu trajnog primirja, ne nužno u svjetlu međusobnog odnosa snaga, nego zbog svojih vanjskih, samostalnih vanjskopolitičkih planova. Uz to, unatoč svakoj nacionalnoj pristranosti moramo reći da je ta „stanka" u oružju bila više u interesu Ugarskog Kraljevstva, budući da je konstantna borba protiv sve jačih osmanskih sila polako iscrpla sve zalihe zemlje, kako ćemo to i vidjeti u doba Jagelovića. Primirje je, dakle, sklopljeno 1483. godine na razdoblje od pet godina, nakon čijeg su ga isteka ponovno produljili u jesen 1488. godine. Štoviše, promjena – barem na južnoj bojišnici – nije bila uistinu značajna ni nakon smrti kralja Matijaša u travnju 1490. godine. Uz malo pretjerivanja možemo reći da je između 1483. – 1521. godine na tursko–ugarskom pograničnom području vladao stalni „oružani mir". Međutim, ispitivanje – koliko je god on odgodio veće turske napade, mogli bismo hrabro reći: negativnog – utjecaja toga „doba mira" na ugarsko plemenitaško društvo i političku elitu, koliko god to pitanje bilo važno u spoznavanju pada srednjovjekovne Ugarske, nije zadaća ovih redaka.

FERENC VÉGH

Osobita pogranična regija

Međimurje u 17. stoljeću

Istraživanje prošlosti Međimurja, koje, obuhvaćeno rijekama Dravom i Murom, pripada Republici Hrvatskoj, sve do posljednjih desetljeća, začudo ni mađarska, niti hrvatska historiografija nisu smatrale istaknutim zadatkom.[1] To je žalosno i zbog toga što prošlost zemljopisne cjeline koja u ranom novom vijeku leži na granici Osmanskog Carstva i Habsburške Monarhije, odnosno Ugarske i Slavonije može poslužiti kao izvrsno tlo za međunarodnu suradnju. Naime, Međimurje, koje je do trianonske odluke pripadalo Zaladskoj županiji – ili, kako su ga nazivali suvremenici, „Otok" – od sredine 16. do konca 17. stoljeća bilo je u posjedu obitelji Zrinski. Lik Zrinskih, koji se podjednako ubrajaju među hrvatske i mađarske nacionalne junake, čine most na Dravi kako u prošlosti tako i danas.[2] Suradnja istraživača obiju država u ovom slučaju nije samo mogućnost, već ujedno i nužnost. Naime, prikupljanje raspršenih podataka o prošlosti te velikaške obitelji i dotičnog područja zamislivo je

1 *Vladimir Kalšan:* Međimurska povijest. Vladimir Kalšan, Čakovec, 2007; *Rudolf Horvat:* Povijest Međimurja. Prosvjetno-poviestno društvo Hrvatski rodoljub, Zg., 1944. (Reprint: Čakovec, 1993.) Oba monografska rada sažimlju ranija saznanja stručne literature. Najnoviji rezultati istraživanja o Međimurju objavljeni u: Politička, kulturna i društvena djelatnost Zrinskih i Frankopana u Hrvatskoj. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Čakovcu 6. i. 7. listopada 2010. Gl. ur. *Juraj Kolarić.* Zrinska Garda Čakovec, Čakovec, 2011. Izvorna izdanja neophodna za istraživanje ranonovovjekovne povijesti toga područja: Monumenta Zrínyiana. Pars oeconomica. Tomus II. Insula Muraköz (163–1720). Redegit Vera Zimányi. Digessit, introductione Germanica et indice instruxit István N. Kiss. Akadémiai Kiadó, Bp., 1991. (= MZPO). Izvorno je izdanje bilo refleksija na sličan hrvatski pothvat: Monumenta historica familiarum Zrinski et Francopan. Tomus 1. Conscriptiones et aestimationes bonorum (1672–1673). Digessit, praefatione et indice instruxit Rajka Modrić. Zg., 1974. (Djela Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti knj. 55.); A Muraközi uradalom gazdasága és társadalma a 17–18. században. Válogatott források. Válogatta, sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a mutatókat készítette *Éva Gyulai, Zita Horváth, Éva Turbuly.* Szerk. *Zita Horváth.* Zala megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 2010. (Zalai Gyűjtemény 68.) (u nastavku: MU).

2 To dobro prikazuju sljedeće zbirke studija: Susreti dviju kultura. Obitelj Zrinski u hrvatskoj i mađarskoj povijesti. Ur. *Sándor Bene, Zoran Ladić, Gábor Hausner.* Matica hrvatska, Zg., 2012; Militia et litterae: die beiden Nikolaus Zrinski und Europa. Hrsg. von *Wilhelm Kühlmann, Gábor Tüskés* unter Mitarbeit von Sándor Bene. Niemeyer, Tübingen, 2009. (Frühe Neuzeit 141.); Povijest obitelji Zrinski. Zbornik. Gl. ur. Jelena Hekman. Matica hrvatska, Zg., 2007; Zrínyiek a magyar és horvát históriában. Szerk. *Sándor Bene, Gábor Hausner.* Zrínyi Kiadó, Bp., 2007; Zrinski i Europa. Ur. *Jadranka Damjanov.* Društvo mađarskih znanstvenika i umjetnika u Hrvatskoj, Zg., 2000.

samo u okviru prekogranične suradnje koja nadilazi jezične barijere. U ovoj studiji želim sintetizirati dosadašnje rezultate hrvatskih i mađarskih – počesto međusobno neovisnih – istraživanja, u nadi da ispitivanje te zemljopisne cjeline može dati noviji poticaj otkrivanju zajedničke prošlosti. Međimursko (čakovečko) vlastelinstvo, koje se smatra najvrjednijim elementom skupa posjedâ Zrinskih, a koji se prostiru od Jadrana do Mure, dospio je u posjed Zrinskih 1546. godine.[3] Povijest vlasništva toga vlastelinstva zaštićenog Murom i Dravom u 17. stoljeću obiluje preokretima. Sinovi Jurja V. Zrinskog (1599. – 1626.), Nikola VII. (1620. – 1664.) i Petar (1621. – 1671.) od 1638. godine zajedno su upravljali očinskom baštinom, no to se nije pokazalo dobrim rješenjem.[4] U smislu novijeg sporazuma iz 1649. godine čakovečko je vlastelinstvo pripalo Nikoli, koji je mlađeg brata namirio hrvatskim posjedima.[5] Tragična smrt pjesnika i vojskovođe 1664. godine značila je noviji preokret u povijesti posjedâ. Naime, Petar Zrinski je svoju udovu šogoricu Mariju Sophiju Löbl već iduće godine – za nju nepovoljno – obvezao na raspodjelu međimurskog posjeda.[6] Međutim, Petar je svoju novu stečevinu posjedovao tek kratko vrijeme, naime, posjedi tog velikaša smaknutog zbog sudjelovanja u uroti pod vodstvom palatina Ferenca Wesselényija dospjeli su pod upravu Ugarske komore 1670. godine.[7] Druga polovica posjeda bila je u rukama sina Nikole Zrinskog, Adama (1662. – 1691.) do njegove junačke smrti u bitci kod Slankamena.[8] U nedostatku nasljednika i njegov je udio u vlastelinstvu dospio riznici, koja je od tada nadalje raspolagala cijelim međimurskim vlastelinstvom. No Ugarska komora je već 1694. godine, do njegova povrata, dala međimursko vlastelinstvo savojskom poslaniku u Beču Herkules Josephus Ludovicus Turinetti de Prié et Pancalieriju (1658. – 1726.), koji ga je posjedovao do 1702. godine.[9]

Pučanstvo Međimurja u 17. stoljeću na temelju podataka iz sačuvanih urbara, državnih poreznih popisa i crkvenih popisa nazočnih osciliralo je između 18 000 i 32 000 osoba.[10] Najveći broj duša vlastelinstvo je, nakon postupnog porasta, brojilo u vrijeme Nikole VII. Zrinskog (1649. – 1664.).[11] No nakon toga pučanstvo je do konca stoljeća opalo za gotovo trećinu. Ranija maksimalna vrijednost, unatoč tome što je nastupilo mirno doba, nije se

3 *Samu Barabás:* Zrínyi Miklós szigetvári hős életére vonatkozó levelek és iratok. 2. svezak. Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 1899. (Magyar Történelmi Emlékek. Okmánytárak XXX.) 164–167.

4 MU 93–204.

5 *Vera Zimányi:* A Zrínyi család tengermelléki birtokai. Századok 115. (1981) br. 2. 373–374.

6 Ibid.

7 MU 14–16.

8 Ibid.

9 Ibid. 450–453.

10 *Hrvoje Petrić:* Prilozi poznavanju povijesti stanovništa Međimurja u vrijeme Zrinskih. U: Politička, kulturna i društvena djelatnost Zrinskih i Frankopana u Hrvatskoj. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Čakovcu 6. i. 7. listopada 2010. Gl. ur. *Juraj Kolarić.* Zrinska Garda Čakovec, Čakovec, 2011. 28.

11 Ibid.

uspjela ponovno dostići čak ni do 1720. godine, premda je tomu doprinijela i kuga, koja je pustošila u tim posljednjim godinama Rákóczijeve borbe za slobodu.[12] Vrijedi nam obratiti pozornost na upadljivo visoku gustoću naseljenosti od 30-40 osoba/km², što je činilo gotovo dvostruku vrijednost državnog prosjeka.[13] Međimurje je, dakle, bilo jedno od najgušće naseljenih geografskih cjelina tog razdoblja, iako je i međurječje bilo izloženo osmanskim napadima.

Kao što su ljudski gubitci koji se u godinama mira mogu pripisati Turcima bili gotovo zanemarivi, u pozadini opadanja pučanstva vjerojatno su bili drugi, prvenstveno gospodarski uzroci.[14] U čakovečkom dominiju jedno cijelo kmetsko selište teretile su državne i feudalne daće u ukupnoj vrijednosti od 93 (!) rajnskih forinti. Najveću stavku zemljoposjedničkih – u državnim razmjerima relativno visokih – potraživanja iznosila je tlaka od četiri dana tjedno, uračunatih u 74 forinti.[15] Nije slučajno da je 1638. godine 37% kmetova gospodarilo na kvartariju, odnosno da je značajan dio selišta stajao prazan. Možemo opaziti da je u to vrijeme velik udio pustih selišta i kod ozaljskog i ribničkog vlastelinstva, koji se nalaze dalje od granice, u Pokuplju.[16] Zajednička crta triju velikih posjeda Zrinskih je da se na svakom posjedu odvijalo intenzivno alodijsko gospodarstvo.[17] Dakle, njihova se velika opustošenost po svemu sudeći može pojasniti iseljavanjem kmetskog pučanstva.

Djelomična protuteža opadanju pučanstva zbog iseljavanja i pograničnog karaktera Međimurja bilo je doseljavanje, vjerojatno iz smjera juga, u drugoj polovici 16. stoljeća. Nikola IV. Zrinski (1508. – 1566.) je, naime, s njegovih pounjskih zemljišnih posjeda koja su bila pod najvećom prijetnjom osmanske provale masovno preselio svoje podanike hrvatskog materinskog jezika na zapadnougarske posjede, prije svega u Međimurje. Preseljenje je potaknuo i vladar tako što je 1561. godine migrantima osigurao 12 godina oslobođenja od poreza.[18] Primjer Zrinskih nije bio jedinstven. Obitelji Batthyány, Nádasdy i

12 Ibid; *Petar Tóth:* Zala megye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái III. 1656–1716. Zala megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 2002. (Zalai Gyűjtemény 72.) 135.

13 *Géza Dávid:* Magyarország népessége a 16–17. században. U: *Isti:* Pasák és bégek uralma alatt. Demográfiai és közigazgatás-történeti tanulmányok. Magyar Tudományos Akadémia–Magyar–Török Baráti Társaság, Bp., 2005. 28.

14 *Petar Illik:* Minden nap háború. A Magyar Királyságbeli kártételek anatómiája (1627–1642). L'Harmattan, Bp., 2013. 40–41.

15 MZPO 37.

16 *Josip Adamček:* Zrinsko–frankopanski posjedi u XVII. stoljeću. Radovi instituta za hrvatsku povijest. (1972) br. 2. 28–33.

17 Ibid. 32–35. U slučaju uvelike opustjelih slavonskih vlastelinstava Rakovec i Vrbovec, koji su razmjenom vraćeni od Erdődyjevih 1613. godine, gubitak pučanstva koji se mogao pripisati turskim prodorima sprječavao je širenje majurskog gospodarstva. A u slučaju pomorskih posjeda, uređenih za trgovinu na daljinu, porezni teret je ostao nizak vjerojatno zbog nepovoljne prirodne okoline. *Adamček, J.:* nav. dj. 32–35.

18 *Géza Pálffy–Miljenko Pandžić–Felix Tobler:* Ausgewählte Dokumente zur Migration der Burgenländischen Kroaten im 16. Jahrhundert. Kroatisches Kultur- und Dokumentationszentrum, Eisenstadt, 1999. 160–161.

Keglević također su masovno evakuirali pučanstvo sa svojih ugroženih slavonskih na zadunavske posjede. Kao rezultat toga na zapadnom je dijelu Zaladske, Željezne, Mošonske i Šopronske županije sve do Moravske nastao pojas naseljen Hrvatima.[19] U vrijeme petnaestogodišnjeg rata (1591./1593. – 1606.) stanovništvo Slavonije ponovno je bilo prisiljeno na masovni bijeg. Od hrvatskih izbjeglica koji su prešli Dravu mnogi su se naselili na međimurskom vlastelinstvu, što je i Juraj IV. Zrinski (1549. – 1603.) poticao olakšicama.[20] No, Međimurje nije bilo toliko zadnja postaja seobe prema Zapadnoj Ugarskoj koliko njezino područje tranzita. Naime, kurentna jezikoslovna i antroponimijska istraživanja pokazuju da je samo mali dio tragaoca za novim domom konačno našao dom u Međimurju.[21]

Padom Kaniže u osmanske ruke 1600. godine čakovečko su se vlastelinstvo i državna granica u suštini spojili, što je pružalo izuzetne mogućnosti za organizaciju pogranične protuosmanske obrane. To je područje sredinom 17. stoljeća branila privatna vojna sila obitelji Zrinski od 900 ljudi. Njezinu okosnicu činili su vazalni plemići koje izvori nazivaju familiarisima ili servitorima.[22] Oni su za kmetska selišta izdvojena iz vlastelinstva bili dužni vršiti konjaničku službu, odnosno u ovisnosti o veličini posjeda davati određeni broj oružanika. Razlika između njih se može i mora činiti prema osnovi po kojoj su uživali posjed koji je bio temeljem njihove službe. *Summalisti* su za pozajmicu danu vlastelinstvu (summa) dobivali više ili manje kmetskih selišta, koja su bila vezana i vojnom obvezom. Korisnici su svoja dobra mogli posjedovati sve dok nisu isplatili iznos zaloga. Za razliku od njih, *beneplacentariji* su od vlastelinstva sve do opoziva dobivali kmetsko selište, za koje je vlastelinstvo od njih očekivao vojničku službu.[23] Brojčano iskazano, 1638. godine braća Zrinski su mogli računati na 181 servitora i oružanike koje su oni dali.[24] Tada je u rukama vazalnih plemića bilo 65(!) % kmetskih selišta vlastelinstva.[25] Masovno otuđivanje vazalnog pučanstva vjerojatno je po svojoj naravi uvelike umanjilo prihodovnu moć vlastelinstva. I u slučaju ozaljskog i ribničkog posjeda na obali Kupe većina je kmetskih selišta bila u

19 *Josip Adamček:* Iseljavanje Hrvata u austrijsko–ugarsko granični prostor u 16. stoljeću. U: Povijest i kultura gradišćanskih Hrvata. Gl. ur. *Ivan Kampuš.* Nakladni Zavod Globus, Zg., 1995. 13–30.

20 *Pálffy, G.–Pandžić, M.–Tobler, F.:* Ausgewählte Dokumente nav. dj. 240–242.

21 *Anđela Frančić:* Međimurska prezimena. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zg., 2002. (Biblioteka Prinosi hrvatskomu jezikoslovlju knj. 4.)

22 *Ferenc Végh:* A Muraköz katonatársadalma Zrínyi Miklós és Péter birtoklása idején (1638–1671). U: „Hír a dicső tettek ragyogása". Tanulmányok a Zrínyi család és Szigetvár történetéből. Szerk. *Szabolcs Varga.* Szigetvári Várbaráti Kör, Szigetvár, 2011. 167–184.; MZPO 99–118.; *István N. Kiss:* Katonaparasztság (földesúri hadszervezet a Zrínyiek és a zágrábi püspökség birtokain – 17. század) Hadtörténelmi Közlemények (1973) 20. 319–330.

23 Ibid.

24 MU 155–161.

25 *Adamček, J.:* Zrinsko–frankopanski posjedi nav. dj. 27.

rukama vazalnih plemića.[26] Razvidno je da su Zrinski udomaćili slavonsku praksu i u čakovečkom dominiju, što je opet primjer zajedničkog karaktera triju velikih vlastelinstava.

U međimurskom vlastelinstvu Zrinskih vojna sila familiarisa je 1630-ih godina vjerojatno dosegla najveću brojnost, premda je nakon toga konstantno gubila na važnosti. To dobro pokazuje činjenica da je 1672. godine „samo" 48 % kmetskih selišta bilo u rukama vazalnih plemića.[27] Značajan pad broja vazalnih plemića može se dovesti u vezu s pojavom institucije seljaka-vojnika. Naime, Nikola i Petar Zrinski su 1639. g. oslobodili od feudalnih tereta stanovništvo osam sela, a zauzvrat su od njih očekivali vojničku službu.[28] Braća Zrinski su bila primorana učiniti taj korak jer se stanovništvo sela najizloženijih turskim napadima samo tako moglo navesti da ostane.[29] Konjanici su dobivali na korištenje 8–10 jutara oranica i dva jutra livada, dok je pješacima pripadala polovica toga.[30] Dakle, institucija seljaka-vojnika bila je bitno jeftinija od vojnika koje su davali servitori. Lanac vojničkih naselja slijedio je tok Mure, što dobro pokazuje da je glavni zadatak oružanika bio čuvanje granica.[31] U drugoj trećini 17. stoljeća brojnost i značaj vojne sile seljaka-vojnika postupno su rasli i dostigli vrhunac 1680-ih godina.[32]

Zrinski su uz to kao „doživotni kapetani Legrada i Međimurja" imali zapovjedništvo nad mjesnim stražama Legrada, Kotoribe, Hodošana i Goričana.[33] To je značilo ustroj jedne samostalne kapetanije u organizacijskom okviru – i kao najjužnija jedinica – pograničnog generalata „ustrojenog protiv Kaniže", koji je obuhvaćao približno dvadeset pograničnih utvrda.[34] Tako su Zrinski neposredno zapovijedali petinom vojnog pučanstva od 2500 osoba koje je plaćao kralj. To je potrebno naglasiti zato što u Ugarskoj unutar pograničnih kapetanija samo su se iznimno organizirali slični samostalni obrambeni pojasevi. A u hrvatskim i slavonskim pograničnim područjima upravo su kapetanije predstavljale srednju razinu obrambene strukture.[35] Međuriječne

26 Ibid.

27 Ibid.

28 Izvor na mađarskom jeziku donosi: *Végh, F.:* A Muraköz katonatársadalma nav. dj. 167–184.

29 Ibid.

30 MZPO 262–296.

31 *Géza Pálffy:* Európa védelmében. Haditérképészet a Habsburg Birodalom magyarországi határvidékén a 16–17. században. Második, javított és bővített kiadás. Jókai Mór Városi Könyvtár, Pápa, 2000. 52.

32 MZPO 297–308.

33 *Géza Pálffy:* Egy horvát–magyar főúri család a Habsburg Monarchia nemzetek feletti arisztokráciájában. A Zrínyiek határokon átívelő kapcsolatai. U: Zrínyiek a magyar és horvát históriában. Szerk. *Sándor Bene, Gábor Hausner*. Zrínyi Kiadó, Bp., 2007. 53.

34 *Ferenc Végh:* Egerszeg város és végvár a 17. században. Millecentenáriumi Közalapítvány, Zalaegerszeg, 2010. (Zalaegerszegi Füzetek 10.) 13–28.

35 *Hrvoje Petrić:* Pogranična društva i okoliš. Varaždinski generalat i Križevačka županija u 17. stoljeću. Izdavaćka kuća Meridijani–Društvo za hrvatsku ekonomsku povijest i ekohistoriju, Samobor–Zg., 2012. 89–127.

mjesne straže su, osim s gradskim stražama vlastitog pograničnog područja, usko surađivale i s pograničnim utvrdama slavonsko–petrinjskog generalata Koprivnicom i Drnjem.[36] Dakle, Drava u tom smislu nije razdvajala Međimurje i Slavoniju, već ih je povezivala.

Posebnost Međimurja uvelike je jačalo to što je, zajedno s Pomurjem, pripadalo zagrebačkoj biskupiji koja je obuhvaćala slavonske župe, a pobliže bekšinskom arhiđakonatu biskupije.[37] Početkom 17. stoljeća zagrebačka je biskupija imala najtvrđe organizacijske okvire i najviše klerika unutar jedne ugarske crkvene pokrajine, unatoč tomu što je istočni dio dijeceze dospio pod osmansku okupaciju.[38] No, južno od Drave katoličke crkvene strukture ipak nisu napukle kao što se to dogodilo u Ugarskoj. Naime, hrvatsko–slavonski staleži odani habsburškoj dinastiji ustrajali su uz vjeru njihovih predaka. A zagrebački biskupi već su od početka vodili odlučnu borbu protiv luteranskog naučavanja koje je dolazilo iz Štajerske i Kranjske, a kojem su se priklanjali poglavito visoki časnici austrijsko–njemačkog podrijetla.[39]

Međutim, u slučaju Međimurja koje je činilo dio zagrebačke dijeceze, nastup protiv protestanata uvelike je kočilo to što je područje javnopravno pripadalo Ugarskoj. Početkom 17. stoljeća odredbe protiv vjerske obnove donesene na hrvatsko–slavonskom staleškom saboru nisu bile važeće sjevereno od Drave.[40] Uz to, pretežito protestantsko ugarsko niže plemstvo 1608. godine uspjelo je unijeti u zakon jednakopravnost luteranske i helvetske vjeroispovijesti i slobodu prakticiranja vjere.[41] To je umnogome vezalo ruke zagrebačkih biskupa, a u njihovoj dijecezi protestanti su upravo u Međimurju imali najčvršće pozicije, osobito nakon što je Juraj IV. Zrinski oko 1570. godine otvoreno stao uz luteranske učenike.[42] Možemo pretpostaviti da je početkom 17. stoljeća bilo oko dvadeset i pet evangeličkih zajednica na području između Drave i

36 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Bp.; = MNL OL) P 1314 A herceg Batthyány család levéltára. Missiles. No. 48201., No. 13616.

37 *József Holub:* Zala megye története a középkorban. I. A megyei és egyházi igazgatás a középkorban. Zala megye közönsége, Pécs, 1929. 405–415.

38 *Antal Molnár:* A zágrábi püspökség és a magyar katolikus egyház a 17. században. METEM, Bp., 2012. 16.

39 *Daniel Patafta:* Protureformacija u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. Podravina 4. (2005) 8. 33–46.

40 *Drago Roksandić:* Vjerski zakon hrvatsko–slavonskog sabora 1604. (1608) godine. U: *Drago Roksandić:* Etnos, konfesija, tolerancija. Srpsko kulturno društvo „Prosvjeta", Zg., 2004. 55–66.

41 *Géza Pálffy:* Győztes szabadságharc vagy sokféle sikert hozó felkelés? A magyar királysági rendek és Bocskai István mozgalma (1604–1608). Századok füzetek 3. (2009) 52.

42 *Gene S. Whiting:* Uloga obitelji Zrinski u širenju protestantizma u Međimurju. U: Politička, kulturna i društvena djelatnost Zrinskih i Frankopana u Hrvatskoj. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Čakovcu 6. i. 7. listopada 2010. Gl. ur. *Juraj Kolarić.* Zrinska Garda Čakovec, Čakovec, 2011. 135–152.; *Isti:* Zrinski, Međimurje i reformacija. Prilozi poznavanju povezanosti Zrinskih, Međimurja i reformacije u drugoj polovici 16. stoljeća. Bogoslovni institut, Zg., 2009. 201–229.; *Nataša Štefanec:* Heretik njegova veličanstva. Povijest o Jurju IV. Zrinskom i njegovu rodu. Barbat, Zg., 2001. 211–221. Sve do danas smatra se temeljnim djelom *Franjo Bučar:* Povijest reformacije i protureformacije u Međimurju i susjednoj Hrvatskoj. Varaždin, 1913.

Mure, koje su pripadale zaladsko-šomođskoj dijecezi zadunavske superintendencije.[43]

Međutim, rekatolizacijom Jurja IV. Zrinskog 1623. godine otklonjena je najveća prepreka koja je dotad najviše kočila nastup protiv međimurskih protestanata. Velik dio evangeličkih zajednica već je u drugoj trećini 17. stoljeća ostao bez duhovnog pastora.[44] Do konca stoljeća jedino je u Legradu ostao velik broj evangelika, koji su u gradu – uz ponešto reformanata i antitrinitaraca koji su došli s osvojenog područja tijekom oslobodilačkog rata (1683. – 1699.) – još uvijek bili u većini.[45] Međimurje je, dakle, na koncu 17. stoljeća jačalo pozicije katoličke Crkve. U pogledu našeg predmeta to ipak ima osobit značaj jer je ukidanjem protestantskih zajednica veza između te regije i zagrebačke dijeceze nužno postala još čvršćom.

Kao sažetak možemo reći da je osnovu zasebnog razvoja Međimurja, koje je u ranom novom vijeku postalo pograničnim područjem, činila osobita okolnost da se međurječje (počevši od sredine 14. stoljeća) koncentriralo u rukama jedne obitelji.

Naime, čakovečko vlastelinstvo Zrinskih je od 1546. godine djelovalo kao zatvorena gospodarsko-zadružna jedinica. To pokazuje i činjenica da je i državni porez ubiralo samo vlastelinstvo te ga prosljeđivalo ubiračima.[46] Područje između Drave i Mure u 17. stoljeću je tvorilo i samostalni obrambeni pojas pod doživotnim zapovjedništvom posjednika Zrinskih, što je također povećavalo separaciju. Vojna sila od oko tisuću i pol vojnika, koje su uzdržavali privatni izvori ili kralj, uspješno je branila međurječje pa stanovništvo – za razliku od ostalih dijelova Zaladske županije – nije bilo primorano plaćati porez Turcima, to jest „pokoriti se".[47] Posebnost zemljopisne cjeline većinom naseljene Hrvatima povećavalo je i to što nije pripadala vesprimskoj, već zagrebačkoj dijecezi. Zemljoposjedništvo obitelji Zrinskih dalje je jačalo veze između međurječja i područja južno od Drave. A preseljenje stanovništva ugroženih posjeda tijekom osmanskog osvajanja i dalje je povećavalo udio hrvatskog pučanstva u Međimurju. Tako se međurječje sredinom 17. stoljeća moglo mnogo više činiti sjevernim ogrankom ujedinjene Hrvatske i Slavonije nego dijelom Ugarske. Naše predavanje željelo je potvrditi da sjevernu granicu Hrvatske i Slavonije na tom području nije označavala Drava, već Mura.

---

43 *Sándor Payr:* A Dunántúli Evangélikus egyházkerület története I. Székely Nyomda, Sopron, 1924. 411–434.

44 *Jenő Haller:* Adatok a muraközi reformáció történetéhez. Protestáns Szemle 29. (1917) 376.

45 *Dragutin Feletar:* Legrad. Kulturno-prosvjetno društvo „Zrinski", Čakovec, 1971. 147.

46 MNL OL Ugarska komora Archivuma E 202 Acta Zrinyiano–Frangepaniana (X 28) 5216. d. 381.

47 *Lajos Merényi:* A zalai hódoltság adója 1629-ben. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 11. (1904) 363–389.

ALEXANDER BUCZYNSKI

Ad fontes historiae

Trendovi u historiografiji o Vojnoj krajini u Hrvatskoj i izgledi za budućnosti

U potrazi za karakteristikama historiografije o Vojnoj krajini u Hrvatskoj u razdoblju od 1959. do 2013. godine odlučio sam provesti analizu relevantnih monografija, zbornika, knjiga građe i članaka u časopisima ili drugim publikacijama tada tiskanim u Republici Hrvatskoj. Nisam, dakle, uzeo u obzir publikacije koje su objavljene izvan Hrvatske – na primjer u Sloveniji, Austriji, Mađarskoj ili u Srbiji – čak ni u slučaju da autor takve publikacije pripada hrvatskoj znanstvenoj zajednici.[1] Zbornike nisam tretirao kao cjeline, već sam njihove članke obradio pojedinačno po autorima. To vrijedi i za zbornik *Vojna krajina. Povijesni pregled, historiografija, rasprave*, usprkos činjenici da je to do danas jedini zbornik koji je – gotovo – u potpunosti posvećen Hrvatsko–slavonskoj vojnoj krajini.[2] Također želim naglasiti da nisam uzeo u obzir neobjavljene radove poput magistarskih radova ili disertacija niti izlaganja na domaćim ili međunarodnim skupovima. Namjerno sam se usredotočio na razdoblje poslije 1959. godine jer ta godina označava početak suvremene

1 Uključene su publikacije koje u impresumu navode izdavača, odnosno mjesto objavljivanja relevantan za geografski prostor Republike Hrvatske u njezinim današnjim granicama. Time naravno ne želim umanjiti doprinos krajiške historiografije iz susjednih zemalja, niti zanijekati njezino značenje za znanstveno istraživanje povijesti Vojne krajine u Hrvatskoj, no kako ne bi ulazio u preveliku i stoga nepreglednu širinu odlučio sam tu historiografiju ostaviti izvan okvira ovog osvrta. Nije, dakle, uzeta u obzir originalna verzija izvanredne knjige *Karla Kasera:* Freier Bauer und Soldat, 1988., ali zato je prijevod toga djela Slobodan seljak i vojnik koji je objavljen u Zagrebu 1997. godine. Obuhvaćeni su radovi *Slavka Gavrilovića, Géze Pálffyja, Vaska Simonitija* i drugih povjesničara „iz susjedstva" koji su objavljeni u Hrvatskoj dok su publikacije istih autora u njihovim matičnim zemljama ostavljene po strani. Odluku da ne uvrstim publikacije koje su tiskane izvan Hrvatske iako su ih napisali autori koji inače pripadaju hrvatskoj znanstvenoj zajednici temeljio sam na dva razloga. Prvi je razlog da je vrlo teško ući u trag svim inozemnim publikacijama tih autora tako da je svaki popis unaprijed manjkav, a da se ni približno ne može odrediti broj koji bi mogao biti tretiran kao reprezentativan uzorak. Drugi je razlog koncentriranje na „hrvatski publikacijski prostor" čime se olakšava komparacija sa vojnokrajiškom historiografijom susjednih zemalja jer je *a priori* izbjegnuto dupliciranje publikacija, pod uvjetom naravno da te zemlje koriste isto mjerilo. Historiografska analiza „susjednih" krajiških publikacija trebala bi uostalom u prvome redu biti predmet ozbiljne valorizaciji svake zemlje kojoj one pripadaju.

2 Vojna krajina. Povijesni pregled, historiografija, rasprave. Ur. *Dragutin Pavličević.* Sveučilišna naklada Liber, Zg., 1984.

historiografske obrade povijesti Vojne krajine. Tada je, naime, objavljena *Historija naroda Jugoslavije II*., koja je, između ostaloga, nudila i prvi značajniji pregled vojnokrajiške povijesti i to iz pera Fedora Moačanina, Nade Klaić i Jaroslava Šidaka.[3]

Popis bibliografskih jedinica s vojnokrajiškom tematikom na kojem sam temeljio ovu historiografsku analizu, nastao je kombinirajući digitalni katalog Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, baze podataka Hrvatske znanstvene bibliografije CROSBI i portala Hrčak s raznim drugim bibliografskim popisima koji su dostupni na internetu te popisima literature i bilješkama u relevantnim znanstvenim djelima.[4] Ukupno sam obradio 48 knjiga i 353 članka, od 168 autora, a obuhvaćeni su, između ostalih, svi relevantni časopisi koji se sukladno važećem Pravilniku o uvjetima za izbor u znanstvena zvanja uzimaju u obzir pri vrednovanju radova za takve izbore iz područja humanističkih znanosti, polje povijesti. Rezultate prikupljenih bibliografski jedinica sam na temelju četiri različite analize predstavio u četiri odvojena grafikona. Prva se analiza odnosi na godišnju količinu vojnokrajiških publikacija. Drugu sam analizu posvetio prostornom, tj. geografskom težištu tih publikacija, treću analizu njihovom vremenskom težištu, a četvrtu i posljednju analizu, njihovom tematskom težištu. Ponuđene analize nisu izrađene na temelju broja bibliografskih jedinica već prema broju stranica – obujma – svake publikacije.[5] Radi lakše usporedbe odlučio sam vremenski raspon od 1959. do 2013. godine podijeliti u pet jednakih razdoblja od jedanaest godina: 1959. – 1969., 1970. – 1980., 1981. – 1991., 1992. – 2002. i 2003. – 2013.

Prvi grafikon na prvi pogled pokazuje da među vojnokrajiškim publikacijama dominiraju knjige. Tijekom razdoblja od 2003. do 2013. godine, ukupno je objavljeno 25 knjiga i njihov obujam pokriva 57% ukupnog obujma svih 48 knjiga koje su objavljene poslije 1959. Isto je razdoblje i u pogledu članaka najplodnije vrijeme. Obujam 155 članaka koji su tada objavljeni pokriva 51% ukupnog obujma svih 353 članka. Omjer između članaka i knjiga u tom je razdoblju 100:250, zatim između 1992. i 2002. godine 100:266, a od 1981. do

3 Historija naroda Jugoslavije II. Ur. *Branislav Đurđev, Bogo Grafenauer, Jorjo Tadić.* Školska knjiga, Zg., 1959. *Jaroslav Šidak* je u zborniku Vojna krajina. Povijesni pregled, historiografija, rasprave naveo da je „tekst F. Moačanina prvi […] cjelovit prikaz krajiške prošlosti do kraja XVIII st. u našoj historiografiji uopće." *Pavličević, D.:* Vojna krajina nav. dj. 12.

4 Na webstranici www.ffzg.unizg.hr/pov/zavod/triplex2 nalazi se dosad najpotpuniji bibliografski popisi koje su priredili *Ivana Beljak, Mladen Medved, Kristina Milković Šarić i Hrvoje Petrić.* No, ti se popisi odnose samo na razdoblje od 1981. do 2012. godine i usprkos velikom trudu priređivača oni za navedeno razdoblje nisu potpuni.

5 Ukupan broj stranica knjiga računao se od impresuma do zadnje stranice, a kod članaka obuhvatio je i sažetak na stranom jeziku (odnosno sažetak na hrvatskom jeziku ako je članak na stranom jeziku). 48 knjiga ukupno broje 14 178 stranica, a 353 članka u časopisima i zbornicima (uključujući pojedina poglavlja u knjigama) ukupno 6331 stranicu, što sve zajedno iznosi 20 509 stranica. U prosjeku svaka knjiga broji 295 stranice, a članak 18 stranica.

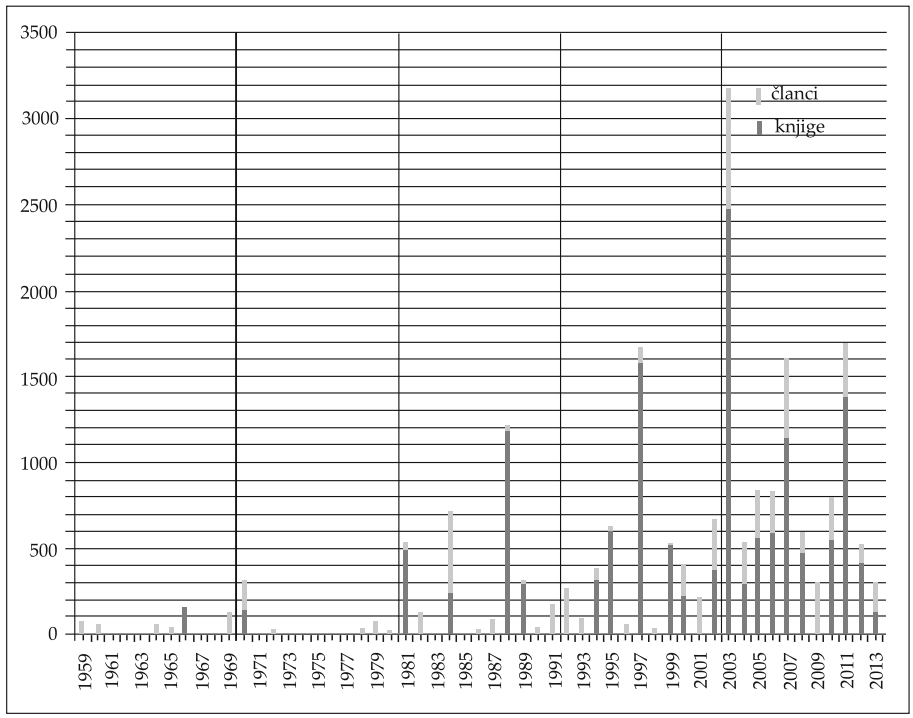

Grafikon 1. Godišnja količina publikacija o Vojnoj krajini

1991. godine 100:215.[6] No, znakovito je da je u razdoblju od 1959. do 1969. godine te između 1970. i 1980. godine situacija bila obrnuta i da su tada dominirali članci. Omjer između članaka i knjiga bio je u prvo navedenom razdoblju 237:100, a u drugom 252:100. Očito je, dakle, da se na početku osamdesetih godina dogodio preokret. Zašto?

Kako bi se bolje mogle objasniti okolnosti tog preokreta potrebno je vratiti „historiografski sat" trideset godina unatrag. Godine 1952. objavljene su u *Historijskom zborniku* dvije vrlo kritičke recenzije knjige Ferde Čulinovića *Seljačke bune u Hrvatskoj*. Autori tih recenzija, Jaroslav Šidak i Branko Sučević, imali su brojne prigovore na spomenutu knjigu kako zbog metodološkog pristupa njezina autora tako i zbog ozbiljnih analitičkih i interpretativih propusta s njegove strane. Nije mi namjera ovdje ulaziti dublje u detalje njihovih kritika, no ono što svakako treba istaknuti jest Šidakov prigovor da Čulinović *„nema jasne predodžbe o odnosu građanske Hrvatske i Vojne krajine u XVIII. st."* te Sučevićeva konstatacija da Čulinović *„obrađuje neke krajiške bune toga doba kao 'seljačke', kao bune 'seljaka' u okviru feudalizma, ma da se krajiško uređenje ne može*

6 Ovdje se naravno misli na obujam članaka, odnosno knjiga. Dakle između 2003. i 2013. godine na svakih 10 stranica koji su objavljeni kao članak, dolaze 25 stranica objavljenih u knjizi.

tako jednostavno nazvati feudalnim".[7] Branko Sučević upozorio je na kraju svoje recenzije da *„odnosi u Krajini nisu bili tako jednostavni kako ih autor shvata i prikazuje! Oni su bili mnogo složeniji. Krajina se ne može ni razumjeti ni objasniti na bazi 'seljačkih buna', na bazi jedne jednostavne šablone koja odgovara svakom dobu i svakom selu i 'seljaku'."*[8] Kritika dvojice recenzenata su dala povod žustroj polemici između Čulinovića i Sučevića koja je objavljena već u sljedećem broju *Historijskog zbornika*. Čulinović je, između ostaloga, nastavio braniti svoju tvrdnju da je Vojna krajina „feudalno područje" i zaključio da Šidak i Sučević nisu uspjeli oboriti njegovu *„osnovnu tvrdnju o klasifikaciji krajišnika kao seljaka i njihovih pokreta kao seljačkih buna sui generis."*[9] Sučević je pak u svom odgovoru naglasio da se Krajina *„u sebi samoj razvijala pa je njen položaj u odnosu prema ostalim dijelovima zemlje bio različit u razno doba, a isto tako i položaj krajišnika u samoj Krajini i odnos prema drugim društvenim slojevima u Hrvatskoj i van nje."* Na pitanje društvenog položaja krajišnika jedino se, prema njegovu mišljenju, moglo odgovoriti razmatrajući razvitak Vojne krajine tijekom tri uzastopna razdoblja: od početka 16. stoljeća do 1630., od 1630. do 1754. godine te od 1754. godine dalje. Sučević završio je svoj osvrt zaključkom da je dobro da Čulinović *„makar i s krivog kraja"* pokrenuo ovo pitanje *„da bi se, ozbiljnom analizom, prije ili kasnije našlo pravo rješenje, jer je problem Vojne krajine vrlo važan za povijest naših zemalja."*[10] S tom konstatacijom složio se i Jaroslav Šidak koji je istaknuo da Vojna krajina *„još uvijek nije dovoljno proučena"*.[11]

Mišljenja sam da, iako je tek sedam godina kasnije objavljena *Historija naroda Jugoslavije II*., upravo tu polemiku u *Historijskom zborniku* treba vrednovati kao svojevrsni preludij suvremenoj historiografskoj obradi povijesti Vojne krajine. Ta je povijest, međutim, i nakon objave spomenute knjige narednih godina uglavnom ostala zanemarena. Na tu okolnost kao i na istraživačke praznine u svezi s time ukazali su 1964. godine Fedor Moačanin i Mirko Valentić svojim prilozima u – opet – *Historijskom zborniku*. Osvrnući se na knjigu Miše Semjana *Istorija Krajišnika i kućne zadruge u ratnoj državi*, Fedor Moačanin je istaknuo da su *„opsežnije radnje iz područja historije Vojne krajine vrlo rijetke u našoj novijoj historiografiji"*.[12] Mirko Valentić je u historiografsko kritičkom osvrtu na povijest Vojne krajine također naglasio zanemarenost proučavanja povijesti Vojne krajine, osobito 19. stoljeća, upozoravajući pri tome na činjenicu da je *„Sva literatura o problemima Vojne krajine u XIX st. s obzirom na složenost problema najvećim* […] *dijelom fragmentarna, pa se iz nje ne može dobiti cjelovit uvid*

7 *Jaroslav Šidak:* Ferdo Čulinović, Seljačke bune u Hrvatskoj. Historijski zbornik 1–2. (1952) 125.; *Branko Sučević:* Ferdo Čulinović, Seljačke bune u Hrvatskoj. Historijski zbornik 1–2. (1952) 128.

8 *Sučević, B.:* i. m. 130.

9 *Ferdo Čulinović:* Mogu li se pokreti krajišnika uvrstiti u seljačke bune? Historijski zbornik 3–4. (1952) 433., 436.

10 *Branko Sučević:* Šta su bili krajišnici? Historijski zbornik 3–4. (1952) 437–448.

11 *Jaroslav Šidak:* Historijski zbornik 3–4. (1952) 448.

12 *Fedor Moačanin:* O nekim problemima iz historije Vojne krajine I. Historijski zbornik (1964) 357.

u osnovne linije historijskog razvitka Vojne krajine. Pored toga, vrlo mali broj radova se temelji na arhivskom istraživanju, i upravo je takva analiza mogla rezultirati novim ocjenama. Međutim, i takvi su prilozi ponekad donosili suprotne ocjene o istim problemima, što sve upućuje na potrebu daljeg temeljitog znanstvenog istraživanja povijesti Vojne krajine u XIX st."[13]

Tijek historiografije u Hrvatskoj narednih petnaest godina nije demantirao navedene zaključke Fedora Moačanina i Mirka Valentića. U studenom 1969. godine bio je doduše organiziran znanstveni simpozij o Petrovoj gori na kojem se našlo mjesto i za dva plenarna izlaganja s vojnokrajiškim temama, ali je Branko Sučević – prvi izlagatelj – tom prilikom i dalje s pravom mogao naglasiti da je *„Proučavanje Vojne krajine, njene uloge, strukture i odnosa, njena značenja po život krajišnika i cijele zemlje, u našoj* […] *historiografiji uglavnom zapuštena."*[14] Porođajnim mukama suvremene vojnokrajiške historiografije temeljene na sustavnom znanstvenom istraživanju došao je na svojevrstan simboličan način kraj 1978. godine kada je Mirko Valentić – drugi izlagatelj na spomenutom simpoziju – prvi obranio disertaciju s vojnokrajiškom temom u povijesti Sveučilista u Zagrebu.[15] U godini koja je slijedila Projektno je vijeće Odjela za hrvatsku povijest Centra za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu pokrenulo inicijativu za organizaciju znanstvenog skupa u povodu 100. obljetnice sjedinjenja Vojne krajine s Civilnom Hrvatskom, a budući da je proučavanje vojnokrajiške povijesti *„u našoj historiografiji prilično zapostavljena."*[16] Godine 1981. organizirana je najprije izložba o Vojnoj krajini u Povijesnom muzeju u Zagrebu, a zatim od 23. do 25. studenog održan planirani međunarodni znanstveni skup u Zagrebu.[17] Većina priloga s tog znanstvenog skupa objavljena je 1984. godine u posebnom zborniku kojeg je uredništvo nastojalo prirediti tako *„da može poslužiti kao priručnik za povijest Vojne krajine na našim fakultetima i postdiplomskim studijima"*.[18] Porast znanstveno-istraživačkog zanimanja za povijest Vojne krajine u drugoj polovici osamdesetih godina, zatim tijekom devedesetih godina 20. stoljeća i prvog desetljeća 21. stoljeća koji se odražava

13 *Mirko Valentić:* O nekim problemima Vojne krajine u XIX. stoljeću. Historijski zbornik (1964) 383.

14 Simpozij o Petrovoj gori u povodu 25-godišnjice zasjedanja ZAVNOH-a. JAZU, Zg., 1972. 19.

15 Tema Valentićeve disertacije bila je Vojna krajina i pitanje njenog ujedinjenja s Hrvatskom 1861. – 1881. Do kraja 20. stoljeća svoje su vojnokrajiške disertacije na istom sveučilištu obranili D. Roksandić (Hrvatska vojna krajina pod francuskom vlašću [1809. – 1813.]; 1988), M. Kruhek (Obrambena arhitektura hrvatske i slavonske Vojne krajine u XVI stoljeću; 1989), A. Buczynski (Vojni komuniteti – središta građanstva Hrvatske krajine; 1993), I. Golec (Vojni komunitet Petrinja [1765. – 1881.]; 1996) i I. Jurišić (Karlovački generalat u reformama habsburškoga dvorskog apsolutizma [1737. – 1749]; 1999.). Izvor: popis disertacija na webstranici http://knjiznica.ffzg.unizg.hr/arhiv.

16 *Pavličević, D.:* Vojna krajina i. m. 5.

17 U sklopu izložbe tiskan je katalog: Vojna krajina u Hrvatskoj. Ur. *Fedor Moačanin, Mirko Valentić.* Povijesni muzej Hrvatske, Zg., 1981, a iste je godine objavljena i monografija *M.Valentića:* Vojna krajina i pitanje njezina sjedinjenja s Hrvatskom 1849. – 1881. Školska knjiga, Zg., 1981.

18 *Pavličević, D.:* Vojna krajina nav. dj. 6.

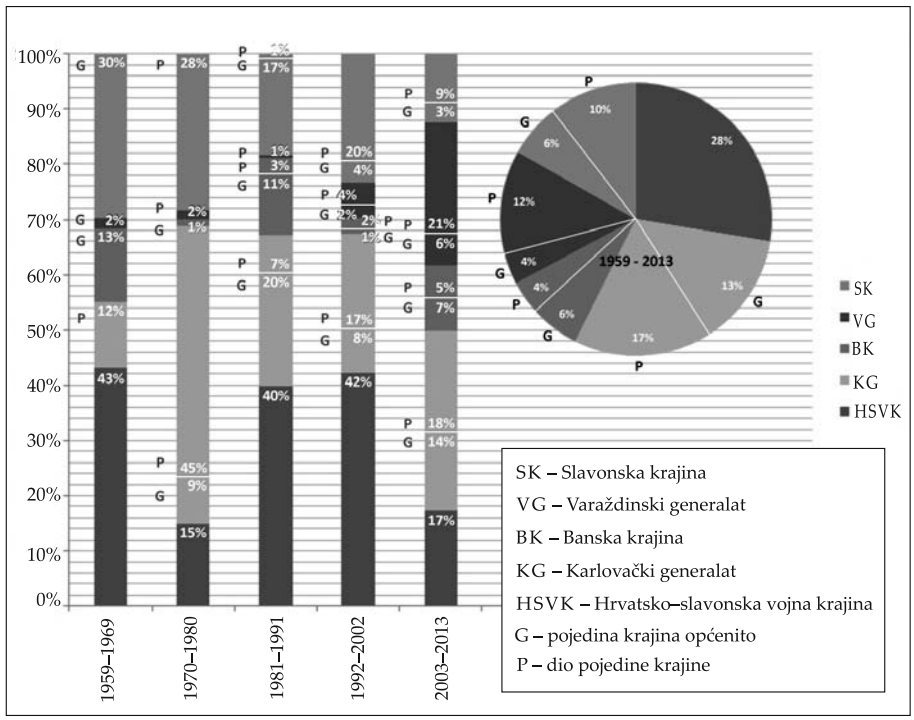

Grafikon 2. Geografska težišta publikacija o Vojnoj krajini

u rastućem broju knjiga i članaka s vojnokrajiškim temama nedvojbeno potvrđuje ispravnost ocjeneuredništva spomenutog zbornika da onpredstavlja *„velik korak naprijed u proučavanju složene krajiške problematike"*.[19]

Drugi grafikon prikazuje prostorno težište knjiga i članaka s vojnokrajiškom tematikom. Ovdje predstavljena analiza polazi od toga je li publikacija posvećena Vojnoj krajini kao cjelini, određenom generalatu kao zasebnoj cjelini ili pak određenom dijelu tog generalata, tj. pojedinoj kapetaniji,pukovniji, satniji ilimjestu? Tortni grafikon pokazuje da je, uzimajući u obzir sve publikacije između 1959. i 2013. godine, Karlovačkom generalatu posvećena najveća pozornost (30%), a Banskoj krajini najmanja (10%). No, stupčani grafikon pokazuje da je Vojna krajina kao tematska cjelina dominirala između 1959. i 1969. te ponovno između 1981. i 2002. godine. U razdoblju od 1970. do 1980. godine prevladavala je pozornost za određene dijelove Karlovačkog generalata. Nakon 2003. godine doduše prednjači pažnja za pojedine dijelove Varaždinskog generalata, no, zato puno ne zaostaju ni pojedini dijelovi Karlovačkog generalata kao ni Vojna krajina kao cjelina. Detaljniji uvid u prostorna težišta vojnokrajiških publikacija dobije se redajući njihov obujam po godina-

19 Ibid.

ma od najvišeg prema nižeg. Taj obujam sam ovdje izražio kao postotak ukupnog obujma svih publikacija, a naveo sam redom samo one godine čiji zbroj pokriva polovicu obujma svih publikacija koje su relevantne za isto prostorno težište. Tako je, na primjer, od svih knjiga i članaka koji su objavljeni poslije 1959. godine 28% posvećen Vojnoj krajini kao cjelini. Najviše je u tom pogledu napisano 1997. (6,4%), zatim 2011. godine (6,0%) i 1981. godine (2,6%). O Karlovačkom generalatu kao zasebnoj cjelini najviše je napisano 2003. (4,3%) i 1988. godine (2,9%), a o njegovim pojedinim dijelovima 2010. (2,7%), 2003. (2,6%), 2012. (2,1%) i 1997. godine (1,6%).[20] Najviše su, u tom pogledu, obrađeni Otočka pukovnija, Ogulinska pukovnija i Senj. O Banskoj je krajini kao zasebnoj cjelini najviše napisano 2006. godine (3,3%), a o njezinim pojedinim dijelovima 2003. godine (2,6%).[21] Najviše je obrađena Petrinja. O pojedinim dijelovima Varaždinskog generalata najviše je napisano 2003. (4,4%) i 2007. godine (4,0%), a to se uglavnom odnosi na Bjelovar. O pojedinim dijelovima Slavonske krajine najviše je napisano 1999. (2,0%), 2008. (1,8%), 2000. (1,1%) i 1994. godine (0,9%), a to se, pak, uglavnom odnosi na Slavonski Brod. Najmanje je napisano o Varaždinskom generalatu i Slavonskoj krajini kao zasebnim cjelinama.[22] Zanimanje za cijeli Varaždinski generalat poraslo je tek u petom razdoblju, dakle između 2003. i 2013.godine (3,1%), dok je najveće zanimanje za Slavonsku krajinu kao zasebnoj cjelini postojalo u trećem razdoblju, dakle između 1981. i 1991. godine (2,8%). Razlog zašto prevladava obujam publikacija koje obrađuju pojedine dijelove Vojne krajine (43%) valja potražiti u činjenici da većinu tih publikacija čine knjige koje su posvećene određenom gradu ili pukovniji.

U trećem je grafikonu prikazano koji su vremenski rasponi u povijesti Vojne krajine najviše, odnosno najmanje zastupljeni u publikacijama. Uzimajući u obzir zbroj svih publikacija između 1959. i 2013. godine – što je prikazano u tortnom grafikonu – ispada da je 18. stoljeće najbolje pokriveno razdoblje vojnokrajiške povijesti te da je njemu posvećena jednaka pozornost kao 16. i 17. stoljeće zajedno. Knjige i članci posvećeni vojnokrajiškoj povijesti 18. i 19. stoljeća zajedno obuhvaćaju skoro dvije trećine ukupnog obujma svih publikacija. Stupčani grafikon, međutim, pokazuje da su publikacije objavljene između 1959. i 1969. godine imale težište na drugoj polovici 17. stoljeća i prvoj polovici 18. stoljeća (45%), publikacije objavljene između 1970. i 1980. godine imale su težište na vremenski raspon od 1700. do 1849. godine (69%), publikacije objavljene tijekom osamdesetih godina imale su težište na prvoj polovici 19. stoljeća (30%), publikacije objavljene između 1992. i 2002. godine imale su težište na raspon od 1750. do 1881.godine (55%), a publikacije objavljene poslije 2003. godine imale su težište na 18. stoljeće (41%).

20 Na Karlovački generalat u cijelosti odnosi se 13%, a na njegove dijelove 17%.

21 Na Bansku krajinu u cijelosti odnosi se 6%, a na njezine dijelove 4%.

22 Na Varaždinski generalat u cijelosti odnosi se 4%, a na njegove dijelove 12%. Na Slavonsku krajinu u cijelosti odnosi se 6%, a na njezine dijelove 10%.

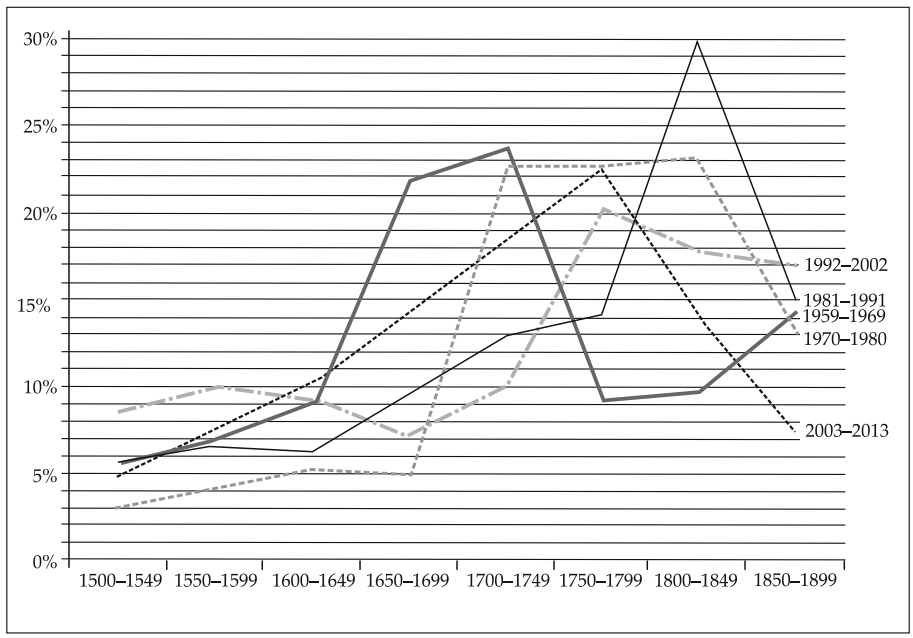

Grafikon 3. Vremenska težišta publikacija o Vojnoj krajini

U četvrtom sam grafikonu odlučio prikazati posebnu naglašenost vojnokrajiških „podtema" iz područja političke, društvene, gospodarske i kulturne povijesti, što reflektira utjecaj tih podgrana u analitičkom i interpretativnom pristupu vojnokrajiškoj povijesti. Obzirom da vojnokrajiške knjige uobičajeno imaju opće-povijesni pristup koji obuhvaća sve te aspekte, odlučio sam ih izostaviti iz ove analize i ona se, dakle, isključivo temelji na prije spomenutih 353 članaka koji su objavljeni između 1959. i 2013. godine. Političkom poviješću obuhvatio sam međunarodne odnose, vojnu povijest, institucionalnu povijest, pravnu povijest i topografiju. Pod društvenu sam povijest svrstao demografiju, migracije i zdravstvo, pod gospodarsku povijest ekohistoriju, a pod kulturnu povijest povijest religije, povijest mentaliteta i povijest školstva. Članci koji nemaju neku posebnu naglašenost navedenih podtema svrstao sam u rubriku „općenito". Istom sam rubrikom obuhvatio i one članke koji su usredotočeni na krajiške pobune, revolucije ili biografije jer su to teme koje nisu strogo vezane za samo jednu ili dvije podgrane. Prihvaćam kritiku da sam napravio tek grubu podjelu i svakako sam svjestan takozvanih sivih zona preklapanja tih podtema, ali bio je to jedini način da barem donekle diferenciram sadržaj pojedinih članaka. Tortni grafikon pokazuje da većina članaka koja je tijekom proteklih šest desetljeća napisana, povijesne procese u Vojnoj krajini tretirai interpretira općenito (29%) ili sa stajališta političke povijesti (24%). Najviše zapostavljen je analitički i interpretativan pristup vojnokrajiškim povijesnim procesima sa staja-

lišta gospodarske povijesti (14%). No, zato stupčani grafikon pokazuje da je upravo ta podgrana povijesne znanosti poslije 2003. godine znatno više počela utjecati na analizu i interpretaciju vojnokrajiške povijesti. Važno je, međutim, naglasiti da tu uglavnom nije riječ o gospodarskoj povijesti u klasičnom smislu, već o takozvanoj ekohistoriji. Uočljivu naglašenost društvene povijesti između 1959. i 1969. godine koja je splasnula tijekom kasnijih godina valja pripisati posebnom zanimanju povjesničara za društveni položaj krajišnika, odnosno njegovu ulogu kao poljoprivrednika te za kućne zadruge u Vojnoj krajini.[23] Osobito krajiške kućne zadruge od devedesetih godina nadalje više ne uspjevaju pobuditi nikakav veći interes.

Prethodna analiza vojnokrajiških publikacija nedvojbeno pokazuje da povijest Vojne krajine u suvremenoj hrvatskoj historiografiji više nije zanemarena kako je to utvrđeno prije više od pedeset godina. Istraživanje Vojne krajine je sustavnije organizirano. Očito je također da je historiografija o Vojnoj krajini u Hrvatskoj upravo u novom mileniju doživjela pravi *boom*. No, istovremeno valja konstatirati da smo svjedoci sve uže specijalizacije unutar te

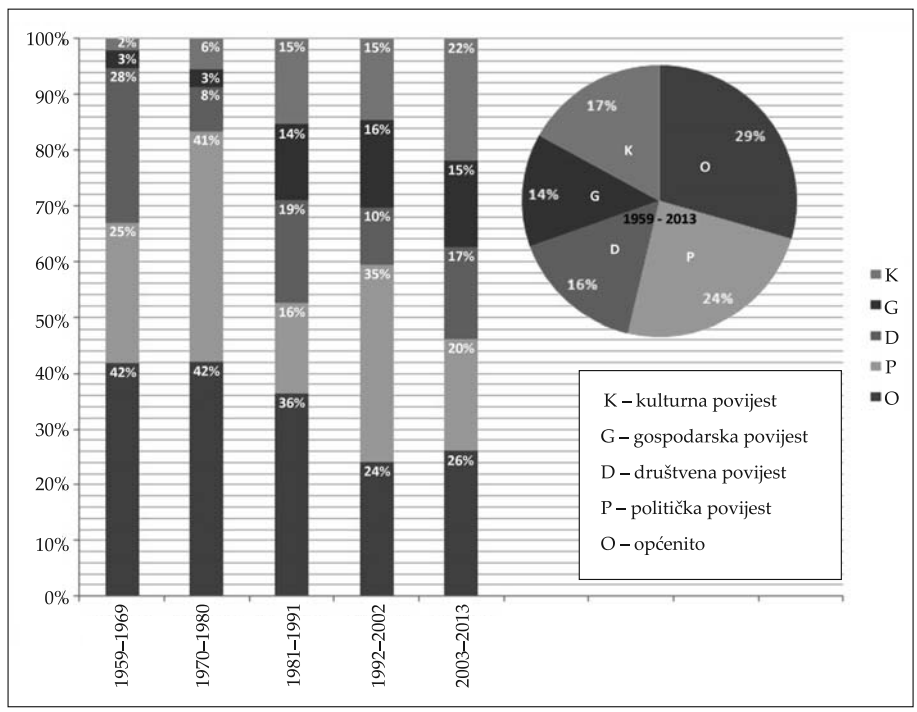

Grafikon 4. Tematska težišta publikacija o Vojnoj krajini

23 To se posebno zanimanje u prvome redu odnosi na prije navedene recenzije i osvrte *J. Šidaka, B. Sučevića, F. Moačanina* i *M. Valentića.*

historiografije. Knjige i članci su sve više usmjereni na određeni prostor u određenom razdoblju sa sve većim naglaskom na određenu političku, društvenu, gospodarsku ili kulturnu temu iako u tom tematskom pogledu laganu prednost još uvijek uživa opći inkluzivni pristup. Općenito u geografskom smislu dominiraju dijelovi Karlovačkog generalata, a u vremenskom pogledu 18. stoljeće, dok su najviše zapostavljene Banska krajina, 16. stoljeće i gospodarska povijest. Znakovito je da je sve manje cjelovitih prikaza vojnokrajiške povijesti te da sinteza povijesti Vojne krajine još uvijek nije napisana.

No, kakve su mogućnosti istraživanja vojnokrajiške povijesti u okviru bilateralnih projekata mađarskih i hrvatskih povjesničara? Trenutačne okolnosti pod kojima povijesna struka treba opravdati svoju društvenu ulogu nisu nimalo poticajne. No, to ne znači da ne postoje moguća rješenja za izlaz iz slijepe ulice u kojoj se sada nalazi. Dodirnih točaka za znanstveni suživot mađarskih i hrvatskih povjesničara, odnosno bilateralnu suradnju, ima prema mom mišljenju na pretek. Sedam stoljeća provedenih pod istim vladarima su dovoljan razlog da se ujedinjenim snagama o tome raspišemo. Vojna krajina je tek jedan segment. Naše je zajedničko iskustvo gotovo nepresušan izvor i dilema nije toliko pitanje koje ćemo teme zajedno obraditi, koliko pitanje na koji način ćemo to učiniti? Način rada kojeg ja ovdje zagovaram ističe se u naslovu „Ad fontes historiae". Ovim putem, naime, želim apelirati na kolege povjesničare da se vratimo povijesnim vrelima, tj. da sustavno objavljujemo izvornu građu u znanstvenim časopisima i knjigama.[24]

Rad na izvorima je karakteristika naše struke *par excellance* i po njemu se najviše razlikujemo od ostalih znanstvenih disciplina. Povratkom povijesnim standardima koje je davnih dana postavio Leopold von Ranke nadovezat ćemo se na tradiciju koju su na početku 20. stoljeća obilježili Franjo Rački, Radoslav Lopašić, Ferdo Šišić, Emilij Laszowski i Vjekoslav Klaić.[25] Naravno podržavam multidisciplinaran pristup u znanstvenim istraživanjima jer je suradnja s drugim znanstvenim disciplinama prijeko potrebna za unapređenje vlastite struke. Preuska specijalizacija nas samo vodi u slijepu ulicu. No, istovremeno trebamo shvatiti da iako mnogi kolege iz „konkurentnih" znanstvenih disciplina svijesno ignoriraju naše povijesne interpretacije, oni istovremeno ne mogu zanemariti našu osposobljenost za rad s arhivskom gra-

24 Hrvatski državni arhiv počeo je 1995. izdavati novi časopis Fontes – Izvori za hrvatsku povijest sa glavnom svrhom objavljivanja arhivskog gradiva kako je to nekad činio Arhivski vjesnik. Sama činjenica da je dosad izašlo već 19 svezaka, dokazuje da je uspjela namjera uredništva da časopis *„trajno pruža istraživačima vrela za proučavanje hrvatske povijesti"*. Jedino je šteta što niti u jednom svesku nije objavljena građa za povijest Vojne krajine.

25 Posebno želim istaknuti niz Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium u izdanju JAZU (HAZU) u kojem su objavljeni i za Vojnu krajinu relevantni izvori (sv. 15., 16., 20., 33., 35., 36., 38., 39., 40., 41., 43). Do 1918. su u tom nizu izišla 43 sveska od ukupno 56 koliko ih sada broji. *F. Moačanin* i *M. Valentić* uputili su 1988. godine HAZU prijedlog o pokretanju međunarodnog projekta „Izvori za povijest Vojne krajine", nagovarajući ju da se *„vrati jednoj velikoj i za povijesnu znanost korisnoj tradiciji"*, tj. da obnovi svoj rad na Vojnoj krajini iz 1884. godine. Taj prijedlog, međutim, na žalost nikad nije realiziran.

đom. Mi smo im potrebni jer ih opskrbljujemo plodovima našeg rudarskog rada. To je naša snaga i upravo ona nam nudi šansu da se izborimo za pravedniji tretman povijesnih znanosti. Osim klasičnog objavljivanja knjiga građe, predlažem digitalizaciju povijesnih izvora i stvaranje baza podataka koji su javno dostupni na internetu. Tu vidim izlaz iz limba u kojem se povijesna znanost već toliko dugo nalazi.

7. HORVÁT ÉS MAGYAR NEMZETI ÉBREDÉS ÉS A KATOLIKUS EGYHÁZ

MOLNÁR ANTAL

A katolikus egyház szerepe a horvát nemzetépítés 17. századi kezdeteiben*

Az elmúlt évtizedben örvendetesen megélénkült az érdeklődés a magyar és a horvát történészek körében egymás történelme, a közös magyar–horvát múlt iránt.[1] A 16–17. századra vonatkozó legújabb kutatások a világi intézményeket és a nemesi társadalmat vizsgálva arra a következtetésre jutottak, hogy *„a kora újkorban* […] *a Dráva sohasem jelentett merev határvonalat, sőt ekkor még inkább összekötötte-összekovácsolta, mint elválasztotta a Magyar Királyság és a horvát–szlavón területek sorsát."*[2] Történészeink számos esetben mutatták ki, hogy a Magyar–Horvát Királyság társadalmi struktúrái és intézményei a középkorban és a kora újkorban szorosan kötődtek egymáshoz, magyar és horvát származású főurak és köznemesek otthonosan mozogtak a határ mindkét oldalán, a későbbi századok nemzeti konfliktusainak még nem találjuk a nyomát.[3]

A tanulmány célja, hogy ezt a sok szempontból helytálló képet a magyarországi és a horvátországi katolikus egyház viszonyrendszerének vizsgálatával árnyalja. Ha ugyanis a két ország egyházszervezetét és egyházi társadalmát vizsgáljuk, akkor a fenti modell legfeljebb a 16. század első feléig működött. A század második felében már megjelentek azok a repedések, amelyek 1600 után egyre nagyobbak lettek, és a 18–19. században átterjedve a világi

---

* Jelen írás az 1634. évi zágrábi egyházmegyei zsinat történetéről készülő terjedelmesebb dolgozat előtanulmánya, amelyben a vonatkozó források kiadását is tervezem.

1 A magyar–horvát történészi együttműködés első jelentős állomása a két ország történettudományi intézeteinek közös konferenciája volt 2002-ben, amelynek sajnos csak a horvát változata jelent meg nyomtatásban: Hrvatsko–mađarski odnosi 1102. – 1918. Zbornik radova. Gl. ur. *Milan Kruhek.* Hrvatski institut za povijest, Biblioteka Hrvatska povijesnica–Posebna izdanja, Zg., 2004. A magyar–horvát közös történeti gondolkodás kiemelkedő példája: A Zrínyiek a magyar és a horvát históriában. Szerk. *Bene Sándor, Hausner Gábor.* Zrínyi Kiadó, Bp., 2007. (Hősgaléria). Összefoglaló historiográfiai áttekintés: *Varga Szabolcs:* A 15–17. századi horvát történelem kutatásának új irányairól (1990–2004). Századok 139. (2005) 1035–1047. Ennek a gazdag termésnek immár az összegzését is kézbe vehetjük: *Sokcsevits Dénes:* Horvátország története a 7. századtól napjainkig. Mundus Novus, Bp., 2011.

2 *Pálffy Géza:* Egy szlavóniai köznemesi família két ország szolgálatában: a budróci Budor család a XV–XVIII. században. Hadtörténelmi Közlemények 115. (2002) 923–1007., 967. Ez a tanulmány horvátul is napvilágot látott: *Géza Pálffy:* Plemićka obitelj Budor iz Budrovca u razdoblju od 15. do 18. stoljeća. Podravina. Časopis za multidisciplinarna istraživanja 2. (2003) 5–75.

3 A fentieken kívül csak egyetlen példát idézek: *Pálffy Géza:* Horvátország és Szlavónia a XVI–XVII. századi Magyar Királyságban. Fons 9. (2002) 107–121.

társadalomra, értelmiségre és intézményrendszerre, előkészítették az utat a két nemzet közötti szakadáshoz.

A zágrábi püspökség és a magyarországi egyházmegyék összehasonlító vizsgálatának legfontosabb tanulsága, hogy Zágráb a kora újkorban még a magyar episzkopátus szerves részét képezte, fejlődése alapvetően a magyarországi struktúrák változásaival együtt értelmezhető. Ugyanakkor a 16. század második felétől intézményes szinten már világosan kitapinthatóak a különbségek is: a horvát katolicizmus az oszmán hódítás és az ezzel járó veszteségek ellenére mindvégig erősebb maradt, intézményes és személyi feltételei sokkal jobbak voltak, így az egyházi élet határozottan konzervatív jellege ellenére a tridentinumi megújulás számos eleme erősebben megjelent a Drávától délre, mint a folyótól északra. Ennek alapvetően két oka volt: egyrészt a protestantizmus csekély mértékű horvátországi jelenléte, másrészt pedig ezzel szoros összefüggésben a katolikus nemesség és a katolikus egyházi intézményrendszer kontinuitása az egyházmegye északnyugati területein, amely biztos alapként szolgált a 17. századi megújuláshoz. A horvát és a magyar katolikus egyház közötti kapcsolatok csatornái a század folyamán egyre jobban beszűkültek, a középkorban megfigyelhető átjárás a magyar és horvát struktúrák között a 16. század végére egyre ritkább lett.[4]

Mindezek ismeretében joggal merül fel a kérdés: ezek a hosszú évtizedeket, akár egész évszázadot átívelő változások köthetőek-e emblematikus eseményekhez, időpontokhoz? Mikor fogalmazódik meg legkorábban a horvát–magyar viszony új alapra helyezésének szükségessége? Az eddigi kutatások, elsősorban Bene Sándor monográfiája jogosan látták Ráttkay György zágrábi kanonok történeti szintézisében az új viszonyrendszer első irodalmi–történetírói megfogalmazását. Ráttkay a könyvét az 1640-es években kezdte el írni, és 1652-ben jelent meg Bécsben, politikai üzenete pedig, hogy a magyar–horvát államközösségben a horvát fél alárendelt szerepét fel kell számolni, és a jövőben az együttműködést egyenlő alapokra kell helyezni. Ráttkay maga is a zágrábi székeskáptalan kanonokja volt, többször is jelölt a püspöki székre, személye világosan mutatja tehát, hogy a politikában a 17. század második felétől megjelenő eszmék gyökerei a zágrábi káptalanhoz, általában a horvát egyházi intézményrendszerhez vezethetők vissza.[5]

A zágrábi püspökség történetét vizsgálva nagyon pontosan meghatározható az a pont, amikor a felszín alatti feszültségek az egyházi törvénykezés szintjén is megjelentek, és elvi síkon is megfogalmazásra került a magyarországi

4 A magyarországi és horvátországi katolikus egyházszervezet eltérő fejlődését önálló kismonográfiában mutattam be: *Molnár Antal:* A zágrábi püspökség és a magyarországi katolikus egyház a 17. században. Bp., 2012. (METEM Könyvek 77.)

5 *Bene Sándor:* Egy kanonok három királysága. Ráttkay György rövid históriája. Bp., 2000. (Irodalomtörténeti füzetek 148.) Az írás horvátul is megjelent: *Sándor Bene:* Ideološke koncepcije o staleškom državi zagrebačkoga kanonika. In: *Juraj Rattkay:* Spomen na kraljeve i banove Kraljevstava Dalmacije, Hrvatske i Slavonije. Hrvatski institut za povijest. Biblioteka Hrvatska povjesnica. Hrvatska latinistička historiografija 4., Zg., 2001. 4–103.

gi egyházszervezettel való viszony újrarendezésének szükségessége. Ez a történelmi pillanat az 1634. évi zágrábi egyházmegyei zsinat, amikor a zsinaton részt vevő kanonokok egy része, részben magát a püspököt is háttérbe szorítva, szembefordult a tartományi zsinat rendelkezéseivel, és saját partikuláris jogait védelmezve az esztergomi érsekhez, illetve a pápához kívánt fellebbezni.

A kora újkori magyarországi partikuláris zsinatok az európai tendenciának megfelelően, bár mintegy félszázados késéssel, a trienti zsinat határozatainak átvételét és ennek szellemében a helyi egyház életének szabályozását célozták.[6] Ennek első lépése (néhány elszigetelt próbálkozást követően) Forgách Ferenc esztergomi érsek 1611-ben Nagyszombatban tartott tartományi zsinata volt, amely elsőként emelte be a hazai katolikus egyházi törvényhozásba országos szinten a trienti zsinat dekrétumait.[7] Forgách kodifikációs tevékenységét utóda, a magyarországi katolikus konfesszionalizáció legnagyobb alakja, Pázmány Péter folytatta. Pázmány érsekségének 21 esztendeje alatt 2 tartományi és 4 egyházmegyei zsinatot hívott össze, amelyek közül 4 zsinat határozatai maradtak ránk, összesen 84 dekrétum.[8] A statútumokból nagyon világosan kirajzolódik a törvényhozó érsek azon szándéka, hogy a katolikus konfesszionalizáció kánonjogi alapjait a nemzeti egyház keretein belül a lehető legegységesebb formában teremtse meg – a hatékony és egységes fellépés érdekében megszüntetve a középkori eredetű kiváltságokat és exemptiókat, amelyek a doktrinális, liturgikus és egyházfegyelmi egységesülésnek, vagyis magának a katolikus konfesszionalizációnak az útjában állhattak. A nemzeti konfesszionalizáció leghatározottabb megnyilvánulását az jelentette, hogy Pázmány a tartományi zsinatokat egyben nemzeti zsinatoknak is definiálta, ugyanis nemcsak a metropolitai, hanem a prímási egyháztartomány valamennyi főpapját kötelezte a megjelenésre.[9] A kettős elnevezés okát abban kereshetjük, hogy a trienti zsinat (a konciliarista válság utóhatásaként) nem szólt a nemzeti zsinatokról, vagyis ezek a nemzeti egyházi összejövetelek

6 Az egyházmegyei zsinat intézményére összefoglalóan: *Erdő Péter:* Az egyházmegyei zsinat intézménye a történelemben. In: *Uő:* Egyházjog a középkori Magyarországon. Osiris Kiadó, Bp., 2001. 19–24.

7 *Carolus Péterffy:* Sacra Concilia Ecclesiae Romano-Catholicae in Regno Hungariae celebrata II. Posonii, 1742. 190–218.; *Sörös Pongrácz:* Forgách Ferenc nagyszombati zsinata és előzményei. Katholikus Szemle 3. (1900) 211–241.

8 *Péterffy, C.:* Sacra Concilia i. m. II. 219–333.; *Frankl [Fraknói] Vilmos:* Pázmány Péter és kora. I–III. kötet. Pest, 1868–1872. II. 364–374., III. 111–114.; *Hermann Egyed:* A katolikus egyház története Magyarországon. Aurora Könyvek, München, 1973. (Dissertationes Hungaricae ex Historia Ecclesiae I.) 246–248.; *Szántó Konrád:* Pázmány főpásztori tevékenysége. In: Pázmány Péter emlékezete. Halálának 350. évfordulóján. Szerk. *Lukács László, Szabó Ferenc.* Tip. Detti, Róma, 1987. 269–304., 279–286.; *Szuromi Anzelm Szabolcs:* A Pázmány Péter (1616–1637) által összehívott zsinatok tekintélye és rendelkezései. In: Miscellanea Ecclesiae Strigoniensis IV. Emlékkönyv Pázmány Péter halálának 370. évfordulója alkalmából az Esztergomi (Esztergom–Budapesti) Főegyházmegye papságának szentelési és halálozási adataival (1892–2006). Szerk. *Beke Margit.* Szent István Társulat, Bp., 2008. 21–26.

9 *Péterffy C.:* Sacra Concilia i. m. II. 298–299., 305–307., 325–326.

legalábbis gyanúsaknak számítottak Rómában. Ugyanakkor mint a prímási tartományi (azaz kimondatlanul, de *per definitionem* nemzeti) zsinatok beilleszthetőek voltak a tridentinumi jogi keretekbe.[10]

A Pázmány által alkotott egyházi törvények nemzeti keretek között egységesen szabályozták az egyházi élet minden területét, leginkább az egyházi javadalmak betöltését, az egyházfegyelmet, az egyházkormányzatot, a vagyongazdálkodást, a szentségi gyakorlatot, a papnevelés kérdését, illetve a liturgikus életet. Erőfeszítéseit az elvi megfontolásokon (vagyis a Tridentinum által képviselt centralizációs modell követésén) túl elsősorban gyakorlati szempontok vezették. Mindenekelőtt teljesen világos volt egyrészt, hogy a katolikus egyház megerősítése csakis az egész országra kiterjedő, egységes szabályozással lehetséges, ami eleve kizárta a partikuláris jogok és kiváltságok szövevényének megőrzését. Másrészt a római liturgia, elsősorban a misekönyv és a breviárium bevezetése éppen az egyházmegyei liturgikus könyvek hiánya miatt jelentős mértékben megkönnyítette a szabályozott keretek közötti liturgikus gyakorlatot. Végül pedig az önmagukban szegény, részben vagy egészben oszmán uralom alatt lévő egyházmegyék számos feladatot, leginkább a papnevelés megszervezését, csakis együttesen, a prímás irányításával tudták megoldani, önmagukban erre semmi esélyük sem volt.[11]

A pázmányi törvényhozást követő egyházmegyei zsinatok, legalábbis a négy ismertből három (Pécs–Püspökszenterzsébet: 1634, Nyitra: 1634 [ez bizonytalan adat!], Eger–Jászó: 1635) teljes mértékben átvették és továbbfejlesztették a nagyszombati tartományi zsinatok határozatait.[12] Pázmány nemzeti konfesszionalizációs törekvéseivel szemben egyedül a zágrábi püspökség tanúsított ellenállást: a káptalan képviselője az 1633. évi nemzeti zsinaton hivatalosan is tiltakozott a számukra sérelmesnek vélt dekrétumok ellen.[13] Az 1634. június 19–21. között rendezett egyházmegyei zsinaton pedig a püspök és káptalana dekrétumok formájában szállt szembe a tartományi zsinat rendelkezéseivel. A fentebb már vázolt külön utas fejlődés eredményeként Zágráb nem kívánt közösségben maradni a magyarországi katolikus egyházi intézményrendszerrel, hanem több területen a saját útját kívánta járni. Ennek különlegességét európai összehasonlításban is az jelenti, hogy itt az egyház-

10 *Hermann Josef Sieben:* Die Partikularsynode. Studien zur Geschichte der Konzilsidee. Frankfurt a. M. 1990. (Frankfurter Theologische Studien 37.) 39–78.

11 Pázmány törekvéseire lásd a 8. jegyzetben idézett műveket. A római liturgia bevezetésére lásd *Füzes Ádám:* Rítusváltás vagy liturgikus reform? Pázmány Péter liturgikus rendteremtése a XVII. században. Praeconia. Liturgikus szakfolyóirat 1. (2006) 22–33.

12 *Péterffy C.:* Sacra Concilia i. m. II. 334–346.; *Knauz Nándor:* A magyar egyház régi szokásai. Magyar Sion 3. (1865) 401–413.; *Frankl V.:* Pázmány Péter i. m. III. 115.; *Molnár Antal:* A katolikus egyház a hódolt Dunántúlon. METEM, Bp. 2003. (METEM Könyvek 44.) 95.; *Mihalik Béla Vilmos:* Mérföldkövek az egri egyházmegye megújulásában. Az 1635. és 1734. évi egri zsinatok. In: Katolikus zsinatok és nagygyűlések Magyarországon a 16–20. században. Szerk. *Varga Szabolcs, Vértesi Lázár*. Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola Pécsi Egyháztörténeti Intézet, Pécs, 2014. 175–193.

13 *Ivan Kukuljević Sakcinski:* Književnici u Hrvatah s ove strane Velebita, živivši u prvoj polovini XVII. vieka. Arkiv za povjestnicu jugoslavensku 10. (1869) 1–222., 151–153.

megyei zsinat nem az integráció és a jogharmonizáció, hanem a partikuláris érdekek érvényesítésének, az egyházi központtól való önállóság kinyilvánításának jogi eszközeként funkcionált. A zágrábi zsinat ellenállása felfogható két konfesszionalizációs modell ütközésének, illetve két nemzeti keretek közötti konfesszionalizáció egymásnak feszülésének.

Az 1634. évi zágrábi egyházmegyei zsinat három pontban találta sérelmesnek az 1633. évi nagyszombati nemzeti zsinat határozatait. Először is nem óhajtott a közös magyarországi papnevelő intézet fenntartásához hozzájárulni az elhunyt főpapok hagyatékának átengedésével, hiszen a zágrábi egyházmegye három saját szemináriumot tartott fenn (Zágráb, Bécs, Bologna). Az egyházmegye vezetése tehát úgy látta, hogy a saját országhatárokkal és külön nyelvvel rendelkező egyházmegye joggal fordítja jövedelmeit saját intézményrendszerének működtetésére. Ugyanígy nem volt hajlandó lemondani saját liturgiájáról, amelyet több évszázada végeztek, és amely az egyházmegye különállásának legfontosabb szimbolikus megnyilvánulását jelentette. A harmadik sérelmes pont a javadalmak betöltésére vonatkozó zsinati határozat volt, amely a magyarországi javadalmakat a magyarországi papságnak tartotta fenn, azt a gyanút keltve a horvátországi klérusban, hogy ezzel a rendelkezéssel kizárják őket ezek betöltéséből.[14]

A zsinat eseményeit, vitáit nem ismerjük pontosan, csupán az első nap napirendjéből,[15] illetve néhány Pázmányhoz címzett magyarázkodó levélből tudjuk rekonstruálni a történteket.[16] Az öreg és befolyásolható püspök, Ergelics Ferenc két ellentétes frakció törekvései között őrlődött. Helynöke, Marnavics Tomkó János Pázmány és a római kúria ügynökeként a magyar és római szempontokat próbálta meg érvényesíteni, míg a káptalan, különösen Vinkovics Benedek és a környezetéhez tartozó kanonokok foggal-körömmel ragaszkodtak a zágrábi egyházmegye minél nagyobb önállóságához, és a zsinaton gyakorlatilag rákényszerítették a püspököt a nemzeti zsinattal szembeni tiltakozásra. A zágrá-

14 A zsinat történetére és határozataira lásd [*Franciscus Thauszy:*] Constitutiones synodales dioecesis Zagrabiensis pro usu cleri ejusdem dioecesis impressae. Zagrabiae, 1766. 13–20.; *Daniel Farlatus:* Illyricum Sacrum V. Ecclesia Jadertina cum suffraganeis, et Ecclesia Zagrabiensis. Venetiis, 1775. 565–570.; *Maximilianus Verhovacz:* Constitutiones synodales Ecclesiae Zagrabiensis pro clero dioecesano recusae. Zagrabiae, 1805. 122–134.; *Michael Szvorényi:* Synopsis critico-historica decretorum synodalium pro Ecclesia Hungaro-catholica editorum. Vesprimii, 1807. 251–259.; *Janko Barlé:* Naše diecezanske sinode. Bogoslovska smotra 4. (1913) 157–178., 265–281., 174–178.; *Velimir Blažević:* Concilia et synodi in territorio hodiernae Jugoslaviae celebrata. Vicetiae, 1967. 103.; *Mijo Korade:* Franjo Ergelski. In: Zagrebački biskupi i nadbiskupi. Ur. *Franko Mirošević.* Redaktor: *Juraj Kolarić.* Školska knjiga, Zg., 1995. 307–313., 312.

15 Nadbiskupski arhiv, Zagreb (a továbbiakban: NAZ) Acta Ecclesiastica (a továbbiakban: AE) fasc. 8. nr. 50.

16 A zsinattal kapcsolatos levelek nagyrészt nyomtatásban is megjelentek: *Kukuljević Sakcinski, I.:* Književnici u Hrvatah i. m. 155–158.; *Hanuy Ferenc:* Petri Cardinalis Pázmány ecclesiae Strigoniensis archi-episcopi et regni Hungariae primatis epistolae collectae II. Bp., 1911. 618–619.; *Tusor Péter:* A magyar egyház és a Sacra Rituum Congregatio a katolikus reform korában. (A kongregáció alapításától 1689-ig). Magyar Egyháztörténeti Vázlatok–Regnum 11. (1999/1–2) 33–64., 55–57.

bi határozatokat azonnal felküldték Pozsonyba Pázmány Péternek, aki saját kezével vezette rá glosszáit a beadványra – ezt az eddig ismeretlen dokumentumot 2008-ban fedeztem fel a Zágrábi Érseki Levéltárban.[17] A néhány mondatos megjegyzések világosan tükrözik Pázmány álláspontját: hallatlan dolognak tartotta, hogy az egyházmegyei zsinat szembefordult a tartományi zsinattal, illetve az utolsó pontot teljesen megalapozatlan aggodalomnak látta, hiszen a Szent István Koronájához tartozó egyházmegyék papjai nyilvánvalóan semmilyen szempontból nem számítottak idegeneknek az egyházi javadalmak betöltésekor. Ergelicshez címzett levelében felháborodottan vetette a felelősséget kanonokjaira hárító püspök szemére: az egyházmegyei zsinaton az egyetlen törvényhozó a püspök, a káptalannak és az egyházmegyei papságnak nincsen ügydöntő jogköre, csak tájékoztatják a püspököt és tudomásul veszik a döntéseit.[18]

Pázmány glosszáinál is érdekesebb felfedezést jelentett az érseki levéltárban egy mind ez ideig a kutatás számára teljesen ismeretlen kéziratos értekezés, amely a zágrábi zsinati határozatok eszmei hátterét mutatja be, felvázolva a magyar–horvát együttélés eddigi történetét és új alapokra helyezésének szükségességét.[19] A dokumentum szerzője Zaich János egykori pálos főperjel, aki a pálos rend reformjával szembeni ellenállás vezéralakja volt, ebben az értelemben Pázmány ellenlábasa és általában a Rómából érkező reformkísérletek ádáz ellensége.[20] Zaich emlékiratának célja, hogy történelmi példákkal és gazdag érvanyaggal bizonyítsa: a horvátországi klérusnak is joga van a magyarországi egyházi javadalmak betöltésére. Zaich a horvátok egyenjogúságának bizonyítására történelmi, etnikai és közjogi/politikai érveket is mozgósított. Történetírók alapján bizonyította egyrészt, hogy a horvátok (korabeli terminológiával az illírek) őshazája Pannónia, amelyet ő a korabeli Magyarországgal azonosított, vagyis az illír kontinuitás értelmében a horvátok a befogadó nemzet, míg a magyarok csak később érkeztek. Másrészt az illírek (amely elnevezés alatt itt már a Kárpát-medencében élő szlávokat érti) egyértelműen többségben éltek Magyarországon, történelmi és lelkipásztori szempontból is jogosultak saját nyelvüket beszélő papokra. Ezt követően bemutatta az ezeréves illír–magyar barátság legfontosabb csomópontjait, amelynek tanulsága, hogy a két nép történelme folyamán mindig is szoros szövetségben élt és harcolt, sőt olyan mértékben kötődnek törvényeik és szokásaik által, hogy sokszor a külföldiek össze is keverték őket. Zaich egyfajta sajátos pannon illírizmus képviselőjeként úgy látta, hogy a nemzeti zsinat horvátokra sérelmes határozata ezt az ezeréves szoros barátságot rombolta le. Ehelyett éppen a kapcsolatok újragondolására, a magyar–hor-

17 NAZ Arhiv Prvostolnog kaptola, Acta Capituli Antiqua, fasc. 95. nr. 26.

18 *Hanuy F.*: Petri Cardinalis Pázmány […] epistolae collectae i. m. II. 618–619.

19 NAZ AE fasc. 8. nr. 60.

20 *Andreas Eggerer:* Fragmen panis corvi proto-eremitici seu reliquiae annalium eremi-coenobiticorum Ordinis Fratrum Eremitarum Sancti Pauli Primi Eremitae. Viennae, 1663. 324–329.; *Kisbán Emil:* A magyar pálosrend története. I. kötet. Grafika Ny., Bp., 1940. 206–207.; *Galla Ferenc:* A pálosrend reformálása a XVII. században. Regnum. Egyháztörténeti Évkönyv 1940–1941. Bp. 1941. 123–222., 129–142. *passim.*

vát viszony egyenlő alapokon, a horvátok történelmi jogainak elismerésével történő újrarendezésére lett volna szükség.[21]

A zágrábi káptalan és a horvátországi pálosok környezetéből kiinduló, és rövidesen a horvát rendek között is nyitott fülekre találó horvát patrióta eszmekör intézményesen nem érhetett el sikert. Az egyházmegyei zsinat kánonjogi értelemben két szempontból is teljesen szabálytalan volt. Egyrészt szembefordult a tartományi zsinattal, amihez nem volt joga, másrészt pedig a zsinaton egyedül a megyéspüspök hozhat törvényt, vagyis a székeskáptalan kanonokjai semmilyen értelemben nem kényszeríthették volna a püspököt akaratával ellentétes törvények meghozatalára. A jogi értelemben vett bukás tehát már csak ezért is elkerülhetetlen volt, és akkor még nem is beszéltünk a tényleges erőviszonyokról, amelyek egyértelműen Pázmány győzelmét indokolták.

A zágrábi egyházmegyei zsinat határozatait az érsek felülvizsgálatra Rómába küldte, VIII. Orbán pápa 1635. szeptember 28-án brevében megsemmisítette a rendelkezéseket.[22] A pápai brevét a zágrábi püspökségben november 20-án hirdették ki, négyhetes haladékkal kötelezővé téve a római rítust az egyházmegye templomaiban, amit később 1636 húsvétjáig meghosszabbítottak.[23] Ugyanakkor a formális értelemben vett bukás a történelmi fejlődés irányát, a magyar és a horvát katolikus egyházi intézményrendszer, illetve ezen túl a két nemzet egyházi és később politikai elitjének egymástól egyre távolodó tájékozódását nem változtatta meg. A pápai breve ellenére a lényeg változatlan maradt: a zágrábi püspökség a továbbiakban is egyre inkább önállósuló intézményrendszerének fenntartására fordította a jövedelmeit, a zágrábi liturgiát a székesegyházban egészen 1788-ig megtartották, a horvátországi papok pedig továbbra is sikerrel célozták meg a magyarországi egyházi javadalmakat.[24]

A zsinat és a vele kapcsolatban megfogalmazott elképzelések jelentősége mindenekelőtt abban ragadható meg, hogy elindított egy gondolkodási folyamatot a közös államról és a magyar–horvát viszony újradefiniálásáról. Nem nehéz tehát észrevenni azt a kapcsolatot, amely a zágrábi püspökök, kanonokok és szerzetesek részéről megnyilvánuló autonómiatörekvések és a horvát nemzeteszme kora újkori megfogalmazása között fennáll. A 17. század első felének egyházi viszályai az ekkor már fél évezredes közös múlt egy új szakaszának nyitányát jelentették: ezekben a vitákban kereshetjük a következő két évszázad magyar–horvát nemzetépítő konfliktusainak gyökereit.

---

21 A 17. századi illírizmusok tipológiájára lásd *Zrinka Blažević:* Ilirizam prije ilirizma. Golden marketing–Tehnička knjiga, Zg., 2008. Zaich pannon illírizmusa minden bizonnyal a rendi illírizmus egy erősen regionális egyházi változatát jelenti.

22 A breve eredetije: Prímási Levéltár, Esztergom, Archivum Ecclesiasticum Vetus nr. 166.; a breve regisztruma: Archivio Segreto Vaticano, Segreteria dei Brevi, Registra Brevium vol. 827. fol. 37rv.

23 *Kukuljević Sakcinski, I.:* Književnici u Hrvatah i. m. 155–158.

24 *Molnár A.:* A zágrábi püspökség i. m. 55. A zágrábi rítus eltörlésére lásd *Dragutin Kniewald:* Obred i obredne knjige Zagrebačke stolne crkve 1094–1788. Preštampano iz »Katoličkog Lista«. Tisak Nadbiskupske Tiskare, Zg., 1940. 57–58.

ZRINKA BLAŽEVIĆ

A szent államtól a rendi köztársaságig

A reformkatolikus illírizmus a 17. században

Intellektuális-történeti perspektívából szemlélve a 17. század olyan politikai konjuktúra korszaka, amelyben két univerzális modell – a római kuriális imperializmus és a Habsburg-imperializmus – konvergenciájának előfeltételei teremtődtek meg, majd pedig közvetlenül e korszak végén a horvát rendi elit strukturális értelemben komplementer, ám ideológiai értelemben eltérő politikai programjai csatlakoztak hozzájuk. Nem kívánunk ehelyütt a kora újkori imperiális ideológia történeti és filozófiai genezisének összetett problémájával foglalkozni, annyit azonban meg kell jegyezni, hogy az a görög–római jogi és politikai hagyomány és a keresztény tanok szintézisét jelenti, s abból az ontológiai meggyőződésből indul ki, hogy az emberiség nem kizárólag az idő, a tér és a politika egységes keretében teljesítheti be morális küldetését. Éppen ezért az „impérium" koncepciója, mely mellesleg a kora újkor folyamán gyakran felcserélhető volt a „monarchia" fogalmával, akár a független vagy „tökéletes" uralkodás, terület értelemben, amely egynél több politikai közösséget vagy abszolút uralkodói szuverenitást ölel fel, a kora újkori világi és egyházi politikai gyakorlat egyik alapvető szabályzóelve is volt.[1]

Miként a kuriális és Habsburg-imperializmus közötti pragmatikus alapvetésű „konkordátum" esetében a 17. század elején, a két ellentétes politikai opció, az univerzális Habsburg „állami" ideológia és a partikuláris „nemzeti" ideologémák esetében is, amelyek a 17. század második felében bukkannak fel, kényszerként vetődött fel az együttműködés imperatívusza, ideológiai háttérként és a gyakorlati összekötő láncszemként pedig a leggyakrabban az oszmán hódítókkal szembeni közös harc szolgált. Bár mindez első látásra paradoxnak tűnik, azonban ezt a politikai és ideológiai szimbiózist a kompozit Habsburg-domínium keretei között nem csupán a diarchikus rendi-állami politikai gyakorlat támogatta, hanem a természeti jog talaján álló abszolutizmus politikaelmélete is, amely a kettős társadalmi szerződés elve *(pactum associationis és pactum subjectionis)* alapján ábrázolta a Habsburg hatalom ideológiai vázát.[2]

---

1 Erről részletesebben lásd *Franz Bosbach*: Monarchia universalis: Ein politischer Leitbegriff der frühen Neuzeit. Vandenhoeck & Ruprech, Göttingen, 1988; *Anthony Pagden*: Lords of all the World. Ideologies of Empire in Spain, Britain and France 1500–1800. Yale UP, New Haven–London, 1995.

2 A Habsburg állami ideológiáról a 17. században részletesebben lásd *Zrinka Blažević:* Vitezovićeva Hrvatska između stvarnosti i utopije. Barbat, Zg., 2002. 40–82.

Az összes említett ideológiai elemet szintetizáló 17. századi horvát történeti-politikai filozófia legproduktívabb változata a reformkatolikus illírizmus volt, amely diszkurzív realizációjának formáira és pragmatikus funkcióira tekintettel több altípusra osztható. Ezeket interkonfesszionálisnak, ferencesnek, kuriális Habsburgnak és dalmát illírizmusnak neveztem.[3] Mindezeknek azonban van egy alapvető közös sajátossága, mégpedig a strukturális és funkcionális összehangoltság a poszttridenti reformkatolikusság ideológiai elveivel és politikai céljaival.

Ennek megfelelően a reformkatolikus illírizmus alapvető sajátossága annak intézményes szituáltsága volt. Az a szükség motiválta, hogy legfontosabb ideológiai elveit minél hatásosabban tudja megvalósítani a gyakorlatban, aminek köszönhetően a reformkatolikus illírizmus bekapcsolódik a politikai és kulturális erőterek különféle hálózataiba. Így vált nem csupán a katolikus egyház politikai gyakorlatának konstitutív elemévé, hanem az individuális és kollektív szimbolikus tőke akkumulációjának eszközévé is. A római Szent Jeromos Intézet és a lorettói Illír Kollégium azok az intézményes központok, amelyek köré a 17. század folyamán a Hitterjesztési Kongregáció *(Congregatio de propaganda fide)* közvetlen hatása alatt szerveződik ideológia szempontból és ölt diszkurzíve testet a reformkatolikus illírizmus.[4] Ezzel szoros kapcsolatban áll a reformkatolikus illírizmus interkonfesszionális dimenziója is. Tudniillik, a reformkatolikus illírizmus, hogy a katolikus igazhitűség minél hatásosabb médiumának tűnjék a Balkánon, a pravoszláv, elsősorban a szerb történelmi hagyomány adoptált elemeivel gazdagodva terjed.

A reformkatolikus illírizmus soron következő fontos eleme annak oszmánellenes mobilizációs funkciója, ami különösen az Oszmán Birodalom elleni háborúk idején vált hangsúlyossá a 17. század elején, közepén és végén. Ekkor a reformkatolikus illírizmus funkcionálisan igazodik a katonapolitikai törökellenes kezdeményezésekhez, az egyháziakhoz s a világi irányultságúakhoz egyaránt. Éppen az említett oszmánellenes akció, valamint a konfesszionális unifikáció jelentették azt a közös platformot, amely alapján létrejöhetett a szerves, ám ugyanakkor mindig konfliktusos együttműködés a kora modern egyház és állam között saját univerzális és hegemonikus törekvései megvalósulása érdekében. Az illír ideologéma kapcsán feltétlenül meg kell említenünk azt a szimbolikus-identitási, illetve „nemzetképző" aspektust is, amely mindig partikuláris, ennek megfelelően szembehelyezkedik a két föléje rendelt, a római-kuriális és a Habsburg univerzális ideológiai modellekkel.

Amikor a reformkatolikus illír ideologéma ferences változatáról mint annak legfontosabbikáról beszélünk, ki kell emelnünk a ferences rendtartományok kereteinek konceptuális és szimbolikus politikai meghatározottságát,

3 Lásd részletesebben *Blažević, Z.:* Ilirizam i. m. 152–170.

4 A reformkatolikus illírizmus intézményi központjairól részletesebben lásd *Blažević, Z.:* Ilirizam i. m. 155., 121. jegyzet.

hangsúlyos reformkatolikus morális-ideologikus jellegét, valamint pragmatikus orientációját a világi politikai struktúrák felé. A ferences illírizmus „horvát" változatának reprezentatív példája a *Czvit svetih* (Szentek virága) (Velence, 1628) című mű előszava, amelynek szerzője Franjo Glavinić (1585–1652), a trieszti kolostor gvárdiánja és a boszniai horvát ferences rendtartomány háromszoros főnöke, aki a katolikus megújhodás szellemében Nyugat-Horvátország egyik legjelentősebb egyházi reformátora és a ferences rend megújítója volt. Glavinić előszavának legfontosabb előszövege két történelmi munka: Orbini *Szlávok királysága,*[5] valamint Aleksander Gwagnin *Az európai Szarmatia leírása* (Krakkó, 1578).[6] Glavinić a lengyel történésztől nem csupán szarmata referenciákat és toposzokat vesz át, hanem érvelési eljárásokat is. Ez a legnyilvánvalóbban az egyes szláv, illetve szarmata népek etnoetimológiája megkonstruálásában mutatkozik meg, amelyeket Glavinić, Gwagnina szarmata modellje alapján, a leggyakrabban víznevekből vezet le. Így Glavinić értelmezésében „Szlavónia" a „Szavóniából" ered és a Száva folyó folyásának mentén terül el Krajnától a folyó dunai torkolatáig, ami egybevág a boszniai horvát ferences rendtartomány szellemi joghatósága alá tartozó területtel. Mindez azt bizonyítja, hogy a reformkatolikus ferences illírizmus szimbolikus-politikai kerete maga a ferences provincia, amely egyúttal Glavinić számára a szűkebb értelemben vett „szláv nemzet" etnikai/nemzeti, konfesszionális, politikai és etikai domíniuma is.

Ennek legékesebb bizonyítéka Glavinić nemzetkarakterológiája, amely ideológiai és etikai értelemben reprodukálja a korabeli horvát rendi értékparadigmát. Tudniillik Glavinić a „szláv/dicső"[7] nemzeti karakter négy alapvető jegyét tartja megőrzendőnek: a régiséget, a vitézséget, a katolikus hit megőrzését és a nemességhez való hűséget. Hogy Glavinić ideológiai koncepciója milyen mértékben tükrözi a horvát rendi politika érdekeit, arról a legbeszédesebben az a tény árulkodik, hogy a teljes báni hatalom újbóli kiterjesztése az Adriától a Dunáig a 17. század során végig a horvát rendi küldöttségek mindegyikének központi követelése volt a magyar országgyűlésben. Glavinić ideológiai konstrukciójában így szimbolikus értelemben kiegyenlítődik és fedi egymást a boszniai horvát rendtartomány és a Horvát Királyság. Ezek civil és katonai komponensét a maguk funkcióiban a Frangepán fivérek egyesítik: Miklós horvát bán, valamint Frangepán Farkas krajnai kapitány, mellesleg a ferences rend mindenkori védnöke, akiknek Glavanić *Czvit svetih* című művét is szánta. Ily módon Glavinić a Gwagnin szarmatizmusa által közvetített pánszláv alapokon diszkurzív módon konstruálta meg azt a horvát rendi ál-

5 Vö.: *Mavro Orbini:* Il Regno degli Slavi hoggi corrottamento detti Schiavoni. Pesaro, 1601.

6 A latin nyelvű eredeti: Sarmatiae Europeae descriptio, quae Regnum Poloniae, Lituaniam, Samogitiam, Russiam, Massoviam, Prussiam, Pomeraniam, Livoniam, et Moschoviae, Tartariaeque partem complectitur. Krakkó, 1578.

7 A két kifejezés: „slavenski" („szláv") és a „slavni" („dicső") közös etimológiára épül. (A ford. megjegyzése.)

lamot egy politikai oázis formájában, amelyből ősi nemzeti dicsőség sugárzik és amelyben a katolikus igazhitűség virágzik.[8]

Az illírizmus boszniai ferences változatát pedig *A teljes illír nyelv dicső nemzetének rövid foglalata* (Madrid, 1638)[9] című történelmi eposz képviseli, amelyet Martin Rusić (élt 1660-ig) raguzai ferences alkotott. Rusić eposza latin hexameterekben íródott, az előszóval és a spanyol monarchia záró dicséretével együtt 69 oldalt tesz ki. A bevezető rész után, amelyben Rusić Mavro Orbininek *A szlávok királysága* című műve közvetítette kanonizált szarmata és teuton szerzők alapján bemutatja az illírek eredetét, következik az illír népek felsorolása, majd ezt követően egy terjedelmes epikus narráció az illír hódításokról Európa-szerte, valamint Ázsia és Afrika egyes részein. Ebben az összefüggésben érdekes megemlíteni, miként Rusić kiemeli, hogy a szláv nép vizigót ága, miután legyőzte a spanyolokat és meghódította Spanyolországot, magát spanyolnak szerette volna nevezni, amivel valójában szellemes módon a győzedelmes illíreket mint Spanyolország „történelmi" stratégiai szövetségeseit inaugurálja. Rusić szerint „a dicső szláv nép kiterjedése" tágabb értelemben Perzsia, Média, Britannia, Szicília, az Északi- és a Fekete-tenger határai mentén húzható meg.

Eposzának második részében Rusić külön mutatja be „a dicső szláv nép" négy „császárságát vagy királyságát": Dalmáciát, Szerbiát, Rasciát és Bosna-Argentinát, majd felsorolja ezek uralkodóit, az eposz befejező része pedig a Raguzai Köztársaságról szól. Glavinićhoz hasonlóan Rusić is diszkurzív módon kreál egyfajta virtuális ferences „isteni országot", ám Bosna-Argentina provincia keretei között. Tekintettel arra, hogy ez a ferences rendtartomány döntő részben névleges oszmán fennhatóság alatt állt, Rusić elődei és honfitársai, Petar Ohmučević és Mavro Orbini nyomdokain a védnök és potenciális „megújító" szerepét IV. Habsburg Fülöp (1621–1665) spanyol királynak, a keresztény „univerzális monarchia" uralkodójának szánja, akinek legfontosabb feladata a kereszténység védelme és terjesztése volt.[10]

A 17. század húszas éveinek végén a soron következő pozitív politikai konstellációt, amelyet a Habsburgok és a pápaság együttműködése jellemez az „illírkérdés" megoldása terén, a Szent Jeromos Társulat elnöke és Francesco Barberini bíboros védence, a sebenicói Marnavics Tomkó János (1580–1637) igyekszik kihasználni, hosszú távú utópikus megoldást kínálva.[11] Két modell, a kuriális reformkatolikus és a Habsburg imperiális modell egyesítésével Marnavics két, a *Hét dialógus könyv az Illírikumról és az illír uralkodókról* (1607)[12]

8 A ferences illírizmus horvát változatáról részletesebben lásd *Blažević, Z.*: Ilirizam i. m. 192–204.

9 Latin eredeti: Breve compendium nationis gloriosae totius linguae Illyricae. Madrid, 1638.

10 Rusić ferences illírizmusának megfogalmazásáról részletesebben lásd *Blažević, Z.*: Ilirizam i. m. 204–214.

11 Részletesebben lásd a Marnavicsról szóló legújabb monográfiát: *Tamara Tvrtković*: Između znanosti i bajke – Ivan Tomko Marnavics. Hrvatski institut za povijest, Zg., 2008.

12 Latin eredeti: De Illyrico Caesaribusque Illyricis dialogorum libri VII. Kézirat, 1607.

és *Az illír királyi szentség bősége*[13] című illír művében megteremtette azt az ideológiai-politikai képletet, amely szellemesen és hatásosan kombinálja mindkét említett univerzális modell ideológiai elemeit.

Marnavicsnak a szűkebb Illírikum területi meghatározása egyfelől a Római Birodalom adminisztratív felosztásából ered, másfelől a katolikus patrisztikából, ami kétségkívül szakrális legitimációval ruházza fel. Tudniillik, Marnavics Illírikum határainak leírása közben Szent Jeromos személyének szent és tudományos autoritásához folyamodik, aki Heliodorushoz és Gerunciushoz írott leveleiben megemlíti, hogy Illírikum Konstantinápolytól a Júliai-Alpokig terjed. Ily módon a szűkebb Illírikum most első alkalommal helyeződik a „szent föld" explicit konnotációjába, amit az illír primogenitás motívuma – illetve Marnavics azon állítása, hogy Illírikum volt az első tartomány, amelyet Szent Pál apostol megkeresztelt – még inkább erősít. Bár az illír hadi erény és józanság kötelező elemei az illír nemzetkarakterológiának, Marnavics nemzeti erényeinek listáján az illír vallásosság domináns státuszt kap, amelyet a maga tökéletességében az illír szentek testesítenek meg. Marnavics az illír vallásosságot ugyanis az „apostolok által hozott régi és ősi hitből" vezeti le, illetve az illír primogenitás közvetlen következményének tekinti. Ily módon Marnavics szűkebb Illírikuma szakrális legitimációt nyer és reformkatolikus „szent Illírikummá" válik. Marnavics ideológiai koncepciója értelmében a szent Illírikumot a Habsburgoknak, „Szent Nagy Konstantin nemzetsége" apostoli királyainak kell kormányozniuk, akik „a török igától való megszabadulás után" nem csupán az egykori Kelet-Római Birodalom feltámasztását biztosítanák, hanem a katolikus igazhitűség hatásos terjesztését is.[14]

A pápai–Habsburg viszony alakulásának új korszakát az 1650 és 1660 közötti időszakban az apostolátus körül 1630-ban kirobbant harc kiéleződése jellemzi, ami aztán Marnavics ambiciózus ideológiai-politikai programja bukásának a legfőbb oka is volt. Ugyanebben a korszakban tanúi vagyunk a horvát rendi politikai elit állampolitikai öntudata erősödésének is, ami jelentős mértékben a báni intézmény Zrínyi Miklós (1647–1664) bánsága alatti revitalizációjához, valamint a kandiai háború (1645–1669) idején előállott katonapolitikai helyzethez kapcsolódik, utóbbi szinte minden korábbi törökellenes akcióhoz hasonlóan új reményeket keltett az oszmán iga alóli végleges felszabadítás, és ennek megfelelően az „illír" határok rektifikációja vonatkozásában. Ekkor a Szent Jeromos Társulat elnökének, Jeronim Paštrićnak (1615–1708) a megfogalmazásában ölt testet az ún. dalmát illírizmus, amely strukturális értelemben a humanista dalmát illírizmusok, a német teutonizmus és a rendi illírizmus ideológiai konglomerátumát képviseli.

13 Latin eredeti: Regiae sanctitatis Illyricanae foecunditas. Róma, 1630.

14 Az Ivan Tomko Marnavics által elgondolt és propagált kuriális Habsburg illírizmusról részletesebben lásd *Blažević, Z.*: Ilirizam i. m. 214–238.

A Szent Jeromos Társulat elnöke számára a közvetlen ok a dalmát illírizmus megfogalmazásával kapcsolatban az a viszály volt, amely 1650-ben tört ki egyes önjelölt „illírek" (öt szlovén és egy albán) követelésével kapcsolatban, hogy vegyék fel őket a Szent Jeromos Társulatba.[15] Ez ösztönözte aztán Paštrićot, hogy két polemikus tanulmányt írjon meg: *Dalmácia és az Illírikum leírása annak tartományaival* (évszám nélkül),[16] *Krajna és fővárosa, Ljubljana elhelyezkedése* (1652).[17] Számos, többnyire egyházi szerző állítása szerint Paštrić e két írásában „kettős Illírikumot" konstruál: egy „univerzálisat", amely a Duna és a Rajna forrásvidékénél kezdődik és egészen a Fekete-tengerig és Konstantinápolyig terjed, valamint egy „természetes" Illírikumot, amely magában foglalja Szlavóniát, Horvátországot, Boszniát és Dalmáciát.

Megállapítható tehát, hogy Paštrić „természetes Illírikum" konstrukciója implicit ideológiai kapcsot jelent Zrínyi Miklós regnáló horvát bán politikai platformjával. Paštrić ugyanis tanulmányaiban nem csupán államjogi kontinuitást állít fel a királyi és a báni intézmény között, hanem azt is sugalmazza, hogy a királyok és a bánok legitim uralkodók, mi több, a négytagú „természetes" Illírikum integrációs tényezői, ami pedig ideológiai tekintetben egybecsengett Zrínyi Miklós és Péter aktuális politikai terveivel és törekvéseivel.[18]

Ám sokkal jelentősebb annak performatív dimenziója, mivel egyfelől a dalmáciai illírizmusnak fontos szerepe volt az ideológiai tengely megalkotásában, amely biztosítja a reformkatolikus kuriális illírizmus szimbolikus transzferét és annak intenzívebb apropriációját a „nemzeti", Horvát Királyság politikai hatalmi központjaiban, másfelől azonban megszilárdította a közjogi alapokat és meghatározta a Szent Jeromos-i illír központ prozelita működésének intézményes-politikai kereteit.

Ily módon megteremtődtek az interkonfesszionális orientációjú reformkatolikus illírizmus *revival*jének ideológiai előfeltételei, amelyet aztán két évtizeddel később Andrija Zmajević (1628–1694) bári érsek és a „Szerb Királyság primása" *Szent, dicső és erényes állam* (1675)[19] című krónikájában az ágostoni–baroni minta alapján az egyetemes „megváltástörténet" integrális részévé tesz. Zmajević e kéziratos munkája az egyetemes világkrónika műfajába tartozik, amely a világ teremtésével kezdődik. Mindez kitetszik a mű szervezeti és argumentációs struktúrájából is: például az ószövetségi és újszövetségi korszakolásból, az egyháztörténet és világtörténet párhuzamosságából, történeti források és dokumentumok idézéséből, de egyfajta „pápacentrikusságból" is. A narratív tartalom ugyanis kettős elv szerint reprezentálódik: kronológia, illetve a keresztény korszak évszámai, valamint az egyes pápák pontifikátusa

15 Részletesebben lásd *Ivan Črnčić*: Imena Slovjenin i Ilir u našem gostinjcu u Rimu poslije 1453. godine. Rad JAZU 78. (1886) 1–70.

16 Latin eredeti: Descriptio Dalmatiae et Hillyrii cum sui provinciis. Znanstvena knjižnica u Zadru, Sg. MS 575.

17 Latin eredeti: De situ Carnioliae, ac Lublianae eius Metropolis. In: *Črnčić, I.*: i. m. 90–102.

18 A dalmáciai illírizmusról részletesebben lásd *Blažević, Z.*: Ilirizam i. m. 238–253.

19 Vö.: *Andrija Zmajević*: Ljetopis crkovni. I–II. Prir. *Mato Pižurica.* Obod, Cetinje, 1996.

szerint. Ezenkívül az összes történelmi esemény legfőbb szereplői és az összes reformkatolikus keresztény erény példás megtestesítői maguk a pápák. Hasonlóképpen a pápaság intézményének univerzális, nemzetek feletti jellege van, és benne összpontosul az abszolút, nem csupán a szellemi, hanem a világi juriszdikció is. Ennek megfelelően a világi hatalom intézményének alá kell rendelnie magát a pápai hatalomnak, éppen ezért Zmajević narratív érdeklődésének fókuszában a hatalom e két instanciájának kölcsönös viszonya áll. Mindez különösen a pravoszláv vallású szláv uralkodókról szóló részekben jut kifejezésre. Ebben az értelemben beszédes az a tény, hogy Szent Száva mellett, akit már Marnavics is az illír nemzeti panteonba integrált, Zmajević Milutin szerb királyt is diszkurzíve kanonizálja, s Szent Urosnak nevezi. Az tehát, ami Andrija Zmajevićet megkülönbözteti az interkonfesszionális illírizmus összes korábbi képviselőjétől, nem más, mint annak közvetlen gyakorlati elkötelezettsége az interkonfesszionális kommunikáció megteremtése mellett, valamint ezzel összhangban, a katolikus és a pravoszláv ideológiai és kulturális hatáskörök közötti szimbolikus transzferek leghatásosabb modelljeinek a vizsgálata.[20]

Ugyanakkor Zmajević interkonfesszionális illírizmusa a 17. századi reformkatolikus illír ideologéma végső és talán legmagasabb fejlődési szakaszát képviseli. Rusić és Marnavics ideológiai-politikai „kokettálása" után a spanyol és az osztrák Habsburg-imperializmussal, valamint Glavinićnak és Paštrićnak a Horvát Királyság rendi politikai struktúráinak evokációját követően, a reformkatolikus illírizmus Zmajević *Állam*ában a legtisztább formában, kizárólag a reformált katolicizmus ideológiai kebelében jelentkezik.

Azonban a reformkatolikus illírizmus későbbi változataiban a szakrális ideológiai komponens fokozatosan gyengülni kezd a szekuláris javára, ennek megfelelően annak fókusza is mindinkább a világi erő- és hatalmi központok felé irányul. Ezt figyelhetjük meg már Ráttkay rendi illírizmusában, amely nem csupán kronológiai, hanem ideológiai szempontból is a 17. század elején (inter)konfesszionálisan imposztált illírizmusok és a már meglehetősen szekularizált 17. század végi (proto)nemzeti illírizmusok közötti köztes szakaszt jelent. Tudniillik, az 1640-es évek végétől a Háromegy Királyságban megfigyelhető az emancipációs politikai tendenciák felerősödése, amelyek az „önállósodási" állampolitikai irányú törekvésekben manifesztálódnak. E folyamat diszkurzív terméke az első illír bánológia, Ráttkay György (1613–1666) zágrábi kanonok *A Horvát, Szlavón és Dalmát Királyság királyairól és bánjairól való megemlékezés* (Bécs, 1652)[21] című műve, amelyet Zrínyi Miklós báni regnálása alatt és annak anyagi támogatásával jelentettek meg.

20 Zmajević „második generációs" interkonfesszionális illírizmusáról részletesebben lásd *Blažević, Z.*: Ilirizam i. m. 254–270.

21 Vö.: *Juraj Rattkay*: Memoria Regum et Banorum Regnorum Dalmatiae, Croatiae et Sclavoniae (reprint). Hrvatski institut za povijest, Zg., 2001.

Ráttkay bánológiájának ideológiai súlypontja, a nemzeti báni intézményről, nemzeti szentekről és hősökről szóló toposzokkal a fókuszban, méltó módon reprezentálja a nemzeti rendi köztársaságot, illetve alkirályságot, amely erkölcsi és jogi értelemben is örököse az ősi nemzeti királyok apostoli tradíciójának. Ez egyfelől a Háromegy Királyságnak szimbolikus legitimitást ad, hogy egyenrangú pozíciót vívjon ki magának az államszövetségen belül a Magyar Királysággal, másfelől morális autoritást, amelynek arra kell ösztönöznie a Habsburg uralkodót, hogy „az egykori illír királyok legkiválóbb örököseként" fogadja el Illírikum politikai és vallási megújításának rá szabott történelmi missziójá́t. [22]

Hasonló politikai-emancipációs tendencia jellemzi a 17. századi illírizmus utolsó ideológiai változatát is – Pavao Ritter Vitezović (1652–1713) (proto)nemzeti illírizmusát. A protonemzeti illírizmus a nemzeti intézményeket helyezi előtérbe, szinte teljes egészében elveszíti konfesszionális komponensét, és a horvát rendek konkrét nemzeti-emancipációs politikai gyakorlatának ideológiai platformjává, illetve alapvető programjává válik a 17. és 18. század fordulóján. [23]

Így a 17. század folyamán az illír ideologéma keretei között olyan hatalmas szimbolikus tőke és ideológiai potenciál halmozódott fel, amely a legkülönfélébb diszkurzív változatokban még majdnem két évszázadig fejti ki hatását. Bár az illír ideologéma a 18. század folyamán változatlanul leginkább az elit irodalmi művekben, a különféle regiszterekben és a felvilágosult abszolutizmus és felvilágosodás új ideológiai-politikai és kulturális környezetének keretei között lesz jelen, ugyanakkor jelentős ideológiai expanzión esik át, éspedig elsősorban a népi diskurzus irányába történő vertikális transzmisszónak köszönhetően.

Ám bármennyire is paradoxnak tűnik, az illír ideologéma legnagyobb világteremtő potenciálja éppenséggel annak transzgresszív természetében rejlik. Tudniillik, az illírizmus egyszerre szakrális, szekuláris, nemzeti és nemzetek feletti ideologéma is, s különösen a maga „modern kori" léte alatt, a 19. században egyszerre lesz nemzeti-integrációs és nemzeti-destabilizációs funkciója – önmagát mindig az alternatívák határtalan tereként kínálva fel különféle politikai gyakorlatok számára.

22 Ráttkay rendi illírizmusáról részletesebben lásd *Blažević, Z.*: Ilirizam i. m. 271–290.

23 A protonemzeti illírizmusokról részletesebben lásd *Blažević, Z.*: Ilirizam i. m. 291–336.

BENE SÁNDOR

Constantinus és Victoria

Zrínyi Miklós első házasságának története

Zrínyi Miklós első, Draskovich Mária Eusébiával kötött házassága rövid ideig tartott (1646–1650), gyermek sem származott belőle, a magyar irodalomtörténet szempontjából mégis az egyik legfontosabb kapcsolat volt: az első nyomtatásban megjelent magyar nyelvű verseskötet, az *Adriai tengernek Syrenaia groff Zrini Miklos* (1651) valójában a tragikusan fiatalon elhunyt kedvesre való emlékezés, a neki állított verses síremlék.[1] Ehhez képest a házasság, s ha tágítjuk a kört, a jegyesség történetéről viszonylag kevés adat állt eddig rendelkezésre.[2] Széchy Károly Ráttkay Györgyre építő, Zrínyi javára elfogult, de a Zrínyi és volt apósa, Draskovich Gáspár közötti konfliktus tényeit tisztességgel ismertető összefoglalása[3] után lassan eltűntek a magyar kutatás látószögéből a kontextus horvát vonatkozásai,[4] s a Syrena-kötet bukolikus szerelmi történetének értelmezése szinte légüres térbe került. A horvát tudományosság a maga részéről már régen elengedte a témát; ma ennek már csak nyelvi okai vannak, de eredetileg mélyen politikai meghatá-

1 *Kovács Sándor Iván:* A lírikus Zrínyi. Szépirodalmi, Bp., 1985. 66.

2 Lásd Zrínyi meghívóit Batthyány Ádámhoz, az esküvőre (1646. jan. 29.) és a temetésre (1650. dec. 6.), valamint az Eusébia haláláról tudósító levelet (1650. szept. 23.): Zrínyi Miklós összes művei. Kiad. *Csapodi Csaba, Klaniczay Tibor.* Szépirodalmi, Bp., 1958. II. Levelek. 50 (47. sz.), 137–138. (143. sz.), 133–134. (139. sz.); Keglevich Péter naplóját: *Ferdo Šišić:* Dva ljetopisa XVII. vijeka. Starine Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 36. (1918) 368–389. (A *Deák Farkas*-féle 19. századi kiadás – Keglevich Péter naplója. Magyar Történelmi Tár 13. [1867], 238–249. – néhol hiányos és pontatlan fordítás.) – Széchy Dienes 1639. okt. 20-i levelét közli *Jenei Ferenc:* A szerelmes Zrínyi. PIM Évkönyve 1964. 49.; *Odescalchi Artúr:* Két főrangú magyar érmész a XVII-ik században. Századok, 7 (1873) 578–581. (Draskovich Miklós levelei Draskovich Gáspárhoz).; *Szerémi [Odescalchi Artúr]:* Gr. Zrínyi Miklós egyesség-levele gr. Draskovich Gáspárral, 1651. Történelmi Tár 2. (1879) 598–600.; *Herner János–Orlovszky Géza:* Macskási Boldizsár levele Teleki Mihálynak, felesége hűtlenségéről. Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlemények 2. (2004) 79–83.

3 *Széchy Károly:* Gróf Zrínyi Miklós 1620–1664. I. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1896. 128–150. (az udvarlás története); 307–314., 320–321. (a trakostyáni háborúról). Vö.: *Georgius Rattkay:* Memoria regum et banorum regnorum Dalmatiae, Croatiae et Sclavoniae. Cosmerovius, Viennae, 1652. 262–264., valamint: *Szerémi [Odescalchi Artúr]:* Trakostyán vára a XVI-ik század végén és egy adat Zrínyi a költő életéhez. Századok 13. (1879) 600–613.; *Emil Laszowsky:* Trakošćan. Prosvjeta, 1895. 368–371.

4 *Klaniczay Tibor:* Zrínyi Miklós. 2., átdolgozott kiad. Akadémiai, Bp., 1964. 340.; *Kovács S. I.:* i. m. 48.

rozottságú gesztusról volt szó. Ivan Kukuljević Sakcinski, a nemzeti kánon megalkotására szinte felmérhetetlenül nagy hatást gyakorló horvát tudós, a 17. század első feléről írott irodalomtörténeti monográfiájában Zrínyit a horvát nemzeti szellem önfeladásának példájaként mutatta be, aki tipikus neofita asszimilánsként a magyar sovinizmus egyik legfontosabb őse, Kossuth Lajos közvetlen szellemi előfutára lett.[5]

Az alábbiakban az üres teret – vagy legalábbis erősen hiányos kontextust – próbálom néhány új forrással kiegészíteni.[6] Ezek alapján nem csupán a Syrena-kötet szerelmi verseit lehet szorosabban kontextualizálni, hanem beigazolódik egy régi sejtés is, mely szerint a régi magyar drámairodalom remeke, a *Constantinusnak és Victorianak egymáshoz való igaz szerelmekrül írott comoediája* szintén kapcsolatba hozható Zrínyi Miklós házasságának történetével. Általánosabb értelemben a kutatás tanulsága az lehet, hogy a 19. századi nemzeti tudományok befelé építkező, az idegen anyagot inkorporálni vagy kivetni törekvő radikális emlékezetpolitikája nem csupán az értelmezéseket torzította, hanem az értelmezések alapját adó forrásanyagot is ideológiai szempontok alapján osztotta el, tudatosan zárva ki egymás látóteréből a kutatói közösségeket. Kora újkori kultúráink sok szálból szövődő anyagának rekonstrukciója nem öncélú, nem a memóriazavar egyszerű javítását célozza, hanem arra irányul, hogy megértsük e radikális emlékezetpolitika genezisét, emlékezzünk a feledésre.

Történetem főszereplői a két Draskovich testvér, I. Miklós (1595–1662) és III. János (1603–1648), utóbbi horvát bán (1640–1646), majd magyar nádor (1646–1648), valamint unokatestvérük a család másik ágán, III. Gáspár (1605–1662) – az ő egyetlen gyermeke (s ezen ág utolsó sarja) pedig Draskovich Mária Eusébia (1628–1650), Zrínyi Miklós első felesége volt, akivel ez az ág ki is halt.[7]

---

5 *Ivan Kukuljević Sakcinski:* Književnici u Hrvatah s ove strane Velebita, živiši u prvoj polovini XVII. vieka. Albrecht, Zg., 1869. 266–297.; a Kossuth-párhuzam: 295–296. (A kérdésre külön tanulmányban kívánok visszatérni.)

6 Ladányi Ferenc Draskovich-genealógiája (Fructus honoris in arbore Illyrico Hungarica domus Draskovithianae, 1675) kiadatlan; autográf kézirata: Zg., Nacionalna i sveučilišna knjižnica, R 3572. (A kézirat digitális másolatát Tomislav Gregl bocsátotta rendelkezésemre, itt mondok érte köszönetet.) – A Széchy Károly által kivonatból ismert trakostyáni oklevelek ma a Horvát Állami Levéltárban (Hrvatski državni arhiv, a továbbiakban HDA) találhatók: Obitelj Drašković, fond 711. kut. 23. (= Archivum maius, fasc. 59.) br. 3. (Csíky Bálint, 1646. márc. 10.), br. 4. (Szokolovich Mihály, 1646. máj. 24.). Már az eredeti trakostyáni anyagban elkeveredett (tévesen 1655-nél szerepelt) a legkorábbi tiltakozás, amelyet szintén Szokolovich Mihály adott be, 1645. okt. 8-án; fond 711. kut. 23. br. 10. – Draskovich (I.) Miklós diáriumát eddig nem azonosították, feldolgozását külön publikációban tervezem. A szöveg az MTA Könyvtár Kézirattárában őrzött Istvánffy-kötet (a versek autográf kézirata) lapjain szétszórva olvasható, K 53/II. – A Zágrábi Érseki és Káptalani Levéltár (Arhiv zagrebačke nadbiskupije, a továbbiakban: AZN) őrzi a hivatkozandó legértékesebb anyagot, az 1645-i házassági szerződést, annak 1646-i módosítását és Draskovich Mária Eusébia 1647-i végrendeletét. (Munkám segítéséért köszönetet mondok a levéltár vezetőjének, dr. Stjepan Razumnak.)

7 Az alap ma is: *Nagy Iván:* Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal. III. kötet. Bejmel–Kozma, Pest, 1858. 390. Az eltérések, módosítások forrásai: *Ladányi F.:* i. m. *passim*, valamint *Bartol Zmajić:* Postanak i razvitak roda Drašković. Kaj 5. (1972) 53–59.

A történet kezdetéhez lépjünk vissza az időben, az 1620-as évek elejéig, amikor Frangepán (IX.) Miklós horvát bán a Bethlen Gábor elleni harcok idején engesztelhetetlen ellenségévé vált a Zrínyi családnak. A bán a belviszályon nem tudott úrrá lenni,[8] s az uralkodó a békesség érdekében kénytelen volt őt elmozdítani posztjáról, hivatalát pedig, salamoni döntés eredményeként, a fiatal Zrínyi György, azaz a költő-politikus testvérpár apja kapta meg. A sértett Frangepán gróf még 1634-es végrendeletében is leszögezi: ő maga gyermektelen lévén, akkor folytatja unokaöccsei anyagi támogatását, ha azok is folytatják a család Zrínyi-ellenes politikáját.[9] Ennek az ellenségeskedésnek Zrínyi Péter váratlan és merész lépése veszi élét, amikor 1641-ben feleségül veszi Frangepán Farkas leányát, Katalint.[10] Az enyhülés azonban csak átmeneti, a törékeny családi békét pedig éppen Miklós házassági tervei borítják fel. Draskovich Mária Eusébiával kötendő házasságához ugyanis fel kellett bontatnia az akkor még gyermekleány Eusébiának Frangepán Györggyel (Farkas kisebbik fiával, Katalin bátyjával, IX. Miklós gróf unokaöccsével) kötött eljegyzését. A házasság nem pusztán személyes vonzalmon alapult, hanem Zrínyi birtokpolitikájával is összefüggött. A cél a korán elhalt apa politikai pozíciójának visszaszerzése és a család megrendült anyagi helyzetének rendezése volt: mindkettőhöz a stratégiai jelentőségű, Zágrábhoz közeli Draskovich-birtokok megszerzésén át vezetett az út. Gáspár gróffal pedig lehetett beszélni: az Alapy Margittal kötött házassága révén ugyan hatalmas vagyonnal gyarapította már meglévő, amúgy is jelentős örökségét, ám régiséggyűjtő szenvedélye és bőkezű egyházi mecenatúrája miatt folyton anyagi nehézségekkel küzdött.[11] Ma úgy mondanánk: „likviditási gondjai" voltak – s ezt használta ki Zrínyi, aki már 1639-ben előzetesen megegyezett vele a Frangepán-eljegyzés felbontásáról.[12]

A rokoni hírháló akkoriban is jól működött: Széchy Dénes, Draskovich Gáspár sógora (Sára nevű húgának férje) azonnal beszámolt Zrínyi Miklós egykori nevelőanyjának, Batthyányné Poppel Évának a történtekről. A levél egyetlen homályos pontja az, amikor arról beszél: *„Az attiamfia, Nagsagos Asz-*

8 *Rattkay, G.:* i. m. 190–191. Frangepán Miklósról lásd *Petar Strčić:* Nikola IX. Tržački. In: Hrvatski biografski leksikon. Gl. ur. *Trpimir Macan.* 4. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zg., 1998. 419–421.

9 IX. Miklós (1584–1647) testvére volt Frangepán Farkas (Vuk Krsto Frankopan, 1578 k.–1652), az ő két idősebb gyermekéről, II. Gáspárról (?–1653) és IV. Györgyről (1620–1661) van szó a végrendeletben. A két fiatalabb Katalin (Ana Katarina Frankopan, ?–1673) és II. Ferenc (Fran Krsto Frankopan, 1643–1671). A tersattói Frangepánok történetét okmányokkal lásd *Radoslav Lopašić:* Spomenici Tržačkih Frankopana. Starine JAZU 25. (1892) 201–332. (Az 1634. szept. 4-i végrendelet vonatkozó része: i. m. 247.)

10 Keglevich Péter naplója szerint 1641. okt. 27-én, lásd *Šišić, F.:* i. m. 376.

11 *Ladányi F.:* i. m. 53r–56r (a Draskovich Gáspárról szóló fejezetben) részletesen beszámol az Alapy-örökségről, az elköltött összegekről.

12 Frangepán (IV.) György később Forgách Zsófiát vette feleségül, lásd *Lopašić, R.:* i. m. 207. és 330.; *Rattkay, G.:* i. m. 213. szerint (aki személyesen ismerte), a későbbi határőrvidéki főkapitány-helyettes Frangepán György kiválóan zenélt, festészettel és szobrászattal is foglalkozott, kiemelkedően képzett volt a földrajztudományban és az erődítéstanban.

szonyom, ugy hiszem, hogy megh kerdi az eszet, mert igen tsöndessen kezte magat viselni hozzam, tsak valami praktika ne uolna az allat az tsöndesen ualo uiseles allat."[13] Széchy Dénesnek ugyanis mind a leendő após, mind a leendő vő „atyjafia" volt: az egyik a sógora, a másik az unokaöccse. De a kétértelműség annyiban szimbolikus, hogy mindkét atyafi túl akart járni a másik eszén.

A végkifejletet megelőzte egy ismert közjáték: Zrínyi ugyanis Esterházy Miklós nádor lányát, Anna Júliát is megpróbálta nőül venni, de nem járt sikerrel, Nádasdy Ferenc ajánlata többet nyomott a latban.[14] Visszatért tehát az eredeti tervhez. A házassági szerződést 1645. május 24-én a zágrábi káptalan képviselői előtt kötötték meg: Draskovich Gáspár bevallást tett arról, hogy a stájerországi Praunecket, valamint a Varasd vármegyei Klenovnikot és Trakostyánt harmincezer rajnai forint értékben hozományul adja leányával. Zrínyi a maga részéről kinyilvánította, hogy ha utód nélkül ő halna meg előbb, mint Eusébia, akkor feleségét a Zrínyi család huszonnégyezer magyar forint lefizetése ellenében helyezheti birtokon kívül (de a birtok marad a Zrínyieknél). Ha viszont a feleség halálozna el utód nélkül, akkor a birtok visszaszáll Draskovich Gáspárra.[15] A körmönfontan fogalmazott házassági szerződés pontosan tükrözi, kinek milyen aduk voltak a kezében. Az előző évben, 1644-ben, ketten együtt szervezték meg a Rákóczi György által a Felföldről elűzött Homonnai Drugeth János országbíró és családja kimenekítését. Gáspár gróf adta a helyet (Klenovnikot), Zrínyi biztosította az élelmiszer-ellátást, és fedezte a szükséges költségeket.[16] Draskovich Gáspár tehát értékes birtokok fölött rendelkezett, Zrínyinek viszont szabadon mozdítható pénzeszközök voltak a birtokában.

Keglevich Péter megbízható naplója ad hírt róla: az esküvőre 1645. június 4-én került sor Klenovnikon, az országbíró jelenlétében.[17] Klenovnik a több ágra szakadt széles Draskovich rokonságnak afféle családi központja volt – közösen birtokolták a Draskovich család két ágának leszármazottai, ez idő tájt Zrínyi leendő apósa és III. János gróf, a horvát bán, de minden arra mutat, hogy tényleges használója Gáspár gróf volt, aki a reprezentációs célokra is

13 A levelet közölte *Jenei F.:* i. m. 49., értelmezéséhez: Uo. 40–41.

14 Esterházy Pál visszaemlékezése ifjúkorára (1635–1652). In: *Esterházy Pál:* Mars Hungaricus. S. a. r. *Iványi Emma.* Szerk. *Hausner Gábor.* Zrínyi, Bp., 1989. (Zrínyi-könyvtár 1.) 309.

15 A kulcsmondat, aminek később még jelentősége lesz: „Quodsi autem ipsam dominam Mariam Eusebiam Draskovych (quod tamen Deus misericordissimus clementissime dignetur avertere) absque haeredis solatio debitum naturae persolvere obtingeret, extunc casu in tali, bona praenotata universa, in ipsum dominum comitem Casparem Drascovych fatentem rederiventur et recondescendant." AZN Locus credibilis D 187 (fasc. 10).

16 *Rattkay. G.:* i. m. 241. *Ladányi Ferenc,* aki itt szövegszerűen Ráttkayt másolja, egyszerűen kihagyja a szövegből Zrínyit: i. m. 55r.

17 *Šišić, F.:* i. m. 378. Homonnai Drugeth János az év végéig maradt Klenovnikon; nem sokkal az onnan való távozása után, 1645. dec. 17-én, gutaütésben meghalt. Lásd erről *Rattkay, G.:* i. m. 241.; *Nagy I.:* i. m. III. 404.

alkalmas kastély[18] néhány évvel korábbi teljes felújítását is finanszírozta (akkor még volt miből).[19] A Zrínyi-szakirodalom régi félreértése, hogy az eljegyzés/esküvő mai értelmezésében gondolkozik. Az okiratokból egyértelműen kiderül, hogy június 4-én a szó jogi értelmében teljes értékű esküvőre került sor, egyházi esketéssel, aláírt házassági szerződéssel – mindössze a lakodalom maradt hátra.[20]

Itt kapcsolódik be a történetbe Draskovich (I.) Miklós gróf, a bán és a győri püspök testvére. Miklós különös, szinte különc figurája a családtörténetnek: szinte kizárólag tudós szenvedélyének, az érmegyűjtésnek élt. Tanulmányait a gráci jezsuita kollégium után a burgundiai Dole egyetemén folytatta, majd beutazta egész Európát, a magyar, a latin és a horvát mellett törökül, franciául, olaszul, csehül és németül is kitűnően tudott. Megszállott érme- és régiséggyűjtő volt, szakvéleményét vitás kérdésekben maga az uralkodó is kikérte. Unokatestvérével, Gáspár gróffal a numizmatikai érdeklődés hozta össze, no meg a közvetlen szomszédság: az 1624-es vagyonosztáskor Miklósnak jutott Markóc (a mai szlovéniai Markovci), amely alig 40 km-re volt Gáspár gróf ljutomeri főbirtokától.[21] Miklós diáriumában a következő bejegyzést olvassuk 1646. február 9-én: „*Visszajöttem Markócra Klenovnikból, ahova az előző év szeptember 16-án mentem*."[22] A szeptember 16-ai dátum több mint árulkodó: a korszak szinte minden lakodalmát feljegyző Keglevich Péter naplója szerint éppen az ezt követő napon, szeptember 17-én került sor itt Draskovich János bán leánya, Borbála és Erdődy Farkas menyegzőjére,[23] vagyis Draskovich Miklós erre az alkalomra érkezett unokatestvéréhez, s hosszan maradt, a karácsonyt és az újévet is ott töltötte. A körülmények ismeretében jó eséllyel kockáztatható meg a feltevés: eredetileg Zrínyi Miklós és Draskovich Mária Eusébia menyegzőjét is ekkor ülték volna meg; a lakodalmat viszont, talán a menyasszony betegsége miatt, halasztani kellett.[24] Hogy teljes legyen a kép, a napló következő bejegyzése így

18 III. Draskovich János idejében a horvát szábor is többször ülésezett itt: *Milan Kruhek:* Posjedi, gradovi i dvorci obitelji Drašković. Kaj 5. (1972) 86.

19 A fényűző átépítés 10 000 forintba került; *Ladányi F.:* i. m. 53v.

20 Lásd a házassági szerződést („[…] unica adhuc nuptiarum solemnitate desiderata ac restante […]"), 15. jegyz.-ben i. h.; az 1646-os lakodalmi meghívó is erre utal („Restabat aliud nihil, quam ut hoc sacramentum condigna nuptiali illustretur solennitate […]"), *Zrínyi M.:* i. m. II. 418. (ford.: 50.). A probléma magyarországi kultúrtörténetének alapos elemzése: *Szabó András Péter:* Menyegzőtől menyegzőig. Gondolatok a házasságkötési szokásrend magyarországi fejlődéséről. Századok 144. (2010) 1027–1083.

21 Draskovich (I.) Miklós életrajzát, a fenti adatokkal lásd *Ladányi F.:* i. m. 42r–44v.; *Ivan Kukuljević Sakcinski:* Glasoviti hrvati prošlih vjekova. Niz životopisa. Matica hrvatska, Zg., 1869. 175. Miklós és Gáspár közeli kapcsolatához: *Odescalchi, A.:* i. m.; *Szerémi [Odescalchi Artúr]:* A Draskovichok trakostyáni levéltárából. Történelmi Tár 40. (1893) 452.

22 „Redii ex Klenovnik ad S. Marcum 9. Februarij Anno 1646. quo iveram anno praecedenti, 16. Septembris." MTAK Kézirattár, K 53/II. 79v.

23 *Šišić, F.:* i. m. 378.

24 Lásd Draskovich Miklós 1645. aug. 16-i levelét Draskovich Gáspárhoz, amelynek zárása Eusébia gyenge egészségén túl a családi szövetkezés politikai hátteréről is sokat elárul: *„Az én*

szól: *„1646. február 11. Zrínyi Miklós gróf úr lakodalma Prauneken Draskovics Gáspár úr leányával, Eusébiával."*[25] Miklós gróf február 9-én tehát éppen csak megállt szusszanni saját otthonában, másnap már ment is tovább a következő lakodalomra – igaz, ez valóban csak kis kirándulás volt: Prauneck vára a közeli Luthemberg (Ljutomer) határában állt.[26]

Ez a fél esztendő azonban korántsem csak lakodalommal, békés vadászgatással és mulatozással telt. Megkockáztatnám azt is: a menyasszony október elejére már felgyógyult – legalábbis erre utal, hogy október 3-án az ekkor még Klenovnikon tartózkodó Homonnai Drugeth János arra kérte Batthyány Ádámot, hogy küldené el *„énekes gyermekét"*, mert – mint mondja – *„itt házasulandó személyek vannak"*.[27] Vagyis: Klenovnikon lakodalmat terveznek október első hétvégéjén. Sőt az sem lehetetlen, hogy az ünnepség megkezdődött, csak botrányba fulladt, mert valaki kifecsegte az eddig gondosan titokban tartott házassági szerződés kényes részleteit. Draskovich János bán ügyvédje, Szokolovich Mihály ugyanis éppen a következő hétfőn, október 9-én adta be óvását a zágrábi káptalannál a házassági szerződés érvénye ellen,[28] hiszen Trakostyán és Klenovnik örökjogú birtokok voltak,[29] amelyeket leányágon nem lehetett továbbszármaztatni. Gáspár gróf a felzúdulásra nyilván számított, de valójában jobban tartott attól, hogy a rokonok az elhúzódó pereskedés helyett inkább fizetnek, és kiváltják a birtokot. Legalábbis erre utal a következő év májusában,[30] már a lakodalom után tett igen különös újabb káptalani bevallása: a hozománybirtok értékét harmincról hatvanezer forintra módosítja – miközben kiköti, hogy ha ő maga kívánná visszavásárolni azokat, akkor neki

---

régi jóakaró uramnak, Homonnay uramnak, Zríni Miklós urammal együtt ajánlom hív és köteles szolgálatomat. Igen örűlöm, hogy az kigyelmed szerelmes leánya könnyebben vagyon, Isten gyógyítsa meg!" Odescalchi, A.: i. m. 579.

25 „11. Febr. 1646. In Praunek nuptiae Com. Nicolai a Zrinio, cum Eusebia filia Dni Gasparis Draskovith" MTAK Kézirattár, K 53/II. 79v.

26 A lakodalom helyszíne, az 1925-ös tűzvészben elpusztult vár (Prauneck, Branek) a mai Szlovéniában, Ljutomer mellett állt; lásd *Ivan Stopar:* Pregled grajskih stavb na slovenskem Štajerskem. Celjski zbornik 31. (1984) 326–327.

27 Homonnai Drugeth János levelének részletét idézi *Takáts Sándor:* Zrínyi-levelek. In: *Uő:* Magyar küzdelmek. Genius, Bp., 1929. I. 132. Homonnainak ez, valamint a Takáts által a klenovniki időszakból idézett két másik, aug. 14-i és szept. 10-i levele azóta elveszett a Batthyány misszilis anyagból, csak innen ismerjük tartalmukat.

28 Szokolovich Mihály tiltakozása, 1645. okt. 9.; HDA Obitelj Drašković, fond 711. kut. 23. br. 10. (Archivum maius, fasc. 59. nr. 10.) Mint a szövegből látszik, Szokolovichot a Draskovichok informálták („prouti certo praetitulatis dominis comitibus innotuisset"), akik ekkor még azt hitték, a házassági szerződést alig néhány napja kötötték („his non ita diu praeteritis diebus"). Nem tartom lehetetlennek, hogy Zrínyi Miklós sokat vitatott terve a velencei szolgálatba lépésről szintén e botrányos hétvége eseményeire hirtelen felindulásból elkövetett reakciója volt. A dózsének írott levelét ugyanis 1645. okt. 10-én kedden dátumozta, már Csáktornyáról. (Kiadva: *Csapodi Csaba:* Kiadatlan Zrínyi-levelek. Irodalomtörténeti Közlemények 66. [1962] 645.)

29 *Josip Adamček:* Trakošćansko vlastelinstvo. Kaj 5. (1972) 17–18.

30 A bevallásra 1646. máj. 12-én került sor. Az irat: AZN Loc. cred. D 162 (fasc. 9).

továbbra is csak az eredetileg meghatározott összegbe, harmincezer forintba kerülnének. Ez a kitétel árulkodik róla, hogy valójában a házassági szerződés is leplezett zálogszerződés volt, ha nem is az egész összeget, de annak egy részét bizonyosan megkapta Gáspár gróf a vejétől.[31] Draskovich János – hamarosan már magyar nádor! – ismét tiltakozik, a maga és két fia nevében, súlyos szavakkal ítélve el unokabátyja *„istentelen és a testvéri szeretet természetes kötelékének ellentmondó", „minden megmagyarázható ok nélkül, pusztán a nevezett bán és gróf úr elleni gyűlölettől és sértettségtől hajtott"* cselekedetét.[32]

A vihar még jó ideig nem ült el s talán ez is magyarázza, hogy a halasztott lakodalomra miért a távoli Prauneckben, Gáspár gróf – pontosabban ekkor már veje, Zrínyi – ljutomeri magánbirtokán, Stájerországban került sor. Az igazi skandalum azonban csak ezután következett. Gáspár gróf bizonyos volt benne, hiszen a szerződés is kikötötte, hogy ha leánya utód nélkül halna meg, az elidegenített családi birtokok visszaszállnak rá. Ám mégsem neki, hanem a joggal gyanakvó János bánnak lett igaza: a zágrábi káptalan levéltárában ma is megtalálható Draskovich Mária Eusébia végrendelete 1647. március 25-éről, amelyben egyértelmű kísérlet történik a hozománybirtokok átjátszására. Azzal a kikötéssel, hogy Eusébia szülei, III. Gáspár és Eibesfeld Éva, életük végéig húzhatják a birtokok jövedelmének felét, sőt a fennmaradó félrész felét, tehát a jövedelmek negyedét, a többi Draskovich rokonok kapnák. Értelmezhetjük ezt egyfajta ajánlatnak is, amivel a várható pereket kívánta megelőzni, de ettől még tény marad: Zrínyi megpróbálta felesége utód nélküli halála esetére is saját magának és rokonságának biztosítani az értékes birtokokat.[33]

Hogy miért voltak ezek nem csupán anyagi, hanem mondjuk úgy, geopolitikai szempontból is értékesek, arra egy nem sokkal későbbi fejlemény mutat rá. Ugyanezen év végén már nem lehetett tovább halogatni a Draskovich János nádori kinevezésével megüresedett báni szék betöltését; a helyettesként megbízott Erdődy Miklós gyenge keze alatt valóságos anarchia keletkezett az országban. A háttérből Zrínyi hatalmas támogatója, Lippay érsek mozgatja a szálakat;[34] a kancellária teszi a dolgát, hivatalos véle-

31 A káptalani iratok elenchusa az előbbit még „*inscriptió*ként" írja körül, ez utóbbit (ami nem más, mint a korábbi szerződés módosítása) már egyértelműen zálogba adásnak nevezi („Draskovich Caspar impignorat in et pro florenis 60^{m} Rhenensis totalia castra Trakostyan et Klenovnik comitatui Varasdiensi ingremiata"). Az összegek egyébként, ellentétben *Széchy* számításaival (i. m. I. 321.), reálisnak tűnnek: *Ladányi F.:* i. m. 53v szerint annak idején csak Prauneck váráért és a hozzátartozó birtokért 60 000 rajnai forintot fizetett Gáspár gróf.

32 HDA Obitelj Drašković, fond 711. kut. 23. br. 4. (1646. máj. 24.)

33 Draskovich Mária Eusébia „[...] totalem praemissam arcem Ztari Klenovnik, et medietatem dictae arcis, et castri bonaque et iura ipsorum possessionaria universa, ad eadem de iure et ab antiquo spectantia ac pertinere debentia, sibi modo praemisso inscripta, in simili defectus casu; eidem domini comiti et marito suo, haeredibusque et posteritatibus ipsius utriusque sexus universi inscripsisset ac obligasset, prouti inscripsit et obligavit […]" AZN Loc. cred. D 237 (fasc. 12); 1647. márc. 25.

34 Ez az 1640-es évek közepén és második felében még bizonyosan így van; lásd *Kovács S. I.:* i. m. 52–54.; *Nagy Levente:* Zrínyi és Erdély. A költő Zrínyi Miklós irodalmi és politikai kap-

ményt kérnek a királyi tanácsosoktól. A túlnyomó többség támogatja a javaslatot. Mindössze két befolyásos ellenző akad. A mondottak fényében nem meglepő, kik azok: az unokaöccse félreállítása miatt vérig sértett öreg Frangepán Miklós gróf és Draskovich János nádor. Vagyis: Zrínyi házasságának kárvallottjai.[35] Az is jellemző, milyen érvet hoz fel a nádor Zrínyi kinevezése ellen: birtokai messze fekszenek a báni Horvátország határaitól, és ezért minden látogatása (például a zágrábi utazás a szábor üléseire) a szegény lakosság kárára történne. Most válik csak érthetővé, miért voltak Zrínyi számára kulcsfontosságúak a Zágrábhoz és Varasdhoz közeli zagorjei uradalmak: Trakostyán és Klenovnik megszerzése stratégiai kérdés volt a báni tisztség és a tényleges horvátországi hatalomgyakorlás szempontjából. Zrínyi báni beiktatásának húzódása ugyancsak összefüggésben lehet a két befolyásos ellenző fellépésével: a III. Ferdinándnál különösen nagy kegyben álló öreg Frangepán 1647-ben, Draskovich János nádor pedig 1648-ban hal meg – a majdnem két évvel korábban kinevezett Zrínyi beiktatására pedig csak ez után, 1649 elején kerül sor Varasdon.

Nem sokkal ezután bekövetkezik a tragédia: a gyenge egészségű feleség 1650. szeptember 14-én meghal. Három évtizeddel későbbről, a távoli Erdélyből adatolható a pletyka, mely szerint Zrínyi a hűtlenségen kapott feleségét méreg általi öngyilkosságra kényszerítette.[36] A történet eredetét most néhány évvel korábbra vihetjük vissza; aki először leírta, az Ladányi Ferenc, a Draskovich család genealógusa volt. Ladányi, 1675-ben befejezett munkájában Draskovich Gáspár közismert hibáit bocsánatos bűnökként mutatja be: gáláns természete, tudománykedvelése, mecenatúrája vitték költekezésbe. Meggondolatlan birtokadományát azonban maga is megbánta, amikor, mint Ladányi írja, *„leánya utód nélkül, de nem mérgezés gyanúja nélkül halálát lelte”*.[37] A szövegkörnyezetből világos, hogy a gyanúsított a férj, Zrínyi Miklós volt. Azonban ebben az esetben rendkívül elfogult tanúról van szó. Ladányi Ferenc ugyanis a kérdéses években Draskovich (III.) János, majd özvegye, Thurzó Borbála horvátországi birtokainak jószágkormány-

csolatai Erdéllyel. Argumentum, Bp., 2003. (Irodalomtörténeti füzetek, 154.) 30–33.; új forrásanyag alapján: *Tusor Péter:* Purpura Pannonica. Az esztergomi „bíborosi szék” kialakulásának előzményei a 17. században. PPKE–Gondolat, Bp.–Róma, 2005. 113–116.

35 MNL OL Kancelláriai lt. A 33. Propositiones et opiniones 1647. (ad nr. 79.) 94r–97v. A nádor érvei megismétlődnek a közvetlen ezután olvasható 1647. dec. 27-i Lippay-előterjesztésben. Uo. 99v. Draskovich János 1645-ben módot talált még Frangepán IX. Miklós 1634-es (Zrínyi-ellenes) végrendeletének (lásd 9. jegyz.) megerősítésére is: *Lopašić, R.:* i. m. 246.

36 Macskási Boldizsár szerint Zrínyi, miután a lovászával „kurválkodáson” érte volna feleségét, *„vitézi módon az fegyvert is elébe tette, s az mérget is, s az asszony az mérget választotta”. Herner J.–Orlovszky G.:* i. m. 82.

37 „Nec prius Casparem Drascovithium facti [ti. a felelőtlen elzálogosítást – B. S.] huius paenituit, quam, dum et *filiam, sine prole, licet non sine suspicione propinati veneni fato functam*, et se sine spe recuperandarum arcium genero traditarum, conspexisset.” *Ladányi F.:* i. m. 55r. (Kiemelés: B. S.)

zója volt, s maga is jegyzett protestáló iratot Draskovich Gáspár ellen.[38] Hogy a gyanút már azon melegében terjeszteni kezdte-e, nem tudjuk, legfeljebb sejthetjük. A Wesselényi-összeesküvés bukása után viszont, egy olyan műben, amelyet a mozgalom egyik legnevesebb elárulójának,[39] Draskovich (IV.) Jánosnak ajánlott, több mint természetes a felbukkanása: ekkor, a megtorlások idején, a Zrínyieket rossz fényben feltüntetni szinte kötelező körnek számított. Ami ellenben a tényeket illeti: a házassági szerződésből és a többi iratból is egyértelműen kiviláglik, Zrínyi, bármennyire is igyekezett bebiztosítani magát és a balkézről szerzett birtokokat, addig lehetett igazán biztos a dolgában, amíg felesége élt. Ráadásul az 1647. március 25-ei végrendeletből az is kiderül, hogy Eusébia terhes volt, szülés előtt állt[40] – tehát a nyomatékosan hangsúlyozott hitvesi szeretet és az érdekek egy irányba mutattak. Akár az is elképzelhető, hogy három évvel később egy hasonlóan sikertelen szülést nem élt túl – bár a haláláról beszámoló levél *„hatalmas fájdalmakkal járó betegségről"*[41] beszél, ami már régebben is gyenge egészségére is visszavezethető. Kevéssé valószínű tehát, hogy a rosszindulatú pletykának bármi alapja is volna.

A birtoküggyek körüli konfliktus lezárásának rövid ismertetése csupán azért fontos, mert az események melegében készült reprezentatív összefoglaló mű, Ráttkay György zágrábi kanonok Horvátország-története, szintén igencsak elfogult forrás, habár éppen a másik irányban. Ráttkay vékony mezsgyén egyensúlyoz, hiszen koncepciója szerint Zrínyi Miklós mindenben a megelőző bán, Draskovich János politikai örökségét folytatja[42] – ezért hát inkább elfedni igyekszik a köztük felmerült viszályt, mint bemutatni. Ennek egyenes következménye lesz Gáspár gróf feltétlen elítélése, a család fekete bárányaként való prezentálása. Draskovich Gáspár „megrendszabályozása" a frissen beiktatott bán részéről a politikai anarchia erőskezű s egyszersmind nagyvonalú rendezésének mintapéldája. A valóság ezzel szemben az, hogy Zrínyi az eredeti házassági szerződés határozott rendelkezése ellenére is megpróbálta magánál tartani a hozománybirtokot. Amikor Gáspár gróf visszafoglalta Trakostyánt, nem véletlen, hogy Zrínyi nem a báni katonaságot, hanem a Muraközből toborzott magánhadseregét küldte oda az operettostrom meg-

38 Gáspár gróf 1653-ban újra megpróbálkozott Trakostyán és Klenovnik elzálogosításával – ekkor már idejében leállítják a tranzakciót; a tiltakozó irat: DAH Obitelj Drašković, fond 711. kut. 29. br. 9. Az iratot jegyzi „Franciscus Ladanyi comitum Nicolai iunioris et Joannis Draskovich [...] arcium et bonorum praefectus".

39 Lásd *Kukuljević Sakcinski, I.:* Glasoviti Hrvati i. m. 187–189.; *Uő:* Književnici u Hrvatah i. m. 317–319.

40 „[...] ex eo, quod totiesfata domina fatens, veluti ad praesens partui proxima, et in periculo eiusmodi parturientibus evenire solito propediem futura, imo constituta [...] sincerumque suum vice versa reciproci affectus indicium ipsi domino et marito suo re ipsa declarare vellet." (33. jegyz.-ben i. h.)

41 „[...] post enormes morbi cruciatus [...]". *Zrínyi M.:* i. m. II. 441.

42 Lásd erről korábban: *Bene Sándor:* Egy kanonok három királysága. Ráttkay György horvát históriája. Argumentum, Bp., 2000. (Irodalomtörténeti füzetek, 148.)

vívására,[43] hiszen tudta, hogy az Eusébiával íratott végrendelet ellenére a jog nem az ő oldalán állt. Végül, talán annak hatására, hogy Draskovich Gáspár az uralkodónál is bevádolta Zrínyit, és perrel fenyegetőzött, ráállt az egyezségre és visszaszolgáltatta a hozománybirtokokat, de nyilván nem jószántából, hanem III. Ferdinánd fellépésének hatására.[44]

Ezzel végére értem a ma ismeretes források szemlézésének. Hosszabb távon nyilván a történeti kutatás, a szélesebb merítésű forrásfeltárás igazolja majd vissza vagy módosítja következtetéseimet. Ezúttal csupán az irodalomtörténet szempontjából lényeges aspektusokra hívnám fel a figyelmet. Az első Zrínyi Miklós verseskötetének közvetlen üzenetét, ha úgy tetszik, „perlokutív" jelentését illeti. A korábbi kutatás úgy látta, a kötet végső munkálatai, majd a kiadás előkészítésének lépései nagyobb politikai vagy katonai konfliktusok nélkül, viszonylagos „szélárnyékban" történtek.[45] Ez egyértelműen cáfolható: az 1651-es év első kétharmada súlyos családi viszállyal, majd belpolitikai konfliktussal telt, s a kötet megjelenése az aktualitások iránt fogékony kortársaknak is üzent az Eusébia iránti szerelem mélységéről, a halála körül keltett esetleges híresztelések alaptalan voltáról.[46] (Innen tekintve nem jelentéktelen részletkérdés, hogy a kötet hősnőinek, Cumillának, Eurydicének a halálesetei nem szándékos mérgezések, hanem *véletlen* „mérgeződések" következményei.)

Másodszor, a Draskovich-udvarok körüli történések, főként a Klenovnik környékén mozgó szereplők azonosítása részint megerősíti, részint viszont jelentősen módosítja a Zrínyi-kutatás korábbi konszenzusát a Syrena-kötet bukolikus hányadának értelmezéséről, a pásztori maszkok mögött rejtőző szereplők identitásáról. Az értelmezés tárgya éppen az, hogy *milyen távoli és mennyire áttételes* ez a kapcsolat – ám erről semmit sem tudunk mondani, ha nem rögzítjük a megfeleléseket. Lássuk! A vadász: a költő maga; Viola: Draskovich Mária Eusébia; Berleba: Draskovich Borbála;[47] Licaon: Frangepán György;[48] Hajnal: Esterházy Anna Júlia. Ez utóbbi megfelelésből következik,

---

43 *Rattkay, G.:* i. m. 263.

44 Az egyezséglevél közlése: *Szerémi [Odescalchi Artúr]:* Gr. Zrínyi Miklós egyesség-levele i. m. Az egyezség létrejöttében mind Ladányi Ferenc (i. m. 55v), mind Keglevich Péter (*Šišić, F.:* i. m. 381.) szerint szerepe volt az uralkodó beavatkozásának.

45 A korábbi eredményeket összegezve *Kovács S. I.:* i. m. 67–68.

46 Akár tudatosan terjesztették a gyanút Thurzó Borbála köréből, akár nem, a hozománybirtokok körüli botrányról, Eusébia végrendeletéről sokan tudhattak; ha máshonnan nem, Gáspár gróf leveleiből, amelyekben erőszakos fellépését magyarázta, és segítséget kért. A levelekről *Ráttkay György* is megemlékezik (i. m. 262.) – azóta azonban megsemmisültek vagy lappanganak.

47 Az azonosítás nem kétséget kizáró, de valószínű. Borbála szerencsétlenül végződött házasságairól lásd Keglevich Péter naplóját *Šišić, F.:* i. m. 382., 384.

48 Tekintve a gróf kiváló képzettségét és művészet iránti érdeklődését, méltó vetélytárs lehetett (vö.: 12. jegyz.). A sokat vitatott azonosítást egyértelműen eldönti, hogy Zrínyi Péter Licaon karakterét mindenestől kihagyja a Syrena-kötet horvát fordításából, hiszen saját sógorát, felesége, Frangepán Katalin bátyját ismerte fel benne (vö.: 9. jegyz.); a költői cenzúráról lásd *Kovács S. I.:* i. m. 35.

hogy elvetendő abszurditás „Júlia" azonosítása Esterházy Júliával (ekkor már régen Nádasdy Ferenc feleségével);[49] „Júlia" itt Violának egy újabb fikciószintre transzponált megfelelője, „fikció a fikcióban", akárcsak Eurydice (vagy a „vadász" esetében Orpheus).

A harmadik megjegyzés immár nem eredmény, hanem új hipotézis egy régi hipotézisről. R. Várkonyi Ágnes lassan három évtizede fogalmazta meg sejtését a régi magyar drámairodalom egyik legrejtélyesebb darabjával, a *Constantinus és Victoriá*val kapcsolatban: *„Elsődleges forrásokkal ugyan nem tudom bizonyítani, mégis nehéz szabadulni az évek óta foglalkoztató gondolattól: Constantinusban mintha a fiatal Zrínyi alakja öltött volna testet."* Majd hozzátette: *„Szerencsés kezű kutató talán Zrínyi és Draskovich Euzébia 1646. február 11-én megrendezett lakodalmával is összefüggésbe hozhatja majd a komédiát* [...]."[50] Anélkül, hogy a kérdés részletes vizsgálatába bocsátkoznék, egy momentumra mindenképpen szeretném felhívni a figyelmet. Ez pedig a *Constantinus és Victoria* cselekményének szinte zavarba ejtő illeszkedése az 1645-ös kontextusba. Gazdag szülők, egyetlen, féltett, nehezen adott leány; a kezdeti elutasítás legyőzése, a szenvedélyes, ugyanakkor kitartó szerelem Constantinus és Victoria között; idegen, nagy hatalmú kérő felbukkanása; Victoria színlelt betegsége, az idegen országba szökés terve; a szülők meggyőzése az állhatatos szerelem értékéről, a hosszú udvarlás és a boldog beteljesülés – mind-mind a Zrínyi és Draskovich Mária Eusébia közötti kapcsolatnak, a családi viszonylatoknak megemelt, a valóságot szépítő, ám mégis felismerhető valóságmaggal rendelkező ábrázolása. Jól érzékelhető, hogy a darabban éppúgy, mint a darabon kívül, a konfliktust a szülői pár folyton hangsúlyozott „temetetlen sok kincse" okozza. Nem állítom, hogy Zrínyi és Eusébia menyegzője az egyetlen korabeli főúri esküvő, amelyre ráillenék a cselekmény több utalása, csak annyit, hogy erre *is* ráillik. Ugyanakkor erősen elgondolkoztató, hogy az egyetlen kézirat a Draskovich-hagyatékból került elő. Az pedig még inkább elgondolkoztató, hogy a darab cselekménye tulajdonképpen kettős esküvő ünneplésének szándékára utal, hiszen az ötödik felvonás végén nemcsak a két címszereplő, hanem a másik páros, Achates *(„Constaninusnak jóakaró, meghitt társa")* és Leonóra (*„a hercegnek maga udvarában felnevelkedett atyjafia"*, vagyis Victoria rokona) is egybekelnek. Emlékezzünk csak az 1645. szeptember 17-ei klenovniki lakodalomra: a vőlegény Erdődy Farkas (Zrínyi barátja, fegyvertársa), a menyasszony Draskovich Borbála (Gáspár gróf „atyjafia", Eusébia unokahúga) volt.[51] Feltevésem szerint ez lehetett az a színdarab, amit Draskovich Mik-

49 Az azonosítás Széchy Károly „felfedezése", amellyel tévútra vitte az egész további kutatást a Zrínyi-versek kronológiáját (és közvetve a kötetkompozíció értelmezését) illetően. *Széchy K.:* i. m. I. 128–133.; *Klaniczay T.:* i. m. 61–63.; *Jenei F.:* i. m. 43–44.; *Kovács S. I.:* i. m. 48., 76–77.

50 *R. Várkonyi Ágnes:* Líra és politika Zrínyi életművében. Irodalomtörténeti Közlemények 90. (1986) 682. (Újra közölve: *R. Várkonyi Ágnes:* Európa Zrínyije. Válogatott tanulmányok. Argumentum, Bp., 2010. 71.)

51 A dráma kiadása: Régi Magyar Drámai Emlékek. 2. Szerk. *Kardos Tibor, Dömötör Tekla.* Akadémiai, Bp., 1960. 105., 182. A vele kapcsolatos eddigi legfontosabb kutatások *Ludányi Mária*

lós gróf 1645. október 6-án, két részletben látott Klenovnikon, közvetlenül a botrány kitörése előtt.[52]

Mindez természetesen már a fantázia birodalma. A realitás talaján maradva, R. Várkonyi Ágnes sejtését apró módosítással tarthatónak gondolnám: nem az 1646. évi megvalósult, hanem az 1645. október 8-ára tervezett Zrínyi–Draskovich esküvővel hozható kapcsolatba a komédia. A feltevés megerősítése újabb (a *Constaninus és Victoria* mintájának, forrásainak, szerzőjének, a kézirat másolójának megállapítására, illetve a kézirat történetének vizsgálatára irányuló) kutatások nyomán lesz lehetséges. A legfontosabb forrás szerencsére rendelkezésre áll: a *Constantinus és Victoria* kéziratát 1860. április 13-án Ivan Kukuljević Sakcinski a Magyar Tudományos Akadémiának ajándékozta.[53]

nevéhez fűződnek: Constantinusnak és Victoriának egymáshoz való igaz szerelmekrül írott comoedia: A magyar nyelvű udvari dráma születése. Bp., 1990. MTAK Kézirattár D. 14693. (Benne a korábbi publikációk revideált változataival.)

52 „Tragoedia duplex Vespertina et matutina 6. Octobris die Veneris." MTAK Kézirattár, K 53/I. 79v. A „tragédia" megjelölés ne tévesszen meg: a korban általánosan használatos volt a vegyes fajú, komédia és tragédia elemeit ötvöző melodrámára is – pl. a dubrovniki költő Ivan Gundulić *Ariadné*ja (1633) is a „tragédia" alcímet viseli, holott a darab valójában vidáman végződő, házasságot ünneplő komédiába fordul, akárcsak a *Constantinus és Victoria*. Lásd *Slobodan Prosperov Novak:* Povijest hrvatske književnosti. 3. Antibarbarus, Zg., 1999. 230–235.

53 MTAK Kézirattár 53/I–III. Lásd *Kukuljević Sakcinski:* Književnici i. m. 235., 318. A dráma szerzőségének és forrásainak kérdésére külön tanulmányban kívánok visszatérni.

ROBERT SKENDEROVIĆ

Egyházi viszonyok és a magyar, német, valamint a horvát katolikusok etnikai együttélése a magyar Dunamelléken a 18. században

Bevezetés

Az 1699-es karlócai békét követően Magyarország-szerte, így a jelentős horvát lakossággal rendelkező magyar városokban is megtörtént az egyházi hierarchia újjászervezése. A Magyarország területén élő horvátok esetében különösen nagy szerepe volt Bosnia-Argentina ferences rendtartomány tevékenységének. A legtöbb említett városban a horvátok más etnikai csoportokkal, legfőképpen magyarokkal és németekkel éltek együtt, ami vallási kérdésekben is elkerülhetetlenül felvetette az etnikumok közötti viszony kérdését. A ránk maradt 18. századi források arról tanúskodnak, hogy Magyarországon a korszakban a katolikus egyház tiszteletben tartotta az etnikai különbségeket. A katolikus lelki gondozás a hívek etnikai hovatartozásának figyelembevételével történt, minden plébániának megvoltak az ott élő etnikai csoportok nyelveit beszélő papjai. A különböző etnikumok emellett jelentős saját nyelven írt vallási irodalommal rendelkeztek. A horvátok esetében igen fejlett volt az imakönyvek és más vallási könyvek kiadása, ami jelentősen elősegítette a Duna menti horvátok etnikai identitásának megőrzését, s bizonyos mértékben hozzájárult a teljes horvátság kulturális és nyelvi fejlődéséhez is. Ugyanez mondható el az elemi iskolarendszerről, mely a 18. század elején szorosan kapcsolódott az egyházi intézményekhez. A korszakban kiadott nagyszámú horvát nyelvű ábécéskönyv is bizonyítja, hogy az egyházi vezetés az elemi iskolákban is tiszteletben tartotta az etnikai és nyelvi különbségeket.

A horvátok etnikai különállásának tiszteletben tartása és a horvát nyelvű lelki gondozás biztosításának kezdetei az oszmán uralom idejére nyúlnak vissza. Ismert, hogy a Legszentebb Üdvözítőről nevezett tartományhoz tartozó szegedi ferences kolostorban már az 1650-es években létezett „a dalmátok prédikátora" tisztség.[1] Az elv az oszmán uralom alól történő felszabadulást követően Magyarország-szerte megmaradt, a ferencesek és más rendek, valamint a renden kívüli papok által irányított plébániákban egyaránt. Tanulmányomban komparatív módon mutatom be a budai ferencesek Szent Ferenc

1 *Beato Bukinac:* O ulozi franjevca u seobama hrvatskoga naroda u XVI. i XVII. stoljeću. Pučka kasina 1878, Szabadka, 2007. 58.

sebei kolostora által irányított plébániák és a későbbiekben kolostori rangra emelt szabadkai Szent Mihály arkangyal ferences plébánia viszonyait.

A Szent Ferenc sebei kolostor ferenceseinek pasztorális tevékenysége Budán és környékén a 18. században

1686-ban Buda és Pest, Pécs, Kalocsa, Baja, Szabadka, Szeged és a széles értelemben vett magyar Dunamellék más fontos városai is felszabadultak az oszmán uralom alól. A felsorolt városokban már az oszmán korszakban is éltek horvátok, akiket a történelmi forrásokban különböző nevekkel illettek – magukat a leggyakrabban dalmátnak hívták, Bácskában emellett elterjedt volt a bunyevác és a sokác megnevezés, míg a magyar és német forrásokban leggyakrabban katolikus rácokként, az egyházi dokumentumokban pedig illírként szerepelnek.[2]

Az említett városok és a környező vidékek többsége már az oszmán korszakban is rendelkezett horvát lakossággal, a felszabadulást követő években azonban – elsősorban Budára és Pestre, valamint környékére – nagyszámú új horvát lakosság telepedett, különböző területekről: Horvátország középső vidékeiről, Szlavóniából, Bosznia-Hercegovinából, Likából, Dalmáciából, valamint a periféria horvát közösségeiből: Bácskából, a Bánságból, a Szerémségből és Belgrádból érkeztek.[3] Ezt a folyamatot jól mutatja Bosnia-Argentina ferenceseinek kiterjedt tevékenysége is. A budai vár alatt fekvő, Tabán nevű elővárosban 1689-ben megkapták Musztafa pasa dzsámiját, melyet először kápolnává alakítottak, s később ez lett a tabáni Szent Katalin-plébániatemplom.[4] 1691-ben Lipót király engedélyével a Vízivárosban kolostort és kápolnát építettek.[5] A 18. század elején a horvát hívek ilyen módon Buda elővárosi részeiben két vallási központtal rendelkeztek – a Tabánban és a Vízivárosban, s mindkettőt Bosnia-Argentina ferencesei vezették. Budán és környékén a horvátok a legtöbb esetben hozzájuk hasonlóan katolikus vallású német lakossággal keverten éltek, a budai ferencesek irányította tabáni és vízivárosi két katolikus plébánia hívei a horvát–német vegyes lakosság soraiból kerültek ki.

A történelmi források alapján Buda és Pest környékének bizonyos települései esetében egyértelműen megállapítható, hogy azokban horvát lakosság

2 A budai és pesti horvátokról lásd *Živko Mandić:* Prilog povijesti budimskih i peštanskih Hrvata, In: Hrvati u Budimpešti, zbornik radova 1997–2000. Ur. *Stjepan Lukač.* Hrvatska samouprava Budimpešte, Bp., 2001. 469–489.; a szegedi horvátokról lásd *Ladislav Heka:* Povijest Hrvata Dalmatina u Segedinu. Croatica–Frankovits és Társa Kiadói Bt., Bp., 2004; a szabadkai és bácskai horvátokról lásd *Ante Sekulić:* Tragom franjevačkog ljetopisa u Subotici. Knjižnica zbornika „Kačić", Split, 1978.

3 *Mandić, Ž..:* i. m. 475.

4 *Mandić, Ž..:* i. m. 472.

5 *Mandić, Ž..:* i. m. 472.

csak az oszmán uralom alóli felszabadulást követő években telepedett meg. Ilyen települések: Szentendre, Perkáta, Érd, Ercsi. Ismert például egy 1690. évi dokumentum, melyben a szentendrei katolikusok betelepülésének tárgyalásakor Belgrádból és környékéről érkező „római katolikus rácokról" írnak.[6] Az említett dokumentum igen nagy jelentőségű, hiszen bizonyítja, hogy az 1690-es években zajló ún. nagy szerb kivándorlással egy időben történt Szerbia, a Bánság és a Szerémség katolikus lakosságának vándorlása is, akik alapvetően boszniai kereskedők és dubrovniki betelepülők leszármazottai voltak, s az említett területeken népes kolóniákat alkottak.

Mindezt megerősítik a Tabán és „a Víziváros illír plébániájának" *(Parochia Illyricae Nationis Budae in Aquatica)* anyakönyvei is, melyeket Živko Mandić kutatott. Az anyakönyvek elemzése alapján világossá vált, hogy a 17. század végén és a 18. század elején horvátok éltek a pesti várban, a Tabánban és a Vízivárosban, valamint az Ország úton, Újlakon, a Csepel-szigeten és további 40 környékbeli településen. Bosnia-Argentina rendtartomány ferencesei mindannyiukról a vízivárosi Szent Ferenc sebei kolostorból gondoskodtak.[7]

1757-ben Bosnia-Argentina ferences rendtartomány szlavón–magyar része elkülönült, így jött létre a Kapisztrán Szent Jánosról nevezett ferences rendtartomány. Az új magyarországi rendtartomány magában foglalta a budai, tolnai és bajai kolostorokat, illetve számos szlavóniai és szerémségi, valamint aradi, temesvári és radnai kolostort. A rendtartomány ferencesei által irányított plébániák többségében a horvát lakosság dominált, ám idővel demográfiai változásokra került sor, s megnőtt a magyar és a német lakosság száma. Ilyen módon a magyar Dunamellék Kapisztrán Szent Jánosról nevezett ferences rendtartományához tartozó településeinek többsége etnikailag kevert lett. A 18. században fennhatóságuk alá tartozó plébániák száma valóban figyelemre méltó. A ferencesek tevékenységének kiterjedtségét jól mutatja a budai kolostor 1778-as összeírásában szereplő plébániák száma. Ebben az évben a budai kolostorhoz tartozott a vízivárosi Szent Ferenc sebei templom plébániája, s az adta a csepeli plébánost, a Tabán illír és német káplánját és hittanítóját is, a szentendrei hittanítót, Ercsi káplánját, Hamzsabég illír és német káplánját egyaránt.[8] Összehasonlításképpen érdekes megjegyezni, hogy a következő évben, 1779-ben a kolostor adta a csepeli plébánost, a Tabán illír és német káplánját, a tabáni plébánost, a Szent László-templom plébánosát, Hamzsabég káplánját, a szentendrei káplánt, Törökbálint és Ercsi káplánját, valamint Hamzsabég egy további káplánját.[9]

---

6 *Slavko Gavrilović–Ivan Jakšić:* Izvori o Srbima u Ugarskoj s kraja 17. i početkom 18. veka I. Srpska akademija nauka i umetnosti, Bg., 1987. (Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, II odelenje – spomenici na tuđim jezicima. XXVII. kötet.) 52.

7 *Mandić, Ž.:* i. m. 473–475.

8 A budai ferences kolostor levéltára, Protocollum Historiae Conventus Budensis 1775–1849. (= AFBP, PHCB), sign. B 5., 3.

9 AFBP, PHCB 15.

A budai kolostor Vízivárosban tevékenykedő plébánosainak és káplánjainak említett jegyzéke is bizonyítja, hogy figyelembe vették a plébánia etnikai összetételét. Megállapítható, hogy bizonyos plébániákban illír és német káplánok, hitszónokok és hittanítók is tevékenykedtek. Az etnikailag kevert lakosságú területek plébániái esetében a kápláni, hitszónoki és hittanítói funkciót is egy személy töltötte be, aki beszélte az adott etnikai csoport nyelvét.

A kezdetekben a Kapisztrán Szent Jánosról nevezett ferences rendtartomány szerzeteseinek többsége horvát származású volt, a rendtartomány azonban a magyar és német tagok miatt igen gyorsan multietnikussá vált. Ennek következtében a rendtartomány élére már 1760-ban a német származású Maximilian Leisner atyát nevezték ki.[10] 1769-ben a Magyar Királyi Helytartótanács arról határozott, hogy a rendtartomány vezetője egy mandátumra horvát, majd a következőben magyar vagy német lesz, ami igen jól szemlélteti a rendtartomány etnikai összetételét.[11] Mindkét bemutatott eset azt bizonyítja, hogy tiszteletben tartották a rendtartomány híveinek etnikai megoszlását.

Az etnikai különállás figyelembevétele a misék sorrendjének meghatározásánál

A misék napirendjében minden etnikai csoportnak megvolt a maga „prédikációja" (lat. *concio*), melynek során pásztorleveleket és evangéliumokat olvastak fel, és saját nyelvű szentbeszédek hangzottak el. A prédikációk sorrendjét szilárdan lefektették, annak megváltoztatása nem ment könnyen. Ennek több oka volt. A nagyobb közösségek prédikációit a legjobbnak gondolt időpontokban tartották. A misesorrend megváltoztatásának ilyen módon szimbolikus jelentősége volt. Egy ilyen esetet jegyeztek le 1778-ban a budai kolostorban, melyből kiderül, hogy ilyen esetben magához a püspökhöz fordultak. A Szent Ferenc sebei templom miséinek napirendje a következőképpen alakult: 8 órakor német, 9 órakor „illír" prédikációt tartottak, majd 10 órakor énekes mise *(„Sacrum cantatum")* hangzott el. A vízivárosi ferencesek meg akarták akadályozni, hogy az illír prédikációt náluk és a Tabánban is egy időpontban tartsák. Azt kívánták elérni, hogy a Vízivárosban az illír prédikációt tegyék át 10 órára.[12]

A vízivárosi illír prédikáció időpontjának módosítására a budai kolostor gvardiánja, Gasteiger Domonkos atya Nagy István székesfehérvári püspökhöz fordult. A budai kolostor jegyzőkönyvében szerepel a teljes eljárás részletes leírása. Az iratból kiderül, hogy a prédikáció időpontjának megváltoztatására vonatkozó kérelmüket két okkal indokolták. Az első szerint

10 *Franjo Emanuel Hoško:* Slavonsko-podunavski dio Bosne Srebrene u doba njezinih dviju dioba. Kačić 17. (1985) 124.

11 Uo. 124.

12 AFBP, PHCB 15.

az illír prédikációt a tabáni templomban is 9 órakor tartják, éppen a vízivárosival egy időben. A második érvük az volt, hogy amennyiben az illír prédikációt 10 órakor tartanák, az énekes misét pedig 9 órakor, ez esetben a nemzetek (a horvát és a német – R. S.) egymást nem zavarnák *(„una Natio aliam in Ecclesia non turbabit")*, és együtt vehetnének részt az énekes misén, ami arra mutat rá, hogy a plébánia miséinek sorrendje körül a horvát és a német közösségnek valószínűleg több problémája is volt. Nagy István püspök a budai kolostor gvardiánjának kérelmére pozitív választ adott, elrendelte, hogy az illír prédikációt 9 óra helyett 10 órakor tartsák.[13] Ezt követően a sorrend a következő lett: 8 órakor német prédikációt, 9 órakor énekes misét tartottak, a horvát prédikáció pedig 10 órakor következett.

Az etnikai különállás tiszteletben tartása a Legszentebb Üdvözítőről nevezett ferences rendtartományban – Szabadka példája

A hívek etnikai összetételének tiszteletben tartása szempontjából érdemes összehasonlítani a budai Szent Ferenc sebei kolostor ferenceseihez tartozó plébániák és a szabadkai Szent Mihály arkangyal ferences plébánia viszonyait, mégpedig több okból is. Először is, a budai Szent Ferenc sebei kolostor a kezdetekben Bosnia-Argentina rendtartományhoz, majd az elkülönülést követően a Kapisztrán Szent Jánosról nevezett ferences rendtartományhoz tartozott, míg a szabadkai Szent Mihály arkangyal kolostor és plébánia a Legszentebb Üdvözítőről nevezett rendtartomány része volt. A két kolostor ferenceseinek tevékenységét összehasonlítva megállapíthatjuk, hogy a 18. század során mindkettő esetében tiszteletben tartották a plébániák etnikai összetételét. A szabadkai Szent Mihály arkangyal ferences plébánia példája bizonyítja, hogy az etnikai összetételben bekövetkező változásokat is figyelembe vették, mivel a 18. század közepén az addig „dalmát" plébánia területére nagyszámú magyar hívő érkezett, és a terület horvát–magyar vegyes lakosságú lett.

A szabadkai Szent Mihály arkangyal plébánia történetének fontos forrása a *Protocollum religiosae domus Szabatkiensis fratrum minorum Provinciae Hungariae Ssmi. Salvatoris Ab Anno Reparatae Salutis 1692*. és az *Archivum religiosae domus Szabatkiensis fratrum minorum Provinciae Hungariae Ssmi. Salvatoris Ab Anno 1692*. A szabadkai kolostor krónikájának bejegyzéseiből jól látható, hogy az oszmán uralmat követően Szabadka lakossága kezdetben horvát („dalmát") volt, a krónikában „gens Dalmatica", „populus Dalmaticus", „natio Dalmatica" stb. néven szerepel.[14] Ennek megfelelően a szabadkai hívek lelki

13 AFBP, PHCB 11.

14 Arhiva franjevačkog samostana sv. Mihaela Arkanđela u Subotici, Protocollum religiosae domus Szabadkiensis fratrum minorum Provinciae Hungariae Ssmi. Salvatoris Ab Anno Reparatae Salutis 1692 (= AFSU, Protoc. FSSub) 2., 9. és 13.

gondozásáért felelős szegedi ferences kolostor Szabadkára horvát nyelven beszélő vagy horvát (dalmát) származású ferenceseket küldött.[15]

A szabadkai katolikusok etnikai struktúrájában változás a 18. század közepén következett be, ekkor jelentős számú magyar lakos telepedett le a városban. A szabadkai ferences krónika erről *A magyar prédikációról* („De concione Hungarica") című bejegyzésben szól, melyben az áll, hogy a város katonai igazgatásának megszűnésével (1743. – R. S.) számos pravoszláv hagyta el Szabadkát, helyükre pedig magyarok települtek.[16] A krónikában szerepel az is, hogy nem sokkal ezt követően a Legszentebb Üdvözítőről nevezett rendtartomány Szabadkára küldött egy magyar ferencest, akinek a magyar hívekről kellett gondoskodnia. A szabadkai katolikus plébánia ekkortól lett horvát–magyar.[17] A krónikában ugyan nem szerepel, hogy az említett magyar prédikátor mikor érkezett meg Szabadkára, feltételezhető azonban, hogy erre az 1750-es években került sor. A Szabadka és Bácska történelmét kutató Iványi István történész állítása szerint a magyar nyelv igen hamar annyira domináns lett a szabadkai ferenceseknél, hogy a szabadkai városi elöljáróság emiatt 1762-ben a rendfőnöknél tett panaszt, mivel a lakosság többsége dalmát volt.[18] A rend részben elfogadta a városi elöljáróság panaszát, sőt azt is elérték, hogy 1772-ben a rendfőnökség beleegyezett abba, hogy a szabadkai kolostorban magyarok és horvátok háromévente felváltva végezzék a gvardiáni feladatokat.[19] Ez az etnikai kulcs biztosította a plébánia horvát és magyar lakossága etnikai jogainak védelmét.

Az írástudás és a vallás alapjai

Az etnikai elvet az egyházhoz kötődő iskolákban is tiszteletben tartották. Az iskolaügy kezdeteit a 18. században általában az alacsonyabb gimnáziumokhoz, az ún. grammatikai iskolákhoz kötik. Az iskolázás azonban valójában az alapvető írástudás tanításával kezdődött (a legszegényebb rétegeknél ezzel be is fejeződött), ami a vallás alapjainak oktatásával együtt zajlott. A gyermekeknek a vallás alapjait plébánosok, káplánok, hittanítók és kántorok tanították meg. A budai kolostor fentebb említett krónikájából kiderül, hogy a kolostor egyes plébániáiban hittanítót jelöltek ki a vallás és az írás alapjainak tanítására. Az alapvető íráskészség elsajátítására ábécéskönyveket használtak. Ismert néhány ábécéskönyv, melyeket a szlavón–dunamelléki területeken a horvát

15 1693-ban dalmát prédikátornak Jeronim Guganović Ludoškit és Bariša Benjović atyát tették meg. – Arhiva franjevačkog samostana sv. Mihaela Arkanđela u Subotici, Archivum religiosae domus Szabadkiensis fratrum minorum Provinciae Hungariae Ssmi. Salvatoris Ab Anno 1692 (= AFSU, AFSsub) 47.

16 AFSU, AFSsub 49.

17 AFSU, AFSsub 49.

18 *Iványi István:* Szabadka szabad királyi város története II. Bittermann J. Ny., Szabadka, 1892. 270.

19 *Sekulić, A.:* i. m. 64.

gyermekek tanításához használtak. A magyar Dunamellék területén különösen érdekes az 1696-os *Kratka azbukvica (Rövid horvát cirill ábécéskönyv)* és az 1697-ben kiadott *Kratka abekavica (Rövid ábécéskönyv)*, melyeket Leopold Kolonić bíboros Nagyszombatban nyomtattatott, illetve Juraj Mulih jezsuita 1748-as *Abecevica slovinska*-ja *(Horvát ábécéskönyv)*, az *Abecevica (Ábécéskönyv)*, melyet a szintén jezsuita Antun Kanižlić adott ki 1757-ben, valamint a Stjepan Adžić nevéhez fűződő, 1779-es *Abekavica ilirička (Illír ábécéskönyv)*. Míg a gimnáziumokban latinul tanultak, az alapvető íráskészség és a vallás alapjainak oktatása nemzeti nyelven folyt, erről tanúskodnak az említett ábécéskönyvek is. Ez az egyházi gyakorlat lehetővé tette számos könyv, legfőképpen horvát nyelvű imakönyvek, katekizmusok és ábécéskönyvek kiadását, melyek a magyar Dunamellék horvátsága esetében fontos szerepet játszottak az identitás megőrzésében is.

Befejezés

A magyar Dunamellék horvátok, németek és magyarok által lakott katolikus plébániáinak életéből kiemelt 18. századi példák jól mutatják, hogy Magyarországon a katolikus egyház ebben a korszakban nagyon ügyelt a hívek etnikai összetételének figyelembevételére, s minden etnikai csoport számára biztosította az anyanyelvükön folyó lelki gondozást. Az etnikai különállás tiszteletben tartása mindenképpen pozitívan hatott az etnikumok közötti kapcsolatokra. A Dunamellék horvátjai számára ez a körülmény különösen fontos volt, hiszen lehetővé tette kultúrájuk felvirágzását, melynek hordozói leginkább Bosnia-Argentina, majd 1757-től a Kapisztrán Szent Jánosról nevezett ferences rendtartomány ferencesei voltak. A dunamelléki horvátoknak ilyen módon lehetővé vált kultúrájuk ápolása, ami nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy közösségeik számos magyar városban fennmaradtak. Ezért is állíthatjuk, hogy a 18. század több szempontból, mindenekelőtt demográfiai és kulturális értelemben, a magyar Dunamellék horvátságának aranykora volt.

7. NACIONALNO BUĐENJE KOD HRVATA I MAĐARA I KATOLIČKA CRKVA

ANTAL MOLNÁR

Uloga katoličke Crkve u početcima izgradnje hrvatske nacije u 17. stoljeću*

Posljednjih je desetljeća radosno oživjelo zanimanje mađarskih i hrvatskih povjesničara za međusobnu povijest, za zajedničku mađarsko–hrvatsku prošlost.[1] Najnovija istraživanja o 16–17. stoljeću su ispitujući svjetovne institucije i plemićko društvo došla do zaključka da u ranom novom vijeku *„Drava nikad nije značila čvrstu granicu, čak je i povezala i skovala sudbinu Ugarskoga Kraljevstva i hrvatsko–slavonskih krajeva, kao što ih je i rastavljala."*[2] Naši povjesničari u brojnim su slučajevima pokazali da su u srednjem i novom vijeku društvene strukture i institucije Hrvatsko–Ugarskog Kraljevstva bile međusobno usko povezane, da su velikaši i srednje plemstvo mađarskog i hrvatskog podrijetla bili udomaćeni na objema stranama granice, te još ne nalazimo traga nacionalnim konfliktima iz kasnijih stoljeća.[3]

Cilj ove studije je tu, u mnogim pogledima točnu sliku upotpuniti istraživanjem sustava odnosa mađarske i hrvatske katoličke Crkve. Naime, istražimo li crkvenu organizaciju i crkveno društvo dviju zemalja, potonji model je funkcionirao najdulje do prve polovice 16. stoljeća. U drugoj polovici stoljeća se već javljaju pukotine koje su se nakon 1600. godine sve više povećavale te, proširivši se u 18–19. stoljeću na svjetovno društvo, intelektualni sloj i institucionalni sustav, pripremile put razdvajanju dvaju naroda.

---

* Ovaj rad je uvodna studija opsežnijeg djela o povijesti dijecezanske sinode održane u Zagrebu 1634. godine, u kojemu namjeravam izdati i referentne izvore.

1 Prva značajna točka suradnje mađarskih i hrvatskih povjesničara bila je zajednička konferencija povijesnih instituta dviju država održana 2002. godine, no objavljena je, nažalost, samo njezina hrvatska verzija: Hrvatsko–mađarski odnosi 1102. – 1918. Zbornik radova. Gl. ur. *Milan Kruhek.* Hrvatski institut za povijest, Biblioteka Hrvatska povijesnica–Posebna izdanja, Zg., 2004. Istaknuti primjer zajedničkog promišljanja hrvatsko–mađarske povijesti: A Zrínyiek a magyar és a horvát históriában. Szerk. *Sándor Bene, Gábor Hausner.* Zrínyi Kiadó, Bp., 2007. (Hősgaléria). Sumirani historiografski pregled: *Szabolcs Varga:* A 15–17. századi horvát történelem kutatásának új irányairól (1990–2004). Századok 139. (2005) 1035–1047. Sad nam je dostupan i sažetak te plodne produkcije: *Dénes Sokcsevits:* Horvátország története a 7. századtól napjainkig. Mundus Novus, Bp., 2011.

2 *Géza Pálffy:* Egy szlavóniai köznemesi família két ország szolgálatában: a budróci Budor család a XV–XVIII. században. Hadtörténelmi Közlemények 115. (2002) 923–1007., 967. Studija je objavljena i na hrvatskom jeziku: *Géza Pálffy:* Plemićka obitelj Budor iz Budrovca u razdoblju od 15. do 18. stoljeća. Podravina. Časopis za multidisciplinarna istraživanja 2. (2003) 5–75.

3 Osim gore navedenih, navest ću samo jedan primjer: *Géza Pálffy:* Horvátország és Szlavónia a XVI–XVII. századi Magyar Királyságban. Fons 9. (2002) 107–121.

Najvažnija pouka poredbenog istraživanja zagrebačke biskupije i ugarskih nadbiskupija jest da je Zagreb u ranom novovjekovlju još bio organski dio ugarskog episkopata te se njegov razvitak u osnovi može tumačiti u sklopu promjena ugarskih struktura. S druge strane, na institucionalnoj razini se od druge polovice 16. stoljeća već jasno mogu opipati i razlike: hrvatski katolicizam je sve dokraja ostao snažniji unatoč osmanskim osvajanjima i gubitcima koje su uzrokovala, njegovi institucijski i kadrovski uvjeti bili su mnogo bolji, pa unatoč izričito konzervativnom karakteru crkvenog života brojni elementi tridentske obnove intenzivnije su se pojavili južno negoli sjeverno od Drave. Tomu su bila u osnovi dva razloga: s jedne strane neveliki razmjeri zastupljenosti protestantizma u Hrvatskoj, a s druge strane – s tim u uskoj vezi – kontinuitet katoličkog plemstva i katoličkog crkvenog institucionalnog sustava na sjeverozapadnim područjima nadbiskupije, što je služilo kao siguran temelj obnovi u 17. stoljeću. Kanali veza između hrvatske i ugarske katoličke Crkve su se tijekom stoljeća sve više sužavali, a prijelazi između ugarskih i hrvatskih struktura koje opažamo u srednjem vijeku prorijedili su se do konca 16. stoljeća.[4]

U svjetlu navedenoga s pravom se postavlja pitanje: mogu li se te promjene koje premošćuju duga desetljeća, pa čak i čitavo stoljeće, povezati s emblematskim događajima, trenutcima? Kada se najranije javlja potreba za postavljanjem hrvatsko–mađarskog odnosa na nove temelje? Dosadašnja istraživanja, u prvom redu monografija Sándora Benea, s pravom su u povijesnoj sintezi zagrebačkog kanonika Jurja Ratkaja vidjeli prvi književno-historiografski izraz novog sustava odnosa. Ratkajeva knjiga, koju je počeo pisati 1640-ih godina, objavljena je u Beču 1652. godine, a njezina politička poruka jest da u hrvatsko–ugarskoj državnoj zajednici valja dokinuti podređenu ulogu hrvatske strane te buduću suradnju postaviti na jednake temelje. Ratkaj je i sam bio kanonik Prvostolnog kaptola zagrebačkog i u više navrata kandidiran za biskupa, dakle, njegov lik jasno pokazuje da korijeni ideja koje se javljaju u politici od druge polovice 17. stoljeća sežu do zagrebačkog kaptola i općenito do hrvatskog crkvenog institucionalnog sustava.[5]

Istraživanjem povijesti zagrebačke biskupije veoma se točno može odrediti tren u kojem su se dubinske napetosti pojavile i na razini crkvene sudbenosti te se i na načelnom planu iskazala potreba za ponovnim uređivanjem odnosa s ugarskom crkvenom organizacijom. Taj je povijesni trenutak bio sinoda zagrebačke nadbiskupije održana 1634. godine, kada se dio kanonika nazočnih na sinodi, djelomice gurnuvši u pozadinu i samog biskupa, usproti-

4 Različitosti razvoja ugarske i hrvatske katoličke crkvene organizacije predstavio sam u samostalnoj monografiji: *Antal Molnár:* A zágrábi püspökség és a magyarországi katolikus egyház a 17. században. Bp., 2012. (METEM Könyvek 77.)

5 *Bene Sándor:* Egy kanonok három királysága. Ráttkay György rövid históriája. Bp., 2000. (Irodalomtörténeti füzetek 148.) Studija je objavljena i na hrvatskom jeziku *Sándor Bene:* Ideološke koncepcije o staleškoj državi zagrebačkoga kanonika. U: *Juraj Rattkay:* Spomen na kraljeve i banove Kraljevstava Dalmacije, Hrvatske i Slavonije. Hrvatski institut za povijest. Biblioteka Hrvatska povjesnica. Hrvatska latinistička historiografija 4., Zg., 2001. 4–103.

vio odredbama provincijskog crkvenog sabora te se u obrani vlastitih partikularnih prava želio žaliti ostrogonskom nadbiskupu, odnosno papi.

Ranonovovjekovni ugarski partikularni crkveni sabori su, u skladu s europskim tendencijama (unatoč zakašnjenju od približno pola stoljeća), imali za cilj preuzeti odluke Tridentskog sabora i urediti mjesni crkveni život u tom duhu.[6] Prvi je korak u tom smjeru, nakon nekoliko izoliranih pokušaja, bio provincijski crkveni sabor koji je 1611. godine u Trnavi održao ostrogonski nadbiskup Ferenc Forgách, na kojem su dekreti Tridentskog koncila prvi put uvedeni u domaće katoličko crkveno zakonodavstvo na državnoj razini.[7] Forgáchevu djelatnost kodifikacije nastavio je njegov nasljednik Péter Pázmány, najveća ličnost katoličke konfesionalizacije u Ugarskoj. Pázmány je u 21 godini svoga djelovanja kao nadbiskupa sazvao 2 provincijske i 4 dijecezanske sinode, od kojih su sačuvane odluke 4 sinoda, ukupno 84 dekreta.[8] Iz statutâ se veoma jasno ocrtava namjera nadbiskupa kao zakonodavca da temelje kanonskoga prava katoličke konfesionalizacije u okvirima nacionalne Crkve stvori u najjedinstvenijem mogućem obliku – u cilju učinkovitog i ujedinjenog nastupa dokinuvši srednjovjekovne povlastice i izuzeća koja su mogla prepriječiti put doktrinalnoj, liturgijskoj i crkveno-disciplinarnoj konsolidaciji, to jest samoj katoličkoj konfesionalizaciji. Najjasnija manifestacija nacionalne konfesionalizacije bila je to da je Pázmány provincijske crkvene sabore definirao ujedno kao nacionalne crkvene sabore, naime, svim je ordinarijima ne samo metropolitske, već i primatske crkvene pokrajine nametnuo obvezu prisustvovanja saboru.[9] Razloge dvojnog nazivlja možemo naći u činjenici da Tridentski sabor (kao posljedica koncilijarističke krize) nije spominjao nacionalne crkvene sabore, odnosno, da su se ti nacionalni crkveni skupovi mogli smatrati sumnjivima u Rimu. Istodobno su se kao (prešutno, ali *per definitionem*) nacionalni crkveni sabori primatske pokrajine mogli uklopiti u tridentske pravne okvire.[10]

---

6 Sažeto o instituciji dijecezanske sinode: *Péter Erdő:* Az egyházmegyei zsinat intézménye a történelemben. U: *Isti:* Egyházjog a középkori Magyarországon. Osiris Kiadó, Bp. 2001. 19–24.

7 *Carolus Péterffy:* Sacra Concilia Ecclesiae Romano-Catholicae in Regno Hungariae celebrata II. Posonii, 1742. 190–218.; *Pongrácz Sörös:* Forgách Ferenc nagyszombati zsinata és előzményei. Katholikus Szemle 3. (1900) 211–241.

8 *Péterffy, C.:* Sacra Concilia nav. dj. II. 219–333.; *Vilmos Frankl [Fraknói] :* Pázmány Péter és kora. I–III. Pest, 1868–1872. II. 364–374., III. 111–114.; *Egyed Hermann:* A katolikus egyház története Magyarországon. Aurora Könyvek, München, 1973. (Dissertationes Hungaricae ex Historia Ecclesiae I.) 246–248.; *Konrád Szántó:* Pázmány főpásztori tevékenysége. U: Pázmány Péter emlékezete. Halálának 350. évfordulóján. Szerk. *László Lukács, Ferenc Szabó.* Róma, 1987. 269–304., 279–286.; *Anzelm Szabolcs Szuromi:* A Pázmány Péter (1616–1637) által összehívott zsinatok tekintélye és rendelkezései. U: Miscellanea Ecclesiae Strigoniensis IV. Emlékkönyv Pázmány Péter halálának 370. évfordulója alkalmából az Esztergomi (Esztergom–Budapesti) Főegyházmegye papságának szentelési és halálozási adataival (1892–2006). Szerk. *Margit Beke.* Szent István Társulat, Bp., 2008. 21–26.

9 *Péterffy, C.:* Sacra Concilia nav. dj. II. 298–299., 305–307., 325–326.

10 *Hermann Josef Sieben:* Die Partikularsynode. Studien zur Geschichte der Konzilsidee. Frankfurt a. M. 1990. (Frankfurter Theologische Studien 37.) 39–78.

Crkveni zakoni koje je donio Pázmány u nacionalnim su okvirima jedinstveno regulirali sva područja crkvenog života, a ponajviše dodjelu crkvenih prebenda, crkvenu stegu, crkvenu upravu, raspolaganje imovinom, vjersku praksu, pitanje odgoja svećenika, odnosno liturgijski život. Njegovi napori vodili su se, osim načelnim promišljanjima (to jest praćenjem centralizacijskog modela Tridentskog koncila), u prvom redu praktičnim aspektima. Prije svega bilo je posve jasno da je osnaživanje katoličke Crkve moguće jedino jedinstvenom regulacijom na prostoru cijele države, što je a priori isključilo očuvanje tkiva partikularnih prava i povlastica. S druge strane, uvođenje rimske liturgije, prvenstveno molitvenika i brevijara upravo je zbog nedostatka liturgijskih knjiga dijeceze u značajnoj mjeri olakšalo liturgijsku praksu unutar reguliranih okvira. Na koncu, pak, same po sebi siromašne dijeceze koje su djelomice ili u potpunosti bile pod osmanskom vlašću brojne su zadatke, a ponajviše organiziranje odgoja svećenika, mogle obavljati samo zajedno i pod vodstvom primata, dok same nisu imale nikakvih izgleda.[11]

Dijecezanske sinode održane nakon donošenja Pázmányevih zakona, barem tri od četiri poznata (Pečuh–Setržebet: 1634, Njitra: 1634 [nepouzdan podatak!], Eger–Jasov: 1635) u potpunosti su preuzele i nadogradile odluke trnavskih pokrajinskih crkvenih sabora.[12] Otpor Pázmányevim nastojanjima u smjeru nacionalne konfesionalizacije pružala je jedino zagrebačka biskupija: predstavnik kaptola je na nacionalnom crkvenom saboru 1633. godine i službeno protestirao protiv dekreta koje su smatrali nepravednima.[13] A na dijecezanskoj sinodi održanoj između 19–21. lipnja 1634. biskup i njegov kaptol su se u obliku dekreta suprotstavili odredbama pokrajinskog crkvenog sabora. Kao rezultat gore opisanog zasebnog razvoja Zagreb nije želio ostati u zajednici s ugarskim katoličkim crkvenim institucionalnim sustavom, već ići svojim putem na više područja. Specifičnost te činjenice i u europskim razmjerima znači da je dijecezanska sinoda funkcionirala kao pravno sredstvo ne integracije i pravne harmonizacije, već ostvarivanja partikularnih interesa, proglašenja samostalnosti od crkvene središnjice. Otpor zagrebačke sinode može se shvatiti kao sukob dvaju konfesionalizacijskih modela, odnosno međusobno natezanje dviju konfesionalizacija unutar nacionalnih okvira.

---

11 O Pázmányevim nastojanjima vidi djela navedena u bilješci 8. O uvođenju rimske liturgije vidi *Ádám Füzes:* Rítusváltás vagy liturgikus reform? Pázmány Péter liturgikus rendteremtése a XVII. században. Praeconia. Liturgikus szakfolyóirat 1. (2006) 22–33.

12 *Péterffy, C.:* Sacra Concilia nav. dj. II. 334–346.; *Nándor Knauz:* A magyar egyház régi szokásai. Magyar Sion 3. (1865) 401–413.; *Frankl, V.:* Pázmány Péter nav. dj. III. 115.; *Antal Molnár:* A katolikus egyház a hódolt Dunántúlon. Bp. 2003. (METEM Könyvek 44.) 95.; *Béla Vilmos Mihalik:* Mérföldkövek az egri egyházmegye megújulásában. Az 1635. és 1734. évi egri zsinatok. U: Katolikus zsinatok és nagygyűlések Magyarországon a 16–20. században. Szerk. *Szabolcs Varga, Lázár Vértesi.* Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola Pécsi Egyháztörténeti Intézet, Pécs, 2014. 175–193.

13 *Ivan Kukuljević Sakcinski:* Književnici u Hrvatah s ove strane Velebita, živivši u prvoj polovini XVII. vieka. Arkiv za povjestnicu jugoslavensku 10. (1869) 1–222., 151–153.

Sinoda zagrebačke biskupije održana 1634. godine u tri je točke smatrala nepravednima odluke nacionalnog crkvenog sabora održanog 1633. u Trnavi. Kao prvo, nije željela doprinijeti održavanju zajedničkog ugarskog sjemeništa, prepuštanjem ostavštine preminulih vrhovnih svećenika, naime, zagrebačka je biskupija uzdržavala tri vlastita sjemeništa (Zagreb, Beč, Bologna). Dakle, dijecezansko vodstvo je smatralo da dijeceza koja ima vlastite državne granice i poseban jezik s pravom ulaže svoje prihode u održavanje vlastitog sustava institucija. Isto tako nije bila voljna odreći se vlastite liturgije, koja se služila već više stoljeća i koja je bila najvažniji simbolični iskaz zasebnosti dijeceze. Treća nepravda bila je odluka sinode o dodjeli prebenda, koja je ugarske prebende (beneficije) zadržavala za ugarsko svećenstvo, pobudivši sumnju u hrvatskom kleru da će ih tom odredbom isključiti iz dodjela istih.[14]

Ne poznajemo točno događaje i rasprave koje su se odvijale na sinodi; zbivanja možemo rekonstruirati samo na temelju dnevnog reda prvoga dana,[15] odnosno nekolicine samoopravdavajućih pisama upućenih Pázmányu.[16] Vremešni i povodljivi biskup, Franjo Ergeljski bio je između dvije vatre, dviju težnji protivničkih frakcija. Njegov predsjedatelj, Ivan Tomko Mrnavić je kao agent Pázmánya i rimske kurije pokušao provesti mađarska i rimska gledišta, dok su se Kaptol, te osobito Benedikt Vinković i kanonici u njegovoj okolini, zubima i noktima borili za što veću samostalnost zagrebačke dijeceze i na sinodi praktički primorali biskupa na protest protiv nacionalnog crkvenog sabora. Zagrebačke odluke odmah su poslali u Požun Péteru Pázmányu, koji je svojeručno naveo svoje glose na podnesak – taj dosad nepoznati dokument otkrio sam 2008. g. u Nadbiskupijskom arhivu u Zagrebu.[17] Više znakovitih napomena jasno održavaju Pázmányevo stajalište: smatrao je nečuvenim da se dijecezanski sabor usprotivio provincijskom crkvenom saboru, odnosno posljednju je točku držao posve neosnovanom brigom, budući da svećenici

14 O povijesti i odlukama sinode vidi [*Franciscus Thauszy:*] Constitutiones synodales dioecesis Zagrabiensis pro usu cleri ejusdem dioecesis impressae. Zagrabiae, 1766. 13–20.; *Daniel Farlatus:* Illyricum Sacrum V. Ecclesia Jadertina cum suffraganeis, et Ecclesia Zagrabiensis. Venetiis, 1775. 565–570.; *Maximilianus Verhovacz:* Constitutiones synodales Ecclesiae Zagrabiensis pro clero dioecesano recusae. Zagrabiae, 1805. 122–134.; *Michael Szvorényi:* Synopsis critico-historica decretorum synodalium pro Ecclesia Hungaro-catholica editorum. Vesprimii, 1807. 251–259.; *Janko Barlé:* Naše diecezanske sinode. Bogoslovska smotra 4. (1913) 157–178., 265–281., 174–178.; *Velimir Blažević:* Concilia et synodi in territorio hodiernae Jugoslaviae celebrata. Vicetiae, 1967. 103.; *Mijo Korade:* Franjo Ergelski. U: Zagrebački biskupi i nadbiskupi. Ur. *Franko Mirošević.* Redaktor: *Juraj Kolarić.* Školska knjiga, Zg., 1995. 307–313., 312.

15 Nadbiskupski arhiv, Zagreb (u nastavku: NAZ) Acta Ecclesiastica (u nastavku: AE) fasc. 8. nr. 50.

16 Pisma vezana uz sinodu većinom su i objavljena: *Kukuljević Sakcinski, I.:* Književnici u Hrvatah nav. dj. 155–158.; *Ferenc Hanuy:* Petri Cardinalis Pázmány ecclesiae Strigoniensis archiepiscopi et regni Hungariae primatis epistolae collectae II. Bp. 1911. 618–619.; *Péter Tusor:* A magyar egyház és a Sacra Rituum Congregatio a katolikus reform korában. (A kongregáció alapításától 1689-ig). Magyar Egyháztörténeti Vázlatok–Regnum 11. (1999/1–2) 33–64., 55–57.

17 NAZ Arhiv Prvostolnog kaptola, Acta Capituli Antiqua, fasc. 95. nr. 26.

dijeceza koje pripadaju Kruni Svetog Stjepana očito se ni iz kojeg aspekta nisu smatrali strancima pri dodjeli crkvenih beneficija.

U svom pismu ljutito je prigovorio biskupu Ergeljskom, koji je odgovornost svalio na svoje kanonike: na dijecezanskoj sinodi biskup je jedini zakonodavac, a kaptol i dijecezansko svećenstvo nemaju pravo donošenja odluka, već samo obavještavaju biskupa i primaju na znanje njegove odluke.[18]

Otkriće koje je zanimljivije čak i od Pázmányevih glosa bio je rukopis rasprave, sve dosad posve nepoznate u istraživanju nadbiskupskog arhiva, koja prikazuje idejnu pozadinu odluka zagrebačke sinode, skicirajući dotadašnju povijest hrvatsko–mađarskog suživota i potrebu za njegovim postavljanjem na nove temelje.[19] Autor dokumenta je nekadašnji pavlinski glavni prior János Zaich, koji je bio vodeća ličnost otpora reformi pavlinskog reda, u ovom smislu Pázmányev antipod i općenito ljuti neprijatelj reformnih pokušaja koji su dolazili iz Rima.[20] Cilj Zaichevih memoara je povijesnim primjerima i bogatom argumentacijom dokazati kako i hrvatski kler ima pravo na dodjelu ugarskih crkvenih beneficija. Zaich je za dokazivanje jednakopravnosti Hrvata upotrijebio povijesne, etničke, pa i javnopravne/političke argumente. Na temelju historiografa je dokazao da je pradomovina Hrvata (onodobnim nazivljem Iliri) Panonija, koju je on poistovjetio s onodobnom Ugarskom, odnosno u smislu ilirskog kontinuiteta Hrvati su domorodački narod, dok su Mađari došli tek poslije. S druge strane, Iliri su (naziv pod kojim sad već podrazumijeva Slavene nastanjene u Karpatskom bazenu) u Ugarskoj nedvojbeno živjeli u većini, te s povijesnog i dušebrižničkog gledišta imaju pravo na svećenike koji govore njihov jezik. Nakon toga je prikazao najvažnija čvorišta tisućljetnog ilirsko–ugarskog prijateljstva, što daje pouku da su tijekom povijesti dvaju naroda uvijek i bili u tijesnom savezu, živjeli i borili se, štoviše, da su svojim zakonima i običajima toliko povezani da bi ih stranci često i pomiješali. Zaich je kao predstavnik jedne vrsti osebujnog panonskog ilirizma držao da je za Hrvate nepravedna odluka nacionalnog crkvenog sabora srušila to tisućljetno čvrsto prijateljstvo. Umjesto toga bilo bi potrebno upravo preispitati odnose te priznanjem povijesnih prava Hrvata na jednakim temeljima preurediti hrvatsko–ugarske odnose.[21]

Hrvatska patriotska ideologija koja je pošla od okoline zagrebačkog Kaptola i hrvatskih pavlina te ubrzo naišla na otvorene uši i među hrvatskim sta-

18 *Hanuy, F.:* Petri Cardinalis Pázmány […] epistolae collectae nav. dj. II. 618–619.

19 NAZ AE fasc. 8. nr. 60.

20 *Andreas Eggerer:* Fragmen panis corvi proto-eremitici seu reliquiae annalium eremi-coenobiticorum Ordinis Fratrum Eremitarum Sancti Pauli Primi Eremitae. Viennae, 1663. 324–329.; *Emil Kisbán:* A magyar pálosrend története. I. Grafika Ny., Bp. 1940. 206–207.; *Ferenc Galla:* A pálosrend reformálása a XVII. században. Regnum. Egyháztörténeti Évkönyv 1940–1941. Bp. 1941. 123–222., 129–142. *passim.*

21 O tipologiji ilirizama 17. stoljeća vidi *Zrinka Blažević:* Ilirizam prije ilirizma. Golden marketing–Tehnička knjiga, Zg., 2008. Zaichev panonski ilirizam je zasigurno jedna izričito regionalna crkvena inačica staleškog ilirizma.

ležima nije mogla imati uspjeha na institucionalnoj razini. Dijecezanska je sinoda u kanonsko-pravnom smislu bila u potpunosti neregularna čak iz dva aspekta. S jedne strane suprotstavila se provincijskom saboru, na što nije imala pravo, a s druge strane na sinodi jedino dijecezanski biskup može donijeti zakon, to jest, kanonici Prvostolnog kaptola ni u kom smislu nisu mogli primorati biskupa na donošenje zakona protivnih njegovoj volji. Dakle, poraz u pravnom smislu je i samo zbog toga bio neizbježan, a da ne spominjemo stvarne odnose snaga, koji su nedvosmisleno opravdali-pojasnili Pázmányevu pobjedu.

Odluke zagrebačke dijecezanske sinode nadbiskup je poslao u Rim na reviziju, a papa Urban VIII. je 28. rujna 1635. godine u svom brevetu poništio odredbe.[22] Papinski brevet je u zagrebačkoj biskupiji proglašen 20. studenoga, čime je s četiri tjedna odgode učinio obveznim rimski ritual u dijecezanskim crkvama, što su kasnije produljili do Usrksa 1636. godine.[23] Istodobno, poraz u formalnom smislu nije promijenio smjer povijesnog razvitka, sve jače udaljavanje ugarske i hrvatske katoličke crkvene organizacije, odnosno uz nju i crkvene i kasnije političke elite dvaju naroda. Unatoč papinskom brevetu suština je ostala ista: biskupija je i dalje ulagala svoje prihode u održavanje svoje sve samostalnije institucionalne organizacije, zagrebačka liturgija je zadržana u katedrali sve do 1788. godine, a hrvatski svećenici su i dalje uspješno lovili ugarske crkvene beneficije.[24]

Značaj sinode, kao i zamisli koje su nastale s njom u vezi, nalazi se prije svega u tome što je pokrenula proces promišljanja zajedničke države i redefiniranja hrvatsko–ugarskog odnosa. Dakle, nije teško uočiti vezu između autonomnih nastojanja zagrebačkih biskupa, kanonika te redovnika i formiranja ideje hrvatske nacije u ranom novovjekovlju. Crkveni sukobi iz prve polovice 17. stoljeća označili su otvaranje novog razdoblja tada već polutisućljetne zajedničke prošlosti: u tim raspravama možemo pronaći korijene hrvatsko–ugarskih konflikata nacionalne izgradnje tijekom naredna dva stoljeća.

22 Izvornik breveta: Prímási Levéltár, Esztergom, Archivum Ecclesiasticum Vetus nr. 166.; registar breveta: Archivio Segreto Vaticano, Segreteria dei Brevi, Registra Brevium vol. 827. fol. 37rv.

23 *Kukuljević Sakcinski, I.:* Književnici u Hrvatah nav. dj. 155–158.

24 *Molnár, A.:* A zágrábi püspökség nav. dj. 55.*; Dragutin Kniewald:* Obred i obredne knjige Zagrebačke stolne crkve 1094–1788. Preštampano iz »Katoličkog Lista«. Zg., 1940. 57–58.

ZRINKA BLAŽEVIĆ

Od svete države do staleške republike

Reformnokatolički ilirizam tijekom 17. stoljeća

Promatrano iz intelektualno-historijske perspektive, razdoblje 17. stoljeća je doba političke konjunkture u kojoj su se stekli preduvjeti za konvergenciju dvaju univerzalističkih modela – rimskog kurijalnog imperijalizma i habsburškog imperijalizma – kojima su se na samome kraju ovog razdoblja pridružili u strukturnom pogledu komplementarni, no u ideološkom pogledu različiti politički programi hrvatske staleške elite. Ne ulazeći ovdje u složenu problematiku povijesne i filozofske geneze ranonovovjekovne imperijalne ideologije, valja tek reći da ona predstavlja sintezu grčko–rimske pravne i političke tradicije s kršćanskim učenjem, polazeći od ontološkog uvjerenja da ljudski rod jedino u vremenski, prostorno i politički jedinstvenom okviru može ostvariti svoju moralnu svrhu. Stoga je koncept „imperija", inače tijekom ranoga novog vijeka često zamjenjiv s pojmom „monarhije", bilo u značenju neovisne ili „savršene" vladavine, teritorija koji obuhvaća više od jedne političke zajednice ili apsolutnog suvereniteta vladara, bio jedan od temeljnih regulacijskih principa i ranonovovjekovne svjetovne i crkvene političke prakse.[1]

Kao u slučaju pragmatički uvjetovanog „konkordata" između kurijalnog i habsburškog imperijalizma na početku 17. stoljeća, i u slučaju dviju suprotstavljenih političkih opcija, univerzalne habsburške „državne" ideologije i partikularnih „nacionalnih" ideologema koji se pojavljuju u drugoj polovici 17. stoljeća, nametao se imperativ suradnje, a kao ideologijsko mu je pokriće i praktična poveznica najčešće služila zajednička borba protiv osmanskog osvajača. Premda na prvi pogled paradoksalno, tu je političku i ideologijsku simbiozu u okviru kompozitnog habsburškog dominija podržavala ne samo diarhijska staleško-državna politička praksa, nego i politička teorija prirodnopravnog apsolutizma koja je na temeljima ideje o dvostrukome društvenom ugovoru *(pactum associationis* i *pactum subiectionis)* predstavljala ideologijsku okosnicu habsburške vlasti.[2]

---

1 Detaljnije usp. *Franz Bosbach:* Monarchia universalis: Ein politischer Leitbegriff der frühen Neuzeit. Vandenhoeck & Ruprech, Göttingen, 1988; *Anthony Pagden:* Lords of all the World. Ideologies of Empire in Spain, Britain and France 1500–1800. Yale UP, New Haven–London, 1995.

2 Detaljnije o habsburškoj državnoj ideologiji u 17. st. usp. *Zrinka Blažević:* Vitezovićeva Hrvatska između stvarnosti i utopije. Barbat, Zg., 2002. 40–82.

Najproduktivnija verzija hrvatske sedamnaestostoljetne povijesno-političke filozofije koja je sintetizirala sve navedene ideološke elemente jest reformnokatolički ilirizam koji se s obzirom na oblike diskurzivne realizacije i pragmatičke funkcije može podijeliti na više podtipova koje sam prozvala interkonfesionalnim, franjevačkim, kurijalno-habsburškim i dalmatinskim ilirizmom.[3] Ipak, svi oni dijele temeljno zajedničko obilježje, a to je strukturna i funkcionalna usklađenost s ideologijskim načelima i političkim ciljevima posttridentinskog reformnog katoličanstva.

Sukladno tome, temeljna odrednica reformnokatoličkog ilirizma je njegova institucionalna situiranost. Ona je bila motivirana potrebama što efikasnije praktične realizacije njegovih temeljnih ideoloških načela, zahvaljujući čemu se reformnokatolički ilirizam uključuje u različite mreže političke i kulturne moći. Tako je postao ne samo konstitutivnim elementom političke prakse Katoličke Crkve, već i sredstvom akumulacije individualnog i kolektivnog simboličkog kapitala. Institucionalnim središnjicama oko kojih se tijekom 17. stoljeća pod neposrednim utjecajem Kongregacije za širenje vjere *(Congregatio de propaganda fide)* ideologijski formirao i diskurzivno formulirao reformnokatolički ilirizam su Zavod svetog Jeronima u Rimu i Ilirski kolegij u Lorettu.[4] U uskoj vezi s time je i interkonfesionalna dimenzija reformnokatoličkog ilirizma. Naime, kako bi se nametnuo kao što efikasniji medij širenja katoličkog pravovjerja na Balkanu, reformnokatolički ilirizam se proširuje prilagođenim ideologijskim elementima iz pravoslavne, u prvom redu srpske historijske tradicije.

Iduća važna sastavnica reformnokatoličkog ilirizma jest njegova antiosmanska mobilizacijska funkcija, što je osobito bilo izraženo u doba ratova s Osmanskim Carstvom početkom, sredinom i krajem 17. stoljeća. Tada se reformnokatolički ilirizam funkcionalno uklapa u vojnopolitičke protuturske projekte, i to kako one crkvene, tako i one svjetovne provenijencije. Upravo su spomenuta antiosmanska akcija te konfesionalna unifikacija predstavljali zajedničku platformu na kojoj se ostvarivala organska, premda uvijek konfliktna, suradnja ranomoderne crkve i države u cilju realizacije vlastitih univerzalističkih i hegemonističkih težnji. Tome svakako valja pridodati i simboličko-identitetski, odnosno „naciotvorni" aspekt ilirskoga ideologema koji je uvijek partikularan, te sukladno tome oprečan dvama nadređenim, rimsko-kurijalnim i habsburškim univerzalističkim ideologijskim modelima.

Kad je riječ o franjevačkoj varijanti reformnokatoličkog ilirskog ideologema, kao njezina najvažnija obilježja mogla bi se izdvojiti konceptualna i simboličkopolitička determiniranost okvirima franjevačkih redodržava, naglašena reformnokatolička moralno-ideologijska profiliranost te pragmatička orijentacija na svjetovne političke strukture. Reprezentativni primjer „hrvatske"

3 Detaljnije usp. *Blažević, Z.:* Ilirizam nav. dj. 152–170.

4 Detaljnije o institucionalnim središnjicama reformnokatoličkog ilirizma usp. *Blažević, Z.:* Ilirizam nav. dj. 155., bilj. 121.

verzije franjevačkog ilirizma je predgovor djela *Czvit svetih* (Venecija, 1628.) gvardijana trsatskog samostana i trostrukog poglavara franjevačke redodržave Bosne Hrvatske Franje Glavinića (1585. – 1652.), koji je bio jedan od najznačajnijih crkvenih reformatora i obnovitelja franjevačkog reda u duhu katoličke obnove u zapadnoj Hrvatskoj. Najvažniji prototekst za Glavinićev predgovor su dva historiografska djela: Orbinijevo *Kraljevstvo Slavena*[5] te *Opis europske Sarmatije* (Krakov 1578.) Aleksandra Gwagnina.[6] Glavinić od tog poljskog povjesničara preuzima ne samo pojedine sarmatističke reference i topose, nego i argumentacijske postupke. To je najočitije prilikom konstruiranja etno-etimologija pojedinih slavenskih odnosno sarmatskih naroda koje Glavinić, po Gwagninovom sarmatističkom modelu, ponajviše izvodi iz hidronima. Tako u Glavinićevoj interpretaciji „Slavonija" postaje „Savonija" i pruža se područjem toka rijeke Save od Kranjske do utoka u Dunav, što se poklapa s duhovnojurisdikcijskim područjem franjevačke redodržave Bosne Hrvatske. To dokazuje da je simboličko-politički okvir refromnokatoličkog franjevačkog ilirizma upravo matična franjevačka provincija, koja za Glavinića ujedno predstavlja i etnički/nacionalni, konfesionalni, politički i etički dominij „slovinskoga naroda" u užem smislu.

Najbolji dokaz tome jest Glavinićeva nacionalna karakterologija koja u ideologijskom i etičkom pogledu reproducira onodobnu hrvatsku staleško vrijednosnu paradigmu. Naime, četirima temeljnim odrednicama „slavenskoga/slavnoga" nacionalnog karaktera Glavinić proglašava očuvanje starine, viteštvo, očuvanje katoličke vjere i vjernost plemićkom staležu. U kojoj mjeri Glavinićeva ideološka koncepcija reflektira interese hrvatske staleške politike najbolje svjedoči činjenica da je ponovna uspostava pune banske vlasti na području od Jadrana do Dunava bila središnji zahtjev svih poslanstava hrvatskih staleža na ugarskom saboru tijekom čitavog 17. stoljeća. U Glavinićevoj se ideološkoj konstrukciji tako simbolički izjednačavaju i preklapaju franjevačka redodržava Bosna Hrvatska i Hrvatsko Kraljevstvo. Njihovu civilnu i vojnu komponentu u svojim funkcijama združuju braća Frankopani: Nikola, hrvatski ban, i krajiški kapetan Vuk Krsto, inače tradicionalni pokrovitelji franjevačkog reda, kojima je Glavinić i posvetio svoj *Czvit svetih*. Na je taj način Glavinić na panslavenskim temeljima posredovanima Gwagninovim sarmatizmom diskurzivno konstruirao političku oazu u formi hrvatske staleške države koja zrači drevnom nacionalnom slavom i u kojoj cvate katoličko pravovjerje.[7]

Bosanskofranjevačku pak inačicu ilirizma predstavlja povijesni ep *Kratki sažetak slavnog naroda čitavoga ilirskog jezika* (Madrid, 1638.)[8] dubrovačkog fra-

5 Usp. *Mavro Orbini:* Il Regno degli Slavi hoggi corrottamento detti Schiavoni. Pesaro, 1601.

6 Latinski izvornik: Sarmatiae Europeae descriptio, quae Regnum Poloniae, Lituaniam, Samogitiam, Russiam, Massoviam, Prussiam, Pomeraniam, Livoniam, et Moschoviae, Tartariaeque partem complectitur. Krakov, 1578.

7 Detaljnije o hrvatskoj verziji franjevačkog ilirizma usp. *Blažević, Z.:* Ilirizam nav. dj. 192–204.

8 Latinski izvornik: Breve compendium nationis gloriosae totius linguae Illyricae. Madrid, 1638.

njevca Martina Rusića (u. 1660). Rusićev ep pisan je u latinskim heksametrima, a zajedno s predgovorom i završnom pohvalom španjolske monarhije obaseže 69 stranica. Nakon uvodnog dijela u kojemu na temelju kanoniziranih sarmatističkih i teutonističkih autora najvjerojatnije posredovanih *Kraljevstvom Slavena* Mavra Orbinija Rusić prikazuje podrijetlo Ilira, slijedi katalog ilirskih naroda, a potom opširna epska naracija o ilirskim osvajanjima po čitavoj Europi i dijelovima Azije i Afrike. U tom je kontekstu zanimljivo spomenuti kako Rusić ističe da se vizigotski ogranak slavenskoga naroda, pošto je porazio Španjolce i osvojio Španjolsku, htio nazvati Španjolcima, čime maštovito inaugurira pobjedonosne Ilire kao „povijesne" strateške saveznike Španjolske. Prema Rusićevim navodima, „proširenost slavnoga slavenskoga naroda" u širem bi se smislu mogla otprilike omeđiti granicama Perzije, Medije, Britanije, Sicilije, Sjevernog i Crnog mora.

U drugom dijelu epa Rusić zasebno reprezentira četiri „carstva ili kraljevstva slavnoga slavenskoga naroda": Dalmaciju, Srbiju, Rašku i Bosnu Srebrenu i donosi katalog njihovih vladara, dok završni dio spjeva posvećuje Dubrovačkoj Republici. Nalik Glaviniću, i Rusić diskurzivno kreira svojevrsnu virtualnu franjevačku „državu božju", ali u okvirima provincije Bosne Srebrene. Budući da je ta franjevačka redodržava najvećim dijelom bila pod nominalnim osmanskim vrhovništvom, Rusić na tragu svojih prethodnika i sugrađana Petra Ohmučevića i Mavra Orbinija ulogu njezinog pokrovitelja i potencijalnog „obnovitelja" namjenjuje španjolskome kralju Filipu IV Habsburškom (1621. – 1665.), vladaru kršćanske „univerzalne monarhije" čiji je najvažniji zadatak bila zaštita i širenje kršćanstva.[9]

Potkraj 20-ih godina 17. stoljeća iduću pozitivnu političku konstelaciju koju obilježava habsburško-papinska suradnja na rješavanju „ilirskog pitanja" pokušava iskoristiti predsjednik Zbora sv. Jeronima i štićenik kardinala Francesca Barberinija Šibenčanin Ivan Tomko Mrnavić (1580. – 1637.), ponudivši njegovo dalekosežno utopijsko rješenje.[10] Spajanjem dvaju modela, kurijalnog reformnokatoličkoga i habsburškog imperijalnoga, Mrnavić je u svojim dvama ilirskim djelima *Sedam knjiga dijaloga o Iliriku i ilirskim carevima* (1607.)[11] i *Obilje ilirske kraljevske svetosti*[12] stvorio ideologijsko-političku formulu koja maštovito i učinkovito kombinira ideologijske elemente obaju spomenutih univerzalističkih modela.

Mrnavićeva teritorijalna definicija užeg Ilirika ima izvorišta s jedne strane u administrativnoj podjeli Rimskog Carstva, a s druge strane u katoličkoj patristici, što je obdaruje i neprijepornom sakralnom legitimacijom. Naime, opisujući granice Ilirika, Mrnavić se utječe svetačkom i znanstvenom autorite-

9 Detaljnije o Rusićevoj artikulaciji franjevačkog ilirizma usp. *Blažević, Z.*: Ilirizam nav. dj. 204–214.

10 Detaljnije usp. recentnu monografiju o Mrnaviću: *Tamara Tvrtković:* Između znanosti i bajke – Ivan Tomko Mrnavić. Hrvatski institut za povijest, Zg., 2008.

11 Latinski izvornik: De Illyrico Caesaribusque Illyricis dialogorum libri VII, rukopis, 1607.

12 Latinski izvornik: Regiae sanctitatis Illyricanae foecunditas. Rim, 1630.

tu sv. Jeronima koji u poslanicama Heliodoru i Gerunciji spominje da se Ilirik prostire od Konstantinopola do Julijskih Alpi. Na taj način uži Ilirik po prvi puta dobiva eksplicitne konotacije „svetoga tla", što je dodatno potencirano i motivom o ilirskom primogenitetu, odnosno Mrnavićevom tvrdnjom da je Ilirik bio prva pokrajina koju je pokrstio sv. Pavao apostol. Premda su ilirska vojna vrlina i razboritost neizostavne sastavnice ilirske nacionalne karakterologije, dominantni status u Mrnavićevu katalogu nacionalnih vrlina dobiva ilirska pobožnost koju u savršenom obliku utjelovljuju ilirski sveci. Ilirsku pobožnost, naime, Mrnavić izvodi iz „stare i drevne vjere koju su donijeli apostoli", odnosno, smatra je direktnom posljedicom ilirskoga primogeniteta. Na taj način Mrnavićev uži Ilirik dobiva sakralnu legitimaciju i postaje reformnokatolički „sveti Ilirik". Sukladno Mrnavićevoj ideološkoj koncepciji, takvim svetim Ilirikom trebaju vladati Habsburgovci, apostolski kraljevi „iz roda sv. Konstantina Velikog", koji bi „nakon zbacivanja turskoga jarma", osigurali ne samo obnovu nekadašnjeg Istočnog Rimskog Carstva, već i efikasno širenje katoličkog pravovjerja.[13]

Novo razdoblje papinsko-habsburških odnosa između 1650. i 1660. godine obilježava zaoštravanje borbe oko apostoliciteta započete 1630-ih, što je bio i glavni uzrok propasti Mrnavićeva ambicioznog ideologijsko-političkog programa. U isto se vrijeme opaža i jačanje državnopravne samosvijesti hrvatske staleške političke elite, što je u velikoj mjeri vezano uz revitalizaciju banske institucije za banovanja Nikole Zrinskog (1647. – 1664.), te vojnopolitičku situaciju u doba Kandijskoga rata (1645. – 1669.), koji je, poput gotovo svih prethodnih protuturskih akcija, pobudio nove nade u konačno oslobođenje od osmanske vlasti i sukladno tome, rektifikaciju „ilirskih" granica. Tada se u formulaciji predsjednika svetojeronimskog Zavoda Jeronima Paštrića (1615. – 1708.) javlja tzv. dalmatinski ilirizam koji u strukturnom pogledu predstavlja ideologijski konglomerat humanističkih dalmatinskih ilirizama, njemačkog teutonizma i staleškog ilirizma.

Kao neposredni povod i poticaj za formuliranje dalmatinskog ilirizma poslužio je predsjedniku svetojeronimske bratovštine spor koji je izbio 1650. godine u vezi sa zahtjevom nekoliko samozvanih „Ilira", petorice Slovenaca i jednog Albanca, da budu primljeni u svetojeronimsku bratovštinu.[14] To je Paštrića motiviralo da napiše dvije polemičke rasprave *Opis Dalmacije i Ilirika s njegovim pokrajinama* (nedatirano)[15] i spis *O smještaju Kranjske i Ljubljanje, njezina glavnog grada* (1652).[16] Na osnovu navoda brojnih, većinom crkvenih

13 Detaljnije o kurijalno-habsburškom ilirizmu koji je osmislio i propagirao Ivan Tomko Mrnavić usp. *Blažević, Z.*: Ilirizam nav. dj. 214–238.

14 Detaljnije usp. *Ivan Črnčić:* Imena Slovjenin i Ilir u našem gostinjcu u Rimu poslije 1453. godine. Rad JAZU 78. (1886) 1–70.

15 Latinski izvornik: Descriptio Dalmatiae et Hillyrii cum sui provinciis. Znanstvena knjižnica u Zadru, Sg. MS 575.

16 Latinski izvornik: De situ Carnioliae, ac Lublianae eius Metropolis. U: *Črnčić, I.:* nav.dj., 90–102.

autora, u tim dvjema raspravama Paštrić konstruira „dvostruki Ilirik": „univerzalni" koji započinje od izvora Dunava i Rajne i proteže se sve do Crnog mora i Carigrada, i „prirodni" Ilirik koji obasiže Slavoniju, Hrvatsku, Bosnu i Dalmaciju.

Moglo bi se konstatirati da Paštrićeva konstrukcija „prirodnog Ilirika" predstavlja implicitnu ideologijsku poveznicu s političkom platformom aktualnog bana Nikole Zrinskoga. Paštrić, naime, u svojim raspravama ne samo što uspostavlja državnopravni kontinuitet između kraljevske i banske institucije, nego i sugerira da su kraljevi i banovi legitimni vladari, štoviše, integracijski faktori četverodijelnoga „prirodnoga" Ilirika, što se pak u ideologijskom pogledu podudaralo s aktualnim političkim planovima i akcijama Nikole i Petra Zrinskog.[17]

No daleko je važnija njegova performativna dimenzija jer je, s jedne strane, dalmatinski ilirizam imao značajnu ulogu u konstruiranju ideologijske okosnice koja će osigurati simbolički transfer reformnokatoličkog kurijalnog ilirizma i njegovu intenzivniju aproprijaciju u centrima političke moći „nacionalnoga", Hrvatskoga Kraljevstva, dok je, s druge strane, učvrstio javnopravne temelje i definirao instititucionalno-političke okvire prozelitističkog djelovanja svetojeronimske ilirske središnjice.

Na taj su način stvoreni ideologijski preduvjeti za *revival* reformnokatoličkog ilirizma interkonfesionalne orijentacije koji će dva desetljeća kasnije barski nadbiskup i „primas Kraljevstva Srbije" Andrija Zmajević (1628. – 1694.) u kronici naslovljenoj *Država sveta, slavna i kreposna* (1675.)[18] po augustinovsko-baronijevskom obrascu učiniti integralnim dijelom univerzalne svjetske „povijesti spasenja." To Zmajevićevo rukopisno djelo pripada žanru univerzalne svjetske kronike koja započinje stvaranjem svijeta. To se očituje u organizacijskoj i u argumentacijskoj strukturi – npr. podjeli na razdoblje starog i novog zavjeta, paralelizmu crkvene i svjetovne povijesti, citatima povijesnih izvora i dokumenata, ali i u stanovitoj „papocentričnosti". Narativni je sadržaj, naime, reprezentiran prema dvojnoj matrici: kronološki odnosno po godinama kršćanske ere te prema godinama pontifikata pojedinih papa. Osim toga, pape su glavni akteri svih povijesnih zbivanja i uzorno utjelovljenje svih reformnokatoličkih kršćanskih vrlina. Također, papinska institucija ima univerzalni, nadnacionalni karakter i u njoj je koncentrirana apsolutna, ne samo duhovna, nego i svjetovna jurisdikcija. Sukladno tome, institucija svjetovne vlasti mora biti podređena papinskoj, pa je stoga u fokusu Zmajevićeva narativnog interesa upravo međuodnos tih dviju instanca vlasti. To osobito dolazi do izražaja u natuknicama o slavenskim vladarima pravoslavne vjeroispovijesti. U tom je smislu znakovita činjenica da pored sv. Save, kojega je već Mrnavić integrirao u ilirski nacionalni panteon, Zmajević diskurzivno kanonizira i srpskog kralja Milutina kojega naziva

17 Detaljnije o dalmatinskom ilirizmu usp. *Blažević, Z.:* Ilirizam nav. dj. 238–253.

18 Usp. izd. *Andrija Zmajević:* Ljetopis crkovni. I–II. Prir. *Mato Pižurica.* Obod, Cetinje, 1996.

Uroš Sveti. Ono što, dakle, Andriju Zmajevića razlikuje od svih ranijih predstavnika interkonfesionalnog ilirizma jest njegov neposredni praktični angažman na uspostavi interkonfesionalne komunikacije i, sukladno tome, ispitivanju najučinkovitijih modela simboličkog transfera između katoličke i pravoslavne ideologijske i kulturne domene.[19]

Istodobno, Zmajevićev interkonfesionalni ilirizam predstavlja zaključnu i možda najvišu razvojnu fazu sedamnaestostoljetnog reformnokatoličkog ilirskog ideologema. Nakon Rusićeva i Mrnavićeva ideologijskopolitičkog „koketiranja" sa španjolskim i austrijskim habsburškim imperijalizmom, te Glavinićeve i Paštrićeve evokacije staleških političkih struktura Hrvatskoga Kraljevstva, reformnokatolički ilirizam se u Zmajevićevoj *Državi* javlja u najčišćem obliku, isključivo u ideologijskom okrilju reformnoga katoličanstva.

No u kasnijim varijantama reformnokatoličkog ilirizma sakralna ideologijska komponenta postupno počinje slabjeti u korist one sekularne, pa će tako i njegov fokus biti sve više usmjeren prema svjetovnim centrima vlasti i moći. To se opaža već u Rattkayevu staleškom ilirizmu koji ne samo kronološki, nego i ideologijski predstavlja međufazu između (inter)konfesionalno impostiranih ilirizama s početka, i već poprilično sekulariziranih (proto)nacionalnih ilirizama, s kraja 17. stoljeća. Naime, od kraja 1640-ih godina opaža se jačanje emancipacijskih političkih tendencija u okviru Trojedne Kraljevine koje se manifestiraju kao težnja ka državno-političkoj „samosvojnosti". Diskurzivni produkt toga procesa je prva ilirska banologija, *Spomen na kraljeve i banove Kraljevstava Hrvatske, Slavonije i Dalmacije* (Beč, 1652)[20] zagrebačkog kanonika Jurja Rattkaya (1613. – 1666.) koja je tiskana za banovanja i uz financijsku potporu Nikole Zrinskoga.

Ideologijsko težište Rattkayeve banologije s fokusom na toposima o nacionalnoj banskoj instituciji, nacionalnim svecima i herojima jest dostojna historijska reprezentacija nacionalne staleške republike odnosno potkraljevstva koja moralno i pravno baštini apostolsku tradiciju drevnih nacionalnih kraljeva. To Trojednoj Kraljevini s jedne strane daje simbolički legitimitet kako bi izborila ravnopravni položaj u okviru državnog saveza s Ugarskom, a s druge strane moralni autoritet koji bi ponukao habsburškog vladara da se kao „najbolji nasljednik negdašnih ilirskih kraljeva" prihvati svoje povijesne misije političke i vjerske obnove Ilirika.[21]

Slična političko-emancipacijska tendencija karakterizira i posljednji ideologijski izdanak sedamnaestostoljetnog ilirizma – (proto)nacionalni ilirizam Pavla Rittera Vitezovića (1652. – 1713.). Protonacionalni ilirizam gotovo u cijelosti gubi konfesionalnu komponentu u prvi plan stavljajući nacionalne insti-

19 Detaljnije o Zmajevićevu interkonfesionalnom ilirizmu „druge generacije" usp. *Blažević, Z.:* Ilirizam nav. dj. 254–270.

20 Usp. izd. *Juraj Rattkay:* Memoria Regum et Banorum Regnorum Dalmatiae, Croatiae et Sclavoniae (reprint). Hrvatski institut za povijest, Zg., 2001.

21 Detaljnije o Rattkayevu staleškom ilirizmu usp. *Blažević, Z.:* Ilirizam nav. dj. 271–290.

tucije, te postaje ideologijskom platformom, odnosno programskom osnovicom konkretne nacionalno-emancipacijske političke prakse hrvatskih staleža na razmeđi 17. i 18. stoljeća.[22]

Tako se tijekom 17. stoljeća u okviru ilirskoga ideologema akumulirao golem simbolički kapital i ideologijski potencijal koji će u različitim diskurzivnim izvedbama biti djelatan još gotovo dva stoljeća. Premda će ilirski ideologem tijekom 18. stoljeća i dalje najvećma biti prisutan u elitnoj literarnoj produkciji, u različitim registrima i u okviru novoga ideološkopolitičkog i kulturnog ambijenta prosvijećenoga apsolutizma i prosvjetiteljstva, istovremeno će doživjeti i znatnu ideologijsku ekspanziju i to prvenstveno zahvaljujući vertikalnoj transmisiji u pučki diskurs.

No, koliko god to paradoksalno zvučalo, najveći svjetotvorni potencijal ilirskoga ideologema leži upravo u njegovoj transgresivnoj prirodi. Naime, ilirizam istodobno predstavlja i sakralni i sekularni i nacionalni i transnacionalni ideologem, pa će osobito tijekom svoje „moderne" egzistencije u 19. stoljeću imati i nacionalno-integracijsku i nacionalno-destabilizacijsku funkciju – nudeći se uvijek različitim političkim praksama kao bezgraničan prostor alternativa.

22 Detaljnije o protonacionalnim ilirizmima usp. *Blažević, Z.:* Ilirizam nav. dj. 291–336.

SÁNDOR BENE

Constantinus i Victoria

Priča o prvom braku Nikole Zrinskoga

Prvi brak Nikole Zrinskoga, sklopljen s Marijom Euzebijom Drašković, bio je kratka vijeka (1646. – 1650.) i u njemu nije bilo djece, no taj je brak s gledišta mađarske povijesti književnosti, ipak bio jedan od najvažnijih odnosa: prva tiskana zbirka pjesama na mađarskom jeziku, *Adriai tengernek Syrenaia groff Zrini Miklos* (1651) zapravo je sjećanje na draganu koja je tragično preminula u mladoj dobi, njezin pjesnički nadgrobni spomenik.[1] Unatoč tomu, o priči samoga braka i, proširimo li krug, zaruka, dosad nam je na raspolaganju bilo relativno malo podataka.[2] Nakon objave sažetka Károlya Széchyja o Jurju Rattkayju, koji, premda naklonjen Zrinskomu, temeljito prikazuje činjenice o konfliktu između Zrinskog i njegovog bivšeg punca Gašpara Draškovića,[3] polako su se s motrišta mađarskog istraživanja nestali i hrvatski aspekti konteksta,[4] te je interpretacija bukoličke ljubavne priče zbirke Syrena dospjela gotovo u zrakoprazan prostor. Hrvatska znanost je već odavno napustila temu; razlozi za to danas su tek jezični, no izvorno je bila

1 *Sándor Iván Kovács:* A lírikus Zrínyi. Szépirodalmi, Bp., 1985. 66.

2 Vidi Pozivnice Zrinskog Adamu Batthyányju, za vjenčanje (29. siječnja 1646.) i pogreb (6. prosinca 1650.), te pismo obavijesti o Euzebijinoj smrti (23. rujna 1650.): Zrínyi Miklós összes művei. Kiad. *Csaba Csapodi, Tibor Klaniczay.* Szépirodalmi, Bp., 1958. II. Levelek. 50 (br. 47.), 137–138. (br. 143.), 133–134. (br. 139.); Dnevnik Petra Keglevića: *Ferdo Šišić:* Dva ljetopisa XVII. vijeka. Starine Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 36. (1918) 368–389. (Izdanje *Farkasa Deáka* iz 19. stoljeća – Keglevics Péter naplója. Magyar Történelmi Tár 13 [1867], 238–249. – ponegdje manjkav i netočan prijevod.) – Pismo Dienesa Széchyja od 20. listopada 1639. donosi *Ferenc Jenei:* A szerelmes Zrínyi. PIM Évkönyve 1964. 49. – *Artúr Odescalchi:* Két főrangú magyar érmész a XVII-ik században. Századok 7. (1873) 578–581. (Pisma Nikole Draškovića Gašparu Draškoviću).; *Szerémi [Artúr Odescalchi]:* Gr. Zrínyi Miklós egyesség-levele gr. Draskovich Gáspárral, 1651. Történelmi Tár 2. (1879) 598–600.; *János Herner– Géza Orlovszky:* Macskási Boldizsár levele Teleki Mihálynak, felesége hűtlenségéről. Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlemények 2. (2004) 79–83.

3 *Károly Széchy:* Gróf Zrínyi Miklós 1620–1664. I. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1896. 128–150. (priča o udvaranju); 307–314., 320–321. (o trakošćanskom ratu). Usp. *Georgius Rattkay:* Memoria regum et banorum regnorum Dalmatiae, Croatiae et Sclavoniae. Cosmerovius, Viennae, 1652. 262–264. Odnosno: *Szerémi [Artúr Odescalchi]:* Trakostyán vára a XVI-ik század végén és egy adat Zrínyi a költő életéhez. Századok 13. (1879) 600–613.; *Emil Laszowsky:* Trakošćan. Prosvjeta, 1895. 368–371.

4 *Tibor Klaniczay:* Zrínyi Miklós. 2., dopunjeno izdanje. Akadémiai, Bp., 1964. 340.; *Kovács, S. I.:* nav. dj. 48.

riječ o gesti duboke političke određenosti. Ivan Kukuljević Sakcinski, hrvatski znanstvenik koji je izvršio gotovo neizmjeran utjecaj na stvaranje nacionalnog kanona, Zrinskoga u svojoj književnopovijesnoj monografiji o prvoj polovici 17. stoljeća prikazuje kao primjer samoprijegora hrvatskog nacionalnog duha, koji je kao tipični neofitski asimilant postao izravnom duhovnom pretečom Lajosa Kossutha, jednog od najznačajnijih očeva mađarskog šovinizma.[5]

U nastavku ću pokušati upotpuniti prazan prostor – ili barem izuzetno manjkav kontekst – s nekoliko novih izvora.[6] Pomoću njih se ljubavne pjesme zbirke Syrena mogu smjestiti u uži kontekst, a uz to se pokazuje točnom i davna slutnja da se remek-djelo stare mađarske dramske književnosti, *Constantinusnak és Victorianak egymáshoz való igaz szerelmekrül írott comoediája* (u slobodnom prijevodu *Komedija o istinskoj ljubavi Konstantina i Viktorije*, op. prev.) također može dovesti u vezu s bračnom pričom Nikole Zrinskoga. Općenitiji smisao pouke istraživanja može biti taj da radikalna politika pamćenja nacionalnih znanosti 19. stoljeća, koja se izgrađivala iznutra i nastojala inkorporirati ili odbaciti stranu građu, nije samo iskrivljavala interpretacije, već je i izvornu građu, koja je služila kao temelj tim interpretacijama, dijelila po ideološkim aspektima, svjesno isključujući istraživačke zajednice iz njihova vidokruga. Rekonstrukcija građe naših ranonovovjekovnih kultura, koju čini mnoštvo niti, nije autotelična i nema za cilj tek ispraviti memorijski poremećaj, već to da pomoću nje razumijemo genezu te radikalne politike pamćenja, da se sjećamo zaborava.

Glavni likovi moje priče su dvojica braće Draškovića, Nikola I. (1595. – 1662.) i Ivan III. (1603. – 1648.), koji je bio hrvatski ban (1640. – 1646.) i ugarski palatin (1646. – 1648.), te njihov bratić po drugoj obiteljskoj liniji, Gašpar III. (1605. – 1662.) – njegov jedini potomak (i posljednji izdanak te grane) jest

5 *Ivan Kukuljević Sakcinski:* Književnici u Hrvatah s ove strane Velebita, živiši u prvoj polovini XVII. vieka. Albrecht, Zg., 1869. 266–297.; usporedba s Kossuthom: 295–296. (Na to se pitanje namjeravam vratiti u posebnoj studiji.)

6 Genealogija obitelji Drašković Ferenca Ladányija (Fructus honoris in arbore Illyrico Hungarica domus Draskovithianae, 1675) je neobjavljena; autografski rukopis: Zg., Nacionalna i sveučilišna knjižnica, R 3572. (Digitalnu kopiju rukopisa dao mi je na raspolaganje Tomislav Gregl, kojemu ovim putem zahvaljujem.) – Trakošćanske isprave koje poznajemo iz izvadaka Károlya Széchyja danas se nalaze u Hrvatskom državnom arhivu, u nastavku HDA): Obitelj Drašković, fond 711. kut. 23. (= Archivum maius, fasc. 59.) br. 3. (Csíky Bálint, 10. ožujka 1646.), br. 4. (Szokolovics Mihály, 24. svibnja 1646.). Već se u izvornoj trakošćanskoj građi pomiješao (pogrešno je uveden kod 1655.) najraniji protest koji je predao također Mihajlo Sokolović, 8. listopada 1645.; fond 711. kut. 23. br. 10. – Dijarij Nikole (I.) Draškovića dosad nije identificiran, a njegovu obradu planiram iznijeti u posebnoj publikaciji. Tekst se može čitati raspršen na stranicama zbirke Istvánffy (autografskog rukopisa pjesama) koja se čuva u Zbirci rukopisa Knjižnice Mađarske akademije znanosti (MTA Könyvtár Kézirattára), K 53/II. – Arhiv zagrebačke nadbiskupije, u nastavku AZN) čuva najvrjedniju građu na koju ću se pozivati u nastavku, bračni ugovor iz 1645., njegove izmjene iz 1646. godine i oporuku Marije Euzebije Drašković iz 1647. godine. (Zahvaljujem voditelju arhiva, dr. Stjepanu Razumu za pomoć koju mi je pružio u radu.)

Marija Euzebija Drašković (1628. – 1650.), prva supruga Nikole Zrinskog, s kojom je i izumrla ta grana obitelji.[7]

Za početak priče moramo se vratiti u vremenu, na početak dvadesetih godina 17. stoljeća, kada je hrvatski ban Nikola (IX.) Frankopan u vrijeme borbe s Gáborom Bethlenom postao nepomirljivim neprijateljem obitelji Zrinski. Ban nije mogao ovladati unutarnjim sukobom,[8] pa ga je vladar, u svrhu mira, morao maknuti s pozicije, a njegovu službu je, kao rezultat salomonskog rješenja, dobio Juraj Zrinski, otac braće pjesnika i političara. Uvriježeni grof Frankopan čak i u svojoj oporuci određuje: kako on sam nije imao djece, svoje će bratiće nastaviti financijski podupirati ako i oni nastave protuzrinsku politiku obitelji.[9] To će neprijateljstvo ublažiti neočekivan i smion pothvat Petra Zrinskog, kada se 1641. godine ženi Katarinom, kćerju Vuka Krste Frankopana.[10] Međutim, to smirenje je tek prolazno, a krhki obiteljski mir poremetit će upravo Nikolini bračni planovi. Naime, za sklapanje braka s Marijom Euzebijom Drašković morao je postići otkazivanje zaruka tada još maloljetne Euzebije s Jurjem Frankopanom (Vukovim mlađim sinom, bratićem grofa Nikole IX.). Brak se nije temeljio na pukoj osobnoj privlačnosti, već je bio vezan i uz posjedovnu politiku Zrinskoga. Cilj je bio povrat političke pozicije rano preminulog oca i uređenje poljuljane materijalne situacije obitelji: put do oba cilja bilo je stjecanje strateški važnih Draškovićevih posjeda u blizini Zagreba. A s grofom Gašparom se dalo razgovarati: premda je golemim imetkom stečenim u braku s Margitom Alapy uvećao svoje postojeće, značajno nasljedstvo, zbog svoje strasti za skupljanjem starina i darežljive crkvene mecenature stalno se borio s materijalnim poteškoćama.[11] Danas bismo rekli: imao je „probleme likvidnosti" – to je iskoristio Zrinski, koji je s njim već 1639. godine dogovorio prekid zaruka s Frankopanom.[12]

Rodbinska mreža prenošenja vijesti i tada je dobro funkcionirala: Dénes Széchy, šogor Gašpara Draškovića (muž njegove sestre Sáre) odmah je o do-

7 Temeljno djelo i danas: *Iván Nagy:* Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal. III. Bejmel–Kozma, Pest, 1858. 390. Izvori razlika i izmjena: *Ladányi, F.:* nav. dj. *passim*, odnosno *Bartol Zmajić:* Postanak i razvitak roda Drašković. Kaj 5. (1972) 53–59.

8 *Rattkay, G.:* nav. dj. 190–191. O Nikoli Frankopanu vidi *Petar Strčić:* Nikola IX. Tržački. U: Hrvatski biografski leksikon. Gl. ur. *Trpimir Macan.* 4. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zg., 1998. 419–421.

9 Brat Nikole IX. (1584–1647.) bio je Vuk Krsto Frankopan (oko 1578. – 1652.), a u oporuci je riječ o njegovo dvoje starije djece, Gašparu II. (? – 1653.) i Jurju IV. (1620. – 1661.). Dvoje mlađe su Ana Katarina Frankopan, – 1673.) i Fran Krsto Frankopan (1643. – 1671.). Povijest tržačkih Frankopana s ispravama vidi *Radoslav Lopašić:* Spomenici Tržačkih Frankopana. Starine JAZU 25. (1892) 201–332. (referentni dio oporuke od 4. rujna 1634.: nav. dj. 247.)

10 Prema dnevniku Petra Keglevića 27. listopada 1641., vidi *Šišić, F.:* nav. dj. 376.

11 *Ladányi, F.:* nav. dj. 53r–56r (u poglavlju o Gašparu Draškoviću) podrobno prikazuje ostavštinu Alapy i potrošene iznose.

12 Juraj (IV.) Frankopan kasnije je oženio Zsófiju Forgách, vidi *Lopašić, R.:* nav. dj. 207. i 330. *Rattkay, G.:* nav. dj. 213. govori (koji ga je osobno poznavao) o tome da je kasniji krajiški zamjenik kapetana Juraj Frankopan izvrsno svirao, bavio se slikarstvom i kiparstvom, bio je iznimno obrazovan u geografiji i utvrdnom graditeljstvu.

gađajima izvijestio Évu Poppel Batthyányné, pomajku Nikole Zrinskog. Jedina nejasna točka pisma jest kada govori: *„Moj rođak, Milostiva gospođo, mislim da je dobro promislio, jer se počeo veoma blago odnositi prema meni, samo da se ispod tog blagog ponašanja ne krije kakva makinacija"*.[13] Naime, Dénes Széchy je bio „rođak" i budućeg punca, i budućeg zeta: jedam mu je bio šogor, a drugi bratić. No ta dvosmislenost je simbolična po tome što su obojica rođaka željela nadmudriti jedan drugoga.

Krajnji ishod je spriječen jednim općepoznatim intermezzom, u kojem se Zrinski okušao i kod kćeri palatina Nikole Esterházyja, Anne Júlije, no bez uspjeha, jer je ponuda Ferenca Nádasdyja bila privlačnija.[14] Dakle, vratio se svom prvotnom planu. Bračni ugovor sklopljen je 24. svibnja 1645. godine pred predstavnicima zagrebačkog Kaptola: Gašpar Drašković je tada obznanio da će svojoj kćeri u miraz pokloniti štajerski Prauneck, odnosno Klenovnik i Trakošćan u Varaždinskoj županiji u vrijednosti od 30 000 rajnskih forinti. Zrinski je sa svoje strane izjavio da ako on umre bez potomaka prije Euzebije, obitelj Zrinski može otkupiti posjed (koji ostaje u obitelji Zrinski) od njegove supruge za iznos od 24 000 ugarskih forinti. Međutim, premine li supruga bez potomaka, posjed se vraća Gašparu Draškoviću.[15] Prepredeno sročeni bračni ugovor precizno odražava tko je kakav adut imao u rukavu. Prethodne, 1644. godine, oboje su zajedno organizirali evakuaciju državnog sudca Drugetha Jánosa Homonnaija i njegove obitelji, koje je György Rákóczi izgnao iz Gornje Ugarske. Grof Gašpar osigurao je smještaj (Klenovnik), Zrinski prehranu i pokrivanje potrebnih izdataka.[16] Dakle, Gašpar Drašković je raspolagao vrijednim posjedima, dok je Zrinski imao mobilna novčana sredstva.

Pouzdani dnevnik Petra Keglevića izvješćuje: vjenčanje je održano 4. lipnja 1645. u Klenovniku, u prisustvu državnog suca.[17] Klenovnik je bio svojevrsni obiteljski centar velike obitelji Draškovića koja se podijelila na više grana –zajedno su ga posjedovali potomci dviju grana obitelji Drašković, hrvatski ban, grof Ivan III. i tada budući punac Zrinskoga, no sve ukazuje na to da je njegov stvarni korisnik bio grof Gašpar, koji je nekoliko godina prije (kada

13 Pismo je objavio *Jenei, F.:* nav. dj. 49., za tumačenje istog: Ibid. 40–41.

14 Esterházy Pál visszaemlékezése ifjúkorára (1635–1652). U: *Pál Esterházy:* Mars Hungaricus. *Emma Iványi.* Szerk. *Gábor Hausner.* Zrínyi, Bp., 1989. (Zrínyi-könyvtár 1.) 309.

15 Ključna rečenica koja će biti važna i poslije: „Quodsi autem ipsam dominam Mariam Eusebiam Draskovych (quod tamen Deus misericordissimus clementissime dignetur avertere) absque haeredis solatio debitum naturae persolvere obtingeret, extunc casu in tali, bona praenotata universa, in ipsum dominum comitem Casparem Drascovych fatentem rederiventur et recondescendant." AZN Locus credibilis D 187 (fasc. 10).

16 *Rattkay, G.:* nav. dj. 241. *Ferenc Ladányi,* koji ovdje doslovno kopira Rattkayja, Zrinskog jednostavno izostavlja iz teksta: nav. dj. 55r.

17 *Šišić, F.:* nav. dj. 378. Drugeth Homonnai je ostao u Klenovniku do kraja godine; umro je od moždanog udara nedugo poslije polaska, 17. prosinca 1645; *Rattkay, G.:* nav. dj. 241.; *Nagy, I.:* nav. dj. III. 404.

je još imao čime)[18] financirao i potpunu renovaciju tog dvorca pogodnog i za reprezentacijske[19] svrhe.

U stručnoj literaturi o Zrinskima odavno je na snazi pogrešna interpretacija koja zaruke / vjenčanje poimlje na suvremen način. Iz isprava se jasno vidi da je 4. lipnja održano vjenčanje u punom pravnom smislu riječi, sa crkvenim zavjetima, potpisivanjem bračnog ugovora – preostalo je samo održati pir.[20]

Tu u priču ulazi grof Nikola (I.) Drašković, brat bana i đurskog biskupa. Nikola je osobit, gotovo osobenjački lik obiteljske priče: živio je gotovo isključivo za svoju znalačku strast, numizmatiku. Školovanje je nakon isusovačkog kolegija u Grazu nastavio na burgundskom sveučilištu Dole, proputovao je cijelu Europu, te je uz mađarski, latinski i hrvatski izvrsno poznavao turski, francuski, talijanski, češki i njemački jezik. Bio je zagriženi numizmatičar i antikvar, a njegovo je stručno mišljenje u spornim pitanjima znao zatražiti i sam vladar. S njegovim bratićem, grofom Gašparom, povezalo ga je zanimanje za numizmatiku, ali i neposredno susjedstvo: prigodom raspodjele posjeda 1624. godine Nikola je dobio Markóc (danas Markovci u Sloveniji), na nepunih 40 km od ljutomerskog posjeda grofa Gašpara.[21] U Nikolinom dijariju čitamo sljedeći zapis od 9. veljače 1646. godine: „Redii ex Klenovnik ad S. Marcum 9. Februarij Anno 1646. quo iveram anno praecedenti, 16. Septembris." Iliti: *„Vratih se u Markovce iz Klenovnika, kamo sam otišao 16. rujna prošle godine."*[22] Datum 16. rujna mnogo toga otkriva: prema dnevniku Petra Keglevića, koji je zapisivao gotovo sva vjenčanja toga doba, upravo je narednoga dana, 17. rujna održano vjenčanje Barbare, kćeri bana Ivana Draškovića i Vuka Erdődyja,[23] to jest bratića Nikole Draškovića koji je došao u tom povodu i ostao dugo, te proveo ondje i Božić i Novu godinu. Poznavajući okolnosti, možemo s velikim izgledima riskirati sa sljedećom pretpostavkom: izvorno se tada trebalo održati i vjenčanje Nikole Zrinskog i Marije Euzebije Drašković; no pir je, vjerojatno zbog bolesti nevjeste, trebalo odgoditi.[24] Kako bi slika bila

18 Raskošna obnova iznosila je 10.000 forinti; *Ladányi, F.:* nav. dj. 53v.

19 U vrijeme Ivana III. Draškovića tu je u više navrata zasjedao i hrvatski sabor: *Milan Kruhek:* Posjedi, gradovi i dvorci obitelji Drašković. Kaj 5. (1972) 86.

20 Vidi bračni ugovor („[…] unica adhuc nuptiarum solemnitate desiderata ac restante […]"), l. c. u 15. bilj.; pozivnica za vjenčanje iz 1646. također ukazuje na to („Restabat aliud nihil, quam ut hoc sacramentum condigna nuptiali illustretur solennitate […]"), *Zrínyi, M.:* nav. dj. II. 418 (prijev.: 50.). Temeljna analiza mađarske kulturne povijesti tog problema: *András Péter Szabó:* Menyegzőtől menyegzőig. Gondolatok a házasságkötési szokásrend magyarországi fejlődéséről. Századok 144. (2010) 1027–1083.

21 Životopis Nikole (I.) Draškovića, s gornjim podatcima vidi *Ladányi, F.:* nav. dj. 42r–44v.; *Ivan Kukuljević Sakcinski:* Glasoviti hrvati prošlih vjekova. Niz životopisa. Matica hrvatska, Zg., 1869. 175. O bliskom odnosu između Nikole i Gašpara: *Odescalchi, A.:* nav. dj.; *Szerémi [Artúr Odescalchi]:* A Draskovichok trakostyáni levéltárából. Történelmi Tár 40. (1893) 452.

22 „Redii ex Klenovnik ad S. Marcum 9. Februarij Anno 1646. quo iveram anno praecedenti, 16. Septembris." MTAK Kézirattár, K 53/II. 79v.

23 *Šišić, F.:* nav. dj. 378.

24 Vidi pismo Nikole Draškovića od 16. kolovoza 1645. Gašparu Draškoviću, koje, uz Euzebijino slabo zdravlje, mnogo toga otkriva i o političkoj pozadini obiteljskog saveza: *„Mom starom*

potpuna, sljedeći zapis u dnevniku kaže: *„11. Febr. 1646. In Praunek nuptiae Com. Nicolai a Zrinio, cum Eusebia filia Dni Gasparis Draskovith"*.[25] Dakle, grof Nikola je 9. veljače, tek što je stao odahnuti u vlastitom domu, već išao dalje na sljedeće vjenčanje – doduše, to je zapravo bio samo mali izlet: utvrda Prauneck bila je na granici obližnjeg Luthemberga (Ljutomera).[26]

Međutim, to polugodište ni izdaleka nije proteklo samo u pirovima, mirnim lovačkim izletima i slavlju. Mogao bih riskirati i sa sljedećom izjavom: nevjesta se do početka listopada već oporavila – na to barem upućuje činjenica da je 3. listopada Drugeth János Homonnai, koji je tada još boravio u Klenovniku, zamolio Adama Batthyányija da pošalje svoje *„pjevno dijete"*, jer – po njegovim riječima – *„ovdje ima osoba koje se imaju vjenčati"*.[27] Drugim riječima: u Klenovniku se organizira vjenčanje za posljednji vikend u listopadu. Štoviše, nije nemoguće ni to da je slavlje započelo, samo što se ugušilo u skandalu jer je netko izbrbljao osjetljive pojedinosti – dotad u strogoj tajnosti držanog – bračnog ugovora. Naime, odvjetnik bana Ivana Draškovića, Mihajlo Sokolović upravo je narednog ponedjeljka, dana 9. listopada predao zagrebačkom Kaptolu svoj protest protiv pravomoćnosti bračnog ugovora,[28] budući da su Trakošćan i Klenovnik bili posjedi po nasljednom pravu,[29] koji se nisu mogli prenositi po ženskoj liniji. Grof Gašpar je zasigurno računao na prigovore, no u stvarnosti se više bojao da će rodbina, umjesto da započne dug sudski spor, radije platiti i isplatiti posjed. Na to barem upućuje novije, doista specifično, kaptolsko priznanje dano već nakon pira, u svibnju iduće godine[30]: vrijednost miraza od trideset mijenja se u šezdeset tisuća forinti – uz uvjet da bi mu vrijednost, u slučaju da ga on sam poželi otkupiti, i dalje bila u izvornom iznosu od trideset tisuća

---

dobročinitelju, gospodinu Homonnayju, zajedno s gospodinom Nikolom Zrinskim preporučam moju vjernu i obveznu službu. Uistinu mi je drago što je tvojoj ljubljenoj kćeri lakše, Bog neka je ozdravi!" Odescalchi, A.: nav. dj. 579.

25 „11. Febr. 1646. In Praunek nuptiae Com. Nicolai a Zrinio, cum Eusebia filia Dni Gasparis Draskovith" MTAK Kézirattár, K 53/II. 79v.

26 Mjesto održavanja pira, utvrda uništena u požaru 1925. godine (Prauneck, Branek) nalazila se u današnjoj Sloveniji, pored Ljutomera; vidi *Ivan Stopar:* Pregled grajskih stavb na slovenskem Štajerskem. Celjski zbornik 31. (1984) 326–327.

27 Ulomak iz pisma Jánosa Drugetha Homonnaija citira *Sándor Takáts:* Zrínyi-levelek. U: *Isti:* Magyar küzdelmek. Genius, Bp., 1929. I. 132. To pismo, kao i dva druga pisma (od 14. kolovoza i 10. rujna) iz vremena Klenovnika koja Takáts spominje, nestala su iz građe poslanih pisama Batthyányja, a njihov sadržaj poznajemo samo iz ovog izvora.

28 Protest Mihajla Sokolovića, 9. listopada 1645.; HDA Obitelj Drašković, fond 711. kut. 23. br. 10. (Archivum maius, fasc. 59. nr. 10.) Kao što je vidljivo iz teksta, Sokolovića su informirali Draškovići („prouti certo praetitulatis dominis comitibus innotuisset"), koji su tada još mislili da je bračni ugovor sklopljen tek prije koji dan („his non ita diu praeteritis diebus"). Nije nemoguće da je i često osporavani plan Nikole Zrinskog o stupanju u mletačku službu bio reakcija bijesa zbog tog skandaloznog vikenda. Naime, pismo duždu poslao je već iz Čakovca, s datumom 10. listopada 1645. (*Csaba Csapodi:* Kiadatlan Zrínyi-levelek. Irodalomtörténeti Közlemények 66. [1962] 645.)

29 *Josip Adamček:* Trakošćansko vlastelinstvo. Kaj 5. (1972) 17–18.

30 Priznanje je uslijedilo 12. svibnja 1646. godine. Spis: AZN Loc. cred. D 162 (fasc. 9).

forinti. Taj uvjet svjedoči o tomu da je i bračni ugovor doista bio prikriveni ugovor o zalogu, te je grof Gašpar od svoga zeta dobio ako i ne cijelu svotu, a onda sigurno jedan njezin dio.[31] Ivan Drašković – uskoro ugarski palatin! – također se buni, u svoje i u ime dvojice svojih sinova, teškim riječima osudivši postupak svog strica *„koji je bezbožan i protivan prirodnoj vezi bratske ljubavi"*, *„bez ikakva objašnjiva razloga, vođen pukom mržnjom i osjećajem uvriježenosti prema imenovanom banu i gospodinu grofu"*.[32]

Oluja se još dugo vremena nije stišavala, što možda objašnjava i zašto je odgođeni pir održan u dalekom Praunecku, na privatnom ljutomerskom posjedu grofa Gašpara – točnije, tada već posjedu njegovog zeta, Zrinskog – u Štajerskoj. No pravi skandal uslijedio je tek poslije. Grof Gašpar bio je siguran u to da će mu otuđeni obiteljski posjedi biti vraćeni, budući da je to propisivao i ugovor, ako njegova kći umre bez potomaka. No ipak nije on bio u pravu, već s pravom sumnjičavi ban Ivan: u arhivu zagrebačkog Kaptola i danas se može naći oporuka Marije Euzebije Drašković od 25. ožujka 1647. godine, u kojoj se događa jasan pokušaj izigravanja posjeda u mirazu. Pod uvjetom da Euzebijini roditelji, Gašpar III. i Eva Eibesfeld, do kraja života mogu izvlačiti polovicu prihoda od posjeda, štoviše, preostalu polovicu, dakle, četvrtinu prihoda, dobila bi ostala rodbina Draškovića. To možemo tumačiti kao jednu vrst ponude koja je željela spriječiti očekivane sudske sporove, no unatoč tomu ostaje činjenica: Zrinski je pokušao sebi i svojoj rodbini osigurati vrijedne posjede i za slučaj da mu supruga umre bez potomaka.[33]

Zašto su oni bili ne samo materijalno, već, recimo to tako, i geopolitički vrijedni posjedi, pokazat će razvoj događaja koji je uslijedio nedugo poslije. Pred kraj iste godine više se nije moglo odgađati popunjavanje banske stolice, koja je palatinskim imenovanjem Ivana Draškovića ostala vakantna; pod nejakom rukom Nikole Erdődyja, kojemu je povjereno mjesto zamjenika, u zemlji je nastala istinska anarhija. U pozadini vuče konce nadbiskup Lippay, moćni pokrovitelj Zrinskoga;[34] kancelarija obavlja svoj posao, traži službeno mišljenje od

31 Elenchus (pobijanje, dokaz) kaptolskih isprava prethodni opisuje još kao „*inscriptio*", a potonji (što nije ništa drugo doli izmjena ranijeg ugovora) već jasno naziva davanjem u zalog („Draskovich Caspar impignorat in et pro florenis 60^{m} Rhenensis totalia castra Trakostyan et Klenovnik comitatui Varasdiensi ingremiata"). Inače, iznosi, za razliku od *Széchyjevih* izračuna (nav. dj. I. 321.), čine se realnima: *Ladányi, F.:* nav. dj. 53v govori da je grof Gašpar u to vrijeme samo za utvrdu Prauneck i pripadajući posjed platio 60 000 rajnskih forinti.

32 HDA Obitelj Drašković, fond 711. kut. 23. br. 4. (24. svibnja 1646.)

33 Marija Euzebija Drašković „[...] totalem praemissam arcem Ztari Klenovnik, et medietatem dictae arcis, et castri bonaque et iura ipsorum possessionaria universa, ad eadem de iure et ab antiquo spectantia ac pertinere debentia, sibi modo praemisso inscripta, in simili defectus casu; eidem domini comiti et marito suo, haeredibusque et posteritatibus ipsius utriusque sexus universi inscripsisset ac obligasset, prouti inscripsit et obligavit […]" AZN Loc. cred. D 237 (fasc. 12); 25. ožujka 1647.

34 To je pouzdano tako sredinom i u drugoj polovici 1640-ih godina; vidi *Kovács, S. I.:* nav. dj. 52–54.; *Levente Nagy:* Zrínyi és Erdély. A költő Zrínyi Miklós irodalmi és politikai kapcsolatai Erdéllyel. Argumentum, Bp., 2003. (Irodalomtörténeti füzetek, 154.) 30–33.; Na temelju novih

kraljevskih savjetnika. Pretežita većina podržava prijedlog. Svega su dva utjecajna oponenta. U svjetlu navedenoga, njihov identitet ne iznenađuje: stari grof Nikola Frankopan, do kosti uvrijeđen zbog bratićevog nemara, i palatin Ivan Drašković! Odnosno: oštećenici braka Zrinskoga.[35] Karakteristično je i kakav je argument palatin iznio protiv imenovanja Zrinskoga: njegovi posjedi se nalaze daleko od granica Banske Hrvatske i stoga svaki odlazak (primjerice, putovanje u Zagreb na sjednice sabora) bio bi na štetu siromašnog stanovništva. Tek sada postaje razumljivim zašto su zagorska vlastelinstva u blizini Zagreba i Varaždina bili Zrinskom od ključne važnosti: stjecanje Trakošćana i Klenovnika bilo je strateško pitanje s gledišta banske časti i prakse stvarne hrvatske vlasti. Odugovlačenje banske inauguracije Zrinskoga također može biti povezano s nastupom dvojice utjecajnih oponenata: stari Frankopan, koji je bio u osobitoj milosti Ferdinanda III. umire 1647., a palatin Ivan Drašković 1648. godine – i tek je poslije toga inauguracija Zrinskog, najavljena gotovo dvije godine prije, održana početkom 1649. godine u Varaždinu.

Nedugo zatim nastupa tragedija: supruga krhkoga zdravlja umire 14. rujna 1650. godine. Tri desetljeća poslije može se dokumentirati glasina iz dalekog Erdelja po kojoj je Zrinski primorao suprugu na samoubojstvo otrovom zbog toga što je uhvaćena u preljubu.[36] Izvornik te priče možemo pronaći nekoliko godina prije; onaj tko ju je prvi put napisao bio je Ferenc Ladányi, genealog obitelji Drašković. Ladányi u svom djelu završenom 1675. godine poznate pogreške Gašpara Draškovića prikazuje kao oprostive grijehe: do rasipništva su ga doveli njegova galantna narav, naklonost znanosti, mecenatura. Međutim, i sam je požalio zbog nepromišljenog darovanja posjeda kada je, kako piše Ladányi, *„njegova kći pronašla smrt bez potomaka, no ne bez sumnje u trovanje"*.[37] Iz konteksta je jasno da je osumnjičeni bio suprug, Nikola Zrinski. No u ovom slučaju riječ je o izuzetno pristranom svjedoku. Naime, Ferenc Ladányi je u spornim godinama bio upravitelj dobara na hrvatskim posjedima Ivana (III.) Draškovića i potom njegove udovice, Barbare Thurzó, te je i sam napisao protestno pismo protiv Gašpara Draškovića.[38] Je li sumnju počeo

izvora: *Péter Tusor:* Purpura Pannonica. Az esztergomi „bíborosi szék" kialakulásának előzményei a 17. században. PPKE–Gondolat, Bp.–Rim, 2005. 113–116.

35 MNL OL Kancelláriai lt. A 33. Propositiones et opiniones 1647. (ad nr. 79.) 94r–97v. Nakon toga slijedi Lippayjev podnesak od 27. prosinca 1647. u kojem se ponavljaju palatinovi argumenti. Ibid. 99v. Ivan Drašković je 1645. godine iznašao način i za potvrdu (protuzrinske) oporuke Nikole IX. Frankopana iz 1634. godine (v. 9. bilj.): *Lopašić, R.:* nav. dj. 246.

36 Po Boldizsáru Macskásiju Zrinski je, nakon što je uhvatio suprugu u „kurvanju" s njegovim konjušarom, *„viteškim načinom stavio pred nju i oružje, i otrov, a žena je odabrala otrov". Herner, J.–Orlovszky, G.:* nav. dj. 82.

37 „Nec prius Casparem Drascovithium facti [t.j. neodgovorno davanje u zalog – S. B.] huius paenituit, quam, dum et *filiam, sine prole, licet non sine suspicione propinati veneni fato functam*, et se sine spe recuperandarum arcium genero traditarum, conspexisset." *Ladányi, F.:* nav. dj. 55r. (Dio citata istaknuo: S. B.)

38 Grof Gašpar je 1653. godine ponovno pokušao dati u zalog Trakošćan i Klenovnik – transakciju tada već zaustavljaju na vrijeme; protestna isprava: DAH Obitelj Drašković, fond 711.

širiti već u isti čas, ne znamo, to možemo tek naslutiti. Međutim, nakon pada Wesselényijeve (Zrinsko–frankopanske) urote, više je nego prirodno da se sumnja pojavi u djelu kakvo je posvetio jednom od najglasovitijih izdajnika pokreta,[39] Ivanu (IV.) Draškoviću: tada, u vrijeme odmazda, smatralo se gotovo obveznim prikazati Zrinske u lošem svjetlu. Što se, pak, činjenica tiče: iz bračnog ugovora i ostalih isprava jasno je vidljivo da je Zrinski, koliko je god nastojao osigurati sebe i „lijevom rukom" stečene posjede, mogao je biti uistinu siguran u to samo dok mu je supruga bila živa. Povrh toga, iz oporuke iz 1647. godine vidljivo je i to da je Euzebija bila noseća, pred porodom[40] – dakle, izričito naglašena supružnička ljubav i interesi pokazivali su u istom smjeru. Moguće je zamisliti čak i to da jednako neuspješan porod tri godine poslije već nije preživjela – premda pismo koje govori o njezinoj smrti spominje *„bolest koja uzrokuje goleme bolove"*,[41] koja se može i prethodno dovesti u vezu s njezinim krhkim zdravljem. Dakle, malo je vjerojatno da su zlonamjerne glasine imale ikakva temelja.

Kratak prikaz okončanja konflikta vezanog uz posjede važan je samo zbog toga što je reprezentativni sažetak nastao usred samih zbivanja, povijest Hrvatske zagrebačkog kanonika Jurja Rattkayja, također iznimno pristran izvor, premda upravo u drugom smjeru.

Rattkay balansira na tankoj granici, naime, prema njegovoj koncepciji Nikola Zrinski u svemu nastavlja političku ostavštinu prethodnoga bana, Ivana Draškovića[42] – stoga se trudi radije prikriti njihov sukob, nego ga prikazati. Izravna posljedica toga bit će obavezna osuda grofa Gašpara i prikaz njega kao crne ovce u obitelji. „Regulacija" Gašpara Draškovića pravi je primjer kako svježe inaugurirani ban čvrsto i ujedno obuhvatno uređuje političku anarhiju. Zbilja je, zapravo, ta da je Zrinski pokušao zadržati posjed iz miraza i unatoč izričitoj odredbi izvornog bračnog ugovora. Kada je grof Gašpar ponovno zauzeo Trakošćan, nije slučajno da Zrinski tamo nije poslao bansku vojsku, već privatni odred koji je unovačio u Međimurju, za izvršenje te „opsade",[43] jer je znao da pravo nije bilo na njegovoj strani, unatoč oporuci koju je Euzebiji dao napisati. Na koncu je, možda pod utjecajem toga što je Gašpar Drašković Zrinskoga optužio i pred vladarom te prijetio sudskim sporom,

kut. 29. br. 9. Zapisuje „Franciscus Ladanyi comitum Nicolai iunioris et Joannis Draskovich [...] arcium et bonorum praefectus".

39 Vidi *Kukuljević Sakcinski, I.:* Glasoviti Hrvati nav. dj. 187–189.; *Isti:* Književnici u Hrvatah nav. dj. 317–319.

40 „[...] ex eo, quod totiesfata domina fatens, veluti ad praesens partui proxima, et in periculo eiusmodi parturientibus evenire solito propediem futura, imo constituta [...] sincerumque suum vice versa reciproci affectus indicium ipsi domino et marito suo re ipsa declarare vellet." (l. c. u 33. bilj.)

41 „[...] post enormes morbi cruciatus [...]" *Zrínyi, M.:* nav. dj. II. 441.

42 Vidi o tome prije: *Sándor Bene:* Egy kanonok három királysága. Ráttkay György horvát históriája. Argumentum, Bp., 2000. (Irodalomtörténeti füzetek, 148.)

43 *Rattkay, G.:* nav. dj. 263.

pristao na sporazum i vratio posjede iz miraza, no očito ne u dobroj namjeri, već pod utjecajem Ferdinanda III.[44]

Ovime sam došao na kraj ispitivanja danas poznatih izvora. Dakako, na dugi rok će povijesno istraživanje i opsežnije otkrivanje izvora potvrditi ili izmijeniti moje zaključke. Time bih samo skrenuo pozornost na aspekte važne s gledišta književne povijesti. Tiče se neposredne poruke, mogli bismo reći, „perlokutivnog" značenja prve zbirke pjesama Nikole Zrinskog. Starija su istraživanja smatrala da su se posljednji zahvati na zbirci, kao i priprema za izdavanje odvili bez većih političkih ili vojnih konflikata, u relativnoj „zavjetrini".[45] To se može jasno opovrgnuti: prve dvije trećine godine 1651. protekle su u obiteljskim sukobima, a potom i unutarnjopolitičkom konfliktu, te je objava zbirke progovorila – čak i suvremenicima koji su bili prijemčivi za aktualnosti – o dubini ljubavi prema Euzebiji, o neutemeljenosti eventualnih kleveta koje su kolale o njezinoj smrti.[46] (Iz ove perspektive nije nevažan ni podatak da smrtni slučajevi junakinja zbirke, Cumille i Eurydice, nisu posljedice namjerna trovanja, već *slučajnih* „otrovanja".)

Kao drugo, zbivanja oko dvora Draškovića i poglavito identifikacija likova koji su se kretali oko Klenovnika djelomice potvrđuju, a djelomice znatno mijenjaju stariji konsenzus istraživanja Zrinskih o interpretaciji bukoličkog dijela zbirke Syrena, o identitetu likova koji se skrivaju iza pastirskih maski. Predmet interpretacije je upravo pitanje *koliko je daleka i koliko prenesena* ta veza – premda o tome ništa ne možemo reći dok ne utvrdimo analogije. Pogledajmo! Lovac: sam pjesnik; Viola: Marija Euzebija Drašković; Berleba: Barbara Drašković;[47] Licaon: Juraj Frankopan;[48] Zora: Anna Júlia Esterházy. Iz posljednje analogije slijedi da je poistovjećenje „Júlije" s Júlijom Esterházy (tada već odavna supruga Ferenca Nádasdyja) apsurdna teza koja se mora odbaciti;[49] „Júlia" je tu inačica Viole transponirana na noviju razinu fikcije, „fikcija u fikciji", kao i Euridika (ili u slučaju „lovca" Orfej).

---

44 Objava sporazuma: *Szerémi [Artúr Odescalchi]:* Gr. Zrínyi Miklós egyesség-levele nav. dj. Po mišljenju Ferenca Ladányija (nav. dj. 55v), kao i Petra Keglevića, u nastanku sporazuma je i vladareva intervencija imala ulogu (*Šišić, F.:* nav. dj. 381.).

45 Sažetak ranijih rezultata *Kovács, S. I.:* nav. dj. 67–68.

46 Bilo da su iz kruga Barbare Thurzó svjesno širili sumnju ili ne, o skandalu posjeda iz miraza i Euzebijinoj oporuci vjerojatno su mnogi znali; ako i ne iz drugog izvora, a onda iz pisama grofa Gašpara, u kojem je objašnjavao njegov nasilan nastup i tražio pomoć. Pisama se prisjeća i *Juraj Rattkay* (nav. dj. 262.) – međutim, odonda su uništena ili su skrivena.

47 Identifikacija nije nedvojbena, ali je vjerojatna. O Barbarinim brakovima nesretnog završetka vidi dnevnik Petra Keglevića, *Šišić, F.:* nav. dj. 382., 384.

48 S obzirom na grofovu izuzetnu obrazovanost i njegovo zanimanje za umjetnost, zasigurno je bio dostojan protivnik (usp. 12. bilj.). Često osporavano poistovjećenje jasno određuje činjenica da Petar Zrinski u potpunosti izostavlja lik Licaona iz hrvatskog prijevoda zbirke Syrena, budući da je u njemu prepoznao vlastitog šogora, brata njegove supruge Katarine Frankopan (usp. 9. bilj.); o pjesničkoj cenzuri vidi *Kovács, S. I.:* nav. dj. 35.

49 Identifikacija je „otkriće" Károlya Széchyja, kojim je odveo na krivi put svo daljnje istraživanje što se tiče kronologije pjesama Zrinskoga (i, posredno, interpretacije kompozicije zbirke).

Treća opaska nije rezultat, već nova hipoteza o jednoj staroj hipotezi. Ágnes R. Várkonyi je sada već gotovo prije tri desetljeća iznijela svoju slutnju glede jednog od najzagonetnijih djela stare mađarske dramske književnosti, *Constantinus és Victoria* (Konstantin i Viktorija): *„Premda to ne mogu dokazati primarnim izvorima, ipak je teško osloboditi se misli koja me godinama zaokuplja: kao da je u Constantinusu utjelovljen lik mladog Zrinskoga"*. I dodaje: *„Istraživač sretne ruke možda će komediju moći dovesti u vezu i s pirom Zrinskoga i Euzebije Drašković, proslavljenim 11. veljače 1646. godine* […]"[50] Bez namjere upuštanja u podrobno ispitivanje tog predmeta, svakako bih želio skrenuti pozornost na jedan moment, a to je gotovo zbunjujuće pristajanje radnje djela *Constantinus és Victoria* kontekstu 1645. godine. Imućni roditelji, kći jedinica koju se ljubomorno čuva i teško daje drugome; pobjeda početnog odbijanja, strastvena, ali i ustrajna ljubav između Constantinusa i Victorije; pojavljivanje stranog i moćnog prosca; Victorijina hinjena bolest, plan bijega u stranu zemlju; uvjeravanje roditelja o vrijednosti vječne ljubavi, dugo udvaranje i sretno ispunjenje – sve je to uzvišena „ilustracija" veze Zrinskoga i Marije Euzebije Drašković te obiteljskih relacija, koja uljepšava istinu, no ipak ima raspoznatljivu jezgru istine. Dobro se vidi da, kako u djelu tako i izvan njega, konflikt proizlazi iz neprestano isticane „nepokopanoga blaga" roditeljskog para. Ne tvrdim da je vjenčanje Zrinskog i Euzebije jedino onodobno velikaško vjenčanje koje bi odgovaralo više referenci u radnji, već samo to da odgovara *i* ovoj. S druge strane, mnogo nam daje misliti činjenica da je jedini rukopis pronađen u ostavštini Draškovića. A još više daje misliti to da radnja komada zapravo upućuje na namjeru proslave dvostrukog vjenčanja, budući da se na kraju petog čina ne vjenčaju samo naslovni likovi, već i drugi par, Ahat *(„vjeran, dobronamjeran drug Constaninusov")* i Leonora (*„rođakinja hercega odrasla u dvorcu"*, odnosno Victorijina rođakinja). Prisjetimo se samo pira u Klenovniku 17. rujna 1645. godine: mladoženja je bio Vuk Erdődy (prijatelj i suborac Zrinskoga), a mladenka Barbara Drašković („rođakinja" grofa Gašpara i Euzebijina nećakinja)![51] Prema mojoj pretpostavci to je mogao biti dramski komad koji je grof Nikola Drašković vidio u dva dijela u Klenovniku 6. listopada 1645. godine, neposredno prije izbijanja skandala.[52]

Széchy, K.: nav. dj. I. 128–133.; *Klaniczay, T.:* nav. dj. 61–63.; *Jenei, F.:* nav. dj. 43–44.; *Kovács, S. I.:* nav. dj. 48., 76–77.

50 *Ágnes R. Várkonyi:* Líra és politika Zrínyi életművében. Irodalomtörténeti Közlemények 90. (1986) 682. (Ponovno objavljeno u: *Ágnes R. Várkonyi:* Európa Zrínyije. Válogatott tanulmányok. Argumentum, Bp., 2010. 71.)

51 Drama je izdana: Régi Magyar Drámai Emlékek. 2. Szerk. *Tibor Kardos, Tekla Dömötör.* Akadémiai, Bp., 1960. 105. 182. Najvažnija dosadašnja istraživanja o njoj vežu se uz sljedeće ime: *Mária Ludányi:* Constantinusnak és Victoriának egymáshoz való igaz szerelmekrül írott comoedia: A magyar nyelvű udvari dráma születése. Bp., 1990. MTAK Kézirattár D. 14693. (S revidiranim inačicama ranijih publikacija.)

52 „Tragoedia duplex Vespertina et matutina 6. Octobris die Veneris." MTAK Kézirattár, K 53/I. 79v. Neka nas ne zbuni odrednica „tragedija": u to je doba u uporabi bio i mješoviti žanr melodrame, koji je spajao elemente komedije i tragedije – primjerice, *Arijadna* (1633.) dubrovačkog pjesnika Ivana Gundulića također nosi podnaslov „tragedija", premda komad u biti

Sve je to, dakako, već carstvo fantazije. Da ostanemo na tlu realnosti: rekao bih da je slutnja Ágnes R. Várkonyi, uz pokoju izmjenu, održiva: komedija se može dovesti u vezu ne s vjenčanjem Zrinski–Drašković održanim 1646., već s onim planiranim za 8. listopada 1645. godine. Potvrda te pretpostavke bit će moguća putem novijih istraživanja (u smjeru utvrđivanja uzorka, izvorâ, autora, prepisivača rukopisa djela *Constaninus és Victoria*, odnosno ispitivanja povijesti tog rukopisa). Najvažniji je izvor, nasreću, na raspolaganju: rukopis je djela *Constantinus és Victoria* Ivan Kukuljević Sakcinski darovao 13. travnja 1860. godine Mađarskoj akademiji znanosti.[53]

ima sretan kraj, pretvara se u komediju koja slavi brak, upravo kao i *Constantinus és Victoria*. Vidi *Slobodan Prosperov Novak:* Povijest hrvatske književnosti. 3. Antibarbarus, Zg., 1999. 230–235.

53 Zbirka rukopisa MTAK (Kézirattár) 53/I–III. Vidi *Kukuljević Sakcinski:* Književnici nav. dj. 235., 318. Na pitanje autorstva i izvora drame namjeravam se vratiti u posebnoj studiji.

ROBERT SKENDEROVIĆ

Crkvene prilike i etnički suživot mađarskih, njemačkih i hrvatskih katolika u ugarskom Podunavlju tijekom 18. stoljeća

Uvod

Nakon Mira u Srijemskim Karlovcima 1699. godine uslijedila je obnova crkvene hijerarhije Katoličke crkve širom Ugarske. U ugarskim mjestima u kojima su živjeli Hrvati također je došlo do obnove crkvene hijerarhije. Za Hrvate u Ugarskoj posebno je veliku ulogu imalo djelovanje franjevačke provincije Bosne Srebrene. Međutim, u većini tih gradova i naselja Hrvati su živjeli pomiješano s drugim etničkim zajednicama, poglavito s Mađarima i Nijemcima, što je neminovno dovodilo do problema međuetničkih odnosa u vjerskim pitanjima. Povijesni dokumenti iz 18. stoljeća pokazuju da je u to vrijeme Katolička crkva u Ugarskoj gajila vrlo visoku razinu poštivanja etničkih posebnosti. Pastoralna skrb za katolike prilagođavala se njihovoj etničkoj pripadnosti pa je svaka župa imala svećenike koji su govorili jezik ili jezike etničkih zajednica koje su u njoj živjele. Osim toga, bila je razvijena i vrlo velika produkcija pastoralne literature na jezicima tih etničkih zajednica. Štoviše, u hrvatskom slučaju može se govoriti o vrlo razvijenoj i bogatoj produkciji molitvenika i drugih vjerskih knjiga koja je znatno utjecala na očuvanje etničkog identiteta Hrvata u ugarskom Podunavlju, a u određenoj mjeri utjecala je i na razvoj kulture i jezika Hrvata u cjelini. Isto je bilo i s pučkoškolskim sustavom koji je početkom 18. stoljeća bio čvrsto vezan uz crkvene institucije. Brojna izdanja početnica („abecevica") na hrvatskom jeziku iz toga vremena pokazuju da su crkvene vlasti poštivale etničku i jezičnu različitost i u pučkoškolskom radu.

Poštivanje etničke raznolikosti i pružanje pastoralne skrbi Hrvatima na hrvatskom jeziku imalo je svoje korijene već u pastoralnom radu tijekom osmanlijske vlasti. Naime, poznato je da je franjevački samostan u Segedinu, koji je pripadao provinciji Presvetog Spasitelja, već 1650-ih imao „propovjednika za Dalmatince".[1] Taj je princip nakon oslobođenja od osmanlijske vlasti samo nastavljen diljem Ugarske, kako u franjevačkim župama tako i u župama koje su vodili drugi redovnici i svjetovni svećenici. U ovome radu komparativno će se prikazati prilike u Budimu u župama koje je pastoralno

1 *Beato Bukinac:* O ulozi franjevca u seobama hrvatskoga naroda u XVI. i XVII. stoljeću. Pučka kasina 1878, Subotica, 2007. 58.

vodio franjevački samostan Rana sv. Franje te u župi sv. Mihaela Arkanđela u Subotici koji su vodili franjevci tamošnje rezidencije, kasnije uzvišene na čast samostana.

Pastoralno djelovanje franjevaca samostana Rana sv. Franje u Budimu i okolici tijekom 18. stoljeća

Godine 1686. od osmanlijske vlasti oslobođeni su Budim i Pešta, Pečuh, Kalača, Baja, Subotica, Segedin i još neki važniji gradovi šireg prostora ugarskog Podunavlja. Još tijekom osmanlijske vlasti u svim navedenim gradovima živjelo je i hrvatsko stanovništvo koje je u povijesnim izvorima različito nazivano – sami su se najčešće nazivali Dalmatincima, u Bačkoj uz to i Bunjevcima i Šokcima, dok ih mađarski i njemački izvori najčešće nazivaju katoličkim Racima, a crkveni izvori Ilirima.[2]

Hrvati su u većini tih gradova i u njihovoj okolici živjeli i u vrijeme osmanlijske vlasti. Ipak, poslije oslobođenja, posebice u budimpeštanski prostor, doselilo je mnogo novih Hrvata i to iz raznih pravaca: iz središnje Hrvatske, Slavonije, Bosne i Hercegovine, Like, Dalmacije, pa i iz perifernih hrvatskih zajednica s prostora Bačke, Banata, Srijema i Beograda.[3] To je vidljivo i iz širenja pastoralnog djelovanja franjevaca Bosne Srebrene. U podnožju budimske tvrđave, u predgrađu koje nosi ime Taban, oni su 1689. dobili džamiju Mustafa-paše koja je tada pretvorena u kapelu, a kasnije postala tabanskom župnom crkvom sv. Katarine.[4] Zatim su 1691. od kralja Leopolda dobili i dopuštenje za gradnju samostana i kapele u Vodenom gradu (mađ. *Víziváros*).[5] Tako su hrvatski vjernici početkom 18. stoljeća imali dva vjerska uporišta u predgrađima Budima – u Tabanu i u Vodenom gradu, a oba su vodili franjevci Bosne Srebrene. U Budimu i okolici Hrvati su uglavnom živjeli izmiješano s Nijemcima koji su također bili katolici pa su dvije katoličke župe pod upravom budimskih franjevaca u Tabanu i Vodenom gradu bile mješovite hrvatsko–njemačke.

Za neka naselja u okolici Budima i Pešte može se iz povijesnih izvora utvrditi da su naseljena Hrvatima tek poslije oslobođenja od osmanlijske vlasti. To su Senandrija (mađ. Szentendre), Perkáta, Hanzabeg (mađ. Érd) i Erčin (mađ. Ercsi). Primjerice, poznat je jedan dokument iz 1690. godine o naselja-

2 O Hrvatima u Budimu i Pešti više u: *Živko Mandić:* Prilog povijesti budimskih i peštanskih Hrvata, U: Hrvati u Budimpešti, zbornik radova 1997–2000. Ur. *Stjepan Lukač.* Hrvatska samouprava Budimpešte, Bp., 2001. 469–489.; o Hrvatima u Segedinu više u *Ladislav Heka:* Povijest Hrvata Dalmatina u Segedinu. Croatica–Frankovits és Társa Kiadói Bt., Bp., 2004; o Hrvatima u Subotici i Bačkoj više u: *Ante Sekulić:* Tragom franjevačkog ljetopisa u Subotici. Knjižnica zbornika „Kačić", Split, 1978.

3 *Mandić, Ž.:* nav. dj. 475.

4 *Mandić, Ž.:* nav. dj. 472.

5 *Mandić, Ž.:* nav. dj. 472.

vanju katolika u Senandreji u kojem se spominje da se radi o „rimokatoličkim Racima" koji su došli iz Beograda i okolnih mjesta.[6] Taj je dokument važan jer upozorava da je uz tzv. veliku seobu Srba 1690-ih godina istovremeno trajala i seoba katolika iz Srbije, Banata i Srijema, uglavnom potomaka bosanskih trgovaca i Dubrovčana kojih su u vrijeme osmanlijske vlasti živjeli u brojnim kolonijama na tim područjima.

Sve ove navode potvrđuju najstarije matične knjige župe Taban i „Ilirske župe u Vodenom gradu" *(Parochia Illyricae Nationis Budae in Aquatica)* koje je proučavao Živko Mandić. Na temelju njegove analize matičnih knjiga razvidno je da su krajem 17. i početkom 18. stoljeća Hrvati živjeli u peštanskoj tvrđavi, Tabanu i Vodenom Gradu, zatim na Državnoj cesti, u Ulaku (Újlaku), na Čepelju (Csepel-sziget) te u još 40-ak obližnjih naselja. O svima njima brinuli su se franjevci provincije Bosne Srebrene iz budimskog samostana Rana sv. Franje u Vodenom gradu.[7]

Godine 1757. godine došlo je do odvajanja slavonsko–ugarskog dijela franjevačke provincije Bosne Srebrene u zasebnu provinciju sv. Ivana Kapistranskog. Novoosnovana provincija u Ugarskoj je obuhvaćala samostane u Budimu, Tolni i Baji, zatim brojne samostane u Slavoniji i Srijemu te samostane u Aradu, Temišvaru i Radni. U većini župa koje su vodili franjevci te provincije dominantno je bilo hrvatsko stanovništvo, ali s vremenom dolazi do demografskih promjena pa u njima raste broj Mađara i Nijemaca. Tako većina župa za koje je u ugarskom Podunavlju skrbila provincija sv. Ivana Kapistranskog postaje etnički miješana. Broj župa pod njihovom skrbi bio je u 18. stoljeću doista impresivan. Kao primjer rasprostranjenosti franjevačkog djelovanja mogu se istaknuti župe koje je vodio budimski samostan na temelju zapisa u samostanskom protokolu iz 1778. godine. Te je godine budimskom samostanu pripadala župa crkve Rana sv. Franje u Vodenom gradu, a davao je i župnika u Čepelju, ilirskog kapelana i katehetu u Tabanu, njemačkog kapelana i katehetu u Tabanu, kapelana u Senandriji, kapelana u Erčinu, ilirskog kapelana u Hanzabegu i njemačkog kapelana u Hanzabegu.[8] Za usporedbu, zanimljivo je da je sljedeće 1779. samostan imao župnika u Čepelju, ilirskog kapelana u Tabanu, župnika u Tabanu, njemačkog kapelana u Tabanu, župnika u Szent Lászlu, kapelana u Hanzabegu, kapelana u Senandriji, kapelana u Törokbalintu, kapelana u Erčinu i još jednog kapelana u Hanzabegu.[9]

Navedeni popisi župnika i kapelana koji su djelovali iz budimskog samostana u Vodenom gradu pokazuju uvažavanje etničke strukture župe. Dakle, vidljivo je da su u nekim župama djelovali ilirski i njemački kapelani, ilirski i

6 *Slavko Gavrilović–Ivan Jakšić:* Izvori o Srbima u Ugarskoj s kraja 17. i početkom 18. veka I. Srpska akademija nauka i umetnosti, Bg., 1987. (Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, II odelenje – spomenici na tuđim jezicima. Knjiga XXVII.) 52.

7 *Mandić, Ž.:* nav. dj. 473–475.

8 Arhiva franjevačkog samostana u Budimu, Protocollum Historiae Conventus Budensis 1775–1849. (= AFBP, PHCB), sign. B 5., p. 3.

9 AFBP, PHCB 15.

njemački propovjednici te ilirski i njemački katehete. Najčešće je u etnički miješanim župama ista osoba obavljala sve tri funkcije kapelana, propovjednika i katehete na jeziku i za potrebe jedne etničke zajednice.

Iako je u početku većina redovnika franjevačke provincije sv. Ivana Kapistranskog bila hrvatskog podrijetla, vrlo brzo ta je provincija dobila multietnički karakter zbog porasta broja mađarskih i njemačkih članova. Zbog toga već 1760. godine na čelo provincije, nakon niza hrvatskih provincijala, po prvi puta dolazi jedan Nijemac – fra Maksimilijan Leisner.[10] Već 1769. godine Ugarsko je kraljevsko namjesničko vijeće odredilo da se za provincijala naizmjenično biraju u jednom mandatu Hrvat, a u sljedećem Mađar ili Nijemac, što najbolje govori o etničkoj strukturi članova te provincije.[11] I jedna i druga činjenica svjedoče da se etnička raznolikost članova provincije i vjernika koji su oni pastoralizirali izrazito poštivala.

Uvažavanje etničkih posebnosti pri utvrđivanju rasporeda bogoslužja

U dnevnom rasporedu bogoslužja svaka je etnička zajednica imala svoju „propovijed" (lat. *concio*) na kojoj su čitane poslanice i evanđelje te je držana propovijed na njenom jeziku. Raspored propovijedi bio je čvrsto ustanovljen i nije se mogao lako promijeniti. Razloga je bilo više. Veće zajednice imale su svoje propovijedi u terminima koji su se smatrali najboljima. Promjena termina bogoslužja imala je u tome smislu veliko simboličko značenje. Jedan takav slučaj zabilježen je u protokolu budimskog samostana 1778. godine i on pokazuje da se za takvu odluku odlazilo pitati samoga biskupa. Naime, raspored bogosluženja u Crkvi Rana Sv. Franje bio je sljedeći: u 8 sati njemačka propovijed, u 9 sati „ilirska" propovijed te u 10 sati pjevana misa *(„Sacrum cantatum").* Franjevci iz Vodenog grada željeli su izbjeći da se ilirske propovijedi kod njih i u Tabanu održavaju u isto vrijeme. Stoga su namjeravali ilirsku propovijed u Vodenom gradu pomaknuti na 10 sati.[12]

Za promjenu termina ilirske propovijedi u Vodenom gradu tadašnji se gvardijan budimskog samostana fra Dominik Gasteiger obratio stolnobiogradskom biskupu Stjepanu Nagyu. U Protokolu budimskog samostana čitav je postupak iscrpno opisan. Iz zapisa je vidljivo da su za pomicanje termina propovijedi navedena dva razloga. Prvo, da se u tabanskoj župnoj crkvi također ilirska propovijed održava u 9 sati, pa se poklapa s ilirskom propovijedi u Vodenom gradu. Zatim drugo, da ako se ilirska propovijed pomakne na deset sati, a pjevana misa na 9, onda nacije (hrvatska i njemačka, op. R. S.) neće jed-

10 *Franjo Emanuel Hoško:* Slavonsko-podunavski dio Bosne Srebrene u doba njezinih dviju dioba. Kačić 17. (1985) 124.

11 Ibid. 124.

12 AFBP, PHCB 15.

na drugoj smetati *(„una Natio aliam in Ecclesia non turbabit")* nego će zajedno moći sudjelovati na pjevanoj misi, što pokazuje da je vjerojatno bilo i više problema oko prijašnjeg rasporeda bogoslužja između hrvatske i njemačke zajednice u župi. Biskup Stjepan Nagy odgovorio je na zamolbu gvardijana budimskog samostana pozitivno te je naredio neka se ilirska propovijed pomakne sa 9 na 10 sati.[13] Od tada je raspored bio sljedeći: u 8 sati njemačka propovijed, u 9 sati pjevana misa i u 10 sati hrvatska propovijed.

Poštivanje etničke raznolikosti u franjevačkoj provinciji Presvetog Spasitelja – primjer Subotice

Primjere poštivanja etničke strukture vjernika u pojedinim župama pod pastoralnom skrbi franjevaca budimskog samostana Rana sv. Franje vrijedno je usporediti s prilikama u župi Sv. Mihaela Arkanđela u Subotici i to iz više razloga. Kao prvo, dok je samostan Rana sv. Franje u Budimu pripadao prvo provinciji Bosne Srebrene, a nakon odvajanja provinciji sv. Ivana Kapistranskog, samostan i župa sv. Mihaela Arkanđela u Subotici pripadali su provinciji Presvetog Spasitelja. Međusobna komparacija pastoralnog djelovanja franjevaca u ova dva samostana pokazuje da su tijekom 18. stoljeća i u jednom i u drugome na jednak način poštivane etničke strukture župa. Štoviše, primjer franjevačke župe sv. Mihaela Arkanđela u Subotici pokazuje da su također poštivane i etničke promjene jer je polovicom 18. stoljeća u dotad „dalmatinskoj" župi došlo do naseljavanja većeg broja mađarskih vjernika pa je župa od tada bila mješovita hrvatsko–mađarska.

Za povijest subotičke župe sv. Mihaela Arkanđela važni su izvori *Protocollum religiosae domus Szabatkiensis fratrum minorum Provinciae Hungariae Ssmi. Salvatoris Ab Anno Reparatae Salutis 1692*. i *Archivum religiosae domus Szabatkiensis fratrum minorum Provinciae Hungariae Ssmi. Salvatoris Ab Anno 1692*. Iz zapisa u kronici subotičkog samostana vidljivo je da je prvo stanovništvo Subotice nakon oslobođenja od osmanlijske vlasti bilo hrvatsko („dalmatinsko"), pa se u kronici spominje „gens Dalmatica", „populus Dalmaticus", „natio Dalmatica" itd.[14] U skladu s time segedinski je franjevački samostan, koji je pastoralno skrbio za subotičke katolike, u Suboticu slao franjevce koji su poznavali hrvatski jezik ili su i sami bili Hrvati (Dalmatinci).[15]

13 AFBP, PHCB 11.

14 Arhiva franjevačkog samostana sv. Mihaela Arkanđela u Subotici, Protocollum religiosae domus Szabadkiensis fratrum minorum Provinciae Hungariae Ssmi. Salvatoris Ab Anno Reparatae Salutis 1692 (= AFSU, Protoc. FSSub) 2., 9. i 13.

15 Godine 1693. za dalmatinske propovjednike određeni su o. Jeronim Guganović Ludoški i fra Bariša Benjović. – Arhiva franjevačkog samostana sv. Mihaela Arkanđela u Subotici, Archivum religiosae domus Szabadkiensis fratrum minorum Provinciae Hungariae Ssmi. Salvatoris Ab Anno 1692 (= AFSU, AFSsub) 47.

Do promjena u etničkoj strukturi subotičkih katolika dolazi polovicom 18. stoljeća kada je u Suboticu doselio velik broj Mađara. Subotička franjevačka kronika o tome piše u zapisu pod naslovom *O mađarskoj propovijedi* („De concione Hungarica") u kojem se objašnjava da su poslije ukinuća vojne uprave nad gradom (1743., op. R. S.) mnogi pravoslavci otišli iz Subotice te da su se namjesto njih naselili Mađari.[16] Zatim nastavlja da je ubrzo nakon toga provincija Presvetog Spasitelja u Suboticu poslala jednog franjevca Mađara koji je trebao voditi pastoralnu skrb za mađarske vjernike pa je tada subotička katolička župa postala hrvatsko–mađarska.[17] Iako u kronici ne piše točno kada je taj mađarski propovjednik stigao u Suboticu može se pretpostaviti da se to dogodilo negdje 1750-ih. Povjesničar Subotice i Bačke István Iványi tvrdi da je ubrzo mađarski jezik postao toliko dominantan u pastoralnom radu subotičkih franjevaca da je 1762. godine subotičko gradsko poglavarstvo zbog toga uputilo protest poglavaru Reda jer je većinsko stanovništvo bilo dalmatinsko.[18] Red je djelomično prihvatio pritužbe gradskog poglavarstva. Štoviše, godine 1772. ono je izborilo pristanak starješinstva Reda na to da se za gvardijana subotičkog samostana naizmjence svake tri godine biraju Hrvat i Mađar.[19] Takav etnički ključ osiguravao je zaštitu etničkih prava kako Mađara tako i Hrvata u župi.

Opismenjavanje i temelji vjere

Etnički princip poštivao se i u školama koje su bile povezane s crkvom. Počeci školstva u 18. stoljeću se obično vezuju uz otvaranje nižih gimnazija, tzv. gramatičkih škola. Međutim, stvarno školovanje počinjalo je (a kod najsiromašnijih slojeva i završavalo) temeljnim opismenjavanjem koje je bilo povezano i s poučavanjem osnova vjere. Djecu su osnovama vjere poučavali župnici, kapelani, katehete ili kantori. Već spomenuta kronika budimskog samostana pokazuje da je u nekim župama toga samostana bio određen kateheta koji je bio zadužen za poučavanje u vjeri i pismenosti. Za taj najniži stupanj učenja čitanja i pisanja koristile su se početnice („abecevice", „abekavice", „azbukvice", slovarice). Poznato je nekoliko početnica koje su se koristile za poučavanje hrvatske djece u slavonsko-podunavskom prostoru tijekom 18. stoljeća. Za prostor ugarskog Podunavlja posebno su zanimljive *Kratka azbukvica* iz 1696. i *Kratka abekavica* iz 1697. godine koje je u Trnavi dao tiskati kardinal Leopold Kolonić, zatim *Abecevica slovinska* isusovca Jurja Muliha iz 1748. godine, *Abecevica* isusovca Antuna Kanižlića iz 1757. godine te *Abekavica iliričk*a Stjepana Adžića iz 1779. godine. I dok se u gimnaziji uči-

16 AFSU, AFSsub 49.
17 AFSU, AFSsub 49.
18 *István Iványi:* Szabadka szabad királyi város története II. Bittermann J. Ny., Subotica, 1892. 270.
19 *Sekulić, A.:* nav. dj. 64.

lo na latinskom, ovo temeljno poučavanje u pismenosti i temeljima vjere vršilo se na narodnom jeziku, o čemu svjedoče i spomenute abekavice. Takva crkvena praksa omogućila je izdavanje brojnih knjiga, ponajviše molitvenika, katekizama i početnica na hrvatskom jeziku, a ta su izdanja odigrala važnu ulogu u održavanju identiteta Hrvata u ugarskom Podunavlju.

Zaključak

Navedeni primjeri iz života katoličkih župa u ugarskom Podunavlju u kojima su tijekom 18. stoljeća zajedno živjeli Hrvati, Nijemci i Mađari pokazuju da je Katolička crkva u Ugarskoj u to vrijeme jako vodila računa o uvažavanju etničke strukture vjernika i da je za svaku etničku zajednicu osiguravala pastoralizaciju na njenom jeziku. Takvo poštivanje etničkih posebnosti nesumnjivo je pozitivno utjecalo na međuetničke odnose. Za Hrvate u Podunavlju ono je posebno važno jer je omogućilo snažan procvat kulturnog stvaralaštva čiji su nositelji bili najviše franjevci Provincije Bosne Srebrene, a od 1757. godine Provincije sv. Ivana Kapistranskog. Tako su Hrvati u Podunavlju imali mogućnost vlastite kulturne reprodukcije što ih je u znatnoj mjeri održalo u mnogim ugarskim mjestima. Zbog toga je 18. stoljeće u mnogome zlatno doba Hrvata u ugarskom Podunavlju, prije svega u pogledu njihova demografskog razvitka i kulturnog stvaralaštva.

8. MAGYAR–HORVÁT KULTURÁLIS ÉRINTKEZÉSEK

NYOMÁRKAY ISTVÁN

A közép-kelet-európai nyelvek szellemi rokonsága[1]

A filológiai ismeretekkel nem rendelkezők is tudják, hogy még a mindennapi kommunikációban is hány idegen (latin vagy visszalatinosított) kifejezést használunk, nem csupán szakkifejezésként, hanem mint a társalgási nyelv évtizedek óta már szervessé vált részeit. Hányszor mondjuk és halljuk, hogy valaki valamilyen dologban *nem kompetens,* híreket hallunk *autentikus forrásból*, s lehetne még a példákat szaporítani. Újabban egyre több angol szó van köznyelvünkben terjedőben. Egészen természetesnek tartjuk, ha manapság valaki nem tervről, hanem *projektről* beszél akkor is, ha nem valami nagyobb szabású tervmunkáról, hanem a legmindennapibb dologról van szó, nem is beszélve a szakszókincs szűkebb köréből kilépő kifejezésekről, mint például *computer* (amelynek nem teljes értékű megfelelője a *számítógép, Rechner, računar, računalnik*) vagy a *weekend*ről, amelynek a kissé erőltetett *Wochenende* vagy *hétvége* igyekszik megfelelni. A 20. század második felétől több angol kifejezés sikeres tükörszóként vagy résztükörszóként került át az európai nyelvekbe, feltehetően német közvetítéssel, mint például *légi híd (Luftbrücke < Airlift),* hr. *zračni most; önkiszolgáló (Selbstbedienung < self-service),* hr. *samoposluga, felhőkarcoló (Wolkenkratzer < skyscraper),* hr. *neboder* stb. Egyre szaporodnak azonban az átvételek, a jövevényszavak, amelyeket vagy tartalmi (a bennük kifejeződő világkép sajátosságai), vagy formai okok folytán nehéz vagy nem is érdemes az átvevő nyelvre lefordítani, például *talkshow, long drink* és hasonlók.

Azt a „szellemi" vagy inkább szemléletbeli rokonságot, melynek a múltban két forrása vagy mintája volt: a latin és a német, a jövőben minden valószínűség szerint az angol fogja meghatározni. Erre néhány példán kívül nem térek ki, mivel úgy vélem, hogy a nyelvi kölcsönhatások jelen állapotának és jövőbeni kilátásainak megértéséhez feltétlenül szükségeltetik a múlt ismerete.

A „szellemi rokonság" kifejezést Hadrovics Lászlótól kölcsönöztem, aki 1989-ben terjedelmes tanulmányban, saját konkrét kutatási anyaga alapján foglalkozott a magyar nyelv kelet-közép-európai szellemi rokonságával. A szellemi rokonság bizonyítékainak a következőkben a teljesen vagy lényegében hasonló világképen alapuló szavakat és kifejezéseket értem.[2]

---

1 A tanulmány a Magyar Nyelvőr 2012/1. számában megjelent írás rövidített változata.

2 *Hadrovics László:* A magyar nyelv kelet-közép-európai szellemi rokonsága. In: Nyelvünk a Duna-tájon. Szerk. *Balázs János.* Tankönyvkiadó, Bp., 1989. 7–46.

A közép-kelet(?)-európai nyelvek „szellemi rokonsága" – ha a legkorábbi érintkezések folyamán kialakult kölcsönhatás konkrét eredményeitől most eltekintünk – a nemzeti megújulást megelőző korszaktól válik egyre kifejezettebbé, noha ezt a kort, amint Hadrovics László mondja, *„nyelvi szempontból* […] *más és más problémák jellemzik"*.[3] Az egyes nyelvek és a kölcsönhatások mértékének különbözősége, valamint a politikai széttagoltság következtében közép- vagy közép-kelet-európai nyelvi tudatról vagy világképről a 18. század harmadik harmadáig, a nemzeti mozgalmak kibontakozásának kezdetéig nem is igen beszélhetünk. Később azonban a közös törekvések egyre inkább előtérbe állították a nyelvek „nemesítését", a közép-kelet-európai nemzeteknél a művelt Nyugat „magas kultúrájához" való csatlakozást (Henrik Becker kifejezésével, „*Sprachanscluss*"-t[4]), így a nyelvújítások kora becses anyaggal szolgál az európai szellemi rokonság kutatásában is, hiszen *„mindegyik 19. század eleji nemzeti mozgalom megegyezik abban, hogy egy egészen új, szókincsében korszerű, az európai műveltség igényeit minden tekintetben kielégítő* […] *nyelvjárások fölött álló irodalmi nyelvet akar minél előbb kialakítani."*[5] A horvát nyelvújítási mozgalom is tanúsítja bizonyos tekintetben, hogy mindenekelőtt a latin visszaszorításával, mintegy „ellene dolgoztak" (az akkor még lassú és sokszor nehézkes) nemzetközi információcserének. Erre joggal figyelmeztetett már 1810-ben a göttingeni történész, Arnold Heeren, aki szerint *„Európa nem ok nélkül vett át tudományos kultúrájának művelésére egy közös nyelvet, ami minden olyan előny ellenére, amelyet az anyanyelv megnemesítése eredményez, a tudományos nyelv elhanyagolása folytán számottevő veszteséggel járt"*.[6] Ez a kérdés a magyar, a cseh és a horvát nyelvújítókat is foglalkoztatta, sőt később lexikográfiai problémaként is jelentkezett.

Ha közös vagy nagyban hasonló nyelvi jelenségeket kutatunk bizonyos meghatározott kisebb vagy nagyobb területen, akkor lényegében az areális nyelvészet keretei között mozgunk. Mint köztudott, az areális klasszifikáció alapegysége a nyelvi area vagy nyelvszövetség. A nyelvszövetség – az eddigi értelmezések szerint – azoknak a nyelveknek az együttesét jelenti, amelyeket ugyanazon vagy szomszédos területen beszélnek, amelyek számos, intenzív kapcsolatok során kialakult közös nyelvi jellemzővel rendelkeznek. Természetesen nem relevánsak azok a jegyek, amelyek a nyelvszövetség egyes nyelveiben véletlenszerűen alakultak ki, csupán azok, amelyekről bizonyítható, hogy kölcsönhatás eredményei.

---

3 *Hadrovics L.:* A magyar nyelv i. m. 20.

4 *Henrik Becker:* Zwei Sprachanschlüsse. Die Humboldt Bücherei, Gerhard Mindt, Berlin–Leipzig, 1948.

5 *Hadrovics L.:* A magyar nyelv i. m. 20.

6 *Arnold Heeren:* Über die Mittel zur Erhaltung der Nationalität besiegter Völker. Vaterländisches Museum, Hamburg, 1810. Idézi: *Helmut Keipert:* Die lexikalischen Europäismen auf lateinisch-griechischer Grundlage. In: Handbuch der Eurolinguistik. Hrsg. von *Uwe Hinrichs Harrasowitz.* Verlag, Wiesbaden, 2010. 640. A szerző fordítása.

A „nyelvszövetség-gyanús" jegyek a közép-kelet-európai nyelvekben évtizedek, sőt évszázadok során részint spontán szaporodtak, részint pedig – sokszor tudatosan – újabb közös vonások, szó- és kifejezésalkotási eljárások kialakulásához vezettek. Többségük főleg az írott nyelvre jellemző, elsősorban azokban a 18. század harmadik harmadától a 19. századnak csaknem a végéig tartó nyelvújítási mozgalmakban, amelyek végül a standard irodalmi nyelvek kialakulásához vezettek.

A nyelvi világkép meghatározott szemléletet jelent. Vegyünk egy egyszerű példát, mondjuk, az 'ablak' elnevezését! *Ablak* szavunk szláv eredetű, jelentése 'körülkerített nyílás'. Első adatunk a Jókai-kódexből való (1372/1448 körül). Az újlatin és a legtöbb germán nyelv 'ablak' jelentésű szava a hasonló szemléletet tükröző latin *fenestra* szóra megy vissza, melynek jelentése *'Öffung für Luft und Licht in der Wand'*.[7] Az ablak tulajdonképpeni funkciója, nevezetesen, hogy át lehet látni rajta, jut kifejezésre a horvát és szerb *prozor* szóban, amely elvonással jött létre a *prozrěti* 'átnéz, átlát valamin' igéből. Vagy nézzünk meg egy elvont fogalmat, például a *bűn* fogalmát! Nem célunk itt részletekbe bocsátkozni, hiszen csupán az Újszövetség görög nyelvű szövegében a bűn fogalmának kifejezésére (természetesen árnyalatnyi különbségekkel és konkrét szövegkörnyezettől függően) nyolc különböző szó is használatos. Elégedjünk meg a latin és szláv szavak megemlítésével! A latinban leggyakrabban *peccatum* és *debitum* fordul elő. Az előbbi a 'valamibe belekeveredik, belebonyolódik' jelentésű *pecco* ige származéka, alapképzete így a zavarosság, áttekinthetetlenség; utóbbi jelentése pedig 'adósság, tartozás', melyhez hasonló képzetet tükröz a német *Schuld* is. Az előbbi kapcsán érdemes a Miatyánk szövegét is felidéznünk: *„... et dimitte nobis* debita nostra, *sicut et nos dimittimus* debitoribus nostris." *„…bocsásd meg* vétkeinket, *miképpen mi is megbocsátunk az ellenünk vétkezőknek,"* tkp. 'engedd el tartozásainkat…'; *„und erlaß uns unsere* Schulden, *wie auch wir sie unseren Schuldern erlassen haben"* (Mt 6:12). Érdekes a szláv *grěchъ,* amely a *goréti* 'ég, éget' jelentésű igében kifejezett képhez kapcsolódik, tehát feltehetően azon elkövetett cselekedetek hatását illeti ezzel a névvel, tulajdonképpen az égés, a tűz metaforájával, amelyek mintegy belső tűzként nem hagyják nyugton, „égetik" az elkövetőt. Az ugyancsak szláv (orosz) *вина* 'vétek, hiba' szót, melynek jelentését akár az ismert Krilov-mese-részlettel is illusztrálhatjuk: *„кто* виноват *из них, кто прав, судить не нам…"* ('ki a vétkes közülük [tudniillik a hattyú, a csuka és a rák közül], ki nem, nem a mi dolgunk megítélni'). Paul Horn a 'bűn' jelentésű óind *gunāh*ból indul ki, amellyel rokon a szanszkrit *vināça* 'Verlorengehen, Vernichtung, Untergang', valamint Kégl Sándor Goldzieher Ignácnak küldött rövid közlése szerint[8] fel-

7 Duden Etymologie Herkunftswörterbuch der deutschen Sprache. Bearbeitet von *Günther Drosdowski, Paul Grebe* un weiteren Mitarbeitern der Dudenredaktion. Bibliographisches Institut, Mannheim, 1963. A továbbiakban: DudEt.

8 www.wangfolyo.blogspot.com/2010/11/unde-malum.html.

tehetően a török *günah* is.[9] Ebben érdekes szemlélet mutatkozik meg, tudniillik nem az elkövetés, hanem a megsemmisülés képzete dominál. A bűn tehát ebben az értelmezésben negatív cselekvés, illetve *nem* cselekvés, amivel kapcsolatban ismét a Bibliát idézhetjük: *„Mert éheztem, és* nem *adtatok ennem, szomjaztam, és* nem *adtatok innom…"*; *„Denn ich war hungrig, und ihr habt mir* nichts *zu essen gegeben…"* (Mt 25:42; kiemelés: Ny. I.). Ebben a tekintetben rokon szemléletet mutat a ném. *Schuld* is, de beleérthetjük azt is, hogy a bűn önmagában hordozza büntetését, s akkor már a *grěchъ* jelentéséhez is közeledünk. Vasmer[10] nem fogadja el a *vina* Horn-féle eredeztetését, hanem egy óind *vēti* 'kerget, űz' igére megy vissza, amelyből a *война* 'háború' szót is származtatja. A bűn fogalmának megnevezésében – mint látjuk – többféle szemlélet fejeződik ki: zavaros, nem helyénvaló dolog, olyasmi, ami (belülről) éget, nyugtalanít, adósság, tartozás és végül: valaminek a nem cselekvése.

Számos problémát vet fel több elvont fogalom nyelvi képének, illetve a nyelvi kép változásainak kutatásában – egyebek mellett például – a hazugság fogalmának tüzetesebb vizsgálata. Történeti-etimológiai szótárunk szerint szavunk ismeretlen eredetű. Első ízben a 12–13. században fordul elő, mégpedig személynévként: *Chozug.* Fehértói Katalin több alakváltozatát is felsorolja: *Hazug, Hozug, Hozugh, Chozug, Cozug.*[11] A személynévi adatokból esetleg arra következtethetünk, hogy szavunkhoz a régiségben vagy még nem társult olyan megbélyegző jelentés, mint amilyennek mai tudatunk rögzíti, de természetesen az is lehetséges, hogy ragadványnévből alakult személynévvé. Alaposabban meg kellene vizsgálni! A német és a vele genetikailag rokon szláv 'hazugság' jelentésű szavak eredete azonban félreérthetetlenül utal a mögötte érzékelhető konkrét képzetre. A DudEt szerint *„das gemeingerm[anische] Wort* […] *geht mit verwandten Wörtern im Baltoslav[ischen] auf die W[ur]z[el] *leugh- 'lügen' zurück, vgl. z.B. russ. lož' 'Lüge' zurück."* Rokon vele a már kiveszett germán **laugna-* 'Verborgenheit, Verheimlichung, Lüge'. Az eredeti szemléleti háttér az elrejtettség, a homály, valaminek az elhallgatása lehetett. A szó aztán a magyarban is elterjedt. Érdemes itt – az elmondottak kapcsán, valamint az említett eredetinek feltételezett világképet is igazolandó – a magyar *átlátszó hazugság* kifejezésre is utalnunk. Ez a kifejezés az említett 'elrejtettség, titkosság' jelentésen alapul, és olyan állítást vagy közlést jelent, amelyről első hallásra nyilvánvaló, hogy hazugság. A szövegeken alapuló elemzés során természetesen számtalan profil alakul ki.

A nyelvek szóalkotásban, grammatikai szerkezetekben, frazeologizmusokban megmutatkozó „szellemi rokonságának" vizsgálata ennélfogva – mint fentebb említettük – a kontaktológia szűkebb kutatási körébe tartozik. A „szel-

9 *Paul Horn:* Grundriss der neupersischen Etymologie. K.J. Trübner Verlag, Strassburg, 1893; Részletesebben: *Heinrich Hübschmann:* Persische Studien. Beiträge zu Horn's Grundriss der neupersischen Etymologie. Verlag von Karl J. Trübner, Strassburg, 1895.

10 *Max Vasmer:* Russisches etymologisches Wörterbuch. Carl Winter Universitätsverlag, Heidelberg, 1950–1958.

11 *Fehértói Katalin:* Árpádkori személynévtár 1000–1031. Akadémiai Kiadó, Bp., 2004.

lemi (szemléletbeli) rokonságot" felfogásunk szerint mindenekelőtt azok a nyelvi elemek, elsősorban szavak, terminus technicusok és állandósult szókapcsolatok dokumentálják, amelyek mögött közös vagy sok tekintetben hasonló szemléleti háttér, azaz közös vagy hasonló világkép mutatható ki. Humboldt is hangsúlyozta, hogy *„zwischen den Menschen und die Welt schiebt sich die Sprache und vermittelt ihm in einem ihr eigentümlichen System ein Bild dieser Welt, das für den Menschen die ihm fassbare Wirklichkeit darstellt"*.[12] Humboldt megállapításából témánkkal kapcsolatban itt az „in einem ihr eigentümlichen System" megállapítást emeljük ki, amely lényegében azt tartalmazza, hogy a sokszor közös szemléleten alapuló kölcsönhatások eredményei nem csupán átvételekben, elemről elemre megfelelő utánzásokban vagy nyilvánvaló egyezésekben öltenek testet, hiszen ugyanazt a valóságtartalmat minden nyelv a maga eszközeivel fejezi ki. A nyelvek rendszeréből következően az eszközök, szó- és kifejezés-alkotási módok gyakran különbözőek, ez azonban a közös szemlélet, illetve kölcsönhatás tényét nem zárja ki. Például *labdarúgás* szavunk végső forrása az angol *football*, közvetítő szerepet játszhatott azonban a német *Fußball* is. Szavunk kétségkívül idegen mintára jött létre, de tudatos szóalkotás eredménye, mivel nem csupán a játék tárgyát nevezi meg, hanem dinamikusabb szemléletet tükröz, azaz magát a játékot, tudniillik a labda*rúgást* emeli ki, míg az átadó- vagy mintanyelv csak a játék eszközét nevezi meg. Ugyanez a szemléleti háttere a horvát *nogomet*nek is. Az, hogy a magyar szó nem **láblabda*, a horvát pedig nem **nogolopta*, részben – mint láttuk – a szemléleti háttérrel, részben pedig az átvevő és utánzó nyelv rendszerének különbségével magyarázható. Ez az ún. szabad utánzás esete, amelyben – mint említettük (a minta kétségtelen), csupán a szemléletből fakadó nyelvi eszközök különbözőek. Előfordul, hogy a folyamatos, közvetlen kapcsolatban álló nyelvek olyan minták alapján alkotnak új tárgy, eszköz vagy jelenség megnevezésére saját kifejezéseket, amely minták elemről elemre való utánzását nyelvük grammatikai rendszere nem engedi meg. Ilyen esetekben ugyanazt a szemléletet saját nyelvi (grammatikai) lehetőségeiknek megfelelően fejezik ki. Jól megfigyelhetjük ezt számos, a németben összetett szóval kifejezett fogalom vagy tárgy nevének magyarra vagy horvátra való fordításában. Azokat a német kompozitumokat, amelyek első és második tagja is főnév, a magyar elemről elemre lefordítja, hiszen ennek morfológiai akadálya nincs, például: *Welterfolg – világsiker, Lebensgefahr – életveszély, Dampschiff – gőzhajó, Zahnarzt – fogorvos*. Ugyanezek a minták hatottak a megfelelő horvát (és más déli és nyugati szláv nyelvi) kifejezések létrejöttére, a különbség ismét az átvevő nyelv rendszeréből adódik: *Welterfolg – svjetski uspjeh, Lebensgefahr – opasnost po život, Zahnarzt – zubni liječnik, zubar*. A horvátban (és általában a szlávban) jelzős

12 Idézi: *Suzanne Öhman:* Wortinhalt und Weltbild. Vergleichende und methodologische Studien zur Bedeutungslehre und Wortfeldtheorie. P. A. Norstedt och Söner, Stockholm, 1951. 34.

szerkezet, körülírás vagy képzett szó szerepel.[13] Ritkán fordul elő olyan eset, amelyben az anyanyelvi „*Systemzwang*" nem elég erős, illetve az átadó- vagy mintanyelvé még erősebb, így az átvevő (utánzó) nyelv az átadó- vagy mintanyelv grammatikai szerkezetét is másolja annak ellenére, hogy az saját rendszerétől idegen. A horvátban érdekes korai adatunk van a magyar *szántóföld* fordítására: *oraća zemlja*. A jelzős szerkezet első tagja az *orati* 'szánt' igéből képzett, a participium praesentis activi alakjához hasonló melléknév, a participiumtól csupán az különbözteti meg, hogy a képző nem a jelen idő, hanem a főnévi igenév tövéhez járul. Nyilvánvaló, hogy a korabeli (14–16. századi) beszélők érezték a magyar kifejezés előtagjának képzőjét, s ezt utánozták annak dacára, hogy a melléknévi igenév a magyarhoz hasonló széles körű jelentésben a horvátban nem volt használatos. Egészen a 19. század végéig elterjedtek voltak azonban a hasonló szerkezetek (német kompozitum: igető + főnév→ magyar összetétel: participium + főnév → magyar mintára alkotott horvát [szlovák és cseh] participiumszerű melléknévvel alkotott összetétel, például: *Bade-Arzt → fürdőorvos → kupaći liječnik; Sprungbrett → ugródeszka → skakaća daska*. Itt mindjárt meg kell jegyeznünk, hogy később az ilyenfajta összetételeket idegenszerűnek érezték, és az egyes kifejezéseket (mint a példáinkban szereplőket is) átalakították, tehát végül mégis érvényesült az anyanyelv rendszerének kényszere. Így *kupaći liječnik* '*fürdő*orvos' helyett *kupališni liječnik* 'tkp. fürdőhelyhez tartozó orvos', *skakaća daska* helyett *odskočna daska* 'tkp. *el*ugrásra szolgáló deszka' vert gyökeret a nyelvhasználatban. E képzéstípus néhány képviselője azonban tartósan meghonosodott a nyelvhasználatban, így ma is *pisaći stol* '*író*asztal' (Schreibtisch), *pisaći stroj* '*író*gép' (Schreibmaschine), *brijaći sapun* 'tkp. *borotváló* szappan' (Rasierseife), *spavaća kola* '*hálók*ocsi' (újabban inkább *kola za spavanje* 'tkp. alvásra szolgáló kocsi', prepozíciós szerkezettel) (Schlafwagen), *kupaći kostim* '*fürdő*ruha' (Badeanzug), *šivaća igla* '*varró*tű' (Nähnadel). A nyelvi kölcsönhatás olyan ritka formája ez, amelyben, mint láttuk, az átvevő nyelv a tőle idegen és szokatlan szerkezetet is átveszi. Az ok valószínűleg a nyelvi ökonómiában is keresendő, ugyanis az említett és hozzájuk hasonló szerkezetek rövidebbek, mint az átvevő nyelv struktúrájának jobban megfelelő körülírás. Az egyszerűsítésre való törekvés másik érdekes megnyilvánulása, hogy egyes, főként újabb időben gyakori idegen, végső forrását tekintve angol vagy francia melléknevek honosító képző nélkül kerülnek át a horvátba (a szerbbe is), például: *feš, hercig, snob, super, šik* stb., holott a szlávban „kötelező" lenne a képzővel történő morfológiai adaptáció. Van olyan eset is, amely arról tanúskodik, hogy olyan fogalmakat, amelyeket a klasszikus nyelvek, például a görög egyes kifejezéseinek pontos és az eredeti világképen alapuló árnyalt jelentésének visszaadására az európai nyelvekben nem létezik olyan szó, amely az eredeti szemléleti hátteret pontosan és félreérthetetlenül kifejezné. A fordítások így félreérthetők lehetnek, sőt tévút-

13 Részletesebben: *Nyomárkay István:* Strane riječi u hrvatskosrpskom (srpskohrvatskom) jeziku. Tankönyvkiadó, Bp., 1984.

ra is vezethetnek. Érdekes példa a Máté evangéliuma 5:8-ban (és a Bibliában több más helyen is) olvasható *tökéletes* jelző fordítása: *„Ti azért legyetek* tökéletesek, *mint ahogy mennyei Atyátok* tökéletes.*"*[14] A hegyi beszédben elhangzó jézusi követelmény teljesíthetetlen, sőt – több Biblia-kutató véleménye szerint – ha az ember az isteni tökéletesség birtokában levőnek tartaná magát, az egyenesen istenkáromlás lenne. A tökéletesség tulajdonságát elért célként, befejezett állapotként értelmezve a latin *perfectus*, a szláv *sъvršenъ* (orosz: *совершенный*, horvát és szerb: *savršen*), a román (a szlávból kölcsönzött) *desăvârşit*, a német *vollkommen* participium perfectummal fejezi ki. Velük szemben a görögben τέλειος szerepel. A görög szó (τέλος 'cél') egy 'forog, forgat' alapjelentésű ősi indoeurópai tőre megy vissza, amely tőből később az óind *cárati, calati* 'mozog, vándorol, hajt', az általános jelentésű aveszta *čairati* 'vmely tevékenységet folytat', a latin *colonus*, a szláv *kolo* 'kerék' is származik.[15] A τέλειος-ban tehát a 'kész, befejezett, érett, felnőtt' fogalomban nem statikus állapot, hanem egy bizonyos cél felé tartó mozgás képzetének szemléleti háttere a meghatározó. Ennek felel meg a grammatikai forma is: nem participium perfectum, hanem melléknév.

Az említett három példa egyrészt a szemléleti háttér, a világkép, másrészt az egyes szavak vagy kifejezések grammatikai megformálásának fontosságát hangsúlyozza. Az ugyanazon civilizációs vagy kultúrkörhöz tartozó közösségek világképe magától értetődően sok hasonlóságot mutat. A szemléleti hasonlóság sokszor eredményez közvetlen átvételeket, s az átvett szavak aztán megtalálják a maguk helyét az átvevő nyelv hangtani, alaktani és mondattani rendszerében.

A kölcsönhatásnak ezt a leggyakoribb formáját mindenekelőtt a szükség hívja életre. Köztudomású, hogy a magyarságnak a szlávokkal való érintkezése a 9. század végétől igen intenzív volt. Szláv jövevényszavaink részben a mindennapi élet, a földművelés, állattenyésztés, bizonyos mesterségek, az egyházi és állami élet témaköréből valók. Ilyenek: *kalász, széna, rozs, málna, uborka, akó, megye, király, apát* stb. Előfordult azonban, hogy a magyarban (de adott esetben bármely más nyelvben is) olyan jelentés kifejezésére is idegen szó honosodott meg, amelyre megfelelő kifejezéssel az átvevő nyelv (konkrét példánkban a magyar) már rendelkezett. Így például a régi magyarban megvolt a *szövő* és a *verő*, mégis a szláv *takács* és *kovács* honosodott meg. Az effajta átvételeket szokás luxus jövevényszavaknak is nevezni. A szláv → magyar kölcsönhatás később, a 13. század végétől, a 14. század elejétől már inkább magyar → szláv irányúvá változott. Magyar–horvát (és részben szerb) viszonylatban elsősorban a szakszókincs egyes csoportjait, például a jogi szakterminológiát érintette. Jó példa rá Werbőczy

14 Biblia. Magyarázó jegyzetekkel. Kiadja a magyar Bibliatársulat megbízásából a Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Bp., 2007.

15 *Julius Pokorny:* Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. I. Francke Verlag, Bern–München, 1959.

István Tripartitumának 1574-ben megjelent horvát fordítása vagy inkább adaptálása, amely Ivan Pergošić varasdi jegyző munkája. A horvát fordításban huszonkét olyan magyar szó szerepel, amelyek által jelölt fogalmakra a horvátban nem volt megfelelő kifejezés. Néhány példa: *banta* 'injuria', *bantuvanik* 'impetitor, actor', *biršag* 'poena', *peruš* 'litigans, seu causans' *valovanje* 'fassio, confessio' stb. Különös figyelmet érdemel a *peruš*, amely a magyar *peres* átvétele. Ez a szó azért érdekes, mivel a visszakölcsönzés egyik klaszszikus példáját is nyújtja. A magyar *perel* egy szláv *pьrěti* 'veszekedik' átvétele, amely a magyarba, eredeti jelentését megtartva, *-l* képzővel illeszkedett be. Ebből elvonással jött létre a *per*, majd *-s* képzővel a *peres*, és jogi szakkifejezésként a *felperes* és *alperes*. A horvát ebben a jelentésben, de korábbi, a nyíltabbá válás tendenciáját megelőző alakban kölcsönözte vissza és fordította le a magyar terminusokat: *gornji peruš* 'felperes', *do(l)nji peruš* 'alperes'. Előfordul, hogy latin szó a magyarba beilleszkedett alakban kerül át terminusként a horvátba, mint például a *juss* 'Recht, Anrecht; Rechtswissenschaft'. Pergošić fordításában a Decretom (Tripartitum) I. rész XXIII. cikkelyének címe: *Kaie kraliev ivs ili pravicza…*'Mi a királyi juss vagy jog…'(a latin eredetiben *jus regium*). A címben szereplő idegen szó jelentését meg is magyarázza: *ili pravica* ('vagy jog'). A horvát és a szerb nyelv magyar jövevényszavait részletesen Hadrovics László dolgozta fel.[16]

A magyar hatás intenzívebben később a horvát nyelvújítás korában, a 18. század végétől a 20. század harmadik harmadáig terjedő időszakban mutatkozott meg, kiterjedve a szókincs és a szakszókincs több (jogi, oktatási, grammatikai, katonai stb.) területére is. A nyelvújítási mozgalmak sok közös vonást és közvetlen kapcsolatot is mutatnak Közép-Európában. Mind a cseh, mind a magyar és a horvát nyelvújítási mozgalom elsősorban az anyanyelv fejlesztését, kifejező képességének gazdagítását és idegen elemektől való megtisztítását tűzte ki céljául. A német nyelvterületről kiindulva terjedt tovább kelet felé, mindenekelőtt cseh, magyar és horvát területre. Az említett három országban (és nyelvben) kibontakozó nyelvújítási mozgalmak elméleti gyökere, de főképp eredményei és módszerei sok közös vonást mutatnak. Magyar–cseh viszonylatban alaposan feldolgozta a kérdést Henrik Becker,[17] aki a nyelvújítást a magas kultúra nyelvszövetségeihez, különösképpen az európai nyelvszövetséghez való csatlakozásként értelmezi *(„Eintritt neuer Sprachen in did Sprachbünde der Hochkultur, besonders in den europäischen Sprachbund")*[18]. Ezt a terminust a korábbi, egyoldalúnak tartott összehasonlító kutatások ellenpólusának tartja, hangsúlyozva, hogy eddig jórészt azokat a jelenségeket kutatták, amelyek az egyes népeket egymástól elválasztják, holott igazán fontos és kívánatos a közös, illetve az egymáshoz való kulturális közeledés jelenségeinek bemutatása lenne. *(„Warum hat man denn auch bisher den*

16 *Hadrovics László:* Ungarische Elemente im Serbokroatischen. Akadémiai Kiadó, Bp., 1985.
17 *Becker, H.:* i. m.
18 *Becker, H.:* i. m. 9.

verwandschaftlichen Sprachvergleich so einseitig bevorzugt, der nur erzählt, wie die Völker sich trennen? Müssen wir nicht geradezu nunmehr den kulturellen Sprachvergleich fördern, der uns berichtet, wie fernste Völker einander nahekommen?")

Az európai nyelvek sok szempontból hasonló világképének szemléletes bizonyságai – egyebek mellett – azok a tükörszókapcsolatok, amelyek végső soron latin eredetűek, de a hivatalos és a köznyelvben való elterjedésükben közvetítő szerepet a német játszott. Néhány példa a hivatali nyelvhasználatból: *supra dictus, supra nominatus – obenerwähnt, obengenannt – fent említett, fent nevezett* (régebben: *fenn megmondatott, fellyebb említett)* – [h. sz.] *gore spomenuti; subscriptus – der/die Unterzeichnete – alulírott* – [szlk.] *podpísaný* [h. sz.] *potpisani*. Hasonlóak a mindennapi közlésben is előforduló szókapcsolatok, például: *valaminek az alapján ~ auf Grund einer Sache ~* ol. *in base a qualche cosa ~* h. *na osnovu, temelju nečega; ebben az értelemben ~ in diesem Sinne ~* cs. *v tom smislu ~* h. század *u tom smislu; valaminek a folyamán ~ im Laufe ~* fr. *au course de ~* ol. *nel corso di ~* h. *u tijeku čega* stb. Ugyancsak számos állandósult szókapcsolat jött létre közvetlen német nyelvi hatásra is, például: *die Prüfung ablegen ~ letenni a vizsgát ~* h. század *položiti ispit; den Brief mit Marke versehen ~ a levelet bélyeggel ellátni ~* h. *providjeti pismo markom; das geht nicht ~ ez nem megy ~* h. *to ne ide*.[19]

A tudomány fejlődésével már a 18. század végétől fokozottan érződött egy közös kommunikációs eszköz megteremtésének vagy megtartásának szükségessége. Éppen a kultúra demokratizálása, minél szélesebb rétegek számára hozzáférhetővé tételének igénye hívta életre az európai nyelvújítási mozgalmakat, s így egyfelől a közös európai civilizációs szükséglet, másfelől pedig a nyelv tisztaságát első renden szem előtt tartó nemzeti nyelvújítási mozgalmak céljai bizonyos fokig keresztezték egymást.

Úgy vélem, ennek a korszaknak, a mozgalmak vitathatatlan és az egyes anyanyelvek további fejlődésére döntő hatást gyakorló eredményeit ebben az összefüggésben érdemes és célravezető kutatni, ugyanis nem vitás, hogy mind a magyar, mind a horvát és a cseh nyelv is (hogy csak a legközelebbieket említsük) mai kifejezésbeli gazdagságát, árnyaltságát éppen a közép-európai nyelvújítási mozgalmaknak köszönheti.

19 *Balázs J.:* i. m. 97–102.

KISS GY. CSABA

Horvát tájak, horvátok a 19. századi magyar útirajzokban

Tanulmányomban a magyarok horvátságképének ismeretét szeretném újabb adatokkal gazdagítani. Úgy gondolom, hogy a *mi* és a *mások* viszonyrendszerének sajátos, mással nehezen összehasonlítható esetét jelentik a magyarok és horvátok egymásról alkotott képei, a kölcsönös nemzeti sztereotípiák. Ismeretesek a legfontosabb meghatározó körülmények: a közös államiság, a modern nemzethez vezető út ellentétei, bizonyos aszimmetria. Mindez jól érzékelhető Sokcsevits Dénes úttörő munkájában.[1] A címben megjelölt téma önmagában is gazdag anyagot kínál, hiszen a 18. század végétől számítható modern magyar utazási irodalom első időszakától találkozunk a társországról szóló útirajzokkal. A magyar érdeklődés szorosan összefüggött a modern nemzet formálásának lehetőségeivel. Mivel a hosszú 19. század magyar útirajzainak horvátképe rendszerint az adott történelmi szakasszal szoros kapcsolatban van, célszerűnek látszik egy szűkebb időszakra koncentrálni, ezért az általános jellemzők bemutatása után tüzetes elemzés céljával a századforduló szövegeit kívánom górcső alá venni.

A magyar utazási irodalomról sajnos eddig nem született olyan összefoglalás, mint Ivan Pederin munkája.[2] Ismeretes, hogy az utazási irodalom (*Literature of Travel*, *Reiseliteratur* etc.) viszonylag tág kategória, sokféle változatáról beszélhetünk: az útirajzoktól kezdve az útinaplókon át az útleírásokig és útikönyvekig. Nincsenek merev műfaji szabályai, ahogy azt egy cseh kutatónál olvashatjuk: „[...] *pontos meghatározásának bármely kísérlete kudarcra van ítélve.*"[3] Határhelyzetben van nem egy tekintetben az utazási irodalom, hiszen a szépirodalomnak csak a peremén szokták elhelyezni, az ún. tény- vagy dokumentumirodalom körébe sorolják. Ugyanakkor rendkívül értékes forrásnak számíthat történelmi, néprajzi, földrajzi vagy kulturális szempontból. A nemzetközi tudományosság szinte külön diszciplínaként emlegeti az „iterológiát". Két oka is van annak, hogy az elmúlt évtizedekben a művelődéstudomány érdeklődése intenzíven felé fordult. Részint éppen a „határműfajok"

1 *Dinko Šokčević:* Hrvati u očima Mađara, Mađari u očima Hrvata: kako se u pogledu preko Drave mijenjala slika drugoga. Naklada Pavčić, Zg., 2006.

2 *Ivan Pederin:* Hrvatski putopis. Maveda, Rijeka, 2007.

3 *Veronika Faktorová:* Mezi poznáním a imaginací (Podoby obrozenského cestopisu). Arsci, Praha, 2012. 5.

kutatói fölfedezése miatt, részint pedig azért, mert ezek a szövegek különösképpen alkalmasak a másikról alkotott kép vizsgálatára, hiszen az utazó szüntelenül végzi önmaga és a másik szembesítését.

Ha a magyar érdeklődést nézzük a „horvát világ" iránt, fakadhatott ez politikai vagy gazdasági okokból, válaszolandó arra a kérdésre, miként látjuk országaink kapcsolatát. De útra indíthatott valakit a tenger és a délszaki világ iránti kíváncsiság is. A magyar reformkor utazói – köztük a politikai élet kiemelkedő alakjai, Széchenyi István, Wesselényi Miklós és Kossuth Lajos – a modern nemzetállam elengedhetetlen tartozékának tekintették a tengeri kikötőt, a korszerű közlekedés kialakítását, ezért lett olyan fontos úti cél Fiume városa. Horvát tájakon átutazva persze nem lehetett figyelmen kívül hagyni a társországhoz fűződő viszony kérdését. Naplójában jegyezte föl 1836 júniusában Zágráb felé tartva Wesselényi Miklós: *„Azt hiszem, jelen az idő, melyben tisztában kell jönni: akarnak-e a horvátok bírni azon polgári alkotmánnyal, melyet csak magyaroknak s magokat azoknak vallóknak lehet bírniok – vagy pedig horvátok akarnak maradni; ezen esetben meg kell Magyarországtól válniok, s ám legyen akár horvát impérium belőle."*[4] Kossuth Lajos 1845 októberében érkezett Fiumébe, feleségének innen írta úti levelében: „[...] *amint gyenge tollam volt az eszköz, mely nemzetünkben sympathiát ébresztett Fiume nemzetgazdasági fontossága iránt, úgy eszköz leszek, hogy Fiumét szeretni tanuljuk, szépségeiért s divattá legyen ide vándorolni minden magyarnak."*[5] A tengerpart bemutatása már az 1840-es években megtörtént a magyar irodalmi folyóiratokban és honismereti kiadványokban. A kikötőváros első gimnáziumi magyartanára, Császár Ferenc tudományos igénnyel írta le a kikötőt (1842). A szlavóniai Verőce és Szerém megye néprajzáról Hoblik Márton írt tudományos igényű dolgozatokat az 1830-as években.[6]

A horvát tájakat bemutató útirajz-irodalom igazi föllendülése a kiegyezés utáni korban kezdődött. Föltétlenül meg kell említeni a *Vasárnapi Újság* (1854-től jelent meg) igényes honismereti publicisztikáját. Itt látott napvilágot 1877-ben Herman Ottó útirajzainak *Adriai képek* címmel közölt sorozata.[7] A neves polihisztor 1859 és 1861 között katonaként járt a tengerparton, hosszabb időt töltött Raguzában. A modern turisztika szempontjából jelentős volt az 1873-ban elkészült Budapest–Zágráb–Fiume vasútvonal. Bizonyára nem véletlen, hogy a *Magyar vármegyék és városok* millenniumi könyvsorozatában napvilágot látott 1895-ben a *Fiume és a magyar–horvát tengerpart* című gazdag tartalmú kötet.[8] A következő évtizedekben alakul ki a magyar középosztály

4 *Dr. Kardos Samu:* Báró Wesselényi Miklós élete és munkái. I. Légrády Testvérek, Bp., 1905. 291.

5 Kossuth Lajos levele feleségéhez. Közr. *Kiss Géza.* Magyar Szemle (1934) május–augusztus. 195–198.; illetve: Életünk 9. (2009) 40.

6 *Hoblik Mátyás:* Verőcze vármegye ismerete. Tudományos Gyűjtemény (1833) 9.

7 *Herman Ottó:* Adriai képek. Vasárnapi Újság (1877) 1., 2., 3., 4., 5., 6., 7., 9., 11., 12., 13., 20., 21., 22., 23., 24., 25.

8 Fiume és a magyar–horvát tengerpart. Szerk. *Dr. Borovszky Samu, Dr. Sziklay János.* „Apollo" Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Bp., 1897.

körében az adriai nyaralás divatja. Megszületnek az első útikönyvek. 1884-ben adta ki Kenedi Géza *A Quarnero. Fiume és Abbázia* című munkáját,[9] melyet számos hasonló útikönyv követett a következő évtizedekben. Külön földolgozást érdemelnének az egyesületi vagy iskolai kirándulásokról született tanári beszámolók, melyeket gyakran önálló füzetben vagy az iskolai értesítőkben jelentettek meg.

Ami a szorosabban vett útirajz-irodalmat illeti – az irodalmi igénnyel készült szövegeket –, véletlen-e vagy sem, a századfordulón született jelentős munkák elsősorban a tengerpartra kalauzolják az olvasót. Horvátországon legfönnebb átutaznak a tenger felé. Nyilvánvalóan a déli, mediterrán vidék egzotikuma vonzotta a szerzőket, ilyen igényt támasztottak az olvasók. Olyan világ volt ez, amelyet viszonylag könnyen el lehetett érni Magyarországról, nem számított külföldnek, továbbá természeti szépsége mellett föl lehetett idézni a múlt dicsőségét is. Persze arról sem szabad megfeledkezni, ez egyben magyar–horvát politikai feszültségek ideje, új kapcsolatok reményeié, amikor újra fölvetődött Dalmácia visszacsatolása.

A kiválasztott szövegek szerzői között van tudós kutató, író és újságíró.[10] Utazási irodalomról van szó, ha a tudósok által írt szövegekben ott is van az objektivitás és az ismeretterjesztés igénye, az írók szövegeiben pedig egy-egy „érzelmes utazás" színei és hangulatai.

A következő kérdések köré kívánom csoportosítani a horvátokról formált kép elemeit: táj-természet, magyar–horvát viszony, sztereotípiák, a horvát társadalom.

Dalmáciai utazásának bevezetésében írja Erődi Béla, a tudós tanár és műfordító: *„Aztán olyan közel esik hozzánk, itt van egészen a közelünkben, könnyű szerrel és kényelmesen meglátogatható."*[11] A magyar szemmel egzotikus táj mellett a másik vonzerő a történelmi hagyomány öröksége volt. Vitorlás útirajzának elején így fogalmazott Herczeg Ferenc: *„A hajónk topján magyar zászló leng. Az ősi városok ormáról, melyek alatt elvonulunk, magyar dicsőség emléke ragyog le ránk."*[12]

Útirajzaink gazdagon árnyalt képsorozatot nyújtanak a tengerparti tájakról és városokról, a szigetekről, helyenként a népéletről. A tenger világa mellett megjelenik a magyar írók számára különleges hegyvidék, a Karszt (Gorski kotar). Solymossy Sándor számára egyszerre zord és szegény vidék: *„Olyan ez a mérföldekre nyúló erdő, mint egy óriási gót-templom. Ezernyi karcsú oszlopsora fölé magas, sötét boltozat borul, mely alatt titokzatos csend honol s áhi-*

9 *Kenedi Géza:* A Quarnero. Fiume és Abbázia. Légrády, Bp., 1884.

10 *Erődi Béla:* Tanulmányi kiránduláson Dalmáciában. 1897; *Solymossy Sándor:* Úti rajzok. 1901; *Havass Rezső:* Dalmácia. 1906; *Szinnyei Ottmár:* Magyar lobogó alatt az Ádrián. 1892; *Hegedüs Sándor:* Déli fjordok. 1901; *Herczeg Ferenc:* Szelek szárnyán. 1905.

11 *Erődi Béla:* Tanulmányi kirándulásom Dalmáciába. Földrajzi Közlemények (1897) máj. V. füzet. 130.

12 *Herczeg Ferenc:* Szelek szárnyán. Singer és Wolfner Irodalmi Intézet R.-T., Bp., 1905. 2.

tatra hívó félhomály dereng."[13] A fiatal, néprajzkutatónak készülő tudós fölkereste a Dalmát hegyentúlt (Dalmatinska Zagora) és a Neretva völgyét is. Útirajzaiban mint a ragyogó tengermellék sötét ellenpólusa jelenik a hegyvidék morlákjainak világa.

Kétségtelenül a tenger, a Mediterráneum vonzása volt a meghatározó a magyarok számára. A titokzatos és csodálatos Adria, melyhez a szabadság gondolata és a költészet társul Herczeg Ferenc magyarázatában. A természeti szépség és hozzá a történelem emlékei. Havass Rezső így foglalja össze Dalmácia lényegét: *„Égig meredő sziklás hegyek, vízesések, hatalmas bástyák által övezett, középkorú jellegében megmaradt városok, festői romok, olajfaligetek s magasra nyúló karcsú kampanilék – s lábaink alatt a tenger, mely páratlan sötétkék színével szinte megigéz bennünket."*[14] Hegedüs Sándor *Déli fjordok* című szecessziós stílusú útirajzában extatikus rajongássá fokozódik az Adria csodálata: *„*[…] *leborulva imádom én lelkem ábrándját: a tengert."*[15] A délszaki világ egyetemes vonzásáról van szó, amely a nemzetközi Itália-toposzok formáiban jelenik meg a magyar utazási irodalomban, az édenkert attribútumaival: termékeny föld, dús növényzet, déligyümölcsök. Lesina szigetét így mutatja be Havass Rezső: *„Rozmaring-illat tölti be a szigetet. Szentjánoskenyér- és masztiksz-fák borítják dombsorainak oldalait s büszkén felnyúló, magastörzsű pálmák, oleánderek, citrom- és borostyánfák teszik a kertek ékességét, míg a kertek kőkerítésein vadon teremnek a szebbnél-szebb agávék."*[16] Szinte kivétel nélkül mindegyik szövegünkben megtaláljuk ennek a déli tájnak a hasonló laudációját. Ezenkívül az egyes városokról irodalmi veduták (književna veduta) hosszú sorát lehetne idézni: Fiume, Porto Ré, Arbe, Zára, Trau, Spalato, Raguza etc. kapcsán.

A Dalmáciáról szóló magyar útirajzoknak az adott politikai aktualitást, hogy a 19. század végén ismét napirendre került e tartomány visszacsatolása Magyarországhoz és Horvátországhoz. Havass Rezső 1889-ben jelentetett meg röpiratot a visszacsatolás tervéről, 1905-ben nagy hatású előadást tartott a magyar fővárosban a tartományról, ezt adta ki díszes albumként egy évvel később. Könyve előszavában olvassuk: *„Csak szerény szózat ez édes hazánk lelkes közönségéhez, hogy érdeklődjék Dalmácia iránt* […]".[17] Mindenekelőtt gazdasági szempontból tartotta volna fontosnak, a külkereskedelmet és a magyar befektetéseket tekintve. Solymossy Sándor viszont könyvében határozottan visszautasítja a visszacsatolás gondolatát. A korabeli magyar politikusoknak azt az érvét fogadja el, mely szerint ebben az esetben nőne a délszláv elem a Magyar Királyságban. Úti történeteiben több alkalommal is utal a horvátok magyarellenes érzelmeire. A dalmát kisvárosban, ahol a fogadó vendégei kinézik[18] maguk közül, mert magyar, vagy a Raguzába induló hajón, ahol végighallgatta

13 *Solymossy Sándor:* Úti rajzok. Pesti Könyvny., Bp., 1901. 112.
14 *Havass Rezső:* Dalmácia. Divald, Bp., 1906. 88.
15 *Hegedüs Sándor:* Déli fjordok. Athenaeum, Bp., 1901. 139.
16 *Havass R.:* i. m. 104.
17 *Havass R.:* i. m. 2.
18 *Solymossy S.:* i. m. 205.

a magyarokkal kapcsolatos negatív sztereotípiákat. *„Elképzelhetetlen az a rosszakaratú félrevezetés* – állítja –, *a galád ráfogásoknak az az özöne, mellyel kedves horvát testvéreinknek sikerült bennünket e szegény jóhiszemű dalmaták előtt befeketíteni."* Dalmatákról beszél, vagyis a tartomány lakosairól, de azt is elmondja róluk, hogy szerinte horvát nemzeti tudatuk még nem fejlődött ki. Az író-politikus Herczeg Ferenc (képviselő, Tisza István munkatársa) ezt másképpen látta vitorlásregényében: *„*[...] *egész Dalmátország hihetetlenül rövid idő alatt, mondhatnám, az én szemem láttára elhorvátosodott.* […] *Dalmátországban épp úgy nincs dalmát nemzeti érzés, miként speciális erdélyi nemzet nincsen. A partok és a legtávolabbi szigetek lakói horvátok, azt merném állítani, hogy horvátabbak a drávántúli testvéreiknél."*[19] A tartomány olasz anyanyelvű lakosságának a csökkenését több írónk is említi, például Szinnyei Ottmár Trau kapcsán: *„Mindenfelé a szláv elem kezd túlsúlyra vergődni, mely magának követeli Dalmáciát és az olasz kultúra romjaiból akar újjá születni."*[20]

Ami a társadalmat illeti, rendre megemlékeznek a magyar szerzők a tartomány elmaradottságáról, a díszes paloták elhanyagoltságáról, a szegénységről, úgy látják, mintha kiesett volna az időből Dalmácia. *„Mintha e darab földet a sors üvegborító alá rejtette volna, hogy elzárja a friss, modern légáramlattól, mintha egészében valamely régiségtár számára tette volna el érdekes ereklyeként, olyannyira beleringat rég eltűnt századok hangulatába"*[21] – olvassuk Solymossy Sándor írásában. Trau kapcsán vetette papírra Herczeg Ferenc: *„Az újkor géniuszának hódító útja valahogy valahogy elkerülte a félreeső kis szigetvárost."*[22] Hegedüs Sándor pedig így látja: *„Trau ideje lejárt, mögötte szép múlt van, fenséges pályafutás, de most már nem a jövőé ez a város, hanem az álmok országába tartozik."*[23] Szinte toposzként vehetjük számba a paloták romjai között lakó szegény embereket, Erődi Béla Arbe, Herczeg Ferenc Zara vecchia (Biograd na moru – Tengerfehérvár) kapcsán említi őket.

Akár a magyarországi régi nemesi udvarházakban, itt is egy életforma elmúlásáról adnak számot az útirajzok. Plasztikus képet rajzol Herczeg Ferenc egy arbei épületről*: „A házuk emeletes, akkora kőcímer van rajta, mint egy ablak. A földszinten füstös nagy konyhába lép az ember, nyitott tűzhellyel. A falon, ahol még le nem hullott a vakolat, festés nyoma látszik. Az emeletre létrán kell felmenni, a régi kőlépcsőnek csak egy pár foka van meg.* [...] *Az udvart bolthajtásos folyosó veszi közre, a közepén szépen faragott ciszterna van, mellette egy nagyon öreg pálma."*[24] Az útirajzokban ismételten találkozunk a dalmáciai szegénységgel, a kivándorlás jelenségével. A tengerparton ott vannak a mediterrán kertek déligyümölcsökkel, de kevés a megművelhető föld, szűkös az állattartás lehetősége, csak kecskét tartanak meg szamarat. *„A dalmát paraszt pénzt csak olajfáiból*

19 *Herczeg F.:* i. m. 27.
20 *Szinnyei Ottmár:* Magyar lobogó alatt az Ádrián. Athenaeum, Bp., 1892. 147.
21 *Solymossy S.:* i. m. 180.
22 *Herczeg F.:* i. m. 49.
23 *Hegedüs S.:* i. m. 108.
24 *Herczeg F.:* i. m. 21.

és a halászatból szerezhet" – állapítja meg Szinnyei Ottmár. *„A föld terméketlensége a tengerre utalta Dalmácia lakóit, kik a partokon nagyrészt halászattal foglalkoznak* […]"[25] Solymossy Sándor külön fejezetet szentel a morlák falunak. A néprajzi igénnyel készített vázlat meglehetősen borús képet mutat a Dalmát hegyvidék (Dalmatinska Zagora) falvairól. Megtudjuk, hogy itt még ekkor élt a régi házközösség (zadruga), *„*[…] *az egy ágba tartozó rokonok mind egy födél alatt laknak* […]."[26] Ennek az egy helyiségnek a másik fele istállónak van berendezve, közepén van a nagy kődúcokra helyezett tűzhely, mely fölött a tetőről lóg le vastag láncon a nagy üstkondér. A házakat faragatlan kőtömbökből rakják össze, a repedéseket kavicstörmelékkel tömik ki, utána bevakolják mészkőhabarékkal. *„A házban a családfő föltétlen úr, a többi rokonférfi csak élősködő napszámos, az asszonynép igavonó jószág."*[27] Az összképet a morlák babonák és folklór bemutatása egészíti ki. Kiábrándító nyomorúságról, helyenként elaljasodásról tudósít az útirajz szerzője. Nem tud szabadulni attól a benyomástól az ember, hogy a szerző túlságosan hangsúlyozta a negatívumokat, hogy a magyar olvasónak véletlenül se jusson eszébe Dalmácia visszacsatolása.

Sajátos a magyar szerzők – az irodalom és publicisztika nem jelentéktelen szereplőiről van szó – hozzáállása a horvát világhoz. Különös kettősség van benne: úgy szemlélik a horvát tájakat, hogy hozzánk tartoznak, de mégsem egészen. Csipetnyi fölsőbbségtudattal szemlélik, egy fejlettebbnek érzett világ előítéleteivel és az egzotikum iránti kíváncsiságával. Nagyjából kimarad ebből a látószögből Szlavónia (említésre érdemes útirajz 1862-ben látott róla napvilágot magyarul) és belső Horvátország, Zágrábot például rendre csupán a tengerpartra vezető út állomásaként említik. A 19. és 20. század fordulóján született útirajzokon ugyanakkor erősen érződik a dél iránt érzett egyetemes nosztalgia. Kétségbevonhatatlan viszont szövegeinkben a megismerés és a hiteles tájékoztatás igénye. A magyar horvátság-kép már-már elfelejtett rajzolatai.

25 *Szinnyei O.:* i. m. 93.
26 *Solymossy S.:* i. m. 221.
27 *Solymossy S.:* i. m. 222–223.

VLASTA ŠVOGER – TAMARA TVRTKOVIĆ

A hungarofíliától a hungarofóbiáig

Magyarságkép Horvátországban a 16. századtól a 19. századig

I.

A horvát nyilvánosság és irodalom magyarokról kialakított sztereotípiáira számos tényező volt hatással: a személyes kapcsolatok, családi szálak, politikai, kulturális, ideológiai, szociális, katonai, gazdasági és vallási faktorok különböző intenzitású, változó kombinációi, melyeket először az imaginárius és a szépirodalom alakított és terjesztett. A magyarokról kialakult sztereotípiák formálásában különböző stratégiákat és eljárásokat alkalmaztak: imagináció, totalizálás, generalizálás és diszkrimináció, szembeállítás, analógia, inverzió, stb.[1] A horvát területeken a 16. és a 19. század között a magyarokról kialakított kép sosem volt kizárólag negatív vagy csakis pozitív, sokkal inkább a pozitív és negatív elemek kombinációi voltak jellemzőek, változó intenzitással, a hungarofíliától a hungarofóbiáig terjedően. A 19. században a nemzeti sztereotípiákra a felsoroltakon kívül hatással voltak a természettudományok, a társadalom- és bölcsészettudományok akkoriban modern eredményei, s leginkább az aktuális ideológia, illetve politikai gyakorlat. A Dráván túli szomszédokról alkotott képzetek terén a horvátok körében két imagológiai aspektust figyelhetünk meg – az egyik a közös államról, a Magyar–Horvát Királyságról/Magyarországról, a másik a magyarokról mint nemzetről/egyénekről alkotott képzet. Míg a korábbi évszázadokból több forrás maradt fenn az első imagológiai aspektusról,[2] addig a 19. századból származó jelentős anyag alapján a magyarokról mint nemzetről alkotott képzetek tanulmányozhatóak. Horvátországban a korai évszázadokban a nemzeti sztereotípiákat a leginkább az irodalom alkotta, őrizte és terjesztette, míg a 19. század elejétől ezt a funkciót jelentős

1 Vö.: *Dubravka Oraić Tolić:* Hrvatski kulturni stereotipi. Diseminacije nacije. In: Kulturni stereotipi. Koncepti identiteta u srednjoeuropskim književnostima. Ur. *Dubravka Oraić Tolić, Ernő Kulcsár Szabó.* FF Press, Zg., 2006. 29–45., különösen 31–34.

2 *Davor Dukić:* Ugrofilstvo u hrvatskoj književnosti ranoga novovjekovlja. In: Kulturni stereotipi i. m. 93–109. A kora újkori horvát irodalom magyar témáiról vö.: *Stipe Botica:* Ugarske teme u djelima hrvatskih književnih prosvjetitelja. In: Croato–Hungarica. Uz 900 godina hrvatsko–mađarskih povijesnih veza. A horvát–magyar történelmi kapcsolatok 900 éve alkalmából. Ur. *Milka Jauk-Pinhak, Csaba Gy. Kiss, István Nyomárkay.* Katedra za hungarologiju–Matica hrvatska, Zg., 2002. 315–323.; *Boris Nikšić:* Sudbina Ugarske u hrvatskoj književnosti šesnaestog stoljeća. In: Croato–Hungarica i. m. 307–314.

mértékben az időszaki kiadványok, brosúrák, röpiratok stb. vették át, ám ebben a korszakban sem elhanyagolható az irodalom szerepe.

Néhány horvát és latin nyelvű irodalmi, valamint a 19. századi horvát sajtóban megjelent, horvát és német nyelven íródott publicisztikai írásból vett példával mutatjuk be, miként építették a magyarokról alkotott képzeteket, mi volt a funkciójuk, s milyen tényezőktől függtek.

II.

Kronológiai sorrendben az első Ludovicus Tubero (Ludovik Crijević Tuberon, 1458–1527) raguzai humanista, aki *Kommentárok az én időmről – Commentarii de temporibus suis* című (valószínűleg 1522 és 1527 között keletkezett, először 1603-ban nyomtatott) munkájában az 1490 és 1522 (Mátyás király halálától VI. Hadrianus pápa haláláig tartó korszak) közötti eseményeket írta le, felelevenítve a közeli s távoli múlt számos epizódját.[3]

*Kommentárjai*ban Tuberon a magyarokról jórészt pozitívan nyilatkozik: bátrak, minden körülményhez jól alkalmazkodnak és éleseszűek, igaz keresztények, ennek megfelelően a törökök ellenségei, s ezen tulajdonságaik miatt kedvező a megítélésük.[4] Mégsem kedveltek a szomszédos népek körében, mivel *„idegen területek megszállóinak tartják őket, és – elsősorban a csehek és a lengyelek – gyűlöletet éreznek irántuk"*.[5] Az olaszokhoz és más halandókhoz hasonlóan pénzsóvárak,[6] írja Tubero, a magyarok természetéről pedig (az Ulászló királyt az uralkodással kapcsolatos tanácsokkal ellátó Filipec János váradi püspök szájába adva) azt mondja, hogy abban sok a farkasszerű, mert olyan nemzet ők, mely még mindig nem szabadult meg veleszületett nyersességétől, s a szkíta barbarizmus bűzét árasztja.[7]

Horvátok és magyarok viszonyát Tubero megkísérli egyfelől a trónöröklési jogon alapuló államjogi viszonyon keresztül, objektíven definiálni, s azt hangsúlyozza, hogy a közös államba a dalmátokat (azaz a horvátokat) nem fegyverrel kényszerítették.[8] Másfelől Tubero írásában túlsúlyba kerül a szubjektív komponens, s azt állítja, hogy a magyarok és horvátok bátorság dolgában egymással vetekszenek,[9] s azt is hozzáteszi, hogy az ellenséges törökök értékelik a magyarok, horvátok és moldvaiak bátorságát, s magukkal egyen-

3 *Ludovik Crijević Tuberon:* Commentarii de temporibus suis (a latin szöveget előkészítette *Vlado Rezar*) és Komentari o mojem vremenu (a fordítás és bevezető tanulmány szerzője *Vlado Rezar*). Hrvatski institut za povijest, Zg., 2001. A szövegben idézett példák Vlado Rezar fordításai, a lábjegyzetben azonban a latin kiadás oldalszámai szerepelnek, hogy az olvasó az eredeti latin szöveget is elolvashassa.

4 *Tuberon, L. C.:* i. m. 70.

5 Uo. 11.

6 Uo. 21.

7 Uo. 33.

8 Uo. 100.

9 Uo. 100.

rangúnak tartják őket.[10] A modern technológia lehetővé teszi a szövegekben való részletes keresést, így elmondhatjuk, hogy Tubero írásában a *Hungari* és a *Hungaria* szavak 867-szer fordulnak elő (míg a *Dalmatae* 149, a nem meglepő módon legritkább *Croatae/Chrovati* pedig mindössze tíz alkalommal).

Tubero horvátokkal szembeni „ellenérzése" a téma szempontjából igen fontos másik szerzőnek is feltűnt, Ráttkay György (1612–1666) zágrábi kanonok ezt (1652-ben nyomtatott) *Dalmácia, Horvátország és Szlavónia Királyságok bánjainak és királyainak emlékezete – Memoria regum et banorum Regnorum Dalmatiae, Croatiae et Sclavoniae* című bánológiájában is említi.[11] Szövegében az áll, hogy *„gyanakodva tekint Tubero minden horvátokról szóló írására, mert az minden adandó alkalmat kihasznál arra, hogy e nemzetet különösebb ok nélkül udvariatlanul megdorgálja".*[12]

Első látásra úgy tűnhet, hogy Ráttkay magyarellenes, a közösködés ellen van, s „saját" horvátjait dicséri, a dolog mégsem ilyen egyszerű. Amint arra a *Memoria* című műhöz írott bevezető tanulmányában[13] Bene Sándor is rámutatott, Ráttkay elfogadta a pannon–illír államközösséget, ami a következő példákból is jól látszik: Draskovits János nádorrá választása alkalmából megtartott beszédében Ráttkay elmondta, hogy Draskovitsra „egész Illírikumunk" büszke, a báni tiszt betöltése után nádorrá választottak közül ötödik a sorban: a többiek, Garay Miklós, Perényi Imre, Nádasdy Tamás és Zápolya Imre jórészt magyar származásúak voltak.[14] Beszédében idézte Draskovits apjának sírfeliratát is, ami semmiképpen sem Ráttkay magyarokkal szembeni ellenszenvét igazolja: *„Ó, az elkövetkezendő évszázadok adjanak még sok Draskovitsot, / S a hunok, Mars és a művészetek dicsősége régi fényében ragyog majd."*[15]

Ráttkay munkáiban a magyarokkal szemben bizonyos kritikus hangnem is megjelenik (a Szlavónia és Magyarország közötti határ vagy Draskovits és a magyar főurak konfliktusa kapcsán), ez részben a humanistáktól örökölt szokásos irodalmi klisén (ahová az antikvitásból került), nem Ráttkay álláspontján alapult, s ez vezetett el oda, hogy Ráttkayt a szakirodalom egy részében „magyar ellenkémként" látták (ahogyan Bene nevezi),[16] amit biztosan fenntartással kell kezelni.

A politikai körülmények változásai, a II. József centralizáló és germanizáló tendenciákat tartalmazó, alkotmányellenes politikájára adott reakció, a Dráván túlra is szemet vető magyar nemzeti mozgalom kezdetei, a magyar nyelv elfo-

10 Uo. 160.

11 *Juraj Rattkay:* Memoria regum et banorum. Bécs, 1652. (reprint: Hrvatski institut za povijest, Zg., 2000.); Spomen na kraljeve i banove. Ford. *Zrinka Blažević et al.* Hrvatski institut za povijest, Zg., 2001.

12 A lábjegyzetben a latin kiadás oldalszámai szerepelnek. *Rattkay, J.:* i. m. 53.

13 *Bene Sándor:* Ideološke koncepcije o staleškoj državi zagrebačkog kanonika. In: Spomen i. m. 4–103.

14 *Rattkay, J.:* i. m. 235.

15 Uo. 235.

16 Vö.: *Bene S.:* i. m. 77.

gadtatásának kísérlete, amit Horvátországban magyarosító tendenciának tartottak, mindez újra negatív elemeket hozott a magyarságképbe. A 18. század végétől az ilyen tendenciákkal szembeni ellenállás egyre hangsúlyosabb, visszhangja a költészetben is megvolt, mégpedig alkalmi politikai versekben. Ezek közül a legismertebb Tituš Brezovački (1757–1805) latin nyelvű verse, melyet Erdődy János bánhoz írt 1790 júliusában, aki ugyanezen év szeptemberében a horvát száborban elmondta a híres szállóigét: *Regnum regno non praescribit leges*. A *Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae trium sororum recursus ad novum proregem comitem Joannem Erdoedy* című versben három nővér (a megszemélyesített Dalmácia, Horvátország és Szlavónia) szerepel, akik abban reménykednek, hogy a bán megszabadítja őket „az istentelen csoporttól" – a magyaroktól –, akiket (ezúttal a humanistáktól örökölt szóval) szkítáknak nevez, s azt állítja, hogy azok ki akarják irtani a horvát nevet és nyelvet.[17] A továbbiakban a magyarokat az ausztriai németekhez hasonlítja (előbbieket hunoknak, utóbbiakat az ókori germán törzs után teutonoknak nevezve), az összehasonlítás során végül az ausztriai németek tűnnek fel kedvezőbb fényben: *„A hunnál, higgyétek el nékem, a földkerekségen haragosabb nincs / nála a teuton is szelídebb vala."*[18] Néhány sorral lejjebb Brezovački folytatja az összehasonlítást, először az erőltetett nyelv ügyére tér ki, azt barbárnak nevezi, melyet tán az Északi-sark lakóin kívül senki nem szível. Majd költői túlzással élve kijelenti, hogy nem létezik a világon olyan írás, mellyel a magyar szavakat le lehetne írni, végül felteszi a retorikus kérdést: *„A teuton kegyetlen vala, idegen nyelvet erőltetett, / No de mennyivel lesz nála kegyetlenebb az hun?"*, amire a következő verssorban maga ad választ: *„a teuton emberséges vala, s emberséges is marad, / a hunok szakálla a vad időket visszahozza"*.[19] Véleménye szerint tehát a Habsburgok a germanizálásra törekedtek, a magyarosítás azonban még rosszabb lesz. Ennek megfelelően az osztrák uralmat kulturáltnak nevezi, míg a magyarokét vadnak, ezt hangsúlyozza a verssorokban, melyekben arról ír, hogy a magyarok szakállukkal a barbár évszázadokat idézik (az ókortól ez a vadság jele: sarlójával a küklopsz is levágja szakállát, mikor el akarja csábítani a szép Galateát). Brezovački a verset disztichonnal zárja, melyben mizogin tónusban, megvetéssel nyilatkozik Magyarországról, a magyar nőkhöz hasonlítva azt.[20]

Említettük, hogy a horvát nyilvánosság hagyományosan jórészt pozitív magyarságképében 1790 után egyre több negatív elem jelenik meg. Ez különösen a 19. század húszas éveitől feltűnő, amikor erősödni kezdett a magyar nemzeti mozgalom, ezzel nőtt a horvátokra gyakorolt nyomás, s fokozatosan a magyar nyelv használatát akarták elfogadtatni a közéletben. A horvát megújhodási mozgalom hívei a Ljudevit Gaj által megfogalmazott jelszó szerint a Drá-

17 A latin szöveg és a fordítás (ford. *Stjepan Ivšić*) megtalálható: Hrvatski latinisti, II. kötet. Pet stoljeća hrvatske književnosti, Zg., 1970. 866–871., a lábjegyzetekben azonban a latin versszakok számaira utalunk: Tres sorores 13–16.

18 Uo. 21–22.

19 Uo. 33–36.

20 Uo. 93–94.

ván túli szomszéddal meglévő fontos összekötő kapocsra, a közös alkotmányosságra hivatkoznak *(„Isten éltesse a magyar alkotmányt, a Horvát Királyságot, s az illír nemzetiséget!").* Ám annak ellenére, hogy a magyarok a társadalmi és gazdasági modernizáció, a saját nyelv fejlesztése, a nemzeti kultúra fellendítése és a nemzeti kulturális intézmények, a szociális program formálása stb. tekintetében példaképeik voltak, amit különösen Draskovics János emelt ki,[21] az illírek már a 19. század harmincas éveiben tudatosan negatív elemeket vittek a horvát közvélemény magyarságképébe. Ez a folyamat a bilaterális politikai viszonyok megromlásának következménye volt, illetve a horvát nemzeti megújhodási mozgalom kulturális és politikai programja részét képezte, a hazai nyilvánosság mobilizációját és homogenizációját szolgálta. A horvátok (és a többi szláv nemzet) a magyarokra nemzeti elnyomójaként, (Hoitsy Sámuel: *Sollen wir Magyaren werden*?, Karlovac, 1833 című brosúrájának kiadását követően) asszimilátorként, az európai kultúra ázsiai elemeként kezdtek tekinteni. Az ázsiai elem mint a magyarság identitásának része megjelenik Tituš Brezovački már említett, 1790-ben írt versében is, azt szövegeikben Gaj, Ivan Kukuljević Sakcinski és más szerzők is említik,[22] s különösen 1848–1849 forradalmi éveiben volt elterjedt. A magyarságkép felsorolt negatív elemei jelen voltak a horvát nemzetébresztők különböző nyilvános szereplésein, a brosúrákban, újságcikkekben és a horvát nemzetébresztők irodalmi műveiben, főleg a költeményekben és a harci dalokban, melyeket a cenzúra miatt olykor nem lehetett kiadni, ám szájról szájra mégis terjedtek. A magyarok negatív sztereotípiáinak terjesztése ezen versekben azzal magyarázható, hogy az ekkoriban nagyrészt írástudatlan horvát társadalom mobilizálása szempontjából éppen ezekben volt a legnagyobb potenciál. A magyarok rendkívül negatív színben való feltüntetésére jó példa néhány versszak az ismeretlen szerző által írott *Davorie dobrovoljacah spremajućih se na Magjare (A magyarok ellen készülő önkéntesek harci dalai),* melyek valószínűleg 1848 szeptemberében keletkeztek, s röpiratként is terjesztették: *„Soká uralkodik rajtunk az magyar / Szabadságunkat porba tiporni akarván: / Legyőzetsz, ó barbár, / Legyőzetsz, ó magyar! / Rohamra az ördög ellen Budáig, / Halál a magyarokra!"* A 19. század harmincas éveinek elejétől, pontosabban Juraj Rohony szlovák szerző *Palma* című szatirikus költeményétől (Zágráb, 1832) a horvát nyilvánosság magyarságképének része lesz a magyar nyelv és kultúra eredetiségének megkérdőjelezése, azt barbárnak kezdik nevezni, s a későbbiekben, főleg a horvát–magyar politikai viszonyok kiéleződése idején többször előkerül ez a sztereotípia. Az illír mozgalom idején tehát a horvát rendek bécsi abszolutizmus elleni egykori szövetségesei, a magyarok fokozatosan ellenséggé válnak.

A horvát nyilvánosságban a hungarofóbia 1848–1849 forradalmi éveiben érte el csúcspontját, ekkor találkozunk a magyarokról alkotott legtöbb negatív

21 *Janko Drašković:* Disertacija iliti razgovor darovan gospodi poklisarom. Tiskara Joanna Nep. Prettnera, Karlovac, 1832. (Reprint: Karlovac, 1991.)

22 Vö.: *Dinko Šokčević:* Hrvati u očima Mađara, Mađari u očima Hrvata: kako se u pogledu preko Drave mijenjala slika drugoga. Naklada Pavičić, Zg., 2006. 55.

elemmel. Ebben az időszakban Horvátországban a nem magyar nemzetek elnyomásával, a horvát autonómia eltörlésére való törekvéssel vádolták őket, mondván, hogy nem válogatnak az eszközökben, ha céljuk megvalósításáról van szó, illetve esküszegőknek és ravaszoknak nevezték őket. Az akkori modern tudományos eredményekkel összhangban a horvátok és a magyarok kapcsolatára a civilizációk harcának sztereotípiáit alkalmazták, a Nyugatot képviselő horvátokkal a Keletet állítva szembe, amelyet a magyarok testesítettek meg. A horvátokat kulturális és biológiai értelemben nyugati elemként állították be, s erre alapozva kérdőjelezték meg a magyarok fölényét. Szerencsére nem jutottak el odáig, hogy a keleti népek nyugatiakkal szembeni faji alsóbbrendűségét hangoztatták volna, s a magyar–horvát viszonyban a felekezeti különbségeknek is csak másodrendű jelentőségük volt. A magyarokat a törökökhöz és a mongolokhoz hasonlították, s ilyen módon vadnak, kegyetlennek stb. állították be. Az őshonosságot és a nyugati civilizációhoz való tartozást hangsúlyozó, a horvátok illír eredetéről szóló mítoszt szembeállították a magyarok hun eredetmítoszával, „török törzsnek", „barbároknak", „ázsiaiaknak", „a mongolok törzsrokonának" nevezték őket, s a következő tulajdonságokat tulajdonították nekik: „keleti szemtelenség", „hun arisztokratizmus". A horvát/osztrák–magyar háború alatt mindkét oldalon propagandaháború zajlott. Ennek jellemzője a fekete-fehér optika, az ellenfél lekicsinylése volt, s a horvát félről gyakran elhangzott a vád, miszerint a magyar vezetőket elvakítja a magyar nyelvi és nemzeti felsőbbrendűség. A magyar hadsereget „magyar csordának" nevezték, s az általuk elkövetett háborús bűntettekről szóló (valós és kitalált) hírekkel próbálták őket diszkreditálni, sokszor gyávasággal, illetve azzal vádolták őket, hogy alkoholra van szükségük a bátorság növeléséhez. A kép azonban nem volt egyoldalú, hiszen abban pozitív elemek is megtalálhatók: „az árpádi bátorság" és az összetartás erénye is megjelent. A magyar nyelv eredetiségének és szépségének elvitatása ugyanakkor ebben az időszakban érte el csúcspontját.[23] A magyarokról alkotott negatív sztereotípiákat a következő idézetben szublimálhatjuk: *„Minden erőt, eredetiséget, gazdagságot, s szépséget nélkülöző nyelvetek lenne az európai műveltségnek hordozója? Tudjátok-e, hogy a nyelv, melyet beszéltek, kínai fal, mely elválaszt benneteket minden környező nemzettől, fal, melyen a nyugati civilizáció sosem tudott áttörni, mely megállította a nyugati műveltség hullámait; s ezzel a nyelvvel, melynek nincs túlzott szellemi potenciálja, s pusztáitokon kívül senki sem érti, ezzel akarjátok nyugati ízlés szerint kiművelni szlávok millióit, kiknek természete nem a majmolás,* […] *ezt a nemzetet akarjátok Ti civilizálni?"*[24]

---

23 A horvát közvélemény 19. század közepi magyarságképéről bővebben lásd *Dinko Šokčević:* Slika Mađara u Hrvata i Hrvata u Mađara 1848. godine. In: Hrvatska 1848. i 1849. Zbornik radova, Gl. ur. *Mirko Valentić.* Hrvatski institut za povijest, Zg., 2001. 315–330.; *Vlasta Švoger:* Slika Mađara u hrvatskome liberalnom tisku sredinom 19. stoljeća. In: Croato–Hungarica i. m. 81–93.; *Arijana Kolak:* Između Europe i Azije: Hrvati i Mađari u propagandnom ratu 1848./49. Povijesni prilozi 27. (2008) 34. 175–193.

24 Cím nélküli vezércikk. Slavenski Jug 3. 1848. aug. 11.

A magyar forradalom véres leverése, s különösen katonai vezetőinek 1849. október 6-ai pesti és aradi kivégzése a horvát nyilvánosságban megbotránkozást váltott ki, azt egyöntetűen elítélték. Ezt követően a magyarságképben ismét megjelentek a pozitív elemek – a legyőzött ellenféllel szembeni együttérzés jelei. A 19. század ötvenes éveinek neoabszolutizmusa idején sokaknak volt szimpatikus a magyarok „passzív ellenállása", a bálokon ismét járták a magyar csárdást, a magyar viselet újra népszerű lett. A két nemzet közötti viszony tekintetében újabb cezúrát az 1868-as horvát–magyar kiegyezés jelentett, az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásáig tartó időszakban a magyar politikai (és gazdasági, társadalmi, kulturális) befolyást a horvát közvélemény jórészt többé-kevésbé hegemonistaként élte meg. A magyarságkép az ellenzéki irányultságú sajtóban tapasztalható rendkívül negatív képtől az unionista, illetve az 1880-as évek elejétől a rezsimbarát körök részben vagy teljes egészében pozitív képéig változott, s érvényesült a pártpropaganda, valamint a sajtó erős befolyása.[25]

Az aktuális horvát–magyar (politikai) kapcsolatok a 19. század második felében rányomták a bélyegüket a horvát irodalom magyarságképére is, mely jórészt negatív, ám komplexnek mondható, s abból kiolvashatóak voltak az egyes szerzők politikai nézetei is (például a jogpárti politikusok és irodalmárok, Eugen Kumičić és Ante Kovačić esetében). A magyarokat, illetve horvát támogatóikat, a magyarónokat negatív szereplőkként elsőként August Šenoa jelenítette meg történelmi regényeiben, más horvát irodalmárok pedig még negatívabb színben tüntették fel őket. Ez különösen Khuen-Héderváry Károly bánsága alatt volt jellemző, s olvasható többek között az említett Kumičić regényeiben, Kovačić szatirikus újságcikkeiben, Antun Gustav Matoš irodalmi és publicisztikai szövegeiben. A 19. század második felének horvát prózájában és lírájában a magyarok elnyomóként, gőgös úrként, a horvát függetlenség eltipróiként jelennek meg, kétségbe vonják katonai képességeiket, a magyar nőket pedig kétes erkölcsű végzet asszonyaiként mutatják be. Ennél differenciáltabb, semlegesebb képet festettek a magyarokról Ksaver Šandor Gjalski és Eugen Tomić prózaírók, valamint Silvije Strahimir Kranjčević költő, s ugyanezt mondhatjuk el a 20. század elejétől alkotó Miroslav Krležáról is.[26]

25 Bővebben erről lásd *Dinko Šokčević:* Hrvati u očima Mađara i. m. 171–190.; *Jasna Turkalj:* Zvekan – humor, satira i karikatura kao sredstvo pravaške političke propagande. Povijesni prilozi 18. (1999) 121–160.; *Uő:* Pravaški humoristično-satirički listovi kao prenositelji političkih poruka 80-ih godina 19. stoljeća. Časopis za suvremenu povijest 32. (2000) 3. 463–472.

26 Bővebben a horvát irodalom magyarságképéről a 19. század második felében: *Dinko Šokčević:* Hrvati u očima Mađara i. m. 261–291.; *Lőkös István:* Magyarságkép Ksaver Šandor-Gjalski műveiben. In: Croato–Hungarica i. m. 415–436.; *Lukács István:* Antun Gustav Matoš magyar 'vedutái'. In: Croato–Hungarica i. m. 475–486.

III.

Horvátországban a magyarságkép a 16. és a 19. század között jelentős változáson ment keresztül, a korai évszázadokban többé-kevésbé kifejeződő hungarofíliától a 19. század közepére kifejezett hungarofóbia lett jellemző. A horvát és a magyar nemesség (kisebb részben a polgárság) erős személyes és családi kapcsolatai mellett a hungarofíliát indokolták a közös politikai, gazdasági és társadalmi érdekek is. Számos horvát értelmiségi a jelentős politikai, egyházi, irodalmi vagy tudományos karrier érdekében a Dráván túlra távozott, s a magyar királyok vagy főurak udvaraiban tevékenykedett, a magyarokról tett pozitív kijelentésekkel valójában a „munkáltatójuk", illetve mecénásuk iránti elkötelezettségüket és hűségüket mutatták ki. A magyarok mellett a törökök, illetve a Habsburg-centralizmus és -abszolutizmus elleni küzdelemben is szövetségeseik voltak, ami szintén hatással volt a pozitív viszony kialakulására. A horvát nyilvánosságban a 19. század második felében tapasztalható negatív magyarságképet bizonyos pozitív elemek árnyalták, ám a korai korszakok alapvetően pozitív magyarságképe sosem tért vissza.

TIHOMIR CIPEK

Konzervativizmus – Magyarország és Horvátország komparatív perspektívában 1918–1945

A konzervativizmus mint ideológia, mozgalom és politikai berendezkedés Magyarországon és Horvátországban sem áll a társadalom- és bölcsészettudományok érdeklődésének középpontjában. Ennek két oka van. Először is az effajta kutatás során már a konzervativizmus fogalmának rekonstruálásánál is nehézségekbe ütközünk, mivel olyan ideológiáról és politikai berendezkedésről van szó, mely nem teremtette meg saját világos önértelmezését. A konzervatív politikusok tevékenységüket és politikai pozíciójukat is önmagától értetődőnek gondolták. Meglátásuk szerint a konzervatív berendezkedést maga Isten biztosítja vagy egyszerűen csak a történelem, s egy politikai rendszer léte önmagában bizonyítja, hogy értékes, hiszen a történelem során erényét fennmaradásával bizonyította, ezért meg kell őrizni. Éppen ezen felfogás miatt nincs szükség az arról való intellektuális elmélkedésre, s annak legitimálására.[1] A kutatások alacsony számának másik oka – meglátásom szerint – a marxista és a liberális kutatási paradigma dominanciájában keresendő. A második világháborút követően, a kommunista diktatúrákban Horvátországban és Magyarországon is a marxista historiográfia volt az uralkodó, ami a fasizmus útját előkészítő ideológiaként megvetette a konzervativizmust, illetve sok esetben a kettő közé egyenlőségjelet tett. A kommunista diktatúrák összeomlását követően a másik véglet következett; a marxista paradigma szinte teljes elhagyásával helyét az új, „az egyedüli helyes" liberális paradigma vette át. Ekkor a liberalizmus lett a varázspálca, mely valamely új varázsló kezében, az állítólagos szabad piac segítségével minden problémára megoldást talál. Ennek megfelelően a klasszikus konzervativizmust igen gyakran egyszerűen csak a múlt haszontalan maradványának tartják, mellyel az igazi, modern tudományoknak nem is kell foglalkozniuk. E felületes vélemény szerint a konzervatív ideológiák és rendszerek kérdései a magyar–horvát, illetve a horvát–magyar párbeszédet is megterhelhetnék. Azok ugyanis elkerülhetetlenül felvetik a modern történelem közös fejezeteinek vitás, konfliktusos szakaszait: Horthy autoriter és konzervatív rezsimjének horvát területfoglalásait, a magyar hadsereg által a horvát lakosság ellen elkövetett atrocitásokat, illet-

1 *Karl Mannheim:* Konservativismus. Ein Beitrag zur Soziologie des Wissens. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1984. (Suhrkamp Taschenbücher Wissenschaft. Nr. 478). és *Sven-Uwe Schmitz:* Konservativismus. VS Verlag, Wiesbaden, 2009.

ve hasonlóképpen a második világháborús győzelmet követően, a bosszúra éhes, kommunisták vezette partizánegységek által a magyar lakosság ellen elkövetett bűnöket. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a közös történelem legfájóbb korszakainak elemzése és az azzal való szembesülés mindig is a történészpárbeszédek fontos aspektusát jelentette. A múlt vitás, sokszor fájó eseményei voltak a német és a francia, a lengyel és a német vagy a horvát és a szerb történészek közötti párbeszéd középpontjában. Ennek megfelelően nyilvánvaló, hogy a politikai rendszerekről és ideológiákról folytatott vita elkerülése nemcsak tudományosan megalapozatlan, de egyenesen a történetírás alapvető felelőssége, az elmúlt események világosan definiált fogalmak segítségével történő, tudományos rekonstruálásának elkerülését jelenti. Minden eddigi ilyen típusú találkozó célja az volt, hogy párbeszéd kezdeményezésével, új tényekkel, a fogalmak világos definiálásával rámutassanak annak okaira, hogy azonos eseményeket miért interpretálnak eltérő módon, s megnyíljon az út a múlttal való szembenézés felé, hogy az egykor sokszor egymással ellenséges viszonyban álló, ám ma már egymással barátságban élő európai népek kísérletet tehessenek a demokratikus párbeszéd és az együttműködés kultúrájának megteremtésére.

Tanulmányomban a szövegelemzést a középpontba állító politikai eszmetörténet komparatív módszerének segítségével teszek kísérletet a horvát és a magyar konzervativizmus alapvető jellemzőinek rekonstruálására, rámutatva azok hasonlóságaira és különbözőségeire. Először a konzervatív ideológia legfőbb hordozóinak, a korszak konzervatív elitjének alapvető jellegét rekonstruálnám, majd a konzervatív ideológia demokráciáról vallott álláspontját, a konzervatív rendszerek létrejöttét és működésük jellegét, végül összeomlását fogom vizsgálni. Törekedtem annak bemutatására, hogy a magyar nyilaskeresztesek és a horvát usztasák fasiszta mozgalmai hogyan döntötték meg ezen rendszereket. A tanulmány végén a konzervatív és a fasiszta ideológia összevetésére teszek kísérletet.

Magyarországon a konzervatív rendszer létrehozása a Kun Béla kommunista forradalma elleni harccal, Horthy Miklós csapatainak győzelmével vette kezdetét. A középnemesi származású Horthy, a Monarchia felbomlását követően tenger nélkül maradt osztrák–magyar admirális kikiáltotta a Magyar Királyságot és autoriter kormányzást vezetett be. A Horthy által kiépített konzervatív autoriter rendszer jellegét nagyban meghatározta a Magyar Királyság első világháborús veresége. Magyarország elvesztette területeinek kétharmadát, több mint hárommillió magyar etnikumú lakos maradt az új, Horthy-féle Magyar Királyság határain kívül. Ez a tény egyaránt meghatározta a magyar konzervatívok kül- és belpolitikai céljait. A magyar konzervativizmus a trianoni békeszerződés revízióját kívánta elérni. A magyar állam új határai elleni tiltakozásként keletkezett minden magyar nacionalista politikai jelszava: *„Nem, nem, soha!"* Ilyen módon tudatták, hogy sosem fogják elfogadni az 1918-as év, az első világháborúban elszenvedett magyar vereség politikai következményeit. Ez a cél vezetett el oda, hogy a második világháború alatt Horthy

hadserege horvát és szerb területeket okkupált. A magyarokkal ellentétben a horvát nemzet, bár Ausztria–Magyarország oldalán harcolt, a horvát, szerb és szlovén politikai elit első világháborút követő kiegyezésének köszönhetően a győztes oldalon találta magát. A horvát politikai elit tagjai jórészt elégedettek voltak azzal, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlott, többségük ugyanakkor úgy vélte, hogy a Szerb–Horvát–Szlovén (SZHSZ) Királyságban a horvát nemzet nincs egyenrangú helyzetben. Éppen ezért tagjainak nagy többsége a Horvát Köztársasági Parasztpártot (HRSS) támogatta, mely a kezdetekben az SZHSZ Királyság megalakulását is elvetette. Miután a pártnak céljai eléréséhez semmilyen nemzetközi támogatást nem sikerült szereznie, az állam demokratizálását és konföderalizálását, illetve az SZHSZ Királyság keretein belüli autonóm horvát állami egység létrehozását kezdte pártolni.

A magyar és a horvát társadalom szerkezete jelentős eltérést mutatott, s ez a konzervatív elitek összetételében is megmutatkozott. A magyar konzervatív elitben a nemesség dominált, a horvát esetében pedig a polgárságnak volt nagyobb szerepe. A magyar konzervatív politikai rendszer felállítására az első világháborút követően került sor, társadalmi értelemben, bizonyos mértékben Ausztria–Magyarország időszakának folytatásaként. A dualizmus idején a 15 miniszterelnökből 9 került ki az arisztokrácia soraiból, a 111 miniszterből 38 volt arisztokrata, 55 köznemes, és mindössze 18 származott polgári családból. A nemesség dominált a gazdasági és pénzügyi intézményekben is. Egyértelműen látszik, hogy a politikai osztály is jórészt a középnemesség *(gentry)* tagjaiból állt, mely Erdélyben a lakosság 6, Magyarországon 12%-át tette ki. Ebből a társadalmi rétegből származott az állami hivatalnokok többsége is. 1890 és 1910 között a középnemesség adta az országgyűlési képviselők 40%-át.[2] A korszak Magyarországa, Ausztria–Magyarországhoz hasonlóan nem volt demokratikus társadalom, a szavazati jogot korlátozták. 1906-ban aktív szavazati joga a lakosság 6,2%-ának, míg 1910-ben 6,4%-nak volt. Széchenyi Aladár 1935-ben, a magyar országgyűlés felsőházának ülésén jogosan vetette fel a következőket: *„Bánffy Dezső kormányalakítását követően Magyarországon pszeudoparlamentarizmus volt, pontosabban az aktuális kormányfő diktatúrája."*[3]

Pszeudoparlamentarizmusról beszélhetünk Horvátország esetében is, ahol a 20. század legelején aktív szavazati joga a lakosság 1,8%-ának volt, míg a választójog 1910-es kiterjesztésétől a báni Horvátországban 8% kapott jogot a politikai véleménynyilvánításhoz. Isztria és Dalmácia ugyanakkor Bécs politikai befolyása és jogi fennhatósága alá tartozott. Ezeken a horvát területeken a Monarchia osztrák felének törvényei voltak érvényben, a fel-

2 *Jörg Konrad Hoensch:* Geschichte Ungarns 1867–1983. Kohlhammer, Stuttgart–Berlin–Köln–Mainz, 1984. 43–44.

3 *Márkus László:* Über die Charakteristik der herschenden Eliten des Horthy-Regimes, Acta Historica Academiae Scientarum Hungaricae 18. (1972) 1–2. 125.

nőtt férfi lakosok általános, egyenlő választójogot élveztek.[4] Az említett területek képviselőket küldtek a Monarchia osztrák felének parlamentjébe, a Birodalmi Tanácsba, míg a horvát szábor küldöttei a Magyar Országgyűlésben tevékenykedtek. Nem létezett tehát egységes horvát parlament, melyben minden horvát terület – a báni Horvátország, Dalmácia és Isztria képviselőit egyesíthette volna, ezért is lett a horvát területek egyesítése a horvát politikai elitek egyik legfőbb célja. A szavazati jog kiterjesztésével a horvát konzervatívok körei, a kisszámú horvát nemesség mellett, nagyszámú polgári származású személlyel bővültek. A polgárság lett a horvát konzervativizmus és nacionalizmus legfőbb hordozója, s céljainak eléréséhez támaszra lelt a parasztságban és a katolikus papságban. A 20. század első felének kiemelkedő horvát konzervatívjai, így Ivo Pilar, Milan Šufflay és Vladko Maček polgári származásúak voltak. A horvát típusú konzervatív berendezkedés példája, a rövid életű Horvát Bánság ideje alatt (1939–1941) kialakuló politikai apparátus struktúrája bizonyítja az elméletet, miszerint a horvát konzervatív elitben a polgárság dominált. Minden magasabb rangú hivatalnok polgári származású, többségük értelmiségi volt.[5] Polgári társadalmi struktúrája és ideológiája, az akkori Jugoszlávia keretein belül létrehozandó horvát államiság kiépítésének folyamata felé való irányultsága okán a horvát konzervatív elitet a magyarral ellentétben nem jellemezte az *ancien régime* régi, jó korszaka iránt érzett nosztalgia, hanem saját érdekeit követve a demokrácia mechanizmusait akarta kihasználni. A szinte minden demokratikus intézményt ellenőrzése alatt tartó Karađorđević-udvar manipulációival bebizonyosodott, hogy az SZHSZ Királyság politikai berendezkedése maga is az *ancien régime*-hez hasonló. A királynak a parlament megléte ellenére meghatározó szerepe volt a kormányalakításban és teljes egészében kontrollálta az erőszakszervezeteket. A következő elv volt érvényben: amennyi hatalom, annyi tulajdon. A központ, a király és udvara teljes dominanciát gyakorolt a Karađorđević-impérium perifériája felett.

A magyar és a horvát konzervatív elit demokráciához való viszonyát tehát eltérő politikai helyzetük határozta meg. Magyarországon hatalmon voltak, sikeresen kiépítve az autoriter konzervatív politikai rendszert, amely 1920-tól 1944 végéig tartott. Az SZHSZ Királyságban a horvát elit a Karađorđević-dinasztia körül csoportosuló szerb konzervatív elittel szemben ellenzékben volt, s bízott a demokráciában és annak mechanizmusaiban, reménykedve, hogy segítségével megváltoztathatja a horvát nemzet helyzetét, nagyobb önállóságot érhet el. A demokráciát tehát a horvát nemzeti szabadságért folytatott harc eszközeként fogták fel. A horvátokkal ellentétben

4 Az új választási jog szerint első alkalommal 1907-ben tartottak választást a Birodalmi Tanácsba való bejutásról.

5 A Horvát Bánság tisztviselőinek társadalmi hovatartozásáról lásd Godišnjak Banske Vlasti banovine Hrvatske. Narodne novine, Zg., 1940. A dokumentumért köszönet kollégámnak, Stipica Grgićnek.

a magyar konzervatívok uralkodó pozíciójukból elvetették a demokrácia több elemét, úgy vélték, hogy az a felvilágosulatlan tömegek uralmának egy formája. Véleményük szerint a demokrácia olyan politikai berendezkedés, melyben a „nyáj vezeti a pásztorokat". Meglátásuk szerint a jó politikai berendezkedésnek „az intelligens osztályok", azaz a magyar nemesség és értelmiség vezetésén kell alapulnia. Álláspontjukat jól jellemzi Bethlen István hozzáállása, aki határozottan elvetette a demokrácia polgári elemeit, úgy vélte, hogy a demokrácia rombolja az elit erényeit. A szavazati jog kiterjesztését pártolta ugyan, de valójában a korlátozott, kontrollált demokrácia híve volt, melyben a művelt elit mindig érvényesítheti politikai akaratát.[6] A magyar konzervatívok elutasították a „tömegdemokráciát", a nemesség elitista felfogását éltették és viszolyogtak az egyszerű lakosságtól. Nem fogadták el a demokrácia minden liberális elemét sem: a hatalom három ágának világos elválasztását, az egyéni jogok hangsúlyozását, mivel úgy gondolták, hogy az egyént korlátozza a közösség iránti felelőssége. A család, a nemzet, a barátok, a társadalmi osztály a konzervatív koncepcióban mindig az egyén felett helyezkednek el. Érdekes, hogy memoárjában a francia politikai rendszerről írva a demokrácia terminusát maga Horthy is idézőjelbe teszi. Horthy szerint a francia politika afelé tart, hogy minden állampolgár kifejezhesse politikai akaratát, s hogy a kormány minden társadalmi réteg képviselőiből álljon össze, ami szerinte rossz és nem jelent valódi demokráciát.[7] Ezzel rámutatott arra, hogy a magyar konzervatívok valamiféle kontrollált demokrácia hívei voltak, ami biztosítaná a konzervatív elit dominanciáját. Eszerint tehát lehetséges a többpártrendszer, ám a legfontosabb szerepet az ő pártjuknak kell betöltenie. Lehet választásokat tartani, ám olyan választási szabályokkal, melyek biztosítják számukra a választási győzelmet. Ki kell azonban emelni, s ez semmiképpen sem jelentéktelen körülmény, hogy tartottak választásokat és működött a többpártrendszer. Éppen ez a körülmény különbözteti meg Horthy konzervatív autoriter rendszerét a fasiszta totalitárius rezsimtől.[8]

---

6 *Romsics Ignác:* Parlamentarismus und Demokratie in der Ideologie und Praxis ungarischen Regirungsparteien in den Jahren 1920–1944. In: Parteiwesen Österreichs und Ungarns in der Zwieschenkriegszeit. Hrsg. *Drabek Anna M., Plaschka Richard G., Rumpler Helmut.* Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1990. 39–71.

7 *Nikolaus Horthy:* Ein Leben für Ungarn. Athenäum-Verl., Bonn, 1953. 122.

8 A fasiszta rendszerek fontos jellemzője a mozgósító hivatalos ideológia, az egy monopolista politikai párt és a karizmatikus vezető megléte, valamint a propagandacélokat szolgáló kultúra. A fasizmus minden radikális nemzetiszocialista változatát rasszista antiszemitizmus, a tradicionális vallásokkal szembeni szkepticizmus, illetve a saját politikai vallás megteremtésére való törekvés jellemez. A Harmadik Birodalomban minden egyházi iskolát betiltottak, megszűnt az iskolai hittanoktatás. A fasizmus forradalmi ideológia volt, mely szerint új embert kell alkotni, nincs szükség a régi rendszer fenntartására. A fasiszták meggyőződése szerint a kapitalizmust a fasiszta párt által vezetett nemzet ellenőrzése alá lehet vonni. Horthy rezsimjére mindez nem volt jellemző, az autoriter diktatúraként működött, ám egypárti monopólium, egyetlen helyes ideológia nélkül, s Horthy karizmája is megkérdőjelezhető volt. A fasizmusról

A horvát konzervatívok, akik közül sokan a Horvát Köztársasági Parasztpárt (HRSS) tagjai voltak, politikájuk legitimálására Stjepan Radić, a párt alapítója és vezetője politikai eszméihez nyúltak vissza. Radić a horvát politika karizmatikus, megkérdőjelezhetetlen tekintélyű alakja volt.[9] A parasztpárt első embere mindig is kiemelte a demokrácia fontosságát, s azt, hogy nagy hatással volt rá a liberális ideológia egyik alapműve, John Stuart Mill *A szabadságról* című munkája. Ez a körülmény természetesen nem jelenti azt, hogy Radić liberális lett volna, de világosan mutatja, hogy nagyra tartotta az egyéni szabadság és a demokrácia elvét. A demokráciát a horvát parasztság és a teljes horvát nemzet legfőbb értékének tartotta a pszeudodemokrácia elleni küzdelemben, ami mögött ott rejtőzik a nagyszerb dominancia.[10] Az általa vezetett párt, a Horvát Köztársasági Parasztpárt nemcsak a horvát nemzeti mozgalmat jelentette, de ideológiájában is igyekezett egyesíteni az egyén és a nemzet szabadságának elvét, mégpedig egy igazságos társadalomban. A párt programjában ennek megfelelően kiálltak egy sor szociális elv és egalitárius eszme mellett, melyek nem voltak részei a konzervatív ideológiának, s így a konzervatívok kemény magját értelmiségiek egy köre alkotta, akik közül kiemelkedett Milan Šufflay.[11] A HRSS-en belül fokozatosan erősödött a konzervatív szárny. A meggyőződés, miszerint a demokrácia megoldhatja a horvát nemzeti kérdést, hosszú évek hasztalan tárgyalásai és parlamenti munkája után foszlott szerte, mikor bizonyossá vált, hogy a szerb konzervatívok mindenáron meg kívánják őrizni hegemóniájukat. Az udvarhoz közeli, domináns szerb párt egyik képviselőjének Stjepan Radić és más parasztpártiak ellen az SZHSZ Királyság parlamentjében elkövetett merénylete, majd az ezt követően Sándor király által bevezetett diktatúra idején a demokráciának nem voltak jó kilátásai, a horvát nemzeti ellenzék radikálisabb tagjait a diktatúra a terrorizmus és az emigráció felé lökte.[12] A keserű

---

lásd *Robert O. Paxton:* Anatomija fašizma. TIM press, Zg., 2013. [első angol nyelvű kiadás: The Anatomy of Fascism. Alfred A. Knopf/Random House, New York, 2004]. A Horthy rezsimjét tévesen fasizmusként beállító egyes magyar történészek mögött álló politikai megfontolásokról Mark Pittaway írt; lásd *Mark Pittaway:* Hungary. In: The Oxford Handbook of Fascism. Ed. *Richard J. B. Bosworth.* Oxford, 2009. 380–381.

9 A demokratikus elvekkel S. Radić Párizsban, politológiai tanulmányai során ismerkedett meg.

10 Horvátország egyenlőtlen helyzetét mutatja az osztrák–magyar korona dinárra váltásakor alkalmazott 4:1 átváltási árfolyam, illetve a Vajdaság és Horvátország esetében a földadó is kétszer magasabb volt, mint Szerbiában. A gazdasági egyenlőtlenségről bővebben: *Rudolf Bićanić:* Ekonomska podloga hrvatskog pitanja. Vladko Maček, Zg., 1938. A nemzeti egyenlőtlenséget jól mutatja a hadsereg parancsnokainak összetétele. 1938-ban a 10 000 katonatisztből mindössze ezer volt horvát nemzetiségű. Közvetlenül a második világháború előtt a vezérkar 191 tisztje közül csak 31 volt horvát és 22 szlovén származású. *Đorđe Dimitrijević:* Generalštabni oficiri Kraljevine Jugoslavije. London, 1974. Idézi: *Ivo Banac:* Nacionalno pitanje u Jugoslaviji. Porijeklo, povijest, politika. Durieux, Zg., 1995. 148.

11 Oswald Spengler hatására M. Šufflay aggodalommal tekintett a nyugati civilizáció jövőjére. *Milan Šufflay:* Izabrani politički spisi. Ur. *Jelčić Dubravko.* Matica hrvatska, Zg., 2000.

12 Stjepan Radić, a Horvát Parasztpárt vezetője, Prágában és Párizsban tanult, a nemzetek testvérisége és a demokrácia híve, halálát merénylet okozta. Halálával véget ért egy korszak,

tapasztalatok ellenére a horvát elit Vladko Maček és a HSS körül csoportosuló része mégis a demokráciában látta a változások elérésének egyetlen útját, jóllehet az SZHSZ Királyság pszeudodemokráciájának megtapasztalásával elsőrendű céljának a horvát nemzeti kérdés megoldását tűzte ki. A pártvezetés abból indult ki, hogy a demokrácia olyan berendezkedés, melyet a nemzetállamra gondoltak ki, és azt állította, hogy a demokrácia alapvető szubjektuma a nép. Ennek megfelelően úgy vélték, hogy először a horvát nemzet szabadságát kell biztosítani, és csak ezt követően teremtődnek meg a demokratikus berendezkedés alapfeltételei.[13]

A Horthy által kiépített rendszer rendelkezett az autoriter konzervatív uralom minden jellemzőjével. A Horthy Miklós vezette csapatok 1919. november 16-án, pontosan egy évvel a Magyar Köztársaság kikiáltása után vonultak be Budapestre. 1920 márciusában Horthyt kormányzóvá választották. Programja a rendszer „konszolidálásának" és a tartós konzervatív értékek visszaállításának szükségességén alapult, aminek a magyar társadalom morális gyógyulását, a magyar nemzet újbóli felemelkedését, megérdemelt történelmi nagyságának elérését kellett elhoznia.[14] A magyar konzervatívok meglátása szerint ezt a kommunista eszmék és a trianoni békeszerződés határozott tagadásával lehet elérni. Magyarország új határainak elutasítása gyakorlatilag a teljes magyar társadalom fontos szociálpszichológiai jellemzője volt. A tény, hogy a magyar konzervatívok győzelmet arattak Károlyi Mihály republikanizmusa és Kun Béla kommunista forradalma felett, meghatározta az általuk felállított politikai rendszer struktúráját.[15] Önmeghatározásuk szerint mindenekelőtt a régi állapotok, az örök rend visszaállítására törekedtek, melyben a nemesség uralkodik, mégpedig minden társadalmi osztály érdekében. Ebből a célból készek voltak elfogadni a jogállam elveit, s bizonyos demokratikus elveket is. Ezt fontosnak tartották a külpolitikai tekintély és a magyar állam belpolitikai stabilitása miatt. Az első világháborút követően, az antant felügyelete alatt megtartott első választásokon a kisgazdapárt győzött, ami a konzervatív oligarchia számára megmutatta, hogy a magyar társadalom elfogadja a választásokat. Az ellenzék viszonylag látható volt, a kormányt

melyben a demokrácia a horvát politika alapvető értéke volt. A diktatúráról szóló újabb munka: *Nielsen Christian Axboe:* One State, One Nation, One King. The Dictatorship of King Aleksandar and his Yugoslav Project 1929–1935. A 2002-ben a Columbia Egyetemen megvédett doktori disszertáció kézirata.

13 Hrvatski državni arhiv, fond VI. 259. sz., V. Maček Nicola Paszaziónak adott 1929. febr. 3-i interjúja; *Vladko Maček:* Memoari. Dom i svijet, Zg., 2003; *Vladko Maček:* Vođa govori. Ličnost, izjave, govori i politički rad vođe Hrvata Dra. Vladka Mačka. Hrvatska politička biblioteka, Zg., 1936. 155., 201., 260. A rezsim horvát ellenzék elleni erőszakos fellépéseire számos példa van: Hrvatski državni arhiv, fond XXI. 1593. sz., 1704. sz., 2861–2877., 3917–3683.

14 *Thomas Sakmyster:* Hungary's admiral on horseback. Miklós Horthy, 1918–1944. Columbia University Press, New York, 1994. (Boulder: East European Monographs.)

15 *Jan Kochanovski:* Horthy und Pilsudski – Vergleich der autoritären Regime in Ungarn und Polen. In: Autoritäre Regime in Ostmittel- und Südosteuropa 1919–1944. Hrsg. *Erwin Oberländer.* Padeborn Ferdinand Schöningh, Padreborn–München–Wien–Zürich, 2001. 50.

nyilvánosan bírálhatta, de nem obstruálhatta annak döntéseit. A kormánynak komoly parlamenti többsége alakult ki, ám elsősorban az erős végrehajtó hatalomra támaszkodott. A kormányt Horthy Miklós kormányzó nevezte ki, akinek joga volt a parlament összehívására és feloszlatására, és ő volt a hadsereg főparancsnoka is. Hatalma azonban nem kizárólag törvényhozói felhatalmazásából, hanem elsősorban informális kapcsolataiból és személyes befolyásából eredt, a törvényeket pedig természetesen úgy hozták meg, hogy biztosítsák a rendszer stabilitását. A kormányt csak abban az esetben lehetett megbuktatni, ha a parlament kétharmados többséggel bizalmatlanságot szavazott meg, ami az akkori erőviszonyok között lehetetlen volt. Bethlen kormányzása alatt ez nem is következett be. A miniszterelnök ugyanakkor sikeres szociálpolitikájával a társadalom széles rétegeinek támogatását nyerte el. A kormányt a parlamentben csak 1939-ben menesztették, mégpedig a kormánypártok vitái miatt. A rendszer legitimációja alkotmányjogi szempontból a szokásjogból származott, Szent István koronájára hivatkozva: *„A Szent Korona a királyt és a nemzetet, s egyszersmind a Szent István koronájához tartozó területek egybetartozását jelképezi."*[16] Az SZHSZ Királysággal és a Horvát Bánsággal szemben Horthy Magyarországán léteztek antiszemita törvények, ám maga a rezsim Magyarország német megszállásáig nem követett el genocídiumot. A konzervativizmus és a fasizmus közötti feszültség szétszakította a magyar társadalmat. Az ellentét a Horthy-rezsim elitjén belül is megmutatkozott, melynek tagja volt Gömbös Gyula, aki hajlamos volt a fasizmus irányában történő elmozdulásra.[17] Horthy konzervatív autoriter rendszerének fennállása alatt (1920–1944) a magyar politikában a radikális fasiszta sovinizmus és a mérsékelt konzervatív nacionalizmus harca zajlott.[18] A konzervatívok ugyan jobbára győztek, Magyarország Harmadik Birodalom általi megszállásának köszönhetően, a német hadsereg segítségével azonban végül a nyilaskeresztes mozgalom fasisztái győzedelmeskedtek, népirtást elkövetve a magyar zsidóság ellen. A nyilaskeresztesek vezetőjét, Szálasi Ferencet 1944. október 15-én a nácik kinevezték a magyar fasiszta kormány élére.[19] Ez jelentette a magyar autoriter konzervatív rendszer végét. A fasiszta diktatúrát a kommunista követte, így a magyar nemzet demokratikus rendszerét csak az utóbbi összeomlását követően, a Magyar Köztársaság 1989. október 23-i kikiáltását követően kezdhette építeni.

16 *Révész László:* Verfassung und Verfassungswirklichkeit in Horthy-Ungarn. Ungarn–Jahrbuch 6. (1974–1975) 48.

17 Gömbös Gyula 1932 és 1936 között a Magyar Királyság kormányának miniszterelnöke volt. Politikai nézeteiről lásd *Goemboes Gyula:* Für die nationale Selbstzwecklichkeit. 12 Reden des Ministerpräsidenten Julius Gömbös. Pester Lloyd, Bp., 1932.

18 *Deák István:* Hungary. In: The European Right. A Historical Profile. Ed. *Hans Rogger, Eugen Weber.* University of California Press, Berkeley, 1966. 364–407.

19 *Paul Lendvai:* Die Ungarn. Eine tausendjährige Geschichte. Goldmann Verlag, München, 2001. 471.

A horvát konzervatív rendszer megvalósulása a magyarnál jóval később sikerült. A horvát elit nem hivatkozhatott egy nagy királyságra, mely egészen a modern időkig létezett, mint ahogyan a Szent István koronájához tartozó területekre hivatkozva azt a magyarok tették. Horvátországnak volt autonómiája, de csak nagyobb politikai alakulatok keretein belül: 1102-től Magyarországgal közösségben, aztán a Habsburg Monarchia, majd Ausztria–Magyarország részeként, hogy aztán az első világháború után – bármiféle autonómia nélkül – az SZHSZ Királysághoz csatlakozzon. Arra még várni kellett, hogy a szerb politikai elit a horvát elittel való megegyezés mellett döntsön. A Horvát Bánságot, melyben a Vladko Maček vezette konzervatívok a konzervatív rendszer szociálisan érzékeny változatának megteremtését tűzték ki célul, a Jugoszláv Királyság 1931-es oktrojált alkotmányának 116. cikke alapján kiáltották ki. Sándor király 1929-ben, a Karađorđević-udvar és a szerb elit dominanciájának megőrzésére bevezetett diktatúráját formálisan sosem szüntették meg. Ez a tény jelentős mértékben határozta meg a Horvát Bánság politikai, társadalmi és gazdasági életét. Sosem került sor parlamenti választásokra, nem volt parlamenti élet. A Horvát Bánságban dr. Ivan Šubašić bán tartotta kézben az autonóm hatalom minden funkcióját, s teljesen önállóan nevezett ki minden állami hivatalnokot és községi elöljárót. A Jugoszláv Királyságban a központi hatalom kezében maradt a külügy, a honvédelem, a nemzetközi kereskedelem és a pénzügyek. A Magyar Királysággal ellentétben a Horvát Bánság nem volt önálló állam, s ilyen módon nemzetközi jogi szubjektum sem, csupán a Jugoszláv Királyság keretein belül létező, nagy autonómiával rendelkező közigazgatási egység. Maček, a Horvát Parasztpárt vezetője a Jugoszláv Királyság miniszterelnök-helyettese lett, s a párt megkapta a pénzügyi, kereskedelmi, ipari és postaügyi minisztériumot, illetve egy tárca nélküli miniszteri posztot. A Horvát Bánság politikai berendezkedésének ideológiai legitimációját a következőképpen összegezték: *„Nemzeti tradíciónk etikai értékeinek nevében vívjuk harcunkat a szabadságért, igazságért, emberségért, s a szellemi és anyagi kultúra minden terén való fejlődéséért. Ha ezen nemzeti tradícióra támaszkodunk, ha hazánk építésénél a továbbiakban is a parasztságra építünk – mely a nemzeti kultúrába nem üres kézzel érkezik, hanem abba az egészséges élet hordozójaként a legmagasabb biológiai és szellemi értékeket hozza – biztosra vehetjük, hogy fáradozásainknak és hazánk iránt érzett szeretetünknek köszönhetően elfoglalhatjuk megérdemelt helyünket a nemzetek között."*[20] Az idézetből világosan látszik, hogy a legnagyobb hangsúly a tradicionális értékeken és a nemzeti szabadságon van. A politikai rendszernek azonban megvoltak a maga autoriter jellemvonásai. A Horvát Bánság vezetőinek nemcsak Belgrád politikájával és a háborús állapotokkal kellett számolniuk, hanem folyamatos támadások érték őket a bal- és jobboldali szélsőségesek részéről is. A Jugoszláv Kommunista Párt azt hangsúlyozta, hogy Mačeknek nem sikerült megoldania a szociális kérdést, az usztasák pedig a nemzeti kérdés megoldatlanságát rótták fel neki. A fasisz-

20 Godišnjak Banske Vlasti banovine Hrvatske. Narodne novine, Zg., 1940.

ta, azaz usztasa körök képviselői azt állították, hogy a Horvát Bánság határai nem természetes határok, s úgy vélték, ők lesznek azok, akik megalapítják a horvát államot, mégpedig annak etnikai és történelmi határai között. Sem a jobb-, sem a baloldali szélsőségesekkel nem volt lehetséges a megegyezés; Maček kemény represszióval válaszolt. Ezzel egy időben szükségessé vált a Horvát Bánság intézményrendszerének kialakítása is. Maček Horthyval ellentétben megkérdőjelezhetetlen demokrata volt, a körülmények azonban nem kedveztek a demokratikus intézmények kiépítésének. Éppen ezért találjuk Maček politikájának elsőrendű céljai között a horvát autonómia biztosítását. Törekedett egy stabil társadalom felépítésére, melyben figyelembe vették a parasztság érdekeit. A politikus memoárjában kiemelte, hogy politikai orientációja mindig magában foglalta a horvát nemzet tradicionális értékeinek megőrzését.[21] A Horvát Parasztpárt domináns szárnya igyekezett biztosítani az új hatalom befolyását, kísérletet téve a horvát parasztság szociális követelései, a katolikus etika és az új demokratikus intézmények kiépítése közötti egyensúly megteremtésére.

A Jugoszláv Királyság 1941. április 6-i megtámadása keresztülhúzta a számításaikat. A Harmadik Birodalom által vezetett erők hamar letörték a jugoszláv hadsereg ellenállását, a Horvát Bánság konzervatív berendezkedését pedig a fasiszta erők akaratából felváltotta az újonnan felállított usztasa Független Horvát Állam fasiszta rezsimje. Horthy Magyarországa a náci Németország oldalára állt és részt vett a Jugoszláv Királyság, s ezzel a Horvát Bánság területének okkupálásában. Horthy konzervatív rezsimje egészen 1944-ig állt fenn, mikorra már világossá vált a Harmadik Birodalom veresége. Horthy kezdeményezéseit a nyugati szövetségesekkel való tárgyalásokra megszakította Magyarország náci megszállása, s fasiszta szövetségeseik, a nyilasok hatalomra juttatása. A nyilasok az usztasákhoz hasonlóan tömeggyilkosságokat követtek el. Mindkét konzervatív rezsimet a fasiszta mozgalmak döntötték meg, a horvátok esetében már 1941-ben az usztasa mozgalom, a magyaroknál 1944-ben a nyilaskeresztesek radikális fasiszta mozgalma győzedelmeskedett.

Mindkét mozgalom radikális fasiszta ideológiával legitimálta totalitárius politikai rendszerét, mely egy sor rasszista elemet tartalmazott. Szívesen hivatkoztak az általuk állítólagosan képviselt tradicionális nemzeti értékekre, ugyanakkor nem takargatták fasiszta forradalmi karakterüket. Nyíltan beszéltek az új forradalomról, melynek meg kell teremtenie az új, fasiszta embert, s a „tengernyi vérről", ami az „új ember" születésével jár. Habár sokan állítják, hogy a fasiszta ideológia a konzervativizmusból ered, gyökeresen eltérő ideológiákról van szó. Míg a horvát és magyar konzervatívok is azt állították, hogy politikai rendszerüket az isteni akarat vagy egyszerűen a történelem biztosítja, addig a horvát és a magyar fasiszták hangsúlyozták, hogy a nemzetnek a tiszta fajon kell alapulnia, s ilyen módon megalapozták a későbbiekben elkövetett népirtás bűnét. A konzervatívok úgy vélték, hogy az állam

21 *Vladko Maček:* Memoari. Dom i svijet, Zg., 2003.

garantálja a tradicionális értékeken nyugvó közjót, a fasiszták ellenben a nemzet vagy a faj harcának eszközeként tekintettek az államra. A radikális fasizmus tanítása, miszerint vannak uralkodó nemzetek és rasszok, a genocídium felé vezető út első lépését jelentette. Velük ellentétben a konzervatívok a nemzetet nem a „vér és föld" jelszavával, a tiszta származás gondolatával definiálták, hanem az Isten vagy a történelem által rendelt tradicionális etikai erények mentén. A konzervatívok úgy vélték, hogy az egyén elsősorban a közösségének, illetve a családnak és a nemzetnek tartozik felelősséggel, mégsem tagadták az egyén szabadságát. Azt pozitívan definiálták mint a közösség érdekében történő cselekvésre való képességet és az ahhoz való jogot. A fasiszta ideológia szerint az egyén semmi, mindent a nemzet jelent, melyhez tartozik. A konzervatívok szerint a magántulajdon szüksége az emberi természet részét képezi, kiálltak a piacgazdaság, azaz a kapitalizmus mellett, szociális politikájukkal kísérelve meg a piac szegényebb rétegekre gyakorolt pusztító hatásainak enyhítését. A fasiszták is elfogadták a magántulajdont, ám alapvetően úgy vélték, hogy a kapitalizmust, „a pénz diktatúráját" alá kell vetni a nemzet akaratának, melynek egységét a fasiszta párt vezetője garantálja. Náluk diktatúra biztosítja a politikai formát, melyben a nemzet a fasiszta párt vezetőjével az élén megújulhat és a vérség által meghatározott, harmonikus, természetes közösségé formálódhat. A radikális fasiszta ideológia szerint forradalom útján kell megalkotni az új embert, megújítani a nemzetet, s éppen ezért nem tűrhette a konzervatív politikát, mely meg kívánta őrizni a dolgoknak a történelem és Isten által biztosított rendjét.

8. MAĐARSKO–HRVATSKI KULTURNI DODIRI

ISTVÁN NYOMÁRKAY

Duhovna srodnost jezika srednjoistočne Europe[1]

I oni koji ne raspolažu saznanjima s polja filologije znaju koliko stranih izraza (latinskih ili latiniziranih) upotrebljavamo čak i u svakodnevnoj komunikaciji, oni su već desetljećima sastavni dijelovi ne samo stručne terminologije, već i razgovornog jezika. Koliko puta kažemo ili čujemo da netko u nekoj stvari *nije kompetentan*, vijesti slušamo iz *autentičnog izvora*, i mogli bismo navesti još primjera. U novije vrijeme sve se više engleskih riječi širi u našem govornom jeziku. Smatramo sasvim prirodnim kada danas netko govori o *projektu*, a ne o planu, pa i onda kada nije riječ o nekom većem planu za posao, već o najsvakodnevnijoj stvari, da ne govorimo o izrazima koji izlaze iz uskog kruga stručne terminologije kao što je *computer* (čiji su ekvivalenti, iako ne sasvim jednakovrijedni, *számítógép*, *računar*, *računalnik*) ili *weekend* čiji bi pomalo usiljeni ekvivalenti bili njem. *Wochenende* ili mađ. *hétvége*. Od druge polovice 20. stoljeća više engleskih izraza prešlo je u europske jezike u obliku uspješnih prevedenica (kalkova) ili djelomičnih prevedenica, vjerojatno njemačkim posredovanjem, kao što su na primjer *légi híd (Luftbrücke < Airlift),* hrv. *zračni most*; *önkiszolgáló (Selbstbedienung < self-service),* hrv. samoposluga; *felhőkarcoló (Wolkenkratzer < skyscraper),* hrv. *neboder* itd. Međutim, sve su brojniji transferi, posuđenice koje ili zbog sadržajnih (specifičnosti slike svijeta koja je u njima izražena), ili zbog formalnih razloga i nije potrebno prevoditi na jezik primatelj, primjerice *talkshow*, *long drink* i slično.

Tu „duhovnu" srodnost ili boljereći „srodnost u poimanju svijeta" koja je u prošlosti imala dva izvora ili uzora – latinski i njemački – u budućnosti će najvjerojatnije određivati engleski. Na to se, osim u nekoliko primjera, neću osvrtati budući da smatram kako razumijevanje sadašnjeg stanja i buduće perspektive međujezičnih utjecaja svakako zahtijeva poznavanje prošlosti.

Izraz „duhovna srodnost" posudio sam od Lászla Hadrovicsa koji se 1989. godine u opsežnoj studiji, na temelju vlastite istraživačke građe, bavio duhovnom srodnošću istočne i srednje Europe. Potvrdom duhovne srodnosti u daljnjem tekstu podrazumijevam riječi i izraze koji se u cijelosti ili u svojoj suštini temelje na sličnoj slici svijeta.[2]

---

1 Ova studija je skraćena inačica studije objavljene u Magyar nyelvőr 2012/1.

2 *László Hadrovics:* A magyar nyelv kelet-közép-európai szellemi rokonsága. U: Nyelvünk a Duna-tájon. Szerk. *János Balázs.* Tankönyvkiadó, Bp., 1989. 7–46.

„Duhovna srodnost" jezika srednjo-istočne(?) Europe – ne uzimajući sada u obzir konkretne rezultate međuutjecaja nastalih tijekom najranijih dodira – sve je izraženija od razdoblja prije narodnog preporoda, iako to vrijeme, kako kaže László Hadrovics, *„iz gledišta jezika* […] *obilježavaju različiti problemi"*.[3] Zbog različitosti pojedinih jezika i stupnja međuutjecaja, odnosno uslijed političke razvedenosti, o srednjo- ili srednjoistočno europskoj jezičnoj svijesti ili slici svijeta do posljednje trećine 18. stoljeća i pojave nacionalnih pokreta zapravo i ne možemo govoriti. Kasnije, međutim, zajednička su nastojanja sve više u prvi plan stavljala „oplemenjivanje" jezika, te kod nacija srednjoistočne Europe priključivanje „visokoj kulturi" učenog Zapada (izrazom Henrika Beckera *„Sprachanschluss"*[4]); tako razdoblje jezične obnove s dragocjenom građom služi i u istraživanjima europske duhovne srodnosti, naime *„svi se nacionalni pokreti s početka 19. stoljeća slažu u tome da što prije treba izraditi sasvim novi književni jezik, suvremen u pogledu leksičke građe, koji će u svakom pogledu ispunjavati zahtjeve europske civilizacije* […] *koji će stajati iznad narječja."*[5] I hrvatski pokret jezične obnove svjedoči da se – u određenom pogledu, prije svega potiskivanjem latinskog – gotovo „radilo protiv" (tada još spore i često otežane) međunarodne razmjene informacija, na što je s pravom upozorio göttingenski povjesničar Arnold Heeren 1810. godine. Po njegovom mišljenju *„Europa nije bez razloga preuzela jedan zajednički jezik za njegovanje znanstvene kulture, što je, usprkos svim prednostima do kojih je dovodi oplemenjivanje materinskog jezika, imalo značajne gubitke uslijed zanemarivanja znanstvenog jezika."*[6] To je pitanje zanimalo i mađarske, češke i hrvatske jezične obnovitelje, štoviše, kasnije se pojavilo i kao leksikografski problem.

Kada zajedničke i uvelike slične jezične pojave proučavamo na određenom manjem ili većem području, tada se u suštini krećemo u okvirima arealne lingvistike. Kao što je poznato, osnovna jedinica arealne klasifikacije je jezična area ili jezični savez. Jezični savez – prema dosadašnjim tumačenjima – znači skupinu onih jezika koji se govore na istom ili susjednim područjima, koji raspolažu zajedničkim jezičnim obilježjima nastalim uslijed brojnih, intenzivnih veza. Naravno, relevantna nisu ona obilježja koja su se razvila slučajno, u pojedinim jezicima jezičnog saveza, nego samo ona za koja se može dokazati da su rezultat uzajamnog utjecaja.

„Sumnjivi znakovi jezičnog saveza" u jezicima srednjoistočne Europe tijekom desetljeća, štoviše stoljeća, dijelom se spontano šire, a dijelom pak – često svjesno – dovode do razvoja novih zajedničkih karakteristika, načina tvor-

3 *Hadrovics, L.:* A magyar nyelv nav. dj. 20.

4 *Henrik Becker:* Zwei Sprachanschlüsse. Die Humboldt Bücherei, Gerhard Mindt, Berlin–Leipzig, 1948.

5 *Hadrovics, L.:* A magyar nyelv nav. dj. 20.

6 *Arnold Heeren:* Über die Mittel zur Erhaltung der Nationalität besiegter Völker. Vaterländisches Museum, Hamburg, 1810. Navodi: *Helmut Keipert:* Die lexikalischen Europäismen auf lateinisch-griechischer Grundlage. U: Handbuch der Eurolinguistik. Hrsg. von *Uwe Hinrichs Harrasowitz.* Verlag, Wiesbaden, 2010. 640. Prijevod autora.

be riječi i izraza. Većina njih je svojstvena ponajviše pisanom jeziku, prvenstveno u pokretima za obnovu jezika koji su trajali od posljednje trećine 18. stoljeća pa skoro do kraja 19. stoljeća, i koji su na koncu doveli do razvoja standardnih književnih jezika.

Jezična slika svijeta znači određeno poimanje svijeta. Uzmimo jedan jednostavan primjer, naziv 'ablak' (hrv. prozor). Mađarska riječ *ablak* slavenskog je porijekla, a značenje joj je 'ograđeni otvor'. Prvi se put spominje u Kodeksu Jókai (Jókai-kódex, ko 1372/1448.). U romanskim i većini germanskih jezika riječ sa značenjem 'prozor' dolazi od latinske riječi *fenestra* koja pokazuje slično poimanje svijeta i čije je značenje *'Öffnung für Luft und Licht in der Wand'*.[7] Prava funkcija prozora, naime, da se kroz njega može vidjeti, izražena je u hrvatskoj i srpskoj riječi *prozor* koja je nastala oduzimanjem od glagola *prozrěti*. Ili uzmimo jedan apstraktan pojam, na primjer pojam *bűn* (hrv. grijeh)! Nije nam cilj ulaziti u pojedinosti, naime samo je u grčkom tekstu Novog zavjeta za izraz pojma grijeha upotrijebljeno osam različitih riječi (naravno, sa nijansama u značenju i ovisno o kontekstu). Zadovoljimo se spominjanjem latinskih i slavenskih riječi! U latinskom se najčešće javljaju *peccatum* i *debitum*. Prva riječ sa značenjem 'umiješati se u nešto, uplesti se u nešto' tvorenica je glagola *pecco*, a njezina osnovna predodžba je zamršenost, nepreglednost; značenje drug je pak 'dug, dugovanje', a sličnu predodžbu pokazuje i njemački *Schuld*. Uz spomenuto vrijedi navesti i tekst molitve. Oče naš: *„...et dimitte nobis debita nostra, sicut et nos dimittimus debitoribus nostris." „…otpusti nam* grijehe *naše kako i mi otpuštamo dužnicima našim"*, zapravo. 'otpusti nam naše dugove'; *„und erlaß uns unsere* Schulden*, wie auch wir sie unseren Schuldern erlassen haben"* (Mt 6:12). Zanimljiva je slavenska riječ *grěchъ* koja se veže uz sliku izraženu u glagolu *goréti* 'gorjeti, paliti', dakle vjerojatno je učinak počinjenih djela povezan s imenovanjem, zapravo metaforom gorenja, vatre, koja kao unutrašnja vatra ne ostavlja počinitelja na miru, tj. „pale" ga. Slična je slavenska (ruska) riječ *вина* 'grijeh, greška' čije značenje možemo ilustrirati i odlomkom iz basne Ivana Krilova: *„кто* виноват *из них, кто прав, судить не нам…"*. Paul Horn polazi od staroindoeuropske riječi *gunāh* što znači 'grijeh' s kojom je srodna sanskrtska *vināça* 'Verlorengehen, Vernichtung, Untergang', odnosno – prema njegovom kratkom priopćenju[8] poslanom Sándoru Goldzieheru Ignácu Kéglu – vjerojatno i turska riječ *günah*.[9] Ovdje se pokazuje zanimljivo poimanje svijeta, naime ne dominira predodžba počinjenja, nego poništavanja, grijeh je dakle u ovom tumačenju negativno djelovanje, to jest *ne*-djelovanje s čime u vezi ponovo možemo navesti Bibliju: *„Jer bio sam gladan, a* niste *mi*

7 Duden Etymologie Herkunftswörterbuch der deutschen Sprache. Bearbeitet von *Günther Drosdowski, Paul Grebe* un weiteren Mitarbeitern der Dudenredeaktion. Bibliographisches Institut, Mannheim, 1963. U daljenjem tekstu: DudEt.

8 www.wangfolyo.blogspot.com/2010/11/unde-malum.html.

9 *Paul Horn:* Grundriss der neupersischen Etymologie. K.J. Trübner Verlag, Strassburg, 1893; Opširnije: *Heinrich Hübschmann:* Persische Studien. Beiträge zu Horn's Grundriss der neupersischen Etymologie. Verlag von Karl J. Trübner, Strassburg, 1895.

dali jesti; bio sam žedan, a niste *mi dali piti…"*; *„Denn ich war hungrig, und ihr habt mir* nichts *zu essen gegeben…"* (Mt 25:42; istaknuo: Ny. I.). U tom smislu sličan nazor pokazuje i njem. *Schuld*, ali možemo podrazumijevati i to da grijeh sam u sebi nosi i kaznu pa se tada već približavamo značenju riječi *grěchъ*. Vasmer[10] ne prihvaća Hornovo etimološko tumačenje, već se vraća na staroindoeuropski glagol *vēti* 'progoniti, tjerati' od kojega izvodi porijeklo i riječi *война* 'rat'. U imenovanju pojma grijeha – kao što vidimo – očituju se različita poimanja svijeta: zamršena, neprikladna stvar, nešto što (iznutra) pali, uznemirava, dug, dugovanje i konačno: nedostatak djelovanja.

Brojna se pitanja postavljaju u proučavanju jezične slike, odnosno promjenâ jezične slike kod više apstraktnih pojmova, pored ostalih na primjer, to pokazuje podrobna analiza pojma *hazugság* (hrv. laž). Prema mađarskom povijesno-etimološkom rječniku ta riječ je nepoznatog porijekla. Prvi put se pojavljuje u 12. – 13. stoljeću, i to kao osobno ime: *Chozug*. Katalin Fehértói nabraja više njezinih obličnih inačica: *Hazug*, *Hozug*, *Hozugh*, *Chozug*, *Cozug*.[11] Iz podataka o osobnim imenima možda bismo mogli zaključiti da uz tu mađarsku riječ u davnini ili nije pridruživano takvo obilježeno značenje, kakvo joj naša današnja svijest daje, ali naravno da je moguće i to da je osobno ime nastalo iz nadimka. To bi trebalo podrobnije istražiti! Porijeklo riječi sa značenjem „laž" u njemačkom i njemu genetski srodnim slavenskim jezicima međutim, nedvosmisleno upućuje na konkretnu predodžbu koja se opaža iza nje. Prema DudEt-u *„das gemeingerm[anische] Wort* […] *geht mit verwandten Wörtern im Baltoslav[ischen] auf die W[ur]z[el] *leugh- 'lügen' zurück, vgl. z.B. russ. lož' 'Lüge' zurück"*. Njoj je srodna već izgubljena germanska riječ **laugna-* 'Verborgenheit, Verheimlichung, Lüge'. Izvorna pozadina poimanja svijeta mogla je biti skrivenost, nejasnoća, prešućivanje nečega. Riječ se zatim proširila i u mađarskom. Ovdje vrijedi ukazati – u vezi gore rečenoga, a što može potvrditi sliku svijeta za koju se pretpostavlja da je spomenuti izvornik – na mađarski izraz *átlátszó hazugság* (hrv. providna laž). Taj izraz se temelji na spomenutom značenju 'skrivenost, tajnost' i znači takvu tvrdnju ili priopćenje za koje je odmah jasno da je laž. Tijekom analize temeljene na tekstovima naravno nastaju brojni profili.

Proučavanje „duhovne srodnosti" koja se manifestira u tvorbi riječi, gramatičkim strukturama, frazeologizmima u različitim jezicima stoga – kao što je gore spomenuto – pripada užem istraživačkom krugu kontaktologije. „Duhovnu srodnost (srodnost u poimanju svijeta)" prema našem mišljenju dokumentiraju prije svega oni jezični elementi – prvenstveno riječi, termini, i ustaljene sveze riječi – kod kojih se može dokazati zajednička ili u mnogo pogleda slična pozadina poimanja svijeta, odnosno zajednička ili slična slika svijeta. I Humboldt je naglašavao da *„zwischen den Menschen und*

10 *Max Vasmer:* Russisches etymologisches Wörterbuch. Carl Winter Universitätsverlag, Heidelberg, 1950–1958.

11 *Katalin Fehértói:* Árpádkori személynévtár 1000–1031. Akadémiai Kiadó, Bp., 2004.

die Welt schiebt sich die Sprache und vermittelt ihm in einem ihr eigentümlichen System ein Bild dieser Welt, das für den Menschen die ihm fassbare Wirklichkeit darstellt."[12] Od Humboldtovih zaključaka u vezi naše teme naglašavamo „in einem ihr eigentümlichen System" koji u suštini kaže da posuđenice, doslovni prijevodi ili očite podudarnosti nisu jedini oblici u kojima se očituju rezultati međujezičnih utjecaja temeljeni na zajedničkom poimanju svijeta, naime isti sadržaj zbilje svaki jezik izražava vlastitim sredstvima. Različiti jezični sustavi uvjetuju često različite načine za tvorbu riječi i izraza, no to ne isključuje činjenicu zajedničkog poimanja svijeta, odnosno međusobnog utjecaja. Na primjer, krajnji izvor mađarske riječi *labdarugás* je engleski *football*, međutim posredničku je ulogu mogao imati i njemački *Fußball*. Mađarska riječ je bez sumnje nastala prema stranom uzoru, ali je rezultat svjesne rječotvorbe, budući da ne imenuje samo predmet igre, već ukazuje na dinamično poimanje svijeta, odnosno samu igru; naime ističe *udaranje* lopte, dok jezik davatelj ili jezik uzor imenuje samo sredstvo igre. Jednako je poimanje svijeta i u pozadini hrvatske riječi *nogomet*. To što mađarska riječ nije **láblabda*, a hrvatska **nogolopta*, djelomice se može objasniti – kao što smo vidjeli – poimanjem svijeta koje stoji u pozadini, a djelomice razlikom jezičnog sustava koji prima, oponaša. Ovo je slučaj takozvanog slobodnog oponašanja, kod kojega je – kao što smo spomenuli – uzor neupitan, razlikuju se samo jezična sredstva koja izviru iz poimanja svijeta. Događa se da jezici koji su u trajnoj, neposrednoj vezi, na temelju takvih uzora tvore vlastite izraze za imenovanje novih predmeta, sredstava ili pojava, koje njihovi gramatički sustavi ne dopuštaju doslovno oponašati. U takvim slučajevima isto poimanje svijeta jezici izražavaju u skladu s vlastitim jezičnim (gramatičkim) mogućnostima. To se dobro vidi u mađarskim i hrvatskim prijevodima brojnih pojmova koji su u njemačkom izraženi složenicama. Te njemačke kompozitume, čija je i prva i druga sastavnica imenica, mađarski prevodi od elementa do elementa, naime za to ne postoje nikakve morfološke zapreke, primjerice: *Welterfolg – világsiker, Lebensgefahr – életveszély, Dampschiff – gőzhajó, Zahnarzt – fogorvos* itd. Isti su uzori doveli do nastanka odgovarajućih hrvatskih izraza (i drugih južno- i zapadnoslavenskih), a razlika ponovo proizlazi iz sustava jezika primatelja: *Welterfolg – svjetski uspjeh, Lebensgefahr – opasnost po život, Zahnarzt – zubni liječnik, zubar* itd. U hrvatskom (i općenito u slavenskim jezicima) javlja se atributna sintagma, opis ili tvorenica.[13] Rijetki su slučajevi u kojima materinski „Systemzwang" nije dovoljno jak, odnosno „Systemzwang" jezika davatelja ili uzora je jači, pa tako jezik primatelj (oponašatelj) oponaša i gramatičku strukturu jezika davatelja ili uzo-

12 Navodi: *Suzanne Öhman:* Wortinhalt und Weltbild. Vergleichende und methodologische Studien zur Bedeutungslehre und Wortfeldtheorie. P. A. Norstedt och Söner, Stockholm, 1951. 34.

13 Opširnije: *István Nyomárkay:* Strane riječi u hrvatskosrpskom (srpskohrvatskom) jeziku. Tankönyvkiadó, Bp., 1984.

ra bez obzira na to što mu je ona strana. U hrvatskom imamo zanimljiv rani podatak o prijevodu mađarske riječi *szántóföld: oraća zemlja*. Prvi član atributne sintagme tvoren je od glagola *orati* „szánt", pridjev sličan obliku participium praesentis activi; od participa ga razlikuje samo to što se sufiks ne pridružuje prezentskoj, već infinitivnoj osnovi. Jasno je da su ondašnji govornici (14–16. stoljeće) osjećali sufiks prve sastavnice mađarskog izraza, pa su ga i oponašali usprkos tome što glagolski pridjev u hrvatskom nije bio u tako širokoj značenjskoj uporabi kao u mađarskom. Međutim, sve do kraja 19. stoljeća bile su raširene slične sintagme (njemački kompozitum: glagolska osnova + imenica → mađarska složenica: particip + imenica → prema mađarskom uzoru tvorena složenica pomoću hrvatskog [slovačkog, češkog] pridjeva s obilježjima participa, primjerice: *Bade-Arzt* → *fürdőorvos* → *kupaći liječnik; Sprungbrett* → *ugródeszka* → *skakaća daska* itd. Tu odmah moramo napomenuti da su se kasnije takve složenice osjećale stranima, stoga su pojedini izrazi (kao i navedeni primjeri) preoblikovani, dakle, na koncu je ipak došla do izražaja prisila materinskog jezika, pa je tako u jezičnoj uporabi umjesto *kupaći liječnik* 'fürdőorvos' ukorijenjeno *kupališni liječnik* 'zapravo, liječnik koji pripada kupalištu', umjesto *skakaća daska odskočna daska* 'daska koja služi za *od*skakanje'. Međutim, nekoliko predstavnika takvog tvorbenog načina trajno su se udomaćili u jezičnoj uporabi, pa tako i danas imamo *pisaći stol* 'íróasztal' (Schreibtisch), *pisaći stroj* 'írógép' (Schreibmaschine), *brijaći sapun* 'sapun koji *brije*' (Rasierseife), *spavaća kola 'hálókocsi'* (u novije vrijeme češća je prijedložna sintagma *kola za spavanje* 'kola koja služe za spavanje') (Schlafwagen), *kupaći kostim 'fürdőruha'* (Badeanzug), *šivaća igla 'varrótű'* (Nähnadel) itd. Rijetka je forma međujezičnih utjecaja kada – kao što smo vidjeli – jezik primatelj preuzima i strukturu koja mu je strana i neobična. Razlog tomu se vjerojatno može tražiti u jezičnoj ekonomiji, naime spomenute i njima slične strukture kraće su od opisa koji više odgovaraju strukturama jezika primatelja. Druga zanimljiva manifestacija nastojanja za pojednostavljivanjem su – osobito u novije vrijeme – česti pridjevi iz engleskog ili francuskog preuzeti u hrvatski (i srpski) bez adaptacijskog tvorbenog sufiksa, primjerice *feš, hercig, snob, super, šik* itd., premda bi u slavenskim jezicima bila „obavezna" morfološka adaptacija pomoću tvorbenog sufiksa.

Postoji i slučaj koji svjedoči o tome da kod prijenosa točnog i na izvornoj slici svijeta utemeljenog, nijansiranog značenja pojedinih izraza – kao u slučaju klasičnih jezika, primjerice grčkoga – u europskim jezicima ne postoji riječ koja bi točno i nedvosmisleno izrazila pozadinu izvornog poimanja svijeta. Prijevodi tako mogu biti pogrešni, štoviše mogu odvesti na krivi put. Zanimljiv je primjer prijevod atributa *tökéletes* (hrv. savršen) iz Evenđelja po Mateju 5:8 (i drugih dijelova Biblije): „Ti azért legyetek *tökéletesek*, mint ahogy

mennyei Atyátok *tökéletes*"[14] („Budite, dakle, *savršeni* kao što je *savršen* vaš nebeski Otac"). Isusov zahtjev izrečen u Govoru na gori je neispunjiv, štoviše – prema mišljenjima više istraživača Biblije – kada bi čovjek smatrao da je u vlasništvu božanskog savršenstva to bi jednostavno bilo bogohuljenje. Osobinu savršenstva, tumačeći je kao dostignuti cilj, svršeno stanje, participom prošlim izražavaju latinski *perfectus*, a slavenski *съвршенъ* (ruski: *совершенный*, hrvatski i srpski: *savršen*), rumunjski *desăvârşit* (slavenska posuđenica), njemački *vollkommen*. Za razliku od ovih jezika, u grčkom imamo *τέλειος*. Grčka riječ (*τέλος* 'cilj') potječe od praindoeuropskog korijena s osnovnim značenjem 'okretati, okretati se'; od tog korijena kasnije su potekli i staroindoeuropsko *cárati, calati* 'kretati se, lutati, tjerati', avestički a općenitim značenjem *čairati* 'vršiti neku aktivnost', latinsko *colonus*, slavensko *kolo*.[15] Dakle, u *τέλειος*-u, u pojmu 'gotov, svršen, zreo, odrastao' nije odlučujuće statično stanje, već predodžba kretanja prema određenom cilju, a tome odgovara i gramatička forma: ne participium perfectum, već pridjev.

Tri spomenuta primjera ističu važnost s jedne strane poimanja svijeta, a s druge gramatičkog formiranja pojedinih riječi i izraza. Samo po sebi je razumljivo da slike svijeta kod zajednica koje pripadaju istim civilizacijskim i kulturnim krugovima pokazuju puno sličnosti. Sličnost u poimanju svijeta često rezultira direktnim prijenosima, a preuzete riječi zatim pronalaze svoje mjesto u fonološkom, morfološkom i sintaktičkom sustavu jezika primatelja.

Tu najčešću formu međujezičnih utjecaja prije svega stvara potreba. Opće je poznato da je dodir mađarskog i slavenskih naroda od kraja 9. stoljeća bio vrlo intenzivan. Slavenske posuđenice u mađarskom dijelom pripadaju sljedećim tematskim krugovima: svakodnevni život, poljoprivreda, stočarstvo, određena zanimanja, crkveni i državni život. Takve su: *kalász, széna, rozs, málna, uborka, akó; megye, király, apát* itd. Događalo se, međutim, da se u mađarskom (ali u danom slučaju i u bilo kojem drugom jeziku) udomaćila strana riječ za izražavanje i takvog značenja za koje je jezik primatelj (u konkretnim primjerima mađarski) već raspolagao odgovarajućim izrazom. Tako su u starom mađarskom postojale riječi *szövő* i *verő*, a ipak su se udomaćile slavenske riječi *takács* i *kovács*. Takve vrste preuzimanja obično se nazivaju luksuzne posuđenice. Slavensko → mađarski međujezični utjecaj kasnije, od kraja 13. i početka 14. stoljeća, mijenja smjer i postaje sve više mađarsko → slavenski. Mađarski je što se tiče hrvatskog (i djelomice srpskog) dotaknuo prvenstveno pojedine terminološke skupine, na primjer pravnu terminologiju. Dobar je primjer hrvatski prijevod ili bolje adaptacija Tripartituma Stjepana Werbőczyja objavljenog 1574., rad varaždinskog bilježnika Ivana Pergošića. U hrvatskom prijevodu se javljaju dvadeset i dvije mađarske riječi koje označuju poj-

14 Biblia. Magyarázó jegyzetekkel. Kiadja a magyar Bibliatársulat megbízásából a Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Bp., 2007.

15 *Julius Pokorny:* Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. I. Francke Verlag, Bern–München, 1959.

move za koje u hrvatskom nije bilo odgovarajućeg izraza. Nekoliko primjera: *banta* 'injuria', *bantuvanik* 'impetitor, actor', *biršag* 'poena', *peruš* 'litigans, seu causans' *valovanje* 'fassio, confessio' itd. Posebnu pažnju zaslužuje riječ *peruš* koja je prijenos mađarskog *peres*. Ova je riječ zanimljiva zbog toga što pokazuje klasičan primjer povratnog posuđivanja. Mađarski glagol *perel* je preuzeta slavenska riječ *pъrěti* 'svađati se', koji je u mađarskom, zadržavajući izvorno značenje, adaptiran pomoću tvorbenog sufiksa *-l*. Od njega je oduzimanjem nastalo *per*, a zatim pomoću tvorbenog sufiksa *-s peres* i kao pravni izrazi *felperes* i *alperes*. Hrvatski ga je u tom značenju, ali starijem obliku prije tendencije otvaranja vokala, posudio nazad, a mađarske termine preveo: *gornji peruš* 'felperes', *do(l)nji peruš* 'alperes'. Ima primjera gdje je latinska riječ u adaptiranom obliku iz mađarskog kao termin dospjela u hrvatski, kao što je *juss* 'Recht, Anrecht; Rechtswissenschaft'. U Pergošićevom prijevodu naslov XXIII. članka I. dijela Decretuma (Tripartitum) glasi: *Kaie kraliev ivs ili pravicza…'* Mi a királyi juss vagy jog…'(u latinskom izvorniku *jus regium*). Značenje strane riječi u naslovu objašnjava: *ili pravica* ('vagy jog'). Mađarske posuđenice u hrvatskom i srpskom podrobno je obradio László Hadrovics.[16]

Mađarski se je utjecaj pokazao intenzivnijim kasnije, u vrijeme hrvatske obnove jezika, od kraja 18. stoljeća do posljednje trećine 20. stoljeća, šireći se na više leksičkih i terminoloških područja (pravo, obrazovanje, gramatika, vojska itd.). Pokreti za obnovu jezika u srednjoj Europi pokazuju više zajedničkih crta i neposrednih veza. Kako češki, tako i hrvatski i mađarski pokret za obnovu jezika dao si je za cilj prvenstveno razvoj materinskog jezika, obogaćivanje izražajnih sredstava i čišćenje jezika od stranih elemenata. Krenuvši s njemačkog područja širio se dalje prema istoku, prije svega na češko, mađarsko i hrvatsko područje. Teorijska osnova, ali prvenstveno rezultati i metode pokreta za obnovu jezika, koji su se razvili u tri spomenute zemlje (i jezika), pokazuju mnogo zajedničkih crta. U mađarsko–češkoj relaciji pitanje je pomno obradio Henrik Becker[17] koji obnovu jezika tumači kao priključenje jezičnom savezu visoke kulture, osobito europskom jezičnom savezu. *(„Eintritt neuer Sprachen in did Sprachbünde der Hochkultur, besonders in den europäischen Sprachbund")*[18] Taj termin smatra suprotnošću ranijim komparativnim istraživanjima za koje drži da su jednostrani, ističući da su se do sada većinom proučavale pojave koje su razdvajale pojedine narode, premda bi uistinu bilo važno i poželjno prikazati zajedničke, odnosno pojave koje dvije kulture približavaju jednu drugoj. *(„Warum ha man denn auch bisher den verwandschaftlichen Sprachvergleich so einseitig bevorzugt, der nur erzählt, wie die Völker sich trennen? Müssen wir nicht geradezu nunmehr den kulturellen Sprachvergleich fördern, der uns berichtet, wie fernste Völker einander nahekommen?")*

16 *László Hadrovics:* Ungarische Elemente im Serbokroatischen. Akadémiai Kiadó, Bp., 1985.
17 *Becker, H.:* nav. dj.
18 *Becker, H.:* nav. dj. 9.

Svjedoci u mnogo pogleda sličnog poimanja stvarnosti evropskih jezika – pored ostalog – su oni kalkovi koji su latinskog porijekla, ali je posrednu ulogu u njihovu širenju u službenom i govornom jeziku odigrao njemački jezik. Nekoliko primjera iz službene jezične uporabe: *supra dictus, supra nominatus – obenerwähnt, obengenannt – fent említett, fent nevezett* (ranije: *fenn megmondatott, fellyebb említett)* – (hrv. i srp.) *gore spomenuti; subscriptus – der/die Unterzeichnete – alulírott* – (slov.) *podpísaný, (*hrv. i srp.) *potpisani*. Slične su i sveze riječi u svakodnevnoj komunikaciji, primjerice: *vminek az alapján ~ auf Grund einer Sache ~* tal. *in base a qualche cosa ~* hrv. *na osnovu, temelju nečega; ebben az értelemben ~ in diesem Sinne ~* češ. *v tom smislu ~* hrv. *u tom smislu; vminek a folyamán ~ im Laufe ~* fr. *au course de ~* tal. *nel corso di ~* hrv. *u tijeku čega* itd. Jednako su tako brojne sveze riječi nastale i pod direktnim utjecajem njemačkog jezika, na primjer: *die Prüfung ablegen ~ letenni a vizsgát ~* hrv. *položiti ispit; den Brief mit Marke versehen ~ a levelet bélyeggel ellátni ~* hrv. *providjeti pismo markom; das geht nicht ~ ez nem megy ~* hrv. *to ne ide.*[19]

S razvojem znanosti već od kraja 18. stoljeća postupno se osjećala potreba za stvaranjem ili održavanjem jednog zajedničkog komunikacijskog sredstva. Upravo je demokratizacija kulture, zahtjev za njezinom dostupnošću u što širim slojevima društva probudila pokrete za obnovu jezika, pa su se tako s jedne strane europska civilizacijska potreba, a s druge pak ciljevi pokreta za obnovu jezika koji su u prvom redu pazili na jezičnu čistoću, do određenog stupnja međusobno preplitali.Smatram da je vrijedno i svrsishodno proučavati postignuća ovoga razdoblja koja su imala odlučujući utjecaj na daljnji razvoj pojedinih jezika, naime nije sporno da kako mađarski, tako i hrvatski, pa i češki jezik (da spomenemo samo najbliže) svoje današnje bogatstvo, nijansiranost u izrazu može zahvaliti upravo srednjoeuropskim pokretima za obnovu jezika.

19 *Balázs, J.*: nav. dj. 97–102.

CSABA G. KISS

Hrvatski krajolici i Hrvati u mađarskim putopisima 19. stoljeća

Ovim bih radom želio novim podatcima obogatiti spoznaje o mađarskoj slici Hrvata. Smatram da predodžbe koje su Mađari i Hrvati stvorili jedni o drugima, uzajamne nacionalne stereotipije predstavljaju svojstveni i s ostalima teško usporediv slučaj sustava odnosa *mi* i *drugi*. Najvažnije odrednice su nam poznate: zajednička državnost, konflikti na putu k modernoj naciji, izvjesna asimetrija. Sve je to uočljivo u pionirskom radu Dinka Šokčevića.[1] Tema iz naslova i sama nudi bogatu građu, budući da se s putopisima o pridruženoj državi susrećemo od prvog razdoblja moderne mađarske putopisne književnosti, dakle od kraja 18. stoljeća. Mađarski je interes bio usko vezan uz mogućnosti formiranja moderne nacije. Budući da se slika Hrvata u mađarskim putopisima dugog 19. stoljeća redovito usko veže uz dano povijesno razdoblje, čini se svrhovitim koncentrirati se na uže razdoblje, pa bih želio, nakon što predstavim opće značajke, u svrhu temeljitije analize staviti pod povećalo tekstove s prijelaza stoljeća.

O mađarskoj putopisnoj književnosti do sada, nažalost, nije objavljen sažetak sličan djelu Ivana Pederina.[2] Poznato je da je putopisna književnost (*Literature of Travel*, *Reiseliteratur*, itd.) relativno široka kategorija, pa možemo govoriti o njezinim raznovrsnim inačicama: počevši od putopisa preko dnevnika puta do opisa putovanja i putnih vodiča. Nema krutih žanrovskih pravila, kao što piše jedan češki istraživač: „[...] *svaki pokušaj njezinog preciznog definiranja osuđen je na neuspjeh*".[3] Putopisna književnost je u više aspekata u graničnom položaju jer je se uglavnom smješta na rub lijepe književnosti, svrstavajući je u tzv. faktografsku ili dokumentarnu književnost. Međutim, ona može poslužiti kao izuzetno vrijedan izvor s povijesnog, etnografskog, geografskog ili kulturnog gledišta. Međunarodna znanost govori o „iterologiji" gotovo kao o zasebnoj disciplini. Tomu da se interes kulturologije u prošlim desetljećima intenzivno okrenulo k njoj, dva su razloga; djelomice zbog istraživačkog otkrivanja upravo „rubnih žanrova", a djelomice zbog toga što su ti

1 *Dinko Šokčević:* Hrvati u očima Mađara, Mađari u očima Hrvata: kako se u pogledu preko Drave mijenjala slika drugoga. Naklada Pavčić, Zg., 2006.

2 *Ivan Pederin:* Hrvatski putopis. Maveda, Rijeka, 2007.

3 *Veronika Faktorová:* Mezi poznáním a imaginací (Podoby obrozenského cestopisu). Arsci, Praha, 2012. 5.

tekstovi osobito pogodni za ispitivanje slike drugoga, budući da putnik neprekidno suočava vlastito s tuđim.

Promotrimo li mađarsko zanimanje za „hrvatski svijet", bilo da ono proizlazi iz političkih ili gospodarskih razloga, valja nam odgovoriti na pitanje kako vidimo odnos naših zemalja. No, ima onih koje je na put potakla radoznalost prema moru i svijetu Juga. Putnici doba ugarskih reformi – među njima istaknute ličnosti političkog života, István Széchenyi, Miklós Wesselényi i Lajos Kossuth – smatrali su da su morska luka i izgradnja suvremenog prometa neizostavan sastavni dio moderne države-nacije, pa je zbog toga Rijeka postala tako značajnom destinacijom. Dakako, na putovanju kroz hrvatske krajolike nije se moglo izostaviti pitanje odnosa sa združenom državom. Miklós Wesselényi je na putu prema Zagrebu u lipnju 1836. u svom dnevniku zapisao: *„Mislim da je došlo vrijeme kada moramo raščistiti: žele li Hrvati imati građanski Ustav koji mogu imati samo Mađari i oni koji se takvima izjašnjavaju – ili pak žele ostati Hrvatima; u tom slučaju moraju se rastati od Mađarske, pa neka bude i hrvatski imperij."*[4] Lajos Kossuth je u listopadu 1845. stigao u Rijeku, odakle je u svom pismu s putovanja napisao svojoj supruzi: *„*[…] *Kao što je moje nejako pero bilo sredstvo koje je u našem narodu pobudilo simpatiju prema nacionalno-gospodarskom značaju Rijeke, tako ću ja biti sredstvo da učimo voljeti Rijeku zbog njezinih ljepota te da svim Mađarima bude moda putovati amo."*[5] Primorje je predstavljeno već 1840-ih godina u mađarskim književnim časopisima i izdanjima o mjesnoj povijesti. Prvi gimnazijski profesor mađarskog jezika tog lučkog grada, Ferenc Császár izradio je znanstveni opis luke (1842.). O etnografiji slavonske Virovitice i srijemske županije Márton Hoblik je pisao znanstvene radove 1830-ih godina.[6]

Pravi procvat putopisne književnosti o hrvatskim krajolicima započeo je u razdoblju nakon nagodbe. Svakako valja spomenuti ambicioznu publicistiku o mjesnoj povijesti lista *Vasárnapi Újság* (izlazio od 1854.). Tu je objavljena 1877. godine serija putopisa Otta Hermana pod naslovom *Adriai képek* (Jadranske slike).[7] Glasoviti erudit je kao vojnik bio u primorju između 1859. i 1861. godine te je dulje vrijeme proveo u Dubrovniku. S gledišta moderne turistike velik je značaj imala željeznička linija Budimpešta–Zagreb–Rijeka izgrađena 1873. godine. Zacijelo nije slučajno da je u milenijskoj seriji *Magyar vármegyék és városok* (Ugarske županije i gradovi) 1895. godine objavljen svezak bogatog sadržaja pod naslovom *Fiume és a magyar–horvát tengerpart* (Rijeka i hrvatsko–ugarsko primorje).[8] U narednim se desetljećima u ugarskom

4 *Samu Kardos Dr.:* Báró Wesselényi Miklós élete és munkái. I. Légrády Testvérek, Bp., 1905. 291.

5 Kossuth Lajos levele feleségéhez. Közr. *Géza Kiss.* Magyar Szemle (1934) május–augusztus 195–198.; odnosno: Életünk 9. (2009) 40.

6 *Mátyás Hoblik:* Verőcze vármegye ismerete. Tudományos Gyűjtemény (1833) 9.

7 *Ottó Herman:* Adriai képek. Vasárnapi Újság (1877) 1., 2., 3., 4., 5., 6., 7., 9., 11., 12., 13., 20., 21., 22., 23., 24., 25.

8 Fiume és a magyar–horvát tengerpart. Szerk. *Samu Borovszky, János Sziklay* „Apollo" Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Bp., 1897.

srednjem sloju formira moda ljetovanja na Jadranu. Nastaju prvi putni vodiči. Géza Kenedi je 1884. godine izdao rad *A Quarnero. Fiume és Abbázia* (Kvarner. Rijeka i Opatija),[9] koji su u narednim desetljećima slijedili brojni slični vodiči. Posebnu bi obradu zavrijedila učiteljska izvješća o klupskim ili školskim izletima, koja su počesto objavljivana u samostalnim knjižicama ili školskim biltenima.

Što se tiče putopisa u užem smislu, dakle, tekstove književne intencije, značajni radovi napisani na prijelazu stoljeća, bilo to slučajno ili ne, vode čitatelje prvenstveno na morsku obalu. Hrvatskom u najboljem slučaju tek prođu na putu prema moru. Autore je očito privlačila egzotičnost južnog mediteranskog kraja, a čitatelji su podržavali interes za time. Bio je to svijet koji se iz Ugarske mogao relativno lako doseći, nije se smatralo inozemstvom, a uz prirodne ljepote moglo se evocirati i slavno doba prošlosti. Naravno, ne smijemo zaboraviti da je to ujedno i vrijeme hrvatsko–ugarskih političkih napetosti, nada stvaranja novih odnosa kada se iznova postavilo pitanje ponovnog pripojenja Dalmacije.

Među autorima odabranih tekstova ima znanstvenih istraživača.[10] Pronalazimo li u tekstovima znanstvenika objektivnost i intenciju širenja spoznaja, a u tekstovima književnika boje i ugođaje pokojeg „sentimentalnog putovanja", riječ je o putopisnoj književnosti.

Elemente koji čine sliku Hrvata želim grupirati oko sljedećih pitanja: krajolik-priroda, ugarsko–hrvatski odnos, stereotipije, hrvatsko društvo.

U uvodu svog dalmatinskog putovanja učeni profesor i književni prevodilac Béla Erődi piše: *„A i tako nam je blizu, posve u našoj blizini, da je se može posjetiti udobno i lakim sredstvom."*[11] Uz krajolike, u očima Mađara egzotične, druga privlačna sila bila je baština povijesne tradicije. Na početku svog jedriličarskog putopisa Ferenc Herczeg je to sročio ovako: *„Na vrhu našeg broda vije se ugarska zastava. S vrha drevnih gradova pored kojih prolazimo obasjava nas spomen ugarske slave."*[12]

Naši putopisi pružaju bogato raznoliku seriju slika o morskim krajolicima i gradovima, otocima, te ponegdje o pučkom životu. Uz morski svijet pojavljuje se Gorski Kotar, za mađarske pisce poseban planinski kraj. Sándoru Solymossyju to je ujedno surov i siromašan kraj: *„Ova šuma što se prostire miljama nalik je golemoj gotičkoj crkvi. Nad tisućama vitkih joj stupova nadvija se taman svod podno kojega vlada tajnovita tišina i treperi polutama što poziva na pobožnost."*[13] Mladi znanstvenik koji se spremao za etnografsku karijeru

9 *Géza Kenedi:* A Quarnero. Fiume és Abbázia. Légrády, Bp., 1884.

10 *Béla Erődi:* Tanulmányi kiránduláson Dalmáciában. 1897; *Sándor Solymossy:* Úti rajzok, 1901; *Rezső Havass:* Dalmácia. 1906; *Ottmár Szinnyei:* Magyar lobogó alatt az Ádrián. 1892; *Sándor Hegedüs:* Déli fjordok. 1901; *Ferenc Herczeg:* Szelek szárnyán. 1905.

11 *Béla Erődi:* Tanulmányi kirándulásom Dalmáciába. Földrajzi Közlemények (1897) máj. V. füzet. 130.

12 *Ferenc Herczeg:* Szelek szárnyán. Singer és Wolfner Irodalmi Intézet R.-T., Bp., 1905. 2.

13 *Sándor Solymossy:* Úti rajzok. Pesti Könyvny., Bp., 1901. 112.

potražio je i Dalmatinsku Zagoru i dolinu Neretve. U njegovim se putopisima taj svijet Morlaka planinskoga kraja pojavljuje kao mračna antiteza blistavoga primorja.

Za Mađare je nesumnjivo bila presudna privlačnost mora, Mediterana. Tajnoviti i čudesni Jadran, kojem se, u objašnjenju Ferenca Herczega, pridružuju misao slobode i pjesništvo. Prirodna ljepota i uspomene povijesti. Rezső Havass ovako sažima suštinu Dalmacije: *„Stjenovite planine koje strše do neba, vodopadi, gradovi koji su, opasani golemim bastionima, očuvali svoj srednjovjekovni karakter, pitoreskne ruševine, maslinici i visoke vitke kampanile – a pod nogama nam more koje nas svojom tamnoplavom bojom bez premca gotovo začarava."*[14] U secesijskom putopisu *Déli fjordok* (Južni fjordovi) Sándora Hegedüsa divljenje Jadranu prerasta u ekstatičan zanos: „[…] *padam ničice pred snom moje duše: morem."*[15] Riječ je o univerzalnoj privlačnosti južnoga svijeta, koja se u mađarskoj putopisnoj književnosti pojavljuje u međunarodnim formama toposa Italije, s atributima Edenskoga vrta: plodna zemlja, bujni biljni svijet, južno voće. Rezső Havass ovako prikazuje otok Hvar: *„Otok je prožet mirisom ružmarina. Stabla rogača i mastiksa prekrivaju obronke redova brda, a vrtove krase ponosito uzdignute palme visokih debala, oleandri, stabla limuna i bršljana, dok na kamenim ogradama vrtova divlje rastu ponajljepše agave."*[16] Gotovo bez iznimke, u svakom od naših tekstova pronalazimo slične pohvale tog južnoga krajolika. Povrh toga možemo citirati i dugi niz književnih veduta o pojedinim gradovima: Rijeci, Kraljevici, Rabu, Zadru, Trogiru, Splitu, Dubrovniku, itd.

Mađarskim putopisima o Dalmaciji političku je aktualnost dala činjenica da je koncem XIX. stoljeća iznova došlo na dnevni red ponovno pripojenje te pokrajine Ugarskoj i Hrvatskoj. Rezső Havass je 1889. godine objavio letak o planu pripojenja, 1905. je u ugarskoj prijestolnici održao predavanje o pokrajini velikog odjeka, koje je izdao godinu dana kasnije u obliku ukrasnog albuma. U predgovoru njegove knjige čitamo: *„Tek skromna je to besjeda ushićenoj publici drage nam domovine da se zanima za Dalmaciju* […]"[17] Smatrao ju je bitnom prije svega s gospodarskog gledišta, u pogledu vanjske trgovine i ugarskih investicija. No Sándor Solymossy u svojoj knjizi odlučno odbija ideju o pripojenju. On prihvaća argument onodobnih ugarskih političara po kojemu bi, u tom slučaju, porastao južnoslavenski element u Ugarskom Kraljevstvu. U pripovijestima s putovanja u više navrata ukazuje na protumađarske osjećaje Hrvata. U dalmatinskom gradiću, gdje ga gosti gostionice prezrivo promatraju[18] jer je Mađar ili, pak, na brodu koji kreće za Dubrovnik, gdje sluša o negativnim stereotipijama vezanim uz Mađare. *„Nezamisliva je zlonamjerna obmana* – tvrdi –, *bujica podlih optužbi kojom su nas naša draga hrvatska braća*

14 *Rezső Havass:* Dalmácia. Divald, Bp., 1906. 88.
15 *Sándor Hegedüs:* Déli fjordok. Athenaeum, Bp., 1901. 139.
16 *Havass, R.:* nav. dj. 104.
17 *Havass, R.:* nav. dj. 2.
18 *Solymossy, S.:* nav. dj. 205.

uspjela ocrniti pred ovim sirotim poštenim Dalmatima." On govori o Dalmatima, to jest o stanovnicima pokrajine, no o njima kaže i to da se, po njegovom mišljenju, još nije razvila njihova hrvatska nacionalna svijest. Političar i pisac Ferenc Herczeg (zastupnik i suradnik Istvána Tisze) u svom je jedriličarskom romanu to vidio drugačije: „[…] *Cijela se Dalmacija za nevjerojatno kratko vrijeme, rekao bih, pred mojim očima pohrvatila.* […] *U Dalmaciji jednako tako nema dalmatinskog nacionalnog osjećaja kao što nema ni specijalne erdeljske nacije. Stanovnici obala i najudaljenijih otoka su Hrvati i usudio bih se reći da su veći Hrvati od svoje prekodravske braće."*[19] O smanjenju broja stanovnika talijanskog materinskog jezika u pokrajini govori i više naših pisaca, primjerice Ottmár Szinnyei u vezi s Trogirom: *„Posvuda počinje prevladavati slavenski element koji zahtijeva Dalmaciju i želi se iznova roditi iz ruševina talijanske kulture."*[20]

Što se tiče društva, mađarski autori se redom prisjećaju zaostalosti pokrajine, zapuštenosti elegantnih palača, siromaštva, a Dalmaciju vide kao da je ispala iz vremena. *„Kao da je sudbina bacila ovaj komad zemlje pod stakleno zvono kako bi ga odvojila od struje svježeg, modernog zraka, kao da ga je u cjelini poput zanimljive relikvije spremila za kakvu zbirku starina, toliko uljuljkava u ugođaj davno minulih stoljeća"*[21] – čitamo u tekstu Sándora Solymossyja. O Trogiru Herczeg Ferenc zapisuje: *„Osvajački pohod genija novog vijeka nekako je zaobišao taj zabačeni otočki gradić."*[22] A Sándor Hegedüs ga vidi ovako: *„Vrijeme Trogira je prošlo, za njime je lijepa prošlost, veličanstvena karijera, no taj grad sada više ne pripada budućnosti, već zemlji snova."*[23] Sirote ljude koji stanuju među ruševinama palača možemo smatrati gotovo toposom, naime, Béla Erődi ih spominje u vezi s Rabom, a Ferenc Herczeg u vezi s Biogradom na moru (Zara vecchia).

Kao i u starim ugarskim plemićkim dvorovima, putopisi i tu svjedoče o nestanku jedne forme života. Ferenc Herczeg nam daje plastičnu sliku jedne rapske građevine: *„Naša kuća je katnica, na njoj je kameni grb velik poput prozora. U prizemlju čovjek ulazi u veliku zadimljenu kuhinju s otvorenim ognjištem. Na zidu, tamo gdje žbuka još nije otpala, vidi se trag bojenja. Na kat se mora uspeti ljestvama, jer od starog kamenog stubišta ostalo je tek par stuba.* […] *Dvorište je omeđeno nadsvođenim hodnikom, na sredini je lijepo izrezbarena cisterna, a pored nje jedna veoma stara palma."*[24] U putopisima se opetovano susrećemo s dalmatinskim siromaštvom i pojavom emigracije. U primorju ima mediteranskih vrtova s južnim voćem, no malo je obradive zemlje, oskudne su mogućnosti uzgoja životinja, uzgajaju se samo koze i magarci. *„Dalmatinski seljak može zaraditi novac samo svojim maslinama i ribolovom."* – ustvrđuje Ottmár Szinnyei. *„Neplodnost tla je stanovnike Dalmacije uputila na more, pa se na obalama bave uglav-*

19 *Herczeg, F.:* nav. dj. 27.
20 *Ottmár Szinnyei:* Magyar lobogó alatt az Ádrián. Athenaeum, Bp., 1892. 147.
21 *Solymossy, S.:* nav. dj. 180.
22 *Herczeg, F.:* nav. dj. 49.
23 *Hegedüs, S.:* nav. dj. 108.
24 *Herczeg, F.:* nav. dj. 21.

nom ribolovom […]"[25] Sándor Solymossy posebno poglavlje posvećuje morlačkom selu. Skica etnografske intencije prikazuje poprilično tmurnu sliku o selima Dalmatinske Zagore. Saznajemo da je tu još i tada živjela stara zadruga: „[…] *svi rođaci koji pripadaju jednoj grani stanuju pod istim krovom* […]"[26] Druga polovica te jedne prostorije uređena je kao štala, u sredini je ognjište na velikim kamenim nogarima, nad kojim na debelom lancu s krova visi veliki kotao. Kuće su sastavljene od neisklesanih kamenih blokova, pukotine su ispunjene usitnjenim šljunkom, a potom ožbukane vapnenom mješavinom. *„U kući je glava obitelji neprikosnoveni gospodar, ostali muškarci su tek parazitski nadničari, a žene zaprežna stoka."*[27] Cjelokupnu sliku upotpunjuje prikaz morlačkog praznovjerja i folklora. Autor putopisa izvještava o razočaravajućoj bijedi i ponegdje izopačenosti. Ne možemo se osloboditi utiska da je autor pretjerano istaknuo negativne strane kako mađarskom čitatelju ni slučajno ne bi palo na pamet pripojenje Dalmacije.

Pristup mađarskih autora – riječ je o ne beznačajnim sudionicima književnosti i publicistike – hrvatskom svijetu je specifičan. U njemu je posebna dvojnost: smatraju da im hrvatski krajolici pripadaju, no ipak ne posve. Promatraju ga pomalo sa superiornošću, s predrasudama svijeta koji osjećaju razvijenijim i zanimanjem za egzotično. Iz tog motrišta uglavnom izostaju Slavonija (putopis o njoj vrijedan spomena objavljen je na mađarskom jeziku 1862. godine) i kontinentalna Hrvatska, a Zagreb se, primjerice, spominje tek kao jedna od postaja na putu prema primorju. Međutim, u putopisima s prijelaza 19. i 20. stoljeća snažno se osjeća univerzalna nostalgija za jugom. U našim su, pak, tekstovima nedvojbeno prisutni zahtjevi upoznavanja i vjerodostojnog obavještavanja. Već pomalo zaboravljeni obrisi mađarske slike Hrvata.

25 *Szinnyei, O.:* nav. dj. 93.
26 *Solymossy, S.:* nav. dj. 221.
27 *Solymossy, S.:* nav. dj. 222–223.

VLASTA ŠVOGER – TAMARA TVRTKOVIĆ

Između ugrofilije i ugrofobije

Slika Mađara u Hrvatskoj od 16. do 19. stoljeća

I.

Na oblikovanje stereotipne slike Mađara u hrvatskoj javnosti i književnosti utjecali su brojni čimbenici: osobni kontakti, obiteljske veze, politički, kulturni, ideološki, socijalni, vojni, ekonomski i vjerski faktori u promjenjivim kombinacijama i s različitim intenzitetom, a najprije ih je oblikovala i širila imaginarna i poetska književnost. U oblikovanju stereotipija o Mađarima korištene su različite strategije i postupci: imaginacija, totalizacija, generalizacija i diskriminacija, kontrastiranje, analogija, inverzija itd.[1] Slika Mađara u hrvatskim zemljama od 16. do 19. stoljeća najčešće nije bila isključivo pozitivna ili negativna, već je bila kombinacija pozitivnih i negativnih nacionalnih predodžbi u promjenjivim omjerima i varirala je u rasponu od ugrofilije do ugrofobije. U 19. stoljeću na oblikovanje nacionalnih stereotipa osim navedenih čimbenika utjecala su i tada suvremena dostignuća prirodnih, društvenih i humanističkih znanosti, a najviše aktualna ideologija i politička praksa. U predodžbama prekodravskog susjeda u hrvatskoj sredini mogu se pratiti dva imagološka aspekta – jedan je slika zajedničke države – Ugarsko–Hrvatskog Kraljevstva/Ugarske, a drugi je predodžba Mađara kao naroda/pojedinaca. Dok je iz ranijih stoljeća sačuvano više građe o prvom imagološkom aspektu,[2] u 19. stoljeću nastala je brojna građa na temelju koje se mogu proučavati percepcije o Mađarima kao narodu. Nacionalne stereotipe u Hrvatskoj u ranijim je razdobljima najdjelotvornije oblikovala, sačuvala i širila književnost, a od početka 19. stoljeća tu funkciju u znatnoj mjeri preuzimaju periodički tisak, brošure, leci i sl., premda se ne smije zanemariti niti uloga književnosti u tom procesu.

Na nekoliko primjera preuzetih iz hrvatske književnosti pisane na hrvatskom ali i na latinskom jeziku, a za 19. stoljeće i iz publicističkih tekstova

1 Usp. *Dubravka Oraić Tolić:* Hrvatski kulturni stereotipi. Diseminacije nacije. U: Kulturni stereotipi. Koncepti identiteta u srednjoeuropskim književnostima. Ur. *Dubravka Oraić Tolić, Ernő Kulcsár Szabó.* FF Press, Zg., 2006. 29–45., osobito 31–34.

2 *Davor Dukić:* Ugrofilstvo u hrvatskoj književnosti ranoga novovjekovlja. U: Kulturni stereotipi nav. dj. 93–109. O ugarskim temama u hrvatskoj književnosti ranoga novoga vijeka usp. također *Stipe Botica:* Ugarske teme u djelima hrvatskih književnih prosvjetitelja. U: Croato–Hungarica. Uz 900 godina hrvatsko–mađarskih povijesnih veza. A horvát–magyar történelmi kapcsolatok 900 éve alkalmából. Ur. *Milka Jauk-Pinhak, Csaba G. Kiss, István Nyomárkay.* Katedra za hungarologiju–Matica hrvatska, Zg., 2002. 315–323.; *Boris Nikšić:* Sudbina Ugarske u hrvatskoj književnosti šesnaestog stoljeća. U: Croato–Hungarica nav. dj. 307–314.

objavljenih u hrvatskom tisku na hrvatskom i njemačkom jeziku, pokazat će se na koji su se način gradile predodžbe o Mađarima, kakva je bila njihova funkcija i o kojim su čimbenicima ovisile.

II.

Kronološki je prvi dubrovački humanist Ludovik Crijević Tuberon (1458. – 1527.), koji je u djelu *Komentari o mojem vremenu – Commentarii de temporibus suis* (nastali vjerojatno između 1522. i 1527., prvi put tiskani 1603.) opisao događaje od 1490. do 1522. (od smrti kralja Matijaša Korvina do izbora pape Hadrijana VI.) s mnogobrojnim epizodama iz bliže ili dalje prošlosti.[3]

U svojim *Komentarima* Tuberon o Mađarima uglavnom ima pozitivno mišljenje: oni su hrabri, prilagodljivi i oštroumni, odani su kršćanstvu i u skladu s tim neprijatelji Turcima, i te ih osobine čine pozitivnima.[4] Ipak nisu omiljeni kod susjednih naroda jer ih *„kao zauzimatelje tuđe zemlje oni mrze, a pogotovo Česi i Poljaci"*.[5] Poput Talijana i ostalih smrtnika pohlepni su za novcem,[6] a za ugarsku ćud Tuberon (kroz usta varadinskog biskupa Ivana Filipeca koji Vladislavu daje savjete kako vladati), kaže da ona u sebi ima mnogo vučjeg jer su oni narod koji još uvijek nije odbacio urođenu surovost i miriše na skitsko barbarstvo.[7]

Odnos Hrvata i Mađara Tuberon s jedne strane pokušava objektivno definirati kroz državno-pravni odnos utemeljen na nasljednom pravu, i naglašava da u zajedničku državnu zajednicu Dalmatinci (odnosno Hrvati) nisu bili prisiljeni ući oružjem.[8] Ipak, s druge strane kod Tuberona prevladava subjektivna komponenta pa tako piše da se Mađari i Hrvati prepiru međusobno oko hrabrosti,[9] ali isto tako i da neprijatelji Turci cijene hrabrost Mađara, Hrvata i Moldavljana i drže ih sebi ravnima.[10] Budući da nam suvremena tehnologija omogućava i pretraživanje tekstova, možemo spomenuti da se kod Tuberona pojmovi *Hungari* i *Hungaria* spominju čak 867 puta (za razliku od *Dalmatae* koji se spominju 149 puta ili očekivano najrjeđi *Croatae* / *Chrovati* koji se spominju tek desetak puta).

Tu Tuberonovu „nesklonost" Hrvatima primjetio je i drugi autor čije ćemo primjere navesti: zagrebački kanonik Juraj Rattkay (1612. – 1666.) s banologijom *Spomen na kraljeve i banove Kraljevstava Dalmacije, Hrvatske i Slavonije*

3 *Ludovik Crijević Tuberon:* Commentarii de temporibus suis (priprema latinskog teksta *Vlado Rezar)* i Komentari o mojem vremenu (prijevod i uvodna studija *Vlado Rezar*). Hrvatski institut za povijest, Zg., 2001. Primjeri u tekstu bit će navedeni prema prijevodu Vlade Rezara, a bilješka će upućivati na stranicu izdanja latinskog teksta, kako bi čitatelj mogao pročitati tekst i u latinskom izvorniku.

4 *Tuberon, L. C.:* nav. dj. 70.

5 Ibid. 11.

6 Ibid. 21.

7 Ibid. 33.

8 Ibid. 100.

9 Ibid. 100.

10 Ibid. 160.

– *Memoria regum et banorum Regnorum Dalmatiae, Croatiae et Sclavoniae* (tiskana 1652).[11] On kaže da mu se *„Tuberon čini podozrivim kad god piše o Hrvatima, jer koristi svaku prigodu koja mu se pruži da bi ovaj rod bez ikakva razloga neuljudno prekorio"*.[12]

Premda se na prvi pogled čini da Rattkay piše protiv Mađara i zajednice s njima, a da hvali „svoje" Hrvate, ipak stvari nisu tako jednostavne. Naime, kako je pokazao Sándor Bene u uvodnoj studiji uz djelo *Memoria,*[13] Rattkay je odobravao panonsko–ilirsku državnu zajednicu, što je vidljivo i iz sljedećih primjera: u govoru u čast izbora Ivana Draškovića za palatina, Rattkay navodi Draškovića kao petog u nizu koji je nakon banske časti izabran za palatina i kojim se cijeli „naš Ilirik" ponosi (ostali, Nikola Gorjanski, Emerik Perényi, Toma Nádasdy i Emerik Zapolja pretežito su mađarskog porijekla).[14] U govoru je citiran i epitaf s groba Draškovićeva oca iz kojeg zasigurno ne možemo iščitati Rattkayevu „mizougriju", odnosno negativan odnos prema Ugrima: *„O, sljedeća stoljeća nek' daju Draškoviće mnoge, / Pa će bit stara slava Huna, Marsa i umjetnosti"*.[15]

Neki kritički tonovi usmjereni prema Mađarima (pitanje problema granica Slavonije i Ugarske ili sukob ugarskih velikaša s Ivanom Draškovićem) koji se pojavljuju u Rattkayevu djelu, a koji se dijelom zasnivaju na uobičajenoj literarnoj dekoraciji naslijeđenoj od humanista (a oni su je preuzeli iz antike), a ne na Rattkayevom stavu, doveli su do toga da Rattkay u dijelu stručne literature bude percipiran kao „mađarski protuagent" (kako ga naziva Bene),[16] što zasigurno može biti podvrgnuto kritici.

Promjena političkih prilika, odnosno reakcija na neustavnu politiku Josipa II., obilježenu i centralizatorskim i germanizatorskim tendencijama, i početak mađarskog nacionalnog pokreta koji je bacao poglede i preko Drave i svoje južne susjede pokušao privoljeti na prihvaćanje mađarskog jezika, što je u Hrvatskoj shvaćeno kao mađarizacijska tendencija, potaknulo je unošenje novih negativnih elemenata u sliku Mađara. Od kraja 18. stoljeća otpor takvim tendencijama postaje sve izraženiji pa tako svoj odjek nalazi i u pjesništvu, u žanru političke prigodnice. Jedna od najpoznatijih napisanih na latinskom jeziku jest i pjesma iz srpnja 1790. Tituša Brezovačkog (1757. – 1805.) upućena banu Ivanu Erdődyju kao onome koji će te iste godine u rujnu u hrvatskom saboru izreći slavnu krilaticu: *Regnum regno non praescribit leges*. Pjesmu *Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae trium sororum recursus ad novum proregem comitem Joannem Erdoedy* govore tri sestre (personificirane Dalmacija, Hrvatska i Slavonija) u nadi

11 *Juraj Rattkay:* Memoria regum et banorum. Beč, 1652. (reprint: Hrvatski institut za povijest, Zg., 2000.); Spomen na kraljeve i banove. Prev. *Zrinka Blažević et al.* Hrvatski institut za povijest, Zg., 2001.

12 U bilješkama se upućuje na stranicu u latinskom izdanju. *Rattkay, J.:* nav. dj. 53.

13 *Sándor Bene:* Ideološke koncepcije o staleškoj državi zagrebačkog kanonika. U: Spomen nav. dj. 4–103.

14 *Rattkay, J.:* nav. dj. 235.

15 Ibid. 235.

16 Usp. *Bene, S.:* nav. dj. 77.

da će ih ban spasiti od „bezbožne družine" – Mađara – nazvanih (opet prema naslijeđenom humanističkom uzusu) Skitima koji žele zatrti hrvatsko ime i jezik.[17] Zatim uspoređuje Mađare s austrijskim Nijemcima (prve nazivajući Hunima a druge Teutoncima, po antičkom germanskom plemenu), a komparacija završava u korist austrijskih Nijemaca: *„Od Huna, vjerujte, nema na cijelome svijetu ni jednog / Naroda nigdje ljućeg: i Teuton pitomiji bješe"*.[18] Nakon nekoliko stihova Brezovački nastavlja s usporedbama, najprije u vezi s nametanjem jezika za koji osim što smatra da je barbarski i da za njega nitko osim možda stanovnika Sjevernog pola ne mari, pa na kraju hiperbolički zaključuje da ne postoji pismo na svijetu kojim bi se mogle mađarske riječi zapisivati i postavlja retoričko pitanje: *„Teuton je okrutan bio naturujuć jezik vam tuđi, / No koliko će Huni od njega okrutniji biti?"* , na koje u sljedećem stihu i sam odgovara: *„Teuton je uljuđen bio, u uljudbi i dalje ide, / Huni bradama svojim vremena vraćaju divlja."*[19] Dakle, prema njegovu mišljenju, Habsburgovci su željeli provesti germanizaciju, ali još gori u mađarizaciji će biti Mađari. Jednako tako austrijska vladavina ocijenjena je kulturnom, a Mađari su divlji što je naglašeno i stihovima sa stilskom figurom u kojima Mađari prizivaju barbarska stoljeća svojim bradama (koje su još od antike znak divljaštva: čak se i Kiklop pokušava uljuditi odsjekavši srpom bradu kad želi zavesti lijepu Galateju). Cijelu pjesmu Brezovački završava distihom u kojem mizoginičnom impostacijom iskazuje krajnji prijezir prema Mađarskoj koju uspoređuje s mađarskim ženama.[20]

Spomenuto je da tradicionalna pretežno pozitivna slika Mađara u hrvatskoj javnosti nakon 1790. godine sve više dobiva i negativne elemente. To je osobito primjetno od dvadesetih godina 19. stoljeća uslijed jačanja mađarskog nacionalnog pokreta i sve snažnijih pritisaka na Hrvate da postupno i oni prihvate mađarski jezik u javnim službama. Unatoč tomu što su pripadnici hrvatskog preporodnog pokreta u svom geslu koje je formulirao Ljudevit Gaj naveli bitnu poveznicu sa svojim prekodravskim susjedom – zajedničku ustavnost (*„Da Bog živi konstituciju ugarsku, Kraljevinu Hrvatsku i narodnost ilirsku!"*) – i unatoč tomu što su im Mađari bili uzor u modernizaciji društva i gospodarstva, promicanju vlastitog jezika, razvoju nacionalne kulture i izgradnji nacionalnih kulturnih institucija, oblikovanju socijalnog programa itd., a tu komponentu osobito ističe Janko Drašković,[21] ilirci su već tridesetih godina 19. stoljeća svjesno počeli unositi negativne elemente u percepciju Mađara u hrvatskoj javnosti. Takav je postupak bio posljedica pogoršavanja bilateralnih političkih odnosa, ali je imao i funkciju mobiliziranja i homogeniziranja domaće javnosti oko kul-

17 Latinski tekst i prijevod pjesme (prev. *Stjepan Ivšić*) nalaze se u: Hrvatski latinisti, sv. II., Pet stoljeća hrvatske književnosti, Zg., 1970., 866–871., a u bilješkama će biti upućeno na brojeve latinskih stihova: Tres sorores 13–16.

18 Ibid. 21–22.

19 Ibid. 33–36.

20 Ibid. 93–94.

21 *Janko Drašković:* Disertacija iliti razgovor darovan gospodi poklisarom. Tiskara Joanna Nep. Prettnera, Karlovac, 1832. (Reprint: Karlovac, 1991.)

turnog i političkog programa hrvatskog preporodnog pokreta. Mađari se počinju doživljavati kao tlačitelji Hrvata (i drugih slavenskih naroda) u nacionalnom smislu, kao asimilatori (počevši od brošure Samuela Hojča *Sollen wir Magyaren werden*?, Karlovac, 1833.) i kao azijatski element u europskoj kulturi. Azijatski element kao jednu od odrednica identiteta Mađara nalazimo već u spomenutoj pjesmi Tituša Brezovačkog iz 1790. godine, navodili su ga i Gaj, Ivan Kukuljević Sakcinski i drugi autori u svojim tekstovima,[22] a osobito se učestalo rabio u revolucionarnim godinama 1848. – 1849. Navedeni negativni elementi slike Mađara vidljivi su u različitim javnim istupima hrvatskih preporoditelja, brošurama, novinskim tekstovima i u hrvatskoj preporodnoj književnosti, a osobito u pjesmama budnicama i davorijama koje zbog cenzure ponekad i nisu mogle biti tiskane, ali su se širile usmenim putem. Potenciranje negativnih stereotipa o Mađarima u tim pjesmama može se objasniti činjenicom da su upravo one imale najjači mobilizacijski potencijal u hrvatskom društvu u kojem je ogromna većina stanovnika tada bila nepismena. Kao primjer krajnje negativne percepcije Mađara navodi se nekoliko stihova iz anonimne *Davorie dobrovoljacah spremajućih se na Magjare*, vjerojatno iz rujna 1848. godine, tiskane u obliku letka: *„Dugo Magjari nami vladahu / Našu slobodu satàrt hotjahu: / Poraz vama o barbari, / Poraz vama o Magjari! / Hajd na vraga do Budima, / Smàrt Magjarima!"* Od početka tridesetih godina 19. stoljeća, odnosno od satirične poeme slovačkog autora Jurja Rohonyja *Palma* (Zagreb, 1832.) u sliku Mađara u hrvatskoj javnosti unosi se i element negiranja izvornosti mađarskog jezika i kulture, koji se nazivaju barbarskima, a taj će se stereotip kasnije upotrebljavati osobito u vrijeme jačeg zaoštravanja hrvatsko–mađarskih političkih odnosa. Dakle, u doba ilirskog pokreta nekadašnji saveznici hrvatskih staleža u borbi protiv bečkog apsolutizma – Mađari – malo pomalo postaju neprijatelji.

Ugrofobija je u najvećem dijelu hrvatske javnosti dosegla vrhunac tijekom revolucionarnih godina 1848. – 1849., kada su svi negativni elementi percepcije Mađara poprimili najoštrije oblike. Tada su ih u Hrvatskoj optuživali za ugnjetavanje nemađarskih naroda i pokušaje ukidanja hrvatske autonomije, predbacivalo im se da ne biraju sredstva da bi ostvarili svoj cilj, da su vjerolomni, lukavi. U skladu s tada suvremenim znanstvenim dostignućima na odnos Hrvata i Mađara primjenjivali su se stereotipi o civilizacijskom sukobu i na temelju opreke Zapada, koji su predstavljali Hrvati, i Istoka, zastupljenog u Mađarima, potencirale su se međusobne razlike. Na temelju ideje dominacije Hrvata kao zapadnog elementa u kulturnom i biološkom smislu osporavalo se pravo Mađarima na prevlast u Ugarskoj. Ipak se, srećom, nije išlo tako daleko da bi se primjenjivao stereotip rasne inferiornosti istočnjačkih naroda u odnosu na zapadne, a u suodnosu Hrvata i Mađara i konfesionalna diferencijacija bila je u drugom planu. Mađare se povezivalo s Turcima i Mongolima i u tom kontekstu im se pripisivalo divljaštvo, okrutnost i sl. Mit o ilirskom podrijetlu Hrvata, koji

22 Usp. *Dinko Šokčević:* Hrvati u očima Mađara, Mađari u očima Hrvata: kako se u pogledu preko Drave mijenjala slika drugoga. Naklada Pavičić, Zg., 2006. 55.

je naglašavao autohtonost i pripadnost zapadnom civilizacijskom krugu, suprotstavljao se mitu o hunskom podrijetlu Mađara koje se nazivalo: „pleme tursko", „barbari", „Azijati", „suplemenici Mongolah", i pripisivali su im se sljedeći atributi: „orijentalna drskost", „hunski aristokratizam". Hrvatsko/austrijsko–mađarski rat pratio je i propagandni rat na obje strane. Za njega je bila karakteristična crno-bijela optika i omalovažavanje protivnika, pa se na hrvatskoj strani govorilo da su mađarski vođe zaslijepljeni idejom mađarske jezične i nacionalne supremacije, mađarska vojska nazivala se „čoporima magjarskim", i pokušavala se diskreditirati navodima o ratnim zločinima (stvarnima ili izmišljenima) koje su njezini pripadnici počinili, a pripisivao im se i kukavičluk, odnosno da im treba alkohol za poticanje hrabrosti. Takvi opisi nisu bili konzistentni, jer u njima nalazimo i pozitivne elemente: „arpadsku hrabrost" i slogu. Odricanje izvornosti i ljepote mađarskom jeziku i kulturi tada su dosegli vrhunac.[23] Svi ti negativni stereotipi o Mađarima sublimirani su u sljedećem citatu: *„Vaš jezik bez snage i bez izvornosti, bez bogatstva i liepote, ima biti nosiocem izobraženosti europejske? Znate li da je jezik, kojim govorite kinezki zid, dieleći vas od svih narodoh, koji vas okružavaju, zid, kroz kojega zapadna civilizacia nikada nije mogla prodrieti, koi je obustavio trake izobraženosti europejske; pa jezikom ovim, koi niti imade duševne kakve potencie, niti ga itko izvan pustarah vaših razumie, hoćete vi da po zapadnom ukusu izobrazite tolike milione Slavjanah kojih narav nije majmunstvo* […] *ovaj narod hoćete Vi da civilizirate?"*[24]

Krvavi slom mađarske revolucije, a osobito pogubljenja mađarskih vojnih zapovjednika u Pešti i Aradu 6. listopada 1849. u Hrvatskoj su izazvali zgražanje i jednodušnu osudu. Nakon toga slika Mađara ponovno dobiva i neke pozitivne elemente – suosjećanje s poraženim protivnikom. Tijekom neoapsolutizma pedesetih godina 19. stoljeća prisutne su simpatije prema „pasivnom otporu" Mađara, na balovima se ponovno pleše mađarski čardaš, mađarska nošnja ponovno je popularna. Hrvatsko–ugarska nagodba iz 1868. nova je važna cezura u hrvatsko–mađarskim odnosima. Od tada pa do raspada Habsburške Monarhije mađarski politički (i gospodarski, društveni, kulturni) utjecaj u većem dijelu hrvatske javnosti doživljava se više-manje hegemonističkim. Slika Mađara kreće se u rasponu od vrlo negativne u oporbeno orijentiranom tisku i javnosti u Hrvatskoj do dijelom ili pretežno pozitivne u unionističkim, odnosno od početka osamdesetih godina prorežimskim krugovima, i bila je pod snažnim utjecajem stranačke propagande i tiska.[25]

---

23 O slici Mađara u hrvatskoj javnosti sredinom 19. stoljeća vidjeti opširnije u: *Dinko Šokčević:* Slika Mađara u Hrvata i Hrvata u Mađara 1848. godine. U: Hrvatska 1848. i 1849. Zbornik radova, Gl. ur. *Mirko Valentić.* Hrvatski institut za povijest, Zg., 2001. 315–330.; *Vlasta Švoger:* Slika Mađara u hrvatskome liberalnom tisku sredinom 19. stoljeća. U: Croato–Hungarica nav. dj. 81–93.; *Arijana Kolak:* Između Europe i Azije: Hrvati i Mađari u propagandnom ratu 1848./49. Povijesni prilozi 27. (2008) 34. 175–193.

24 Uvodnik bez naslova. Slavenski Jug, br. 3. od 11. kolovoz 1848.

25 Opširnije o tome vidjeti kod: *Dinko Šokčević:* Hrvati u očima Mađara nav. dj. 171–190.; *Jasna Turkalj:* Zvekan – humor, satira i karikatura kao sredstvo pravaške političke propagande.

Aktualni hrvatsko–mađarski (politički) odnosi odrazili su se i na sliku Mađara u hrvatskoj književnosti u drugoj polovici 19. stoljeća koja je bila pretežno negativna, ali kompleksna, a iz nje su se mogla iščitati i politička stajališta autora (primjerice pravaških političara i književnika Eugena Kumičića i Ante Kovačića). Galeriju negativnih likova Mađara, odnosno njihovih hrvatskih podupiratelja mađarona, u svojim povijesnim romanima započeo je August Šenoa, a još izrazitije negativno prikazivali su ih drugi hrvatski književnici, osobito u vrijeme banovanja Károlyja Khuen-Héderváryja, primjerice spomenuti Kumičić u svojim romanima i Kovačić u satiričnim feljtonima te Antun Gustav Matoš u književnim i publicističkim tekstovima. U hrvatskoj proznoj i lirskoj književnosti druge polovice 19. stoljeća prevladavaju stereotipi o Mađarima kao tlačiteljima, oholim gospodarima, gušiteljima hrvatske neovisnosti, njihove vojničke sposobnosti dovode se u sumnju, a Mađarice se prikazuju kao fatalne žene sumnjiva morala. Diferenciranije i manje negativno, odnosno neutralnije svoje su mađarske likove prikazali prozaici Ksaver Šandor Gjalski i Eugen Tomić te pjesnik Silvije Strahimir Kranjčević, a u tom je duhu početkom 20. stoljeća nastavio Miroslav Krleža.[26]

III.

Slika Mađara u Hrvatskoj od 16. do 19. stoljeća kretala se od manje ili više izražene ugrofilije u ranijim stoljećima do izrazite ugrofobije sredinom 19. stoljeća. Osim snažnim osobnim i obiteljskim vezama između hrvatskog i mađarskog plemstva (u manjoj mjeri i građanskih slojeva), ugrofilija u hrvatskoj sredini bila je uvjetovana i zajedničkim političkim, ekonomskim i društvenim interesima. Primjerice, mnogi hrvatski intelektualci, u nemogućnosti da ostvare zapaženu karijeru na političkom, crkvenom, književnom ili znanstvenom području u domovini, odlazili su preko Drave i djelovali su na dvorovima ugarskih kraljeva i velikaša, a pozitivnim stavovima prema Mađarima iskazivali su privrženost i odanost svojim „poslodavcima", odnosno mecenama. S druge strane, Mađari su bili i saveznici u borbi protiv Turaka, odnosno u borbi protiv habsburškog centralizma i apsolutizma, što je također utjecalo na pozitivan odnos prema njima. Uglavnom negativna slika Mađara u hrvatskoj javnosti tijekom druge polovice 19. stoljeća ublažena je i nekim pozitivnim elementima, ali nikad više nije ni približno dostigla pretežno pozitivnu sliku iz ranijih razdoblja.

Povijesni prilozi 18. (1999) 121–160.; *Ista:* Pravaški humoristično-satirički listovi kao prenositelji političkih poruka 80-ih godina 19. stoljeća. Časopis za suvremenu povijest 32 (2000) 3. 463–472.

26 Detaljnije o slici Mađara u hrvatskoj književnosti druge polovice 19. stoljeća: *Dinko Šokčević:* Hrvati u očima Mađara nav. dj. 261–291.; *István Lőkös:* Magyarságkép Ksaver Šandor-Gjalski műveiben. U: Croato–Hungarica nav. dj. 415–436.; *István Lukács:* Antun Gustav Matoš magyar 'vedutái'. U: Croato–Hungarica nav. dj. 475–486.

TIHOMIR CIPEK

Konzervativizam – Mađarska i Hrvatska u komparativnoj perspektivi 1918. – 1945.

Istraživanja konzervativizma kao ideologije, pokreta i političkog poretka, dugo su bila na rubu interesa mađarskih i hrvatskih društveno-humanističkih znanosti. Dva su razloga tome. Prije svega, takav tip istraživanja ima poteškoća s rekonstrukcijom samog pojma konzervativizma, jer je riječ o ideologiji i političkom poretku koje nije izgradio vlastito jasno samorazumijevanje. Konzervativni političari su svoje djelovanje smatrali samo po sebi jasnim, a svoju političku poziciju samorazumljivom. Konzervativni poredak prema njihovom mišljenju jamči sam Bog ili jednostavno povijest, a već sama činjenica da neki politički poredak postoji, dokazuje da je on i vrijedan, da je svoju vrsnoću potvrdio svojim trajanjem u povijesti i da ga stoga treba očuvati. Zbog takvog poimanja ne postoji potreba da se on intelektualno propituje, da se o njemu reflektira i da ga se legitimira.[1] Drugi razlog niske razine istraženosti ove teme nalazim u dominaciji marksističke i liberalne istraživačke paradigme. Nakon Drugog svjetskog rata i uspostavljanja komunističkih diktatura, u Hrvatskoj i Mađarskoj dominira marksistička historiografija, koja prezire konzervativizam, smatrajući da on utire put fašizmu, a često ga s njime i u potpunosti izjednačava. Nakon propasti komunističkih diktatura odlazi se pak u drugu krajnost; skoro potpuno se napušta markistička paradigma, koju zamjenjuje nova i „jedino ispravna", liberalna. Sada se liberalizam smatra čarobnim štapićem, koji u rukama nekog novog čarobnjaka, na navodno slobodnom tržištu, rješava sve probleme. Shodno tome, klasični konzervativizam se vrlo često jednostavno smatra nepotrebnim ostatkom prošlosti, kojim se prava, moderna znanost zapravo ne treba baviti. Prema tom površnom mišljenju, pitanja o konzervativnim ideologijama i političkim porecima mogla bi čak i opterećivati mađarsko–hrvatski odnosno hrvatsko–mađarski dijalog. Naime, ona neminovno dovode do potrebe tumačenja prijepornih, konfliktnih razdoblja novije zajedničke prošlosti: okupacije hrvatskog teritorija od strane Horthyjevog autoritarnog i konzervativnog režima, do zločina koji su njegovi vojnici počinili nad hrvatskim stanovništvom. Također, i do zločina koje su u osvetničkom bijesu partizanske jedinice predvođene komunistima, nakon pobjede u Drugom svjetskom ratu, počinile nad mađarskim stanovništvom. No, treba

1 *Karl Mannheim:* Konservativismus. Ein Beitrag zur Soziologie des Wissens. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1984. (Suhrkamp Taschenbücher Wissenschaft. Nr. 478) i *Sven-Uwe Schmitz:* Konservativismus. VS Verlag, Wiesbaden, 2009.

istaknuti, da su upravo analiza i suočavanje s najbolnijim razdobljima zajedničke prošlosti uvijek bili bitni aspekt svih dosadašnjih dijaloga povjesničarki i povjesničara. Prijeporna, često bolna događanja iz prošlosti, bila su u središtu dijaloga između njemačkih i francuskih povjesničara, poljskih i njemačkih, hrvatskih i srpskih itd. Shodno tome, očito je da izbjegavanje diskusije o političkim porecima i ideologijama, ne samo da nije znanstveno utemeljeno, nego upravo predstavlja zaobilaženje osnovne odgovornosti koju historiografija ima, znanstvene rekonstrukcije prošlih događanja u obzoru jasno definiranih pojmova. Cilj je svih dosadašnjih susreta takvog tipa bio da se uspostavljanjem dijaloga, kojim bi se ustanovile eventualne nove činjenice, jasno definiraju pojmovi, ukaže na razloge različitog tumačenja istih događaja, te da se naposljetku otvori put za suočavanje i svladavanje prošlosti. Odnosno, da se pokuša izgraditi kultura demokratskog dijaloga i međusobne suradnje, nekada često puta sukobljenih, a danas prijateljskih europskih naroda.

U ovom ću članku, pomoću komparativne metode povijesti političkih ideja koja naglasak stavlja na analizu teksta, nastojati rekonstruirati osnovne značajke hrvatskog i mađarskog konzervativizma, ukazujući njihove razlike i sličnosti. Najprije bih rekonstruirao osnovne značajke glavnih nositelja konzervativne ideologije, onovremenu konzervativnu elitu, zatim stav konzervativne ideologije prema demokraciji, uspostavljanje konzervativnog poretka i način njegovog funkcioniranja, i na kraju njegov slom. Nastojat će se pokazati kako su fašistički pokreti strelastih križeva u mađarskom slučaju, i ustaški fašistički pokret u hrvatskom, srušili konzervativni poredak. Na kraju će se teksta nastojati ukazati na osnovne razlike između konzervativne i fašističke ideologije.

Uspostavljenje konzervativnog poretka u Mađarskoj je započelo borbom protiv komunističke revolucije Béle Kuna i njezinim porazom od strane trupa Miklósa Horthyja. Taj pripadnik srednjeg plemstva, austrougarski admiral koji je nakon sloma Monarhije ostao bez mora, proglasio je Kraljevinu Mađarsku i uveo svoju autoritarnu vladavinu. Značajke konzervativnog autoritarnog poretka koji je Horthy gradio, bile su bitno određeni propašću Ugarskog kraljevstva u Prvom svjetskom ratu. Mađarska je izgubila dvije trećine svojeg teritorija, a preko tri milijuna etničkih Mađara ostalo je izvan granica nove, Horthyjeve Kraljevine Mađarske. Ta je činjenica bitno odredila vanjskopolitičke, ali i unutarnjopolitičke ciljeve mađarskih konzervativaca. Mađarski konzervativizam bio je orijentiran na reviziju sporazuma u Trianonu. Protest protiv novih granica mađarske države skupio se u politički poklič svih mađarskih nacionalista: „Nem, nem, soha"! „Ne, ne nikada"! Na taj se način davalo do znanja da se nikada neće prihvati političke posljedice 1918. godine i mađarskog poraza u Prvom svjetskom ratu. Taj cilj će kasnije dovesti do okupacije hrvatskih i srpskih teritorija od strane Horthyjeve vojske u Drugom svjetskom ratu. Za razliku od mađarskog, hrvatski se narod, iako su se Hrvati borili na strani Austro–Ugarske, zahvaljujući sporazumu hrvatskih, srpskih i slovenskih političkih elita nakon Prvog svjetskog rata, našao na strani pobjed-

nika. Hrvatska politička elita većinom je bila zadovoljna što je propala Austro–Ugarska monarhija, ali većina nije smatrala da hrvatska nacija u novoformiranoj Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (Kraljevina SHS) ima ravnopravni položaj. Zbog toga je velika većina hrvatskog naroda podržavala Hrvatsku republikansku seljačku stranku (HRSS), koja je najprije odbijala sam čin formiranja Kraljevine SHS. Nakon što stranka za svoje ciljeve nije uspjela dobiti nikakvu međunarodnu podršku, počela se zalagati za demokratizaciju i konfederalizaciju države, i formiranje autonomne hrvatske državne jedinice u okviru Kraljevine SHS.

Struktura mađarskog i hrvatskog društva bila je bitno različita, a to se odrazilo i na sastav konzervativnih elita. Među mađarskom konzervativnom elitom dominiralo je plemstvo, dok je među hrvatskom konzervativnom elitom dominiralo građanstvo. Mađarski konzervativni poredak uspostavljen je nakon Prvog svjetskog rata, a u društvenom se smislu na određeni način nastavljao na vrijeme Austro–Ugarske. U vrijeme dualizma od 15 ministra-predsjednika, 9 je bilo iz redova aristokracije, od 111 ministara, 38 je dolazilo iz redova aristokracije, a 55 iz redova srednjeg plemstva, dok je samo 18 bilo iz redova građanstva. Plemstvo je dominiralo i u privrednim i financijskim institucijama. Vidljivo je da je i politički stalež uglavnom dolazio iz redova srednjeg plemstva *(gentry),* koje je u Transilvaniji činilo oko 6% stanovnika, a u Ugarskoj oko 12%. Iz tog društvenog sloja dolazila je i većina državnih činovnika. Između 1890. i 1910. godine pripadnici srednjeg plemstva činili su 40% parlamentarnih zastupnika.[2] Mađarska onoga doba, uostalom kao ni cijela Austro–Ugarska, nije bila demokratsko društvo, biračko je pravo bilo ograničeno. Godine 1906. aktivno biračko pravo imalo je 6,2% stanovnika, a 1910. godine 6,4% stanovnika. Zbog toga je grof Aladár Széchenyi na zasjedanju gornjeg doma mađarskog parlamenta 1935. godine, s pravom istaknuo: *„Od vlade Dezsőja Bánffyja u Ugarskoj je vladao pseudoparlamentarizam, točnije diktatura trenutnog šefa vlade"*.[3]

Pseudoparlamentarizam je bio na djelu i u Hrvatskoj, u kojoj je na samom početku 20. stoljeća aktivno biračko pravo imalo 1,8% stanovnika, a proširenjem izbornog prava 1910. svoju političku volju je moglo iskazati oko 8% stanovnika Banske Hrvatske. Istra i Dalmacija bile su pod političkom i pravnom ingerencijom Beča. U tim hrvatskim zemljama je od izborne reforme 1906. vrijedilo izborno pravo austrijskog dijela monarhije, opće i jednako izborno pravo za punoljetne muškarce.[4] Iz tih su se hrvatskih zemalja birali poslanici za parlamentarno tijelo austrijskog dijela monarhije – Carevinsko vijeće, dok je Hrvatski sabor imao obavezu da svoje delegate šalje u Ugarski sabor. Nije dakle postoja-

2 *Jörg Konrad Hoensch:* Geschichte Ungarns 1867–1983. Kohlhammer, Stuttgart–Berlin–Köln–Mainz, 1984. 43–44.

3 *László Márkus:* Über die Charakteristik der herschenden Eliten des Horthy-Regimes, Acta Historica Academiae Scientarum Hungaricae 18. (1972) 1–2., 125.

4 Prvi izbori za Carevinsko vijeće po novom izbornom pravu provedeni su 1907. godine.

lo jedinstveno hrvatsko parlamentarno tijelo u kojem bi bili predstavnici svih hrvatskih zemalja – Banske Hrvatske, Dalmacije i Istre, zbog čega je ujedinjenje hrvatskih zemalja i bilo osnovni cilj hrvatskih političkih elita. Širenjem prava glasa, u krugove je hrvatskih konzervativaca, uz malobrojno hrvatsko plemstvo, počelo na velika vrata ulaziti i građanstvo. Građanstvo je postalo istaknuti nositelj hrvatskog konzervativizma i nacionalizma, a podršku za svoje ciljeve našlo je kod seljaštva i katoličkog svećenstva. Istaknuti hrvatski konzervativci prve polovine 20. stoljeća poput Ive Pilara, Milana Šufflaya i Vladka Mačeka dolazili su iz redova građanstva. Struktura političkog aparata u vrijeme kratkog trajanja Banovine Hrvatske 1939. – 1941., kao hrvatskog tipa konzervativnog poretka, dokazuje tezu o dominaciji građanstva među hrvatskom konzervativnom elitom. Svi viši upravni činovnici dolazili su iz redova građanstva. Riječ je uglavnom o pripadnicima intelektualnih profesija.[5] Zbog svoje građanske socijalne strukture i ideologije koje ih je usmjeravala prema procesu izgradnje hrvatske države u okviru ondašnje Jugoslavije, hrvatska konzervativna elita nije, poput mađarske, žalila za starim dobrim vremenima *ancien regima*, nego je u svrhu ostvarivanja vlastitih interesa htjela iskoristiti mehanizme demokracije. Suočivši se, međutim, s manipulacijama od strane Karađorđevićevog dvora koji je kontrolirao skoro sve demokratske institucije, pokazalo se je da je politički poredak Kraljevine SHS i sam bio ustrojen kao *ancien regime*. Kralj je unatoč parlamentu imao odlučujuću funkciju u formiranju vlade, i u potpunosti je kontrolirao represivni aparat. Vrijedilo je načelo: koliko vlasti toliko vlasništva. Centar, kralj i njegov Dvor, u potpunosti je dominirao nad periferijom tog malog Karađorđevićevskog imperija.

Odnos prema demokraciji proizlazio je, dakle, iz različitog političkog položaja mađarske i hrvatske konzervativne elite. U Mađarskoj je ona bila na vlasti, upješno uspostavivši autoritarni konzervativni politički poredak koji je trajao od 1920. do pred kraj 1944. godine. U Kraljevini SHS, hrvatska je politička elita bila u opoziciji spram srpske konzervativne elite okupljene oko dinastije Karađorđević, pa se uzdala u demokraciju i njezine mehanizme nadajući se da će pomoću nje promijeniti položaj hrvatskog naroda te za njega izboriti veću samostalnost. Demokracija se dakle shvaćala kao instrument borbe za hrvatsku nacionalnu slobodu. Za razliku od hrvatskih, mađarski su konzervativci iz svoje vladajuće pozicije odbacivali niz elemenata demokracije, smatrajući da je ona oblik vladavine neprosvijećenih masa. Demokracija je, prema njihovom mišljenju, politički poredak u kojem stado vodi pastire. Smatraju da se dobar politički poredak treba temeljiti na „vodstvu inteligentnih klasa", dakle njih samih, mađarskog plemstva i inteligencije. Njihov stav je dobro izrazio István Bethlen koji je odlučno odbacivao pučke elemente demokracije, smatrajući da se demokracijom narušavaju vrline elite. Iako je zagova-

5 Uvid u društvenu strukturu političkih dužnosnika u Banovni Hrvatskoj daje nam Godišnjak Banske Vlasti banovine Hrvatske. Narodne novine, Zg., 1940. Na ovom dokumentu zahvaljujem kolegi Stipici Grgiću.

rao proširenje biračkog prava, on se zapravo zalaže za ograničenu, kontroliranu demokraciju, u kojoj bi obrazovane elite uvijek mogle nametnuti svoju političku volju.[6] Mađarski konzervativci odbijali su prihvatiti „masovnu demokraciju", veličali su elitni duh plemstva i zazirali od običnog puka. Nisu do kraja prihvaćali ni sve liberalne elemente demokracije: jasnu trodiobu vlasti, isticanje individualnih prava, jer su smatrali da je pojedinac ograničen odgovornošću prema zajednici kojoj pripada. Obitelj, nacija, prijatelji, stalež, uvijek su u konzervativnoj koncepciji iznad pojedinca. Zanimljivo je da i sam Horthy, pišući u svojim memoarima o francuskom političkom sustavu, termin demokracije stavlja pod navodne znakove. Francuska politika, ističe Horthy, teži tomu da svi građani iskažu svoju političku volju i da se vlada formira od zastupnika svih slojeva društva, a to je prema njegovom mišljenju loše i nije prava demokracija.[7] Time je ukazao na prevladavajući stav mađarskih konzervativaca, koji su bili za neki tip kontrolirane demokracije, koje bi trebala osigurati dominaciju konzervativnih elita. Moguće je, dakle, ustrojiti višestranački sustav, ali tako da glavnu ulogu igra njihova stranka. Mogući su i izbori, ali s takvim izbornim pravilima, koja njima jamče izbornu pobjedu. No, treba istaknuti, a to nipošto nije bilo nevažno, da su izbori i višestranačje nedvojbeno postojali. Upravo ta činjenica razlikuje konzervativni autoritarni Horthyjev poredak od fašističkog totalitarnog režima.[8]

Hrvatski konzervativci, kojih je bilo i unutar Hrvatske republikanske seljačke stranke (HRSS), svoju politiku su morali legitimirati iz političkih ideja utemeljitelja i vođe stranke Stjepana Radića, koji je bio karizmatska ličnost hrvatske politike i neosporivi autoritet.[9] Stjepan Radić uvijek je isticao važnost demokracije te da je na njega snažno utjecao jedan od utemeljiteljskih spisa liberalne ideologije, *„O slobodi"* Johna Stuarta Milla. Ta činjenica narav-

6 *Ignác Romsics:* Parlamentarismus und Demokratie in der Idelogie und Praxis ungarischen Regiringsparteien in den Jahren 1920–1944. U: Parteiwesen Österreichs und Ungarns in der Zwieschenkriegszeit. Hrsg. *Drabek Anna M., Plaschka Richard G., Rumpler Helmut.* Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1990. 39–71.

7 *Nikolaus Horthy:* Ein Leben für Ungarn. Athenäum-Verl., Bonn, 1953. 122.

8 Bitna je odrednica fašističkog poretka postojanje jedne mobilizirajuće službene ideologije, jedne monopolističke službene političke stranke, karizmatskog vođe, te da kultura funkcionira kao propaganda. U svojoj radikalnoj nacionalsocijalističkoj varijanti fašizam zastupa rasistički antisemitizam, skeptičan je prema tradicionalnim religijama i želi izgraditi vlastiti političku religiju. U Trećem Reichu su bile zabranjene sve vjerske škole i ukinuta vjerska poduka u obrazovnom sustavu. Fašizam je bila revolucionarna ideologija koja je vjerovala da treba izgraditi novog čovjeka, a ne čuvati stari poredak. Fašisti su smatrali da se kapitalizam može staviti pod kontrolu nacije, organizirane u fašističkoj stranci. Horthyjev režim nije imao ove značajke, riječ je o autoritarnoj diktaturi, bez monopola jedne stranke s jasnom, jedino ispravnom vladajućom ideologijom, a upitna je i Horthyjeva karizma. O fašizmu vidi *Robert O. Paxton:* Anatomija fašizma. TIM press, Zg., 2013. [prvo englesko izdanje: The Anatomy of Fascism. Alfred A. Knopf/ Random House, New York, 2004] Političke razloge koji su dio mađarske historiografije usmjeravale prema pogrešnom ubrajanju Horthyjeva režima u fašističke navodi *Mark Pittaway:* Hungary. U: The Oxford Handbook of Fascism. Ed. *Richard J. B. Bosworth.* Oxford, 2009. 380–381.

9 S demokratskim načelima S. Radić se upoznao na studiju politologije u Parizu.

no ne znači da je Radić bio liberal, ali jasno upućuje na to da je cijenio ideju individualne slobode i demokraciju. Demokraciju je smatrao glavnom vrijednošću hrvatskog seljaštva i naroda u cjelini u njegovoj borbi protiv pseudodemokracije, iza koje se krila dominacija velikosrpstva.[10] Stranka koju je predvodio, HRSS, ne samo da je predstavljala hrvatski nacionalni pokret, nego je u svojoj ideologiji nastojala spojiti načela slobode pojedinca sa slobodom nacije u socijalno pravednom društvu. Stranka je stoga u programu zagovarala niz socijalnih načela i egalitarnih ideja koje nisu bili bliski konzervativnoj ideologiji, pa se čvrsto jezgro konzervativaca sastojalo od skupine intelektualaca, među kojima se isticao Milana Šufflaya.[11] Unutar HSS-a postepeno je jačalo konzervativno krilo stranke. Uvjerenje da se pomoću demokracije može riješiti hrvatsko nacionalno pitanje istopilo se nakon niza uzaludnih godina pregovaranja i parlamentarnog djelovanja, koje su pokazale da srpski konzervativci po svaku cijenu žele očuvati svoju hegemoniju. Nakon atentata jednog zastupnika dominantne srpske stranke bliske Dvoru na Stjepana Radića i druge poslanike HSS-a u parlamentu Kraljevine SHS, i uvođenja diktature Kralja Aleksandra, demokracija nije imala velikih izgleda, a radikalniji dio hrvatske nacionalne opozicije diktatura je gurnula prema terorizmu i emigraciji.[12] No, usprkos gorkom iskustvu, većinski dio hrvatskih elita okupljen oko Vladka Mačeka i HSS-a ipak je u demokraciji vidio jedini put prema promjenama, premda je, nakon iskustava pseudodemokracije u Kraljevini SHS, u prvi plan stavljala rješavanje hrvatskog nacionalnog pitanja. Vodstvo stranke polazilo je od teze da je demokracija poredak osmišljen za nacionalnu državu i tvrdilo da je osnovni subjekt demokracije narod. Shodno tomu, smatrali su da se najprije treba zajamčiti sloboda hrvatskom narodu, te da tek ispunjavanje ovog uvjeta stvara pretpostavke za izgradnju demokratskog poretka.[13]

---

10 Neravnopravni položaj Hrvatske vidljiv je u tečaju zamjene austrougarske krune u dinare u odnosu 4:1; porez na zemlju je bio u Hrvatskoj i Vojvodini duplo veći nego u Srbiji. Detaljnije o ekonomskoj neravnopravnosti Hrvatske vidi u: *Rudolf Bićanić:* Ekonomska podloga hrvatskog pitanja. Vladko Maček, Zg., 1938. Nacionalnu neravnopravnost pokazuje i nacionalna struktura oficirskog kadra u vojsci. Godine 1938. od sveukupno 10 000 oficira samo tisuću je bilo hrvatske nacionalnosti. Neposredno pred Drugi svjetski rat od 191 oficira generalštaba bilo je svega 31 Hrvata i 22 Slovenca. *Đorđe Dimitrijević:* Generalštabni oficiri Kraljevine Jugoslavije. London, 1974. Navedeno prema: *Ivo Banac:* Nacionalno pitanje u Jugoslaviji. Porijeklo, povijest, politika. Durieux, Zg., 1995. 148.

11 Pod utjecajem Oswalda Spenglera M. Šufflay je dijelio bojazan za sudbinu zapadne civilizacije. *Milan Šufflay:* Izabrani politički spisi. Ur. *Jelčić Dubravko.* Matica hrvatska, Zg., 2000.

12 Stjepan Radić predsjednik HSS-a, praški i pariški student, čovjek koji je vjerovao u bratstvo među narodima i demokraciju, umro je od posljedica atentata. Njegova smrt označila je kraj doba u kojem je demokracija bila temeljna vrijednost hrvatske politike. Najnovije o diktaturi vidjeti: *Nielsen Christian Axboe:* One State, One Nation, One King. The Dictatorship of King Aleksandar an his Yugoslav Project 1929–1935. Rukopis doktorskog rada obranjen 2002. na Columbia University.

13 Hrvatski državni arhiv, fond VI. br. 259, Intervju V. Mačeka talijanskom novinaru Nicolu Paszaziu od 3.2. 1929; *Vladko Maček:* Memoari. Dom i svijet, Zg., 2003; *Vladko Maček:* Vođa govori. Ličnost, izjave, govori i politički rad vođe Hrvata Dra. Vladka Mačka. Hrvatska

Poredak koji je izgradio Horthy imao je sve značajke autoritarne konzervativne vladavine. Vojne snage predvođene Miklósem Horthyjem ušle su u Budimpeštu 16. studenog 1919. godine, točno godinu dana nakon proglašenja Mađarske Republike. U ožujku 1920. Horthy je izabran za regenta. Njegov program se temeljio na potrebi „konsolidacije" poretka i vraćanju trajnim konzervativnim vrijednostima, što je trebalo dovesti do moralnog ozdravljenja mađarskog društva i do ponovnog uzdizanja mađarske nacije do njezine zaslužene povijesne veličine.[14] Prema mišljenju mađarskih konzervativaca to se trebalo postići odlučnim otporom komunističkim idejama i trijanonskom sporazumu. Neprihvaćanje novih, za dvije trećine, smanjenih granica Mađarske, bila je bitna socijalnopsihološka značajka gotovo cijelog mađarskog društva. Činjenica da su mađarski konzervativci izvojevali pobjedu nad republikanizmom Mihályja Károlyija i komunističkom revolucijom Béle Kuna, određivala je strukturu političkog poretka kojeg su uspostavili.[15] Prema samorazumijevanju oni su prije svega nastojali uspostaviti staro stanje, očuvati vječiti red, u kojem plemstvo vlada u interesu svih društvenih slojeva. U tu svrhu bili su spremni prihvati načela pravne države, a i neka demokratska. To su smatrali važnim za vanjskopolitički ugled i unutarnju stabilnost mađarske države. Prvi izbori održani nakon Prvog svjetskog rata pod nazorom Antante 1920. godine i pobjeda Stranke malih posjednika pokazala je konzervativnoj oligarhiji da mađarsko društvo prihvaća izbore. Opozicija je bila relativno vidljiva, mogla je kritizirati vladu u javnosti, ali nije mogla opstruirati vladine odluke. Iako je vlada u parlamentu imala nadmoćnu većinu, vladajuća elita se prvenstveno oslanjala na snažan aparat izvršne vlasti. Vladu je imenovao regent, Miklós Horthy. On je također imao pravo sazivanja i raspuštanja parlamenta i zapovijedanja vojskom. Njegova moć međutim nije proizlazila isključivo iz zakonodavnih ovlasti, nego prvenstveno iz neformalnih veza i osobnog utjecaja, a zakoni su, naravno, bili postavljeni tako da osiguraju stabilnost poretka. Vlada je mogla biti opozvana samo u slučaju da joj parlament izglasa nepovjerenje dvotrećinskom većinom, što je u ondašnjem odnosu snaga bilo nemoguće. U vrijeme Bethlenove vlade to se nije dogodilo. Osim toga, Bethlen je svojom uspješnom socijalnom politikom zadobio podršku širokih slojeva stanovništva. Vlada je u parlamentu srušena tek 1939. godine, i to zbog neslоge vladajućih stranaka. Legitimacija poretka u ustavnopravnom smislu izvodila se iz tradicije, pozivanjem na krunu Svetog Stjepana: *„Sveta kruna simboli-*

---

politička biblioteka, Zg., 1936. 155., 201., 260. Brojni su primjeri nasilja režima prema hrvatskoj opoziciji: Hrvatski državni arhiv, fond XXI. br. 1593., br. 1704., br. 2861–2877., 3917–3683.

14 *Thomas Sakmyster:* Hungary's admiral on horseback. Miklós Horthy, 1918–1944. Columbia University Press, New York, 1994. (Boulder: East European Monographs.)

15 *Jan Kochanovski:* Horthy und Pilsudski-Vergleich der autoritären Regime in Ungarn und Polen. U: Autoritäre Regime in Ostmittel- und Südosteuropa 1919–1944. Hrsg. *Erwin Oberländer.* Padeborn Ferdinand Schöningh, Padreborn–München–Wien–Zürich, 2001. 50.

zira kralja i naciju, a istovremeno i zajedništvo zemalja krune Svetog Stjepana."[16] U Horthyjevoj Mađarskoj postojali su antisemitski zakoni, kojih nije bilo u Kraljevini SHS i u Banovini Hrvatskoj, ali sam režim do vremena njemačke okupacije Mađarske nije vršio zločin genocida. Napetost između konzervativizma i fašizma cijepala je mađarsko društvo. Ona se nazirala i u samoj eliti Horthyjeva režima, unutar kojeg je Gyula Gömbös pokazivao sklonosti spram fašizma.[17] Cijelo vrijeme Horthyjeva konzervativnog autoritarizma (1920. – 1944.) u Mađarskoj se politici odvijao dvoboj između radikalnog fašističkog šovinizma i umjerenog konzervativnog nacionalizma.[18] Iako su konzervativci u pravilu izlazili kao pobjednici, na kraju su zahvaljujući okupaciji Mađarske od strane Trećeg Reicha i uz pomoć njemačke vojske pobijedili fašisti okupljeni u pokretu Strelastih križeva, koji su izvršili genocid nad mađarskim Židovima. Vođu Strelastih križeva Ferenca Szálasija nacisti su 15. listopada 1944. godine postavili za predsjednika mađarske fašističke vlade.[19] Bio je to konačni kraj mađarskog autoritarnog konzervativnog poretka. Budući da će nakon fašističke uslijediti komunistička diktatura, mađarski je narod svoj demokratski poredak počeo graditi tek nakon njenog pada i proglašenja Mađarske Republike 23. listopada 1989.

Hrvatski konzervativni poredak uspostavljen je znatno kasnije od mađarskog. Hrvatske elite se nisu mogle pozvati na veliko kraljevstvo koje je trajalo sve do suvremenih dana, kako su to, koristeći tezu o zemljama krune sv. Stjepana, činile mađarske. Hrvatska je doduše imala autonomiju, ali u okviru većih političkih tvorevina: od 1102. bila je u zajednici s Ugarskom, zatim dio Habsburške Monarhije, pa Austro–Ugarske, da bi nakon Prvog svjetskog rata bila – i to bez ikakve autonomije – dio Kraljevine SHS. Trebalo se čekati da srpska politička elita odluči sklopiti sporazum sa hrvatskom elitom. Banovina Hrvatska, u kojoj su hrvatski konzervativci predvođeni Vladkom Mačekom nastojali formirati socijalno osjetljivu varijantu konzervativnog poretka, proglašena je na temelju članka 116. Oktroiranog ustava Kraljevine Jugoslavije iz 1931. godine. Diktatura koju je 1929. proglasio kralj Aleksandar Karađorđević u nastojanju da sačuva dominaciju svog dvora i srbijanske elite, formalnopravno nikada nije ukinuta. Ta je činjenica bitno određivala politički, društveni i ekonomski život Banovine Hrvatske. Nikada nisu provedeni parlamentarni izbori, niti je postojao parlamentarni život. U Banovini je ban dr. Ivan Šubašić imao sve funkcije autonomne vlasti u svojim rukama i potpuno

16 *László Révész:* Verfassung und Vefrassungswirklichkeit in Horthy–Ungarn, Ungarn–Jahrbuch 6. (1974–1975), 48.

17 Od 1932. do 1936. Gyula Gömbös je bio predsjednik vlade Kraljevine Mađarske. O njegovim političkim stavovima vidi *Gyula Goemboes:* Für die nationale Selbstzwecklichkeit. 12 Reden des Ministerpräsidenten Julius Gömbös. Pester Lloyd, Bp., 1932.

18 *István Deák:* Hungary. U: The European Right. A Historical Profile. Ed. *Hans Rogger*, *Eugen Weber.* University of California Press, Berkeley, 1966. 364–407.

19 *Paul Lendvai:* Die Ungarn. Eine tausendjährige Geschichte. Goldmann Verlag, München, 2001. 471.

samostalno postavljao sve državne činovnike, pa i općinske načelnike. Centralna vlast Kraljevine Jugoslavije zadržala je pod svojom ingerencijom vanjske poslove, obranu, međunarodnu trgovinu i financije. Za razliku od Kraljevine Mađarske, Banovina Hrvatska nije bila samostalna država, dakle, ni subjekt međunarodnog prava, radilo se o upravnoj cjelini s velikom autonomijom u okviru Kraljevine Jugoslavije. Maček, vođa Hrvatske seljačke stranke (HSS) postao je zamjenik premijera Kraljevine Jugoslavije, a HSS je dobio ministarstvo financija, trgovine i industrije, pošta, i jedno mjesto bez portfelja. Ideološka legitimacija političkog poretka Banovine Hrvatske sadržana je u sljedećim riječima: *„U ime etičkih vrednota naše narodne tradicije vodimo i danas našu borbu za slobodu, pravicu, čovječnost i napredak na svakom polju duhovne i materijalne kulture. Oslonimo li se na tu narodnu tradiciju, budemo li izgrađivali i dalje svoju domovinu na temelju seljaštva — koje ne ulazi u narodnu kulturu praznih ruku već u nju unosi najviše biološke i duhovne vrednote kao nosilac zdravoga života — možemo biti sigurni, da će nam naša radinost i ljubav prema domovini izvojštiti zasluženo mjesto među narodima"*.[20] Iz navedenog odlomka uočljiv je naglasak na tradicionalnim vrijednostima i nacionalnoj slobodi. Sam politički poredak imao je pak autoritarne značajke. Vlast Banovine morala je voditi računa ne samo o politici Beograda i ratnim okolnostima, nego je bila izložena i napadima s ekstremne ljevice i ekstremne desnice. Komunistička partija Jugoslavije je isticala da Maček nije uspio riješiti socijalno pitanje, a ustaše da nije uspio riješiti nacionalno pitanje. Napadi s fašističke, ustaške strane, tvrdili su da Banovina nema prirodne granice, te su isticali da će oni formirati hrvatsku državu u njezinim etničkim i povijesnim granicama. Kako s desnim, i s lijevim ekstremistima pregovori nisu bili mogući; Mačekov je odgovor bio oštra represija. Istovremeno, paralelno su se morale graditi i institucije Banovine Hrvatske. Iako je Maček, za razliku od Horthyja, bio neupitni demokrat, okolnosti nisu pogodovale izgradnji demokratskih institucija. U prvi plan svoje politike Maček je stoga stavio osiguravanje hrvatske autonomije. Također, nastojao je izgraditi stabilno društvo u kojem bi se uvažavali interesi seljaštva. U svojim memoarima istaknuo je da je njegova politička orijentacija uvijek uključivala očuvanje tradicionalnih vrijednosti hrvatskog naroda.[21] Dominantna struja u HSS-u nastojala je osigurati rad i autoritet novih vlasti, nastojeći uspostaviti ravnotežu između socijalnih zahtjeva hrvatskog seljaštva, katoličke etike i izgradnje novih demokratskih institucija.

Napad sila na Kraljevinu Jugoslaviju 6. travnja 1941. prekinuo je njihove planove. Vojsku Kraljevine Jugoslavije ubrzo su slomile vojne snage napadača predvođene Trećim Reichom, a konzervativni poredak uspostavljen u Banovini Hrvatskoj smijenio je ustaški fašistički režim novouspostavljene Nezavisne Države Hrvatske (NDH), zasnovane voljom fašističkih sila. Horthyjeva Mađarska je stala na stranu nacističke Njemačke i sudjelovala u okupaciji te-

20 Godišnjak Banske Vlasti banovine Hrvatske. Narodne novine, Zg., 1940.

21 *Vladko Maček:* Memoari. Dom i svijet, Zg., 2003.

ritorija Kraljevine Jugoslavije, a time i Banovine Hrvatske. Sam Horthyjev konzervativni režim se održao sve do 1944., kada je već bilo jasno da je Treći Reich izgubio rat. Horthyjev pokušaj da pregovara sa zapadnim saveznicima prekinuli su nacisti okupacijom Mađarske te su na vlast doveli svoje fašističke saveznike Strelaste križeve, koji su, kao i ustaše u NDH, provodili politiku masovnih zločina i genocida. Oba konzervativna režima srušili su fašistički pokreti – u hrvatskom slučaju već 1941. ustaški pokret, a u mađarskom 1944. radikalni fašistički pokret Strelastih križeva.

Oba pokreta su svoj totalitarni politički poredak legitimirala radikalnom fašističkom ideologijom, koja je u sebi imala niz rasističkih elemenata. Iako su se voljeli pozivati i na tradicionalne narodne vrijednosti koje su navodno zastupali, oni nisu krili svoj fašistički revolucionarni karakter. Otvoreno su govorili o novoj revoluciji koja treba stvoriti novog fašističkog čovjeka, o „potocima krvi" putem kojih će se taj „novi čovjek" roditi. Treba naglasiti da se, iako se zna tvrditi da je fašistička ideologija proizašla iz konzervativne, radi o bitno suprotstavljenim ideologijama. Dok su hrvatski i mađarski konzervativci tvrdili da je politički poredak zajamčen Božjom voljom ili jednostavno poviješću, hrvatski i mađarski fašisti naglašavali su da se on treba utemeljiti u čistoj rasi i na taj način pripremali put za zločin genocida koji su počinili. Nadalje, konzervativci su smatrali da država jamči opće dobro zasnovano na tradicionalnim vrijednostima, dok su fašisti državu shvaćali samo kao sredstvo u borbi neke nacije ili rase. Radikalni fašizam je stoga razvio učenje o vladajućim narodima i vladajućoj rasi, što je bio prvi korak prema genocidu. Za razliku od njih, konzervativci narod nisu definirali pomoću „krvi i tla", idejom čistog porijekla, nego pomoću tradicionalnih etičkih vrlina koje izvorno posjeduje, a koje su mu dane Božjom voljom ili poviješću. Nadalje, iako su konzervativci smatrali da je pojedinac prvenstveno odgovoran zajednici kojoj pripada, obitelji i naciji, nisu negirali individualnu slobodu. Oni su je definirali pozitivno, kao sposobnost i pravo da se nešto za zajednicu učini. Fašistička je ideologija tvrdila da je pojedinac ništa, a da je nacija ta kojoj pripada sve. Konzervativci su smatrali da potreba za privatnim vlasništvom čini dio čovjekove naravi, pristajali su uz tržišnu privredu, riječju kapitalizam, ali su socijalnom politikom pokušavali ublažiti razorno djelovanje tržišta na siromašnije slojeve. Fašisti su također prihvaćali privatno vlasništvo, ali su u osnovi smatrali da se kapitalizam, ta „diktatura novca", mora podvrgnuti volji nacije, čije jedinstvo jamči vođa fašističke stranke. Diktatura jamči političku formu u kojoj se nacija može pod vodstvom fašističke stranke obnoviti i oblikovati kao harmonična prirodna zajednica određena svojom krvlju. Radikalna fašistička ideologija smatrala je da treba provesti revoluciju kojom bi stvorila novog čovjeka i obnovila naciju, te stoga nije trpjela konzervativnu politiku, koja je htjela sačuvati od povijesti i Boga zajamčen red stvari.

REZÜMÉK/SAŽETCI

DÉNES SOKCSEVITS

HUNGARIAN PLANS TO SETTLE THE CROATIAN (SOUTH SLAV) ISSUE DURING WORLD WAR I

The Austro-Hungarian Compromise (1867) and the status of the Croatian (South Slav) inhabitants of the Monarchy did not meet the expectations of the South Slav elites at the time of the Great War. Neither did they reflect on the real situation that resulted from the Croatian national integration process. These tendencies were realized by both Croatian and Hungarian politicians but during the First World War, especially after the defeat of Serbia, several Hungarian politicians expressed their discontent with the 1868 compromise with Croatia (deeming it too generous) and demanded the renunciation of the Compromise and the prompt annexation of Slavonia and Dalmatia by Hungary, echoing the words of Frigyes Pesti from three decades earlier. The Hungarian council of ministers dealt with this issue in 1915 but never reached a final decision, contrary to the claims of the Bosnian–Croatian historian, Luka Đaković. The body was not entitled to make such decisions: it only issued a suggestion in October 1918 and would have let the Croatian and Hungarian assemblies and the emperor and king make the decision. The debate lost its significance on 1 December 1918 with the breakup of the Monarchy and the formation of the SHS Kingdom.

Keywords: Nagodba, Croatian and Hungarian post-WWI settlement plans, questions of statehood, Hungarian–Croatian relations

STJEPAN MATKOVIĆ

THE EVOLUTION OF CROATIAN POLITICS ON THE EVE OF WORLD WAR I

In the article, the author deals with trends of development in Croatian politics on the eve of World War I in the context of the complex political relations that existed within Austria–Hungary. An analysis of the parliamentary politics of the Croatian parties was conducted, emphasizing the basic programmatic determinants of certain political parties and their adjustment to Dualism. It also points out the political positions of the proponents of various orientations: unionists, who propagated the realisation of their goals within the Hungaro–Croatian state union; members of various wings of the Party of Right, who put in the first place Croatian state rights; and parties within the Croato–Serbian Coalition which relied on the tradition of the National Party, the idea of Yugoslavism and the cooperation of Croatian and Serbian political representatives. All these orientations underwent substantial changes during this period, reflecting the changing circumstances. The article also deals with the growth of youth groups which pleaded for radical solutions outside Austria–Hungary.

Keywords: Croatian state right, South Slavic question, unionism, dualism, federalism, parliamentary politics, radical youth

IVÁN BERTÉNYI JR.

HUNGARIAN–CROATIAN ADMINISTRATIVE AND POLITICAL DEBATES AT THE TURN OF THE CENTURY: DEZSŐ BÁNFFY'S INTRIGUES AGAINST THE CROATIAN BAN, COUNT KÁROLY KHUEN-HÉDERVÁRY

Prime Minister Baron Dezső Bánffy (1895–1899) was a militant opponent of the movements of the national minorities in Hungary. His primary concern was the protection of the unity of the Hungarian state. He wished to enforce the Hungarian "state idea" in Croatia as well. It was not only the conflict between the Hungarian and Croatian nationalisms that motivated his recurring debates with the Zagreb government of the ban, Count Károly Khuen-Héderváry. Bánffy had a personal interest in weakening the position of Khuen, as Khuen was a rival of Bánffy in the run for the post of Prime Minister in 1894/95.

The study seeks to prove that Khuen, who was first and foremost supported by Béni Kállay (common minister of finance), remained a possible candidate for the post of Prime Minister in the eyes of certain circles in Vienna, though temporarily pushed into the background.

Keywords: Baron Dezső Bánffy, Count Károly Khuen-Héderváry, Croatian–Hungarian relations and debates over matters of statehood, dualism, nationalism, unity of the Hungarian nation-state, Béni Kállay

ZORAN GRIJAK

THE MAY DECLARATION OF THE YUGOSLAV CLUB OF THE IMPERIAL COUNCIL IN VIENNA (1917) IN THE LIGHT OF THE CORRESPONDENCE BETWEEN STJEPAN SARKOTIĆ AND ISTVÁN BURIÁN

The articles analyses the May Declaration of the Yugoslav Club of the Imperial Council in Vienna (1917) in the context of concepts of the state reorganisation of the Habsburg Monarchy in the course of the World War I, especially those regarding Bosnia and Herzegovina. Two different attitudes can be observed: Austrian statesmen did not have any significant ambition to incorporate Bosnia and Herzegovina into the Austrian part of the Monarchy, while the Hungarians were quite eager for it, especially during the First World War, when the Hungarian government wanted to treat it as a *corpus separatum*. However, Croatian politicians wanted it to be annexed to the Kingdom of Croatia, Slavonia and Dalmatia, as the third unit of Croatia within the Trialist reorganisation of the Monarchy. Contrary to this conception, the Yugoslav Club in May 1917 issued a declaration, which foresaw the possibility that the South Slavic nations of the Monarchy might decide whether they would form their state formation within or outside the Monarchy. To acquire legitimacy for the Declaration, certain members of the Yugoslav Club tried to reactivate the Diet of Bosnia and Herzegovina, so that it could approve its program, as it should be accepted by the Diet of Croatia which continued to function during the war. Stjepan Sarkotić, the governor of Bosnia and Herzegovina, and István Burián, the minister of finances of Austro–Hungary, as the two most responsible individuals for that question, corresponded intensively

during 1917. They both understood the program of the May Declaration as a manifestation of South Slavic separatist pretentions and therefore they sought to suppress it in the highest institutions of the Monarchy. Sarkotić tried to persuade Burián to support the Croatian idea of subdualist reorganisation. However, Burián, even though he held it to be a good program, because it accepted the existing dualist organisation of the Monarchy, also said that it was somewhat complicated, giving in that manner a clear idea to Sarkotić that Hungarians were not ready to change the dualist system. Their correspondence on the May Declaration and possibilities of state reconstruction of the Austro–Hungarian Monarchy concluded at the moment when the Monarchy disappeared from the maps of Europe.

Keywords: Austro–Hungarian Monarchy, Bosnia and Herzegovina, World War I, Stjepan Sarkotić, István Burián, Imperial Council in Vienna, Yugoslav Club, the May Declaration

FERENC POLLMANN

CROATIAN ARMY CORPS IN WORLD WAR I

Is it possible to write the "national narratives" of the previously multinational Austro–Hungarian Monarchy's successor states concerning the First World War? A confidant "no" seems appropriate, at least regarding the complicated structure of the Austro–Hungarian army, which lacked ethnically homogenous corpses. Therefore, it makes no sense to talk about "Hungarian" or "Croatian" operations, "Czech" or "Austrian" victories or defeats. However, the imperial narrative obscures the achievements of the soldiers who belonged to different ethnic groups. It is, though, possible to present particular national viewpoints, rather than separate national narratives. One is able to display the military performance of Croatian soldiers by scrutinizing the activity of those troop movements which had a Croatian majority within their ranks. The alleged link between military performance and loss ratio cannot be established in this case: Croatian soldiers are portrayed traditionally as excellent warriors but their "blood-tax" proved to be lower than the average within the Monarchy.

Keywords: Austro–Hungarian army, national narrative, Croatian army corps, military virtues, blood-tax

DAMIR KARBIĆ

CROATIAN MAGNATES AND NOBLES AND THE CROWN OF ST STEPHEN IN THE AGE OF THE LATE ÁRPÁDS AND THE ANGEVINS

The age of the late Árpáds and early Angevins was an extremely important, formative period in Croatian history which redefined the relationship of the medieval kingdom of Croatia towards royal authority and the Kingdom of Hungary. The period was also significant for the formation of the nobility in both Croatia and Hungary as estates. The article briefly touches upon these two issues from the point of view of developments in Croatia. It concludes that the arrival of the Árpáds to the Croatian throne did not mean the end of Croatia as a state, but their disinterest in Adriatic politics eased the advancement of Venice in this area, and the institutions safeguarding Croatian

autonomy (those of the duke, ban, etc.) formed a separate political consciousness. The article also describes the attitude of the Croatian magnates towards royal authority. It devotes special attention to the political activities of the counts of Bribir (from the fourteenth century called the Šubići).

Keywords: nobility, king, the Crown of St. Stephen, the Middle Ages

ATTILA ZSOLDOS

THE ROYAL POWER AND SLAVONIA IN THE FIRST QUARTER OF THE FOURTEENTH CENTURY

The study gives a brief overview of the process that resulted in the emergence of oligarchic power centers in Slavonia just as in other parts of the Kingdom of Hungary until the end of the 1370s, depriving the royal power of the jurisdiction over the given territories. After giving an account of the wars for the restoration of royal power, the study aims at explaining why Carl I removed János Babonić from the office of ban in Slavonia at the end of 1322. One can assume that there is a family matter in the background that has strong political implications. Although Babonić had several sons, they probably died before 1321, and therefore he adopted János, son of his brother, István. This act would have ensured that the fortune of the ban went to the cousin after his death, and it seems reasonable in terms of family interests. However, it would have severely violated the royal right: according to the customary law, a person without an heir was able to settle heritage issues only with the permission of the king, who was otherwise the beneficiary. In this case, a significant fortune and important fortresses were at stake, and so it is more than understandable that Carl was disappointed that his ban attempted to settle this issue without his consent.

Keywords: turn of the thirteenth–fourteenth century, Kingdom of Hungary, Slavonia, political history, politics and right to property

SUZANA MILJAN

THE ATTITUDE OF THE NOBILITY OF THE COUNTY OF ZAGREB TOWARDS THE ROYAL AND BAN'S AUTHORITY DURING THE REIGN OF KING SIGISMUND (1387–1437)

The political activity of the nobility in the area of medieval Slavonia is still an insufficiently researched topic, despite the results of recent research. This is especially true for those nobles who lived and acted in turbulent times, as during the reign of Sigismund of Luxembourg, which is characterized by numerous wars and domestic conflicts. The article examines the relationship between the nobility of the County of Zagreb and royal power and the ban's authority. It covers the political activity of the nobility and their participation in military operations during the civil war (1387–1409) and the wars against the Ottomans, followed by granting of royal donations in cases of fidelity and support, or indicating cases of infidelity towards the Crown in the same period. The article focuses on how the magnates of this county financed the king's activities. It also deals with the ban's role as the military commander of the county's

nobility, his role in governing the Slavonian part of the kingdom and his role in resolving legal conflicts.

Keywords: nobility, king, ban, the Middle Ages

TAMÁS PÁLOSFALVI

THE PLACE OF THE BANS OF SLAVONIA IN THE GOVERNMENTAL STRUCTURE OF THE LATE MEDIEVAL HUNGARIAN KINGDOM: ROYAL POWER AND SPECIAL FORMS OF GOVERNMENT, 1435–1526

The study examines the place of the bans of Slavonia in the governmental structure of the late medieval Hungarian Kingdom. It is not the formal position which the bans occupied in the official hierarchy of the country's government by virtue of the office itself that is examined, but rather those factors which influenced the practical power of the bans, such as the strategic situation of Slavonia (basically with regard to the Ottoman expansion), the landed wealth and ambitions of the individual bans or the position of royal authority. In the first half of the period examined (from 1435 to 1476) the government of Slavonia was unproblematic despite a continuously changing dynastic and political background. The turning point was the joining of the government of the two banates of Croatia and Slavonia in the hands of the same person, which resulted on the one hand in an increase in the financial burden to be shouldered by the successive bans, and on the other, in a conflict of interest between the respective nobilities of the two realms. Coupled with increasing Ottoman pressure and the financial breakdown of the Hungarian court, this situation ushered in, by the late 15th century, a constant structural crisis which was manifested in revolts and the repeated failure of the Hungarian government to find suitable persons to assume the banship.

Keywords: late medieval Slavonia, banship, nobility, government, Ottomans

BORISLAV GRGIN

CROATIAN AND SLAVONIAN BANS DURING THE REIGN OF THE HUNYADIS AND THE JAGIELLONIANS

In contrast to the function of the duke, the honour and title of ban gradually earned more weight during the late Middle Ages in Dalmatia, Slavonia and Croatia. There were several possible reasons for this. On the one hand, the bans were gradually taking over the role and jurisdiction of earlier dukes. The high social status of some individuals who held the honour of ban during the late medieval period probably also played a certain role in strengthening the office of ban, because in more than one case they were members of the most prominent and powerful Slavonian and Croatian magnate families. However, it seems that military-defensive and organisational reasons were of crucial importance. The office of ban and bans in the Croatian lands during the reign of three last medieval kings of Hungary–Croatia reflected political, administrative and essentially military-defensive changes which quickly happened in the wider area, under the decisive influence of the Ottoman threat. The centre of the ban's authority moved frequently, as well as the whole political centre of Croatian lands, to medieval

Slavonia, especially to the area of the counties of Zagreb and Križevci. Most of the bans were Slavonian noblemen of Hungarian origin. The aforementioned facts and the unification of the ban's title of three medieval Croatian kingdoms in the hands of one ban, can be rather explained as the attempts of greater centralisation of military defence than the attempts of political centralisation of the Kingdom. For such efforts, especially after the rule of King Matthias, it was too late. The unification of the honour and duty of ban from 1476 to 1526 contributed to a certain extent to strengthening the political integration of the three Croatian kingdoms, yet the extent of this process should not be overestimated. The integration of the Croatian lands, without Dalmatia, Istria and Dubrovnik, gained new momentum only after 1526, but in altered circumstances.

Keywords: the ban's dignity, Slavonia, Dalmatia, Croatia, the Middle Ages

SZABOLCS VARGA

BAN OR VICEROY? CHANGES IN THE POWER AND STATUS OF THE CROATIAN AND SLAVONIAN BANS IN THE SIXTEENTH AND SEVENTEENTH CENTURIES

The positions of the Croatian and Slavonian bans changed substantially during the early modern age. The originally separate offices merged, and the posts were gradually assigned to only one person. The role of the ban in the military administration weakened, since the governed armies proved to be insufficient to defend the provinces. Therefore, the power of the ban decreased continuously throughout the seventeenth century. The ban had only an auxiliary role, as a subordinate of centrally appointed commanders in the course of the wars of liberation.

Despite the decrease in its military power, the post of the ban remained prestigious. The South Slav literary public thought of the ban as the leader of an existing Illyrian, so-called Trojednica Kingdom. In the seventeenth century, the usage of the Latin term prorex was frequently used, showing that the ban was perceived as the procurator of the Habsburg kings. New symbols of the office emerged; joining to the banner of the ban, the mace appeared in the seventeenth century and the inauguration took place in the Saint Mark's Church in Zagreb or in the church of the Franciscans in Varasd, in the presence of the bishop of Zagreb.

Clearly, the appointment and inauguration of the ban became similar to that of the Hungarian palatine. The Croatian–Slavonian estates consciously transformed the office in a way to equate it with the Hungarian post of the palatine. This attempt was partially successful, since ban János Draskovich won the office of the palatine as well. However, the bans were unable to secure further privileges, their power remained dependent on the Habsburg government, and they did not become viceroys of the provinces.

Keywords: early modern age, power of the ban, Zrínyi (Zrinski) family, Erdődy family, inauguration of the ban, banner of the ban, scepter of the ban, Hungarian palatine

IVANA HORBEC

ENLIGHTENED ABSOLUTISM AND THE SERVICE OF THE BAN: A PRELUDE TO THE POLICY OF THE CROATIAN–SLAVONIAN ESTATES IN 1790

The article explores the role of ban, the governor of Croatia–Slavonia, in the attempts of Habsburg rulers to enforce political and social reforms in Croatia–Slavonia in the second part of the eighteenth century. The service of ban is analysed in the context of early modern state-making processes and the coexistence of these processes with traditional political and social structures. The focus of the research is on the changed role of the ban as the king's representative in local administration and especially on the impact of that change on the political positions of the Croatian–Slavonian Estates at the Hungarian Diet of 1790. It is argued that, although the Diet of 1790 represented the starting point for many Croatian and Hungarian disputes in the long nineteenth century, the loss of political power of the ban resulted in stronger political ties between the Croatian and Hungarian Estates, which is to be regarded as a reaction to Habsburg absolutist rule in the decades prior to 1790.

Keywords: history of administration, legal history, Habsburg Monarchy, enlightened absolutism, Croatian history, Hungarian history

BOGLÁRKA WEISZ

ROYAL TAXES IN SLAVONIA FROM THE AGE OF ÁRPÁD TO THE FIRST HALF OF THE ANJOU ERA

The ruler of Slavonia, be it the king or the prince of Slavonia, was entitled to various incomes such as the marturina, the pondus, the lucrum camarae and the descensus. Marturina is a specific regale furthermore to Požega, Valkó and the regions of Baranya beyond the Drava river. It was initially a tax-in-kind, but it was already money-based during the reign of King Coloman. One third of the marturina went to the landlord, the remaining two thirds to the ruler of Slavonia. The pondus was preordained in seven denars and was paid in Valkó and Požega as well. The collecta, having the same value of seven denars, was introduced on the occasion of the wedding of Prince Béla (son of King Béla IV and Kunigunda, Princess of Brandenburg) in 1264. This was a predecessor to the lucrum camarae. Besides these taxes, subordinates were required to give descensus to the ban, and later to pay it (it became money-based). The descensus was called submarturina in Valkó and in Požega. The taxes collected in Slavonia became parts of the honor of the ban in the 14th century, and so they increased the incomes of the ban instead the incomes of the king.

Keywords: Slavonia, tax, marturina, submarturina, pondus, collecta, lucrum camarae, Acts of 1351, descensus (ban)

IVAN JURKOVIĆ

THE DEMOGRAPHIC CRISIS DURING THE PERIOD OF THE ANTI-OTTOMAN WARS: HUNGARIAN AND CROATIAN MAGNATES AND THE CROATIAN DISPLACEES

The economic crisis in the Croatian territories progressively assumed almost apocalyptic dimensions in the period from the fall of Bosnia under Ottoman rule to the collapse of the anti-Ottoman frontier defence system (1463–1527). The causes of the crisis were as follows: 1) the wars between the Christian and Ottoman states fought on Croatian lands; 2) the ever-increasing marauding raids by Ottoman troops on Croatian territory (the "small war"); 3) health conditions (plagues and other epidemics); 4) climatic changes which appeared towards the end of the fifteenth century (the "little ice age"); 5) the widespread depopulation of the interior of Croatia as a result of the aforementioned conditions.

At that time climatic changes and the unfavourable health condition of the population led to depopulation and economic instability, not only in war-endangered Croatia, but throughout the Mediterranean. Croatian chroniclers, as well as state officials, described the effects of the unusually harsh and long winters, people exhausted by famine, and mass mortality during plague epidemics in their dramatic accounts. Frozen and devastated crops, olive-groves and vineyards, as well as wine frozen in barrels or even in chalices during the holy mass are mentioned, while it was said that people's noses, ears, and fingers fell off due to frostbite. They also describe people stumbling around begging for bread and food or eating grass and bark from trees, continuing this kind of accounts with descriptions of the ravaging of the plague and people running away from plague-stricken places in horror…

Keywords: Ottoman threat, plagues and other epidemics, climatic changes, depopulation, Croatian and Hungarian magnates

MARIJA KARBIĆ

SLAVONIAN TOWNS IN THE TRADE BETWEEN HUNGARY, THE ADRIATIC AND THE HOLY ROMAN EMPIRE

The article deals with the position of Zagreb and Varaždin in relation to important routes with emphasis on their influence in the development of trade in Slavonian towns. It lists the most significant trading routes towards Hungary, the Holy Roman Empire and Italy, together with the products of trade: live-stock, ore and various types of textile. The author calls attention to the influence of trade and trade routes on migrations and the settlement process by comparing Varaždin to Zagreb. Since Zagreb had a network of routes from various directions, it had immigrants of various origins: from Italy, Croatia, the German lands and Hungary. Contrary to Zagreb, where all these groups were represented and in the last decades of the fourteenth century and the early fifteenth century the city authorities were organised according to the ethnic principle (the *linguae*) in order to ensure the equal representation of different groups in governing the town, in Varaždin, alongside the local population, Germans prevailed, as Varaždin was more directed towards trade with the Holy Roman Empire.

Keywords: urban settlements, Slavonia, international trade, the Middle Ages

ANDRÁS OROSS

THE EARLY STAGES OF THE FINANCIAL ADMINISTRATION IN THE EASTERN REGION BETWEEN THE DRAVA AND THE SAVA AFTER THE EXPULSION OF THE TURKS

At the turn of the 17th and 18th century not one, but several chambers were competent in the field of the financial administration of the Kingdom of Hungary. The most significant ones, the Hungarian Chamber in Pozsony (Bratislava) and the Chamber in Upper Hungary, which had been founded in the 16th century, remained active. However, the chief financial administrative body of the Habsburg Monarchy, namely the Court Chamber in Vienna, established new financial organs with other, changing territorial jurisdictions to handle parts of the country reoccupied from the Turks. The most important such organ was the Financial Administration of Buda, while the Financial Administration of Čakovec and afterwards the Slavonian Financial Inspectorate, established in 1695, were responsible for the financial affairs of the region between the Drava and the Sava rivers. The first Slavonian financial inspector, Martin Zemliak (Zsemlyák), stressed that he was not only a military person, but also knew the language of the Rascians who lived in the region as well. The Slavonian Financial Inspectorate received a new instruction in 1723; it became responsible for the territory of Syrmia as well. In a decree, dated May 18, 1746, Queen Maria Theresia declared the Hungarian Chamber as the supervisory body of the Slavonian Financial Inspectorate instead of the Court Chamber of Vienna.

Keywords: financial administration; land between the Drava and the Sava; military expenditure; institutional, social, economic aspects of the 1680–1690s in the Kingdom of Hungary

HRVOJE PETRIĆ

REVIEWING THE MOST RECENT CROATIAN HISTORIOGRAPHY ON ECONOMIC AND ENVIRONMENTAL HISTORY OF THE LONG NINETEENTH CENTURY (WITH AN EMPHASIS ON CROATO–HUNGARIAN PERMEATIONS)

The author surveys basic trends in Croatian historiography on the economic and environmental history of the long nineteenth century with an emphasis on Croato–Hungarian permeations. After a short break at the end of the twentieth century, the curriculum of economic history was returned to the Department of History of the Faculty of Philosophy in Zagreb as well as to the Faculty of Economics in Zagreb, and expanded as part of the newly-established studies of history in Croatia. Simultaneously, the curriculum of environmental history was introduced anew. In 2005, a journal for economic and environmental history *Ekonomska i ekohistorija* [Economic and Environmental History] was established and the Society for Croatian Economic and Environmental History founded. This created an institutional foundation for the further development of these two fields of study.

Keywords: economic history, environmental history, 19th century

MARIANN NAGY

THE ECONOMY OF CROATIA IN THE 1850S AND 1860S AS REFLECTED IN THE IMPERIAL STATISTICS

The study deals with the rich Hungarian and Croatian statistical sources of the 1850s and the 1860s. The quantitative sources are exceptionally apt for a comparison, which is illustrated by several cases. However, it is important to point out that these sources are only able to demonstrate the relative development of the provinces. A comparison of the 1857 and 1869 censuses shows that the employment figures changed most positively in the modern sectors of the economy during these years. Still, the scattered coefficients tell that the provinces and regions witnessed asynchronous modernizations. It is also easily deductible that employment levels in Transylvania in 1857 were as low as in Croatia. According to the tax statistics of 1857 and the income tax statistics of 1862, the poorest craftsmen within the Habsburg Empire lived in Croatia. The tax district of Fiume shows the dominant role of local enterprises in the industry of Croatia. The backwardness of Croatia is clearly demonstrated by the steam-engine statistics of 1852 and 1863, albeit Salzburg, Carniola, Transylvania and the Military Frontier (from among the lands of the Hungarian Crown) possessed even fewer steam engines than Croatia.

Keywords: relative development, quantitative sources, modernization, Habsburg Empire, Croatia, 1850s, 1860s

RÓBERT HERMANN

THE HUNGARIAN–CROATIAN MILITARY CONFLICT IN 1848–1849: A BALANCE SHEET

The study describes the periods of the Hungarian–Croatian military conflict of 1848–1849. The first period is the military campaign of Josip Jelačić, Croatian ban, starting on 11 September 1848. This mission ended with the utter failure of the attackers. The Hungarian main army repelled the attack of the main forces of the ban near Pákozd, and Jelačić was enforced to retreat to Austrian lands on 7 October. Major-General Roth's column capitulated in Ozora on 7 October, the men of the smaller garrisons either left the country or were taken prisoner by the Hungarians. After the forces of Jelačić joined those of Windisch-Grätz, the Hungarian–Croatian military conflict became part of the Hungarian–Austrian clashes. The armies of Jelačić, substantially supported by the K.K. cavalry, achieved several significant victories. The Croatian frontier-guard infantry performed well in the military campaign of the spring of 1849. The last period covers the military operations of Jelačić in southern Hungary in the summer of 1849. The initial victories were halted by a defeat in the Battle of Kishegyes (14 July 1849); the army of the ban then remained passive until the end of the war.

Keywords: Jelačić, Pákozd, Ozora, Kishegyes, 1848–1849

VLASTA ŠVOGER

ANDRIJA TORKVAT BRLIĆ – A LONELY VOICE IN CROATIA PLEADING FOR RECONCILIATION WITH THE HUNGARIANS (1848–1849)

This article deals with the attitude of Andrija Torkvat Brlić, a prominent Croatian politician, publicist and linguist, towards the Hungarians during the revolutionary years of 1848–1849. That attitude altered from an extremely negative and hostile one prevailing until the end of 1848, when he participated in both the armed conflict and war of propaganda against the Hungarians, to public advocacy of reconciliation with the Hungarians in the spring of 1849, under the influence of his contacts with the Polish immigrants. The change in Brlić's political views was caused, besides the influence of Polish immigrants, by the centralistic politics of the Austrian government. The leadership of the Polish immigration in Paris accepted some elements of the federalist conception of Austro–Slavism and managed to win over Brlić for the idea of Croato–Hungarian reconciliation, which was one of the prerequisites for the renewal of the Polish state. After returning to the country in the spring of 1849, Brlić unsuccessfully attempted to persuade Ban Jelačić and other important political actors in Croatia to accept the politics of reconciliation with the Hungarians.

Keywords: Andrija Torkvat Brlić, 1848–1849, reconciliation of Croatians and Hungarians

IMRE RESS

FRAN KURELAC AND THE ATTEMPT TO MOBILIZE THE CROATIAN DIASPORA IN WESTERN HUNGARY IN THE SPRING OF 1848

The study seeks to discover how a Croatian intellectual under the influence of the 1848 revolution tried to bring Croatian national ideology closer to the peasantry of the Croatian diaspora in Hungary. Furthermore, it seeks to demonstrate how he contributed to their ethnicity-based, secular political self-organization. The toolkit of national integration included building institutional connections with Croatia, inviting the Croatian diaspora municipalities to the sabor, training primary school teachers in Zagreb, selecting textbooks that were based on the Croatian language reform and written in the Illyrian spirit, and introducing neologies to replace the archaic local vocabulary. The elite of the villages (judge, priest, teacher) was open to greater cultural links with Croatia, but local and regional ties and a sense of belonging to the county, to the bishopric and to Hungary remained determinant when it came to political issues.

The study relies heavily on archival sources (investigation records) regarding the imprisonment of a national activist by the county for exacerbating national cleavages and the propagation of interethnic war. Based on these documents, the author reconstructs the mentality of the diaspora, its mobility and the effects of the nearby revolutionary cities. He reveals the cultural and political network of the national activist Slavic intellectuals who resided in Vienna, the officials of the Russian embassy and Croatian politicians (from Croatia). He explains the thoughts of the officer corps of Moson county regarding questions of ethnic policy, conflict management and the practice of trilingual administration.

Keywords: Croatian diaspora, national integration, national awakening, 1848 revolution, Illyrism

ARIJANA KOLAK BOŠNJAK

THE ATTITUDE OF THE MEMBERS OF THE (FORMER) CROATO–HUNGARIAN PARTY TOWARDS THE HUNGARIAN REVOLUTION, ITS IDEAS AND ACCOMPLISHMENTS

At the very beginning of the revolutionary events, the members of the still active Croato–Hungarian Party supported the foundation of an independent Hungarian government and the April Laws. As the party ceased to function in May 1848, some of its members left for Hungary. They served in Hungarian military units or tried to politically propagate the cause of the Hungarian revolution in Croatia. Those immigrants who left for the Austrian lands at first also gave support to the Hungarian Revolution, but after the court changed its attitude towards the revolution, they became passive. In Croatia, the pro-Hungarian sympathisers acted in conspiracy and in various ways also supported the cause of the revolution.

Keywords: 1848–1849, Croato–Hungarian Party, pro-Hungarian political feeling, Hungarian revolution, immigration

ÉVA SOMOGYI

OFFICIALS IN THE MINISTRIES OF COMMON AFFAIRS OF THE HABSBURG MONARCHY

The author examines the role of Hungarian citizens of Croatian origin as officials in the ministries of common affairs of the dualist Habsburg Monarchy. Furthermore, she attempts to explain how their national consciousness evolved during the decades of dualism. The Hungarian liberals, the main supporters of the Austrian–Hungarian Compromise, strove for parity, which meant that in the common offices Hungarian citizens were to be present in proportion to Hungary's contribution to the common expenses (quota). This aim was gradually achieved. Along with a steady increase in the number of Hungarian officials in Vienna, their identity also changed. The first generation was more closely connected to Hungary and the Hungarian political scene. Its members regarded themselves as Hungarians who served in Vienna. For the fin-de-siècle, a new generation occupied their place which was bred to embody the parity in the common offices. They took up a dual identity to work for the good of the common empire as Hungarians. The Hungarian origin and the imperial mission coexisted peacefully in this ideological construction. The officials of Croatian origin integrated easily into this "Habsburg society" and treated efforts to sustain the Monarchy's power positions as their eminent national interest.

Keywords: modern bureaucracy in the Habsburg Monarchy, common officials in the Monarchy, Habsburg society, imperial loyalty, national identity

ŽELJKO HOLJEVAC

THE CROATIAN MINISTRY IN BUDAPEST (1868–1918)

The Croato–Hungarian Compromise of 1868 established the position of the Minister for Croatia and Slavonia (also known as the Croatian Minister) within the Hungarian government as the central government of the Lands of the Hungarian Crown as part of Austria–Hungary. He was an intermediary between the ruler in Vienna and the government in Zagreb, and for his work he was responsible to the Hungarian Parliament as the common parliament of the Lands of the Hungarian Crown. The Minister attended the sessions of the Hungarian government that discussed issues related to the Croatian autonomous legislation and propositions made by bans before he presented them to the ruler for confirmation. The office of the Croatian Minister was held by the following personalities: Koloman Bedeković Komorski (1868–1871), Count Petar Pejačević (1871–1876), Koloman Bedeković Komorski (1876–1889), Mirko (Imbro) Josipović (1889–1898), Ervin Cseh (1898–1903), Nikola Tomašić (1903), Ervin Cseh (1903–1905), Stjepan Kovačević (1905–1906), Sándor Wekerle (1906), Géza Josipović (1906–1910), Count Dragutin (Károly) Khuen Héderváry (1910–1912), Géza Josipović (1912–1913), Count Teodor Pejačević (1913–1914), István Tisza (1914–1916), Mirko Hideghéthy (1916–1917), Count Aladár Zichy (1917) and Dragutin (Karl) Unkelhäuser (1917–1918). Most of them supported the pro-Hungarian political ideas, and while in the service, they were provided with free tickets for railways and steamboats in the Hungarian part of the Monarchy. The ministry was located in Buda, usually at the Parade Square [Dísz tér] or in the Gentlemen's Street [Úri utca]. It usually employed eight to ten officials chosen on the basis of applications or advertisements published in the National Newspaper [*Narodne novine*] in Zagreb. Since 1900, the Ministry reported on its work in the previous year to the Central Institute of Statistics in Budapest. It possessed a reference library which was regularly augmented with donated or otherwise acquired books. In the fall of 1918, when World War I ended and Austria–Hungary fell apart, the Croatian ministry in Budapest ceased to exist.

Keywords: Croato–Hungarian Compromise, Minister of Croatia and Slavonia in the Hungarian Government, Hungarian Parliament, Hungarian idea of statehood

ANDRÁS CIEGER

CROATIAN REPRESENTATIVES IN THE HUNGARIAN PARLIAMENT (1868–1918)

Based on archival documents and official parliamentary diaries this paper analyses the specific position of Croatian politicians in the Hungarian Parliament from four aspects. First, the author describes the legal status of the 29, later 40 MPs representing the Croatian Parliament (Sabor) in Budapest. Moreover he examines some characteristics of their social composition and typical career paths. Furthermore the paper deals with the Croatian MPs' political activity during the five decades, concluding that they were usually passive and mostly voted unanimously with the Hungarian governing party. In fact, only a short period between 1906 and 1908 constitutes an exception because of a change in the political relationship between Zagreb and Budapest. At this time more

than half of the Croatian representatives made speeches in the plenary session, sometimes even in their mother tongue. Finally, the author analyses in detail the legal, political and practical problems of the use of the Croatian language in the Hungarian Parliament and concludes that the possibilities largely depended on the level of mutual trust and the fragile consensus of the Croatian and Hungarian political elites.

Keywords: Croatian-Hungarian Compromise (1868), Hungarian Parliament, Croatian MPs, legal status, social composition, political activity, use of mother tongue

BRANKO OSTAJMER

CROATIAN DELEGATES OF THE COMMON PARLIAMENT IN BUDAPEST (1868–1918)

The complexity of the sub-dualistic position of Croatia in the period of 1868–1918 manifested itself in the operation of a Common (Hungaro–Croatian, Croato–Hungarian) Parliament in Budapest. The Croatian delegates (29, later 40 delegates) in this common legislative body were nominated by the Croatian Diet, and they always represented a substantial minority in the total number of the MPs of the Common Parliament in Budapest, thus not having significant political weight. The subordinate position of Croatia in the dualistic system (first of all, the fact that Croatian ban was appointed following the suggestion of the Hungarian Prime Minister) clearly implied that a majority in the Croatian Parliament and the possibility to form a government could be obtained only by those political parties which acknowledged the system created in 1867/1868 and which enjoyed the full confidence of the ruling circles in Budapest. Of course, it implied also that the Croatian delegates of the Common Parliament were members of these political parties (called pejoratively the *Mađaroni*). Further, it is evident that this practice created a conviction among some Hungarian delegates and in the wider Hungarian public that these "pro-Hungarian" delegates were the real representatives of the political opinion of the majority of Croatian people. This image was distorted, which became rather evident after 1906 with the victory of the Croato–Serbian Coalition and disintegration of the People's Party as the last strong political organisation which advocated maintenance of the political unity of Croatia and Hungary. This marked the beginning of a period of political instability, which ended in 1913 when the Croato–Serbian Coalition took the place and role of the former People's Party in Croatia and consequently in the Common Parliament in Budapest,. The difference was only that pro-Hungarian sentiments of the Coalition were not real and honest, and it remained the main bearer of the Yugoslav state idea which was confirmed again in the fall of 1918.

Keywords: Common Parliament in Budapest, Croato–Hungarian relations, 19th century, the Croato–Hungarian Compromise, the People's Party, Dragutin (Károly) Khuen-Héderváry

STANKO ANDRIĆ

THE MAGNATE FAMILY GORJANSKI (GARAI) AND THE KINGDOM OF CROATIA

A branch of the old Dorozsma kindred, which acquired the eponymous land of Gara (now Gorjani) in Vukovo/Valkó County in the thirteenth century, the Gorjanski family included some of the most important figures in the political life of the late medieval Kingdom of Hungary (Hungary–Croatia). For decades the family was among the few wealthiest seigniorial families in the kingdom. Although Croatia (in the medieval territorial sense) was not a primary area of activity for the family members, several of them nevertheless played significant roles in various political and other related processes which connected this land, once an independent kingdom, with the rest of the large Danubian state ruled by the heirs of the Holy Crown. In the late fourteenth century and in the first half of the fifteenth century, the Gorjanskis performed political functions (bans of Croatia, royal counts, castellans, city counts) and carried out military missions there. They held lands and other possessions in Croatia and Dalmatia (the islands of Cres and Osor, salterns on the island of Rab). Finally, some of them were married to the members of the Croatian noble families who took sides with King Sigismund of Luxemburg during the dynastic strife (the counts of Krk and the Kurjakovići of Krbava).

Keywords: Gorjanski (Garai) family, ban of Croatia, Sigismund of Luxemburg, Ladislas of Naples, Dalmatian islands

NORBERT C. TÓTH

THE ISSUE OF THE BANATES OF DALMATIA, CROATIA AND SLAVONIA AND THEIR GRANTING FOR LIFE TO BAN MIKLÓS GARAI: THE DALMATIAN TERRITORIES OF THE GARAI FAMILY AT THE END OF THE FOURTEENTH CENTURY

The study examines the privileges of Miklós Garai, Dalmatian–Croatian (1394–1402) and Slavonian ban (1397–1402) and his brother, János, granted by King Sigismund in the autumn of 1397. The king donated the banates of Dalmatia, Croatia and Slavonia with all their accessories and incomes to Miklós for life pro honore. He was bound to fulfill certain official duties (certos honores et servitia consueta) for the king and the Holy Crown. The study answers two questions based on this diploma: 1) what did the donation for life mean for Miklós Garai and 2) what were the official duties that had to be performed for the king and the Holy Crown? Based on evidence concerning the Garai rule in Dalmatia (Osor and Cres islands, 1397–1402), the study argues that the interests of the Garai brothers were neatly met with the 1397 diploma that granted them the right to collect all the royal incomes of the area (lucrum camarae, marturina and pondus). As to the second question: contemporary parallels suggest that Miklós was obliged to fulfill military duties in return for the banates, namely, he had to muster an army according to the capacity of the territory. It was not the conditional aspect of the donation that made this diploma unique, but the fact that the conditions were documented.

Keywords: Miklós Garai, ban of Dalmatia–Croatia (1394–1402) and Slavonia (1397–1402), donation of the Dalmatian–Croatian and the Slavonian banates for life, incomes of the banates, Osor and Cres islands, Dalmatian territories of the Garai family, honor-bound military service

ZRINKA PEŠORDA VARDIĆ

THE KING AND THE REPUBLIC: DUBROVNIK AND THE HUNGARIAN CROWN DURING THE REIGN OF KING SIGISMUND OF LUXEMBOURG (1387–1437)

The turn of the 14th and 15th centuries was marked by dynastic struggles for the throne, the rebellion of magnates against the ruler and the king's desire for a stronger central power, the aspiration of the state and potentates from the area for territorial expansion as well as by a growing Ottoman threat from the East. Dubrovnik constantly emphasized firm loyalty to the Crown and the King. In the key situations, as the so-called anti-Court movement, the Hungarian dynastic crisis, the pressure from the Bosnian hinterland and Venetian expansion in Dalmatia, the citizens of Dubrovnik remained loyal to the Crown of Hungary. King Sigismund became an extremely honoured and praised ruler in Dubrovnik. In this set of relationships between the Crown and the city, pragmatism is the best concept to describe the attitude of its citizens, both towards the aforementioned foreign political facts and towards the king. Seen from the perspective of the development of Dubrovnik, the age of Sigismund was the period of great economic take-off, territorial expansion and final definition of state institutions and the shaping of the independent aristocratic republic. All these accomplishments were due to the political, economic and diplomatic skills of Sigismund but under the benevolent auspices and protection of King Sigismund. At the very end of Sigismund's reign, in the 1430s, the Ottoman threat and Venetian activity changed their attitude towards the King. The rhetoric of the correspondence with the ruler altered and the attachment to the Crown, not to the person of the king, was emphasized. Yet, being the ruler in the period of the great rise of Dubrovnik, Sigismund became one of the symbols of the "golden" age of Dubrovnik, and is remembered as the favourite king of the city.

Keywords: Dubrovnik, Sigismund, Hungary, St. Stephen's crown (*sacra corona Hungariae*)

RICHÁRD HORVÁTH

CHANGES IN THE ANTI-OTTOMAN BORDER DEFENSE SYSTEM IN THE AGE OF MATTHIAS CORVINUS

The study discusses the history of the border defense system, established by Sigismund of Luxembourg (1387–1437) against the Ottoman threat, during the reign of Matthias Corvinus (1458–1490). The analysis includes the changes within the leading element of this defense system.

This period can be divided into three parts:

1. (1458–1464): The Ottoman troops demolished the remnants of Serbia and took over Galambóc (Golubac). Some years later, Bosnia also fell victim to the Ottoman conquest, and the Hungarian armies were only able to recapture Jajce and the surrounding region. The victory – gained at a high price – was followed by a defensive course.

2. (1464–1479): This period can be best described as "armed peace". Hungary was attacked twice by the Ottomans, in 1474 and in 1479; the latter attack was halted at the glorious Battle of Breadfield. Matthias appeared only once in the area in 1476 at the victorious siege of Szabács (Šabac). He was occupied with the Czech, later with the Austrian wars (after 1477).

3. (1479–1490): The Hungarian king aimed at achieving a lasting peace on the Ottoman frontier, since the Austrian front required an increasingly strong military presence. In 1480, Matthias displayed his readiness for resistance and attack with his fast campaign in Bosnia. Mehmed the Conqueror died in 1481 and his heir, Bayezid II, had his primary interests on the eastern fronts of his empire, and so he did not wish to pursue an offensive against Hungary. Still, Matthias significantly reorganized the administration of the affected fortresses in 1479: he established the Headquarters of the Lower Parts and appointed Pál Kinizsi, his trusted soldier-baron to its head. Another confidant, István Báthori, became the Voivode of Transylvania. These arrangements secured the hinterland for the Austrian wars. The Ottoman–Hungarian armed conflicts eventually ceased in the last decade of the rule of Matthias with the signing of non-aggression pacts for two five-year periods, first in 1483 then in 1488.

Keywords: Matthias I, Mehmet the Conqueror, Ottoman front, border defense system, reforms of the administration, 1458–1490

FERENC VÉGH

A SPECIAL BORDER REGION: THE MURAKÖZ/MEĐIMURJE REGION IN THE SEVENTEENTH CENTURY

Muraköz/Međimurje region was in the possession of the Zrínyi (Zrinski) family between 1549 and 1691, which resulted in the separate development of the region up until the signing of the Trianon Treaty that dismembered Hungary. The Muraköz/Međimurje (or Csáktornya) dominion was the most valuable part of the Zrínyi imperia in the 17th century, which stretched between the Adriatic Sea and the Mura River. This Croatian–Hungarian aristocratic family proved to be immensely significant in the history of this region. Their estates on the banks of the Una River were gradually emptied and the population was transferred to other estates to save them from the Ottoman conquest. This process increased further the proportion of Croatians in Muraköz/Međimurje. The separation of this region in the 17th century, now becoming borderlands, became well-marked with the setting that designed it to be a separate defense zone within the "opposite Kanizsa". Under the hereditary command of the Zrínyis, who occasionally held the post of the Croatia–Slavonian ban as well, an army of 1500 defended Muraköz/Međimurje. At the time of the Counter-Reformation, the ties between the region (which belonged to the Zagreb diocese) and the bishopric also became stronger. To an outsider, Muraköz/Međimurje seemed rather to be part of Slavonia than of Hungary in the 17th century.

Keywords: Muraköz/Međimurje, Zrínyi (Zrinski) family, early modern age, reformation, defense system

ALEXANDER BUCZYNSKI

AD FONTES HISTORIAE: TRENDS IN HISTORIOGRAPHY ON THE MILITARY BORDER IN CROATIA AND PROSPECTS FOR THE FUTURE (1959–2013)

The author conducted an analysis of 48 books and 353 articles from 168 authors. The list was built by combining the digital catalogue of the National and University Library in Zagreb, the database of the Croatian scientific bibliography (CROSBI) and the web-portal HRČAK with various other bibliographical lists which are available on-line, in addition to other lists of scholarship and notes in relevant works of historiography. The results of the gathered bibliographical information are presented in four different charts: the first depicts the annual distribution of publications about the Military Border, the second is based on the geography of publications, the third on chronology, and the fourth and last is arranged according to topics. For easier comparison, the time span from 1959 to 2013 was divided into five periods: 1959–1969, 1970–1980, 1981–1991, 1992–2002 and 2003–2013.

Keywords: Croatia, the Military Border, Croatian Military Border, Ban's Military Border, Slavonian Military Border, historiography, political history, social history, economic history, cultural history, 1959–2013, Mirko Valentić, Fedor Moačanin

ANTAL MOLNÁR

THE ROLE OF THE CATHOLIC CHURCH IN EARLY EFFORTS TO STRENGTHEN CROATIAN NATIONAL IDENTITY IN THE SEVENTEENTH CENTURY

The study analyses the origins of Croatian national identity in the context of a joint Hungarian–Croatian historical research project. The author identifies the sources of Croatian national identity within the ranks of the Croatian Catholic institutions, in the chapter and in the monasteries. The comparative analysis of the episcopate of Zagreb and the Hungarian dioceses shows that in Zagreb differences started to emerge in the second half of the 16th century, although Zagreb was an organic part of the Hungarian episcopate in the early modern age. One telling example of the newly crystallizing differences is to be found with the implementation of the reforms of Trent: many aspects of the reforms were introduced more visibly south of the river Drava than on the northern side. This process resulted in a series of Croatian attempts at gaining independence from the Hungarian church institutions from the beginning of the 17th century onwards. The first important manifestation of these efforts was the argument of the chapter of Zagreb with Péter Pázmány, Archbishop of Esztergom, at the diocesan synod in 1634, when Pázmány expressed his aim of national confessionalization The author presents the most important elements of early modern Croatian national identity that were displayed at this synod. Though the synod failed from a legal point of view, its pursuits proved to be successful in the course of the developments of the 17–18th centuries.

Keywords: Catholic Church, Episcopate of Zagreb, Croatian national identity, confessionalization, synod

ZRINKA BLAŽEVIĆ

FROM THE HOLY STATE TO THE COMMONWEALTH OF ESTATES: POST-TRIDENTINE COUNTER-REFORMATIONAL ILLYRISM IN THE SEVENTEENTH CENTURY

During the seventeenth century the Illyrian ideologeme reached its full discursive and ideological maturity, after the long process of ideological formation and discursive articulation within the Humanist episteme and of exploring its instrumentalist potentials in the context of Reformation. The most productive version of the seventeenth century Illyrian ideologeme was Reformational Illyrism, which, regarding modalities of discursive realisations and pragmatic functions, can be classified into four distinct subcategories: Interconfessional, Franciscan, Curial-Habsburg and Dalmatian Illyrism. Reformational Illyirism was incorporated into the ideological platform of Post-Tridentine Counter-Reformational Catholicism oriented towards institutional and dogmatic consolidation as well as to the proselytistic expansion of the Catholic Church. Its other important feature was an anti-Ottoman dimension, which, together with confessional unification, was a common platform for organic cooperation between the Catholic Church and the nascent Habsburg absolutist state. This paper is aimed at analysing the works of the most influential representatives of Reformational Illyrism: Franjo Glavinić, Martin Rusić, Ivan Tomko Mrnavić, Jeronim Paštrić and Andrija Zmajević, which imaginatively based their ideological conceptions on the contemporary political discourses and effectively adapted them to the demands of the various political practices. Therefore, during the seventeenth century the Illyrian ideologeme accumulated enormous symbolic and ideological potential, which remained operative for almost two centuries afterwards. As a matter of fact, it was a simultaneously sacral and secular, national and transnational ideologeme. This is the reason why, especially during its "modern" existence during the nineteenth century, Illyrism had both an integrative and a destabilizing function in the nation-building process – offering itself to the various political practices as the boundless space of utopian alternatives.

Keywords: Reformational Illyrism, Post Tridentine Counter-Reformational Catholicism, anti-Ottoman mobilisation, Habsburg Monarchy

SÁNDOR BENE

CONSTANTINUS AND VICTORIA: THE STORY OF MIKLÓS ZRÍNYI'S FIRST MARRIAGE

The first marriage of Miklós Zrínyi (Nikola Zrinski) with Mária Eusébia Draskovich plays an exceptionally important role in the history of Hungarian literature since Eusébia was the muse of the poetry *Siren of the Adriatic Sea* (*Adriai tengernek Sirenaia)*, published in 1651, and the love poems in the book are addressed to her. Therefore, the context of their romance—the long courting and the wedding—is quite under-researched. This study approaches the context utilizing new archival sources and explains this marriage as part of Zrínyi's conscious strategies for estate acquisition. His actions were therefore attacked by the Draskovich family who initiated litigation. After the untimely death of Eusébia, this conflict escalated into an armed one between

Zrínyi (already Croatian ban at that time) and his father-in-law. This conflict gives, on the one hand, a fitting context to the publication of the poetry that addresses the beloved wife whom he had lost. On the other hand, it demonstrates the close links between the Draskovich–Zrínyi circle and the drama *Constantine and Victoria*, the latter being a jewel of early Hungarian literature whose author has not been identified yet.

Keywords: Miklós Zrínyi (Nikola Zrinski), Maria Eusebia Draskovich, Draskovich family, debates over land ownership, *Constantine and Victoria, Siren of the Adriatic Sea*

ROBERT SKENDEROVIĆ

THE ECCLESIASTICAL SITUATION AND ETHNIC COEXISTENCE OF HUNGARIAN, GERMAN AND CROATIAN CATHOLICS IN THE HUNGARIAN DANUBE REGION DURING THE EIGHTEENTH CENTURY

The focus of interest of this article is placed on the Croatian Roman Catholic parishes in Buda and the surrounding area, which are then compared with the Roman Catholic parish of St. Michael the Archangel in Subotica. Both cities, with their wider areas, were in the eighteenth century centres of numerous Croatian communities. From the archival sources, it is evident that in most cases the Franciscans of the Franciscan Province of Bosna Srebrna provided pastoral care for the population of Croatian parishes in the Hungarian Danube region. They were present in these areas from the period of Ottoman rule, and remained there after the establishment of Habsburg rule. The first half of the eighteenth century can be perceived as the so-called "golden age" of the agency of the Province of Bosna Srebrna in the Hungarian Danube region, due to the sudden increase of the number of convents and parishes administered by them. This golden age was interrupted around the 1750s when in many places secular priests took over the parishes. Franciscans suffered an even greater blow during the 1780s when Joseph II deprived them of a number of their convents. The Franciscans of the Province of Bosna Srebrna in Hungary administered many parishes with ethnically mixed populations where they provided pastoral care in every single language spoken there. They did the same in Subotica.

Keywords: ecclesiastical policy in the 18th century, Franciscan Province of Bosna Srebrna, Franciscan Province of St. John of Capestrano, Franciscan Province of Christ Saviour, Croatians in Hungary, ethnic coexistence

ISTVÁN NYOMÁRKAY

SPIRITUAL KINSHIP OF THE LANGUAGES OF CENTRAL AND EASTERN EUROPE

A decisive factor among different forms of mutual linguistic influences was played by the linguistic picture of the world. These influences were extremely powerful from the first quarter of the nineteenth century until the end of the same century, in the period of the renewal of languages in Central Europe. Correspondingly, the linguistic picture of the world *(sprachliches Weltbild)* presents itself in forms which have the same communicative function, but in which different images of reality can be observed, and,

furthermore, words and expressions based on the same images of different objects, characteristics or notions of the world. The role of the grammar of certain languages or of the system of compulsion *(Systemzwang)*, is also discussed.

Keywords: linguistic worldview, neologism, interactions and influences, grammatical compulsion

CSABA G. KISS

CROATIAN LANDSCAPES AND PEOPLE IN HUNGARIAN TRAVELOGUES IN THE NINETEENTH CENTURY

The paper examines the Hungarian perception of Croats in travelogues. Travelogues provide a unique source for researchers examining perceptions of nations, as the authors of these works tend to compare their experiences with the patterns of their own national cultures. Since the end of the 18th century, Hungarian interest in the Croatian lands had had many components: the evaluation of the interstate relationship, economic aspects and the wish to discover the relatively close southern neighbour. The author devotes most of his attention to the travelogues of the early the 20th century. There are researchers, writers and other important persons of the Hungarian cultural scene among the authors of these texts. Four aspects of the image of the Croatians are discussed in detail: landscape-nature, Hungarian–Croatian relations, stereotypes, Croatian society.

Keywords: travel literature, turn of the 20th century, national stereotypes, Croatian image of Hungarians, Dalmatia

VLASTA ŠVOGER AND TAMARA TVRTKOVIĆ

BETWEEN *HUNGAROPHILIA* AND *HUNGAROPHOBIA* – THE IMAGE OF THE HUNGARIANS IN CROATIA FROM THE SIXTEENTH TO THE NINETEENTH CENTURY

The article uses the examples of literary and journalistic texts in Latin, Croatian and German to depict the image of Hungarians in the Croatian lands from the sixteenth until the nineteenth century. It varied from *Hungarophilia*—in the first centuries of the researched period – to *Hungarophobia* – mostly present in the mid-nineteenth century, but most frequently there was a combination of positive and negative stereotypes in varying proportions. From earlier centuries, more sources regarding the image of the common state—the Kingdom of Hungary–Croatia—came down to us, and in the nineteenth century the sources on the Hungarians are abundant. National stereotypes in Croatia in the earlier period were most efficiently shaped, maintained and spread by literature, and from the nineteenth century onwards, this function was primarily, though not exclusively, taken over by newspapers, brochures and flyers. In the earlier periods the *Hungarophilia* was caused by personal and family relationships between the Croatian and Hungarian nobility and also by mutual political, economic and social interests. From the beginning of the nineteenth century, the image of the Hungarians obtained negative elements. The *Hungarophobia* culminated in the revolutionary years of 1848–1849, when all the negative elements of the perception of Hungarians were

accentuated. The Hungarians were seen as the oppressors of Croatian national thought, as assimilators and as an Asian element in European culture, and the Hungarian language, as one of the most important elements for building national identity, was perceived as barbaric and incomprehensible. After the Hungarian revolution the image of the Hungarians again became more positive, but never reached the same extent of sympathy that it had in earlier periods.

Keywords: the image of the Hungarians, Croatia, 16–19th centuries, *Hungarophilia*, *Hungarophobia*

TIHOMIR CIPEK

CONSERVATIVISM: HUNGARY AND CROATIA IN A COMPARATIVE PERSPECTIVE, 1918–1945

The author analyses the political thought of the conservative elites of the two countries, the attitude of conservative ideology towards democracy, the establishment of conservative order and its functioning, and finally, its collapse. The author argues that the fascist movement of the Arrow Cross Party in the case of Hungary, and the Croatian revolutionary movement—the Ustaša—in the Croatian case, have brought down the conservative orders in the two countries. Finally, basic differences between conservative and fascist ideologies are emphasized.

Keywords: conservative political options, conservativism, conservative elite, democracy, fascist movement of the Arrow Cross Party, Croatian revolutionary movement – the Ustaša

A rezümék fordítói: Suzana Miljan és Krizmanics Réka, ellenőrizte Pók Attila és Andy Gane.

Sažetke preveli Suzana Miljan i Réka Krizmanics, provjerili Attila Pók i Andy Gane.

Néhány fontosabb személynév magyar és horvát nyelvű alakja

Mađarske i hrvatske varijante osobnih imena istaknutijih pojedinaca

Magyar név/Mađarsko ime	**Horvát név/Hrvatsko ime**
Alapi Gáspár	Gašpar Alapić
II. András	Andrija II.
III. András	Andrija III.
Babonics István	Stjepan Babonić
Babonics János	Ivan Babonić
Bajnai Both András	Andrija Bot od Bajne
bajnai Both János	Ivan Bot od Bajne
Batthyány Ferenc	Franjo Baćan
Bedekovich Kálmán	Koloman Bedeković
III. Béla	Bela III.
IV. Béla	Bela IV.
Beriszló Péter	Petar Berislavić
Boccassini Miklós	Nikola Boccassini
Briglevics József	Josip Brigljević
Cillei Hermann	Herman Celjski
Corvin János	Ivaniš Korvin
Crnkovich Miklós	Nikola Crnković
Cudar Péter	Petar Cudar
Derencsényi Imre	Emerik Derenčin
Draskovich Gáspár	Gašpar Drašković
Draskovich György	Juraj Drašković
Draskovich Mária Eusébia	Marija Euzebija Drašković
Draskovich Miklós	Nikola Drašković
Draskovich Tódor	Teodor Drašković
Draskovics János	Ivan Drašković

Magyar név/Mađarsko ime	Horvát név/Hrvatsko ime
Druget Fülöp	Filip Druget
Durazzói Károly	Karlo Drački
Egervári László	Ladislav Egervári
Egervári László	Ladislav Egervarski
Ergelics Ferenc	Franjo Ergeljski
Ernuszt János	Ivan Ernušt
Ernuszt János	Ivan Ernušt
Ferenc Ferdinánd	Franjo Ferdinand
Ferenc József	Franjo Josip
Filipec János	Ivan Filipec
Frangepán Bernát	Bernardin Frankapan
Frangepán György	Juraj Frankopan
Frangepán János	Ivan Frankapan
Frangepán Miklós	Nikola Krčki
Garai Katalin	Katarina Gorjanska
Garai László	Ladislav Gorjanski
Garai Miklós	Nikola Gorjanski
Gutkeled Miklós	Nikola Gutkeled
Gutkeled nembeli István	Stjepan od roda Gutkeled
Gutkeled nembéli Joachim	Joachim od roda Gutkeled
gyarmati Balassa Ferenc	Franjo Balaša od Đarmata
Gyurgyevics Vazul	Vaso Gjurgjević
Gyurkovics György	Đuro Đurković
Hahót nembeli Miklós	Nikola od roda Hahold
Horvát Mirko	Mirko Horvat
Horváti János	Ivaniš Horvat
V. István	Stjepan V.
Josipovich Dániel Antal	Antun Daniel Josipović
Josipovich Géza	Gejza Josipović
Josipovich Imre	Emerik Josipović
Josipovich Imre	Mirko (Imbro) Josipović
II. József	Josip II.
Kálmán	Koloman
kamicsáci Horvát Mislenovics Márk	Marko Mišljenović od Kamičca

Magyar név/Mađarsko ime	Horvát név/Hrvatsko ime
Kanizsai György	Juraj Kaniški
Kanizsai László	Ladislav Kaniški
Kapisztrán Szent János	sv. Ivan Kapistran
I. (IV.) Károly	Karlo I. (IV.)
II. Károly	Karlo II.
Károly Róbert	Karlo Robert
Kőszegi Henrik	Henrik Gisingovac
I. (Nagy) Lajos	Ludovik I. Veliki
Laki Túz János	Ivan Tuz od Laka
V. László	Ladislav V.
Litvai Horvát Damján	Damjan Horvat od Litve
Luxemburgi Zsigmond	Žigmund Luksemburški
Magyar Balázs	Blaž Mađar
Marcali Dénes	Dionizije Marcali
Mária Terézia	Marija Terezija
Marnavics Tomkó János	Ivan Tomko Mrnavić
Martell Károly	Karlo Martel
Mátyás	Matijaš
II. Mehmed	Muhamed II.
Mikcs	Mikac
Nápolyi László	Ladislav Napuljski
VIII. Orbán pápa	papa Urban VIII.
Palisnai János	Ivan Paližna
Pejacsevich Péter	Petar Pejačević
Pejacsevich Tivadar	Teodor Pejačević
Perényi Imre	Emerik Perenj
Pliverics József	Josip Pliverić
Ráttkay György	Juraj Ratkaj
Sándor király	Kralj Aleksandar
Skerlecz Iván	Ivan Škrlec
Szapolyai Imre	Emerik Zapolja
Szécsi Miklós	Nikola Szécsi
Szent István	Sveti Stjepan
Sztankováchky Gáspár	Gašpar Stankovački

Magyar név/Mađarsko ime	Horvát név/Hrvatsko ime
Tahy János	Ivan Tahi
Tomassich Miklós	Nikola Tomašić
Torquatus János	Ivan Torkvat Karlović
Töttös László	Ladislav Töttös
Újlaki Miklós	Nikola Iločki
I. Ulászló	Vladislav I.
II. Ulászló	Vladislav II.
Vakanovics Antal	Antun Vakanović
Vegliai János	Ivan Krčki
Vingárti Geréb Mátyás	Matija Gereb de Wingarth
Vinkovics Benedek	Benedikt Vinković
Vitovec János	Jan Vitovec
Vuchetich István	Stjepan Vučetić
Zagorac István	Stjepan Zagorac
Zrínyi Miklós	Nikola Zrinski
Zrínyi Péter	Petar Zrinski

Néhány fontosabb földrajzi név magyar és horvát nyelvű alakja

Mađarske i hrvatske varijante važnijih geografskih pojmova

Magyar név/Mađarsko ime	**Horvát név/Hrvatsko ime**
Abbázia	Opatija
Adriai-tenger	Jadransko more
Almissa	Omiš
Arbe	Rab
Bácska	Bačka
Bánság	Banat
Baranya	Baranja
Bécs	Beč
Belgrád	Beograd
Buda	Budim
Cherso	Cres
Csáktornya	Čakovec
Dráva	Drava
Duna	Dunav
Dunamellék	Podunavlje
Erdély	Erdelj
Eszék	Osijek
Esztergom	Ostrogon
Fiume	Rijeka
Galambóc	Golubac
Galícia	Galicija
Gréc	Gradec
Károlyváros	Karlovac
Kassa	Košice
Klokocs	Klokoč
Körös	Križevci
Krajna	Kranjska

Magyar név/Mađarsko ime	**Horvát név/Hrvatsko ime**
Modrus	Modruš
Muraköz	Međimurje
Nikápoly	Nikopolje
Okics	Okič
Ossero	Osor
Pécs	Pečuh
Pest	Pešta
Pozsega	Požega
Pozsony	Požun
Raguza	Dubrovnik
Sebenico	Šibenik
Spalato	Split
Stájerország	Štajerska
Szabadka	Subotica
Száva	Sava
Szávaszentdemeter	Srijemska Mitrovica
Szeged	Segedin
Szendrő	Smederevo
Szentendre	Senandrija
Szerémség	Srijem
Szlavónia	Slavonija
Sztenicsnyák	Steničnjak
Temesvár	Temišvar
Tengerfehérvár	Biograd na Moru
Trau	Trogir
Trieszt	Trst
Újvidék	Novi Sad
Varasd	Varaždin
Veglia	Krk
Velence	Venecija
Víziváros	Vodeni grad
Zágráb	Zagreb
Zára	Zadar
Zengg	Senj

Kiadja az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet és a Horvát Történettudományi Intézet
Felelős kiadó: Fodor Pál, Jasna Turkalj
A könyvsorozat logóját Szakács Imre festőművész készítette
Nyomdai előkészítés:
MTA BTK Történettudományi Intézet
tudományos információs témacsoport
Vezető: Kovács Éva
Borító: Böhm Gergely
Tördelés: Palovicsné Tihanyi Éva
Nyomdai munka: Kódex Könyvgyártó Kft.
Felelős vezető: Marosi Attila

Izdavači: Institut za povijesne znanosti Istraživačkog centra za humanističke znanosti Mađarske akademije znanosti; Hrvatski institut za povijest
Za izdavača: Pál Fodor, Jasna Turkalj
Logo serijskog izdanja je rad slikara Imrea Szakácsa
Priprema za tisak:
Znanstveni informacijski odjel Instituta za povijesne znanosti Istraživačkog centra za humanističke znanosti Mađarske akademije znanosti
Voditeljica: Éva Kovács
Naslovnica: Gergely Böhm
Prijelom: Éva Tihanyi Palovicsné
Tisak: Kódex Könyvgyártó Kft.
Odgovorni voditelj: Attila Marosi